

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ - ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ
ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΟ 1821

ΣΙΜΟΣ Α. ΜΠΟΖΙΚΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018

IONIAN UNIVERSITY

FACULTY OF HISTORY & TRANSLATION-INTERPRETING

DEPARTMENT OF HISTORY

PHD THESIS

PUBLIC FINANCE AND NATIONAL STATE BUILDING DURING THE GREEK REVOLUTION OF 1821

SIMOS A. BOZIKIS

CORFU 2018

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΣΙΜΟΣ Α. ΜΠΟΖΙΚΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΠ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΠ
ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΙΠ
ΝΙΚΟΣ ΡΟΤΖΩΚΟΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΠΘ

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΠ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΠ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΙΕ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΤΡΩΝΗΣ
ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ

ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΙΠ

ΝΙΚΟΣ ΡΟΤΖΩΚΟΣ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΠΘ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΖΑΚΗΣ
ΛΕΚΤΟΡΑΣ ΙΠ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018

PhD Thesis

Public finance and national state building during the Greek Revolution of 1821

Simos A. Bozikis

Supervisor: Petros Pizanias, Emeritus Professor IU

Three-Member Advisory Committee

Petros Pizanias, Emeritus Professor IU
Sophia Laiou, Assistant Professor IU
Nikos Rotzokos, Assistant Professor AUoTH

Seven-Member Examination Committee

Petros Pizanias
Emeritus Professor IU

Nikolaos Karapidakis
Professor IU

Dimitris Dimitropoulos
Research Director NHRF

Vasilis Patronis
Associate Professor UoP

Sophia Laiou
Assistant Professor IU

Nikos Rotzokos
Assistant Professor AUoTH

Dionysios Tzakis
Lecturer IU

Corfu 2018

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διατριβή πραγματεύεται τα "οικονομικά του Αγώνα" και συγκεκριμένα εκείνο το τμήμα τους που αφορά τα δημόσια οικονομικά και συνδέεται με την κρατική συγκρότηση και λειτουργία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους θεσμούς, στις πρακτικές, στις λειτουργίες, στα κυριότερα μεγέθη και στους λογαριασμούς που εντοπίζονται στο πλαίσιό της. Με αφετηρία τα παραπάνω, αναζητούνται διεργασίες σχετικές με τη συγκρότηση και τη λειτουργία εθνικού τύπου κράτους κατά την επαναστατική περίοδο.

Η τεκμηρίωση στηρίχθηκε κατεξοχήν σε δημοσιονομικά δεδομένα που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1822 - 1832. Πρόκειται για εκτεταμένα ποσοτικά στοιχεία από ανέκδοτες κυρίως πηγές: καταστάσεις λογαριασμών και λογιστικά βιβλία των επίσημων πολιτικών και διοικητικών αρχών που εντοπίστηκαν σε αρχειακές συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους και αξιοποιήθηκαν σε συνδυασμό με τη βασική βιβλιογραφία της Ελληνικής Επανάστασης και άλλες χρήσιμες από μεθοδολογική άποψη μελέτες.

Η διατριβή διακρίνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, εισαγωγικά, εντοπίζονται διεργασίες στις οποίες προοιωνίζεται ο χώρος των "οικονομικών του Αγώνα" στη Φιλική Εταιρεία και κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης. Ακολούθως, αναδεικνύονται οι θεσμοί, οι μηχανισμοί και οι πρακτικές που σχετίστηκαν με τα δημόσια οικονομικά από το 1822 έως το 1832 ως προς το αντικείμενό τους, τη λειτουργία τους, τη στελέχωσή τους και τις θεσμικές διαδικασίες που ακολούθησαν. Δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην εφαρμογή σύγχρονων δημοσιονομικών πρακτικών (προϋπολογισμός, λογιστικό, γενικός ισολογισμός) και στην ανάλυση διαδοχικών γενικών λογαριασμών που φανερώνουν την έκταση της δημόσιας οικονομικής σφαίρας και συναφείς με αυτή λειτουργίες. Επιπρόσθετα, με βάση το περιεχόμενο αυτών των λογαριασμών, εντοπίζονται διεργασίες σχετικές με τη συγκρότηση κρατικής εξουσίας.

Αντικείμενο του δεύτερου μέρους είναι τα κυριότερα δημόσια έσοδα από το 1822 έως το 1832. Ειδικότερα αναδεικνύονται τα μεγέθη και η σημασία των φορολογικών προσόδων, των λαφύρων και των λειών, των εκποιημένων εθνικών

κτημάτων, των αναγκαστικών κυρίως εράνων, των συνεισφορών Φιλελληνικών Επιτροπών και των δύο δανείων που συνάφθηκαν στο Λονδίνο το 1824 - 1825. Με βάση τα παραπάνω προσεγγίζονται επιμέρους κρίσιμες περιοχές και μηχανισμοί του δημόσιου οικονομικού χώρου, σε συνδυασμό με διενέξεις για τον έλεγχο των οικονομικών πόρων και των μέσων ισχύος που σχετίστηκαν με τη διαμόρφωση εθνικού πολιτικού κέντρου.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η δημόσια οικονομική σφαίρα την περίοδο της Επανάστασης συνδέθηκε με τη διακυβέρνηση, κατά βάση μέσα από σύγχρονες πρακτικές, θεσμούς και όργανα διοίκησης με αξιοπρόσεκτη λειτουργία· ότι βαθμιαία διευρύνθηκε —με συγκυριακές υποχωρήσεις— η έκταση και η πυκνότητα του δημόσιου οικονομικού χώρου· ότι υπήρξαν δημόσια έσοδα τα οποία τροφοδότησαν, ασταθώς, οικονομικές λειτουργίες άμεσα ή έμμεσα ελεγχόμενες και νομιμοποιημένες από τις επίσημες αρχές. Στη βάση όλων αυτών υποστηρίζεται στη διατριβή ότι η συγκρότηση και λειτουργία θεσμών σύγχρονου κράτους στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης ήταν μια διαδικασία που ξεκίνησε ήδη από το πρώτο έτος και επιτάθηκε στα χρόνια της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Δηλαδή, τα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης μας επιτρέπουν να ελέγξουμε κριτικά τις κυριότερες ιστοριογραφικές ερμηνείες από την εποχή του Α. Ανδρεάδη που θεωρούν ότι τέτοιες λειτουργίες και πρακτικές και η διαδικασία συγκρότησης κράτους αρχίζουν ουσιαστικά επί Καποδίστρια.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Ελληνική Επανάσταση του 1821, οικονομικά του Αγώνα, Δημόσια οικονομικά, συγκρότηση εθνικού κράτους, κρατική λειτουργία, Φιλική Εταιρεία, περιφερειακές Διοικήσεις/Οργανισμοί, εθνική Διοίκηση, υπουργοί/γραμματείς/υπάλληλοι, Υπουργείο της Οικονομίας, Εθνικό Ταμείο, Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, εθνικό νόμισμα, υποθετικός λογαριασμός – κρατικός προϋπολογισμός, δημοσιονομικοί θεσμοί και διαχείριση, γενικός ισολογισμός, γενικό ισοζύγιο, λογιστικά βιβλία, διατάξεις λογιστικού, δημόσια έσοδα, πρόσοδοι (δεκάτες, τελωνεία, νομήματα), φορο-ενοικίαση, λάφυρα – λείες, εθνικά κτήματα, έρανοι, βοήθεια Φιλελλήνων – επιτροπών, οικονομική υποστήριξη ευρωπαϊκών κρατών, δάνεια ανεξαρτησίας.

SUMMARY

The present PhD thesis discusses the "Greek Revolution economy", specifically the public finances in relation to the national state, especially concerning state-building and functioning during the Greek Revolution. This thesis also emphasises the fiscal institutions, practices and functions in the public economic sphere and seeks processes of national-state building at the same period in Greece.

The documentation mainly relies on fiscal data derived from unpublished sources, especially in extensive quantitative data from statements of accounts, directories and accounting books covering the period 1822 - 1832. The data found in archive collections from the Greek State Archives are used along with the basic Greek Revolution bibliography and other methodologically useful studies.

This study is developed in two parts. In the first part, we focus on the economic space that the Greek Revolution delimits, during its preparation by "Philiki Etaireia", as well during its beginning in 1821. Next, we focus on the institutions, administration, mechanisms and practices of the public economic sphere from 1822 to 1832 and from varied points of view (context, actual functioning, staffing, organizational and administrative procedures). Then we focus on the implementation of modern fiscal management practices (budget, accounting system general balance sheet) and in the analysis of successive general accounts which reveal the extent of the public economic function and its space. Additionally, based on the content of these accounts, we study processes related to the state building.

In the second part, we highlight the size and the importance of the main public incomes (tax revenues, looting, divestiture of national estates, fundraising, foreign aid, external loans). Based on the above, on the one hand, we enrich specific aspects of the public economic sphere and its mechanisms; on the other hand, we focus on conflicts and strategies regarding the control of economic resources and the power in relation to the political center formation of a national scope.

It follows from the above that the public economic sphere at the time of the Greek Revolution was connected with governance, mainly through modern practices, fiscal and administrative institutions with remarkable function; that the size and density

of the relations in this sphere gradually widened, however with short-term recessions; that there were public revenues directly or indirectly controlled and legalized by the official authorities which was strengthening economic functions. On the basis of all these, in this study it is supported that the formation and function modern state institutions during the Greek Revolution started from the beginning of the revolution and this process then intensified during the years of the Capodistrian government. That is, the conclusions of the present PhD thesis allow us to critically review the main historiographical interpretations from the time of A. Andreadis, which consider that such functions and practices and the state-building process in Greece are actually beginning by I. Capodistrias governance.

KEYWORDS

Greek Revolution of 1821, Greek Revolution economy, Public finance, national state building, state function, “Philiki Etaireia” (Greek revolutionary organization), “regional Administration/Organizations” (regional authorities), “national Administration” (central governmental authority), ministers/secretaries/civil servants, “Ministry of Economy” (finance), “National Treasury” (government treasury), “National Financial Bank”, national currency, “approximate budget” – state budget, fiscal institutions/management, general balance sheet, overall balance, accounting books/system, public income, tax revenues (tithes, customs duties, “regalia”), tax-farming, spoils – pillages, “national estates”, fund raising, Philhellenic Committees financial aid, european states financial support, Greek sovereign loans of 1824 and 1825.

Στη Βίκυ
και στον Ανδρέα - Μάξιμο

Μακάριες οι εποχές
που μπορούν και διαβάζουν στον έναστρο ουρανό
το χάρτη των δρόμων που τους ανοίγονται!

Γκέοργκ Λούκατς

Η ζωή θα πρέπει να προσχωρήσει μαζί του
ολάκερη καθώς τη χάρισε στην καρδιά των δικαίων.
Η ζωή θα χρειαστεί και πάλι τους χαρταετούς.

Νίκος Καρούζος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ I

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΑΡΧΕΙΩΝ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΦΟΡΕΩΝ XV

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ XVII

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ, ΠΙΝΑΚΩΝ, ΧΑΡΤΩΝ, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ XIX

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1

Μέρος πρώτο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ, ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

1. ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ 25
   1.1 Το νέο διαχειριστικό πεδίο που οριοθετεί η Φιλική Εταιρεία 27
   1.2 Η κοινή οικονομία κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης 43
2. Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ 71
   2.1 Θεσμοί - οργανισμοί του οικονομικού κλάδου της εθνικής Διοίκησης 74
   2.2 Πολιτικά στελέχη οικονομικού κλάδου και αναδυόμενο πολιτικό κέντρο 108
   2.3 Η ενίσχυση της σημασίας σύγχρονων πρακτικών στο χώρο της Διοίκησης 121
3. ΑΞΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΕΣΟΔΑ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΕΣ 139
   3.1 Προϋπο-λογισμός και νομιμοποιημένη διαχείριση 143
   3.2 Μια επαναπροσέγγιση στον προϋπολογισμό του 1823 157
   3.3 Νέα στοιχεία για την πρακτική του προϋπολογισμού, 1824 – 1827 176
   3.4 Προϋπολογισμοί 1828-1832: προς την παγίωση της πρακτικής 206
4. ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΗ 233
   4.1 Τεχνικές τομές στη σφαίρα της δημοσιονομικής διαχείρισης 235
   4.2 Οι γενικοί ισολογισμοί 1822-1827: το δημοσιονομικό κύκλωμα και η έκτασή του 263

Μέρος δεύτερο

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΙ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΩΝ ΠΟΡΩΝ

5. ΕΘΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΟΔΟΙ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ 289
   5.1 Η γρήγορη προσαρμογή στη φορολόγηση και πτυχές του φορολογικού μηχανισμού 290
   5.2 Γεωγραφική εξάπλωση και εξέλιξη της υπό διαμόρφωση φορολογικής κυριαρχίας 318
6. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ "ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΣΗΣ" ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ 353
   6.1 Λάφυρα – θαλάσσιες λείες 355
   6.2 Εθνικά φθαρτά κτήματα και εθνικές γαίες 393
   6.3 Εσωτερικοί έρανοι και συνεισφορές εξωτερικού 430
7. ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ: ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΟΙ ΠΟΡΟΙ 469
   7.1 Δυναμικές υπέρ της σύναψης εξωτερικού δανείου 471
   7.2 Πρόσκαιρη διεθνής πίστωση: κύρια κονδύλια, όροι, θεσμικές προεκτάσεις 485
   7.3 Η πολιτική σημασία της κεντρικής πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους 519

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 539

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 545

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 625

ΟΦΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Συχνά πυκνά η συζήτηση για το Εικοσιένα περιστρέφεται στο τι δεν έγινε. Εδώ εκκινούμε αντίστροφα, με κεντρικό ερώτημα το ζήτημα της συγκρότησης εθνικού κράτους το ‘21 και σημείο εισόδου για τη διερεύνησή του τα δημόσια οικονομικά.

Μεταφορικά μιλώντας, βρίσκονται πολλά ακόμη στη σκοτεινή πλευρά του φεγγαριού σ’ ό,τι αφορά τα *οικονομικά του αγώνα*. Με την προσδοκία σύντομα να επανέλθω σε άλλες πλευρές που εδώ στάθηκε αδύνατο να συμπεριλάβω, θυμάμαι τα ίχνη της αίσθησης που πυροδότησε την ενασχόλησή μου με το σημείο εισόδου που προτάσσεται εδώ για τη μελέτη του ελληνικού κράτους, που αρχίζει να συγκροτείται κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Ήταν κάπου στα 2008, ως μεταπτυχιακός φοιτητής, σε μια εκπαιδευτική επίσκεψη στην κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ. Εκεί, ξεφυλλίζοντας τον αρχειακό κατάλογο, όχι τυχαία, η ματιά μου στάθηκε σε τίτλους που θύμιζαν λογιστικά βιβλία. Ζήτησα λοιπόν να δω ένα. Η μορφή του ήταν οικεία, δεν απείχε άλλωστε πολύ από τις σύγχρονες μεθόδους καταγραφής. Χωρίς μεγάλη τριβή με την Ιστορία, δεν ήμουν σε θέση να καταλάβω τη σημασία του ευρήματος. Με τον καιρό, όμως, η αίσθηση της δυσαναλογίας ανάμεσα σ’ αυτά που είχαν ειπωθεί για τα οικονομικά του αγώνα και στον πλούτο των αναξιοποίητων αρχειακών πηγών γινόταν όλο και πιο φανερή, όλο και πιο μεγάλη. Έτσι άνοιξε ο δρόμος γι’ αυτή τη μελέτη κι άρχισε μια περίοδος αναμέτρησης με το υλικό, αλλά όχι μόνο μ’ αυτό. Με πτυχιακές σπουδές στα Οικονομικά, η ακόμα πιο βαθιά ενασχόλησή μου με την Ιστορία απαίτησε έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης, έτσι που οι υποθέσεις εργασίας —όπως δεν έπαυε να μου υπενθυμίζει ο κ. Πέτρος Πιζάνιας— να παράγονται μέσα από την ιστορική έρευνα κι όχι από μια θεωρητική προδιάθεση που διαμορφώνεται ανεξάρτητα από τα τεκμήρια.

Η πορεία μέχρις εδώ ήρθε σε πέρας χάρη στην εκούσια και ακούσια ανατροφοδότηση που σήμανε η επαφή με φίλους, συνάδελφους και καθηγητές.

Συμπληρώνοντας κάτι που έγραψε κάποτε ο Νίκος Καραπιδάκης, ότι «το "άψυχο και παγωμένο" των δεσμίδων εγγράφων (…) είναι ένας δρόμος για την Ιστορία του Κράτους», μπορώ τώρα να προσθέσω, ότι το έμψυχο και θερμό των ανθρώπων είναι που καθιστά ομαλή της προσέγγισή της, καθώς αυτοί οι άνθρωποι παραστέκονται στα αχαρτογράφητα και δύσβατα σημεία της διαδρομής. Διακινδυνεύοντας να λησμονήσω θα σταθώ στη βοήθειά τους.

Με τις επαγγελματικές μου υποχρεώσεις μακριά από τη βασική εστία των αρχειακών μου πηγών, τα χρονικά περιθώρια για έρευνα πάντα ήταν περιορισμένα. Ωστόσο, χάρη στην ευγενική ανταπόκριση του προσωπικού της κεντρικής υπηρεσίας των ΓΑΚ το ερευνητικό μου πλάνο καλυπτόταν με το παραπάνω. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Βασιλική Δελέγκου που κατά τις πρώτες επισκέψεις μου στα ΓΑΚ με βοήθησε να εξοικειωθώ με τη λογική των αρχείων. Ανάλογη ανταπόκριση υπήρξε σε όλες τις άλλες σχετικές υπηρεσίες που επισκέφτηκα κατά καιρούς: στα Αρχεία του Νομού Κέρκυρας και Λευκάδας, στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, στις βιβλιοθήκες του Ιονίου Πανεπιστημίου, του Πανεπιστημίου Πατρών, της Ακαδημίας Αθηνών, του Πανεπιστημίου Αθηνών (Οικονομικών Επιστημών, Ιστορίας, Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης), του Παντείου Πανεπιστημίου, του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), του Δήμου Πατρέων, στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Κέρκυρας και σε εκείνη του Πύργου.

Η ερευνητική συγκομιδή επεκτάθηκε απροσδόκητα όταν με τον εκσυγχρονισμό των τρόπων και των μέσων πρόσβασης στο αρχειακό υλικό των ΓΑΚ, βελτιώθηκε κατακόρυφα η προσβασιμότητα σ' αυτό το υλικό. Πλέον, εκτός από την αξιοποίηση του συστήματος διαχείρισης αρχειακών δεδομένων *@ρχειομνήμων*, υπήρχε η δυνατότητα φωτογράφησης από τους ίδιους τους ερευνητές. Αυτή η δυνατότητα προφανώς δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για όλους εκείνους που κάνουν ιστορική έρευνα, για τον καθένα χωριστά όμως δε παύει να έχει μια ξεχωριστή σημασία. Απ' αυτή τη σκοπιά, η εκπόνηση αυτής της εργασίας οφείλει πολλά σ' αυτή την αλλαγή, η οποία έγινε επί των ημερών του Νίκου Καραπιδάκη, καθηγητή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και προέδρου της κεντρικής εφορείας των ΓΑΚ, κι όλων εκείνων που εργάστηκαν προκειμένου να εξασφαλιστούν καλύτερες ερευνητικές υποδομές. Παρενθετικά, εδώ, να σημειώσω ότι σταθερό βοήθημα αποτέλεσε η *Ανέμη* – Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη των Δημόσιων Βιβλιοθηκών και η *Πάνδημος* – Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Παντείου.

Σε κάθε περίπτωση, στο μακρύ διάστημα της παρούσας έρευνας αρκετοί φίλοι και συνάδελφοι —Αλέκος Βάρδας, Γιάννης Ζησιμόπουλος, Γιάννης Νίνος, Δημήτρης Βάρδας, Ειρήνη Νικολοπούλου, Μαριάντζελα Αλεξάκη, Μάριος Βισβάρδης, Μυρτώ Αλεξάκη, Νικόλ Ρούσσου, Όλγα Κολιού, Όλγα Τσιλιμπάρη, Παναγιώτα Κόττα, Παύλος Αλεξάκης, Στάθης Πουλιάσης, Τόνια Πλέρου— μου πρόσφεραν τη βοήθειά τους και τους ευχαριστώ θερμά. Επίσης, σε διάφορες φάσεις, γόνιμες στάθηκαν οι μεθοδολογικές και βιβλιογραφικές υποδείξεις διδασκόντων που πρόθυμα ανταποκρίθηκαν σε κάποιο αρχικό ερώτημά μου. Εν προκειμένω τις ευχαριστίες μου εκφράζω στους: Κώστα Αγγελάκο, Ιωάννα Αθανασοπούλου, Δημήτρη Ανωγιάτη-Pele, Μάρκο Αυλωνίτη, Φωτεινή Βάκη, Γιάννη Κόκκωνα, Σταύρο Μαυρουδέα, Δημήτρη Γ. Παναγιωτόπουλο, Κώστα Σμπόνια, Δημήτρη Π. Σωτηρόπουλο, Emeri Farinetti, Τζελίνα Χαρλαύτη. Ειδικά στην Emeri Farinetti, η οποία ψηφιοποίησε το υπόβαθρο των ιστορικών χαρτών και με μύησε στα γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών (GIS) οφείλω πολλά. Θα ήθελα επιπρόσθετα να ευχαριστήσω την *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού* (ΕΜΝΕ), την *Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας* (ΕΕΟΙ), τους *Έλληνες Ιστορικούς της Οικονομικής Σκέψης* (ΕΙΟΣ) και το *Ελληνικό Ινστιτούτο Διοικητικών Επιστημών* (ΕΙΔΕ) που μου έδωσαν την ευκαιρία να παρουσιάσω δημόσια πτυχές της παρούσας μελέτης όπως έβαινε προς την ολοκλήρωσή της.

Βαθιές ευχαριστίες οφείλω τέλος στους σταθερούς αποδέκτες των ανησυχιών μου κατά το διάστημα της συγγραφής. Ειδικότερα: στο Διονύση Τζάκη από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, ο οποίος πάντα πρόθυμα άκουγε τα ερωτήματά μου και τα αναδιατύπωνε γόνιμα επιστρέφοντάς τα σε μένα, έτσι που έκανε τους προβληματισμούς μου πιο παραγωγικούς, τόσο στη μέθοδο όσο και στην αντιμετώπιση του πραγματολογικού υλικού· στο Νίκο Ροτζώκο από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, ο οποίος με βοήθησε να καταλάβω την απόσταση που είχαν τα διαδεδομένα ιστοριογραφικά σχήματα από την πραγματικότητα, τη σημασία που είχαν κάποιες πτυχές που συνήθως προσπερνούσα ως αυτονόητες και τους μετασχηματισμούς που συμβαίνουν στη κοινωνία και στην εξουσία το Εικοσιένα· και στη Σοφία Λαΐου από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, η οποία μου επεσήμαινε προβλήματα στις προσεγγίσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση των μετασχηματισμών που κυοφορούνται εντός της πριν από την Επανάσταση, και άνοιξε δρόμους στη μελέτη των φορολογικών μηχανισμών και των πρακτικών που συνόδευαν τη λειτουργία τους.

Είχα πραγματικά την ευτυχία η επίβλεψη αυτής της διατριβής να γίνει από τον Πέτρο Πιζάνια, καθηγητή Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστήμιου. Καθώς εξελισσόταν η έρευνα, καθώς αξιολογούσα τα ευρήματα, καθώς δοκίμαζα τις πρώτες μου συνθέσεις, καθώς αυτές έφταναν στην τελική τους μορφή, ήταν εκεί για να με παροτρύνει, στις παρατεταμένες αργοπορίες μου να δείχνει κατανόηση, να κάνει αυστηρές υποδείξεις, να με απελευθερώνει από ανασφάλειες και δισταγμούς, να ανταποκρίνεται άμεσα σε ερωτήσεις, σχόλια και παρατηρήσεις σε όλο το εύρος και το βάθος του θέματος. Δε θα ξεχάσω πόσο συναρπαστική αποδείχτηκε αυτή η περίοδος της ζωής μου, με τις πολύωρες πυκνές συζητήσεις μας για το θέμα, για την έρευνα, για την ιστορία και για ποικίλα ζητήματα μεγάλης εμβέλειας, με την πολύτιμη «υπεραξία» αυτών των συζητήσεων να επιστρέφει στη διατριβή ως γόνιμη έμπνευση και προβληματισμός. Σ' αυτή την επικοινωνία και στη γενναιόδωρη στήριξή του οφείλεται η τελική μορφή της και γι' αυτό του είμαι ευγνώμων.

Βαθιά ευγνωμοσύνη τέλος εκφράζω στους πιο κοντινούς δικούς μου ανθρώπους, καθώς χάρη σ' αυτούς δημιουργήθηκαν οι γενικές προϋποθέσεις για να τελεσφορήσει η προσπάθεια που κατέβαλα: με το βάρος που ανέλαβαν κατά καιρούς έναντι δικών μου υποχρεώσεων τα αδέλφια μου Νίκος και Σπύρος, ο Γιάννης και η Ζωή Βάρδα· με τους δρόμους που άνοιξε στη σκέψη μου ο Αλέξανδρος Αλεξάκης· με την πολύπλευρη και σταθερή υποστήριξη που μου παρείχαν οι γονείς μου Ανδρέας και Νίκη· και κυρίως με την ανεκτίμητη συμπαράσταση και τα δυσανάλογα βάρη που θαρραλέα και με αυταπάρνηση επωμίστηκε η σύντροφός μου Βίκυ —βάρη, που δεν μπορούν να μετρηθούν γιατί δεν υπάρχει αντίδωρο για τη ζωή που δίνεται απλόχερα κι ολόψυχα.

Σίμος Μποζίκης

Κέρκυρα, Μάιος 2018

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΑΡΧΕΙΩΝ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΦΟΡΕΩΝ

ΑΕΠ.	: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*.
ΑΕΠ/	: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832* /
ΕΣ.	: *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*.
ΛΕΑΒΠ.	: *Λυτά έγγραφα Α΄ και Β΄ Βουλευτικής Περιόδου*.
ΛΕΒΓΠ.	: *Λυτά έγγραφα Β΄ και Γ΄ Βουλευτικής Περιόδου*.
ΕΚΠ.	: *Έγγραφα Καποδιστριακής περιόδου*.
ΑΙΚ.	: *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κώστας Δαφνής, μτφρ. - μτγρ. κατά περίπτωση Δήμητρα Πικραμένου – Βάρφη, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Α. Στεργέλης.
ΑΚΥ.	: *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, επιμ. Αντωνίου Λιγνού.
ΑΨ.	: *Αρχείον Ψαρών*, επιμ. Βασ. Σφυρόερα.
ΓΑΚ/ΑΝΚ/	: Γενικά Αρχεία του Κράτους / Αρχεία Νομού Κέρκυρας /
ΑΚ/ΕΙΣ.	: Αρχείο Καποδίστρια / Εισερχόμενα.
ΑΚ/ΕΞ.	: Αρχείο Καποδίστρια / Εξερχόμενα.
ΓΑΚ/ΚΥ/	: Γενικά Αρχεία του Κράτους / Κεντρική Υπηρεσία /
ΑΑΕ.	: Αρχείο Αντικυβερνητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος).
ΑΓΓ.	: Αρχείο Γενικής Γραμματείας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια).
ΑΓΕ.	: Αρχείο Γραμματείας των Εσωτερικών (περιόδου Αγώνος).
ΑΕ.	: Αρχείο Εκτελεστικού (περιόδου Αγώνος).
ΑΕΕΔ.	: Αρχείο Έκτακτων Επιτρόπων και Προσωρινών Διοικητών (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια).
ΑΕΟ.	: Αρχείο Επιτροπής Οικονομίας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια).
ΑΕΤ.	: Αρχείο Εθνικού Ταμείου (περιόδου Αγώνος).
ΑΘΔ.	: Αρχείο Θαλασσίου Δικαστηρίου (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια).
ΑΜΟ.	: Αρχείο Μινιστέριου, Γραμματείας, Υπουργείου της Οικονομίας (περιόδου Αγώνος).
ΑΥΘΠ.	: Αρχείο Μινιστέριου, Γραμματείας, Υπουργείου της Θρησκείας και Παιδείας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια).
ΑΥΟ/	: Αρχείο Γραμματείας, Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Υποαρχείο Γραμματείας επί των Οικονομικών (1833-1844) /
ΥΑ/	: Υποαρχείο Ανακτόρων /
ΔΤ.	: Δημόσια Ταμεία.
ΔΝΚ/ΒΝΣ.	: Δημόσια νομήματα και καταστήματα / Βασιλικό Νομισματοκοπείο και Σφραγιστήριο.
Ε/Φ/ΒΦ.	: Έφοροι, Οικονομικοί Επίτροποι, Φόροι / Φόροι / Βασικοί φόροι.
Π.	: Προϋπολογισμοί.
ΥΚΥ/Λ/ΔΤ.	: Υποαρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας της Γραμματείας επί των Οικονομικών / Λογιστικό / Δημόσια Ταμεία.

ΙΑΒ/ΚΒ/Ι.	: Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη / Β΄ Κατάλογος Χειρογράφων / Ιατρικά.
	: Β΄ Κατάλογος Χειρογράφων / Ιατρικά.
ΚΠΑΚ.	: Κατάστιχα και Πρωτόκολλα Οικονομίας των περιόδων Αγώνα και Καποδίστρια.
ΜΚΑΚ.	: Μικροί Κλάδοι αρχείου Αγώνος και Καποδιστρίου.
ΣΒ/	: Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη /
ΚΑ/ΑΑ.	: Κατάλογος Α΄ / Αρχείον Αγώνος.
ΚΑ/ΑΚΕ.	: ΚΑ / Αρχείον Καποδιστριακής περιόδου.
ΓΕΕ	: *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 1825-1831.*
ΕΕ	: *Εθνική Εφημερίς, 1832-1833.*
ΕΚΒΕ	: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος.*
ΔΙΕΕΕ	: *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.*
ΔΕΣΝΠ	: *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.*
ΔΚΕΙΝΣ	: *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού.*
ΕΑΕ	: Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία.
ΕΚΒΕ	: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος.*
ΕΚΕΙΕΔ	: *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνών της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου.*
ΕΚΠΑ	: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ	: *Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.*
ΕΕΦΣΠΑ	: *Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.*
ΕΕΦΣΠΘ	: *Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.*
ΕΕΑΣΠΕ	: *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών.*
ΙΑΕΤΕ	: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
ΙΑΜΜ/ΑΑ	: Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη / Αρχείο Αγώνος.
ΙΕΕ	: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
ΙΤΥ	: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών.
ΜΕΒΛΒ	: *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη.*
ΝΟΠΕ	: Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

αρ.	: αριθμός.
βλ.	: βλέπε.
δημ/ται	: δημοσιεύεται.
Δ.Δ.	: διδακτορική διατριβή.
δ/ντής, δ/νση	: διευθυντής, διεύθυνση.
έγγρ.	: έγγραφο/έγγραφα.
εισ.	: εισαγωγή.
έκδ.	: έκδοση.
εκδ.	: εκδόσεις/εκδότης.
επιμ./ed.	: επιμέλεια.
ευρ.	: ευρετήριο.
ιταλ.	: ιταλικά.
κ.ά.	: και άλλα.
κ.α.	: και αλλού.
κ.ε.	: και εξής.
κ.λπ.	: και λοιπά.
κ.ο.κ.	: και ούτως καθεξής.
μτφρ./trnsl.	: μετάφραση.
μτγρ.	: μεταγραφή.
ό.π.	: όπου παραπάνω.
πρ.	: πρόλογος.
πρβλ.	: παράβαλε.
σημ.	: σημείωση/σημειώσεις.
σ.	: σελίδα/σελίδες.
σ.σ.	: σημείωση συντάκτη.
σχ.	: σχόλιο/σχόλια.
τ./t/vol	: τόμος/τόμοι.
τχ.	: τεύχος/τεύχη.
τουρκ.	: τουρκικά.
υποσ.	: υποσημείωση/υποσημειώσεις.
φ.	: φύλλο/φύλλα.
φάκ.	: φάκελος/φάκελοι.
χ.α.	: χωρίς αριθμό.
χ.τ.	: χωρίς τόπο.
χ.χ.	: χωρίς χρονολογία.
χφ.	: χειρόγραφο, χειρόγραφα.
+…+	: δυσανάγνωστο απόσπασμα σε χειρόγραφο.
« »	: επί λέξει παράθεμα από χειρόγραφο ή βιβλιογραφία.
“ ” ή ‘ ’	: εισαγωγικά συντάκτη παραθέματος.
[ ]	: προσθήκη διασαφητικών λέξεων.
< >	: προσθήκη διασαφητικών λέξεων από συντάκτη παραθέματος.
(…)	: παράλειψη τμήματος κειμένου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ, ΠΙΝΑΚΩΝ, ΧΑΡΤΩΝ, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ

Κατάλογος διαγραμμάτων

Διάγραμμα 2-1: Ακαθάριστες συναλλαγές ανά Υπουργείο, Ιαν. 1822 – Απρ. 1826 ..... *82*

Διάγραμμα 2-2: Διαταγές πληρωμής Υπουργείου της Οικονομίας, Μάιος 1823 – Απρίλιος 1826 ..... *82*

Διάγραμμα 2-3: Όγκος δοσοληψιών Εθνικού Ταμείου (σε γρόσια), Ιαν. 1822 – Δεκ. 1830 ..... *85*

Διάγραμμα 2-4: Γεωγραφική προέλευση καταθέσεων (Κ) – αποσύρσεων (Α) στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα *93*

Διάγραμμα 2-5: Χρονική υστέρηση δημοσίευσης των καταθέσεων/αποσύρσεων της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας στη Γενική Εφημερίδα *94*

Διάγραμμα 2-6: Η οικονομική κατάσταση της Εθνικής Χρ. Τράπεζας, Ιανουάριος 1830 ..... *96*

Διάγραμμα 2-7: Δείκτης βάρους 'λεπτού' του Φοίνικα και ισοτιμία 'παρά' - Ισπανικού τάλ. δίστηλου, Ιούλιος 1830 – Μάιος 1832 ..... *107*

Διάγραμμα 2-8: Αριθμός υπαλλήλων Υπουργείου της Οικονομίας, 1822-1833 ..... *134*

Διάγραμμα 3-1: "Συλλογή στρατιωτικών σωμάτων εκστρατευσάντων κατ' επιταγήν της Σ. Διοικήσεως", 9 Φεβρ. - 11 Απρ 1825 (αθροιστικά στοιχεία) *188*

Διάγραμμα 3-2: Μηνιαίες πληρωμές Κυβερνήτη για τις ανάγκες των δημόσιων υπηρεσιών, Ιαν. 1828 – Ιούλ. 1831 ..... *208*

Διάγραμμα 3-3: Εξέλιξη προϋπολογισθέντων - βεβαιωμένων τακτικών εσόδων 1822-1832 ..... *225*

Διάγραμμα 3-4: Η εξέλιξη των προϋπολογισθέντων εσόδων και εξόδων 1823-1831 ..... *226*

Διάγραμμα 3-5: Η εξέλιξη των κυριότερων προϋπολογισθέντων εξόδων 1823-1831 ..... *229*

Διάγραμμα 5-1: Φορολογικά έσοδα, Πελοπόννησος 1815, 1825, 1830* *294*

Διάγραμμα 5-2: Συνολικές πρόσοδοι Πελοποννήσου, πλην τελωνειακών τελών, 1822-1832 ..... *342*

Διάγραμμα 5-3: Συνολικές πρόσοδοι επικράτειας, πλην τελωνειακών τελών, 1822-1832 ..... *343*

Διάγραμμα 5-4: Συσχετισμός προσόδων (αντιτίμου ενοικ. προσόδων) – έκτασης επαρχιών, Πελοπόννησος 1829 ..... *344*

Διάγραμμα 5-5: Ποικίλα τελωνειακά τέλη, 1822-1830 ..... *345*

Διάγραμμα 5-6: Κυλιόμενος μέσος 7 ημερών κίνησης πλοίων έως 31 τόνους και άλλων μικρών σκαφών, σε σχέση με την κίνηση μεγαλύτερων πλοίων, τελωνείο Σύρου, Δεκ. 1823 – Μάρτιος 1824 ..... *346*

Διάγραμμα 5-7: Νομηματικά έσοδα βάσει αποσπασματικών μεγεθών, 1822-1827 ..... *350*

Διάγραμμα 6-1: Πολεμικές λείες στο επίσημο λογιστικό κύκλωμα, ανά κυβερνητική περίοδο, 1822-1827 ..... *371*

Διάγραμμα 6-2: Αριθμός περιστατικών κούρσου ανά σημαία, Μάιος 1825 – Ιαν. 1827 ..... *377*

Διάγραμμα 6-3: Μηνιαία έσοδα από λείες και εκτίμηση συνολικής αξίας λειών, Ιούν. 1827 – Ιάν. 1828 ..... *378*

Διάγραμμα 6-4: Μεταβολή καλλιεργημένων εκτάσεων σε οικισμούς της επ. Πατρών, c. 1820, 1822 ..... *400*

Διάγραμμα 6-5: Ποσοστό (%) καλλιεργημένων εκτάσεων επί των εθνικών και ιδιόκτητων γαιών οικισμών της επ. Καρύταινας, 1822, 1823, c. 1829 ..... *401*

Διάγραμμα 6-6: Διασταυρωμένη κατανομή (%) καθεστώτος και κατάστασης φθαρτών κτημάτων επί Καποδίστρια *411*

Διάγραμμα 6-7: Γεωγραφική κατανομή εκποίησης εθνικών φθαρτών κτημάτων με βάση την αξία, 1823-1827 ..... *414*

Διάγραμμα 6-8: Εκποιήσεις πάσης φύσεως εθνικών κτημάτων, 1823-1827 ..... *416*

Διάγραμμα 6-9: Αναλογία (%) ετήσιων εκποιήσεων εθνικών κτημάτων προς τις αντίστοιχα ετήσιες τακτικές προσόδους, 1823-27 ..... *417*

Διάγραμμα 6-10: Εκποιήσεις εθνικών γαιών (συνολικές αξίες και πλήθος τεμαχίων), Ναύπλιο 1826 ..... *418*

Διάγραμμα 6-11: Σύνθεση συναλλαγών σε πωλήσεις εθνικών φθαρτών κτημάτων, Ναύπλιο 1824-1825 ..... *420*

Διάγραμμα 6-12: Εκκαθάριση λογαριασμών εκποιήσεων, Εθνικό Ταμείο, Απρίλιος 1826 ..... *422*

Διάγραμμα 6-13: Έσοδα από εράνους, αναγκαστικούς και μη, 1822-1826 ..... *459*

Διάγραμμα 6-14: Καταγεγραμμένες εισπράξεις μετρητών από το "εξωτερικό" από Έλληνες και Φιλέλληνες, 1822-1827 ..... *461*

Διάγραμμα 6-15: Προέλευση συνεισφορών γαλλικής Φιλελληνικής Επιτροπής, 1825-1827 ..... *462*

Διάγραμμα 6-16: Συμβολή γαλλικής Φιλελληνικής Επιτροπής και ξένες κρατικές ενισχύσεις - προκαταβολές, 1825 – 1831 ..... *464*

Διάγραμμα 7-1: Κατάσταση 23 κρατικών δανείων στην αγορά του Λονδίνου τη δεκαετία του 1824-1828 ..... *491*

Διάγραμμα 7-2: Τιμές ομολογιών 1ου και 2ου δανείου, Φεβρουάριος – Οκτώβριος 1825 ..... *505*

Διάγραμμα 7-3: Χρονοδιάγραμμα καθαρών δόσεων δανείων και πραγματικές χρηματαποστολές (αθροιστικά μεγέθη) *517*

Διάγραμμα 7-4: Συναλλαγματικές σε βάρος του δανείου, Απρ. – Δεκ. 1825 ..... *535*

Διάγραμμα 7-5: Σύνοψη κυριότερων εσόδων 1822-1831 ..... *537*

Κατάλογος πινάκων

Πίνακας Εισ.-1: Φάκελοι Εθνικού Ταμείου και Υπουργείου της Οικονομίας στο Αρχειοφυλάκειο του Κράτους και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους *11*

Πίνακας 1-1: Συνεισφορές Φιλικών κατά ένταξή τους στη Φιλική Εταιρεία *28*

Πίνακας 2-1: Ποσά που προσδοκούσε να συλλέξει η Κυβέρνηση από εμπόρους και κτηματίες της Σύρου για την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, 17.2.1828 ..... *91*

Πίνακας 2-2: Σχετική ανταπόκριση 54 εμπόρων της Σύρου σε σχέση με τα ποσά που η Κυβέρνηση προσδοκούσε να καταβάλλουν στο κεφάλαιο της Εθν. Χρημ. Τράπεζας *92*

Πίνακας 2-3: Συνολική νομισματοκοπία φοίνικα και χάλκινων κερμάτων (λεπτών) *104*

Πίνακας 2-4: Υπουργείο της Οικονομίας: υπουργοί 1822-1827 ..... *111*

Πίνακας 2-5: Επιτροπής της Οικονομίας και Γραμματεία της Οικονομίας: επικεφαλής και στελέχη 1828 – 1832 ..... *113*

Πίνακας 2-6: Επικεφαλής του εθνικού ταμείου, 1822-1831 ..... *115*

Πίνακας 2-7: Ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων στο Υπουργείο της Οικονομίας, 1822-1829 ..... *126*

Πίνακας 2-8: Αριθμός φακέλων στο Αρχειοφυλακείο του Κράτους, Οκτώβριος 1830 ..... *129*

Πίνακας 2-9: Παραγωγικότητα γραμματέων Επιτροπής Οικονομίας, Φεβρουάριος 1828 – Ιανουάριος 1830 ..... *131*

Πίνακας 3-1: Επιτροπή κατάρτισης προϋπολογισμού, Απρίλιος 1823 ..... *157*

Πίνακας 3-2: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων το 1823 ..... *161*

Πίνακας 3-3: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εξόδων του 1824 ..... *179*

Πίνακας 3-4: Ενιαία απεικόνιση προϋπολογισμών εσόδων – εξόδων το 1825 ..... *187*

Πίνακας 3-5: Προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων για τις ανάγκες του Τακτικού στην Αττικοβοιωτία τον Ιανουάριο του 1826 ..... *198*

Πίνακας 3-6: Προϋπολογισμός εκστρατειών, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1827 ..... *200*

Πίνακας 3-7: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων και μέρους των εξόδων της Επικράτειας, Οκτώβριος 1828 ..... *209*

Πίνακας 3-8: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός της Ελληνικής Επικράτειας για ένα έτος (1828) *211*

Πίνακας 3-9: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων της Ελληνικής Επικράτειας για τη χρήση του 1829 ..... *214*

Πίνακας 3-10: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων - εξόδων του Ελληνικού Κράτους για τη χρήση του 1830 ..... *217*

Πίνακας 3-11: Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εξόδων - εσόδων του Ελληνικού Κράτους για τη χρήση του 1831 ..... *220*

Πίνακας 3-12: Προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων στο τέλος Δεκεμβρίου του 1831 ..... *222*

Πίνακας 4-1: Βιβλία και έγγραφα του Υπουργείου της Οικονομίας προς παράδοση από τον απερχόμενο γεν. γραμματέα στις νέες υπουργικές αρχές, Μάρτιος 1825 ..... *240*

Πίνακας 4-2: Συνοπτικό ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 31 Ιαν. 1822 – 25 Απρ. 1823 ..... *268*

Πίνακας 4-3: Συνοπτικός ισολογισμός εθνικής Διοίκησης, 31 Ιαν. 1822 – 25 Απρ. 1823 271

Πίνακας 4-4: Συνοπτικό ισοζύγιο Πελοποννησιακής Γερουσίας, αρχές 1822 – Ιαν. 1823 273

Πίνακας 4-5: Συνοπτικό ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 1 Μαΐου 1823 – 10 Οκτ. 1824 276

Πίνακας 4-6: Συνοπτικός ισολογισμός εθνικής Διοίκησης, 1 Μαΐου 1823 – 10 Οκτ. 1824 278

Πίνακας 4-7: Ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 10 Οκτ. 1824 – 31 Ιαν. 1825 279

Πίνακας 4-8: Ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 4 Φεβρ. 1825 – 17 Απρ. 1826 280

Πίνακας 4-9: Ισολογισμός εθνικής Διοίκησης, 4 Φεβρ. 1825 – 17 Απρ. 1826 281

Πίνακας 4-10: Σύντομη εκδοχή γενικών ισολογισμών Ελληνικού Κράτους, 10 Φεβρ. 1828 – 30 Σεπτ. 1831 283

Πίνακας 5-1: Αναλογία ετήσιων εσόδων άλλων χωρών ως προς τα ελληνικά εγχώρια έσοδα, 1825 290

Πίνακας 5-2: Φορολογικό εισόδημα και φορολογική επιβάρυνση σε οικισμούς της Καρύταινας πριν και μετά το 1821 296

Πίνακας 5-3: Δείγμα κατανομής δόσης προσόδων βάσει αιτήσεων κεντρικών κυβερνητικών φορέων (ΚΦ) 307

Πίνακας 5-4: "Πίναξ Ισολογισμών των εσόδων - εξόδων των τελωνείων της Επικρατείας", 1829-1830 348

Πίνακας 6-1: Λογαριασμός "μαγαζιού εθνικών πραγμάτων"[(i)], 1822 360

Πίνακας 6-2: Διαχείριση Πελοποννησιακής Γερουσίας εμπεριέχουσα τα λύτρα από το Χουρσίτ, άνοιξη 1822 362

Πίνακας 6-3: Εκποίηση εθνικών σπιτιών: τιμές πώλησης, Τριπολιτσά, Οκτ. 1824 425

Πίνακας 6-4: Εκποίηση εθνικών μύλων: τιμές πώλησης ως προς τιμές ενοικίασης, Γαστούνη 1824 426

Πίνακας 6-5: Κατάλογοι εράνου Πελοποννήσου, αρχική κατανομή και ανακατανομή, Ιούνιος 1823 433

Πίνακας 6-6: Έρανοι και εσωτερικά δάνεια εθνικής Διοίκησης, 1822 441

Πίνακας 6-7: Περιγραφή δείγματος 253,81 οκάδων ασημικών αναγκαστικού εράνου από μοναστήρια - εκκλησίες, Ιούλ. 1822 444

Πίνακας 6-8: Αναγκαστικός έρανος εθνικής Διοίκησης, Ιούνιος 1823 452

Πίνακας 7-1: Βασικοί όροι και μεγέθη δανείων Λονδίνου βάσει συμφωνητικών, 1824 και 1825 487

Πίνακας 7-2: Κατάσταση ελληνικών δανείων Λονδίνου το 1826 491

Πίνακας 7-3: Λογαριασμός 1ου δανείου Λονδίνου 1824, ονομαστικό ποσό 800.000 £, έκδοση υπό το άρτιο στο 59% 501

Πίνακας 7-4: Λογαριασμός 2ου δανείου Λονδίνου 1825, ονομαστικό ποσό 2.000.000 £, έκδοση υπό το άρτιο στο 55,5% 502

Πίνακας 7-5: Προσανατολισμός τριών αρχικών δόσεων του 1ου δανείου 521

Πίνακας 7-6: Προσανατολισμός του 77% της τέταρτης δόσης του 1ου δανείου 523

Πίνακας 7-7: Προσανατολισμός πέμπτης δόσης του 1ου δανείου (συμπεριλαμβάνεται έρανος από την Αμερική και άλλα ποσά) 530

Πίνακας 7-8: Απόσπασμα καταλόγου στρατιωτικών δυνάμεων άμυνας-εκστρατειών, 23.2.1825 531

Κατάλογος σχημάτων

Σχήμα 2-1: Ωράριο εργασίας της κυβέρνησης, 1827 132

Σχήμα 2-2: Συνέχεια υπαλλήλων στο υπουργείο της Οικονομίας, 1822-1833 136

Σχήμα 5-1: Βαθμίδες δημοσιονομικής συγκέντρωσης, Ελλάδα 1825 – λοιπές χώρες c. 1820 291

Σχήμα 5-2: Απλοποιημένο κύκλωμα κυκλοφορίας εθνικών προσόδων: πραγματικές και λογιστικές ροές 306

Σχήμα 7-1: Εκκαθάριση της αγοράς ομολογιών με το προϊόν των ίδιων των δανείων 507

Κατάλογος χαρτών

Χάρτης 2-1: Διαδοχικές έδρες επίσημων πολιτικών αρχών ανά κυβερνητική περίοδο στο υπό συγκρότηση ελληνικό εθνικό κράτος, 1822-1831 118

Χάρτης 3-1: Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1823 σε επαρχίες της Πελοποννήσου 167

Χάρτης 3-2: Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1823 σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας 168

Χάρτης 3-3: Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1823 σε νησιά του Αιγαίου 168

Χάρτης 3-4: Τα Συνολικά έσοδα και τα έξοδα του στρατού ξηράς κατά τον προϋπολογισμού του 1823 174

Χάρτης 3-5: Κατά περιοχή μεταβολή προϋπολογισμένων προσόδων 1823 και 1825 194

Χάρτης 3-6: Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1825 σε επαρχίες της Πελοποννήσου 196

Χάρτης 3-7: Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1825 σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας 196

Χάρτης 3-8: Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1825 σε νησιά του Αιγαίου 197

Χάρτης 5-1: Φορολογημένοι οικισμοί-θέσεις σε 12 επαρχίες της Πελοποννήσου, 1822 299

Χάρτης 5-2: Φορολογημένοι οικισμοί σε επαρχίες της Πελοποννήσου, 1822 και 1828 302

Χάρτης 5-3: Φορολογημένοι οικισμοί επαρχίας Φαναρίου, 1826-1827 303

Χάρτης 5-4: Φορολογική επικράτεια, 1822 325

Χάρτης 5-5: Φορολογική επικράτεια, 1823 326

Χάρτης 5-6: Φορολογική επικράτεια, 1824 327

Χάρτης 5-7: Φορολογική επικράτεια, 1825 328

Χάρτης 5-8: Φορολογική επικράτεια, 1826 329

Χάρτης 5-9: Φορολογική επικράτεια, 1827 330

Χάρτης 5-10: *Φορολογική επικράτεια, 1828* *331*

Χάρτης 5-11: *Φορολογική επικράτεια, 1829* *332*

Χάρτης 5-12: *Φορολογική επικράτεια, 1830* *333*

Χάρτης 5-13: *Φορολογική επικράτεια, 1831* *334*

Χάρτης 5-14: *Φορολογική επικράτεια, 1832* *335*

Χάρτης 5-15: *Προορισμοί πλοίων από το τελωνείο Σύρου, 1 Δεκ. 1823 –10 Μάρτ. 1824* *347*

Χάρτης 5-16: *Θέσεις εγκατεστημένων τελωνειακών αρχών, 1828-1831* *348*

Χάρτης 5-17: *Θέσεις ιχθυοτροφείων, αλυκών και ορυχείων το Εικοσιένα* *351*

Χάρτης 6-1: *Γεωγραφική κατανομή 105 νηοψιών σε πλοία με ευρωπαϊκές σημαίες, Μάιος 1825 – Ιαν. 1827* *372*

Χάρτης 6-2: *Εθνικοί μύλοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης* *412*

Χάρτης 6-3: *Γεωγραφική κατανομή εράνου – εσωτ δανείων εθνικής Διοίκησης, 1822* *443*

Χάρτης 6-4: *Γεωγραφική κατανομή εράνου εθνικής Διοίκησης, Ιούνιος 1823* *451*

Χάρτης 6-5: *Γεωγραφική κατανομή εράνου, Φεβρουάριος – Μάρτιος 1826* *457*

Κατάλογος παραρτημάτων

Παράρτημα 2.1: Πρόταση Πανελληνίου (2.3.1828) για συνεισφορές προσώπων και "κοινοτήτων" στην Εθν. Χρ. Τράπεζα *545*

Παράρτημα 2.2: Προσδοκώμενες συνεισφορές και περιουσιακή κατάσταση μετόχων Εθν. Χρ. Τράπεζας με εμπορική δράση στη Σύρο (δείγμα) *549*

Παράρτημα 2.3: Μέτοχοι Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας *551*

Παράρτημα 2.4: Δείγμα 100 καταθέσεων – αποσύρσεων από την Εθν. Χρ. Τράπεζα *561*

Παράρτημα 2.5: Υπάλληλοι υπουργείου Οικονομίας, 1822 – 1833 ..... *565*

Παράρτημα 3.1: Στατιστικές προϋπολογισμένων – βεβαιωμένων προσόδων για τα έτη 1823 και 1825 ..... *569*

Παράρτημα 3.2: Προϋπολογισμοί 1823-1831: κυριότερες κατηγορίες μεγεθών *575*

Παράρτημα 4.1: Απόσπασμα ισοζυγίου λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, επί Διοικητικής Επιτροπής *577*

Παράρτημα 5.1: Φορολογημένοι οικισμοί ποικίλων επαρχιών της Πελοποννήσου, 1822 και 1828 κατά περίπτωση *579*

Παράρτημα 5.2: Ακαθάριστη φορολογική απόδοση – φορολογική επιβάρυνση σε οικισμούς της επαρχίας Φαναρίου 1826-1827 ..... *593*

Παράρτημα 5.3: Υπόθεση περί του ακαθάριστου κέρδους από τη φορο-ενοικίαση οικισμών στην Καρύταινα, 1822 ..... *595*

Παράρτημα 5.4: Δείκτες τιμών διαφόρων προϊόντων ισοτιμία γροσίου – διστήλου στον ελλαδικό χώρο, 1822-1832 ..... *597*

Παράρτημα 5.5: Κατάλογος του επιβληθέντος δασμού στις νήσους του Αιγαίου, 1η Οκτ. 1827 – 1η Οκτ. 1828 ..... *599*

Παράρτημα 5.6: Έκθεση εσόδων και εξόδων δασμοτελωνείων επικρατείας, 1 Ιαν. 1829 - 31 Δεκ. 1829 ..... *601*

Παράρτημα 6.1: Περιστατικά καταδρομών που έκρινε η αντί Θαλασσίου Κριτηρίου Επιτροπή Μάιος 1825 – Ιαν. 1827 ..... *603*

Παράρτημα 6.2: Αγοραστές εθνικών φθαρτών κτημάτων 1823-1827 ..... *607*

Παράρτημα 6.3: Αγοραστές εθνικής γης, Ναύπλιο, Φεβρ. - Μάρτιος 1826 ..... *613*

Παράρτημα 6.4: Κατανομή αναγκαστικών εράνων/δανείων ανά νησί του Αιγαίου, 1822-1826 ..... *615*

Παράρτημα 6.5: Κατανομή αναγκαστικών εράνων/δανείων σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας, 1822-1826 ..... *617*

Παράρτημα 6.6: Κατανομή αναγκαστικών εράνων/δανείων σε επαρχίες της Πελοποννήσου, 1822-1826 ..... *619*

Παράρτημα 6.7: Στατιστικές αναγκαστικού εράνου σε επαρχίες της Πελοποννήσου: αρχική κατανομή εράνου 3.6.1823 με βάση τα "χαρτιά" και ανακατανομή μεγεθών 17.6.1823 ..... *621*

Παράρτημα 6.8: Περιγραφή αργύρου αντλημένου από μονές και εκκλησίες, άνοιξη 1822 ..... *623*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη νύχτα της άγνοιάς μας όλες οι ξένες μορφές παίρνουν την ίδια όψη.[1]

Το Εικοσιένα, μέσα σε μια δεκαετία, ένα *πρωτο-κράτος (proto-statehood)*[2] συντελέστηκε στο όνομα του ελληνικού έθνους.[3] Αυτή η τολμηρή εκ πρώτης όψεως διατύπωση είναι το νόημα της παρούσας μελέτης. Αντίθετα με την πεποίθηση *πως το Εικοσιένα η κρατική συγκρότηση συμβαίνει τύποις, στα χαρτιά και σε διακηρύξεις, ή ότι η ουσιαστική αφετηρία αυτής της διαδικασίας ήταν το 1828, με την έλευση του Ι. Καποδίστρια,* εδώ υποστηρίζεται πως *η δυναμική της Επανάστασης,* λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, *ενίσχυσε τη δημιουργία ενός λειτουργικού θεσμικού πλέγματος, ευνόησε τη θεσμική εξειδίκευση αλλά και διενέξεις με επίκεντρο το μονοπωλιακό έλεγχο των πόρων,* με τέτοιο τρόπο που κατέστη επίκεντρο αυτών των διενέξεων η συγκρότηση εθνικού κράτους.

Η παρούσα μελέτη αρθρώνεται πάνω στη *σχέση που είχε η διεξαγωγή πολέμου με την εξασφάλιση (οικονομικών) πόρων, υπό την επίδραση του προγραμματικού περιεχομένου της Επανάστασης: της εθνικής ανεξαρτησίας.* Μέσα απ' αυτή τη σχέση, όπως θα δούμε, εντοπίζεται *αρχικά ένα υπό συγκρότηση εθνικό πολιτικό κέντρο, ένα υπό συγκρότηση κράτος και διαδικασίες ενσωμάτωσης των επιμέρους τοπικών κοινωνιών και επιμέρους κοινωνικών χώρων σε αυτό στη συνέχεια, με πρόταγμα την οργάνωσή τους ως εθνική κοινωνία.* Αυτή είναι η υπόθεση εργασίας που προτείνουμε εδώ, με «σημείο

---

[1]. Perry Anderson, *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα 1986, σ. 549.

[2]. Walter Garrison Runciman, *A treatise on social theory II : Substantive social theory*, Cambridge 1989, σ. 152-153.

[3]. Το μέλλον του ελληνικού πρωτο-κράτους το *Εικοσιένα* προφανώς εξαρτήθηκε από την αναγνώριση της εθνικής ανεξαρτησίας. Σημειώνεται επίσης ότι η αναγνώριση από τη φύση της είναι αναδρομική, βλ. Αθανάσιος Γ. Ράικος, *Συνταγματικό δίκαιο Α΄ : Γενική πολιτειολογία – Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο & οργανωτικό μέρος*, Αθήνα - Κομοτηνή 2011, σ. 130-131· και ότι οι επαναστατημένοι δεν περίμεναν να επέλθει η αναγνώριση για να οργανώσουν την εξουσία τους ως κρατική κυριαρχία, έστω ατελή.

εισόδου» την κοινή οικονομία που σχηματίζεται στο όνομα του έθνους, η οποία ήταν προσανατολισμένη στην απελευθερωτική διαδικασία, επικεντρωμένη στον πόλεμο και στην εν γένει αυτόκεντρη αναπαραγωγή του όλου υπό διαμόρφωση συστήματος.

Το ζήτημα της συγκρότησης εθνικού κράτους σε άμεση σύνδεση με την Ελληνική Επανάσταση για μεγάλο διάστημα ήταν έξω από το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας. Για την εθνική και ακαδημαϊκή ιστοριογραφία μέχρι τη δεκαετία του 1970 τέτοιο θέμα δεν υφίστατο. Αφού το έθνος ήταν δεδομένο από αιώνες σχεδόν, το πρωταρχικό ήταν ο πόλεμος που θα έφερνε την πολιτική ανεξαρτησία.[4] Οι κρατικοί θεσμοί από εκεί και πέρα ήταν ζήτημα προς εξέταση από τους πολιτειολόγους και τους νομικούς. Σ' αυτό το ζήτημα ούτε η μαρξιστική ιστοριογραφία έκανε τη διαφορά. Αυτό που την απασχόλησε ήταν κατά πόσο η επαναστατική εξουσία αποτύπωνε την τάδε ή τη δείνα μορφή κοινωνικής κυριαρχίας, αν την εξέφραζε πλήρως ή ατελώς.[5] Έπειτα, οι μελέτες που εκκινούσαν από παραλλαγές των θεωριών εκσυγχρονισμού πρώτιστα ασχολήθηκαν με τη φύση των κοινωνικο-πολιτικών δικτύων, των ανταγωνισμών και των συμμαχιών που ξεδιπλώνονταν και με την αντανάκλασή τους στους θεσμούς και στους μηχανισμούς εξουσίας.[6] Τέλος, σε μελέτες που επεκτείνονται σε μεγάλες χρονικές διάρκειες, αναπόφευκτα σ' ένα βαθμό, η τεκμηρίωση της κρατικής συγκρότησης βασίζεται στις δεκαετίες που έπονται της Επανάστασης,[7] τότε δηλαδή που αυτή η διαδικασία κλιμακώνεται και είναι πιο ανιχνεύσιμη. Αν υπάρχει, όμως, κάτι κοινό στις παραπάνω οπτικές, είναι ότι απ' όλες απουσιάζει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το ζήτημα της ανίχνευσης διαδικασιών συγκρότησης του ελληνικού κράτους εν μέσω της επαναστατικής διαδικασίας.

---

[4]. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα 1975.

[5]. Ενδεικτικά: Ι. Κ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1927· Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα: η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα, 1974· Κωστής Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα : Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1978.

[6]. Ενδεικτικά: John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α΄, Αθήνα 1985· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 2002· Θάνος Βερέμης – Γιάννης Κολιόπουλος, «Η συγκρότηση της εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα», *1821: η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα 2010.

[7]. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Αθήνα 2006. *Στο ίδιο*, τ. Α΄, σ. 159, υποσ. 81, επισημαίνεται ότι η Επανάσταση του 1821 είναι εκτός του θέματος του βιβλίου, αλλά περιλαμβάνονται σ' αυτό ορισμένες πτυχές της καθώς κρίνεται πως είχαν κάποια σχέση. Από την άλλη, στην πιο πρόσφατη σχετική μελέτη: Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας» : Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος – 21ος αιώνας*, Αθήνα 2013 (2018), το *Εικοσιένα* δεν συνδέεται άμεσα με την τεκμηρίωση του ζητήματος της διαμόρφωσης κράτους.

Εδώ, αυτό που προσδοκούμε είναι να καταστήσουμε περισσότερο ρητές τις διαδικασίες συγκρότησης κράτους, με αφετηρία τα *δημόσια οικονομικά*, την ίσως πιο αγνοημένη περιοχή σχέσεων εξουσίας, κοινής λειτουργίας και θεσμικής ενσωμάτωσης που δημιούργησε η Επανάσταση του Εικοσιένα. Καθώς, όπως θα δούμε, στα ίχνη της κοινής οικονομικής διαχείρισης, που ορίζεται ως πεδίο προεπαναστατικά και υλοποιείται βαθμηδόν, αναπαρίσταται το γίγνεσθαι του υπό συγκρότηση ελληνικού κράτους, τόσο ως προς τις λειτουργικές πτυχές του, όσο κι ως προς το modus operandi που χαρακτηρίζει κάθε ανάλογη οντότητα πολιτικής εξουσίας, εντός και την ίδια στιγμή επί της κοινωνίας.[8]

Η επιλογή των δημόσιων οικονομικών ως «σημείου εισόδου» δε σημαίνει ότι αποδίδουμε κάποια πρωτοκαθεδρία σ' αυτό. Αντίθετα, η προσέγγισή μας αντλεί από εκείνη την παράδοση που αναζητεί τις διαδικασίες συγκρότησης κράτους στο πλέγμα οικονομίας – πολέμου: με την εύρεση μέσων και πόρων για τη διεξαγωγή πολέμου, τη θεσμική εξειδίκευση που σηματοδοτεί αυτή η κινητοποίηση και η διαχείριση των πόρων, τη διείσδυση που συνεπάγεται αυτή η διαδικασία στην κοινωνία, την ενσωμάτωση της κοινωνίας στους κρατικούς θεσμούς και, φυσικά, τη σημασία που αποκτούν οι παραπάνω διεργασίες στο πλαίσιο Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και της θέσης που επιδιώκουν οι επαναστατημένοι στο διεθνές σύστημα.[9]

Τα δημόσια οικονομικά, όπως θα δούμε, αρχίζουν να δημιουργούνται μαζί με το κράτος, σε μια συγκυρία που, όπως έχει σημειωθεί, η κρατική υπόσταση της νεότερης Ελλάδας αρχίζει σχεδόν από το μηδέν.[10] Αναδύονται ως μια ειδική – θεσμοθετημένη περιοχή της κοινής οικονομίας που σχηματίζεται κι έχουν αναλυτική αξία, καθώς συνδέονται με τους *σκοπούς* (τις λειτουργίες) και τα *μέσα* (τις δομές) της εξουσίας που συγκροτείται. Θεωρούμε, λοιπόν, τα δημόσια οικονομικά ως μια κρίσιμη πτυχή εισόδου στη σφαίρα του υπό συγκρότηση εθνικού πολιτικού κέντρου και κράτους, όψεις του οποίου αρχίζουν να κρυσταλλώνονται την περίοδο που μας απασχολεί. Απ' αυτή τη σκοπιά έχει σημασία να δούμε πως αντιμετωπίστηκαν τα οικονομικά του αγώνα μέχρι τώρα στη βιβλιογραφία.

---

[8]. Όπως έχει σημειωθεί βέβαια ευρύτερα, το κράτος καλλιεργεί και αναπαράγει την εξωτερικότητα αλλά «ποτέ δεν επιτυγχάνει πλήρη στεγανότητα ή ολοκληρωτικό διαχωρισμό από την κοινωνία» *στο ίδιο*, σ. 33.

[9]. Τσαρλς Τίλλυ, *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο και ευρωπαϊκά κράτη, 990-1992 μ. Χ.*, μτφρ. – επιμ. – εισ. Μανούσος Ε. Μαραγκουδάκης, Θεσσαλονίκη 2008.

[10]. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις στο: Γιώργος Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 141.

Τα οικονομικά του αγώνα στη βιβλιογραφία

Η προσδοκία να προσεγγιστεί το Εικοσιένα από δημοσιονομική σκοπιά έχει διατυπωθεί τουλάχιστον από το 1917.[11] Αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, σχεδόν εκατό χρόνια από τότε και περίπου διακόσια χρόνια από την έναρξη της Επανάστασης, η βιβλιογραφική συγκομιδή στα *οικονομικά του αγώνα* εξακολουθεί να είναι ισχνή. Έως το 1991, το ποσοστό των μελετών που ο τίτλος τους απλώς αφήνει μια υποψία ότι σχετίζονται με τα *οικονομικά του αγώνα* περιοριζόταν στο 1% των τίτλων που αφορούσαν την Ελληνική Επανάσταση.[12] Δεν υπάρχει, συνεπώς, ένα ισχυρό βιβλιογραφικό corpus, ανάλογο, ας πούμε, μ' εκείνο που έχει σχηματιστεί γύρω από την πολιτική ιστορία της Επανάστασης. Έτσι, οι λιγοστές προσεγγίσεις έχουν αφήσει βαθύ αποτύπωμα κι αναπόφευκτα θα τις βρούμε μπροστά μας.

Στα απομνημονεύματα των αγωνιστών της Επανάστασης το *οικονομικό* ενυπάρχει ενσωματωμένο στους προβληματισμούς τους.[13] Παράλληλα, οι πρώτοι Έλληνες δημοσιονόμοι, καθώς στοχάζονται πάνω στην ανάγκη μεταρρυθμίσεων,[14] κάνουν ενίοτε αναφορές στην εμπειρία του *Εικοσιένα*. Περισσότερο, όμως, φανερή είναι η παρουσία των οικονομικών του αγώνα στη δημόσια σφαίρα αρχικά μέσα από το δικαστικό έλεγχο της διαχείρισης των δανείων του Λονδίνου (1824-1825) κι έπειτα στο πλαίσιο της οριστικής ρύθμισης του ζητήματος της εξυπηρέτησης του χρέους.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, υπάρχουν δύο περίοδοι που αναπτύσσεται ένα σχετικά συμπυκνωμένο ενδιαφέρον για τα οικονομικά του Εικοσιένα μέχρι τη δεκαετία του 1980.[15] Η πρώτη εκτείνεται από τη δεκαετία του 1900 έως τη δεκαετία του 1930,

---

[11]. Η προσδοκία αυτή διατυπώθηκε στον πρόλογο της μελέτης: Ιωάννης Σ. Τσαγγάρης, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορία της Επαναστάσεως*, πρ. Ανδρέα Ανδρεάδη, Αθήνα 1917, σ. 5.

[12]. Ο υπολογισμός βασίστηκε στο: Σώζων Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του '21 : Αυτοτελή έργα 1821-1988 (προσθήκες στην έκδοση του 1987). Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου 1835-1988*, επιμ. Χαράλ. Ντούρμας, Αθήνα 1991.

[13]. Αναλυτικότερα βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, επιμ. Ευτυχία Λιάτα – Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2007.

[14]. Ι. Α. Σούτσου, *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1863.

[15]. Όπως έχει σημειωθεί, έως τη δεκαετία του 1970, πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες «εργάστηκαν και ως ιστορικοί», τάση που έχει αποδοθεί στη γενική επίδραση του ιστορισμού και κυρίως στο κενό που άφηναν οι ιστορικοί των φιλοσοφικών σχολών εξαιτίας της αφιέρωσής τους «αμέσως ή εμμέσως με την προσπάθεια να δομήσουν τον λόγο του ελληνικού εθνικισμού και να νομιμοποιήσουν την πράξη του». Αναλυτικότερα Γιώργος Β. Δερτιλής, «Σιωπές, μονομέρειες και μόδες στην

με το ενδιαφέρον γι' αυτό το θέμα να εκδηλώνεται στους κόλπους της δημοσιονομίας. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με επιστημονικές αφετηρίες από το δίκαιο, τη δημοσιονομία όπως και την ακαδημαϊκή και μη ιστοριογραφία. Κατά το πρώτο τρίτο του 20ου αι., τέσσερις είναι οι πιο αντιπροσωπευτικές μελέτες. Η μονογραφία του Ανδρεάδη για τα *δάνεια της ανεξαρτησίας* έχει ταυτόχρονα δημοσιονομική και ιστορική προβληματική,[16] εν αντιθέσει με άλλες δύο μικρές μελέτες που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια, οι οποίες επικεντρώθηκαν κυρίως στην περισυλλογή εσόδων-εξόδων από δημοσιευμένες αρχειακές πηγές και στην περιγραφή τους.[17] Η επόμενη ανάλογης κατεύθυνσης μελέτη εκδόθηκε τη δεκαετία του 1930, είναι πιο εκτενής και αντανακλά την πρόοδο που έχουν κάνει οι θεράποντες της δημοσιονομικής θεωρίας στην Ελλάδα, καθώς βασίζει την περιγραφή της σε εξειδικευμένες εννοιολογήσεις.[18]

Στη δεύτερη φάση, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, μικρός εξακολούθησε να είναι ο αριθμός των μελετητών που ασχολήθηκαν με το υπό συζήτηση θέμα, επικεντρωνόμενοι, όμως, σ' αυτό αφού είχαν ξεκινήσει από ποικίλες γνωστικές αφετηρίες. Αναφέρομαι σε μελέτες με σχολιασμένες συλλογές νόμων-διαταγμάτων, με περιγραφές καταστατικών κειμένων και θεσμών που είχαν δημόσια οικονομική σημασία,[19] με περιγραφές εσόδων-εξόδων και συναφών θεσμών από τον

ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά Δ΄ διεθνούς συνεδρίου ιστορίας, τ. Α΄, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2002, σ. 275-279. Όπως θα δούμε κι εδώ, μέχρι τη δεκαετία του 1970, ερευνητές και πανεπιστημιακοί με ειδικότητα στο δίκαιο, τις οικονομικές και τις πολιτικές επιστήμες ήταν αυτοί που ασχολήθηκαν με τα *οικονομικά του αγώνα*. Ξεχωριστό ενδιαφέρον από εκεί και πέρα εμφανίζει η μεταπολιτευτική περίοδος με την άνθηση της *οικονομικής ιστορίας*.

[16]. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων Α΄ : Τα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825). Το δημόσιο χρέος επί βαυαρικής δυναστείας*, Αθήνα 1904.

[17]. Λέων Δ. Μακκάς, *Η εν τοις δημοσίοις οικονομικοίς δράσις του Καποδίστρια*, Αθήνα 1910· Ιωάννης Σ. Τσαγγάρης, *ό.π.*

[18]. Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος : Από της Ελληνικής Επαναστάσεως μέχρι της εκθρονίσεως του Όθωνος (1821-1862)*, τ. Α΄, Αθήνα 1934 (ο ίδιος ίδρυσε το *Διαρκή Κώδικα Νομοθεσίας* που το 1978 περιήλθε ως δωρεά στο ελληνικό δημόσιο)· πρβλ. Γ. Ν. Κοφινάς, «Ιστορία των Δημόσιων Οικονομικών», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι΄, Αθήνα 1939, σ. 354 κ.α.

[19]. Επρόκειτο καταρχάς για κείμενα του Γεώργιου Δ. Δημακόπουλου: *Ο Κώδιξ των Νόμων της ελληνικής επαναστάσεως 1822-1828*, Ανάτυπο *ΕΚΕΙΕΔ*, Αθήνα 1966· *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827 : Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1966· «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας. Α΄ 1828-1829», *ΕΚΕΙΕΔ* 14 (1967) 1-205· «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας. Β΄ 1829-1832», *ΕΚΕΙΕΔ* 15 (1968) 39-196· *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήνα 1963· «Το εθνικόν νομισματοκοπείον της Ελλάδος (1828-1833)», *Πελοποννησιακά* Η΄ (1971) 15-96. Και αργότερα του Γεώργιου Π. Νάκου: «Αι δημοσιονομικαί ρυθμίσεις των "τοπικών πολιτευμάτων" του ελληνικού αγώνος 1821-1823», Ανάτυπο *ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1971· «Η φορολογική

Παναγιώτη Β. Δερτιλή.[20] Αναφέρομαι, τέλος, σε μελέτες που προέκυψαν μέσα από τους κόλπους της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας τη δεκαετία του 1970,[21] με αποτέλεσμα μια περιεκτική μελέτη για το εξωτερικό δάνειο του 1824[22] και δύο μικρές ενότητες στην κλασική, πλέον, έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*.[23] Ο κατάλογος μ' αυτά τα γραπτά σχεδόν εξαντλείται, αν προσθέσουμε ένα ειδικό αφιέρωμα που έκανε ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* στα *οικονομικά του αγώνα*, στο οποίο συγκεντρώνονται κατά κύριο λόγο σύντομες εκδοχές ποικίλων σχετικών κειμένων που είχαν γραφτεί μέχρι τότε,[24] και τα εκτεταμένα αποσπάσματα ενός ακόμα κειμένου της δεκαετίας του 1980, που βασίζεται σ' ένα μέρος από τις μέχρι τότε δημοσιευμένες αρχειακές πηγές.[25]

νομοθεσία κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1826», Ανάτυπο *ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1978.

[20]. Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν του αγώνος του 1821*, Θεσσαλονίκη 1971. Δύο χρόνια αργότερα, δημοσιεύτηκε ένα ακόμα σχετικό κείμενο (Κωνσταντίνου Π. Μανωλόπουλου, *Αντιμετώπισις πολεμικών δαπανών κατά την εθνεγερσίαν του* 1821, Αθήνα 1973) με τα ίδια στοιχεία πάνω κάτω, με κύριο ερώτημα αυτό που υποδηλώνει ο τίτλος της, χωρίς να κομίζει κάτι νέο. Σημειωτέον ότι μέσα στη δεκαετία του 1970 κι άλλοι οικονομολόγοι ή νομικοί δημοσίευσαν σχετικά άρθρα, χωρίς ωστόσο να προσφέρουν μια έστω οριακή ανανέωση· χαρακτηριστικά: Γεώργιος Μ. Σχινάς, «Αι πρώται εθνικαί συνελεύσεις (Α΄, Β΄, Γ΄ και Δ΄) ενωπίον των οικονομικών προβλημάτων της εθνεγερσίας του 1821», *Σπουδαί* 24/1 (1974) 1-40· Αθανάσιος Π. Κανελλόπουλος, «Οικονομική και κοινωνική ζωή : Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη», *Σπουδαί* 27/1 (1977) 154-179.

Με την εργασία του Π. Β. Δερτιλή έκλεισε ο κύκλος των δημοσιονομικών προσεγγίσεων στα *οικονομικά του αγώνα*, συγγραφέων που είχαν υιοθετήσει έναν ερμηνευτικό εκλεκτικισμό κατά τις σπουδές τους στη Γαλλία και στη Γερμανία (πρβλ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι : Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1989, σ. 477-479) και συγγραφέων που είχαν επηρεαστεί από τους τελευταίους. Τα επόμενα χρόνια, «(...) η ιστορική οικονομική έρευνα (οικονομικής σκέψης και βίου) πολύ λίγο ελκύουν το ενδιαφέρον» των οικονομολόγων βλ. Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης, «Η συμβολή των Ελλήνων στην οικονομική γραμματεία την τελευταία εικοσιπενταετία (1969-1993)», *Σπουδαί* 46 τχ. 3/4 (1996) 223-245.

[21]. Τα πρώτα συμβάντα εχθρικής αντιμετώπισης εκείνων που επικαλούνται τις οικονομικές συνθήκες ή έστω ενσωματώνουν ποσοτικά μεγέθη φτάνουν πίσω στο Μεσοπόλεμο. Για περισσότερα βλ. Ι. Κ. Κορδάτου, *ό.π.* και Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας Β΄*, Αθήνα 2011, σ. 855-884.

[22]. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η τεκμηριωμένη μελέτη του Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *Το πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970.

[23]. Αναστάσιος Λιγνάδης, «Τα οικονομικά της Επαναστάσεως από το 1821 ως το 1827», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 606-611· Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Οικονομική πολιτική του Καποδίστρια», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 611-616. Οι λίγες σελίδες που αφιερώνονται στο τέλος του σχετικού τόμου και οι σκόρπιες αναφορές στα προηγούμενα κεφάλαια δείχνουν ότι το θέμα αυτό εξακολουθεί τότε να αντιμετωπίζεται ως δευτερεύον σε σχέση με την πολιτική και τη στρατιωτική ιστορία της Επανάστασης.

[24]. «Τα οικονομικά του 1821», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 935, ειδ. αφιέρωμα 28 (23.3.1972).

[25]. Αναφέρομαι στο: Γιώργης Κατσούλης – Μάριος Νικολινάκος – Βασίλης Φίλιας, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας Ι. Από το 1453 μέχρι το 1830*, Αθήνα 1985. Στο κείμενο αυτό αναδημοσιεύονται εκτεταμένα αποσπάσματα δημοσιονομικής φύσεως από τα πρακτικά της Διοίκησης το *Εικοσιένα*, ωστόσο, αυτό το υλικό υποτάσσεται σε μια απλοϊκή ταξική ανάλυση που μάλλον συσκοτίζει παρά «αποκαλύπτει».

Όλα αυτά τα κείμενα, έχοντας ως βάση πολλά από εκείνα που είχαν εκδοθεί νωρίτερα, αρχεία ή βιβλία, συν λίγες νέες πτυχές που εν τω μεταξύ έρχονταν στη δημοσιότητα μέσα από τη συνέχεια της έκδοσης των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, επικεντρώνονται σε θεσμούς, καταστατικά κείμενα, νόμους και κυβερνητικές αποφάσεις με δημοσιονομικό περιεχόμενο· περιγράφουν τα είδη κι ενίοτε το ύψος ορισμένων εσόδων και δαπανών· αναφέρονται κάποιες φορές στις ενέργειες των Διοικήσεων ως προς την εξεύρεση ή τη διαχείριση των οικονομικών πόρων. Όλα αυτά ενίοτε τα συνδυάζουν με πολεμικά, πολιτικά, διπλωματικά κ.ά. γεγονότα.

Απώτερος σκοπός των μελετητών ήταν, μαζί με τα ειδικά ερωτήματα, να εμπλουτίσουν την εικόνα που υπήρχε για τον εθνικό βίο και κάποτε για το κοινωνικό πλαίσιο. Η τεκμηρίωση δεν αποσκοπούσε στη μελέτη της συγκρότησης και της λειτουργίας του κράτους. Αυτό που απασχόλησε περισσότερο τους μελετητές ήταν η περιγραφή όψεων της οικονομικής φαυλότητας, των καταχρήσεων και της ιδιοτέλειας εντός των μηχανισμών της εξουσίας, με τέτοιο τρόπο που σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αγνοήθηκαν ή προσπεράστηκαν άλλες σπουδαίες διεργασίες που αφορούσαν τη σφαίρα των δημόσιων οικονομικών και την ανάδυση της κρατικής εξουσίας.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα κείμενα των παραπάνω περιόδων στάθηκαν χρήσιμα εδώ με τρεις τρόπους: α) για την αντιπαραβολή των δημοσιονομικών μεγεθών που συγκεντρώνουν ως προς τα νέα ευρήματα· β) γιατί σε κάποιες περιπτώσεις τα παλαιότερα ευρήματα, αφού ενίοτε ελέγχθηκαν ξανά, χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά στα νέα δικά μας ευρήματα· γ) γιατί δεν ήταν καθόλου αμελητέο ότι υπήρχε μια πραγματολογική βάση για τη μελέτη των επίσημων πολιτικών και δημοσιονομικών θεσμών, σε συνδυασμό, φυσικά, με άλλα πιο πρόσφατα ιστοριογραφικά έργα.

Ας περάσουμε τώρα σε θεματολογικά με μεθοδολογικά εγγύτερα και χρονικά πιο πρόσφατα στην παρούσα εργασία μελετήματα. Μεταπολιτευτικά, από το 1974, ανοίγει ο δρόμος σε νέα ιστοριογραφικά ρεύματα, η ενασχόληση με την ελληνική οικονομική ιστορία κερδίζει χώρο ανάμεσα στα ενδιαφέροντα των ιστορικών.[26]

[26]. Κατά τη δεκαετία του 1980 υπολογίζεται ότι εκπονήθηκαν περίπου εκατό μελέτες (πηγές, επεξεργασμένες και μη, άρθρα και μονογραφίες) οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ως επί το πλείστον, υπό την αιγίδα ερευνητικών ιδρυμάτων τραπεζών, όπως υπολογίζεται στο: Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία : Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, Αθήνα 1997, σ. 20-21. Τα κυριότερα ερωτήματα αυτών των ερευνών συνοψίζονται στο: Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (2001) 72-91. Κι άλλα στοιχεία μαρτυρούν τη γενικά γνωστή τάση της ενασχόλησης με θέματα οικονομικής ιστορίας

Μολαταύτα, παρά τις ανανεωμένες συνθήκες, τα οικονομικά του αγώνα δεν μπήκαν στο επίκεντρο του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος.

Πρόσφατα, όψεις από την οικονομική ιστορία της περιόδου 1821-1832 τοποθετήθηκαν ξανά στο πλαίσιο του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος με ορισμένες αξιόλογες μελέτες,[27] επικεντρωμένες σε ιστοριογραφικές και πραγματολογικές όψεις των αποκαλούμενων *δανείων της ανεξαρτησίας*[28] ή σ' ένα εύρος δημοσιονομικών ζητημάτων της ιστορίας του ελληνικού κράτους.[29] Μ' αυτές τις μελέτες μοιραζόμαστε το ενδιαφέρον για τη δημοσιονομική πραγματικότητα το *Εικοσιένα* ωστόσο αποβλέπουμε σε μια διαφορετική υπόθεση εργασίας με βάση ένα νέο, ως επί το πλείστον, τεκμηριωτικό υλικό.

Εύστοχα επισημάνθηκε πρόσφατα ότι «[για] να γραφτεί (…) η οικονομική ιστορία του 1821 χρειάζεται η εποπτεία ενός ογκώδους περιγραφικού υλικού, εκδομένου και ανέκδοτου, και συνάμα η διατύπωση υποθέσεων έρευνας που θα υπερθεμάτιζε τα έως τώρα ιστοριογραφικά κεκτημένα».[30] Κατά το δυνατό, σε μια τέτοια τροχιά επιχειρήθηκε να αρθρωθεί η παρούσα μελέτη.

Οι πηγές

Είναι γνωστό ότι κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου και κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα διασώθηκε εν γένει πολύτιμο υλικό για τη στατιστική και οικονομική ιστορία της περιόδου που μας απασχολεί, βιβλία δημόσιας οικονομικής

στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1980, όπως π.χ. ότι στα τχ. 1-20 του περιοδικού *Τα Ιστορικά*, από το 1983 έως το 1994, το 27%, της ύλης αφιερώνεται στην Οικονομική Ιστορία όπως υπολογίζεται στο: Βασίλης Κρεμμυδάς, «Αποτυπώσεις; προσανατολισμοί; διαδρομή; όλα;», *Τα Ιστορικά* 39 (2003) 293-296. Μολαταύτα, αυτό το διάστημα παράχθηκαν λιγότερες μελέτες για τα οικονομικά του αγώνα από εκείνες που είχαν γραφτεί μέχρι τη δεκαετία του 1970.

[27]. Σε κάθε περίπτωση, η σημασία των *οικονομικών του αγώνα* σε σχέση με άλλα ζητήματα οικονομικής ιστορίας ήταν πολύ μικρή στο διάστημα 1878-2014, όπως μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει από την τριμηνιαία ηλεκτρονική έκδοση της Βιβλιοθήκης της Τράπεζας της Ελλάδος: «Οικονομική ιστορία της Ελλάδας», *Βιβλιογραφία* τχ. 31, Απρίλιος-Ιούνιος 2014 [http://www.Bankofgreece.gr/Pages/el/Bank/Library/news.aspx#recent].

[28]. Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος : Τα δάνεια της Εθνικής Ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα 2013.

[29]. Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους : Συγκρότηση εθνικής οικονομίας*, τ. Α΄, πρ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 2011· Βασιλική Δελέγκου, *Η ιστορία του δημόσιου οικονομικού χώρου του ελληνικού κράτους (1821-1940)*, Δ.Δ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2009.

[30]. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η εθνικοποίηση του οικονομικού», *στο ίδιο*, σ. 14.

διαχείρισης κ.ά.[31] Γνωρίζουμε ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 είχαν οργανωθεί συλλογές της περιόδου 1821-1827 και ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους εκδίδονταν συστηματικά και φανέρωναν με σαφήνεια τον όγκο του διαθέσιμου και αναξιοποίητου υλικού για τα οικονομικά του αγώνα και της καποδιστριακής περιόδου.[32] Έχουν περάσει, δηλαδή, πολλά χρόνια από το 1917, τότε που ο Ανδρεάδης επισήμαινε πως στα ιδιωτικά και στα δημόσια αρχεία «(…) υπάρχωσιν άφθονα έγγραφα δυνάμενα να χρησιμεύσωσιν ως πρώτη ύλη εις τοιαύτην εργασίαν, τα έγγραφα ταύτα ου μόνον ως επί το πολύ είναι δυσπρόσιτα και ακατάτακτα».[33]

Μολαταύτα, όλο αυτό το διάστημα, η βιβλιογραφία που περιλαμβάνει πτυχές των οικονομικών του αγώνα και της καποδιστριακής περιόδου, βασίζεται σ' ένα ελάχιστο μέρος του όγκου των τεκμηρίων που διαπιστωμένα υπάρχουν. Ακόμη και σήμερα, που είναι διαθέσιμες οι ψηφιακές αρχειακές συλλογές των ΓΑΚ,[34] οι μελέτες για το θέμα που μας απασχολεί δε βασίζονται σε αρχειακή έρευνα.[35] Τεκμαίρεται,

---

[31]. Ελένη Λυκούρη-Λαζάρου, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό Κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων (1821-1914),* Δ.Δ. ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1991, σ. 261, 264-266.

[32]. *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του* Κράτους, τ. Α΄- Ε΄, εισ. – επιμ. – ευρ. Κωνσταντίνου Αθ. Διαμαντή, Αθήνα 1972 κ.ε. Ενδεικτικά σημειώνεται *στο ίδιο*, τ. Ε΄, Αθήνα 1976, σ. 21: «Εις τα ΓΑΚ έχουν τακτοποιηθή (…) τα Αρχεία της τουρκοκρατίας, των χρόνων της Επαναστάσεως και της Καποδιστριακής περιόδου. Τα της Οθωνικής περιόδου ετακτοποιήθησαν κατά το μεγαλύτερον μέρος (...). Το έτοιμον λοιπόν αυτό υλικόν διατελεί υπό αξιοποίησιν χρησιμοποιούμενον υπό του κοινού εις το Αναγνωστήριον (…)». Ειδικά ως προς το αρχείο της Οθωνικής περιόδου, επειδή υπάρχουν σ' αυτό έγγραφα των προηγούμενων περιόδων, αξίζει να σημειωθεί ότι η ταξινόμησή τους ολοκληρώθηκε πολύ αργότερα, Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862) : Ευρετήριο*, πρ. Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, Αθήνα 2002. Μπορούμε όμως να πούμε ότι, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών —σ' αυτές πρέπει να προσθέσουμε το στεγαστικό πρόβλημα της κεντρικής αρχειακής υπηρεσίας που λύθηκε πριν από λίγα χρόνια—, ήδη από τη δεκαετία του 1970 υπήρχε μια καλή εικόνα για το διαθέσιμο αρχειακό υλικό.

[33]. Από τον πρόλογο του Ανδρεάδη στο Ιωάννης Σ. Τσαγγάρης, *ό.π.*, σ. 5. Ο Α. Ανδρεάδης ήταν μέλος της πρώτης διοικούσας επιτροπής των ΓΑΚ (Ελένη Λυκούρη-Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 92). Το 1976-1977 υπάρχει ακόμη η αίσθηση ότι η έλλειψη σχετικών μελετών «οφείλεται εν μέρει, αν όχι εξ ολοκλήρου, στη μεγάλη ένδεια συγκεκριμένων πληροφοριών» (Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 411) και ότι η αποτίμηση των οικονομικών ακόμη και της Καποδιστριακής περιόδου συναντά μια «ειδικότερη δυσκολία που συνίσταται στην έλλειψη ή ανεπάρκεια αριθμητικών δεδομένων» όπως σημειώνεται στο: Αθανάσιος Π. Κανελλόπουλος, «Οικονομική και κοινωνική», *ό.π.*.

[34]. Σαφέστατα, η ψηφιακή εκδοχή των αρχείων βελτίωσε θεαματικά την προσβασιμότητα στο αρχειακό υλικό. Αυτή η εξέλιξη κυοφορείται από τη δεκαετία του 1990, βλ. ενδεικτικά Φίλιππος Ηλιού - Νίκος Καραπιδάκης κ.ά., *Η πρόσβαση στα αρχεία : δυνατότητες, δεοντολογία,* επιμ. Νέστωρ Μπαμίδης, Στρογγυλή Τράπεζα Ε.Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1998.

[35]. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που έχει επισημανθεί πριν από τρεις δεκαετίες περίπου: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ιστορία χωρίς έρευνα δεν είναι δυνατόν να γίνει. Δυστυχώς κάνουμε στην Ελλάδα πολλή ιστορία, χωρίς να κάνουμε έρευνα», Βασίλης Κρεμμυδάς, «Θέματα και μέθοδοι νεοελληνικής οικονομικής ιστορίας», *ΔΕΣΝΠ* 5 (1981) 13-40. «It must be said that in general writers in this period

επίσης, ότι όλες οι μελέτες που έχουν γίνει ακολουθούν τη βραδυκίνητη εξέλιξη της έκδοσης αρχειακών πηγών. Τα δεδομένα που περιέχουν ως επί το πλείστον προέρχονται από το υλικό που δημοσίευσε ο Μάμουκας το 1839, τα έργα του Ανδρεάδη και το υλικό ορισμένων από τους τόμους των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1970 και 1980.[36] Κύρια πηγή ήταν συνεπώς ένα, αν μη τι άλλο, ενδιαφέρον υλικό, το οποίο, όμως, αντιπροσωπεύει ένα μικρό κλάσμα του συνόλου των αδημοσίευτων πηγών που διατίθενται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Η παρούσα μελέτη βασίζεται κυρίως σε ανέκδοτες και αναξιοποίητες μέχρι τώρα πηγές υπηρεσιακών αρχείων.

Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι ένα μέρος των υπηρεσιακών εγγράφων της εποχής που μας απασχολεί, ιδίως των πρώτων επαναστατικών χρόνων, είχε καταστραφεί ήδη από την περίοδο της Επανάστασης παρά τις φιλότιμες προσπάθειες οργάνωσης και διαφύλαξης των κυβερνητικών αρχείων.[37] Φαίνεται, όμως, ότι τα περισσότερα καταστράφηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα (βλ. *Πίνακας* Εισ.-1).[38] Το 1826 ιδρύθηκε το *Εθνικό Χαρτοφυλάκιο*, συνέχεια του οποίου ήταν το *Αρχειοφυλάκειο του Κράτους* που δημιούργησε αργότερα ο Ι. Καποδίστριας.[39] Μέχρι το 1826 τα υπηρεσιακά έγγραφα, τόσο τα ενεργά όσο και τα ημιενεργά (π.χ. παλαιά λογιστικά βιβλία που εκκρεμούσε να θεωρηθούν) έπρεπε να φυλάσσονται από τους γενικούς γραμματείς.

Αναπόφευκτα, λοιπόν, η οπτική μας περιορίζεται σ' ένα μέρος από το υλικό που διασώθηκε. Ένα υλικό, όμως, που από την άποψη του μεγέθους είναι αρκετά ικανοποιητικό, για να αρχίσει κανείς να προσεγγίζει τα οικονομικά του αγώνα. Φυσικά,

---

hace not been sufficiently diligent in digging into remarkably rich archival material which remain largely unexploited», William W. McGrew, "Greek Economic Historiography for the First Part of the Nineteenth Century", *New Trends in Modern Greek Historiography*, ed. Lily Macrakis – Nikiforos Diamandouros, *The Modern Greek Studies Association in cooperation with Anatolia College*, n.p. 1982, σ. 58.

[36]. Πρόκειται για τη γνωστή συλλογή Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, Πειραιάς 1839. Το ίδιο σε γενικές γραμμές υλικό δημοσιεύτηκε στα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*. Σχετικά με τον Ανδρεάδη: βλ. συλλογή αντιπροσωπευτικών μελετών που εκδόθηκε μετά το θάνατό του: *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα : Μελέται επί της συγχρόνου ελληνικής δημόσιας οικονομίας II*, επιμ. Κ. Χ. Βαρβαρέσος - Γ. Α. Πετρόπουλος - Ι. Δ. Πίντος, Αθήνα 1939.

[37]. Ελένη Λυκούρη-Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 256-258, 312.

[38]. Αναλυτικότερα, για το ζήτημα της απώλειας αρχειακού υλικού βλ. υποσ. 357.

[39]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της ελληνικής πολιτείας 1827 – 1833 : Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως Α΄, 1827 – 1828*, Αθήνα 1970, σ. 92-93· πρβλ. του ίδιου, «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας. Α΄», *ό.π.*, σ. 188.

αυτό το υλικό έχει τα δικά του προβλήματα: διαφέρει από την προσωπικά φορτισμένη προφορική μαρτυρία, αλλά δεν παύει να είναι ο επίσημος γραπτός λόγος της Διοίκησης και του τρόπου που οι λειτουργοί της απεικόνισαν τα πράγματα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι μια αφετηρία, που μάλιστα δεν έχει αξιοποιηθεί επαρκώς.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΣ.-1

Φάκελοι Εθνικού Ταμείου και Υπουργείου της Οικονομίας στο Αρχειοφυλάκειο του Κράτους και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους

Αρχείο	Εθνικού Ταμείου		Υπουργείου της Οικονομίας	
Φορέας	ΓΑΚ/ΚΥ 2016	Αρχειοφυλάκειο 1830	ΓΑΚ/ΚΥ 2016	Αρχειοφυλάκειο 1830
Αριθμός φακέλων	31	120	101	400
Χρονική κάλυψη	1822-1828	5ος/1823 - 4ος/1826	1821-1827	10ος/1824 - 4ος/1826

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΚΕ, φάκ. 89, έγγρ. 137-138· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΤ, φάκ. 1-31· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 1-101.

Εδώ, από το υλικό που κατορθώσαμε να εντοπίσουμε, επικεντρωθήκαμε καταρχάς σε εκείνο που ήταν προϊόν μεθοδικής λογιστικής καταγραφής. Ειδικότερα η προσέγγισή μας στηρίχθηκε: 1) στα πιο αξιόλογα και άρτια λογιστικά βιβλία που περιλαμβάνονται στο αρχείο *Κατάστιχα – Πρωτόκολλα Αγώνος και Καποδίστρια*, το οποίο φυλάσσεται στην Κεντρική Υπηρεσία των ΓΑΚ· 2) σε καταστάσεις λογαριασμών που περιλαμβάνονται στο *Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862)* από την ψηφιακή συλλογή της Κ.Υ. των ΓΑΚ· 3) σε καταστάσεις λογαριασμών και ισολογισμών από το *Καποδιστριακό Αρχείο* (Εισερχόμενα και Εξερχόμενα έγγραφα), το οποίο βρίσκεται στα Αρχεία του Νομού Κέρκυρας· 4) σε λογαριασμούς και έγγραφα από το *Αρχείο Αγώνος*, σχεδόν από όλες τις υποδιαιρέσεις του (Εκτελεστικό, Υπουργείο Οικονομίας κ.ά.)· και 5) σε αντίστοιχο υλικό από το *Αρχείο Περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια*, πάλι από ποικίλες υποδιαιρέσεις (Γενική Γραμματεία, Επιτροπή Οικονομίας κ.ά.).

Η σειρά παράθεσης των παραπάνω πηγών αντανακλά το βάρος που είχε η καθεμιά στην παρούσα μελέτη. Η πρώτη από τις προτεραιότητές μας ήταν η δημιουργία αριθμητικών σειρών δημοσιονομικής φύσεως (φόροι, κ.ά.) και η αναπαράσταση προϋπολογισμών και ισολογισμών έτσι, ώστε να προκύψει μια ικανοποιητική βάση δεδομένων για την περίοδο 1822-1832, με επαρκή βαθμό αντικειμενικότητας. Δεν

απουσιάζουν οι περιπτώσεις στις οποίες ποσοτικοποιούνται ποιοτικά στοιχεία, αυτές όμως είναι λίγες.

Η δεύτερη προτεραιότητα ήταν να αξιοποιήσουμε ποιοτικής φύσεως αδημοσίευτες και δημοσιευμένες πηγές: αδημοσίευτα έγγραφα που περιλαμβάνονται στα αρχεία που παραθέσαμε παραπάνω και δημοσιευμένα έγγραφα από τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, το *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας* και, φυσικά, αφηγηματικά κείμενα διαφόρων περιόδων. Έτσι, θελήσαμε να καλύψουμε ερωτήματα —για τους θεσμούς ή για ποικίλα γεγονότα— τα οποία λόγω της φύσης τους δεν ήταν δυνατό να προσεγγιστούν από τα τεκμήρια που έχουν κατεξοχήν ποσοτικό χαρακτήρα.

Η έρευνα και η μεταγραφή δομικού τύπου πηγών ήταν σε μεγάλο βαθμό μονότονη και βασανιστική, ιδιαίτερα στα πρώτα βήματα. Βαθμιαία, όμως, καθώς όλα αυτά άρχισαν να μορφοποιούνται, η αίσθηση της δημιουργικότητας κέρδιζε τη θέση της πλάι στον κόπο. Η κατάρτιση σειρών και πινάκων με αριθμητικά στοιχεία δημοσιονομικής φύσεως ήταν μεγάλη πρόκληση, δεδομένου του πραγματολογικού κενού που υπήρχε. Οι σειρές των στοιχείων δεν είναι πλήρεις, είναι όμως πολύ ικανοποιητικές, πέρα από κάθε προϋπάρχουσα προσδοκία. Σε αντίθεση με την επικρατούσα αίσθηση, φαίνεται ότι η Ελληνική Επανάσταση μάλλον ήταν ένας *καλός ληξίαρχος του εαυτού της*.[40] Αναφορικά με τις αριθμητικές σειρές και τους πίνακες, ας σημειωθεί ότι στα οικεία κεφάλαια παρουσιάζονται ταυτόχρονα και οι τυχόν επεξεργασίες που έγιναν.

Ως προς την αξιοπιστία των πηγών, θεωρούμε αυτονόητο ότι τα αριθμητικά δεδομένα που παρήγαγαν τα πολιτικά και διοικητικά όργανα το Εικοσιένα δεν είναι του ίδιου επιπέδου μ' εκείνα που παράγουν οι σύγχρονες στατιστικές υπηρεσίες. Και πράγματι, στις περιπτώσεις των προϋπολογισμών, τα νούμερα αφορούσαν χονδρικές «εκτιμήσεις». Αλλά στους λογαριασμούς της διαχείρισης τα αριθμητικά δεδομένα ήταν προϊόν λογιστικής μεθόδου και είναι ακριβή. Υπάρχουν, βέβαια, μαρτυρίες για αλλοιώσεις των λογιστικών βιβλίων και για εγγραφές που απουσιάζουν, χρειάζεται επομένως να σταθούμε λίγο σ' αυτό το σημείο.

[40]. Έμφαση προκειμένου να τονιστεί ο πλούτος του αρχειακού υλικού. Επί της ουσίας αποδεχόμαστε το αντίθετο σκεπτικό ότι «(...) καμία εποχή δεν αποτελεί ληξίαρχο του εαυτού της, ώστε να μεριμνά για την μεταγενέστερη έρευνα, και να της αφήνει τεκμήρια για ορθή αξιολόγηση και κρίση», Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 58.

Η Λογιστική Επιτροπή που είχε αναλάβει να θεωρήσει τους λογαριασμούς της Προσωρινής Διοίκησης για την Γ΄ και τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση έκανε λόγο σε εκθέσεις της για νοθείες, ελλείψεις, λάθη και ανωμαλίες, πρόσθεσε αυστηρές και συγκεκριμένες παρατηρήσεις, αλλά δεν ακύρωσε το υλικό που μελέτησε. Το ζήτημα είναι ότι, βαθμιαία, αυτές οι παρατηρήσεις, με βάση τις εκάστοτε ερμηνευτικές διαμάχες γύρω από το Εικοσιένα, συμπτύχθηκαν σε οιονεί ιστοριογραφικό σχήμα ή καλύτερα σ' ένα είδος κλισέ: *Επανάσταση = αταξία* vs *Καποδιστριακή περίοδος = τάξη*.

Η έμφαση έχει δοθεί κυρίως σε εκείνα τα σημεία που αφορούσαν δυσλειτουργικές όψεις της πραγματικότητας, όπως, για παράδειγμα, απορρέουν από τις εκθέσεις της Λογιστικής Επιτροπής.[41] Συχνά λησμονείται ότι επρόκειτο για ένα υπό συγκρότηση κράτος. Έτσι, θεωρούμε πως το ζήτημα δεν είναι μόνο (ή τόσο) οι αναπόφευκτες αποτυχίες και οι πατριαρχικές ή πελατειακές σχέσεις, αλλά και τα ίχνη μιας νέας κατάστασης που αρχίζει να σχηματίζεται στην υπό διαμόρφωση περιοχή των δημόσιων οικονομικών και του κράτους. Ενδεικτικά, στα γραπτά του Ανδρεάδη, αποτυπώνεται η θέση ότι τα οικονομικά έγγραφα της Προσωρινής Διοίκησης αντικατοπτρίζουν «την άκραν ακαταστασίαν, ήτις διείπε τους δημοσίους λογαριασμούς κατά την Επανάστασιν [και] δεν δύνανται να χρησιμοποιηθώσιν».[42] Αυτή η γενική απόρριψη ασφαλώς δεν ισχύει, εκτός αν το μέτρο σύγκρισης είναι οι εκάστοτε σύγχρονες και τελειοποιημένες μορφές υπολογισμού και καταγραφής, και μάλιστα σε συνθήκες ειρήνης και εδραίου κράτους. Συν τοις άλλοις, η εγκυρότητα ενός υλικού έχει να κάνει και με τα ερωτήματα που θέτει κανείς.

Το θέμα, όμως, είναι ότι ανάλογες παρατηρήσεις όπως αυτές του Ανδρεάδη, λειτούργησαν ως γενικεύσεις, μάλλον σ' ένα βαθμό αφοριστικά. Τέτοια είναι π.χ. η ακόλουθη του Απόστολου Βακαλόπουλου, ο οποίος είχε γράψει για την «εικόνα [της] κρατικής παραλυσίας, του χάους και της αναρχίας, που βασίλευαν στην Ελλάδα περ' ως πέρα κατά την άφιξη του Καποδίστρια»· τότε, που, όπως έγγραφε ο ίδιος, «όλα σχεδόν έπρεπε να δημιουργηθούν από την αρχή. *Και απ' αυτήν την άποψη μάλλον (...)*

---

[41]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, τ. Η΄, Αθήνα 1840, σ. 151-163. Για την τάση να περιορίζεται η «προβληματική στην απαρίθμηση και ανάλυση των "δυσλειτουργιών"», βλ. ευρύτερα σχετικά σχόλια στο: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος : Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 19-20· πρβλ. Χρήστος Λυριντζής, «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», *Η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους : Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 71.

[42]. Προλογίζοντας το Ιωάννης Σ. Τσαγγάρης, *ό.π.*, σ. 5. Το ίδιο σημειώνεται στο *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 300-301.

εμπόδιζε παρά (...) διευκόλυνε η παράδοση των επτά χρόνων», όπως κατέληγε[43] (η έμφαση δική μας).

Πράγματι υπάρχουν αναφορές ότι οι καταγραφές των οικονομικών δοσοληψιών το *Εικοσιένα* ήταν ατελείς. Ωστόσο, κανείς, πέρα από τη Λογιστική Επιτροπή, δεν έχει ασχοληθεί μέχρι τώρα με την εξακρίβωσή τους, ώστε να αξιολογήσει τη σημασία τους.[44] Στα τέλη της δεκαετίας του 1830 το έργο αυτό, το οποίο είχε ανατεθεί στο Ελεγκτικό Συνέδριο, τελικά εγκαταλείφθηκε. Έτσι, περισσότερο βαραίνει μια αρνητική θέση (ότι κάποια πράγματα δεν αποτυπώθηκαν σωστά) —επιπρόσθετα επειδή εδραιώθηκε, όπως έχει ειπωθεί, κάποια «δυσπιστία απέναντι στο ιστορικό γεγονός καθ' εαυτό»—,[45] παρά μια θετική προσέγγιση βασισμένη στο διαθέσιμο αρχειακό υλικό, με τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που αυτό προσφέρει στην τεκμηρίωση. Συνεπώς, δεν δεχόμαστε τα δεδομένα ανεπιφύλακτα, τα αντιπαραβάλλουμε με μαρτυρίες ή άλλες πληροφορίες στο πλαίσιο της προβληματικής που αναπτύσσεται σε κάθε κεφάλαιο, όπως είναι μεθοδολογικά εύλογο.

Τεχνικές πτυχές της μεθόδου

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι ερευνητικό επίκεντρο της παρούσας μελέτης είναι ο χώρος των δημόσιων οικονομικών και του εθνικού κράτους που αρχίζει να σχηματίζεται το Εικοσιένα. Τούτο σημαίνει αυτομάτως ένα διττό σχέδιο εργασίας: α) αφενός την οργανωμένη παρουσίαση δημοσιονομικών μεγεθών· β) αφετέρου την ένταξή τους στην τεκμηρίωση πτυχών της κρατικής συγκρότησης.[46] Στις επεξεργασίες αποφύγαμε τεχνικές ανακατασκευές που θα μπορούσαν να ξεφύγουν απ' αυτό που εμπειρικά και

---

[43]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού : Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. Η΄, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 20-21.

[44]. Αυτές οι αιτιάσεις θα μας απασχολήσουν μελλοντικά, καθώς έχουμε προχωρήσει σε μια πρώτη επεξεργασία αρκετών λογιστικών βιβλίων της περιόδου 1822-1827, την οποία σκοπεύουμε να ολοκληρώσουμε έπειτα από την παρούσα εργασία.

[45]. Η αντι-ιστορική προκατάληψη εμφανίζεται, μεταξύ άλλων, με τη μορφή του μηδενισμού, ο οποίος καταλήγει «στη δυσπιστία απέναντι στο ιστορικό γεγονός καθ' εαυτό» όπως έχει σημειώσει ο Κώστας Βεργόπουλος, «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία* 2 (1990) 75-99.

[46]. Τα στοιχεία αυτά έχουν καταγραφεί για άλλους λόγους αλλά χρησιμοποιούνται για να προσεγγιστεί το κράτος που συγκροτείται. Όπως έχει ειπωθεί, αυτό ενέχει ένα βαθμό αυθαιρεσίας (François Furet, «Η ποσοτική ιστορία», *Το έργο της Ιστορίας*, τ. Α΄, επιμ. Ζακ Λε Γκοφ – Πιερ Νορά, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Αθήνα 1975, σ. 78-79), ωστόσο, επειδή οι λογαριασμοί κ.λπ. απηχούσαν την κρατική λειτουργία, θεωρούμε ότι αποτελούν ικανοποιητικούς δείκτες για ό,τι εδώ μας αφορά.

θεωρητικά είχαμε αποφανθεί ότι αποτελεί μέρος της πραγματικότητας. Δηλαδή, οι επεξεργασίες προσανατολίστηκαν έτσι, ώστε να αναδεικνύουν το πραγματικό για την κοινωνία των ίδιων των επαναστατημένων, έστω κι αν αυτό ήταν πρωτόλειο ή εν τη γενέσει. Ας περάσουμε τώρα σε μια πιο αναλυτική εικόνα του τρόπου που αντιμετωπίσαμε τα εμπειρικά δεδομένα.

Πρώτα πρώτα, να σημειώσουμε πως τα αριθμητικά στοιχεία που αναφέρονται σε νομισματικές αξίες παρατίθενται όλα σε γρόσια,[47] ώστε να είναι άμεσα συγκρίσιμα μεταξύ τους. Έτσι, οι σειρές και οι πίνακες τυποποιήθηκαν, όπου χρειάστηκε, ως προς το νόμισμα. Τα χρηματικά ποσά κατά κύριο λόγο δίνονται σε τρέχουσες τιμές. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις, όπως θα φανεί, θεωρήθηκε απαραίτητη η στάθμιση των τρεχουσών τιμών, για να αποφευχθεί μια μονομερής και παραπλανητική εικόνα. Δεν θα επεκταθώ παραπέρα, γιατί στα συγκεκριμένα σημεία γίνεται πάντοτε ειδική μνεία για τη βάση της στάθμισης, τις ελλείψεις που υπάρχουν σε τέτοιου τύπου στοιχεία βάσης (σειρές τιμών κ.λπ.) και τις επιλογές που έγιναν.

Οι αριθμητικές σειρές και οι πίνακες που παραθέτουμε καταρτίστηκαν βάσει των κατατάξεων που είχαν ήδη κάνει τα διοικητικά όργανα της πολιτικής Διοίκησης. Δεν λείπουν οι περιπτώσεις που μεταφέρουμε εδώ αυτούσια την πινακοθέτηση που είχαν κάνει τα όργανα της Διοίκησης, όπως και οι περιπτώσεις που προβαίνουμε σε δευτερογενείς επεξεργασίες για τις ανάγκες της τεκμηρίωσης.

Η χρονική περίοδος που μας απασχολεί, ως προς τα δημοσιονομικά, έχει μελετηθεί κατά κύριο λόγο μέσα από ένα κερματισμένο τεκμηριωτικό υλικό.[48] Εδώ,

---

[47]. Είναι γνωστό ότι το 1 γρόσι υποδιαιρούνταν σε 40 παράδες. Εδώ, για λόγους υπολογιστικής απλοποίησης, η υποδιαίρεση του γροσιού εκφράζεται στη σύγχρονη δεκαδική μορφή: π.χ. 1 γρόσι και 10 παράδες (1:10 όπως σημειώνεται στα χειρόγραφα) = 1,25 γρόσια. Με την ευκαιρία ας σημειωθεί ότι, σχεδόν όλα τα κατάστιχα που χρησιμοποιήθηκαν τηρούνταν σε γρόσια, με εξαίρεση μερικά χειρόγραφα της ύστερης καποδιστριακής περιόδου. Τότε άρχισαν προσπάθειες για καταγραφές σε *φοίνικες*, βλ. *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Γ΄ (23), Αθήνα 2008, σ. 90-91. Αυτές οι λίγες περιπτώσεις μετατράπηκαν εδώ σε γρόσια με βάση την επίσημη ισοτιμία. Η έκφραση των αξιών σε άλλο νόμισμα, διαφορετικό από το γρόσι (φοίνικες, ισπανικά δίστηλα, λίρες στερλίνες κ.ά.) πραγματοποιήθηκε εδώ μόνο όπου κρίθηκε αναγκαίο για τους σκοπούς της ανάλυσης.

Τέλος, μόλο που είναι γνωστό, υπενθυμίζεται ότι η έκφραση των αξιών σε γρόσια δεν σημαίνει ότι οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν μ' αυτό το νόμισμα. Το γρόσι λειτουργούσε κυρίως ως λογιστική μονάδα μέτρησης αξιών, ύστερα από την αναγωγή σ' αυτό του πλήθους των νομισμάτων —που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούσαν για την πραγματοποίηση μιας συναλλαγής— οθωμανικά ή ευρωπαϊκά. Στο περιθώριο της παρούσας έρευνας συγκεντρώθηκαν αρκετά στοιχεία και μελλοντικά πρόκειται να δημοσιευτεί σχετική μελέτη.

[48]. Για ορισμένα σχόλια σχετικά με τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται η αριθμητική σειρά ως προς τα διάσπαρτα και ασυνεχή στοιχεία βλ. Αλέξης Πολίτης, «Ο διπλός χρόνος των αρχείων», *Μνήμων* 12 (1989) 232-234 και François Furet, *ό.π.*, σ. 80-81.

μέσα από ετήσιες ή μηνιαίες σειρές αριθμητικών δεδομένων (δυναμική περιγραφή) και μέσα από πινακοθέτηση δεδομένων ανά κυβερνητική περίοδο (συγκριτική στατική περιγραφή),[49] συνδυάσαμε αυτά τα στοιχεία με άλλα που προέρχονται από ποιοτικού τύπου τεκμήρια, ενίοτε σε συνδυασμό με χαρτογραφικές αναπαραστάσεις.[50] Βάση, δηλαδή, της περιγραφής είναι εκτεταμένα – συνεχή κι όχι αποσπασματικά στοιχεία.[51] Βέβαια, δεν τρέφουμε την αυταπάτη ότι τα αριθμητικά δεδομένα αναπαριστούν, ως έχουν, την πραγματικότητα κι αναγνωρίζουμε πόσο εύκολα μπορούν να εκτρέψουν τον ερευνητή λόγω της σημαίνουσας θέσης που έχουν στις σύγχρονες κοινωνίες.[52] Όταν λέμε, λοιπόν, ότι χρησιμοποιούμε τα ποσοτικά στοιχεία ως τέτοια (π.χ. τα έσοδα και τις δαπάνες), δεν ισχυριζόμαστε ότι οι αριθμοί αποκαλύπτουν νοήματα από μόνοι τους αλλά ότι η ποσοτικοποιημένη αναπαράσταση των μηχανισμών εξουσίας στα πλαίσια του Εικοσιένα καθιστά αρκετά παραστατική την ανάδυσή τους.[53] Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα ποιοτικά στοιχεία συνεπικουρούν και συνυφαίνονται με τα ποσοτικά στην τεκμηρίωση.

---

[49]. Έτσι αποκαθίσταται μια διαχρονία —βλ. περαιτέρω Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε΄ - ιστ΄ αι.)*, Αθήνα, 1978, σ. 11— εντός των ορίων βέβαια αυτής της πυκνής δεκαετίας.

[50]. Πρόκειται για μια επιλογή που εδώ περιορίζεται σε απλές αναπαραστάσεις και που προοπτικά φιλοδοξεί να ανοίξει τις ερευνητικές δυνατότητες που προσφέρουν τα GIS σ' ό,τι αφορά τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Ήδη άλλωστε, εντοπίζονται μελέτες που έχουν προχωρήσει προς αυτήν την κατεύθυνση σε συναφείς περιοχές μ' εκείνες που επικεντρώνει η παρούσα μελέτη. Ενδεικτικά: για τη χρήση των GIS με βάση στοιχεία από Οθωμανικά κατάστιχα βλ. E. Farinetti – K. Sbonias, «Fields of wheat back to the land. A GIS environment for the study of medieval village history in central Greece», *Enter the Past. Proceedings of CAA 2003*, Vienna 8-12 April 2003, BAR IS 1227, Oxford 2004, 271-275. Βλ. επίσης Fariba Zarinebaf, John Bennet, Jack L. Davis, et. al, «A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece», *Hesperia Supplements* 34 (2005) σ. 151-209 από την άποψη της χρήσης των GIS στη δημιουργία χαρτών που αναπαριστούν ιστορικά στοιχεία. Ευρύτερα, από μεθοδολογική άποψη βλ. Ian Gregory – Paul Ell, *Historical GIS : Technologies, Methodologies, and Scholarship*, Cambridge 2007.

[51]. György Ranki, *Περιφερειακές Ευρωπαϊκές Οικονομίες 19ος - 20ος αι.*, μτφρ. Αλέκος Γαβαθάς, Ερμούπολη 1986, σ. 28.

[52]. Jean Meuvret, «Οι στατιστικές σειρές και η ιστορική έρευνα», *Ιστορία και μέθοδοί της Β΄ : Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών*, τχ. 3, επιμ. Charles Samaran, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, Αθήνα 1988, σ. 221. Γιατί, όπως έχει ειπωθεί: «(…) τα ποσοτικά στοιχεία δημιουργούν βεβαίως μια "αίσθηση" επιστήμης, σπανίως όμως μπορούν να αναπαραστήσουν με ακρίβεια την πραγματικότητα», Γιώργος Β. Δερτιλής, «Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος», Αθήνα 1993, σ. 117.

[53]. Πρόκειται για μια ιδέα βασισμένη στο: Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας Α΄. Μια ιστορία της εξουσίας από τις αρχές ώς το 1760 μ. Χ.*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα 2009, σ. 16.

Οι χώροι, οι χρόνοι και η δόμηση της τεκμηρίωσης

Ας σταθούμε πρώτα στα συμβατικά χρονικά και γεωγραφικά όρια αυτής της μελέτης. Επειδή μας απασχολεί ο γεωγραφικός χώρος όπου αρχίζει να συγκροτείται το ελληνικό κράτος, αναπόφευκτα, περιοριζόμαστε με μικρές αποκλίσεις στα σύνορα του 1832. Ως προς τα χρονικά όρια, τα άκρα σηματοδοτήθηκαν ως εξής: Αφετηρία μας είναι οι πρωτόλειες προσπάθειες να φτιαχτεί ένα νέο πεδίο κοινής οικονομικής διαχείρισης με επίκεντρο το επαναστατικό εγχείρημα της ελληνικής εθνικής ανεξαρτησίας το 1821. Αυτές οι προσπάθειες θεωρούμε ότι αρχίζουν μέσα στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας. Ειδικά, όμως, ως προς τα δημόσια οικονομικά, θέτουμε ως συμβατική αφετηρία για την προσέγγισή τους τη θεσμοθέτηση της οικονομικής διαχείρισης που γίνεται στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, οπότε μόλις αρχίζει να συγκροτείται θεσμικά το ενιαίο εθνικό πολιτικό κέντρο και να καταγράφονται στοιχεία δημοσιονομικής φύσεως και περιεχομένου.[54] Η μελέτη εκτείνεται μέχρι το 1832, από τη σκοπιά ότι η εξωτερική αναγνώριση σήμανε εκ των πραγμάτων μια νέα εποχή.[55]

Από εκεί και πέρα, εντός των συγκεκριμένων συμβατικών γεωγραφικών και χρονικών ορίων, επιχειρούμε να συνδυάσουμε αυτές τις δύο διαστάσεις, το χώρο και το χρόνο, όπως εμφανίζονται συνυφασμένες στις δημοσιονομικές αναπαραστάσεις. Έτσι, θέτουμε προς συζήτηση, επιπρόσθετα, με βάση τη δική μας οπτική γωνία, περιοδολογήσεις που εκκινούν από άλλες αφετηρίες (πολιτικές, στρατιωτικές κ.λπ.). Για παράδειγμα, μια διαδεδομένη εικόνα περί των διακυμάνσεων της επαναστατικής εξουσίας και, ως εκ τούτου, των διαδικασιών κρατικής συγκρότησης προτείνει τρεις φάσεις: μια πρώτη, που εκτείνεται από το 1822 έως το 1823 και χαρακτηρίζεται φάση σταθεροποίησης, μία δεύτερη, από το 1824 μέχρι το 1827, που χαρακτηρίζεται φάση εξασθένησης – υποχώρησης και μια τρίτη, από το 1828 έως το 1830 η οποία ονομάζεται

[54]. Ανάλογες καταγραφές το 1822 έκανε η Πελοποννησιακή Γερουσία όπως θα δούμε.

[55]. Για μια σχετική παρατήρηση βλ. Χρήστος Λούκος, «Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια : Επανεξέταση κάποιων προσεγγίσεων», *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας : Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Αθήνα 2015, σ. 60. Εκεί τονίζεται πως «θα ήταν λάθος να περιορίζουμε τους επαναστατικούς χρόνους έως το 1827 ή το 1830· η νέα εποχή αρχίζει πράγματι με την άφιξη του Όθωνα και των Βαυαρών το 1833».

φάση της νέας ισχυροποίησης. [56]Δε θα είχε ενδιαφέρον, ωστόσο, να δούμε αν οι φάσεις που προκύπτουν από τα δημόσια οικονομικά συμπίπτουν με την παραπάνω στρατιωτικής, κυρίως, φύσεως περιοδολόγηση κι αν όχι, τι είναι αυτό που μας υπαγορεύουν τα δημόσια οικονομικά να επανεξετάσουμε;

Μπορεί το 1821 να αντιμετωπίζεται ως ορόσημο της ίδρυσης του νέου ελληνικού κράτους, ωστόσο, έχει επικρατήσει ευρέως οι ουσιαστικές απαρχές της συγκρότησής του να τοποθετούνται στο 1828 ή στο 1833· θεωρείται ότι η Επανάσταση εν πολλοίς μετά το 1823 είχε φθίνουσα πορεία· ότι ο πόλεμος και οι εσωτερικές συγκρούσεις είχαν διαλυτική επίδραση· και ότι η Διοίκηση και οι θεσμοί της ήταν ένα περίβλημα χωρίς ουσιαστικό ρόλο. Εδώ θα υποστηρίξουμε ότι η πραγματικότητα δεν ήταν τόσο απλουστευτική. Τεκμαίρεται, αντίθετα, πως το θεσμικό γίγνεσθαι άρχισε από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, πως είχε, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, ουσιαστική συμβολή στη διακυβέρνηση των πραγμάτων και πως καθιερώθηκαν κι εφαρμόστηκαν πρακτικές που ενίσχυσαν το ρόλο της εθνικής Διοίκησης. Μάλιστα, μετά το 1823, η Επανάσταση όχι μόνο δεν ετέθη συνολικά σε φθίνουσα πορεία, αλλά ενισχύθηκε η πολιτική συγκέντρωση και το θεσμικό προηγούμενο παρά τη στρατιωτική υποχώρηση του 1826. Με μια φράση, ό,τι πρόκειται να ακολουθήσει μαρτυρά ότι *το 1821 ιστορικώς τοπικά κερματισμένα εδάφη αναδιοργανώνονται στην κατεύθυνση της συγκρότησης ενιαίας επικράτειας με τη μορφή του εθνικού κράτους*,[57] όχι χάρη σε κάποιο αυτοματισμό, αλλά χάρη στη διαμόρφωση λειτουργιών που αξιώνεται και, σ' ένα βαθμό επιτυγχάνεται να μονοπωληθούν από το πολιτικό κέντρο και την εθνική Διοίκηση την οποία δημιουργεί.

Το *σημείο εισόδου* στο γίγνεσθαι της συγκρότησης κράτους το *Εικοσιένα* ή καλύτερα το σημείο εκκίνησης προκειμένου να οριοθετηθούν πτυχές αυτής της διαδικασίας, είναι τα *οικονομικά του αγώνα*, όπως αρχίζει να μορφοποιείται ένα μέρος τους αυτό το διάστημα σε *δημόσια οικονομικά*. Το ευρύ πλαίσιο μέσα στο οποίο

---

[56]. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 11. Στην πραγματικότητα ο συγγραφέας μιλάει για τέσσερις φάσεις: τις τρεις που επισημάναμε και άλλη μία που τοποθετεί στο 1821 ως φάση έναρξης και τοπικής επικράτησης.

[57]. Ο όρος *εθνικό κράτος* εδώ τίθεται με μια ευρύτητα κι όχι με τους αυστηρούς όρους του πλατιά αποδεκτού βεμπεριανού ορισμού και των μεταγενέστερων συμπληρώσεών του, βλ. Colin Hay – Michael Lister, «Θεωρίες του κράτους», *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, επιμ. Colin Hay, Michael Lister, David Marsh, μτφρ. Γιώργος Αντωνίου, Αλέξανδρος Κουτσογιάννης, Αθήνα 2011, σ. 32-33. Ωστόσο, αυτό δεν αναιρεί ότι κατά τη διερεύνηση των συγκρούσεων που αναδύονται το *Εικοσιένα* δεν εντοπίζονται διαδικασίες διαμόρφωσης του δίδυμου μονοπωλίου φορολόγησης – στρατολόγησης, όπως θα δούμε.

τοποθετείται η παρούσα μελέτη είναι η συναγωγή συμπερασμάτων για τη διαμόρφωση του νέου ελληνικού κράτους ως διαδικασία, η οποία άρχισε, όπως και αλλού, με κινητοποίηση που αποσκοπεί στο συντονισμό και στην εξασφάλιση πόρων και εξαναγκαστικών μέσων για τη διεξαγωγή πολέμου: παράγωγο της παραπάνω διαδικασίας, ήταν η δημιουργία σταθερού θεσμικού πλέγματος για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της, σε συνδυασμό με τα ευρύτερα προγραμματικά συμφραζόμενα και τους στόχους του επαναστατικού εγχειρήματος: εν προκειμένω και εν συντομία, τη θεσμική οργάνωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας.[58]

Σε κάθε περίπτωση, φυσικά, το γίγνεσθαι στα δημόσια οικονομικά και τη συγκρότηση κράτους δεν εξαρτήθηκε μόνο από τις στρατηγικές επιλογές αλλά και από τις αρχικές συνθήκες. Στη δυτική Ευρώπη είχε προηγηθεί μια μεγάλη —συχνά αργή και, ως εκ τούτου, καλά εδραιωμένη— πορεία διαμόρφωσης της ίδιας της πολιτικής εξουσίας, της εδαφικής επικράτειας και του κράτους, που βασίστηκε στον ισχυρό συνδυασμό πολέμου, δημόσιων οικονομικών και εμπορίου και στη συμβιωτική σχέση κράτους – οικονομίας.[59] Η δημιουργία του ελληνικού κράτους βασίστηκε στην υποδομή των επιμέρους ομάδων ισχύος. Στη δυτική Ευρώπη η διαμόρφωση του εθνικού κράτους είχε μια βαθιά ιστορική πορεία, με εκκίνηση περίπου από τον ύστερο Μεσαίωνα. Αντίθετα, στην Ελλάδα, η διαμόρφωση άρχισε σχεδόν από το μηδέν, επειδή οι ελληνικοί πληθυσμοί δε διέθεταν επί αιώνες καμία ίδια πολιτική υπόσταση. Έτσι, οι ελληνικές κοινωνικές ελίτ χρειάστηκε να αρχίσουν να προσαρμόζουν τις εμπειρίες τους στη νέα κατάσταση, και να δημιουργούν νέους θεσμούς και μηχανισμούς, διαγκωνιζόμενες ταυτόχρονα για τον έλεγχό τους και τον τρόπο θεσμικής

[58]. Εν γένει, η οπτική εδώ τροφοδοτήθηκε αρχικά από τα ακόλουθα έργα: Τσαρλς Τίλλυ, *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο*, ό.π., σ. 61-62, 70-71· Michael Mann, *Κράτη, Πόλεμος και Καπιταλισμός*, εισ. - επιμ. Μανούσος Μαραγκουδάκης, μτφρ. Ελένη Τσερεζόλε, Αθήνα 2006, σ. 74-75, 140-142.

Συμπληρωματική σημασία είχαν παρατηρήσεις από τα εξής: Τζόζεφ Αλοϊς Σουμπέτερ, «Η Κρίση του φορολογικού Κράτους», *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, πρ. Ρίκαρντ Σουέντμπεργκ, επιμ. – εισ. Σωκράτης Μ. Κονιόρδος, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2006, σ. 90-94· Καρλ Πολάνυι, «Η Οικονομία ως Θεσμοθετημένη Διαδικασία», *στο ίδιο*, σ. 129· Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού Β΄. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες. Αλλαγές της κοινωνίας: Σχεδίασμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Αθήνα 1997, σ. 247.

Για μια πρόσφατη διεύρυνση των παραπάνω οπτικών που εστιάζει στην αλληλεπίδραση πολέμου, οικονομικής δομής και πολιτικού καθεστώτος βλ. Κ. Κινανç Karaman – Şevket Pamuk, "Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime", *American Political Science Review* 107/3 (2013) 603-626.

[59]. Thomas Ertman, *Birth of the leviathan : building states and regimes in medieval and early modern Europe*, Cambridge 1997, σ. 156 κ.ε.

ενσωμάτωσης των λοιπών ομάδων του πληθυσμού (ως φορολογούμενους, ως ένοπλους, ως πολίτες κ.λπ.).

Από το σημείο, λοιπόν, της εκκίνησης, αν και δεν έλειπε η εμπειρία σε πρακτικές και τα ανάλογα δίκτυα, έλειπε ένα ενιαίο και συγκεντρωμένο πολιτικό – στρατιωτικό και δημοσιονομικό κέντρο.[60] Όταν αρχίζει η Ελληνική Επανάσταση, υπάρχουν ιδιωτικά αποθέματα πόρων και μέσων, απουσιάζει όμως, αυτονόητα, ένα δημόσιο απόθεμα κι ένας συγκεντρωτικός έλεγχος στις πηγές οικονομικών πόρων και στα μέσα ισχύος.[61] Χωρίς, συνεπώς, μια υφιστάμενη ενιαία εξουσία, ο έλεγχος των πόρων και των μέσων συνυφάνθηκε με τις επιμέρους ομάδες ισχύος και ήταν αποκεντρωμένος.[62] Εδώ, λοιπόν, θα δούμε, με αφετηρία τα *οικονομικά του αγώνα*, λειτουργίες, θεσμούς, ωσμώσεις και συγκρούσεις, που φανερώνουν ότι αρχίζει να μορφοποιείται ένα μέρος αυτού του πλέγματος σε *δημόσια οικονομικά* και ότι ξεκινούν διεργασίες προς τη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού κράτους.

Όπως έγινε φανερό, η τεκμηρίωση εδώ αναπτύσσεται επί μιας κύριας ερευνητικής και μιας συμπληρωματικής συνιστώσας: δημόσια οικονομικά και κράτος. Η κύρια συνιστώσα εκκινεί από το χώρο των *οικονομικών του αγώνα*, μέσα από τη διασταύρωσή του με τις παραπάνω διαδικασίες και τα προγραμματικά συμφραζόμενα, όπου και εντοπίζεται η ανάδυση μιας επίσημης θεσμικής σφαίρας, των *δημόσιων οικονομικών*, συνυφασμένη με τη διαμόρφωση της εθνικής Διοίκησης. Η συμπληρωματική συνιστώσα επικεντρώνει στην ανίχνευση τάσεων συγκέντρωσης της εξουσίας, όπως απορρέουν από διαδικασίες κυβερνητικού ελέγχου στους οικονομικούς πόρους και στη διεύθυνση των «αρμάτων». Τέλος, σ' ένα δεύτερο επίπεδο, εκδηλώνεται ένα ενδιαφέρον για πτυχές που φανερώνουν την απομάκρυνση από την

---

[60]. Κατ' αναλογία, τα νέα κράτη της Λατινικής Αμερικής που προέκυψαν στις αρχές του 19ου αι., ως επί το πλείστον, απείχαν από το να διαθέτουν ισχυρή κεντρική εξουσία και διαμορφωμένο μονοπώλιο στη χρήση βίας, Miguel Angel Centeno, *Blood and debt : War and the Nation-State in Latin America*, Pennsylvania 2002, σ. 23-24.

[61]. Σχετικά με τη σημασία της διεξαγωγής πολέμου με βάση τους πόρους που συγκεντρώνονται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο εκτός της επικράτειάς του κράτους ή πόρους κατεξοχήν εγχώριους βλ. Richard Bonney (ed.), *The rise of the fiscal state in the Europe, c.1200-1815*, Oxford 1999, σ. 10. Σαφέστατα, στην Ελληνική Επανάσταση απουσίαζε η συγκέντρωση μέσων και πόρων υπό τον έλεγχο μιας δημόσιας εξουσίας, ωστόσο είναι γνωστό πως επιμέρους ομάδες είχαν συγκεντρωμένα μέσα, μάλιστα σ' ό,τι αφορά τα πλοία μαζί με πολεμικό εξοπλισμό, νόμιμα, στο πλαίσιο των εγκεκριμένων από τις οθωμανικές αρχές αδειών ναυσιπλοΐας, βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η αρπαγή και οι κίνδυνοι στη θάλασσα: Πόλεμοι, κούρσος και πειρατεία στη Μεσόγειο του 18ου αιώνα», *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821 : Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, επιμ. Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, 2013, σ. 205-206.

[62]. Michael Mann, *ό.π.*, σ. 86.

παράδοση, την ανίχνευση μεταλλαγών και διαδικασιών νεοτερικοποίησης, όχι με όρους ευρύτερων διεργασιών, αλλά με επίκεντρο ειδικότερες πτυχές, σχετικές με την ανάδυση των *δημόσιων οικονομικών* στο υπό συγκρότηση κράτος,[63] όχι για να επαναβεβαιώσουμε τις ελλείψεις, όσο για να συλλάβουμε το πολιτικό γίγνεσθαι των Ελλήνων.

Η κύρια ερευνητική συνιστώσα, τα δημόσια οικονομικά, αναπτύσσεται σχεδόν αυτοτελώς στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης, μέσα από την προσέγγιση της δημιουργίας και της λειτουργίας θεσμών της δημοσιονομικής σφαίρας και τη διεύθυνσή τους από την εθνική Διοίκηση. Αναπτύσσεται, επιπρόσθετα, μέσα από την περιγραφή της ανάδυσης δημοσιονομικών πρακτικών – τεχνικών, οι οποίες φανερώνουν την προσπάθεια των αρχών να ελέγξουν τη ροή των πόρων που απαιτείται κι εκδηλώνεται στο έδαφος της Επανάστασης. Και τέλος, ενσωματώνεται στο δεύτερο μέρος, που αφιερώνεται σε επιμέρους μορφές εσόδων. Από την άλλη, η συμπληρωματική συνιστώσα, ό,τι αφορά το κράτος, εμπεριέχεται στο πρώτο μέρος κυρίως από τη θεσμική και τη λειτουργική της πλευρά. Στο δεύτερο μέρος, εξάλλου, αναπτύσσεται περαιτέρω με επίκεντρο τη διαμόρφωση της κυριαρχίας (και των ορίων της), όπως απορρέει μέσα από τη φορολόγηση, την πρόσβαση σε άλλα έσοδα και τη σύναψη των εξωτερικών δανείων.

[63]. Για τον προ-νεοτερικό κατά μια άποψη χαρακτήρα του ελληνικού κράτους έως τα τέλη του 19ου αι. βλ. Κώστας Π. Κωστής, «Η συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα, 1830-1914», *Ελλάδα και Τουρκία : Πολίτης και έθνος-κράτος*, επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Φαρούκ Μπιρτέκ, Αθήνα 2006, σ. 54-57. Για έναν τρόπο ιστοριογραφικής αντίληψης της Ελληνικής Επανάστασης ως άτακτου συνόλου εξεγέρσεων χωρίς προγραμματική συνοχή βλ. Siniša Malešević, «Obliterating heterogeneity through peace: nationalisms, states and wars, in the Balkans», *Nationalism and war*, eds. John A. Hall – Siniša Malešević, Cambridge 2013, σ. 257-258.

Μέρος πρώτο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ, ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Δίχως κοινά αγαθά δεν υπάρχει κοινότητα, δίχως κοινότητα δεν υπάρχουν κοινά αγαθά.[64]

Το 1821 δεν χρειάστηκαν παρά κάποιοι μήνες για να αρχίσει να οργανώνεται μια νέα κοινή οικονομία, με άξονα αναφοράς το πρόγραμμα συγκρότησης έθνους-κράτους. Το γεγονός μάλιστα ότι σχηματίζεται δεν σημαίνει πως γίνεται σαν μια συμμετρική και ομαλή διαδικασία. Πίσω είναι οι αιώνες τοπικής περιχαράκωσης που βγάζουν στην επιφάνεια ερωτηματικά για τους όρους της ενσωμάτωσης στο νέο, μπροστά είναι οι στρατιωτικές απαιτήσεις της Επανάστασης και η αβεβαιότητα για την τελική έκβαση.

Έως το *Εικοσιένα*, οι κατακτημένοι δεν είχαν «μια οικονομία απολύτως διακριτή από την αντίστοιχη του κατακτητή», όπως έχει επισημάνει ο Σπύρος Ασδραχάς.[65] Αποτελούσαν μέρος ποικίλων μορφών συλλογικής οργάνωσης — οικογένειες, εμπορικές και ναυτικές συντροφίες, συντεχνίες, κοινότητες, εκκλησίες— οι οποίες οριοθετούσαν μια κάποια διαχείριση. Αυτές οι μορφές όμως οροθετούσαν τους συμμετέχοντες ως πιστούς, όπως τα προνοιακά ταμεία της εκκλησίας· ως ραγιάδες, [66] όπως η διαχείριση του προεστού· ως συντρόφους, όπως η εμπορο-ναυτική

[64]. Stephen Gudeman, *Η ανθρωπολογία της Οικονομίας : Κοινότητα, Αγορά και Πολιτισμός*, μτφρ. – επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα 2009, σ. 55-56.

[65]. Αναλυτικότερα: «Οι κατακτημένοι δεν είχαν, φυσικά, μια οικονομία απολύτως διακριτή από την αντίστοιχη του κατακτητή, της κατακτητικής κοινωνίας κυριολεκτικότερα, γιατί η συντριπτική πλειονότητα της τελευταίας επιδιδόταν στα ίδια έργα με εκείνα των κατακτημένων: καθώς όμως οι κατακτημένοι κυριαρχούσαν πληθυσμικώς στις περιοχές που εξετάζουμε, ήταν για το λόγο αυτό οι άμεσοι συντελεστές μιας οικονομίας που άλλωστε ήταν ως προς τους τομείς και τους μηχανισμούς της η ίδια για όλους, κατακτημένους και κατακτητές. Δεν ήταν όμως εξίσου μοιρασμένοι ανάμεσα σ' αυτούς και σε εκείνους οι τρόποι με τους οποίους γινόταν η ιδιοποίησή της: η κατακτητική κοινωνία αποσπούσε μέσω της εξουσιαστικής της ικανότητας ένα πλεόνασμα από υποτελείς και κατακτητές με το οποίο συντηρούσε την ίδια της την εξουσία, δηλαδή το σύστημα της κατάκτησης», Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αιώνας*, τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 21.

[66]. Ραγιάδες (reaya): όρος δηλώνει το φορολογούμενο υπήκοο εν γένει και βαθμιαία από το 18ο αι. ενσωματώνει στο περιεχόμενό του το χριστιανό φορολογούμενο βλ. σχετικά Σοφία Ν. Λαΐου, *Τα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων 16ος – 19ος αι.*, Αθήνα 2011, σ. 438.

κομπανία. Αυτές όμως οι μορφές ούτε συγκροτούσαν τα «μέλη» τους ως μετέχοντες μιας ορισμένης στρατηγικής για την εθνική ανεξαρτησία, ούτε ήταν δυνατό να εκβάλλουν προς τα εκεί. Αυτό το έκανε το εθνικό κίνημα και η Φιλική Εταιρεία. Αυτό λοιπόν που θα μας απασχολήσει είναι το πώς οριοθετείται η νέα κοινή οικονομία με άξονα αναφοράς το *εθνικό κίνημα* γενικά και την *απελευθερωτική διαδικασία* ειδικότερα. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη λειτουργία της Φιλικής Εταιρείας κατά την κλιμάκωση της επαναστατικής προετοιμασίας, και περαιτέρω, με το επικεντρωμένο στις απαιτήσεις της Επανάστασης οικονομικό κύκλωμα που συντελείται κατά την τοπική εδραίωση των επαναστατικών δυνάμεων μέχρι τα τέλη του 1821.

Όπως θα διαπιστώσουμε, η οικονομία φανερώνει μ' έξοχο τρόπο τη διαδικασία αυτο-συγκρότησης των επαναστατημένων το Εικοσιένα. Κύριο μέλημά μας, όπως έχει ειπωθεί, είναι να προσεγγίσουμε αυτή τη διαδικασία μέσα από τα δημόσια οικονομικά, ως ειδική μορφή της οικονομικής διαχείρισης, η οποία σχηματίζεται στο πλαίσιο της επαναστατικής εξουσίας. Αναπόφευκτα, το υλικό των δημόσιων οικονομικών και η σημασία του ανιχνεύονται καθώς οργανώνεται *σύστημα πολιτικό*, από τα τέλη του πρώτου έτους της Επανάστασης και πέρα. Θεωρήσαμε όμως σκόπιμο να μην αρχίσουμε απ' αυτό το θεσμικά αφετηριακό σημείο. Γιατί έτσι θα έμεναν έξω από το οπτικό μας πεδίο οι πολύ ενδιαφέρουσες πραγματικότητες που ήδη υπαινιχθήκαμε και στις οποίες προοιωνίζεται η οικονομική διαχείριση που έχει άξονα αναφοράς το απελευθερωτικό εγχείρημα.

Εδώ λοιπόν διακρίνουμε αυτές τις πραγματικότητες σε δύο «φάσεις», τις οποίες αναπτύσσουμε σε δύο ξεχωριστές ενότητες. Σε μια πρώτη ενότητα, επικεντρώνουμε στη διαμόρφωση του νέου πεδίου διαχείρισης πόρων που είναι προσανατολισμένο στην εθνική ανεξαρτησία, με αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας σ' αυτή τη φάση την Εθνική Κάσσα της Φιλικής Εταιρείας. Έπειτα, σε μια δεύτερη ενότητα, η οποία περιορίζεται στους πρώτους μήνες της Επανάστασης, με πλατιά αυτονόητο πλέον το νέο πεδίο οικονομικής διαχείρισης για τους πρωτεργάτες του εγχειρήματος, εντοπίζουμε οικονομικά κυκλώματα που σχηματίζονται στις νέες συνθήκες και αναγορεύουν αυτό το νέο πεδίο σε βασική λειτουργία της νέας επαναστατικής εξουσίας, με αποκορύφωμα, σ' αυτή τη φάση, τις σχετικές θεσμοθετήσεις στους τοπικούς Οργανισμούς που σχηματίστηκαν έως το φθινόπωρο του 1821.

1.1 Το νέο διαχειριστικό πεδίο που οριοθετεί η Φιλική Εταιρεία

> *Τα χρήματα είναι το μόνον μέσον, το οποίον, μετά Θεόν, δύναται να κινήση όλην την μηχανήν του ιερού σκοπού ημών, επειδή χωρίς των χρημάτων, αν ο παράδεισος δεν ανοίγη, ημείς πως ημπορούμεν να προχωρήσωμεν και να εμψυχώσωμεν τους εργαζομένους το αγαθόν;*[67]

Ιστοριογραφικά, αυτό που έχει απασχολήσει περισσότερο σε σχέση με τη Φιλική Εταιρεία είναι το κοινωνικό, το ιδεολογικό και το πολιτικό της προφίλ. Άραγε συμβιβάζεται αυτό με τα λόγια του Αλέξανδρου Υψηλάντη που προτάχθηκαν στην αρχή αυτής της ενότητας ή όταν γράφει: «αύτη η μηχανή δεν κινείται, ειμή με χρηματικά μέσα» και «χωρίς χρηματικά νεύρα είναι αδύνατον να κινήσωμεν τας μηχανάς των ιερών μας σκοπών»;[68] Παρόλο δηλαδή που τα οικονομικά της Εταιρείας από την ίδια ιεραρχούνται ως σημαντικά και παρόλο που στην πράξη ήταν συνυφασμένα με τη δομή και τη δράση της, οι σχετικές μελέτες είναι περιορισμένες.[69] Κατά κύριο λόγο οι διαχειριστικές δομές της έχουν μελετηθεί με κριτήριο την επιτυχία τους ή όχι στη συγκέντρωση πόρων, το ύψος των πόρων και τα πρόσωπα που τους χορήγησαν. Εδώ, αυτό που μας απασχολεί, εισαγωγικά στο κυρίως θέμα, είναι πώς στα οικονομικά της Φιλικής προεικονίζεται μια εθνικά οριοθετημένη κοινή οικονομία.[70]

---

[67]. Από επιστολή του Αλ. Υψηλάντη στον Παντιά Ροδοκανάκη, δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, Αθήνα 1859, σ. 368. Με την ευκαιρία να σημειωθεί ότι στις περικοπές τηρείται η ορθογραφία του συντάκτη και ότι τα αποσπάσματα που ήταν γραμμένα σε πολυτονικό σύστημα γραφής, εδώ, έχουν μεταφερθεί στο μονοτονικό.

[68]. Από επιστολές του Υψηλάντη προς τον Γκίκα Γεωργίου Γκιόνη και προς το Γεράσιμο Σβορώνο, *στο ίδιο*, σ. 359 και 370.

[69]. Με εξαίρεση: Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Τα οικονομικά της Φιλικής Εταιρείας», *ΕΕΑΣΠΕ* (1971-72) 11-47· George D. Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821 : A Social and Historical Analysis*, Ph.D. Columbia University 1971, σ. 226

[70]. Γενικότερα για τη Φιλική Εταιρεία βλ. Βασίλης Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής Επανάστασης», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003, σ. 9-32· Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ. – εισ. του ίδιου, Αθήνα 2009, σ. 26-30· George D. Frangos, *ό.π.*

Ένας νέος οικονομικός χώρος με άξονα αναφοράς την απελευθερωτική διαδικασία

Με τα έως τώρα δεδομένα φαίνεται ότι το 1818 αποτέλεσε έτος καμπής για την ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας: το 1817 σχεδόν διπλασίασε τα μέλη της και το 1818 τα οχταπλασίασε.[71] Αυτή η ανάπτυξη έχει συνδεθεί ευρέως με τη μεταφορά της έδρας της Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα, δεν λείπουν οι σκέψεις ότι αυτή η επιλογή είχε και οικονομική σημασία, καθώς από εκεί «διήρχοντο όλοι οι κινούμενοι Έλληνες, οι πλουσιότεροι, οι ισχυρότεροι, οι δραστηριότεροι».[72]

Είναι γνωστό ότι σ' ένα πρώτο επίπεδο η Φιλική Εταιρεία λειτουργούσε και προχωρούσε το σχέδιό της με τους πόρους που έθεταν τα ίδια τα μέλη της στη διάθεσή της καθώς οργανώνονταν (βλ. *Πίνακας* 1-1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1-1

Συνεισφορές Φιλικών κατά ένταξή τους στη Φιλική Εταιρεία

Συνεισφορές σε γρόσια[(i)]	*Αριθμός Φιλικών ανά κλάση*	*% Φιλικών ανά κλάση*	*Πυκνότητα κλάσης*[(ii)]
0-10	283	27	2,70
20-100	214	20	0,25
101-299	194	18	0,09
300-500	188	18	0,09
501-1.000	86	8	0,02
1.001 και άνω	85	8	0,01
	1.050	100	

Σημ: [(i)]Τα στοιχεία και οι κλάσεις όπως δημοσιεύονται στην πηγή. [(ii)]Με το μη συμμετρικό πλάτος των κλάσεων εύκολα δημιουργείται μια πλασματική εικόνα αν περιοριστεί κανείς στο *% των Φιλικών ανά κλάση*. Έτσι εδώ προστέθηκε ένας υπολογισμός για την *πυκνότητα των επιμέρους κλάσεων* (% Φιλικών ÷ *πλάτος κλάσης* αμφότερα σε κάθε περίπτωση) προκειμένου να σχηματιστεί μια περισσότερο ρεαλιστική εικόνα.

Πηγή: George D. Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821 : A Social and Historical Analysis*, Ph.D. Columbia University 1971, p. 226.

[71]. Ο υπολογισμός δικός μου, *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων «Ο Ερμής των νέων Ελλήνων»*, Πέτρος Πιζάνιας (επιστ. δ/ντής έρευνας), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.

[72]. Εμμ. Πρωτοψάλτης, ό.π. Για το βάρος των ελληνικών οικονομικών ελίτ στη στελέχωση της Φιλικής Εταιρείας βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400c έως το 1820*, Αθήνα 2014, σ. 469-476.

Οι σύνδεσμοι της Φιλικής αξιοποιώντας από κοινού τις σχέσεις τους[73] σε συγγενικά, κοινοτικά, εμπορικά, ναυτιλιακά και άλλα δίκτυα, συνέδεαν την κατήχηση και την ένταξη στην Εταιρεία με την αναγνώριση της οικονομικής υποχρέωσης για να στηριχθεί το «ποθούμενον». Έτσι, η οικονομική προσφορά άρχισε να συνυφαίνεται με τον πολιτικό δεσμό που σχηματίζεται. Ας αφήσουμε όμως κατά μέρος τα μεγάλα ποσά, από εκείνους τους Φιλικούς που με τις συνεισφορές τους παρείχαν σημαντική ρευστότητα στην Εταιρεία, δίνοντας ώθηση στην ανάπτυξή της και στην προετοιμασία της Επανάστασης. Αυτό που προτάσσεται εδώ, σχετικά με την προσανατολισμένη στην απελευθερωτική διαδικασία οικονομική διαχείριση, έχει ως βάση τους δεσμούς που συστήνουν οι πολλοί μικροί και μεσαίοι συντελεστές.

Η προσχώρηση στη Φιλική Εταιρεία επικυρώνεται με την καταβολή ενός χρηματικού ποσού ή έστω με την υπόσχεση μελλοντικής καταβολής. Στον κανονισμό της Εταιρείας, άρθρα αποβλέπουν στην «ασφάλειαν του ιερού θησαυρού». Προβάλλεται πως η στράτευση στην Εταιρεία οφείλει να γίνεται «από καθαρόν πατριωτισμόν», και με το ίδιο σκεπτικό, οι δεσμοί που συνδέουν τους Φιλικούς οφείλουν να θεωρούνται ανώτεροι όλων των άλλων προσωπικών δεσμών και υποχρεώσεων.[74] Έτσι, επιπρόσθετα, ο κοινός θησαυρός τοποθετείται στη σφαίρα του ιερού —του απαγορευμένου, εκεί που δεν χωρά η κακοδιαχείριση—, κι εκφράζει έναν ανώτερο οικονομικό δεσμό. Κάθε συνεισφορά, ανεξάρτητα από το ύψος της, λογίζεται «εις το κοινόν συμφέρον»[75] και για «την εκτέλεσιν του ιερού ημών σκοπού».[76] «[Ο] παρών καιρός (…) προσκαλεί ημάς άπαντας εις κοινήν χρηματικήν συνδρομήν και βοήθειαν δι' ενέργειαν και ενδυνάμωσιν των πραγμάτων και καλήν έκβασιν αυτών (…) [ώστε ο καθένας] ν' αποδείξη πραγματικώς, τον οποίον τρέφει ζήλον υπέρ των κοινωφελών, καταβάλλων εις το κοινόν (…)»[77] την υποσχεθείσα συνεισφορά του. Έτσι

[73]. Η λογική είναι απλή. Ένας σύνδεσμος προετοιμάζει τον κύκλο του —όπως έγραφε ο Α. Υψηλάντης στο Θ. Κολοκοτρώνη: «Λοιπόν, ευθύς όπου λάβης το παρόν μας, θέλεις φροντίσει να προδιαθέσης και να συνδέσης με τον ιερόν σύνδεσμον της φιλικής ομονοίας τους Καπετανέους, οπού γνωρίζεις, τους οποίους θέλεις συμβουλεύσει να ετοιμαστούν (…)»— και παράλληλα αυτός ο σύνδεσμος επιχειρεί να δημιουργήσει άλλους αξιόπιστους συνδέσμους. Η περικοπή δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 188.

[74]. Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α΄, Αθήνα 1839, σ. 298-299.

[75]. Από επιστολή του Μιχαήλ Σούτσου, δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 181.

[76]. Από επιστολή του Αλ. Υψηλάντη στο Χριστόφ. Περραιβό, Ιούνιος 1820, *στο ίδιο*, σ. 206.

[77]. Αλ. Υψηλάντης προς τον Παναγ. Ζαφειρόπουλο, *στο ίδιο*, σ. 354.

αρχίζει να σχηματίζεται μια οικονομική διαχείριση γύρω από έναν νέο άξονα, γύρω από την υπόθεση της απελευθέρωσης.

Αυτή η διαχείριση από το 1819 άρχισε να συνυφαίνεται με μια ιεραρχημένη οργανωτική δομή, τις εφορίες, με διττή αποστολή: *διοικητική* και *ταμιευτική*.[78] Γύρω και κάτω από την Αρχή των Φιλικών, οργανώνονται κατά τόπους επιτροπές, τα μέλη των οποίων συνυφαίνουν τη στράτευση με την οικονομική συμβολή. Κινητοποιούνται για να συγκεντρώσουν τις τοπικές εισφορές. Σχηματίζουν τοπικές «κάσσες» που αποτελούν τα υποσύνολα που θα συγκροτήσουν την *Εθνική Κάσσα*. Έχει μάλιστα ιδιαίτερη σημασία, όπως έχει σημειωθεί, ότι η αρμοδιότητα των οργάνων «ήταν δοτή, ανακλητή και ασκούνταν στο όνομα της Αρχής, η οποία διεύρυνε έτσι ακόμη περισσότερο την αναγνώρισή της ως πολιτικής αρχής του έθνους».[79] Κατά συνέπεια, στο ζήτημα που εδώ μας απασχολεί, η Αρχή των Φιλικών και τα κατώτερα κατά τόπους όργανα, αρχίζουν μέσα από την οικονομία, σε συνδυασμό με τις πολιτικές διεργασίες, να συγκροτούνται σε ενιαία βάση μέσω της λογοδοσίας προς τα πάνω. Έτσι αρχίζει να αναδύεται ο χώρος του εθνικού ταμείου.[80]

Η σημαντικότερη πτυχή αυτού του συστήματος ήταν η *Εθνική Κάσσα*. Επρόκειτο για μια εξέλιξη που διαμορφώθηκε αφού η Εταιρεία, από την άνοιξη του 1820, με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στη ηγεσία της, επιχειρεί να προσαρμοστεί οργανωτικά στις απαιτήσεις του επικείμενου *γενικού ξεσηκωμού* που προετοιμάζει. Με ανεπτυγμένη όπως είδαμε τη λογική των συνεισφορών, με θεματοποιημένη την οπτική του *ιερού θησαυρού*, με ποικίλα τοπικά ταμεία της Εταιρείας λιγότερο ή περισσότερο

[78]. Διονύσης Τζάκης, «Η εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο : Σκέψεις για τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα», *Ιόνιος Λόγος* 5 (2015) 97-110· Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 37-38.

[79]. Διονύσης Τζάκης, ό.π.

[80]. «[Κ]αταστήσαμεν και αυτού Εφόρους των υποθέσεων της Φιλικής Εταιρίας (…) ως φέροντας πρόσωπον του έθνους (…)· όθεν έπεται ευταξία, και δι' ης η άφευκτος επιτυχία των μελετωμένων πραγμάτων» έγραφε ο Υψηλάντης προς τον αρχιερέα Μεθώνης Γρηγόριο και συνέχιζε: «Αλλ' επειδή "άνευ χρημάτων ουδέν γίνεται των δεόντων" (…) φρόντισον (…) ν' αποδώσης λογαριασμόν, όσων κατηχήσας (…)· είτα δε και να παράσχης τοις κυρίοις Εφόροις όχι μόνον την εν των γραμματί σου ρητήν συνεισφοράν, αλλά και ην υπεσχέθης δυνατήν και αδράν χρηματικήν βοήθειαν, καθώς και όσα άλλα ιερά χρήματα απόκεινται εις την προστασίαν και φύλαξιν της Σεβασμιότητός σου», δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 349.

ενεργά,[81] τον Ιούλιο του 1820 δημιουργείται η *Εθνική Κάσσα* με σκοπό τη συγκέντρωση πόρων «δια την ελευθερίαν της Φιλτάτης Πατρίδος».[82]

Ασφαλώς, η πρακτική του κοινού ταμείου ήταν ήδη ανεπτυγμένη σε άλλες μορφές συλλογικής οργάνωσης. Τέτοιες μορφές συλλογικής οργάνωσης ήταν μεταξύ άλλων οι κοινότητες, οι ενορίες, οι συντεχνίες και τα συστήματα των εμπόρων εντός κι εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, όλα αυτά τα σχήματα είχαν εντελώς ανόμοιο σκοπό από εκείνον που εξέφραζε το κοινό ταμείο της Φιλικής Εταιρείας, το οποίο οργάνωνε τα μέλη του ως συνεισφέροντες για την εθνική ανεξαρτησία. Η κοινή διαχείριση στις *κοινότητες* ως τέτοια δεν εξέβαλε σε κάποιο άλλο προορισμό πέρα από την αποστολή που είχε να οργανώνει τον πληθυσμό σε φορολογικές ενότητες.[83] Ούτε η κοινή διαχείριση στις ενορίες, όπως ας πούμε ήταν το αμιγώς εκκλησιαστικό *Κιβώτιο του Ελέους*,[84] είχε κάποια σχέση με τις πρωτοβουλίες

---

[81]. Ενδεικτικά, το σχήμα της *Φιλογενικής Κάσσας* στη Μόσχα. Εκεί άλλωστε έγινε και η σύσκεψη για την ίδρυση της εθνικής κάσσας, *στο ίδιο*, σ. 44.

[82]. Περικοπή από το πρώτο των μυστικών άρθρων της *Γραικικής Εμπορικής Εταιρείας*. Για το πλήρες κείμενο βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, ό.π. Παρενθετικά ας σημειωθεί ότι παρόμοια σημασία με την Εθνική Κάσσα είχε αφενός η δημιουργία βεβαιωτικών εγγράφων – οιονεί εθνικών ομολογιών, το κύρος των οποίων επρόκειτο να εξαρτηθεί από την έκβαση του αγώνα, Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 38· αφετέρου οι σκέψεις για σύσταση τράπεζας και σύναψη δανείου για τις ανάγκες του ένοπλου αγώνα, βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.* Πρόκειται για πρακτικές και λογικές που καθιστούν ενεργή την εθνικά προσανατολισμένη οικονομική διαχείριση, άλλοτε στην πράξη κι άλλοτε στα μυαλά των ανθρώπων.

[83]. Ενδεικτικά από έγγραφο του *κοινού της Κιμώλου* (1795): «Την σίμερον φανερώνομαι εμής η κάτωθεν υπογεγραμένη ιερείς κ(αι) επήτροποι κ(αι) όλος ο κινός ραγιάς ημής εγκάτικοι της νίσου κιμήλου μετά τον ερχομό του απεσταλμένου μας από βασιλεύουσα (…) εδιαβάσαμαι το ένδοξο μπουγιουρδή. (…) τα προσκηνήσαμαι όλλος, ως πιστοί ραγίαδες όπου ήμεσθε κ(αι) (…) προστάζεται (…) να ήναι ο σιορ βασιλάκις δια επιστάτης όμος δεν ίμεσθε ευχαριστημένη αποκάτω του κ(αι) εψηφήσαμε το αιδεσιμότατω άγιον οικονόμο σάρδι. κ(αι) το σιορ γιοργάκι ρούσο επιστάτες μας. της παρούσης χρονιάς να σηνάξουν τα δοσίματα μας (…) να πουλούν τα δεκατά μας με κάθεν συμφέρον του κινού μας κ(αι) τελεόντοντας ο χρόνος. να είναι χρεόσται. η άνωθεν επιστάται να δίνουν καθαρόν λογαριάσμο τον επιλήπον προεστόν κ(αι) ολόνου του ραγία κ(αι) δια πίστοσιν κ(αι) βεβέοσι δίδομαι την παρόν εις χείρας τως. υπογραφοντάς την οιδιοχίρος μας. τιπονοντάς την κ(αι) με την βούλα της κινότις εις ασφάληα», δημ/ται στο: Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση : Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982, σ. 519-520.

[84]. Για το *Κιβώτιο του Ελέους* σημειώνεται στο *Λόγιο Ερμή* (1η Αυγούστου 1820): «Κατ' αυτάς τας ημέρας εστάλη παρά τινος των εν Κωνσταντινουπόλει λογίων μία επιστολή προς τινα των ενταύθα φιλογενών, δι ης εκθέτονται τα περί του νεωστί συστάντος εκεί Κιβωτίου του Ελέους (…). Δεν είναι αμφιβολία, ότι απανταχού της Ελλάδος ευρίσκονται πένητες ομογενείς (…). Η πρόνοια περί των τοιούτων πτωχών δεν έλειψεν ουδέ εις τους παρελθόντας χρόνους· καθότι το κοινόν του γένους έδιδε τετράκις του ενιαυτού ρητήν τινα ποσότητα προς παρηγορίαν της απορίας των. Αλλ' επειδή διάφοροι άλλαι περιστάσεις κατεπίεζον το κοινόν, η διδόμενη ποσότης δεν ήτον ανάλογος ούτε εις το πλήθος των επαιτούντων, ούτε εις το μέγεθος της ανάγκης των· (…) Τούτο βλέποντες ο τε παναγιώτατος οικουμενικός Πατριάρχης κύριος κύριος Γρηγόριος [κ.ά.] (…) εμελέτησαν να οικονομήσωσι και ταύτην την δυσχέρειαν, και εξευρόντες τρόπους, να αναπληρώσωσι το έλλειμμα αυτό. Όθεν και κοινή γνώμη απάντων διωρίσθη ιδιαίτερος κιβώτιον, Ελέους Κιβώτιον επονομαζόμενον (…). Τούτο το Κιβώτιον συνέστη προ ενός σχεδόν χρόνου», Ανώνυμος συγγραφέας, «Αγαθαί πράξεις Ελλήνων», *Ερμής ο Λόγιος* 10/15 (1820) 451-454.

προετοιμασίας της Επανάστασης.[85] Η κοινή διαχείριση στις *συντεχνίες*,[86] αλλά και τα κοινά ταμεία στα *συστήματα εμπόρων*[87] ποτέ δεν εξέβαλαν ως τέτοια έξω από τον καθαυτό προορισμό τους, που ήταν να προασπίσουν και να διευκολύνουν το επάγγελμα μέσα στις δεδομένες συνθήκες. Όλα αυτά, αν και εν πολλοίς θεμελιωμένα σε άλλου χαρακτήρα κοινωνικές σχέσεις, αποτελούσαν τεχνικά πρακτικές κοινού ταμείου – κοινής διαχείρισης. Η διαφορά της *Εθνικής Κάσσας* ήταν ο προσανατολισμός στην Επανάσταση για την εθνική ανεξαρτησία, έτσι, με δυο λόγια, μέσω των εισφορών χτίζονται κοινωνικοί δεσμοί που ενσωματώνουν άλλους με βάση το εθνικό περιεχόμενο.

Απ' αυτή τη σκοπιά είναι που διαφέρει η Εθνική Κάσσα της Φιλικής Εταιρείας και από το ταμείο άλλων οργανώσεων, οι δραστηριότητες των οποίων εμπεριέχουν στενά το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και της καλλιέργειάς της, όπως το *Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο* και η *Φιλόμουσος Εταιρείας της Αθήνας και της Βιέννης*. Γνωρίζουμε ότι στα πλαίσιά τους αντλούνται πόροι για τη μορφωτική πρόοδο των Ελλήνων[88] και ότι, σαφώς, μέσα από τις μορφωτικές πρωτοβουλίες καλλιεργήθηκαν

---

[85]. Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, *Γρηγόριος Ε΄. Ο Εθνάρχης της οδύνης*, Αθήνα 2004, σ. 565-566. Δεν είναι εδώ χώρος για να επεκταθούμε, σημειώνουμε όμως ότι το *Κιβώτιο του Ελέους* συνιστούσε πρωτοβουλία του Πατριαρχείου να ανακτήσει την κυριαρχία και τον έλεγχο της διαχείρισης των οικονομικών των ορθόδοξων ενοριών, συντεχνιών και αδελφάτων της Κωνσταντινούπολης, καθώς λαϊκοί και ισχυροί Φαναριώτες είχαν αποκτήσει τον έλεγχο του *Κοινού Ταμείου* που μεταξύ άλλων φρόντιζε για την ανακούφιση των ενδεών και συνιστούσε μορφή αλληλοϋποστήριξης, Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*, Αθήνα 2004, σ. 42-43, 73-74, 95-105.

[86]. Ενδεικτικά: «Όπου είναι η συμφωνία και η υποταγή και η ένωσις, εκεί και η ευσπλαχνία του Θεού χαρίζει όλα τα αγαθά. Δια τούτο και ημείς οι ευρισκόμενοι κατά το παρόν μαΐστορες του εν Φιλιππουπόλει ισναφίου (…) αποφασίζομεν: Αον Όλοι κοινώς οι μαΐστορες (…) να έχουν ομόνοιαν ανάμεσά τους και αγάπην και να μην κατατρέχη ποτέ ο ένας τον άλλον και ζημιώνη ούτε εδώ εις την πατρίδα ούτε εις την ξενιτείαν. (…) Δον Όποιος μαΐστωρ θέλει να γείνη σύντροφος, να συντροφιάζη μόνον με άλλον μαΐστορα του ισναφίου του· με κάλφαν όμως ή με κανένα άλλον, οπού δεν είναι μαΐστωρ του ιδίου ισναφίου, δεν έχει ποτέ την άδειαν δια να συντροφιάζη (…) πάρεξ αν είμαι μαΐστορος υιός (…)» Από το κατάστιχο συντεχνίας της Φιλιππούπολης (1805) όπως δημ/ται στο: Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 494.

[87]. Για τις δραστηριότητές τους, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα "Συστήματα των εμπόρων" της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης (1806-1820)», *Ο Έξω Ελληνισμός Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922 : Πνευματικός και Κοινωνικός βίος*, Επιστημονικό Συμπόσιο 30 και 31 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα 2000, σ. 71. Όπως π.χ. τονίζεται στη *Διατριβή φιλογενούς τινός Γραικού περί της καταστάσεως των εν Οδησσώ οικούντων Γραικών κατά το έτος 1816*, οι τελευταίοι φτιάχνουν σχετικό «(…) "σύστημα, ονομάσαντες αυτό 'Εμπορική Κάσσα της Οδέσσης', της οποίας το έργον είναι να δανείζη με τιμημένον διάφορον προς τους πραγματευομένους, δια να απαντώσι τας χρείας των"», δημ/ται στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αιώνας*, τ. Α΄, Σπύρος Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, Αθήνα 2003, σ. 478.

[88]. Η Ρωξάνδρα Στούρτζα στα απομνημονεύματά μιλούσε για μια «(…) εταιρεία αφιερωμένη στην άνθηση των σχολείων (…) και όλοι όσοι ήθελαν να γίνουν μέλη της εδεσμεύοντο να δίδουν μία

νέα ιδεολογικά και μορφωτικά αισθητήρια, γεγονός που βοήθησε δραστικά στη διάδοση των νέων ιδανικών όπως η ελευθερία. Το νέο όμως το κομίζει η Φιλική Εταιρεία, χωρίς να απαρνείται τη σημασία της μόρφωσης για την πρόοδο. Προσεγγίζει κάθε δυνατό συνομιλητή, ευκατάστατο ή όχι, ώστε να συντονίσει και να στρέψει τη διαμορφωμένη κινητικότητα γύρω από τα δημόσια ζητήματα των Ελλήνων στην ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας, με το σκεπτικό πως η αυτοτελής πολιτική συγκρότηση των Ελλήνων ήταν πρωτεύουσα προϋπόθεση για τη συλλογική τους πρόοδο. Η Φιλική Εταιρεία λοιπόν άνοιξε το δρόμο, προκειμένου, πλάι στην τάση να δίνονται χρηματικές προσφορές για την πνευματική πρόοδο, να αναπτυχθεί η τάση οικονομικής (και πολιτικής φυσικά) ενίσχυσης των πρωτοβουλιών για την πολιτική ελευθερία.[89]

ετήσια εισφορά (…). Δεν υπήρξε ηγεμών, δεν υπήρξε πολιτικός ο οποίος να σχετίζεται με τον Καποδίστρια, που να μην έσπευσε (…) προσθέτοντας το όνομά του στον κατάλογο των Φιλόμουσων (…). Γνωρίζαμε βεβαίως αρκετά καλά τους ανθρώπους, ώστε να μην μας εκπλήσσει η μείωση του εντυπωσιακού εκείνου ζήλου. Γνωρίζαμε επίσης ότι δεν θα μπορούσαμε να στηριζόμεθα στην σταθερότητα των ενισχύσεων αυτών· πάντως, ο βασικός σκοπός μας είχε εκπληρωθεί (…)», Ρωξάνδρας Στούρτζα, *Απομνημονεύματα*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρ. Κώστας Χατζηαντωνίου, επιμ. Κ. Ι. Μπελέζος, χ.τ. 1996, σ. 171-173. Πάντως είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης στην οποία αναφέρεται το παραπάνω απόσπασμα συγκροτείται ταυτόχρονα ως ταμίευμα πόρων.

[89]. Για παράδειγμα, το φθινόπωρο του 1818, το όνομα του Βαρβάκη απασχόλησε τους Εμμανουήλ Ξάνθο, Αντώνη Κομιζόπουλο και Ιωάννη Πατσιμάδη. Αυτά τα τρία στελέχη της Φιλικής Εταιρείας «συσκεπτόμενοι, ως εικός, περί παντός δυνατού μέσου προς την παρασκευήν του πολέμου, αναγκαίαν εύρον την (…) ταχυτέραν κατάβασιν του Βαρβάκη εις το Αιγαίον, ως ανδρός πλουσίου και όλην έχοντος την προαίρεσιν περί της χρήσεως του πλούτου αυτού προς σκοπούς εθνικούς». Γνώριζαν μάλιστα τη σχέση του Βαρβάκη με τον Καποδίστρια και ο Πατζιμάδης, λίγο αργότερα, εγκαλούσε τους υπόλοιπους για «να βαλθή εις ενέργειαν αυτή η σπεκουλατζιόνε χωρίς άργητα», Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 73, 175.

Είναι γνωστές οι φιλεκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του Βαρβάκη. Ενδεικτικά, στο «Αγγελίαι», *Ερμής ο Λόγιος* 8/4 (1818) 83-84 σχολιάζεται: «Ημείς δε κατά το παρόν κρίνομεν χρέος μας να κηρύξωμεν εις το Πανελλήνιον μίαν του επαινετήν πράξιν, αφορώσαν εις γενικήν του Γένους ωφέλειαν. Έστειλεν (…) κατά ταύτας τας ημέρας εις την ενταύθα εν Βιέννη αδελφότητα (…) χίλια φλωρία Ολλανδικά (…) εις βοήθειαν των όσοι από τους πτωχούς σπουδαίους μελετούν να εκδώσωσι βιβλία χρήσιμα εις το γένος. (…) Το παράδειγμα των τοιούτων [ευεργετικών ανδρών] μας χρησιμεύει περισσότερον παρά την ήδη χορηγούμενην απ' αυτούς βοήθειαν». Λίγους μήνες αργότερα, λοιπόν, ο Βαρβάκης φαίνεται να εμπλέκεται και σε άλλη τέτοια πρωτοβουλία, πίσω από την οποία βρίσκεται ο Ιωάννης Καποδίστριας. Όπως έγραφε ο πρώτος στο δεύτερο το Σεπτέμβρη 1818: «Ο Υψηλευγενέστατος κύριος Αλέξανδρος Σκαρλάτου Στούρζας έγραψε προς εμέ κατά την α^{ην} του παρελθόντος Αυγούστου τον σκοπόν της Υμετέρας Εκλαμπρότητος, ότι περί της βελτιώσεως, και φωτισμού του γένους μας, εκρίνατε εύλογον, και ωφέλιμον να καταστήσητε εις Οδέσσαν μίαν πενσιόνην, ώστε οι προσερχόμενοι νέοι της πατρίδος μας να σπουδάζωσι, και αφ' ου φωτιστούν, και τελειώσουν τα μαθήματά των, να επιστρέφωσιν εις την πατρίδα, να φωτίζουν τους εκεί νέους· δια την οποίαν με προκαλείτε να συνδράμω και εγώ (…). Δια την αποκατάστασιν λοιπόν αυτής της πενσιόνης, της οποίας ο σκοπός είναι προς φωτισμόν του γένους μας, υπόσχομαι και εγώ να προσφέρω εκ της ιδίας μου περιουσίας (…) χιλιάδας εκατόν [ρούβλια]. Η επιθυμία μου είναι, ώστε αυτή η ποσότης να κατατεθή εις τόπον ασφαλή (…)· το λαμβανόμενον δε ετήσιον τόκον εξ αυτής της ποσότητος να μετεχειρίζωνται προς φωτισμόν των νέων της πατρίδος μας, οίτινες μέλλουν εις αυτήν την πενσιόνην να σπουδάζουν», ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 375, έγγρ. 17.

Το ζήτημα συνεπώς για τους Φιλικούς ήταν οι τάσεις συνεισφοράς στην πρόοδο των Ελλήνων να συνδεθούν με τον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία. Πρόκειται ακριβώς για μια κατεύθυνση –

Γνωρίζουμε φυσικά τις κατεξοχήν μορφωτικές πρωτοβουλίες, όπως η *εμπορική σχολή της Οδησσού*. Επρόκειτο για πρωτοβουλίες επίσης δημόσιου και συλλογικού χαρακτήρα με εξειδικευμένη αποστολή, συνυφασμένες με το τοπικό σύστημα των εμπόρων και με την κίνηση των πλοίων των ομογενών. Επίσης για τη λειτουργία τους αναπτύχθηκε η λογική της περιοδικής συνδρομής σε ειδικό ταμείο.[90] Και είναι επιπρόσθετα γνωστό πως τους πρωτεργάτες και ιδρυτές της σχολής τους βρίσκουμε αργότερα μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Οι ίδιοι που την ίδια περίπου περίοδο συνέδραμαν το ταμείο της εμπορικής σχολής έκαναν το ίδιο και στην Εθνική Κάσσα της Εταιρείας.[91]

Η Φιλική Εταιρεία ένωσε λιγότερο ή περισσότερο υπό μια ενιαία πολιτική στρατηγική τμήματα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που είχαν διαμορφώσει προσδοκίες απαλλαγής από το καθεστώς του ραγιά:[92] εμπόρους, εμπορικούς

προϊόν του εθνικισμού ώστε: «Όλα τα δικαιώματα του έθνους (στην ευημερία, την αναγνώριση, την ιστορική συνεισφορά κ.λπ.) ερείδονται στο θεμελιακό αυτό δικαίωμα της πολιτικής αυτοδιάθεσης: "χωρίς αυτοδιάθεση, κανένα άλλο δικαίωμα δεν μπορεί να είναι ασφαλές"», όπως έχει σημειωθεί στο: Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία : Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992, σ. 88.

[90]. Ενδεικτικά: «Το 1814, 60 έμποροι της Οδησσού συγκεντρωθέντες αποφάσισαν να συστήσουν τη σχολή, συνεισφέροντας ποσοστό 1% επί των εισαγομένων και εξαγομένων για λογαριασμό τους εμπορευμάτων. Τα ελληνικά πλοία που προσόρμιζαν στο λιμάνι της Οδησσού θα συμμετείχαν με ποσό 10 ρουβλίων το καθένα, ενώ τα δύο ελληνικά ασφαλιστικά καταστήματα της πόλης επιβαρύνονταν με ποσοστά επί των ετησίων κερδών τους. Τέλος, όλοι οι έμποροι δήλωσαν πρόθυμοι να συμμετάσχουν στα έξοδα της σχολής προσφέροντας κατά βούληση ποσοστό επί του ετήσιου κύκλου εργασιών ο καθένας. Ήταν η πρώτη φορά που οι έμποροι δεν κατέφευγαν σε μία εφάπαξ χορηγία, αλλά αναλάμβαναν εξ ολοκλήρου τη διαχείριση ενός ελληνικού εκπαιδευτηρίου», Βασίλης Καρδάσης, *Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*, χ.τ. 2009, σ. 92.

[91]. Χαρακτηριστικά όπως έχει σημειωθεί: «Πρωταγωνιστές στο χώρο της Οδησσού ήταν οι μεγαλέμποροι Ιωάννης Αμβροσίου, Ηλίας Μάνεσης, Αλέξανδρος Μαύρος και Αλέξανδρος Κουμπάρης, οι οποίοι, μάλιστα, συνέδραμαν οικονομικά τη δράση της μυστικής οργάνωσης. Ασφαλώς, δεν είναι διόλου τυχαίο, ότι οι ίδιοι υπήρξαν στελέχη της Εφορίας της Εταιρείας στην Οδησσό, αλλά και έφοροι της Ελληνοεμπορικής σχολής», *στο ίδιο*, σ. 81.

[92]. Αναλυτικά, για τη συμμετοχή αυτού του δυναμικού στο επαναστατικό κίνημα και στη Φιλική Εταιρεία βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης», *ό.π.*, σ. 19-30. Ας σημειωθεί εδώ ότι η οριζόντια επικοινωνία ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες του Νέου Ελληνισμού θεωρούμε ότι οφείλει πολλά στην άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων. Γνωρίζουμε ότι ένα τμήμα των χριστιανών ραγιάδων σχετίστηκε (ως πληρεξούσιοι υποτελείς) με την πραγματοποίηση κρατικών λειτουργιών (κοινοτική διοίκηση, φύλαξη ορεινών περασμάτων), στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αξιοποιώντας την οθωμανική πληρεξουσιότητα αυτές οι ηγετικές ομάδες ανέπτυσσαν μια *πολυέργεια* —για τον όρο βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*, ό.π., σ. 70— που απαντούσε στους γεωγραφικούς περιορισμούς (διάταξη των ορεινών όγκων, νησιωτικότητα) και στη διασπορά του κινδύνου από το αυθαίρετο οθωμανικό σύστημα εξουσίας. Ήταν συνηθισμένο π.χ. οι αρματολοί να σχετίζονται με την κτηνοτροφία και την πώληση των προϊόντων της (δέρματα, γαλακτοκομικά, κρέας) και οι πρόκριτοι με την εμπορευματική καλλιέργεια ή την πώληση των προϊόντων που αποκτούσαν στο περιθώριο των κοινοτικών λειτουργιών —βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας Α΄*, ό.π., σ. 214— όπου αναφέρονται οι εμπορικές δραστηριότητες αρχόντων της Πελοποννήσου στα τέλη του 18ου αιώνα. Οι παραπάνω δραστηριότητες δεν αλλοίωναν τα αξιακά στεγανά και τις μεθοριακές γραμμές των αρχόντων ή των επικεφαλής των ένοπλων πατριών, ωστόσο δημιουργούσαν επαφές και σχέσεις με

αντιπροσώπους και γραμματικούς, δασκάλους και ιατροφιλόσοφους, νεωτεριστές κληρικούς και γόνους φαναριώτικων οικογενειών, προκρίτους και αρματολούς, εν ολίγοις, ριζοσπάστες λογίους, τμήματα του εμπορικού κόσμου και των ποικίλων πληρεξούσιων ελίτ που βίωναν όλοι τους από διαφορετικές αφετηρίες την ίδια αντινομία· από τη μια να έχουν στη διάθεσή τους κάποια μέσα δύναμης και από την άλλη, όντας πολιτικά ανύπαρκτοι, να βιώνουν ότι η αναπαραγωγή τους είναι ασταθής και η ισχύς τους ανά πάσα στιγμή ακυρώσιμη.[93] Η ίδια λοιπόν η Φιλική Εταιρεία κατέστησε πεδίο στρατηγικής για όλους τους Έλληνες την συλλογική οντότητα και το κατάλληλο μέσο για το συγκεκριμένο σκοπό, την Επανάσταση για την ελευθερία.

Η Φιλική Εταιρεία ως οντότητα ήταν συνυφασμένη με τη διαχείριση και τη διεύθυνση της κοινής υπόθεσης. Υπενθυμίζουμε ότι στο λεξιλόγιο της, τα *χρήματα* ονομάζονται υποδήματα, μέσο για να πατήσει το βήμα της η Επανάσταση, τα *πολεμοφόδια* και τα *στρατεύματα* βαφτίζονται *λογαριασμοί*, η *στρατιωτική βοήθεια* αποκαλείται *προίκα*, ο *πόλεμος* και η *επανάσταση* ονομάζονται *μπιλάντζιο* (ισολογισμός).[94] Πρόκειται ασφαλώς σ' ένα πρώτο επίπεδο για παραπλανητική κωδικοποίηση, η οποία σ' ένα δεύτερο επίπεδο δείχνει τη στενή σχέση της Εταιρείας με τον εμπορικό κόσμο και η οποία, στα πλαίσια μιας άλλης ανάγνωσης, αναπαριστά τη σύνδεση στρατηγικής και διαχείρισης. Και τούτο είναι μια όψη που προδιαγράφει την οριοθέτηση ενός εθνικά προσδιορισμένου οικονομικού χώρου. Ενός χώρου στον οποίο η Εθνική Κάσσα δεν είναι παρά μια μορφή αυτοδιαχείρισης και αυτοπροσδιορισμού, μιλώντας τεχνικά ένα πεδίο διαχείρισης οικονομικών πόρων για τον κοινό σκοπό: την προετοιμασία της Επανάστασης και την αυτοτελή πολιτική οργάνωση των Ελλήνων. Απ' αυτή τη σκοπιά, η Εθνική Κάσσα αποτέλεσε ένα πρωτόλειο πυρήνα οικονομικής εθνικής αλληλεγγύης, σχήμα το οποίο προδιαγράφει τη μελλοντική εθνική οικονομία.

εκείνο το τμήμα των ραγιάδων που αποζήτησε από τα μέσα του 17ου αιώνα και πέτυχε να διαφοροποιηθεί αποκλειστικά μέσα από το εμπόριο – το κατεξοχήν πεδίο όπου «η ιδιότητα του κατακτημένου δεν συνεπάγεται τον αποκλεισμό από τη διαδικασία της ιδιοποίησης», Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αιώνας*, τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 24. Ευρύτερα, βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, *ό.π.*

[93]. Πέτρος Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 34-35. Πρβλ. την ενδιαφέρουσα ανάγνωση του *δεσποτισμού* στο: Louis Althusser, *Μοντεσκιέ, πολιτική και ιστορία*, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, επιμ. Άρης Στυλιανού, Αθήνα 2005, σ. 95-112.

[94]. *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α΄, Αθήνα 1997, σ. 24, 26 και Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, τ. Γ΄, Αθήνα 1860, σ. 26.

Η Εθνική Κάσσα ως σχήμα μορφοποίησης του νέου οικονομικού χώρου

Όπως έχει ειπωθεί,[95] καθώς η Φιλική Εταιρεία παίρνει τη μορφή μηχανισμού εξέγερσης, η «πλευρά» της εκείνη που έχει να κάνει με τα χρηματικά μέσα και τη διαχείρισή τους αρχίζει να αρθρώνεται με βάση τη λογική της Εθνικής Κάσσας. Παρακολουθώντας αυτή την άρθρωση, θα δούμε ότι άρχισε να καθίσταται αυτονόητη σε ηγετικούς κύκλους των επαναστατημένων η ιδέα του εθνικού οικονομικού χώρου, ενώ, παράλληλα, καλούνται να προσαρμοστούν σ' ένα σχήμα που έρχεται σε σύγκρουση με τους αιώνες τοπικής περιχαράκωσης των κοινωνιών και των ηγετικών τους ομάδων.

Σύμφωνα με *το άρθρο ιθ΄ του Γενικού Σχεδίου* που συνέταξε ο Υψηλάντης προβλεπόταν το κεντρικό ταμείο να βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της εκεί Εφορίας «θέλουν γνωρισθή καθολικοί Έφοροι της Εθνικής Κάσσας από όλην την Αδελφότητα (…)» και ορίζονται αρμόδιοι «(…) να λαμβάνωσιν από τα κατοικούντα μέλη εις Κωνσταντινούπολιν και άλλοθι τα συνεισφερόμενα χρήματα, δια να απαντώσι τας χρείας του έθνους».[96] Έτσι, με μια νέα δομή συγκέντρωσης και διεύθυνσης των πόρων και με πρώτο καθήκον να προσαρμοστούν όλοι στο νέο διοικητικό – διαχειριστικό σχήμα, προσδοκούν να προχωρήσουν πιο πέρα το επαναστατικό κίνημα. Όπως είδαμε νωρίτερα άλλωστε, η χρηματοδότηση ή η υπόσχεση χρηματοδότησης της Εθνικής Κάσσας είχε συνδεθεί με την οργάνωση νέων μελών και φανέρωνε από οικονομική σκοπιά το διακριτό χώρο που αρχίζει να σχηματίζεται στην Πόλη και αλλού.[97]

---

[95]. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία : Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 29-30.

[96]. Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 55, 58. Όπως έχει σημειωθεί, κατά τη συγκρότηση εφοριών «γίνεται προσπάθεια να τοποθετηθούν σημαίνοντα πρόσωπα μιας πόλης/περιοχής, με όρους πλούτου, επιρροής και πρόσβασης στους μηχανισμούς διοίκησης», Διονύσης Τζάκης, ό.π.

[97]. Ο ίδιος ο Υψηλάντης έγγραφε σχετικά προς τον Κ. Κουμπάρη, ένα από τα μέλλοντα μέλη της κεντρικής εφορίας: «Δια να γένη λοιπόν αυτή η Κίνησις και ταχύτερον και ευκολώτερον, *πρέπει να έχωμεν χρήματα, δια των οποίων την εξοικονόμησιν ενεκρίθη να συστηθή μία κοινή Εθνική Κάσσα, εφορευομένη από τους εγκριτωτέρους και φιλογενεστέρους των πραγματευτών του Έθνους*, οίτινες (…) να προφθάνωσι με τα εναποταμιευόμενα χρήματα εις τας χρείας της Εταιρίας. Εγένετο λοιπόν το σχέδιον ταύτης της Κάσσας, το οποίον θέλει παρρησιασθή προς τους αυτόθι ομογενείς (…). Συσκεφθήτε λοιπόν μετά των ημετέρων αυτόθι εμπόρων και λοιπόν αδελφών, και καταβάλετε κάθε φροντίδα και επιμέλειαν δια την απαιτουμένην καταγραφήν των συνδρομητών» (η έμφαση δική μας). Δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 201.

Ανάλογες ενέργειες με τις παραπάνω εκδηλώνονται κατά τόπους με τη σύσταση τοπικών εφοριών:[98] «Δι' ευκολωτέραν και ταχυτέραν κίνησιν των υποθέσεων της Φιλικής Εταιρίας μας ενεκρίθη κοινή γνώμη το να κατασταθώσιν Έφοροι κατά τόπους»,[99] και «απανταχού της Ελλάδος να συγκροτηθώσιν Εφορείαι εις προσεκτικωτέραν και ωφελιμωτέραν διοίκησιν των πραγμάτων».[100] Οι Έφοροι είχαν πολυσχιδείς αρμοδιότητες, ωστόσο, διακρίνουμε από τη γεωγραφική και την κοινωνική εξάπλωση του θεσμού ένα πλέγμα γύρω από τη συλλογή χρημάτων για την υπόθεση του έθνους: τη λογική ότι οι χορηγίες εντάσσονται στη γενική κάσσα του έθνους και την πολιτική νομιμοφροσύνη προς τα όργανα της Φιλικής Εταιρείας. Ιδιαίτερη μάλιστα σημασία έχει να παρακολουθήσουμε πώς εξελίσσεται το ζήτημα της εθνικής κάσσας στην Πελοπόννησο, εστιάζοντας έτσι στην περιοχή που θα μας απασχολήσει περισσότερο αργότερα, από τη σκοπιά ότι εκεί ήταν που εδραιώθηκε αρχικά η Επανάσταση.

Γνωρίζουμε ότι το Φεβρουάριο του 1820, οι Πελοποννήσιοι είχαν κληθεί να εμβάσουν τις συνεισφορές τους στην εφορεία της Πόλης.[101] Αυτό το αίτημα φάνηκε αδιανόητο σε σημαίνοντες Φιλικούς στην Πελοπόννησο. Δεν αρνούνται και δεν απορρίπτουν τη λογική του εθνικού ταμείου από την άποψη του κοινού σκοπού, αλλά θεωρούσαν αυτονόητο τον τοπικό ηγετικό τους ρόλο και συνεπώς τον έλεγχο των οικονομικών —άλλωστε οι εισφορές προέρχονταν εν πολλοίς απ' αυτούς τους ίδιους. Έτσι αρχίζει μια διαδικασία που οδηγεί στην ίδρυση της εφορίας της Πελοποννήσου και της δημιουργίας της τοπικής κάσας.[102]

---

[98]. Ενδεικτικό απόσπασμα: «Γινώσκοντες δε, Αδελφοί! ότι η ευταξία και ευπείθεια εις την Πολιτικήν Κοινωνίαν είναι τα σωτηριωδέστατα και αναγκαιότερα· και όπου αύται λείπουν, εκεί πυργοποιία, διχόνοιαι, μάχαι και τέλος αφανισμός· δια τούτο πατρικώς νουθετούμεν υμάς, Αδελφοί! ίνα πείθησθε αυτοίς [τους τοπικούς εφόρους]. (…) Ακολουθήτε λοιπόν τοις ίχνεσιν αυτών· εις αυτούς παρέχετε τας συνεισφοράς και τα γράμματά σας προς ημάς, όντες βέβαιοι ότι αι χρηματικαί χορηγίαι σας υπέρ Πατρίδος αποταμιεύονται εις την γενικήν του Έθνους Κάσσαν δια καθαρωτάτων και ακριβών Καταστίχων», δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο 1834, σ. 330.

[99]. Αλ. Υψηλάντης προς Παντιά Ροδοκανάκη, δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, τ. Α΄, Αθήνα 1859, σ. 368.

[100]. Αλ. Υψηλάντης προς Βασίλειο Φατσολάτη, *στο ίδιο*, σ. 360.

[101]. Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, μτφρ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Αθήνα 2008, σ. 188.

[102]. *Στο ίδιο*, σ. 188-189.

Τον Αύγουστο του 1820, ο Ι. Παπαρρηγόπουλος ως απεσταλμένος Φιλικών της Πελοποννήσου συναντά τον Υψηλάντη στην Οδησσό[103] και του εκθέτει τους *Στοχασμούς των Πελοποννησίων περί καλού Συστήματος*.[104] Μεταξύ άλλων, μετέφερε το αίτημα να σχηματιστεί Εθνική Κάσσα στην Πελοπόννησο και η εφορία της Πελοποννήσου να είναι αρμόδια για τις γύρω περιοχές. Ζητούσαν η διαχείριση να γίνεται συλλογικά, με λογοδοσία στην ηγεσία της Εταιρείας, που θα ήταν υπεύθυνη για την έγκριση αυτής της διαχείρισης.[105] Μάλιστα, σ' αυτή την κατεύθυνση, καλούσαν την Αρχή των Φιλικών να παροτρύνει τα μέλη της να αναγνωρίσουν υπεύθυνους της τοπικής κάσσας στην Πελοπόννησο και να αποδίδονται στους συγκεκριμένους υπεύθυνους τα ποσά που συλλέγονται.

Ο Α. Υψηλάντης, λαμβάνοντας υπόψη προφανώς τις προσδοκίες που υπήρχαν για την Πελοπόννησο (άλλωστε ήταν το πιθανότερο επίκεντρο των μελλοντικών επαναστατικών ενεργειών), ανταποκρίθηκε θετικά στην κατάρτιση οργανισμού για την Εθνική Κάσσα στις οργανώσεις της Πελοποννήσου. Με το ίδιο σκεπτικό είδαμε νωρίτερα ότι ανασυγκρότησε άλλες εφορίες και εισήγαγε σ' αυτές τη λογική της Εθνικής Κάσσας, ώστε να προετοιμαστεί και να εκτελεστεί το σχέδιο του γενικού

---

[103]. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία : Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 30.

[104]. Ενδεικτικά αποσπάσματα: «Γ. ΄ Να δωθή η άδεια να συναχθή εδώ εις Πελοπόννησον όλη η ποσότης της συνεισφοράς των εν Πελοποννήσω Αδελφών, και να κατατεθή εις κοινον Ταμείον, να οικονομήται προς αύξησίν της, και να χρησιμεύη εν καιρώ προς ωφέλειαν γενικήν ή μερικήν των Ομογενών, καθό η χρεία το απαιτήσει· ότι τοιαύται χρείαι συνεχώς αναφύονται ενταύθα, και πολλά αναγκαία παρατρέχονται δι έλλειψιν των χρημάτων. Η δεν χρήσις των χρημάτων τούτων θέλει γίνεται πάντοτε κοινή γνώμη των Προκρίτων Αδελφών και τη ειδήσει και αδεία της Αρχής. Δ΄. Να προσταχθώσιν οι Πρόκριτοι των Αδελφών, δια να διορίσωσι και τον ασφαλή τόπον της καταθέσεως των χρημάτων και δύο ή τρεις τιμίους άνδρας Αδελφούς προς κυβέρνησιν αυτών με τον ασφαλέστερον και επωφελέστερον τρόπον, όπου ήθελε στοχάζωνται, προσέχοντες ίνα μη τι δαπανηθή εξ αυτών άνευ της κοινής γνώμης. Ε΄. Εις τα ιδιαίτερα προς έκαστον των Αδελφών προστακτικά Γράμματα της Αρχής να διορίζωνται, δια να μετρήσωσι καθείς την συνεισφοράν του εις τους διωρισμένους Προκρίτους Αδελφούς· εκείνοι δε να φροντίζωσι περί της οικονομίας, ως είρηται. Στ΄. Να διορισθώσιν, ει εύλογον, και οι εις τας πέριξ της Πελοποννήσου Νήσους κατοικούντες Αδελφοί, μάλιστα δε οι εις τα Ιονικάς, δι εγγράφων Προσταγών, ίνα καταμετρήσωσι και αυτοί την συνεισφοράν των εις τους εν Πελοποννήσω διωρισμένους Προκρίτους Αδερφούς· επειδή τοιουτοτρόπως και η Αρχή θέλει έχει εκ του προχείρου την χρήσιν των χρημάτων εν καιρώ χρείας και η ποσότης καλώς διοικουμένη θέλει αυξάνει». Δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., Ναύπλιο 1834, σ. 336-337, πρβλ. Karl Mendelssohn-Bartholdy, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, μτφρ. Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, Αθήνα 1894, σ. 217-218.

[105]. Παρόλο που η εν λόγω εφορία σχηματίστηκε «απ' τα κάτω», οι ίδιοι οι πρωτεργάτες προέβλεπαν την ενσωμάτωσή τους γενικό κανόνα λειτουργίας της Φιλικής Εταιρείας, ο οποίος προέβλεπε την πρωτοκαθεδρία του «εθνικού» έναντι του «τοπικού». Για την ειδικότερη περιγραφή και ερμηνεία αυτής της διαπίστωσης μπορεί να ανατρέξει κανείς στο: Διονύσης Τζάκης, ό.π.

ξεσηκωμού.[106] Έτσι, διορίζονται έφοροι για να επιμελούνται τις υποθέσεις της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο και ταυτόχρονα συστήθηκε εκεί Εθνική Κάσσα.[107] Έχει τέλος ενδιαφέρον ότι αποδίδεται στην Εθνική Κάσσα της Πελοποννήσου ένας υπέρτερος ρόλος για την ευρύτερη περιοχή, όπως μαρτυρούν οι δεκάδες επιστολές που στέλνει ο Υψηλάντης σε Φιλικούς στην Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου και τα Ιόνια, καλώντας τους να στείλουν τις συνεισφορές τους στην Πάτρα, που είχε οριστεί ως έδρα του ταμείου:[108] «εν Πελοποννήσω (…) διωρίσθησαν παρ' ημών Έφοροι, καθώς και κάσσα, ίνα εις αυτήν αποταμιεύωνται τα ιερά χρήματα» γράφει προς όλους.[109]

Η Πελοπόννησος φυσικά ήταν ένα τμήμα της Κάσσας. Άλλο τέτοιο τμήμα ήταν αυτό της Σμύρνης, στο οποίο είχε δοθεί εντολή να συγκεντρώσει τις συνδρομές από τη Χίο, την Πάτμο, τις Κυδωνίες και τη Σάμο.[110] Ωστόσο, όπως φαίνεται, η Πελοπόννησος έχει αποφασιστεί να γίνει το κέντρο για την εξέλιξη των πραγμάτων. Έτσι, όταν ο Παπαφλέσσας και ο Χρ. Περραιβός στάλθηκαν από τον Υψηλάντη να κάνουν

---

[106]. Ενδεικτικά αποσπάσματα: «Δια να γένη λοιπόν αυτή η Κίνησις και ταχύτερον και ευκολώτερον, πρέπει όσον τάχος να αποκτήσωμεν τα αναγκαία μέσα, δια την εξοικονόμησιν των οποίων ενεκρίθη να συστηθή μία Εθνική Κάσσα, εφορευομένη από τους εγκριτοτέρους και φιλογενεστέρους του Έθνους (…). Συσκεφθήτε λοιπόν, και καταβάλετε πάσαν φροντίδα και επιμέλειαν, ίνα κατά την ζήτησίν σας αποκαταστήσετε εν Πελοποννήσω Κάσσαν κοινήν, και αναλογούσαν τω ονόματι των Πελοποννησίων, των οποίων αποσταλέντας Στοχασμούς λαβόντες και σκεψάμενοι, απεφασίσαμεν τα ακόλουθα. Αριθ. Α΄. Διορίζομεν Γενικούς Επιτρόπους των Πραγμάτων (…). Β΄. Οι Έφοροι θέλουν υπακούει καθ' όλα εις τας διαταγάς του παρά της Βουλής και των Αρχόντων διορισθέντος Γενικού Εφόρου της Εταιρίας σεβαστού ανδρός Κυρίου Α. Υψηλάντου (…). Γ΄. Επιτρέπονται εις το να εξετάζωσι λεπτομερώς τον εν Πελοποννήσω αριθμόν των Μελών, καθ' ον οίδασι τρόπον, ίνα μάθωσι παρ' ενός εκάστου, πού και εις ποίον έδωκε το Γράμμα και την ποσότητα της χρηματικής βοήθειας του ίνα, εάν υπό τινος κατακρατώνται αλόγως τα ιερά χρήματα, απαιτηθώσι· εις πληροφορίαν του οποίου οφείλουσιν οι ρηθέντες Έφοροι να ζητήσωσι τας Αποδείξεις, …και να μας στείλωσιν αυτάς δια του διορισμένου μέσου (…). Ε΄. Διορίζομεν χρηματικόν Ταμείον (Κάσσαν) και Ταμίας των κοινών χρημάτων τον Τιμιώτατον Κ. Ιω. Παππαδιαμαντόπουλον και τον Κύριον Π. Αρβάλην, και όποιον άλλον δια φρόνησιν και αφιλοχρηματίαν εγκρίνωσιν οι σεβάσμιοι και φιλογενείς Επίτροποι. Προς αυτούς οι χρηματικοί Ταμίαι ούτοι οφείλουσι να αποδίδουν λόγον εις τεταγμένους καιρούς, και να μη δύνανται να δαπανώσιν ούτε οβολόν χωρίς αυτών. Διο πρέπει να σημειώσουν περιστατικώς τα έσοδα και τα δαπάνας. Στ΄. Άπαντα τα Μέλη δια γραμμάτων μας ιδιαιτέρων διορίζονται, δια να καταβάλωσιν εις το κοινόν ταμιείον όχι μόνον την υποσχεθείσαν, αλλά και την δυνατήν χρηματικήν βοήθειαν, καθώς και οι περί την Πελοπόννησον τας Ιονικάς και Κυκλάδας Νήσους οικούντες. Ούτοι, καθό εν Μέλος μετά των Πελοποννησίων, διορίζονται παρ' ημών να συντρέξωσιν αυτόσε, και να καταβάλωσι τας βοηθείας των· παρ' ων απαιτείται Καταγραφή ιδιαιτέρα και ακριβής εκάστης Νήσου. Μετά δε την καταβολήν πάντων οφείλουσιν οι Έφοροι να στείλωσιν εις ημάς καθαρόν Κατάλογον, φυλαττόμενοι από μηδεμίαν δαπάνην, έως ου λάβωσι τας Αποκρίσεις μας». Δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 339-341, πρβλ. Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας*, ό.π., σ. 310-312.

[107]. Γεωργίου Φίνλεϋ, *ό.π.*, σ. 188-189.

[108]. Βλ. σχετικά το παράρτημα στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α΄.

[109]. Αλ. Υψηλάντης προς Γκίκα Γεωργίου Γκιόνη, δημ/ται *στο ίδιο*, σ. 357.

[110]. *Στο ίδιο*, σ. 368-373.

προκαταρκτικές ενέργειες για να ξεκινήσει η Επανάσταση στην Πελοπόννησο, η Αρχή τούς εξουσιοδότησε να πάρουν χρηματικά ποσά (300.000 γρόσια ο πρώτος και 100.000 ο δεύτερος) από την εφορία της Κωνσταντινούπολης για την Πελοπόννησο.[111] Ανάλογη διαταγή υπήρχε και προς την εφορία της Σμύρνης, ώστε οι συνεισφορές από τις γύρω περιοχές να κατευθυνθούν στην Πελοπόννησο.[112]

Αν προχωρήσουμε τώρα στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, μπορούμε να διαπιστώσουμε ανάλογες σχέσεις: σύνδεσης του τοπικού με το ευρύτερο. Μπορεί να μη φτιάχνεται τελικά ένας ενιαίος συμπαγής οργανισμός εθνικής κάσσας, αλλά η ίδια σύλληψη διαχέεται κοινωνικά. Δικαιολογημένα η συνέλευση της Βοστίτσας στις αρχές του 1821 έχει καταχωριστεί σε εκείνες τις προεπαναστατικές στιγμές στις οποίες προεικονίζεται η ανατροπή ρόλων και των σχέσεων ισχύος που σήμανε η Επανάσταση.[113] Θα περιοριστώ στο γεγονός πως τα μέλη της εν λόγω συνέλευσης συνεισέφεραν κάποια ποσά και ταυτόχρονα διόρισαν έναν εκπρόσωπο, τον Ιερόθεο Μεγαλοσπηλαιώτη, να περιοδεύσει στην Πελοπόννησο και να συνάξει χρήματα από τους άλλους εταίρους για το κοινό ταμείο, υπεύθυνος για το οποίο είχε οριστεί από τον Α. Υψηλάντη ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος στην Πάτρα.[114]

Ο Ιερόθεος μέσα στο Φλεβάρη έκανε μια σειρά συναντήσεων. Πέρασε από το Ξυλόκαστρο, όπου βρήκε τον Πανούτσο Νοταρά. Ο τελευταίος αφού ενημερώθηκε για την αποστολή, απάντησε ότι θα φροντίσει να μαζέψει χρήματα από τα μέλη της Φιλικής στην Κόρινθο, καταρτίζοντας δικό του κατάλογο για προφύλαξη από κάποια διαρροή, και ότι ο ίδιος θα τα στείλει στην Πάτρα.[115] Λιγότερο ενωτική διάθεση έδειξε ο Ιωάννης Περρούκας στο Άργος, μάλλον λόγω ταλαντεύσεων και κάποιας πιθανής δυσαρέσκειας

---

[111]. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 273-276, 279-281.

[112]. Αλ. Υψηλάντης προς Μιχαήλ Ναύτη, δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 373. Σύμφωνα με μαρτυρίες ο Παπαφλέσσας είχε συγκεντρώσει στη Μολδοβλαχία 30.000 γρόσια (*ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 76.), 90.000 από την εφορία της Πόλης 90.000 γρ. και περνώντας από τη Σμύρνη πήρε πολεμοφόδια, Εμμ. Πρωτοψάλτης, ό.π.

[113]. Στη συνάντηση της Βοστίτσας, ο βολονταρισμός (πρόκληση τετελεσμένων) του Παπαφλέσσα έμοιαζε να δοκιμάζει τα όρια των προκρίτων αναφορικά με τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση. Το πρόβλημα όμως για τους προύχοντες ήταν ότι «έβλεπαν στο πρόσωπο του Δικαίου τον εκπρόσωπο μίας κατώτερης κοινωνικής τάξης» (Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος : Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 105) να διεκδικεί στην πρωτοβουλία των κινήσεων, κάτι που θεωρούσαν ότι δεν συνάδει με την εικόνα που είχαν για τον εαυτό τους ως κεφαλές των τόπων.

[114]. 10.000 δίστηλα ή 60.000 γρ., Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 104-105· πρβλ. Γεωργίου Φίνλεϋ, *ό.π.*, σ. 191.

[115]. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 106.

για την κατανομή της ισχύος μέσα στην εφορία των Φιλικών της Πελοποννήσου.[116] Αντέτεινε στον Ιερόθεο ότι θα καταγράψει (κι αυτός) δικό του κατάλογο και πως τις συνεισφορές επρόκειτο να τις προσανατολίσει στην υπεράσπιση της επαρχίας του.[117] Ύστερα, ο απεσταλμένος της εδρεύουσας στην Πάτρα Εθνικής Κάσσας της Πελοποννήσου πέρασε από το Άστρος και το Λεωνίδιο, όπου συνάντησε αντίστοιχα τους Αναγνώστη Κονδάκη και Γιαννούλη Καραμάνο. Από εκεί κατέβηκε νοτιότερα στο Έλος, στο πλαίσιο της ίδιας αποστολής, κι έπειτα κινήθηκε προς το Μιστρά και την Καλαμάτα.[118]

Σε κάθε περίπτωση, οι δυσκολίες σχετικά με τη συγκρότηση ενός ενιαίου ταμείου δεν ήταν αμελητέες. Αποκαλυπτικές είναι σκέψεις του Π. Νοταρά, δύο μήνες πριν από τις παραπάνω περιοδείες, πάνω στις οδηγίες που είχε στείλει ο Α. Υψηλάντης για τη συγκρότηση της Εθνικής Κάσσας στην Πελοπόννησο:

> Ας αναγνώσωμεν με όλον τούτο επιστατικώς τους γεγραμμένους Όρους. Κατ' αυτούς έχομεν την άδειαν οι Αδελφοί να εκλέγωμεν Εφόρους και Ταμίας (…). Τα υποσχεθέντα ας καταβαλθώσι δια των Εφόρων εις τα Ταμεία. Τα Ταμεία, αν και ώσι πλείονα των δύω, ή τριών, ας λογίζωνται ως εν, αποδίδοντα λόγον εις το Γενικόν Έφορον και εις τους συν αυτώ· αυτοί δε προς την Αρχήν.[119]

Αιώνες τοπικής συγκρότησης των ελληνικών ελίτ καθιστούσαν τελικά αδύνατο στην πράξη να φτιαχτεί ένα ενιαίο ταμείο: ο καθένας ερμηνεύει την ενσωμάτωσή του στο εγχείρημα με το δικό του τρόπο. Αποδέχονται την ίδια την Εθνική Κάσσα ως γενικό σχήμα, δεν δέχονται να στείλουν τις συνεισφορές τους στην Πάτρα, όντας ίσως επιφυλακτικοί ως προς το ποιοι έχουν την πρωτοβουλία των κινήσεων.[120] Ας

---

[116]. Αναλυτικότερα, για τη στάση της οικογένειας Περρούκα το πρώτο εξάμηνο του 1821, Βαγγέλης Σαράφης, «"[…] να νομίζωμεν εμαυτούς απηλπισμένους, χωρίς να βλέπωμεν διόρθωσιν τινά προς οικονομίαν". Φόβος για την αναπότρεπτη εξέγερση, Φεβρουάριος 1821», *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, επιμ. Κατερίνα Δέδε – Δημήτρης Δημητρόπουλος – Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα 2017, σ. 47-58. Σε ό,τι αφορά την ενσωμάτωση των κοτζαμπάσηδων στις τάξεις του ελληνικού εθνικού κινήματος, βλ. Διονύσης Τζάκης, ό.π.

[117]. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 106.

[118]. *Στο ίδιο*, σ. 107-108.

[119]. Από επιστολή του (10 Δεκέμβρη 1820) σε Φιλικούς της Τριπολιτσάς, Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., Ναύπλιο 1834, σ. 347-349.

[120]. Η επιλογή, η έδρα της Κάσσας να ταυτιστεί με την έδρα των προκρίτων της Αχαΐας φαινόταν ανταγωνιστική στον έτερο συμμαχικό σύνδεσμο των προκρίτων. Σε μια επόμενη φάση όμως, το Μάη το 1821, εκείνοι που αρνούνται να στείλουν τις συνεισφορές στην Πάτρα είναι αυτοί που υποστηρίζουν την πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία που φτιάχτηκε στις Καλτεζές —ένα εγχείρημα που

υπενθυμίσουμε όμως πως είχε φανεί επίσης αδιανόητο νωρίτερα να αποσταλούν οι συνεισφορές στην Πόλη.

Φαίνεται λοιπόν με βάση όλα τα παραπάνω ότι από την κορυφή της Φιλικής Εταιρείας μέχρι κάτω έχει οριοθετηθεί ένας χώρος διαχείρισης που προσδιορίζεται από τον προσανατολισμό του στην απελευθερωτική διαδικασία. Και αντίστροφα, ότι οι κατά τόπους εφορίες με τα ταμεία τους παραδέχονται τη λογοδοσία προς την Αρχή της Εταιρείας στο όνομα του κοινού αγώνα που επίκειται να αρχίσει. Πρόκειται άραγε για μια πρώτη μορφή οριοθέτησης ενός νέου χώρου κοινής οικονομίας με επίκεντρο την επικείμενη Επανάσταση; Νομίζω πως τουλάχιστον με βάση τη σύλληψη της *Εθνικής Κάσσας* και την αποδοχή της θεσμικής ενσωμάτωσης σ' αυτή, η απάντηση πρέπει να είναι καταφατική. Από εκεί και πέρα, το γεγονός ότι ορισμένοι επιθυμούν να μείνουν τα χρήματα στον τόπο τους δεν ανατρέπει την ενσωμάτωση, θα έλεγα πως εκφράζει κυρίως όρους ενσωμάτωσης.

Οι δικτυώσεις της Φιλικής Εταιρείας ήταν ένα διάχυτο εργαστήρι ώσμωσης, οικονομικής, κοινωνικής, ιδεολογικής σκέψης και πολιτικού σχεδιασμού στο πρόγραμμα της εθνικής ανεξαρτησίας. Και όπως είδαμε εδώ, στο πλαίσιό της, με επίκεντρο την *Κάσσα*, επιδιώκεται να σχηματιστεί ένας οικονομικός χώρος με άξονα αναφοράς το απελευθερωτικό εγχείρημα. Αυτός ο χώρος δεν κατέστη ενιαίος, ωστόσο άρχισε να καθίσταται πλατύτερα αυτονόητος κι αυτό επρόκειτο να τεθεί εκ νέου μέσα από την προσπάθεια ανταπόκρισης στις απαιτήσεις που σήμανε ο επαναστατικός πόλεμος. Έτσι, όπως θα δούμε, άρχισε να δομείται σε σταθερότερη βάση εξακολουθώντας να αποτελεί πεδίο διενέξεων σχετικά με τον έλεγχό του.

δεν στηρίχθηκε από τους προύχοντες της Αχαΐας. Έτσι, αυτό που φαίνεται η μία πλευρά να υποβαθμίζει το Φλεβάρη, το εφαρμόζει η ίδια τρεις μήνες αργότερα, γιατί προφανώς το ζήτημα γι' αυτούς είναι το ποιοι θα είχαν την πρωτοβουλία των κινήσεων. Όμως, όπως θα δούμε αργότερα, στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον που διαμορφώνεται κατά το καλοκαίρι του 1821, με τους πολλούς και ποικίλους διεκδικητές κεντρικών ρόλων, αυτές οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους προύχοντες της Πελοποννήσου σ' ένα βαθμό πέρασαν σε δευτερεύουσα θέση.

1.2 Η κοινή οικονομία κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης

> *Δια να γένωμεν δεκτικοί των νέων, και να ίδωμεν ανανεούμενον τον παλαιόν Άνθρωπον, μη φεισώμεθα εν ευκαιρία δαπάνης (...). [Ο] γαρ ελπίζων επιμένει ενεργών τα προς επίτευξιν του ελπιζόμενου· επιμένων δε εις την ενέργειαν, εκτελεί τα χρειώδη· εκτελών δε τα χρειώδη, απολαμβάνει πραγματικώς το ελπιζόμενον.*[121]

> *εγώ δεν ηξεύρω αν ακούσθη ποτέ, ότι η φρόνησις και ο πατριωτισμός μόναι ξηραί λέξεις, να έχωσι τόσην ισχύν δια να συστήσωσιν ή διατηρήσωσι στρατόπεδα (...).*[122]

Μέσα σε δέκα μήνες, από το Μάρτη μέχρι το Δεκέμβρη του 1821 ό,τι είχε αξιωθεί με τη δημιουργία της Εθνικής Κάσσας άρχισε να δοκιμάζεται στις επαναστατικές συνθήκες. Είδαμε ότι με τη Φιλική Εταιρεία είχε αρχίσει να εμπεδώνεται η λογική του εθνικού ταμείου. Από εκεί και πέρα, η άρθρωση αυτής της διαχείρισης παράχθηκε ξανά και ξανά μέσα από τη δυναμική της επαναστατικής διαδικασίας, καθώς σ' αυτό το πλαίσιο η «εξοικονόμηση», οι οργανωτικές μορφές και ο έλεγχός τους αναδείχτηκαν σε σοβαρό ζήτημα επιβίωσης κι επέκτασης του επαναστατικού εγχειρήματος σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση της επαναστατικής εξουσίας.

Αυτό που μας απασχολεί εδώ είναι μια εισαγωγή στον οικονομικό χώρο, όπως σηματοδοτείται στην τοπική κλίμακα και βαθμιαία τείνει να διευρυνθεί, σε κάθε περίπτωση με άξονα αναφοράς την απελευθερωτική διαδικασία στις νέες συνθήκες, καθώς ξεσπά η πολεμική σύγκρουση.

Ας μας επιτραπεί εδώ να σημειώσουμε πως η ίδια η Επανάσταση είναι αυτό που παράγει, με τους όρους της πιο σκληρής πράξης, την αίσθηση του υποκειμένου και τις μορφές οργάνωσης των πραγμάτων. Η ίδια η Επανάσταση, ως γεγονός, συνεπάγεται

---

[121]. Απόσπασμα από κείμενο του Πανούτσου Νοταρά 10.12.1820, δημ/ται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., σ. 348.

[122]. Από επιστολή του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη προς τη Βουλή στις 3 Ιουνίου 1827, δημ/ται στο: *Ελληνικά υπομνήματα, Επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827*, επιμ. Ιωάννης Θ. Κολοκοτρώνης, Αθήνα 1856, σ. 473.

μια περίσταση που σφυρηλατεί δεσμούς.[123] Ο τρόπος όμως μέσα από τον οποίο υλοποιούνται αυτοί οι δεσμοί συνυφαίνεται με τις λειτουργίες που καλούνται να ελέγξουν και να εκπληρώσουν οι επαναστατημένοι, όπως εξελίσσονται τα πράγματα. Και σε εκείνη τη φάση των πρώτων μηνών, όπως αρχίζουν να αυτο-οργανώνονται και να λειτουργούν *αυτόκεντρα*, διαμορφώνουν χώρους κυκλοφορίας πόρων που εξασφαλίζουν από διάφορες πηγές: λάφυρα, προσωπικά αποθέματα, κ.ά. Έτσι, σχηματίζονται μικρές ή μεγαλύτερες διαχειρίσεις, περισσότερο ή λιγότερο πρόσκαιρες, ανάλογα με την κλίμακα που εξελίσσονται τα πράγματα, κι έτσι τείνει να σχηματιστεί μια κοινή οικονομία από τη βάση, αυτό που τότε ήταν βάση, τις τοπικές κοινωνίες.

Το ερώτημα λοιπόν με ποιους τρόπους και με ποιους πόρους θα «εξοικονομηθούν» εκείνοι που πολεμούν στη στεριά όσο και εκείνοι που υποστηρίζουν τις επαναστατικές ενέργειες από τη θάλασσα είχε γι' αυτούς άμεση σημασία. Και όπως θα δούμε, η «εξοικονόμηση» των «αρμάτων» και του στόλου ως ζήτημα σηματοδότησε την απαρχή της δημιουργίας διαχειριστικών κυκλωμάτων στο πλαίσιο της επαναστατικής διαδικασίας, τα οποία από την αρχή συνυφάνθηκαν με τις μορφές διοίκησης που αναπτύχθηκαν κατά τόπους κι ευρύτερα.

Από τις τοπικές εφορίες στην «πράξη των Καλτεζών»

Το γεγονός ότι στις αρχές του 1821 ήταν ήδη οριοθετημένο από τη Φιλική Εταιρεία ένα νέο πεδίο οικονομικής διαχείρισης, πλατιά κοινό, παρότι τοπικού χαρακτήρα, και προσανατολισμένο στην απελευθερωτική διαδικασία, αποτέλεσε παρακαταθήκη με γενική σημασία. Είδαμε ότι στα τέλη του 1820 το ερώτημα μία ή περισσότερες Εθνικές Κάσσες στην Πελοπόννησο απασχόλησε πρόσωπα που ανήκαν σε διαφορετικές συσπειρώσεις προυχόντων. Ενιαίος μηχανισμός τελικά δεν φτιάχνεται και όταν άρχισε η Επανάσταση, με την ηγεσία της Φιλικής περιορισμένη στις Ηγεμονίες, τέτοιο ενδεχόμενο δεν ήταν ορατό. Άλλωστε, αυτή η ηγεσία, προωθώντας το «γενικό ξεσηκωμό», στην πραγματικότητα προωθούσε ένα διάχυτο σύνολο εξεγέρσεων στα

[123]. Όπως εξάλλου έχει επισημανθεί: Max Weber, *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες*, εισ. – μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 1997, σ. 77: «Η σοβαρότητα της διακινδύνευσης της ζωής, την οποία ενδεχομένως θα πρέπει να υποστεί [το μεμονωμένο άτομο] χάριν των κοινοτικών συμφερόντων (…) είναι που αποδίδει στην πολιτική κοινότητα το ιδιαίτερο πάθος της (Pathos). Θεμελιώνει επίσης τα διαρκή συναισθηματικά της θεμέλια. Κοινά πολιτικά πεπρωμένα, δηλαδή εν πρώτοις κοινοί πολιτικοί αγώνες περί ζωής και θανάτου, συγκροτούν αναμνηστικές κοινότητες, οι οποίες επιδρούν συχνά εντονότερα απ' ότι δεσμοί κοινοτήτων κουλτούρας, γλώσσας ή καταγωγής».

Βαλκάνια. Και όπου αυτό πετύχαινε οι ίδιοι οι πρωτεργάτες άρχιζαν να οργανώνουν, με τις ιδιαιτερότητές τους, τα πράγματα και να στηρίζονται σ' ό,τι πόρους μπορούσαν να εξασφαλίσουν τοπικά.[124]

Στην πράξη λοιπόν, στην πυκνά εξεγερμένη Πελοπόννησο αλλά και αλλού, από τις τελευταίες ημέρες του Μάρτη κι έπειτα, οι κατά τόπους επαναστάτες άρχισαν να φτιάχνουν μηχανισμούς, ώστε να εξασφαλιστεί μια ροή πόρων για τις ανάγκες του επαναστατικού εγχειρήματος σε τοπική κλίμακα επαρχίας ή ενός τμήματός της. Να διαχειριστούν κατά κάποιο τρόπο το πολεμικό υλικό και τρόφιμα που αποσπούν από τις εχθρικές δυνάμεις, να συγκεντρώσουν τροφές από κατοίκους, να θερίσουν χωράφια καθώς πολεμούν, να αγοράσουν κάποια πολεμοφόδια με χρήματα που είχαν μαζευτεί κ.λπ. Με άλλα λόγια, τι πιο αναμενόμενο από το να σχηματίσουν οι ίδιοι οι κατά τόπους πρωτεργάτες της Επανάστασης πολιτικά όργανα και μηχανισμούς, αξιοποιώντας τις υπάρχουσες εφορίες της Φιλικής ή δημιουργώντας νέες τοπικές εφορίες για να διαχειριστούν την κατάσταση.

Σωστά επισημαίνει ο Φίνλεϋ ότι «[η] πρώτη διοικητική απαίτησις (…) ήτο να εφοδιάσωσι τα σώματα των ενόπλων ανδρών (…) με τακτικά σιτηρέσια και αφθόνους πόρους πολεμοφοδίων. Η ευδοκίμησις της Επαναστάσεως θα ήτο σχεδόν αδύνατος, ανίσως δεν ανεπτύσσετο επιμελητεία επαρκής εκ παραλλήλου με την συγκέντρωσιν των πολιορκούντων σωμάτων».[125] Θα πρέπει να προσθέσουμε εδώ και την επιμελητεία των πλοίων, τα οποία δεν μπορούσαν να ξεκινήσουν χωρίς κατάλληλη προετοιμασία, συντήρηση, τρόφιμα κ.λπ., αντίθετα με τη στεριά όπου κάπως καλύτερα μπορούσαν να πορευτούν.[126]

Με βάση τα παραπάνω, νομίζω ότι οφείλουμε να αποδώσουμε μια ορισμένη «πρωτοκαθεδρία» στην οικονομία ή ίσως ορθότερα στα υλικά μέσα: στους οικονομικούς πόρους, που σ' αυτή τη φάση όπως είπαμε εξασφαλίζονται τοπικά και παραμένουν εκεί, από τους οποίους εξαρτώνται τα δύο βασικά μέσα δύναμης, οι χερσαίες και οι θαλάσσιες ένοπλες δυνάμεις. Έτσι, κατέστη αναγκαία μια διακριτή διαχείριση, ένας καταμερισμός αρμοδιοτήτων καλύτερα, ώστε εκείνοι που κυρίως

---

[124]. Για περισσότερα βλ. Διονύσης Τζάκης, «Τα πολεμικά γεγονότα : Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου, 1822-1824», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003, σ. 75.

[125]. Γεωργίου Φίνλεϋ, *ό.π.*, σ. 277.

[126]. Όπως έχει ειπωθεί άλλωστε: «όπως και αν δούμε τα πράγματα, ο πόλεμος στην επιφάνεια του νερού ήταν πάντα δαπανηρότερος από τον πόλεμο στη στεριά», John Keegan, *Η Ιστορία του Πολέμου*, μτφρ. Λάμπης Χαραλαμπίδης, Αθήνα 1997, σ. 144.

πολεμούν να βασίζονται σε μηχανισμούς που κατά το δυνατό εξασφαλίζουν την τροφοδοσία τους και μόνο σ' έκτακτες περιπτώσεις να κινητοποιούνται προκειμένου να βρίσκουν οι ίδιοι πόρους, πέρα από εκείνους που αποσπούσαν στο πλαίσιο του πολέμου (λάφυρα κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτή η διαχείριση δεν μπορούσε παρά να εξαρτάται κι από τις ευρύτερες συνθήκες, καθώς η αρνητική έκβαση των συγκρούσεων οδηγούσε σ' ένα κύκλο αποδιοργάνωσης και ανασύνταξης, ενώ οι νίκες επιδρούσαν θετικά, τόσο για την αύξηση του έμψυχου δυναμικού, όσο και για την εξασφάλιση πολεμικού εξοπλισμού από τα λάφυρα.

Μέσα σ' αυτό το ρευστό πλαίσιο, άρχισαν να οργανώνονται κατά τόπους πρωτόλεια όργανα διοίκησης: εφορίες, με κύριο αντικείμενο εκ των πραγμάτων τη διαχείριση πόρων και την επιμελητεία, για «να προμηθεύωσι τα δια τας στρατολογίας αναγκαιούντα, οίον τα τρόφιμα, πολεμοφόδια, και λοιπά», όπως μας πληροφορεί ο Αμβρόσιος Φραντζής, επικεφαλής σ' ένα τέτοιο όργανο στην Αρκαδιά (Τριφυλλία).[127] Χαρακτηριστικά και φυσικά ευρέως γνωστά τέτοια πολιτικο-διοικητικά όργανα, ταυτισμένα με το δίκτυο των ιδρυτών τους, ήταν τα εξής: Μεσσηνιακή Γερουσία, Αχαϊκό Διευθυντήριο, Εφορία των Ιμπλακίων, Εφορία της Καρύταινας, Γενική Φροντιστική Εφορία της Τριφυλίας, Κοινότητα Ήλιδας, Καγκελαρία Άργους και Κονσολάτο του Άργους, Καγκελαρία της Κορίνθου, Αρχή των Κόνσολων της Ανατολικής Ελλάδος, Αρχή των Αθηνών, Βουλή της Θετταλομαγνησίας, Βουλή των Ψαρών, Σύστημα Πολιτικόν της Σάμου, Γενική Εφορία του Άθω, Κοινό Ύδρας, Κοινό Σπετσών, Κοινό Ψαρών: τα τρία τελευταία όπως και της Σάμου ήταν παλαιότερα.[128]

Κάποια απ' αυτά έχουν ευφάνταστα ονόματα με πολιτική χροιά, άλλωστε ήταν πρωτόλεια όργανα που μιλούσαν στο όνομα της επαναστατικής εξουσίας. Σαφώς, όμως, επρόκειτο για σχήματα που έδειχναν τη διαφοροποίηση που έφερναν οι προτεραιότητες της νέας κατάστασης. Με κύριες αρμοδιότητες, όπως έχει σημειωθεί, την «οικονομική διαχείριση τοπικών πόρων, την τήρηση της τάξης στην περιοχή (…) την στρατολόγηση ενόπλων, τον εφοδιασμό των στρατιωτικών σωμάτων με όπλα, πολεμοφόδια και τροφή, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ασκούσαν και τη στρατιωτική

[127]. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 241.

[128]. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος*, ό.π., σ. 122-125 και Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα 1989, σ. 107-108.

ηγεσία».[129] Όπως συνοψίζει ένα μάλλον αντιπροσωπευτικό σχόλιο του Φωτάκου, επρόκειτο για τα σχήματα που άρχισαν να φροντίζουν για *τα πάσης φύσεως αναγκαία περί του πολέμου*.[130] Αυτά τα όργανα ασκούν απλές μορφές διαχείρισης, με προβλήματα, δυσκολίες και χωρίς να απουσιάζουν οι διενέξεις. Το σημαντικό όμως είναι ότι υλοποιούν σε τοπική κλίμακα την εθνικά προσανατολισμένη οικονομική διαχείριση, που νωρίτερα είχε αρχίσει να καλλιεργείται στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας.

Αναπόφευκτα, αρχικά, η διαχείριση ήταν πρόχειρη και εμπειρική: «Έμαθα ότι έχετε βολίμι», έγραφε ο Θ. Κολοκοτρώνης στο Τζανέτο Χριστόπουλο κατά τέλη Μαρτίου και κατέληγε: «να μας ξημερώσητε τριακοσίας οκάδας (…) και από εδώ σας στέλνομεν μπαρούτη και γίνεται οικονομία και εις τα δύο μέρη».[131] Παράλληλα, σε ορισμένες επαρχίες εκδηλώνονται τάσεις προκειμένου να δημιουργηθούν οργανωτικές μορφές ανεφοδιασμού ικανές να υποστηρίξουν μαζικότερη συγκέντρωση ενόπλων. Επρόκειτο για εξελίξεις που εκδηλώθηκαν, όπως έχει σημειωθεί, μετά τα μέσα του Απρίλη: το *κελάρι* και σχετική φροντιστική επιτροπή στα Βέρβαινα, και ανάλογη εφορία στην Καρύταινα.[132] Θα πρέπει μάλιστα να προστεθεί ότι μαζί με τις προμήθειες και την κατανομή τους ερχόταν και η καταμέτρηση της στρατολογίας και η τάξη στη συγκρότηση του στρατοπέδου. Μέσα λοιπόν από τέτοιες εμπειρίες – πρωτοβουλίες άρχισαν να δρομολογούνται οι εξελίξεις τείνοντας προς την παγιοποίηση πρακτικών: έτσι που μέρος της διαδικασίας σύστασης στρατοπέδου ήταν η σύσταση φροντιστηρίου.[133]

Παρόλο λοιπόν που τα στρατόπεδα ήταν πρόσκαιρα και διαλύονταν, οι πρακτικές έμεναν, αφήνοντας εμπειρίες πάνω στην διαμόρφωση καταμερισμού

---

[129]. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 122.

[130]. Αναφέρεται στη Καγκελαρία της Κορίνθου, παρατίθεται *στο ίδιο*, σ. 123. Ανάλογες αρμοδιότητες καθορίζονται για την εφορία που συστήνεται στην Καρύταινα, βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Τα τοπικά πολιτεύματα κατά την Επανάστασιν του 1821», *ΕΕΦΣΠΑ* 15 (1964-65) 161-270.

[131]. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως,* Αθήνα 1858, σ. 26-27.

[132]. Αναλυτικότερα: Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821 : Πρακτικά συνεδρίου ΕΜΝΕ - Μνήμων*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018, σ. 164-165.

[133]. Φωτάκου, *ό.π.*, σ. 34. Φροντιστήριο σήμανε και άλλες συναφείς εξελίξεις: στο Βαλτέτσι σημειωνόταν πως χωρίς καταμέτρηση ταΐνι (τροφή) δεν χορηγείται στο στρατόπεδο, *στο ίδιο*, σ. 44.

λειτουργιών, ανάμεσα στην επιμελητεία και στον πόλεμο.[134] «Εφρόντιζε δια τας τροφάς και τα πολεμοφόδια του στρατοπέδου και δια την πληρωμήν των Μανιατών»,[135] έγραφε ο Φωτάκος για μια τέτοια εμπειρία. Σε κάθε περίπτωση, την κινητοποίηση των ενόπλων υποστήριζαν κι άλλοι μηχανισμοί (λάφυρα κ.λπ.). Ο παραπάνω καταμερισμός, ωστόσο, σήμανε μια νέα διαχειριστική διαδικασία, στην κατεύθυνση μιας νέας επίσης μορφής σχέσης εξουσίας: καταμερισμού ρόλων και την ίδια στιγμή ενότητας για την άρθρωση των επιμέρους ρόλων. Όπως έχει σημειωθεί, οι ρόλοι της επιμελητείας και του στρατιωτικού επικεφαλής, σε ορισμένες επαρχίες της κεντρικής Πελοποννήσου, θεμελιώνονται «στη βάση σύγχρονων κοσμικών αφαιρέσεων (έθνος, πατρίδα)».[136]

Με τις νικηφόρες μάχες στο Βαλτέτσι και στα Δολιανά επιβεβαιώθηκε πώς πρέπει να είναι οργανωμένη η τροφοδοσία. Σε κάθε περίπτωση, οι εφορίες δανείζονται την πείρα από τις κοινοτικές πρακτικές, αλλά στις νέες συνθήκες οι παλιές πρακτικές «εργάζονται» για μια διαχείριση που καλλιεργεί τοπικά τις εθνικές σχέσεις ως τις υπέρτερες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Επιπρόσθετα, αναδύονται πρακτικές που περιορίζουν τις δυνατότητες ταυτόχρονης μονοπώλησης πολεμικών μέσων και οικονομικών πόρων και υπεισέρχεται το στοιχείο των επίσημων ρόλων και των αρχών που θα ορίζουν τη διαδικασία. Παράλληλα, η λογική του φροντιστηρίου σήμανε τη δημιουργία κάποιου αποθέματος προκειμένου να εξασφαλίζεται το ζήτημα της τροφής και των πολεμοφοδίων.[137] Τούτο δεν σημαίνει ότι αυτά ήταν αυτομάτως εξασφαλισμένα. Είχαν αρχίσει όμως να σχηματίζονται οι σύνδεσμοι που θα λειτουργούσαν προς αυτή την κατεύθυνση, κι αυτό ήταν επίτευγμα ολκής στις δεδομένες συνθήκες.

---

[134]. *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (υπαγόρευση), Αθήνα 1846, σ. 67: «τον Κανέλο Δελιγιάννη τον είχαμεν έφορον με άλλους 4, γιατί έβαλα εφορία να οικονομούν τα στρατεύματα». Κατά την πολιορκία της Τριπολιτσάς, «[ο]λίγον υψηλότερα της καλύβας του Κολοκοτρώνη ετοποθετήθη η Εφορία του στρατοπέδου με τον πρόεδρον αυτής Καν. Δεληγιάννη» σημειώνεται στο: Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 108. Αυτή η κοινωνικά συμβολική ιεράρχηση φανέρωνε και τη σημασία που απέδιδαν στους οικονομικούς πόρους.

[135]. *Στο ίδιο*, σ. 48· *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής*, ό.π., σ. 72: «Ο Κανέλος Δελιγιάννης εφρόντιζε δια ταις ζωοτροφίαις και εγώ δια τον πόλεμο». Ανάλογες αναφορές γίνονται στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, τ. Ε΄, ό.π, σ. 368.

[136]. Αναλυτικότερα: Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας», *ό.π.*, σ. 162-168.

[137]. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 48. *Στο ίδιο*, σ. 68 προκύπτει η αποδοτικότητα αυτής της πρακτικής η οποία κατά τη μάχη στο Βαλτέτσι 12-13 Μαΐου 1821 σήμανε την εξασφάλιση τροφής και πολεμοφοδίων στους επαναστατημένους.

Κατά τους πρώτους μήνες, τοπικές εφορίες της Φιλικής Εταιρείας, μορφές κοινού που υπήρχαν στις κοινότητες για τον καταλογισμό των φόρων επί του προηγούμενου καθεστώτος και νέα διοικητικά σχήματα «(…) ανέλαβον την διαχείρισιν των χρηματικών υποθέσεων των καθ' εαυτάς διαμερισμάτων».[138] Επρόκειτο για πρωτόλεια κι αυτοσχέδια διοικητικά σχήματα μέσα από τα οποία οι επαναστατημένοι, όπως έχει ειπωθεί, «προσπαθούσαν να ανταποκριθούν στις πιεστικές στρατιωτικές ανάγκες»[139] και στις ανάλογα πιεστικές οικονομικές ανάγκες, θα προσθέταμε εμείς. Ενίοτε βέβαια ασκείται κριτική ότι οι επιμέρους δρώντες δεν κινούνται έτσι, ώστε η οικονομική διαχείριση να οργανωθεί κεντρικά.[140] Επί της ουσίας όμως δεν υφίσταται τέτοιο ζήτημα κατά το ξέσπασμα της Επανάστασης: όπως επί αιώνες δεν υπήρχε ενιαίο πολιτικό κέντρο, έτσι και στις συνθήκες της Επανάστασης όλοι οι θύλακες μαζί και ο καθένας μόνος του ήταν κέντρα αγώνα. Και όλοι οι δρώντες κάνουν το ίδιο, οργανώνονται κατά τόπους αυτοσχέδια ανοίγοντας μέτωπα με τις αντίπαλες δυνάμεις και σχηματίζουν όργανα. Η λογική του μοναδικού κέντρου, πολιτικά υπέρτερου ή απλά συντονιστικού χαρακτήρα, ανοίγει βαθμιαία, αφότου διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις. Άλλωστε πώς θα ήταν δυνατό να υπάρχει από την αρχή ένας τέτοιος συντονισμός όταν η Αρχή των Φιλικών που θα είχε το ρόλο του πολιτικού κέντρου πολεμούσε στις Ηγεμονίες;

Έτσι, αρχικά τοπικά, επειδή τοπικές ήταν και οι εστίες των εξεγέρσεων, φτιάχνονται εφορίες· όπως πολεμάνε με δυνάμεις του εχθρού να παρεμβάλλονται ανάμεσά τους, με τις αυτοσχέδιες εφορίες, συλλέγουν πόρους· και σύντομα, μόλις αρχίζουν να σχηματίζονται γενικά στρατόπεδα, προκύπτει και η ανάγκη για ευρύτερους θεσμούς διοικητικής επιμελητείας.[141] Καθώς λοιπόν εκδηλώνονται οι παραπάνω τάσεις, στην Πελοπόννησο αναπτύσσονται πρωτοβουλίες για ένα ευρύτερο πολιτικό, διοικητικό και οικονομικό κέντρο,[142] άλλωστε και επειδή, καθώς ελέγχονται

---

[138]. Γεωργίου Φίνλεϋ, *ό.π.*, σ. 275.

[139]. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Α΄, Αθήνα 2008, σ. 131.

[140]. «Έκαστος τόπος συνέλεγε κ' εδαπάνα τους ιδίους πόρους του· και είτε δι' αμάθειαν είτε εξ ιδιοτελείας, οι εγχώριοι προύχοντες, προεστοί και καπεταναίοι δεν προέβαινον εις διαβήματα προς κατάθεσιν των θεμελίων ωργανωμένης διοικήσεως δια τα υποθέσεις τας πολιτικάς, τας οικονομικάς και στρατιωτικάς όσαι χρήζουσι κεντρικής διευθύνσεως», Γεωργίου Φίνλεϋ, *ό.π.*, σ. 274.

[141]. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, ό.π.

[142]. Μέχρι τώρα έχει μείνει έξω από τον προβληματισμό μας η Ρούμελη, αφού όταν ξέσπασε η Επανάσταση, οι εκεί κύριες δυνάμεις —οι αρματολοί και οι Σουλιώτες πιο πάνω— ήταν ήδη

περισσότερες περιοχές, αλλάζει η κλίμακα και οι απαιτήσεις. Αυτό το κέντρο ήταν η πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία των Καλτεζών. Η τελευταία, με τη γνωστή εγκύκλιο της Στεμνίτσας (30 Μαΐου 1821), προέτασσε «την ευκολίαν και οικονομίαν της ζωοτροφίας των στρατευμάτων μας (…) κάθε κοινήν ευταξίαν, και (…) καλήν αρμονίαν και αποκατάστασιν των υποθέσεων της πατρίδος μας».[143] Άρχισε έτσι μια διαδικασία συντονισμού των τοπικών εφοριών[144] και η δημιουργία ενός κέντρου επιμελητείας για τις επικείμενες εκστρατείες, χωρίς να αγνοείται ότι εκκρεμούσε το ζήτημα της πολιτικής έκφρασης του επαναστατικού εγχειρήματος.

Έτσι, στα τέλη Μάη του 1821, για ό,τι μας αφορά εδώ, η διαμόρφωση μηχανισμών επιμελητείας συνιστούσε βήμα οικονομικής ενοποίησης στη βάση ασφαλώς ενός συγκεκριμένου στόχου, όπως ήταν η κατάληψη της Τριπολιτσάς. Τότε, το διαχειριστικό σύστημα, παρόλο που εξακολουθεί να είναι τοπικά διαρθρωμένο, οργανώνεται καλύτερα με γενική εφορία στις επαρχίες, υπο-εφορίες κατά χωριό και συνδρομή των «αρμάτων» της επαρχίας όταν ήταν αναγκαίο. Προσέτι, οι τοπικές εφορίες γίνεται προσπάθεια να τεθούν κάτω από μια κοινή διαχειριστική αρχή,[145] μέσα από την οποία «να συσκέπτωνται προβλέπωσι και διοικώσι, και κατά το μερικόν και κατά το γενικόν, απάσας τας υποθέσεις, διαφοράς, και παν ό,τι συντείνει εις την κοινήν ευταξίαν, αρμονίαν, εξοικονομίαν τε και ευκολίαν του ιερού αγώνος μας» όπως σημειώνεται στην πράξη των Καλτεζών (26 Μαΐου 1821).[146] Υπάρχουν μάλιστα

κινητοποιημένες (άμεσα ή έμμεσα) στο μέτωπο του Αλή Πασά με το Σουλτάνο (γι' αυτές τις εξελίξεις εκεί βλ. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2009, σ. 30 και Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 59). Ορισμένα σημεία για τη Ρούμελη θα μας απασχολήσουν αργότερα, από τότε που ο Αλ. Μαυροκορδάτος και ο Θ. Νέγρης αρχίζουν να οργανώνουν *σύστημα πολιτικό*. Κατ' αναλογία, οι εξελίξεις στο Αιγαίο Πέλαγος αντιμετωπίζονται με επίκεντρο την Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά, αφού κι εκεί δεν σχηματίστηκε περιφερειακή διοικητική οργάνωση τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης, Νίκος Ροτζώκος, «Η πολιτική και θεσμική θεμελίωση του επαναστατημένου έθνους (1822-1825)», *Ιστορία των Ελλήνων. Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, τ. ΙΑ΄, επιμ. Γιώργος Μαργαρίτης, σ. 268-270.

[143]. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 244.

[144]. Πρβλ. Douglas Dakin, *ό.π.*, σ. 108.

[145]. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 126.

[146]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., τ. Α΄, Πειραιάς 1839, σ. 3. Ασφαλώς, η πείρα, η πρακτική και η αίσθηση ότι η Πελοπόννησος αποτελεί μια κοινή διαχείριση υπάρχει ήδη, καθώς αποτελούσε ξεχωριστό πασαλίκι και οι πρόκριτοι που συμμετείχαν στο συμβούλιο του βοεβόδα, «συνέρχονταν μια φορά το χρόνο, από όλη την Πελοπόννησο, ως συμβουλευτικό σώμα του πασά», δύο απ' αυτούς εκλέγονταν στο συμβούλιο του βοεβόδα (μοραγιάνηδες) και δύο εκπροσωπούσαν την Πελοπόννησο στην Υψηλή Πύλη (βεκίληδες), βλ. John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 37. Γενικότερα για το ζήτημα βλ. Dionysios Tzakis, «Intégration et révolte : élites chrétiennes et musulmanes dans le Péloponnèse sous la domination ottomane (XVIIIe début du XIXe siècle)», *La société grecque sous la domination ottomane : Économie, identité, structure sociale et conflits*, ed. Maria Efthymiou, Athènes 2010, σ. 173 κ.ε.

ισχυρές ενδείξεις ότι το σύστημα αυτό δεν περιορίστηκε στο επίπεδο των διακηρύξεων αλλά είχε κάποια εφαρμοσμένη λειτουργία.[147]

Εκεί που «σε ένα σύμπλεγμα αναγκών αντιπαρατίθεται ένα (…) περιορισμένο απόθεμα μέσων και δυνατών πράξεων για την κάλυψή του» συμβαίνει ένα οικονομικό γεγονός, έχει σημειώσει ο Max Weber.[148] Με την έναρξη του πολέμου συσσωρεύονται επιτακτικές ανάγκες, με πρωτεύουσα, όπως είναι εύλογο, τον ανεφοδιασμό των «αρμάτων» και την κάλυψη των εξόδων του στόλου. Αλλά ως προς το απόθεμα πόρων τα πράγματα βρίσκονται ένα βήμα πίσω, αφού έπρεπε να οριοθετηθεί συγκεκριμένα. Οι κυριότερες εναλλακτικές πηγές άντλησης πόρων μέχρι τότε ήταν οι αυτοπροαίρετες συνεισφορές και τα λάφυρα. Καμία όμως από τις δύο δεν μπορούσε να πάρει χαρακτηριστικά τακτικής πηγής. Η άντληση πόρων που μπορούσε να έχει τακτικό χαρακτήρα ήταν κυρίως από τις προσόδους,[149] με την εκμετάλλευση των πηγών που περνούσαν στον έλεγχο της ελληνικής πλευράς, και από τη διακίνηση των εμπορευμάτων στη στεριά και τη θάλασσα, όπως θα μας απασχολήσει εκτενώς αλλού.

Η συγκρότηση του πρώτης Πελοποννησιακής Γερουσίας, όχι τυχαία, συνδέθηκε με τον καθορισμό των πηγών από τις οποίες επρόκειτο να αντλούνται πόροι σε είδος και σε χρήμα για τις ανάγκες του ένοπλου αγώνα. Με τη *εγκύκλιο της Στεμνίτσας*,[150] οι πρόσοδοι καταδείχτηκαν ως κύριοι πόροι προκειμένου «να λαμβάνονται εις χρήσιν του κοινού».[151] Αξιώθηκε η αφιέρωση του τμήματος της παραγωγής που παραδοσιακά πήγαινε προς το οθωμανικό κράτος —εξαιρουμένου του κεφαλικού φόρου— για την «εξοικονόμηση» του ένοπλου δυναμικού. Μέσω λοιπόν αυτής της διαδικασίας, οι τακτικές πρόσοδοι άρχισαν να προσανατολίζονται στο χώρο

---

[147]. Έγραφε η Γερουσία τον Ιούνιο του 1821 στην εφορία της Αρκαδιάς: «Ελάβομεν το αδελφικόν σας ομού και τας τέσσερας χιλιάδας τα γρόσια της αναλογίας σας από τον γενικόν τάνσον (έρανον)» και συνεχίζει λίγο πιο κάτω: «μην λείψετε λοιπόν και ακολούθως να μας γράφετε συνεχώς και περιστατικώς περί πάντων, ακολουθούντες αδελφοί, και εις το εξής με την αυτήν προθυμίαν, ζήλον, και φρόνησιν όπου και έως τώρα εφέρθητε (…)», Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 250-251.

[148]. Max Weber, *Οικονομία και κοινωνία Β΄ : Κοινότητες*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2007, σ. 4.

[149]. Για τη γη ως κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή, επικρατούσα σε περιοχές που ακόμη δεν είχαν διαβεί το κατώφλι της εκβιομηχάνισης βλ. Carlo M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση : Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.,* μτφρ. Πέτρος Σταμούλης, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1988, σ. 148.

[150]. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Αναφορά στο θέμα των εθνικών κτημάτων κατά την διάρκεια της ελληνικής επαναστάσεως», *Πελοποννησιακά – Παράρτημα* 19 (1992-1993) 209-228, ειδικά σ. 213.

[151]. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, Ανάτυπο, Αθήνα 1978, σ. 305· πρβλ. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994, σ. 25.

που οριοθετούσε το πρόγραμμα της εθνικής ανεξαρτησίας, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο. Ας σημειωθεί όμως εδώ ότι υπήρχαν οι γενικότερες προϋποθέσεις γι' αυτή την εξέλιξη. Πλησίαζε ο μήνας του θερισμού και οι στρατιωτικές επιτυχίες της ελληνικής πλευράς το Μάη του 1821 έκαναν τις οθωμανικές δυνάμεις της Πελοποννήσου να αποσυρθούν στα φρούρια και στις περιτειχισμένες πόλεις.[152] Οι οθωμανικές αρχές δεν ήταν σε θέση να ελέγξουν το μέρος του προϊόντος που δέσμευαν μέχρι τότε για λογαριασμό τους. Από την άλλη, η επαναστατική εξουσία δήλωνε τη δική της ετοιμότητα καθώς έστρεφε το βλέμμα της στην Τριπολιτσά.[153]

Φαίνεται λοιπόν πως η διαχείριση είχε αρχίσει να διευρύνεται πέρα από το τοπικό,[154] καθώς η Γερουσία αναπροσανατόλισε την υπάρχουσα εμπειρία σε νέα κατεύθυνση και κλίμακα.[155] Αυτό που προείχε ήταν να φτιαχτεί η επιμελητεία και να εδραιωθεί σε τακτικούς πόρους,[156] για να υποστηριχθεί ο συντονισμός των ενόπλων ομάδων σε στρατόπεδα μεγαλύτερης κλίμακας με κατεύθυνση της κατάληψη της Τριπολιτσάς. Έτσι, γίνεται ένα βήμα, ώστε οι ποικίλες τοπικές δημογεροντίες κι εφορίες να υπαχθούν σε μια ευρύτερης εμβέλειας αρχή.[157]

Διανοούμενοι από μακριά περιγράφουν με πιο εκλεπτυσμένο τρόπο τις ποικίλες θεσμικές ανάγκες σε μια πολιτική κατεύθυνση, αλλά κάτι ανάλογο κάνουν κι εκείνοι

---

[152]. «Το τοιούτον κίνημα των Τούρκων του να απέλθουν εις τα φρούρια ήτον δι' αυτούς ολέθριον και ενέπνευσεν μέγα θάρρος εις τους Πελοποννησίους, διότι αν έμενον εις τας θέσεις των (...) ήτον αδύνατον να πολεμήσωσιν όλοι οι Πελοποννήσιοι και να τους εξοντώσουν», Αναγνώστης Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1957, σ. 32. Αυτή η εξέλιξη οριστικοποιήθηκε έπειτα από σημαντικές νίκες που είχαν οι ελληνικές δυνάμεις το Μάη του 1821: 12-13 στο Βαλτέτσι, 18 στα Βέρβενα και στα Δολιανά, 24 στο Άη Βλάση έξω από την Τριπολιτσά.

[153]. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, ό.π.

[154]. Όπως έχει σημειωθεί άλλωστε στο: Ευάγγελος Πρόντζας, «Γένεση και συγκρότηση του οικονομικού εθνικού χώρου», *Οικονομική ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 55: «με την Επανάσταση μεταβάλλεται ο οικονομικός "χώρος" από τόπος σε περιφέρεια και από αυτή σε εθνικό χώρο».

[155]. Χρήσιμο γι' αυτή την εμπειρία είναι να ανατρέξει κανείς σε μια πλούσια βιβλιογραφία και αρθρογραφία, μεταξύ άλλων στα εξής: Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821),* Ανάτυπο, Αθήνα 1978, σ. 93· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Ιστορικά* 5 (1986) 45-62· του ίδιου, «Νησιωτικές κοινότητες : οι φορολογικές λειτουργίες (Ι)», *Ιστορικά* 8 (1988) 3-36· Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001) 67-98· Stathis Tsotsoros, «La pratique financière publique et ses effets sur le movement des capitaux : Péloponnèse (1800-1828)», *Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunication XIIIe-XIXe siècles II,* Athènes 1986, σ. 206 κ.ε.

[156]. Εξαιρούσαν αυτονόητα τις αυθαίρετες επιβαρύνσεις που αυτομάτως ήταν ασυμβίβαστες με το απελευθερωτικό πρόγραμμα, Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη : Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 2006, σ. 310.

[157]. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, ό.π.

που ζουν τα πράγματα από κοντά, με το δικό τους τρόπο: με κύριο σύμβουλο την πείρα τους. Η αίσθηση ότι χρειάζεται να φτιαχτεί διοίκηση με στοιχειώδη και σε κάποιες περιπτώσεις πιο επεξεργασμένο καταμερισμό των δημόσιων λειτουργιών με σαφή διάκριση της οικονομίας ως μιας απ' αυτές τις λειτουργίες, είναι λογικό να είναι συστηματοποιημένη στο μυαλό ενός διανοούμενου. Γνωρίζουμε ότι ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας έστειλε το Μάη του 1821 επιστολή με την οποία συμβούλευε τους Πελοποννήσιους να οργανώσουν σύστημα και απέδιδε με σαφήνεια τη διακριτότητα του οικονομικού κλάδου μέσα στη Διοίκηση και την ξεχωριστή στελέχωσή του. Να φτιαχτεί

> κεντρική προσωρινή Διοίκησις [έγραφε, αποτελούμενη] από απεσταλμένους των διαφόρων της Πελοποννήσου επαρχιών (…) να έχη τον Πρόεδρον της και τους *Γραφείς της*, και διηρημένη εις δύο να σχηματίζη πάντοτε εν σώμα, δηλαδή όλοι ομού να συμβουλεύωνται και να αποφασίζωσι, και έπειτα, *ό,τι ανήκει εις το οικονομικόν να ενεργήται από όσους είναι εις τούτο διωρισμένοι* (…). Ό,τι αποβλέπει το πολιτικόν και την εσωτερικήν ευταξίαν του τόπου, να το ενεργώσιν άλλοι. Τα δε έγγραφα πρέπει να τα υπογράφει ο Πρόεδρος και ο *Σεκρετάριος του μέρους εκείνου, οπού ανήκει η υπόθεσης* (…) [η έμφαση δική μας].[158]

Δεν είναι παράδοξο ότι στη σκέψη του Ιγνάτιου σχετικά με τους θεσμούς τοποθετείται *το οικονομικό χωριστά και ειδικός σεκρετάριος γι' αυτό* κ.λπ. Οφείλουμε όμως να δούμε ότι προτείνει έναν τρόπο για να συστηματοποιηθεί αυτό που ήδη συμβαίνει στην πραγματικότητα, προκειμένου να οργανωθεί καλύτερα ο στοιχειώδης καταμερισμός αρμοδιοτήτων που είχε αρχίσει να συγκροτείται με επίκεντρο την απελευθερωτική διαδικασία, καθώς ήδη είχε καταστεί κοινός τόπος η σημασία της κοινής οικονομίας και της ενιαίας Διοίκησης. Όπως είχε επισημάνει παλαιότερα ο Δ. Κόκκινος, πριν τις «Καλτεζές»

> η ανάγκη της δημιουργίας ενιαίας ελληνικής διοικήσεως και της καθιερώσεως μιας πολιτικής αρχής ήρχισε πλέον να καταφαίνεται. Την επρόβαλεν η οικονομική ανάγκη του αγώνος (…) η ανάγκη της δημιουργίας κοινού ταμείου του αγώνος (…). Δια την σύστασιν τοιούτου ταμείου προϋπετίθετο η διαμόρφωσις μιας γενικής πολιτικής αρχής της επαναστάσεως, ικανής να εύρη πόρους δια την συντήρησιν του όλου αγώνος.[159]

---

[158]. Απόσπασμα από το: Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 47.

[159]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική επανάστασις*, τ. Α΄, Αθήνα 1974, σ. 450.

Θέλουμε λοιπόν να πούμε ότι τα παραπάνω βήματα σε γενικές γραμμές ήταν πλατιά αυτονόητα. Από εκεί και πέρα, οι μορφές που πήραν ήταν προϊόν ωσμώσεων και ανταγωνισμών, χωρίς να αγνοείται ότι έπρεπε να εκφράζουν πραγματικές ανάγκες και χωρίς να αγνοούνται τα πρόσωπα που επρόκειτο να διευθύνουν τα πράγματα.

Γνωρίζουμε φυσικά ότι η Γερουσία των Καλτεζών δεν ενσωμάτωσε παρά ένα μέρος των τοπικών σχημάτων και πως εξέφρασε μια πρώτη προσπάθεια γενίκευσης, επί των δεδομένων συνθηκών. Η εν λόγω Γερουσία δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία των προκρίτων της καρυτινομεσσηνιακής συμμαχίας,[160] ενώ ένα μέρος των αρχουσών ομάδων του Μοριά και οι Νησιώτες δεν πήραν μέρος. Από μια άποψη, οι επιλογές σχετίζονταν με την διατήρηση ή τη βελτίωση της θέσης τους στο σύστημα εξουσίας που εδραιωνόταν. Συχνά μάλιστα αυτές οι επιλογές ήταν προϊόν ετεροκαθορισμών της στιγμής, ανάλογες των επιλογών τοπικών ανταγωνιστών· οι επιλογές άλλοτε διατηρούνται περισσότερο κι άλλοτε, σύντομα μάλιστα, τροποποιούνται ξανά. Ήταν άλλωστε τόσο πυκνές οι μεταβολές του πλαισίου μέσα στους πρώτους δέκα μήνες, που θα ήταν ιδιαιτέρως επισφαλές να αποδοθούν οι επιλογές μονοσήμαντα στις ταξικές θέσεις των δρώντων υποκειμένων. Περισσότερο ρεαλιστικό είναι να αποδοθούν σε σχετικά πλεονεκτήματα, περιορισμούς και ευκαιρίες που επικρατούν σε κάθε φάση και στην επίδραση που είχαν οι εξελίξεις στη διαφοροποίηση των ίδιων των δρώντων και στη διαμόρφωση των στρατηγικών τους.[161]

Φυσικά, σ' αυτή τη διαδικασία των συμμαχιών και των ανταγωνισμών δεν μένουν απέξω οι ιδιαίτερες προσδοκίες, όπως τις τροφοδοτούσε η πραγματικότητα, αλλά και οι διακινδυνεύσεις που αυτή σήμανε, τόσο καθολικά σε σχέση με την αντίδραση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και ειδικά ως προς την αναδιάταξη των κοινωνικών ιεραρχιών.

Προφανώς το αρχοντικό στοιχείο προσδοκούσε να συνεχίσει τον κεντρικό ρόλο που είχε μέχρι τότε στα κοινοτικά δεδομένα κι αξίωνε να έχει διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο πλήθος των ένοπλων ομάδων, που διαρκώς συγκροτούνταν και οι οποίες χρειάζονταν πόρους και τροφοδοσία για να κινηθούν, και στον πληθυσμό που θα έδινε αυτούς τους πόρους. Γνωρίζουμε ότι οι πρόκριτοι επηρέαζαν τα τμήματα του

[160]. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 255.

[161]. Ευρύτερα γι' αυτά τα «παίγνια» στρατηγικών βλ. Bob Jessop, *Κρατική εξουσία : Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, Αθήνα 2011, σ. 57-58.

πληθυσμού που είχαν ενσωματωμένα στα δίκτυά τους, αλλά δεν είχαν πολεμική πείρα. Αν εξαιρέσουμε τους Μανιάτες και λίγους ακόμα, κανείς άλλος δεν είχε πολεμική πείρα. Στην πράξη λοιπόν, σε εκείνη τη φάση τα ένοπλα σώματα στην Πελοπόννησο, η νέα μορφή ισχύος, φτιάχτηκαν: από τις ένοπλες πατριές της Μάνης· από πρώην σωματοφύλακες (κάπους) των προυχόντων· και άλλους που είχαν θητεύσει δίπλα σε παλαιούς ένοπλους του Μοριά ή ως χαμηλόβαθμοι μισθοφόροι σε ευρωπαϊκούς στρατούς, ιδίως στα Επτάνησα. Μόνο όμως οι Μανιάτες ήταν καθολικά αναγνωρισμένοι στρατιωτικοί αρχηγοί, οι υπόλοιποι έγιναν στην πορεία μέσα από τις νικηφόρες μάχες. Και από τους τελευταίους, στην πορεία άλλοι έμειναν πιστοί στους προύχοντες κι άλλοι αυτονομήθηκαν καθώς συσσώρευσαν τα μέσα για να το κάνουν.[162]

Σ' αυτό το πλαίσιο, όπου βάραινε ιδιαιτέρως λόγω του πολέμου το ζήτημα της τροφοδοσίας, οι πρόκριτοι, οι οποίοι διέθεταν τέτοια ισχύ ώστε να παίζουν κεντρικό ρόλο στις τοπικές εφορίες, είχαν το πλεονέκτημα να μπορούν να συντηρήσουν με δικά τους μέσα απευθείας προσωπικά πολεμικά σώματα· και κάποιοι απ' αυτούς πράγματι οργάνωσαν ένοπλες ομάδες και τέθηκαν επικεφαλής τους.[163] Ταυτόχρονα όμως πλήθος νέων καπεταναίων προσδοκούσε να κερδίσει αναγνωρισμένο ρόλο στη διαβάθμιση που συγκροτούνταν μέσα στα επίσημα «άρματα» των επαρχιών.[164] Και αυτή η αναγνώριση βασιζόταν στη διαμεσολάβηση ισχυρών προκρίτων που έλεγχαν τοπικές εφορίες. Από μια άποψη φαίνεται πως η παλιά διάταξη δύναμης δεν ανατρέπεται, τα πράγματα όμως στην πραγματικότητα έχουν ρευστοποιηθεί, ίσως, μάλιστα, πολύ.

Οι ένοπλες ομάδες, ενσωματωμένες ή όχι στα δίκτυα των προυχόντων, είχαν ήδη κατακτήσει μια θέση στο οικονομικό κύκλωμα: «(…) η δεκατιαίς και τα παρασπόρια είναι αφεντικά, τα οποία μέλλον να τα φάνε οι στρατιώτες», τονίζουν καπεταναίοι υπό τον Τζανέτο Χριστόπουλο τον Ιούνιο του 1821, ο οποίος διόλου

---

[162]. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 276.

[163]. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν π.χ. οι Κ. Δεληγιάννης, Α. Λόντος, Σ. Χαραλάμπης, Δ. Παπατσώνης. Βλ. υποσ. 32 στο Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 71.

[164]. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ανταγωνισμού ανάμεσα στον Παναγιώτη Καρατζά και στους αδελφούς Κουμανιώτη, με την κάθε πλευρά να επιδιώκει να αναγνωριστεί από τους προεστούς της Πάτρας επικεφαλής των «αρμάτων» της επαρχίας την άνοιξη του 1821. Βλ. σχετικά Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Παναγιώτης Καρατζάς : Η βιογραφία ενός αγωνιστή του 1821. Από την πρόσληψη στην ανάπλαση», *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, επιμ. ο ίδιος – Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αθήνα 2014, σ. 61-62.

άσχετος δεν ήταν με τις διαχειριστικές πρακτικές.[165] Και είναι άλλο τόσο αναμενόμενο ότι οι πρόκριτοι, βλέποντας το κύρος των ένοπλων ομάδων να ανεβαίνει έπειτα από τις νίκες στα Βέρβαινα και στα Δολιανά, απεύχονταν το ενδεχόμενο να ελέγξουν οι ένοπλοι αδιαμεσολάβητα τις προσόδους. Δύο μέσα δύναμης μαζί, όπλα και πόροι, θα σήμαιναν αυτομάτως την ανατροπή των κοινωνικών συσχετισμών. Οι δρώντες όμως πολλαπλασιάζονται και οι συμμαχίες αναδιατάσσονται, έτσι που οι προσωρινοί συμβιβασμοί σε ορισμένες επαρχίες κρυσταλλώνουν νέες ρυθμίσεις.

Υπάρχει όμως εδώ ένα λεπτό σημείο. Αυτό που τους μήνες της άνοιξης του 1821 φαίνεται να είναι προσωπική ρύθμιση ανάμεσα σ' έναν προύχοντα και στον επικεφαλής μιας ένοπλης ομάδας σε πολύ μικρό διάστημα, όπως θα δούμε, θα αρχίσει να παίρνει τα χαρακτηριστικά δημόσιας ρύθμισης μέσα στους περιφερειακούς Οργανισμούς (Τοπικά Πολιτεύματα), στους οποίους ενσωματώνεται αφενός ένα μέρος των ενόπλων παίρνοντας επίσημο στρατιωτικό ρόλο, αφετέρου ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις της επαναστατικής ηγεσίας. Κι εκεί αναδιατυπώνεται με νέους όρους ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων που είχε αναδυθεί την άνοιξη. Δηλαδή η επιμελητεία κατοχυρώνεται ως αρμοδιότητα των διοικητικών οργάνων και οι ένοπλοι γίνονται οι στρατιωτικοί του έθνους. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο του οικονομικού κυκλώματος που διαμορφώνεται με το που ξεσπά η Επανάσταση, τείνουν με τη σειρά τους και οι ρόλοι να αποδεσμευτούν από το παλιό κοινωνικό τους πλαίσιο και να οργανωθούν ως λειτουργία των Οργανισμών που σχηματίζονται στο όνομα του έθνους.

Ας συνοψίσουμε. Εκεί λοιπόν που άνοιξε η προοπτική για μικρά τοπικά κυκλώματα ανεφοδιασμού σε χρήμα και σε είδος, εντός της Πελοποννήσου, αυτά τα κυκλώματα σήμαναν τη διαμόρφωση μιας λειτουργικής σχέσης μεταξύ του πληθυσμού ο οποίος φρόντιζε για τις προμήθειες και των ένοπλων ομάδων, με αντικείμενο τους οικονομικούς πόρους. Και αυτή η σχέση σύντομα τυποποιήθηκε στο πλαίσιο των πρώτων τοπικών εφοριών.

---

[165]. Φώτιος Χρυσανθόπουλος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επαναστάσεως*, Αθήνα 1888, σ. 241. Παρεμπιπτόντως, ο Τζανέτος Χριστόπουλος ήταν συνδρομητής στην έκδοση *Διδασκαλία Εντελής συστηματική απάσης της εμπορικής επιστήμης, προς χρήσιν των εμπόρων, εξαιρέτως δε των εμπορικών σχολείων*, μτφρ. Αναστασίου Μιχαήλ Γειτζά, Ιάσιο 1817. Σύμφωνα επίσης με πληροφορίες, φοίτησε στο σχολείο της Ανδρίτσαινας και αφού μετέβη στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ασχολήθηκε με το εμπόριο, βλ. *ΜΕΒΛΒ*, τ. Β΄, Αθήνα 1959, σ. 232.

Στην πράξη οι εφορίες υπήρξαν τοπικοί θύλακες μιας διαχείρισης που είχε άξονα αναφοράς τον πόλεμο και την απελευθερωτική διαδικασία εν γένει. Η στελέχωση αυτών των εφοριών από κοινωνικής πλευράς λίγη σημασία έχει. Ίσα ίσα που μάλιστα είναι αυτή η νέα μορφή διαχείρισης που ενσωματώνει τις κοινωνικές ομάδες που παίρνουν μέρος, καθώς η διαχείριση τυποποιείται και γίνεται σκέλος, βασικό μάλιστα, των ευρύτερων διοικητικών θεσμών που αναπτύσσονται. Καθώς τέλος αλλάζει η κλίμακα και οι στρατιωτικές πρωτοβουλίες στοχεύουν στην Τριπολιτσά και συνεπώς οι απαιτήσεις αλλάζουν επίπεδο, αναπτύσσεται ο πρώτος σύνδεσμος αυτών των διαχειρίσεων, ο οποίος κατά ένα μέρος διαμορφώνει ένα πεδίο πέρα και πάνω από τις επιμέρους τοπικότητες. Έτσι, πλέον, αποκρυσταλλώνεται ένα κέντρο, έστω κι αν δεν είναι καθολικά αποδεκτό. Πρόκειται όμως για ένα κέντρο που δεν ακυρώνει το επιμέρους και το τοπικό, αλλά διαφοροποιεί το τοπικό καθώς το καθιστά μέρος του περιφερειακού/εθνικού, και σ' ένα βαθμό χτίζει από πάνω προς τα κάτω, καθώς δημιουργεί εφορίες εκεί που δεν υπάρχουν και ανασυγκροτεί εφορίες εκεί που διαλύθηκαν.

Εν ολίγοις, έτσι πραγματοποιήθηκε ένα βήμα προς την κοινή οικονομική διαχείριση μαζί με τη γενικότερη πολιτική ενοποίηση και συγκρότηση: δημιουργήθηκαν μικρογραφίες της διαχείρισης με άξονα αναφοράς το απελευθερωτικό εγχείρημα και άμεσα αντικείμενα την επιμελητεία και τους φόρους. Και μέσα σ' αυτό το διάστημα αναπτύχθηκε μια πρώτη δικτύωση αυτών των διαχειρίσεων στην Πελοπόννησο. Ποικίλες εξελίξεις όμως, όπως θα δούμε, θα κάνουν όλα όσα είπαμε εδώ να μοιάζουν οι πρώτες εκδηλώσεις μιας κυοφορίας κρατικών θεσμών, μόλο που είχαν ακόμη δρόμο να διανύσουν.

Σημαντικές τάσεις περιφερειακής ενοποίησης της διαχείρισης στην επαναστατημένη επικράτεια

Πριν το Μάρτη του 1821, η Φιλική Εταιρεία έχει οριοθετήσει και σ' ένα βαθμό επιβεβαιώσει ένα διαχειριστικό πεδίο με άξονα αναφοράς την απελευθερωτική διαδικασία. Από εκεί και πέρα, με την έναρξη της Επανάστασης η υλικότητα αυτού του πεδίου χτίζεται ξανά στις νέες συνθήκες.

Θα ήταν εσφαλμένο να θεωρήσουμε, είτε λόγω της τοπικότητας των εξεγέρσεων είτε λόγω της τοπικά ριζωμένης δύναμης πολλών από τους πρωτεργάτες του εγχειρήματος, ότι δεν υπήρχαν τάσεις εθνικής ενοποίησης στις εξεγερμένες

ελληνικές περιοχές της νότιας Βαλκανικής. Έχουμε δει, άλλωστε, ότι η ίδια η Φιλική Εταιρεία από μόνη της συνιστούσε μια εκδοχή αυτής της ενοποίησης από τη στιγμή που συγκροτούσε κατά τόπους εφορίες που υπάγονταν σε μια και μόνο αρχή. Έτσι, λοιπόν, όταν περνάνε τα πράγματα από τη φάση της «μυστικής» προετοιμασίας στην ανοιχτή και πλατιά ρήξη, το ζήτημα της ενιαίας εθνικής διοίκησης τίθεται ξανά με νέους όρους.

Είδαμε λοιπόν μέχρι τώρα πώς δημιουργούνται σχήματα «κυβέρνησης» των πόρων στη στεριά, ας συνδέσουμε τώρα αυτές τις εξελίξεις με μια μορφή δύναμης που λόγω της φύσης της έτεινε να αγκαλιάσει το θαλάσσιο πεδίο του αγώνα και να επηρεάσει τα πράγματα προς την άρθρωση ενός οικονομικού κυκλώματος και μιας διοίκησης στην κλίματα της επαναστατημένης επικράτειας.

Τον Απρίλη του 1821 ο συνασπισμένος στόλος της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, παράλληλα με τον αποκλεισμό του οθωμανικού ανεφοδιασμού, παίρνει πρωτοβουλίες για την περαιτέρω εξάπλωση της Επανάστασης και παρακινεί με προκηρύξεις τους κατοίκους των άλλων νησιών του Αιγαίου να λάβουν μέρος «στον κοινόν πόλεμον του έθνους».[166] Άραγε, πόσο απέχει αυτή η θεώρηση για τους Νησιώτες από το σκεπτικό ότι αφού ο *πόλεμος είναι του έθνους*, του έθνους είναι και οι δαπάνες που απαιτούνται για να γίνει αυτός ο πόλεμος; «Όλον το γένος είναι εις τα όπλα υπέρ της ελευθερίας του» σημειώνουν.[167] «Το κίνημα δεν είναι ως άλλοτε μερικόν, ή εις βάσεις επισφαλείς επεστηριγμένον»[168] γράφουν και διαδίδουν ένα κλίμα του *γενικού ξεσηκωμού*.

Είναι προφανές, νομίζω, παρόλο που τα καλέσματα απευθύνονται στους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου, χωρίς να το ονομάζουν ρητά, οριοθετούν τη διαχείριση στο πεδίο και στο επίπεδο της επαναστατημένης επικράτειας, το οποίο από την πλευρά της δράσης του στόλου υπηρετείται πλήρως. Οι κινήσεις του στόλου στην ανοιχτή θάλασσα, αν μη τι άλλο, ασκούσαν ένα είδος συμβολικής και πραγματικής

---

[166]. Δημοσιεύονται στο: Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 350. Από εκεί είναι και το συγκεκριμένο εράνισμα. Η δράση του στόλου δεν περιορίζεται φυσικά στο Αιγαίου. Με παράκτιες, ταχείς και προκλητικές επιχειρήσεις στα όρια της εμβέλειας του εχθρού καλούσαν τους κατοίκους να εξεγερθούν για την πατρίδα και την ελευθερία, όπως για παράδειγμα διαμηνύουν προς τους κατοίκους της Πάτρας: «Η Πατρίς μας επρόσταξε να έλθωμεν εις τούτα τα μέρη δια να πασχίσωμεν και ημείς όσον το ογληγορώτερον την ελευθερίαν σας από τους ασεβείς τυράννους (…). Σας ειδοποιούμεν προς τούτοις, ότι εγράψαμεν σήμερον προς τους Μεσολογγίτας δια να αισθανθούν και αύτοι τι εστίν ελευθερία και να σηκωθούν το ογληγορώτερον», βλ. *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 117-118.

[167]. Πρόσκληση προς το κοινό της Χίου, δημ/ται στο: *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 26.

[168]. Περικοπή από διακήρυξη των Υδραίων, *στο ίδιο*.

περιχαράκωσης του επαναστατημένου χώρου, όσο ήταν δυνατόν να προστατεύσει αυτός ο στόλος τόσο μεγάλες ακτογραμμές. Και ταυτόχρονα ο στόλος διεύρυνε στη θάλασσα αλλά και διευκόλυνε στη στεριά τη γέννηση της εθνικής επικράτειας. Ο στόλος δηλαδή ήταν ένα μέσο δύναμης που η δράση του δεν ήταν τοπικά εστιασμένη (παρότι αποτελούσε μέσο δύναμης οργανωμένο κατά νησιωτικούς τόπους).[169]

Φυσικά, όπως και αλλού, έτσι και στο Αιγαίο, η οργάνωση αρχίζει από το τοπικό. Όταν για παράδειγμα οι Υδραίοι γράφουν στ' άλλα δύο ναυτικά νησιά: «λάβετε τον κόπον τέσσαροι εκ των εγκριτωτέρων να έλθωσιν ενταύθα δια να κάμωμεν εκ συμφώνου το σχέδιον της μάχης».[170] Μέσα σ' αυτό το σχέδιο μάχης οριοθετούν μια αυτόκεντρη (γύρω από τα ναυτικά νησιά) οικονομία. Ταυτόχρονα, ως συγκεκριμένες κοινωνίες συγκροτούν τοπικές διαχειρίσεις, όπως φανερώνει π.χ. η *Διάταξις περί διανομής των [θαλάσσιων] λειών* που καταρτίζουν οι Σπετσιώτες στις 22 Απρίλη του 1821, στην οποία αποφασίζουν μεταξύ άλλων: «Το εν τρίτον [των λειών] (…) θέλει μερίζεται εις τα διαμαχόμενα πλοία, το έτερον τρίτον εις τους ναύτας, και το διαμένον εν τρίτον θέλει αποταμιεύεται εις το κοινόν της πολιτείας».[171] Έτσι, ενώ εξασφαλίζονται πόροι για τις δύο πρώτες σφαίρες διαχείρισης, υπηρετείται επιπρόσθετα η ανάδυση ενός εθνικού οικονομικού χώρου, αφού ένα μέρος των λειών αναγνωρίζεται ως αμοιβή κι ένα άλλο μέρος οροθετείται ως εισροή στο εθνικό ταμείο, όπως θα δούμε αναλυτικότερα σε άλλο σημείο στο δεύτερο μέρος.

Έτσι, στις νέες συνθήκες που δημιουργεί η Επανάσταση, αρχίζει βαθμιαία αλλά από νωρίς να δοκιμάζεται το ζήτημα ενός πιο εκτεταμένου διοικητικού συντονισμού. Στα μέσα Απρίλη, πρόκριτοι από την Πελοπόννησο, ταυτόχρονα με τις εκκλήσεις τους προς τους Νησιώτες για την αποστολή πλοίων στις πολιορκίες των παράκτιων κάστρων, γράφουν προς τους Νησιώτες —προς τους Σπετσιώτες για την ακρίβεια— για την ανάγκη «να φανή μια αρχή».[172] Λίγες μέρες μετά, το *κοινό των Σπετσών* καλεί το *κοινό της Ύδρας* «"(…) πέμψετε άνευ αναβολής ενταύθα τέσσαρας εκ των

---

[169]. Ήταν μια δράση ανάλογη μ' εκείνη που θα είχαν αργότερα οι Σουλιώτες, οι Ηπειρώτες και οι Θεσσαλομακεδόνες οπλαρχηγοί, οι οποίοι έξω από τη δική τους πατρίδα, στερούμενοι μια δικής τους βάση υποστήριξης και ανεφοδιασμού, έγιναν πολεμιστές της εθνικής Διοίκησης, ενεργώντας εκούσια ή ακούσια για τη μεγάλη πατρίδα. Αυτή τη δράση μπορεί να την παρακολουθήσει κανείς στο: Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τ. Γ΄, εισ. – σημ. Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα 2005.

[170]. *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 19, 104.

[171]. Περαιτέρω βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 346-347.

[172]. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Τα τοπικά πολιτεύματα», *ό.π.*

προκρίτων σας, ή αν αγαπάτε να έλθωμεν ημείς αυτού δια να συσκεφθώμεν τα χρειώδη περί της Κεντρικής της Πελοποννήσου Διοικήσεως…"».[173] Κατά τη συνάντηση που ακολουθεί παρευρίσκονται οι Πελοποννήσιοι Δ. Περούκας (Καγκελαρία Άργους) και Ι. Παπαδιαμαντόπουλος (Αχαϊκό Διευθυντήριο). Ανάλογης φύσεως ενέργειες κι επικοινωνία με τους Νησιώτες είχε και η Μεσσηνιακή Γερουσία υπό τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, η οποία προετοίμαζε το σχηματισμό ευρύτερης Γερουσίας, εν προκειμένω αυτής που καθιερώθηκε αργότερα στις Καλτεζές. Γι' αυτό και καλούν κατά τις πρώτες μέρες του Μάη τους Νησιώτες σε κοινή συνέλευση.[174]

Γνωρίζουμε βέβαια ότι οι Νησιώτες επέλεξαν τελικά να μη λάβουν μέρος στη συνέλευση των Καλτεζών το Μάιο του 1821,[175] όπως προαναφέρθηκε, καθώς δεν είχε λυθεί το σοβαρό πρόβλημα σχετικά με την εξασφάλιση εθνικών πόρων για τα έξοδα του στόλου. Αυτό όμως δεν θα έπρεπε να εκληφθεί ως ρήξη, αλλά ως μια διαδικασία διαπραγμάτευσης.

Σε άλλο σημείο θα μας απασχολήσουν περισσότερο τα ναυτικά έξοδα. Ας σημειωθεί όμως πως τότε ένα πλοίο, όταν δεν χρειαζόταν να αγοραστεί και να μετασκευαστεί (όπως στη περίπτωση των πυρπολικών), απαιτούσε για να κινηθεί τα εξής: επισκευές και συντηρήσεις (έρμα, καλαφάτισμα κ.ά.), εξοπλισμό (κανόνια, όπλα), υλικά (τρόφιμα, πυρομαχικά), μισθούς και άλλα γενικά έξοδα και τα περισσότερα απ' αυτά χρειάζονταν πριν ξεκινήσει το πλοίο. Στη στεριά, αντίθετα, η συγκρότηση στρατιωτικών σωμάτων ήταν λιγότερο δαπανηρή. Είπαμε λοιπόν ότι οι Νησιώτες δεν δίνουν νομιμοποίηση στη Γερουσία των Καλτεζών, καθώς θεωρούσαν ότι ένα όργανο μερικό όπως αυτό δεν μπορούσε να δώσει λύση με καθολική ισχύ στην προσδοκία τους να εξασφαλιστεί η κίνηση των πλοίων με εθνικούς πόρους.[176] Συνδέουν δηλαδή τη συγκρότηση Διοίκησης με το αίτημά τους να υπάρχει κοινή διαχείριση των πόρων της εθνικής επικράτειας.

Μπορεί τελικά σ' αυτή τη φάση να μην τελεσφόρησε η δημιουργία κοινής εθνικής διοίκησης, είναι όμως σε ζύμωση κι όπως έχουμε πει, αυτό σχετίζεται βαθιά με την κατανομή των πολεμικών βαρών. Ήξεραν πολύ καλά οι Πελοποννήσιοι ότι

---

[173]. *Στο ίδιο*.

[174]. *Στο ίδιο*.

[175]. Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων*, ό.π., σ. 108.

[176]. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 268.

όντας σχεδόν περικυκλωμένοι από το υγρό στοιχείο, τα πλοία των νησιών ήταν τα μόνα μέσα για να αντιμετωπιστεί ο οθωμανικός στόλος και να αποκοπεί ο εχθρικός ανεφοδιασμός από τη θάλασσα. Ήξεραν επίσης πολύ καλά ότι οι πρόσοδοι της πελοποννησιακής γης ήταν μια πηγή που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την κίνηση του στόλου. Οπότε στο μυαλό των δύο πλευρών υπήρχε ήδη αυτό το διαχειριστικό πεδίο.

Τα έξοδα κίνησης του στόλου καλύπτονται αρχικά από τους ίδιους τους Νησιώτες και μέσω πολεμικών λειών, όμως η κλίμακα των απαιτήσεων όλο και μεγαλώνει, καθώς τα πράγματα προχωράνε και δρομολογείται η πολιορκία της Τριπολιτσάς. Κατά το διάστημα που σχηματίζεται ένας πολιορκητικός κλοιός γύρω απ' αυτό το οθωμανικό διοικητικό κέντρο, το καλοκαίρι του 1821, οι Πελοποννήσιοι ομολογούν άλλη μια φορά ότι βασίζουν την επιτυχία τους στο στόλο: «πλησιάζομεν εις Τριπολιτσάν από όλα τα μέρη. Δια τούτο ελπίζομεν εις την φιλογένειάν σας να προφθάσετε με όλας τας δυνάμεις σας και να μπλοκάρετε δια θαλάσσης κάθε μέρος. Άρχοντες και αδελφοί! μην αδιαφορήσετε», γράφουν στους Νησιώτες.[177]

Παράλληλα, με την άφιξη του εκπροσώπου της Αρχής των Φιλικών, του Δημήτριου Υψηλάντη, είχε ανοίξει ένας κύκλος έντονων διεργασιών για την πολιτική διεύθυνση της Επανάστασης.[178] Σ' αυτό το πλαίσιο παρεμβαίνουν οι Νησιώτες θέτοντας σταθερά το οικονομικό ζήτημα του στόλου.[179] Στόχος τους ήταν να καλύπτονται με εθνικούς πόρους τα έξοδα δέσμευσης, επισκευής, στελέχωσης και κίνησης των πλοίων, και για την αγορά σκαφών που θα μπορούσαν να μετατραπούν σε πυρπολικά. Έχει μάλιστα ενδιαφέρον ότι «συνιστούν "επάναγκες να εναγκαλισθώμεν την ένωσιν κι όχι για διαίρεσιν"».[180]

Οι Νησιώτες θέτουν το ζήτημα, ότι η κοινή διοίκηση απαιτεί κοινά οικονομικά και όχι μόνο στρατιωτική συνεργασία. Και βαθμιαία, καθώς οι πολιτικές διεργασίες που άρχισαν το καλοκαίρι οδήγησαν στα τέλη του 1821 στην αναδιοργάνωση της

---

[177]. *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 9.

[178]. Διεργασίες που έλαβαν χώρα μεταξύ των προυχόντων, του κύκλου του Δημ. Υψηλάντη και βαθμιαία στρατιωτικών ηγετών που κατέκτησαν την αναγνώριση μέσα στον πόλεμο, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση εκείνη του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ο οποίος αυτονομήθηκε έπειτα από την αναγνώριση και τους πόρους που του έφερε η κατάληψη της Τριπολιτσάς.

[179]. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 191.

[180]. Περικοπή επιστολής των Υδραίων 12.7.1821, βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, ό.π.

Γερουσίας στην Πελοπόννησο,[181] αναγνωρίστηκε επίσημα το παραπάνω αίτημα με το εξής άρθρο στο καταστατικό της εν λόγω Γερουσίας:

> Επειδή αι τρεις νήσοι (…) έκαμον αμέσως και εμμέσως λαμπράς εκδουλεύσεις προς την Ελλάδα γενικώς, μερικωτέρως δε και ιδιαιτέρως προς την Πελοπόννησον, η Πελοποννησιακή Γερουσία αναλαμβάνει τας αποζημιώσεις των άχρι τούδε σημαντικών εξόδων· μένει δε εις αυτήν να συναγροικηθή μετά της Εθνικής Βουλής.[182]

Αυτό που έχει μεγάλη σημασία είναι ότι όχι μόνο γίνεται η παραδοχή εκ μέρους της Πελοποννήσου πως οφείλει να συμβάλει στα έξοδα του στόλου, αλλά μέσω μιας ενδιαφέρουσας αναγωγής η Πελοποννησιακή Γερουσία μετατοπίζει το ζήτημα και τη ευθύνη στους αντιπροσώπους όλου του επαναστατημένου έθνους.[183] Τα πράγματα δηλαδή τοποθετούνται πιο πέρα και πιο πάνω από τη σχέση Πελοποννήσου – ναυτικών νησιών.

Έτσι, στο πλαίσιο της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, στις 11 Ιανουαρίου του 1822, και οι υπόλοιποι πληρεξούσιοι προσυπέγραψαν ό,τι σχετικό είχαν παραδεχτεί νωρίτερα οι πληρεξούσιοι της Πελοποννήσου:

> Επειδή (…) η Πελοποννησιακή Γερουσία με κοινήν γνώμην και παραίνεσιν ημών υπεχρεώθη να αναλάβη τας τ' αποζημιώσεις των σημαντικών εξόδων και αμοιβάς των λαμπρών εκδουλεύσεων των όσοι αποδεικτικώς εξώδευσαν εκ των τριών νήσων Ύδρας, Σπέτζες και Ψαρών, ημείς οι της Ανατολικής και Δυτικής Χέρσου Ελλάδος

---

[181]. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 266.

[182]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., σ. 119. Ασφαλώς το ζήτημα ήταν σταθερά στην επικαιρότητα. Ιδιαίτερα σ' εκείνες τις στιγμές που η άμεση προετοιμασία του στόλου ήταν ζωτικής σημασίας για την άμυνα των ελληνικών δυνάμεων αλλά και σε φάσεις που αναδιατάσσονταν οι συμμαχίες εντός του επαναστατικού μπλοκ. Ενδεικτικά οι Θ. Κολοκοτρώνης, Π. Γιατράκος, Δ. Πλαπούτα, Β. Πετμεζάς και Δ. Αναστασόπουλος έγραφαν στους προκρίτους των τριών ναυτικών δυνάμεων (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά) στις 14 Αυγούστου 1822, μετά τη νίκη επί του Δράμαλη με την οποία οι προηγούμενοι είχαν ισχυροποιήσει τη θέση τους: «Δεν έχομεν αμφιβολίαν, ότι έχετε και υποφέρετε έξοδα μεγάλα· όλα τα ηξεύρομεν και τα απαριθμούμεν και ημείς, και η πατρίς δεν τα παραβλέπει. Η αποζημίωσίς σας είναι δίκαια μέχρι λεπτού, και αν όλη γενικώς η Ελλάς δεν σας την υπόσχεται· μόνη η Πελοπόννησος η πατρίς μας σας προσφέρει την ασφάλειαν της αποζημιώσεως σας (…)· και εκ τούτου ημείς σας είμεθα εγγυηταί, και εις ασφάλειαν φυλάξατε την παρούσαν ενυπόγραφόν μας· της αυτής γνώμης είναι και η Γερουσία της πατρίδος μας (…) και ημπορείτε να λάβετε και αυτής την σφραγίδα και υπογραφάς επικυρωτικήν ταύτης υποσχέσεως», *Τα Υδραϊκά : ή Μέρος των εν Ύδρα σωζομένων εγγράφων*, Αθήνα 1844, σ. 64-65. Αυτό δεν σημαίνει ότι η διαχείριση εθνικής κλίμακας δεν είχε αρχίσει να υλοποιείται. Ήταν όμως ως πρόβλημα στην επικαιρότητα γιατί τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης ήταν μεγάλη η αναντιστοιχία ανάμεσα στην κίνηση του στόλου και στα δημόσια έσοδα που στρέφονταν σ' αυτή την υπόθεση.

[183]. Πρβλ. Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 524.

> γενικοί πληρεξούσιοι, αναγνωρίζον ες τούτο γενικόν χρέος της όλης Ελλάδος, υποσχόμεθα άμα, οπού ή Πελοπόννησος ήθελε ζητηθη να κάμη τας εν τω άρθρω εκείνω διαλαμβανόμενος αποζημιώσεις και αμοιβάς, να αποζημιώσωμεν συγχρόνως όλοι ομού, ή τε Ανατολική και Δυτική Ελλάς μετά της Πελοποννήσου, τα ειρημένα σημαντικά έξοδα και ανταμοιβάς, εκάστη κατά το ανάλογον αύτη μέρος.[184]

Συνοψίζοντας, λοιπόν, φαίνεται ότι μέσα σε δέκα μήνες περίπου από την έναρξη της Επανάστασης, μία διαχείριση σε επίπεδο εθνικής κλίμακας τείνει να σχηματιστεί. Κατά κάποιο τρόπο δηλαδή, αν μέχρι τότε αυτή η διαχείριση είχε οριοθετηθεί από τη Φιλική Εταιρεία και από υλική σκοπιά κάπως είχε προχωρήσει μέσω της Εθνικής Κάσσας, κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης, σ' ένα νέο περιβάλλον, πιάνεται πάλι το νήμα που άφησε εκ των πραγμάτων ανολοκλήρωτο η Φιλική Εταιρεία. Και αυτή η διαχείριση τείνει να πάρει τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων οικονομικών θεσμών πλέον σε εθνικό επίπεδο, γιατί σε περιφερειακό και τοπικό είδαμε ότι είχε προχωρήσει πολύ περισσότερο.

Διαπιστώσαμε μάλιστα λίγο νωρίτερα ότι η λογική της αναγνώρισης των εξόδων του στόλου ως χρέους όλων των επαναστατημένων Ελλήνων έγινε από ένα όργανο νέο, το οποίο μαζί με άλλα ανάλογα σήμαναν μια φάση, κατά την οποία έλαβαν χώρα πυκνές διεργασίες, από τις οποίες προέκυψε ένα σύστημα οργάνωσης της επαναστατικής εξουσίας κατά περιφέρειες, πάνω από τις οποίες θα ίσταται μια εθνική βουλή. Φυσικά, στην Α΄ Εθνοσυνέλευση δεν αποφασίστηκε να είναι αυτή ακριβώς η μορφή του συστήματος, αυτό όμως θα μας απασχολήσει αλλού. Αυτό που εδώ έχει σημασία είναι ότι μέσα στο δεύτερο εξάμηνο του 1821 αποτυπώνεται η σπουδαία θέση που είχε η οικονομία στο όλο εγχείρημα ως υπόθεση όλων. Ας το δούμε αυτό ειδικότερα.

Έπειτα από τη Γερουσία που ιδρύθηκε στις Καλτεζές, παρουσιάστηκαν σχέδια νέων Οργανισμών τόσο από τους προκρίτου της Πελοποννήσου όσο και από το Δ. Υψηλάντη.[185] Τόσο στα δύο σχέδια που υπέβαλαν οι πρώτοι, όσο και σε εκείνο που ενδιάμεσα πρότεινε ο δεύτερος, η οικονομική διαχείριση αποτελεί διακριτό πεδίο.[186]

---

[184]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Α΄ (9), Αθήνα 1976, σ. 59.

[185]. Για τις πολιτικές διαφορές βλ. Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 260-262. Ας υπομνηστεί εδώ και το *Υπόμνημα περί της τύχης της Ελλάδος* (17 Ιουλίου 1821), *ΑΙΚ*, τ. Στ΄, Κέρκυρα 1984, έγγρ. 153, σ. 179.

[186]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 11. Πρβλ. Douglas Dakin, *ό.π.*, σ. 109 και Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., σ. 625.

Με πιο αναλυτικές περιγραφές στο σχέδιο του Υψηλάντη προέβλεπε επιτροπές με διακριτά αντικείμενα (θησαυροφυλάκιο, έσοδα, έξοδα, εφοδιασμού τροφών, ιματισμού και εν γένει υλικού πολέμου).[187] Τα σχέδια αυτά, βέβαια, σε μεγάλο βαθμό, εξέφραζαν με συστηματικό τρόπο αυτό που εμπειρικά είχε ήδη εδραιωθεί, όπως στήνονταν στρατόπεδα πέριξ της Τριπολιτσάς, κατά το καλοκαίρι του 1821 και επιχειρήθηκε να οργανωθούν σταθερότερες δομές ανεφοδιασμού.[188] Με επίκεντρο την εφορία της Καρύταινας φτιάχνονται φούρνοι σε διάφορα μέρη (Λαγκάδια, Δημητσάνα, Στεμνίτσα, Άκοβα, Πιάνα, Αλωνίσταινα, Βυτίνα, Μαγουλιάνα) και οργανώνεται η τροφοδοσία των στρατοπέδων της Τριπολιτσάς και του Λάλα.[189] Έτσι, αυτό που εμπειρικά περιέγραφε ο Κολοκοτρώνης —«είχαμε κόλια στελμένα και τα εμάζωναν», τα τρόφιμα και άλλο υλικό, και «[α]πό ημάς επήραν παράδειγμα και τα άλλα στρατόπεδα και έμαμναν το ίδιο»—[190] στα σχέδια που υποβάλλονται το καλοκαίρι του 1821 παίρνει τη μορφή μιας συστηματικής διάταξης.

Η οικονομία είχε ουσιώδη σημασία, μόλο που κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης οι ρητές αναφορές σ' αυτήν ήταν μετρημένες, ενσωματωμένες συχνά μέσα στη λογική της γενικής διαχείρισης των πραγμάτων. Λίγο αργότερα, μόλις το φθινόπωρο του 1821, η οικονομία εμφανίζεται σε περίοπτη θέση, ως ώριμη και βασική συνιστώσα των περιφερειακών Διοικήσεων που σχηματίζονται στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα:[191] αυτό που γινόταν στην πράξη κατορθώθηκε να εκφραστεί πλέον στη μορφή γενικότερων ρυθμίσεων.

---

[187]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 51-52.

[188]. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 87-88· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 383.

[189]. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 118-120· *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής*, ό.π., σ. 72· Κανέλλου Δεληγιάννη, *Απομνημονεύματα*, εισ.-σχ. Γ. Τσουκαλά, πρ. Μ. Μιχαλόπουλου – Β. Τσαφάρα, τ. Α΄, Αθήνα 1957, σ. 199.

[190]. *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής*, ό.π., σ. 72.

[191]. Σαφώς, οι βαθμίδες της διεύθυνσης των πραγμάτων επηρεάστηκαν από την ιστορική εμπειρία (κοινότητα, καζάς, σαντζάκι ή πασαλίκι) που ήταν εδραία επί αιώνες, σε φυσικούς γεωγραφικούς περιορισμούς και στην ισχύ ιδιαίτερων και εδραίων ηγετικών ομάδων, σημαντικό μέρος των οποίων ήταν ήδη οργανωμένο στη Φιλική Εταιρεία. Γενικότερα, για τη διοικητική-γεωγραφική διαίρεση της Βαλκανικής βλ. τον χάρτη στο τέλος του βιβλίου: Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. – début du XVIe s.),* Sophia 1988. Ειδικότερα, ας σημειωθεί ότι η Πελοποννησιακή περίμετρος αποτελείται σχεδόν εξολοκλήρου από θάλασσα και η Στερεά Ελλάδα χωρίζεται στα δύο από το ορεινό σύμπλεγμα που απλώνεται κάτω από τη νότια Πίνδο, βλ. John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 28. Πλάι στους γεωγραφικούς περιορισμούς πρέπει να συμπληρώσουμε τη σημασία της διοικητικής παράδοσης όπως αυτή είχε συνυφανθεί με τις τοπικές άρχουσες ομάδες (για τη διαλεκτική χωρικών δομών και κοινωνικών σχέσεων βλ. Ηλίας Κουρλιούρος, *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου*, Αθήνα 2001, σ. 93-94). Η Πελοπόννησος ήταν ξεχωριστό πασαλίκι. Η αίσθηση ότι ήταν αυθύπαρκτη και ιδιαίτερη περιοχή ήταν πολύ ισχυρή

Αντλήσαμε από τα καταστατικά κείμενα των τριών περιφερειακών διοικήσεων, τον Οργανισμό της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, τη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και τον Οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας (Δεκέμβριος 1821),[192] ένα λεξιλόγιο και κάμποσες φράσεις που ομαδοποιήσαμε. Πρόκειται για όρους ενδεικτικούς για τη θεματοποίηση του νέου χώρου διαχείρισης που αρθρώνεται στα τέλη του 1821, όπως μορφοποιείται θεσμικά η κοινότητα του εγχειρήματος. Αναλυτικότερα:

- Κοινά ή δημόσια εισοδήματα· εισοδήματα σε μετρητά, προϊόντα της εθνικής γης, αποταμιεύσεις τροφών και εφοδίων στα μαγαζιά για τις μελλοντικές ανάγκες· δίκαια διανομή των δοσιμάτων.
- Κατάρτιση καταλόγου εθνικών κτημάτων, άφθαρτων (χωράφια, ελιές, αμπέλια κ.ά.) και φθαρτών (σπίτια, εργαστήρια, χάνια), και φροντίδα να μη φθείρονται τα τελευταία· τα κέρδη από τα εθνικά κτήματα να εισάγονται στην κάσσα· η δεσποτεία (η κυριότητα δηλαδή) επί των εθνικών κτημάτων είναι όλης της επαρχίας· φροντίδα να γεωργούνται τα εθνικά κτήματα όταν πρέπει, όπως πρέπει με τις κατάλληλες καλλιέργειες και τη δέουσα οικονομία.
- Φροντίδα ώστε να αυξάνονται τα κοινά εισοδήματα· τα προϊόντα της εθνικής γης να πωλούνται όσο το δυνατό ακριβότερα και να αγοράζονται τα αναγκαία όσο το δυνατόν φθηνότερα· οικονομία των

στους προύχοντες της Πελοποννήσου, οι οποίοι τη μοιράζονταν με τους ένοπλους που πρωτύτερα είχαν στην υπηρεσία τους. Ο γεωγραφικός χώρος από την άλλη που σήμερα ονομάζουμε Στερεά Ελλάδα δεν συνιστούσε ενιαία διοικητική μονάδα προεπαναστατικά, παρόλο που υπήρχαν μικρότερες διοικητικές μονάδες ανάλογης έκτασης μ' εκείνες της Πελοποννήσου και με τις δικές τους άρχουσες ομάδες (αρματολοί στα ορεινά, προεστοί στα πεδινά), εκτεινόταν το έδαφος από τρία σαντζάκια (Καρλέλι, Ναυπάκτου, Ευρίπου) —βλ. Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθήνα 1971—, από τα οποία δύο (Καρλέλι, Ναυπάκτου) ήταν στα δυτικά και ένα (Ευρίπου) στα ανατολικά με κριτήριο τον ορεινό όγκο που διαιρεί τη Στερεά σε δύο μέρη. Έτσι κατά την Επανάσταση οργανώθηκαν εκεί δύο Οργανισμοί, ένας στα δυτικά και ένας στα ανατολικά «κατά το σχέδιον του Μαυροκορδάτου και του Νέγρη», Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 114.

[192]. Για τις συγκεκριμένες φράσεις βλ. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 27-28, 29-30, 50-51, 53-54, 58-64, 73, 91-93, 112, 117-118. Να σημειώσουμε παρεμπίπτοντος ότι στη Ρούμελη, οι πρωτοβουλίες του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στα δυτικά και του Θεόδωρου Νέγρη στα ανατολικά λειτούργησαν εξισορροπητικά στο ρευστό και ανταγωνιστικό περιβάλλον αυτών των περιοχών και με τη σύγκληση συνελεύσεων στο Μεσολόγγι και στα Σάλωνα συνέβαλαν καταλυτικά στην καθιέρωση «συστημάτων» με περισσότερο επεξεργασμένους πολιτικούς και οικονομικούς άξονες σε σύγκριση ότι είχε κατορθωθεί μέχρι τότε στην Πελοπόννησο. Πρβλ. το σχέδιο του Οργανισμού της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος ως βάση για τη δεύτερη Πελοποννησιακή Γερουσία που φτιάχτηκε λίγο αργότερα, Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 21 κ.ε., 107 κ.ε. Για μια γενική περιγραφή των Τοπικών Πολιτευμάτων βλ. Παναγιώτης Ε. Πουλής, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης Ι (1821 – 1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1987.

δημοσίων εισοδημάτων, οικονομία ακριβής των εσόδων και των εξόδων της Πατρίδας.

- Δάνεια εις βάρος του κοινού και εις βάρος του έθνους, αναγνώριση χρέους σε περίπτωση σύναψης δανείου.
- Παραδοχή του εμπορικού κώδικα της Γαλλίας, δικαιοσύνη στα μέτρα και στα σταθμά.
- Προσδιορισμένοι μισθοί στρατιωτών, αμοιβές για τις εκδουλεύσεις προς την πατρίδα· καθημερινές χρείες, χρείες σε τροφές και πολεμοφόδια.
- Υπουργήματα της διοικήσεως, καλή οικονομία των υπουργημάτων· τήρηση λογαριασμών εσόδων και εξόδων, τήρηση καταστίχων· απόδοση λογαριασμών για θεώρηση στα ανώτερα όργανα.
- Κοπή νομισμάτων, κιβδηλοποιία, χρήματα, μετρητά.

Σαφώς, τα σημεία που επισημάνθηκαν παραπάνω αφορούσαν τα επίπεδα της κοινότητας, της επαρχίας και της περιφέρειας. Στη φάση εκείνη εθεωρείτο όμως δεδομένο ότι αυτοί οι Οργανισμοί, συν τα νησιά του Αιγαίου, στα οποία δεν είχε δημιουργηθεί κάποιο ανάλογο περιφερειακό σύστημα, επρόκειτο να συνδεθούν μεταξύ τους μέσα από μια ενιαία εθνική βουλή. Προέβλεπαν, συνεπώς, άλλη μια ανώτερη κλίμακα της πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται.

Όλα αυτά τα σημεία δεν είναι μόνο ένα λεξιλόγιο, είναι μαρτυρίες νέων αντιλήψεων και νοοτροπιών που προσανατολίζονται στη διαμόρφωση μηχανισμών κοινής οικονομίας. Ας φέρουμε στο νου μας ότι μόλις πριν ένα χρόνο η συζήτηση γινόταν γύρω από ένα κοινό ταμείο, την Εθνική Κάσσα, και λίγους μήνες αργότερα κατά τόπους άρχισε να σχηματίζεται ένας οικονομικός χώρος με επίκεντρο την απελευθερωτική διαδικασία, αντλώντας φυσικά από εμπειρίες κοινής οικονομίας που προϋπήρχαν στη ζωή των επαναστατημένων, στις επαγγελματικές πρακτικές τους, στις κοινωνικές τους δράσεις —εμπειρίες που διασταυρώθηκαν με την επαναστατική πραγματικότητα των πρώτων μηνών.

Επειδή θα ήταν πρώιμο να αναπτύξουμε εδώ μια θεματική για όλα τα ζητήματα που τέθηκαν παραπάνω —άλλωστε τα περισσότερα θα τα δούμε εκτενέστερα σε άλλο σημείο— θα περιοριστούμε σε μια αδρομερή περιγραφή της άμεσης σημασίας που είχαν κάποια απ' αυτά, γιατί έτσι φαίνεται η λειτουργία τους ως συγκεκριμένου

οικονομικού κυκλώματος. Σημειώνουμε λοιπόν ότι αφενός οριοθετείται το σκέλος των εσόδων και οι έφοροι για τα κοινά εισοδήματα επιστατούν τη σύναξή τους· εκείνα που είναι σε μετρητά οφείλουν να τα καταθέτουν στην κάσσα (ταμείο) κι εκείνα που είναι σε είδος να τα στέλνουν στα μαγαζιά (αποθήκες). Οριοθετείται αφετέρου και το σκέλος των δαπανών ως εξής: οι έφοροι–φροντιστές λειτουργούν ως ανταποκριτές για τις ανάγκες των καπετάνιων· ζητούν μετρητά από την Κάσσα, προϊόντα ή εξοπλισμό από τις αποθήκες ώστε να «μη λείψωσιν αι τροφαί των κατοίκων και στρατιωτών, και όλα τα πολεμικά εφόδια, οίον όπλα, μπαρούτι, μολύβι, στορνάρια».[193]

Στον πρόλογο του Οργανισμού της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, μια από τις προτροπές για την ανάγκη σχηματισμού πολιτικής Διοίκησης δεν ήταν άλλη από την πεποίθηση ότι «[α]υτή μόνη έχει να καταστήση και τους Καπιτάνους μας αληθείς Στρατηγούς της Ελλάδος με προσδιωρισμένους στρατιώτας, με τακτικάς τροφάς, και με όπλα όσα χρειάζονται (…)».[194] Και έτσι όπως αρχίζουν να σχηματίζονται λειτουργικές σχέσεις με επίκεντρο την οικονομία, μπαίνουμε σε περίοδο που οι ένοπλοι αρχίζουν να τελούν υπό τις οδηγίες μιας νέας μορφής εξουσίας, να γίνονται στρατιωτικοί, άσχετα αν δεν το κατανοούν πλήρως πολλοί απ' αυτούς.[195]

Αν προσθέσουμε σ' αυτή τη διαδικασία και το σκέλος του στόλου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα σε λίγους μήνες διαμορφώθηκαν οι θεσμικές προϋποθέσεις, ώστε τα μέσα δύναμης των ηγετικών ομάδων να τεθούν στην υπηρεσία μιας υπόθεσης που αναπόφευκτα υπερέβαινε την εμβέλειά τους. Αυτό απείχε από τον άμεσο και πλήρη έλεγχο αυτών των μέσων από τις υπό συγκρότηση πολιτικές αρχές της Επανάστασης, αλλά σε κάθε περίπτωση, άνοιγε το δρόμο για την ενίσχυση του ρόλου των τελευταίων. Μέσα σε λίγους μήνες, αν και δεν μπορούμε να πούμε ότι είχε συγκροτηθεί ένα συνεκτικό μπλοκ εξουσίας, είχε αρχίσει να σχηματίζεται το πλαίσιο πολιτικής ενοποίησης.[196] Γίνεται έτσι κατανοητό ότι η Επανάσταση ήταν δημιουργία

---

[193]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 58.

[194]. *Στο ίδιο*, σ. 41.

[195]. Βλ. επίσης Νίκος Ροτζώκος, *ό.π.*, σ. 275. Το δίλημμα ενσωμάτωσης ή όχι στους νέους θεσμούς ήταν «πολύ δυσκολότερο για τους καθιερωμένους και ισχυρούς αρματολούς (...). Αντίθετα, η επιλογή ήταν σαφώς ευκολότερη για τους ελάσσονες οπλαρχηγούς ενόπλων, εκείνους που ήταν ενταγμένοι ως επικεφαλής μικρών ομάδων, στην υπηρεσία ισχυρών αρματολών», άλλωστε όπως τονίζεται στο Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος*, ό.π., σ. 59.

[196]. Το «εθνικό» είναι το στοιχείο που εγκλείει τις επιμέρους ομάδες προς το σχηματισμό μιας νέας ελίτ εξουσίας. Για αυτή τη εκδοχή του μπλοκ εξουσίας βλ. Mark Evans, «Η θεωρία των Ελίτ», *Το Κράτος : Θεωρίες και προσεγγίσεις*, επιμ. Colin Hay – Michael Lister – David Marsh, μτφρ. Γιώργος Αντωνίου, Αλέξανδρος Κουτσογιάννης, Αθήνα 2011, σ. 87.

ενός νέου κόσμου. Ενός νέου κόσμου που είναι λογικό να τον ανιχνεύουμε αρχικά μέσα στις όψεις του παλιού. Αλλά, όπως έχει σημειωθεί, είναι «η σύσταση καινούργιων τόπων και πολιτικών μορφωμάτων εθνοκρατικής εξουσίας από τις εθνικές διοικήσεις [που] θα επιτρέψει τη συγκρότηση νέων παραστάσεων της τάξης, η οποία πλέον [θα] αφορά ένα ενιαίο εθνικό σώμα, την εθνική κοινότητα».[197]

Η Επανάσταση παρήγαγε ευκαιρίες κάθετης κοινωνικής κινητικότητας κι όποιος δεν τις διεκδικούσε αναπόφευκτα έβλεπε να υποβαθμίζεται η θέση του σε σχέση με άλλους δρώντες. Επαναστάτες ιδεολόγοι, ευγενείς τυχοδιώκτες, μικροί και μεγάλοι έμποροι, πλοιοκτήτες, πρόκριτοι, καπετάνιοι της στεριάς και της θάλασσας, κληρικοί, βοσκοί, γεωργοί, άκληροι χωρικοί· άνθρωποι από διοικητικά στεγανές περιοχές και από κοσμοπολίτικα περιβάλλοντα· άνθρωποι που ήταν ενσωματωμένοι ήδη σε ποικίλα μικρά τοπικά, μεσαία και μεγάλα – διεθνή κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα. Όλοι αυτοί και άλλοι τοποθετούν διαρκώς τον εαυτό τους σε σχέση με τις εξελίξεις και σαφώς σε σχέση με πραγματικούς και δυνητικούς συμμάχους ή ανταγωνιστές. Και μέσα από τέτοιες διαδικασίες προχωρούν ή υποβαθμίζονται.

Ας σκεφτούμε επίσης ότι η διαμόρφωση ενός κοινού συστήματος οικονομικής, στρατιωτικής, διοικητικής και κάθε άλλης διαχείρισης, έπρεπε να χτιστεί στη βάση συντονισμού πολλών τοπικών ελληνικών κοινωνιών των ξεσηκωμένων περιοχών, σε συνδυασμό με τις κατά τόπους παλαιές και τις ανερχόμενες άρχουσες ομάδες. Αιώνες τοπικής συγκρότησης αυτών των κοινωνιών και των εξίσου τοπικών ηγετικών κοινωνικών τους ομάδων αποτελούσαν το βάρος του παρελθόντος —μια σημαίνουσα πτυχή της ζώσας ιστορίας τους. Η υπέρβαση του κερματισμού δεν ήταν καθόλου απλή ακόμη και για τους πλέον κοσμοπολίτες: περισσότερο για τους καραβοκυραίους και τους εμπόρους των πόλεων και λιγότερο για τους διανοούμενους που τελικά συνέλαβαν και συγκρότησαν τους πρώτους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς.[198] Η υπέρβαση, κατά το

---

[197]. Νίκος Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος : Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», *Η οικονομία της βίας : Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 56.

[198]. Ενδεικτικά για τις τοπικές ομάδες ισχύος και τα δίκτυα που τις συγκροτούσαν βλ. Διονύσιος Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα,* Δ.Δ. Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997 και του ίδιου, «Οπλαρχηγοί και προεστοί. Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο», *Νέα Εστία* 173/1857 (2013) 116-135. Για τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των εμπόρων και των καραβοκυραίων βλ. Athanasios (Sakis) Gekas, «Class and cosmopolitanism : the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports», *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009) 95-114. Για τον σχηματισμό της ελληνικής άρχουσας τάξης βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 481 κ.ε.

δυνατόν, της τοπικότητας πραγματοποιούνταν μέσα από τις ανάγκες: πώς να πολιορκήσουν οι Πελοποννήσιοι την Τρίπολη, αν δεν διαμόρφωναν μια στοιχειώδη ενότητα μεταξύ τους, και πώς να είναι αποτελεσματικοί, αν δεν τους προστάτευαν τα πλοία των νησιών, που και αυτά με τη σειρά τους προσδοκούσαν να καταμερίσουν τα βάρη του πολέμου στη θάλασσα στο σύνολο των επαναστατημένων περιοχών. Ενώ λοιπόν μέχρι τότε, η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου περιλάμβαναν ιστορικά η κάθε περιοχή πολλές μικρές φορολογικές ενότητες,[199] η Επανάσταση αρχίζει να για πρώτη φορά μετά από αιώνες να ενοποιεί πολιτικά αυτόν τον παλαιό κατακερματισμό.

Η προαιώνια περιχαράκωση των κοινωνιών σε πολλά τοπικά επίπεδα, συχνά τελείως αποστασιοποιημένα από όσα συνέβαιναν σ' ένα γειτονικό τόπο, αποτελούσε σημαντικό εμπόδιο στην εθνική συγκρότηση. Δεν υπήρχε ένα κέντρο ισχύος. Εξάλλου, η Ελληνική Επανάσταση δεν ξέσπασε στο πολιτικό κέντρο του αυτοκρατορικού κράτους, δεν ενσωμάτωσε κεντρικούς κρατικούς μηχανισμούς όπως η Γαλλική Επανάσταση. Πραγματοποιήθηκε σε μια περιοχή απομακρυσμένη απ' αυτό το κέντρο, η οποία δεν συνιστούσε ούτως ή άλλως ενιαία και συγκεντρωμένη πολιτική επικράτεια, ακόμα και στο πασαλίκι του Μοριά, όπου υπήρχε μεγάλη παράδοση κεντρικής διοικητικής συνέχειας. Ενδιαφέρον έχει, ωστόσο, ότι η ποικιλόμορφη επαναστατική ηγεσία αντικειμενοποίησε αυτήν την τελευταία ανάγκη έστω και μερικώς. Δημιούργησε βαθμιαία τις περιφερειακές Διοικήσεις. Διαπίστωσε όμως πολύ γρήγορα ότι αυτό «δεν ήτον αρκετόν», ότι έτσι το έθνος ήταν ακόμη ακέφαλο· και αποφάσισε να σχηματίσει ένα ευρύτερο «σύστημα πολιτικό» συνάπτοντας ομοσπονδιακού τύπου σχέσεις μεταξύ των περιφερειακών Διοικήσεων.[200]

---

[199]. «Η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα, μέχρι την ιστορική τομή της ελληνικής Επανάστασης, αποτελούν ένα ιστορικό ταμίευμα (διοικητική οργάνωση, φορολογία, κοινωνική οργάνωση). Το ταμίευμα αυτό ανατρέπει ο τρόπος γένεσης του ελληνικού κράτους επάνω σε αυτές τις περιοχές (…)», Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημόσιες πρόσοδοι», *ό.π.*, σ. 136.

[200]. «Όταν η Ελλάς έλαβεν εις χείρας τα όπλα δια να συντρίψη τον σκληρότατον της Οθωμανικής τυραννίας ζυγόν, δεν εφρόντισε να συγκεντρωθή εις εν σώμα και να κάμη κοινόν τον κατά των τυράννων πόλεμον· όθεν ενώ έπασχε δεινώς ο Αθηναίος, αδιαφορούσεν ο Πελοποννήσιος· ή όταν οι βάρβαροι κατέκαιον την Πελοπόννησον, εστέκοντο ακίνητοι θεαταί οι κάτοικοι της Ηπείρου. Δεν άργησαν να εννοήσωσιν οι φρονιμότεροι των ομογενών, ότι ενόσω ήταν αι επαρχίαι διαχωρισμέναι, σήμερον η μία, και αύριον η άλλη, έμελλον όλαι ν' αφανισθούν κατά κράτος· δια τούτο απεφάσισαν να κάμουν σύστημα πολιτικόν, δια να λαμβάνωσιν αμοιβαίαν βοήθειαν, και ούτως έγιναν πρώτον τέσσαρες τοπικαί Διοικήσεις (…)· αλλά και τούτο δεν ήτον αρκετόν, επειδή πάλιν αι τοπικαί Διοικήσεις ήτον χωρισμέναι, και πάλιν ως και πρώτον αδύνατοι· όθεν απεφάσισαν να ενώσουν και αυτάς τα τοπικάς Διοικήσεις, και να κάμουν μίαν κεφαλήν, την *Εθνικήν Βουλήν*, η οποία να διοική όλας τα Ελληνικάς υποθέσεις δια μέσου των τοπικών Διοικήσεων (…)», απόσπασμα από διακήρυξη του Άρειου Πάγου, Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 95-96.

Με σημεία καμπής τις νίκες του Μάη (Βαλτέτσι, Δολιανά) και την κατάληψη της Τριπολιτσάς τον Σεπτέμβριο του 1821, οι επαναστάτες κατορθώνουν να θέσουν σχεδόν όλη την Πελοπόννησο, σχεδόν όλη τη Ρούμελη και πολλά από τα μικρά νησιά του Αιγαίου κάτω από τον έλεγχο της επαναστατικής εξουσίας και διαμορφώνουν έτσι τις προϋποθέσεις προκειμένου να αρχίσει να χτίζεται μια εδαφική επικράτεια.[201] Σ' όλη αυτή τη διαδικασία η οικονομία ήταν παρούσα, ως τοπική οικονομική διαχείριση προσανατολισμένη στην απελευθερωτική διαδικασία, ως θεσμισμένη και σημαίνουσα πλευρά των πρώτων εθνικών διοικητικών μορφωμάτων, ως συγκεκριμένες εκδοχές διαρθρωμένων οικονομικών μηχανισμών ημικρατικού τύπου για την κάλυψη των αναγκών των χερσαίων και των ναυτικών ένοπλων δυνάμεων.

[201]. Για περισσότερα βλ. Διονύσης Τζάκης, «Τα πολεμικά γεγονότα», *ό.π.*, σ. 75. Είχε σημασία για την εξέλιξη του εγχειρήματος ότι η ηγεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν μπόρεσε να συλλάβει έγκαιρα τα χαρακτηριστικά της Ελληνικής Επανάστασης (βλ. σχετικά Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 47. Σοφία Λαΐου, «Η Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ. – εισ. Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα 2009, σ. 310-311). Επιχείρησε ασφαλώς να την καταστείλει αλλά για ποικίλους λόγους δεν είχε σπουδαία αποτελέσματα μέχρι τα μέσα του 1825 (συνοψίζονται στο Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, «"Πρώτον Έτος της Ελευθερίας". Από τις Παρίστριες Ηγεμονίες στην Επίδαυρο», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000,* τ. Γ΄, Αθήνα 2003, σ. 58-59).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

> *το έθνος απεφάσισε Διοίκησιν να συστήση, δια να ενωθώσιν όλα τα μέρη και να γένη έθνος (…) και να συμβοηθώνται οι Έλληνες αναμεταξύ των (…).*[202]

Στα τέλη του 1821 οι επαναστατημένοι είχαν κερδίσει κάποιες περιοχές και άρχισαν να δημιουργούν την εθνική Διοίκηση ως το κοινό κέντρο της επαναστατικής εξουσίας. Προσπαθούν δηλαδή να χτίσουν το πολιτικό τους κέντρο και το πραγματικό κρατικό οικοδόμημα στο οποίο θεμελιωνόταν κάθε ανεξάρτητη πολιτική κυριαρχία.[203] Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, όπως θα δούμε, η οικονομία του πολέμου συνυφαίνεται με το γενικό σύστημα κυβέρνησης των πραγμάτων και τα οικονομικά οργανώνονται σε διακριτό κλάδο της εθνικής Διοίκησης, με τους δικούς του θεσμούς (οργανισμούς).

Ωστόσο, μια πλασματική εικόνα είναι διάχυτη στην ιστοριογραφία: ότι η εθνική Διοίκηση παρέμεινε στη σφαίρα των διακηρύξεων,[204] σε μια δική της πραγματικότητα έξω από τις σκληρά υλικές συνθήκες της Επανάστασης, χωρίς επίδραση επί αυτών των συνθηκών και ότι ήταν επικεντρωμένη στους τύπους παρά στην ουσία·[205] πως δεν

---

[202]. Από έγγραφο της Προσωρινής Διοίκησης (Οκτ. 1822), *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 193.

[203]. Κατά το κρατικό πρότυπο που διαμορφώθηκε έπειτα από τη συνθήκη της Βεστφαλίας (1648): εν ολίγοις η κυρίαρχη δικαιοδοσία μέσα σε μια εδαφική επικράτεια βλ. Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα 2006, σ. 133-134· Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας Β΄. Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών-κρατών 1760-1914*, ό.π., σ. 78-79.

[204]. Από τότε που καθιερώθηκε «(…) το όλο σύστημα κεντρικής διακυβέρνησης ίσχυε προπάντων στα χαρτιά, και έτσι εξακολούθησε να ισχύει ως τον Απρίλιο του 1827» ισχυρίζεται ο Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων*, ό.π., σ. 119-120.

[205]. Ενδεικτικά: «Ποτέ πληρέστερον μινιστέριον δεν ηυτύχησε να απολαύση η Ελλάς [όπως στις αρχές του 1822]· αλλ' η εντελεστάτη αύτη των κυβερνήσεων ουδέν έμελλε τη αληθεία να κυβερνήση (…). [Ή]ρχισε να γράφη το εκτελεστικόν προς το βουλευτικόν, το βουλευτικόν προς το εκτελεστικόν, αμφότερα δε προς τας Γερουσίας και τον Άρειον Πάγον· το εκτελεστικόν προς τους μινίστρους, και ιδία πάλιν προς τους μινίστρους ο αρχιγραμματεύς της Επικρατείας. Εντεύθεν εκορυφώθη ο κυκεών, του

μπορούσε να εμπνεύσει ευρεία εμπιστοσύνη·[206] και πως οι συνθήκες, ο πόλεμος, αλλά και οι εσωτερικές αντιθέσεις, καθήλωναν την όποια λειτουργία της.[207] Δεν είναι παράδοξο επίσης ότι ο κοινός τόπος, το στερεότυπο για πολλούς ιστορικούς, αλλά και μία κάποια ευκολία τους οδηγεί να τοποθετούν την αφετηρία της ουσιαστικής κρατικής συγκρότησης στο 1828.[208] Ωστόσο, από τα αρχειακά τεκμήρια της ιστορίας, ανέγγιχτα στην πλειονότητά τους· από το έργο άλλων ιστορικών στο οποίο έχουμε παραπέμψει· και ιδίως από τα τεκμήρια του οικονομικού κλάδου, προκύπτει ότι οι θεσμοί

οποίου τα σπέρματα υπήρχον εν αυτών τω πολιτεύματι»· «Δι' όλης λοιπόν της επαναστάσεως κυβέρνησιν πραγματικήν ουδέποτε ηυτυχήσαμεν να λάβωμεν. Τα προεκτεθέντα, η κοινή παραλυσία, αι συγκρούσεις, οι εμφύλιοι πόλεμοι και επί τέλους η έσχατη ατονία και έκλυσις μαρτυρούσιν αποχρώντως περί τούτου», Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους : Από της Επαναστάσεως του 1821 μέχρι της τελευταίας περιόδου του αγώνος*, τ. Στ΄, μέρος Α΄, Αθήνα χ.χ., σ. 46, 59· πρβλ. Νικολάου Δραγούμη, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, Αθήνα 1874, σ. 13 και Γεώργιος Μ. Σχινάς, «Αι πρώται εθνικαί συνελεύσεις», *ό.π.* όπου αναφέρονται περίπου τα ίδια. Επίσης στις αρχές του 1825 ως προς την άμυνα έναντι της εκστρατείας του Ιμπραήμ: το Εκτελεστικό «ποτέ ως τότε δεν είχε αναπτύξει τόση δραστηριότητα όση σε αυτή την περίσταση· παρά τις αντιξοότητες έκαμε ό,τι μπορούσε: εξέδωσε πλήθος διαταγές», Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης*, επιμ. Ελένη Μπεχράκη, Ηράκλειο 2013, σ. 170.

[206]. «Πως θα μπορούσε να περιμένει κανείς από ανθρώπους, των οποίων η στράτευση και η ταυτότητα προσδιορίζονταν από το δίκτυο των προσωπικών τους επαφών και δεν εκτείνονταν πέρα από τα όρια της περιοχής τους το πολύ πολύ, να δηλώσουν πίστη σε μια κεντρική κυβέρνηση που εκπροσωπούσε την αφηρημένη έννοια του έθνους;», Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές*, ό.π., σ. 268.

[207]. Η οξύτητα των εσωτερικών αντιθέσεων «παρέλυε (…) τη διοικητική οργάνωση και τάξη», Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 793· και «ότι ο διχασμός είναι ενδημικό πολιτικό φαινόμενο στην Ελλάδα (...)», *στο ίδιο*, τ. Στ΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 4.

[208]. Το 1828 «(…) εις τα ελεύθερα έτι σημεία κράτος εν τη πραγματική της λέξεως έννοια δεν υφίστατο», *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 315. «[Μία] διοίκησις δεν πρέπει να κρίνεται απολύτως, αλλ' εν συγκρίσει προς εκείνας αίτινες προηγήθησαν αυτής ή την διεδέχθησαν. Και παραβολή μεν προς την διοίκησιν της Επαναστάσεως μετά τα εν τω κεφαλαίω Α΄ λεχθέντα είναι περιττή», *στο ίδιο*, σ. 332. «Εκ του χάους και του μηδενός. – Αυτή είτο η εικών, την οποίαν ενεφάνιζεν η Ελλας, αρχομένου του έτους 1828. Ο Καποδίστριας εκαλείτο να δημιουργήση εκ του χάους και εκ του μηδενός το νεώτερον ελληνικόν Κράτος», *ΜΕΒΛΒ*, τ. Α΄, Αθήνα 1958, σ. 21. «[Ο] Καποδιστριας παρέλαβεν (…) έναν διοικητικόν μηχανισμόν πλήρως αποδιωργανωμένον και σχεδόν τυπικώς μόνον υπάρχοντα», Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της ελληνικής πολιτείας 1827 – 1833 : Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως Α΄, 1827 – 1828*, Αθήνα 1970, σ. 140· για ανάλογα σχόλια βλ. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, τ. Α΄, Αθήνα 1998, σ. 211. «[Ο] Καποδίστριας υλοποίησε σε σύντομο χρονικό διάστημα ογκώδες νομοθετικό και πολιτικό έργο, το οποίο είχε ως στόχο του τη διαμόρφωση στοιχειωδών μηχανισμών κρατικής διοίκησης», Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα»*, ό.π., σ. 170. Η διακυβέρνησή του ήταν η «πρώτη σοβαρή προσπάθεια διοργάνωσης του ελληνικού κράτους», Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Αθήνα 1994, σ. 73. «Με τον Καποδίστρια σχεδιάστηκε ένα κράτος που αν μη τι άλλο ήταν ορθολογικό», Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η εθνικοποίηση του οικονομικού», *ό.π.*, σ. 21. «[Οι] προσπάθειες για τη δημιουργία (…) αποτελεσματικών μηχανισμών δημοσιονομικής οργάνωσης και διοίκησης άρχισαν από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, αλλά χωρίς ουσιαστικά αποτελέσματα, ειδικότερα στη σφαίρα της οργάνωσης και διοίκησης (…). Ο Ι. Καποδίστριας (…) [π]ροσπάθησε (…) να στήσει από το τίποτε οργανωτικούς, διοικητικούς και ελεγκτικούς μηχανισμούς», Θεοφάνης Πάκος, «Οι αφετηρίες των δημοσιονομικών», *ό.π.*, σ. 326. Τέλος, για μια κριτική της θεώρησης ότι επί Καποδίστρια *όλα φτιάχνονται εκ του μηδενός* βλ. Χρήστος Λούκος, «Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Επανεξέταση», *ό.π.*, σ. 60-61 και παλαιότερα Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 390.

(οργανισμοί) του συγκεκριμένου κλάδου δεν υπήρξαν μόνο στα χαρτιά, αλλά λειτούργησαν, ήταν μέρος της επαναστατικής πραγματικότητας και δημιουργήθηκαν απ' αυτή. Λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών και ειδικά των αρχικών, προκύπτει ότι οι υπό συγκρότηση κρατικοί θεσμοί εθνικής εμβέλειας εμπεδώθηκαν ως προς τη λειτουργική τους πλευρά σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι καποδιστριακές προσπάθειες του 1828 ήταν επανεκκίνηση ή αναβάθμιση παρά τομή στη διαδικασία της νεοτερικού τύπου κρατικής συγκρότησης των Ελλήνων.

2.1 Θεσμοί - οργανισμοί του οικονομικού κλάδου της εθνικής Διοίκησης

> *[Η] οικονομία αποκτά ενότητα και σταθερότητα, δηλαδή (...) αλληλεξάρτηση και επανεμφάνιση των στοιχείων της (...) μέσω ενός συνδυασμού ελάχιστων επαναλαμβανόμενων σχημάτων τα οποία μπορούμε να ονομάσουμε μορφές ενσωμάτωσης (...). [Η] ύπαρξη ενσωμάτωσης καθορίζεται από την παρουσία συγκεκριμένων θεσμικών οργανώσεων, όπως οι συμμετρικές οργανώσεις, τα κεντρικά σημεία (...).*[209]

Στα τέλη του 1821, η κοινή οικονομία, αυτό που θα ορίζαμε ως πρωτόλεια δημόσια οικονομία, είχε ήδη αρχίσει να περιστρέφεται γύρω από την απελευθερωτική διαδικασία και συνυφάνθηκε με το υπό συγκρότηση εθνικό σύστημα κυβέρνησης των πραγμάτων ή αλλιώς με την *εθνική Διοίκηση*.[210] Αδιάφορο επί του παρόντος αν αυτό το σύστημα ήταν ισχυρό ή όχι, αν είχε άμεση ή έμμεση πρόσβαση στους πόρους και σε ποιους πόρους. Σημασία έχει ότι η εθνική κρατική Διοίκηση με τη σύστασή της αποτέλεσε ένα νέο πεδίο ισχύος για τη διαχείριση των εθνικών υποθέσεων.

Εδώ δεν θα μας απασχολήσει το κατά πόσο αυτή η Διοίκηση αντιμετώπισε αποτελεσματικά αυτές τις υποθέσεις. Άλλωστε, ακόμα και τα συντελεσμένα κράτη αντιμετώπιζαν καταστάσεις που σε μεγάλο βαθμό υπερέβαιναν τους μηχανισμούς που είχαν στη διάθεσή τους για να τις διαχειριστούν,[211] δεν θα αντιμετώπιζαν τέτοιες

---

[209]. Καρλ Πολάνυι, «Η Οικονομία ως Θεσμοθετημένη», *ό.π.*, σ. 129.

[210]. Ο όρος *εθνική Διοίκηση* χρησιμοποιείται από τους επαναστατημένους για να διακρίνουν την κοινή – ενιαία Διοίκηση από τις τοπικές και περιφερειακές Διοικήσεις. Η εθνική Διοίκηση δηλαδή εξέφραζε την πολιτική-θεσμική ένωση των επαναστατημένων, βλ. *Ελληνικά υπομνήματα*, ό.π., σ. 100. Σ' αυτή την περίπτωση μιλάμε για τη Διοίκηση με τη στενή έννοια, όπως την όριζαν τα πολιτεύματα: «Η Διοίκησις σύγκειται εκ δύο Σωμάτων, Βουλευτικού και Εκτελεστικού», *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 26. «Δύο δυνάμεις συγκροτούσι την Διοίκησιν, Βουλευτική και Εκτελεστική (…). Τας δύο αυτάς δυνάμεις εις δύο χωριστά Σώματα εμπιστεύεται το έθνος», *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 91. Είναι οπότε σαφές ότι η Διοίκηση με τη στενή έννοια δεν είναι ξεχωριστός θεσμός, είναι η αλληλεξάρτηση και η συμπληρωματικότητα των δύο σωμάτων που από κοινού αναπαριστούν την εξουσία του έθνους ανάμεσα σε δύο εθνοσυνελεύσεις. Συχνά, ωστόσο, εδώ, χρησιμοποιούμε τον όρο *εθνική Διοίκηση* με ένα πιο διασταλτικό περιεχόμενο (το οποίο προκύπτει από τα συμφραζόμενα) ως τον πολιτικό σύνδεσμο που σχηματίζεται, τόσο εκείνους που άρχουν όσο και τους αρχόμενους.

[211]. Θυμίζω εδώ ένα συναφές σχόλιο: «Η τα πάντα εξαρτήθηκαν από το Κράτος, τον εκσυγχρονισμό της Ευρώπης και, με έμμεσο τρόπο, του κόσμου όλου (...). Ή πάλι μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, και σίγουρα πιο εύλογα την αντίθετη εκδοχή, αυτή του ατελούς Κράτους, που συμπληρώνεται όπως μπορεί, που δεν είναι σε θέση να ασκήσει το ίδιο όλα τα δικαιώματά του, ούτε να εκπληρώσει όλα τα καθήκοντά του, που στην πραγματικότητα υποχρεώνεται να απευθύνεται σε άλλους και να υποφέρει», Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας) Β΄ : Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδής, επιμ. Κώστας Τσιταράκης, Αθήνα 1998, σ. 657.

καταστάσεις οι Διοικήσεις το *Εικοσιένα*; Αυτό που εδώ θα φανεί, με αφετηρία οικονομικά και διοικητικά στοιχεία, είναι πως λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών η εθνική Διοίκηση άρχισε να οργανώνεται και να λειτουργεί από νωρίς με τάσεις διεύρυνσης του ρόλου της, συνέβαλλε στη διαμόρφωση κοινών λειτουργιών ελέγχοντας βαθμιαία σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αυτές τις λειτουργίες κι εντός της δεν άργησαν να εμφανιστούν διεργασίες θεσμικής εξειδίκευσης.

Ο οικονομικός κλάδος, ορισμένα γενικά σημεία

Όταν λέμε ότι η κοινή οικονομία συνυφάνθηκε με την εθνική Διοίκηση, εννοούμε ότι έγινε μέρος των βασικών λειτουργιών που η τελευταία ανέλαβε να ασκήσει.[212] Το επίκεντρο των υποθέσεων που κλήθηκε να διαχειριστεί αυτή η Διοίκηση ήταν η οικονομία του πολέμου και η πολιτική συγκρότηση των επαναστατημένων κατά τα πρότυπα της εθνικής κυριαρχίας.

Θυμίζουμε εδώ τι έγραφε το Νοέμβρη του 1821 ο Ιγνάτιος Ουγκροβλαχίας στους επαναστατημένους:

> [Να συσταθή] Διοίκησις εις καλήν βάσιν, ώστε να στοχασθή η Ευρώπη πιθανήν τουλάχιστον την πολιτικήν ύπαρξιν του Γένους (…). Μη ούσης Διοικήσεως (…) είναι αναρχία, πολυαρχία, πυργοποιΐα, και δεν θέλομεν ποτε εισακουσθή μεταξύ μας, αλλ' ούτε θέλομεν κάμει καλά πράγματα. Καθώς φρονώ εγώ, στοχάζομαι, ότι φρονούν και άλλοι πολλοί, και κερδαίνει η πατρίς, όταν όλα τα τέκνα της γνωρίσωσι των να υποταχθώσιν εις την φωνήν της, να συντρέξωσιν εις τας χρείας της και να τρέξωσιν, όπου τους προστάξει.[213]

Με τη Διοίκηση δηλαδή γινόταν αντιληπτό ότι η επαναστατική εξουσία θα μπορούσε να πάρει συντεταγμένη μορφή κι ενιαία έκφραση προς τα μέσα και προς τα έξω με επίσημους θεσμούς και όργανα αφιερωμένα σ' αυτό το σκοπό.

---

[212]. Άλλωστε, όπως έχει διαπιστωθεί, «η εξουσία (…) δεν είναι δυνατόν ούτε να γεννηθεί ούτε να διαρκέσει πολύν καιρό, αν δεν εκπληρώνει ορισμένες λειτουργίες πράγματι κοινής ωφέλειας, οι οποίες δηλαδή υπηρετούν την αυτοσυντήρηση της δεδομένης κοινότητας στον αγώνα εναντίον της φύσης ή άλλων κοινοτήτων», Παναγιώτης Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα 1998, σ. 180-181.

[213]. Παρατίθεται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Δ΄, Αθήνα 1861, σ. 521-522. Βλ. επίσης μια ανάλογη άποψη η οποία διατυπώνεται στο *Υπόμνημα περί της τύχης της Ελλάδος* του Ι. Καποδίστρια (17 Ιουλίου 1821) στο: *ΑΙΚ*, τ. Στ΄, Κέρκυρα 1984, έγγρ. 153, σ. 179.

«Η πατρίς φωνάζει πανταχόθεν, το ογληγορώτερον Διοίκησιν να συστήσωμεν.(…) δύο πρωτίστους ανάγκας έχομεν σήμερον· ο κατά της θηριώδους ορμής του τυράννου πόλεμος να ευδοκιμή, και έθνος να σχηματίσωμεν· μία και των δύω η θεραπεία, η ανάλογος Διοίκησις· μόνη η Διοίκησις» είχε γραφτεί στον πρόλογο του Οργανισμού της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος κατά το ίδιο διάστημα.[214] «[Μη] ούσης Διοικήσεως (…) είναι αναρχία» έγραφε ο Ιγνάτιος· «η απείθεια και η αταξία προξενούν τον αφανισμόν της πολιτικής κοινωνίας» έγραφε προεπαναστατικά η Αρχή των Φιλικών, αντίθετα, σύμφωνα μ' ένα συναφές σκεπτικό «η Διοίκησις είναι ο σύνδεσμος της πολιτικής κοινωνίας, ήτις συστήνει παν έθνος».[215]

Οι παραπάνω περικοπές δείχνουν μιαν αντιπροσωπευτική εικόνα για τις βασικές λειτουργίες που αποδίδονταν στη Διοίκηση τόσο ιδεολογικά όσο και από τακτική και στρατηγική πλευρά. Η τακτική πλευρά ήταν να φροντίζει τα του πολέμου: γι' αυτό και στα τέλη του 1821 που φτιάχνεται η εθνική Διοίκηση, προβλέπεται ξανά ότι αυτή διευθύνει τις κατά γη και θάλασσα δυνάμεις και οφείλει να μεριμνά, ώστε να έχουν τα αναγκαία για τη διεξαγωγή του πολέμου.[216] Η στρατηγική πλευρά ήταν να συστήσει «έθνος», δηλαδή να οργανώσει πολιτικά τους Έλληνες και να σχηματίσει εθνική πολιτική κυριαρχία.[217] Φυσικά η επαναστατική ηγεσία γνώριζε ότι έπρεπε να τα κάνει όλα μαζί. Φροντίζοντας τα του πολέμου να φτιάχνει μηχανισμούς και το αντίστροφο. Έτσι η προσπάθεια ν' ανταποκριθεί στην οικονομία του πολέμου και στο σχηματισμό «έθνους», έστω κι αν δεν ήταν άρτια, επέστρεφε στην ίδια και τη συγκροτούσε.

Εκείνοι που συγκεντρώθηκαν στην Επίδαυρο το χειμώνα του 1821-1822, αναγνώρισαν από κοινού τους θεσμούς που θα διέπουν την ένωση και την κυβέρνηση των πραγμάτων. Έτσι άρχισε να διαμορφώνεται μια θεσμική σφαίρα, επίσημοι ρόλοι,

---

[214]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 40-41. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι γράφτηκε από το Θεόδ. Νέγρη.

[215]. Προέρχεται από αχρονολόγητη προκήρυξη του Εμμ. Σπυρίδωνος (έπαρχος Τήνου) προς τους κατοίκους του νησιού. Την τοποθετούμε μετά το Απρίλη του 1822, αφού από τότε φτιάχτηκε επαρχιακός Οργανισμός για το Αιγαίο. Ο ίδιος θήτευσε στην Τήνο την Α΄ περίοδο της Προσωρινής Διοίκησης, βλ. *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Ε΄ (25), Αθήνα 2012, σ. 115.

[216]. Βλ. και τη σχετική αρμοδιότητα του Εκτελεστικού όπως αποφασίζεται στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 31.

[217]. Η «"σημασιολογική πλάνη" να συγχέονται οι έννοιες *έθνος* και *κράτος* και να χρησιμοποιούνται στην ουσία σαν συνώνυμες» (Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σ. 97) εδώ, μας φανερώνει από άλλη μια διαδρομή ότι η οργάνωση κρατικής κυριαρχίας ως κατεύθυνση, συνυφαίνεται με τα πράγματα από την αρχή. Οι Έλληνες χτίζοντας την αυτοκυβέρνησή τους υφαίνουν και το κράτος. Άλλωστε, παρόλο που η κυβέρνηση δεν είναι το κράτος, βρισκόμαστε σε μια εποχή που αυτά τα δύο θεωρούνται αξεδιάλυτα, Τζον Χόφμαν, *Πέραν του κράτους*, Αθήνα 1997, σ. 61.

θεσμικές διαδικασίες και σχέσεις με επίκεντρο την πολιτική ύπαρξη, τον πόλεμο, τα οικονομικά κ.ά. Τούτο δε σημαίνει ότι από νωρίς λειτουργούν συγκεντρωτικά, αλλά ότι άρχισαν να ενώνονται και να ενώνουν. Το ζήτημα της συσσώρευσης και της συγκέντρωσης αναδύεται, όπως θα δούμε στο δεύτερο μέρος, καθώς οι κεντρικές πολιτικές αρχές αξιώνουν να μονοπωλούν τον έλεγχο των μέσων δύναμης και των οικονομικών πόρων.

Με τη θεμελίωση της *Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος* στην Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου τον Ιανουάριο του 1822 καθορίστηκαν οι κεντρικοί πολιτικοί θεσμοί (Βουλευτικό, Εκτελεστικό) με τις αρμοδιότητές τους και ποικίλες αφηρημένες αρχές κατά το πρότυπο της *republic*.[218] Αρκετά άρθρα του Συντάγματος με αντικείμενο τις γενικές αρχές του[219] και τις αρμοδιότητες του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού είχαν άμεσο οικονομικό περιεχόμενο. Τα παραπάνω πολιτικά σώματα συνιστούσαν από κοινού την πολιτική κορυφή της Διοίκησης και η οικονομία, ως αυτοτελής διοικητικός κλάδος, οργανώθηκε σε ξεχωριστό υπουργείο.

Το Εκτελεστικό κατένειμε τις εργασίες του σε επιμέρους υπουργεία, ένα από τα οποία ήταν αυτό της Οικονομίας. Το Βουλευτικό από την άλλη, είχε τη δυνατότητα να οργανώνει δικές του *επιτροπές* σε αντίστοιχους κλάδους μ' εκείνους των υπουργείων και άσκησε συχνά αυτή την πρακτική στον κλάδο των οικονομικών.[220] Από εκεί και πέρα, αναπτύχθηκε βαθμιαία ένας λεπτότερος καταμερισμός

---

[218]. Όσον αφορά το περιεχόμενο της *republic* είναι λυσιτελές εδώ να γίνει αναφορά στη διάκριση που κάνει ο Kant και ο Rousseau «(…) μεταξύ τύπου διακυβέρνησης (forma regiminis) και τύπου κατεξουσιασμού (forma imperii) στο πολιτικό σώμα. Ο τύπος διακυβέρνησης αναφέρεται στη σύσταση της γενικής πολιτικής βούλησης που πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπάρχει σε μια πολιτεία και μπορεί να είναι είτε δεσποτικός είτε ρεπουμπλικανικός. Ο ρεπουμπλικανικός τύπος διακυβέρνησης προϋποθέτει ότι η εκτελεστική εξουσία δεν καθορίζει τα περιεχόμενα των πράξεών της με αφετηρία δικά της συμφέροντα (…) αλλά τα αναζητάει έξω από τον δικό της χώρο, στο χώρο της νομοθεσίας, όπου τα περιεχόμενα των νόμων είναι καθορισμένα με γενικό τρόπο από την πολιτική φιλοσοφία και συνίστανται στην ελευθερία, στην ισονομία (…). Ως προς τον τύπο κατεξουσιασμού στο πολιτικό σώμα, ο Kant διακρίνει μεταξύ κράτους του ενός, αριστοκρατίας και *δημοκρατίας*», Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Αθήνα 2013, σ. 274-275.

[219]. Αυτά τα ζητήματα θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο. Ας σημειώσουμε περιληπτικά εδώ ότι το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των θεμελιώσεων ήταν η έμφαση στη χρηστή διοίκηση, την ισονομία και τη διάκριση των αρμοδιοτήτων. Είναι ξεκάθαρο δηλαδή ότι απασχολούσε ο ετεροκαθορισμός από τα δεσποτικά χαρακτηριστικά του προηγούμενου καθεστώτος.

[220]. Αναφορικά με τη θεσμική κατοχύρωση αυτής της διαδικασίας βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 28 όπου σημειώνεται: «λς΄. Το Βουλευτικόν Σώμα διορίζει εξ εαυτού επιτροπάς, ισαρίθμους με τα οκτώ υπουργήματα, ανανεουμένας περιοδικώς κατά τριμηνίαν. Λζ΄. Ο Πρόεδρος του Βουλευτικού διορίζει εις εκάστην των επιτροπών τάς αναγομένας ιδίως εις αυτήν υποθέσεις, και εκάστη αυτών επεξεργάζεται τα σχέδια των νόμων, οι οποίοι ανάγονται εις τον σχετικόν αυτή κλάδον των υποθέσεων». Βλ. επίσης *στο ίδιο* σ. 92.

αρμοδιοτήτων και μια θεσμική εξειδίκευση: μεταξύ άλλων, το αυτοτελές Εθνικό Ταμείο, η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, το Νομισματοκοπείο, η Λογιστική Επιτροπή, η Αναθεωρητική Επιτροπή κι έπειτα το Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο.

Από νωρίς, στους κόλπους της επαναστατικής ηγεσίας είχε διαμορφωθεί μια εικόνα για τη δέουσα προοπτική της οργάνωσης των πραγμάτων: η Διοίκηση «ωνομάσθη *Προσωρινή* εις διαστολήν εκείνης της σταθεράς και αμετακινήτου».[221] Αρχικά δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις μιας άρτιας κρατικής Διοικήσεως. «Εν τοσούτω όμως πρέπει να διοικώνται οι λαοί» όπως ήταν αποδεκτό.[222] Τούτο σήμαινε μια Διοίκηση με όλο το φάσμα των αρμοδιοτήτων, όσο αυτό ήταν δυνατό, ενσωματωμένη μέσα στις δεδομένες κοινωνικές συνθήκες και ταυτόχρονα, έξω απ' αυτές ως υπέρτερη εξουσία· με συναίσθηση ότι δεν ήταν δυνατή μια ολοκληρωμένη και αποτελεσματική διοικητική λειτουργία. Η Διοίκηση ήταν *προσωρινή*, αλλά από την αρχή άνοιξε το ζήτημα της συγκρότησης κράτους ως συγχρονικό παρακολούθημα της Επανάστασης, όπως το επέτρεπαν οι συνθήκες και το καλούσαν οι εξελίξεις.

Στους κόλπους της επαναστατικής ηγεσίας γνώριζαν πολύ καλά ότι «το σύστημα [της] σταθεράς Διοικήσεως απαιτεί μακράν και βαθείαν μελέτην», ότι «ο οργανισμός του απαιτεί πράξιν μεγάλην» και ότι η *Διοίκηση* «εις την διάρκειάν της θέλει γνωρίζει καθ' όλην την έκτασιν τας χρείας και τας απολαύσεις του έθνους».[223] Αναγνώριζαν πως «ύστερον από μίαν τόσον πολυχρόνιον τυραννίαν, αδύνατον ήτον να κάμη το έθνος ευθύς Διοίκησιν εντελή κατά πάντα, εν' ώ μάλιστα αγωνίζεται ακόμα κατά της τυραννίας».[224] Προσδοκούσαν όμως, κατά την εξέλιξη των πραγμάτων να επιφέρουν τροποποιήσεις, βελτιώσεις και νέους θεσμούς, όχι μόνο γιατί θα το απαιτούσαν οι περιστάσεις, όχι μόνο γιατί θα είχαν συσσωρεύσει πείρα για να αξιολογήσουν τις εκάστοτε επιλογές τους, αλλά και επειδή είχαν ήδη στο μυαλό τους, τουλάχιστον κάποιοι, μιαν αφαίρεση – ένα πρότυπο διοίκησης.

---

[221]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 342.

[222]. *Στο ίδιο*. Για άλλες πτυχές της «προσωρινότητας» πρβλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, «"Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνας": Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», *Φιλελληνισμός : Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, επιμ. Άννα Μανδυλαρά – Γιώργος Β. Νικολάου κ.ά., Αθήνα 2015, σ. 113.

[223]. Περικοπή από τα πρακτικά του Οργανισμού της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος βλ. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 25.

[224]. Από έγγραφο της Διοίκησης, Κόρινθος, 5 Φεβρ. 1822, *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 27-28.

Ας περάσουμε, λοιπόν, τώρα στην περιγραφή των δύο κυριότερων θεσμών του οικονομικού κλάδου, μ' έμφαση μάλιστα σε παραστατικές όψεις της λειτουργίας τους: στο Υπουργείο της Οικονομίας και στο Εθνικό Ταμείο σε συνδυασμό με την Εθνική Χρηματική Τράπεζα.

Το Υπουργείο της Οικονομίας

Το υπουργικό σύστημα που θεμελιώθηκε με βάση το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου στις αρχές 1822 διατηρήθηκε μέχρι τον Απρίλη του 1826 που ανατέθηκε στη *Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος* η προσωρινή «ολική κυβέρνησις». Έπειτα από την Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας αποκαταστάθηκε προσωρινά το υπουργικό σύστημα στα πρότυπα εκείνου που είχε εφαρμοστεί τα προηγούμενα χρόνια. Με τις πολιτειακές ωστόσο αλλαγές που επήλθαν από την αρχή της καποδιστριακής διακυβέρνησης, οι αρμοδιότητες του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού συγχωνεύτηκαν και συγκεντρώθηκαν στο θεσμό του Κυβερνήτη.

Από το 1828 η διακυβέρνηση συνεπικουρείται και ασκείται αρχικά μέσω ειδικών *επιτροπών* —οιονεί υπουργικών συμβουλίων— τα μέλη των οποίων είχαν προέλθει από το γνωμοδοτικό Πανελλήνιο.[225] Στην επί της *Οικονομίας Επιτροπή* ανατέθηκε ο ομώνυμος του τίτλου της διοικητικός κλάδος. Από τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, το καλοκαίρι του 1829, το Πανελλήνιο αντικαταστάθηκε από ένα ανάλογο σώμα, τη Γερουσία.[226] Τότε η Επιτροπή της Οικονομίας ανέλαβε το νεοϊδρυθέν *Υπουργείο της Οικονομίας και του Εμπορίου*[227] και τα μέλη της έπαψαν να αποτελούν μέλη της Γερουσίας, όπως είχε γίνει παλαιότερα με το Πανελλήνιο. Αν εξαιρέσουμε λοιπόν μια περίοδο έπειτα από την πτώση του Μεσολογγίου, από τον Απρίλη του 1826 μέχρι τον

---

[225]. Διορισμένο γνωμοδοτικό όργανο που στις αναφορές του επρόκειτο να θεμελιώνονται τα ψηφίσματα του Κυβερνήτη, φέροντας επίσης αυτά τα τελευταία την υπογραφή ενός Γραμματέα της Επικράτειας βλ. *ΓΕΕ*, αρ. 6 (25.1.1828). Ως «*ασκί φουσκωμένον*, το οποίον βλέπων κανένας εκ μακρόθεν νομίζει ότι κάτι τι περιέχει, και αυτό είναι γιομάτο αέραν», παρομοίαζε ο Ζαΐμης το Πανελλήνιο επισημαίνοντας τις περιορισμένες από πολιτική άποψη αρμοδιότητες του, βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 16-17.

[226]. Ο Καποδίστριας, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις αναδυόμενες αντιπολιτευτικές τάσεις, ανασυγκρότησε το Πανελλήνιο (ανάμεσα στ' άλλα αύξησε τα μέλη του κατά οχτώ βλ. Χρήστος Λούκος, «Κυβερνήτης Καποδίστριας: Πολιτικό έργο, συναίνεση και αντιδράσεις», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003, σ. 196) και διαμόρφωσε κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να συγκαλέσει τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση. Εκεί, η κύρια διοικητική αλλαγή είχε να κάνει με την αντικατάσταση του Πανελληνίου με ένα ανάλογο γνωμοδοτικό μη αποφασιστικό όργανο, τη Γερουσία, βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 206.

[227]. *ΓΕΕ*, αρ. 63 (18.9.1829).

ίδιο μήνα του 1827, οπότε όλες οι υπουργικές αρμοδιότητες ενσωματώθηκαν στη γενική γραμματεία της Διοικητικής Επιτροπής,[228] μπορούμε να πούμε ότι η οικονομία ήταν σταθερά διακριτός διοικητικός κλάδος.[229]

Το αντικείμενο του Υπουργείου της Οικονομίας δεν ορίστηκε λεπτομερειακά κατά την ίδρυσή του στις αρχές του 1822. Στα Συντάγματα άλλωστε αυτό που βασικά καθιερώθηκε —εκτός από τις γενικές αρχές— ήταν ο τρόπος λειτουργίας της πολιτείας και η κατανομή των αρμοδιοτήτων γύρω από τις θεματικές που όφειλε να επικεντρώνει η διακυβέρνηση: δημοσιονομικά ζητήματα (πρόσοδοι, δάνεια, στρατιωτικοί – πολιτικοί μισθοί, αποζημιώσεις κ.ά.) και σχετικές πρακτικές, όπως η κατάστρωση του *προϋπολογισμού* (*υποθετικού λογαριασμού*) και του *γενικού ισολογισμού*.[230] Αργότερα θα δούμε πώς υλοποιήθηκαν τα παραπάνω.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, πάντως, ότι το αντικείμενο του Υπουργείου της Οικονομίας το *Εικοσιένα* αναπτύσσεται εκ των πραγμάτων, όπως το υπουργείο καταπιάνεται με τις θεματικές που προαναφέρθηκαν και συχνά μέσα από τις εκάστοτε ανάγκες που προκύπτουν. Στο τέλος της δεκαετίας ο Γεώργιος Σταύρου προσδιόριζε παραστατικά το ρόλο του παραπάνω υπουργείου ο οποίος τεκμαίρεται ότι ίσχυε για όλη την περίοδο που μας απασχολεί. Έγραφε λοιπόν ο Σταύρου ότι το Υπουργείο της Οικονομίας είναι

> το σημαντικότερον των υπουργείων του Κράτους, διότι εις αυτό κατασταλάζει όλον το χρηματικόν και δι' αυτού διανέμεται, αυτό το υπουργείον (…) πρέπει να εφευρίσκη πόρους, να τακτοποιή τα εισοδήματα, να εξακριβώνη και κατασταίνη ωφελημότερα τα εθνικά κτήματα, να καταγράφη με ακρίβειαν και με καθαράς αποδείξεις τα όσα εισέρχονται και εξέρχονται χρήματα, να επεξεργάζεται τους λογαριασμούς.[231]

---

[228]. Πρβλ. Μαρία Γ. Βενετσανοπούλου, *Η θεσμική διαδρομή της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2002, σ. 66· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 181.

[229]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, Αθήνα 1857-2001, σ. 27, 91, 659. Η ονομασία σταθεροποιήθηκε έπειτα από το 1844 βλ. Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου*, ό.π., σ. 14. Για την ανασυγκρότηση των υπουργείων από το 1833 κι έπειτα βλ. τα σχετικά διατάγματα στο *Κώδηξ οικονομικός : ήτοι συλλογή των οικονομ. κανονισμών μετά των Υγειονομολιμενικών και του Εμπορικού Ναυτικού Σχετικών διατάξεων*, επιμ. Ι. Α. Πολυχρονιάδου, Αθήνα 1867, σ. 672-701.

[230]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 31, 93. Όπως άλλωστε έχει σημειωθεί: «η οργάνωση εθνικών κρατών προέβλεπε "Υπουργεία Οικονομικών" που αντιστοιχούσαν στη διαχείριση και είσπραξη των κρατικών πόρων, η ίδρυση "Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας" είναι πολύ μεταγενέστερη», Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η εξουσία ως Λαός και ως Έθνος: Περιπέτειες σημασιών*, Αθήνα 1999, σ. 569.

[231]. Από επιστολή που στέλνει (14 Οκτωβρίου 1830) στον Καποδίστρια, με αφορμή σκέψεις για τη μεταρρύθμιση των Γραμματειών, ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, έγγρ. 7.

Είναι πρόδηλο, πάντως, ότι οι κυριότεροι κλάδοι της εθνικής Διοίκησης ήταν εκείνοι της *Οικονομίας*, των *Πολεμικών*, των *Ναυτικών* και των *Εσωτερικών*. Η σπουδαιότητα των παραπάνω κλάδων εντοπίζεται από τα πρώτα χρόνια έως εκείνα της καποδιστριακής διακυβέρνησης, καθώς το Πανελλήνιο επίσης είχε διαιρεθεί σε ανάλογους κλάδους —της Οικονομίας, των Εσωτερικών και των Πολεμικών— και είχαν σχηματιστεί ισάριθμες *Επιτροπές* ομόλογες αυτών των κλάδων.[232] Η εθνική Διοίκηση δηλαδή συγκροτήθηκε γύρω από κλάδους που ήταν συνυφασμένοι με την οικονομία του πολέμου και το μετασχηματισμό της διάχυτης επαναστατικής εξουσίας σε συντεταγμένη κατά τα πρότυπα των συντελεσμένων κρατών.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι πολεμικές δαπάνες ήταν οι κυριότερες από τη σκοπιά του βάρους που είχαν στο σύνολο. Μια παραστατική εκδοχή τους βάρους τους φανερώνει το ύψος των ακαθάριστων συναλλαγών ανά Υπουργείο κατά τις πρώτες τρεις Κυβερνητικές Περιόδους, από τον Ιανουάριο του 1823 έως τον Απρίλιο του 1826 (βλ. *Διάγραμμα* 2-1). Ταυτόχρονα όμως έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι μέσα απ' αυτή τη διαδικασία, συγκροτείται κι ένας χώρος δοσοληψιών όχι άμεσα σχετικός με τον πόλεμο. Φυσικά αυτός ο χώρος, όπως αποτυπώνεται μέσα από τη διεύρυνση των συναλλαγών στα λοιπά Υπουργεία, δεν ήταν ανεξάρτητος από τον πόλεμο. Σε κάθε περίπτωση όμως αυτή η διαδικασία εξέφραζε αυτό που υποστηρίχθηκε αρχικά, ότι στο πλαίσιο του πολέμου ενισχύονται ευρύτερες διεργασίες σχετικές με τη διόγκωση – επέκταση της κρατικής σφαίρας.

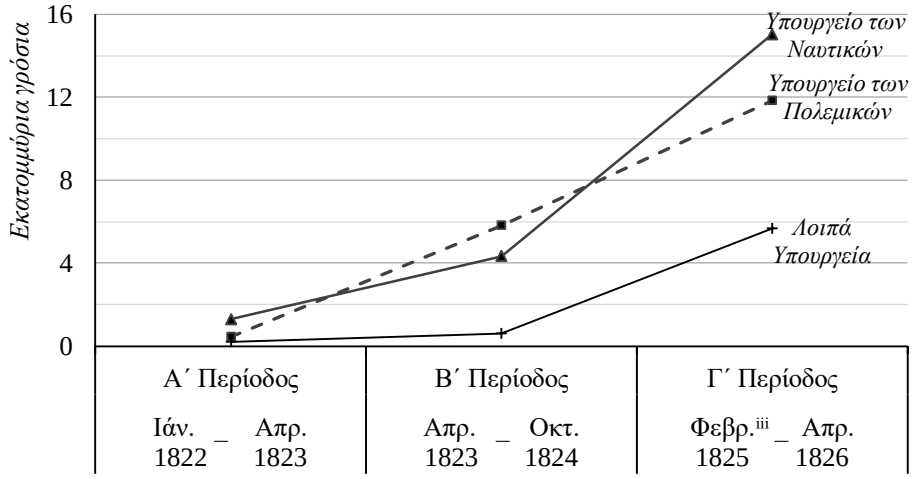
Φαίνεται λοιπόν ότι η ίδια η άσκηση των λειτουργιών συγκροτεί τη Διοίκηση και τους μηχανισμούς της. Ας κλείσουμε λοιπόν με παράδειγμα σχετικό με τη συνέχεια και τις καμπές στη λειτουργία του Υπουργείου της Οικονομίας σε μια περίοδο που ευρέως θεωρείται ότι η Επανάσταση και η άσκηση διοίκησης ακολούθησε υφεσιακή πορεία. Είναι η περίοδος από το Μάιο του 1823 μέχρι τον Απρίλη του 1826, μέχρι τότε που έπαψαν να υπάρχουν αυτοτελείς οργανωτικά υπουργικοί κλάδοι. Ως μέτρο για την έκταση και τη συνέχεια της υπηρεσιακής λειτουργίας του Υπουργείου της Οικονομίας πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε τον όγκο των διαταγών πληρωμής που εξέδωσε

[232]. *ΓΕΕ*, αρ. 9 (4.2.1828), αρ. 10 (8.2.1828), αρ. 12 (15.2.1828), αρ. 22 (31.3.1828). Ανάλογη διάκριση έγινε και στη Γερουσία, το Α΄ τμήμα της οποίας ήταν για τα Εσωτερικά και το Β΄ τμήμα για την οικονομία και τις πολεμικές αποζημιώσεις, βλ. Γεώργιος Δημακόπουλος, «Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας (1827-1833)», *Ο Ερανιστής* 4 (1966) 117-154.

μηνιαίως το εν λόγω υπουργείο: επρόκειτο για πάσης φύσεως διαταγές με οικονομικό περιεχόμενο, κατεξοχήν σχετικό με τον πόλεμο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-1

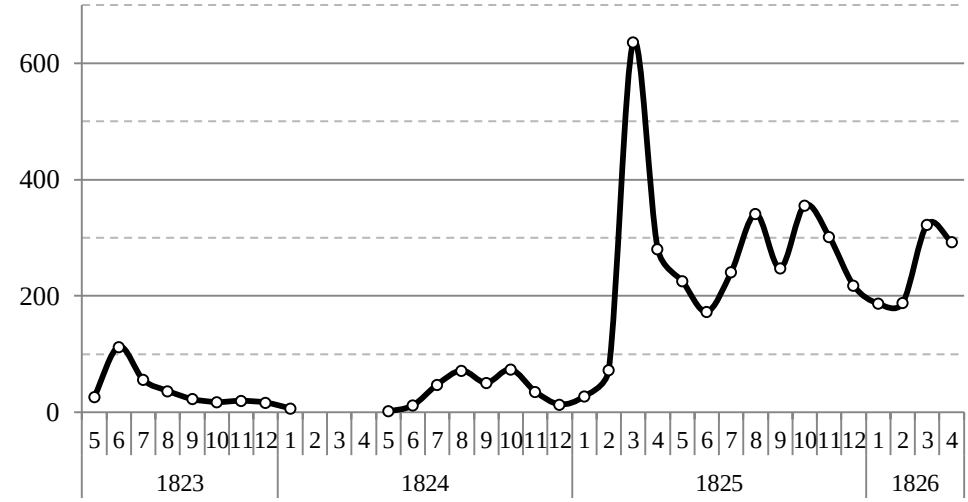
Ακαθάριστες συναλλαγές ανά υπουργείο, Ιαν. 1822 – Απρ. 1826

Σημ: Η Γ΄ κυβερνητική περίοδος άρχισε Οκτ. 1824, εδώ η πηγή αρχίζει Φεβρ. του 1825.
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9, 20, 52.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-2

Διαταγές πληρωμής Υπουργείου της Οικονομίας, Μάιος 1823 – Απρίλιος 1826

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 252.

Κατά το διάστημα που οριοθετήθηκε παραπάνω, το Υπουργείο της Οικονομίας εξέδωσε σχεδόν δέκα χιλιάδες διαταγές. Εδώ διατίθενται χρονικά κατανεμημένες οι μισές (βλ. *Διάγραμμα* 2-2).[233] Καθίσταται σαφές από τον μηνιαίο όγκο των διαταγών

[233]. Το μέγεθος του όγκου των διαταγών βασίστηκε σε ένα δείγμα πέντε χιλιάδων *διαταγών πληρωμής* περίπου που εξέδωσε το Υπουργείο της Οικονομίας στο Εθνικό Ταμείο. Από το ίδιο τεκμήριο

πληρωμής ότι επηρεαζόταν αρνητικά η υπηρεσιακή λειτουργία από τις εσωτερικές αντιθέσεις. Η έκδοση διαταγών μειώνεται καθώς ξεσπάει ο πρώτος εμφύλιος στα τέλη του 1823 και υπάρχει ένα κενό δεδομένων για τρεις μήνες στις αρχές του 1824· μειώνονται επίσης και κατά την κορύφωση του δεύτερου εμφυλίου στα τέλη του 1824. Αντίθετα αυξάνονται απότομα τόσο με τη λήξη της πρώτης όσο και της δεύτερης εμφύλιας σύγκρουσης.

Έπειτα, από τις αρχές του 1825 η έκδοση ακολούθησε μια πιο ομαλή περιοδικότητα. Δηλαδή τόσο το Υπουργείο της Οικονομίας, όσο κι ο υπόλοιπος μηχανισμός που σχετίζεται μ' αυτό, φαίνεται ότι λειτουργεί καθώς εξελίσσεται η εκστρατεία του Ιμπραήμ, σε μια περίοδο δηλαδή που στην ιστοριογραφία θεωρείται ότι η Διοίκηση είχε σχεδόν καταρρεύσει. Είναι φυσικά καταφανές ότι η άσκηση μιας διοικητικής λειτουργίας δεν αλλάζει το γεγονός ότι οι επαναστατικές δυνάμεις είχαν αρχίσει να χάνουν ένα μέρος της κυριαρχίας που είχαν πριν από την άφιξη του Ιμπραήμ. Το γεγονός όμως ότι η Διοίκηση είχε μια αξιοπρόσεκτη λειτουργία, ακόμη και σε στιγμές ήττας, δηλώνει αναμφίβολα ένα διοικητικό κεκτημένο.

Εθνικό Ταμείο – Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα

Στον οικονομικό κλάδο της Διοίκησης τα πράγματα δεν έμειναν στάσιμα. Στο πλαίσιο των επαναστατικών συνθηκών εξελίχθηκαν, ώστε ν' ανταποκριθούν στην αυξανόμενη πολυπλοκότητα του εγχειρήματος. Άρχισε ν' αναπτύσσεται ένας λεπτότερος καταμερισμός λειτουργιών από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια μέσα από νέες υπηρεσίες, όπως το Εθνικό Ταμείο ή με ad hoc επιτροπές, οι οποίες βαθμιαία πήραν αυτοτελή υπηρεσιακή συγκρότηση: τέτοια περίπτωση ήταν η Λογιστική Επιτροπή, το εμπειρικό πρόπλασμα για το Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο που δημιουργήθηκε αργότερα επί Καποδίστρια. Αυτή η διαδικασία φυσικά συνεχίστηκε μετά το 1828, με την ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας και του Νομισματοκοπείου.

Ας παρακολουθήσουμε την ανάπτυξη ενός λεπτότερου θεσμικού καταμερισμού μέσα στον οικονομικό κλάδο από τη σκοπιά του Εθνικού Ταμείου, η σημασία του

προκύπτει ότι ο μέγιστος αύξων αριθμός που παίρνουν οι διαταγές της Β΄ περιόδου είναι ο αύξων αριθμός 4453 και της Γ΄ περιόδου ο αύξων αριθμός 5068. Καθίσταται σαφές δηλαδή ότι ο συνολικός όγκος των διαταγών (διαταγές πληρωμής και άλλες μη ταμειακού περιεχομένου) για όλο το διάστημα από τον Μάιο του 1823 μέχρι τον Μάρτιο του 1826 φτάνει σχεδόν τις δέκα χιλιάδες. Απ' αυτή την άποψη, είναι πολύ πιθανό ότι τα μεγέθη από τα μέσα του 1823 έως τα τέλη του 1824 ήταν υψηλότερα. Ωστόσο, στο διαθέσιμο τεκμήριο περιλαμβάνονται όπως ήδη ειπώθηκε περίπου πέντε χιλιάδες διαταγές.

οποίου παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ας θυμηθούμε πρώτα την εθνική κάσσα της Φιλικής Εταιρείας. Μπορεί η υλική της σημασία να μην ήταν σπουδαία. Τόσο όμως η ίδια όσο και οι τοπικές εκδοχές της εξέφραζαν, όπως αναφέρθηκε, μια πρώτη οριοθέτηση της διαχείρισης που είχε άξονα αναφοράς το εθνικό κίνημα και την απελευθερωτική διαδικασία. Έπειτα η κυβέρνηση που είχε σχηματιστεί το 1822, με την επίβλεψη της Αρχιγραμματείας της Επικρατείας και στο πλαίσιο του Υπουργείου της Οικονομίας κρατούσε το δημόσιο ταμείο (*trésor public*[234]) υπό την ονομασία *Εθνικό Ταμείο*[235] ή αλλιώς την *Κάσσα των Μετρητών* της εθνικής Διοίκησης.[236] Από την άλλη, πολύ σημαντικό ήταν το λεγόμενο *Κεντρικό Ταμείο* που διατηρούσε η Πελοποννησιακή Γερουσία (βλ. *Διάγραμμα* 2-3),[237] ως άμεσα σχετιζόμενο με την κυριότερη γεωγραφική περιοχή άντλησης πόρων, την Πελοπόννησο. Τα δύο ταμεία συνδέονταν μεταξύ τους και τις δοσοληπτικές τους σχέσεις θα έχουμε την ευκαιρία να τις παρακολουθήσουμε αδρομερώς. Έπειτα, τον Απρίλη του 1823, με την κατάργηση των περιφερειακών Διοικήσεων, το ταμείο της Πελοποννησιακής Γερουσίας έπαψε να υπάρχει και το εθνικό ταμείο συνέχισε τη λειτουργία του για παραπάνω από ένα χρόνο, ενταγμένο φυσικά στο Υπουργείο της Οικονομίας.

Στις αρχές του 1824, με τη σύναψη του δανείου στο Λονδίνο, διατυπώθηκε η σκέψη να τεθεί το Υπουργείο της Οικονομίας υπό τη διεύθυνση τριμελούς επιτροπής[238] —πρακτική που εφαρμοζόταν και σ' άλλα υπουργεία, όπως θα δούμε— αλλά απορρίφθηκε. Τελικά ανατέθηκε η διεύθυνση του σε τριμελή επιτροπή, αλλά επιλέχθηκε η αυτοτελής υπηρεσιακή οργάνωσή του υπό τον τίτλο *Εθνικό Ταμείο*. Οι επίσημες συζητήσεις για το πλαίσιο και την οργάνωση εντείνονταν από την άνοιξη του 1824, καθώς αναμένονταν να φτάσουν οι πρώτες δόσεις από το δάνειο. Ακριβώς λοιπόν, επειδή υπήρχε εθνικό ταμείο, στην εισαγωγή του νόμου της 14ης Ιουλίου του 1824 σημειώνεται η ανάγκη να μεταρρυθμιστεί, έτσι που στην πράξη να οργανωθεί σε ξεχωριστή υπηρεσία κι αυτό, αν μη τι άλλο, ήταν θεσμική τομή.[239]

---

[234]. Έτσι το ονομάζει ο Α. Μαυροκορδάτος σε έκθεσή του το 1833, ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΤ, φάκ. 192, έγγρ. 7.

[235]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9.

[236]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 4.

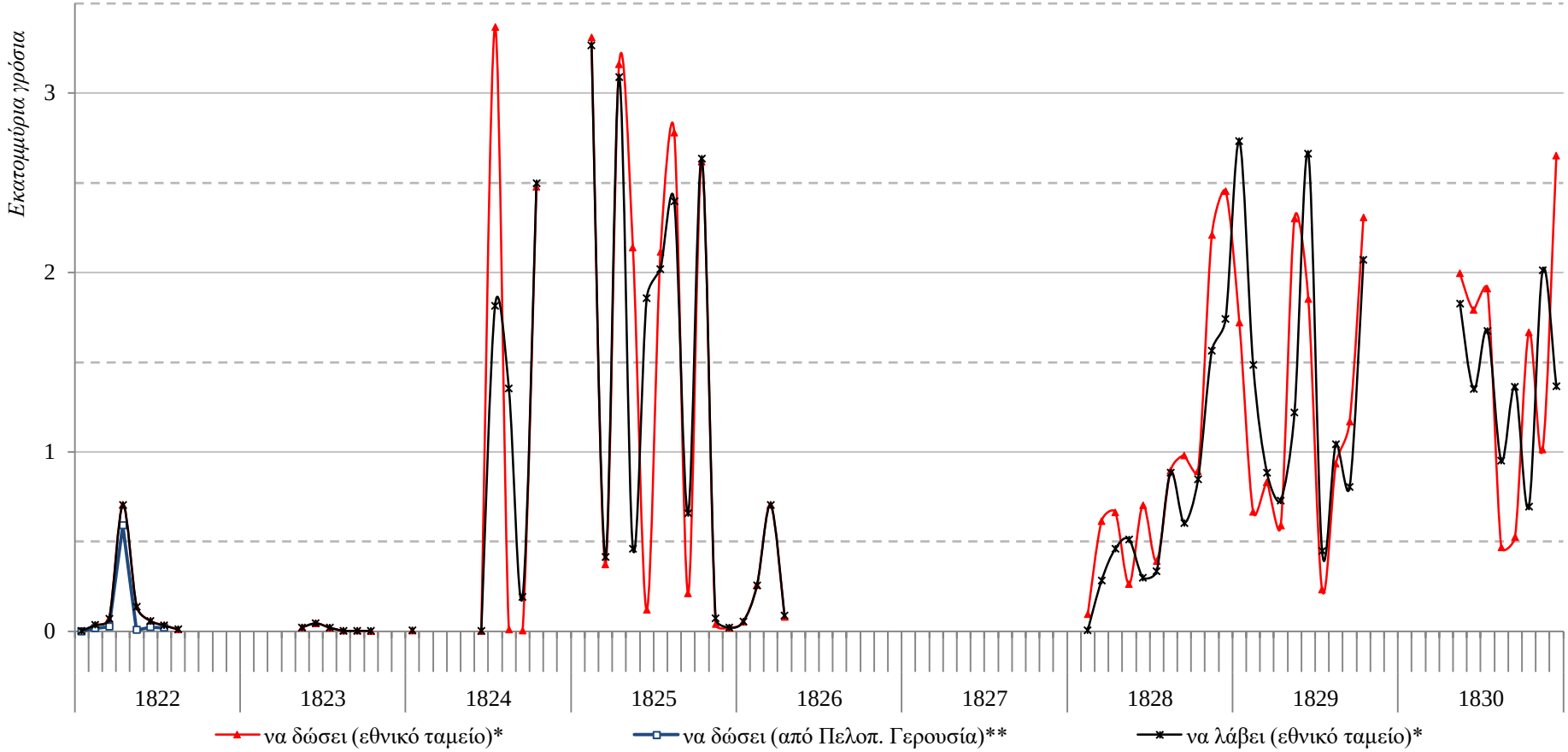
[237]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 317. Από το καθημερινό κατάστιχο της Πελοποννησιακής Γερουσίας όπως προκύπτει αβίαστα από το περιεχόμενό του.

[238]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 142.

[239]. Πρβλ. Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημόσιες πρόσοδοι», *ό.π.*, σ. 81.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-3

Όγκος δοσοληψιών Εθνικού Ταμείου (σε γρόσια), Ιαν. 1822 – Δεκ. 1830

Σημ: *Με βάση βιβλία των εθνικών Διοικήσεων. **Με βάση βιβλίο της Πελοπ/κής Γερουσίας (σ' αυτό οι δοσοληψίες για το πρώτο εξάμηνο του 1822 φαίνεται ότι σημειώθηκαν με δύο συγκεντρωτικές εγγραφές τον Ιούνιο και τον Ιούλιο).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 4, 20, 52, 74, 190, 203, 206, 208, 209, 211, 212, 214. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313-377.

Επί Καποδίστρια αργότερα, η *Επιτροπή της Οικονομίας* ενσωμάτωσε το αντικείμενο του *Υπουργείου της Οικονομίας* και του *Εθνικού Ταμείου* και επιφορτίστηκε τη διοίκηση της νεοσύστατης *Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας*.[240] Η νέα ταμιακή υπηρεσία του 1828, ονομάστηκε *Ταμείο της Ελλάδος* και στα έγγραφα της Διοίκησης προσδιοριζόταν πάλι ως το εθνικό ταμείο. Η ταμιακή υπηρεσία που άρχισε να λειτουργεί το 1828, είχε τις ίδιες αρμοδιότητες και ακολουθούσε τους ίδιους διαχειριστικούς κανόνες μ' εκείνους που ακολουθούσαν το 1824, με τη διαφορά ότι το ταμείο του 1828 έφερε ως νέο ποιοτικό στοιχείο τη σύνδεσή του με την Τράπεζα και ορισμένες άλλες πτυχές σχετικά με την προσπάθεια υιοθέτησης ενός συστήματος κρατικού προϋπολογισμού οργανωμένου σε ταμιακή βάση, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο.

Από τα παραπάνω, φανερώνεται ο αναπτυσσόμενος θεσμικός καταμερισμός, ο οποίος χτιζόταν κάθε φορά πάνω σ' ό,τι έχει κατακτηθεί. Οι διεργασίες προς την εθνική θεσμική ενοποίηση και τη διαμόρφωση του δημόσιου οικονομικού χώρου εντοπίζονται κι αναπτύσσονται από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια και δεν ξεκίνησαν ξαφνικά στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν το 1828.[241] Προσέτι, επειδή οι συνθήκες είχαν καταστεί περισσότερο ευνοϊκές για την υλοποίηση της παλιάς προσδοκίας να φτιαχτεί εθνικό νόμισμα, φαίνεται ότι μέσα σε λίγα χρόνια από τότε που ξέσπασε η Επανάσταση, έτεινε να συγκροτηθεί το πλέγμα των θεμελιωδών θεσμών με βάση τους οποίους διαρθρωνόταν η εθνική οικονομία: *εθνικό ταμείο – εθνική τράπεζα – εθνικό νόμισμα.*[242]

Ωστόσο με βάση πηγές που καλύπτουν μεγάλο μέρος της δεκαετίας και από τη σκοπιά του κεφαλαίου κίνησης σε χρηματική μορφή, είναι νομίζω σαφές ότι η πρώτη θεσμική διαφοροποίηση σ' ό,τι αφορά το ταμείο γίνεται με την άφιξη των δόσεων του πρώτου εξωτερικού δανείου (Ιούλιος 1824)· κι έπειτα επί Καποδίστρια με τα χρηματικά ποσά και τις προκαταβολές που λήφθηκαν από τη Ρωσία και τη Γαλλία (*Διάγραμμα*

---

[240]. George Finlay, *Essai sur les principes de banque appliqués à l'état actuel de la Grèce*, Athènes 1836.

[241]. Για ανάλογες τάσεις στα ήδη εδραιωμένα και συντελεσμένα μεγάλα κράτη της εποχής βλ. Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας Β΄*, ό.π., σ. 589.

[242]. Ευρύτερα μιλώντας, η ίδρυση της Τράπεζας ήταν μέρος μιας διαδικασίας που έτεινε προς τη δημιουργία «φορέων εγγύησης για τη διαχείριση της γενικότητας» —όπως σημειώνεται στο: Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός και κρατική συγκρότηση. Παρατηρήσεις για μια υλιστική θεωρία του κράτους με βάση τις δημοσιονομικές λειτουργίες του», *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*, επιμ. Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης, Δ. Σακκάς, Αθήνα 2008, σ. 187. Για τη σύνδεση Ταμείου – Τράπεζας πρβλ. Ευάγγελος Πρόντζας, *ό.π.*

2-3). Οι κλίμακες των μεγεθών βέβαια έχουν τη σημασία τους, λαμβανομένων υπόψη όμως των συνθηκών, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι οι δοσοληψίες στο εθνικό ταμείο λαμβάνουν χώρα μαζί με τη σύσταση της εθνικής Διοίκησης. Από εκεί και πέρα, η άμεση ρευστότητα (χρηματικά διαθέσιμα ως προς τις υποχρεώσεις) ήταν σταθερά ανεπαρκής.

Καταληκτικά και κάπως γενικευτικά, ας σημειωθεί ότι το κύριο δεν είναι αν το σύστημα που δημιουργείται ήταν ισχυρό ή αδύναμο, αν είχε άμεση ή έμμεση πρόσβαση στους πόρους, αν αντιμετώπισε αποτελεσματικά ή αναποτελεσματικά τα προβλήματα. Άλλωστε, ακόμα και τα συντελεσμένα κράτη αντιμετώπιζαν καταστάσεις οι οποίες, ως επί το πλείστον, υπερέβαιναν τους μηχανισμούς που είχαν στη διάθεσή τους για να τις διαχειριστούν. Είναι προφανές πως το υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος το *Εικοσιένα*, που δεν ήταν παλαιό και εδραίο και που άρχιζε σχεδόν από το «μηδέν», θα αντιμετώπιζε τέτοιες καταστάσεις. Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία είναι πως μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, η εθνική Διοίκηση αποτέλεσε ένα νέο πεδίο ωσμώσεων και συγκρούσεων για τη διαχείριση των κοινών υποθέσεων· άρχισε πράγματι σ' ένα βαθμό να διαχειρίζεται αυτές τις υποθέσεις, να λειτουργεί, να αναπτύσσεται και να μετασχηματίζεται κερδίζοντας χώρο από το παλαιό προεθνικό τοπικό σύστημα.

Αναφορικά τώρα με τη νεοϊδρυθείσα *Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα* (Φεβρ. 1828),[243] η δημιουργία τέτοιου ιδρύματος για εθνικούς σκοπούς ήταν παλιά ιδέα, μέσα όμως στην επικράτεια και με το ζήτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας να έχει τεθεί σε μια τροχιά επίλυσης, η ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας[244] αποτέλεσε σημαντικό γεγονός. Άμεση αποστολή της ήταν να συγκεντρωθούν χρήματα για την επανεκκίνηση της κρατικής λειτουργίας, όπως είχε επισημάνει ο ίδιος ο Κυβερνήτης, σε εγκύκλιο του προς *τους ευκατάστατους πολίτες*, λίγες μέρες μετά την ίδρυση της Τράπεζας. Ειδικότερα έγγραφε:

[243]. Γνωρίζουμε ότι προεπαναστατικά ο Γεώργιος Καντακουζηνός είχε προτείνει να συσταθούν στην Οδησσό και στο Κίεβο ελληνικές τράπεζες, ώστε να συγκεντρωθούν χρήματα για τον πόλεμο βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Τα οικονομικά της Φιλικής», *ό.π.* Έχει μάλιστα ενδιαφέρον ότι, ενώ οι Οθωμανοί ήταν οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου, δεν είχαν αναμειχθεί στην ανάπτυξη τραπεζικού συστήματος, Bruce McGovan, «Η εποχή των Αγιάνηδων 1699-1812», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, eds. Halil İnalcik – Donald Quataert, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, επιμ. Μαρίνος Σαρηγάννης, Αθήνα 2011, σ. 257-258.

[244]. *ΓΕΕ*, αρ. 9 (4.2.1828).

> Δεν είναι του παρόντος καιρού να εξηγήσω τώρα όλους τους στοχασμούς, οι οποίοι με κάμνουν να θεωρώ αυτό το κατάστημα ως την θεμελιώδη πέτραν της ηθικής και πολιτικής αναγεννήσεως της Ελλάδος· (…) σας προβάλω να πέμψετε έκαστος ποσότητα τινα εις την εθνικήν Χρηματιστικήν Τράπεζαν. Κατ' αυτόν τον τρόπον θέλετε με δώσει τα μέσα, δια να κινήσω αμέσως την μηχανήν της Διοικήσεως (…).[245]

Υπήρχαν φυσικά ευρύτερες σκέψεις σχετικά με τη σημασία και τη λειτουργία του νέου τραπεζικού ιδρύματος. Αλλά η βία των συνθηκών, τουλάχιστον σ' εκείνη τη φάση, υπαγόρευε ως αποκλειστική αποστολή της Τράπεζας τη χρηματοδότηση του κράτους.

Η μορφή μέσα από την οποία αποφασίστηκε να υλοποιηθεί η αποστολή της, η εξασφάλιση ρευστότητας στο κράτος, ήταν η χρήση των ποσών που θα κατέβαλαν οι μέτοχοι (βλ. *Παράρτημα* 2.3) στην Κυβέρνηση[246] —«δάνειο της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης» αποκαλούνταν σε επίσημες αναφορές—,[247] με τη θεσμική σύνδεση της Τράπεζας με το Εθνικό Ταμείο.[248] Αυτή μάλιστα η σύνδεση (Εθνικού Ταμείου – Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας) αποτελούσε μια πρώιμη εμφάνιση της μεταγενέστερης σχέσης ανάμεσα στην κεντρική τράπεζα (τον ρόλο της οποίας θα έπαιζε τελικά η Εθνική Τράπεζα ως το 1927) και στο δημόσιο ταμείο.[249]

Ενίοτε γίνεται λόγος περί αποτυχίας της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας να δανείσει ιδιώτες ή να επιβάλλει στην αγορά το φοίνικα.[250] Αν και η Κυβέρνηση

---

[245]. *ΓΕΕ*, αρ. 10 (8.2.1828). Στην εγκύκλιο η δεύτερη πρόταση του παραθέματος προηγείται της πρώτης πρότασης.

[246]. Είναι καταγεγραμμένο ότι η εγγραφή στην Τράπεζα αποτέλεσε μορφή *αναγκαστικού* δανείου (μεταξύ άλλων στο: *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 331· και στο: Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Β΄, σ. 57· Φρειδερίκου Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια: η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμηση της*, τ. Β΄, εισ. – επιμ. – σχ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Α. Σπήλιου, εκδ. Τολίδη, Αθήνα [1972], σ. 216-217.

[247]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 19, έγγρ. 19.

[248]. «Όταν τα εκ των δημοσίων εισοδημάτων κεφάλαια (…) δεν εξαρκούν εις πληρωμήν όλων των διαταγών (…) η Επιτροπή έχει την άδειαν να τας πληρόνη από τα κεφάλαια της εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης, χρεόνουσα το ταμείον όχι μόνον με την δανειζόμενην ποσότητα, αλλά και με το διάφορον προς 8 τα 100», *ΓΕΕ*, αρ. 12 (15.2.1828).

[249]. Για τη σύγχρονη σχέση βλ: Παναγιώτη Β. Δερτιλή, *Εγχειρίδιον δημόσιας οικονομικής*, τχ. Α΄, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1966, σ. 148-150 και τχ. Γ΄, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1968, σ. 224-233· Βασίλειος Δ. Γεωργαντάς, *Τα δημόσια οικονομικά και η ελληνική οικονομική νομοθεσία κατά Gaston Jese*, τ. Α΄, Αθήνα 1914, σ. 412-418.

[250]. Έχει σημειωθεί ότι η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα απέτυχε να λειτουργήσει ως πιστωτικό ίδρυμα «που θα διοχέτευε κεφάλαια στην παραγωγική διαδικασία» (στο: Γεράσιμος Νοταράς – Ζήσιμος Χ. Συναδινός, *Ο ηπειρώτης Γεώργιος Σταύρος 1788-1869. Θεμελιωτής της οικονομικής συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 2010, έκδ. ΙΑΕΤΕ, σ. 23). Κατά τη γνώμη μας, μια τέτοια άποψη αποσυνδέει την Τράπεζα από τα άμεσα συμφραζόμενά της, καθώς αποτιμά την αποτυχία της με ένα λειτουργικό σκοπό που στην πραγματικότητα ήταν έξω από την αρχική προτεραιότητα της Κυβέρνησης.

διατύπωνε ένα σφαιρικό σκεπτικό για τη σημασία που είχε η ύπαρξη τραπεζικού ιδρύματος,[251] και παρότι καθόρισε ότι οι μετοχές ήταν δυνατό να γίνονται δεκτές ως χρήμα, δεν συμπεριέλαβε στην αποστολή της Τράπεζας δανεισμό ιδιωτών ή εκδοτικό ρόλο σε σχέση με το φοίνικα. Όταν κυκλοφόρησε ο φοίνικας στη μεταλλική εκδοχή του η Τράπεζα είχε ήδη τεθεί σε τροχιά παρακμής, όπως θα δούμε, και όταν τέθηκε ζήτημα έκδοσης χαρτονομισμάτων φοίνικα ο ρόλος που αποδόθηκε στην Τράπεζα είχε δευτερεύουσα σημασία.

Η κύρια αποστολή της Τράπεζας ήταν η εξασφάλιση άμεσης ρευστότητας στο κράτος: σ' αυτό θα επικεντρώσουμε παρακάτω. Με τα ποσά που άρχισαν να συγκεντρώνονται από τις εγγραφές στην Τράπεζα —συν εκείνα που είχε διαθέσει ο Ι. Καποδίστριας ως αρχικό κεφάλαιο— ξεκίνησε η ανασυγκρότηση του στρατού και ενισχύθηκε η γενικότερη κυβερνητική λειτουργία. Ωστόσο, ήδη από τα μέσα Φεβρουαρίου, τα μηνύματα σχετικά με το μέγεθος της ανταπόκρισης των μετόχων δεν ήταν θετικά. Κι αυτό είχε οδηγήσει σε σκέψεις και προτάσεις, ώστε οι εγγραφές στην Τράπεζα να πάρουν τη μορφή αποφασιστικού και βίαιου δανείου.[252]

Στα τέλη του Φεβρουαρίου του 1828 η τάση να καταστεί η συνεισφορά αναγκαστική εκφράστηκε από τον ίδιο τον Κυβερνήτη. Σ' έγγραφό του προς το Πανελλήνιο σημείωνε σχετικά: «Με ανέκφραστον λύπην μου, κύριοι, σας κοινοποιώ (…) τα οποία έλαβα μέτρα δια να μην αφήσω να μηδενισθή η χρηματιστική του έθνους Τράπεζα»· γιατί, όπως ο ίδιος επεσήμαινε, δεν είχε φανεί προθυμία να στηριχθεί το εγχείρημα, ειδικά από τους οικονομικά εύρωστους και τους κτηματίες. Οι εγγραφές ήταν δυσανάλογες των αναγκών και δεν μπορούσε να ελπίζει στην αυθόρμητη προσέλευση. Με βάση λοιπόν αυτό το σκεπτικό ενημέρωνε το Πανελλήνιο ότι

Για την Κυβέρνηση η Τράπεζα ήταν τρόπος εξασφάλισης μέσων πληρωμής με τη χρήση των καταθέσεων. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι η επέκταση της Τράπεζας σε εργασίες σχετικές με τη χορήγηση δανείων σε ιδιώτες ήταν μια από τις προσδοκίες των κυβερνητικών κύκλων. Έχει σημειωθεί επίσης —Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*, ό.π., σ. 108— ότι «(…) η τράπεζα δεν κατόρθωσε ούτε να σταθεί ως επιχειρηματικός οργανισμός ούτε την κυριότερη αποστολή της να επιτελέσει, να επιβάλει δηλαδή στην αγορά το φοίνικα». Ωστόσο, όπως θα δούμε, αυτό έτσι κι αλλιώς δεν ήταν εύκολο, καθώς όταν εκδόθηκε ο μεταλλικός *φοίνικας* και πολύ αργότερα τα χαρτονομίσματα, η Τράπεζα είχε ήδη περάσει σε φάση παρακμής.

[251]. Δύο χρόνια έπειτα από την ίδρυση της Τράπεζας, η Επιτροπή που τη διεύθυνε, καθώς αποτιμούσε την πορεία της, διατύπωνε μια σφαιρική άποψη για τη σημασία της: «Τοιαύτα καταστήματα ωφέλησαν παντού και πάντοτε μετά διαφόρους τρόπους· διότι, ενώ χρησιμεύουν ως παρακαταθήκη των χρημάτων των πλουσίων, των χηρών και των ορφανών, ενώ ούτοι καρπούνται τον χρονιαίον τόκον των, εμβαίνουν και τα χρήματα ταύτα εις κυκλοφορίαν, και ωφελούμενοι ωφελούν παντοδαπώς την κοινωνίαν, ενώ ίσως δια της ελλείψεως τοιούτων καταστημάτων πολλά κεφάλαια ήθελον μείνει νεκρά με ζημίαν και των κυρίων των, και της εσωτερικής βιομηχανίας», *ΓΕΕ*, αρ. 12-13 (12.2.1830).

[252]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 19, έγγρ. 19.

αποφάσισε να υιοθετήσει την απειλή άσκησης βίαιων μέτρων, ώστε να εξασφαλίσει μέχρι τα μέσα Μάρτη 100.000 ισπανικά δίστηλα (1.500.000 γρ.) —με μια κλιμάκωση ανάλογη της οικονομικής κατάστασης των πολιτών— και ότι εφόσον αναγκαζόταν να καταφύγει σε βίαια μέσα επρόκειτο να λογοδοτήσει στην Εθνοσυνέλευση.[253]

Στην απάντησή του το Πανελλήνιο (με πρόβουλο τον Γ. Κουντουριώτη) τόνιζε κι αυτό τη λύπη του για το γεγονός ότι η σύσταση της Τράπεζα πήρε τέτοια τροπή και πρότεινε έναν κατάλογο κοινοτήτων και προσώπων που θα μπορούσαν να συμβάλουν στο εγχείρημα.[254] Η σύναψη εξαναγκαστικού δανείου δεν ήταν πρωτόγνωρο γεγονός. Κι άλλες φορές στο παρελθόν οι πρώτες ελληνικές κυβερνήσεις είχαν προβάλλει τέτοια αξίωση. Αυτή η επιλογή, ο εξαναγκασμός, γεννιέται μαζί με το κράτος. Έστω κι αν δεν μπορούσε να ασκηθεί αποτελεσματικά, γιατί δεν υπήρχαν τα μέσα, δεν έπαυσε να είναι μέρος μιας λογικής που σχηματιζόταν. Άλλωστε, και στις περιπτώσεις που υπάρχουν τα μέσα, περισσότερο συχνή είναι η απειλή χρήσης βίας —η δημοσιοποίηση ότι σε τελική ανάλυση μπορεί να ασκηθεί— από την άσκησή της.

Παρακάτω σχηματίζουμε μια εικόνα για τις αξιώσεις της κυβέρνησης από τη μια και την ανταπόκριση του κοινού από την άλλη με δύο τρόπους: αρχικά, με βάση ορισμένα στοιχεία για τα ποσά που κατέβαλε ένα δείγμα μετόχων στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα σε σχέση με τα ποσά που προσδοκούσε να λάβει απ' αυτούς η κυβέρνηση· και ακολούθως μέσα από τη γεωγραφική κλιμάκωση του φαινομένου. Για την πρώτη σύγκριση βασιστήκαμε σε στοιχεία για μετόχους που είχαν εμπορική δράση στη Σύρο, με βάση το ύψος των καταθέσεων που συγκεντρώθηκαν στη Σύρο και το ύψος των συνεισφορών που προϋπολόγιζε από εκεί ο κυβερνητικός απεσταλμένος Γεώργιος Λέλης. Ο τελευταίος είχε κατατάξει τους εμπόρους και τους κτηματίες της Σύρου σε βαθμίδες λαμβάνοντας υπόψη τον «κύκλο εργασιών» τους —τον οποίο είχε

[253]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 22, έγγρ. 470-471. Ανάλογες μαρτυρίες για εξαναγκαστική κατάθεση στην Τράπεζα (από τον Έκτακτο επίτροπο Αργολίδας, 27 Απριλίου 1828) δημοσιεύονται στο: Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 74-75.

[254]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 23, έγγρ. 114-116. Η γενική λογική του καταλόγου ήταν αφενός στις περιοχές που υπήρχαν συγκροτημένες κοινοτικές αρχές (στο Αιγαίο, στο Σαρωνικό, την Αργολίδα και λίγο νοτιότερα) να φροντίσουν αυτές για τον καταλογισμό εισφορών στην Τράπεζα λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική τους κατάσταση· αφετέρου στις περιοχές που δεν υπήρχαν ανασυγκροτημένες κοινοτικές αρχές (στη Στερεά και στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου) το Πανελλήνιο υποδείκνυε πρόσωπα που θεωρούσε ότι μπορούσαν να συμβάλουν (*Παράρτημα* 2.1). Προκύπτει μάλιστα, με βάση τον κατάλογο των μεμονωμένων προσώπων, ότι Πανελλήνιο πρότεινε κατά μέσο όρο υπολογίσιμα υψηλότερες συνεισφορές για τους στρατιωτικούς σε σχέση με τους προκρίτους και ελαφρώς υψηλότερες συνεισφορές από την Πελοπόννησο σε σχέση με τη Στερεά Ελλάδα, ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 23, έγγρ. 116.

εκτιμήσει πρόχειρα ο ίδιος με βάση τα τελωνειακά βιβλία. Κι έπειτα είχε καθορίσει για κάθε βαθμίδα μια μέση συνεισφορά (βλ. *Πίνακας* 2-1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-1

Ποσά που προσδοκούσε να συλλέξει η Κυβέρνηση από εμπόρους και κτηματίες της Σύρου για την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, 17.2.1828

Ομάδα[(i)]		*Αριθμός*[(ii)] (άτομα ή συντροφίες)	*Γρόσια κατ' άτομο*[(iii)]	*Συνολικά γρόσια*
		I	II	III=I×II
Έμποροι	Μεγαλέμποροι	9	30.000	270.000
	Α΄ τάξης	36	12.000	432.000
	Β΄ τάξης	45	6.000	270.000
	Γ΄ τάξης	24	3.750	90.000
	Δ΄ τάξης	36	2.250	81.000
	Ανάμεικτοι[(iv)]	84	1.500	126.000
Μερικό σύνολο		*234*		*1.269.000*
Κτηματίες	Α΄ τάξης	4	15.000	60.000
	Β΄ τάξης	32	3.000	96.000
	Γ΄ τάξης	23	1.050	24.150
Μερικό σύνολο		*59*		*180.150*
Γενικό σύνολο		*293*		*1.449.150*

Σημ: [(i)]Οι ομάδες και οι επιμέρους κατηγορίες στις οποίες διακρίνονται όπως ήταν στην πηγή. [(ii)]Ο αριθμός των Εμπόρων και Κτηματιών που κατ' εκτίμηση της Κυβέρνησης υπήρχαν στη Σύρο. Επρόκειτο όπως σημειώνεται στην πηγή για αριθμούς που επιδέχονταν βελτίωση προς τα πάνω, ώστε να γίνουν ακριβέστεροι. [(iii)]Η μέση συνεισφορά κατά τάξη διαμορφώθηκε, αφού λήφθηκαν υπόψη από το συντάκτη της πηγής τα βιβλία των Δασμολογίων του νησιού, επιδεχόταν ωστόσο κι αυτή βελτίωσης, σύμφωνα με τον ίδιο. Τα χρηματικά ποσά στην πηγή παρατίθεται σε ισπανικά τάλιρα δίστηλα, εδώ είναι σε γρόσια. [(iv)]Κατηγορία «εργαστηριαραίων και ποδημπορευομένων».

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 19, έγγρ. 24-25.

Εδώ στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί η συνεισφορά 54 εμπόρων της Ερμούπολης —πρόσωπα από τη λίστα που είχε σχηματίσει ο Λέλης— οι συνεισφορές των οποίων έφτασαν κατά μέσο όρο στο 24% του ποσού που είχε καθορίσει ο κυβερνητικός απεσταλμένος (βλ. *Πίνακας* 2-2, *αναλογία Ι*). Το αποτέλεσμα της παραπάνω σύγκρισης προέκυψε κι από ένα δεύτερο μέτρο (βλ. *Πίνακας* 2-2, *αναλογία ΙΙ και ΙΙΙ*). Η συνεισφορά 35 από τους 54 εμπόρους υπολογίστηκε ότι αντιπροσώπευε το 2,6% της περιουσιακής τους κατάστασης.[255] Το ποσό από την άλλη που προϋπολόγιζε να λάβει απ' αυτούς η Κυβέρνηση έφτανε κατά μέσο όρο στο 11,2% της περιουσιακής τους

[255]. Με βάση ένα δείγμα 66 μετόχων της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας από όλη την επικράτεια (όχι μόνο από τη Σύρο) το ποσοστό αυτό ήταν 2,1%. Η Κυβέρνηση είχε σχηματίσει μια εικόνα για την περιουσία των οικονομικά ευκατάστατων και υπολόγιζε ότι 184 οικονομικά ισχυροί τη χώρας είχαν περιουσία που έφτανε 45,6 εκατ. γρόσια (αναλυτικότερα βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 420). Εδώ περιοριζόμαστε σε 35 περιπτώσεις οικονομικά ισχυρών που δρούσαν στη Σύρο, ήταν στον κατάλογο που είχε σχηματίσει ο Γ. Λέλης και εντοπίζεται η συνεισφορά τους στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα.

κατάστασης. Με βάση λοιπόν τις συγκρίσεις που έγιναν παραπάνω φαίνεται ότι η Κυβέρνηση προσδοκούσε να κατατεθεί στην Τράπεζα περίπου το ένα δέκατο της χρηματικής περιουσίας των οικονομικά ισχυρών της Σύρου. Είτε με το ένα μέτρο σύγκρισης είτε με το άλλο, απορρέει πως ο κυβερνητικός στόχος επετεύχθη μόνο κατά το ¼ περίπου. Η συγκομιδή ήταν χαμηλότερή από τις προσδοκίες, αλλά σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι επρόκειτο για μετρητά που συλλέχθηκαν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, φανερώνει ότι η κινητοποίηση είχε αρχίσει να αποφέρει ορατά οφέλη για το δημόσιο ταμείο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-2

Σχετική ανταπόκριση 54 εμπόρων της Σύρου σε σχέση με τα ποσά που η Κυβέρνηση προσδοκούσε να καταβάλλουν στο κεφάλαιο της Εθν. Χρημ. Τράπεζας

Κατάταξη εμπόρων	*Ανταπόκριση (αναλογίες)*			
	I *Συνεισφορές ως προς το ποσό του κυβερνητικού στόχου*	*II* *Συνεισφορές ως προς την περιουσιακή κατάσταση των καταθετών*	*III* *Ποσό κυβερνητικού στόχου ως προς την περιουσιακή κατάσταση των καταθετών*	*IV = II : III*
Μεγαλέμποροι	32%	4%	13%	32%
Α΄ τάξης	26%	2%	12%	21%
Β΄ τάξης	18%	4%	14%	19%
Γ΄ τάξης	23%	2%	7%	23%
Δ΄ τάξης	31%	2%	7%	35%
Γενικά [(i)]	*24%*	*2,6%*	*11,2%*	*23%*

Σημ: [(i)]Η γενική αναλογία προέκυψε έπειτα από τη στάθμιση της συμμετοχής κάθε τάξης στο δείγμα. Δείγμα στο *I*: 54 έμποροι. Δείγμα στο *II* και το *III*: 35 έμποροι (35 από τους 54). Κατ' εκτίμηση της Κυβέρνησης στη Σύρο υπήρχαν 150 συνολικά *μεγαλέμποροι* και *έμποροι Α΄, Β΄, Γ και Δ΄ τάξης* (επρόκειτο για μεικτό αριθμό γιατί περιείχε ταυτόχρονα μεμονωμένους εμπόρους και συντροφίες).

Πηγή: *Παράρτημα* 2.2

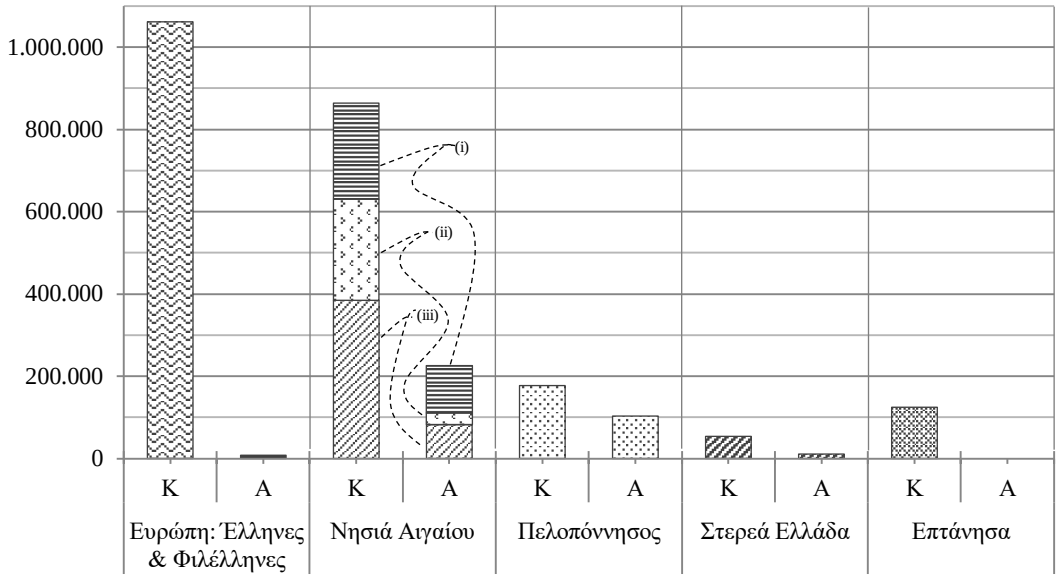
Την παραπάνω εικόνα που αφορούσε ένα δείγμα μετόχων από τη Σύρο τη συμπληρώνει μια εκτίμηση για τη γεωγραφική προέλευση των καταθέσεων και των αποσύρσεων, με κριτήριο ένα δείγμα του συνόλου των μετόχων που κατορθώθηκε να συγκεντρωθούν εδώ (*Διάγραμμα* 2-4).[256] Απ' αυτή την άποψη, σημαντικότερη ήταν η

[256]. Σε ορισμένες περιπτώσεις δηλώνεται άμεσα στη *Γενική Εφημερίδα* η γεωγραφική προέλευση των καταθέσεων ή των αποσύρσεων. Άμεσα προέκυψε η γεωγραφική προέλευση και στις περιπτώσεις που βρέθηκαν αναφορές προς την Κυβέρνηση με καταλόγους μετόχων. Η έμμεση τοποθέτηση έγινε με βάση το εξής κριτήριο: προέκυψε ότι σε μεγάλο βαθμό οι μέτοχοι καταγράφονται στη Γενική Εφημερίδα ομοιόμορφα, όπως περίπου ήταν καταγεγραμμένοι στους χειρόγραφους καταλόγους των αναφορών που λάμβανε η Κυβέρνηση. Εντοπίζοντας λοιπόν από τη βιβλιογραφία την έδρα κάποιων μετόχων, έγινε η υπόθεση ότι οι άγνωστες περιπτώσεις που βρίσκονται ανάμεσά τους, κατά πάσα πιθανότητα προέρχονταν από την ίδια περιοχή.

συμβολή Ελλήνων και Φιλελλήνων από την Τεργέστη, την Οδησσό και άλλες πόλεις, στις οποίες ευημερούσε το εμπορικό στοιχείο —επρόκειτο για εμπόρους με καταγωγή από διάφορες περιοχές (Πελοπόννησο, Χίο, Σμύρνη, Επτάνησα, Ήπειρο, Μακεδονία, Κων/πολη). Ένα μέρος απ' αυτό το ποσό το είχε φέρει μαζί του ο Κυβερνήτης, το διέθεσε σε ποικίλα δημόσια έξοδα εγγράφοντάς το παράλληλα ως αρχικό κεφάλαιο στην Τράπεζα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-4

Γεωγραφική προέλευση καταθέσεων (Κ) – αποσύρσεων (Α) στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα

Σημ: [(i)]Σύρος· [(ii)]Λοιπά νησιά· [(iii)]Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά. Συνολικά, η κατανομή βασίστηκε σε 433 περιπτώσεις καταθέσεων (στο 88% των καταθέσεων που συγκεντρώθηκαν εδώ) και σε 117 περιπτώσεις αποσύρσεων (στο 76% των αποσύρσεων που συγκεντρώθηκαν εδώ).

Πηγή: *Παράρτημα* 2.3

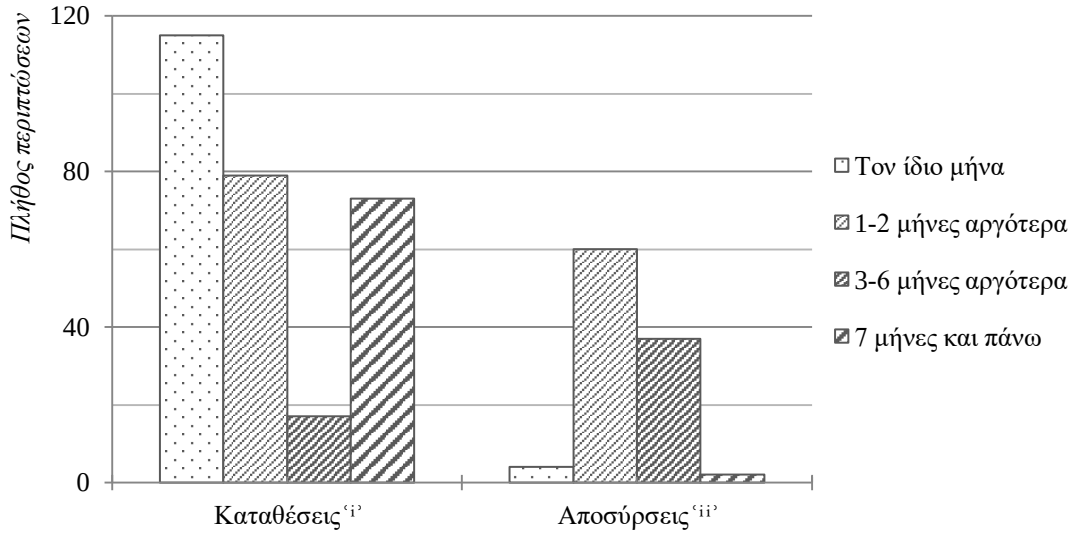
Έπειτα ακολουθούσαν σε μέγεθος οι εγγραφές μετόχων, κυρίως εμπόρων και καραβοκυραίων, που δρούσαν στα νησιά του Αιγαίου. Ήταν ποσά που είχαν προέλθει από τη Σύρο (κυρίως τους Χιώτες της Ερμούπολης)· από τα λεγόμενα τρία ναυτικά νησιά, κυρίως από τα Ψαρά και την Ύδρα και δευτερευόντως από τις Σπέτσες· και από άλλα νησιά, όπως η Σαντορίνη, η Σάμος, η Άνδρος, η Τήνος. Φαίνεται μάλιστα, ότι η ανταπόκριση μετόχων από τα νησιά ήταν μεγαλύτερη σε σχέση με την ανταπόκριση που έδειξαν Πελοποννήσιοι ή Στερεοελλαδίτες —κι αυτό είχε να κάνει σ' ένα βαθμό επιπρόσθετα με το που κυκλοφορούσαν περισσότερα μετρητά. Άλλωστε η Πελοπόννησος μόλις είχε αρχίσει να βγαίνει από μια δύσκολη τριετία και η Στερεά ήταν σε μεγάλο βαθμό υπό οθωμανική κατοχή. Τέλος καταγράφεται μια υπολογίσιμη

συμβολή από Επτανήσιους που δεν είχε να κάνει μόνο με ενέργειες από το οικογενειακό περιβάλλον του Καποδίστρια, αλλά εξέφραζε μια γενικότερη τάση. Ευρύτερα φυσικά οι παραπάνω συνεισφορές φανερώνουν μια σπουδαία εξέλιξη, αν λάβουμε υπόψη ότι οι Έλληνες στη διασπορά είχαν πείρα σε τραπεζικές υπηρεσίες, αλλά στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους ήταν κάτι νέο.

Με βάση τώρα το σκέλος των αποσύρσεων ως ποσοστό της χρηματικής των καταθέσεων, προκύπτει ότι πρώτοι σε αποσύρσεις ήταν μέτοχοι από την Πελοπόννησο, δεύτεροι οι μέτοχοι από τη Σύρο, στην τρίτη θέση Σπετσιώτες και Ψαριανοί (στο δείγμα δεν υπήρχαν αποσύρσεις από την Ύδρα) και ακολουθούσαν πρόσωπα από τις υπόλοιπες περιοχές. Εξαίρεση ήταν οι καταθέσεις που προήλθαν από την Ευρώπη και τα Επτάνησα, γιατί επηρεάζονταν λιγότερο από το αντιπολιτευτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό —άλλωστε επρόκειτο σ' ένα βαθμό για καταθέσεις που εμφορούνταν από την οπτική της δωρεάς υπέρ του έθνους— και αρκετές απ' αυτές ήταν συνυφασμένες με την εμπιστοσύνη προς τον Κυβερνήτη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-5

Χρονική υστέρηση δημοσίευσης των καταθέσεων/αποσύρσεων της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας στη Γενική Εφημερίδα

Σημ: [(i)]Δείγμα 284 καταθέσεων από το Φεβρουάριο έως το Σεπτέμβριο του 1828 που δημοσιεύονται από το Φεβρουάριο του 1828 έως τον Ιανουάριο του 1829. [(ii)]Δείγμα 103 αποσύρσεων από τον Ιανουάριο του 1829 έως τον Σεπτέμβριο του 1829 που δημοσιεύονται από το Μάιο έως το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.

Πηγή: *Παράρτημα* 2.4

Ας συμπεριλάβουμε τώρα την παράμετρο διάρκεια σε όσα προηγήθηκαν. Από ένα δείγμα 284 καταθέσεων και 103 αποσύρσεων προκύπτει ότι υπήρχε μια χρονική

υστέρηση στη δημοσίευσή τους στη *Γενική Εφημερίδα της Κυβέρνησης* (*Διάγραμμα* 2-5). Και παρόλο που σ' ένα βαθμό επρόκειτο για εύλογο φαινόμενο, πρέπει να εξέφραζε μια προσπάθεια να φανεί ότι εξακολουθούσαν να γίνονται εγγραφές για να αποκλιμακωθούν οι φήμες περί αποχωρήσεων.[257]

Το μέγιστο ύψος των καταθέσεων του διαστήματος Φεβρουάριος 1828 – Ιανουάριος 1830 είχε επιτευχθεί μέχρι τα τέλη του 1828, όπως προκύπτει από την ημερομηνία δημοσίευσης των καταθέσεων στη *Γενική Εφημερίδα*. Με το δεδομένο όμως ότι υπήρχε μια χρονική υστέρηση στις δημοσιεύσεις, αυτό το ποσό πρέπει να είχε συγκεντρωθεί νωρίτερα από τα τέλη του 1828. Με βάση υπολογισμούς που στηρίχθηκαν σε 227 περιπτώσεις εγγραφής στην Τράπεζα, για τις οποίες στάθηκε δυνατό να προσεγγιστεί ο χρόνος που έλαβαν χώρα, προκύπτει ότι κατά το διάστημα Φεβρουαρίου – Μαρτίου του 1828, στους δύο πρώτους μήνες λειτουργίας της Τράπεζας δηλαδή, κατατέθηκε τουλάχιστον το 61% του συνολικού κεφαλαίου που είχε συσσωρευτεί μέχρι τον Απρίλιο του 1829 (1.244.850 γρ. από τα 2.034.660 γρ.)· και με κριτήριο μιαν άλλη σύγκριση, κατά το διάστημα Φεβρουαρίου – Μαρτίου του 1828 κατατέθηκε στην Τράπεζα τουλάχιστον το 53% του συνολικού κεφαλαίου που είχε συσσωρευτεί μέχρι τις αρχές του 1830 (1.244.850 γρ. από τα 2.362.175 γρ.).[258] Φαίνεται δηλαδή ότι η ανταπόκριση εγγραφής στην Τράπεζα εκφράστηκε κυρίως στους πρώτους δύο μήνες της λειτουργίας και ότι μετά τον Απρίλη του 1828 το εγχείρημα του νέου τραπεζικού ιδρύματος είχε φθίνουσα πορεία.

Δύο χρόνια αφότου ιδρύθηκε η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, τον Ιανουάριο του 1830, οι καθαρές καταθέσεις ήταν λίγο πάνω από 1,5 εκατ. γρόσια. Τούτο δε σημαίνει φυσικά ότι αυτό το ποσό ήταν διαθέσιμο. Επρόκειτο για τη λογιστική διαφορά ανάμεσα στις καταθέσεις και στις αποσύρσεις. Στην πράξη, οι καταθέσεις είχαν διατεθεί για πληρωμές του δημοσίου ταμείου. Το μέγιστο ύψος των καταθέσεων είχε φτάσει στα 2.362.175 γρόσια (*Διάγραμμα 2-6*),[259] ποσό που αντιστοιχούσε στο 37% των δημόσιων προσόδων του 1830. Απ' αυτή τη σκοπιά δεν ήταν ένα ασήμαντο ποσό.

---

[257]. Για τη συσχέτιση αντιπολιτευτικών ενεργειών – αποσύρσεων βλ. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 101-102.

[258]. *ΓΕΕ*, αρ. 11 (11.2.1828), αρ. 13 (18.2.1828), αρ. 15 (29.2.1828), αρ. 16 (3.3.1828), αρ. 17 (10.3.1828), αρ. 18 (14.3.1828), αρ. 19 (17.3.1828), αρ. 22 (31.3.1828), αρ. 23 (4.4.1828), αρ. 25 (11.4.1828), αρ. 28 (21.4.1828), αρ. 29 (25.4.1828), αρ. 30 (28.4.1828), αρ. 90 (1.12.1828), αρ. 96 (22.12.1828), αρ. 1-2 (5.1.1829), αρ. 5 (16.1.1829)· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 531, έγγρ. 19β· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 19, έγγρ. 20-23 και φάκ. 34, έγγρ. 144-145· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 439.

[259]. *ΓΕΕ*, αρ. 12-13 (12.2.1830).

Το πρόβλημα ήταν ότι το εγχείρημα δεν είχε συνέχεια. Δικαιολογείται έτσι το συμπέρασμα των διευθυντών της Τράπεζας στις αρχές του 1830, ότι μέχρι τότε «η συνδρομή των μετόχων δεν έκαμε πρόοδον ανάλογον με τας ελπίδας μας»[260] —και η νέα πρόσκληση που άρχισε τότε, δεν τελεσφόρησε τελικά.[261]

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-6

Η οικονομική κατάσταση της Εθνικής Χρ. Τράπεζας, Ιανουάριος 1830

Πηγή: *ΓΕΕ*, αρ. 12-13 (12.2.1830).

Η διάχυτη εντύπωση που είχε καλλιεργηθεί αρχικά και από τον ίδιο τον Κυβερνήτη, ότι η έλευση του θα έλυνε μεταξύ άλλων και το οικονομικό πρόβλημα της χώρας με την εξασφάλιση πόρων από τις Μεγάλες Δυνάμεις,[262] σύντομα ίσως μεταπίπτει σε σκεπτικισμό. Η ίδρυση της Τράπεζας αποσκοπούσε στην εξασφάλιση ρευστότητας στο δημόσιο ταμείο. Αυτή ήταν άλλωστε η ανάγκη, μόλο που ως εναλλακτική επιλογή δεν έδινε ισχυρό κίνητρο για την προσέλευση καταθέσεων παρά την αντίθετη εντύπωση.[263] Κατά τη διάρκεια του 1830 υπήρχε μια συζήτηση, ώστε να

[260]. *ΓΕΕ*, αρ. 12-13 (12.2.1830). Η Τράπεζα διαλύθηκε επίσημα το 1834 βλ. Ιωάννου Α. Βαλαωρίτου, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1842-1902)*, Αθήνα 1988, σ. 5.

[261]. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 198-199. Παρεμπιπτόντως, για την ανταπόκριση των Άγγλων Macgill και Watson στη σύσταση νέας τράπεζας το 1831 βλ. *στο ίδιο*, σ. 287-289 και *ΓΕΕ*, αρ. 21 (18.3.1831).

[262]. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 37.

[263]. «Το επιτόκιο ήταν 8%, διπλάσιο έως και τριπλάσιο της απόδοσης που είχαν αντίστοιχα χρεόγραφα στις περισσότερες προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες (…). Παρά το ύψος του, το τίμημα αποδείχθηκε ανεπαρκές. Μετά τους πρώτους μετόχους που αφέθηκαν στην φιλοπατρία ή τον

ανεξαρτητοποιηθεί η διοίκηση της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας, να αναπτύξει πιστωτική δραστηριότητα σε συνδυασμό με ευρύτερες λειτουργίες (έκδοση χαρτονομίσματος κ.ά.)[264] κι ενόψει του δανείου των 60 εκ. φράγκων που προσδοκούσε να συνάψει η κυβέρνηση, να δημιουργηθούν ευνοϊκές συνθήκες για την οικονομία. Αυτή η κατεύθυνση ωστόσο, ουσιαστική από την άποψη των αναγκών, όπως είναι γνωστό, δεν προχώρησε.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η Τράπεζα είχε πίσω της μια πορεία, έστω φθίνουσα αλλά πολύτιμη για το υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος. Με την ίδρυση της συγκεντρώθηκε ένα ποσό για την ενίσχυση της κρατικής λειτουργίας κατά την έναρξη της καποδιστριακής διακυβέρνησης και απ' αυτή τη σκοπιά η Τράπεζα είχε σπουδαία σημασία. Όπως πολύ σημαντικό ήταν ότι συνδέθηκε προγραμματικά η κρατική συγκρότηση με την ίδρυση Τράπεζας,[265] και ότι αναπτύχθηκε μια εμπειρία σ' αυτόν τον τομέα προς την κατεύθυνση του σχηματισμού ενός θεσμικού συμπλέγματος ανάμεσα στο εθνικό ταμείο, την εθνική τράπεζα και το εθνικό νόμισμα.

φιλελληνισμό τους, άλλοι επίδοξοι μέτοχοι δεν συγκινήθηκαν ούτε από τις εκκλήσεις ούτε από το στρογγυλό επιτόκιο», σημειώνεται στο: Γιώργος Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 108. Είναι, ωστόσο, προφανές ότι μια συζήτηση του θέματος με κριτήριο το ύψος του επιτοκίου δεν μπορεί να μη λαμβάνει υπόψη τις εναλλακτικές που είχαν οι δυνητικοί δανειστές του δημοσίου: είτε να δανείσουν άλλους ιδιώτες με πολύ μεγαλύτερο επιτόκιο από το 8% είτε να μισθώσουν προσόδους με επίσης υψηλότερη απόδοση από 8%. Επί της ουσίας το επιτόκιο της Εθνικής Χρημ. Τράπεζας δεν αποτελούσε κίνητρο. Άλλωστε η Κυβέρνηση δανειζόταν ενίοτε με υψηλότερο τόκο από εκείνο που έδινε η Τράπεζα. Ενδεικτικά σε έγγραφο της επί της *Οικονομίας Επιτροπής* τον Αύγουστο του 1828 υπολογίζονται τόκοι με ποσοστό 12%, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 112, έγγρ. 98-99. Δύο μήνες νωρίτερα ο έκτακτος επίτροπος Δυτ. Σποράδων Βιάρος Καποδίστριας, αφού ασκούσε κριτική στην αισχροκέρδεια, με εντολή του Κυβερνήτη απαγόρευε τόκο πάνω από 10% στα δάνεια ανάμεσα σε ιδιώτες, *ΓΕΕ*, αρ. 45 (23.6.1828), πρβλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Η΄, σ. 278 (για το ύψος των τόκων μερικά χρόνια νωρίτερα βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εταιρεία τοκογλυφίας Ν. Ταμπακόπουλος και Σία 1826-1820 : Η τοκογλυφία στην Πελοπόννησο στο τέλος της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2013, σ. 51-54 και Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο : Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986, σ. 146-148).

[264]. «[Η] Κυβέρνησις (…) ότε θα έχη εις την διάθεσίν της τα απαιτούμενα ποσά (…) [ό]τε θα τα προμηθευτή λόγω του δανείου, θα θέση μέρος αυτού εις μίαν τράπεζαν εκ της οποίας οι ιδιοκτήται και οι καλλιεργηταί θα ημπορούν να δανείζωνται τα ποσά τα οποία θα έχουν ανάγκην δια να αναζωογονήσουν τας γαίας των. Οι ναυτικοί, οι έμποροι και οι βιομήχανοι θα λαμβάνουν κατά τον αυτόν τρόπον προκαταβολάς δια να ημπορέσουν να αφοσιωθούν ενεργώς εις την εργασία των» *ΑΙΚ*, τ. Ι΄, Κέρκυρα 1983, σ. 102-103. Ίδιες σκέψεις διατυπώνονται στο: *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια – Ι. Γ. Εϋνάρδου 1826-1831*, τχ. Β΄, επιμ. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, Αθήνα 1930, σ. 301-302. Βλ. επίσης ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φακ. 447, έγγρ. 1.

[265]. Πρβλ. τα ανάλογα σχόλια στο: Γιώργος Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 107-108.

Αξιώσεις σχετικά με το μονοπώλιο νομισματοκοπίας και εθνικό νόμισμα

> *Το νόμισμα δεν εγκαθίσταται παρά εκεί όπου οι άνθρωποι το έχουν ανάγκη και μπορούν να αναλάβουν τις δαπάνες του (...). Τελικά, θα υπάρξουν τόσα νομίσματα, τόσα νομισματικά συστήματα, όσοι και οι οικονομικοί ρυθμοί, τα οικονομικά συστήματα, οι οικονομικές καταστάσεις.*[266]

Η προσδοκία να εκδοθεί εθνικό νόμισμα και να ιδρυθεί νομισματοκοπείο εκφράστηκε από την αρχή της Επανάστασης και ποικίλα τέτοια σχέδια έγιναν αρκετές φορές τα επόμενα χρόνια.[267] Αλλά τελικά η προσδοκία αυτή έλαβε υλική διάσταση στα μέσα του 1829, ενάμισι χρόνο περίπου αφότου άρχισε η καποδιστριακή διακυβέρνηση.[268] Το νομισματικό σύστημα που καθιερώθηκε τότε εφαρμόστηκε εν μέρει και μέχρι τις αρχές του 1833. Αυτό που υποστηρίζουμε εδώ είναι ότι μπορεί τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης να μην κατέστη δυνατό να κόψει η εθνική Διοίκηση κάποιο δικό της νόμισμα και τούτο ήταν απολύτως εύλογο δεδομένων των δυνατοτήτων και των συνθηκών, αλλά δεν απουσίαζαν διαδικασίες προς την κατεύθυνση οροθέτησης κρατικού μονοπωλίου στα νομισματικά ζητήματα. Επιπρόσθετα, μαζί μ' αυτό το στόχο, προβαίνουμε σε μια επανεκτίμηση της σημασίας που είχε το νομισματικό σύστημα που διαμορφώθηκε επί Καποδίστρια.

Σε αχρονολόγητο θέσπισμα του Βουλευτικού σημειώνεται ότι «μία των επισημότερων αποδείξεων της ανεξαρτησίας και αυτονομίας των εθνών είναι το να χαράττη έκαστον ίδια νομίσματα με τα εθνικά του σύμβολα» και ότι κανένας άλλος «πλην της Διοικήσεως συγχωρείται να νομισματοκοπήση επ' ουδενί λόγω, τρόπω ή

---

[266]. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας) Α΄ : Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, επιμ. Κώστας Τσιταράκης, Αθήνα 1995, σ. 475.

[267]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 19· *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 288· *στο ίδιο*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 336, 341· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 29, 93.

[268]. Ενίοτε, επειδή στο *φοίνικα* σημειώνεται ως έτος έκδοσης το 1828 προς τιμή του Καποδίστρια, υπάρχει η πλατιά αίσθηση ότι το ορόσημο για την κοπή εθνικού νομίσματος ήταν το 1828 και όχι τα μέσα του 1829. Έτσι, επιπρόσθετα μέσα από το ζήτημα του νομίσματος διαιρείται η δεκαετία στην ατελέσφορη και άναρχη πρώτη φάση της μέχρι το 1827 και στην περίοδο της τάξης που θεωρείται ότι αρχίζει το 1828.

αιτία».[269] Γινόταν κατανοητό δηλαδή ότι το νόμισμα αποτελούσε συμβολικό και πραγματικό μέσο άσκησης κυριαρχίας, ενίσχυσης του υπό διαμόρφωση πολιτικού μονοπωλίου και του κύρους των συναλλαγών, οι οποίες πλήττονταν συχνά από τη μαζική κυκλοφορία κίβδηλων νομισμάτων. Από εκεί και πέρα, ποικίλοι άμεσοι λόγοι καθιστούσαν διαρκώς επίκαιρο το ζήτημα της έκδοσης νομίσματος, επειδή θα εξασφάλιζε κάποια ρευστότητα στο δημόσιο ταμείο και ήταν κερδοφόρο. Φαίνεται λοιπόν ότι η αξίωση να διαμορφωθεί μια κρατική *αυθεντία*[270] και το κρατικό μονοπώλιο στο πεδίο του νομίσματος, ορίζεται τόσο ως προς τ' άλλα κράτη και δη το οθωμανικό, όσο και ως προς τους ιδιώτες κιβδηλοποιούς.

Τρία σημεία αξίζει να υπενθυμίσει κανείς, από τα οποία προκύπτει ότι το βήμα που έγινε το 1829 οφείλεται και σε όσα είχαν προηγηθεί. Το πρώτο σημείο ήταν τόσο η διατύπωση της αξίωσης κοπής εθνικού νομίσματος, όσο και η εκπόνηση συγκεκριμένων σχεδίων προς αυτή την κατεύθυνση από τις Προσωρινές Διοικήσεις μετά το 1822. Η δοκιμασία και η κατάρτιση τέτοιων σχεδίων λειτουργούσε σ' ένα βαθμό σωρευτικά από τη σκοπιά της ζύμωσης του ζητήματος. Το δεύτερο σημείο ήταν η απαγόρευση της ιδιωτικής νομισματοκοπίας και το τρίτο σημείο ήταν η συχνή διατίμηση των οθωμανικών νομισμάτων ως προς τα δυτικά νομίσματα. Η τελευταία πρακτική σήμαινε στοιχεία μιας αυθεντίας τουλάχιστον επί των συναλλαγών που διεκπεραίωνε αποκλειστικά η Διοίκηση μέσα στην επικράτειά της.

Με τα μέχρι τώρα δεδομένα, η πρώτη αξιομνημόνευτη προσπάθεια να προχωρήσει το ζήτημα της κοπής εθνικού νομίσματος και της ίδρυσης κρατικού νομισματοκοπείου έλαβε χώρα λίγους μήνες έπειτα από τη σύσταση της Προσωρινής Διοίκησης τον Απρίλη του 1822. Τότε κρίθηκε πως οι περιστάσεις επέβαλαν να μετατραπεί σε νόμισμα μέρος των χρυσών και αργυρών σκευών από τα μοναστήρια και τις εκκλησίες, ως αναγκαστικό δάνειο έναντι μελλοντικής αποζημίωσης.[271] Εκδόθηκε ιδιαίτερος νόμος για το νόμισμα κι αγοράστηκε μια νομισματομηχανή και

---

[269]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 261-262. Ανάλογη απόφαση χρονολογείται στις 20 Απριλίου του 1822 βλ. *στο ίδιο*, τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 38 και *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 325-326.

[270]. Για τον όρο και εν γένει γι' αυτή τη διαδικασία το 19ο αι. στην Ελλάδα, Ευάγγελος Πρόντζας, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1995.

[271]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 268· Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 75-77.

είχαν γίνει ενέργειες να βρεθεί τεχνίτης[272] —διόλου δύσκολο αφού η κοπή κίβδηλων νομισμάτων ήταν διαδεδομένη. Παράλληλα συγκεντρώθηκαν, κατά την εκτίμησή μας, γύρω στις 318 οκάδες καθαρός άργυρος γι' αυτό το σκοπό,[273] που ως μέταλλο άξιζε 86.093 γρ. και με τη μετατροπή του σε νόμισμα θα μπορούσε να αποδώσει 175.000 περίπου μονόγροσα νομίσματα (χωρίς ωστόσο να έχουν αφαιρεθεί τα έξοδα της νομισματοποίησης).

Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, αυτή η διαδικασία δεν προχώρησε. Τελικά, στις περιστάσεις που διαμορφώθηκαν με την εκστρατεία του Δράμαλη, τον Ιούλιο του 1822, ένα μέρος από τα σκεύη φορτώθηκαν σε πλοία για να προστατευτούν και τα περισσότερα απαλλοτριώθηκαν από σπετσιώτες ναύτες (εκ των υστέρων αυτή η οικειοποίηση χρεώθηκε στο κοινό των Σπετσών, αναγνωρίστηκε δηλαδή ως πληρωμή). Έτσι, δεν κατέστη δυνατό να προχωρήσει η υπόθεση της νομισματοκοπίας. Ο άργυρος που εκτιμούμε ότι συγκεντρώθηκε αντιστοιχούσε στο 5% των εθνικών προσόδων του 1822 και στην περίπτωση που είχε νομισματοποιηθεί το ποσοστό αυτό θα ήταν λίγο υψηλότερο. Γίνεται έτσι φανερό ότι η συγκέντρωση των πολύτιμων σκευών την άνοιξη του 1822, από μόνη της δεν έφτανε παρά για μια συμβολική αφετηρία στην έκδοση ενός εθνικού νομίσματος. Η μετατροπή του ασημιού σε νόμισμα θα ήταν μια υψηλής συμβολικής αξίας κίνηση, η οποία θα είχε λάβει χώρα αρκετά χρόνια νωρίτερα από την έκδοση του *φοίνικα,*[274] αν και εκ των υστέρων ιδωμένη αυτή η πρωτοβουλία φαίνεται ότι δεν θα είχε διαφορετική τύχη.

Παρά την ανολοκλήρωτη προσπάθεια του 1822, η προσδοκία να κοπεί νόμισμα από τη Διοίκηση επανήλθε έντονα ένα χρόνο αργότερα, την άνοιξη του 1823: σε μια φάση έξαρσης της κυκλοφορίας κίβδηλων νομισμάτων και με πρόσθετη αφορμή την απόρριψη πρότασης που είχε υποβληθεί στην κυβέρνηση από ιδιώτη με αίτημα να παραχωρήσει η πρώτη στο δεύτερο το μονοπώλιο της νομισματοκοπίας έναντι ενοικίου (ορισμένοι οικονομικά ισχυροί, ίσως μονές κ.ά., ήδη διέθεταν νομισματομηχανές). Η παραπάνω πρόταση απορρίφθηκε ως οικονομικά ασύμφορη και πολιτικά απρόσφορη

---

[272]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας*, ό.π., σ. 18-22.

[273]. Αναλυτικότερα, αυτό το ζήτημα θα μας απασχολήσει κατά την εξέταση των αναγκαστικών εράνων όπου και αναπτύσσεται η σχετική τεκμηρίωση.

[274]. Τα κατά προσέγγιση 225.384 γραμμ. καθαρού αργύρου με 3,747 γραμμ. ανά κέρμα που περιείχε ο *φοίνικας* (Sophia Lazaretou, *Greek monetary economics in retrospect: The adventures of the drachma*, Athens 2003, σ. 6) θα έδιναν περίπου 60.151 αργυρούς φοίνικες. Τα «ασημικά του 1822» επρόκειτο επομένως να αποφέρουν 5 φορές περισσότερους αργυρούς φοίνικες σε σχέση με τα 11.978 τεμάχια που κόπηκαν επί Καποδίστρια.

σε σχέση με τις απαιτήσεις του εγχειρήματος.[275] Έτσι, άρχισε να καταρτίζεται για δεύτερη φορά ένα σχέδιο κοπής νομίσματος από τη Διοίκηση αρκετά λεπτομερές για τις δεδομένες συνθήκες.[276]

Αξιολογώντας την παραπάνω πρόταση του ιδιώτη αποφάνθηκαν ότι «πρέπει και συμφέρει εις το Έθνος να συστήση το Νομισματοκοπείον δι' ίδιόν του λογαριασμόν» και προχωρούν στην κατάρτιση ενός πρώτου σχεδίου τόσο για τις στοιχειώδεις απαιτήσεις που θα είχε η οργάνωση του Νομισματοκοπείου (υπάλληλοι, καταμερισμός εργασίας, προσωρινή εγκατάσταση) όσο και τα ειδικά χαρακτηριστικά του εθνικού νομίσματος (μορφή, μέταλλο κ.λπ.). Ως «ελληνικόν θεμελιώδες νόμισμα» σ' αυτό το σχέδιο θεωρήθηκε η ασημένια *δραχμή*, υποδιαιρεμένη σε 100 χάλκινους *οβολούς* ισότιμους του *παρά* —μια ισοτιμία που εφαρμόστηκε λίγα χρόνια αργότερα στις υποδιαιρέσεις του *φοίνικα* με επιτυχία.[277]

Δεν είναι γνωστό μέχρι που έφτασαν οι συζητήσεις για την έκδοση εθνικού νομίσματος κατά το 1823. Φαίνεται όμως ότι τα επόμενα χρόνια το ζήτημα εξακολούθησε να απασχολεί. Κατά τον Ιούλιο 1824, το Βουλευτικό επανέφερε το

---

[275]. Η απόρριψη της πρότασης στηρίχθηκε σε έκθεση (βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 47, έγγρ. 8) αποτελούμενη από πέντε σύντομες πραγματείες που συνέταξε ειδική επιτροπή που σχηματίστηκε γι' αυτό το λόγο, αποτελούμενη από τους Ζαννή Δημ. Μαυροκορδάτος, Γεώργιο Λέλη, Ιωάννη-Βαπτιστή Θεοτόκη (τα ονόματά τους δημοσιεύονται επίσης στο: Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 35).

Η επιτροπή που ανέλαβε να αξιολογήσει την πρόταση, αφού τη μελέτησε (ονομαστική αξία κερμάτων, τιμές μετάλλων, λοιπά έξοδα) υπολόγισε ότι η νομισματοκοπία θα απέφερε στον ιδιώτη κέρδος 30 με 35% επί της ονομαστικής αξίας προτεινόμενων κερμάτων. Θεωρούσε έτσι ότι από οικονομικής πλευράς δεν έπρεπε να παραχωρήσει το δημόσιο το δικαίωμά του. Πλάι μάλιστα στους οικονομικούς λόγους, η επιτροπή, τοποθετούσε και τους πολιτικούς λόγους: ποια θα ήταν η υπόληψη του «εις τα πεπολιτισμένα έθνη» διερώτονταν, όταν μάθουν ότι ένας ιδιώτης «θέλει χαράττει δι' ίδιον λογαριασμόν το ελληνικόν νόμισμα, ως αγοράσας την εκ του νομισματοκοπείου ωφέλειαν ως ιλτιζάμι» και «πως εμπορούν να πληροφορηθούν την γνησιότητα του νομίσματος, όταν ιδιώτης έχει το έργον τούτο δια λογαριασμό του», παρόλο που η Διοίκηση θα έχει του δικούς της επιστάτες;

Η εν λόγω επιτροπή σημείωνε ότι στις δεδομένες συνθήκες ήταν αδύνατο να εμποδιστεί η κυκλοφορία των γνήσιων ξένων νομισμάτων από την «Ελληνικήν επικράτεια». Θεωρούσε όμως ότι ήταν αναγκαίο και θα μπορούσε να καταστεί εφικτό «όταν το εθνικόν νομισματοκοπείον χαράζη ποσότητα ικανήν νομισμάτων ώστε να διαρκέσιν εις τας εμπορικάς συναλλαγάς και δοσοληψίας». Έκρινε επίσης απαραίτητο ότι ήταν άμεσα επιβεβλημένο να υπάρχει σταθερή αντιμετώπιση της κυκλοφορίας κίβδηλων νομισμάτων «δια να μην δίδει [η Διοίκησις] αφορμάς εις τους αισχροκερδείς να παραχαράκτωσι με βλάβη και ζημίαν του έθνους». Από εκεί και πέρα με την κοπή του εθνικού νομίσματος θεωρήθηκε δεδομένη η αποκλειστική χρήση του (στις συναλλαγές, στους υπολογισμούς, στα έγγραφα και στις αναφορές).

[276]. Η πρόταση του Λαμπίκη Γ. Καρατζά και το σχέδιο κοπής εθνικού νομίσματος από τη Διοίκηση δημοσιεύεται στο: Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 31-39.

[277]. Η ισοτιμία *1 οβολός = 1 παράς* έχει χαρακτηριστεί ευφυής (Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 39) και αργότερα η υιοθέτηση μιας ανάλογης ισοτιμίας *1 λεπτό του φοίνικα = 1 παράς* αποδείχτηκε τελεσφόρα αφού διείσδυσε εύκολα στις περισσότερες καθημερινές συναλλαγές όπως έχει σημειωθεί στο: Νικόλα Δ. Κουγέα, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα 1992, σ. 31.

ζήτημα και συνέστησε σχετική επιτροπή,[278] ίσως ενόψει της άφιξης των πρώτων δόσεων του δανείου. Το Νοέμβρη του ίδιου έτους συζητήθηκε ξανά.[279] Από τις ίδιες πηγές προκύπτει ότι ένα χρόνο αργότερα, κατά τον Οκτώβρη και το Νοέμβρη του 1825, οι προβληματισμοί για την εξεύρεση μέσων πληρωμής οδήγησαν πάλι στην εναλλακτική σκέψη της κοπής κερμάτων, χάλκινων μάλιστα, με κατά τι υψηλότερη ονομαστική αξία από τον *παρά*.[280] Τέλος, άλλη μια ένδειξη της παρουσίας του ζητήματος της νομισματοκοπίας είναι οι πληροφορίες για ένα ακόμα σχέδιο που υποβλήθηκε σε συζήτηση στο Βουλευτικό το Μάρτιο του 1826.[281] Δεν μπορούμε φυσικά να αποτιμήσουμε την αρτιότητα αυτών των σχεδίων. Όμως είναι φανερό πως το ζήτημα είχε τεθεί από την αρχή της Επανάστασης ως πεδίο επέκτασης της εθνικής κρατικής κυριαρχίας.

Πλάι στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε και άλλες διεργασίες, μέσα από τις οποίες άρχισαν να αρθρώνονται προσπάθειες οριοθέτησης ενός μονοπωλίου στα νομισματικά ζητήματα. Τέτοια στοιχειώδης διεργασία ήταν οι διατιμήσεις των δυτικών νομισμάτων σε σχέση με το *γρόσι*. Μέσα απ' αυτές η Διοίκηση παρακολουθούσε την υποτίμηση των οθωμανικών ως προς τα δυτικά νομίσματα με την επίσημη νόθευσή τους κατά διαστήματα σε σύγκριση με τις νέες εκδόσεις που είχαν χαμηλότερη περιεκτικότητα σε πολύτιμο μέταλλο[282] και την ευρεία κυκλοφορία κίβδηλων. Εκ των πραγμάτων επίσης, η προσπάθεια να σχηματιστεί μια αυθεντία στο ζήτημα που εδώ μας απασχολεί, άρχισε να οριοθετείται σε σχέση με την ιδιωτική κιβδηλοποιία. Αναφορές σχετικά με περιστατικά καταστολής εντοπίζονται από το 1822[283] χωρίς σοβαρό αποτέλεσμα. Η ίδια η εθνική Διοίκηση δεν κατόρθωσε να εκδώσει δικό της νόμισμα.[284] Προσπάθησε ωστόσο να αντιμετωπίσει την παραχάραξη των υφιστάμενων

---

[278]. *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 182. Πρβλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 49.

[279]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 36.

[280]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 361. Μια πρόταση ήταν να κοπούν «χάλκινα νομίσματα προς τετρακόσια το ισπανικόν τάλλαρον», βλ. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 381-382. Κατά το τρίτο τετράμηνο του 1825 σε διάφορες περιοχές της επαναστατημένης επικράτειας το ισπανικό τάλιρο (δίστηλο) τιμάται από 420 έως 480 παράδες, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΚΥ/Λ/ΔΤ, φάκ. 319, εγγρ. 528.

[281]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 478.

[282]. Ειδικά για το γρόσι βλ. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Istanbul 2000, σ. 191.

[283]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΕ, φάκ. 2, έγγρ. 239· βλ. επίσης έγγραφα με ανακρίσεις παραχαρακτών το 1827: στο ίδιο, φάκ. 111, έγγρ. 18.

[284]. Αυτό φυσικά δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως σοβαρή αδυναμία. Ακόμη και οι ΗΠΑ δεν προέβησαν σ' αυτό το βήμα ενόσω γινόταν η Αμερικανική Επανάσταση, βλ. Lawrence H. Officer,

οθωμανικών νομισμάτων.[285] Απαγορεύοντας στους ιδιώτες την κοπή νομίσματος προσδοκούσε να μετατοπίσει αυτή τη δυνατότητα στο δικό της χώρο με την προσδοκία κάποια στιγμή να την ασκήσει η ίδια —με την κοπή κάποιων από τα ήδη υφιστάμενα σε κυκλοφορία οθωμανικά νομίσματα.[286]

Πρέπει εδώ όμως να σημειωθεί ότι οι πληροφορίες για υφιστάμενες νομισματομηχανές (Ύδρα, Γαστούνη κ.α.) δείχνει, πέρα από την ευρύτερη διάσταση αυτών των πρακτικών, μια ακόμα μορφή χρηματοδότησης που διασταυρώθηκε με την Επανάσταση. Επρόκειτο σ' ένα βαθμό για ένα ανάλογο φαινόμενο με τον *κούρσο*, ο οποίος στις νέες συνθήκες, από το 1828 δεν είχε νόημα κι έπρεπε να εγκαταλειφθεί.

Σε κάθε περίπτωση το νήμα των πρωτόλειων προσπαθειών για την έκδοση νομίσματος πιάστηκε ξανά στα επίσημα κρατικά όργανα από την άνοιξη του 1828. Υπάρχουν μάλιστα ενδείξεις ότι η κίνηση αυτή δε βασιζόταν μόνο στις εμπειρίες ή στην επεξεργασμένη εμπειρία γύρω από τα νομισματικά παιχνίδια, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μέσα από τη διενέργεια συναλλαγών και με τη βοήθεια αναγνωσμάτων εμπορικής οικονομίας. Φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να αναζητούν ισχυρότερα ερείσματα στο χώρο της θεωρίας και των γενικεύσεων που παρήγαγε η ιστορική εμπειρία. Αυτή η υπόθεση βασίζεται στο περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του Ι. Καποδίστρια, ο οποίος είχε σχετικά συγγράμματα για το χρήμα, το νόμισμα και άλλα συναφή θέματα.[287]

Την Άνοιξη λοιπόν του 1828, με μεγάλο μέρος της υπό εκκρεμότητα αναγνώρισης επικράτειας σχεδόν ελεύθερο και κάτω από τις εγγυήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων φαίνεται ότι υπήρχαν τουλάχιστον οι πολιτικοί όροι για να πραγματοποιηθεί

Between the Dollar-Sterling Gold Points : Exchange Rates, Parity and Market Behavior, Cambridge 1996, σ. 11.

[285]. Προκύπτει από το πόρισμα της επιτροπής που κατάρτισε σχέδιο κοπής εθνικούς νομίσματος το 1823, για το οποίο έγινε λόγος νωρίτερα. Για το πόρισμα βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 47, έγγρ. 8.

[286]. Κατά μια πληροφορία (τη δημοσιεύει με επιφυλάξεις ο Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 58), η εθνική Διοίκηση διέταξε το 1826 την κοπή οθωμανικών νομισμάτων. Από δημόσιο έγγραφο προκύπτει επίσης ότι τον Απρίλιο του 1825 ο υπουργός της Οικονομίας πρότεινε να ανοιχτεί νομισματοκοπείο για μαχμουτιέδες και αλιέδες. Επειδή, όπως σημείωνε, σε εκείνη τη φάση η κυκλοφορία αυτών των νομισμάτων δεν συναντούσε αντίσταση στις δοσοληψίες και άφηνε σημαντικό κέρδος, ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 79, έγγρ. 73. Είναι άγνωστο αν υπήρχαν κι άλλες τέτοιες προτάσεις.

[287]. Ενδεικτικά: [Germain] marquis Garnier, *Histoire de la monnaie, depuis les temps de la plus haute Antiquité jusqu'au règne de Charlemagne*, Paris 1819, βλ. *Ψηφιακό Αρχείο Ι. Καποδίστριας*, επιστ. επιτρ. Χρήστος Λούκος κ.ά, φορέας διαχείρισης Μουσείο Καποδίστρια – Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών [http://kapodistrias. digitalarchive. gr/]· Thomas Tooke, *Thoughts and details on the high and low prices of the last thirty years*, London 1823· του ίδιου, *Considerations on the State of the Currency*, London 1826, βλ. Ελένη Κούκου, «Ο ανέκδοτος κατάλογος των υπαρχόντων του Κυβερνήτου Ι. Καποδίστρια», *ΔΙΕΕΕ* 15 (1961) 53-80 (συγγραφέας, τόπος και ημερομηνία έκδοσης με συμπλήρωση του γράφοντος).

το βήμα. Μέχρι τα τέλη του ίδιου χρόνου αγοράστηκαν και εγκαταστάθηκαν στην Αίγινα τα απαραίτητα μηχανήματα για το νομισματοκοπείο, το Μάιο του 1829 άρχισαν οι πρώτες δοκιμαστικές κοπές, στην Δ΄ Εθνοσυνέλευση επικυρώθηκαν οι κατευθύνσεις που είχαν δρομολογηθεί παλαιότερα, την 1η Οκτωβρίου του 1829 κυκλοφόρησαν επίσημα τα πρώτα νομίσματα και σταμάτησαν την 1η Φεβρουαρίου του 1833 (βλ. *Πίνακας* 2-3).[288] Η κοπή του *φοίνικα* από μόνη της ήταν υψηλής σημασίας συμβολικό γεγονός, το οποίο συνέπεσε με τη λήξη του Ρωσο-τουρκικού πολέμου και τη Συνθήκη Αδριανούπολης (Σεπτέμβρης 1829), η οποία είχε καθοριστικά αποτελέσματα τόσο για την αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας όσο και για τον καθορισμό της έκτασης της ελληνικής επικράτειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-3

Συνολική νομισματοκοπία φοίνικα και χάλκινων κερμάτων (λεπτών)

κέρμα	*τεμάχια*[289]		*αξία νομισμάτων*		*% κατανομή αξίας*	
1 λεπτό	1.523.685		15.237		1,9	
5 λεπτά	801.714		40.086		4,9	
10 λεπτά[(i)]	2.916.620		291.662		35,9	
20 λεπτά[(ii)]	2.272.650	*7.514.669*	454.530	*801.515*	55,9	*98,5*
φοίνικας	11.978	*7.526.647*	11.978	*813.493*	1,5	*100,0*

Σημ: Οι αξίες έχουν στρογγυλοποιηθεί στη μονάδα και τα % στο 1ο δεκαδικό ψηφίο. [(i)]Το 98,8% των τεμάχια εκδόθηκαν έως το Σεπτέμβριο του 1831. [(ii)]Η έκδοσή τους αρχίζει το Σεπτ. του 1831.
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΝΚ/ΒΝΣ, φάκ. 138, έγγρ. 2.

Ωστόσο, η οικονομική σημασία του αργυρού φοίνικα, όπως είναι γνωστό, ήταν μηδαμινή κυρίως εξαιτίας των λιγοστών τεμαχίων[290] που κυκλοφόρησαν. Η αξία τους

[288]. Αναλυτικότερα για τα παραπάνω βλ. Γεώργιος Δημακόπουλος, ό.π. και *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 126-127, 178-179.

[289]. Περίπου ίσος αριθμός τεμαχίων (*1 λεπτό*: 1.518.285· *5 λεπτά*: 802.074· *10 λεπτά*: 2.916.980· *20 λεπτά*: 2.272.650· *φοίνικας*: 11.978) δημοσιεύεται στο: Γεώργιος Γεωργιόπουλος, «Το νεοελληνικό νόμισμα από την Ανεξαρτησία μέχρι σήμερα», *Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*, επιμ. Ελένη Γραμματικοπούλου, Αθήνα 2002, σ. 128· Γεώργιος Δημακόπουλος, «Το εθνικόν νομισματοκοπείον», *ό.π.* Αντίθετα στα: Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830 – 1910*, Αθήνα 1999, σ. 72· Νικόλα Δ. Κουγέα, *ό.π.*, σ. 32 (το πρώτο παραπέμπει στο δεύτερο και το δεύτερο στον Ν. Πράτσικα) οι αριθμοί που δίνονται είναι αρκετά χαμηλότεροι, προσδιορίζοντας τη συνολική αξία των εκτυπώσεων στους 606.864 *φοίνικες*.

[290]. Σαφώς, υπήρχε και ο παράγοντας της περιεκτικότητας σε πολύτιμο μέταλλο σε σχέση με τα άλλα νομίσματα, ωστόσο, αυτό ήταν δυνατό να διορθωθεί σε περίπτωση που συνεχιζόταν η κοπή του αργυρού νομίσματος. Η περιεκτικότητα του σε ασήμι ήταν 3,747 γραμμάρια αντί των προβλεπόμενων 4,074 γραμμαρίων, Sophia Lazaretou, *ό.π.*, σ. 6. Ωστόσο, 1 γρόσι το 1829 περιείχε 0,72 γραμμάρια ασήμι (Şevket Pamuk, *ό.π.*, σ. 191) τη στιγμή που ονομαστικά 1 φοίνικας ήταν ίσος με 2,5 γρόσια (kuruş). Καθίσταται έτσι σαφές ότι υπήρχε κίνητρο να εξαφανιστεί ο αργυρός φοίνικας από τις συναλλαγές, αφού δίνοντας κανείς 2,5 γρόσια (1,8 γραμμ. ασήμι) μπορούσε να πάρει 1 φοίνικα (με 3,747 γραμμ. κατά μέσο όρο περιεκτικότητα σε ασήμι). Πρόκειται για το γνωστό ως *νόμο του Gresham* που σύντομα

ανερχόταν μόλις στο 0,1% των συνολικών δαπανών που προβλέφθηκε να διενεργηθούν από το Μάιο του 1829 έως τον Απρίλιο του 1830. Η συναφής οικονομική πρωτοβουλία του Κυβερνήτη, η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, δεν είχε φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα και γενικότερα δεν υπήρχαν οι οικονομικοί πόροι για να στηριχθεί το αργυρό νόμισμα.[291] Αντίθετα, τα διαθέσιμα ορειχάλκινα κανόνια αποτέλεσαν θαυμάσια πρώτη ύλη για τις χάλκινες υποδιαιρέσεις του φοίνικα. Έτσι, ενώ ο φοίνικας κόπηκε σε ελάχιστα τεμάχια, δεν συνέβη το ίδιο με τα μικρά χάλκινα κέρματα που είχαν *συμπληρωματικό* χαρακτήρα (monnaie divisionnaires).

Η παύση της κοπής του αργυρού φοίνικα και η διαρκής κοπή των χάλκινων λεπτών, κατέστησε τα τελευταία οιονεί νόμισμα για τις δοσοληψίες που λάμβαναν χώρα στο «ισόγειο», όπως τις αποκαλούσε στις μεταφορικές αναλύσεις του ο Φ. Μπρωντέλ.[292] Ιδίως τα κέρματα των *δέκα* και των *είκοσι λεπτών*, ήταν αρκετά για ένα πλήθος καθημερινών συναλλαγών (διατροφή, ημερομίσθια).[293] Έτσι, στις δεδομένες συνθήκες που κανόνας ήταν η κυκλοφορία πλήθους νομισμάτων —το καθένα από τα οποία είχε διαφορετική σημασία (άλλο προτιμούνταν για καθημερινές συναλλαγές, άλλο για αποθησαύριση κ.λπ.)— οι χάλκινες υποδιαιρέσεις του φοίνικα πρέπει να κατέλαβαν υπολογίσιμη θέση στο χώρο των μικροσυναλλαγών.

αποτυπώνεται με την έκφραση *το κακό νόμισμα διώχνει το καλό*: «Αν (…) κυκλοφορούν δύο τύποι νομίσματος με την ίδια ονομαστική αξία, αλλά διαφορετική εσωτερική αξία (διότι το ένα από τα δύο έχει χαμηλότερη περιεκτικότητα σε πολύτιμο μέταλλο, επειδή είναι πλαστό ή φθαρμένο), το κοινό τείνει να χρησιμοποιεί το κακό νόμισμα για τις εσωτερικές πληρωμές. Το καλό νόμισμα ως εκ τούτου θα αποθησαυρισθεί, θα τηχθεί σε μέταλλο ή θα χρησιμοποιηθεί για εξωτερικές πληρωμές, και θα εξαφανισθεί έτσι από την κυκλοφορία», Ernesto Screpanti – Stefeno Zamagni, *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, τ. Α΄, επιμ. Νίκος Θεοχαράκης, μτφρ. Αντριάννα Σακκά, Αθήνα 2002, σ. 47.

[291]. «Ως γράφει ο Κοντόσταυλος: "(…) ο κύριος σκοπός του Νομισματοκοπείου ήτον να προμηθευθή το Έθνος από μικρά χάλκινα νομίσματα δια να εξορισθή ο παράς από την Ελληνικήν Επικράτειαν, και ούτω να σωθή η κατάστασις των Ελλήνων από την περαιτέρω φθοράν των τουρκικών νομισμάτων, δια τούτο και δια την σπανιότητα του αργύρου δεν εκόπησαν παρά οι αφεύκτως αναγκαίοι (11.978 μόνον) δια να γνωρίση το Έθνος το νομισματικόν σύστημα της Ελλάδος". Συνεπώς συμβολικώς και μόνον εκόπησαν φοίνικες, ώστε να υπάρξη και εν τοις πράγμασιν η ελληνική νομισματική μονάς, της οποίας αι υποδιαιρέσεις θα αντικαθίστων το μειωμένης εσωτερικής αξίας τουρκικόν νόμισμα (…)», Γεώργιος Δημακόπουλος, ό.π. Φυσικά, όπως εύκολα γίνεται κατανοητό, το πρόβλημα σ' αυτό το σκεπτικό δεν ήταν ο παράς, ο οποίος είχε ευτελή αξία, αλλά τα μεγαλύτερης ονομαστικής αξίας οθωμανικά νομίσματα.

[292]. «[Ο] χρυσός προορίζεται για τους ηγεμόνες ή τους μεγαλεμπόρους (…)· το ασήμι, για τις συνηθισμένες δοσοληψίες· ο χαλκός, φυσικά, για το ισόγειο: είναι το "μαύρο" νόμισμα των μικρών και των φτωχών· αναμεμειγμένος κάποτε με λίγο ασήμι, μαυρίζει γρήγορα και είναι άξιο πάντα του ονοματός του», Fernand Braudel, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 497.

[293]. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις που γίνονται στο: Νικόλα Δ. Κουγέα, *ό.π.*, σ. 30-31.

Η ονομαστική ισοτιμία 1 προς 1 ανάμεσα στο *λεπτό* και τον *παρά*[294] έχει ενδιαφέρον ότι έτεινε να διατηρηθεί με τη μείωση του βάρους του πρώτου, έτσι που αυτό να παρακολουθεί την υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος. Ωστόσο αποτελεί ερώτημα ποια ήταν η πραγματική ισοτιμία παρά – λεπτού, επειδή το πρώτο περιείχε ψήγματα αργύρου σε σχέση με το δεύτερο που ήταν αμιγώς χάλκινο.[295] Γενικά πάντως φαίνεται πως το *λεπτό* ακολούθησε την πορεία του *παρά*.[296] Από αναλυτικά στοιχεία που διαθέτουμε για δύο περίπου χρόνια, από τον Ιούλιο του 1830 έως το Μάιο 1832,[297] φαίνεται ότι ο ρυθμός υποτίμησης του *παρά* έναντι του ισπανικού δίστηλου ήταν περίπου ίδιος με τη μείωση του βάρους των μονόλεπτων (*Διάγραμμα* 2-7).

Φαίνεται, δηλαδή, ότι το νομισματοκοπείο παρακολουθούσε την υποτίμηση του παρά κι ελάττωνε το βάρος του λεπτού για να συντηρεί την ονομαστική ισοτιμία του με τον παρά. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ενώ όλες οι χάλκινες υποδιαιρέσεις του φοίνικα είχαν μια ελάχιστη απόκλιση από το προβλεπόμενο βάρος τους (3,8% κατά μέσο όρο), η μέση απόκλιση από το πραγματικό τους βάρος ήταν ανεπαίσθητη (2,1% κατά μ.ό.). Μπορεί λοιπόν να απουσίαζε το πολύτιμο μέταλλο από τη σύστασή τους,

---

[294]. *ΓΕΕ*, αρ. 66 (28.9.1829).

[295]. Προβλεπόμενο βάρος *λεπτού* 0,50 δράμια ή 8 καράτια ή 32 κόκκοι χαλκού (100 δράμια = 1.600 καράτια = 6.400 κόκκοι, βλ. Πάνου Ν. Πλέσκα, *Συγκριτικοί πίνακες νομισμάτων μέτρων και σταθμών*, Κέρκυρα 1866, σ. 165). Το αντίστοιχο συνολικό βάρος του *παρά* ήταν 0,031 δράμια ή σχεδόν ½ καράτι (0, 496 για την ακρίβεια) ή περίπου 2 κόκκοι (1, 98 πιο συγκεκριμένα), το 78% χαλκός και το 22% ασήμι (≈1, 5 κόκκο χαλκό και ≈0, 5 κόκκο ασήμι). «Είναι φανερό ότι ο ρόλος του χαλκού είναι συνήθως ο λιγότερο σημαντικός, επειδή τα μικρά νομίσματα έχουν μια αξία χωρίς ακριβή αντιστοιχία με το μέταλλο που περιέχουν· συχνά έχουν τον χαρακτήρα του χαρτονομίσματος, και μάλιστα θα λέγαμε μικρού», Fernand Braudel, *ό.π.*, σ. 498.

[296]. Όπως έχει σημειωθεί: «Εφόσον η ποσότητα των φοινίκων που κυκλοφορούσε ήταν ανεπαρκής (…) τα λεπτά αποσυνδέθηκαν από το φοίνικα και ακολούθησαν την εξέλιξη των παράδων, με τη αξία των οποίων είχαν ταυτιστεί από το 1828», Νικόλα Δ. Κουγέα, *ό.π.*, σ. 34-35.

[297]. *Στατιστική περιγραφή της κοπής χάλκινων κερμάτων (λεπτά φοίνικα)*:

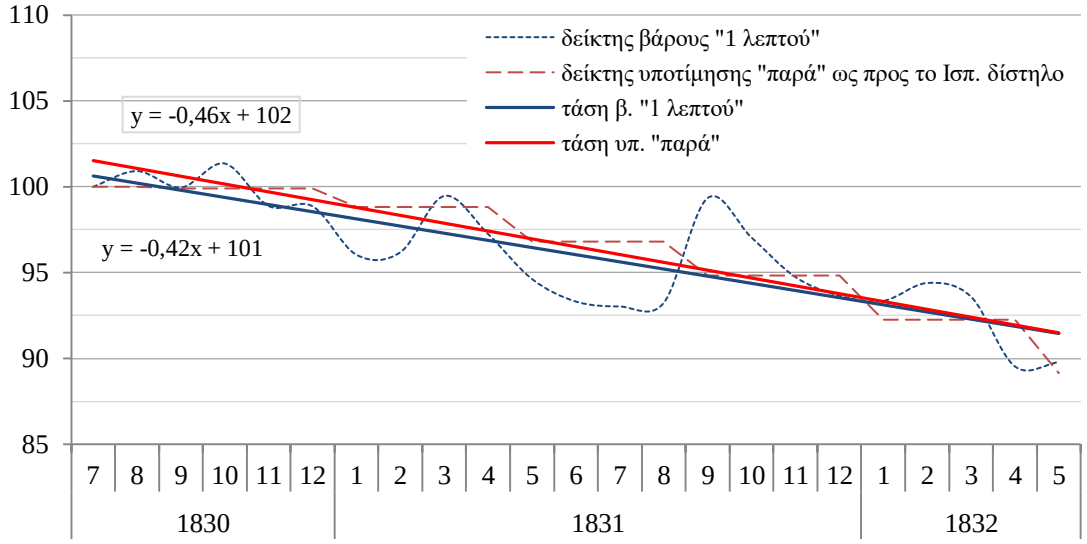
I	: ονομαστική αξία κερμάτων	1	5	10	20	γενικά
II	: τεμάχια κατά την περίοδο του δείγματος	865.921	379.856	2.401.357	1.301.348	4.948.482
III	: σύνολο κερμάτων που κόπηκαν	1.523.685	801.714	2.916.620	2.272.650	7.514.669
IV	: % (II÷III)	57%	47%	82%	57%	66%
V	: συνολική ονομαστική αξία	8.659	18.993	240.136	260.270	528.057
VI	: προβλεπόμενα δράμια χαλκού	0,50	2,50	5	10	
VII	: τυπική απόκλιση (δράμια ως προς το VI)	[(i)]0,02	0,08	0,21	0,42	
X	: % (VII÷VI)	3,6%	3,2%	4,3%	4,2%	3,8%
IX	: πραγματικά δράμια χαλκού (μέσος όρος)	[(ii)]0,50	2,42	4,81	9,61	
X	: τυπική απόκλιση (δράμια ως προς το IX)	[(iii)]0,02	0,02	0,10	0,17	
XI	: % (X÷ IX)	3,5%	1,0%	2,0%	1,7%	2,1%

Σημ: τιμές πριν τη στρογγυλοποίηση [(i)] 0,018· [(ii)] 0,495· [(iii)] 0,018.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 236· *ΓΕΕ*, αρ. 66 (28.9.1829), αρ. 79 (14.10.1831).

ωστόσο σε γενικές γραμμές η διαφύλαξη του βάρους τους ήταν επιβεβλημένη, γιατί συντηρούσε τη μορφή τους κι εξασφάλιζε έτσι ένα στοιχειώδες κύρος.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-7

Δείκτης βάρους 'λεπτού' του Φοίνικα και ισοτιμία 'παρά' - ισπανικού τάλ. δίστηλου, Ιούλιος 1830 – Μάιος 1832

Σημ: Έτος βάσης Ιούλ. 1830.
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 236· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΚΥ/Λ/ΔΤ, φάκ. 319, έγγρ. 528.

Η σημασία λοιπόν του φοίνικα ήταν κυρίως συμβολική για το συγκροτούμενο ελληνικό κράτος. Ουσιαστική συμβολή είχαν κυρίως οι χάλκινες υποδιαιρέσεις του. Ο φοίνικας ήταν το βήμα που διακήρυξε, αλλά δεν κατάφερε να ξεκινήσει το συγκροτούμενο κράτος μέχρι τότε. Είδαμε ότι η έκδοση νομίσματος και η ίδρυση νομισματοκοπείου βρίσκονταν σε διαρκή ζύμωση με την εκπόνηση σχεδίων πολύ πιο αναλυτικών από την απλή διακήρυξη σ' ένα πανηγυρικό κείμενο, έτσι που επί Καποδίστρια, με τη λήξη του πολέμου, είχε καταστεί αρκετά ώριμο για να δοκιμαστεί. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι παρά την ήττα του καποδιστριακού πόλου συνέχισαν να εκδίδονται οι χάλκινες υποδιαιρέσεις του φοίνικα. Και αυτό δείχνει ότι παρά την πόλωση ήταν αυτονόητη η σχέση της πολιτικής ανεξαρτησίας με την ύπαρξη ενός νομίσματος που θα εκδίδεται από το κράτος που συγκροτείται. Αναπόφευκτα ωστόσο, επειδή το αυτό το νόμισμα, ο αργυρός φοίνικας, εγκαταλείφτηκε πολύ γρήγορα, το ζήτημα της νομισματικής μονάδας στις αρχές του 1833 τέθηκε ξανά, όχι όμως από την αρχή, αλλά στο πλαίσιο που είχε διαμορφώσει η επαναστατική ηγεσία από το δεύτερο χρόνο του αγώνα.

2.2 Πολιτικά στελέχη οικονομικού κλάδου και αναδυόμενο πολιτικό κέντρο

Πολύ σύντομα, αφότου ξέσπασε η Επανάσταση, όπως έχουμε πει, διαμορφώθηκε ένα πλαίσιο που εξασφάλιζε ότι οι δημόσιες λειτουργίες διεκπεραιώνονταν από θεσμικά όργανα με κατανεμημένες αρμοδιότητες. Σ' αυτό το πλαίσιο ενεργοποιούνταν οι κρατικές εξουσίες από πολιτικούς και διοικητικούς αξιωματούχους: οι αξιωματούχοι ενεργοποιούν.[298] Απ' αυτή την άποψη θα επικεντρωθούμε παρακάτω ιδίως στους επικεφαλής του οικονομικού κλάδου της Διοίκησης. Το ενδιαφέρον εδώ απορρέει από τη βαθμιαία γεωγραφική διαφοροποίηση της στελέχωσης, η οποία συνυφαίνεται με τη διαμόρφωση πόλων ισχύος κι επίκεντρο τη διαμόρφωση εθνικού πολιτικού κέντρου.

Πρώτος υπουργός της Οικονομίας ήταν ο Πανούτσος Νοταράς, προεστός της Κορινθίας, μάλλον μορφωμένος, ο οποίος θήτευσε στην ίδια θέση μέχρι τη Β΄ Εθνοσυνέλευση, τον Απρίλη του 1823.[299] Είχε εμπειρία σε διαχειριστικά ζητήματα. Η παρουσία του ωστόσο στο υπουργείο είχε περισσότερο πολιτική χροιά, στα πλαίσια των πόλων εξουσίας που σχηματίζονταν.[300] Η προχωρημένη ηλικία του Νοταρά κι άλλοι περιστασιακοί παράγοντες είχαν αποτέλεσμα για σχετικά μεγάλα διαστήματα τα χρέη υπουργού να εκτελούνται από το γενικό γραμματέα του Υπουργείου, το Σπύρο Παπαλεξόπουλο, προεστό από το Άργος με ικανοποιητική μόρφωση και καλή γνώση καταστιχογραφίας κατά το διπλογραφικό σύστημα.[301] Ενίοτε αντικαταστάτης ήταν και ο Ιωάννης Βιζούλας, μορφωμένος από το Ζαγόρι,[302] ο οποίος όντας γενικός γραμματέας στην Αρχιγραμματεία της Επικρατείας παρείχε ανάλογες υπηρεσίες στο

---

[298]. Bob Jessop, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: σκέψεις σχετικά μ' ένα θέμα του Πουλαντζά», *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, επιμ. Άλκης Ρήγος – Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αθήνα 2001, σ. 101-102.

[299]. Ο Νοταράς ήταν ένας από τους σημαίνοντες εκπροσώπους της ομώνυμης αρχοντικής οικογένειας της Κορίνθου. Η οικογένειά του είχε φροντίσει να μορφωθεί —για ένα διάστημα είχε ζήσει στο εξωτερικό με τον αδερφό του Ιωάννη που σπούδαζε γιατρός, Χρήστος Α. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, τ. Δ΄, χ.τ. χ.χ., σ. 51-52.

[300]. Ο ίδιος συντάχθηκε πολιτικά με τον Α. Μαυροκορδάτο και το Γ. Κουντουριώτη, Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος*, ό.π., σ. 139.

[301]. Καταγόταν από οικογένεια τουλάχιστον μεσαίας κοινωνικής εμβέλειας του Άργους, βλ. Χρήστος Α. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 117· Φώτιος Χρυσανθόπουλος, *Βίοι Πελοποννησίων*, ό.π., σ. 69. Κατά πάσα πιθανότητα ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας.

[302]. Καταγόταν από οικογένεια που είχε ανεπτυγμένη οικονομική δράση. Ήταν ανιψιός του ηπειρώτη πρόκριτου Αλέξη Νούτσου, ο οποίος ήταν γιος του μεγαλέμπορου και τραπεζίτη Γιανούτσου Καραμεσίνη, Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 228· *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π.

Υπουργείο της Οικονομίας, όταν απουσίαζε ο Παπαλεξόπουλος.[303] Αυτή την περίοδο, όπως έχουμε και αλλού επισημάνει, σημαντικός ήταν και ο οικονομικός ρόλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Τα στελέχη της, διατηρώντας στενούς δεσμούς με τις τοπικές κοινωνίες συνέβαλαν στην άντληση πόρων, ασφαλώς πρώτα και κύρια προς το ταμείο της Γερουσίας και από εκεί είτε στο ταμείο της *Εθνικής Διοίκησης* είτε σε τόπους χρήσεις με την έγκριση ή όχι της Εθνικής Διοίκησης. Περιοριζόμαστε εδώ να αναφέρουμε τον «υπουργό» της Οικονομίας της Γερουσίας Ιωάννη Οικονομίδη από το Νεόκαστρο[304] και το γραμματέα της Νικόλαο Σπηλιάδη, ο οποίος ήταν από τους πλέον καταρτισμένους σε διαχειριστικά ζητήματα, όπως θα δούμε και παρακάτω.[305]

Η έναρξη της δεύτερης κυβερνητικής περιόδου το Μάη του 1823 δε βρήκε κανέναν από τους υπουργούς της πρώτης περιόδου σε ομόλογη θέση.[306] Αρχικά υπουργός της Οικονομίας τοποθετήθηκε ο Αναγνώστης Σπηλιωτάκης, πρόκριτος από το Μυστρά. Παύτηκε όμως στα τέλη Αυγούστου επειδή έπαψε να ανταποκρίνεται στα καθήκοντά του (η στάση του δεν ήταν άσχετη από την κρίση στα κυβερνητικά όργανα το καλοκαίρι του ίδιου έτους).[307] Στη θέση του διορίστηκε ο Χαράλαμπος Περρούκας, ένα πρόσωπο που είχε πείρα σε διαχειριστικά ζητήματα όντας μεγαλέμπορος και προερχόταν από οικογένεια που φρόντιζε τα μέλη της να έχουν τις μορφωτικές προϋποθέσεις για να ανταποκρίνονται σ' αυτά.[308] Τότε όμως οι τριβές που οδήγησαν

---

[303]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., τ. Β΄, Πειραιάς 1839, σ. 51· *«Αρχείο Αγώνος» 1806-1832, από τα ιστορικά αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, Επιτομές εγγράφων*, τ. Α΄, επιμ. Μαρία Δημητριάδου, Αθήνα 2011, σ. 277· Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 234.

[304]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Θ΄ (16), Αθήνα 1999, σ. 53· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική,* ό.π., τ. Γ΄, σ. 411· Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της Ιστορίας*, ό.π., σ. 266.

[305]. Άλλοι γραμματείς, υφιστάμενοι του Σπηλιάδη, ήταν οι Βασίλειος Βανικιώτης, Προκόπιος παπά Θεοδωρόπουλος, Βασίλειος Γεωργιάδης, Λ. Πέτρου, Παναγιώτης Σταματέλου, Κ. Ζαφειρόπουλος, Νικήτας Κάλλας, Γ. Σκαλίδης, Χαραλάμπης, Β. Γ. Αγιοπετρίτης κ.ά. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 316, 328, 333, 338.

[306]. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 157.

[307]. Ενώ τελείωσε η άδειά του παρέμεινε στην επαρχία του και παραιτήθηκε «(…) του υπουργήματός του σιωπηλώς» όπως έγραφε η σχετική απόφαση της αντικατάστασής του, ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 2, έγγρ. 6. Ο ίδιος βέβαια αποδέχτηκε θέση μέλους στο (νέο) Εκτελεστικό που συγκροτήθηκε στις αρχές του 1824 με πρόεδρο το Γ. Κουντουριώτη. Ίσως η απόσυρσή του από το Υπουργείο της Οικονομίας είχε να κάνει με τις πολιτικές τριβές σε μια φάση που το (παλιό) Εκτελεστικό ελεγχόταν από τους Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Ανδρέα Μεταξά και Σωτήριο Χαραλάμπη. Αυτά είναι τα μέλη του Εκτελεστικού που υπόγραψαν την απόλυσή του (*στο ίδιο*).

[308]. Ενδεικτικά: «The documents we have been examining show that the enterprises of the Argos noblemen demanded their schooling; Ioannis Peroukas writes to his brother Charalambos who is in business the "(be) will tell you about a calculation that is very beneficial, from the most beautiful and most scientific subject, of the empress of mathematics Algebra, " which, after you have been taught it, will be of use to our business», Olga Karageorgou-Kourtzis, "Aspects of Education in the Peloponnese

στην πρώτη φάση του Εμφυλίου άρχισαν να κορυφώνονται προκαλώντας νέες ανακατατάξεις στο Υπουργείο και πιο συγκεκριμένα την καθαίρεση του Περρούκα.[309] Υπενθυμίζεται εδώ πως ο Σπηλιωτάκης παύτηκε από το Εκτελεστικό που στην πορεία έμεινε γνωστό ως *παλαιό*, ενώ ο Περρούκας από τις δυνάμεις που έπειτα συγκρότησαν το *νέο*.

Ουσιαστικά, κατά το διάστημα που διήρκεσε η πρώτη φάση του Εμφυλίου και ώσπου να επιτευχθεί μια νέα πρόσκαιρη, όπως αποδείχτηκε ισορροπία, επικεφαλής στο Υπουργείο της Οικονομίας ήταν ο γενικός γραμματέας του, ο Σπ. Παπαλεξόπουλος, ο οποίος εξακολουθούσε να είναι στην ίδια θέση για τρίτο συνεχόμενο χρόνο.[310] Έτσι, ενώ οι υπουργοί άλλαζαν καθώς μεταβάλλονταν οι συμμαχικοί πόλοι, οι εναλλαγές αντισταθμίζονταν από τη διάρκεια της παραμονής του γενικού γραμματέα για μεγαλύτερα διαστήματα, σε κάθε περίπτωση μέσω της πολιτικής προσχώρησής του στο νέο κυβερνητικό σχήμα.

Μετά τον Παπαλεξόπουλο, υπουργός της Οικονομίας έγινε ο Νικόλαος Πονηρόπουλος. Αυτός, όπως και οι προηγούμενοι υπουργοί ήταν Πελοποννήσιος με πείρα στις διαδεδομένες οικονομικές πρακτικές[311] που ασκούσαν μέχρι τότε οι Έλληνες, κυρίως οι έμποροι και οι προεστοί. Έμεινε σ' αυτή τη θέση μέχρι το Μάρτη του 1826 που αναχώρησε για τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση.[312] Αφού αποχώρησε, υπουργός διορίστηκε ο Υδραίος Νικόλαος Οικονόμου για ένα μήνα περίπου, γιατί όπως προαναφέρθηκε ανέλαβε η Διοικητική Επιτροπή που συστάθηκε έπειτα από την πτώση του Μεσολογγίου. Η σχέση βέβαια του Οικονόμου με το Υπουργείο της Οικονομίας είχε αρχίσει από το Νοέμβρη του 1824, καθώς αρχικά αναπλήρωνε το γενικό

---

from 1810 to 1820 According to the Peroukas Archives from Argos", *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands : toward a social and economic history. Studies in Honor of John C. Alexander*, ed. Elias Kolovos – Phokion Kotzageorgis – Sophia Laiou – Marinos Sariyannis, Istanbul 2007, σ. 179. Ας σημειωθεί επίσης ότι ο Δημήτριος Περρούκας καταγράφεται στους συνδρομητές της έκδοσης *Διδασκαλία εντελής συστηματική*, ό.π.

[309]. Κορυφαία ανακατάταξη στο Υπουργείο της Οικονομίας ήταν η καθαίρεση του Περρούκα. Ο τελευταίος, χωρίς να έχει την αρμοδιότητα, είχε χορηγήσει στο Νικηταρά άδεια αποκλειστικής χρήσης της αλυκής Θερμησίας. Η καθαίρεσή του έγινε από το Βουλευτικό, το οποίο επίσης δεν είχε τέτοια αρμοδιότητα. Αναλυτικότερα βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά Κόμματα*, ό.π., σ. 92-94 και ενδεικτικά *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 653-655 και 662-664· Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1851, σ. 568.

[310]. Στην πρώτη εμφύλια σύγκρουση τάχθηκε τελικά με το Βουλευτικό (στο Κρανίδι), το οποίο σχημάτισε με το νέο Εκτελεστικό την εθνική Διοίκηση που επικράτησε στον Α΄ Εμφύλιο, βλ. *στο ίδιο*, τ. Β΄, Αθήνα 1852, σ. 10, 13-14.

[311]. Χρήστος Α. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 187.

[312]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 234.

γραμματέα και έπειτα ανέλαβε ο ίδιος αυτή τη θέση.[313] Σ' αυτήν την κυβερνητική περίοδο, ο Οικονόμου —μαζί με το Γ. Σταύρου—, ήταν ένα από τα πρόσωπα που βρισκόταν πολύ κοντά στον πρόεδρο του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτη με οικονομικές αρμοδιότητες.[314] Κατά τη διάρκεια τέλος της Αντικυβερνητικής Επιτροπής υπουργός της Οικονομίας ήταν πρώτα ο Γεώργιος Μαυρομάτης και ύστερα, μέχρι την άφιξη του Κυβερνήτη, ο Παναγιώτης Λιδωρίκης, δύο πρόσωπα που προέρχονταν από επιφανείς οικογένειες προεστών της Ρούμελης (βλ. *Πίνακας* 2-4).[315]

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-4

Υπουργείο της Οικονομίας: υπουργοί 1822-1827

Ονοματεπώνυμο[(α)]	*Έναρξη θητείας*[(β)]	*Είδος Στελέχους*[(γ)]	*Γεωγραφική καταγωγή*	
Πανούτσος Νοταράς	1/1822	Πολ.	Πελοπόννησος	Κόρινθος
Αναγνώστης Σπηλιωτάκης	4/1823	Πολ.	»	Σπάρτη
Χαράλαμπος Περρούκας	8/1823	Πολ.	»	Άργος
Σπυρίδων Παπαλεξόπουλος[(i)]	11/1823	Πολ., Διοίκ.	»	»
Νικόλαος Πονηρόπουλος	7/1824	Πολ.	»	Κυπαρισσία
Νικόλαος Οικονόμου[(i)]	3/1826	Πολ., Διοίκ.	Ύδρα	Ύδρα
Γεώργιος Μαυρομάτης	4/1827	Πολ.	Στ. Ελλάδα	Ξηρόμερο
Παναγιώτης Λιδωρίκης	10/1827	Πολ.	»	Λιδορίκι

Σημ: [(α)]Οι περισσότεροι ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας. [(β)]Μήνας/έτος. [(γ)]Πολιτικό, Διοικητικό. [(i)]Γενικοί Γραμματείς που εκτελούσαν χρέη Υπουργού.

Πηγές: Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827 : Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1966, σ. 234· *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων «Ο Ερμής των νέων Ελλήνων»*, Πέτρος Πιζάνιας (επιστ. δ/ντής έρευνας), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.

Με τις αλλαγές του Καποδίστρια στο κυβερνητικό σύστημα, *πρόβουλος* (επικεφαλής) στο τμήμα της Οικονομίας τοποθετήθηκε ο Γ. Κουντουριώτης με *Α΄ Γραμματέα* το Νικόλαο Σπηλιάδη και *Β΄ Γραμματέα* τον Ανδρέα Παπαδόπουλο. Ο πρώτος, με δεδομένο τη μεγάλη περιουσία που είχε η οικογένειά του και τις θέσεις που είχε αναλάβει μέχρι τότε, ήταν εξοικειωμένος με ζητήματα οικονομικής διαχείρισης. Η τοποθέτησή του όμως πρέπει να υπάκουσε σε ανάγκες τήρησης πολιτικών ισορροπιών. Αντίθετα, οι περιπτώσεις του δεύτερου και του τρίτου είχαν περισσότερο τεχνικό

313. *Στο ίδιο*, σ. 234.

314. Το Δεκέμβρη του 1824, προσωρινά, εξουσιοδοτήθηκε να υπογράφει ως «ο επιτροπικώς του Προέδρου», όσο απουσίασε ο τελευταίος, βλ. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 80.

315. Χρήστος Α. Στασινόπουλος, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 205, 334. Τον Μαυρομάτη τον αντικατέστησαν «ως μη συμφωνούντα προς το πνεύμα της Κυβερνήσεως» βλ. Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 85.

χαρακτήρα. Ο Σπηλιάδης είχε χρηματίσει γραμματικός σε εμπορικούς οίκους, είχε πάρει σχετική μόρφωση πριν από την Επανάσταση και ήταν γραμματέας σε ποικίλες δημόσιες θέσεις κατά τη διάρκειά της, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.[316] Ανάλογη εμπειρία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης είχε κι ο Παπαδόπουλος.[317]

Ο Κουντουριώτης μαζί με άλλα δύο μέλη του Πανελληνίου, το Γεώργιο Σταύρου και τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, ήταν οι πρώτοι που στελέχωσαν την *Επιτροπή της Οικονομίας*.[318] Ουσιαστικά οι δύο τελευταίοι ήταν αυτοί που διηύθυναν τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών σ' αυτή τη φάση. Και είχαν συσσωρεύσει την πείρα που χρειαζόταν για να το κάνουν. Ο Σταύρου διηύθυνε για μια δεκαετία πριν αρχίσει η Ελληνική Επανάσταση τον εμπορικό και τραπεζικό οίκο που διατηρούσε η οικογένειά του στη Βιέννη, στην εμπορική σχολή της οποίας είχε επίσης σπουδάσει.[319]

Ανάλογες εμπειρίες είχε κι ο Κοντόσταυλος, ο οποίος διατηρούσε εμπορικό-χρηματιστικό οίκο στο Λονδίνο και είχε αναμιχθεί στη διαχείριση των δανείων.[320] Ο

---

[316]. Τάσου Θ. Γριτσόπουλου, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971) 33-253. Ενδεικτικά, κάποια από τα αξιώματα που κατέλαβε το *Εικοσιένα*: αρχιγραμματέας της Πελοποννησιακής Γερουσίας (1822–1823), γενικός γραμματέας του Εκτελεστικού το 1823, γραμματέας της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης (Τροιζήνα 1827), πρώτος Γραμματέας του τμήματος της Οικονομίας του Πανελληνίου (1828), *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π.

[317]. Ενδεικτικά: Β΄ Γραμματέας του Βουλευτικού (1824–1825), Α΄ Γραμματέας του Βουλευτικού (1825–1826), Αρχιγραμματέας Γ΄ Εθνοσυνέλευσης (Επίδαυρος 1826), *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π. Ενίοτε, στη σχετική βιβλιογραφία, ο Ανδρέας Παπαδόπουλος συγχέεται με τον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρεττό, ιθακήσιο γιατρό και έφορο στη βιβλιοθήκη της Ιονίου Ακαδημίας (A. Papadopoulo Vreto, *Notizie biografiche - storiche su Federico conte di Guilford pari d' Ingailterra, e sulla da lui fondata Universita Ionia,* Atene 1846, σ. xix). Αφενός όμως ο Παπαδόπουλος-Βρεττός ήρθε αργότερα από την Κέρκυρα —«Παραιτηθείς (…) της διευθύνσεως της Βιβλιοθήκης (…) το 1830, δεν έμεινεν επί μακρόν αργός. Το επόμενον έτος, λαβών πρόσκλησιν του Καποδιστρίου, κατήλθεν εις την Ελλάδα (…)» —Φάνης Μιχαλόπουλος, «Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός 1800-1876», *Νέα Εστία* 283 (1938) 1300-1306— ενώ ο Ανδρέας Παπαδόπουλος διορίστηκε το Γενάρη του 1828. Αφετέρου, η υπογραφή του τελευταίου στα έγραφα που εξέδιδε το Πανελλήνιο το 1828 —ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 477, έγγρ. 3— ταυτίζεται με την υπογραφή που έχει δημοσιεύσει η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος βλ. *Υπογραφές αγωνιστών της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1998, αρ. 1808.

[318]. *ΓΕΕ*, αρ. 9 (4.2.1828), αρ. 10 (8.2.1828), αρ. 12 (15.2.1828), αρ. 22 (31.3.1828). Την επί της Οικονομίας Επιτροπή το φθινόπωρο 1829 αποτελούσαν οι Α. Κοντόσταυλος, Γ. Σταύρου (Ι. Κοντουμάς) και Α. Παπαδόπουλος βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 225, έγγρ. 50-51 και *ΓΕΕ*, αρ. 63 (18.9.1829). Σε παρένθεση ο αναπληρωματικός του προηγούμενου.

[319]. Ο Γ. Σταύρου καταγόταν από εμπορική οικογένεια των Ιωαννίνων, ήταν Φιλικός και είχε συνδεθεί προεπαναστατικά με τον Καποδίστρια, Γεώργιου Γαζή, *Λεξικόν της Επαναστάσεως*, σημ. Ν. Πατσέλης, επιμ. Βρανούσης, Ιωάννινα 1971, σ. 42. Το 1824-25 τον βρίσκουμε γενικό ταμία του Εκτελεστικού, Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ*, ό.π., σ. 191. Θυμίζω ότι πρωταγωνίστησε στη δημιουργία της Εθνικής Τράπεζας τη δεκαετία του 1830 και ήταν διοικητής της από τη δημιουργία της το 1841 μέχρι το θάνατό του, βλ. Γεράσιμος Νοταράς – Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, *Ο ηπειρώτης*, ό.π. Νέος, αφού σπούδασε στην Καπλάνειο και στην Εμπορική Σχολή της Βιέννης, ανέλαβε να διευθύνει τις εμπορικές υποθέσεις της οικογένειάς του βλ. *Η Δωδώνη : Δεκάτομος Μεγάλη Πανηπειρωτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α΄, σ. 69.

[320]. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος*, ό.π., σ. 94.

Κουντουριώτης τυπικά κατέλαβε τη θέση του πρόβουλου. Στην πραγματικότητα απουσίαζε για μεγάλα διαστήματα για αντιπολιτευτικούς λόγους, οπότε στη θέση του έμπαιναν προσωρινοί αναπληρωτές. Επί του προκειμένου ο Αναγνώστης Δεληγιάννης και ο Νικόλαος Ρενιέρης.[321] Άλλοι που διετέλεσαν μέλη του τμήματος της Οικονομίας του Πανελληνίου μέχρι την αντικατάστασή του από τη Γερουσία, ήταν ο Βιάρος Καποδίστριας με σπουδές στη νομική, ο Ιωάννης Κοντουμάς και ο Τάτζης Μαγγίνας (βλ. *Πίνακας* 2-5).[322]

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-5

Επιτροπής της Οικονομίας και Γραμματεία της Οικονομίας: επικεφαλής και στελέχη 1828 – 1832

Ονοματεπώνυμο[(α)]	*Έναρξη θητείας*[(β)]	*Είδος Στελέχους*[(γ)]	*Καταγωγή*	
Γεώργιος Κουντουριώτης[(i)]	2/1828	Πολ., Οικ.	Νησιά	Ύδρα
Αλέξανδρος Κοντόσταυλος[(iii)]	»	Οικ., Πολ.	»	Χίος
Γεώργιος Σταύρου[(iii)]	»	»	Ήπειρος	Γιάννενα
Νικόλαος Σπηλιάδης[(iv)]	5/1828	Διοικ., Πολ., Οικ.	Πελοπόννησος	Τριπολιτσά
Αναγνώστης Δεληγιάννης[(ii)]	6/1828	Πολ.	»	Καρύταινα
Ιωάννης Κοντουμάς[(iv, v, vii)]	3/1829	Διοικ., Πολ.	Νησιά	Μύκονος
Νικόλαος Ρενιέρης[(ii, viii)]	5/1829	»	»	Κρήτη
Ανδρέας Παπαδόπουλος[(iii)]	9/1829	»	Πελοπόννησος	Πάτρα
Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος[(vi)]	4/1832	Πολ., Διοίκ.	Κων/πολη	Κωνστ/πολη

Σημ: [(α)]Οι περισσότεροι ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας. [(β)]Μήνας/έτος. [(γ)]Πολιτικό, Οικονομικό, Διοικητικό. *Επιτροπή της Οικονομίας*: [(i)]πρόεδρος· [(ii)]προσωρινός πρόεδρος· [(iii)]μέλος· [(iv)]προσωρινό μέλος· [(v)]αναπληρωματικό μέλος (Σεπτ. 1829). *Γραμματεία της Οικονομίας*: [(vi)]γραμματέας (υπουργός). [(vii)]Νομικός. [(viii)]Γιατρός.

Πηγές: Γεώργιος Δημακόπουλος, «Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας (1827-1833)», *Ο Ερανιστής* 4 (1966) 117-154· *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π.

321. Ο πρώτος ήταν από την ομώνυμη προυχοντική οικογένεια της Καρύταινας. Η οικογένειά του είχε φροντίσει να μάθει τα γράμματα που ήταν απαραίτητα για τον κοινωνικό της ρόλο, πριν από το *Εικοσιένα* είχε χρηματίσει βεκίλης στην Πόλη και έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, Αγαπητός Σ. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος : Εταιρισταί, κατηχηταί, κληρικοί, πολιτικοί στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης, δωρηταί, λόγιοι, ευεργέται*, Πάτρα 1877, σ. 189-191. Μέχρι το διορισμό του στο Πανελλήνιο είχε λάβει μέρος στις Εθνοσυνελεύσεις και στο πρώτο Εκτελεστικό. Ο δεύτερος με καταγωγή από την Κρήτη, σπούδασε γιατρός στην Πίζα και είχε λάβει μέρος στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση. *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π.

322. Ο Μαγγίνας σπούδασε στα Γιάννενα (Γιάννης Γ. Μπενέκος, *Κωλέττης*, Αθήνα 1961, σ. 151) και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ήταν Γενικός Αρμοστής στη Δυτική Χέρσο Ελλάδα (το καλοκαίρι του 1823) και μέλος της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης. Ο Κοντουμάς ήταν μέλος της Β΄ Εθνοσυνέλευσης και του Βουλευτικού της Β΄ περιόδου (*Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π.). Από τους παραπάνω, η συμμετοχή των Ρενιέρη, Βιάρου και Κοντουμά ήταν προϊόν της διεύρυνσης που έγινε έπειτα από την εκδήλωση ανοιχτών αντιπολιτευτικών τάσεων εντός του Πανελληνίου, με σκοπό να αποκατασταθεί η πολιτική ηγεμονία της Κυβέρνησης εντός του συγκεκριμένου σώματος —για τα μέλη του βλ. επίσης: Γεώργιος Δημακόπουλος, «Αι κυβερνητικαί αρχαί», *ό.π.*

Ας περάσουμε τώρα στη στελέχωση του Εθνικού Ταμείου (βλ. *Πίνακας* 2-6). Έχουμε δει ότι οι επίσημες συζητήσεις για τη δημιουργία αυτοτελούς υπηρεσίας Εθνικού Ταμείου γίνονται στα τέλη της άνοιξης του 1824. Όσο το εθνικό ταμείο ήταν συνυφασμένο με το Υπουργείο της Οικονομίας, υπεύθυνος για τη λειτουργία του ήταν ένας υπάλληλος. Με τη δημιουργία της νέας ταμιακής υπηρεσίας, περισσότεροι υπάλληλοι άρχισαν να ασχολούνται με τα ζητήματα του ταμείου και επικεφαλής τοποθετήθηκαν πολιτικά πρόσωπα (αιρετοί, στο πλαίσιο μιας νέου τύπου πολιτικής νομιμοποίησης): ο τρόπος της επιλογής τους ακολούθησε το γενικό μοτίβο που ήθελε τα δύο κορυφαία πολιτικά σώματα να καθορίζουν τα πρόσωπα μέσα από πολιτικές διαδικασίες. Έτσι για να συμπληρωθούν οι τρεις θέσεις της επιτροπής διεύθυνσης του ταμείου —τα μέλη της όλα μαζί συναποτελούσαν το γενικό ταμία— διάλεγε το Βουλευτικό, ύστερα από ψηφοφορία, τρεις ανάμεσα σε εννέα υποψήφιους και τους πρότεινε στο Εκτελεστικό και αυτό με τη σειρά του έκανε την τελική επιλογή.[323] Επί Καποδίστρια τέλος, ο επικεφαλής της ταμιακής υπηρεσίας διοριζόταν απευθείας από τον κυβερνήτη. Αν λοιπόν αφήσουμε κατά μέρος το κομμάτι που είχε να κάνει με τις ισορροπίες και την πολιτική εμπιστοσύνη, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές οι επικεφαλής του ταμείου είχαν στο παρελθόν ασκήσει κάποια οικονομική διαχείριση.[324]

---

[323]. Ενδεικτικά, στις 10 Δεκέμβρη 1824, σημειώνεται: «το Βουλευτικόν Σώμα κατεγίνει σήμερον εις την εκλογήν των τριών πρώτων υποκειμένων δια ψηφηφορίας. Επροβλήθησαν εννέα υποκείμενα, οίον ο Γεώργιος Μιχαήλ Αντωνόπουλος, ο Χριστόδουλος Αχολος, ο Πιέρος Γρηγοράκης, ο Χρήστος Βλάσης, ο Παναγιώτης Γιαννακόπουλος, ο Παναγιώτης Παπαδάκης, ο Πανάγος Δεληγιαννόπουλος, ο Φώτιος Ηλιάδης. Εκ τούτων των εννέα ο Γεώργιος Μιχαήλ Αντωνόπουλος, ο Παναγιώτης Γιαννακόπουλος και ο Παναγιώτης Παπαδάκης εκέρδισαν τας περισσότερας λεύκας ψήφους· πέμπονται δε τα ονόματα των τριών τούτων πολιτών προς το Σ. Έκτελεστικόν δια να εκλέξη κατά τον § η΄ του Νόμου ένα των τριών. Τη 9 10βρίου 1824, εν Ναυπλίω», *ΑΕΠ,* τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 68. Η ίδια διαδικασία επαναλαμβάνεται άλλες δύο φορές (*στο ίδιο*, 83, 89). Οχτώ μέρες αργότερα (18 Δεκέμβρη) προτείνονται στο Εκτελεστικό οι Αναγνώστης Μοναρχίδης, Αντώνιος Αλμπέρτης και Στέφανος Γαλάτης. Τέλος, στις 30 Δεκεμβρίου η τρίτη πρόταση αποτελείται από τους Γ. Ηλιόπουλο ή Παπαηλιόπουλο, Γ. Λέλη και Λάμπρο Νάκο. Το πόσοι και ποιοι ήταν οι υποψήφιοι στη δεύτερη και στην τρίτη πρόταση του Βουλευτικού δεν αναφέρεται. Υποθέτουμε ότι σε κάθε περίπτωση θα ήταν πάλι εννέα, αφού τα πρόσωπα που βρίσκονται στη δεύτερη και στην τρίτη πρόταση του Βουλευτικού δεν ήταν υποψήφιοι στην πρώτη. Αργότερα, τέλος, η ίδια πρακτική ακολουθείται κατά την αντικατάσταση του Γ. Μ. Αντωνόπουλου το χειμώνα του 1826, ο οποίος είχε εκλεγεί για τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση, έτσι το Βουλευτικό πρότεινε στο Εκτελεστικό τρία νέα πρόσωπα —τους Κ. Θεοχαρόπουλο, Χ. Οικονομίδη και Δ. Αδαμόπουλο— για την αντικατάστασή του· και όταν επίσης ασθένησε ο Α. Μοναρχίδης το Βουλευτικό πρότεινε πάλι τρία νέα πρόσωπα για την αντικατάστασή του —τους Α. Ραφαήλ, Φ. Κάππαρη, Σ. Γαλάτη (*στο ίδιο*, 418, 425).

[324]. Ο Γ. Αντωνόπουλος ήταν έμπορος και ταμίας αρχικά του Δ. Υψηλάντη, Αμβρόσιος Φραντζής, *ό.π.*, σ. 260. Σύμφωνα με πληροφορίες έπειτα από τις πρώτες γνώσεις που πήρε στο σχολείο της Ανδρίτσαινας φοίτησε στην σχολή της Τεργέστης, με δασκάλους, μεταξύ άλλων τους Κ. Ασώπιο, Χρ. Φιλητά, Ν. Δούκα, Ν. Παπαλεξόπουλο. Εκεί, μαζί με τις σπουδές του, ασχολήθηκε επαγγελματικά με τον εμπορικό οίκο του θείου του, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε το 1817 μαζί με τον αδερφό του Αντώνιο Αντωνόπουλο, αναπτύσσοντας εμπορικές και τραπεζικές δραστηριότητες, βλ. *ΜΕΒΛΒ*, τ. Α΄, Αθήνα 1958, σ. 447-448.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-6

Επικεφαλής του εθνικού ταμείου, 1822-1831

Εθνικό ταμείο, Υπουργείο της Οικονομίας *Α΄ και Β΄ περίοδος Προσωρινής Διοίκησης*	
Αναστάσιος Ελαιών[325] → Σπ. Παπαλεξόπουλος	Ιαν. 1822 - Απρ. 1823
Σπ. Παπαλεξόπουλος[(i)]	Ιούν. 1823 - Οκτ. 1824
Εθνικό Ταμείο (αυτοτελής υπηρεσία) *Γ΄ περίοδος Προσωρινής Διοίκησης και επί Διοικητικής Επιτροπής[(ii)]*	
Γ. Μ. Αντωνόπουλος → Κ. Θεοχαρόπουλος → Γ. Μ. Αντωνόπουλος	Ιαν. 1825 - Απρ. 1827
Α. Μοναρχίδης → Φ. Κάππαρης	Ιαν. 1825 - Απρ. 1826
Γ. Παπαηλιόπουλος	» »
Α. Ζαφειρόπουλος	Μάιος 1826 - Απρ. 1827
Γ. Παπαηλιόπουλος	» »
Ταμείο της Ελλάδος (αυτοτελής υπηρεσία) *Καποδιστριακή περίοδος και Διοικητική Επιτροπή*	
Ι. Δόμπολης[(iii)]	Φεβρ. 1828 - Δεκ. 1829
†Α. Τζούνης	Ιαν. 1830 - Δεκ. 1831

Σημ: Το βέλος οδηγεί σε αναπληρωτή ή αντικαταστάτη. [(i)]Στη Β΄ περίοδο ο Παπαλεξόπουλος ήταν προσωρινός ταμίας, ενώ παράλληλα εκτελούσε καθήκοντα Γενικού Γραμματέα στο Υπουργείο της Οικονομίας. [(ii)]Στη Γ΄ περίοδο το ταμείο διευθύνεται από τριμελή επιτροπή, τα μέλη της οποία ενίοτε άλλαζαν. Αυτήν την περίοδο γενικός γραμματέας του Εθνικού Ταμείου ήταν ο Ι. Βιζούλας και υπεύθυνος κατάστρωσης των λογιστικών βιβλίων ο Σπ. Παπαλεξόπουλος (από τέλη Νοέμβρη του 1824). [(iii)]Άμεσοι συνεργάτες αφενός του Δόμπολη ήταν ο Κ. Πολετόφ (νομισματογνώμων) και ο Κ. Παπαδόπουλος (μετρητής), αφετέρου του Τζούνη ήταν ο Π. Ρουσσόπουλος (νομισματογνώμων).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9 και φάκ. 20· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 27, έγγρ. 365· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 225, έγγρ. 50-51· *ΓΕΕ*, αρ. 8 (25.1.1830)· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΤ, φάκ. 192, έγγρ. 86· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 317· Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 173-175· Ντίνος Κονόμος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης (ανέκδοτα κείμενα)» *Ερανιστής* 4 (1966) 6-24.

Από τα παραπάνω επίσης φαίνεται ότι η στελέχωση του οικονομικού κλάδου βασίστηκε στον κοινωνικό καταμερισμό και στη γεωγραφική διάταξη των οικονομικών και στρατιωτικών πόρων, αλλά βαθμιαία άρχισε να απομακρύνεται απ' αυτές τις αρχικές εμπειρικές και σ' ένα βαθμό αναγκαστικές επιλογές. Ήταν προφανώς αυτονόητο, ως ιστορικά δοκιμασμένο, ότι υπουργοί πολέμου και ναυτικών έπρεπε να

Με το εμπόριο επίσης ασχολούνταν ο Ζαφειρόπουλος και ο Κάππαρης· ο Μοναρχίδης ήταν πλοιοκτήτης και προεστός· ο Θεοχαρόπουλος πρέπει να προερχόταν από τη γνωστή οικογένεια των Καλαβρύτων μέλος της οποίας (ο Σωτήρης) είχε χρηματίσει νωρίτερα Σεντούκ Εμίνης, *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών*, ό.π. Ο Δόμπολης, από εμπορική οικογένεια, είχε συνδεθεί με τον Καποδίστρια από το 1809: ταμίας του Καποδίστρια και της Φιλόμουσου Εταιρείας, *Η Δωδώνη, ό.π.*, σ. 45.

[325]. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Αναστάσιος Ελαιών εκτελούσε χρέη ταμία από το 1822 έως το 1824, Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 173. Ακριβώς το ίδιο επαναλαμβάνεται κι αλλού: Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν*, ό.π., σ. 107. Και στις δύο περιπτώσεις απουσιάζει σχετική παραπομπή. Όμως, ο Αναστάσιος Ελαιών φαίνεται ότι πρέπει να παρείχε τέτοιες υπηρεσίες από το Ιανουάριο του 1822 μέχρι τον Απρίλιο του 1823, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8, σ. 206. Έπειτα διορίστηκε έπαρχος στην Καρύταινα βλ. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 459· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 319.

προέρχονται από στρατιωτικούς και ναυτικούς αντίστοιχα, και οι υπουργοί οικονομίας από τις τάξεις των προκρίτων και των εμπόρων ως ρόλοι που είχαν μεγαλύτερη σχέση με την οικονομική διαχείριση: μέσα από τον καταλογισμό φόρων οι πρώτοι και το εμπόριο οι δεύτεροι. Τούτο δε σημαίνει ότι οι παραπάνω ρόλοι δεν ήταν συχνά διασταυρωμένοι. Το κρίσιμο ωστόσο ήταν νομίζω η γεωγραφική κατανομή της δύναμης, των διαθέσιμων μέσων, των πόρων και ο εύλογος ρόλος που αντιστοιχούσε σε μια λογική φυσικού καταμερισμού αρμοδιοτήτων.

Τα πρώτα χρόνια ο επικεφαλής στο Υπουργείο της Οικονομίας ήταν από την Πελοπόννησο. Θυμίζουμε εδώ ότι για ένα διάστημα στην αρχή της Επανάστασης σημαίνουσα θέση για την πρόσβαση στους πόρους της Πελοποννήσου είχε η Πελοποννησιακή Γερουσία. Στην Πελοπόννησο ήταν και η έδρα της εθνικής Διοίκησης. Εκεί ήταν ο κύριος όγκος των προσόδων κι από εκεί ήταν για αρκετά χρόνια οι υπουργοί της Οικονομίας. Μετά τις εμφύλιες συγκρούσεις αυτή η πρακτική εξακολούθησε να υφίσταται για κάποιο διάστημα, ωστόσο, σ' ένα νέο πλαίσιο. Θα έλεγε κανείς ότι όπως αμφισβητήθηκε το «προνόμιο» τα φρούρια της Πελοποννήσου να ελέγχονται από ντόπιους, ξεπεράστηκε και η εμπειρική επιλογή ο πολιτικός επικεφαλής στους πόρους να είναι αποκλειστικά από την Πελοπόννησο.

Αντίθετα, τα υπουργεία των Ναυτικών και των Πολεμικών είχαν τρεις επικεφαλής: εκπρόσωποι των νησιών στο Υπουργείο των Ναυτικών κι εκπρόσωποι των χερσαίων περιοχών στο Πολεμικών.[326] Κατ' αναλογία, η μονομελής διοίκηση του Υπουργείου της Οικονομίας απηχούσε το γεγονός ότι οι πόροι προέρχονταν κυρίως από την Πελοπόννησο. Επρόκειτο επομένως για έναν καταμερισμό που εκπροσωπούσε τη γεωγραφική κατανομή της δύναμης και των πόρων. Αντίθετα, από το 1824 στο Υπουργείο των Ναυτικών και από το 1825 στο Πολεμικών ο επικεφαλής ήταν ένα πολιτικό πρόσωπο από τους κύκλους των διανοουμένων (αρχικά Ηπειρώτης κι έπειτα Επτανήσιος).[327]

Ταυτόχρονα στο Υπουργείο της Οικονομίας με τη λήψη των εξωτερικών δανείων περιορίστηκε σχετικά η σημασία του φυσικού καταμερισμού, ενώ την ίδια

---

[326]. Στη Β΄ Εθνοσυνέλευση αποφασίζεται: «Έτι, το Μινιστέριον του Πολέμου θέλει συγκροτείται επί του παρόντος από τριμελή επιτροπήν, συγκειμένην από τρεις πολεμικούς αξιωματικούς, ένα της Στερεάς Ελλάδος, ένα της Πελοποννήσου και ένα της Νέας Σπάρτης (Μάνης)· καθώς και του Ναυτικού, από ένα Υδραίον, ένα Σπετσιώτην και ένα Ψαριανόν» *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 67.

[327]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 240-243.

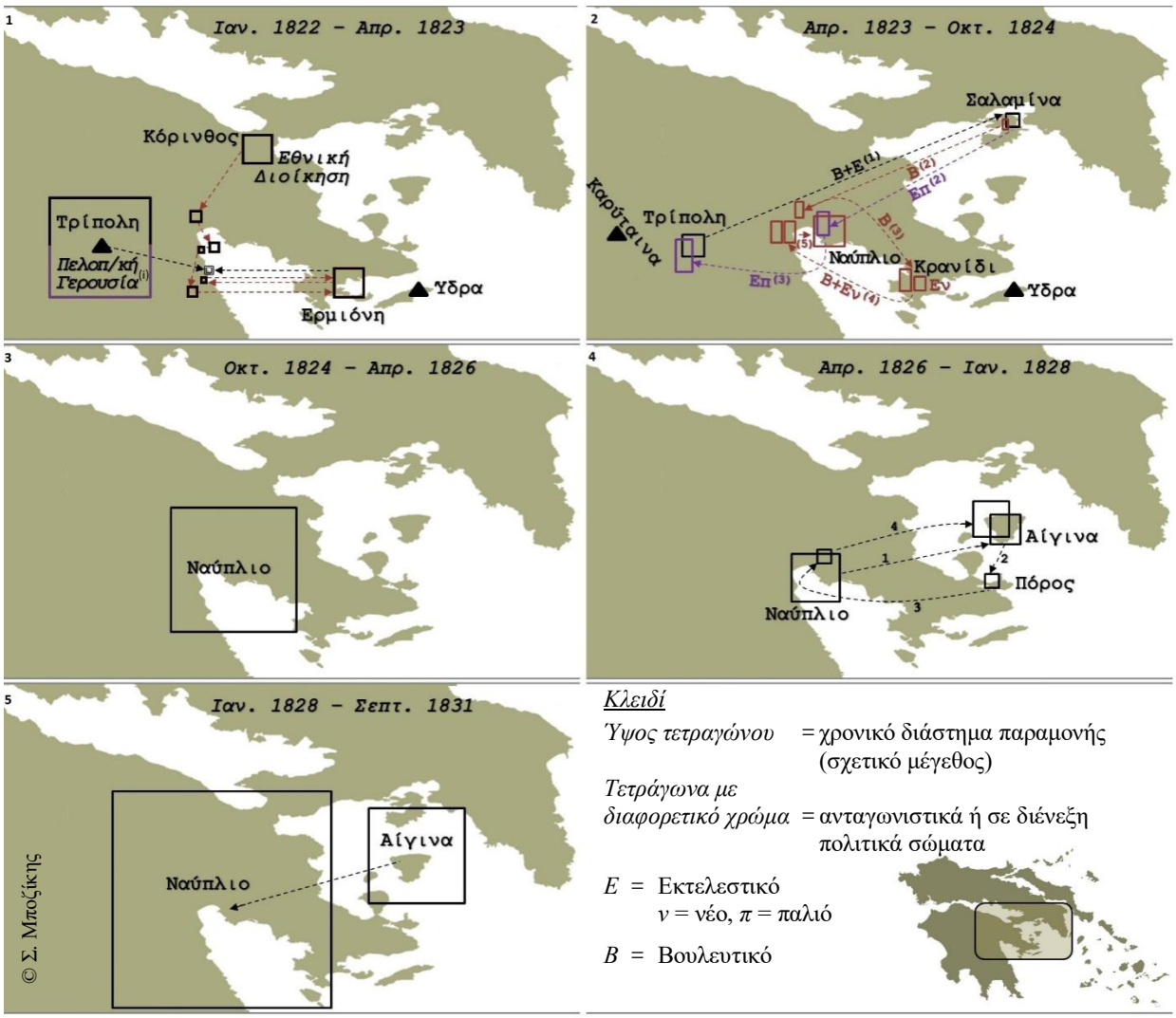
στιγμή ο Εμφύλιος ενίσχυσε την πολιτική ενσωμάτωση. Στο μεταξύ είχε δημιουργηθεί το αυτοτελές Εθνικό Ταμείο και στις νέες συνθήκες δεν ήταν καθόλου αδιανόητο πρόσκαιρα να γίνουν υπουργοί της Οικονομίας Νησιώτες και Ρουμελιώτες. Με άλλα λόγια, η γεωγραφική εκπροσώπηση έπαψε να είναι τμηματική, άρχισε να γίνεται ενιαία και να αποδεσμεύεται από τη διαμεσολαβημένη άσκησή της από πρόσωπα που συνδεόταν αποκλειστικά με τη γεωγραφική κατανομή των μέσων δύναμης και των πόρων. Αυτές οι τάσεις αναπτύχθηκαν περισσότερο επί Καποδίστρια, αλλά σαφώς προϋπήρχαν. Οπωσδήποτε όμως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα στελέχη διαμορφώθηκαν καθοδηγούμενα από τις νέες ανάγκες, τα προβλήματα και τα αδιέξοδα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Διοίκηση κι αυτό έθετε όρια στις δυνατότητές τους.

Έπειτα, οι οδύνες της δημιουργίας εθνικού κράτους επί κοινωνιών που «εξέρχονται» τοπικά κερματισμένες από ένα αυτοκρατορικό σύστημα κυριαρχίας είναι νομίζω φανερές στις περιπέτειες που απηχούσαν οι συγκυριακές μεταφορές της έδρας των επίσημων πολιτικών αρχών (*Χάρτης* 2-1), η συχνά πρόσκαιρη διατήρηση της έδρας τους, αλλά και για ένα διάστημα η σταθεροποίησή της. Όλο αυτό φυσικά δεν είχε να κάνει παρά με συγκρούσεις που απηχούσαν τη διαμόρφωση πολιτικού κέντρου. Πρόκειται για μια διένεξη με επίκεντρο το Ναύπλιο και ιστορικά – συμβολικά άκρα την «Ύδρα» και την «Τριπολιτσά».

Η Ύδρα εξέφραζε ένα διεθνοποιημένο οικονομικό κέντρο, μέρος μιας πολιτικής συμμαχίας με ανεπτυγμένες διεθνείς επαφές που συμπεριλάμβανε σημαίνουσες μορφές της πολιτικής διανόησης και σχέσεις μέσα στην Πελοπόννησο. Η κύρια «ενδοχώρα» της ήταν τ’ άλλα νησιά, η κύρια μορφή εξαναγκαστικής δύναμης που διέθετε (τα πλοία) μπορούσαν να επιβληθούν μόνο στα νησιά, ενώ η κυριαρχία στη θάλασσα ήταν περισσότερο ρευστή ως προς τη διατήρησή της. Επίσης η Ύδρα, στερούνταν εδαφικότητας και οργανικής σύνδεσης με την Πελοπόννησο με τους όρους της ενσωμάτωσης που επιτελούσαν οι γηγενείς ομάδες ισχύος εντός αυτής της χερσονήσου. Η Πελοπόννησος αντίθετα, συνιστούσε ένα εδαφικό συνεχές επαναστατημένων επαρχιών και πυρήνα της εδαφικότητας του αναδυόμενου ελληνικού κράτους.

ΧΑΡΤΗΣ 2-1

Διαδοχικές έδρες επίσημων πολιτικών αρχών ανά κυβερνητική περίοδο στο υπό συγκρότηση ελληνικό εθνικό κράτος, 1822-1831

Σημ: (i)Η αλλαγή χρώματος στο «τετράγωνο» της Πελ. Γερουσίας στον 1ο χάρτη υποδηλώνει την ιδιαίτερη ένταση της διένεξης με την εθνική Διοίκηση στο 2ο μισό του 1822.
Ορισμένες σύντομου χρονικού διαστήματος τοπικές κινήσεις (π.χ. από το Άστρος στα Αγιαννίτικα Καλύβια στην 1η εικόνα κ.ά.) έχουν παραλειφθεί για λόγους απλοποίησης.

Πηγή: επεξεργασία του γράφοντος βάσει στοιχείων από το: Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 247-249.

Δεν θα επεκταθούμε αναλυτικά στο ιστορικό των μετακινήσεων της έδρας της εθνικής Διοίκησης. Υπενθυμίζουμε μόνο ότι η εθνική Διοίκηση, αμέσως μετά τη δημιουργία της (Ιαν. 1822), λειτούργησε στην Κόρινθο για 6 μήνες συνδέοντας τη Στερεά και τα νησιά με την Πελοπόννησο. Υπενθυμίζεται επίσης ότι τα διοικητικά μορφώματα στη Στερεά είχαν δημιουργηθεί νωρίτερα, αφού οι επικεφαλής αυτής της πρωτοβουλίας είχαν έρθει σε συνεννόηση με δυνάμεις μέσα στην Πελοπόννησο και το Δ. Υψηλάντη. Κατά κάποιο τρόπο δηλαδή, σ' αυτή η φάση η Στερεά συνιστούσε περιφερειακό – συμπληρωματικό χώρο ως προς την Πελοπόννησο. Από την άλλη, για

ένα μέρος των δυνάμεων μέσα στην Πελοπόννησο ήταν σχεδόν αδιανόητη η πλήρης ενσωμάτωση στην εθνική Διοίκηση, είτε γιατί έβλεπαν το *Εικοσιένα* ως ορατή δικαίωση των παλαιών αποσχιστικών τάσεων που είχαν αποτύχει επανειλημμένα στο παρελθόν, είτε γιατί έβλεπαν ως παράλογο να παραιτηθούν υπέρ άλλων που είχε συμβεί να καταλάβουν θέσεις στο Εκτελεστικό και το Βουλευτικό, αλλά δεν διέθεταν ορατή βάση ισχύος.

Σ' αυτό το πλαίσιο, για τη συμμαχία νεόφερτων πολιτικών, Υδραίων κι ενός μέρους των ομάδων ισχύος μέσα στην Πελοπόννησο, η πλήρης ενσωμάτωση της Πελοποννήσου καθίσταται μείζον ζήτημα για ποικίλους λόγους. Η ενδυνάμωση της εθνικής Διοίκησης δεν θα μπορούσε να προχωρήσει χωρίς την εδαφικότητα και τον έλεγχο των οικονομικών πόρων και των ένοπλων ομάδων μέσα στην Πελοπόννησο, προκειμένου να εξασφαλιστεί, αν όχι ένα ελάχιστο συγκέντρωσης, ένας περιορισμός των δυνάμεων που υπονόμευαν αυτή τη συγκέντρωση εξουσίας. Ωστόσο με την κάθοδο του Δράμαλη το παραπάνω σχέδιο αποδιαρθρώθηκε και τέθηκε προγραμματικά εκ νέου στην πορεία για τη Β΄ Εθνοσυνέλευση.

Με την ενιαία – εθνική Διοίκηση που δημιουργήθηκε τον Απρίλιο του 1823 οι αντιτιθέμενες στρατηγικές ενσωματώνονται εντός της. Η διένεξη οριοθετείται ως διαφορά μεταξύ *διοικητών* και *αντιδιοικητών* κι ως ανταρσία στην εθνική Διοίκηση. Η πλευρά που τελικά ηττήθηκε στον Εμφύλιο δεν κατόρθωσε να διατηρήσει τον έλεγχο του Ναυπλίου. Το γεγονός επιπρόσθετα ότι έδωσε έμφαση στην Τριπολιτσά, ίσως δεν απηχούσε μόνο την ανάγκη εγγύτητας στις έδρες των κύριων εκπροσώπων της ή ζητήματα πολεμικής τακτικής. Η Τριπολιτσά ίσως εξέφραζε μια εκδοχή ενότητας της Πελοποννήσου ως επικράτειας ιστορικά διακριτής, εντός της οποίας η Τριπολιτσά — κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν την Επανάσταση— είχε καταστεί έδρα στρατιωτικών και φορολογικών αρχών και κόμβος συγκέντρωσης φορολογικών εσόδων.

Από την άλλη, το Ναύπλιο εξέφραζε μιαν άλλη εκδοχή διοικητικού κέντρου,[328] ως κόμβος σύνδεσης με το Αιγαίο στο οποίο είχαν σημαίνοντα στρατιωτικό και οικονομικό ρόλο τα τρία «ναυτικά νησιά». Το Ναύπλιο έδειχνε κατάλληλο, διότι ένωνε πολιτικά τα εδάφη της Πελοποννήσου με τα νησιά και επειδή ως λιμάνι έναντι της Ύδρας και των Σπετσών, ήταν συνυφασμένο με τη δυνατότητα διασύνδεσης με τη

[328]. Βλ. ευρύτερα Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Αργεία γη. Από το τερητόριο στο βιλαέτι, τέλη 17ου αρχές 19ου αι.*, Αθήνα 2003.

διεθνή αγορά και πύλη εισόδου – εξόδου εμπορευμάτων ως προς μεγάλο μέρος της Πελοποννησιακής ενδοχώρας.[329] Αντλώντας από την οπτική του Τσαρλς Τίλλυ, η Τριπολιτσά ήταν μια πόλη *έντασης εξαναγκασμού*, ενώ το Ναύπλιο μια πόλη που συνδέθηκε με την προσδοκία να καταστεί *έντασης κεφαλαίου*.[330] Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι αστικές μερίδες εντός της Τριπολιτσάς είχαν ταχθεί εκούσια ή ακούσια με το μέρος της άλλης πλευράς, καθώς για μεγάλο διάστημα η συσσώρευση εκεί ένοπλων ομάδων είχε προκαλέσει δυσαρέσκειες. Σε κάθε περίπτωση όμως, πριν κλείσει η Β΄ κυβερνητική περίοδος, με το τέλος της πρώτης φάσης του Εμφυλίου, το Ναύπλιο κατέστη κυβερνητική έδρα στον έλεγχο της νικήτριας πλευράς και διατηρήθηκε ως τέτοια από τον Ιούνιο του 1824 έως το Νοέμβρη του 1826.

Η συγκέντρωση της εξουσίας με τον Εμφύλιο και η λήψη τότε των δανείων από το Λονδίνο έτεινε να σημάνει την εδραίωση ενός πολιτικού κέντρου. Με τον περιορισμό των εδαφών μετά την απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, αυτό το πολιτικό κέντρο υπέστη μεγάλη πίεση, ιδίως μετά τη εξάντληση των χρημάτων του 2ου δανείου κατά το Νοέμβρη του 1825. Έπειτα στις νέες συνθήκες, επί Καποδίστρια, η διατήρηση της έδρας στην Αίγινα σ' ένα βαθμό απηχούσε την εξασφάλιση απόστασης από τις υφιστάμενες ομάδες ισχύος χωρίς να αποκλείει τη δημιουργία επιλεκτικών επαφών, υπό τον έλεγχο όμως της νέα κυβέρνησης, η οποία πρώτα ενίσχυσε τις γραμμές της κι έπειτα μετέβη στο Ναύπλιο. Το κύριο όμως που εδώ μας αφορά είναι ότι εν γένει η Επανάσταση με τα πέρα της Πελοποννήσου εδάφη που συμπεριέλαβε, αλλά και ειδικά η συγκυριακή διασταύρωση κεντρικά ελεγχόμενων εσόδων (μέσω των δανείων) σε συνδυασμό με την κεντρική κινητοποίηση ένοπλων και την πολιτική συγκέντρωση που σήμανε η εμφύλια σύγκρουση, σήμαναν μια ιστορική – γεωγραφική μετατόπιση στην έδρα των πολιτικών αρχών.

[329]. Για ορισμένα σχετικά σχόλια βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 470-471.

[330]. Τσαρλς Τίλλυ, *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο*, ό.π., σ. 235-236.

2.3 Η ενίσχυση της σημασίας σύγχρονων πρακτικών στο χώρο της Διοίκησης

Η αρχική ανταπόκριση στις απαιτήσεις που παράγει η δημοσιονομική διαχείριση βασίστηκε αφενός σε διαχειριστικές γνώσεις και εμπειρίες που ήδη κουβαλούσαν τμήματα των επαναστατημένων στις αποσκευές τους, αφετέρου στη δεδομένη διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι οι επαναστατημένοι, με διαχειριστική πείρα που ως επί το πλείστον περιορίζεται στους εμπορικούς οίκους και στις κοινότητες, προσαρμόζονται μέσα σε λίγα χρόνια στις απαιτήσεις της εθνικής κλίμακας διαχείρισης, τόσο ως προς τη στελέχωσή της, όσο και ως προς τις πρακτικές που τη διέπουν. Ας θυμίσω πως το κράτος που δημιουργούσε η Ελληνική Επανάσταση, δεν αντλούσε στελέχη από κάποιο προϋφιστάμενο, όπως παλαιότερα το γαλλικό ή ακόμη παλαιότερα το αγγλικό επαναστατικό κράτος, αλλά ενσωμάτωνε στελέχη από τον αστικό κόσμο και τους προεστούς με τις γνώσεις που αυτά διέθεταν. Ας δούμε λοιπόν ορισμένες πτυχές αυτής της προσαρμογής που γίνεται μάλιστα εν μέσω πολέμου και εσωτερικών αντιπαραθέσεων.

Στη στελέχωση του Υπουργείου της Οικονομίας τα πράγματα ξεκίνησαν από τα βασικά: ορίστηκε ο *υπουργός* μαζί με ένα *γενικό γραμματέα*, ένας *πρωτοκολιστής* και δύο *αντιγραφείς*.[331] Λέγοντας βασικά όμως εννοούμε και κάτι άλλο: ότι υπήρχε μια μαγιά πρακτικών από τον κόσμο του εμπορίου η οποία στην πορεία αναπτύχθηκε και προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις του διοικητικού συστήματος που καθιερώθηκε το *Εικοσιένα*.

Πριν από την Επανάσταση, ποικίλοι παράγοντες είχαν ενισχύσει στους κόλπους των Νέων Ελλήνων την ανάγκη επαφής με τη σύγχρονη εμπορική επιστήμη, με τις διαχειριστικές τεχνικές και τις γνώσεις που είχαν αναπτυχθεί στο πλαίσιό της. Η υιοθέτηση στα τέλη του 18ου αι. της διπλογραφικής λογιστικής τεχνικής από ένα μέρος των εμπόρων και η επαφή με την Πολιτική Οικονομία στις αρχές του 19ου αι. από ένα μικρότερο τμήμα των εμπόρων και της διανόησης ήταν προϊόν επαγγελματικών προκλήσεων σε συνδυασμό με ευρύτερες αναζητήσεις. Ο προσανατολισμός μάλιστα ορισμένων τμημάτων του Νέου Ελληνισμού σε κοσμικές και ανώτερες σπουδές με τη

[331]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 15, έγγρ. 1489, «περί των αναγκαίων γραμματέων των Μινιστερίων, και μισθού αυτών κατά μήνα», Κόρινθος, 20 Μαΐου 1822, υπογεγραμμένο από το Θ. Νέγρη, Αρχιγραμματέα της Επικρατείας.

διάχυση που άρχισε να λαμβάνει από τα τέλη του 17ου αι. ανατροφοδότησε την προσδοκία για νέα διαχειριστικά και ερμηνευτικά εργαλεία.

Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας αρκετοί σχετίστηκαν με εκδοτικές δραστηριότητες, με τη συγγραφή και τη μετάφραση διαφωτιστικών βιβλίων και τη μετάδοση χρηστικών γνώσεων.[332] Τα εμπορικά δίκτυα έγιναν η υποδομή για την κυκλοφορία νέων ιδεών από κύκλους που ασχολούνταν με τα γράμματα, τις μεταφράσεις ευρωπαίων στοχαστών, τη συγγραφή, τις συνδρομές σε μελλοντικές εκδόσεις βιβλίων και έτσι μαζί με την «πραμάτεια» κυκλοφορούσε και η «πραγματεία».[333]

Στο επίπεδο των λογιστικών τεχνικών η πρόοδος που είχε συντελεστεί προεπαναστατικά ήταν αρκετά μεγάλη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν συμμετρική και ομοιόμορφη σε όσους ασκούσαν αυτές τις τεχνικές. Η πρόοδος αυτή είχε πίσω της την προσδοκία ορισμένων εμπόρων για προσαρμογή στις «διεθνείς» πρακτικές και την άσκηση του επαγγέλματος τους με πιο συστηματικές μεθόδους.[334] Σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία είχαν ασφαλώς τα συστήματα εμπόρων. Προήγαγαν τη δημιουργία σχολείων πλαισιώνοντας την ύλη τους με γνώσεις απαραίτητες για τη διεξαγωγή του εμπορίου, ίδρυσαν εμπορικές σχολές[335] και ενίσχυαν την έκδοση εξειδικευμένων βιβλίων, είτε με ποικίλη ύλη για το εμπόριο είτε πιο εξειδικευμένα για την εκμάθηση

---

[332]. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 413-416.

[333]. «[Η] τομή ανάμεσα στους εμπόρους και τους λόγιους δεν είναι και τόσο ευδιάκριτη (…) σε πολλαπλές περιπτώσεις ο έμπορος είναι και λόγιος και αντίστροφα οι λόγιοι ασχολούνται με το εμπόριο», Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στην νοτιοανατολική Ευρώπη», *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών 15ος – 20ος αι. : οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, συλλογικό, Αθήνα 1988, σ. 19. Για το πώς συνυφαίνεται ο κόσμος του εμπόρου και του διανοούμενου βλ. Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις», *ό.π.*, σ. 90-91.

[334]. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα εμπορικά εγχειρίδια της βενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας», στο *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών 15ος – 20ος αι. : οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Αθήνα 1988, σ. 94. Στη Γαλλία στις αρχές του δεύτερου μισού του 18ου αι., πριν από το 1789, επτά περιοδικά ήταν αφιερωμένα στην οικονομία, βλ. Philippe Steiner, "Storm over economic thought : Debates in French economic journals1750–70", *The state of the history of economics : proceedings of the History of Economics Society*, ed. James P. Henderson, London 1997, σ. 194.

[335]. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Τα "Συστήματα των εμπόρων"», *ό.π.*, σ. 67-75· Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.) : Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανάσιου Ψαλίδα*, Αθήνα 1990, σ. 9· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Τα θεσμικά μορφώματα: μαθητεία και συντεχνείες», στο *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αιώνας*, τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 412· Βασίλης Καρδάσης, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 92-94· πρβλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας Α΄*, ό.π., σ. 244.

και την εφαρμογή της λογιστικής διπλογραφίας.[336] Στην αιχμή της διαδικασίας που είχε να κάνει με την εδραίωση του διπλογραφικού συστήματος ήταν καλλιεργημένοι έμποροι από τα τέλη του 18ου αι. κι έπειτα.[337] Μάλιστα, επειδή τμήματα των τοπικών ομάδων ισχύος μετείχαν σε πολυποίκιλες οικονομικές δραστηριότητες (εμπόριο, δανεισμός κ.ά.),[338] κι επειδή γόνοι του αρχοντικού κόσμου κατά περίπτωση είχαν δασκάλους κατ' οίκον, είχαν μαθητεύσει σε τοπικές σχολές ή είχαν σταλεί για σπουδές στον ευρωπαϊκό χώρο, υπήρχαν οι προϋποθέσεις ευρύτερης διάχυσης των εμπορικών λογιστικών πρακτικών. Η Πελοποννησιακή Γερουσία —η οποία στην ιστοριογραφία απέχει πολύ από το να θεωρείται νεοτερικό μόρφωμα— και η εθνική Διοίκηση τις εφαρμόζουν για να τηρήσουν τη διαχείρισή τους.[339]

Η εξέλιξή των υφιστάμενων λογιστικών πρακτικών γίνεται πιο φανερή προς το 1824-1825, οι οποίες με τη βοήθεια φιλελλήνων κατά το διάστημα 1826-1827 αρχίζουν ν' ανασυγκροτούνται περαιτέρω, συνδέονται με την πρακτική του προϋπολογισμού κι αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού κλιμακώνεται κατά τη διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια.

Η σπουδαιότητα των παραπάνω διεργασιών είχε να κάνει με τη μεταφορά της εμπειρίας των εμπόρων στο διπλογραφικό σύστημα στο πλαίσιο της Επανάστασης και την προσαρμογή αυτών των τεχνικών για την έκφραση των οικονομικών μιας άλλου τύπου οργάνωσης του υπό συγκρότηση κράτους. Φυσικά δεν φτιάχνουν οι τεχνικές το κράτος, είναι όμως σημαντικό ότι οι πρώτοι κρατικοί θεσμοί το *Εικοσιένα* αξιοποιούν

---

[336]. Η επιτομή της *Ιστορίας του εμπορίου* του Joseph Novak κυκλοφόρησε το 1809 σε μτφρ. του Κ. Κοκκινάκη με την οικονομική συνδρομή του συστήματος των εμπόρων της Κωνσταντινούπολης. Το ίδιο σύστημα συνέβαλε στην έκδοση —από το 1815 έως το 1817— της εμπορικής εγκυκλοπαίδειας *Ερμής ο Κερδώος* του Ν. Παπαδόπουλου και του *Γαλλικού εμπορικού κώδικα* το 1817 σε μετάφραση του προηγούμενου, βλ. Κωνσταντίνος Ι. Άμαντος, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν (1566-1822). Σχολεία και λόγιοι*, Πειραιάς 1946, σ. 176. Ως προς τα λογιστικά υπενθυμίζονται τα εξής: *Σκριττούρα ντόπια… κατά τη μέθοδον των Ολλανδέζων* του Ι. Ταμπίσκου το 1793, *Σκριττούρα δόππια* του Θ. Δημητρίου το 1794, *La scrittura doppia* του Ν. Αναστασίου το 1803, *Διδασκαλία… της εμπορικής επιστήμης* το 1817 του Α. Γειτζά, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *ό.π.*, σ. 34-38· Γεώργιος Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 9.

[337]. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *ό.π.*, σ. 37. Γενικότερα βλ. Giuseppe Brambilla, *Storia della Ragioneria Italiana*, Milano 1901, σ. 97-98· Richard Mattessich, *Two Hundred Years of Accounting Research : An International Survey of Personalities, Ideas and Publications (from the beginning of the nineteenth century to the beginning of the twenty-first century)*, 2008, σ. 26.

[338]. Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία», *ό.π.* Για τους ορεσίβιους βλ. ενδεικτικά Κατερίνα Γαρδίκα, «Δανεισμός και φορολογία στα χωριά της Καρύταινας, 1817–1821», *ΔΚΕΙΝΣ* 1 (1998) 67-80 όπου περιγράφονται οι λογιστικοί χειρισμοί του Πανάγου Παπαγιανόπουλου, ο οποίος «τηρεί τους λογαριασμούς της οικογένειας».

[339]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 4, 8, 9· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313-377.

κάπως πιο περίτεχνες τεχνικές διείσδυσης και ελέγχου των διαδικασιών άντλησης και ανακατανομής των πόρων, καθιστώντας τουλάχιστον ένα μέρος τους (εκείνο που κατορθώνουν να ελέγξουν) ροή – μέγεθος σ' ένα δημόσιο οικονομικό κύκλωμα που κωδικοποιείται χάρη σ' αυτές τις τεχνικές,[340] όπως θα δούμε εκτενέστερα αλλού.

Γνωρίζουμε ότι τις παραμονές της Επανάστασης πάνω από το 60% των μελών της Φιλικής Εταιρείας ήταν έμποροι, διανοούμενοι, γραμματικοί,[341] και ορισμένοι είχαν θητεύσει πλάι σε Φαναριώτες και προκρίτους. Θυμίζουμε επίσης τα διοικητικά υπουργήματα της Εθνικής Κάσσας της Φιλικής Εταιρείας: κασσιέροι και άλλοι «γραμματικοί των καταστίχων, οι της αλληλογραφίας και οι πράκται».[342] Αυτή η τάξη επαγγελματιών —οι *ειδήμονες των εμπορικών καταστίχων*, όπως τους ονόμαζαν οι ίδιοι οι άνθρωποι του εμπορίου προεπαναστατικά—[343] τροφοδότησε το διοικητικό μηχανισμό των Διοικήσεων το *Εικοσιένα*.[344] Οι περισσότεροι είχαν μάθει είτε στην πράξη είτε μέσα από ένα συνδυασμό πρακτικής και θεωρητικής εκπαίδευσης ποικίλες τεχνικές, ανάμεσα στις οποίες επιστολογραφία και καταστιχογραφία.

Από έναν κατάλογο 86 συνολικά γραμματικών,[345] επιμέρους σύνολα των οποίων κάλυψαν ανάγκες του Υπουργείου της Οικονομίας από το 1822 έως το 1833,

---

[340]. Για μια ευρύτερη αναφορά στη σημασία αυτών των τεχνικών οι οποίες σχετίζονται με την *υποδομική εξουσία* του κράτους βλ. Michael Mann, *Κράτη, Πόλεμος*, ό.π., σ. 62-65.

[341]. 53,7% έμποροι (μέσα σε αυτούς πλοιοκτήτες, πλοίαρχοι και γραμματείς εμπόρων) και 13,1% ποικίλα επαγγέλματα διανοητικής φύσεως (νομικοί, δάσκαλοι, γραμματείς, κ.ά.) υπολογίζονται στο: George D. Frangos, *The Philike Etaireia*, ό.π., σ. 229. Ανάλογη κατανομή προκύπτει και από την *Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων*, ό.π.

[342]. Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Τα οικονομικά της Φιλικής», *ό.π.* Από το δεύτερο των μυστικών άρθρων της *Γραικικής Εμπορικής Εταιρείας*. Κατηγοριοποιήσεις που προέρχονται από τις διοικητικές πρακτικές των εμπόρων, Νικ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώος*, τ. Α΄, Βενετία 1815 [εκδ. 1989], σ. 8.

[343]. Εμμ. Πρωτοψάλτης, ό.π. Γνωρίζουμε π.χ. ότι ο «αριθμός τους σε σχέση με τ' άλλα επαγγέλματα αύξανε καθώς διευρυνόταν το εμπόριο, πολλαπλασιαζόταν ο αριθμός των μεγαλεμπόρων και η τήρηση εμπορικών βιβλίων σε διπλογραφία απαιτούσε ειδικές γνώσεις», Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Τα δίκτυα», *ό.π.*, σ. 472.

[344]. Για να δώσουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα διαδρομής από το εμπόριο στην Επανάσταση και το κράτος: ο Φώτιος Μιμή στην Οδησσό, ο Γρηγόριος Δημητρίου Μιμή στη Μόσχα και ο Ιωάννης Ν. Μιμή στο Βουκουρέστι ήταν εγγράμματοι έμποροι της διασποράς: ο τελευταίος τον επόμενο χρόνο ήταν στους καταλόγους μισθοδοσίας του Υπουργείου της Οικονομίας. Εν γένει για το μορφωτικό επίπεδο των αστών και των λοιπών κοινωνικών ομάδων βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 409-416.

[345]. *Διδασκαλία εντελής συστηματική*, ό.π· Κωνσταντίνος Δούκας, *Πρακτική Αριθμητική*, Βιέννη 1820· Στέφανου Αποστ. Παππά, *Εγχειρίδιον διπλογραφίας*, Αίγινα 1831. Τον προχωρημένο 19ο αι. η τήρηση λογαριασμών και λογιστικών ήταν μια δραστηριότητα από την οποία δεν απουσίαζε το γυναικείο φύλο ως μητέρες, σύζυγοι ή κόρες σε εμπορικές οικογένειες (βλ. Evguenia Davidova, *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States : Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)*, Leiden - Boston 2013, σ. 101-128), ωστόσο στους καταλόγους υπαλλήλων που σχηματίστηκαν εδώ, είναι σαφές ότι απουσιάζει απ' αυτή τη σφαίρα το γυναικείο φύλο.

προκύπτει ότι το 15% απ' αυτούς ήταν συνδρομητές σε βιβλία πρακτικού διαχειριστικού ενδιαφέροντος. Μια ακόμη ένδειξη είναι ότι το 55% των προσώπων που υπηρετούσαν στο Υπουργείο της Οικονομίας το 1832 και το αντίστοιχο 65% των προσώπων που υπηρετούσε το 1833, άνθρωποι δηλαδή με απλές εμπορικές και διοικητικές γνώσεις, βρίσκονται εγγεγραμμένοι —ίσως κι έπειτα από κυβερνητική παρακίνηση—[346] στον κατάλογο των συνδρομητών της Πολιτικής Οικονομίας που είχε μεταφράσει ο Α. Πολυζωΐδης.[347]

Γενικότερα μιλώντας, φαίνεται ότι αρχικά οι γραμματείς που είχαν προχωρημένες γνώσεις ήταν λίγοι, είναι εσφαλμένο όμως ότι το επίπεδο γενικά των υπαλλήλων «δεν ήτο επαρκές δια σύστημα διακυβερνήσεως τοσούτον φιλελεύθερον και προηγμένον ως το εισαχθέν δια του Πολιτεύματος».[348] Φυσικά, το βάρος για τους γραμματείς ήταν οι πρακτικές γνώσεις. Οι γνώσεις που είχαν κάποιοι στην επιστολογραφία, στη σύνταξη εγγράφων με βάση πρότυπα κ.ά.,[349] αποτέλεσε μια στοιχειώδη προϋπόθεση προκειμένου να υπηρετηθεί μια μορφή διοίκησης που βασίζεται στη μορφή της εγκυκλίου και γενικά για να υπηρετηθεί αυτό που λέγεται διοίκηση βάσει γραπτών τεκμηρίων.[350] Παράλληλα, με τις γνώσεις καταστιχογραφίας, υπήρχε μια βάση, ώστε η οικονομική δραστηριότητα να αποτυπώνεται σε λογαριασμούς και η διοίκηση να καταγράφει κάθε μορφή δοσοληψιών δίνοντάς της αριθμητική υπόσταση.

---

[346]. Είναι γνωστή άλλωστε η προσπάθεια να αναπτυχτεί περισσότερο η τυπική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Κατά το 1831 σ' αυτόν τομέα υπήρχαν:

Περιοχή	*Σχολεία*	*Μαθητές*	*Πληθυσμός 1828*
Πελοπόννησος	55	3.648	400.000
Νήσοι	48	4.003	169.100
Στερεά Ελλάδα	9	816	184.300
Καταστήματα κυβέρνησης[(i)]	11	1.270	
Σύνολο	*123*	*9.737*	*753.400*

[(i)]Αργολίδα – Σαρωνικός

Αναλογία μαθητών (Μ) ως προς το πλήθος των κατοίκων (Κ):	*Μ*	*Κ*
Μοναρχία Ισπανική	10	προς 2.000
Αυτοκρ. της Ρωσίας	10	1.640
Βασίλ. Πορτογαλίας	10	857
Ελλάδα	10	774
Βασίλ. Νεάπολης	10	670
Γαλλία	10	176
Αγγλία	10	136

Πηγή: *ΓΕΕ*, αρ. 62 (14.9.1829), αρ. 13 (18.2.1831) και αρ. 14 (21.2.1831).

[347]. Joseph Droz, *Πολιτική Οικονομία : ήτοι αρχαί της επιστήμης του πλούτου*, μτφρ. Αναστάσιος Πολυζωΐδης, Ναύπλιο 1833.

[348]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 107.

[349]. Βλ. τις εγκυκλίους και τα κατάστιχα που καταστρώνει ο Αθανάσιος Ψαλλίδας στο: Γεώργιος Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 134-139. Βλ. επίσης τις απαιτήσεις που είχε η σύνταξη του καθημερινού ημερολογίου στα πλοία, Νικολάου Κεφαλά, *Οδηγία Θαλάσσιος θεωρητική και πρακτική : Συναθροισμένη από διαφόρους επιστήμονας Συγγραφείς θαλασσίους, και πλουτισμένη με διαφόρους ειδήσεις*, Βιέννη 1817, σ. 204 κ.ε.

[350]. Ελένη Λυκούρη-Λαζάρου, *Τα αρχεία*, ό.π., σ. 242-250.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-7

Ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων στο Υπουργείο της Οικονομίας, 1822-1829

1822	*1823*	*1825*	*1829*
Γραμματέας	Γραμματέας		
Καταστιχάρης	Καταστιχάρης	Καταστιχάρης	Επί των Καταστίχων
		Συνθέτης Ά΄	Επί του Μεγάλου Βιβλίου
		Συνθέτης Β΄	Επί του Καθημερινού και του Βιβλίου της εξίσωσης των λογαριασμών
			Επί των Γραμματίων και άλλων χρεών
			Εξεταστής Λογαριασμών επιστατών έμμεσων φόρων
			Εξεταστής Λογαριασμών επιστατών άμεσων φόρων
	Πρωτοκολλητής	Πρωτοκολλητής	Επί του Πρωτοκόλλου των Εισερχομένων
			Επί του Πρωτοκόλλου των Εξερχομένων
Αντιγραφέας	Αντιγραφέας	Αντιγραφέας	Αντιγραφέας
		Καλλιγράφος Αντιγραφέας	
		Επί της Αλληλογραφίας	Επί της Αλληλογραφίας με τις κεντρικές κυβερνητικές υπηρεσίες
			Επί της Αλληλογραφίας με τους επιστάτες των έμμεσων φόρων
			Επί της Αλληλογραφίας με τους επιστάτες των άμεσων φόρων
		Γυμναζόμενος	Μαθητευόμενος

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 10, έγγρ. 435· φάκ. 15, έγγρ. 1489· φάκ. 42, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 221, έγγρ. 347· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 60 και τ. Η΄, Αθήνα 1997, σ. 328, 333.

Στην αρχή, ο σχετικά μικρός όγκος των οικονομικών δοσοληψιών της εθνικής Διοίκησης, σίγουρα επέτρεπε στα ελάχιστα πρόσωπα που στελέχωναν τις γραμματείες ν' ανταποκριθούν στις απαιτήσεις. Θα είχαν λοιπόν την ευκαιρία να προσαρμοστούν και βαθμιαία, καθώς η εθνική Διοίκηση γινόταν περισσότερο περιεκτική και να εξελιχθούν μαζί της. Σαφέστατα, το εκάστοτε ανθρώπινο δυναμικό των υπουργείων πρέπει να εκτελούσε οποιαδήποτε διοικητική εργασία προέκυπτε με βάση τις εκάστοτε ανάγκες. Ωστόσο βαθμιαία, όπως αυξάνεται ο όγκος των εργασιών, ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων εξειδικεύεται και το έργο αρχίζει να τυποποιείται (βλ. *Πίνακας* 2-7).[351]

[351]. Ανάλογες εξειδικεύσεις και ανάλογη διάταξη με το Υπουργείο της Οικονομίας, σε επίπεδο γραμματειών αναπτύχθηκαν και στα άλλα υπουργεία, όπως το Υπουργείο των Ναυτικών και του Πολέμου, τα οποία είχαν άμεση σχέση με τη ροή των οικονομικών πόρων, ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 132, έγγρ. 48. Ας σημειωθεί εδώ ότι στις συντεχνίες και στις εμπορικές κομπανίες επίσης διακρινόταν στην ιεραρχία οι μαθητές από εκείνους που γνώριζαν να ασκούν την τεχνική βλ. περαιτέρω Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Τα θεσμικά μορφώματα», *ό.π.*, σ. 411.

Φαίνεται δηλαδή ότι άρχισε να διαμορφώνεται ένα σύστημα με διατεταγμένα καθήκοντα, σαφώς επικεντρωμένο σε εργασίες πρακτικού περιεχομένου (πρωτόκολλα, υπηρεσιακή αλληλογραφία, σύνταξη καταστίχων κ.ά.) και με ποικίλα επίπεδα μορφωτικών απαιτήσεων.

Από εκεί και πέρα, φαίνεται επίσης ότι υπήρχε η αίσθηση ότι οι εργασίες που εκτελούνταν, μέσα στις δεδομένες δυσδιοίκητες συνθήκες, ήταν απαραίτητες. Επρόκειτο φυσικά για εργασίες προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις των επαναστατικών συνθηκών και ενός κράτους που διαμορφωνόταν, όπως είπαμε σχεδόν από το μηδέν και προσπαθούσε να βελτιωθεί. Δεν ήταν τυχαίο έτσι ότι την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1824 το Εκτελεστικό συζητούσε «προς ευτάκτησιν των υπουργείων (…) να ευρεθώσιν υποκείμενα πεπαιδευμένα και τίμια δια την διατήρησιν αυτών».[352] Δεν ήταν ούτε θα μπορούσαν να είναι λυμένα όλα τα πράγματα από την αρχή.

Στην περικοπή που ακολουθεί, ο Σπ. Παπαλεξόπουλος, γενικός γραμματέας του Υπουργείου της Οικονομίας στα τέλη Νοέμβρη του 1823, παριστάνει θαυμάσια δύο ανταγωνιστικές μορφές άσκησης της διοίκησης:

> Σήμερον έξαφνα απόντος μου από το Γραφείον έστειλεν ο αυτάδελφός σας, και επήρε με μεγάλην βίαν και πολλά σύντομα τα Κατάστιχα, όλα τα λοιπά έγγραφα, και την σφραγίδα του υπουργείου (…) [ώστε] να είναι φυλαμμένα εις την κατοικίαν του Υπουργού.(…) Εις όλας τας διοικήσις των ευνομουμένων Εθνών, και εις την Προσωρινήν Διοίκησιν της Ελλάδος, το Γραφείον και όλας τας εν αυτώ φυλαττόμενα οποιαδήποτε έγγραφα είναι υπό την φύλαξιν του κατά καιρόν Γενικού Γραμματέως. Ο Γενικός Γραμματεύς παραλαμβάνει από τας χείρας του προκατόχου του τα έγγραφα, και δι' αύτο δίδει έγγραφον υπογεγραμμένον από τας ιδίας του χείρας. Αυτός είναι πάντοτε εις χρέος να τα παραδώση εις τον διαδοχόν του (…)· αυτός είναι πάντοτε υπόχρεως να δώση λόγον εις την Διοίκησιν δια την φύλαξιν αυτήν· ο δε υπουργός δεν έχει κανένα χρέος εις όλα ταύτα τα ρηθέντα.[353]

[352]. Υπήρχε η προσδοκία όπως είναι γνωστό ξένοι ειδικοί να τη βοηθήσουν να πάει ένα βήμα πιο πέρα. Οι οικονομικές δυσκολίες, κατά τα κυβερνητικά πρακτικά, δεν επέτρεψαν στη Διοίκηση να προχωρήσει στην εφαρμογή αυτών των σκέψεων, βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 469-470. «Προτείνομεν δε τη σεβαστή Διοικήσει, εάν αγαπά, να την πέμψωμεν δύο ειδήμονας άνδρας, ίνα μεν βάλη εις τάξιν το πολεμικόν, ο δε το ταμείον (…)», έγραφε τον Απρίλη του 1824 η ελληνική *Επιτροπή του Λονδίνου* προς την Κυβέρνηση, *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, σ. 106. Για σχετικές διεργασίες περί τα μέσα του 1825 με αναφορές στο μιλανέζο Luigi Porro-Lambertenghi βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 71, έγγρ. 140.

[353]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 47.

Ο υπουργός φυσικά ήταν ο πρόσφατα απολυμένος (24 Νοέμβρη 1823) —με πρωτοβουλία του Βουλευτικού— Χαράλαμπος Περρούκας.[354] Ασφαλώς, εκείνη η περίοδος εγκυμονούσε τις εμφύλιες συγκρούσεις. Το Βουλευτικό έγραφε ως προς το περιστατικό και τα συμφραζόμενά του: «το απερίσκεπτον (…) τόλμημα, το οποίον εσχεδιάσθη μεν μακεβελικως, εξέβη (…) προς χλεύην και των σχεδιασθέντων και εκτελεσάντων, ότι το Βουλευτικόν και τους νόμους και αρχεία του έσωσε (…)».[355] Όπως και στην περίπτωση της καθόδου του Δράμαλη το 1822 που μεταφέρθηκαν τα αρχεία για να σωθούν σε πλοίο (μαζί με την κυβέρνηση),[356] έτσι και κατά την εμφύλια σύγκρουση, η κατοχή των αρχείων συναρτάται με τη νομιμότητα της εξουσίας και την πρόσβαση σ' ένα μέσο από το οποίο τεκμαίρεται η συνέχειά της. Παράλληλα, στα παραπάνω αποσπάσματα φανερώνεται η θεματοποίηση μιας νέας μορφής διοίκησης κι εκφράζει τη δέουσα μορφή οργάνωσης της εργασίας της που εισάγεται τότε γύρω από την έννοια του *υπηρεσιακού γραφείου*.

Για να σχηματίσουμε μια εποπτική εικόνα για το νέο τρόπο διοίκησης, ας σταθούμε στο αρχειακό υλικό που είχε συγκεντρωθεί στα τέλη της δεκαετίας στο *Αρχειοφυλάκειο του Κράτους*. Τον Οκτώβρη του 1830, ο αρχειοφύλακας Βάιος Γεωργίου σημείωνε σε αναφορά του προς τον Ι. Καποδίστρια ότι οι φάκελοι που φυλάσσονταν στην υπηρεσία του έφταναν τους 4.600, «από τους οποίους» όπως έγραφε «τινές μεν περιέχουσιν ανά πεντακόσια έγγραφα, άλλοι πλειότερα και άλλοι ολιγότερα, κατά την ύλην εκάστου Φακέλου» (βλ. *Πίνακας* 2-8).[357]

---

[354]. Ας σημειωθεί ότι επρόκειτο για πρωτοβουλία του Βουλευτικού, το οποίο όπως είναι γνωστό δεν είχε τέτοια αρμοδιότητα. Το έγγραφο από το οποίο αντλήθηκε η περικοπή έχει ημερομηνία 29 Νοεμβρίου. Ο υπουργός είχε απολυθεί στις 24 Νοεμβρίου. Ωστόσο, στο Εκτελεστικό «κράτησαν τον υπουργό της οικονομίας και μετά την αποκήρυξή του από το Βουλευτικό» για λίγες μέρες μέχρι που συγκροτήθηκε νέο Εκτελεστικό, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 312.

[355]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 664.

[356]. Όπως έχει σημειωθεί, με την είδηση ότι φτάνει ο Δράμαλης, ο Κωλέττης «έμεινεν ατάραχος (…) επροφυλάχθη από την οχλαγωγίαν των στρατευμάτων και σύναξεν τα αρχεία με ησυχίαν», Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 231.

[357]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΚΕ, φάκ. 89, έγγρ. 137-138. Πράγματι, μια τέτοια τάξη μεγέθους προκύπτει και από τη σημερινή εικόνα: 450.000 σελίδες υπολόγιζαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970 το *Αρχείο Αγώνος* και 1.150.000 σελ. το *Αρχείο Καποδιστριακής περιόδου* (βλ. *Εκθέσεις αρχειακής υπηρεσίας και κατάλογοι περιεχομένων*, επιμ. Κωνσταντίνου Αθαν. Διαμαντή, Αθήνα 1977, σ. 7). Μερισμένο το σύνολο των σελίδων με τους 4.600 φακέλους που υπήρχαν στο Αρχειοφυλάκειο, μπορεί να γίνει λόγος για 350 σελίδες ανά φάκελο. Έτσι, διαθέτουμε δύο μεγέθη: 500 έγγραφα ανά φάκελο το 1830 και 350 σελίδες ανά φάκελο έπειτα από ενάμισι αιώνα. Αυτή η από μια άποψη ανόμοια σύγκριση, αν και όχι ασφαλής, υποδεικνύει ένα ποσοστό απώλειας αρχειακού υλικού στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1830 μέχρι την ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους περί το 30%.

Είναι φανερό ότι οι φορείς που απάρτιζαν τον οικονομικό κλάδο (Υπουργείο/Γραμματεία της Οικονομίας, Εθνικό Ταμείο, Λογιστική Επιτροπή, Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο) είχαν έντονη υπηρεσιακή λειτουργία. Στα τέλη της δεκαετίας ο οικονομικός κλάδος είχε συσσωρεύσει ένα αρχείο με πάνω από 1.200 φακέλους. Αν δεχτούμε μάλιστα το μέσο όρο που δίνει ο αρχειοφύλακας, μιλάμε για εκατοντάδες χιλιάδες έγγραφα που παρήγαγε το συγκροτούμενο κράτος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-8

Αριθμός φακέλων στο Αρχειοφυλακείο του Κράτους, Οκτώβριος 1830

Φορέας		*Αριθμός Φακέλων*
Κυβέρνηση & Γραμματεία της Επικρατείας		602
Λογιστικό & Ελεγκτικό Συμβούλιο, επί της Οικονομίας Επιτροπή		354
Λογιστική Επιτροπή & Αστυνομίες		300
Εθνικές Συνελεύσεις & Πελοποννησιακή Γερουσία		80
Βουλή Α΄ περιόδου		10
Βουλή Β΄ περιόδου		25
Βουλή Γ΄ περιόδου		45
Βουλή επί Αντικυβερνητικής		20
Εκτελεστικό Β΄ περιόδου		40
Εκτελεστικό Γ΄ περιόδου		200
Διοικητική Επιτροπή		50
Υπουργείο των Εσωτερικών	Α΄, Β΄ και Γ΄ περιόδου	130
Υπουργείο της Θρησκείας		80
Υπουργείο της Αστυνομίας		70
Υπουργείο του Δικαίου		140
Υπουργείο των Ναυτικών		150
Υπουργείο των Πολεμικών		300
Υπουργείο της Οικονομίας	Γ΄ περιόδου	400
Εθνικό Ταμείο	Β΄ και Γ΄ περιόδου	120
Γραμματεία της Οικονομίας	επί Αντικ. Επιτροπής	60
Γραμματεία των Εσωτερικών		60
Γραμματεία του Δικαίου		35
Γραμματεία των Ναυτικών		26
Γραμματεία των Πολεμικών		35
Γραμματεία των Εξωτερικών		10
Διάφορες Επιτροπές		200
Θαλάσσια Κριτήρια		350
Διάφορες Αρχές Σάμου		400
Έκτακτες Επιτροπές (Δυτ. Σποράδων, Αργολίδας, Ναυπλίου)		308
Σύνολο		*4.600*

Σημ: ο κατάλογος παρουσιάζεται με ελάχιστες ανακατατάξεις στη σειρά των φορέων.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΚΕ, φάκ. 89, έγγρ. 137-138.

Ασφαλώς, η ογκώδης παραγωγή εγγράφων το *Εικοσιένα* δεν είναι φυσικά τεκμήριο αποτελεσματικής αντιμετώπισης ζητημάτων. Είναι όμως τεκμήριο ενός τρόπου διοίκησης, η οποία αποκτά υψηλή σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι μ' αυτόν τον τρόπο διαχειριζόταν τις κοινές υποθέσεις, προφανώς ατελώς και με δυσκολία. Έτσι, ως εάν να ήταν συντελεσμένο το κράτος, πέτυχαν αρχικά την εγκαθίδρυσή του ως κρατική διοίκηση του πληθυσμού, δηλαδή κάποιο βαθμό ενσωμάτωσης του και στη συνέχεια την άμεση αναγνώρισή του από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής.

Είναι μάλιστα εξαιρετικό ότι αναπτύσσονται και σκέψεις σχετικά με την παραγωγικότητα σε σχέση με τον όγκο των εργασιών, όπως απορρέει από ένα περιστατικό που θα αφηγηθούμε ευθύς αμέσως: Ο Καποδίστριας τον Ιούνιο του 1830 είχε διατάξει τη Γερουσία να διορίσει δύο από τους γραμματείς της, ώστε «να κατασκευάσωσι πίνακας των πρωτοκόλλων της επί της Οικονομίας Επιτροπής όσοντο δυνατόν ταχύτερον (…)».[358] Ο Βασ. Γεωργιάδης, ο γραμματέας που ανέλαβε μόνος του την υλοποίηση του συγκεκριμένου έργου, μ' έγγραφο που απέστειλε στη Γερουσία το Σεπτέμβριο του 1830, προέβη σε μερικούς υπολογισμούς για την παραγωγικότητα των υπαλλήλων που είχαν συντάξει τα πρωτόκολλα. Υπολόγιζε λοιπόν ότι ένας πρωτοκολλητής έκανε 16 πρωτοκολλήσεις την ημέρα κατά μέσο όρο για να ολοκληρώσει τη σύνταξη των πρωτοκόλλων (βλ. *Πίνακας* 2-9). Κι έπειτα συνέχισε τη σκέψη του σχετικά με το δικό του έργο. Ανέφερε λοιπόν:

> επειδή το οποίον επεχείρισα έργον είναι αδιάκοπον, μονότονον και πολλά επίμοχθον (…), μ' όσους κι αν κατέβαλα μέχρι τούδε κόπους, βλέπω με λύπην μου ότι η αναλογία των αριθμών, τους οποίους έως τώρα έγραψα, δεν έφτασε να γίνη ανωτέρα του 60 αριθμού την ημέραν, εν ώ πολλάκις εξηκολούθησα να γράφω, όχι μόνον τα εργασίμους, αλλά και τας μη εργασίμους ώρας, ενίοτε δε και αυτάς τας εορτάς. Είναι αληθές, ότι ημπορεί τις να γράψη και 100 αριθμούς την ημέραν, αλλού τούτο γίνεται δια μίαν μόνον ημέραν, ή το πολύ δια τέσσαρας. Να εξακολουθήση όμως τις γράφων 100 αριθ. την ημέραν είναι σχεδόν των αδυνάτων να μην αισθανθή εντός 10 ημερών βλάβην φρικτήν.[359]

Τελικά οι λογαριασμοί του Γεωργιάδη έκλεισαν με την εκτίμηση της ημερομηνίας που επρόκειτο να τελειώσει το έργο που ανέλαβε, εκτελώντας με εντατική

---

[358]. *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Β΄ (22), Αθήνα 2008, σ. 121-122.

[359]. *Στο ίδιο*.

εργασία 60 εγγραφές την ημέρα. Γνωρίζουμε ότι ο ίδιος στην αρχή της Επανάστασης παρείχε ανάλογες υπηρεσίες στη Διοίκηση. Αφήνουμε κατά μέρος αυτό καθ' αυτό το περιεχόμενο των συλλογισμών του. Το θέμα της μονότονης εργασίας, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε φρικτή βλάβη, θυμίζει μια από τις κριτικές στον τεϊλορισμό πολύ πριν την εμφάνισή του. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι ένα πρόσωπο από το στελεχιακό δυναμικό της διοίκησης σκέφτεται και αποτυπώνει το έργο του στο κράτος με όρους προχωρημένων ορθολογικών υπολογισμών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-9

Παραγωγικότητα γραμματέων Επιτροπής Οικονομίας, Φεβρουάριος 1828 – Ιανουάριος 1830

Κατάσταση έργου	*Αντικείμενο έργου*	*Περιγραφή εργασιών*	
υλοποιημένο	σύνταξη	άτομα που εργάστηκαν :	2
	πρωτοκόλλων	βιβλία που συντάχτηκαν :	8
		συνολικές πρωτοκολλήσεις :	22.340
		διάρκεια εργασίας σε μήνες :	22,8
		μέσες ημερήσιες πρωτοκολλήσεις ανά άτομο :	≈ 16
νέο	Σύνταξη πινάκων	αριθμός πρωτοκολλήσεων με εντατική εργασία(i) :	60
	πρωτοκόλλων	μέγιστος αριθμός ημερήσιων πρωτοκολλήσεων :	100

Σημ: Η πινακοθέτηση των υπολογισμών και ο χαρακτηρισμός *εντατική εργασία*(i) αποδόθηκε από εμάς.
Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Β΄, Αθήνα 2008, σ. 121-122.

Γνωρίζουμε βέβαια ότι το επιτελείο των γραμματέων, ενίοτε δούλευε ατελείωτες ώρες για να καταγράψει, να καθαρογράψει, ν' αντιγράψει, να πρωτοκολλήσει κ.ο.κ. Μια διαταγή ωστόσο από το 1827 της Αντικυβερνητικής Επιτροπής πριν τον Καποδίστρια, περί επισήμου ωραρίου εργασίας, το οποίο δεν αποκλείεται να είχε εφαρμοστεί και νωρίτερα, είναι άλλο ένα μικρό δείγμα των τάσεων εξορθολογισμού που μπορεί να ανιχνεύσει κανείς στη λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών και των ομόλογων γραμματειών ήδη πριν το 1828 (βλ. *Σχήμα* 2-1).[360] Αυτό το ωράριο ορίζει πότε ξεκινούν κάθε μέρα οι εργασίες της κυβέρνησης και πότε λήγουν, εξαιρέσεις ως προς τις Κυριακές κ.λπ., ποιες ώρες μπορεί να έχει πρόσβαση το κοινό στο «Κυβερνητήριο» κ.ά. Με την ευκαιρία να συμπληρώσουμε εδώ, ότι

[360]. Στο έγγραφο σημειώνεται: «Αι εργασίαι της Αντικυβερνητικής Επιτροπής καθ' ημεραν άρχονται Προ της Μεσημβρίας από ώρας πρώτης, έως έκτης. Μετά την Μεσημβρίαν από ώρας εννάτης, έως ενδεκάτης». Για την έναρξη του 24ώρου με την ανατολή βλ. επίσης *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 307 όπου σημειώνεται ως προς την ώρα έναρξης των συνεδριάσεων της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης η οποία είχε γίνει λίγους μήνες νωρίτερα: «Οι πληρεξούσιοι εις την β΄ ώραν της ημέρας, άμα σημάνη το τύμπανον, οφείλουσι να παρευρίσκωνται εις τον τόπον την συνδριάσεως (…)», δηλαδή δύο ώρες από την ανατολή. Τα έγγραφα και η επισήμανση του ωραρίου έχει γίνει και παλαιότερα στο: Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της ελληνικής πολιτείας 1827 – 1833 : Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως Α΄, 1827 – 1828*, Αθήνα 1970, σ. 99-100.

μπορεί η έδρα του πολιτικού κέντρου (των πολιτικών αρχών) ν' άλλαζε, ιδίως τα πρώτα περισσότερο επισφαλή χρόνια. Βαθμιαία όμως με την εγκατάσταση στο Ναύπλιο αρχικά και στην Αίγινα ακολούθως διαμορφώθηκαν οι συμβολικές και ειδικές τοποθεσίες, όπου λάμβανε χώρα η κυβερνητική και η γραμματειακή δραστηριότητα κι αποτέλεσε ένα ακόμα βήμα διάκρισης ανάμεσα σ' εκείνη τη δραστηριότητα που διεκπεραιώνει ο γραμματικός ως έμπιστος ενός προκρίτου μέσα στο αρχοντικό του ή στο πλαίσιο ενός εμπορικού οίκου, με το γραμματέα που λειτουργεί στο όνομα της Διοίκησης του έθνους.

ΣΧΗΜΑ 2-1

Ωράριο εργασίας της κυβέρνησης, 1827

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΑΕ, φάκ. 220, έγγρ. 143 και φάκ. 240, έγγρ. 71.

Ας περάσουμε τώρα στην επιλογή των ανθρώπων που στελέχωναν το Υπουργείο. Σε κάθε περίπτωση δεν ήταν άσχετη από τα προσωπικά δίκτυα εκείνων που στελέχωσαν το κράτος με τις ηγετικές προσωπικότητες της Επανάστασης.[361] Το

[361]. Ας θυμίσουμε εδώ το γνωστό, ότι γραμματείς έγιναν άνθρωποι που ήταν στο περιβάλλον των ανθρώπων της επαναστατικής ηγεσίας, από εκεί και πέρα όμως η ίδια η πραγματικότητα παρήγαγε νέες δυναμικές, προσφέροντας ευκαιρίες σε ανθρώπους που ήξεραν γράμματα και δήλωναν διαθέσιμοι να παρέχουν τις υπηρεσίες τους στις ανάγκες της Επανάστασης. Η ύπαρξη συστάσεων ήταν σημαντική, ωστόσο, οι απαραίτητες δεξιότητες είχαν κρίσιμη σημασία. Δεν πρόκειται για θέση γραμματέα στο υπουργείο αλλά σε πλοίο και πρόσκαιρα, απ' αυτή την άποψη έχει ενδιαφέρον να ψυχανεμιστεί κανείς μια τέτοια τη διαδικασία από την ακόλουθη αφήγηση: «Κανόνισα να μπαρκάρω σε ένα από τα σπετσιώτικα μπρίκια (…) και πήγα μια μέρα στη γνωστή αποβάθρα να πάρω μια βάρκα και να πάω προς το πλοίο. Μια σειρά από βάρκες ήταν δεμένες η μία δίπλα στην άλλη και έπρεπε να περάσω από κάμποσες για να φτάσω σε εκείνη που επρόκειτο να με μεταφέρει. Πατώντας σε μία απ' αυτές, ένας γέροντας μου ζήτησε το λόγο ρωτώντας με πού πήγαινα (…). Κι όταν του απάντησα (…) εκείνος με ρώτησε από πού ήμουν. "Από τη Σμύρνη", αποκρίθηκα· "και το όνομά μου είναι Μέγγους". "Τίνος είσαι εσύ;" με ρώτησε ξανά (…). "Είμαι γιος του Λευτεράκη" απάντησα. Με το που το άκουσε αυτό έδειξε να εκπλήσσεται αλλά και να χαίρεται και μου αποκάλυψε ότι είχε συνάψει φιλικές σχέσεις με τον πατέρα μου στη Γένοβα (…). Μου εξομολογήθηκε (…) ότι ανάμεσα στο πλήρωμα δε βρισκόταν κανένας που να είχε αρκετή μόρφωση για να εκπληρώσει το καθήκον ενός γραμματικού με αξιοπρεπή τρόπο και μου είπε ότι, αν είχα πείρα στο γράψιμο και ευχέρεια στην πένα, θα ήμουν εξαιρετικά χρήσιμος (…). [Έτσι] (…) με πήγε πρώτα πάνω στον Μιαούλη (…) [κι εκείνος] συμφώνησε να αναλάβω να καθαρογράφω το

δυναμικό των εν γένει γραμματέων που στελέχωσαν το Υπουργείο της Οικονομίας ήταν ήδη ενσωματωμένο σε τοπικο-συγγενικά, εμπορικά, πατριαρχικά και άλλα δίκτυα. Ήταν όμως ένα δυναμικό που αυτοβούλως και σε συνεννόηση μ' αυτά τα δίκτυα συνέδραμε στο όνομα των αναγκών της Επανάστασης: διορίστηκε από νωρίς και ένα μέρος του διακρίθηκε από τους αιρετούς πολιτικούς επικεφαλής.[362] Θα ήταν αναμενόμενο να θεωρήσουμε ότι αυτό το δυναμικό εξακολουθούσε να συμμετέχει σε οικογενειακά/τοπικο-συγγενικά δίκτυα, είναι γεγονός όμως ότι άρχισε να τοποθετείται και σ' ένα νέο πλαίσιο, αυτό της υπηρεσιακής λειτουργίας του υπό συγκρότηση κράτους. Άρχισε έτσι να δημιουργείται στην έδρα της Διοίκησης μια σφαίρα διεκπεραίωσης των δημοσίων υποθέσεων όχι μέσω προσωπικών εμπίστων, αλλά μέσω υπαλλήλων.[363]

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι τώρα μπορούμε επίσης να προβούμε σε κάποιες παρατηρήσεις ως προς τον αριθμό των γραμματέων στο Υπουργείο της Οικονομίας και για τη διάρκεια της θητείας τους. Ενίοτε προβάλλεται ότι οι υπάλληλοι δεν ήταν λίγοι,[364] —πρόκειται φυσικά για το γνωστό μύθο ότι από την αρχή το κράτος που συγκροτείται ήταν διογκωμένο. Στην πραγματικότητα ο αριθμός των προσώπων που ασχολούνται με τις υποθέσεις του Υπουργείου της Οικονομίας, εκτός του υπουργού και του γενικού γραμματέα δεν ήταν μεγάλος (*Διάγραμμα* 2-8). Σ' ένα πληθυσμό της τάξης των εφτακοσίων χιλιάδων και σ' ένα στρατό της τάξης των δεκαπέντε έως τριάντα χιλιάδων, οι 73 υπάλληλοι που εντοπίσαμε εδώ ότι πέρασαν (όχι ταυτόχρονα) από το Υπουργείο της Οικονομίας, αντιστοιχούσαν σ' ένα πολλοστημόριο τόσο του πληθυσμού όσο και του στρατού. Είναι φυσικά πολύ πιθανό

ημερολόγιο του πλοίου (...)», *Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821 : Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου*, μτφρ. Βαγγέλης Κούταλης, Ιωάννινα 2009, σ. 157-158.

[362]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 115, 172.

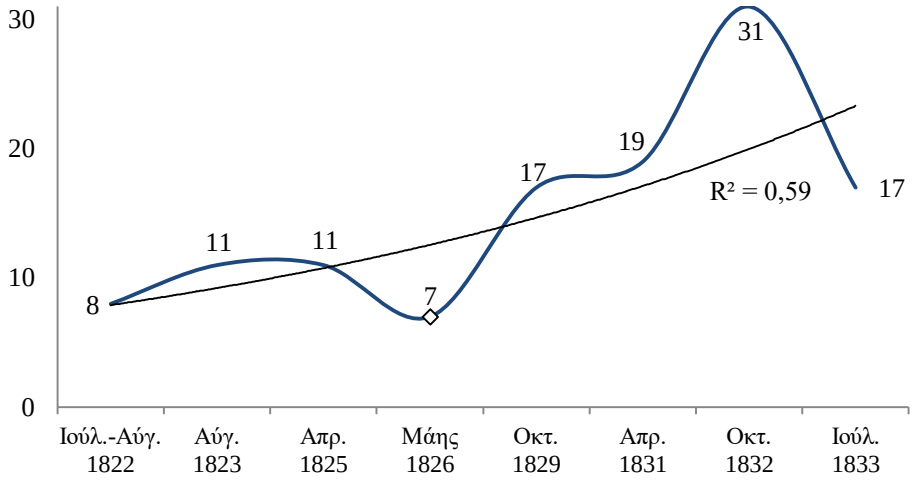
[363]. Βλ. γενικότερα Max Weber, *Οικονομία και κοινωνία Ε΄ : Κοινωνιολογία της εξουσίας*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2011, σ. 24-25.

[364]. Έχει σημειωθεί ότι «[ο] ακριβής αριθμός των (…) υπηρετησάντων δημοσίων υπαλλήλων δεν είναι γνωστός (…). Γεγονός πάντως είναι ότι οι υπάλληλοι δεν ήσαν ολίγοι», Γεώργιος Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 172. Επίσης: Η κεντρική διοίκηση, έγραφε ο Ανδρεάδης, «απηρτίζετο εξ 7 υπουργείων και 185 αρχιγραμματεών» και ο Καποδίστριας τους «περιώρισεν εις έναν γενικόν γραμματέα και 11 υπαλλήλους», στο: *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 319 (η ίδια άποψη αναπαράγεται στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., σ. 290 και στο: Τάκης Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας : Η ταξική πάλη πριν και κατά τη μεγάλη Επανάσταση και η πρώτη πολιτειακή οργάνωση του ελληνικού έθνους*, τ. Δ΄, Αθήνα 1979, σ. 314). Γνωρίζουμε φυσικά ότι κάθε υπουργείο τα πρώτα χρόνια είχε ένα γενικό γραμματέα και κάτω απ' αυτόν μια δεκάδα περίπου υπαλλήλους. Ο ισχυρισμός του Ανδρεάδη είναι προφανώς εσφαλμένος. Από εκεί και πέρα, εδώ θα περιοριστούμε στους υπαλλήλους του οικονομικού κλάδου.

η μεγάλη, τηρουμένων των αναλογιών, αύξηση που φαίνεται να γίνεται από το 1831 στο 1832 να σχετίζεται με την πολιτική αλλαγή, η οποία ίσως έφερε πρόσκαιρα στα πράγματα ανθρώπους που είχαν συνδράμει τον αντικαποδιστριακό πόλο. Ωστόσο η τάση αύξησης σε επίπεδο δεκαετίας του αριθμού των προσώπων που υποστήριζαν τις γραμματείες στο Υπουργείο της Οικονομίας δεν ήταν υψηλή και εξέφραζε τη διεύρυνση της σημασίας του κρατικού χώρου και των απαιτήσεων που παρήγαγε η κρατική συγκρότηση.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2-8

Αριθμός υπαλλήλων Υπουργείου της Οικονομίας, 1822-1833

Σημ: Το δυναμικό του 1826 βασίστηκε σε κατάλογο υπαλλήλων της *Διοικητικής Επιτροπής*, επειδή τότε δεν λειτούργησαν μεμονωμένα υπουργεία. Επιλέχθηκαν 7 πρόσωπα από τον κατάλογο που πριν ή μετά το 1826 απασχολήθηκαν στον οικονομικό κλάδο της Διοίκησης.

Πηγή: *Παράρτημα* 2.5

Από τον κατάλογο που καταρτίσαμε με γραμματείς, συνθέτες (γραφείς), πρωτοκολλητές, εργαζόμενους επί των καταστίχων κ.λπ. στο Υπουργείο της Οικονομίας προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα σημεία (*Σχήμα* 2-2). Ας μη λησμονείται καταρχάς πως και αυτοί μ' έναν τρόπο συμμετείχαν στην Επανάσταση. Ένα μέρος τους λοιπόν, κατά τα πρώτα χρόνια, φαίνεται ότι δεν εργάστηκε στο Υπουργείο της Οικονομίας για μεγάλο διάστημα. Κάποιοι μετακινούνταν σε διαφορετικά υπουργεία —ακολουθώντας πιθανόν ανακατατάξεις που γίνονταν ανάμεσα στους πολιτικούς επικεφαλής—, άλλοι μετακινήθηκαν σ' επαρχιακές υπηρεσίες, άλλοι παύτηκαν,[365] και άλλοι ίσως παρείχαν πρόσκαιρα τις υπηρεσίες τους.

[365]. Το Βασίλειο Κλήρη, τον βρίσκουμε το 1822 αντιγραφέα στο Υπουργείο της Οικονομίας. Σε επόμενη λίστα με ανάλογα στοιχεία που εντοπίσαμε για το 1823 δεν υπάρχει. Ούτε και τα επόμενα

Και στη θέση εκείνων που αποχωρούσαν πήγαιναν άλλοι που είχαν θητεύσει μέχρι τότε σε διαφορετικά όργανα (στην Πελοποννησιακή Γερουσία, στο Εκτελεστικό, στ' άλλα υπουργεία) ή ήταν νέοι. Αυτό το μεταβαλλόμενο κομμάτι των πρώτων χρόνων δεν εμφανίζεται να εργάζεται στο Υπουργείο της Οικονομίας ούτε επί Καποδίστρια ούτε και έπειτα απ' αυτόν. Τούτο δε σημαίνει ότι έπαψε να στελεχώνει τον υπό συγκρότηση κρατικό μηχανισμό. Είναι πολύ πιθανό κάποιοι απ' αυτούς να εντάχθηκαν σ' άλλη παρεμφερή υπηρεσία κι άλλοι να έφυγαν ή να απολύθηκαν.

Φαίνεται επίσης ότι μέχρι το 1826 ένα μικρό, αλλά υπολογίσιμο μέρος των προσώπων που στελέχωνε το Υπουργείο της Οικονομίας, συνέχιζε να είναι σ' αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών: το 18% των υπαλλήλων του 1823 ήταν και το 1822 και έπειτα το 27% των υπαλλήλων του 1825 καταγράφεται να εργάζεται σ' αυτό το Υπουργείο και δύο χρόνια νωρίτερα. Προκύπτει δηλαδή ότι μέχρι το 1825 βαίνουν τα πράγματα προς το σχηματισμό ενός πρώτου σχετικά σταθερού πυρήνα υπαλλήλων στο Υπουργείο της Οικονομίας. Απ' αυτά τα πρώτα στελέχη, τα δύο παρέμειναν στο ίδιο Υπουργείο σχεδόν σ' όλες τις μεγάλες κυβερνητικές αλλαγές, τόσο επί Καποδίστρια όσο και έπειτα. Προκύπτει επίσης ότι ο Καποδίστριας κράτησε μόνο δύο πρόσωπα απ' αυτόν τον πρώτο πυρήνα και άλλαξε σχεδόν εξ' ολοκλήρου το δυναμικό που υπηρετούσε στις χαμηλότερες βαθμίδες των «υπηρεσιών» του οικονομικού κλάδου.[366] Αντίθετα με τη νέα κυβερνητική αλλαγή στα τέλη του 1831, ένα μέρος του υπαλληλικού δυναμικού που είχε διορίσει η προηγούμενη κυβέρνηση, περίπου το ⅓, παρέμεινε σ' αυτό το Υπουργείο. Μάλιστα, από μια αρχική διερεύνηση προέκυψε ότι τουλάχιστον 15 υπάλληλοι από εκείνους που εντοπίστηκαν εδώ εξακολούθησαν να εργάζονται σε κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες (Γραμματεία επί των Οικονομικών, Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας, Ελεγκτικό Συνέδριο) τα επόμενα χρόνια, όπως προκύπτει από σχετικούς καταλόγους του 1837.[367]

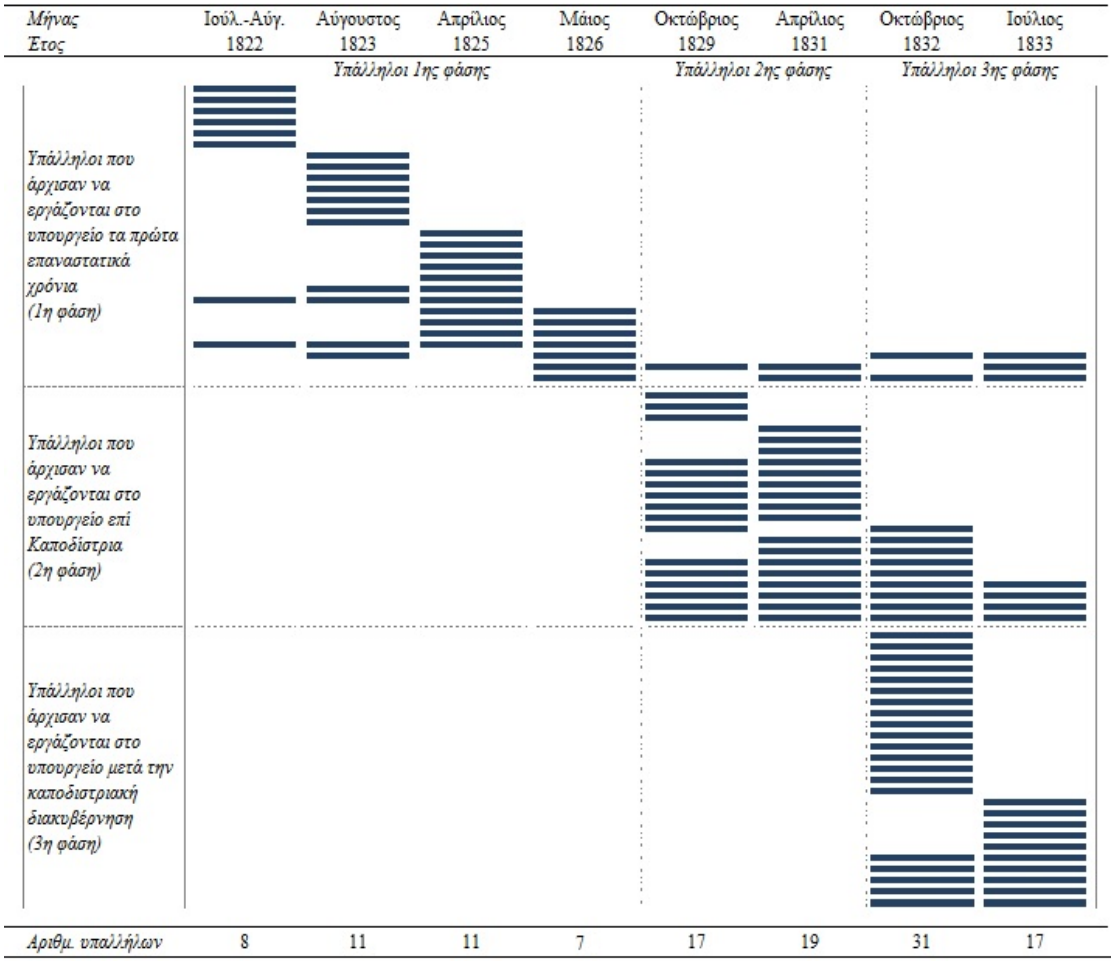
χρόνια εμφανίζεται ξανά το όνομά του στους καταλόγους των οικονομικών υπηρεσιών που έχουμε στη διάθεσή μας. Το καλοκαίρι του 1824, ωστόσο, ο ίδιος απασχολείται στο Υπουργείο του Πολέμου. Και δίπλα στο όνομά του, σε στήλη με παρατηρήσεις που γίνονται αντίστοιχα για κάθε γραμματέα, σημειώνεται: «αντιγραφεύς κάκιστος, όστις και αποβάλλεται», ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 28, έγγρ. 23. Το γεγονός ότι έπαψε να είναι στο Υπουργείο της Οικονομίας και έπειτα αποβλήθηκε και από το Υπουργείο του Πολέμου σ' ένα βαθμό συνηγορεί προς την κατεύθυνση ότι η ενσωμάτωση κάποιου σε ένα κοινωνικό δίκτυο δεν εξασφάλιζε αυτομάτως δημόσιο ρόλο, αν αυτός ο ρόλος δεν μπορούσε να υποστηριχθεί πραγματικά.

366. Έχει σημειωθεί ότι αξιοποίησε κυρίως ετερόχθονες, βλ. σχετικά Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 137.

367. *Παράρτημα* 2.5.

ΣΧΗΜΑ 2-2

Συνέχεια υπαλλήλων στο Υπουργείο της Οικονομίας, 1822-1833

Σημ: Σε κάθε στήλη, το ορθογώνιο " ▬ " συμβολίζει ένα διαφορετικό πρόσωπο. Η επανάληψη του από στήλη σε στήλη συμβολίζει τη συνέχεια του συγκεκριμένου προσώπου και το κενό συμβολίζει την απουσία του.

Πηγή: *Παράρτημα* 2.5

Ασφαλώς, καθώς οι πολιτικές ομάδες ισχύος (Ρωσικό κόμμα από τη μία, Αγγλικό και Γαλλικό από την άλλη) ενσωμάτωναν τμήματα της κοινωνίας και κέρδιζαν την εξουσία, οι ανταγωνισμοί ανάμεσά τους εκφράζονταν στη διατήρηση ή την απομάκρυνση των προσώπων που στελέχωναν το διοικητικό μηχανισμό. Φαίνεται όμως ότι από το 1828 και πέρα, οπότε ο διοικητικός μηχανισμός παύει να αποδιαρθρώνεται από τον πόλεμο, ένα μέρος του προσωπικού διατηρείται και χτίζεται ξανά ένας μεγαλύτερος πυρήνας υπαλλήλων από εκείνο που είχε φτιαχτεί τα πρώτα χρόνια. Δεν πρέπει επομένως να παραβλέπεται ότι στην Επανάσταση δημιουργήθηκαν συνθήκες δημιουργίας υπαλληλίας και ότι η τάση να διατηρείται ένα μέρος του δυναμικού διακρίνεται από την αρχή και διευρύνεται, καθώς τα πράγματα πάνε προς

τη λήξη του πολέμου και τη σταθεροποίηση των δεδομένων παρά τις κυβερνητικές εναλλαγές.

Είπαμε, πως σε αντίθεση με την Αγγλική, τη Γαλλική και άλλες ευρωπαϊκές επαναστάσεις που είχαν προϊστορία κεντρικού κράτους, οι Έλληνες δεν είχαν να καταλάβουν μηχανισμούς εξουσίας. Έπρεπε να τους φτιάξουν από το «μηδέν» και την ίδια στιγμή να λειτουργήσουν: να πολεμήσουν, να διοικήσουν, να διαχειριστούν πόρους, να νομοθετήσουν. Είναι συνεπώς εύλογο ότι οι υφιστάμενες κοινωνικές δικτυώσεις, όπως μεταβάλλονταν φυσικά, παρείχαν το πρώτο υλικό για να φτιαχτεί το κράτος.[368] Ή με άλλα λόγια, κανείς δεν ήταν πλήρως έτοιμος εκ των προτέρων για όλες τις ανάγκες της Επανάστασης και τις λειτουργίες του νέου τύπου κράτους, όπως για παράδειγμα ήταν οι Γάλλοι το 1789. Το διάχυτο δυναμικό που, ως επί το πλείστον, υπηρέτησε μέσα από τη Φιλική Εταιρεία το πρόγραμμα της πολιτικής ανεξαρτησίας, οργάνωσε σε *σύστημα* αυτό το στόχο και στελέχωσε αυτό το σύστημα. Και αυτό το δυναμικό, άλλοι με ευρύτερες ανησυχίες και άλλοι με εμπειρίες από την εμπορική και κοινοτική διαχείριση, ξεπέρασε κατά πολύ τα όρια του μέσα στο ίδιο το εγχείρημα που προκάλεσε.

Στην ελληνική περίπτωση, οι στόχοι έπρεπε να ικανοποιηθούν και οι ανάγκες να καλυφθούν με τους υφιστάμενους ανθρώπους, τις δεξιότητές τους και συχνά τις προσωπικές τους γνωριμίες που όριζαν το βαθμό αφοσίωσης στο σκοπό. Σε κάθε περίπτωση απαιτείται να διανυθεί ερευνητικός δρόμος ακόμη, φαίνεται όμως ότι η προσαρμογή των επαναστατημένων στις απαιτήσεις που είχε μια κρατική οργάνωση ήταν γρήγορη, τόσο από πολιτική άποψη όσο και από νομοθετική και διοικητική.

[368]. Εν γένει για τις κοινωνικές ομάδες που έδρασαν το 1821 και τις κοινωνικές σχέσεις βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, «Επανάσταση και Έθνος : Μια ιστορική – κοινωνιολογική προσέγγιση του ‘21», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003, σ. 33-52.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΞΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΕΣΟΔΑ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΕΣ

> *Δυνάμει της επιταγής της Σεβαστής Διοικήσεως υπ' άρ. 1770, της οποίας σας εγκλείεται αντίγραφον, και το υπουργείον τούτο [της Οικονομίας] δίδει εμπιστοσύνην (credito) προς το υπουργείον των Εσωτερικών δια γρ. 15.000 (...). Το υπουργείον των Εσωτερικών ημπορεί να διευθύνη λοιπόν τους διορισμούς του μέχρι της συμπληρώσεως της αυτής ποσότητος.*[369]

Επίκεντρο του παρόντος κεφαλαίου θα είναι οι πρώτοι *υποθετικοί λογαριασμοί*. Αυτοί, παρόλο που δεν ήταν και δεν θα μπορούσαν να είναι ίδιοι με τους σύγχρονους προϋπολογισμούς, ανήκουν σ' αυτή την πρακτική η οποία, όπως είναι γνωστό, συνυφάνθηκε με την ιστορία του *νεοτερικού κράτους* στην Ευρώπη.[370] Εδώ, με αφετηρία τους πρώτους προϋπολογισμούς, θα προεκτείνουμε την τροχιά των προηγούμενων κεφαλαίων, προς την κατεύθυνση της εδραίωσης δημόσιων οικονομικών λειτουργιών —διαδικασία που, όπως θα δούμε, δεν έπαψε να υφίσταται ακόμη και στις πιο δύσκολες στιγμές της Επανάστασης— και προς την εδραίωση τέτοιων πρακτικών στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους.

Η καθιέρωση του προϋπολογισμού το *Εικοσιένα* έχει καταγραφεί πλατιά, αλλά έχει απασχολήσει περιορισμένα, κυρίως από τη σκοπιά της σημασίας που είχε ως θεσμική καινοτομία.[371] Ευρύτερα μιλώντας, η επικρατούσα αίσθηση που έχει

---

[369]. Από έγγραφο του Υπουργείου της Οικονομίας (19 Ιουνίου 1823) προς το Υπουργείο των Εσωτερικών: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 69.

[370]. Για ένα τέτοιο παράδειγμα μέσα από το οποίο μπορεί κανείς να σταθεί στη σημασία της συγκρότησης του *δημόσιου λογιστικού* για το κράτος βλ. Henrie De Montcloux, *De la comptabilité publique en France*, Paris 1840, σ. 17-144· Nicolas François Mollien, *Mémoires d'un ministre du trésor public, 1780-1815*, 4 vol., Paris 1845.

[371]. Βασιλική Δελέγκου, *Η ιστορία του δημόσιου*, ό.π. Βλ. επίσης Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημόσιες πρόσοδοι», *ό.π.*, σ. 82. Εν γένει για το ζήτημα του προϋπολογισμού στο ελληνικό κράτος βλ. Ευάγγελος Πρόντζας (ειδ. συνεργ. Βασιλική Δελέγκου), «Ελληνική δημόσια οικονομία και προϋπολογισμός», *στο ίδιο*, σ. 529 κ.ε.

δημιουργηθεί, είναι ότι ο προϋπολογισμός θεσμοθετήθηκε ναι μεν στο πρώτο προσωρινό πολίτευμα τον Ιανουάριο του 1822 και καταρτίστηκε για πρώτη φορά το 1823, δεν ήταν όμως παρά άλλος ένας νεωτερισμός που καθιερώθηκε τύποις και ο οποίος δεν είχε συνέχεια.

Πριν από εκατό χρόνια περίπου ο Α. Ανδρεάδης έγραφε ότι ο προϋπολογισμός του 1823 είναι «[ο] μόνος, εφ' όσον γνωρίζομεν, δημοσιευθείς προϋπολογισμός της Επαναστάσεως».[372] Για δεύτερο προϋπολογισμό του 1829, μετά τον πρώτο του 1823 έκανε λόγο ο Γ. Κοφινάς τη δεκαετία του 1930.[373] Κατά το ίδιο διάστημα ο Π. Ραπτάρχης έκανε ένα ανάλογο σχόλιο: «Ο μοναδικός ούτος προϋπολογισμός της Επαναστάσεως»,[374] ήταν ο χαρακτηρισμός του για τον προϋπολογισμό του 1823. Την ίδια δεκαετία ο Π. Β. Δερτιλής υποστήριζε ότι μετά το 1823 εξαιτίας «(…) των περιπετειών της χώρας ουσιαστικώς οι προϋπολογισμοί δεν καταρτίζονται (…)» και ότι «άμα τη καθόδω εις την Ελλάδα του πρώτου Κυβερνήτου αυτής, όστις εν έτος από της αναλήψεως παρά τούτου της αρχής κατήρτισε συμφώνως προς το άρθρον 76 του Συντάγματος της εν Τροιζήνι Συνελεύσεως τον δεύτερον ουσιαστικώς (…) προϋπολογισμόν του έτους 1829-30».[375] Κι αρκετά χρόνια αργότερα, κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, ο ίδιος και άλλοι υποστήριξαν την ίδια θέση: ότι με εξαίρεση το 1823, «(…) καθ' όλην την διάρκειαν της Επαναστάσεως εκ της ανάγκης των πραγμάτων ουδέ καν επεχειρήθη η κατάρτισις Προϋπολογισμών, ως αναγράφουν οι διατάξεις των Συνταγμάτων της Επαναστάσεως».[376] Ανάλογες θέσεις υποστηρίχθηκαν και κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν.[377] Έτσι μια υπόθεση αρχική

---

[372]. *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 300, υποσ. 8.

[373]. Γ. Ν. Κοφινάς, «Ιστορία των Δημόσιων Οικονομικών», *ό.π.*, σ. 354.

[374]. Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής*, ό.π., σ. 107.

[375]. Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Ο προϋπολογισμός του κράτους*, Αθήνα 1936, σ. 26, υποσ. 1.

[376]. Παν. Δερτιλή, «Η δημοσιονομική πολιτική των πρώτων κυβερνήσεων και οι προϋπολογισμοί τους : Μέσα από το χάος, προσπάθειες για την οργάνωση των οικονομικών του Κράτους», *Τα οικονομικά του 1821, Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 935, ειδ. αφιέρωμα 28 (23.3.1972), σ. 45. «Σε όλη τη διάρκεια της Επαναστάσεως και παρά το σαφές πνεύμα των Συνταγμάτων, εκτός από τον προϋπολογισμό του (…) 1823-1824, δεν επιχειρήθηκε καν η κατάρτιση υποθετικών λογαριασμών, εξαιτίας των αντίξοων συνθηκών» επαναλαμβάνεται στο: Αναστάσιος Λιγνάδης, «Τα οικονομικά της Επαναστάσεως», ό.π., σ. 607. Επίσης: «Έκτοτε [από το 1823] όμως καθ' όλην την περίοδον της Ελληνικής Επαναστάσεως ουδείς άλλος Προϋπολογισμός καταρτίζεται», Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν*, ό.π., σ. 107.

[377]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 399. Μ' έναν τρόπο αυτή η άποψη λειτούργησε ως βεβαιότητα που εξακολούθησε να αναπαράγεται και στη συνέχεια.

εξελίχθηκε σε απόδειξη απλά μέσω της διαδοχικής αναπαραγωγής της, χωρίς καμία σχετική έρευνα.

Εδώ, με την αξιοποίηση νέων ευρημάτων και την εκ νέου προσέγγιση δημοσιευμένων στοιχείων, επικεντρώνουμε στην πορεία που είχε η πρακτική του προϋπολογισμού το *Εικοσιένα*. Μέσα απ' αυτή την προσέγγιση πρόκειται να φανεί ότι ο προϋπολογισμός ήταν μια πρακτική που —σε αντίθεση με την επικρατούσα αίσθηση— είχε συνέχεια και εξέφραζε από οικονομική άποψη τα σχέδια που είχαν τα όργανα της δημόσιας εξουσίας: τους πόρους που ανέμεναν ότι θα μπορούσαν να έχουν στη διάθεσή τους, τις ανάγκες που είχαν να καλύψουν. Μέσα λοιπόν από την πρακτική του προϋπολογισμού ενισχύεται η *αξίωση της γνώσης*[378] των οικονομικών δυνατοτήτων και των μελλοντικών αναγκών έστω αδρομερώς. Προκύπτει επίσης ότι ο προϋπολογισμός αποτέλεσε μια μορφή *ειδικευμένου συστήματος* (expert system),[379] ή αλλιώς ένα νεοτερικό εργαλείο το οποίο συνέβαλε (κι αυτό) στο σχηματισμό ενός εθνικά νομιμοποιημένου οικονομικού κυκλώματος: του κυκλώματος της κοινής οικονομίας που αναπτύσσεται γύρω από την απελευθερωτική διαδικασία και συνυφαίνεται με τη συγκρότηση πολιτικής εξουσίας στο όνομα του έθνους, στη μορφή και με τους κανόνες του εθνικού – αστικού κράτους.

Ας σημειωθεί, πριν προχωρήσουμε, ότι με βάση τα εδώ διαθέσιμα στοιχεία, από το 1822 έως το 1831, οι υπό συγκρότηση κρατικές αρχές χρησιμοποιούν τον όρο *υποθετικός λογαριασμός*. Ο Κοραής στα σχόλιά του για το προσωρινό πολίτευμα έγραφε ότι ορθότερο θα ήταν να είχε ονομαστεί *σχέδιος λογαριασμός*, ως ένας κατά προσέγγιση λογαριασμός, κατά το παράδειγμα του *Compte Approximatif* της Γαλλίας.[380] Κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής διακυβέρνησης ενίοτε χρησιμοποιείται κι ο όρος *προϋπολογισμός*, όχι πάντα όμως: καταγράφεται το 1828, κατά την απάντηση σ' ένα από τα «28 ερωτήματα» που διαβιβάστηκαν στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις,[381] στον υποθετικό λογαριασμό του 1829 χρησιμοποιείται

---

[378]. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, μτφρ. – επιμ. Δημήτρης Γ. Τσαούσης, Αθήνα 2002, σ. 90-91.

[379]. *Στο ίδιο*, σ. 59.

[380]. Αδαμάντιος Κοραής, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, επιμ. Θεμ. Π. Βολίδου, Αθήνα 1933, σ. 78. Πρβλ. *Compte rendu par le Ministre Secrétaire d'État des Finances pour l'année 1824*, Paris 1825, σ. 137.

[381]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 301.

εναλλακτικά κι ο όρος προϋπολογισμός.[382] Ο ίδιος όρος (budget/προϋπολογισμός) εντοπίζεται σε αναδημοσίευση ξένων ειδήσεων στη *Γενική Εφημερίδα* στις αρχές του 1830,[383] και στα μέσα αυτής της δεκαετίας, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποιείται αποκλειστικά (staatsbudget/κρατικός προϋπολογισμός).[384]

[382]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 457.

[383]. *ΓΕΕ*, αρ. 26 (29.3.1830).

[384]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Π, φάκ. 175, έγγρ. 20-21, 109-118. Στο εξής, αντί του όρου *υποθετικός λογαριασμός* θα χρησιμοποιείται ο όρος *προϋπολογισμός*. Σε σχετικά παραθέματα τρίτων μεταφέρεται το κείμενο του συντάκτη τους.

3.1 Προϋπο-λογισμός και νομιμοποιημένη διαχείριση

> *[Η] Διοίκησις [φροντίζει] εις το να μην στερηθήτε κανενός από τα δικαιώματα σας, δια την απόλαυσιν των οποίων ελάβετε εις χείρας τα όπλα, και χωρίς τα οποία δεν είσθε βεβαίως ελεύθεροι. Κατ' αυτόν τον τρόπον η Διοίκησις είναι πατριωτική, εν ώ κατ' άλλον είναι ξένη εις το έθνος μας. Μόνη η παραστατική Διοίκησις (...), η οποία φέρει πρόσωπον λαού, ανήκει εις τους Έλληνας, οίτινες δια να διοικώνται ορθώς, ώρμησαν κατά του τυράννου (...). Πρέπει όμως να ειξεύρετε καλώς ότι όλα αυτά δεν φέρουσι κανένα καρπόν αν δεν έχετε ευπείθειαν εις τους νόμους, υποταγήν εις την Διοίκησιν, ομόνοιαν μεταξύ και προθυμίαν εις τον πόλεμον (...)· πρέπει να έχωμεν τ' αναγκαία μας, και όλα αυτά είναι έργον της Διοικήσεως, διότι αύτη μόνη γενικώς τα πράγματα του έθνους γνωρίζουσα, και τας ανάγκας διακρίνει, και τας θεραπείας ευρίσκει και εν πάσι δύναται το συμφέρον να επινόηση.*[385]

Η άντληση οικονομικών πόρων από τον πληθυσμό προς το κράτος, στη γενικότητά της, ήταν από αιώνες αυτονόητη.[386] Ειδικά σ' ένα πολιτικά φιλελεύθερο καθεστώς, όπως έγραφε κάμποσα χρόνια πριν το *Εικοσιένα* ο Ρήγας, «κανένας πολίτης δεν εξαιρείται από την τίμιαν υποχρέωσιν του να συνεισφέρη κατά την δύναμιν και τα πλούτη του τα εις τας δημόσιους ανάγκας δοσίματα».[387] Προς το πνεύμα του παραπάνω σκεπτικού προχώρησε εκ των πραγμάτων η Επανάσταση. Κατάργησε αμέσως εκείνα τα βάρη που ήταν συνυφασμένα με την πολιτική υποτέλεια —που συμβόλιζαν και αναπαρήγαγαν το καθεστώς του ραγιά—,[388] περιόρισε την επιβάρυνση πάνω σε μορφές οικονομικής δραστηριότητας και συνέδεσε την άντληση πόρων με την απελευθερωτική διαδικασία,

[385]. Από κείμενο του Εκτελεστικού σχετικό με τον πρώτο εκλογικό νόμο το Νοέμβρη του 1822, *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 343.

[386]. Γενικά βλ. Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού Β΄*, ό.π., σ. 232-257.

[387]. *Ρήγα Βελεστινλή: Άπαντα τα σωζόμενα Ε΄: Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, εισ. – επιμ. – σχ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα 2000, σ. 65.

[388]. Για τον κεφαλικό φόρο και τις σχέσεις φορολογούμενων ραγιάδων – οθωμανικού κράτους βλ. Ömer Lutfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957) σ. 9-36. Και γενικότερα: John Haldon, "The Ottoman state and the question of state autonomy: Comparative perspectives", *New Approaches to State and peasant in Ottoman History*, eds. H. Berktay – S. Faroqhi, *The Journal of Peasant Studies* 18/3-4 (1991) 18-108.

την πολιτική ανεξαρτησία και τη συγκρότηση σύγχρονου —με τους τότε όρους— κράτους.[389]

Η καθιέρωση της ετήσιας επαναλαμβανόμενης φορολογίας και μέσω αυτής ο έλεγχος των ενόπλων, η μακρά ιστορία προς τη νομιμοποίηση των φορολογικών βαρών και του δημόσιου δανεισμού για την κάλυψη των πολεμικών εξόδων, και η σημασία που είχε αυτή η διαδικασία για την εδραίωση αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων στα κράτη της κεντρικής και της δυτικής Ευρώπης,[390] για το ελληνικό κράτος άρχισε το *Εικοσιένα*. Στη δυτική Ευρώπη ο κρατικός προϋπολογισμός, έφτασε στη σύγχρονη εκδοχή του έπειτα από ένα μακρόσυρτο παρελθόν, κατά τη διάρκεια του οποίου ξεχώριζαν οι «στιγμές» αμφισβήτησης της τάσης μετατροπής διάφορων έκτακτων εισφορών σε τακτικές, τις οποίες συχνά αξίωναν οι μονάρχες από τους υπηκόους τους, για την αντιμετώπιση πολεμικών υποθέσεων. Αφού επικράτησε η προηγούμενη τάση, διακρίνονταν οι «στιγμές» κατά τις οποίες συνελεύσεις τάξεων ενέκριναν τα φορολογικά βάρη και εκείνες οι «στιγμές» που τα κοινοβούλια συνδέθηκαν με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και τη δημοκρατική νομιμοποίηση της δημοσιονομικής λειτουργίας.[391] Μ' αυτό το νήμα άρχισαν να συνδέονται οι επαναστατημένοι το 1821. Συνύφαναν τα δημόσια έσοδα με τη συμμετοχή στη νέα μορφή πολιτικής κοινότητας, αφενός, προσανατόλισαν τις δημόσιες δαπάνες στην υποστήριξη του πολέμου για την ανεξαρτησία και στη συγκρότηση μιας νέας κρατικής εξουσίας αφετέρου. Τότε άνοιξε η προοπτική ώστε τα έσοδα και οι δαπάνες να εξαρτώνται από την πολιτική νομιμοποίηση, τη διάκριση των εξουσιών, την αξία της ελευθερίας και την αρχή του νόμου. Κι έτσι συνυφάνθηκαν τα δημόσια βάρη με μια νέα μορφή κυριαρχίας ριζικά διαφορετική από το καθεστώς της αυτοκρατορικής κυριαρχίας.[392]

---

[389]. Εγκαινιάζεται έτσι η προοπτική στην οποία οι φόροι και τα άλλα βάρη σημαίνουν την «υλική συμμετοχή στο κοινό αγαθό, το οποίο αντίστοιχα έχει καθοριστεί σε αναφορά προς τη γενική βούληση», Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και πολιτική : Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*, Αθήνα 2000, σ. 49-50.

[390]. Richard Bonney (ed.), *The rise of*, ό.π., σ. 10· Christopher Hill, *Ο Αιώνας της Επανάστασης, 1603-1714*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα 2011, σ. 80-81. Norbert Elias, *ό.π.*, σ. 232-233· Τζόζεφ Αλοϊς Σουμπέτερ, «Η Κρίση του φορολογικού Κράτους», *ό.π.*, σ. 88-89· Patrick K. O'Brien, "Political structures and grand strategies for the growth of the British economy, 1688–1815", *Nation, state, and the economy in history*, eds. Alice Teichova – Herbert Matis, Cambridge 2003, σ. 11 κ.ε· François Crouzet, "Economic factors and the building of the French nation-state", *ό.π.*, σ. 34 κ.ε.

[391]. Αυτή η πορεία για την Αγγλία και τη Γαλλία συνοψίζεται με συντομία στο: Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 17-22.

[392]. Ας θυμηθούμε εδώ πως το πρότυπο της *republic* στην Ευρώπη δημιουργήθηκε ετεροκαθοριζόμενο και με τα αυτοκρατορικά καθεστώτα της ανατολής: «(…) μια λίρα, που μαζεύεται

Ο φόρος, η επίταξη και άλλα μέσα, στη γενικότητά τους, είναι συνυφασμένα με την πολιτική κυριαρχία. Με τη διαφορά ότι στο πλαίσιο του υπό συγκρότηση ελληνικού κράτους το *Εικοσιένα*, η κυριαρχία συνδέεται με μιαν άλλη σημασιολογική βάση καθώς αρχίζει να ασκείται ως νομιμοποιημένη κυριαρχία. Σ' αυτό το πλαίσιο, τα οικονομικά της Διοίκησης άρχισαν να συγκροτούνται μέσα από την υλική συμμετοχή στις ανάγκες της συλλογικής συνύπαρξης. Αυτή η σχέση —που απλοϊκά παίρνει τη μορφή έσοδα-έξοδα— επειδή συνεπάγεται ένα ευρύ και εκτεταμένο κύκλωμα, το *εθνικό δημόσιο νοικοκυριό*,[393] παράγει την αξίωση για δημοσιότητα,[394] χρηστή και νομιμοποιημένη διάθεση των πόρων. Κι απ' αυτή την άποψη, τα υπό διαμόρφωση δημόσια οικονομικά διασταυρώνονται με τα πολιτικά δικαιώματα, τον έλεγχο και τον περιορισμό των οργάνων της συλλογικής εξουσίας και την αξίωση το κράτος ως συλλογικός φορέας να διασφαλίζει την κοινωνική αναπαραγωγή.[395]

Στη νεοτερική εκδοχή του κράτους εγκαινιάζεται μια προοπτική, ώστε οι φόροι και τ' άλλα βάρη να σημαίνουν την υλική συμμετοχή στο κοινό δημόσιο αγαθό, μια υλική συμβολή που μετασχηματίζεται σε δαπάνη για την πολιτική ανεξαρτησία και για τις λειτουργίες που αναλαμβάνει το κράτος που συγκροτείται. Και κατά προέκταση, οι νομιμοποιημένες δημόσιες οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται, σχέσεις που μεταξύ άλλων νομιμοποιούνται μέσω του προϋπολογισμού και της ψήφισής του από αντιπροσώπους του λαού, γίνονται το υλικό υπόστρωμα ενός νέου αξιακού συστήματος. Αυτό συμπυκνώνεται στο εθνικό – αστικό κράτος, αντίπαλο από μια άποψη στις πολλές και ποικίλες τοπικότητες των ελληνικών πληθυσμών, εδραίες επί

με γενική φορολόγηση, έχει λιγότερο καταστρεπτικά αποτελέσματα από ένα σελίνι που εισπράττεται με τόσο άνισο και αυθαίρετο τρόπο» όπως έγραφε ο Hume ασκώντας κριτική στο καθεστώς του Οθωμανού «Grand Seignior», David Hume, *Δοκίμια. Οικονομικά – Ιστορικά – Πολιτικοκοινωνικά*, πρ. – μτφρ. Ε. Π. Παπανούτσου, Αθήνα 1979, σ. 55.

[393]. Όρος δανεισμένος από το: Ευάγγελος Πρόντζας (ειδ. συνεργ. Βασιλική Δελέγκου), *ό.π.*, σ. 529.

[394]. Ας σημειωθεί ότι ειδικά ως προς τους προϋπολογισμούς, δεν έχει βρεθεί μέχρι τώρα δημοσιευμένος κάποιος από τους προϋπολογισμούς στις εφημερίδες που χρησιμοποιούσε η εθνική Διοίκηση. Ορισμένες πληροφορίες για ένα μικρό προϋπολογισμό του 1826, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στις ανάγκες του τακτικού σώματος, είναι δημοσιευμένες στη *Γενική Εφημερίδα* το 1826. Ίσως να υπήρξαν κι άλλες τέτοιες αποσπασματικές δημοσιεύσεις. Δημοσιεύεται βέβαια ο γενικός ισολογισμός για το διάστημα Ιαν. 1828 – Απρ. 1829, βλ. *ΓΕΕ*, αρ. 49 (13.7.1829) κι αυτό φανερώνει μια τάση. Με τη στενή έννοια πάντως και ειδικά στο ζήτημα του προϋπολογισμού δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε η αρχή της δημοσιότητας. Στην οθωνική περίοδο, ο πρώτος προϋπολογισμός που δημοσιεύεται ήταν αυτός του 1836. Έκτοτε δημοσιεύονται κατά περίπτωση και μόνο από το 1843 αυτό γίνεται τακτικά, βλ. Κώστας Π. Κωστής, «Δημόσια οικονομικά», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα (1830-1914)*, επιμ. Κώστας Κωστής – Σωκράτης Πετμεζάς, Αθήνα 2006, σ. 306.

[395]. Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός», *ό.π.*, σ. 161, 168, 183.

αιώνες, θεσμοθετημένες απ' όλες τις αυτοκρατορίες, ισχυρές εμπράκτως που συνιστούσαν αυτονόητο τρόπο κοινωνική ύπαρξη και κοινό τόπο στις νοοτροπίες του καθενός.

Το 1821 δεν είχαν περάσει πολλά χρόνια από τότε που ο Ρήγας έκανε το δικό του σχεδίασμα για την *ελευθερία*, την *ισοτιμία* και την *αδελφότητα*, οπότε είχε αρχίσει να καλλιεργείται η πεποίθηση ότι τέτοιες θεμελιώδεις αξίες ήταν δυνατό να διασφαλιστούν μόνο στο πλαίσιο μιας μορφής πολιτικής διοίκησης ελεύθερης, «υπέρ των νόμων και της πατρίδας».[396] Και όπως θα έλεγε ο Καντ: η «*κυβέρνηση της πατρίδας* (regimen civitatis et partiae)» εκπροσωπεί πολίτες και οφείλει να τους αντιμετωπίζει «σύμφωνα με τους νόμους της δικής τους ανεξαρτησίας».[397] Όταν, λοιπόν, οι επαναστατημένοι στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, επαναστατικώ δικαίω,[398] άρχισαν να δημιουργούν ένα καθεστώς πολιτικής ελευθερίας, εισήγαγαν εκ των πραγμάτων τη λογική της δέσμευσης στους νόμους που θεσπίζουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους,[399] και κατά προέκταση, άρχισαν να τοποθετούν τα δημόσια βάρη στην επικράτεια της νομιμοποιημένης και νόμιμης κυριαρχίας —«ως εάν ο λαός να φορολογεί τον εαυτό του», όπως το είχε τοποθετήσει ο Καντ.[400]

Φυσικά, η μορφή του υπό συγκρότηση κράτους το *Εικοσιένα*, δεν προέκυψε ως μηχανιστική πραγμάτωση αξιών. Επρόκειτο για μια διαδικασία που εντός της συνυφάνθηκαν υλικές σχέσεις και νοήματα. Εν προκειμένω, μέσα από την εκ των

---

[396]. *Ρήγα Βελεστινλή*, ό.π., σ. 33.

[397]. T. Hobbes, J. Locke, J. J. Rousseau, I. Kant, G. W. F. Hegel, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Μανολης Αγγελίδης – Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2006, σ. 197.

[398]. Ας θυμηθούμε ότι στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας μιλούν για τα «αμετάβλητα» δίκαια που «η φύσις ενέσπειρε βαθέως εις την καρδίαν των ανθρώπων και τα οποία οι νόμοι, σύμφωνοι με την φύσιν, καθιέρωσαν» και ότι «[η] επίκληση του "φυσικού δικαίου" ήταν πάντα η μορφή με την οποία οι τάξεις που εξεγείρονταν ενάντια στην καθεστηκυία τάξη απέδιδαν νομιμοποίηση στην απαίτησή τους για τη δημιουργία δικαίου (…)», Max Weber, *Οικονομία και κοινωνία Δ΄: Κοινωνιολογία του δικαίου*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2011, σ. 292. Για το *φυσικό δίκαιο* και την Ελληνική Επανάσταση βλ. Φωτεινή Βάκη, «Ελληνική Επανάσταση και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Ιόνιος Λόγος* 3 (2011) 155-167.

[399]. Επρόκειτο για μορφή δικαίου που συνιστούσε *έκφραση βουλήσεως* με καθολικό πρόσημο, εξέλιξη σημαντική σε σχέση με την παραδοσιακή μορφή του δικαίου (π.χ. έθιμα) που εξέφραζε αναγνώριση αυτού που ήδη υπήρχε, βλ. Τζον Χόφμαν, *Πέραν του κράτους*, ό.π., σ. 70-71.

[400]. T. Hobbes, J. Locke, J. J. Rousseau, I. Kant, G. W. F. Hegel, *ό.π.*, σ. 205. Πρβλ. Θανάσης Γκιούρας, *ό.π.*, σ. 73. Και όπως έχει επισημανθεί: «Η νομική έννοια του "πολίτη", που υπόκειται σε φορολογία ως απόρροια του γεγονότος και μόνο ότι ανήκει στο έθνος, ήταν πέρα για πέρα ανύπαρκτη», Perry Anderson, *Το απολυταρχικό*, ό.π., σ. 32. Γι' αυτό το ζήτημα εν γένει βλ. Βιργινία-Αναστασία Μ. Φουρνάρη, *Φόρος και πολίτης στο ελληνικό κράτος (19ος-20ός αιώνας)*, Δ.Δ., Πάντειο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2016.

πραγμάτων άρνηση του οθωμανικού καθεστώτος· από το προγραμματικό περίγραμμα του φιλελεύθερου εθνικού κινήματος που οδήγησε στην Επανάσταση· σε κάθε περίπτωση με βάση ένα μέρος των υφιστάμενων εμπειριών, ως είχαν ή με το μεγαλύτερο ή μικρότερο μετασχηματισμό τους (τοπικές μορφές κοινού, εμπορικές συντροφίες, πρακτικές)· από την άρθρωση πολιτικών – οργανωτικών σχημάτων προκειμένου να λάβει θεσμική μορφή η ελευθερία. Ειδικά μάλιστα ως προς το τελευταίο, ας σημειωθεί, ότι ακριβώς επειδή στο έδαφος του εγχειρήματος βρέθηκαν και συνεργάστηκαν ποικίλοι δρώντες, αναδείχθηκε σε κρίσιμο το ζήτημα της εμπιστοσύνης, η οποία λόγω της φύσης του εγχειρήματος εμπεριείχε μιαν επένδυση εμπιστοσύνης σε κοινά συμφωνημένες αφηρημένες αρχές και συστήματα και στην αναμενόμενη και προσήκουσα λειτουργία τους.[401]

Έτσι μπορεί να παρατηρήσει κανείς πως αρχικοί εμπειρικοί ετεροκαθορισμοί με το οθωμανικό σύστημα, βαθμιαία και αναστοχαστικά, οροθετούνται ως αρχές και πρακτικές. Είναι γνωστό π.χ. ότι η λογική της δίκαιης κατανομής των δοσιμάτων, εμφανίζεται στα καταστατικά κείμενα των τοπικών Οργανισμών το 1821,[402] σε συνδυασμό με την αλληλεξάρτηση στη λήψη των αποφάσεων και τη χρηστή διοίκηση, η οποία απαντιέται τόσο σε νεοτερικά συστήματα, όσο και σε περιβάλλοντα που κυριαρχούν παραδοσιακές αυθεντίες (οι οποίες ως τέτοιες εγγυώνται την άσκησή της). Είναι γνωστό επίσης, πως στην Α΄ Εθνοσυνέλευση και προοδευτικά στις άλλες δύο που ακολούθησαν, αποφασίστηκε ότι «αι εισπράξεις πρέπει να διανέμονται δικαίως», ότι «είσπραξις δεν γίνεται, άνευ προεκδοθέντος νόμου» και ότι «κανένας νόμος περί εισπράξεως δεν εκδίδεται, ειμή δια εν και μόνον έτος».[403]

---

[401]. Anthony Giddens, *ό.π.*, σ. 67. Ενδεικτική είναι η εμπιστοσύνη στην εθνοσυνέλευση ως διαδικασία κορυφαίας ρύθμισης των κοινών υποθέσεων.

[402]. Ενδεικτικά βλ. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., τ. Α΄, σ. 58.

[403]. Τα αποσπάσματα είναι από σχετικά άρθρα της Α΄ και της Β΄ Εθνοσυνέλευσης (*ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 26 και 90). Πρόκειται για θεσμοθετήσεις που βασίζονται στο εξής σκεπτικό: «Αν το νομοθετικόν ψηφίζη άπαξ δια πάντοτε και όχι κατ' έτος, περί εισπράξεως δημοσίων χρημάτων, τότε κινδυνεύει να πωλήση την ελευθερίαν του, επειδή το εκτελεστικόν δεν εξαρτάται πλέον απ' αυτό» M. A. Macarel, *Στοιχεία του δημοσίου δικαίου*, μτφρ. Μ. Αργυρόπουλος, Αθήνα 1836, σ. 153. Επρόκειτο για πρώιμες εκδοχές της αρχής του *ενιαυσίου*, βάσει της οποίας «η διαδικασία εγκρίσεως του προϋπολογισμού πρέπει να επαναλαμβάνεται κάθε έτος και να ολοκληρώνεται πριν την έναρξη του οικονομικού έτους», Νικόλαος Μπάρμπας, *Στοιχεία δημοσιονομικού δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014, σ. 44. Ένα άλλο σημείο της αρχής του *ενιαυσίου* είναι ότι «Η εξουσιοδότηση της Βουλής προς την Κυβέρνηση για την είσπραξη εσόδων και την καταβολή δαπανών ισχύει για ένα μόνο οικονομικό έτος», *στο ίδιο*.

Πτυχές δικαιότερης και νομιμοποιημένης φορολόγησης —η ισοτέλεια συνυφασμένη με την ισονομία—[404] μεταφέρονται στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους. Όπως νωρίτερα στη μικρογραφία μιας εμπορικής συντροφιάς ή ενός κοινού (λ.χ. το κοινό της Ύδρας κ.λπ.) ήταν αυτονόητη η αλληλεξάρτηση στη λήψη αποφάσεων, η χρηστή διοίκηση και η καλή οικονομία. Έτσι και στο επίπεδο του εθνικού νοικοκυριού που σχηματίζεται, οι παραπάνω αρχές αρχίζουν να συνυφαίνονται με τα οικονομικά του υπό συγκρότηση κράτους το *Εικοσιένα*, και ο οικονομικός χώρος του καθίσταται ένα από τα κυριότερα πεδία που η κυριαρχία αξιώνεται να είναι νομιμοποιημένη. Κορυφαία έκφραση των παραπάνω τάσεων ήταν η θεσμοθέτηση του *υποθετικού λογαριασμού* (στο εξής προϋπολογισμού) στην Α΄ Εθνοσυνέλευση που πραγματοποιήθηκε από τα τέλη Δεκεμβρίου του 1821 έως τα μέσα Ιανουαρίου του 1822.

Ενδιαφέρον φυσικά παρουσιάζουν σ' αυτήν την κατεύθυνση οι προβλέψεις των επαναστατικών συνταγμάτων σχετικά με τον προϋπολογισμό. Στην αρχή κάθε κυβερνητικής περιόδου το Εκτελεστικό —συνεπικουρούμενο από τον μινίστρο (υπουργό) των οικονομικών και τους λοιπούς μινίστρους στον προσδιορισμό των εξόδων των επιμέρους κλάδων της Διοίκησης—[405] όφειλε να προσκομίζει στο Βουλευτικό τον προϋπολογισμό των δαπανών της Διοικήσεως. Το Βουλευτικό με τη σειρά του, «[εις] τας αρχάς της συνόδου, αφού συζητήση τον παρά της Κυβερνήσεως παρουσιαζόμενον υποθετικόν λογαριασμόν των δημοσίων εξόδων, χορηγεί εις αυτήν τους εις απάντησίν των αναγκαίους πόρους»,[406] παρέχει δηλαδή για ορισμένο διάστημα την κυριαρχία στο Εκτελεστικό, ώστε το τελευταίο να συλλέξει αυτά τα απαιτούμενα

---

[404]. «Με την εξάπλωση των θεωριών του νεότερου φυσικού δικαίου περί θεμελίωσης (και νομιμοποίησης) του κράτους αναπτύσσονται παράλληλες αντιλήψεις στη δημοσιονομική θεωρία, οι οποίες αντλούν την επιχειρηματολογική και αξιολογική τους δυναμική από τους πρωταρχικούς εκείνους στοχασμούς. Το αίτημα της ισότητας (του νόμου) γίνεται και αντιληπτό ως αίτημα φορολογικής ισότητας (…)», Θανάσης Γκιούρας, *ό.π.*, σ. 41. Και όπως έχει διαπιστωθεί: «Η θεσμική ισοπολιτεία των ανθρώπων προφανώς δεν συνεπέφερε, αλλά ούτε και ήταν δυνατόν να συνεπιφέρει, την ουσιαστική εξίσωσή τους. Όμως στην ιστορική τους εκδίπλωση, οι δύο αυτές ιδέες είναι στενότατα συνδεδεμένες (…)», Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού: ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Αθήνα 1991, σ. 28.

[405]. Σχετικά με την επαφή των οθωμανικών αρχών με δυτικούς πολιτικούς θεσμούς πριν το 1821 και ενδογενείς διαδικασίες απομάκρυνσης από ένα στρατιωτικό προς ένα γραφειοκρατικό κατά κάποιο τρόπο χαρακτήρα της διοίκησης, βλ. ενδεικτικά Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York - Oxford 1987, σ. 29, 101-102 κ.α. Inalcik, Halil, "Centralization and decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, eds. Thomas Naff – Roger Owen, Carbondale and Edwards ville 1977, σ. 27-52

[406]. Από το Σύνταγμα που ψηφίστηκε στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση, βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 656. Ανάλογος κανόνας υπήρχε και στα προηγούμενα Συντάγματα.

έσοδα και να διενεργήσει τις προβλεπόμενες δαπάνες. Στο τέλος δε της κυβερνητικής περιόδου το Βουλευτικό έπρεπε να επιθεωρεί τον καθολικό λογαριασμό των προσόδων και των εξόδων, οπότε μ' αυτό το *γενικό ισολογισμό* ερχόταν το επίσημο κλείσιμο του κύκλου.[407]

Με την καθιέρωση λοιπόν του προϋπολογισμού στην Α΄ Εθνοσυνέλευση αναγνωρίζεται ότι η έγκριση και η εκτέλεση των εσόδων και των δαπανών είναι αρμοδιότητες διαφορετικών, διακριτών αλλά και συμπληρωματικών, πολιτικών σωμάτων, του Βουλευτικού και του Νομοτελεστικού. Τα δημόσια έσοδα πρέπει να «χορηγούνται» από τους αντιπροσώπους του έθνους και να εγκρίνονται οι δαπάνες που έχει προτείνει η κυβέρνηση.[408] Έτσι το Εκτελεστικό εξαρτάται σ' αυτές τις υποθέσεις από το Βουλευτικό[409] και εισάγονται αρχές λαϊκής νομιμοποίησης στη διακυβέρνηση (*republic*) των οικονομικών του υπό συγκρότηση κράτους. Ένα λοιπόν από τα συνθετικά στοιχεία της έννοιας του κρατικού προϋπολογισμού, η νομιμοποιημένη εξουσιοδότηση,[410] εμφανίζεται σε πρώιμη μορφή το *Εικοσιένα*, δεδομένης φυσικά της ποικιλομορφίας που παρουσίαζε η πραγματικότητα: το 1823 ο προϋπολογισμός καταρτίστηκε και νομιμοποιήθηκε από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση· το 1824-1825 το Βουλευτικό συμμετείχε ενεργά στην κατάρτιση του προϋπολογισμού μαζί με το Εκτελεστικό·[411] και τέλος, επί Καποδίστρια, μόλο που η νομοθετική και η εκτελεστική

---

[407]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 28, 31, 93, 656. Ας σημειωθεί εδώ με την ευκαιρία το εξής: σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας θεωρείται ότι κατά το κλείσιμο μιας περιόδου προβλεπόταν να καταρτίζεται *απολογισμός* του ψηφισμένου προϋπολογισμού. Στην πραγματικότητα προβλεπόταν να καταρτίζεται ο *καθολικός λογαριασμός των προσόδων και των εξόδων* κι αυτό ήταν αρκετά διαφορετικό από τη διαδεδομένη αίσθηση που σημειώθηκε νωρίτερα. Περισσότερα γι' αυτό στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

[408]. Βλ. σχετικά και Βασίλειος Λαμπρινάκης, «Σχέσις κοινοβουλίου και κυβερνήσεως επί του προϋπολογισμού και η εν τούτω δημοσιονομική πρωτοβουλία του κοινοβουλίου εν Η. Π. Αμερικής, Αγγλία, και Ελλάδι ως και το λογιστικόν σύστημα των κρατών τούτων», *ΕΕΑΣΠΕ* 1 (1950) 217-243.

[409]. Εκεί έγκειται και ο ριζοσπαστισμός αυτής της θέσμισης: ότι «[η] εκάστοτε φορολογία θα πρέπει πάντα να ανατρέχει στη βούληση κάποιου συντακτικού, νομοθετικού ή ελεγκτικού σώματος προς ύστατη νομιμοποίηση και όχι σε μία αδέσμευτη "πατριαρχική" εξουσία του ηγεμόνα», Θανάσης Γκιούρας, *ό.π.*, σ. 35.

[410]. Νικόλαος Μπάρμπας, *ό.π.*, σ. 20.

[411]. Όπως και σε άλλα ζητήματα, έτσι και στο ζήτημα του προϋπολογισμού, υπήρχαν διακριτοί ρόλοι, αλλά ταυτόχρονα υπήρχε κι ένα είδος διασταύρωσης των λειτουργιών, όπως γίνεται και σήμερα βλ. σχετικά Αθανάσιος Γ. Ράικος, *Συνταγματικό δίκαιο*, ό.π., σ. 451, 628. Ενεργή συμμετοχή της Βουλής με τη δυνατότητα εκ μέρους της να προτείνει πιστώσεις προβλεπόταν επίσης στα γαλλικά επαναστατικά Συντάγματα και στο αμερικανικό του 1787. Βλ. σχετικά Βασίλειος Λαμπρινάκης, ό.π.

εξουσία ήταν συγχωνευμένες, ο προϋπολογισμός νομιμοποιήθηκε από τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση και εξουσιοδοτήθηκε σχετικά ο Κυβερνήτης για την εκτέλεσή του.[412]

Οπωσδήποτε όμως, η ενιαία αναπαράσταση – αντιπαραβολή των μελλοντικών εσόδων και εξόδων στην κλίμακα της επαναστατημένης επικράτειας, για ένα δεδομένο χρονικό διάστημα, έτσι κι αλλιώς ήταν μια καινοτομία συνυφασμένη με το νεοτερικό κράτος. Και σ' αυτήν την καινοτομία προσαρμόζονταν όλοι οι δρώντες πολύ γρήγορα. Αποδέχονταν ότι οι πόροι δεν ανήκουν εξ ορισμού στην εκτελεστική εξουσία, όπως κατά μακρινή αναλογία γινόταν νωρίτερα υπό το καθεστώς της οθωμανικής αυτοκρατορικής εξουσίας, αλλά ότι οι πόροι χορηγούνται για περιορισμένο διάστημα από το Βουλευτικό για την κάλυψη δημόσιων εξόδων —των εξόδων για τον κοινό σκοπό. Πρόκειται δηλαδή για μια ανάλογη διαδικασία που έλαβε χώρα στην Ευρώπη κατά τους τελευταίους αιώνες, κατά τη γέννηση του νεότερου κράτους, και αφορούσε στην «εμπράγματη πλευρά της δέσμευσης του κράτους (…), η οποία κατ' ανάγκην, συμπίπτει με την εμπράγματη βάση της πολιτικής νομιμοποίησης, με άλλα λόγια με τους μηχανισμούς της φορολογίας και του δημόσιου χρέους».[413]

Κατά την Α΄ περίοδο της Προσωρινής Διοίκησης (Ιαν.1822 – Απρ.1823) δε στάθηκε δυνατό να συνταχθεί γενικός προϋπολογισμός κατά τη μαρτυρία των ίδιων των πολιτικών αρχών. Ο πολιτικός πυρήνας όμως αυτής της πρακτικής εισάγεται στη διακυβέρνηση των πραγμάτων, καθώς η Α΄ Εθνοσυνέλευση, εκφράζοντας την επαναστατικά νομιμοποιημένη εξουσία, αποφάσισε ότι το Βουλευτικό που επρόκειτο να σχηματιστεί, ήταν αρμόδιο να παραχωρήσει εξουσία στο Εκτελεστικό, ώστε το τελευταίο να συγκεντρώσει πόρους.[414] Αυτή μάλιστα η διαδικασία θα αποτελέσει επίκεντρο των σχέσεων του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού για τα επόμενα χρόνια. Είναι πλούσια η σχετική αλληλογραφία ανάμεσα σ' αυτά τα δύο Σώματα και η επιμονή του Βουλευτικού να ασκεί το ρόλο του στο ζήτημα των πόρων.

---

412. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1852, σ. 66-67, 151, 583.

413. Θανάσης Γκιούρας, *ό.π.*, σ. 170.

414. «(…) δι' αυτό το πρώτον έτος χρεωστεί το Βουλευτικόν Σώμα, άνευ μικράς αναβολής, να προμηθεύση εις το Εκτελεστικόν την ανάλογον εις τας χρείας χρηματικήν ποσότητα, μ' όλον ότι, δια το αρτιπαγές της Διοικήσεως και δια το δυσπρόβλεπτον των εσομένων εξόδων, δεν δύναται το Εκτελεστικόν να κατάστρωση τον υποθετικόν ενιαύσιον λογαριασμόν εις δε το τέλος του ενιαυτού οφείλει να παραστήση το Εκτελεστικόν την κατάστρωσιν του όλου λογαριασμού», *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 28. Για τους ίδιους περίπου λόγους δεν καταρτίστηκε προϋπολογισμός ούτε στις αρχές του 1828 που ηγήθηκε της διακυβέρνησης ο Καποδίστριας.

Ας σημειωθεί εδώ ότι για μεγάλο διάστημα η παραπάνω επιμονή διαβάστηκε από πολλούς ιστορικούς μονοσήμαντα: ότι οι κοτζαμπάσηδες που μέχρι τότε ασκούσαν ρόλους σχετικούς με τη φορολογία, μέσω της συμμετοχής τους στο Βουλευτικό προσδοκούσαν να έχουν διαμεσολαβητικό ρόλο στη διαχείριση των πόρων. Χωρίς να συνεκτιμάται ότι το όποιο ιδιωτικό συμφέρον έπρεπε να εμφανίζεται ως γενικό και σ' ένα βαθμό να είναι γενικό. Απ' αυτή τη σκοπιά, η αξίωση του Βουλευτικού να ελέγχει το Εκτελεστικό και να εγκρίνει τη διαχείριση των πόρων από μόνη της ως ενέργεια ξεπερνούσε τους επιμέρους δρώντες.

Ασφαλώς η εγγραφή των υφιστάμενων εμπειριών στο νέο πλαίσιο σημασιών —στο δημόσιο χώρο και στην κλίμακα του εθνικού κράτους που σχηματίζεται—, από κοινωνική άποψη δεν ήταν ομοιογενής. Μολοντούτο είχε ευρύτερες προεκτάσεις, επειδή το νέο πλαίσιο σημασιών, όπως ήταν εγγενώς συνυφασμένο με τους θεσμούς, παρήγαγε δυναμικές κοινωνικού μετασχηματισμού, οι οποίες συμπαρέσυραν σε ποικίλους βαθμούς όλες τις κοινωνικές ομάδες. Έτσι, για παράδειγμα, όπως η επαναστατική πραγματικότητα ανήγαγε και βάσισε τη νομιμοποίησή της στο έθνος (και στους θεσμούς του), αυτό εξανάγκαζε ακόμα και τα πιο παραδοσιακά τμήματα των παλαιών αρχουσών ομάδων να δρουν και να νομιμοποιούν τη δράση τους όχι στους ίδιους και στην αυθεντία τους, αλλά στο έθνος.

Η παραπάνω μορφή νομιμοποίησης μάλιστα, είχε μεγάλη σημασία για τα δημόσια οικονομικά που σχηματίζονται —κι αυτά μαζί με τη δημόσια εξουσία— όπως ήδη σημειώθηκε. Διότι άρχισαν να σχηματίζονται στη βάση της αναγνώρισης ότι η νομιμοποιημένη Διοίκηση αναλαμβάνει έναν κεντρικό ρόλο, φυσικά μέσω πληροφοριών που αντλούσε από τα στελέχη της. Βάσει αυτών των πληροφοριών η Διοίκηση αναλαμβάνει να οργανώσει και να ελέγξει τις κοινές λειτουργίες, μέσα από μια στοιχειώδη και συμφωνημένη εικόνα για τα μεγέθη των εσόδων και των εξόδων. Όψη αυτής της διαδικασίας ήταν και η κατάρτιση προϋπολογισμού, η οποία από μια άποψη, περιόριζε την αβεβαιότητα σχετικά μ' όσα επρόκειτο να επακολουθήσουν κι επέτρεπε ένα βαθμό σχεδιασμού.

Στη δυτική Ευρώπη φυσικά, σε αντίθεση με τον ελλαδικό χώρο, η προϊστορία του προϋπολογισμού και εν γένει του δημόσιου λογιστικού, της στατιστικής/πολιτειογραφίας και της εθνικής λογιστικής είχε μεγάλο ιστορικό

βάθος.[415] Αλλά κι εκεί, αυτές οι πρακτικές δοκιμάστηκαν αρκετά μεγάλο διάστημα ώσπου να αποκτήσουν μια κανονικότητα ως προς την εφαρμογή τους.[416] Άλλωστε, όπως έχει σημειωθεί, τα κράτη του Ancien Régime σπάνια κατάφερναν να προϋπολογίσουν όλα τα έσοδά τους και ακόμη πιο σπάνια πετύχαιναν να προϋπολογίσουν τα έξοδά τους.[417]

Στο υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος το *Εικοσιένα*, υπήρχε μια εμπειρία *ποσοτικοποίησης*, κυρίως σε επαγγέλματα που είχαν σχέση με την οικονομία, το χερσαίο και το θαλάσσιο εμπόριο, χρηματιστικές και άλλες συναφείς εργασίες, δεν υπήρχαν όμως ισχυρές πρακτικές *καθαυτό μετρήσεων*.[418] Δεν ήταν παράλληλα ασήμαντο, ότι η οργανωμένη σ' ένα βαθμό πληροφορία υπήρχε στο περιβάλλον των κοινοτικών αρχόντων —το οποίο δεν ήταν αποκομμένο από τα οικονομικά δίκτυα—, για τις ανάγκες των ρόλων που αυτοί ασκούσαν κι επειδή αποτελούσαν πηγή πληροφόρησης για τους Οθωμανούς αξιωματούχους σε φάσεις που δε γίνονταν πραγματικές απογραφές.[419]

Θα πρέπει μάλιστα να προσθέσουμε σ' αυτό το σημείο, ότι το οθωμανικό κράτος με το σύστημα της ισόβιας ενοικίασης των φόρων (*mâlikane*),[420] διαμόρφωνε

---

[415]. Alain Desrosieres, *Η πολιτική των μεγάλων αριθμών. Ιστορία της στατιστικής αντίληψης*, μτφρ. – επιμ. Ηλίας Αθανασιάδης, Αθήνα 2005, 25-56· André Vanoli, *A History of National Accounting*, trnsl. Marion Pinot Libreros – Gayle H. Partmann, Amsterdam 2005, σ. 3-13· Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 124-133· Henrie De Montcloux, *De la comptabilité*, όπ., p.17-144· Nicolas François Mollien, *Mémoires d'un ministre*, ό.π.

[416]. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός*, ό.π., τ. Β΄, σ. 633-634.

[417]. Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας Β΄*, ό.π., σ. 575-576.

[418]. Alain Desrosieres, *ό.π.*, 25-56.

[419]. Όπως έχει υποστηριχτεί, το 15ο και το 16ο αιώνα «[η] οθωμανική διοίκηση κατά διαστήματα διενεργούσε καταμετρήσεις με στόχο την καταγραφή των προς φορολόγηση αγαθών και τη σύνταξη σχετικών καταλόγων». Αργότερα, «[από] το 17ο αιώνα όμως οι καταμετρήσεις αυτού του είδους σχεδόν εγκαταλείπονται, καθώς (…) κυριαρχεί η εκμίσθωση και απευθείας ανάθεση της είσπραξης των κατά τόπους φόρων. Τα νέα αυτά δεδομένα εξαλείφουν πλέον το βασικό λόγο διενέργειας απογραφών», Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Οι πηγές και τα προβλήματα επεξεργασίας τους», *Τετράδια Εργασίας* 27 (2004) 13-168.

[420]. «Αυτό το σύστημα (…) ήταν μια ειδική μορφή του συστήματος Ιλτιζάμι με την μεγαλύτερη δυνατή διάρκεια: την ισόβια. [Σ' αυτό το σύστημα] (…) οι ετήσιες δόσεις ήταν καθορισμένες από το θησαυροφυλάκιο και δεν ετίθετο ζήτημα αύξησης ή ελάττωσης τους κατά τον πλειστηριασμό. Ο πλειστηριασμός αφορούσε τώρα τον καθορισμό του εφάπαξ αρχικού ποσού που έπρεπε να πληρώσει ο εκμισθωτής προσόδων για να αποκτήσει το δικαίωμα της ισόβιας κατοχής προσόδου, της οποίας οι ετήσιες δόσεις, όπως είπαμε, ήταν σταθερές και προκαθορισμένες», βλ. Mehmet Genc, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1980, σ. 281.

μιαν εικόνα για το μέγεθος των μελλοντικών εσόδων, έστω σε ονομαστικούς όρους· και όπως εξηγούσε από παλιά ο Βέμπερ, αυτό το σύστημα ήταν μια μετατόπιση προς την πρακτική του προϋπολογισμού:

> Αυτόν το σκοπό εξυπηρετεί προπάντων η εκμίσθωση της δημόσιας φοροείσπραξης αντί για την ιδία (…) είσπραξη. Από εδώ προκύπτει προπάντων η δυνατότητα για την πολύ σημαντική πρόοδο στη διάταξη των δημόσιων οικονομικών προς την κατεύθυνση της συγκρότησης του προϋπολογισμού· δηλαδή, αντί για την κατάσταση της διαρκούς συγκυριακής κάλυψης από τα εκάστοτε δύσκολα υπολογίσιμα έσοδα, η οποία είναι τυπική για όλα τα πρώιμα στάδια των δημόσιων νοικοκυριών, μπορεί να προκύψει μια σταθερή εκτίμηση των εσόδων και αντιστοίχως των δαπανών.[421]

Μπορεί λοιπόν στον ελλαδικό χώρο να μην υπήρχε παράδοση προϋπολογισμού με τη στενή έννοια, όπως είχε επισημάνει ο Τιρς.[422] Αυτή η θέση όμως δεν μπορεί να παραβλέπει ότι υπήρχαν πρακτικές που καθιστούσαν σχετικά εύκολη τη μετατόπιση προς την άσκηση της πρακτικής του προϋπολογισμού. Η μετατόπισή προς την κατάρτιση προϋπολογισμού, συνυφάνθηκε με την αξίωση η άσκηση της εξουσίας να βασίζεται στη γνώση της πραγματικότητας. Έτσι οι υφιστάμενες εμπειρίες αφενός και οι απαιτήσεις του εγχειρήματος αφετέρου καλούνταν να υπηρετήσουν την κυβέρνηση των πραγμάτων.

Σ' έναν κόσμο που η μορφή και η αναπαραγωγή της κυβερνητικής δραστηριότητας, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, απαιτούσε την «παραγωγή συστηματικής γνώσης γύρω από την κοινωνική ζωή».[423] Όψη αυτής της απαίτησης το *Εικοσιένα* ήταν η εκτεταμένη χρήση της λογιστικής διπλογραφίας στην αναπαράσταση των δημόσιων οικονομικών γεγονότων, τα πρώτα ίχνη πολιτειογραφίας και η αναζήτηση πληροφοριών για την κατάρτιση προϋπολογισμού. Σ' ό,τι αφορά τον προϋπολογισμό, πηγή πληροφόρησης για τα έσοδα φαίνεται πως ήταν το ύψος της

---

[421]. Max Weber, *Οικονομία και κοινωνία Ε΄: Κοινωνιολογία της εξουσίας*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2011, σ. 36-39. Για την πρακτική του προϋπολογισμού στο 2ο μισό του 19ου αι. στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. ενδεικτικά Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies* 6/4 (1975) 421-459. Για την ίδια πρακτική στην Ευρώπη D. E. Schremmer, "Taxation and public finance: Britain, France, and Germany", *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, eds. Peter Mathias – Sidney Pollard, Cambridge 1989, σ. 315 κ.ε.

[422]. Φρειδερίκου Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 198-199.

[423]. Anthony Giddens, *ό.π.*, σ. 73, 90-91.

επιβάρυνσης πριν το 1821 και η εικόνα σχετικά με την έκταση των καλλιεργειών, και ως προς το σκέλος των εξόδων το μέγεθος των εγκεκριμένων από την κυβέρνηση στρατευμάτων και πλοίων.

Το 1822, με μόλις δύο μήνες θητεία, η πρώτη κυβέρνηση, δεν είχε άλλο τρόπο παρά να ζητήσει αναφορές από κατά τόπους όργανα για τις μέχρι τότε επιβαρύνσεις. Ήθελε να στηριχθεί σε αριθμούς έτσι, ώστε να σχηματίσει κατά το δυνατό μιαν εικόνα για τα μέχρι τότε φορολογικά βάρη και να έχει ένα μέτρο των δυνατοτήτων που θα υπήρχαν στις επαναστατικές συνθήκες,[424] λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τις αλλαγές που είχαν αποφασιστεί σ' αυτό το πεδίο. Οι πληροφορίες που συγκεντρώνει ήταν ένα μείγμα από εμπειρίες, υποθέσεις και έμμεσες προσεγγίσεις. Αυτή η τάση επιβεβαιώνεται και το 1823, στην κατάρτιση του γενικού προϋπολογισμού, όπως θα δούμε. Λίγο αργότερα, το 1825, η φορολόγηση επιχειρείται εκ νέου να βασιστεί σε σχετικές πληροφορίες,[425] κατά το δυνατό επικαιροποιημένες.[426] Τέλος, επί Καποδίστρια εντοπίζονται εκλεπτυσμένες αναφορές, με σενάρια σχετικά με τα μεγέθη των εσόδων που θα μπορούσαν να διαμορφώσουν εναλλακτικές μέθοδοι έμμεσου υπολογισμού της φορολογικής βάσης.[427]

---

[424]. Το Μάρτιο του 1822, το Υπουργείο της Οικονομίας πρότεινε στο Εκτελεστικό: «α΄. Να διορισθώσιν επιτροπαί, συγκροτούμεναι από ανθρώπους τίμιους, ειδήμονας, ευυπόληπτους και αφιλοκερδείς, από την υπερτάτην Διοίκησιν εις εκάστην των κεντρικών διοικήσεων [στην Πελοπόννησο, την Ανατολική και τη Δυτική Ελλάδα]. β΄. Αυτοί να απέλθωσιν εις τας κεντρικάς διοικήσεις και μετ' αυτών να εξετάσωσιν εν τη απαιτουμένη ακριβεία πόσον έκαστον των διαληφθέντων επωλείτο τους απελθόντας χρόνους. γ΄. Αφ' ου γένη ακριβεστάτη εξέτασις και γνώσις περί τούτων, να πεμφθή εις εκάστην επαρχίαν εις από μέρους της υπέρτατης Διοικήσεως και έτερος από τας κεντρικάς διοικήσεις, υποκείμενα εκλεγέντα αξία δια τον τίμιον της διαγωγής των εις την παρούσαν υπουργίαν. δ΄. Να διορισθή το πόσον οπού έχει να δίδη έκαστος, αποδεκατώσεως ένεκα, από τους καρπούς, και πάν είτι άλλο κριθή νομίμως εύλογον να δίδεται από πρόβατα και από τοπιάτικα. ε΄. Απελθόντες οι διορισθέντες, να φροντίσωσι μετά των Εφόρων της επαρχίας δια να πωλήσωσι τας αποδεκατώσεις και τα ενοίκια (ιλτιζάμια) των εθνικών κτημάτων εις την συμφερωτέραν τιμήν, άφ' ου δοθή προκήρυξις εις απάσας τας επαρχίας από τας κεντρικάς διοικήσεις πρότερον, δια να συντρέξωσιν αγορασταί», *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857(1971), σ. 392-393.

[425]. Ενδεικτικά, στις 7 Μάρτη του 1825 «απεφασίσθη να εκτιμηθώσιν αι δημόσιοι πρόσοδοι των επαρχιών πριν να γένη η πώλησις αυτών προς οδηγίαν των διορισθέντων δημοπρατών. Και περί [περί] τούτου εδιωρίσθη μία επιτροπή (…) δια να επεξεργασθή σχέδιον εκτιμήσεως και να αναφέρη εις το Σώμα», *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 158-159. Δύο μέρες αργότερα, στις 9 Μαρτίου, το Βουλευτικό έγγραφε: «(…) πέμπεται προς το Σ. Εκτελεστικόν η εκτίμησις των δημοσίων προσόδων όλων των επαρχιών της επικρατείας», *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 161. Κατανοεί κανείς ότι μέσα σε δύο μέρες δεν έγιναν εκτιμήσεις επί τόπου, φαίνεται ότι μετέφεραν τη χονδρική εικόνα που είχαν από τις επαρχίες.

[426]. Έγραφε σχετικά το Βουλευτικό προς το Εκτελεστικό τον Οκτώβριο του 1825: «Οι εχθροί Θεού βοήθεια ανεχώρησαν από Σάλωνα κι εκείνο το μέρος έμεινεν ήδη ελεύθερον. Δια τούτο νομίζει συμφέρον το Βουλευτικόν να σταλώσιν εκεί ένας ή δύο εκτιμηταί δια να εκτιμήσουν τας προσόδους των ελαιώνων. Όθεν και ειδοποιείται το Σ. Εκτελεστικόν», *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 357.

[427]. Ενδεικτικά: τα υπομνήματα που υποβάλλονται στον Καποδίστρια για τη μεταρρύθμιση του τρόπου είσπραξης των δημόσιων προσόδων, βασίζονται σε εναλλακτικά σενάρια που καταρτίζονται σε

Στο σκέλος των εξόδων από την άλλη, είχαν ως οδηγό το μέγεθος των εγκεκριμένων από την κυβέρνηση ανδρών ανά οπλαρχηγό, εκστρατεία, φρούριο κ.λπ. και τον αριθμό των εκάστοτε πλοίων, μεμονωμένων ή ανά μοίρα, που έπρεπε να είναι σε κίνηση στα πλαίσια μιας αποστολής, όπως θα δούμε κατά την εξέταση των προϋπολογισμών. Μάλιστα αυτή η πληροφόρηση με την ίδρυση του Γενικού Φροντιστηρίου το 1828 αρχίζει να τηρείται κατά ουσιαστικότερο τρόπο όπως θα φανεί. Από την αρχή λοιπόν της Επανάστασης, η διακυβέρνηση συνυφαίνεται με την αξίωσης της γνώσης των πραγμάτων. Οι υπό συγκρότηση κρατικές αρχές, αλλού έμμεσα κι αλλού άμεσα,[428] συλλέγουν ή παράγουν ταξινομημένη πληροφορία για τα πράγματα κι επιβεβαιώνουν τη σημαντικότητα αυτής της πρακτικής στη διακυβέρνηση ως εργαλείο για την άσκηση της εξουσίας.

Πριν προχωρήσουμε στο περιεχόμενο των προϋπολογισμών ωστόσο θα σταθούμε σε μερικές διευκρινήσεις. Οι περισσότεροι προϋπολογισμοί που δημοσιεύονται εδώ ήταν γενικοί (της εθνικής Διοίκησης) και αφορούσαν ολόκληρες λογιστικές χρήσεις με αφετηρία στους μήνες της άνοιξης —τότε που άρχιζαν οι πολεμικές επιχειρήσεις και η εκποίηση των κυριότερων προσόδων (στους φορο-ενοικιαστές).[429] Λέγοντας όμως γενικοί δε σημαίνει πάντα ότι ήταν πλήρεις ή ολοκληρωμένοι. Ας σημειωθεί επίσης, ότι για τις ανάγκες της τεκμηρίωσης, ενσωματώνονται σ' αρκετά σημεία προϋπολογισμοί που δεν ήταν γενικοί — προϋπολογισμοί επικεντρωμένοι σε επιμέρους όψεις της δημόσιας οικονομικής λειτουργίας ή σε σύντομες χρονικές περιόδους—, αλλά δίνουν μια συμπληρωματική διάσταση στα πράγματα, αποτυπώνοντας την ανερχόμενη προσπάθεια ακρίβειας και αποτύπωσης του εκάστοτε συγκεκριμένου.

Λέγοντας τέλος για προϋπολογισμούς, ο νους ίσως έχει συνηθίσει να πηγαίνει σε άρτια διαρθρωμένες οικονομικές καταστάσεις. Το γεγονός ότι εδώ όλοι οι

αριθμούς, βλ. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 218, έγγρ. 108-109· στο ίδιο, φάκ. 305, έγγρ. 2· στο ίδιο, φάκ. 477, έγγρ. 6-8· στο ίδιο, φάκ. 494, έγγρ. 1· στο ίδιο, φάκ. 546, έγγρ. 27· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 375, έγγρ. 17.

[428]. Λέγοντας εδώ έμμεσα, εννοούμε βάσει πληροφοριών που είχαν τα πολιτικά στελέχη, φορο-ενοικιαστές κ.ά. Δεν απουσίαζε ωστόσο η άμεση πληροφορία ενίοτε βάσει μετρήσεων: ενδεικτική τέτοια περίπτωση ήταν η αρίθμηση των εθνικών φθαρτών κτημάτων στις πόλεις και η ακριβής μέτρηση των διαστάσεών τους προκειμένου να εκποιηθούν, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο. Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της απλής αλλά άμεσης μέτρησης το *Εικοσιένα* έχει ξεχωριστό ερευνητικό ενδιαφέρον.

[429]. Προφανώς αυτή η αφετηρία δεν ήταν άσχετη από το γεγονός ότι το νέο έτος άρχιζε το Μάρτιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η έναρξη της οικονομικής χρήσης της άνοιξη απαντάται και αλλού, βλ. Emanuele Morselli, *Πρώτα στοιχεία Δημόσιας Οικονομικής*, μτφρ. Χρήστος Λυμπερόπουλος, πρ. Παναγιώτης Β. Δερτιλής, Αθήνα χ.χ., σ. 31.

προϋπολογισμοί αποδόθηκαν με ίδια πάνω κάτω επεξεργασμένη μορφή, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης, δεν σημαίνει ότι ήταν από την αρχή ομοιόμορφοι. Σημειώνουμε λοιπόν προκαταβολικά τα εξής: Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι βέβαιο ότι ο γενικός προϋπολογισμός του 1823 απεικονίστηκε σ' έναν ενιαίο *πίνακα*, με κάθετη ή οριζόντια διάταξη. Πρόκειται περισσότερο για μια έκθεση που απαρτίζεται από αρκετούς πίνακες και χωρίζεται σε δύο μέρη: το τμήμα των εξόδων, το οποίο προηγείται και το τμήμα των εσόδων.[430] Ο πρώτος διαρθρωμένος προϋπολογισμός σ' ενιαία κατάσταση, ώστε να μπορεί να αντιπαραβάλλεται ευθέως το σκέλος των εσόδων στο σκέλος των δαπανών, καταρτίστηκε στα τέλη 1828 κι από τότε έτσι συνέχισε να τηρείται. Κι οπωσδήποτε αυτά δείχνουν μιαν όψη της εξέλιξης των πραγμάτων στην πρακτική του προϋπολογισμού.

Ο προϋπολογισμός είναι σχέδιο, δεν είναι η πραγματικότητα. Αυτό προκαθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τα όρια που έχει ως τεκμήριο. Δείχνει τι περίμενε να αντιμετωπίσει η επαναστατική ηγεσία στο άμεσο μέλλον, τη γενική στόχευσή της, τις ιεραρχήσεις της, τη χρηματική διάσταση αυτών των ιεραρχήσεων με τη μορφή εξόδων και την αντιπαραβολή τους με τα έσοδα που θεωρούσε ότι θα είχε στη διάθεσή της, κυρίως έμμεσα όπως θα δούμε αλλού. Συνεπώς ο προϋπολογισμός φανερώνει τη διαδικασία της διακυβέρνησης από οικονομική σκοπιά· δίνει μια εικόνα για την άσκηση της διοίκησης και την εξουσία· και την ίδια στιγμή αποτελεί πηγή για τον ίδιο ως εργαλείο που σχηματίζεται στα χέρια της δημόσιας εξουσίας.

[430]. Τεκμαίρεται βέβαια η ύπαρξη διαρθρωμένων οικονομικών καταστάσεων, τόσο στη ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα της οικονομίας που άρχισε να σχηματίζεται το *Εικοσιένα.* Αλλά από τη διάταξη του προϋπολογισμού στην έκδοση των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* ενώ προκύπτει η θεμελιώδη διάκριση σε έσοδα και έξοδα, δεν φαίνεται να σχηματίζεται μια μορφή ενός ενιαίου συνεχούς πίνακα οριζόντιας ή κάθετης διάταξης. Ο Μάμουκας εμφανίζει τον προϋπολογισμό του 1823 σε μορφή *λογιστικού «Τ»*, Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, τ. Γ΄, Πειραιάς 1839, σ. 56-57. Πιθανολογώ όμως ότι η μορφή ήταν προϊόν δικής του κατασκευής. Φυσικά, όλο αυτό θα ήταν ξεκάθαρο αν είχαμε στη διάθεσή μας το χειρόγραφο του προϋπολογισμού.

3.2 Μια επαναπροσέγγιση στον προϋπολογισμό του 1823

Ο χειμώνας του 1823 είχε περάσει χωρίς πολεμικά επεισόδια, επειδή αυτά, όπως είναι γνωστό, λάμβαναν χώρα κατά τις εποχές που είχε καλό καιρό. Αυτό το διάστημα τον τόνο έδωσαν πολιτικές διεργασίες όπως έβαιναν τα πράγματα προς την οργάνωση της Β΄ Εθνοσυνέλευσης. Στα πλαίσιά της, το Απρίλιο του 1823, καταρτίστηκε ο προϋπολογισμός από μια ad hoc επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης, η οποία αρχικά απαρτίστηκε από έξι «πολιτικούς» και έξι «πολεμικούς».[431] Στην πορεία αυξήθηκε ο αριθμός των μελών της στους δεκαοκτώ —σε μια από τις νέες θέσεις δεν καθορίστηκε το πρόσωπο που θα τη στελεχώσει— και τα μέλη της εκπροσωπούσαν όλες τις επαναστατημένες περιοχές, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές μιαν αναλογικότητα, με εξαίρεση ίσως την περίπτωση της Κρήτης και τον ιστορικό καταμερισμό ρόλων μέσω της διάκρισης πολιτικών – πολεμικών (βλ. *Πίνακας* 3-1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-1

Επιτροπή κατάρτισης προϋπολογισμού, Απρίλιος 1823

Ιδιότητα / *Εκπροσώπηση*[ii]	*Πολιτικοί*[i]	*Πολεμικοί*[i]
Πελοπόννησος	Γεώργιος Σισίνης Αναστάσιος Κορνήλιος Γεώργιος Μπάρμπογλης Αναγνώστης Σπηλιωτάκης	Αναγν. Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος Πετμεζάς Κωνστ. Μαυρομιχάλης (Μάνη)
Ανατολική Ελλάδα	Ιωάννης Λογοθέτης Χαραλ. Παπαγεωργίου Πολίτης	Οδυσσέας Ανδρούτσος
Δυτική Ελλάδα	Ιωάννης Κωλέττης	[δεν ορίστηκε το πρόσωπο]
Αιγαίο Πέλαγος & Ναυτικά Νησιά	Νικόλαος Κόκκος	Φραντζέσκος Βούλγαρης (Υδρα) Βασίλειος Νικ. Λαζάρου (Σπέτσες) Κωνσταντίνος Τζαννής (Ψαρά)
Κρήτη	Γεώργιος Παπαδάκης	Αναγνώστης Παναγιώτου

Σημ: [i]Διάκριση καθορισμένη στην πηγή. [ii]Με βάση την περιοχή που εκπροσωπούν στη Β΄ Εθνοσυνέλευση.
Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 58-59, 80, 98-102.

Για ποικίλους λόγους θεωρείται ότι ο προϋπολογισμός του 1823 «ήτο φυσικόν να μείνη εις το χαρτί»,[432] ότι επρόκειτο για «απλή απόπειρα χωρίς πρακτική

[431]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 58, 80· Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 111

[432]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, ό.π., σ. 474.

σημασία»,[433] η οποία αποτελούσε κυρίως διευθέτηση ανάμεσα σε τοπικές άρχουσες ομάδες.[434]

Εδώ θα υποστηρίξουμε ότι είναι εσφαλμένο να περιορίζεται κανείς σε μια λογική στενής εφαρμογής του προϋπολογισμού. Η σημασία του προϋπολογισμού το 1823 χάνεται, όταν προσεγγίζεται αναχρονιστικά, μέσα από τις σύγχρονες εμπειρίες πάνω στην υλοποίηση των προϋπολογισμών: έτσι που τα ερωτήματα είναι αν υλοποιήθηκε επακριβώς ως σχέδιο, αν πραγματοποιήθηκαν οι δαπάνες μέχρι το αναγραφόμενο πόσο, αν συγκεντρώθηκαν πλήρως τα έσοδα που «υπολόγιζαν», ως εάν δηλαδή να μπορούσαν να πετύχουν στην Επανάσταση κάτι που ακόμα και τα ήδη υφιστάμενα μεγάλα κράτη δυσκολεύονταν να πετύχουν.[435] Διότι με βάση αυτά τα κριτήρια απορρίπτεται η πρακτική σημασία του προϋπολογισμού σ' εκείνες τις συνθήκες και το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον περιορίζεται κυρίως στην επιλογή των επαναστατημένων να συμπεριλάβουν ένα τόσο σπουδαίο θεσμό στα άρθρα του Συντάγματος.

Όταν τώρα εδώ διατεινόμαστε ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί διαφορετικά ο προϋπολογισμός, εννοούμε τόσο ως τάση, όσο και ως πρακτική, η οποία παρόλο που ήταν σε πρώιμη μορφή, είχε αρχίσει να συνυφαίνεται με τη διακυβέρνηση, όπως απορρέει κι από το παρακάτω περιστατικό. Δύο μήνες αφότου καταρτίστηκε ο προϋπολογισμός, στις 14 Ιουνίου του 1823, εντέλλεται το Υπουργείο της Οικονομίας (από το Εκτελεστικό) «να δώση εμπιστοσύνην (credito) προς το υπουργείον των Εσωτερικών δια γρόσια 15.000, δέκα πέντε χιλιάδας γρόσια, δεχόμενοι τους διορισμούς του μέχρι της συμπληρώσεως της αυτής ποσότητος».[436] Πέντε ημέρες αργότερα το συγκεκριμένο Υπουργείο βάσει «της επιταγής της Σεβαστής Διοικήσεως (…) δίδει εμπιστοσύνην (credito) προς το υπουργείον των Εσωτερικών δια γρ.15.000, δέκα πέντε χιλιάδες», επισημαίνοντας ότι «[το] υπουργείον των Εσωτερικών ημπορεί

---

[433]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 298.

[434]. «[Με] βάση τον προϋπολογισμό αυτό, ο κάθε κοτζάμπασης προσάρμοζε τις απαιτήσεις του από το Εθνικό Ταμείο (…)», Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί*, ό.π., σ. 254-256.

[435]. Το ίδιο (ανακριβείς προβλέψεις) ήταν ο κανόνας ιδιαίτερα σε χώρες που έκαναν τα πρώτα τους βήματα στην πρακτική του προϋπολογισμού, όπως προκύπτει για τη Ρωσία των αρχών του 19ου αι., Richard Hellie, "Russia, 1200-1815", *The rise of*, ό.π., σ. 501.

[436]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 144-145.

να διευθύνη λοιπόν τους διορισμούς του μέχρι της συμπληρώσεως της αυτής ποσότητος (…)».[437]

Η παραπάνω σπουδαία διαδικασία φανερώνει πώς εκφράζεται και δοκιμάζεται ο πυρήνας της λογικής του προϋπολογισμού στα πράγματα: ότι στο έδαφος της Επανάστασης, στη σφαίρα του κράτους που συγκροτείται, υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν μια τάση υλοποίησης των πιο ουσιαστικών όψεων του προϋπολογισμού. Την έκφραση μάλιστα αυτής της πρακτικής στη σφαίρα των αρχών τη βρίσκουμε ξεκάθαρα διατυπωμένη στο νόμο του Εθνικού Ταμείου της 14ης Ιουλίου 1824, με την πρόβλεψη ότι «[ο] Ταμίας χρεωστεί να πληρώνη (…) έως ου να συμπληρωθή η χρηματική ποσότης του υποθετικού λογαριασμού, ο οποίος ήθελεν εγκριθή από το Βουλευτικόν και παρρησιασθή εις τον Ταμίαν».[438]

Μια άλλη πτυχή στον προϋπολογισμό ήταν η πηγή των πληροφοριών από την άποψη του κύρους τους. Οι συντάκτες του είχαν επισημάνει στο σώμα της Β΄ Εθνοσυνέλευσης ότι:

> Δια μεν τα έξοδα, στοχαζόμεθα, ότι πλησιάζομεν εις την αλήθειαν, δια δε τα έσοδα, επειδή καμμίαν πληροφορίαν περί των εθνικών κτημάτων και περί των ιδιοκτησιών δεν έχομεν, δεν εδυνήθημεν να κάμωμεν σκέψιν καμμίαν, αλλ' υπεχρεώθημεν να λάβωμεν γνώσεις παρά των προυχόντων παραστατών και πληρεξουσίων της εκάστης των επαρχιών της επικρατείας και ν' απεράσωμεν τόσα, όσα αυτοί επρόβαλαν.[439]

Αυτό το ζήτημα ήταν συνυφασμένο με το κόστος υπολογισμού της φορολογικής βάσης, το οποίο συνιστούσε ήδη στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ζήτημα κρατικού ενδιαφέροντος.[440]

---

[437]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 69

[438]. *Ο Φίλος του Νόμου* (Ύδρα), αρ. 63 (20.10.1824).

[439]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 113. Σαφώς μια σύγκριση του 1823 με μεταγενέστερες δεκαετίες, όπως π.χ. εκείνες του τελευταίου τρίτου του 19ου αι. —οι οποίες συνδέθηκαν με την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού—, καθιστά αναπόφευκτα τον προϋπολογισμό του 1823 εξαιρετικά πρωτόλεια πράξη (πρβλ. ενδεικτικά Charilaos Tricoupis, *The Finance of Greece : speech on introducing to the Hellenic chamber the budget for 1889*, London 1888). Είναι γνωστό ότι η Επιτροπή που κατάρτισε τον προϋπολογισμό του 1823 έλαβε προθεσμία «να επεξεργασθη αυτόν και εντός τεσσάρων ήμερων να αναφέρη εις την Εθνικήν Συνέλευσιν», *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 58. Τα μέλη λοιπόν της Επιτροπής, εκτός από ό,τι ήξεραν τα ίδια, πήραν πληροφορίες κι από τους υπόλοιπους παραστάτες, αφού δεν υπήρχε άλλος μηχανισμός για να προκύψει μια τέτοια πληροφορία για το ύψος των εσόδων.

[440]. Ευρύτερα βλ. ενδεικτικά Metin M. Coşgel – Thomas J. Miceli, "Tax Collection in History", *Public Finance Review* 37/4 (2009) 399-420.

Θα μας απασχολήσει αλλού το ζήτημα του παραπάνω κόστους. Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι πως ο προϋπολογισμός εξέφραζε μιαν όψη της μετάβασης στη νεοτερική εκδοχή της εμπιστοσύνης, η οποία επενδύεται σε θεσμικές πρακτικές. Η Επιτροπή κατάρτισης του προϋπολογισμού βασίστηκε σε όσα γνώριζαν τα μέλη της και άλλοι πληρεξούσιοι, αποδεχόμενη παράλληλα τον πεπερασμένο και κατώτερο ποιοτικά χαρακτήρα των γνώσεών τους κι αυτό παρήγαγε ερωτήματα – επιφυλάξεις. Άνοιγε δηλαδή το δρόμο προς την αξίωση της αναζήτησης ενδείξεων κι εγκυρότερων μεθόδων συλλογής πληροφοριών και το ζήτημα της εμπιστοσύνης στις θεσμοθετημένες πρακτικές και στην προσήκουσα λειτουργία τους.[441]

Ας περάσουμε λοιπόν στον ίδιο τον προϋπολογισμό του 1823 (βλ. *Πίνακας* 3-2) —η μορφή του εδώ είναι μερικώς επεξεργασμένη κυρίως ως προς τις ταξινομήσεις—, ώστε μέσα από το περιεχόμενο του να επισημάνουμε τη σημασία του για το υπό συγκρότηση κράτος.

Είναι φανερό ότι το σκέλος των εξόδων ήταν αφιερωμένο σχεδόν όλο στον πόλεμο. Τα πολιτικο-διοικητικά έξοδα ήταν ένα μικρό κλάσμα των προβλεπόμενων εξόδων. Το 88% του συνόλου αφορούσε το στρατό ξηράς και το ναυτικό.[442] Τα συνολικά έξοδα του στρατού υπολόγιζαν ότι θα είναι στο διπλάσιο περίπου των εξόδων του ναυτικού. Επιπρόσθετο ενδιαφέρον απ' αυτή την άποψη έχει το ονομαστικό και το πραγματικό «ισοδύναμο» της ίδιας χρηματικής αξίας στη στεριά και στη θάλασσα: δηλαδή, πόσα έξοδα μπορούσε να καλύψει το ίδιο ποσό στις δύο περιοχές δράσης και πόσο ελαστικά ήταν τα πράγματα σε κάθε περίπτωση. Έτσι προκύπτει ότι με το ποσό που υπολόγιζαν ότι ήταν αναγκαίο για επιχειρήσεις στη θάλασσα με 60 πλοία για ένα έτος, ήταν δυνατό επίσης να κινηθεί μια δύναμη της τάξης των 23.000 ανδρών εκστρατείας για το ίδιο χρονικό διάστημα, με τον αντάρτικο τρόπο φυσικά που πολεμούσαν οι επαναστατικές δυνάμεις.

---

[441]. Anthony Giddens, *ό.π.*, σ. 67, 131, 133

[442]. Τη δεκαετία του 1820, τέτοια ήταν τα ποσοστά των στρατιωτικών δαπανών —και μαζί μ' αυτές άρχισαν να έχουν αύξουσα σημασία οι δαπάνες εξυπηρέτησης δημοσίου χρέους— σε χώρες της λατινικής Αμερικής (Αργεντινή, Μεξικό, Παραγουάη, Περού, Βραζιλία) οι οποίες ήταν σε ανάλογη φάση πολέμων, εθνικής ανεξαρτησίας και οργάνωσης κράτους, βλ. Miguel Angel Centeno, *Blood and debt*, ό.π., σ. 117-118.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-2

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων το 1823

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*				*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*				
Πρόσοδοι				Στρατιωτικά έξοδα (51.000 άνδρες)				
				Μισθοτροφοδοσία[(i)]				
Πελοπόννησος	2.605.800			Πελοπόννησος (6.550)[(ii)]	2.146.652			
Νησιά Αιγαίου[(iii)]	972.400			Νησιά Αιγαίου (2.000)	596.382			
Δυτική Ελλάδα	729.500			Δυτική Ελλάδα (9.600)	3.672.635			
Ανατολική Ελλάδα	708.200	5.015.900		Ανατολική Ελλάδα (14.700)	5.643.410	12.059.080		
Εύβοια		446.700		Εύβοια (3.000)		1.164.574		
Κρήτη		7.383.620	12.846.220	Κρήτη (15.000)		5.147.868		
				Γενικά (150, τροφοδοσία, χωρίς μισθό)		24.479	18.396.000	
				Εφόδια			3.600.000	
				Στρατεύματα για ταχυδρομικά			1.500.000	23.496.000
				Ναυτικά έξοδα (60 πλοία)[(iv)]				
				Μισθοί		2.916.000		
				Τροφοδοσία		2.959.200	5.875.200	
				Συντήρηση πλοίων			1.215.000	
				Εφόδια			3.600.000	10.690.200
Έλλειμμα			25.839.980	Πολιτικά και διοικητικά έξοδα				4.500.000
		γρόσια	38.686.200				*γρόσια*	38.686.200

Σημ: [(i)]Στην κατηγορία αυτή έχει συμπεριληφθεί το ποσό για την υπόδηση των στρατιωτών, η διατροφή τους (ψωμί και σιτηρέσιο) και ο μισθός ανάλογα με την αποστολή (εκστρατεία, πολιορκία, εσωτερική φρουρά). [(ii)]Αριθμός ανδρών. [(iii)]Κυκλάδες – Σποράδες. [(iv)]Τα έξοδα των πλοίων, όπως υπολογίζονται στην πηγή, αθροίζουν 13.130 ανά πλοίο, ωστόσο ο υπολογισμός που έκανε η επιτροπή κατάρτισης του προϋπολογισμού ήταν με στρογγυλό το ποσό (13.000), εδώ έγινε με ολόκληρο (13.130). Έτσι στην παρούσα εκδοχή, τα έξοδα είναι κατά τι υψηλότερα από το ποσό που συνήθως σημειώνεται συνήθως στη βιβλιογραφία.

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 113-127.

Από την παραπάνω σύγκριση είναι αισθητή η δυσαναλογία των εξόδων ανάμεσα στον πόλεμο στη στεριά και στη θάλασσα. Πολύ περισσότερο επειδή στην ξηρά ήταν λιγότερο δύσκολο να συντηρηθεί ένα σώμα. Μπορούσε πιο εύκολα να τροφοδοτηθεί ή έστω να βρει τροφή από βοσκούς, λείες κ.λπ. Στη θάλασσα αντίθετα, τα πλοία έπρεπε να έχουν όλα τα απαραίτητα για τη διατροφή —οι θαλάσσιες λείες ήταν πιθανές, αλλά το πλοίο όφειλε να αποπλεύσει εφοδιασμένο. Έπειτα, έπρεπε να είναι εξοπλισμένα και οπωσδήποτε επισκευασμένα, καθώς από τις προηγούμενες εξόδους στο πέλαγος πάντα υπήρχαν μικρές ή μεγάλες φθορές, ακόμη κι αν δεν είχαν εμπλακεί σε κάποια ναυμαχία. Περί τα 60 πλοία λοιπόν υπολόγιζαν ότι θα είχαν ανάγκη στον προϋπολογισμό του 1823.[443] Ίδια τάξη μεγέθους, 65 για την ακρίβεια, προέβλεπε και ο προϋπολογισμός του 1824, τον οποίο πρόκειται να πραγματευτούμε παρακάτω. Τόσα πλοία, 64 πιο συγκεκριμένα, εθνικά και ιδιόκτητα, συνδέονται το 1829 με το δημόσιο, οργανωμένα σε ποικίλες μοίρες.[444]

Από τον προϋπολογισμό λοιπόν φαίνεται ότι απορρέει ένα σχέδιο. Αν περάσει κανείς στην κατανομή των στρατιωτών στις επιμέρους περιοχές μπορεί να κατανοήσει το σκεπτικό της επαναστατικής ηγεσίας. Αφενός συντήρηση της άμυνας και οργάνωση της εσωτερικής τάξης σε περιοχές που έλεγχε καλά η ελληνική πλευρά (Πελοπόννησος, μικρά νησιά, Αττική, Αιτωλία). Αφετέρου εκστρατείες σε τμήματα της επαναστατημένης επικράτειας που χρειάζονται ενίσχυση ή είναι αναμενόμενο ότι επρόκειτο να δοκιμαστούν στο επόμενο χρονικό διάστημα, κατά το θέρος του 1823 (τμήματα μέσα στην Πελοπόννησο, Ανατολική Ελλάδα και Εύβοια, Δυτική Ελλάδα και Κρήτη).

Αυτό το σχέδιο προέβλεπε επιπρόσθετα τη συντήρηση των φρουρών στα κάστρα που έλεγχε η ελληνική πλευρά (Κόρινθος, Ναύπλιο, Μονεμβασία, Μεθώνη, Νεόκαστρο, Ακρόπολη Αθήνας, Μεσολόγγι, κ.ά.)· την επανέναρξη πολιορκιών (Κορώνη, Πάτρα)· σώματα για την άμυνα της Πελοποννήσου και των νησιών· πρόβλεψη για την άμυνα στα Δερβένια της Πελοποννήσου για την αποτροπή εισβολής

[443]. Τα μηνιαία έξοδα ενός πλοίου (μισθοί, τρόφιμα, επισκευές και συντηρήσεις) υπολογίστηκαν στα 13.130 γρόσια. Αν βέβαια αθροίσει κανείς τα επιμέρους ποσά βγαίνουν 13.140 γρόσια. Όπως σημειώθηκε, κατά την κατάρτιση του προϋπολογισμού από την αρμόδιο επιτροπή, οι υπολογισμοί έγιναν με 13.000, ίσως για λόγους στρογγυλοποίησης. Εδώ διατηρήθηκε το 13.130 ως βάση υπολογισμού των ναυτικών εξόδων. Ας σημειωθεί τέλος ότι η επικρατούσα τιμή ως προς τα καταβαλλόμενα (όχι τα προϋπολογισμένα) μηνιαία έξοδα ήταν τα 10.000 γρ.

[444]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 186, έγγρ. 100.

νέων εχθρικών στρατευμάτων στο εσωτερικό της· έξοδα για «πολιταρχίες» σχετικά με την εσωτερική τάξη.

Ταυτόχρονα προβλεπόταν η οργάνωση εκστρατειών για την άμυνα στη Δυτική Ελλάδα, στην Ανατολική Ελλάδα, στην Εύβοια (Χαλκίδα, Κάρυστος), στο Πήλιο και για την εδραίωση της Επανάστασης στην Κρήτη. Αναφορικά με την άμυνα στις εκτός Πελοποννήσου περιοχές —για την Κρήτη θα γίνει λόγος ξεχωριστά λίγο πιο κάτω— ας υπενθυμίσω ότι αναμενόταν κάθοδος ισχυρών οθωμανικών στρατευμάτων εν γένει στη Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια, οπότε υπολογιζόταν και την προοπτική να πολιορκηθούν τα κάστρα της Χαλκίδας και της Καρύστου.[445]

Στις συνθήκες αυτές, φαίνεται ότι η ελληνική πλευρά υπολόγιζε σε κάθε περίπτωση τις δυνάμεις που θεωρούσε ότι μπορούσε να κινητοποιήσει. Υπολόγιζε το μέγιστο των ανδρών που θα έπρεπε να συγκεντρώσει με βάση τις συνθήκες που ανέμενε να αντιμετωπίσει, διατάσσοντάς αυτή τη δύναμη κατά περιοχές με βάση το σχέδιο άμυνας – ανακατάληψης κ.λπ.

Γνωρίζουμε φυσικά ότι δεν υπήρχε ένα σταθερά οργανωμένο στράτευμα, αλλά ένα μεταβαλλόμενο δυναμικό που συγκεντρωνόταν ενόψει των επιχειρήσεων. Αν

---

[445]. Η ελληνική πλευρά είχε στην κατοχή της την Αθήνα, τη Θήβα, τη Λειβαδιά, τα Σάλωνα, αλλά βορειότερα (Ζητούνι, Τουρκοχώρι), από τα τέλη του 1822, ήταν συγκεντρωμένα ισχυρά εχθρικά στρατεύματα, έτοιμα να εκστρατεύσουν προς τις νοτιότερες επαρχίες, όταν θα το επέτρεπαν οι συνθήκες και φυσικά ο καιρός. Επρόκειτο μάλιστα για δυνάμεις τουλάχιστο 12.000 ανδρών που είχαν πετύχει τον Οκτώβριο του 1822 την προσωρινή συνθηκολόγηση του Ανδρούτσου, βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 264-265. Αυτές οι δυνάμεις είχαν αναδιπλωθεί για να ξεχειμωνιάσουν στο Ζητούνι και η ελληνική πλευρά γνώριζε ότι αυτές οι δυνάμεις μαζί με άλλες που προετοιμάζονταν, επρόκειτο να επανέλθουν για να ελέγξουν ολοκληρωτικά την Ανατολική Ελλάδα και όχι μόνο (*στο ίδιο*, σ. 290).

Στην Εύβοια υπήρχε τέτοιος αριθμός εχθρικών δυνάμεων (στη Χαλκίδα και στην Κάρυστο) που ήταν ικανός να προξενήσει σοβαρά προβλήματα στην ελληνική πλευρά. Το πρώτο εξάμηνο του 1823 γίνονται ενέργειες για την πολιορκία της Καρύστου, ωστόσο, ο οθωμανικός στόλος αποβίβασε κι άλλα στρατεύματα στο νησί μέσα στο Μάιο (*στο ίδιο*, σ. 290). Επίσης, τον Ιούνιο του 1823 ισχυρά οθωμανικά στρατεύματα κατήλθαν μέχρι τη Βοιωτία και πέρασαν στη Εύβοια για να υποτάξουν τις εκεί ελληνικές δυνάμεις. Με 12.000 περίπου δύναμη η οθωμανική πλευρά, 4.000 η ελληνική υπό διάφορους αρχηγούς, και ύστερα από ποικίλες μάχες, οι πρώτοι περιορίστηκαν στα κάστρα της Εύβοιας και σημαντικό μέρος τους γύρισε στο Ζητούνι, χωρίς τελικά να απειληθεί η Αθήνα και η Πελοπόννησος για το υπόλοιπο του 1823 (*στο ίδιο*, σ. 301-302). Από το Σεπτέμβριο του 1823 έως τον Απρίλιο του 1824 με το διορισμό του Οδυσσέα Ανδρούτσου και την υποστήριξη ψαριανών πλοίων υπήρξε μια περίοδος αναζωπύρωσης των επαναστατικών ενεργειών (*στο ίδιο*, σ. 339).

Βορειότερα, σώματα Μακεδόνων και ντόπιων αγωνιστών, με δύναμη 4.000 ανδρών σύμφωνα με πληροφορίες, συνθηκολόγησαν τον Αύγουστο του 1823, όντας περιορισμένα στο Τρίκερι και υπό την απειλή των 7.000 ανδρών του Κιουταχή, *στο ίδιο*, σ. 302. Στη Δυτική Ελλάδα από την άλλη, οι οθωμανικές δυνάμεις που δρούσαν εκεί κατά τα τέλη του 1822 είχαν αποσυρθεί ώστε να προετοιμάσουν νέα εκστρατεία από την άνοιξη του 1823. Εσωτερικές έριδες για την πρωτοβουλία των κινήσεων ανάμεσα σε Οθωμανούς αξιωματούχους καθυστέρησαν την έναρξη της εκστρατείας, μολοντούτο υπολογίζεται ότι το καλοκαίρι του 1823 επανήλθαν στη Δυτική Ελλάδα 10.000 άνδρες, ενώ οι υπερασπιστές θεωρείται ότι έφταναν τους 4.000 ένοπλους, *στο ίδιο*, σ. 292, 303-304. Ούτε αυτή η εκστρατεία των Οθωμανών τελεσφόρησε, οπισθοχώρησαν και η περιοχή αυτή κρατήθηκε στη σφαίρα των επαναστατικών δυνάμεων.

εξαιρέσουμε τον αριθμό των ανδρών που υπολόγιζαν για την Κρήτη και τις 4.000 άνδρες που θεωρούσαν ότι ήταν απαραίτητοι για εσωτερική φρουρά (πολιταρχίες), θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτό που εκφράστηκε στον προϋπολογισμό που καταρτίστηκε τον Απρίλιο του 1823 ήταν η πεποίθηση ότι χρειάζονταν 32.000 άνδρες γι' άμυνα, πολιορκίες και εκστρατείες. Δύο χρόνια αργότερα, το Φεβρουάριο του 1825 υπολόγιζαν ότι είχαν ανάγκη 31.800 άνδρες για το επόμενο χρονικό διάστημα.[446]

Η συζήτηση γύρω απ' αυτό το ζήτημα συνήθως περιορίζεται στην άποψη ότι υπολόγιζαν πολλούς ένοπλους για να κερδίζουν οι *φορο-ενοικιαστές*,[447] μέσα από την υποτίμηση της αξίας των προσόδων, και οι *στρατιωτικοί* επικεφαλής με τη διόγκωση του αριθμού των ένοπλων.[448] Αν, ωστόσο, ήταν απολύτως έτσι τα πράγματα, η Επανάσταση δεν θα είχε κρατήσει ούτε ένα μήνα.[449] Όπως και να 'χει, το αν στρατολογούνταν ο αριθμός που προϋπολόγιζαν δεν αναιρεί σε τίποτα την πρακτική του προϋπολογισμού. Αφορούσε οργανωτικές αδυναμίες και σήμανε τη θεματοποίηση του προβλήματος προκειμένου το αναδυόμενο κράτος ν' αναπτύξει μηχανισμούς ελέγχου.

---

[446]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 8, έγγρ. 163.

[447]. Γιώργης Κατσούλης – Μάριος Νικολινάκος – Βασίλης Φίλιας, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 206.

[448]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 473.

[449]. Πράγματι, υπήρχε η τάση να δηλώνονται περισσότεροι ένοπλοι από τους οπλαρχηγούς κ.λπ. και υπάρχουν ποικίλα καταγεγραμμένα περιστατικά καταχρήσεων. Κατά βάση με τους επιπλέον μισθούς εξασφάλιζαν ένα απόθεμα για την οικονομία των οπλαρχηγών και πιθανόν τη μελλοντική συντήρηση και τη διατήρηση των ένοπλων σωμάτων τους.

Πάντως, πρέπει κάποτε όλη αυτή η συζήτηση πρέπει να γίνει με άλλους όρους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Γιάννη Γκούρα. Έχει αναπαραχθεί αμέτρητες φορές ότι ο Γκούρας μετά τον Εμφύλιο πληρώθηκε για 12.000 άνδρες ενώ είχε μόνο 3.000 ένοπλους και ότι για αυτούς τους άνδρες πρέπει να έλαβε περί τις 900.000 γρόσια (βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 126· Τάκης Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τ. Β΄, σ. 448). Με βάση ωστόσο το εθνικό Ταμείο, από το Φεβρουάριο του 1825 μέχρι τον Απρίλιο του 1826 ο Γκούρας φαίνεται ότι είχε να λάβει 254.177 γρ. περίπου (ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52). Σύμφωνα με σχέδιο που καταρτίστηκε το Φεβρουάριο του 1825 για τον αριθμό των ανδρών και τη διάταξη των ελληνικών δυνάμεων, ο Γκούρας θα ήταν επικεφαλής 4.000 ενόπλων, οι οποίοι όμως δεν ήταν όλοι «δικοί» του: μέσα σ' αυτούς ήταν τα σώματα που είχαν υπό την οδηγίας τους ο Ν. Γκριζιώτης, ο Στ. Κατζικογιάννης, ο Μήτρος Λέκας, ο Κομποταδίτης, ο Γεωργ. Δυοβουνιώτης, ο Νάκος Πανουργιάς και ο Ευμορφόπουλος (για το σχέδιο βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 8, έγγρ. 163). Όπως επίσης προκύπτει από ανάλογες πληροφορίες αναλυτικά κατά στρατηγό κ.λπ. ο Γκούρας τον Απρίλιο του 1825 φέρεται να είχε αποκλειστικά υπό τις δικές του οδηγίες 785 άνδρες (ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 10, έγγρ. 68). Για να υπάρχει λοιπόν ένα μέτρο σύγκρισης τα 254.177 γρόσια που είχε να λάβει σε διάφορες στιγμές ανάμεσα στο Φεβρουάριο του 1825 και στον Απρίλιο του 1826 ήταν χονδρικά η αμοιβή 785 ανδρών για 7, 5 περίπου μήνες. Ας κρατήσουμε έτσι τουλάχιστον το εξής, κλείνοντας την παρένθεση κι επιστρέφοντας στο σκέλος του προϋπολογισμού που αφορά τα έξοδα: ότι χρειάζεται να μελετηθούν οι πρακτικές των καταχρήσεων χωρίς να προηγούνται οι αξιολογήσεις.

Σ' αυτή τη φάση, με τα διαθέσιμα στοιχεία, δεν είναι δυνατό να μιλήσει κανείς με σιγουριά για τον αριθμό των ανδρών τους οποίους κινητοποίησε τελικά η Διοίκηση σε σχέση μ' εκείνους που κατέγραψε στον προϋπολογισμό. Πρέπει να ήταν λιγότεροι κι αυτό είναι που έκανε και το έλλειμμα χαμηλότερο σε σχέση μ' εκείνο που φανερώνει η σύγκριση των εξόδων με τα έσοδα —αλλά θα επανέλθουμε στο ζήτημα του ελλείμματος. Αναφορικά με τα έσοδα τώρα, από μια σύντομη ματιά στον προϋπολογισμό φαίνεται ότι βαραίνουν δύο σημεία: η γεωγραφική κατανομή τους και το είδος τους.

Ως προς το είδος των εσόδων, αξίζει να σταθεί κανείς σε δύο διακρίσεις: στην πηγή των εσόδων και στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της πηγής. Είναι φανερό ότι προϋπολογίστηκαν μόνο πρόσοδοι (δέκατα εν γένει, δέκατα λαδιού), τελωνειακά τέλη και νομήματα (διβάρια, αλυκές) με τις συγκεκριμένες ονομασίες τους. Δεν προϋπολογίστηκαν ωστόσο άλλου τύπου έσοδα: έρανοι, λάφυρα, λείες, εσωτερικά ή εξωτερικά δάνεια κ.λπ. Φαίνεται έτσι σ' ένα βαθμό τι θεωρούσαν τακτική πηγή εσόδων, αν και δεν θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα υπόλοιπα έσοδα ακριβώς έκτακτα, γιατί ανέτρεχαν σ' αυτά συχνά (διενέργεια εράνων), καθότι η αναζήτηση πόρων ήταν διαρκής.

Ως προς τη γεωγραφική προέλευση των εσόδων, τόσο τα στοιχεία του προϋπολογισμού, όσο και άλλα σχετικά με τα βεβαιωμένα έσοδα μας επιτρέπουν μερικές ενδιαφέρουσες συγκρίσεις από τις οποίες προκύπτει η συνάφεια που είχε η κατάρτιση του προϋπολογισμού με πλευρές της πραγματικότητας. Πριν προχωρήσουμε όμως στις συγκρίσεις ας σταθούμε στη γενική εικόνα. Αν εξαιρέσουμε την Κρήτη, η κατανομή των βαρών στις άλλες περιοχές ήταν η εξής: μια πρώτη τάξη μεγέθους αντιπροσωπεύει η Πελοπόννησος με 20%· σε μια ενδιάμεση κοινή τάξη μεγέθους θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τα μικρά νησιά του Αιγαίου με 8%, την Ανατολική Ελλάδα και τη Δυτική Ελλάδα, οι οποίες είχαν από 6% η κάθε μια· τέλος μια τρίτη τάξη μεγέθους αποτελούσε η Εύβοια με 3%.[450] Όπως μάλιστα πρόκειται να φανεί σε κεφάλαιο σχετικό με τα πραγματοποιημένα έσοδα, τέτοιες ήταν χονδρικά οι αναλογίες

[450]. Η κατανομή βασίστηκε στην ταξινόμηση που γίνεται στη πηγή του προϋπολογισμού: ΑΕΠ/ΕΣ, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 113-127. Στο: Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημόσιες πρόσοδοι», *Οικονομική ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 82 δίνονται λίγο διαφορετικά ποσοστά βάσει άλλης ταξινόμησης (εν προκειμένω η Εύβοια κατατάσσεται μαζί με τα νησιά, πρβλ. επίσης Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής*, ό.π., σ. 105).

της συνεισφοράς των επιμέρους περιοχών για όλη τη δεκαετία, με εξαίρεση ορισμένα έτη στη Στερεά Ελλάδα, καθώς εκεί η κυριαρχία ήταν περισσότερο ρευστή.

Ας προχωρήσουμε στη σύγκριση ανάμεσα στις επιβαρύνσεις που σημειώθηκαν στον προϋπολογισμό του 1823 και σ' εκείνες που βεβαιώθηκαν στην πράξη κατά το ίδιο έτος.[451] Με βάση λοιπόν τις περιπτώσεις που ήταν δυνατό να γίνει σύγκριση — εκεί που υπήρχε προϋπολογισμένο και βεβαιωμένο ποσό— προέκυψε αφενός μια πολύ υψηλή θετική συσχέτιση ανάμεσα στις προϋπολογισμένες και στις βεβαιωμένες προσόδους, αφετέρου τα προϋπολογισμένα και τα βεβαιωμένα ποσά δε διαφέρουν μεταξύ τους με στατιστικά σημαντικό τρόπο.[452] Αντί συνεπώς της ανάληψης του κόστους μέτρησης των πραγματικών φορολογικών προσόδων, οι κατά τόπους πληρεξούσιοι παρείχαν χονδρικές πληροφορίες διαμορφώνοντας έτσι μια κεντρική εικόνα για την τιμή στην οποία θα μπορούσαν να εκποιηθούν οι πρόσοδοι.[453] Απ' εκεί κι έπειτα, η πραγματική τιμή εκποίησης, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο, επρόκειτο να διαμορφωθεί σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες και μηχανισμούς (δημοπρασίες κ.ά.).

Ας σταθούμε σε ορισμένα ακόμα στοιχεία σχετικά με την προϋπολογισμένη τιμή των προσόδων και την τιμή στην οποία τελικά εκποιήθηκαν. Στην Πελοπόννησο (*Χάρτης* 3-1), σε 17 επαρχίες το βεβαιωμένο ποσό ήταν υψηλότερο από το προϋπολογισμένο (31% κατά μέσο όρο), σε 8 επαρχίες βεβαιώθηκε χαμηλότερο ποσό από εκείνο που προϋπολογίστηκε (55% κατά μέσο όρο), σε μία επαρχία βεβαιώθηκαν όσα προϋπολογίστηκαν και μόλις σε μια περίπτωση, στη Μάνη, δε βεβαιώθηκε κανένα ποσό.[454] Στη Στερεά Ελλάδα (*Χάρτης* 3-2), σχεδόν παντού πλην λίγων εξαιρέσεων δεν βεβαιώθηκαν πρόσοδοι το 1823. Υπενθυμίζεται εδώ ότι το καλοκαίρι του 1823 τόσο η Δυτική όσο και η Ανατολική Στερεά ήταν θέατρο ποικίλων πολεμικών επιχειρήσεων.

---

[451]. Ανάλογη προσπάθεια να συσχετιστεί το ύψος των προϋπολογισμένων εσόδων με μαρτυρίες για τα έσοδα γίνεται στο: *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 300, υποσ. 8. Εκεί σημειώνεται: «Δύσκολον να γνωρίζομεν κατά πόσον αι εν αυτώ προβλεπόμεναι δαπάναι αντιστοιχούν προς την αλήθειαν, διότι εκ πολλών επίσημων εγγράφων φαίνεται ότι τα στρατεύματα και αι φρουραί απεδεικνύοντο μικρότεραι παρ' ότι εφέροντο επί του χάρτου. Αλλ' όσον αφορά τα έσοδα ο προϋπολογισμός επιβεβαιούται εξ' άλλων μαρτυριών, εν αις και του Άγγλου προξένου Γκρην».

[452]. *Παράρτημα* 3.1.

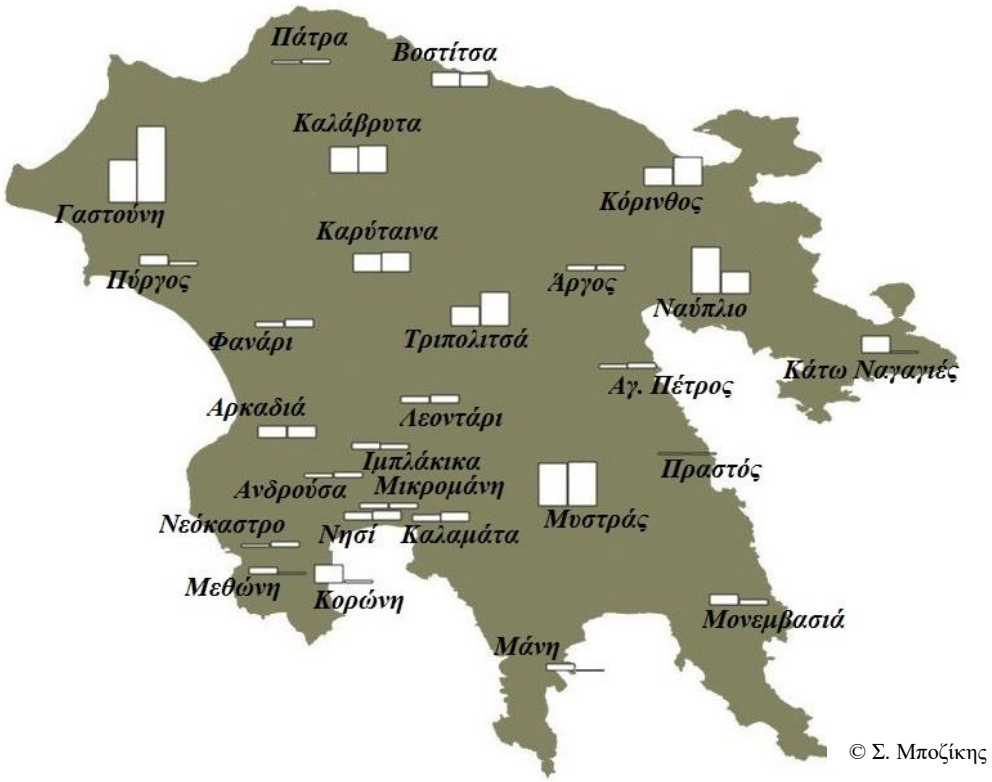
[453]. Αναλυτικότερα γι' αυτές τις διαδικασίες όπως είχαν ήδη αναπτυχθεί πριν το *Εικοσιένα*, βλ. ενδεικτικά Metin M. Coşgel – Thomas J. Miceli, "Tax Collection in History", *ό.π.*

[454]. Προφανώς εκ παραδρομής, έχει σημειωθεί (στο: Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος*, ό.π., σ. 175) ότι με βάση τον προϋπολογισμό του 1823, η επαρχία της Πελοποννήσου με το υψηλότερο ποσό προσόδων ήταν το Άργος με 322.815 γρόσια. Στην πραγματικότητα αυτό το ποσό αφορούσε το Ναύπλιο. Στο Άργος τότε είχαν προϋπολογιστεί 40.000 γρόσια.

Δεν αποκλείεται τότε να θέρισαν οι αντιμαχόμενες ένοπλες ομάδες για τις ανάγκες που είχαν για τροφή κ.λπ., χωρίς τη διαμεσολάβηση της Διοίκησης. Κι αυτό ίσως σχετίζεται με το γεγονός ότι η Στερεά ήταν συχνά διαμφισβητούμενη, κάτι που καθιστούσε δυσδιοίκητη αυτή την περιοχή. Τέλος τα μικρά νησιά του Αιγαίου (*Χάρτης* 3-3) παρουσιάζουν μια ενδιάμεση εικόνα σε σχέση με την κατάσταση στις άλλες περιοχές: στα νησιά, στα ⅔ των περιπτώσεων δεν βεβαιώθηκε κανένα ποσό, ενώ είχε προϋπολογιστεί και στο υπόλοιπο ⅓ βεβαιώθηκε ένα μικρότερο ποσό σε σχέση με το προϋπολογισμένο (66% κατά μέσο όρο). Όπως θα δούμε σε άλλο σημείο, το 1823 ήταν μια κρίσιμη χρονιά για την ομαλοποίηση της φορολογικής κυριαρχίας των επαναστατικών δυνάμεων στο Αιγαίο, που σε ορισμένα νησιά τελούσε υπό αμφισβήτηση.

ΧΑΡΤΗΣ 3-1

Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1823 σε επαρχίες της Πελοποννήσου

Σημ: Από τα αριστερά προς τα δεξιά: *προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1823*, *βεβαιωμένες πρόσοδοι 1823*.
Πηγή: *Παράρτημα* 3.2

ΧΑΡΤΗΣ 3-2

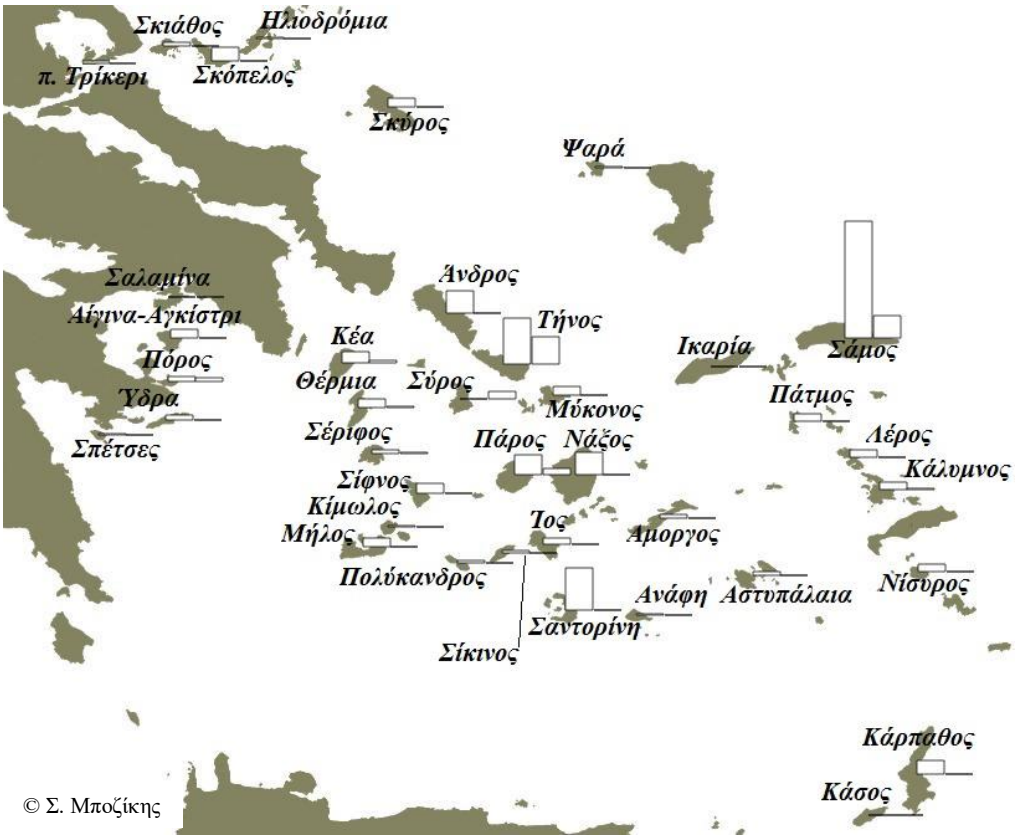
Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1823 σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας

Σημ: Από τα αριστερά προς τα δεξιά: *προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1823*, *βεβαιωμένες πρόσοδοι 1823*.
Πηγή: *Παράρτημα* 3.2

ΧΑΡΤΗΣ 3-3

Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1823 σε νησιά του Αιγαίου

Σημ: Από τα αριστερά προς τα δεξιά: *προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1823*, *βεβαιωμένες πρόσοδοι 1823*. Εξαιρέθηκαν εκείνα τα νησιά που δεν υπήρχε πληροφορία για προϋπολογισμένα ποσά και η Κρήτη. Στα νησιά, στον προϋπολογισμό του 1823, συμπεριλαμβάνεται το Τρίκερι με το παλαιό Τρίκερι, λογικά επειδή, «[η] χερσόνησος αύτη [όπως σημειώνεται στο: *ΑΕΠΕΣ*, τ. Β΄, Αθήνα 1973, σ. 247] αποτελούσα μέρος της Θετταλομαγνησίας, υπήγετο εν τοσούτω, εις την δικαρχίαν του Καπιτάν Πασά» πριν το 1821.
Πηγή: *Παράρτημα* 3.2

Συνοψίζοντας, λοιπόν, εκτός από το ευδιάκριτο της ποιοτικής διάστασης που είχε η κυριαρχία μέσα στην Πελοπόννησο, με τη δεδομένη γεωγραφική κλιμάκωση που φανερώθηκε παραπάνω, φαίνεται ότι ο προϋπολογισμός αποτέλεσε εργαλείο κεντρικού σχεδιασμού, το οποίο ενίσχυσε και ακολούθησε τη διαδικασία συγκρότησης κρατικής κυριαρχίας.

Έμεινε τελευταίο το ζήτημα για τη διαφορά ανάμεσα στα συνολικά μεγέθη των δύο πλευρών του προϋπολογισμού, τα έσοδα και τα έξοδα. Σε μια σχετική παρατήρηση ο Μπρωντέλ έχει επισημάνει ευρύτερα πως «είναι απαραίτητο να γίνονται έξοδα, είναι αναπόφευκτο μέρα με τη μέρα, ενώ οι εισπράξεις θα αποκτηθούν, χωρίς όμως αυτό να είναι πάντα και πολύ σίγουρο»· κι αυτό γιατί, όπως συνεχίζει ο ίδιος, το κράτος «χρειάζεται όλο και περισσότερα χρήματα καθώς επεκτείνει και διαφοροποιεί την εξουσία του».[455] Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στο υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος το *Εικοσιένα*.

Σύμφωνα με τα συνολικά μεγέθη, το έλλειμμα έφτανε τα 25 εκατομμύρια γρ. περίπου, έφτανε στο 67% των εξόδων του προϋπολογισμού ή αλλιώς τα προϋπολογισμένα έσοδα κάλυπταν το ⅓ των προϋπολογισμένων εξόδων. Δεν είναι καθόλου παράδοξο ότι υπήρχε έλλειμμα ακόμη και τα συγκροτημένα κράτη σε συνθήκες πολέμου σε τέτοια κατάσταση βρίσκονται.[456] Το ύψος του ελλείμματος ενίοτε παρουσιάζεται υψηλότερο σε σχέση με το ποσό που προκύπτει από τον προϋπολογισμό.[457] Στην πραγματικότητα όμως ήταν κατώτερο του αναγραφόμενου.

---

[455]. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός*, ό.π., τ. Β΄, σ. 622-623. Γενικότερα για την προτεραιότητα των εσόδων ή των δαπανών και για τη φύση των δημόσιων σε σχέση με τις ιδιωτικές οικονομικές μονάδες πρβλ. μεταξύ άλλων: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας, «Επιλογικό σημείωμα», *Οικονομική ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 594-595· Τζόζεφ Αλοϊς Σουμπέτερ, «Η Κρίση του φορολογικού Κράτους», *ό.π.*, σ. 101.

[456]. Mark Dincecco, *Political transformations and public finances : Europe, 1650 – 1913*, Cambridge 2011, σ. 47.

[457]. 1) Με τη διόγκωση των εξόδων: Η επιτροπή κατάρτισης του προϋπολογισμού, αφού υπολόγισε αναλυτικά τα έξοδα για τους 6 μήνες που ήταν αναμενόμενο να διενεργούνται πολεμικές επιχειρήσεις, θεώρησε ότι για τους υπόλοιπους έξι μήνες της χειμερινής περιόδου ότι τα έξοδα επρόκειτο να περιοριστούν στο ½ των εξόδων της θερινής περιόδου. Ωστόσο, ενίοτε η επισήμανση της επιτροπής για τη συρρίκνωση των εξόδων για το δεύτερο εξάμηνο δεν έχει ληφθεί υπόψη, με αποτέλεσμα τα ετήσια έξοδα να εμφανίζονται υψηλότερα. Ενδεικτικά, τέτοια εικόνα μεταφέρεται στα παρακάτω δημοσιεύματα: Βασίλης Σφυρόερας, «Η οικονομία κατά την Επανάσταση», στο *Ελλάς : Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, τ. Β΄, εκδ. οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 1998, σ. 97, όπου σημειώνεται ότι «τα έξοδα ενός εξαμήνου θα ανέρχονταν σε 38.000.000», ενώ αυτό το ποσό περίπου υπολόγιζαν ότι θα χρειαστούν σε ένα ολόκληρο έτος· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., σ. 397, όπου σημειώνεται ότι «τα έσοδα υπολογίζονταν σε 13.000.000 γρ. και τα έξοδα τριπλάσια, σε 50.000.000 γρ.» (βέβαια λίγο παρακάτω, *στο ίδιο*, σ. 399, είχε σημειωθεί ότι τα έξοδα ήταν 38 εκ. γρόσια)· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 472 που για τα έξοδα δίνεται το ποσό των

Αφενός, επειδή κατά τη χειμερινή περίοδο σταματούσαν οι εκστρατείες και η εντατική δράση του στόλου. Αφετέρου, διότι μια σειρά πιθανών εσόδων —έρανοι, λείες-λάφυρα, εσωτερικά δάνεια, εκποιήσεις εθνικών φθαρτών κτημάτων—, για λόγους που επισημάνθηκαν, δε σημειώθηκαν στο προϋπολογισμό.

Για τις δαπάνες ακόμη δεν υπάρχει κάποια ασφαλής ένδειξη για το ύψος τους σε σχέση μ' εκείνες που είχαν σημειωθεί στον προϋπολογισμό. Η αντιμετώπιση όμως του ελλείμματος ως προϊόν ιδιοτέλειας των ομάδων ισχύος[458] παραβλέπει την ευρύτερη σημασία της κατάρτισης προϋπολογισμού: ότι διαμορφώνουν μιαν εικόνα για τα πράγματα και πιάνουν ξανά το νήμα της συζήτησης που έχει ανοίξει από τις αρχές της Επανάστασης για τη σύναψη δανείου στο εξωτερικό.[459] Θεωρήθηκε, λοιπόν, ο προϋπολογισμός και εγκρίθηκαν τα μέσα για τον πορισμό της Διοίκησης:

> Η δωδέκατη συνέλευσις ενησχολήθη εις τον υποθετικόν ετήσιον λογαριασμόν και απεφασίσθη, η εξοικονόμησις των υπέρογκων εξόδων του έθνους να μένη εις την Διοίκησιν, η οποία να περιλάβη σώα τα δικαιώματα της από τους λαούς, καταβάλλουσα εις τούτο πάσαν επιμέλειαν, να δανεισθή, βάλλουσα και εις υποθήκην εθνικά κτήματα, και να εκποίηση, κατά το θέσπισμα υπ' αριθ. ΛΒ΄· και κατεχωρίσθη η πράξις υπ' αριθ. ΛΕ΄.[460]

51.488.000 γρ., και κατά προέκταση το έλλειμμα φαίνεται πιο υψηλό από εκείνο που υπολόγιζε η επιτροπή κατάρτισης του προϋπολογισμού· τέλος βλ. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 506, ώστε να φανεί η αλληλουχία της πληροφορίας προς τα πίσω στο χρόνο.

2) Με την υποτίμηση της ικανότητας της Διοίκησης να συλλέξει το αναγραφόμενο ποσό των εσόδων, ενώ το ύψος των εξόδων θεωρείται δεδομένο ως εάν τα έξοδα να πραγματοποιήθηκαν όλα, βλ. ενδεικτικά: Παν. Δερτιλή, «Η δημοσιονομική πολιτική των πρώτων κυβερνήσεων», *ό.π.*, σ. 46. Και με την αφαίρεση των εσόδων από την Κρήτη ως αβέβαια, χωρίς την αφαίρεση των εξόδων που ήταν να γίνουν για πολεμικές επιχειρήσεις στην Κρήτη, όπως στο: *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 302 που σημειώνεται: «(…) δεν είναι απορίας άξιον αν τα έσοδα δεν εκάλυπτον ούτε το τρίτο των εξόδων, και μάλιστα αποκλειομένης της Κρήτης τα 15% αυτών (…). *Πως ηδύνατο να καλυφθή το τρομερόν έλλειμμα;*» (η έμφαση στο πρωτότυπο). Τα ίδια αναπαράγονται στο: Τάκης Α. Σταματόπουλος, *ό.π.*, σ. 322.

3) Υπάρχει επίσης η άποψη ότι τα έσοδα θα μπορούσαν να είναι πολύ περισσότερα βάσει πληροφοριών για την αξία της παραγωγής στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα τις παραμονές της Επανάστασης, Γιώργης Κατσούλης – Μάριος Νικολινάκος – Βασίλης Φίλιας, *ό.π.*, σ. 205. Ωστόσο, πέρα από το γεγονός ότι αυτό είναι μια υπόθεση. Η επιβεβαίωσή της θα απαιτούσε να γνωρίζαμε αν το 1823 καλλιεργούνταν όσα κτήματα ήταν καλλιεργημένα στις παραμονές της Επανάστασης και να μην αγνοήσουμε τη λειτουργία του φορολογικού μηχανισμού: ότι το μέρος της παραγωγής που αποτελούσε το φορολογικό προϊόν μισθώνονταν έναντι ενός αντιτίμου και ότι το τελευταίο ήταν που συνιστούσε το καθαρό φορολογικό έσοδο της Διοίκησης.

[458]. *Στο ίδιο*, σ. 206.

[459]. Αναστάσιος Λιγνάδης, «Τα οικονομικά της Επαναστάσεως», ό.π., σ. 607· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 397· *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 607.

[460]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 62.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, αν και υποθετικός ο προϋπολογισμός του 1823 ήταν συνυφασμένος με τα πραγματικά σχέδια που έκανε η Διοίκηση και έδινε σ' αυτά τα σχέδια μια παραστατική οικονομική διάσταση. Ο προϋπολογισμός αυτός εξέφραζε με συνεκτικό τρόπο ότι οι τακτικοί πόροι που κατά πάσα πιθανότητα θα μπορούσαν να συλλέξουν ήταν λιγότεροι από εκείνους που ήταν αναγκαίοι και για το υπό συγκρότηση κράτος εξέφραζε την υιοθέτηση μιας πρακτικής που γινόταν εργαλείο στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Το παράδοξο της Κρήτης στον προϋπολογισμό του 1823

Το γεγονός ότι προϋπολογίστηκαν 7.383.620 γρ. έσοδα από την Κρήτη, ένα ποσό πράγματι υψηλό, αφού έφτανε στο 57% του συνόλου των προϋπολογισμένων εσόδων, έχει αντιμετωπιστεί κυρίως με όρους πονηριάς και δεν έχει διερευνηθεί: «Μια ακόμη απόδειξη του "εσφαλμένου στοχασμού" (…) είναι ο καθορισμός των εσόδων της Κρήτης (…)» —σε σχέση μ' εκείνα που προβλέφθηκε να ληφθούν από την Πελοπόννησο, καθώς— «γεωγραφικά και παραγωγικά η Κρήτη είναι το ⅓ περίπου της Πελοποννήσου».[461] Αυτή η θεώρηση συνδέεται με την συνωμοτική άποψη ότι οι άρχουσες ομάδες της Πελοποννήσου υπολόγισαν λίγα έσοδα για την περιοχή τους και σχεδόν τα τριπλάσια για την Κρήτη για να αποφύγουν τα βάρη,[462] και κατά προέκταση να τα μετατοπίσουν σ' άλλους. Η ερμηνεία αυτή δε λαμβάνει υπόψη ότι τα έσοδα από την Κρήτη ήταν για να υποστηρίξουν την Επανάσταση στην ίδια την Κρήτη κατά κύριο λόγο. Ακριβώς γι' αυτό και η περίπτωση της Κρήτης δεν είναι κάτι παράδοξο, αν και επρόκειτο για έσοδα που πράγματι ήταν αβέβαια.

Πρώτα πρώτα ισχύει ότι τα έσοδα από την Κρήτη στον προϋπολογισμό ήταν 2,8 φορές περισσότερα σε σχέση με την Πελοπόννησο, ενώ οι επιδεκτικές σε καλλιέργεια εκτάσεις της Πελοποννήσου είναι μεγαλύτερες από εκείνες της Κρήτης (2,8 φορές περισσότερα πεδινά και 2,4 φορές περισσότερα ημιορεινά).[463] Αυτή η σύγκριση όμως θα είχε νόημα αν ήταν γνωστός ο αριθμός των εκτάσεων που καλλιεργούνταν τότε. Πιο χρήσιμο θα ήταν να γνωρίζαμε τη σύνθεση των

[461]. Γιώργης Κατσούλης – Μάριος Νικολινάκος – Βασίλης Φίλιας, *ό.π.*, σ. 205.

[462]. *Στο ίδιο*, σ. 205.

[463]. ΕΣΥΕ: *Απογραφή πληθυσμού – κατοικιών, 18 Μαρτίου 2001*, τ. Α΄, Πειραιάς 2009, σ. 326.

καλλιεργειών. Κι εδώ υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι στην Κρήτη η ελαιοκαλλιέργεια άρχισε να κερδίζει έδαφος από τα τέλη του 16ου και μεγαλύτερη βεβαιότητα από το 17ο αι. σε βάρος άλλων καλλιεργειών (δημητριακά, κρασί).[464] Προκύπτει άλλωστε και από τον ίδιο τον προϋπολογισμό: το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων που «υπολογίζονται» για την Κρήτη ήταν από την ελαιοκαλλιέργεια (88% για την ακρίβεια, συν 6% τελωνειακά έσοδα από το λάδι).

Παρόλο λοιπόν που η Κρήτη έχει μικρότερη έκταση από την Πελοπόννησο, εκεί, η έκταση της ελαιοκαλλιέργειας ήταν τέτοια που μάλλον δεν καθιστούσε εντελώς άστοχο τον «υπολογισμό» της επιτροπής που κατάρτισε τον προϋπολογισμό, η οποία είχε «εκτιμήσει» τα έσοδα από την Κρήτη σχεδόν στο τριπλάσιο των εσόδων της Πελοποννήσου.[465] Θεωρώ πως τα έσοδα με τα οποία σκόπευαν να βαρύνουν την Κρήτη δεν ήταν προϊόν αυθαίρετων υπολογισμών, αλλά υπόθεση που σε γενικές γραμμές επιβεβαιώνεται αν λάβουμε υπόψη σχετικές πληροφορίες για την έκταση της ελαιοκαλλιέργειας στο νησί, η οποία ήταν σαφώς μεγαλύτερη απ' εκείνη της Πελοποννήσου.[466] Επιπλέον θα πρέπει να συνεκτιμηθεί η επιρροή των πληροφοριών,

---

[464]. Νίκος Ε. Καραπιδάκης, «Καθυστερήσεις στην ανάπτυξη και πολιτικές ανάπτυξης στην καλλιέργεια της ελιάς την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη», *Ελαιοσοδεία : Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αθήνα 2004, σ. 170-171 και Ευαγγελία Μπαλτά, «Η ελαιοκομία στην Κρήτη στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης», *στο ίδιο*, σ. 176-177.

[465]. Ούτε από την Πελοπόννησο απουσίαζαν οι έντονα εμπορευματικές καλλιέργειες (σταφίδα, κ.λπ.). Ωστόσο, αγνοούμε πώς είχε επηρεάσει την καλλιέργειά τους ο πόλεμος.

[466]. Από ένα κατάστιχο της επαρχίας Αθηνών με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1825 προκύπτει ότι στη συγκεκριμένη επαρχία ο «εθνικός ελαιώνας» αριθμούσε 62.964 δέντρα, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 67, έγγρ. χ.α. Δύο χρόνια νωρίτερα, στον προϋπολογισμό του 1823, οι πρόσοδοι εθνικού λαδιού της Αθήνας είχαν υπολογιστεί στις 2.000 βαρέλες, χωρητικότητας 50 οκάδων, δηλαδή έφταναν τις 100.000 οκάδες. Με βάση τους παραπάνω αριθμούς, εφόσον ο αριθμός των δέντρων δεν είχε μεταβληθεί, προκύπτει *τριτοδέκατο* (3 στα10) της τάξης των 1,59 οκάδων ανά δέντρο. Κατά προέκταση, ολόκληρη η παραγωγή (10 στα 10) ήταν 5,3 οκάδες ανά δέντρο περίπου. (Η ίδια συνολική παραγωγή ανά δέντρο τεκμαίρεται κι από άλλες μελέτες, από τις οποίες προκύπτει ότι οι οθωμανικές αρχές δέχονταν ως μέση παραγωγή ανά δέντρο τις 5,3 οκάδες, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Η ελαιοκομία στην Κρήτη στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης», *Ελαιοσοδεία : Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, σ. 183). Δεδομένης τώρα της παραγωγής ανά δέντρο και απλουστευτικά προκύπτει ότι το *δέκατο* (1 στα 10) ήταν 0,53 οκάδες ανά δέντρο.

Οι 1,59 οκάδες φόρος ανά δέντρο στο εθνικό λάδι και 0,53 οκάδες φόρος στο ιδιόκτητο λάδι αποτελούν ενδεικτικό μέτρο από το οποίο μπορεί να γίνει ένας χονδρικός υπολογισμός για τον αριθμό των ελαιόδεντρων που υπήρχαν στην Κρήτη με βάση τα δεδομένα του προϋπολογισμού του 1823. Η επιτροπή κατάρτισης του προϋπολογισμού υπολόγιζε 100.000 βαρέλες (ή 5.000.000 οκάδες) πρόσοδο εθνικού λαδιού και 30.000 βαρέλες (ή 1.500.000 οκάδες) πρόσοδο από το ιδιόκτητο λάδι. Απ' αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι στις αρχές της Επανάστασης στην Κρήτη ίσως υπήρχαν σχεδον 6 εκατ. ελαιόδεντρα. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι το 1670 η Κρήτη είχε 666.015 ελαιόδεντρα, βλ. Ersin Gülsoy, «Olive Oil Production in the Eyâlet of Crete (1650-1670), *Ελαιοσοδεία : Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αθήνα 2004, σ. 203· και ότι στα τέλη του 19ου αι., αφού είχε κατάστραφεί ένα μέρος τους στην Επανάσταση, ήταν περί τα 6 εκατ. ελαιόδεντρα, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, *στο ίδιο*, σ. 182. Σύμφωνα με τις απογραφικές προσπάθειες που έγιναν επί Καποδίστρια (ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φ. 397, έγγρ. 109) στην Πελοπόννησο υπήρχαν τότε 495.151

οι οποίες έκαναν λόγο για τα «ευρισκόμενα αναρίθμητα λάδια και κρασιά», τα οποία «ειμπορούσαν να ωφελήσουν υπέρ τα δύω μιλούνια γρόσια» το εθνικό ταμείο.[467] Άλλωστε, στην επιτροπή κατάρτισης του «προϋπολογισμού» πήραν μέρος και δύο αντιπρόσωποι από την Κρήτη, ο φροντιστής της οικονομίας και ο φροντιστής του πολέμου.[468]

Η πραγματικότητα όμως ήταν πολύ δύσκολη. Μπορούμε να καταλάβουμε πόσο αβέβαια ήταν αυτά τα έσοδα, αφού ούτε ο έλεγχος της Κρήτης είχε εξασφαλιστεί ούτε η πολιτική οργάνωση των επαναστατημένων επαρχιών είχε προχωρήσει αποτελεσματικά. Έγραφε σχετικά προς τους Υδραίους ο νέος αρμοστής της Κρήτης, ο Μανώλης Τομπάζης τον Αύγουστο του 1823:

> (…) μας ζητήτε στάλσιμον γροσίων εκατόν χιλιάδων εις τόσον λάδι δια τον διορισθέντα έρανον προς έκπλευσιν του στόλου. Ημείς, κύριοι, γνωρίζομεν κάλλιστα τας μεγάλας ανάγκας σας, τας οποίας δαπάνας υποφέρετε εις τούτον τον ιερόν αγώνα, το όφελος το οποίον προξενεί η έκπλευσις του στόλου, και την προθυμίαν την οποίαν πρέπει να δείξωμεν και ημείς, δια να συνεισφέρωμεν το κατά δύναμιν εις τα βαρέα έξοδά σας.

ελαιόδεντρα (121.980 εθνικά και 373.171 ιδιόκτητα). Προφανώς αυτός ο αριθμός θα ήταν μεγαλύτερος το 1823. Έχοντας αυτό ως δεδομένο όμως, δεν φαίνεται να είναι παράλογο που τα έσοδα από την Κρήτη στον Υποθετικό ήταν σχεδόν τριπλάσια από τα έσοδα της Πελοποννήσου. Συνοψίζοντας, νομίζω ότι το πρόβλημα δεν ήταν τόσο τα μεγέθη που προϋπολόγιζαν όσο το αμφίβολο του ελέγχου της Κρήτης. Αυτό όμως ίσχυε τόσο για τα έσοδα όσο και για τις δαπάνες.

[467]. Το συγκεκριμένο απόσπασμα του Αφεντούλιεφ (γενικός έπαρχος Κρήτης) ήταν μόνο για τις επαρχίες Σελίνου και Κισσάμου, γράφτηκε τον Αύγουστο του 1822 και είχε παραλήπτη τον Ι. Κωλέττη, Μινίστρο τότε των Εσωτερικών και προσωρινά του Πολέμου, ο οποίος αργότερα έλαβε μέρος στην επιτροπή κατάρτισης του προϋπολογισμού, βλ. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 527. Ο Αφεντούλιεφ, το Νοέμβρη του ίδιου έτους είχε γράψει πάλι στον ίδιο υπουργό διάφορα για τις εξελίξεις στην Κρήτη, δίνοντας πάλι μεγάλη έμφαση στους πόρους που υπήρχαν εκεί: «Χάνοντας το Μαλεβίζι, χάνομεν (…) και ένα πλήθος λάδια, εις τα οποία είναι όλη η ελπίδα της Κρήτης των Χριστιανών δια να τα πουλήσουν, και με αυτά τα άσπρα να προβλέψουν και την ζωοτροφίαν και τα αναγκαία εφόδια του πολέμου», *στο ίδιο*, σ. 532. Μιλώντας μάλιστα για ένα σχέδιο κατάληψης των Χανίων σημείωνε: «Αυτή η δουλειά ειμπορεί να γενή κρυφίως από τους κατηραμένους Σφακιανούς, και τότες εγώ την βεβαιώ ότι η εθνική κάσσα θέλει αποκτήσει αρκετά μιλλιούνια, και ίσως τόσα οπού δεν απόλαυσεν ούτε από τον Μορέα, ούτε από την Ρούμελη», *στο ίδιο*. Αναφορές επίσης ότι στην Κρήτη υπήρχαν «μυθώδεις ποσότητες προαποθηκευμένου ελαίου και άλλων αγαθών», οι οποίες θα μπορούσαν «να κατασχεθούν υπέρ του δημοσίου», ότι η ελαιοσοδεία το χειμώνα του 1821-22 ήταν εξαιρετική και ότι υπήρχαν μεγάλες ποσότητες αποθηκευμένου λαδιού στις «επαρχίες» Κισάμου, Σελίνου και Μεσαράς, δημοσιεύονται επίσης στο: Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Τα εν Κρήτη Πολιτεύματα 1821-1824», *ΔΙΕΕΕ* 15 (1961) 3-52.

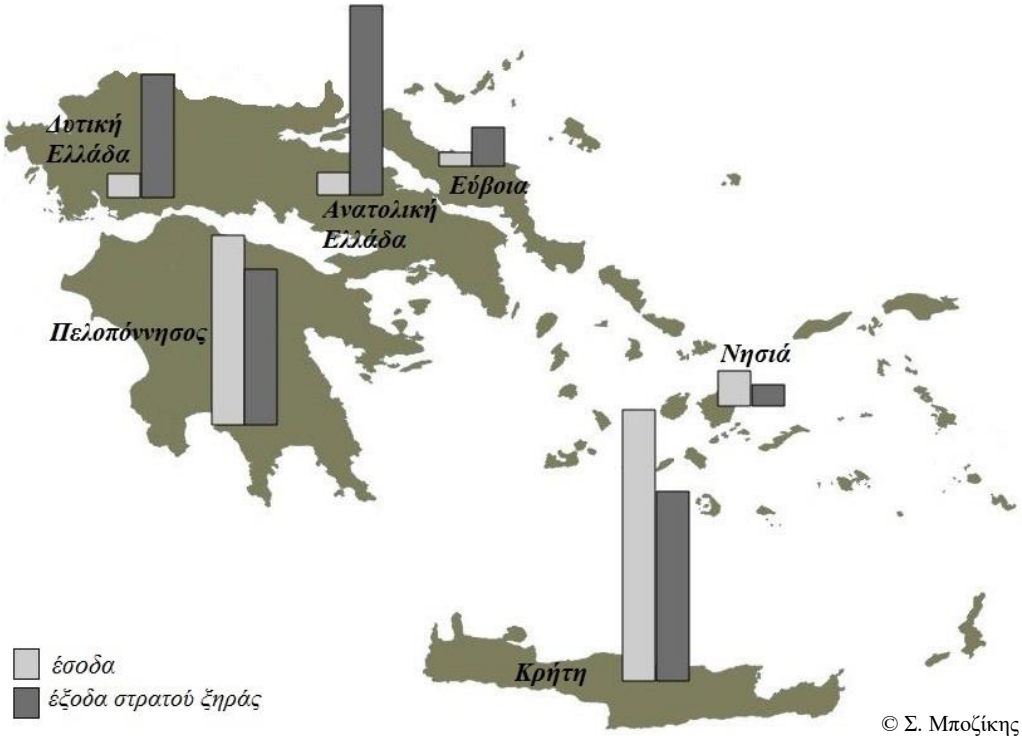
[468]. Ένα από τα πρόσωπα που έλαβαν μέρος στην κατάρτιση του *υποθετικού*, ο Γεώργιος Παπαδάκης, είχε υπογράψει το προσωρινό πολίτευμα που σχηματίστηκε στην Κρήτη το Μάη του 1822 και είχε οριστεί φροντιστής της Οικονομίας (προβλέπονταν τρεις τέτοιοι φροντιστές, αυτός ήταν ο ένας από τους τρεις), βλ. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 511, 531. Όταν έπαψε να είναι γενικός έπαρχος της Κρήτης ο Αφεντούλιεφ, ο Παπαδάκης εξακολούθησε να είναι ένας από τους τρεις γενικούς φροντιστές της Οικονομίας, βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Τα τοπικά πολιτεύματα», *ό.π.* Και ο Αναγνώστης Παναγιώτου από την άλλη τον Οκτώβρη – Νοέμβρη του 1822 υπέγραφε ως φροντιστής του Πολέμου (ένας από τους δύο), βλ. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 531.

> Πλην με λύπην αισθαντικήν της ψυχής μας βιαζόμεθα να σας είπωμεν, ότι η πατρίς αύτη μετρητών στερείται. Λαδίων εθνικών ομοίως. Διότι τα κατήρπασαν οι λησταί, ώστε από αυτούς τα αγοράζομεν και πωλούμεν, και κερδίζομεν μόνον το σύνηθες ντάτζιον της Διοικήσεως, και με τούτο μόλις ημπορούμεν και εξοικονομούμεν τα υπέρογκα έξοδα της πατρίδος.[469]

Απ' αυτή τη μαρτυρία είναι σαφές ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την κατάρτιση του προϋπολογισμού (Απρ. 1823) είχε αλλάξει άρδην η εικόνα για τις δυνατότητες που υπήρχαν στην Κρήτη. Επιπρόσθετα νομίζω ότι εδώ θα μπορούσαμε να δούμε το ζήτημα κι από στρατηγική πλευρά: το μεγάλο ύψος των εσόδων που είχε προϋπολογιστεί να ληφθεί από την Κρήτη, ίσως πρέπει ν' αναζητηθεί στη σχέση του στόλου με τα νησιά του Αιγαίου, ως χώρου προνομιακής άντλησης πόρων για το στόλο και από την άποψη του ενδεχομένου επέκτασης αυτής της διαδικασίας προς την Κρήτη, αν επιπρόσθετα λάβουμε υπόψη και το διορισμό του Μ. Τομπάζη.

ΧΑΡΤΗΣ 3-4

Συνολικά έσοδα και τα έξοδα του στρατού ξηράς κατά τον προϋπολογισμού του 1823

© Σ. Μποζίκης

Σημ: Στο χάρτη διατηρήθηκαν τα νησιά και οι χερσαίες περιοχές που προβλέφθηκε να φορολογηθούν το 1823. Τα έξοδα δεν ήταν όλα γεωγραφικά κατανεμημένα. Εδώ αναπαρίσταται το 84% των εξόδων του στρατού ξηράς, ποσό που έφτανε σχεδόν στο ½ των συνολικών εξόδων του *υποθετικού λογαριασμού* (48%).

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 113-127.

[469]. Δημοσιεύεται στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 310.

Μια σύγκριση των προϋπολογισμένων εσόδων και των ομώνυμων στρατιωτικών εξόδων (*Χάρτης* 3-4)[470] —τα οποία βάσει του αριθμού των στρατιωτών είναι δυνατόν να ταξινομηθούν γεωγραφικά— φανερώνει ότι στην Πελοπόννησο, στα μικρά νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη, τα προϋπολογισμένα έσοδα ήταν υψηλότερα από τα προϋπολογισμένα στρατιωτικά έξοδα. Το αντίθετο ίσχυε στη Στερεά Ελλάδα που υπολόγιζαν ότι έπρεπε να συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός ενόπλων για να αντιμετωπίσει τις επικείμενες εκστρατείες – καθόδους των Οθωμανών. Σε κάθε περίπτωση όμως στην Κρήτη το ύψος των εσόδων ήταν αρκετά υψηλότερο ως προς το ύψος των στρατιωτικών εξόδων που υπολόγιζαν για την ξηρά. Πρόκειται έτσι για μια ένδειξη ότι η διαφορά ή και κάποιο μεγαλύτερο ποσό μάλλον ήταν για το στόλο (επιχειρήσεις αποκλεισμού κ.λπ.).

Με άλλα λόγια, υπολόγιζαν ότι η Επανάσταση στην Κρήτη (χερσαίες επιχειρήσεις, αποκλεισμός με πλοία από τη θάλασσα) έπρεπε να εδραιωθεί πάνω στους πόρους που υπήρχαν στην Κρήτη,[471] όπως έγινε δηλαδή και στις υπόλοιπες περιοχές. Κλείνοντας λοιπόν, ο προϋπολογισμός εσόδων και εξόδων για την Κρήτη εξέφραζε την προσδοκία να εδραιωθεί και ν' αναπτυχθεί η Επανάσταση εκεί κατά το δυνατόν στηριγμένη σε δικούς της χρηματικούς πόρους. Μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση, που κατάρτισε το προϋπολογισμό του 1823, στάλθηκε ο Τομπάζης για να ηγηθεί του αγώνα στην Κρήτη. Μπορεί στα τέλη του 1823 να εισέβαλαν στην Κρήτη οθωμανικά στρατεύματα και να κατέστειλαν βαθμιαία την Επανάσταση σχεδόν σ' όλο το νησί, όμως το μεγάλο ποσό που προβλεπόταν να συγκεντρωθεί από την Κρήτη φαίνεται ότι υπάκουε στην προσδοκία που υπήρχε γύρω από την αναδιοργάνωση και την επέκταση της Επανάστασης εκεί.[472]

[470]. Τα υποθετικά έσοδα από την Κρήτη ήταν 7.383.620 γρ. και τα έξοδα ήταν πάνω κάτω ίσα, με βάση τον αριθμό των ένοπλων κι επειδή στην πηγή δεν προσδιορίζεται πόσα πλοία θα ενίσχυαν την Κρήτη και για πόσο, έστω κατ' ελάχιστο όλα τα πλοία (60) για 1 μήνα, προκύπτει ένα ποσό της τάξης των 7.557.550 γρ., βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 113-116.

[471]. Γνωρίζουμε π.χ. ότι ο Τομπάζης στρατολόγησε 2.000 άνδρες μισθοδοτώντας τους με πόρους από την Κρήτη, βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 310.

[472]. Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα της Επανάστασης στην Κρήτη είναι ερευνητικά παρθένο, αν εξαιρέσουμε όσα έχουν γραφτεί κυρίως στην *ΙΕΕ*.

3.3 Νέα στοιχεία για την πρακτική του προϋπολογισμού, 1824 – 1827

Η κατάρτιση προϋπολογισμού το 1824

Στις πρώτες μέρες του Ιανουαρίου το 1824, το Βουλευτικό συζητούσε περί της «τακτικής δημοσίου οικονομίας» και τότε «(…) παρέχηται παρά του Βουλευτικού εις το Εκτελεστικόν πρώτος πόρος τα δημόσια εισοδήματα των νήσων του Αιγαίου Πελάγους (…)».[473] Μέσα στον ίδιο μήνα, το Βουλευτικό υιοθέτησε πρόταση του Εκτελεστικού να συγκροτήσει δωδεκαμελή επιτροπή με αντικείμενο την κατάρτιση σχεδίου για τα εθνικά εισοδήματα των επαρχιών.[474] Και τέλη Ιανουαρίου, στο Βουλευτικό ξανά, «(…) εγένετο σκέψις περί των εθνικών εισοδημάτων, και ενεκρίθη (…) να δοθώσι προς αυτό [στο Εκτελεστικό] τα εισοδήματα των επαρχιών, δια την σύναξιν των οποίων να φροντίση».[475]

Από τα παραπάνω απορρέει η πολύ ενδιαφέρουσα σχέση που εδραιώθηκε στην πρακτική του προϋπολογισμού το *Εικοσιένα*, ότι η εκτελεστική εξουσία δεν έχει από μόνη της εξουσία πάνω στους πόρους χωρίς την έγκριση του Βουλευτικού: είναι η *αρχή της republic* στα δημόσια οικονομικά, μια διαδικασία περιορισμού της εκτελεστικής εξουσίας, ώστε να μην είναι ανεξέλεγκτη και ταυτόχρονα μια διαδικασία νομιμοποίησης. Η πρακτική αυτή παράγει και υπηρετεί νέα νοήματα, με θεμελιωδέστερο ότι η πολιτειακά θεσμοθετημένη σχέση Βουλευτικού – Εκτελεστικού στον έλεγχο των πόρων εξαναγκάζει την όποια μέχρι πρότινος αυθεντία ν' αποδεχτεί ότι η ίδια από μόνη της δεν έχει την κυριαρχία, ότι η κυριαρχία ανήκει στο έθνος και εκφράζεται από τα όργανά του.

Βαίνοντας λοιπόν προς την άνοιξη του 1824, η κατάρτιση νέου προϋπολογισμού τίθεται κατηγορηματικά. Στα πρακτικά του Βουλευτικού της 18ης Απριλίου διαβάζουμε ότι «επροβλήθη να (…) ζητηθη παρά του Εκτελεστικού και καθυποβληθή εις την επίκρισιν τούτου του Σώματος, ο υποθετικός λογαριασμός των κατά γην και θάλατταν

---

[473]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 225-226.

[474]. Τα μέλη της Επιτροπής ήταν τα εξής: εκ μέρους της Πελοποννήσου οι: Ιωάννης Παππά Διαμαντόπουλος, Γεώργιος Βάρβογλης [Μπάρμπογλης], Ασημάκης Φωτήλας, Δημήτριος Καλαμαργιώτης, Νικόλαος Τζαννέτος· εκ μέρους της Ανατολικής Ελλάδας οι: Γεώργιος Παππά Ηλιόπουλος, Δημάκης Ιερομνήμωνος· εκ μέρους της Δυτικής Ελλάδας οι: Αναγνώστης Αθανασίου· εκ μέρους των νησιών του Αιγαίου οι: Ιωάννης Κοντουμάς, Αντώνιος Αλμπέρτης, Γκίκας Καρακατσάνης· και εκ μέρους της Κρήτης ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης, *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 237.

[475]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 239.

δυνάμεων και των προσόδων και εξόδων δια τριών μηνών διάστημα (…)».[476] Η αιτιολόγηση μάλιστα αυτής της σκέψης ανάγεται σε άρθρα του Συντάγματος, του Νόμου της Επιδαύρου. Αφενός στο άρθρο που καθόριζε ότι κατά την έναρξη κάθε κυβερνητικής περιόδου το Βουλευτικό όφειλε να επεξεργάζεται και να εγκρίνει τον προϋπολογισμό των προσόδων και των εξόδων, τον οποίο ήταν αρμόδιο να συντάξει το Εκτελεστικό. Αφετέρου στο άρθρο που προέβλεπε ότι το Βουλευτικό ήταν αρμόδιο να «αποφασίζει την ποσότητα των κατά γην και θάλασσαν αναγκαίων εθνικών δυνάμεων».[477]

Οι παραπάνω διατυπώσεις για την κατάρτιση προϋπολογισμού φανερώνουν μια θεσμοθετημένη διαδικασία. Ο περιορισμός όμως σ' αυτές τις διατυπώσεις αφήνει έξω από τη εικόνα των πραγμάτων ότι η κατάρτιση του προϋπολογισμού απαντούσε επιπλέον στην ανάγκη σχεδίου και προετοιμασίας, επειδή την άνοιξη, όπως σημειώνεται, «γίνονται τα κινήματα του εχθρού» και, ως εκ τούτου, θα έπρεπε «να ληφθώσι περί τούτου τα αναγκαία μέτρα».[478] Φανερώνεται έτσι πόσο περιορισμένη είναι ακόμη και σήμερα η προσέγγιση των επαναστατικών Συνταγμάτων, τα οποία αποτιμώνται κατά κύριο λόγο στη σφαίρα των αφηρημένων αρχών, χωρίς να εκτιμάται η σημασία τους στη ρύθμιση της δημόσιας πολιτικής και οικονομικής λειτουργίας. Ήταν γνωστή από τις αρχές του 1824 η συμφωνία ανάμεσα στο σουλτάνο και τον πασά της Αιγύπτου. Και έξι μήνες αργότερα, έπειτα από τις πρώτες συζητήσεις για την κατάρτιση προϋπολογισμού, το Μάιο του ίδιου έτους, είχαν διαρρεύσει στην ελληνική πλευρά σχετικές πληροφορίες για μεγάλο μέγεθος εχθρικών δυνάμεων, οι οποίες επρόκειτο να κινηθούν για να καταστείλουν την Επανάσταση.[479] Η κατάρτιση προϋπολογισμού συνεπώς ήταν συνυφασμένη με την πραγματικότητα.

Έτσι, στα πρακτικά του Βουλευτικού της 21ης Απριλίου «ανεγνώσθη προβούλευμα του Εκτελεστικού (…) ότι όσον τάχιστα θέλει σταλή ο ζητηθείς υποθετικός λογαριασμός τριών μηνών».[480] Το Εκτελεστικό φαίνεται ότι άμεσα έδωσε ένα πρώτο σχέδιο προϋπολογισμού μόνο για τρεις μήνες στο Βουλευτικό, βάσει του οποίου το Βουλευτικό έκανε τις δικές του παρατηρήσεις επισημαίνοντας ότι αναμένει

---

[476]. *Στο ίδιο*, σ. 266-267.

[477]. *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 77-78.

[478]. *Στο ίδιο*, σ. 77-78.

[479]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 341, 361.

[480]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 271.

τους «ζητηθέντας υποθετικούς λογαριασμούς».[481] Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 7 Μαΐου 1824, υποβλήθηκε στο Βουλευτικό το σχέδιο «οργανώσεως της αμύνης κατά ξηράν και θάλασσαν εν όψει γενικής επιθέσεως Τούρκων και Αιγυπτίων». Σύμφωνα με το Εκτελεστικό που το συνέταξε, επρόκειτο για «υποθετικόν σχέδιον περί γενικής εκστρατείας, δι' ασφάλειαν της ελληνικής γης, δι' έκτασίν της και εις ανάκτησιν των όσα αι περιστάσεις έγιναν αίτια να υποπέσωσι εις χείρας εχθρικάς».[482] Υποβλήθηκε λοιπόν αυτό το σχέδιο «εις την σκέψιν και επίκρισιν του Σεβ. Βουλευτικού» και προτάθηκε να υλοποιηθεί με πόρους «εκ του δανείου».[483]

Στα πρακτικά του Βουλευτικού με ημερομηνία 10 Μαΐου το εν λόγω Σώμα σημείωνε ότι για το σχέδιο του «υποθετικού λογαριασμού (…) θέλει γένη η πρέπουσα σκέψις». Αναγνωρίζοντας ωστόσο το επείγον των συνθηκών χορηγούσε στο Εκτελεστικό την έγκριση να διαθέσει την πρώτη δόση του δανείου —με την παραλαβή της από τη Ζάκυνθο— για την υλοποίηση του σχεδίου.[484] Από έγγραφο τέλος της 20ης Ιουνίου προκύπτει ότι μια επιτροπή που είχε διοριστεί για να επεξεργαστεί περαιτέρω τον προϋπολογισμό, πρότεινε να γίνουν κάποιες αλλαγές σε οικονομικότερη κατεύθυνση.[485] Φαίνεται δηλαδή ότι οι συζητήσεις πάνω στον προϋπολογισμό που ήταν σε μεγάλο βαθμό σχέδιο άμυνας, εξακολουθούσαν να είναι ανοιχτές.

Εδώ, αν και δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί η τελική εκδοχή του προϋπολογισμού, βρέθηκε ένα από τα σχέδια, εκείνο που κατέθεσε το Εκτελεστικό στο Βουλευτικό στις 10 Μαΐου, χωρίς όμως να είναι ξεκάθαρο αν είναι ολόκληρο ή ένα μέρος του. Είναι σύντομο και αφορά μόνο τα έξοδα (βλ. *Πίνακας* 3-3). Περιλαμβάνει τον αριθμό των αναγκαίων ανδρών και πλοίων που πρέπει κατά τις εκτιμήσεις να τεθούν σε κίνηση και προβλέπει ένα χρηματικό ποσό για την «εξοικονόμηση» των πολιτικών οργάνων. Στο συγκεκριμένο σχέδιο επίσης δεν προϋπολογίζονται έσοδα. Σ'

---

[481]. *Στο ίδιο*, σ. 271· *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 85.

[482]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 307-308. Το έγγραφο υπογράφεται από τους Γ. Κουντουριώτη, Παν. Μπόταση, Ι. Κωλέττη και τον προσωρινό γεν. γραμματέα Π. Γ. Ρόδιο.

[483]. Η πρόταση για άντληση πόρων απ' το εξωτερικό δάνειο κατά τους ισχυρισμούς του Εκτελεστικού ήταν αναγκαία «επειδή αι εθνικαί πρόσοδοι άλλαι μεν ηφανίσθησαν, άλλαι ελεηλατήθησαν, άλλαι εδόθησαν εις την ναυτικήν δύναμιν και άλλαι υπέπεσαν εις εχθρικάς χείρας· δεν μένουν ει μη αι πρόσοδοι της Πελοποννήσου. Αλλ', ως είναι γνωστόν και εις το Σεβ. τούτο Σώμα, αύται ίσως μόνον εξαρκέσωσι να εξοικονομήσωσιν απελθόντα έξοδα, χήρας και ορφανά των υπέρ πατρίδος προκινδυνευσάντων», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 308.

[484]. *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 117-118.

[485]. *Στο ίδιο*, σ. 156.

ένα βαθμό ωστόσο επρόκειτο για μια εφαρμογή της θεσμοθετημένης αντίληψης ότι το Εκτελεστικό πρότεινε τις δαπάνες και ζητούσε από το Βουλευτικό να τις εγκρίνει και να του χορηγήσει τη νομιμότητα για την άντληση των πόρων. Με βάση αυτό το σχέδιο λοιπόν, είναι σαφές ότι επρόκειτο για μιαν ατελή εκδοχή προϋπολογισμού, η οποία μελλοντικά, υπό το φως νέων στοιχείων θα χρειαστεί να προσεγγιστεί ξανά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-3

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εξόδων του 1824

Έξοδα *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*			
Στρατιωτικά έξοδα (30.100 άνδρες)			
Μισθοτροφοδοσία			
Πελοποννήσου (8.100)[(i)]	2.530.549		
Δυτ. Ελλάδας (4.000)	1.520.765		
Ανατ. Ελλάδας & Εύβοιας (8.000)	3.041.529		
Κρήτης (4.000)	1.520.765		
Προκεχωρυμένες θέσεις (6.000)	2.281.147	10.894.755	
Εφόδια		2.709.000	13.603.755
Ναυτικά έξοδα (51 πλοία & 14 πυρπολικά)			
Αγορά & μετασκευή πυρπολικών		406.000	
Μισθοί για πλοία και πυρπολικά		3.159.000	
Τροφοδοσία » »		3.205.800	
Συντήρηση » »		1.316.250	
Εφόδια » »		3.900.000	11.987.050
Πολιτικά και διοικητικά έξοδα[(ii)]			1.500.000
		γρόσια	27.090.805

Σημ: [(i)]Αριθμός ανδρών. [(ii)]«Εξοικονόμηση» πολιτικών εξόδων, η οποία ήταν εκφρασμένη σε χρηματικές αξίες, τ' άλλα έξοδα ήταν εκφρασμένα σε αριθμούς στρατιωτών και πλοίων.[486]

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 307-308.

[486]. 1) Για να σχηματιστεί μια ενδεικτική εικόνα εκφράστηκαν οι αριθμοί σε χρηματικές αξίες με βάση τα κόστη ανά στρατιώτη (υπόδηση, ψωμί, σιτηρέσιο και μισθός ανάλογα με την αποστολή: εκστρατεία, πολιορκία, εσωτερική φρουρά) και ανά πλοίο (επισκευές και συντηρήσεις, διατροφή) που είχαν προσδιοριστεί στον προϋπολογισμό που είχε καταρτιστεί ένα χρόνο νωρίτερα, τον Απρίλιο του 1823.

2) Στον προϋπολογισμό του 1824 γίνεται λόγος για πλοία και πυρπολικά. Τον προϋπολογισμό του 1823 δεν υπήρχε τέτοια διάκριση. Τα έξοδα μάλιστα που προβλεπόταν το 1823 για τα πλοία εν γένει (εκτός από τα πολεμοφόδια) ήταν για επισκευές και συντηρήσεις και για διατροφή. Στην περίπτωση όμως των πυρπολικών θα πρέπει να συνυπολογιστεί το κόστος της αγοράς και της τροποποίησής τους. Για τα έξοδα μετασκευής υπολογίσαμε όσα προσδιόριζε ο προϋπολογισμός του 1823 για επισκευές και συντηρήσεις. Τέλος ως τιμή αγοράς των πυρπολικών χρησιμοποιήθηκε η μέση τιμή 13 πυρπολικών που αγοράστηκαν το 1825 και το 1826, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 42, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΑΕ, φάκ. 240, έγγρ. 457.

3) Τα έξοδα σύμφωνα με το σχέδιο υπολογίστηκαν για 6 μήνες με επίκεντρο τη θερινή περίοδο, όπως στον προϋπολογισμό του 1823. Στον προϋπολογισμό του 1823 σημειωνόταν ρητά ότι κατά τους χειμερινούς μήνες τα έξοδα έπεφταν στο ½ των εξόδων της θερινής περιόδου. Τέτοια παρατήρηση στο σχέδιο του 1824 δεν υπήρχε. Εδώ για λόγους σύγκρισης με τα άλλα έτη, υπολογίστηκε ότι και στον προϋπολογισμό του 1824 επρόκειτο να χρειαστεί το ½ των εξόδων που υπολόγιζαν για τις ανάγκες της χειμερινής περιόδου.

4) Τέλος, ήταν σαφής η διάκριση σε χερσαίες επιχειρήσεις, σε ναυτικές επιχειρήσεις και στην «εξοικονόμηση» των πολιτικών, έτσι προέκυψαν οι τίτλοι στον πίνακα.

Ο προϋπολογισμός αυτός βασίζεται στις πληροφορίες, στην εμπειρία και στη διαίσθηση που είχε η ελληνική πλευρά για τις κινήσεις και τα σχέδια των αντιπάλων της και στις δυνατότητες που είχαν οι επαναστατικές δυνάμεις. Επρόκειτο για ένα σχέδιο που εξαρτιόταν από τη μετατροπή αυτών των δυνατοτήτων σε ικανότητες και από τα πραγματικά δεδομένα της διάταξης, του μεγέθους και της αποφασιστικότητας των οθωμανικών δυνάμεων.

Θα πρέπει μάλιστα σ' αυτό το σημείο να συνυπολογίζει κανείς ότι ήταν φυσικώς αδύνατο οι επαναστατικές δυνάμεις να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά παντού και πάντα τις κινήσεις των οθωμανικών δυνάμεων. Χωρίς να συνυπολογίζεται πόσο αγωνιώδης ήταν η προσπάθεια των επαναστατικών δυνάμεων να επιβιώσουν, να προχωρήσουν το εγχείρημα σε συνθήκες νίκης ή ήττας, να βρουν διεθνή υποστήριξη και αναγνώριση. Χωρίς να συνεκτιμάται επίσης ότι οι λειτουργίες, οι μηχανισμοί, ο πόλεμος και η κρατική συγκρότηση γίνονταν ταυτόχρονα, οπότε αναγκαστικά οι προσπάθειές τους θα ήταν ατελείς κι ενίοτε ανολοκλήρωτες.

Τα έξοδα του πολέμου, όπως προβλέπονται στον προϋπολογισμό του 1824, στις δύο εκδοχές τους (στη θάλασσα και στη στεριά), αναπαριστούν τη, σε γενικές γραμμές, χρηματική εκδοχή των αναγκών που θεωρούσαν ότι θα έχουν οι επαναστατικές δυνάμεις, βάσει συγκεκριμένων σκέψεων, προβληματισμών και στοιχείων που συνέλεξαν. Προφανώς οι πληροφορίες και οι εκτιμήσεις είχαν ένα βαθμό αβεβαιότητας, δεν ήταν πάντα έγκυρες και η ίδια η εξέλιξη της πραγματικότητας ήταν πιθανό να καταστούσε άχρηστο κάθε σχέδιο που είχε γίνει νωρίτερα, όσο άρτιο κι αν ήταν. Όπως προκύπτει πάντως από ένα έγγραφο που πιθανολογείται ότι συντάχθηκε το 1824 κι εδώ επιβεβαιώνεται ότι συνδέεται με τη διαδικασία κατάρτισης του παραπάνω προϋπολογισμού, η κατάρτισή του είχε ένα βάθος και ήταν συνυφασμένη με την πραγματικότα.[487]

Στο συγκεκριμένο έγγραφο περιγράφονται αναλυτικά «τα χρειώδη μιας εκστρατείας εις την Δυτικήν Ελλάδα από στρα(τιώτ)ας 4.000», όπως ακριβώς και στον προϋπολογισμό. Γίνονται συγκεκριμένες υποδείξεις —ακόμα και για πιθανούς συμμάχους— για την προέλαση των επαναστατικών στρατευμάτων της Δυτικής Ελλάδας προς την Ήπειρο, τόσο σε σχέση με μια πιθανή πολιορκία της Άρτας, όσο και

[487]. *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη*, τ. Α΄, επιμ. Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη – Α. Στεργελλή, Αθήνα 1996, έγγρ. 609, σ. 558-562. Στο ίδιο σημειώνεται ο συσχετισμός του συγκεκριμένου εγγράφου με αρκετά άλλα έγγραφα από το ομώνυμο αρχείο και από το *Αρχείο Μαυροκορδάτου*.

για εκείνη την περίπτωση που η εκστρατεία επρόκειτο να προσανατολιστεί προς το Ραδοβίζι και το Μέτσοβο —ακόμη και στην περίπτωση που ύστερα από εκεί στρεφόταν προς τα Τρίκαλα, υπολογίζοντας έναν αριθμό ανδρών για τα στενά των Τεμπών για να αποκοπούν οι οθωμανικές δυνάμεις της Θεσσαλίας ή να περιοριστεί η κάθοδος νέων. Ανάλογοι υπολογισμοί πρέπει να γίνονταν και για τις υπόλοιπες περιοχές. Έτσι ο προϋπολογισμός έδινε ενιαία έκφραση σ' αυτές τις ανάγκες.

Το σχέδιο του προϋπολογισμού που διατίθεται εδώ προέβλεπε, εφόσον σταθεί δυνατό

> να καταληφθώσι τα Τέμπη, τα στενά της Ἐλασσώνος και ο Ζυγός του Μετσόβου· ούτως δια μεν του πρώτου εμποδίζονται και τα από Ρούμελης ερχόμενα εχθρικά στρατεύματα κατά της Θεσσαλίας και δια του δευτέρου η των Αλβανών. Εμποδίζεται προς τούτοις και η ενσωμάτωσις των κατά την Θεσσαλίαν εχθρών, φοβούμενων την είσβολην των ιδικών μας.[488]

Ίσως στο σχέδιο αυτό να υπήρχε η πρόθεση τις ενέργειες στα Τέμπη να αναλάβουν οι μακεδόνες αγωνιστές από την περιοχή του Ολύμπου, οι οποίοι παλαιότερα, καθώς είχε ηττηθεί η Επανάσταση εκεί, είχαν περάσει στις Σποράδες, την Εύβοια ή δρούσαν σε άλλες περιοχές.

Στη Δυτική Ελλάδα το σχέδιο άμυνας αλλά και προέλασης προς την Ήπειρο είχε προχωρήσει έπειτα από πρωτοβουλίες του Μαυροκορδάτου. Εκεί, στις 23 Απρίλη, είχε οργανωθεί σύσκεψη με πολλούς τοπικούς οπλαρχηγούς. Έτσι που το επόμενο διάστημα πραγματοποιήθηκαν επιχειρήσεις μέχρι την Άρτα, το Ραδοβίζι και τα Τζουμέρκα κι ένας αριθμός καλά οργανωμένων που αριθμούσε 3.000 περίπου άνδρες —σχεδόν όσους προέβλεπε ο προϋπολογισμός— δραστηριοποιήθηκε στις επιχειρήσεις αυτές.[489]

Στην Ανατολική Ελλάδα το σχέδιο προέβλεπε 8.000 άνδρες. Τα πράγματα εξελίχθηκαν κι εκεί εν πολλοίς βάσει σχεδίου, εκτός από την Εύβοια. Εκεί παρά τις όποιες προσδοκίες φαίνεται να εκφράζονται στον προϋπολογισμό, οι πολιορκίες της Χαλκίδας και της Καρύστου κράτησαν μέχρι τις αρχές Μαΐου, οπότε τα τοπικά κάστρα

---

488. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 308.

489. Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 341-343, 363.

ανεφοδιάστηκαν αποτελεσματικά από τον οθωμανικό στόλο.[490] Για την άμυνα τέλος της Πελοποννήσου υπήρχε η πρόβλεψη για μια γενική φρουρά της Διοικήσεως 3.000 ανδρών. Αυτή η φρουρά ήταν για «να ευρίσκεται εις Πελοπόννησον έτοιμη δια κάθε ενδεχομένην απόβασιν του εχθρού» και ήταν «αρκετή να κάμη τον πόλεμον ή προς υπεράσπισιν ή προς βλάβην του εχθρού».[491] Για τα φρούρια της Πελοποννήσου υπολόγιζαν 1.100 άνδρες, άλλους 1.000 τουλάχιστο για την πολιορκία της Μεθώνης και της Κορώνης —με την πρόβλεψη ότι θα χρειαστούν «τουλάχιστο 1.000 και περισσότεροι, αν ο εχθρικός στόλος κάμη απόβασιν, ως κηρύττεται, προς τα μέρη ταύτα»—,[492] και 3.000 για την πολιορκία της Πάτρας. Τελικά στο σχέδιο φαίνεται ότι προέκυψαν στην πορεία κάποιες διαφορές ή συγκεκριμενοποιήσεις: όπως ήταν η πρόβλεψη για τη δημιουργία ενός στρατοπέδου στην Ηλεία και η τοποθέτηση της γενικής φρουράς στα Δερβενοχώρια, για να φραγεί η από στεριάς προέλαση εχθρικών σωμάτων μέσα στην Πελοπόννησο.[493]

Σημαντική φυσικά αναμενόταν ότι θα είναι η συμβολή του ναυτικού. Με την πρόβλεψη για 65 πλοία, τα 14 από τα οποία θα ήταν πυρπολικά, και τη σημείωση από την άνοιξη του 1824 πως «δια τίνα καιρόν τουλάχιστον, ίσως χρειασθωσι περισσότερα πλοία και πυραλωτά».[494] Είχαν άλλωστε όπως έχει αναφερθεί ήδη, πληροφορίες ότι τα

---

[490]. Τέτοιες προσδοκίες εξακολουθούσαν να υπάρχουν και για την Κρήτη. Ωστόσο, ούτε ο Τομπάζης μετά τον Αφεντούλιεφ δεν κατόρθωσε να ενώσει τις επαναστατικές δυνάμεις του νησιού. Τα εχθρικά στρατεύματα ενισχύθηκαν και ο Χουσεΐν μπέης με επιθετικές επιχειρήσεις, μέχρι τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1824, πέτυχε να αντιστρέψει τους όρους υπέρ των Οθωμανών. Μεγάλος αριθμός ένοπλων και άμαχοι αποχώρησαν και μερικές χιλιάδες άνδρες περιορίστηκαν σε πολύ ορεινά σημεία, περιμένοντας τη διαμόρφωση ευνοϊκότερων συνθηκών (για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις βλ. *στο ίδιο*, σ. 339-340, 343-345).

[491]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 308.

[492]. *Στο ίδιο*, σ. 308.

[493]. Για το διάταγμα της 9ης Ιουλίου που εξειδίκευε τη διάταξη των ένοπλων μέσα στην Πελοπόννησο βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 361.

[494]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 307-308. Τον Ιούλιο καθώς τροποποιείται μερικώς το σχέδιο και υπολογίζονται 90 πλοία συν τα αναγκαία πυρπολικά: «Να εκπλεύσωσιν (…) κατά του εχθρικού στόλου, εκτός των προσδιορισθέντων πενήντα εν πλοίων, και άλλα 39, ήτοι τριάντα εννέα, ώστε ο αριθμός τούτων να γίνη ενενήντα πλοία, συναριθμούμενα και τα αναγκαία πυραλωτά, ώστε εν καιρώ χρείας να διαιρεθώσιν εις δύο, δια να κτυπήσωσι κατά θάλασσαν και τον επερχόμενον αίγυπτιακόν στόλον, το οποίον πρέπει να είναι η πρώτη φροντίς του ελληνικού στόλου», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 214. Στις αρχές Αυγούστου δημοσιεύεται ότι εξέπλευσαν τελικά 95 πλοία: «Η Διοίκησις προ καιρού έλαβε την ανήκουσαν πρόνοιαν και διέταξε να εκπλεύσωσιν εννενήκοντα πέντε πλοία, τα οποία ήδη ευρίσκονται εις τα πανία· εξ αυτών άλλα προσδιωρίσθησαν εναντίον του στόλου της Κωνσταντινουπόλεως, και άλλα επαγρυπνούν εις τα κινήματα του Αιγυπτιακού», *Ελληνικά Χρονικά* (εφημ. Μεσολογγίου), αρ. 64 (6.8.1824). Αλλού γίνεται λόγος για 75 πλοία: «Τη 16η/28η Αυγούστου οι δύο κραταιοί στόλοι ενώθηκαν [του ναύαρχου Χοσρέφ που είχε εκκινήσει από την πρωτεύουσα και του Ιμπραήμ]. Η ναυτική δύναμη που προέκυψε ήταν η πιο μεγάλη που ως τώρα απείλησε την Επανάσταση: πάνω από 100 πολεμικά πλοία, τα 25 βαριά, με 2.500 κανόνια και 8.000

εχθρικά πλοία πρόκειται να χωριστούν «εις δύο τμήματα και το δυνατώτερον και επικινδυνώτερον θέλει είναι το της Αιγύπτου κατά της Πελοποννήσου, κατά του οποίου πρέπει να διευθυνθή και ο μεγαλύτερος αριθμός των ελληνικών πλοίων, δια ν' αγωνισθή να εμποδίση την απόβασιν».[495] Όσο όμως κι αν τα πράγματα είχαν χονδρικά υπολογιστεί, η αποτροπή αυτής της εξέλιξης δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση, όπως αποδείχτηκε.

Μπορεί να γνώριζαν τη συνεργασία του σουλτάνου με τον Μεχμέτ Αλί της Αιγύπτου και να περίμεναν ότι επρόκειτο να δεχτούν επίθεση μέσα στο καλοκαίρι του 1824.[496] Η τοποθεσία της αποβίβασης όμως δεν ήταν βέβαιη. Ανέμεναν ότι επρόκειτο να γίνει στις ακτές της δυτικής Πελοποννήσου, σε σημεία που υπήρχαν προγεφυρώματα (Πάτρα, Μεθώνη-Κορώνη), οι πληροφορίες όμως δεν ήταν σαφείς. Ακουγόταν κυρίως η Πάτρα,[497] τέτοια δυνατότητα υπήρχε και στη Μεσσηνία, δεν ήταν σίγουρο όμως πώς επρόκειτο να εξελιχθούν τα πράγματα. «Διάφοροι πολλαχόθεν ειδήσεις πιστοποιούν, ότι ο Αιγυπτιακός στόλος (…) εξέπλευσεν. Ο κύριος σκοπός του είναι να κάμη απόβασιν, αλλά που, αγνοείται», όπως μαρτυρά κείμενο της Διοίκησης την 29η Ιουλίου του 1824.[498] Έτσι γίνεται προσπάθεια το σχέδιο άμυνας να καλύπτει περισσότερος περιοχές της δυτικής Πελοποννήσου, με τρία στρατόπεδα (Πάτρα, Γαστούνη, Μεσσηνία).[499]

Από τα παραπάνω λοιπόν απορρέει ότι η κατάρτιση προϋπολογισμού, επικεντρωμένου ασφαλώς στις ανάγκες του πολέμου, ήταν μια διαδικασία συνυφασμένη με την πραγματικότητα και το σχέδιο που προσδοκούσε η Διοίκηση να εφαρμόσει. Και ακόμη, καμία έκτακτη ανάγκη δεν επικαλέστηκε κανείς, παρότι θα μπορούσε ευλόγως, ώστε να παρακαμφθεί η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία καθορισμού των δημοσίων εξόδων.

ναύτες. Εντείνοντας και οι Έλληνες τις δυνάμεις τους σχημάτισαν και αυτοί τον μεγαλύτερον ως τότε στόλο τους (…): 75 μικρά πλοία με 800 κανόνια και 5.000 άνδρες», Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ*, ό.π., σ. 50.

[495]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 307-308.

[496]. «Ο Σατράπης της Αιγύπτου ετοιμάζεται, και η εκστρατεία του είναι άφευκτος περί τα μέσα του Ιουνίου μηνός», όπως δημοσίευσαν τότε τα *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 47 (11.6.1824).

[497]. Σε επιστολή από την Αλεξάνδρεια —δημοσιεύεται στα *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 59 (19.7.1824)— που περιγράφονται τα εχθρικά σχέδια και οι δυνάμεις τους κατατίθεται η πληροφορία περί αποβίβασης μεγάλης δύναμης στην Πάτρα.

[498]. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 64 (6.8.1824).

[499]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 213-217.

Βήματα για την κατάρτιση προϋπολογισμού το 1825

Με τη νέα χρονιά, πάλι σχεδόν από την αρχή του έτους ανιχνεύονται πρωτοβουλίες σχετικά με την κατάρτιση προϋπολογισμού με τη διαταγή του Εκτελεστικού (αρ. 2441) στις 18 Ιανουαρίου 1825. Στη συγκεκριμένη διαταγή σημειώνεται ότι η Διοίκηση χρειάζεται ακριβείς πληροφορίες για τα αναγκαία έξοδα. Τόσο για εκείνα που αφορούσαν τον πόλεμο ενάντια στον εχθρό, όσο και για εκείνα που ήταν απαραίτητα για τη διοίκηση της επικράτειας. Υπήρχε μια νέα δόση από το πρώτο δάνειο του Λονδίνου, ενώ εκκρεμούσε άλλη μια σύμφωνα με τον τρόπο που εξελίχθηκαν τα πράγματα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα σε άλλο σημείο. Σε κάθε περίπτωση όμως, ήταν διαρκής η ανάγκη για οικονομικούς πόρους προκειμένου να εξοικονομούνται σταθερά αυτά τα δύο πεδία (ο πόλεμος και οι επίσης αυξανόμενες ανάγκες της εσωτερικής διοίκησης).

Το Εκτελεστικό θεωρούσε ότι ήταν απαραίτητο να λάβει έναν προϋπολογισμό των εξόδων που αναπόφευκτα έπρεπε να γίνουν και όπως έγγραφε σχετικά, αυτή η διαδικασία έπρεπε ν' αρχίσει από τα επιμέρους υπουργεία. Όπως προέβλεπε άλλωστε το Σύνταγμα, το Εκτελεστικό συνεπικουρείται από τα υπουργεία προκειμένου να καταρτίσει τον προϋπολογισμό. Κι όπως σημείωνε το ίδιο το Εκτελεστικό, τα υπουργεία έπρεπε να εξετάσουν πόσα έξοδα ήταν υποχρεωτικά για τις υποθέσεις τους. Τα καλούσε μάλιστα, αφού υλοποιήσουν τη συγκεκριμένη διαταγή, να εκθέσουν και να παρουσιάσουν στη Διοίκηση τα έξοδα με τάξη. Κλείνοντας το συγκεκριμένο έγγραφο, διέταζε το Υπουργείο της Οικονομίας «να διευθύνη όσον τάχος τον τοιούτον υποθετικόν λογαριασμόν, δια να λάβη έγκαιρα η Διοίκησις τα ανήκοντα επί τούτο μέτρα».[500]

Παράλληλα, για το σκέλος των εσόδων φαίνεται ότι πάρθηκαν ανάλογες πρωτοβουλίες. Στις 21 Φεβρουαρίου 1825, με απόφαση του Βουλευτικού, συστήνεται οκταμελής επιτροπή «δια να δώση σχέδιον περί γενικής ληψοδοσίας».[501] Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 7 Μαρτίου, φαίνεται ότι φτιάχνεται νέα επιτροπή με δεκατέσσερα μέλη, ώστε «να εκτιμηθώσιν αι δημόσιοι πρόσοδοι των επαρχιών πριν να

[500]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 47, έγγρ. 142.

[501]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 139.

γένη η πώλησις αυτών προς οδηγίαν των διορισθέντων δημοπρατών. Και περί (…) τούτου εδιωρίσθη μία επιτροπή (…) δια να επεξεργασθή σχέδιον εκτιμήσεως και να αναφέρη εις το Σώμα».[502] Δύο μέρες αργότερα, 9 Μαρτίου 1825, το Βουλευτικό έγγραφε:

> (…) πέμπεται προς το Σ. Εκτελεστικόν η εκτίμησις των δημοσίων προσόδων όλων των επαρχιών της επικρατείας. Αύτη η εκτίμησις έγινε προς μόνην οδηγίαν του Σ. Εκτελεστικού, το οποίον ημπορεί να πώληση τας προσόδους κατά τας περιστάσεις και όπως κρίνει συμφερώτερον, επειδή άλλαι μεν επαρχίαι ενδέχεται να πωληθώσι με τιμήν περισσοτέραν παρά την εκτίμησιν και άλλαι μ' ολιγωτέραν.[503]

Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι μια ανάλογη διαδικασία σχετική με τα έσοδα είχε λάβει χώρα και στις αρχές του 1824, όπως είδαμε νωρίτερα. Τότε, με πρόταση του Εκτελεστικού, είχε συσταθεί δωδεκαμελής επιτροπή με αντικείμενο τη σύνταξη σχεδίου για τα εθνικά εισοδήματα των επαρχιών και την κατάθεσή του στο Βουλευτικό για έγκριση.[504] Έτσι, λοιπόν, από συνεδρίαση του Βουλευτικού της 1ης Μαρτίου του 1825 πληροφορούμαστε για μια επταμελή επιτροπή «περί της κανονικής εισπράξεως των δημοσίων προσόδων» η οποία γνωμοδοτούσε για την ανάγκη να «προσδιορισθή και η τιμή εκάστης επαρχίας από την Διοίκησιν (…)» και «(…) τα οροθέσια εκάστης επαρχίας να μείνωσιν ως ήτον».[505] Έχει ενδιαφέρον, λοιπόν, ότι οι φορείς της Διοίκησης επιδιώκουν να διαμορφώνουν τη δική τους εικόνα για τις προσόδους. Και τη διαμορφώνουν όπως φάνηκε νωρίτερα, αφού μέσα στο Μάρτιο σχημάτησαν έναν

---

[502]. Εκ μέρους της Πελοποννήσου οι Ιωάννης Σισίνης, Ηλίας Καραπαύλος, Νικόλαος Μπούκουρας [Μπουκουρόπουλος], Γεώργιος Διδασκαλόπουλος, Μ. Ιατρός, Παναγιώτης Δημητρακοπούλος [Δημητρόπουλος]· της Ανατολικής Ελλάδας οι Πανάγος Α. Λογοθέτη, Χατζή – Ζαχαρίτσας, Δημάκης Ιερομνήμωνος· της Δυτικής Ελλάδας οι Στάμος Στάικος, Αναγνώστης Αθανασίου· και των νησιών του Αιγαίου οι Βασίλειος Μπουδούρης [Μπουντούρης], Δημήτριος Θέμελης, Νικόλαος Χρυσόγελος, *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 159 (πρβλ. ανάλογες ενέργειες που ειχαν προηγηθεί από τα τέλη του 1824, *στο ίδιο*, σ. 89).

[503]. *Στο ίδιο*, σ. 161. Αναλυτικά το σχέδιο στο: *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 158-162. Ο εν λόγω κατάλογος έχει αναδημοσιευτεί στο: Γιώργης Κατσούλης – Μάριος Νικολινάκος – Βασίλης Φίλιας, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας Ι. Από το 1453 μέχρι το 1830*, Αθήνα 1985, σ. 279-283.

[504]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 237.

[505]. *Στο ίδιο*, σ. 256.

κατάλογο ενδεικτικών τιμών για την «πώληση» των προσόδων της επικράτειας, δηλαδή έναν οδηγό για τη διενέργεια των δημοπρασιών.[506]

Αναφορικά με τα έξοδα τώρα, κατά τα μέσα του Απρίλη έφτασαν στα χέρια του Εκτελεστικού οι προϋπολογισμοί δύο υπουργείων, του Πολέμου και των Εσωτερικών. Αυτό που έχει σημασία για το ζήτημα που εδώ μας απασχολεί, δηλαδή το κράτος που συγκροτείται, είναι ότι με τον Ιμπραήμ προ των πυλών, μέρος της διαδικασίας διακυβέρνησης και άμυνας ήταν η κατάρτιση προϋπολογισμού. Άρα η προσπάθεια να ελεγχθεί και να σχεδιαστεί από το πολιτικό κέντρο η δράση των ένοπλων ομάδων και των πόρων που θα χρειαστούν για την κίνησή τους.

Εδώ, λοιπόν, παρουσιάζουμε σ' ενιαία μορφή τρεις επιμέρους προϋπολογισμούς που καταρτίστηκαν κατά το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1825 (βλ. *Πίνακας* 3-4): των προσόδων, του Υπουργείου των Εσωτερικών και του Υπουργείου Πολέμου.[507] Δεδομένου ότι δεν εντοπίστηκε ο προϋπολογισμός του Υπουργείου των Ναυτικών, ο οποίος απορροφούσε μεγάλο μέρος των εξόδων, για να υπάρχει μια έστω κατά προσέγγιση συνολική εικόνα των εξόδων, θεωρήθηκε σκόπιμο να συμπληρωθεί η εικόνα που προέκυψε από τους τρεις επιμέρους προϋπολογισμούς με το μέσο όρο των ναυτικών εξόδων της προηγούμενης διετίας.

Ως προς τα συνολικά μεγέθη, ο προϋπολογισμός του 1825 παρουσιάζει μεγάλο έλλειμμα, όπως εκείνος του 1823. Έπειτα, η αναλογία αναμενόμενων στρατιωτικών εξόδων – αναμενόμενων προσόδων είχε καταστεί δυσμενής κυρίως εξαιτίας του ύψους των εξόδων: ενώ το 1823 προέβλεπαν ότι για κάθε 100 γρ. στρατιωτικών εξόδων, θα υπήρχαν 120 γρ. διαθέσιμες πρόσοδοι, το 1825 προέβλεπαν ότι για κάθε 100 γρ. στρατιωτικών εξόδων θα είχαν διαθέσιμα τα 44 γρόσια.

---

[506]. Για το συναφές ζήτημα της κεντρικής (από το κράτος) ή όχι μέτρησης του μεγέθους της φορολογικής βάσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Metin M. Coşgel – Thomas J. Miceli, "Tax Collection in History", *ό.π.*

[507]. Στον προϋπολογισμό των προσόδων τα Δερβενοχώρια κατατάσσονται στην Πελοπόννησο. Στον προϋπολογισμό του Υπουργείου των Εσωτερικών η ίδια επαρχία κατατάσσεται στην Ανατολική Ελλάδα (Ανατολική Στερεά). Εδώ, αυτή η επαρχία, για να είναι περισσότερο συγκρίσιμα τα δύο σκέλη, κατατάχθηκε με βάση τον επαρχιακό οργανισμό που την τοποθετεί στην Ανατ. Ελλάδα. Έτσι, προκύπτει η εξής αριθμητική διαφορά σε σχέση με το πρωτότυπο: ενώ στα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* το σύνολο της Πελοποννήσου είναι 4.270.000 γρ. εδώ είναι 4.210.000 (μειωμένο κατά τα Δερβενοχώρια)· και αντίστοιχα στην Στερεά, οι πρόσοδοι με βάση τα *ΑΕΠ* είναι 1.323.700 γρ., αλλά εδώ, με βάση την παραπάνω αναδιάταξη, είναι 1.383.700 γρόσια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-4

Ενιαία απεικόνιση προϋπολογισμών εσόδων – εξόδων το 1825

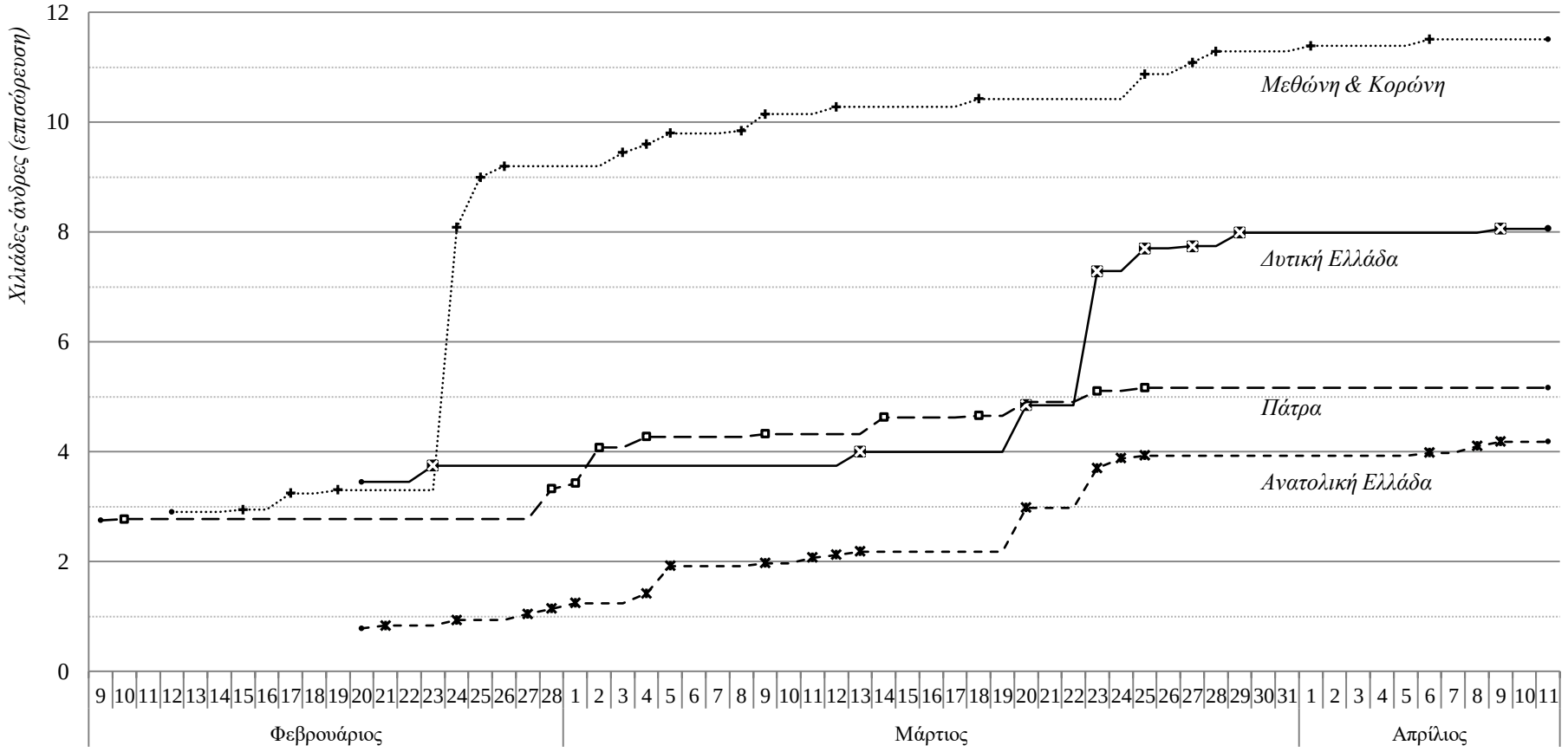
Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*			*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*			
			Υπουργείο του Πολέμου			
Πρόσοδοι			Στρατιώτες σε κίνηση (35.338 άνδρες)			
Πελοπόννησος	4.210.000		Πελοπόννησος (21.157)[(i)]	9.473.047		
Νησιά Αιγαίου[(ii)]	1.096.350		Αιγαίο Πέλαγος	-		
Δυτική Ελλάδα	713.500		Δυτ. Ελλάδα (8.950)	4.007.363		
Ανατολική Ελλάδα	670.200	6.690.050	Ανατ. Ελλάδα (5.231)	2.342.180	15.822.590	
			Φρούρια (606)		284.850	
			Σύνταγμα πεζικού (524)		263.110	
			Πολιταρχίες (1464)		690.665	
			Φροντιστές (20)		36.000	17.097.215
			[Υπουργείο των Ναυτικών (51 πλοία & 14 πυρπολικά)] [(iii)]			11.341.325
			Υπουργείο των Εσωτερικών			
			Κεντρική Διοίκηση			
			Βουλευτικό	527.000		
			Εκτελεστικό	123.000		
			Υπουργεία	225.300		
			Εθνικό Ταμείο	22.200	897.500	
			Επαρχιακή Διοίκηση			
			Πελοπόννησος	1.332.000		
			Αιγαίο Πέλαγος	534.000		
			Δυτική Ελλάδα	315.000		
Έλλειμμα		25.038.990	Ανατολική Ελλάδα	212.000	2.393.000	3.290.500
	γρόσια	*31.729.040*			*γρόσια*	*31.729.040*

Σημ: [(i)]Αριθμός ανδρών. [(ii)]Κυκλάδες–Σποράδες. [(iii)]Ο προϋπολογισμός του 1825 δημιουργήθηκε από μερικότερους προϋπολογισμούς κι επειδή δεν βρέθηκε ο προϋπ. του Υπ. των Ναυτικών, προστέθηκε εδώ ο μέσος όρος των ναυτικών εξόδων της προηγούμενης διετίας. Επίσης, επειδή τα έξοδα είχαν προϋπολογιστεί σε μηνιαία βάση, εδώ, έγινε αναγωγή σε ετήσια βάση όπως στον προϋπ/σμό του 1823 (το χειμερινό εξάμηνο περιορισμένα το ½ του θερινού)

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 42, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 1, έγγρ. 1297· *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 158-162.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-1

"Συλλογή στρατιωτικών σωμάτων εκστρατευσάντων κατ' επιταγήν της Σ. Διοικήσεως", 9 Φεβρ. - 11 Απρ 1825 (αθροιστικά στοιχεία)

Σημ: Βάσει δείγματος 28.914 ανδρών από τους 35.338 που διατάχθηκαν – εγκρίθηκαν να τεθούν σε κίνηση, για τους οποίους εντοπίστηκε η ημερομηνία της διαταγής.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 10, έγγρ. 68.

Ειδικότερα, ως προς το σχεδιασμό περί των στρατιωτικών εξόδων προκύπτει ότι διαμορφώθηκε βάσει πληροφοριών για τους άνδρες που ήταν σε κίνηση έπειτα από διαταγή της Διοίκησης, δεν ήταν δηλαδή ένα υποθετικό σχέδιο. Όπως έγγραφε επ' αυτού το Υπουργείο του Πολέμου στη συνοδευτική αναφορά του προϋπολογισμού που προσκόμισε στη Διοίκηση:

> Κατά την υπ' αρίθ. 5974 διαταγήν της Σεβαστής Διοικήσεως προς το υπουργείον της Οικονομίας περί του υποθετικού λογαριασμού και την υπ' αρίθ.1680 αναφοράν της Οικονομίας προς το υπουργείον τούτο το να καταστρώση και παρρησιάση υποθετικόν λογαριασμόν του μέρους του, ιδού εμπερικλείει κατάλογον των ευρισκομένων ήδη εν κίνησιν στρατιωτών, φρουράρχων, πολιταρχών και φροντιστών, και πεζικού Συντάγματος, ενώ εμπεριέχονται και τα κατά μήνα απαιτούντα δι' αυτούς προς το παρόν έξοδα.[508]

Η πρόβλεψη συνεπώς των στρατιωτικών εξόδων βασίζεται σε μια τεκμηρίωση, δεν αποτελούσε προϊόν απλά και μόνο κάποιας υποθετικής εκτίμησης για τα πράγματα. Αναπαριστώντας μάλιστα εδώ ένα δείγμα 28.914 ανδρών (από τους 35.338), σύμφωνα με την ημερομηνία της διαταγής που εξέδωσε η Διοίκηση, προκύπτει η κλιμάκωση της κινητοποίησης στις περιοχές του ενδιαφέροντος της Διοίκησης, από την 9η Φεβρουαρίου έως την 11η Απριλίου του 1825 (*Διάγραμμα* 3-1).

Βάσει όσων έχουν γραφτεί για την πρακτική των οπλαρχηγών να δηλώνουν παραπάνω άνδρες ή να μην επανδρώνουν τα σώματά τους στο 100% του αριθμού των ανδρών που διέταζε η Διοίκηση, εύκολα δημιουργείται δυσπιστία απέναντι στους αριθμούς. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς την έκταση και το μέγεθος αυτών των πρακτικών για να εκτιμήσει τη σημασία τους, γιατί, ενώ είναι γνωστό ότι συνέβαινε κάτι τέτοιο, οι κρίσεις γύρω απ' αυτό το ζήτημα βασίζονται μάλλον σε μεμονωμένα στοιχεία και μεταγενέστερες μαρτυρίες. Ξεκαθαρίζουμε λοιπόν ότι εδώ αντιμετωπίζουμε αυτούς τους αριθμούς μόνο από την άποψη του σχεδίου και των μετατοπίσεων που δείχνουν, ως προς το σχέδιο της Διοίκησης ενάντια στις

---

[508]. Η αναφορά υπογράφεται από το γενικό γραμματέα του Υπουργείου Πολέμου Δημήτριο Σαλτέλη και από τον υπουργό Αδάμ Δούκα, στις 14 Απριλίου 1825 στο Ναύπλιο, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 42, έγγρ. χ.α. Ο προϋπολογισμός που προσκόμισε το Υπουργείο του Πολέμου με τίτλο «υποθετικός λογαριασμός των Στρατιωτών, Πολιταρχών και φρουράρχων εκ του υπουργείου του πολέμου», βασίστηκε σε προηγούμενη αναφορά της 11ης Απριλίου υπογεγραμμένη από τον Αδάμ Δούκα και τον προσωρινό γενικό γραμματέα του Υπουργείου Χριστόφορο Κολόμβο, ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 10, έγγρ. 68.

αναμενόμενες και στις υπό εξέλιξη εχθρικές επιχειρήσεις, οι οποίες είχαν αρχίσει για πρώτη φορά μέσα στο καταχείμωνο, προκειμένου να πλήξουν την Επανάσταση στην Πελοπόννησο και στην Στερεά Ελλάδα.

Από ένα δείγμα της ελληνικής στρατιωτικής δύναμης, το οποίο φτάνει στο 82% του συνόλου (28.914 από 35.338 άνδρες), προκύπτουν λοιπόν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την αντίδραση της Διοίκησης και την κατανομή των στρατευμάτων στα επιμέρους μέτωπα. Πρώτα πρώτα επιβεβαιώνεται ότι το ενδιαφέρον της Κυβέρνησης ήταν επικεντρωμένο στην πολιορκία της Πάτρας και ότι σ' εκείνη τη φάση δεν είχε προετοιμαστεί τόσο, ώστε να αποκρούσει μια απόβαση σε οποιοδήποτε σημείο της Πελοποννήσου, όχι μόνο στη Μεσσηνία.[509] Το βάρος αρχικά είχε πέσει στην επανέναρξη των πρωτοβουλιών για τη διεξαγωγή πολιορκίας στην Πάτρα. Πήραν βέβαια απόφαση να λάβουν μέτρα για την υποστήριξη του Νεοκάστρου, αλλά η απόβαση του Ιμπραήμ πραγματοποιήθηκε όπως είναι γνωστό χωρίς ενόχληση στις 12-13 Φεβρουαρίου 1825 αιφνιδιάζοντας την ελληνική πλευρά.[510]

Αν εξαιρέσουμε την Ανατολική Ελλάδα που δεν απειλήθηκε άμεσα, από τις διαταγές για την επισσώρευση ανδρών, φαίνεται ότι η πολιορκία της Πάτρας πολύ γρήγορα πέρασε σε δευτερεύουσα μοίρα. Από τη 12η του Φεβρουαρίου δειλά δειλά η Μεσσηνία εξελισσόταν στο επίκεντρο των σχεδιασμών της Διοίκησης και από το τρίτο δεκαήμερο του Φεβρουαρίου φαίνεται ότι έγινε συνειδητή η σοβαρότητα των εξελίξεων. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της Δυτικής Ελλάδας που μετά τα μέσα του Μάρτη έγινε φανερό το δεύτερο σε σημασία κέντρο αντίστασης για την αντιμετώπιση των εχθρικών επιχειρήσεων οι οποίες τελούσαν υπό τις οδηγίες του Κιουταχή. Σύμφωνα πάντως με την τελική κατανομή της δύναμης στις 11 Απριλίου, από το συνολικό αριθμό των εγκεκριμένων ανδρών, το 60% ήταν για την Πελοπόννησο (44% σε Μεθώνη – Κορώνη και 16% στην Πάτρα), 25% για τη Δυτική Ελλάδα και 15% για την Ανατολική Ελλάδα.

Στο σκέλος των εξόδων του προϋπολογισμού του 1825 υπάρχει επίσης μια ολοκληρωμένη εικόνα για το μέγεθος των χρηματικών απαιτήσεων που εκτιμούσαν ότι είχε η λειτουργία των φορέων που ασκούσαν τις πολιτικές και τις διοικητικές λειτουργίες, τόσο τις κεντρικές —Βουλευτικό, Εκτελεστικό, Υπουργεία, Εθνικό

[509]. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 113.

[510]. *Στο ίδιο*, σ. 63, 65, 69, 113.

Ταμείο—[511] όσο και αυτές που αφορούσαν την επαρχιακή διοίκηση. Η προβλεπόμενη δαπάνη για την πολιτική και διοικητική «υπηρεσία» του υπό συγκρότηση κράτους για το 1825 ήταν 897.500 γρ. και πλησίαζε στο 20% του συνόλου των εξόδων που προβλεπόταν για τις χερσαίες πολεμικές επιχειρήσεις εκείνη τη χρονιά. Δε θα επεκταθούμε εδώ, ωστόσο έχει μια σημασία να επαναλάβουμε ένα σημείο που έχει ήδη αναφερθεί, πως βαθμιαία διευρύνεται ο μη πολεμικός τομέας των οικονομικών της εθνικής Διοίκησης. Κι αυτό είναι ένα πρόσθετο στοιχείο πως μαζί με τον πόλεμο και στο πλαίσιο των ευρύτερων αναγκών τροφοδοτείται η ανάπτυξη άλλων θεσμών (θεσμική εξειδίκευση κ.λπ.) έτσι που το αναδυόμενο κράτος σχηματίζεται ως θεσμικό σύμπλεγμα.

Αναφορικά τώρα με το σκέλος των εσόδων, είναι χαρακτηριστικό ότι προϋπολογίστηκαν μόνο πρόσοδοι, όπως το 1823. Παρόλο που εκείνο το έτος αναμένονταν νέες δόσεις από το 2ο εξωτερικό δάνειο που είχε συναφθεί στο Λονδίνο, αυτές τεκμαίρεται ότι τις χειρίζονταν με επιμέρους προϋπολογισμούς. Κυριαρχούσε επομένως μια περιστασιακή χρήση του προϋπολογισμού, όπως προέκυπταν ανάγκες ή όπως αναμένονταν να ληφθούν ποσά για τα οποία έπρεπε να αποφασιστεί η διάθεσή τους.

Το 1825 καταρτίστηκαν αρκετοί επιμέρους προϋπολογισμοί, είτε για την ανάλωση των δόσεων του Β΄ εξωτερικού δανείου κατά το δεύτερο μισό του 1825, είτε με την ευκαιρία άλλων πρωτοβουλιών, όπως η οργάνωση και η λειτουργία Τακτικού στρατιωτικού σώματος.[512] Ειδικά ως προς το τελευταίο έχει σημασία να σχολιάσουμε κάτι ακόμη. Για τους επικεφαλής των ένοπλων ομάδων, ήταν αυτονόητο ότι έπρεπε να προοικονομούν τα απαραίτητα για να τραφούν, να επιβιώσουν και να ασφαλιστούν τα σώματά τους. Αν μη τι άλλο όμως, αυτά τα ζητήματα και άλλα, ειδικά στην περίπτωση του Τακτικού, παίρνουν τη σύγχρονη μορφή του προϋπολογισμού. Ως προς τους προϋπολογισμούς για τη διάθεση των μετρητών που λάμβανε η κυβέρνηση από τα

---

[511]. Στελεχωμένα από τους εξής: *Βουλευτικό*: πρόεδρο, αντιπρόεδρο, παραστάτες, Α΄ και Β΄ γραμματέα, γραμματείς, έξοδα γραφείου και γραμματοκομιστή. *Εκτελεστικό*: πρόεδρο, αντιπρόεδρο, μέλη, γεν. γραμματέα, γραμματείς, πρωτοκολιστές, υπογραμματείς, έξοδα γραφείου και γραμματοκομιστή. *Υπουργεία*: υπουργό, γεν. γραμματέα, γραμματείς, πρωτοκολιστές, υπογραμματείς, έξοδα γραφείου και γραμματοκομιστή. *Εθνικό Ταμείο*: ταμίες, γραμματέα, πρωτοκολιστές, υπογραμματείς.

[512]. Ενδεικτικά: στις 12 Αυγούστου του 1825 το Υπουργείο του Πολέμου παρουσίασε στο Εκτελεστικό ετήσιο προϋπολογισμό (μισθών, σιτηρεσίων και ενδυμασίας) σώματος 100 πυροβολιστών. Καταρτίστηκε από το Α΄ λοχαγό των Πυροβολιστών Θεόδωρο Βαλλιάνο, ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 14, έγγρ. 97-98.

δάνεια, οι πληροφορίες αφορούν κυρίως το 2ο εξωτερικό δάνειο του 1825. Στο 1ο δάνειο του 1824, το Βουλευτικό ενέκρινε στο Εκτελεστικό να λαμβάνει τα ποσά του δανείου, διαθέτοντάς τα «εις τας ανάγκας της Πατρίδος».[513] Αγνοούμε αν τότε έκαναν προϋπολογισμούς γι' αυτά τα ποσά. Στο 2ο δάνειο ωστόσο, τεκμαίρεται ότι εφαρμόστηκε αυτή η πρακτική και σε κάθε δόση, το Βουλευτικό σε συνεργασία με το Εκτελεστικό καθόριζαν τις προτεραιότητες (στρατός, ναυτικό κ.λπ.) και το ποσό πληρωμής κατά περίπτωση[514] (περαιτέρω, το ζήτημα αυτό θα μας απασχολήσει σε ενότητα σχετική με τα δάνεια).

Ο προϋπολογισμός λοιπόν, κατέστη εργαλείο τεκμηρίωσης των επιλογών της κυβέρνησης σε σχέση με τους διαθέσιμους πόρους και τις ανάγκες. Ενδεικτική είναι η απάντηση σε αίτημα των Υδραίων για «εξοικονόμηση» στα τέλη του 1825. «Το Βουλευτικόν, ως και το Σ. Εκτελεστικόν, αισθάνεται εξ ίσου την αυτήν ανάγκην, πλην είναι βέβαιον ότι δεν μένουν χρήματα (…). Ο εγκλειόμενος υποθετικός ως έγγιστα λογαριασμός δεικνύει αρκετά ότι χρήματα δεν υπάρχουν (…)».[515] Έτσι δεν ήταν δυνατόν να διακινδυνεύσουν την έκδοση νέων συναλλαγματικών εις βάρος της ελληνικής *επιτροπής του Λονδίνου*. Ο προϋπολογισμός λοιπόν είχε καταστεί αντιληπτός ως εργαλείο τεκμηρίωσης και ασκούνταν ως τέτοιος.

Σύμφωνα μάλιστα με απόφαση του Βουλευτικού (24 Δεκέμβρη 1825): «Ενεκρίθη (…) να διευθύνεται προς το Βουλευτικόν κατά μήνα ο υποθετικός λογαριασμός των εξόδων δια να κανονίζεται και να διαταχθή το Ταμείον να στέλλη κάθε μήνα ακριβή λογαριασμόν των εξοδευομένων χρημάτων από το δάνειον».[516] Αυτή η πρόταση υποβάλλεται τότε στην κρίση του Εκτελεστικού, ώστε να υλοποιηθεί, εφόσον το τελευταίο αποκριθεί θετικά. Το Βουλευτικό θεωρεί «(…) εύλογον να ζητήται κάθε μήνα από το Εκτελεστικόν υποθετικός λογαριασμός, ο οποίος, αφ' ου κανονίζεται παρά του Βουλευτικού, να διευθύνεται προς το Ταμείον δια οδηγίαν του και αυτό να πέμπη εις το Βουλευτικόν κάθε μήνα ακριβή λογαριασμόν των εξόδων από

---

513. *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 118, 168 κ.α.

514. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 285 κ.α.

515. *Στο ίδιο*, σ. 364· ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 16, έγγρ. 79. Το ίδιο έγγραφο είναι δημοσιευμένο μαζί με το λογαριασμό στο: Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής Επαναστάσεως, 1825-1829*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 110-111 με πηγή το *ΑΚΥ* και φέρει ημερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1825. Εδώ, μια μερικώς επεξεργασμένη εκδοχή του, έχει συμπεριληφθεί στην ενότητα που είναι αφιερωμένη στα δύο εξωτερικά δάνεια του Λονδίνου.

516. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 387.

τα χρήματα του δανείου».[517] Η απάντηση του Εκτελεστικού δεν ήταν αρνητική, διέφερε κυρίως στη διάρκεια. Στην πρόταση «(…) να διευθύνεται κατά μήνα ο υποθετικός λογαριασμός των εξόδων προς το Βουλευτικόν Σώμα, κρίνει ευλογώτερον να γίνεται κατά τετραμηνίαν· το δε Εθνικόν Ταμείον ας εκθέτη εις το Βουλευτικόν τον λογαριασμόν των κατά μήνα εξοδευομένων χρημάτων».[518]

Το ζήτημα φαίνεται ότι δεν είχε λήξει στις αρχές του 1826, αφού το Βουλευτικό απέρριψε αυτήν την εναλλακτική, επιμένοντας στη δική του εκδοχή.[519] Είναι πολύ ενδιαφέρον όμως, ανεξάρτητα από την τύχη αυτής της πρότασης, ότι έχει γίνει συνειδητό, πως ο τρόπος «(…) ώστε τα εκ του δανείου χρήματα να εξοδεύωνται τακτικώς και χωρίς κατάχρησιν» είναι η κατάρτιση προϋπολογισμού, έστω κι αν αυτή η διαπίστωση ετέθη από τα μέσα του 1825 και έπειτα κι εντοπίζονται εκ νέου αφού έτειναν τα χρήματα των δανείων να σωθούν. Κατανοούν τον προϋπολογισμό ως μοντέρνο πολιτικό και οικονομικό εργαλείο. Και ως προς αυτό ας μη λησμονείται ότι πρόεδρος τότε του Βουλευτικού ήταν ο Πανούτσος Νοταράς: μια μορφή που με τους αυστηρούς όρους των εκσυγχρονιστικών οπτικών θα κατατασσόταν σε τελική ανάλυση στις παραδοσιακές άρχουσες ομάδες.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι τα έσοδα που εντάσσονται στη σφαίρα του προϋπολογισμού, έστω προγραμματικά, τείνουν να είναι τα βέβαια και σ' ένα βαθμό, εκείνα που κατά κύριο λόγο ήταν ή επρόκειτο να τεθούν στον άμεσο έλεγχο της Διοίκησης. Το 1825, με βάση το σχέδιο για τις προσόδους που ενσωματώθηκε εδώ στον προϋπολογισμό, φαίνεται ότι ο κύριος όγκος των προσόδων προσδοκούσαν να προέλθει από την Πελοπόννησο κι ακολουθούσαν οι άλλες περιοχές, τα νησιά του Αιγαίου, η Δυτική Ελλάδα και η Ανατολική Ελλάδα. Φαίνεται μάλιστα ότι διαμορφώθηκε η προσδοκία να συγκεντρωθούν περισσότερες πρόσοδοι, ειδικά από την Πελοπόννησο (*Χάρτης* 3-5). Στις άλλες περιοχές οι απόλυτες μεταβολές ήταν είτε οριακά αρνητικές (Στερεά Ελλάδα) είτε με μικρή αύξηση (Αιγαίο). Με το δεδομένο ότι επρόκειτο να φορολογηθούν οι ίδιες επαρχίες, οι διαφορές στο ύψος των προσόδων θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν με βάση διάφορους παράγοντες: μεταβολές στην έκταση και στο είδος των καλλιεργημένων γαιών, στη συμπεριφορά των ενοικιαστών

---

[517]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1974, σ. 403.

[518]. *Στο ίδιο*, σ. 421.

[519]. *Στο ίδιο*· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 152, έγγρ. 95.

κ.ά. Δεν αποκλείεται να διαμορφώθηκε μια καλύτερη εικόνα για τις παραγωγικές δυνατότητες που είχε η Πελοπόννησος, οι οποίες πρέπει να δικαιολογούσαν μιαν υψηλότερη φορολογική επιβάρυνση σε σχέση με τις προσδοκίες που είχαν το 1823. Αυτό δεν πρέπει να υποτιμάται.

ΧΑΡΤΗΣ 3-5

Κατά περιοχή μεταβολή προϋπολογισμένων προσόδων 1823 και 1825

© Σ. Μποζίκης

Σημ: Στο χάρτη διατηρήθηκαν τα νησιά και οι χερσαίες περιοχές που συγκρίνονται μεταξύ τους.
Πηγές: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄(3), Αθήνα 1971, σ. 113-127 και τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 158-162.

Συνήθως οι αιτίες αναζητούνται σε αντιθέσεις χωρίς να συνυπολογίζεται ότι κάποιες αποφάσεις ενίοτε διαμορφώνονταν ευμενώς. Από την άλλη, μια αναζήτηση των λόγων της προσδοκώμενης είσπραξης υψηλότερων φόρων από την Πελοπόννησο δεν πρέπει επίσης να υποτιμήσει ότι ο Εμφύλιος ενίσχυσε το ρόλο της εθνικής κυβέρνησης στον έλεγχο και στην εποπτεία της ανακατανομής των τοπικών πόρων. Πάλι όμως εδώ χρειάζεται μια προσοχή: είναι χαρακτηριστικός ο συμβολισμός της οριακής ελάττωσης του σχεδιαζόμενου προς επιβολή βάρους στη Στερεά Ελλάδα, οι ένοπλοι της οποίας υπεράσπισαν την πρωτοκαθεδρία της εθνικής Διοίκησης, σε αντίθεση με τη σχεδιαζόμενη επιβολή υψηλότερου βάρους στη Πελοπόννησο. Ωστόσο, είναι εσφαλμένο, όπως έχει τεκμηριωθεί και αλλού, να εκλαμβάνεται ο Εμφύλιος ως μια σύγκρουση ανάμεσα σε μοραΐτες από τη μια και Ρουμελιώτες – Νησιώτες από την

άλλη, ταυτίζοντας μάλιστα τις περιοχές αυτές με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όταν είναι γνωστό ότι το *Εικοσιένα* ενεργοποιήθηκαν παράγοντες που τροποποιούσαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τους μηχανισμούς της τοπικής και της κοινωνικής ενότητας.

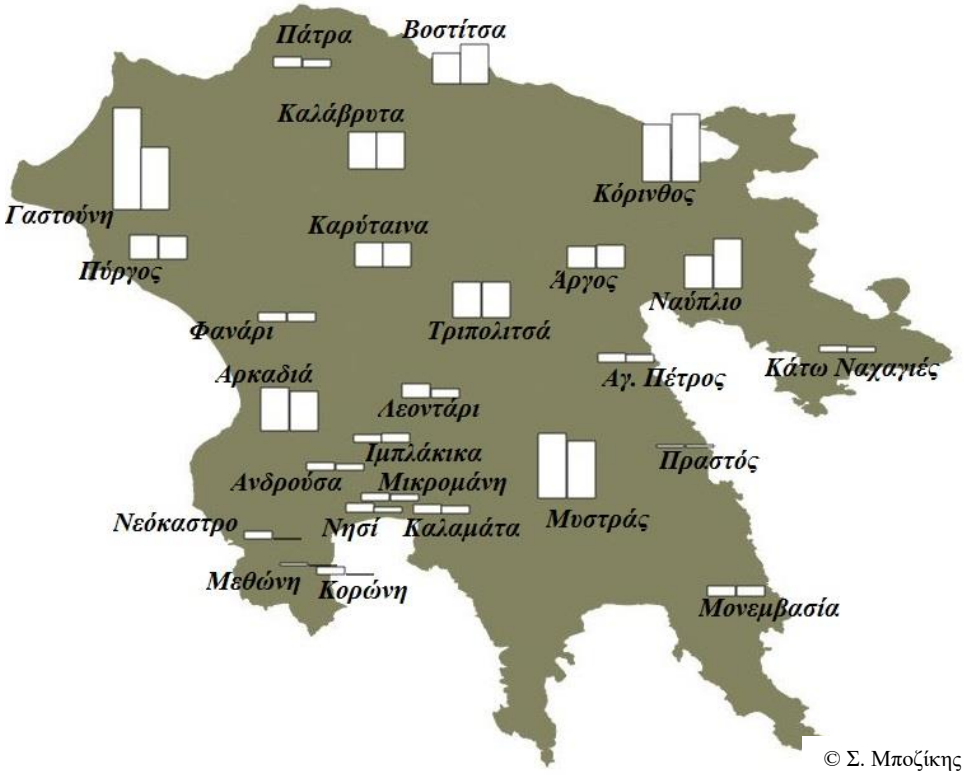
Ας προχωρήσουμε τώρα στη σύγκριση ανάμεσα στις επιβαρύνσεις που σημειώθηκαν στον προϋπολογισμό του 1825 και σ' εκείνες που βεβαιώθηκαν στην πράξη κατά το ίδιο έτος. Ανάμεσα στις επιβαρύνσεις που σημειώθηκαν στον προϋπολογισμό του 1825 και σ' εκείνες που βεβαιώθηκαν στην πράξη κατά το ίδιο έτος, η γενική εικόνα είναι η εξής: με βάση τις περιπτώσεις που ήταν δυνατό να γίνει σύγκριση —εκεί που υπήρχε προϋπολογισμένο και βεβαιωμένο ποσό— προέκυψε μια πολύ υψηλή θετική συσχέτιση ανάμεσα στα προϋπολογισμένες και στις βεβαιωμένες προσόδους. Το ίδιο αποτέλεσμα είχε προκύψει και στη ίδια συσχέτιση που είδαμε για το 1823. Επίσης, όπως για το 1823, έτσι και για το 1825 προέκυψε ότι τα προϋπολογισμένα και τα βεβαιωμένα ποσά των προσόδων δεν διαφέρουν μεταξύ τους με στατιστικά σημαντικό τρόπο.[520] Κι εδώ δηλαδή φαίνεται ότι ο προϋπολογισμός των προσόδων του 1825 εξέφραζε σε γενικές γραμμές αυτό που έγινε στην πραγματικότητα.

Ας περάσουμε τώρα σε πιο συγκεκριμένες όψεις· λαμβάνοντας επιπλέον υπόψη εκείνες τις περιπτώσεις επαρχιών και νησιών που καταγράφηκε η βούληση να φορολογηθούν, αλλά τελικά δε βεβαιώθηκε κάποιο ποσό σ' αυτές, θα προβούμε σε μερικά ακόμα σχόλια. Στην Πελοπόννησο (*Χάρτης* 3-6), σε 8 επαρχίες το βεβαιωμένο ποσό ήταν υψηλότερο από το προϋπολογισμένο (15% κατά μέσο όρο), σε 15 επαρχίες βεβαιώθηκε χαμηλότερο ποσό από εκείνο που προϋπολογίστηκε (19% κατά μέσο όρο) και σε 3 επαρχίες, στη Μεθώνη, την Κορώνη και το Νεόκαστρο, για ευνόητους λόγους, δε βεβαιώθηκε κανένα ποσό το 1825. Στη Στερεά Ελλάδα (*Χάρτης* 3-7), ενώ το 1823 σχεδόν παντού δεν είχαν βεβαιωθεί πρόσοδοι, το 1825 η κατάσταση εμφανίζεται βελτιωμένη. Μόλις σε 5 επαρχίες δε βεβαιώθηκε κανένα ποσό προσόδων —σε μία απ' αυτές (Εύβοια) δεν είχε προϋπολογιστεί καν. Σε 15 επαρχίες ωστόσο βεβαιώθηκε ένα ποσό υποδεέστερο του προϋπολογισμένου (51% κατά μέσο όρο).

[520]. *Παράρτημα* 3.1

ΧΑΡΤΗΣ 3-6

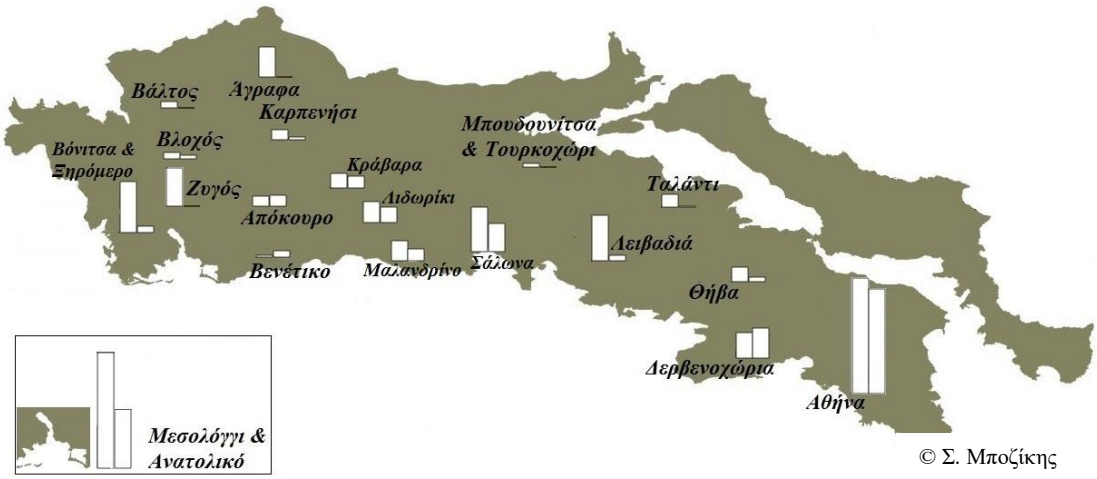
Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1825 σε επαρχίες της Πελοποννήσου

Σημ: Από τα αριστερά προς τα δεξιά: *προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825*, *βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825*.
Πηγή: *Παράρτημα* 3.2

ΧΑΡΤΗΣ 3-7

Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1825 σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας

Σημ: Από τα αριστερά προς τα δεξιά: *προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825*, *βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825*.
Πηγή: *Παράρτημα* 3.2

ΧΑΡΤΗΣ 3-8

Προϋπολογισμένες και βεβαιωμένες πρόσοδοι του 1825 σε νησιά του Αιγαίου

Σημ: Από τα αριστερά προς τα δεξιά: *προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825*, *βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825*. Εξαιρέθηκαν εκείνα τα νησιά που δεν υπήρχε πληροφορία για προϋπολογισμένα ποσά.
Πηγή: *Παράρτημα* 3.2

Βελτιωμένη τέλος εμφανίζεται η κατάσταση στο Αιγαίο (*Χάρτης* 3-8). Το 1823 στα ⅔ των συγκρίσεων δε βεβαιώθηκε κανένα ποσό, ενώ είχε προϋπολογιστεί και το 1825 που είχε προϋπολογιστεί ποσό εκεί, βεβαιώθηκε κιόλας. Σε 17 περιπτώσεις οι πρόσοδοι που βεβαιώθηκαν ήταν υψηλότερες από τις προϋπολογισμένες (44% κατά μέσο όρο) και σε 14 ήταν χαμηλότερες (30% κατά μέσο όρο). Φαίνεται δηλαδή ότι βελτιώνεται σ' ένα βαθμό η ικανότητα της Διοίκησης να εφαρμόζει στην επικράτεια τα σχέδιά της και ταυτόχρονα ν' αξιοποιεί τον προϋπολογισμό ως εργαλείο προγραμματισμού και ελέγχου της πραγματικότητας.

Αφού εδώ επισημάνθηκε ότι η πρακτική του προϋπολογισμού δεν εκλείπει ούτε το 1825 και ότι επρόκειτο για μια διαδικασία που επιδιωκόταν να είναι συνυφασμένη με την πραγματικότητα και ότι δεν ήταν ένας θεσμός εξωτερικός, ας περάσουμε σε μια ακόμη ελάχιστα ερευνημένη περίοδο για ό,τι εδώ μας αφορά, αυτή του 1826-1827.

Η εξέλιξη της επαναστατικής θέλησης κατά τους προϋπολογισμούς του 1826-1827

Με μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας υπό τον έλεγχο των Οθωμανικών δυνάμεων, η λειτουργία των μηχανισμών του υπό συγκρότηση κράτους συνεχίζεται και οι αναγνωρισμένες δημοσιονομικές πρακτικές δεν εξαφανίζονται. Έχουν καταστεί εργαλεία πλέον. Ατελή, πλην όμως υπαρκτά και σε συνθήκες πολέμου που συνεχίζεται.

Είναι αρχές του 1826 οπότε καταρτίζεται ένας συνοπτικός προϋπολογισμός για τις ανάγκες του τακτικού στρατεύματος, το οποίο τότε κατά πληροφορίες αριθμούσε 2.000 άνδρες.[521]

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-5

Προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων για τις ανάγκες του Τακτικού στην Αττικοβοιωτία τον Ιανουάριο του 1826

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*		*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*	
Πρόσοδοι & εκποιήσεις εθνικών κτημάτων[(i)]	1.310.000	Τακτικό στράτευμα	1.050.000
		Εθνικό Ταμείο	260.000
γρόσια	*1.310.000*	*γρόσια*	*1.310.000*

Σημ: [(i)]Η «πρόβλεψη» ήταν για την Αττικοβοιωτία και νησιά του Σαρωνικού.
Πηγή: *ΓΕΕ*, αρ. 34 (3.2.1826).

Οι πληροφορίες για το συγκεκριμένο προϋπολογισμό αντλήθηκαν από τη *Γενική Εφημερίδα της Κυβέρνησης* όπου περιγράφεται το περιεχόμενό του χωρίς να είναι ο ίδιος δημοσιευμένος ως πίνακας: τα αριθμητικά μεγέθη εδώ εκφράστηκαν κατά τη διάταξη που μέχρι τώρα έχει ακολουθηθεί στους προηγούμενους προϋπολογισμούς (*Πίνακας* 3-5). Ο συγκεκριμένος μερικός προϋπολογισμός προτείνεται στο Βουλευτικό από το Εκτελεστικό στη συνεδρίαση της 22ης Ιανουαρίου του 1826 —βάσει έκθεσης που έγινε προς το τελευταίο σώμα— για τις ανάγκες των τακτικών δυνάμεων που τελούσαν υπό τη διοίκηση του Φαβιέρου. Η πρόταση αυτή εγκρίθηκε και από τα δύο σώματα. Γεωγραφικά, ο προϋπολογισμός αυτός περιορίζεται στην Αττικοβοιωτία και συνυφαίνεται με τα σχέδια δράσης του τακτικού σ' αυτήν την περιοχή. Ανεξαρτήτως του αποτελέσματος της εκστρατείας ανακατάληψης της Εύβοιας, αυτό που εδώ έχει σημασία είναι ότι η πρακτική του προϋπολογισμού εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως

[521]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 525.

εργαλείο οικονομικού και πολιτικού σχεδιασμού, έστω κι αν εδώ εντοπίστηκε σε περιγραφική μορφή.

Την άνοιξη του 1826, στο πλαίσιο της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου, ανατέθηκε σε επταμελή επιτροπή να ασχοληθεί με το ζήτημα της «ευρέσεως σταθερών χρηματικών πόρων, προς εξοικονόμησιν των μεγάλων αναγκών της πατρίδος».[522] Αναμενόμενα αυτό το ζήτημα απασχολούσε τις πολιτικές αρχές. Από εκεί και πέρα, υπάρχουν στοιχεία ότι η πρακτική του προϋπολογισμού δεν εξαφανίζεται ούτε το 1827. Φαίνεται δηλαδή ότι ακόμα και σ' εκείνη τη δύσκολη φάση της Επανάστασης, οι αποφάσεις που έχουν οικονομικό κόστος συνοδεύονται από την κατάρτιση έστω ενός απλού προϋπολογισμού.

Αναλυτικότερα, κατά τη συνεδρίαση του Βουλευτικού στις 19 Σεπτεμβρίου του 1827, δηλαδή πριν από τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο, καθώς συζητιέται η διοικητική διάταξη των νησιών του Αιγαίου, ένα μέρος της συζήτησης επικεντρώνεται στον «υποθετικό λογαριασμό των εξόδων των 7 θεμάτων του Αιγαίου πελάγους». Σχολιάζεται μάλιστα ότι, αφού γι' αυτήν την περιοχή ο λογαριασμός «αναβαίνων εις την ποσότητα ενός σχεδόν μιλλιονίου γρ., (…) όλαι οι θεματαρχίαι της Επικρατείας απαιτούσι τουλάχιστον 3 μιλλούνια Γρ[όσια]».[523] Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι τα έξοδα της επαρχιακής διοίκησης στον υποθετικό του 1825 είχαν υπολογιστεί στα 2.393.000 γρόσια.

Ακόμη πιο μεγάλη σημασία έχει ένας άλλος προϋπολογισμός που καταρτίζεται τότε κι επικεντρώνεται στη διοργάνωση εκστρατειών για τη βελτίωση των ελληνικών θέσεων. Πρόκειται για ένα σύντομο προϋπολογισμό εξόδων που κατάρτισε η *Αντικυβερνητική Επιτροπή* το Σεπτέμβριο του 1827, σε μια στιγμή που ιστοριογραφικά θεωρείται ότι η Επανάσταση έχει στρατιωτικά ηττηθεί και ότι η Διοίκηση έχει καταρρεύσει.

Η γενική εικόνα του συγκεκριμένου προϋπολογισμού (βλ. *Πίνακας* 3-6) που καταρτίστηκε στις 2 Σεπτεμβρίου του 1827 είναι η εξής: είναι συνοπτικός και πρόχειρος —δε βασίζεται δηλαδή σε κάποια αναλυτική έρευνα, όπως μαρτυρούν οι συντάκτες του. Οι ανάγκες κοστολογούνται από τους συντάκτες του, όπως σε ανάλογες παλιότερες εκτιμήσεις. Επικεντρώνεται στις ανάγκες των εκστρατειών που επρόκειτο

---

[522]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 195.

[523]. *ΓΕΕ*, αρ. 72 (29.10.1827).

να γίνουν κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1827 και σ' άλλες πρόσφατες ή τρέχουσες υποχρεώσεις. Από τα 8,5 εκατ. γρ. που ήταν το συνολικό ύψος του, σχεδόν το 90% αφορούσε δαπάνες που είχαν άμεση σχέση με τον πόλεμο. Τα υπόλοιπα ήταν για έξοδα της διοίκησης και για κοινωνική πρόνοια. Έχει λοιπόν ενδιαφέρον ότι η κατάρτιση ενός προϋπολογισμού συνδέεται με την πολιτική στρατηγική και επιχειρεί να περιγράψει σε χονδρές γραμμές τα απαραίτητα μέσα για την πραγματοποίησή της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-6

Προϋπολογισμός εκστρατειών, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1827

Έξοδα *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*			
Στρατιωτικά έξοδα			
Μισθοί, τροφές, τσαρούχια (21.200 άνδρες για 3 μήνες προς 60 γρ.)			
Πελοπόννησος (10.000 άνδρες)	1.800.000		
Ανατολική Ελλάδα & Εύβοια (5.000)	900.000		
Δυτική Ελλάδα (4.000)	720.000		
Κρήτη (1.000)[(i)]	180.000		
Χίος (1.200)[(ii)]	216.000	3.816.000	
Εφοδιασμός φρουρίων		1.000.000	
Εξοικονόμηση για Μεσολογγίτες, Αθηναίους & Πελοποννήσιους[(iii)]		1.000.000	
Εξοικονόμηση οπλαρχηγών κ.ά. (όσοι μέλλουν να εκστρατεύσουν)		500.000	
Τακτικό σώμα (οφειλόμενα και για μελλοντική εκστρατεία)		200.000	6.516.000
Ναυτικά έξοδα			
34 πλοία, εκτός του λοιπού στόλου, για 3 μήνες προς 10.000 γρ.			
Εύβοια και Μαλιακός κόλπος (7 πλοία)	210.000		
Δυτική Ελλάδα (15)	450.000		
Κρήτη (6)	180.000		
Χίος (6)	180.000		1.020.000
Πολιτικά και Διοικητικά έξοδα			
Εξοικονόμηση Διοικητικών Σωμάτων, υπαλλήλων κ.ά. έξοδα			800.000
Προνοιακά έξοδα			
Περίθαλψη (χήρες, δυστυχούντες κ.ά. που έχουν να λαμβάνουν)			250.000
		γρόσια	*8.586.000*

Σημ: [(i)]«Όσοι μέλλουν να σταλούν εντεύθεν». [(ii)]«εκτός των τακτικών». [(iii)]«όσα απεφάσισεν η εθνική συνέλευσις».

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΑΕ, φάκ. 240, έγγρ. 14.

Το σκέλος των εσόδων απουσιάζει και το πρόβλημα αυτό αποτυπώνεται στα προβουλεύματα που ανταλλάσσονται εκείνες τις μέρες ανάμεσα στην κυβέρνηση (Αντικυβερνητική Επιτροπή) και στη Βουλή, όπως συνάγεται έμμεσα, καθώς το Βουλευτικό Σώμα, αξιώνει το συνταγματικό ρόλο που του αντιστοιχεί σ' αυτή τη διαδικασία.

Η Επιτροπή που εκτελούσε χρέη κυβέρνησης, απαντώντας σε προβούλευμα της Βουλής, υποστήριξε ότι είχε τη νομιμοποίηση από τη Γ΄ Εθνική Συνέλευση —η οποία της είχε αναθέσει τη διεύθυνση των ελληνικών πραγμάτων— να διαθέτει τους εθνικούς πόρους και τους πόρους των λειών.[524] Ωστόσο παρακάτω, στο ίδιο έγγραφο, εκθέτει πώς είχαν κατά τη γνώμη της μέχρι τότε τα δεδομένα που αφορούσαν τη σύνταξη προϋπολογισμού. Γράφει λοιπόν ότι στο διάστημα των τεσσάρων μηνών που εκτελούσε τα καθήκοντά της, ποικίλα περιστατικά και δυσκολίες, όπως οι εμφύλιες συμπλοκές στο Ναύπλιο τον Ιούλιο του 1827, δεν της επέτρεψαν να συλλέξει τις απαραίτητες πληροφορίες για να καταστρώσει ένα πλήρη προϋπολογισμό· ότι σ' εκείνη τη φάση κατόρθωσε να καταρτίσει έναν πρόχειρο προϋπολογισμό των αναγκαίων δαπανών μέχρι τα τέλη του 1827· και προσκαλούσε τελικά «τη Σ. Βουλή να δώση εις την Αντικυβερνητικήν Επιτροπήν τους αναγκαίους πόρους» για το διάστημα αυτό.

Σε τρεις μέρες εκδόθηκε η απάντηση της Βουλής με τις παρακάτω παρατηρήσεις (προβούλευμα αρίθ. 51):

> Εις το υπ' αρίθ. 425 έγγραφο της η Βουλή απαντά, ότι, αν η Κυβέρνησις δια τας δημοσίους ανάγκας εμετεχειρίσθη όλους τους παρουσιασθέντας εις αυτήν εθνικούς πόρους προ της συστάσεως της Βουλής, τούτο προήλθε, διότι δεν είχε συστηθεί η Βουλή τότε· άλλ' άμα συστηθείσης της Βουλής, αν και αι περιστάσεις δεν εσυγχώρησαν εις την Κυβέρνησιν να παρουσιάση εις την Βουλήν τον υποθετικόν λογαριασμόν, μ' όλο τούτο γνωρίζουσα, ότι όλοι οι εθνικοί πόροι πηγάζουν από την Βουλήν εχρεωστούσε να ζητήση απ' αυτήν εκ του προχείρου εθνικούς πόρους, καθώς και τον εκ των λειών, και τούτους ορισμένως, μέχρι ότου να λάβη καιρόν να παρουσιάση τον υποθετικό λογαριασμόν. Όθεν, επειδή δεν εζήτησεν η Κυβέρνησις από την Βουλήν τον εκ των λειών πόρον μέχρι τούδε, δια τούτο η Βουλή επιμένει δικαιωματικώς εις τα προλαβόντα δύο προβουλεύματα της, και προσκαλεί την Κυβέρνησιν να φυλάττει εις παρακαταθήκην και ανέπαφα τα εξ αυτών χρήματα, έως ότου να σκεφθή περί του παρουσιασθέντος σήμερον υποθετικού λογαριασμού και να αποφασίση».[525]

Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον ότι ακόμη και τότε, θεωρείται αδιαπραγμάτευτη η έγκριση των εσόδων από τη Βουλή. Λίγους μήνες νωρίτερα, όταν είχε ανατεθεί στην

[524]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΑΕ, φάκ. 240, έγγρ. 12.

[525]. Στο ίδιο, φάκ. 240, έγγρ. 21.

Αντικυβερνητική Επιτροπή η προσωρινή διακυβέρνηση, η τελευταία είχε αιτηθεί στην Εθνοσυνέλευση «πόρον χρηματικόν»,[526] την εξουσιοδότηση δηλαδή, ώστε να συλλέξει έσοδα για να μπορεί να κυβερνήσει. Και μ' έγγραφό της ρωτούσε «τί μέλλει να πράξη, χωρίς προχείρου χρηματικού πόρου; με ποία πρόχειρα χρηματικά μέσα να δυνηθή να διατήρηση στρατόπεδα; με ποία μέσα να δυνηθή να απαντήση τον ήδη επικείμενον της πατρίδος κίνδυνον;»[527] Παρατηρούμε λοιπόν πως παρά τις κρίσιμες συνθήκες, η Βουλή που σχηματίστηκε όχι μόνο δεν παραιτείται από τις αρμοδιότητές της να εγκρίνει τα έσοδα και τις δαπάνες, αλλά αξιώνει την εφαρμογή τους. Η ρύθμιση δηλαδή της διένεξης καθορίζεται σε σχέση με το συνταγματικό κανόνα ή έστω ως έκτακτη απόκλιση απ' αυτόν —με το αίτημα του Εκτελεστικού προς το Βουλευτικό να του χορηγήσει μια παροδική νομιμοποίηση για να χρησιμοποιήσει κάποιους πόρους.

Αναφορικά τώρα με το δεύτερο σημείο που μας απασχολεί εδώ, δηλαδή τη σχέση του προϋπολογισμού με την τρέχουσα πραγματικότητα και την πολιτική στρατηγική, υπενθυμίζεται ότι στα τέλη του Ιουλίου έμαθαν οι ελληνικές αρχές την είδηση για το πρωτόκολλο του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827).[528] Έτσι μέσα στο καλοκαίρι, η πάντα ανοιχτή συζήτηση για τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους, κλιμακώθηκε. Ο Γ. Γλαράκης, υπουργός επί των Ναυτικών, σ' επιστολή του προς τους Υδραίους από τις αρχές Αυγούστου του 1827 σημείωνε την ανάγκη να συγκεντρωθούν γρήγορα χρήματα ώστε «"…να γενούν τρεις εκστρατείαι, μία κατά την Ανατολική, (…) άλλη κατά την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα, (…) άλλη κατά την νήσον Κρήτην…"» —και το γενικό κλίμα που άρχισε να δημιουργείται, έπειτα από ενέργειες που έκαναν οι Χιώτες που είχαν καταφύγει στη Σύρο— συν μια τέταρτη εκστρατεία που προστέθηκε εκείνο το διάστημα για τη Χίο.[529] Συνυφασμένη μ' αυτές τις πραγματικές πρωτοβουλίες ήταν λοιπόν η κατάρτιση του προϋπολογισμού που έλαβε χώρα λίγες μέρες αργότερα στις αρχές Σεπτέμβρη.

Είναι γνωστό ότι το πρωτόκολλο του Λονδίνου άνοιγε το δρόμο για μια ειρηνευτική συμφωνία, αλλά την ίδια στιγμή, επιχειρούσε να αφαιρέσει από την ελληνική πλευρά τη δυνατότητα να διεκδικεί περιοχές που σ' εκείνη τη φάση ήταν

---

[526]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 539-540.

[527]. *Στο ίδιο*.

[528]. Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, ό.π., σ. 276-277.

[529]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 469.

κάτω από το έλεγχο των οθωμανικών δυνάμεων.[530] Η επαναστατική ηγεσία ήξερε ότι δεν ήταν καθόλου εύκολο να κατακτήσει πάλι αυτές τις περιοχές, δεν ήθελε όμως και να παραιτηθεί από τη διεκδίκησή τους. Ο προϋπολογισμός λοιπόν συνυφαίνεται με τις δεδομένες συνθήκες και γίνεται μέρος του οδικού χάρτη της ελληνικής στρατηγικής στη σφαίρα των διπλωματικών διεκδικήσεων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, στη Δυτική Ελλάδα, από το Σεπτέμβρη αναπτύχθηκαν πλοία του ελληνικού στόλου. Στα μέσα του μήνα μια μοίρα υπό τις οδηγίες του Άστιγξ βύθισε εχθρικά πλοία έξω από την Ιτέα και αρκετά αργότερα, το Δεκέμβριο ο ίδιος κατέλαβε το Βασιλάδι που ήταν σημείο κλειδί για τον έλεγχο της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου.[531] Στα μέσα Νοέμβρη αποβιβάστηκαν στο Δραγαμέστο 1.400 άνδρες υπό τις οδηγίες του Τσωρτς, οργάνωσαν στρατόπεδο με σχετική επιτυχία και πλαισιώθηκαν από καπεταναίους της περιοχής αυξάνοντας τον αριθμό των ενόπλων περίπου στις 3.000 άνδρες.[532] Λίγο αργότερα πραγματοποιήθηκε νέα απόβαση στα Τριζόνια της Ναυπακτίας αυξάνοντας την παρουσία των ενόπλων στη δυτική Ελλάδα κατά 1.250 άτομα.[533] Στην Ανατολική Ελλάδα από την άλλη έγιναν κάποιες μικρές επιχειρήσεις ανάμεσα στη Λιβαδειά και τα Σάλωνα από τον Δ. Υψηλάντη στις αρχές του Νοέμβρη. Το κύριο σχέδιο ωστόσο αφορούσε τη συγκέντρωση ποικίλων οπλαρχηγών (Θεσσαλομακεδόνων κ.ά.) για να επιτεθούν στην Εύβοια. Η ελληνική δύναμη κρούσης που έφτασε του 4.000 ένοπλους συν τα πλοία (κοντά στο προβλεπόμενου αριθμό) άρχισε να επιχειρεί από τις αρχές Νοέμβρη και συγκρούστηκε στο Τρίκερι της Μαγνησίας με οθωμανικές δυνάμεις.[534]

---

530. Alexandros Soutsos, *Recueil des documents authentiques relatifs au droit public extérieur de la Grèce publié par ordre et approbation du Département de la Maison royale et des relations extérieures*, σ. 5-7, για το ειδικό άρθρο βλ. σ. 21-23, Athènes 1858.

531. Αναλυτικότερα για τα παραπάνω στη δυτική Ελλάδα βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 466 και 472-473.

532. Μαζί μ' αυτούς που συγκέντρωσε ο Γεωργάκης Τσόγκας κ.ά., Douglas Dakin, *ό.π.*, σ. 292.

533. *Στο ίδιο*, σ. 295.

534. Η συγκεκριμένη εκστρατεία ενίοτε τοποθετείται στο ίδιο μήκος κύματος με την εκτεταμένη σε εκείνη τη φάση πειρατεία στο Αιγαίο. Ενδεικτικά: «Και όμως τον Οκτώβριο ετοιμαζόταν —ίσως με τη σιωπηρή έγκριση της κυβέρνησης— εκστρατεία με ψαριανά πλοία εναντίον της Εύβοιας» σημειώνεται στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 855-856. Είναι αληθές ότι κάθε εκστρατεία για τους οπλαρχηγούς που δεν είχαν σταθερή «έδρα» ήταν ευκαιρία για λείες. Αυτό όμως που εδώ έχει σημασία είναι πως η εκστρατεία στην ευρύτερη περιοχή Εύβοιας-Ανατολικής Ελλάδα ήταν σχεδιασμένη από την Κυβέρνηση, στα πλαίσια μια ευρύτερης στρατηγικής (για μια ακόμα περιγραφή της εκστρατείας στην ανατολική Ελλάδα βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 471-472). Δεν είχε περάσει άλλωστε πολύ μεγάλο διάστημα από τον Απρίλη του ίδιου έτους όπου η περιοχή της Μαγνησίας είχε γίνει στόχος πάλι συντεταγμένων

Πιο πέρα, στο Αιγαίο, οι στρατιωτικές ενέργειες επικεντρώθηκαν στη Χίο και στην Κρήτη, ύστερα και από τις πρωτοβουλίες που είχαν εκδηλωθεί στα τέλη του καλοκαιριού. Για τη Χίο, οι πρώτες ενέργειες άρχισαν να εκδηλώνονται τέλη Σεπτεμβρίου και στα μέσα Οκτωβρίου έγινε απόβαση στο νησί. Ξεκίνησαν 2.200 άνδρες περίπου, οι 1.000 από το τακτικό και 200 άνδρες ήταν πυροβολητές.[535] Το ίδιο μήνα (8 Οκτωβρίου) άρχισε και η εκστρατεία της Κρήτης. Βασίστηκε σε 1.000 πρόσφυγες κρητικούς, οι οποίοι στην πορεία πλαισιώθηκαν και από άλλους. Βλέπουμε πάλι δηλαδή ότι ο αριθμός των ενόπλων ακολούθησε την πρόβλεψη του προϋπολογισμού.[536]

Στην Πελοπόννησο τέλος, ο Κολοκοτρώνης, στο πλαίσιο των εξουσιοδοτήσεων που είχε λάβει, είχε «συγκροτήσει έξι τμήματα στρατού για την τοπική άμυνα (…) κι έξι ελαφρές ταχυκίνητες φάλαγγες για να παρενοχλεί τον εχθρό».[537] Σύμφωνα με το Σπηλιάδη, στη Βοστίτσα, την Καρύταινα και την Πάτρα κατά τα τέλη Ιουνίου είχαν συγκεντρωθεί 5.000 άνδρες.[538] Αυτές οι δυνάμεις και άλλες, πέτυχαν το καλοκαίρι του 1827 μικρές, αλλά υψηλής σημασίας νίκες ενάντια στα σώματα του Ιμπραήμ και το ίδιο διάστημα το ναυτικό φρόντιζε να κάνει ναυτικούς αποκλεισμούς.[539] Ο προϋπολογισμός αυτός για την Πελοπόννησο ίσως σ' ένα βαθμό αφορούσε έξοδα που είχαν ήδη γίνει το προηγούμενο διάστημα.[540]

ναυτικών επιχειρήσεων από τον Άστιγξ, η δύναμη του οποίου βούλιαξε και αιχμαλώτισε αρκετά εχθρικά πλοία.

[535]. Οι στρατιωτικές ενέργειες στη Χίο αρχικά ήταν σχετικά επιτυχείς, αλλά η Τριπλή Συμμαχία με ναυτικές μοίρες στην περιοχή έθετε επίμονα θέμα αποχώρησης των ελληνικών δυνάμεων βάσει των όσων προέβλεπε το πρωτόκολλο του Λονδίνου. Αναλυτικότερα, για τα παραπάνω γεγονότα στη Χίο βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 861-864. Λίγο μικρότερος αριθμός ενόπλων σημειώνεται στο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 471.

[536]. Αναλυτικότερα, για τα παραπάνω γεγονότα στην Κρήτη βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 866-867. Πρβλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 471.

[537]. Douglas Dakin, *ό.π.*, σ. 274.

[538]. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Γ΄, ό.π., σ. 418.

[539]. Douglas Dakin, *ό.π.*, σ. 275-276.

[540]. Ο Κολοκοτρώνης με ένα αιχμηρό κείμενο προς τη Βουλή στις 3 Ιουνίου 1827 έγγραφε σχετικά: «Κύριοι αντιπρόσωποι του λαού. Και λέγων και γράφων τον προκείμενον άφευκτον όλεθρόν μας και παρακαλών να γίνη προμήθεια των αναγκαίων του πολέμου ίσως δι αυτού τον αποφύγωμεν (…)». Και συνεχίζει: «(…) δεν έγινε πρόβλεψις ύστερα από τόσον καιρόν, ούτε δια φουσέκια καν, ως να εχρειάζοντο μιλιούνια γρόσια, ή ως να μη ευρίσκοντο απ' αυτά εις τα φρούρια, εις τας αποθήκας (…) ωσάν να μην ήτον τρόπος να ηγοράζοντο (…)· (…) από τον εν μέρος η αντικυβερνητική επιτροπή (…) με διατάττει να μεταχειρισθώ όλην την ικανότητά μου και αφιερόνει το παν εις την φρόνησίν μου, εις τον πατριωτισμόν (…), από το άλλο διατάττει τας επί της εισπράξεως των εθνικών προσόδων επιτροπάς να μην ακούωσι κανενός άλλου διαταγήν, καθώς από το εγκλειόμενον έγγραφον της επί των προσόδων των Καλαβρύτων και Πατρών επιτροπής πληροφορείσθε· εγώ δεν ηξεύρω αν ακούσθη ποτέ, ότι η

Ο σύντομος λοιπόν προϋπολογισμός του 1827, καταρτίστηκε σε μια στιγμή που έχει επικρατήσει να θεωρείται πως η Διοίκηση είχε καταρρεύσει και περίμενε απλά την έλευση του Ι. Καποδίστρια.[541] Ωστόσο, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, φαίνεται πως η λειτουργία της Διοίκησης ασκούνταν σε πολλά επίπεδα και σ' εκείνο των δημοσιονομικών πρακτικών.

φρόνησις και ο πατριωτισμός μόναι ξηραί λέξεις, να έχωσι τόσην ισχύν δια να συστήσωσιν ή διατηρήσωσι στρατόπεδα, αν εζούσαν οι άνθρωποι με πέτρας δεν εχρειάζοντο τροφαί (…). Κύριοι αντιπρόσωποι του λαού! δια τον Θεόν, δια την αγάπην της πατρίδος, λάβετε μέτρα σωστικά δι' αυτήν καν τώρα εσχάτως (…)· προβλέψατέ μας φουσέκια, φουσέκια και τροφάς (…)», δημ/ται στο: *Ελληνικά υπομνήματα*, ό.π., σ. 472-474.

[541]. «Στο τέλος του 1827 η Επανάσταση, οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι εκστρατείες των τουρκικών και των αιγυπτιακών στρατευμάτων, οι πυρπολήσεις, οι λεηλασίες και οι σφαγές, είχαν ερημώσει τη χώρα (…). Την Πρωτοχρονιά του 1828 η Ελλάδα ήταν μια χώρα ημιθανής – και ημιανεξάρτητη», Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*, ό.π., σ. 107.

3.4 Προϋπολογισμοί 1828-1832: προς την παγίωση της πρακτικής

> *Δημόσιος και Πολιτική λέγεται η Οικονομία όταν (...) έχει αντικείμενον την αύξησιν του εθνικού πλούτου εν γένει, και επομένως την πρόοδον της εθνικής ευδαιμονίας (...).*
> *Η σύγκρισις των δαπανών με τας απολαύσεις (...) ιδού το αντικείμενον της παντοτεινής μελέτης του καλού Οικονόμου (...).*
> *Ο δημόσιος οικονόμος είν' εν περιλήψει (...) η Κυβέρνησις (...)· και ο ημέτερος δημόσιος οικονόμος, η Κυβέρνησίς μας, οικονομήτε και οικονομεί τα κοινά (...).*[542]

Είναι γεγονός ότι από το 1828 και έπειτα, η ανακατάληψη σημαντικού μέρους των περιοχών που είχαν αποτελέσει τα πρώτα χρόνια την επικράτεια του υπό συγκρότηση κράτους, αποτέλεσε έναυσμα για να ξετυλιχθεί πάλι το νήμα των αυτονόητων πρακτικών, οι οποίες είχαν καθιερωθεί τα προηγούμενα χρόνια και να συνεχίσουν σε νέες πιο ευνοϊκές συνθήκες. Έτσι αναπόφευκτα πιάνεται η σκυτάλη σε νέα βάση και η πρακτική του προϋπολογισμού αναβαθμίστηκε, καθώς επιπρόσθετα εκδηλώνονται πρωτοβουλίες για ένα νέο λογιστικό.

Τα μέχρι τώρα στοιχεία δείχνουν ότι ο όρος προϋπολογισμός αρχίζει να χρησιμοποιείται από το 1828 παράλληλα με τον όρο *υποθετικός λογαριασμός* και με το ίδιο περιεχόμενο. Ωστόσο η αλλαγή αυτή φαίνεται ότι εξέφραζε μια πιο συντεταγμένη αντιμετώπιση του ζητήματος. Αντίθετα με την άποψη ότι ο Καποδίστριας αγνοούσε τα της οικονομίας,[543] τεκμαίρεται ότι είχε μια πείρα σε δημοσιονομικά ζητήματα και διέθετε στη βιβλιοθήκη του αρκετά σχετικά βιβλία.[544] Όχι ότι αυτό από μόνο του ήταν

---

[542]. Απόσπασμα από κείμενο άσκησης κριτικής προς τον Καποδίστρια, το οποίο δημοσιεύεται στο: *Ο Απόλλων. Εφημερίς της Ύδρας, πολιτική και φιλολογική*, αρ. 30 (20.6.1831). Το κείμενο είναι ανυπόγραφο, αλλά από τη σύγκρισή του με το εξής: Joseph Droz, *Πολιτική Οικονομία*, ό.π., που εκδόθηκε στο Ναύπλιο το 1833 σε μτφρ. και σχόλια του Αναστάσιου Πολυζωΐδη, προκύπτει ότι το κείμενο ήταν του τελευταίου, ο οποίος διεύθυνε και την εφημερίδα και φαίνεται ότι πρέπει να είχε αρχίσει από τότε τη μετάφραση του εν λόγω έργου. Οι ίδιες φράσεις, αναπαράχθηκαν κατά λέξη λίγα χρόνια αργότερα από το διευθυντή της *επί των Οικονομικών Γραμματείας* Γ. Λασσάνη, σε έκθεσή του για τα οικονομικά των ετών 1833-1825, βλ. *ΕΚΒΕ*, αρ. 61 (1.11.1836).

[543]. *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 331.

[544]. Lafayette, *Opinion de M. de La Fayette, Député de la Sarthe, sur le budget des dépenses. Séance du 4 juin 1821*, Paris 1821· Jacques Laffitte, *Opinion de M. Laffitte, député de la Seine, sur le projet de loi relatif aux finances*, Paris 1817· Victor Donatien de Musset-Pathay, *Budget politique, littéraire, moral et financier de la France, pour l'année courante: extr. du Portefeuille des ministres des deux régimes, par un Homme gui l'a eu plus d'une fois entre les mains, sans jamais le prendre pour son compteire, moral et financier de la France, pour l'anée courante*, 1821· Gabriel-Julien Ouvrard, *Mémoire*

αρκετό για μια μείζονα μετάβαση σε μια ανώτερη εκδοχή προϋπολογισμού, φανερώνει όμως το ενδιαφέρον και τη ζήτηση για συντεταγμένη γνώση σχετική με την άσκηση εξουσίας. Εδώ θα περιοριστούμε κυρίως στο περιεχόμενο των προϋπολογισμών του διαστήματος 1828-1831 (οι διαδικασίες και οι τάσεις ανασυγκρότησης του οιονεί δημόσιου λογιστικού θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο).

Από το 1828 στο 1831

Το Φεβρουάριο του 1828, με αφορμή σκέψεις που γίνονται, ώστε να καταστεί η συμμετοχή στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα αναγκαστικό δάνειο, καθώς η ανταπόκριση ήταν χαμηλότερη από εκείνη που ήθελε η κυβέρνηση, υποβλήθηκε ένας σύντομος υπολογισμός στον Καποδίστρια[545] για τις οικονομικές δυνατότητες των εμπόρων της Ερμούπολης και των κτηματιών της Σύρου εν γένει. Βάσει αυτής της εκτίμησης διαμορφώθηκαν τάξεις μεγεθών για τις συνεισφορές που θα έπρεπε να δώσουν οι προηγούμενοι στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα.[546]

Το Μάιο του 1828, οι Κοντόσταυλος και Σπηλιάδης, εκ μέρους της επί της Οικονομίας Επιτροπής, συντάσσουν μια κατάσταση σχετικά με την αναμενόμενη ροή μετρητών, βάσει εντολών που είχαν λάβει από τον Κυβερνήτη. Η κατάσταση αυτή αφορούσε ένα διάστημα πέντε μηνών, μέχρι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Στην απάντησή τους σχετικά με τα «όσα δύνανται να εμβαίνουν κατά μήνα εις το Εθνικόν Ταμείον» έγραφαν ότι θα υπήρχαν διακυμάνσεις στις εισπράξεις, ότι εξαιτίας της φύσεως των προσόδων «δεν ημπορεί (…) να κάμη τινάς σωστόν υπολογισμόν», κατέληγαν όμως σε μια μέση εκτίμηση της τάξεως των 340.000 γρ.[547]

---

sur les finances, adressé au Roi et à la Commission de la Chambre des députés chargée de l'examen du budget proposé par les ministres le 23 décembre 1815, … en février 1816, Paris 1816· Baron Rolland, *Des ressources que l'administration peut fournir aux finances*, Paris 1817· Auguste Louis Philippe Saint-Chamans, *Lu système d'impôt fondé sur les principes de l'économie politique*, Paris 1820· Armand Seguin, *Observations sur quelques dispositions du premier Rapport fait au nom de la Commission centrale, sur le budget de 1816*, Paris 1816, βλ. *Ψηφιακό Αρχείο Ι. Καποδίστριας*, ό.π. Τέλος το: *Budget de l'ordre royal de la Légion d'honneur pour 1823*, Paris 1824 αναφέρεται στο: Ελένη Κούκου, «Ο ανέκδοτος κατάλογος», *ό.π.*

[545]. Συντάκτης του προϋπολογισμού ήταν ο Γεώργιος Λέλης, άνθρωπος που σύμφωνα με μαρτυρίες είχε εμπορικές γνώσεις (ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 471, έγγρ. 1).

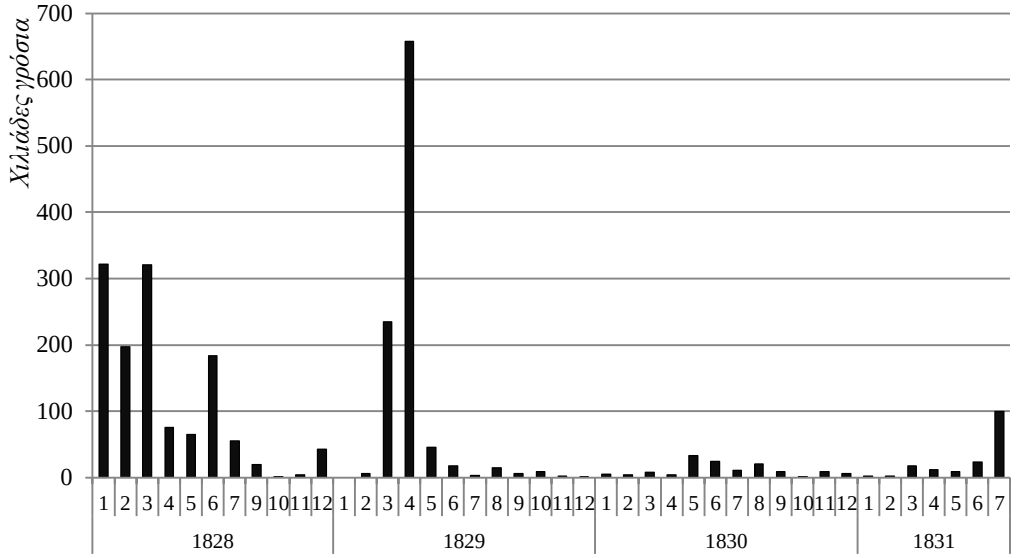
[546]. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 420.

[547]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 79, έγγρ. 5-6.

Ας λάβουμε τώρα υπόψη την πορεία των πληρωμών που έκανε ο Κυβερνήτης τους πρώτους μήνες και τη μείωση του ενδιαφέροντος για την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα. Η διαχείριση, ο λογαριασμός καλύτερα, του Κυβερνήτη, η Τράπεζα και το Εθνικό Ταμείο ήταν στενά συνυφασμένα. Η πτωτική πορεία των πληρωμών που κάνει ο ίδιος ο Καποδίστριας (βλ. *Διάγραμμα 3-2*) δείχνει αυτό που γνωρίζουμε: ότι τους πρώτους μήνες ανταποκρίθηκε στις υποχρεώσεις με τα χρηματικά βοηθήματα[548] που έφερε μαζί του και όσα χρήματα κατάφερε να συλλέξει με τις εγγραφές μετόχων στην Τράπεζα. Σύντομα όμως προέκυψε η ανάγκη να προϋπολογιστούν τα έσοδα από τις συμβατικές πηγές.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-2

Μηνιαίες πληρωμές Κυβερνήτη για τις ανάγκες των δημόσιων υπηρεσιών, Ιαν. 1828 – Ιούλ. 1831

Πηγή: ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 531.

Εδώ, εντοπίστηκαν τρεις προϋπολογισμοί μικρής έκτασης που καταρτίστηκαν μέσα στο 1828 και φυσικά ο προϋπολογισμός που αποστέλλεται στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις μέσω των απαντήσεων στα λεγόμενα «28 ερωτήματα», για τον οποίο θα γίνει λόγος αργότερα. Από τους τρεις μικρούς προϋπολογισμούς, οι δύο πρώτοι αφορούσαν στρατιωτικά έξοδα. Ο πρώτος καταρτίστηκε το Μάιο του 1828 υπό τον τίτλο «υποθετικός λογαριασμός των δι' ένα μήνα αναγκαίων πολεμικών εξόδων», με βάσει τους υπολογισμούς του Γενικού Φροντιστηρίου.[549] Οι συντάκτες του, ο Α. Μεταξάς

[548]. Πρόκειται για τις χρηματικές ενισχύσεις άλλων κρατών και φιλελλήνων.

[549]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 67, έγγρ. 30.

και Α. Ζωγράφος, με αναφορά τους στις 13 Μαΐου του 1828, σημείωναν ότι σύναξαν την ύλη που ήταν απαραίτητη για την κατάστρωση ενός κατά προσέγγιση καταλόγου των κατά μήνα πολεμικών εξόδων, ολωσδιόλου υποθετικού, επειδή κατά τα γραφόμενά τους δεν είχαν ακόμη τότε διαμορφωθεί ομαλές συνθήκες στη διοίκηση του πολεμικού κλάδου.[550] Ο δεύτερος σύντομος προϋπολογισμός ονομαζόταν «λογαριασμός των ως έγγιστα αναγκαίων για τη στρατιωτική υπηρεσία του Γεν. Φροντιστηρίου», υποβλήθηκε από το Α. Μεταξά στις 23 Ιουλίου του 1828 και αφορούσε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.[551] Οι πληροφορίες του ενσωματώνονται στον τρίτο σύντομο προϋπολογισμό, ο οποίος καίτοι σύντομος στη διάρκειά του, ήταν σφαιρικότερος από τους άλλους δύο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-7

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων και μέρους των εξόδων της Επικράτειας, Οκτώβριος 1828

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*			*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*		
[Έμμεσα έσοδα]			Πολιτικά & διοικητικά έξοδα		
Δασμοτελωνεία, λιμεναρχικά κ.ά.		335.000	Παρεμπίπτοντα έξοδα κυβερνήσεως	100.000	
[Δημόσια κτήματα]			Διάφορες κυβερνητικές υπηρεσίες	30.000	
Αμπελώνες	50.000		Εκτ. Επίτροποι & προσ. διοικητές	100.000	230.000
Ελαιώνες	300.000		Στρατιωτικά έξοδα		
Αλυκές	50.000		Μισθοί & σιτηρέσια στρατιωτικών		1.368.560
Σταφίδα	300.000	700.000	Ναυτικά έξοδα		[(i)][*.***.***]
			Προνοιακά έξοδα		
			Ορφανοτροφείο		100.000
Ξένη κρατική βοήθεια					
Γαλλική[(ii)]	2.416.800				
Ρωσική[(iii)]	3.447.965	5.864.765			
Χρεώστες διάφοροι					
Χρεωστικές ομολογίες[(iv)]		600.000			
Ταμείο[(v)]		905.557			
	γρόσια	8.405.322		*γρόσια*	1.698.560

Σημ: Στο πρωτότυπο τα ποσά ήταν σε γρόσια. [(i)]Αναμενόταν να υπολογιστεί το ποσό, απ' αυτή τη σκοπιά δεν θεωρήθηκε σκόπιμο να καταγραφεί εδώ το μέγεθος της διαφοράς ανάμεσα στα έσοδα και τα έξοδα. [(ii)]1.500.000 φράγκα από τα οποία έχουν ληφθεί 652.000. Μένουν 848.000 φρ. ή 2.416.800 γρ. [(iii)]300.000 ισπ. δίστηλα από τα οποία έχουν ληφθεί 70.135,67. Μένουν 229.864,33 ή 3.447.965 γρ. [(iv)]Από χρεώστες προσόδων. [(v)]ποσο στρογγυλοποιημένο.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 130, έγγρ. 20.

[550]. Στο ίδιο, φάκ. 67, έγγρ. 30.

[551]. Στο ίδιο, φάκ. 130, έγγρ. 19.

Ο τρίτος προϋπολογισμός «των εσόδων και των εξόδων της επικρατείας» υποβάλλεται από την Επιτροπή Οικονομίας (Γ. Κουντουριώτης, Γ. Σταύρου, Ν. Σπηλιάδης) στον Καποδίστρια στις 23 Σεπτεμβρίου του 1828 (βλ. *Πίνακας* 3-7). Παρότι επιγράφεται «δια τον μέλλοντα μήνα Οκτώβριο», γίνεται φανερό από το περιεχόμενό του ότι αφορούσε μεγαλύτερη διάρκεια, κυρίως στο σκέλος των εσόδων και πολύ λιγότερο στο σκέλος των εξόδων.[552] Για τα μεν έξοδα σημειωνόταν ότι επρόκειτο να ανεβούν, επειδή περίμεναν να ολοκληρωθεί ένας συμπληρωματικός προϋπολογισμός επί των ναυτικών εξόδων. Δεν είχαν ενσωματωθεί δηλαδή όλα τα έξοδα αλλά ένα μέρος. Για τα έσοδα από την άλλη, η επιτροπή της σύνταξής του επεσήμαινε ότι «επέρασε μέτρια τα εισοδήματα» κι εξέφραζε την άποψη ότι επρόκειτο «να συναχθώσι πολύ πλειότερα».

Πληρέστερος από την άλλη, είναι ο προϋπολογισμός που περιλαμβάνεται στο γνωστό «Υπόμνημα εμπιστευτικόν προς τους Εξοχωτάτους Αντιπροσώπους των Συμμάχων Αυλών εν Πόρω», το οποίο φέρει ημερομηνία 30 Οκτωβρίου του 1828 (βλ. *Πίνακας* 3-8).[553] Αυτό το υπόμνημα συντάχθηκε με βάση τις αναφορές ποικίλων επιτροπών, αλλά χωρίς την έγκριση του Πανελληνίου[554] —έγκριση που θα είχε τυπική σημασία (προσυπογραφή), αφού δεν απαιτείτο νομιμοποίηση, όπως γινόταν έως την άφιξη του Καποδίστρια. Σ' αυτό το υπόμνημα χρησιμοποιείται ο όρος *προϋπολογισμός* αντί του όρου *υποθετικός λογαριασμός*. Εκεί γίνεται μια προσπάθεια να φανούν τα έξοδα που θα είχε το κράτος εφόσον προχωρούσε σε μια ευρεία διοικητική ανασυγκρότηση και εφόσον άρχιζε να πληρώνει το εξωτερικό, αλλά και το εσωτερικό χρέος.

Σε αναφορά της Επιτροπής Οικονομίας για τα έσοδα, υπογεγραμμένη από τον πρόβουλο Γ. Κουντουριώτη, υπολογιζόταν πως τα ετήσια εθνικά εισοδήματα, σε ομαλές συνθήκες, θα έφταναν στα 25,6 εκατ. γρ., τα τακτικά έξοδα στα 36,8 εκατ. γρ.,[555] και γινόταν δεκτό ότι για μια πενταετία τα πρώτα θα ήταν κατά πολύ κατώτερα

---

[552]. Όπως σημειώνεται στο συνοδευτικό κείμενο: «κατά την προφορικήν πληροφορίαν του Γενικού φροντιστηρίου το στρατόπεδο της Δυτικής και Ανατολικής Ελλάδος είναι δια μήνας δύο προμηθευμένο από τροφάς. Περί δε των Ναυτικών εξόδων θέλει πληροφορήσει την κυβέρνησιν ο εν Πόρον διατρίβον Κύριος Α. Μαυροκορδάτος προς το γραφείο σήμερον το Γεν. φροντιστήριον».

[553]. Στην πηγή δημοσιεύεται σε φράγκα. Εδώ μετατράπηκε σε γρόσια βάσει της ισοτιμίας 1 φράγκο = 2,75 γρόσια, *ΓΕΕ*, αρ. 11 (11.2.1828).

[554]. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 79.

[555]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 242-243.

σε σχέση με τα δεύτερα. Μια τέτοια συλλογιστική φαίνεται να εκφράζεται και στον προϋπολογισμό. Υπολόγισαν 11 εκατ. γρ. εθνικά εισοδήματα, αφού ακόμη δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για να αποφέρουν τα μέγιστα οι πηγές των πόρων και 36 εκατ. γρ. για τα έξοδα. Το κρίσιμο σ' αυτόν τον προϋπολογισμό ήταν φυσικά το περιορισμένο των εσόδων σε σχέση με τις ανάγκες· και η προσπάθεια να παρουσιαστούν στις άμεσα εμπλεκόμενες με το ελληνικό ζήτημα Μεγάλες Δυνάμεις οι χρηματοδοτικές ανάγκες της εποχής που άνοιγε (νέο δάνειο κ.λπ.), καθώς έπαιρναν τα πράγματα το δρόμο τους προς μια μορφή οριστικής αυτοτελούς πολιτικής συγκρότησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-8

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός της Ελληνικής Επικράτειας για ένα έτος (1828)

Έσοδα *«Να λάβη εις χρέωση» των παρακάτω*		*Έξοδα* *«Να δώση εις πίστωση» των παρακάτω*		
Ετήσια εισοδήματα	11.000.000	Ετήσια εξυπηρέτηση χρέους[i]		
		Τόκος & χρεολύσιο του εξωτερικού	5.500.000	
		Τόκος εσωτερικού χρέους	4.125.000	9.625.000
		Πολιτικά και διοικητικά έξοδα		
		Εσωτερική διοίκηση	1.584.000	
		Δικαιοσύνη[ii]	1.061.500	
		Κλήρος[iii]	591.250	
		Υγειονομεία[iv]	726.000	
		Ταχυδρομεία	291.500	
		Υπουργεία-γραμματείες κυβέρνησης[v]	1.188.000	
		Δημόσιος φορολογικός μηχανισμός[vi]	1.012.000	6.454.250
		Στρατιωτικά έξοδα		
		10 Τάγματα τακτικού πεζικού[vii]	7.084.000	
		2 Ίλες ιππικού[viii]	1.003.750	
		6 Λόχοι πυροβολικού[ix]	709.500	
		3 Χιλιαρχίες ημιτακτικές[x]	2.794.000	
		Εξοπλισμός, πολεμοφόδια, υποδομές[xi]	2.640.000	14.231.250
		Ναυτικά έξοδα		
		Μισθοί, τροφές	2.612.500	
Έλλειμμα	25.003.000	Εξοπλισμός, πολεμοφόδια, υποδομές[xix]	3.080.000	5.692.500
γρόσια	*36.003.000*		*γρόσια*	*36.003.000*

Σημ: Στο πρωτότυπο τα ποσά ήταν σε φράγκα. [i]Η κατηγορία *ετήσια εξυπηρέτηση χρέους* μαζί με την υποκατηγορία *έξοδα εισπράξεως* στην πηγή συνιστούσαν από κοινού μια ενιαία κατηγορία υπό τον τίτλο *Οικονομία*. [ii]Πρωτοδικεία και εφετεία. [iii]Επίσκοποι και κληρικοί. [iv]Διευθυντές και υπάλληλοι. [v]Με τη στελέχωσή τους. [vi]«Έξοδα εισπράξεως» (δημόσια υπηρεσία είσπραξής των φόρων). [vii]Μερίδες & ιματισμός. [viii]Μερίδες, ιπποφορβή, ιματισμός και αποσκευή. [ix]Μισθός, μερίδες και ιματισμός. [x]Μισθός, μερίδες & ιματισμός. [xi]Όπλα, πολεμοφόδια, σκεύη πυροβολικού, επισκευές, οπλοστάσια. [xix]Αγορά υλικού, κατασκευές, επισκευές πολεμοφόδια, ναύσταθμος.

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄, Αθήνα 1973, σ. 301-305.

Η έμφαση δίνεται σαφώς στο σκέλος των εξόδων, καθώς με το συγκεκριμένο υπόμνημα, υπήρξε προσπάθεια να γνωστοποιηθούν στις τρεις εγγυήτριες δυνάμεις οι ανάγκες σχετικά με την συνέχεια και την αναβάθμιση της διαδικασίας κρατικής συγκρότησης. Είναι ενδιαφέρον ότι πρώτα στη σειρά και ίσως στην ιεράρχηση υπολογίζονται ποσά για το χρέος, κυρίως το εξωτερικό, ήταν άλλωστε προϋπόθεση για τη σύναψη νέου δανείου που διακαώς επιθυμούσε η κυβέρνηση, ώστε να έχει την άνεση να ασκήσει εξουσία χωρίς να πασχίζει κάθε φορά για τους αναγκαίους πόρους.[556] Ταυτόχρονα, η αναγνώριση εσωτερικού χρέους, ήταν μια ακόμη επιβεβαίωση πρόσφατα σχηματισμένων υποχρεώσεων από απλήρωτα δεδουλευμένα, αλλά και μια ιστορία που το βάθος της ανάγεται στο 1821, στην αξίωση των λεγόμενων ναυτικών νησιών να καλυφθούν από εθνικούς πόρους τα έξοδα του πολεμικού στόλου (αποζημιώσεις).[557]

Οι άλλες κατηγορίες είναι ανάλογες μ' εκείνες των προηγούμενων ετών, επικεντρώνονται στα στρατιωτικά,[558] στα ναυτικά[559] και στα πολιτικά έξοδα και με μεγαλύτερη έμφαση στα έξοδα του στρατού ξηράς, καθώς είχε ήδη αναληφθεί η πρωτοβουλία να μετασχηματιστούν οι άτακτες ομάδες σε ημιτακτικά σώματα.[560] Ενδιαφέρον σημείο τέλος, ως προς την κατεύθυνση εκσυγχρονισμού που σηματοδοτεί, είναι ότι στα πολιτικά έξοδα προβλέπονταν ένα ποσό για τη δημιουργία δημόσιου

---

[556]. Για τον τόκο και το χρεολύσιο του εξωτερικού χρέους κατ' έτος στη συνοδευτική έκθεση του προϋπολογισμού, όπως σημείωναν, «δια συμβιβασμού ηθέλαμεν επιτύχει την αναγωγήν του εξωτερικού χρέους εις 35.000.000 φράγκων», δηλαδή στα 96.250.000 γρόσια. Υπολόγιζαν να καταβάλουν τόκο 5% ετησίως 1.750.000 φρ. (4.812.500 γρ.) και 250.000 φρ. (687.500 γρ.) χρεολύσιο.

[557]. Για το εσωτερικό χρέος σημείωναν ότι περίπου ήταν 30.000.000 φράγκα (82.500.000 γρ.). Αναφέρεται έπειτα ο υπολογισμός ετήσιου τόκου προς 5% χωρίς αναφορά σε χρεολύσιο.

[558]. Για τη διατροφή και τον ιματισμό των δέκα ταγμάτων τακτικού πεζικού σημειώνεται: «Η δύναμις του τάγματος, κατά τον υφεστώτα κανονισμόν, πρέπει να είναι εξ 853 ανδρών πραγματικών· ο δε υπολογισμός εγένετο, κατά τα δια του αυτού κανονισμού ωρισμένα, δια τε τον μισθόν και δια την τροφήν. (…) Όθεν, η σημειωθείσα ποσότης μόλις αρκέση δια την συντήρησιν εξ ταγμάτων, δηλονότι 5.118 ανδρών πραγματικών».

[559]. Για το ναυτικό (μισθός, τροφή, αγορά υλικού, κατασκευαί, επισκευαί, πολεμεφόδια, ναύσταθμος κτλ.) σημειώνονται τα ακόλουθα: «Και ούτος και ο επόμενος υπολογισμός εγένοντο επί τη υποθέσει, ότι θέλομεν διατηρεί κατά θάλασσαν δώδεκα πλοία διαφόρου μεγέθους, οίον κορβέττας, βρίκια και γολέττας, προς δε και ισαρίθμους κανονοφόρους λέμβους, μόλις αρκούντα εις το να προστατεύωσι την ακτοπλοΐαν καθ' όλην την έκτασιν των παραλίων της Ελλάδος και εις το να αποτρέπωσι νέαν τινά πειρατών εμφάνισιν. Παρατηρητέον δε, ότι δεν υπελογίσαμεν την του ιματισμού δαπάνην, άφευκτον εσομένην, οπόταν συστήσωμεν τακτικόν ναυτικόν».

[560]. Βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια : Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, πρ. Θ. Βερέμης, Αθήνα 1986.

φορολογικού μηχανισμού, προσδοκία που θα μας απασχολήσει επισταμένως αλλού, καθώς πέρασαν δεκαετίες για να υλοποιηθεί.[561]

Ας προχωρήσουμε τώρα στο 1829. Έπειτα από αναβολές, έλαβε χώρα τελικά η Δ΄ Εθνοσυνέλευση τον Ιούλιο του 1829. Εκεί κατατέθηκε ο γενικός ισολογισμός της παρελθούσας περιόδου και ένας προϋπολογισμός για την τρέχουσα χρήση, υπογεγραμμένος από την επί της Οικονομίας Επιτροπή (Α. Κοντόσταυλος, Γ. Σταύρος, Ι. Κοντουμάς). Παρόλο που κατατίθεται με ημερομηνία 13 Ιουλίου 1829, αφορούσε το διάστημα ανάμεσα στο Μάιο του 1829 και τον Απρίλιο του 1830 (*Πίνακας* 3-9).

Πρώτα πρώτα, ας σημειωθεί, ότι αρχίζουν να καταχωρούνται στον προϋπολογισμό ποσά που είχαν καταστεί εισπρακτέα ή πληρωτέα, αλλά στη μία περίπτωση δεν είχαν αποδοθεί και στη άλλη περίπτωση δεν είχαν καταβληθεί. Στο σκέλος των εσόδων επρόκειτο για ποσά που όφειλαν οι εκμισθωτές των δημοσίων προσόδων.[562] Σηματοδοτείται έτσι στον προϋπολογισμό η γνωστή διάκριση ανάμεσα σε εισπρακτέα και εισπραγμένα έσοδα, η οποία έχει καταγραφεί σε ποσοτικά μεγέθη από τη δεκαετία του 1830 κι έπειτα.[563] Επιπρόσθετα, στο σκέλος των εξόδων, σημειώνονται ποσά που ήταν πληρωτέα, αλλά δεν είχαν καταβληθεί ακόμη, οφειλόμενα από την προηγούμενη περίοδο της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Μια άλλη όψη του προϋπολογισμού ήταν τα μετρητά: επρόκειτο για ποσά που είχε λάβει η κυβέρνηση κυρίως από την Εθνική Χρημ. Τράπεζα και όχι για ποσά που προϋπολόγιζαν ότι θα εισέλθουν στο ταμείο στο διάστημα που αφορούσε ο προϋπολογισμός. Δεν επρόκειτο συνεπώς για υφιστάμενους πόρους.[564]

---

[561]. Στον προϋπολογισμό αυτό προτείνεται η ενσωμάτωση της Εκκλησίας στο κράτος με τη μισθοδοσία των κληρικών από το δημόσιο και επισήμανση ότι «[ε]νταύθα περιελάβομεν μόνον τον ανώτερον κληρον. Όταν δε επεκτείνωμεν κατόπιν το αυτό σύστημα επί πάντας τους κληρικούς, τα έξοδα θέλουσιν υπερβαίνει το εκατομμύριον [φράγκα]» (2,75 εκατ. γρ.). Είχε προηγηθεί η δημιουργία Υπουργείου Λατρείας κι έπειτα επί Καποδίστρια Υπ. Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης.

[562]. Αυτή η κατηγορία παραλείπεται στην εκδοχή που δημοσιεύεται στο: Φρειδερίκου Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 217. Σύμφωνα με τον ίδιο συντάχθηκε τον Οκτώβριο του 1830.

[563]. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά το 19ο αι., η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 1999, σ. 84-85.

[564]. Ενώ στην ανεπεξέργαστη εκδοχή του προϋπολογισμού, στο σκέλος των εσόδων, καταγράφεται το Ταμείο (τα ποσά που είχε λάβει η Κυβέρνηση κυρίως από την Εθνική Χρ. Τράπεζα), δεν σημειώνονται στο άλλο σκέλος οι καταθέσεις των μετόχων στην Τράπεζα. Αυτή η πρακτική (αντίστροφα καταχωρημένη) είχε ακολουθηθεί κατά το κλείσιμο της χρήσης Ιαν. 1828 – Απρ. 1829. Εκεί σημειώνονται στη χρέωση οι καταθέσεις (2.034.660 γρ.) και στην πίστωση τα ποσά που απ' αυτές τις καταθέσεις τροφοδότησαν το δημόσιο ταμείο (2.129.022 γρ.), βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 451-455. Έτσι, επειδή στο άνοιγμα του προϋπολογισμού ήταν καταχωρημένο το ποσό του ταμείου στη χρέωση, κρίθηκε αναγκαίο να καταχωρηθεί και το ποσό των καταθέσεων στην πίστωση, ώστε να σχηματιστεί μια πιο ρεαλιστική εικόνα για τις χρηματοδοτικές ανάγκες της διακυβέρνησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-9

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων της Ελληνικής Επικράτειας για τη χρήση του 1829

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*			*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*		
Άμεσα έσοδα			Πολιτικά & διοικητικά έξοδα		2.912.200
Πρόσοδοι δεκάτων		6.917.890	Στρατιωτικά έξοδα[i]		16.260.000
Έμμεσα έσοδα			Ναυτικά έξοδα		3.924.000
Διπλώματα	50.000		Προνοιακά & εκπαιδευτικά έξοδα		
Λιμεναρχικά	20.000		Εξοικονομήσεις, περιθάλψεις	1.200.000	
Δασμοτελωνεία κ.ά.[ii]	4.200.000	4.270.000	Ορφανοτροφείο, σχολεία κ.ά.[iii]	1.200.000	2.400.000
Δημόσια κτήματα – νομήματα			Οικοδομές, επιδιορθώσεις		1.500.000
Σταφίδα	800.000		Έκτακτα έξοδα		2.000.000
Ελαιώνες	300.000				
Αλυκές	500.000				
Μύλοι, εργαστήρια κ.ά.[iv]	100.000	1.700.000			
Δημόσια καταστήματα					
Ωφέλεια Νομισματοκοπείου		100.000			
Αποθέματα προς πώληση					
Ορείχαλκος[v]	350.000				
Λείες[vi]	115.831	465.831			
Ξένη κρατική βοήθεια					
Γαλλική[i]	3.420.000				
Ρωσική[vii]	2.750.000	6.170.000			
Χρεώστες διάφοροι[viii]			Πιστωτές διάφοροι		
Από προσόδους 1828		658.948	Παρακαταθήκες, γραμμάτια κ.ά.	455.845	
Ταμείο			Μη εκκαθαρισθείσες λείες	200.000	655.845
Μετρητά στο Ταμείο	1.787.022		Άλλα οφειλόμενα ποσά		
Χρήματα μη μετρημένα	342.000	2.129.022	Προς τη Στρατιωτική Υπηρεσία		3.063.000
			Τόκοι		
			Υπέρ μετόχων Εθνικής Χρημ. Τράπεζας		260.000
			Χρέος Εθνικής Χρημ. Τράπεζας		
Έλλειμμα		12.598.014	Προς τους μετόχους		2.034.660
	[ix]*γρόσια*	35.009.705		[ix]*γρόσια*	35.009.705

Σημ: Στο πρωτότυπο τα ποσά ήταν σε γρόσια. [i]Περιλαμβάνονται τα έξοδα του τακτικού, 100.000 φράγκα μηνιαίως, τα οποία χορηγούνται από τη Γαλλία. [ii]Και στατήρας. [iii]Και αγαθοεργίες. [iv]Και ελαιοτριβεία. [v]Από κανόνια: ορείχαλκος σταλθείς στη Μασσαλία 1.700 περίπου καντάρια. [vi]Μείναντα απώλητα είδη (7 φορτία), τα οποία επληρώθησαν εις τον αντιναύαρχον Αυστρίας Δάνδολον. [vii]Ρούβλια 1.000.000 προς παράδες 110 το ένα. [viii]Από ενοικιαστές προσόδων, δασμοτελώνες και σχετικές επιτροπές. [ix]Με την ανεπεξέργαστη εκδοχή, το συνολικό ύψος του προϋπολογισμού έφτανε τα 31.589.705 γρόσια. Το συνολικό ποσό εδώ προέκυψε έπειτα από δύο τροποποιήσεις, οι οποίες αποσκοπούσαν σε μια πιο ολοκληρωμένη απεικόνιση των χρηματοδοτικών αναγκών της κυβέρνησης: την πρόσθεση στο σκέλος των εξόδων του οφειλόμενου ποσού προς τους μετόχους της Τράπεζας και την πρόσθεση των βοηθημάτων της Γαλλίας που κάλυπταν τις ανάγκες του Τακτικού, οι οποίες ήταν σημειωμένες στην πηγή, αλλά δεν ήταν καταχωρημένες ούτε στα έσοδα ούτε και στο σκέλος των εξόδων (ως δαπάνη για το τακτικό).

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄, Αθήνα 1973, σ. 456-462.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι κυριότερες κατηγορίες εξόδων εξακολουθούν να είναι ίδιες με τα προηγούμενα χρόνια (στρατιωτικά, ναυτικά και πολιτικο-διοικητικά έξοδα), αλλά με διαφοροποιημένο προσανατολισμό και περιεχόμενο. Στις πολιτικές και διοικητικές δαπάνες συναθροίζονται έξοδα σχετικά με τη λειτουργία της κυβέρνησης και των ποικίλων κεντρικών υπηρεσιών, με τις διοικητικές βαθμίδες οργάνωσης του εσωτερικού (έκτακτοι επίτροποι, προσωρινοί διοικητές, επαρχίες), με την αστυνομία, τα κατά τόπους υγειονομεία και τα δικαστήρια.

Μπορεί επίσης ο πόλεμος να τελειώνει, αλλά τα στρατιωτικά έξοδα εξακολουθούν να είναι ψηλά, στο 49% του προϋπολογισμού. Διότι σ' αυτή τη φάση, αυτά τα έξοδα είχαν να κάνουν με τη μετάβαση σε τακτικότερες μορφές στρατιωτικής οργάνωσης. Κι ακριβώς επειδή ο πόλεμος περιορίζεται σε ανακαταλήψεις περιοχών στη Στερεά Ελλάδα, η πιο σημαντική δαπάνη που είχαν ν' αντιμετωπίσουν σε μια προηγούμενη φάση, τα ναυτικά έξοδα, είχαν μειωθεί δραστικά και πλέον αφορούσαν κυρίως τη συγκρότηση και τη λειτουργία κρατικού στόλου. Ταυτόχρονα, πλάι στις παραπάνω κατηγορίες εξόδων, κάνουν την εμφάνισή τους στον προϋπολογισμό νέες πάγιες κατηγορίες, σχετικές με την πρόνοια και την εκπαίδευση κι άλλα ποικίλα έξοδα που θεωρούνται έκτασης φύσεως.

Από την άλλη, στο σκέλος των εσόδων του προϋπολογισμού, σημαντική ήταν η συμβολή των χρηματικών βοηθημάτων από τη Γαλλία και τη Ρωσία —όπως είναι γνωστό και φάνηκε επίσης στον σύντομο μικρό προϋπολογισμό του Οκτωβρίου του 1828. Ταυτόχρονα, τα περισσότερα έσοδα υπολογιζόταν πως θα αντλούνταν από εσωτερικές πηγές. Φαίνεται έτσι ότι μέσα σε ενάμιση χρόνο, από την έναρξη της καποδιστριακής διακυβέρνησης, είχαν διαμορφωθεί ξανά οι προϋποθέσεις μιας ικανοποιητικής αξιοποίησης των ίδιων πηγών δημοσίου εισοδήματος. Έτσι που τα προϋπολογισμένα έσοδα θα μπορούσαν να καλύψουν ένα διόλου ευκαταφρόνητο μέρος των εξόδων —με δεδομένη βέβαια την παύση πληρωμών στα χρέη που είχαν σχηματιστεί τα πρώτα επαναστατικά χρόνια.

Για το 1830 βασιστήκαμε σε δυο προϋπολογισμούς. Έναν τριμηνιαίο κι έναν ετήσιο, συμπληρώνοντας στοιχεία στον πρώτο από το δεύτερο, τα οποία έλλειπαν. Η κατάρτιση προϋπολογισμών για μικρά χρονικά διαστήματα (μήνες, τριμηνίες κ.λπ.), φαίνεται ότι είχε γίνει συχνό φαινόμενο. Έχουμε δει ότι είχε τεθεί ως ζήτημα και είχε αρχίσει να εφαρμόζεται από το 1825 αυτή η τακτική. Είδαμε ξανά περιορισμένης διάρκειας προϋπολογισμό στα τέλη του 1828, είναι πολύ πιθανό να καταρτίστηκαν

τέτοιοι προϋπολογισμοί το 1829 και οπωσδήποτε το 1830, όπως τεκμαίρεται εδώ. Παρόμοιος προϋπολογισμός, συντάχθηκε στις 10 Απριλίου 1830 από την Επιτροπή της Οικονομίας και αφορούσε το τρίμηνο Απριλίου – Ιουνίου.[565]

Ακολουθείται η παλιά πρακτική, που την είδαμε από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, στον προϋπολογισμό του 1825, με την κατάρτιση επιμέρους προϋπολογισμών σε κάθε διοικητικό κλάδο, και έπειτα σύνταξη γενικού προϋπολογισμού με βάση τους επιμέρους. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, οι οργανωτικές δυνατότητες ήταν καλύτερες επί Καποδίστρια κι όπως θα φανεί αλλού, η λογική της κατάρτισης του προϋπολογισμού είχε τεθεί σε πιο επεξεργασμένες βάσεις τότε: εδώ ο συγκεκριμένος τριμηνιαίος προϋπολογισμός έγινε, αφού έστειλαν επιμέρους προϋπολογισμούς ο Γραμματέας της Επικρατείας (δαπάνες εσωτερικών), η Γραμματεία των Ναυτικών, η Γραμματεία των Στρατιωτικών, η Γραμματεία της Δικαιοσύνης και η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη έγγραφο του Γ. Σταύρου,[566] τον Οκτώβριο του 1830, φαίνεται ότι είχε τεθεί ζήτημα, ώστε να καταρτίζονται προϋπολογισμοί σε μηνιαία ή τριμηνιαία βάση, προφανώς για να σχηματίζεται μια εικόνα για τις εκάστοτε τρέχουσες χρηματοδοτικές ανάγκες. Κι αυτό, πέρα από τη θεσμική του σημασία, σχετιζόταν με την προσδοκία για έναν αρτιότερο έλεγχο των δημοσιονομικών, αλλά και εξαιτίας της χρηματοδοτικής στενότητας που είχε αρχίσει να διαφαίνεται στα τέλη του 1830 και των φόβων ότι τελικά δεν επρόκειτο να τελεσφορήσει η σύναψη του δανείου των 60 εκατ. φράγκων.[567]

Ο ετήσιος προϋπολογισμός[568] είχε αφετηρία το Μάρτιο του 1830. Στον τίτλο του δε γίνεται λόγος για προϋπολογισμό της *Ελληνικής Επικράτειας*, όπως έγινε κατά τα δύο προηγούμενα χρόνια, αλλά γίνεται ρητή αναφορά ότι επρόκειτο για τον προϋπολογισμό του *Ελληνικού Κράτους* (βλ. *Πίνακας* 3-10). Επρόκειτο σαφώς, για μια εξέλιξη σχετική με τους διπλωματικούς τύπους που από την αρχή τηρούσε ο

---

[565]. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 305, έγγρ. 12. Συντάσσεται σε φοίνικες και φράγκα.

[566]. Γνωμοδότηση Γ. Σταύρου προς τον Κυβερνήτη, με αφορμή τις προτάσεις του για τη μεταρρύθμιση των Γραμματειών, βλ. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, έγγρ. 7: «Όλοι οι Γραμματείς της Κυβερνήσεως κατά Μήνα, ή κατά Τριμηνείαν χρεωστούν να καθυποβάλλουν υποθετικόν λογαριασμόν εις την Κυβέρνησιν των όσων χρημάτων έχουσι χρείαν. Η Κυβέρνησις εγκρίνουσα αυτόν θέλει διατάττει την Οικονομίαν να τη χρεώνη, και να προσκαλή τον Ταμίαν της Ελλάδος εις την πληρωμήν».

[567]. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 226.

[568]. Ο προϋπολογισμός αυτός δημοσιεύεται επίσης στο: Φρειδερίκου Τιρς, *ό.π.*, σ. 218. Σύμφωνα με τον ίδιο συντάχθηκε τον Οκτώβριο του 1830.

Καποδίστριας. Άλλωστε, είχαν προηγηθεί οι εξελίξεις για την ανεξαρτησία της Ελλάδας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, προοπτική που αποτυπώθηκε επίσημα στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου (3.2.1830) —και έπειτα στην ομώνυμη Συνθήκη (7.5.1832), η οποία επικυρώθηκε από τους Οθωμανούς στις 21 Ιουλίου του 1832.[569]

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-10

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εσόδων - εξόδων του Ελληνικού Κράτους για τη χρήση του 1830

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*			*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*		
Άμεσα έσοδα			Πολιτικά και διοικητικά έξοδα		
Πρόσοδοι δεκάτων		6.250.000	Γραμματεία της Επικρατείας κ.ά. υπηρεσιών	1.600.000	
Έμμεσα έσοδα			Γραμματεία της Δικαιοσύνης	500.000	2.150.000
Δασμοτελωνεία		3.000.000	Στρατιωτικά έξοδα		
Δημόσια κτήματα-νομήματα			Γραμματεία των Στρατιωτικών		14.750.000
Σταφίδα	90.000		Ναυτικά έξοδα		
Νόμιστρα[(i)]	750.000		Γραμματεία των Ναυτικών		3.500.000
Ελαιώνες	275.000	1.115.000	Εκπαιδευτικά έξοδα		
Επιτόπιοι Πόροι		125.000	Γραμματεία Εκκλησιαστικών & Δημ. Εκπαιδεύσεως		400.000
			Έκτακτα έξοδα		500.000
			Εμψύχωση γεωργίας παρά του Εϋνάρδου		185.000
Ξένη κρατική βοήθεια					
[Γαλλική]	1.710.000				
Ρωσική[(ii)]	*.***.***	1.710.000			
[Χρεώστες διάφοροι]			Πιστωτές διάφοροι		
Από προσόδους του 1829		625.000	[Αποζημίωση στις 3 «ναυτικές νήσους»]		750.000
[Ταμείο]		1.125.000	Τόκοι		
			Υπέρ μετόχων Εθνικής Χρημ. Τράπεζας[(iii)]	130.000	
			Προδεδουλευμένοι τόκοι υπέρ μετόχων[(iv)]	157.000	
			Επί ποσών διαχείρισης Κυβερνήτη[(iii)]	377.400	664.400
			Χρέος Εθνικής Χρημ. Τράπεζας		
			Στους μετόχους της	1.625.000	
Έλλειμμα		12.146.915	Στον Κυβερνήτη	1.572.515	3.197.515
	γρόσια	*26.096.915*		*γρόσια*	*26.096.915*

Σημ: Στο πρωτότυπο τα ποσά ήταν σε φράγκα και φοίνικες. Οι περιπτώσεις σε αγκύλη ενσωματώθηκαν από τριμηνιαίο προϋπολογισμό που έγινε επίσης το 1830. [(i)]Δικαιώματα βοσκής. [(ii)]Στο πρωτότυπο δεν προϋπολογίζεται ποσό από ρωσική βοήθεια. [(iii)]Τόκος όσων έχουν να λαμβάνουν μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1830: Ως προς τον Κυβερνήτη, με βάση το 8% επιτόκιο και το χρέος 1.572.515,10 γρ., προκύπτει ότι οι τόκοι αφορούσαν 36 μήνες, από τις αρχές του 1828 έως τα τέλη του 1830. Ως προς την Τράπεζα, με τον ίδιο τρόπο, προκύπτει ότι οι τόκοι αφορούσαν τους 12 μήνες του 1830. [(iv)]Μετόχων Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας.

Πηγή: ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 305, έγγρ. 1 και 12.

[569]. Κατερίνα Γαρδίκα, «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», *Η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους: Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 125.

Ο προϋπολογισμός του 1830, παρουσιάζει την ίδια περίπου σύνθεση με τον προϋπολογισμό του 1829. Η σημασία των στρατιωτικών εξόδων εξακολουθεί να είναι υψηλή, είναι 4 περίπου φορές περισσότερα από τα ναυτικά και 7 φορές περισσότερα από τα πολιτικά. Από την άλλη, φαίνεται ότι υπολογίζουν για δεύτερη χρονιά μετά το 1829 στις εσωτερικές πηγές εισοδήματος (πρόσοδοι, δασμοί κ.ά.). Όπως και το 1829, έτσι και το 1830 καταγράφονται ποσά που είχαν καταστεί εισπρακτέα για το δημόσιο, αλλά δεν είχαν ακόμη καταβληθεί από τους εκμισθωτές των προσόδων. Την ίδια στιγμή καταγράφεται μια νέα οφειλή, ένα χρέος προς τον Κυβερνήτη και ένα ποσό αποζημίωσης στα ναυτικά νησιά. Το πρώτο είχε αρχίσει να σχηματίζεται από το 1828 και είχε εμφανιστεί στον ισολογισμό (στο κλείσιμο) της πρώτης διαχειριστικής χρήσης (Ιανουάριος 1828 – Απρίλιος 1829), αλλά δεν είχε καταχωρηθεί στον προϋπολογισμό της χρήσης που άρχιζε το Μάιο 1829.[570] Ως προς την αποζημίωση στα νησιά, υπενθυμίζεται ότι το ζήτημα είχε ανοίξει με σχετικό ψήφισμα στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, το περιεχόμενο του οποίου δεν είχε ικανοποιήσει του Υδραίους και ότι το ποσό που εγγράφεται στον προϋπολογισμό του 1830 ήταν έναντι —367.500 γρ. σε Υδραίους, 225.000 σε Σπετσιώτες, 157.500 σε Ψαριανούς— με βάση διαταγή που είχε υπογραφεί τέλη Φλεβάρη του 1830.[571]

---

[570]. Για την τύχη αυτής της οφειλής από το 1832 και έπειτα βλ. Αλέκα Μπουτζουβή – Μπανιά, «Το καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη», *Μνήμων* 8 (1982) 85-116. Επρόκειτο για μια οφειλή που προέκυψε ως εξής: Ο Καποδίστριας από τη μια ήταν αποδέκτης μέρους των καταθέσεων στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα και βοηθημάτων από το εξωτερικό (φιλέλληνες, Ρωσία, Γαλλία). Αυτά τα ποσά καθιστούσαν τον Κυβερνήτη χρεώστη σε πίστωση των φορέων που τα παρέχουν. Όπως όμως αυτά τα ποσά αναλώνονται σε διάφορα έξοδα, η παραπάνω χρέωση κλείνει. Από την άλλη, ο Καποδίστριας, υποθήκευσε δικά του περιουσιακά στοιχεία, για να καλύψει κάποιες άμεσες ανάγκες· σύναπτε προσωρινά δάνεια όποτε υπήρχε ανάγκη να γίνουν κάποιες πληρωμές και δεν υπήρχαν τα χρηματικά μέσα για να καλυφθούν· και δεν αποκλείεται να γινόταν αποδέκτης βοηθημάτων σε ιδιωτικό επίπεδο. Αυτά τα ποσά, καθιστούσαν τον Κυβερνήτη πιστωτή (αφού ο ίδιος ήταν ο φορέας της παροχής τους), σε χρέωση των δημόσιων εξόδων που τα προσανατόλιζε. Με βάση τα παραπάνω, επειδή στο λογαριασμό *Κυβερνήτης της Ελλάδος* το σύνολο των χρεώσεων ήταν χαμηλότερο από το σύνολο των πιστώσεων, σχηματίστηκε ένα πιστωτικό υπόλοιπο το οποίο ήταν οφειλόμενο στον Καποδίστρια. Για μια αρχική προσέγγιση σ' αυτό το ζήτημα, βλ. Σίμος Μποζίκης, «"Όσα μένει να λαμβάνη…". Η εκκαθάριση των λογαριασμών του Ι. Καποδίστρια με την Ελληνική Πολιτεία», Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα 2015, σ. 391-403.

Ας σημειωθούν εδώ επίσης τα εξής: Στο γενικό ισολογισμό που είχε καταρτιστεί στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση ενώ σημειωνόταν τα χρέη προς τους μετόχους της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας στο σκέλος των εξόδων, σ' αυτό το σκέλος δεν είχε υπολογιστεί οφειλόμενο ποσό προς τον Κυβερνήτη. Στο σκέλος των εσόδων ωστόσο είχαν καταγράψει ότι 1.423.632,80 γρ. είχαν προέλθει από ενέργειες του Καποδίστρια. Από την άλλη, στο λογαριασμό *Κυβερνήτης της Ελλάδος*, τον Απρίλιο του 1829 — τότε δηλαδή που καταρτίστηκε και ο παραπάνω γενικός ισολογισμός— υπήρχε πιστωτικό υπόλοιπο ύψους 1.258.935,55 γρ. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 531, έγγρ. 19β. Υπήρχε συνεπώς τότε χρέος προς τον Κυβερνήτη αλλά στον προϋπολογισμό της χρήσης που άρχισε το Μάιο 1829 φαίνεται πως έγινε η επιλογή να μην το καταγράψουν.

[571]. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 147. Για την κατανομή *στο ίδιο*, σ. 148 (σε τάλιρα δίστηλα).

Όπως στο γενικό προϋπολογισμό της χρήσης του 1830 έτσι και σ' εκείνον του 1831,[572] σημειώνεται ότι αφορούσε το ελληνικό κράτος. Ο προϋπολογισμός του 1831 υποβλήθηκε στον Καποδίστρια με το διαβιβαστικό έγγραφο (αρ. 8827) της Επιτροπής Οικονομίας[573] της 4ης Φεβρουαρίου 1831 (*Πίνακας* 3-11). Σ' έγγραφο της Επιτροπής Οικονομίας (αρ. 3216, 18.2.1831) σημειώνεται ότι ήταν «δια το αρχόμενον από του εγγίζοντος Μαρτίου έτος»,[574] και στον ίδιο τον προϋπολογισμό σημειώνεται ότι αφορούσε ένα ολόκληρο έτος.

Ο Προϋπολογισμός του 1831 παρουσιάζει το ίδιο περίπου περιεχόμενο μ' εκείνο του 1830, με τις ίδιες αναλογίες σε γενικές γραμμές στους επιμέρους κατηγορίες που τον απαρτίζουν, με τη διαφορά ότι δεν προϋπολογίζονται αυτή τη φορά χρηματικά βοηθήματα από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις. Το έλλειμμα ήταν ανάλογο της προηγούμενης χρονιάς. Αλλά τα πληρωτέα και τα οφειλόμενα ποσά εξακολουθούσαν να υφίστανται. Όμως κυρίως τα πρώτα ήταν πιεστικό να αποδοθούν, ενώ τα δεύτερα είτε είχαν παγώσει είτε δεν αξιώνονταν. Το ίδιο υφιστάμενα και πιο υψηλά ήταν τα εισπρακτέα ποσά που δεν είχαν καταβάλει από προηγούμενα έτη οι εκμισθωτές φόρων. Με βάση κάποια πρώτα στοιχεία για το διάστημα 1828-1831, οι τελευταίοι καθυστερούσαν ετησίως το 23% του ποσού που είχαν δεσμευτεί να καταβάλλουν για να εκμισθώσουν τις δημόσιες προσόδους.

---

572. Ο ίδιος προϋπολογισμός έχει δημοσιευτεί με μικρές παραλλαγές στο: Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 288-289, με βάση άλλη πηγή (Foreign Office 32/22/8, Επιτομές 22/1α). Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο εκδοχές υπάρχει η εξής διαφορά: η κατηγορία που ονομάζεται *Γραμματεία των Εσωτερικών* με ποσό 5.000 φοίνικες στο προηγούμενο έργο, με βάση την πηγή που χρησιμοποιήθηκε εδώ είναι η *Γραμματεία των Εξωτερικών* με ποσό 5.500 φοίνικες (13.750 γρ. δηλαδή).

Ας υπενθυμίσουμε εδώ πως, σύμφωνα με μια μαρτυρία (βλ. Φρειδερίκου Τιρς, *ό.π.*, σ. 218), ο προϋπολογισμός της χρήσης του 1830 δόθηκε τον Οκτώβριο του 1830, περίπου μισό χρόνο νωρίτερα από τη σύνταξη του προϋπολογισμού της χρήσης του 1831. Υπενθυμίζεται επίσης ότι ορισμένα ποσά της επεξεργασμένης εκδοχής του προϋπολογισμού που παρατίθεται εδώ προήλθαν από τριμηνιαίο προϋπολογισμό της άνοιξης του 1830. Τέλος, ενίοτε γίνεται λόγος ότι ο προϋπολογισμός της χρήσης του 1830 επειδή είχε διάρκεια 14 μήνες (1η Μαρτίου 1830 – 30ης Απριλίου 1831) δεν ήταν ακριβής (βλ. *στο ίδιο*, σ. 219· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Η΄, σ. 277). Αυτό ίσως σήμαινε περισσότερα προϋπολογισμένα έξοδα, όχι όμως υποχρεωτικά και λιγότερα έσοδα όπως ενίοτε γράφεται.

573. Το διαβιβαστικό υπογράφεται από τους Γ. Σταύρο, Ι. Κοντουμά, Α. Παπαδόπουλο, *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Β΄ (22), Αθήνα 2008, σ. 38-39. Εκεί, σε δύο έγγραφα μεταφέρεται η πληροφορία για την ύπαρξη του προϋπολογισμού. Τα στοιχεία που περιλαμβάνουν είναι ο αριθμός του διαβιβαστικού εγγράφου (αρ. 8827), τα έσοδα 5.396.000, τα έξοδα 9.479.796 και το έλλειμμα 3.483.796 (τα ποσά σε φοίνικες). Με βάση τους παραπάνω αριθμούς δεν προκύπτει: Έσοδα + Έλλειμμα = Δαπάνες (λείπουν 600.000). Η διαφορά αυτή είχε να κάνει με σφάλμα στο αναγραφόμενο ύψος των εσόδων, όπως απορρέει έμμεσα από τα παραπάνω έγγραφα και όπως επιβεβαιώθηκε με την ανεύρεση του χειρογράφου του προϋπολογισμού —στο: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 261, έγγρ. 114— τα έσοδα ήταν 5.996.000 φοίν. (14.990.000 γρ.) κι όχι 5.396.000 φοίνικες.

574. *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Α΄ (21), Αθήνα 2008, σ. 104-105.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-11

Επεξεργασμένος προϋπολογισμός εξόδων - εσόδων του Ελληνικού Κράτους για τη χρήση του 1831

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*			*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*		
Άμεσα έσοδα			Πολιτικά και διοικητικά έξοδα		
Πρόσοδοι δεκάτων		6.500.000	Γραμματεία της Επικρατείας	3.350.000	
Έμμεσα έσοδα			Γραμματεία της Δικαιοσύνης	417.000	
Τελωνεία	3.000.000		Γραμματεία των Εξωτερικών κ.ά.[(i)]	13.750	
Υγειονομεία & Λιμεναρχεία	200.000	3.200.000	Γραμματεία της Οικονομίας κ.ά.[(ii)]	362.500	4.143.250
Δημόσια καταστήματα			Στρατιωτικά έξοδα		
Ωφέλεια Νομισματοκοπείου		75.000	Γραμματεία των Στρατιωτικών		13.411.600
Δημόσια κτήματα- νομήματα			Ναυτικά έξοδα		
Νόμιστρα	750.000		Γραμματεία των Ναυτικών		3.505.863
Εκποιήσεις & ενοικιάσεις[(iii)]	500.000	1.250.000	Εκπαιδευτικά έξοδα		
Επιτόπιοι πόροι		200.000	Γραμματεία Εκκλ/κών & Δημοσ. Εκπαίδευσης		1.078.690
			Έκτακτα έξοδα		500.000
Χρεώστες διάφοροι[(iv)]			Πιστωτές διάφοροι		
Από προσόδους του 1829	625.000		Μέλλουσες πληρωμές		255.963
Από προσόδους του 1830	2.500.000	3.125.000	Τόκοι		
Ταμείο		640.000	Υπέρ μετόχων Εθνικής Χρ. Τράπεζας[(iv)]	130.000	
			Προδεδουλευμένοι τόκοι υπέρ μετόχων[(v)]	174.125	
			Επί ποσών διαχειρισης Κυβερνήτη[(iv)]	500.000	804.125
			Χρέος Εθνικής Χρημ. Τράπεζας		
			Στους μετόχους της	1.625.000	
Έλλειμμα		11.906.991	Στον Κυβερνήτη	1.572.500	3.917.500
	γρόσια	26.896.991		*γρόσια*	26.896.991

Σημ: Στο πρωτότυπο τα ποσά ήταν σε φοίνικες. [(i)]Επιπλέον: Επίτροποι Δυτικής Ελλάδος και Εύβοιας και πληρεξούσιοι κυβέρνησης. [(ii)]Επιπλέον: Ταμείο, Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο, Εθνική Χρ. Τράπεζα και Νομισματοκοπείο. [(iii)]Εκποιήσεις φθαρτών κτημάτων και πολυετείς ενοικιάσεις. [(iv)]Τόκος όσων έχει να λαμβάνει μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1831. [(v)]Μετόχων Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 261, έγγρ. 114.

Σ' έγγραφό της, η Επιτροπή της Οικονομίας —το οποίο είχε θέμα «την κατάστασιν των της οικονομίας του Κράτους» και τις εναλλακτικές που υπήρχαν για την ανεύρεση πόρων και χρηματικών μέσων— σημείωνε ότι το έλλειμμα:

> πηγάζει είτε από τους ενοικιαστάς και τους άλλους υποτελείς, ως βραδύνοντας να εκπληρώσουν τας υποσχέσεις των, είτε από τα προ ολίγου κατά διάφορα μέρη της Ευρώπης συμβάντα, από τα οποία φαίνεται ότι πρέπει ν' αναβληθούν εισέτι αι περί του δανείου ή των προκαταβολών εις λογαριασμόν του δανείου αποφάσεις των Συμμάχων Δυνάμεων.[575]

[575]. *Στο ίδιο*, σ. 104.

Σαφώς, όπως σημειώθηκε, τα «καθυστερούμενα» είχαν τη σημασία τους, φαίνεται όμως ότι μεγαλύτερη σημασία είχε το πάγωμα της χρηματικής βοήθειας και των προκαταβολών που μέχρι τότε χορηγούσαν —κι ενόψει σύναψης νέου δανείου— οι Μεγάλες Δυνάμεις. Τα πράγματα είχαν αρχίσει να δυσκολεύουν για την κυβέρνηση, η οποία υπολόγιζε πολλά στο δάνειο των 60 εκατ. φράγκων, αλλά η σχετική προσδοκία δεν φαινόταν να επιβεβαιώνεται [576]

Με τον προϋπολογισμό του 1831 εκφράζεται η «κατεπείγουσα ανάγκη να ληφθούν [μέτρα] δια να αναπληρωθή το ελλείπον, εωσού δυνηθώμεν να διατάξωμεν εντελώς τα της δημοσίου Οικονομίας του Κράτους ή δια δανείου ή αποκαθιστώντες ωφελίμους τους πόρους, όσους έχει το Έθνος, άμα το επιτρέψουν αι περιστάσεις».[577] Για να καλυφθεί το έλλειμμα γίνονται εκκλήσεις στις τρεις Δυνάμεις και σε ξένους κεφαλαιούχους να καταθέσουν χρήματα στην Εθν. Χρηματιστική Τράπεζα.[578] Αυτή ήταν μια πηγή άμεσης ρευστότητας, σε σχέση με τις προσόδους, οι οποίες δεν ήταν δυνατό να αποδώσουν άμεσα περισσότερο από το υφιστάμενο, εξαιτίας της φύσεώς τους και των χαρακτηριστικών του συστήματος είσπραξης των φόρων. Έτσι η μόνη λύση που θεωρήθηκε δυνατή και από κάποια άποψη εξαναγκαστική, ήταν η κάλυψη του ελλείμματος με την έκδοση 3 εκατ. χαρτονομισμάτων, φοίνικες ασφαλώς.[579]

Μέσα στο 1831 είναι σημαντικό ότι γίνονται ειδικοί (μερικοί) προϋπολογισμοί δαπανών, είτε για τριμηνίες του στρατού ξηράς είτε για το ναυτικό.[580] Δεν επεκτείνουμε παραπάνω την περιγραφή. Θα σημειώσουμε μόνο ότι ακόμα και στα τέλη της χρονιάς, επί Διοικητικής Επιτροπής, πάλι συντάχθηκε προϋπολογισμός, προκειμένου να σχηματιστεί μια εικόνα για τα πράγματα (*Πίνακας* 3-12).

---

[576]. Για την άποψη αυτή της αντιπολίτευσης βλ. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 286.

[577]. *ΑΕΠ/ΕΚΠ*, τ. Α΄ (21), Αθήνα 2008, σ. 105.

[578]. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 287-288.

[579]. Πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 292 που τονίζεται ότι αυτό το ζήτημα απασχολούσε από τότε και κλιμακώθηκε στις αρχές του καλοκαιριού καθώς έπρεπε να πληρωθεί η δεύτερη τριμηνία στο στράτευμα.

[580]. Προϋπολογισμοί της πρώτης και της δεύτερης τριμηνίας του 1831 από τη Γραμματεία του Ναυτικού, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 263, έγγρ. 376 και φάκ. 270, έγγρ. 192. Προϋπολογισμός της πρώτης τριμηνίας του 1831 από τη Γραμματεία των Στρατιωτικών, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 177, έγγρ. 243.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3-12

Προϋπολογισμός εσόδων – εξόδων στο τέλος Δεκεμβρίου του 1831

Έσοδα *«Να λάβη» από χρέωση των παρακάτω*		*Έξοδα* *«Να δώση» σε πίστωση των παρακάτω*		
Ενοικιάσεις/εκποιήσεις κτημάτων[(i)]	75.000	Πολιτικά και διοικητικά έξοδα		
		Μισθοί όλων των Αρχών	500.000	
		Γραμματεία της Δικαιοσύνης	150.000	650.000
		Στρατιωτικά έξοδα		
		Γραμματεία των Στρατιωτικών		2.267.500
		Ναυτικά έξοδα		
		Γραμματεία των Ναυτικών		500.000
		Εκπαιδευτικά έξοδα		
		Γραμματεία Εκκλ. & Δημ. Εκπαίδευσης		100.000
Χρεώστες διάφοροι		Πιστωτές διάφοροι		
Από προσόδους του 1831[(ii)]	1.550.000	Παρακαταθήκες, γραμμάτια κ.ά.		100.000
Ταμείο	87.500	Τόκοι		
		Υπέρ μετόχων Εθνικής. Χρ. Τράπεζας		50.000
		Χρέος Εθνικής Χρημ. Τράπεζας		2.796.821
		Άλλα χρέη		
		Νέο προσωρινό δάνειο	350.000	
		Προσωρινά του Ταμείου χρέη	4.333.500	
Έλλειμμα	10.435.371	Χαρτονομίσματα φοίνικα[(iii)]	1.000.000	5.683.500
γρόσια	12.147.871		*γρόσια*	12.147.871

Σημ: [(i)]Δεκαετείς ενοικιάσεις & εκποιήσεις φθαρτών εθν. κτημάτων, με επισφαλή την άμεση είσπραξή τους. [(ii)]Επίσης επισφαλείς εισπράξεις. [(iii)]Σε κυκλοφορία έως 28.12.1831. Ας σημειωθεί κι εδώ (αναλυτικότερα βλ. Εισαγωγή) ότι για λόγους ομοιομορφίας και συγκρισιμότητας με τα προηγούμενα χρόνια, οι χρηματικές αξίες παρουσιάζονται σε γρόσια. Εδώ βέβαια, επειδή πρόκειται για ιδιαίτερη πληροφορία, αναφέρω ότι τα χαρτονομίσματα που τέθηκαν σε κυκλοφορία μέχρι 28.12.1831 ήταν 400.000 φοίνικες.
Το έλλειμμα του προϋπολογισμού υπολόγιζαν ότι θα είναι προσαυξημένο κατά τις επισφαλείς εισπράξεις (1.550.000 γρ. + 75.000 γρ.) και ότι θα έφτανε τα 12.060.371 γρόσια.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 281b, έγγρ. [171].

Σε αναφορά της Επιτροπής Οικονομίας (αρ. 18318, 28 Δεκεμβρίου 1831)[581] προς τον Αυγουστίνο Καποδίστρια σημειώνεται ότι τα ετήσια εισοδήματα του κράτους δεν αρκούσαν για τα αναγκαία σε όλες τις εθνικές υπηρεσίες αναπόφευκτα έξοδα. Επισημαίνεται ότι οι προσπάθειες του Καποδίστρια για βοηθήματα και δάνεια στο εξωτερικό από συμμάχους είχαν φέρει ικανές ποσότητες χρημάτων, τα οποία είχαν καλύψει τις χρηματικές ελλείψεις μέχρι τις αρχές του 1831. Από εκεί και πέρα ωστόσο, όπως έπαυσαν τα βοηθήματα και δεν προχώρησε το δάνειο των 60.000.000

[581]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 281b, έγγρ. 148. Υπογράφεται από τους Γ. Σταύρο, Ι. Κοντουμά, Α. Παπαδόπουλο.

φράγκων,[582] το έλλειμμα δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί. Υπολόγιζαν λοιπόν το έλλειμμα που υπήρχε στα τέλη του 1831, αλλά συλλογιζόμενοι οι συντάκτες του προϋπολογισμού τις επικρατούσες συνθήκες, θεωρούσαν ότι «η πραγματική έλλειψις εις αναπλήρωσιν των αναπόφευκτων εξόδων»[583] ήταν αρκετά υψηλότερη, ειδικά έπειτα από την πρόσθεση ποικίλων ληξιπρόθεσμων οφειλών και ποικίλων χρεών (αν και όχι άμεσα πληρωτέων).[584]

Κλείνοντας, θα συνοψίσουμε ορισμένες πτυχές των προϋπολογισμών σε επίπεδο δεκαετίας, πρώτα μ' ένα σχόλιο για τις εσωτερικές διακρίσεις που αναπτύσσονται βαθμιαία στα δύο σκέλη τους. Αρχικά, μόλο που δεν υπήρχε συνέπεια στις ταξινομήσεις, προκύπτει ότι υπήρχε μια τάση προς λειτουργικές διακρίσεις των εσόδων και των εξόδων,[585] η οποία σχετικοποιείται από τη σημασία που είχε η περαιτέρω ομαδοποίηση των εσόδων με κριτήριο τη γεωγραφική τους προέλευση.[586] Αναλυτικότερα, τα έξοδα διακρίνονται κυρίως κατά διοικητικό κλάδο (υπουργείο). Επρόκειτο για μια διάκριση που αρχικά γινόταν έμμεσα με την αναφορά σε *πολεμικά έξοδα,* σε *ναυτικά έξοδα* κ.λπ. Βαθμιαία όμως αυτή η διάκριση ανά υπουργείο γίνεται ρητή —στους γενικούς ισολογισμούς αυτή η πρακτική της καταχώρισης των εξόδων ανά υπουργείο-δημόσια υπηρεσία εφαρμόστηκε από πολύ νωρίς όπως θα δούμε. Περαιτέρω ανάλυση των εξόδων γινόταν κατά περίπτωση, με διακρίσεις που είχαν να κάνουν με το είδος τους (μισθοί, τροφοδοσίες).[587]

Από την άλλη, τα έσοδα στους προϋπολογισμούς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1820 διακρίνονταν πρωτίστως με κριτήριο τη γεωγραφική τους προέλευση. Κι αυτό αποτελεί μια όψη από τη διαδικασία ενσωμάτωσης επιμέρους περιοχών στην εθνική επικράτεια (σε άλλες μορφές οικονομικής απεικόνισης, όπως στο γενικό ισολογισμό του 1825, τα έσοδα δεν διακρίνονται από γεωγραφική άποψη αλλά κατά είδος: πρόσοδοι, εθνικές ομολογίες κ.λπ.). Η κατ' είδος ταξινόμηση εμφανίζεται στον

---

[582]. Στο ίδιο, φάκ. 281b, έγγρ. 148.

[583]. Στο ίδιο, φάκ. 281b, έγγρ. 148.

[584]. Στο ίδιο, φάκ. 281b, έγγρ. 148.

[585]. Emanuele Morselli, *Πρώτα στοιχεία*, ό.π., σ. 34.

[586]. Τα έξοδα δεν ταξινομούνταν γεωγραφικά. Εδώ, στους προϋπολογισμούς των πρώτων ετών οι ταξινομήσεις των εξόδων κατά περιοχή ήταν μέρος των δικών μας επεξεργασιών, ούτως ώστε να είναι δυνατές οι συγκρίσεις με τα έσοδα, τα οποία ήταν ήδη γεωγραφικά κατανεμημένα στην πηγή.

[587]. Περισσότερα γι' αυτά τα συστήματα βλ. Emanuele Morselli, *ό.π·* Δ. Π. Καράγιωργα, *Δημόσια Οικονομική 2. Οι δημοσιονομικοί θεσμοί*, Αθήνα 1981, σ. 49.

προϋπολογισμό του 1829. Τότε τα έσοδα εμφανίζονται καταρχάς με βάση την πηγή τους (πρόσοδοι, δασμοί, ξένη βοήθεια κ.λπ.) και η γεωγραφική προέλευση ναι μεν διατηρείται σε εκτενέστερες απεικονίσεις, αλλά ως δευτερεύον κριτήριο ταξινόμησης.[588] Ασφαλώς οι παραπάνω διακρίσεις ήταν υπό σχηματισμό, έτσι όμως που προς τα τέλη της δεκαετίας είχε κατακτηθεί μια υψηλή οργάνωση και ομοιομορφία στη δόμηση και στη μορφή του προϋπολογισμού.[589]

Από θεωρητική άποψη, η διάκριση σε έσοδα και έξοδα είναι αρτιότερη εφόσον τα μεγέθη στις δύο πλευρές του προϋπολογισμού εμφανίζονται ακαθάριστα,[590] χωρίς να συμψηφίζονται μεταξύ τους: χωρίς π.χ. να αφαιρούνται από τα έσοδα τα έξοδα που απαιτεί η βεβαίωση και η είσπραξή τους. Σ' αυτό το σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία η περίπτωση των προσόδων το *Εικοσιένα*, οι οποίες ήταν το κυριότερο προϋπολογιζόμενο έσοδο και από μια άποψη εγγράφονταν καθαρές στον προϋπολογισμό, απαλλαγμένες από τα έξοδα: με την εκμίσθωση των προσόδων τα έξοδα της συλλογής βάρυναν το φορο-ενοικιαστή.[591] Στους προϋπολογισμούς, λοιπόν, η διάκριση έσοδα – έξοδα τηρήθηκε με τον παραπάνω τρόπο, χωρίς μάλιστα να προκαθορίζεται ποια έσοδα θα κάλυπταν συγκεκριμένες ανάγκες,[592] αν και στην πράξη τέτοιες πρακτικές εντοπίζονται, όπως θα δούμε αλλού.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι τα συνολικά μεγέθη στους προϋπολογισμούς είναι σ' ένα βαθμό επηρεασμένα από τις εκάστοτε κατηγορίες των εσόδων και των εξόδων και τον τρόπο που ενσωματώνονται στον προϋπολογισμό.

---

[588]. Γενικότερα για την ταξινόμηση με βάση την πηγή των εσόδων *στο ίδιο*, σ. 52.

[589]. Δεν είναι έτσι παράδοξο που σε έναν προϋπολογισμό της πρώτης τριμηνίας του 1831, ο οποίος καταρτίστηκε από τη Γραμματεία των Στρατιωτικών, τα έξοδα διακρίνονται σε κεφάλαια, τα κεφάλαια διακρίνονται σε μερίδες, οι μερίδες σε άρθρα. Φαίνεται δηλαδή μια πρώιμη μορφή της διαδεδομένης αργότερα διάκρισης των προϋπολογισμών σε τμήματα κ.λπ. Παρατίθεται εδώ απόσπασμα προϋπολογισμού της επί των Στρατιωτικών Γραμματείας για το διάστημα Ιανουαρίου – Μαρτίου 1831, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 177, έγγρ. 243. Την ίδια δομή ακολουθεί κι ανάλογος λογαριασμός που αφορούσε την περίοδο 15 Μάη – 30 Σεπτέμβρη 1832, βλ. *ΕΕ*, φ. 60-61 (14.12.1832). Ασφαλώς, δεν είναι τυχαίο ότι μια τέτοια καινοτομία εφαρμόστηκε σε ένα λογιστικό θέμα του στρατού. Για τις ταξινομήσεις που γίνονται αργότερα, το 1836, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Π, φάκ. 175, έγγρ. 20-21, 109-118.

[590]. Νικόλαος Μπάρμπας, *Στοιχεία δημοσιονομικού δικαίου,* ό.π., σ. 33-34.

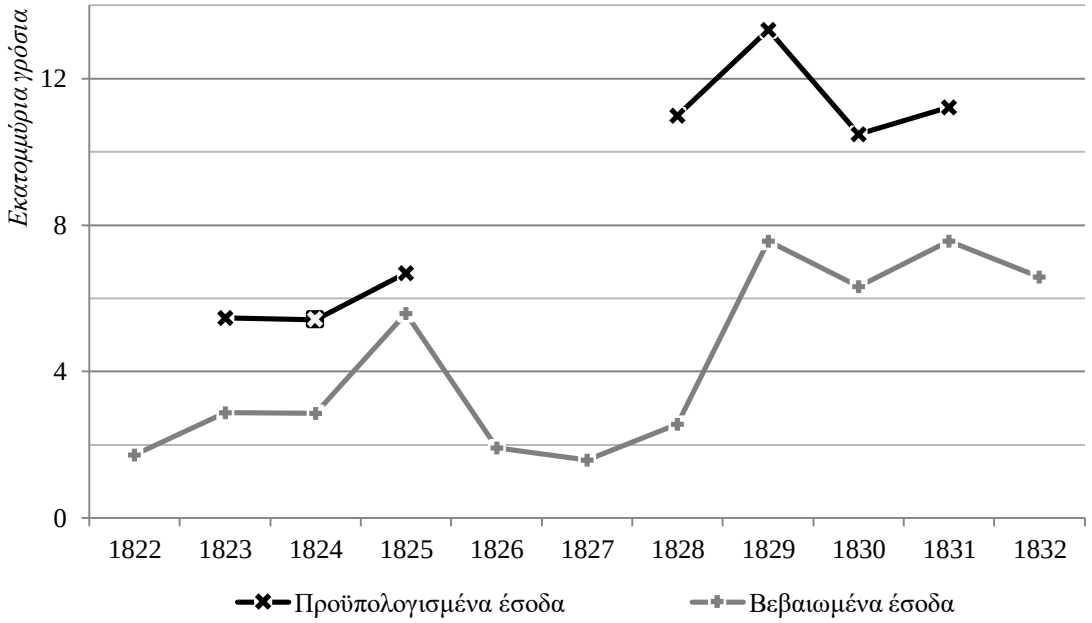
[591]. Ας σημειωθεί ως προς αυτό, ότι η πρώτη φορά που προβλέφθηκαν έξοδα για τη συλλογή των προσόδων απευθείας από το κράτος, μόλο που τελικά δεν προχώρησε κάτι τέτοιο, ήταν στον προϋπολογισμό του 1828.

[592]. Πρόκειται για την αρχή του *μη ειδικού προορισμού των εσόδων*. Αυτή η αρχή αφορά τη γενική φορολογία όχι τα τέλη. Από την άλλη πλευρά είναι ο κανόνας *της ειδικότητας των πιστώσεων*. Για περισσότερα *στο ίδιο*, σ. 37-38, 67.

Μολαταύτα οι προϋπολογισμοί φανερώνουν την εκάστοτε εικόνα που σχηματίζουν οι αρχές για τις ανάγκες και τους δυνητικά διαθέσιμους τακτικούς πόρους. Ειδικά από τη σκοπιά των εσόδων, η υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στα προϋπολογισμένα και στα βεβαιωμένα τακτικά έσοδα (βλ. *Διάγραμμα* 3-3), αποτελεί στοιχείο ότι ο προϋπολογισμός κατέστη οικονομικό εργαλείο. Σαφώς τα βεβαιωμένα έσοδα ήταν χαμηλότερα από τα προϋπολογισμένα. Μολοντούτο, στα μεγέθη αντικατοπτρίζεται η βούληση των κυβερνήσεων ως προς τα έσοδα, η οποία σ' ένα βαθμό επιβεβαιώνεται από την άποψη ότι τα βεβαιωμένα έσοδα ακολούθησαν την ίδια πορεία με τα προϋπολογισμένα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-3

Εξέλιξη προϋπολογισθέντων - βεβαιωμένων τακτικών εσόδων 1822-1832

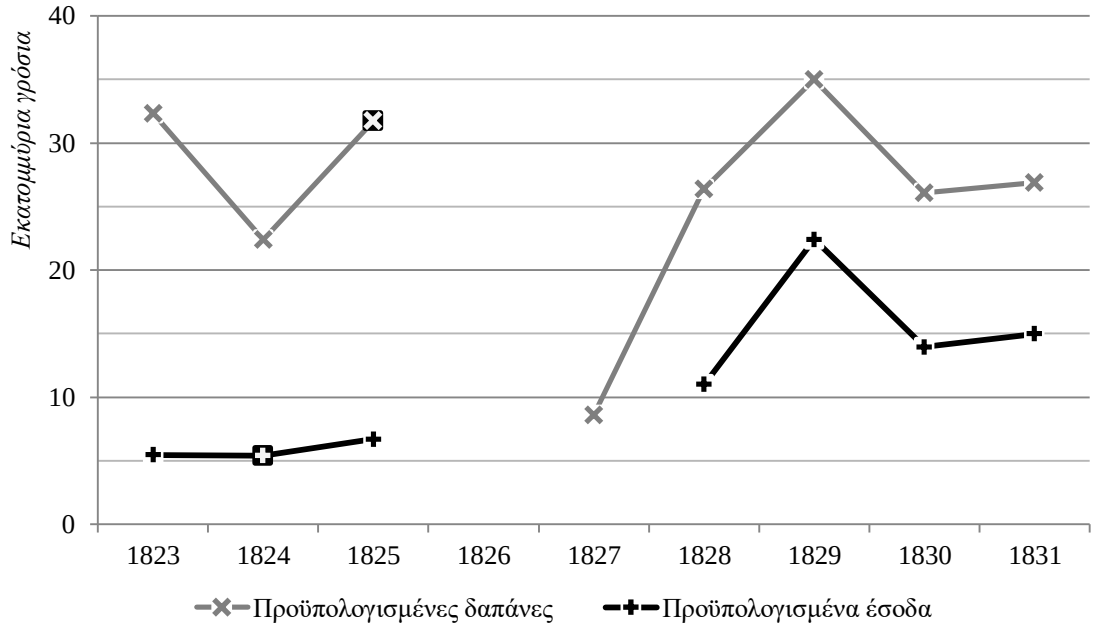
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.· *Παράρτημα* 3.2.[593]

[593]. Διευκρινήσεις: 1η) Εξαιρέθηκαν έσοδα και έξοδα σχετικά με την Κρήτη του 1823 και 1824, όπως και έξοδα για τις περιοχές του Ολύμπου και της Ηπείρου κατά το 1824 ούτως ώστε τα στοιχεία να αφορούν χονδρικά την ίδια περίπου έκταση. 2η) Το ύψος των προϋπολογισμένων έσοδα του 1824 είναι υπόθεση του γράφοντα βάσει της πορείας των βεβαιωμένων προσόδων. 3η) Επειδή ο προϋπολογισμός του 1825 δημιουργήθηκε από επιμέρους προϋπολογισμούς υπουργείων κι επειδή δεν βρέθηκε ο προϋπολογισμός του Υπουργείου των Ναυτικών, προστέθηκε εδώ ο μέσος όρος των ναυτικών εξόδων της προηγούμενης διετίας. 4η) Τα έξοδα του 1827 ήταν για ένα τρίμηνο. 5η) Από το 1828 αφαιρέθηκαν οι τόκοι και το χρεολύσιο για το εξωτερικό χρέος και οι τόκοι για το εσωτερικό χρέος, επειδή υπολογίστηκαν μόνο αυτή τη χρονιά βάσει την προσδοκίας που υπήρχε για νέο δάνειο —οπότε έπρεπε να εμφανιστεί και αυτή η υποχρέωση— και για να τονιστούν οι συνολικές χρηματοδοτικές ανάγκες.

Ας συμπεριλάβουμε τώρα στην οπτική μας και τα δύο σκέλη του προϋπολογισμού (*Διάγραμμα* 3-4). Από την εξέλιξη αυτής της σχέσης μπορεί κανείς να κατανοήσει τη βελτίωση της λειτουργικότητας του προϋπολογισμού προς τα τέλη της δεκαετίας. Το έλλειμμα στους προϋπολογισμούς που καταρτίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας ήταν κατά μέσο όρο στο ½ του ελλείμματος των πρώτων επαναστατικών χρόνων. Αφενός γιατί τα πρώτα χρόνια, στο σκέλος των εσόδων, προϋπολογίζονταν μόνο οι πρόσοδοι, έτσι η συρρίκνωση του ελλείμματος εξέφραζε σ' ένα βαθμό την ένταξη στον προϋπολογισμό νέων κατηγοριών εσόδων, που σε αρκετές περιπτώσεις υπήρχαν και τα πρώτα χρόνια, αλλά δεν είχαν ενταχθεί στον προϋπολογισμό. Αφετέρου, η μείωση του ελλείμματος στα τέλη της δεκαετίας είχε να κάνει με τη λήξη του πολέμου και τη δημιουργία ευνοϊκότερων προσδοκιών ως προς την απόδοση των εσωτερικών πηγών άντλησης πόρων.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-4

Η εξέλιξη των προϋπολογισθέντων εσόδων και εξόδων 1823-1831

Πηγή: *Παράρτημα* 3.2.[594]

Με βάση τώρα τους προϋπολογισμούς που καταρτίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας, οι οποίοι ήταν πιο ολοκληρωμένοι από τους προηγούμενους, φαίνεται ότι τα έξοδα και τα έσοδα παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτα υψηλή συσχέτιση μεταξύ τους

[594]. Για ορισμένες διευκρινήσεις βλ. υποσ. 593.

και συμμεταβάλλονται αναλογικά. Από μια άποψη η κορύφωση του 1829, επιβεβαιώνει και τη γενική αίσθηση που υπάρχει με την ηγεμονία του καποδιστριακού κυβερνητικού πόλου, η οποία το 1829 πρέπει να έφτασε στο υψηλότερο σημείο της. Θα ήταν όμως περιοριστικό να θεωρηθεί ότι η αναλογική μείωση των εσόδων και των εξόδων το 1830 και το 1831 ήταν που εξέφραζε αμιγώς μια διαδικασία κυβερνητικής υποχώρησης. Η συρρίκνωση του προϋπολογισμού το 1830-31 ήταν σύνθετο ζήτημα.

Μια ακόμη πτυχή είναι η προτεραιότητα στα έσοδα ή στα έξοδα. Για τα πρώτα χρόνια θα ήταν μάλλον περιοριστικό να ισχυριστεί κανείς ότι ήταν η διαθεσιμότητα των εσόδων που προσδιόριζε το μέγεθος των δαπανών. Αυτό που συνέβαινε ήταν εν μέρει το αντίστροφο: αποφασιζόταν ένα σχέδιο άμυνας για τον πόλεμο και βάσει αυτού γινόταν μια χονδρική έκφραση αυτού του σχεδίου σε χρηματικές αξίες και παράλληλα προβλέπονταν τα υπόλοιπα έξοδα για τη λειτουργία της Διοίκησης. Ο πόλεμος και η συγκρότηση δημόσιων λειτουργιών ήταν οι σπουδαιότερες διαδικασίες που ήταν άμεσα συνυφασμένες με την πραγματοποίηση δαπανών και οι δαπάνες με τη σειρά τους απαιτούσαν έσοδα για να πραγματοποιηθούν.[595] Από την άλλη, το σκέλος των τακτικών εσόδων τα πρώτα χρόνια μεταβληθηκε οριακά στο σύνολό του και όπως είδαμε υπολειπόταν κατά πολύ του σκέλους των εξόδων, με τη διαφορά να επιχειρείται κάθε φορά να καλυφθεί με ποικίλα έκτακτα έσοδα.

Στο Α΄ Σύνταγμα του 1822 η προβλεπόμενη διαδικασία ήταν το Εκτελεστικό να παρουσιάζει στο Βουλευτικό τον προϋπολογισμό των εξόδων και το Βουλευτικό να εγκρίνει τον προϋπολογισμό των προσόδων και των εξόδων.[596] Στο Β΄ Σύνταγμα του 1823 δε γίνεται λόγος για την αρμοδιότητα του Εκτελεστικού και επαναλαμβάνεται αυτούσια η παραπάνω αρμοδιότητα του Βουλευτικού. Στο Γ΄ Σύνταγμα τέλος του 1827 αναφέρεται ότι αρχικά συζητείται ο προϋπολογισμός των εξόδων που παρουσιάζει ο

[595]. Ας υπενθυμίσουμε εδώ «(…) μια από τις σημαντικότερες δομικές ιδιοτυπίες, ένα από τα σημεία-κλειδιά, του "κράτους" γενικώς (…). Για (…) τον μεμονωμένο αστό, γίνεται (…) όλο και πιο έντονα συνήθεια και αναγκαιότητα να ρυθμίζει τα έξοδά του αυστηρά βάσει των εσόδων του. Στον προϋπολογισμό ενός κοινωνικού συνόλου αντιθέτως τα έξοδα είναι το σταθερό σημείο αναφοράς, και από εκεί εξαρτώνται τα έσοδα, δηλαδή οι φόροι που απαιτούνται από τα μεμονωμένα μέλη της κοινωνίας βάσει του φορολογικού μονοπωλίου (…). Το μόνο όριο που τίθεται στις οικονομικές ανάγκες της κεντρικής διοίκησης το συνιστά η φοροδοτική ικανότητα του κοινωνικού συνόλου και η κοινωνική ισχύς των επί μέρους ομάδων εντός της εν σχέσει προς δικαιούχους του φορολογικού μονοπωλίου», Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού Β΄*, ό.π., σ. 250-251. Βλ. επίσης: Άγγελος. Θ. Αγγελόπουλος, *Δημόσια Οικονομική*, Αθήνα 1962, σ. 10-11 και 25· Maurice Duverger, *Δημόσια Οικονομία*, μτφρ. Νικόλαος Χρ. Τότσης – Αθανάσιος Τσάκωνας, Αθήνα 1979, σ. 36.

[596]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 28, 31.

Κυβερνήτης και έπειτα χορηγούνται από τη Βουλή οι αναγκαίοι πόροι.[597] Σε επίπεδο προβλέψεων μάλλον για προτεραιότητα των εξόδων μπορεί κανείς να μιλήσει κατά τα πρώτα χρόνια.

Η παραπάνω προτεραιότητα μάλιστα αποτυπώνεται και στη διάρθρωση που είχαν οι προϋπολογισμοί, καθώς τα πρώτα χρόνια και μέχρι το 1827, καταγράφονται πρώτα τα έξοδα. Αντίθετα από τα τέλη του 1828 έως το 1831 η σειρά αντιστρέφεται: πρώτα καταχωρούνται τα έσοδα και έπειτα τα έξοδα (εκτός από έναν προϋπολογισμό στα τέλη του 1831). Τότε είναι που άρχισαν να αλληλοεπηρεάζονται περισσότερο τα δύο σκέλη του προϋπολογισμού, καθώς διαμορφώνονταν σ' ένα βαθμό δυνατότητες: η μερική βελτίωση των συνθηκών ως προς τη διαθεσιμότητα των πόρων άφηνε περιθώρια για υψηλότερες δαπάνες και το αντίστροφο, οι προτεραιότητες στις νέες συνθήκες, ανελαστικές κι αυτές από τη σκοπιά του βαθέματος της κρατικής συγκρότησης, διαμόρφωναν προσδοκίες για υψηλότερα έσοδα.

Τα συνολικά μεγέθη του προϋπολογισμού επί Καποδίστρια διαμορφώνονταν από τ' ανοιχτά ζητήματα και τις νέες προτεραιότητες που σήμανε η λήξη του πολέμου, από δημοσιονομικές επιλογές (τροποποιήσεις στο φορολογικό καθεστώς, οικονομία στις δαπάνες) και φυσικά τις προσδοκίες σχετικά με τις διαθεσιμότητες σε πόρους από το εξωτερικό και το εσωτερικό (κι εδώ είναι που μετρούσε, αφενός η στάση που τηρούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, αφετέρου οι εσωτερικές πολιτικές διεργασίες).

Το ύψος των προϋπολογισμένων εξόδων, τόσο τα πρώτα χρόνια, όσο και στα τέλη της δεκαετίας ήταν περίπου στα ίδια επίπεδα, με τη διαφορά ότι μεταβλήθηκαν σ' ένα βαθμό το περιεχόμενο τους και οι προτεραιότητες (βλ. *Διάγραμμα 3-5*). Η πρόβλεψη για πολιτικές δαπάνες διατηρήθηκε περίπου στα ίδια επίπεδα —ίσως ξενίζει αυτή η εικόνα, αλλά οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες.[598] Από 1828 οι προβλεπόμενες δαπάνες για το ναυτικό περιορίστηκαν στο μισό. Ενώ, δηλαδή, τα πρώτα χρόνια, η προστασία της Επανάστασης ήταν συνυφασμένη σε μεγάλο βαθμό με τις ναυτικές επιχειρήσεις, από το 1828 η μέριμνα πέφτει προς τη συγκρότηση στρατού ξηράς και προς αυτή την κατεύθυνση προσανατολίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του

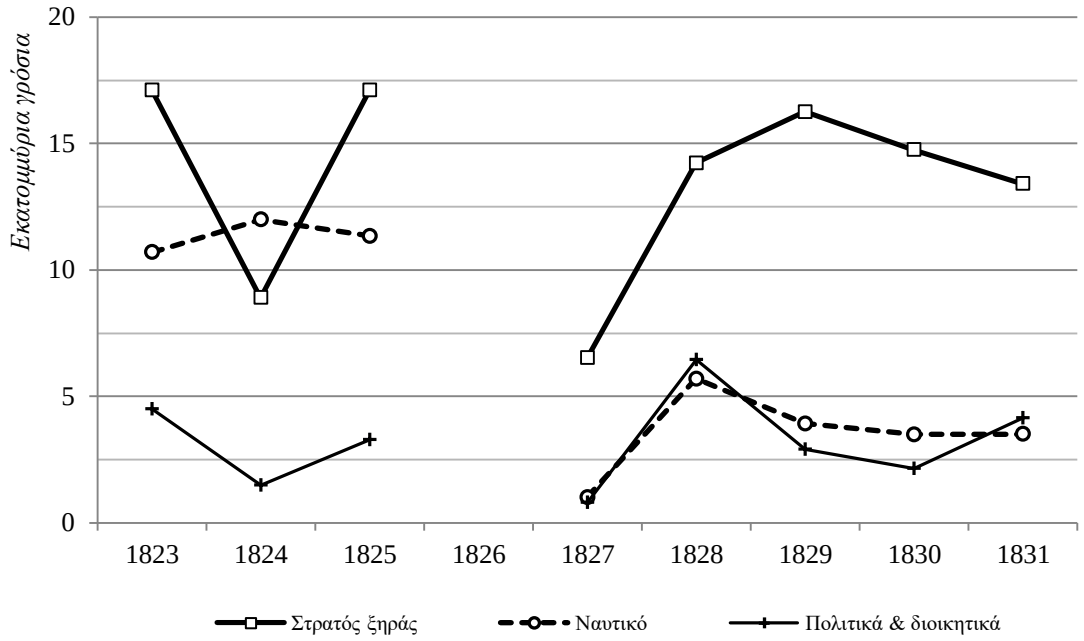
[597]. *Στο ίδιο*, σ. 656.

[598]. Μεταξύ άλλων επειδή, τα πρώτα χρόνια, οι προϋπολογισμοί δεν περιείχαν μόνο τα έξοδα για την υφιστάμενη διοίκηση (τοπική και κεντρική) αλλά και τα έξοδα που απαιτούσε η συγκρότηση νέων οργανισμών: το 1825 προβλέπουν π.χ. έξοδα για τη συγκρότηση ενός αρτιότατου επαρχιακού οργανισμού, ο οποίος γνωρίζουμε ότι τελικά δεν κατορθώθηκε να οργανωθεί.

προϋπολογισμού, για το μετασχηματισμό των ένοπλων ομάδων σε τακτικότερη μορφή στρατού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-5

Η εξέλιξη των κυριότερων προϋπολογισθέντων εξόδων 1823-1831

Πηγή: *Παράρτημα* 3.2.[599]

Οι επιλογές, λοιπόν, στο σκέλος των δαπανών ήταν αρκετά ανελαστικές. Ακριβώς γι' αυτό, το γενικό επίπεδο των δαπανών, μόλο που λήγει ο πόλεμος, διατηρήθηκε ψηλά. Αυτό που αλλάζει είναι το περιεχόμενό τους, αφού με τη λήξη του πολέμου τέθηκε το ζήτημα της ανασυγκρότησης και ήρθαν στην επιφάνεια νέες μορφές εξόδων (πρόνοια, επιδιορθώσεις υποδομών).[600] Αυτή η διαφοροποίηση προσανατολισμού των δαπανών είναι που —με μεγαλύτερη ευχέρεια σε σχέση με το παρελθόν— επιτρέπει στη κυβέρνηση ν' αρχίζει να επηρεάζει σ' ένα βαθμό το ύψος των επιμέρους εξόδων, εκφράζοντας μέσα απ' αυτό πολιτικές επιλογές (τέτοιο παράδειγμα ήταν φυσικά τα στρατιωτικά έξοδα).

Με τη λήξη του πολέμου διαμορφώνονται οι συνθήκες για τη μετάβαση σε τακτικότερες μορφές οργάνωσης του στρατού και οι στρατιωτικές δαπάνες στρέφονται

[599]. Για ορισμένες διευκρινήσεις βλ. υποσ. 594.

[600]. Βλ. και τα σχετικά σχόλια του Ι. Καποδίστρια όπως δημοσιεύονται στο: *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 314.

αμιγώς σ' αυτή τη διαδικασία. Η ίδρυση αρχικά των *Χιλιαρχιών* σήμανε μια σοβαρή δαπάνη για το υπό συγκρότηση κράτος που καθίσταται φανερή στον προϋπολογισμό του 1829. Τότε, όπως ειπώθηκε, καταγράφηκαν τα υψηλότερα έξοδα (και έσοδα) επί Καποδίστρια. Στα τέλη ωστόσο του 1829 έγινε ένα ακόμη βήμα προς την τακτικοποίηση του στρατού με την αντικατάσταση των Χιλιαρχιών από τα *Ελαφρά Τάγματα*. Η νέα μορφή οργάνωσης απαιτούσε χαμηλότερη δαπάνη,[601] κι αυτό εκφράστηκε στα συνολικά μεγέθη του σκέλους των εξόδων, στους προϋπολογισμούς του 1830-31, επειδή τα στρατιωτικά έξοδα ήταν η κυριότερη δαπάνη του προϋπολογισμού (*Διάγραμμα 3-5*). Αυτή η πορεία των δαπανών επηρέασε σ' ένα βαθμό τις απαιτήσεις από το σκέλος των εσόδων: αυξημένες για το 1829 σε σχέση με το 1828.

Έπειτα, όπως σημειώθηκε νωρίτερα, τα μεγέθη των προϋπολογισμένων εσόδων στα τέλη της δεκαετίας, πέρασαν σ' άλλη υψηλότερη κλίμακα, επειδή προστέθηκαν σ' αυτά νέες κατηγορίες εσόδων (επρόκειτο για έσοδα που ήδη υπήρχαν, αλλά δεν είχαν ενταχθεί στον προϋπολογισμό, όπως έχει σημειωθεί). Ταυτόχρονα, τότε, ήταν λιγότερες οι εστίες πολέμου στην επικράτεια, δημιουργήθηκαν ομαλότερες συνθήκες και υψηλότερες αξιώσεις για τα ποσά που απέδιδαν οι μηχανισμοί συλλογής των δημόσιων προσόδων. Θετικές προσδοκίες παρήγαγε επίσης η στάση της Γαλλίας και της Ρωσίας, τα βοηθήματα των οποίων παρείχαν άμεση ρευστότητα στην κυβέρνηση. Προς την ίδια κατεύθυνση συνέβαλε και η προσδοκία ποσού έναντι του δανείου που έλπιζε να εξασφαλίσει η ελληνική πλευρά.

Από το 1828 στο 1829 επομένως υπήρχαν επιπρόσθετα οι προϋποθέσεις για περισσότερα έσοδα και γι' αυτό αυξάνονται οι προβλέψεις των εσόδων στον προϋπολογισμό του 1829. Όμως κατά το πρώτο εξάμηνο του 1830, διαμορφώνονται συνθήκες που επηρεάζουν αρνητικά τις προβλέψεις για τα οικονομικά του κράτους.[602] Και αργότερα οι εκτιμήσεις αυτές παραμένουν το ίδιο δυσμενείς. Διαμορφώθηκαν χαμηλότερες προσδοκίες σε σχέση με τη ροή των βοηθημάτων από το εξωτερικό (στάση Αγγλίας, Ιουλιανή Επανάσταση στη Γαλλία) και για τη σύναψη δανείου. Πλάι σ' αυτούς τους λόγους θα πρέπει να προστεθεί η αντιπολίτευση στο εσωτερικό και η ατυχής τελικά προσπάθεια της κυβέρνησης να εκχρηματίσει την είσπραξη των κυριότερων φόρων, στο πλαίσιο της οποίας είχε αποφασιστεί η μείωση της δημόσιας

[601]. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική*, ό.π., σ. 118-120, 205.

[602]. Αναλυτικότερα, Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 198-199.

γαιοπροσόδου από 20% σε 15%.[603] Η μείωση των προϋπολογισμένων εσόδων από το 1829 στο 1830 ασφαλώς δεν ήταν θεαματική. Δικαιολογείται όμως από τις παραπάνω όψεις της πραγματικότητας.

Φανερώνεται λοιπόν από όσα προηγήθηκαν ότι η πρακτική του προϋπολογισμού συνυφάνθηκε με τη διακυβέρνηση των πραγμάτων, ακόμη και στις πιο δύσκολες στιγμές της Επανάστασης. Επίσης ότι δεν παρέμεινε στη σφαίρα των αρχών, αντίθετα εντός της αφομοιώθηκαν υφιστάμενες διαχειριστικές εμπειρίες και συνυφάνθηκαν από κοινού σε μια νέα μορφή αναπαράστασης και διαχείρισης της οικονομικής πραγματικότητας. Και ακόμη ότι μέσα από την άσκηση αυτής της πρακτικής άρχισε να υφίσταται στη σφαίρα των δημόσιων οικονομικών ένα σύστημα διακυβέρνησης κατά τα πρότυπα της *republic*. Έτσι σχηματιζόταν και ανασχηματιζόταν ένα νέου τύπου εργαλείο, το οποίο φανερώνει σε μια επιμέρους όψη της κρατικής συγκρότησης, στα δημόσια οικονομικά, ότι το ίδιο το υπό συγκρότηση κράτος καθίστατο ο γενικός λειτουργός των κοινών υποθέσεων και των διαδικασιών ενσωμάτωσης των ελληνικών πληθυσμών, ιδίως των πολλών τοπικών κοινωνικών σχηματισμών τους σ' ένα λίγο πολύ ενιαίο κρατικό σύστημα δημοσιονομικών σχέσεων.

[603]. Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *Η φορολογία της πρωτογενούς παραγωγής στην Ελλάδα (1828 – 1862)*, Δ.Δ. ΕΚΠΑ, ΝΟΠΕ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 1992, σ. 46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΗ

Με το κλείσιμο των εργασιών της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, στις 15 Ιανουαρίου του 1822, σχηματίστηκε η Διοίκηση. Έμεινε για λίγες μέρες στην Επίδαυρο και στις 31 Ιανουαρίου άρχισε της εργασίες της στην Κόρινθο. Τότε είναι που αρχίζει η ιστορία της καταγραφής των οικονομικών δοσοληψιών της εθνικής Διοίκησης, με τη διαδεδομένη στους κύκλους των εμπόρων διπλογραφική μέθοδο. Πρόκειται για ένα ιστοριογραφικά αγνοημένο πεδίο, μόλο που η μορφή του συστήματος καταγραφής και το περιεχόμενο των καταγραφών αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες όψεις για τα οικονομικά του υπό συγκρότηση κράτους και για την εξέλιξη αυτής της συγκρότησης.

Αναφορές στη βιβλιογραφία για τη μορφή του συστήματος καταγραφής υπάρχουν λιγοστές. Τονίζεται ότι βασίστηκαν στη λογιστική που τηρούσαν οι έμποροι στις δικές τους υποθέσεις. Γίνεται αναφορά σε μια διάταξη του 1824 ως απαρχή των κανόνων για τη διαχείριση του δημοσίου χρήματος και θεωρείται ότι ουσιαστικότερες διατάξεις προς αυτή την κατεύθυνση τέθηκαν προς εφαρμογή το 1828.

Όπως θα φανεί εδώ, η ενσωμάτωση της εμπορικής λογιστικής στο πλαίσιο της εθνικής Διοίκησης και η προσαρμογή της στις ανάγκες των πρώιμων λογαριασμών του αναδυόμενου εθνικού νοικοκυριού, είχε σπουδαία σημασία, από την άποψη ενός εγχειρήματος ελέγχου των δοσοληψιών που πραγματοποιούνταν στ' όνομα και στο πλαίσιο των οικονομικών της Διοίκησης. Εδώ λοιπόν πρόκειται να εστιάσουμε αρχικά στο λογιστικό σύστημα που εφαρμόστηκε το *Εικοσιένα*, το οποίο μαζί με τις σχετικές διατάξεις για τη διαχείριση του δημοσίου χρήματος και άλλες διαδικασίες, σήμανε την απαρχή μιας λογιστικής που παριστάνει το έθνος ως οικονομική μονάδα· και την απαρχή ενός λογιστικού διπλογραφικής λογικής που συνδέει τη διαχείριση με τη νομιμοποίηση και τη νομιμότητα στο πλαίσιο του υπό συγκρότηση κράτους.

Ακολούθως, ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιεχόμενο των γενικών λογαριασμών. Αναφέρομαι σε *Ισοζύγια* και *Ισολογισμούς* που σχηματίστηκαν με βάση τις πηγές και επεξεργασίες του γράφοντος μέσα από τη μέθοδο που ακολουθούσαν το *Εικοσιένα*, είτε εντοπίστηκαν ήδη έτοιμοι, όπως τους είχαν αναπαραστήσει οι διοικητικές αρχές του οικονομικού κλάδου. Ωστόσο δεν πρόκειται να εξαντληθεί το ενδιαφέρον εδώ στο σύνολο του περιεχομένου αυτών των λογαριασμών.[604] Αυτό που μας απασχολεί προς το παρόν είναι το οικονομικό κύκλωμα που σχηματίζεται με επίκεντρο τις δοσοληψίες στο πλαίσιο των οικονομικών της Διοίκησης, το οποίο αναπαριστά το υπό συγκρότηση εθνικό κράτος ως οικονομική μονάδα. Και από μια πιο γενική άποψη, φανερώνει τη δυναμική της διαδικασίας κατά την οποία οι φορείς της επαναστατικής εξουσίας συγκροτούν το κράτος, ενσωματώνουν την κοινωνία βαθμιαία κι ενσωματώνονται σ' αυτό.[605]

[604]. Όπως σημειώθηκε εισαγωγικά, εδώ περιοριζόμαστε στους γενικούς ισολογισμούς. Το σύνολο των εγγραφών απαιτεί μια ξεχωριστή μελέτη, η οποία σύντομα θα ακολουθήσει καθώς το υλικό είναι ήδη επεξεργασμένο για τις ανάγκες της παρούσας προβληματικής.

[605]. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η διακλάδωση κυκλωμάτων εκκαθάρισης πληρωμών ήταν ήδη ανεπτυγμένη μέσω του συστήματος της φορο-ενοικίασης, βλ. Şevket Pamuk, *A Monetary History*, ό.π., σ. 86. Αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι η ανάδυση ενός τέτοιου κυκλώματος με επίκεντρο την επαναστατική διαδικασία.

4.1 Τεχνικές τομές στη σφαίρα της δημοσιονομικής διαχείρισης

> *—Και τι οφέλη δεν παρέχει στον έμπορο η διπλογραφία! (...) κάθε καλός διαχειριστής θα 'πρεπε να την εισαγάγει στην οικονομία του.*
> *—"Να με συμπαθάς", είπε χαμογελώντας ο Βίλχεμ, "αλλά ξεκινάς απ' τον τύπο σα να ήταν η ουσία· με αυτές τις προσθέσεις και τους ισοσκελισμούς, ξεχνάς το βαθύτερο ισοζύγιο της ζωής".*
> *—Κρίμα, φίλε μου, που δεν βλέπεις πως εδώ τύπος και ουσία είναι ένα και αυτό (...).*[606]

Το ενδιαφέρον για τεχνικές σχετικές με την οικονομική διοίκηση όπως η διπλογραφία, η επιστολογραφία και σ' ένα περιορισμένο κύκλο η πολιτική οικονομία, είχε εκδηλωθεί πριν την Επανάσταση του 1821. Όπως είναι γνωστό είχε προέλθει μέσα από πρωτοβουλίες κύκλων του *Νέου Ελληνισμού*, οι οποίοι είχαν αρχίσει να έρχονται σε επαφή με τον επικεντρωμένο στο εμπόριο οικονομικό στοχασμό και να υιοθετούν περίτεχνες λογιστικές τεχνικές. Τις δεύτερες για να βελτιώσουν τις επαγγελματικές τους επιδόσεις και τον πρώτο για να μάθουν πώς λειτουργούν οι οικονομικοί μηχανισμοί και γενικότερα για να γνωρίσουν τον κόσμο, όπως τον κωδικοποιούσε η νέα επιστήμη. Όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, η *διπλογραφική λογιστική μέθοδος* ήταν πλατιά διαδεδομένη σε κύκλους εμπόρων. Έτσι υπήρχαν οι τεχνικές προϋποθέσεις και η γνώση τους, ώστε να υπηρετηθεί η αποτύπωση της δημόσιας οικονομικής διαχείρισης.

Από την άλλη, από προσεγγίσεις που αναφέρονται στο *λογιστικό* κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης θεωρείται ότι έφτασε το 1824 για να καθοριστούν υποτυπώδεις διατάξεις σχετικές με τη διαχείριση του δημοσίου χρήματος· ότι συστηματικότεροι τέτοιοι κανόνες άρχισαν να καθιερώνονται το 1828·[607] και ότι όσα σχετικά προηγήθηκαν ήταν «δοκίμια άνευ αλληλουχίας και ενότητος, άνευ αποτελέσματος».[608] Ασφαλώς, η υιοθέτηση αρτιότερων συστημάτων συνεπάγεται μια

---

[606]. Γκαίτε, *Τα χρόνια μαθητείας του Βίλχελμ Μάιστερ*.

[607]. Βασίλειος Δ. Γεωργαντάς, *Τα δημόσια οικονομικά*, ό.π., σ. 23· Μιλτιάδου Αθ. Οικονομίδου, *Δημόσιον λογιστικόν (κείμενον και ερμηνεία)*, Κέρκυρα 1936, σ. 11· Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημόσιες πρόσοδοι», *Οικονομική ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 106-107· Θεοφάνης Πάκος, «Οι αφετηρίες των δημοσιονομικών θεσμών», *στο ίδιο*, σ. 327.

[608]. *Δημόσιον λογιστικόν. Έκθεσις του επί των οικονομικών υπουργού*, Αθήνα 1859, σ. 1, από την εισηγητική έκθεση του υπουργού Δ. Χρηστίδη.

αυτόματη σύγκριση με ό,τι σχετικό είχε προηγηθεί, αλλά αυτό δεν αναιρεί την αυτοτελή σημασία παλαιότερων πρακτικών στις συνθήκες που εφαρμόστηκαν. Κι εδώ, μέσα από την ανάδειξή τους πρόκειται να καταστεί φανερό, σε ποιο βαθμό επρόκειτο για υποτυπώδεις διατάξεις, χωρίς συνοχή και σε τελική ανάλυση χωρίς εφαρμογή.

Από την παρούσα προσέγγιση προκύπτει ότι βήματα λογιστικής οργάνωσης στη δημόσια σφαίρα ανιχνεύονται από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης· ότι το διπλογραφικό σύστημα που πριν το 1821 είχε πλατιά υιοθετηθεί σε κύκλους εμπόρων και που είναι γνωστό ότι σ' αυτό βασίστηκαν το *Εικοσιένα* για ν' αποτυπώσουν τις δοσοληψίες τους, άρχισε να εφαρμόζεται τουλάχιστον από τις αρχές του 1822 στην δημόσια οικονομική διαχείριση· ότι αυτό το σύστημα προσαρμόστηκε, ώστε να εκφράζει λογαριασμούς εθνικής διαχείρισης και συνδυάστηκε με κάποιους πρώτους ενιαίους κανόνες για τη διαχείριση των δημοσίων πόρων. Έτσι που θα μπορούσε να γίνει λόγος για μια μορφή λογιστικού, που από τις αρχές του 1822 έως και την Καποδιστριακή περίοδο, αναπτύσσεται και μετασχηματίζεται σε αμοιβαία σχέση με το υπό συγκρότηση κράτος. Και ότι σ' ένα βαθμό, η αξίωση που διατυπώνεται επί Καποδίστρια για ένα αρτιότερο λογιστικό σύστημα, άντλησε από ένα πλέγμα παραγόντων και από διαχειριστικές επιλογές που είχαν ήδη δοκιμαστεί κατά τα προηγούμενα επαναστατικά χρόνια.

Η διοίκηση ως έλεγχος του αντικειμένου της

Στην υπόλοιπη Ευρώπη η τάση συστηματικής καθιέρωσης αρχών και πρακτικών από τον κόσμο των εμπόρων, των χρηματιστών και των τραπεζιτών στη σφαίρα των οικονομικών του κράτους έχει μια ιστορία η οποία ανάγεται στο 17ο αιώνα.[609] Στις απαρχές του το νέο ελληνικό κράτος βασίστηκε σε μιαν ανάλογη, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών και των μεγεθών, τάση: άντλησε από την εμπειρία των διαχειριστικών πρακτικών που ήταν γνωστές σε κύκλους των επαναστατημένων Ελλήνων, ιδίως εμπόρων —και άλλων που είχαν συστηματικές οικονομικές δοσοληψίες—, προσαρμόζοντάς τες στις απαιτήσεις του εγχειρήματος συγκρότησης κράτους.

[609]. Ernesto Screpanti – Stefeno Zamagni, *Η Ιστορία της Οικονομικής*, ό.π., σ. 60.

Η διπλογραφία ήταν ένα από τα πιο απτά παραδείγματα προϋφιστάμενων της Επανάστασης εκμοντερνιστικών τάσεων που πήρε εργαλειακή μορφή στο πλαίσιο της εθνικής Διοίκησης. Ασφαλώς, το είδος και το επίπεδο της λογιστικής πρακτικής στους Έλληνες εμπόρους καθόρισε την αφετηρία αυτής της πρακτικής στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους. Είναι γνωστό ότι ο Ι. Καποδίστριας, αφότου είχε συμπληρώσει σχεδόν τρία χρόνια στη διακυβέρνηση της χώρας, προσδοκώντας να καθιερώσει ένα νέο λογιστικό, αναζητούσε στο εξωτερικό τον ειδικό που θα το οργανώσει, επειδή, όπως έγγραφε, οι γνώσεις των Ελλήνων σ' αυτό το θέμα περιορίζονταν στην εμπορική λογιστική.[610] Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός, όπως θα δούμε, ότι η διπλογραφία, όπως ήταν γνωστή στον κόσμο των εμπόρων, όντως προσαρμόστηκε στο πλαίσιο της εθνικής Διοίκησης, εξελίχθηκε μαζί της, μετασχηματίστηκε σε μια μορφή στοιχειώδους λογιστικού και προετοίμασε το έδαφος για τη μετάβαση στο δημόσιο λογιστικό της δεκαετίας του 1830.

Με την έναρξη της Επανάστασης, η τήρηση γραπτών τεκμηρίων για τη διαχείριση συνυφαίνεται με τις διαδικασίες οργάνωσης στρατοπέδων. Η καταγραφή συνδέεται με το σχηματισμό λειτουργιών και μηχανισμών τάξης. Αυτή η αντίληψη εντοπίζεται τόσο στην αξίωση που εκφράζεται την άνοιξη του 1821 σ' ορισμένα στρατόπεδα στην Πελοπόννησο για καταμέτρηση των ένοπλων, η οποία είχε να κάνει με την επιμελητεία και τη διαμόρφωση συνθηκών τάξης που θα επέτρεπαν τη διεύθυνση των πραγμάτων.[611] Ταυτόχρονα διασταυρώνεται με το ρητό στόχο της συνέλευσης των Καλτεζών για «γενική ευταξία των υποθέσεων», έστω της Πελοποννήσου σ' αυτή τη φάση, και «εξοικονομίαν (…) του ιερού αγώνος».[612]

Βαθμιαία, μάλιστα, ο λόγος για την τήρηση γραπτών τεκμηρίων γίνεται πιο σαφής και κάπως πιο ομοιόμορφος, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων που προβλέπουν οι υπό συγκρότηση νέες πολιτικές αρχές, όπως απορρέει από τα καταστατικά κείμενα του *Οργανισμού της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος*, του *Γενικού Οργανισμού της Πελοποννήσου* και σε πιο ανεπτυγμένη εκδοχή της *Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*. Σ' αυτά τα κείμενα, προβλεπόταν να τηρούνται ποικίλοι λογαριασμοί (κοινών εισοδημάτων κ.ά.), κατάστιχα (κατάλογοι ένοπλων σωμάτων κ.ά.) και αποδεικτικά

---

610. «Les Grecs connaissent à peine la tenue des livres des négociants, et ne vont pas plus loin», *AIK*, τ. Ι΄, Κέρκυρα 1983, σ. 108.

611. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 34-44.

612. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., τ. Α΄, σ. 3.

έγγραφα παραλαβής παράδοσης, από τις πιο στοιχειώδεις μονάδες διοίκησης μέχρι την *εθνική Βουλή* που επρόκειτο μελλοντικά να συστηθεί.[613]

Γνωρίζουμε ότι οι Έλληνες έμποροι είχαν υιοθετήσει το Γαλλικό Εμπορικό Κώδικα, ο οποίος προέβλεπε την τήρηση λογιστικών βιβλίων, απογραφή και ισολογισμό,[614] κι ένα μέρος τους πραγματοποιούσε αυτή τη γενική εξίσωση των λογαριασμών. Αυτή η τάση σύντομα εντοπίζεται στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους. Στα τρία κεντρικότερα Τοπικά Πολιτεύματα γίνεται λόγος για λογαριασμούς και στον πιο εκτεταμένο από την άποψη των προβλέψεων Οργανισμό, στη *Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*, καθορίζεται το σύστημα τήρησης αυτών των λογαριασμών με την επίσημη αναφορά στην παραδοχή του εμπορικού κώδικα της Γαλλίας.[615] Τον ίδιο κώδικα υιοθέτησε η Α΄ Εθνοσυνέλευση.[616]

Ρητή είναι η αναφορά σε λογιστικά βιβλία στη Β΄ Εθνοσυνέλευση τον Απρίλιο του 1823: με την πρόβλεψη ότι το Υπουργείο της Οικονομίας οφείλει να τηρεί *καθολικά κατάστιχα* της οικονομίας αφενός, τ' άλλα υπουργεία *μερικά κατάστιχα* για τον δικό τους κλάδο αφετέρου.[617] Ίσως επειδή σπανίζουν οι αναφορές σ' αυτό το ζήτημα στα μέχρι τώρα δημοσιευμένα πρακτικά των πολιτικών αρχών του υπό συγκρότηση κράτους, έχει σχηματιστεί η πλατιά ιστοριογραφική πεποίθηση ότι η ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας στις αρχές του 1828 σηματοδότησε μια πιο στερεή σχέση των κρατικών θεσμών-οργανισμών με τη χρήση λογιστικών βιβλίων.[618] Κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Πρόκειται για μια πρακτική που στις αρχές του 1822 ήταν εδραιωμένη. Και σ' αυτό το έδαφος κατέστη ώριμη το 1829, στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, μια ορολογία που μαρτυρά μια βαθύτερη εξειδίκευση γύρω απ' αυτό

---

613. *Στο ίδιο*, σ. 27, 31, 50, 54, 63, 66, 72, 113, 117.

614. *Ο Εμπορικός Κώδηξ της Γαλλίας*, μτφρ. Νικολάου Παπαδόπουλου, Βιέννη 1817, σ. 6-10.

615. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 73.

616. *Στο ίδιο*, τ. Β΄, σ. 32.

617. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 93. Θα επανέλθουμε σ' αυτή τη σχέση ανάμεσα στα άλλα υπουργεία και στο Υπουργείο της Οικονομίας. Σε προηγούμενο σημείο μας έχει απασχολήσει από διοικητικά σκοπιά.

618. Η Εθνική Χρημ. Τράπεζα είχε προβλεφθεί να τηρεί: α) βιβλίο *χρεωστικών αποδεικτικών* (για τις καταθέσεις των μετόχων), β) *καθημερινό* σε διπλογραφική μορφή, αφενός με τις καταθέσεις (με πράξη ή έγγραφο που τις πιστοποιεί: *αποδεικτικά καταθέσεων*), αφετέρου με τις διαταγές πληρωμής του ταμείου και με στοιχεία για την εξόφλησή τους, γ) *βιβλίο διπλογραφίας* (μάλλον επρόκειτο για εκδοχή γενικού καθολικού), *ΓΕΕ,* αρ. 10 (8.2.1828).

το ζήτημα, καθώς εκεί γίνεται πλέον λόγος για το *σύστημα του δίδειν λογαριασμόν (comptabilité)*.[619]

Έτσι, λοιπόν, με βάση τα ευρήματα, προκύπτει ότι από τις αρχές του 1822, η εθνική Διοίκηση και οι περιφερειακές Γερουσίες τηρούσαν με τον ίδιο περίπου γενικό τρόπο τις δοσοληψίες τους και τις μεταξύ τους δοσοληπτικές σχέσεις. Προσαρμόζουν μάλιστα στις ανάγκες τους τεχνικές από το χώρο του εμπορίου (επιστολογραφία, καταστιχογραφία),[620] και τις συνδυάζουν με την εφαρμογή διοικητικών πρακτικών — άλλωστε τέτοιες πρακτικές ήταν ήδη διαδεδομένες στις έδρες των αυτοκρατορικών κρατών και στους θεσμούς της έμμεσης διακυβέρνησης των επικρατειών τους. Σε κάθε περίπτωση όμως η τυποποίηση των παραπάνω διαδικασιών χτιζόταν βαθμιαία από την άποψη της συστηματικότερης αλληλουχίας ενεργειών και της μεθοδικής αποτύπωσης των δοσοληψιών. Επρόκειτο άλλωστε, όπως θα δούμε, για μια διαδικασία που ήταν σε εξέλιξη από τις αρχές του 1822 που ενίσχυε σταδιακά τη συγκρότηση του ελληνικού νεοτερικού κράτους και την άσκηση της εξουσίας του.[621]

Μόνο κατά τις δύο πρώτες κυβερνητικές περιόδους, από τον Ιανουάριο του 1822 έως τον Οκτώβριο του 1824, γνωρίζουμε ότι συντάχθηκε ένας σημαντικός αριθμός λογιστικών βιβλίων κι εγγράφων με αμιγώς οικονομικό περιεχόμενο, όπως απορρέει από σχετικό κατάλογο του Υπουργείου της Οικονομίας (*Πίνακας* 4-1). Σ' αυτόν περιλαμβάνονται 41 κατάστιχα και 61 πακέτα, δέματα εγγράφων με οικονομικό περιεχόμενο. Ποικίλοι λόγοι οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά τη Β΄ κυβερνητική περίοδο (Απρίλιος 1823 – Οκτώβριος 1824) υπήρχαν κι άλλα βιβλία κι έγγραφα. Σ' όλα αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε τα οικονομικά βιβλία και τα έγγραφα της Γ΄

---

619. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 109.

620. Για τη ιστορική σημασία της επιστολογραφίας βλ. Quentin Skinner, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, επιμ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2005, σ. 55-57.

621. Σύμφωνα με απόφαση του Εκτελεστικού *Περί Γενικού Πρωτοκόλλου*: «§ α΄. Τα πρωτότυπα όλων των πράξεων παντός Μινιστερίου πρέπει να υπογράφωνται από τον Μινίστρον, να προσυπογράφωνται από τον Γενικόν τούτου γραμματέα και να φέρωσι την απόδειξιν της εις το πρωτόκολλον καταχωρίσεως των, και να φυλάττωνται εις τας οικείας θέσεις των εις το γραφείον. § β΄. Θέσις ονομάζεται η των φακέλλων διανομή των διαφόρων τίτλων και αντικειμένων αφορώντων το Μινιστέριον. § γ΄. Όλαι αι αποστελλόμεναι πράξεις (…) να φέρωσι τον αριθμόν του πρωτοκόλλου εις την κεφαλήν του περιθωρίου του φύλλου (…). § ε΄. Το γενικόν πρωτόκολλον θέλει φέρει κατά μήκος εις το περιθώριον δύω γραμμάς· εις την πρώτην σημειούται η ημέρα, εις την δευτέραν ο αύξων αριθμός· πρέπει έτι ν' αριθμώνται αι σελίδες. § ς΄. Εις το γενικόν πρωτόκολλον θέλουν καταχωρίζεσθαι κατά παρεκβολήν όλαι αι πράξεις, αι κομιζόμεναι και αποστελλόμεναι κατ' εξαίρεσιν των αντιγράφων». Αναλυτικότερα *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 319-320. Πρβλ. τον κανονισμό του Άρειου Πάγου που βασίζεται σε οδηγίες του Βουλευτικού στις αρχές του 1822, στο: Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 100-103· και σχετική αναφορά από την Α΄ Εθνοσυνέλευση, *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 29.

κυβερνητικής περιόδου που δεν περιλαμβάνονται στον παραπάνω κατάλογο (ένα μέρος απ' αυτά σώζονται στην κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ). Καθίσταται έτσι φανερό ότι επρόκειτο για μια διεργασία που, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, είχε συστηματικά αποτελέσματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-1

Βιβλία και έγγραφα του Υπουργείου της Οικονομίας προς παράδοση από τον απερχόμενο γεν. γραμματέα στις νέες υπουργικές αρχές, Μάρτιος 1825

Κατάστιχα (ποσότητες σε βιβλία)	*Κυβερνητική περίοδος*	
	Α΄ (Ιαν. '22 – Απρ. '23)	*Β΄ (Απρ. '23 - Οκτ. '24)*
Πρωτόκολλο των Εξερχομένων	1	2
Πρωτόκολλο των Εισερχομένων	1	1
Καθημερινό	1	1
Προσωρινό Καθημερινό		1
Μαέστρο	1	1
Προσωρινό Μαέστρο		1
Βιβλίο των Χρεωστοδανειστών	1	1
Κατάστιχο πληρωμών & αποδείξεων	1	1
Βιβλίο Κάσσας	1	
Κατάστιχο λογαριασμών		1
Διάφορα βοηθητικά κατάστιχα	7	
Βιβλία εθνικών ομολογιών	7	
Σύνολο	*21*	*10*

Δέματα, δεμάτια και πακέτα εγγράφων	*Κυβερνητική περίοδος Α΄ (Ιαν. '22 – Απρ. '23)*	
Διαταγές της Διοίκησης	1	δέμα
» για πληρωμές	1	πακέτο
Έγγραφα Μινιστερίου των Εσωτερικών & του Πολέμου	12	δεμάτια
» » »	31	μικρά δεμάτια
» » της Αστυνομίας	2	δεμάτια
» » »	1	δέμα
» » των Ναυτικών	1	»
» » της Θρησκείας & του Δικαίου	1	»
Αποδείξεις & διάφορα υποσχετικά	1	»
Διάφοροι λογαριασμοί	1	»
Αναφορές διαφόρων	1	»
Έγγραφα Γερουσιών της Πελοποννήσου & της Δυτικής Χ. Ελλάδος	1	»
Λογαριασμοί των Αρμοστών του Αιγ. Πελάγους & του Αρείου Πάγου	1	»
Αναφορές διαφόρων επαρχιών της Ελλάδος	5	δεμάτια
Τεσκερέδες[(i)] παξιμαδιού	1	μικρό δέμα
Σύνολο	61	

Σημ: [(i)]τουρκ. teskere: γραπτή κοινοποίηση.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 34, έγγρ. χ.α.

Για τη μεθοδική καταγραφή των δοσοληψιών χρησιμοποιούσαν τα γνωστά λογιστικά βιβλία της εποχής, όπως προκύπτει από κατάστιχα του Υπουργείου της Οικονομίας και του Εθνικού Ταμείου που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1822-1826.[622] Τα κατάστιχα των πρώτων επαναστατικών χρόνων ήταν χειρόγραφα χαραγμένα —την ίδια περίοδο στα Επτάνησα κάποια λογιστικά βιβλία ήταν χαραγμένα σε τυπογραφείο. Επί Καποδίστρια εντοπίζονται κατάστιχα διαρρυθμισμένα σε τυπογραφείο (κυρίως εκείνα που αφορούσαν τα τελωνεία κ.ά.), με ό,τι σήμαινε αυτό για τη βελτίωση του διοικητικού έργου και του ελέγχου.

Τα κυριότερα γενικά κατάστιχα ήταν το *πρόχειρο (προσωρινό) καθημερινό*, το *καθημερινό* και το *μαέστρο*, τα οποία ήταν συνδεδεμένα με άλλα επιμέρους λογιστικά βιβλία: με τα κατάστιχα της *εθνικής κάσσας*, των *χρεωστοδανειστών* —ανταποκριτές κ.ά. με ρόλο ενδιάμεσου σε δοσοληψίες—, των *ομολογιών* κ.λπ.[623] Τέλος, σε επικοινωνία με τα παραπάνω ήταν τα *πρωτόκολλα εισερχομένων* και *εξερχομένων εγγράφων*. Αυτό το τελευταίο είχε ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί η καταγραφή των δοσοληψιών άρχισε να συνδυάζεται με τις κυβερνητικές διαταγές και τα έγγραφα που τηρούνταν στα δημόσια πρωτόκολλα, έτσι που η λογιστική ήταν σ' επικοινωνία με τη διακυβέρνηση. Στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε βοηθητικά κατάστιχα, όπως τα βιβλία καταχώρησης *διαταγών* και *αποδείξεων* για τις πληρωμές, τα απλά *ευρετήρια* για την αναζήτηση μιας υπόθεσης ή ενός προσώπου ορθότερα (ευρετήριο μαέστρου, ευρετήριο πρωτοκόλλου) και το πλήθος των μεμονωμένων εγγράφων που εκδίδονταν για διαχειριστικά ζητήματα (*διαταγές, αποδεικτικά* κ.ά.), δηλαδή τα παραστατικά βάσει των οποίων πραγματοποιούνταν οι λογιστικές εγγραφές.

Η λογική των κυριότερων βιβλίων φανερώνει την αλληλουχία των ενεργειών καταγραφής. Με βάση παραστατικά έγγραφα συμπλήρωναν πρώτα το *πρόχειρο καθημερινό* που είχε τη λογική ενός προπαρασκευαστικού υπομνήματος. Επρόκειτο για

---

[622]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9, 20, 52.

[623]. Επρόκειτο φυσικά για βιβλία ευρύτερα γνωστά. Το *Πρόχειρο*: ιταλ. Memoriale ή primanota ή strazza, γαλ. main courante. Το *Καθημερινό* (Ημερολόγιο): ιταλ. giornale, γαλ. Livre journal. Το *Μεγάλο Βιβλίο* (Γενικό Καθολικό): ιταλ. Quaderno grande ή maestro, γαλ. grand-livre. Το *βιβλίο του Ταμείου*: ιταλ. cassa, γαλ. caisse. Από τη δεκαετία του 1830 και κυρίως από τα μέσα του 19ου αι., στο —συνδεδεμένο με τον προϋπολογισμό— δημόσιο λογιστικό είχαν *βιβλίο Ταμείου*, *Ημερολόγιο*, *Γενικό Καθολικό*, ποικίλα *Αναλυτικά Καθολικά* για λογαριασμούς εντός κι εκτός προϋπολογισμού, βοηθητικά βιβλία για τα γραμμάτια, βιβλίο αποθήκης-ενσήμων-υλικού κ.ά., βλ. Αντ. Ν. Δαμασκηνίδη, «Ιδιωτικά, δημόσια και εθνικά λογιστικά σχέδια: συγκριτική μελέτη των σχεδίων των τριών κατηγοριών», *ΕΕΑΒΣΘ* 8/2 (1984) 445-500. Δηλαδή, κάποιοι τύποι βιβλίων, διαφοροποιημένοι βέβαια, συνέχισαν να υπάρχουν και υπάρχουν μέχρι τις μέρες μας.

άρθρα με αναλυτικές σημειώσεις (περιγραφή, ημερομηνίες, υπολογισμοί, ποσότητες, νομίσματα, χρεώστης, πιστωτής κ.ά.).[624] Το επόμενο βιβλίο ήταν το *καθημερινό* (το *ημερολόγιο*). Αποτελούσε την καθαρογραμμένη, συντομευμένη και οριστική εκδοχή των καταχωρίσεων που είχαν πραγματοποιήσει νωρίτερα στο *πρόχειρο*. Κάθε γεγονός καταγράφεται κάθετα, κατά ημερολογιακή σειρά, καταλαμβάνοντας μια θέση στο βιβλίο ως ξεχωριστό λογιστικό άρθρο διπλογραφικά αποτυπωμένο. Κάθε άρθρο υποδιαιρούνταν κάθετα σε δύο μέρη, πρώτα στη χρέωση και ύστερα στην πίστωση. Σ' αυτά τα μέρη καταχωρίζονταν οι *λογαριασμοί* που έπαιρναν μέρος στη δοσοληψία, ανάλογα με το είδος της σχέσης που γεννούσε η συμμετοχή τους στη δοσοληψία (χρέωση – πίστωση). Δίπλα από κάθε λογαριασμό, σε ειδικές στήλες, σημείωναν τα χρηματικά ποσά στο επίσημο λογιστικό νόμισμα, εν προκειμένω στο γρόσι. Τους λογαριασμούς τους ακολουθούσε μια συντετμημένη περιγραφή του γεγονότος και οι διαταγές των επάλληλων αρχών: του Εκτελεστικού, του Υπουργείου της Οικονομίας, άλλου σχετικού με το γεγονός υπουργείου και από τα τέλη του 1824 του Εθνικού Ταμείου.

Όλες οι παραπάνω ενέργειες αποσκοπούσαν στην σύνταξη του *μαέστρου* —του *γενικού καθολικού*—, στο οποίο καταχωρίζονταν τα δεδομένα του *καθημερινού* με άλλη διάταξη. Το μαέστρο απαρτιζόταν από λογαριασμούς, τους οποίους αποκαλούσαν *μερίδες* ή *παρτίδες*.[625] Σ' αυτό το βιβλίο κάθε λογαριασμός εκτείνονταν σε δύο αντικριστές σελίδες, μία για τη χρέωση υπό τον τίτλο «να δώση» και μία για την πίστωση υπό τον τίτλο «να λάβη».[626] Επρόκειτο δηλαδή για έναν πίνακα διαιρεμένο οριζόντια σε δύο μέρη, εντός του οποίου καταχωρούνταν οι δοσοληψίες σε χρονολογική σειρά.[627] Η λογική, λοιπόν, του μαέστρου ήταν διαφορετική από τη λογική του καθημερινού. Το καθημερινό παρουσίαζε τις δοσοληψίες ενιαία, με κριτήριο το χρόνο (ημερολόγιο), ενώ στο μαέστρο η πινακοθέτηση των στοιχείων ήταν

---

[624]. *Διδασκαλία εντελής συστηματική*, ό.π, σ. 19· Σταματίου Θεοχάρη, *Λεξικό του Εμπορίου*, Αθήνα 1901, σ. 604.

[625]. «Ο λογαριασμός προσώπου τινός είνε [sic] ο πίναξ των πράξεων τας οποίας εκάμαμεν μετ' αυτού, συμπεριλαμβάνων δύο μέρη: *την χρέωσιν* ή *δούναι*. Παν ό,τι έλαβε παρ' ημών, και παν ό,τι οφείλεται εις ημάς. *Την πίστωσιν* ή *λαβείν*. Ό,τι ελάβομεν παρ' αυτού και ό,τι οφείλομεν αυτώ. *Το υπόλοιπον*. Είνε η διαφορά μεταξύ χρεώσεως και πιστώσεως», Κωνσταντίνου Καλαϊτζάκη, *Γενικαί γνώσεις περί εμπορίου*, Αθήνα 1894, σ. 6-7.

[626]. *Διδασκαλία εντελής συστηματική*, ό.π., σ. 197.

[627]. Γ. Α. Καλαποδόπουλου, *Λογιστικόν δοκίμιον : Αυτοδίδακτος διπλογραφία*, Ερμούπολη 1857, σ. 5.

ανά λογαριασμό. Έτσι, το τελευταίο έδινε τη συνολική εικόνα κάθε λογαριασμού, καθώς συγκέντρωνε σ' ενιαίο πίνακα τις σκόρπιες κινήσεις του που είχαν προηγηθεί: τις χρεωστικές, τις πιστωτικές και τη μεταξύ τους εξισωτική διαφορά, προκειμένου έπειτα να σχηματιστεί *η γενική εξίσωση των λογαριασμών* μέσα από την συνάρθρωση των επιμέρους λογαριασμών, όπως θα δούμε αργότερα πιο αναλυτικά.

Ας σημειωθεί ότι όπως αποκτάται μια εμπειρία στο εφαρμοζόμενο λογιστικό σύστημα, όπως αξιώνεται η διενέργεια συστηματικού και τακτικού δημοσιονομικού ελέγχου, όπως αναπτύσσεται μια πληροφόρηση για πιο προηγμένα λογιστικά συστήματα, έτσι εντοπίζονται ελαττώματα στη μέθοδο τήρησης των λογαριασμών. Τέτοιο πρόβλημα ήταν πως παρά την εξειδίκευση σε επιμέρους δευτερεύοντα κατάστιχα, στα κυριότερα κατάστιχα (καθημερινό, μαέστρο) τηρούνταν τα γεγονότα με άλλη μορφή, αλλά σε κάθε περίπτωση συγκεντρωτικά. Όπως μάλιστα αποτιμούσαν το 1833, αυτή η πρακτική του ενός γενικού βιβλίου υποβάθμιζε τη δυνατότητα συγκριτικής έρευνας που θα μπορούσε να εξασφαλιστεί με την τήρηση κι άλλων επιμέρους βιβλίων, μέσα από τη διαίρεση της ύλης.[628]

Κατά τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, σ' όλα τα στάδια της λογιστικής καταγραφής —από το Πρόχειρο, στο Καθημερινό κι έπειτα στο Μαέστρο— ένα ήταν το κύριο λογιστικό βιβλίο. Υπήρχαν βέβαια, όπως είδαμε, ποικίλα συμπληρωματικά κατάστιχα (ταμείου, χρεωστοδανειστών κ.λπ.). Επί Καποδίστρια όμως διαπιστώθηκε ότι ήταν αναγκαίο ένα σύστημα που θα διευκόλυνε το δημοσιονομικό έλεγχο και θα ήταν λειτουργικά συνυφασμένο με τη λογική της εκτέλεσης του προϋπολογισμού:[629] ένα λογιστικό σε *ταμειακή βάση*, διπλογραφικό και διαφορετικό από το επίσης διπλογραφικό αλλά *δεδουλευμένης βάσης* λογιστικό που είχε υιοθετηθεί κατά τα πρώτα επαναστατικά χρόνια.

---

[628]. Σύμφωνα με έκθεση της 2ας Φεβρουαρίου 1833 την οποία είχαν συντάξει ο Ιωάννης-Βαπτιστής Θεοτόκης, ο Σωτήριος Θεοχαρόπουλος και ο Γεώργιος Σπανιολάκης ως μέλη του Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΤ, φάκ. 192, έγγρ. 119-127.

[629]. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 450, έγγρ. 1δ και 1ε.

Η ευρύτερη σημασία του λογιστικού και όψεις από τη βελτίωση των τυποποιήσεων

Σύμφωνα με τη θεωρία της *προσωποποίησης των λογαριασμών*, οι πρόσοδοι, τα έξοδα, οι ομολογίες, πολίτζες,[630] το ταμείο και άλλες συναφείς περιπτώσεις λογαριασμών — έπρεπε να— αντιμετωπίζονται ως πλασματικά πρόσωπα[631] πλάι στα φυσικά πρόσωπα, στους λειτουργούς της επαναστατικής εξουσίας που μετείχαν σε διαδικασίες εξασφάλισης οικονομικών πόρων για τις ανάγκες του εγχειρήματος. Παράλληλα η εθνική ιδεολογία, η ανακήρυξη ως εθνικών των οθωμανικών περιουσιών, των λαφύρων και των λειών κ.ά., η καθιέρωση εθνικού ταμείου, η κοινή διαχείριση για τη διεξαγωγή του πολέμου και η πολιτική οργάνωση της εθνικής ανεξαρτησίας κατά τα πρότυπα της *republic* σήμαναν για τη λογιστική καταγραφή την εμφάνιση λογαριασμών στ' όνομα του έθνους (εθνικές πρόσοδοι, εθνικές ομολογίες, εθνική κάσσα κ.ά.).

Οι *μερίδες – παρτίδες,* όπως ενίοτε αποκαλούσαν τους λογαριασμούς άρχισαν να συναρθρώνονται μέσα από τις δοσοληψίες και να αναπαριστούν το κύκλωμα της δημόσιας οικονομικής διαχείρισης που διαμορφωνόταν. Κι αυτή η διαδικασία κορυφωνόταν στο τέλος κάθε κυβερνητικής περιόδου με τη *γενική εξίσωση των λογαριασμών*,[632] με τη μεταξύ τους *ζυγοσταθμία* (μπιλάντζιο) ή αλλιώς με το *γενικό ισολογισμό*.

Το σύνολο των επιμέρους σχέσεων που απορρέουν από τις δοσοληψίες και η σύνοψή τους στο γενικό ισολογισμό συνιστούσε μορφή λογιστικής προσωποποίησης του υπό συγκρότηση εθνικού κράτους —αυτής της κατά τ' άλλα απρόσωπης μορφής κυριαρχίας. Ας μη λησμονείται άλλωστε ότι ο γενικός λογιστικός κανόνας ήταν ότι «καθείς [λογαριασμός] είναι χρεώστης του ό,τι έλαβε, και (…) δανειστής [πιστωτής] του ό,τι έδωκε».[633] Κι αυτό αφορούσε τόσο τις μερίδες (τους επιμέρους λογαριασμούς) όσο και τον ισολογισμό της συνολικής διαχείρισης.

---

[630]. Πόλιτζες (ιταλ. polizza): συναλλαγματικές.

[631]. Επρόκειτο για παλιά και από μια άποψη παρωχημένη θεωρία, η παραδοχή της οποίας αποτελούσε τη βάση για τη διενέργεια των λογιστικών εγγραφών στο διπλογραφικό σύστημα που είχαν αρχίσει να υιοθετούν οι Έλληνες έμποροι δύο με τρεις δεκαετίες πριν από τη Επανάσταση. Για περισσότερα: Βασίλης Φ. Φίλιος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογιστικής*, Αθήνα 1998, σ. 116-117· *Διδασκαλία της εμπορικής επιστήμης*, μτφρ. Αναστασίου Μιχαήλ Γειτσά, Ιάσι 1817, σ. 196.

[632]. Bilancio, η ζυγοσταθμία, ο ισοσκελισμός των λογαριασμών, ο *Ισολογισμός*, βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή*, ό.π., σ. 81· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835)*, Αθήνα 1996, σ. 49.

[633]. Στέφανου Αποστ. Παππά, *Εγχειρίδιον διπλογραφίας*, ό.π., σ. 15.

Το διπλογραφικό λογιστικό σύστημα αποτύπωνε τις αμοιβαίες σχέσεις που σχηματίζονταν στο έδαφος της Επανάστασης, μέσα από τις δοσοληψίες που λάμβαναν χώρα υπό την εποπτεία και τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης, συμβάλλοντας στην οριοθέτηση της δημοσιονομικής διαχείρισης. Και στο τέλος κάθε κυβερνητικής περιόδου, αυτό το σύστημα λειτουργούσε ως εργαλείο επικύρωσης μέσα από τη διαδικασία *γενικής εξίσωσης* των λογαριασμών και την παραγωγή του ισολογισμού. Δηλαδή μέσα από την αρμοδιότητα της κυβέρνησης να κλείνει τη δημοσιονομική διαχείριση,[634] από την αρμοδιότητα του Βουλευτικού να την εγκρίνει και έπειτα με το εκ νέου άνοιγμα εκείνων των λογαριασμών που είχαν χρεωστικό ή πιστωτικό υπόλοιπο.

Τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, οι λογαριασμοί που ανοίγονταν ακολουθούσαν τη εμπειρία της εμπορικής διαχείρισης προσαρμοσμένη στη θεματοποίηση πηγών δημόσιου εισοδήματος και το είδος των δαπανών: αφενός, αντιστοιχούσαν στα πρόσωπα που κατά περίπτωση και κατά περιοχή επιτελούσαν τις δοσοληψίες· αφετέρου κατέγραφαν τους πόρους που εξασφαλίζονταν από τακτικές (εθνικές πρόσοδοι) ή έκτακτες πηγές (λείες)· και την ανάλωση αυτών των πόρων κατά υπουργείο ή απευθείας κατά αποδέκτη.

Από το 1822 ανιχνεύεται η τήρηση λογαριασμών δύο επιπέδων, ένα είδος πρώιμης διάκρισης σε σταθερούς πρωτοβάθμιους λογαριασμούς και άλλους επιμέρους λογαριασμούς, αλλά σε κάθε περίπτωση με τις ίδιες πληροφορίες να εμπεριέχονται στην καταγραφή. Μάλιστα πολύ γρήγορα στο σκέλος των εξόδων εντοπίζονται λογαριασμοί αντίστοιχοι με τους γενικούς κλάδους της Διοίκησης (κατά υπουργείο), πρακτική που έδειχνε μια συμμόρφωση με την απεικόνιση των εσόδων ανάλογα με τις πηγές τους. Ενδεικτικές τέτοιες περιπτώσεις είναι μεταξύ άλλων οι λογαριασμοί *Αιτήσεις Υπουργείου Πολέμου* και *Αιτήσεις Υπουργείου των Ναυτικών* στο σκέλος των εξόδων ή ο λογαριασμός των *Εθνικών Προσόδων* και ο λογαριασμός των *Εθνικών Ομολογιών* στο σκέλος των εσόδων.[635]

Η τάση αναθεώρησης των λογιστικών ταξινομήσεων εμφανίζεται από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια κι αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Απ' αυτήν τη σκοπιά, είναι αβάσιμη η άποψη ότι δεν

---

[634]. Πρβλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις γι' αυτό το ζήτημα στο: Jean Cartelier, *Το Χρήμα*, επιμ. Γιώτα Κρέζου, μτφρ. Μαρία Φιλιππακοπούλου, Αθήνα 1996, σ. 113.

[635]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 32, 52.

επινοήθηκαν λογαριασμοί κατά διοικητικό κλάδο, με κατάλληλες διαιρέσεις οι οποίες θα καθιστούσαν απλούστερες τις εργασίες των υπουργών με τρόπο που να επιτρέπουν την εξακρίβωση με συγκριτική έρευνα, την ορθότητα κάθε λογαριασμού.[636]

Σε κάθε περίπτωση πάντως, το λογιστικό, δεν ήταν ανεξάρτητο από την σταδιακή εδραίωση εργαλείων διακυβέρνησης τα οποία ενίσχυαν την εποπτική ικανότητα και σ' ένα βαθμό τη διείσδυση στην κοινωνία. Ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων ανάμεσα στα κεντρικά υπουργεία (Οικονομικών, Στρατιωτικών, Ναυτικών) συνέδεε τις κεντρικές υπηρεσίες με τα επιμέρους μέσα δύναμης, επιβεβαιώνοντας το συντονιστικό ρόλο της Κυβέρνησης —σαφώς όχι πάντα με επιτυχία. Η μορφοποίηση λοιπόν αυτής της λογιστικής, συνδέεται με τις απαρχές της κρατικής συγκρότησης και αποτελεί εσωτερική διαδικασία της τελευταίας, η οποία αναπαριστά, αφενός την τάση ανάπτυξης νεοτερικών εργαλείων διακυβέρνησης, αφετέρου φωτογραφίζει την κοινωνική ενσωμάτωση που επιτελείται από τη σκοπιά φυσικά των δημόσιων οικονομικών.

Η ανάδυση ενός πρωτόλειου δημόσιου λογιστικού

Αναφορικά τώρα με τις διατάξεις για τη διαχείριση των δημοσίων χρημάτων κι εδώ η πραγματικότητα ήταν περισσότερο σύνθετη σε σχέση με την άποψη ότι παραμελήθηκε η κατάρτιση κανονισμού που θα προσδιόριζε τις υποχρεώσεις, τα καθήκοντα και τις σχέσεις των υπαλλήλων που ήταν διαχειριστές δημοσίων χρημάτων· και ότι η ευθύτητα των λογαριασμών κρεμόταν από την τιμιότητα των υποκειμένων παρά στην ύπαρξη προνοητικών μέτρων.[637]

Το ενδιαφέρον εδώ είναι το αντίστροφο, όχι η τιμιότητα ή η κατάχρηση, ως ζητήματα κάποιας ηθικής τάξης, αλλά ο τρόπος που οριοθετείται η διαδικασία, βάσει τεκμηρίων και βάσει αλλεπάλληλων εγγράφων, τα οποία καθίστανται αποδεικτικά νομιμότητας και εγκυρότητας, σ' αντίθεση με μιαν εμπιστοσύνη βασισμένη σε μια προφορική συμφωνία, σ' έναν όρκο ή σε μια αδελφική υπόσχεση. Τίποτα από τα δυο δεν εγγυάται φυσικά την αποφυγή καταχρηστικών συμπεριφορών, αλλά το πρώτο σε

---

[636]. Πρόκειται για άποψη εκφρασμένη σε έκθεση της 2ας Φεβρουαρίου 1833, την οποία είχαν συντάξει ο Ιωάννης-Βαπτιστής Θεοτόκης, ο Σωτήριος Θεοχαρόπουλος και ο Γεώργιος Σπανιολάκης ως μέλη του Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΤ, φάκ. 192, έγγρ. 119-127.

[637]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΤ, φάκ. 192, έγγρ. 119-127.

κάθε περίπτωση συνεπάγεται μια ενσωμάτωση σ' έναν άλλο τύπο εγκυρότητας βάσει του γραπτού λόγου και των τεκμηρίων, όσο φορμαλιστική και αν φαντάζει.

Αντίθετα λοιπόν με την επικρατούσα αίσθηση, διατάξεις για τη διαχείριση των δημοσίων χρημάτων δεν εντοπίζονται πρώτη φορά στα μέσα του 1824, αλλά τουλάχιστον δύο χρόνια νωρίτερα, με τη διαταγή 1.114 του Εκτελεστικού στις 27 Απριλίου του 1822.

Με βάση αυτή τη διαταγή καθιερώθηκε ότι «[κ]αμμία χρηματική πληρωμή να μη γίνεται από το Εθνικόν Ταμείον άνευ εγγράφου της Διοικήσεως· οίον παριστάνεται εις το περικλειόμενον σχέδιον».[638] Προσδιόριζαν δηλαδή κι έναν συγκεκριμένο τύπο εγγράφου γι' αυτές τις υποθέσεις. Ασφαλώς, αυτό δεν σημαίνει ότι η Διοίκηση έλεγχε το σύνολο των δοσοληψιών που πραγματοποιούνταν στις επαναστατημένες περιοχές. Είναι ξεκάθαρο όμως ότι οι πληρωμές που ελέγχει εντάσσονται σ' ένα πλαίσιο νομιμότητας και παράλληλα αναπτύσσεται η πρακτική της έκδοσης διαταγών με τέτοιο περιεχόμενο σαφώς μονοπωλημένη de jure από τις ανώτατες πολιτικές αρχές (Διοίκηση).

Στην ίδια απόφαση του Εκτελεστικού προβλεπόταν η αλληλουχία των ενεργειών που ήταν απαραίτητες για τις πληρωμές. «Οι Μινίστροι, χρημάτων έχοντες χρείαν», ήταν υποχρεωμένοι πρώτα να απευθυνούν στην Κυβέρνηση, «να ζητώσιν από την Διοίκησιν δι' αναφοράς, δια να λαμβάνωσι Προσταγήν προς το Ταμείον».[639] Κι έπειτα, «[τα] έγγραφα [τα σχετικά με τις χρηματικές πληρωμές] να συντροφεύονται πάντοτε με διαταγήν της Διοικήσεως προς τον Μινίστρον της οικονομίας, ήτις [να] φυλάττεται εις τα αρχεία του σχετικού κλάδου· τα δε έγγραφα [να] παραδίδονται εις το ταμείον».[640] Μ' άλλα λόγια, προηγούταν συνήθως *αίτηση* ενός υπουργείου —των Πολεμικών, των Ναυτικών κ.λπ.— προς την Κυβέρνηση· και με τη θετική απόκριση της Κυβέρνησης διαβιβάζονταν έγγραφα συν διαταγές στο Υπουργείο της Οικονομίας και από τα τέλη του 1824 συμπεριλήφθηκε σ' αυτή τη διαδικασία το Εθνικό Ταμείο που στο μεταξύ είχε αποκτήσει αυτοτελή υπηρεσιακή συγκρότηση.

Ακριβώς μίαν ημέρα έπειτα από την παραπάνω απόφαση του Εκτελεστικού, με βάση αυτήν την απόφαση, το Υπουργείο της Οικονομίας απέρριψε διαταγή του

---

638. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 1, έγγρ. 22· *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 328.

639. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 1, έγγρ. 22.

640. *Στο ίδιο*.

Υπουργείου των Εσωτερικών, το οποίο ζητούσε την καταβολή χρηματικού ποσού χωρίς προηγούμενη έγκριση της Κυβέρνησης:

> Επειδή (…) χθες εστάλη εις το μινιστ. της Οικον[ομίας] επιταγή της Υπερτάτης Διοικήσεως (…), διορίζουσα όπως αι από του Εθνικού Ταμείου εις το έξης πληρωμαί να μην γίνωνται χωρίς έγγραφον αυτής, συντροφευόμενον και με ιδιαιτέρανδιαταγήντης, τα δε έγγραφα προς το μινιστέριον της Οικονομίας να ζητωνται παρ' αυτής δι' αναφοράς των υπό των μινίστρων, οσάκις λάβωσιχρείαν χρημάτων, δια τούτο ο μινίστρος των Εσωτερικών θέλει διευθυνθή προς την ΥπερτάτηνΔιοίκησιν, δια να λάβη επιταγήν και έγγραφον, δυνάμει των οποίων να γένη και πληρωμή των διαληφθέντων χρημάτων από του Εθνικού Ταμείου.[641]

Ασφαλώς, όπως προαναφέρθηκε, υπήρχαν δοσοληψίες στ' όνομα της Επανάστασης — στη σφαίρα των οικονομικών του αγώνα με την ευρεία έννοια—, οι οποίες πραγματοποιούνταν έξω από το χώρο των οικονομικών της Διοίκησης. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι οι πολιτικές αρχές, σε μόλις δύο μήνες από την έναρξη της θητείας τους και για πρώτη φορά στην ιστορία των Ελλήνων μετά από αιώνες, στις πρώτες εκατό μέρες του πρώτου προσωρινού Συντάγματος, καθιστούν ορατό έναν νεοτερικό τρόπο διοίκησης.

Είδαμε νωρίτερα την απόφαση σταθμό του Εκτελεστικού για τις πληρωμές, η οποία πάρθηκε τον Απρίλιο του 1822 και σ' ό,τι αφορά τα οικονομικά της Διοίκησης υλοποιήθηκε, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, αρκετά συστηματικά. Περίπου ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1823, ένας νέος προβληματισμός γεννιέται στα κορυφαία πολιτικά σώματα, σχετικά με την ανάγκη ορθότερων διαδικασιών στην έκδοση ενταλμάτων πληρωμής. Το Υπουργείο της Οικονομίας παρατηρούσε ότι κάποιες διαταγές του Βουλευτικού Σώματος δεν είχαν τη δέουσα «αποδεικτικήν πληροφορίαν». Το Υπουργείο μπορεί να ήταν προέκταση του Εκτελεστικού, δεν ήταν όμως το ίδιο το Εκτελεστικό. Διασαφήνιζε ότι ήταν υποχρεωμένο να εκτελέσει αυτές τις διαταγές, εξέφραζε όμως την ανάγκη ακριβέστερης εξέτασης, βασιζόμενο «σε ρητή επιταγή του (…) Εκτελεστικού (…) να μην εκτελήται καμμία πληρωμή χωρίς τακτικήν διαταγήν της Διοικήσεως και αν αυτή ήθελε διορίζεται και απ' αυτά τα ίδια υπουργεία».[642] Γι' αυτό

---

641. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 64.

642. *Στο ίδιο*, σ. 90.

> κατά χρέος άφευκτον, υποβάλλεται τούτο υπό την σεβαστήνσκέψιν, με την παράκλησιν ώστε εις το εξής αι διαταγαί περί πληρωμών να εκδίδωνται με την υπογραφήν του Προέδρου [του Βουλευτικού] ή τουλάχιστον να επιταχθή το υπουργείον να γνωρίση ως κυρωτικήν την άπληνυπογραφήν του α^ου^ γραμματέως, δυναμένου μόνον να προσυπογράφεται κατά τον ΟργανικόνΝόμον και όχι να υπογράφεται, δια να ημπορή να δίδηπεποιθότως την εκτέλεσιν εις τας διαταγάς αυτάς και απολογίαν εν ώρα γενικής εξετάσεως.[643]

Με την ίδρυση λοιπόν της εθνικής Διοίκησης, από τους πρώτους μήνες του 1822 δημιουργήθηκαν διαδικασίες κεντρικής διεύθυνσης, εποπτείας και νομιμοποίησης στη διαχείριση των δημοσίων χρημάτων. Προφανώς με ατέλειες και μεγάλες ασυμμετρίες γεωγραφικά και αναλόγως της νομιμοφροσύνης των στρατιωτικών και άλλων λειτουργών. Αναμφίβολα μ' έντονη παρουσία πλάι σε άλλες πρακτικές παραδοσιακής διαχείρισης.

Μάλιστα το 1824 η εθνική Διοίκηση επεξεργάστηκε ένα πλαίσιο με περισσότερο εκλεπτυσμένες και συστηματικές ενέργειες και πιο συγκεκριμένα τα στάδια στην «εκτέλεση» μιας δαπάνης.[644] Αυτές οι ενέργειες απείχαν ακόμη από το να είναι στενά συνυφασμένες με την εκτέλεση του προϋπολογισμού. Η σύγκλιση όμως ανάμεσα σ' αυτές τις διαδικασίες είναι ανιχνεύσιμη σε αδρές γραμμές από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια.

Στο πλαίσιο αυτό οι αιτήσεις για έξοδα υποβάλλονταν ενίοτε προκαταβολικά, για την προετοιμασία και την έξοδο του στόλου ή κάποιου στρατιωτικού σώματος, αλλά και εκ των υστέρων. Οι υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί, οι οποίοι ενίοτε είχαν υπό τις διαταγές τους έναν υπολογίσιμο αριθμό κατώτερων τους αξιωματικών και οι αρχηγοί του στόλου σε συνεργασία με το κοινό των τριών ναυτικών νησιών, αιτούνταν στον υπουργικό τους κλάδο την κάλυψη των δαπανών για μισθούς, τρόφιμα, πολεμοφόδια, έξοδα κίνησης και συντήρησης πλοίων και άλλες υποθέσεις.

Έπειτα απ' αυτές τις αιτήσεις, τα επιμέρους υπουργεία θεωρούσαν τα έγγραφα σε σχέση με τον εγκεκριμένο αριθμό των ανδρών και των πλοίων και άλλες αναφορές

---

643. *Στο ίδιο*, σ. 90.

644. Πρβλ. με τη διαδικασία στο σύγχρονο δημόσιο λογιστικό στο: Νικόλαος Μπάρμπας, *Στοιχεία δημοσιονομικού δικαίου,* ό.π., σ. 133 κ.ε.

που λάμβαναν από τα κατά τόπους όργανα.[645] Έτσι, οι επιμέρους δρώντες αρχίζουν να ενσωματώνονται σ' ένα διαχειριστικό κύκλωμα, η εποπτεία του οποίου είχε κατοχυρωθεί —σε μεγάλο βαθμό κοινή συναινέσει— στην πολιτική εξουσία. Με την τελευταία να αποδίδει τους στρατιωτικούς βαθμούς στον επαναστατικό στρατό, να εγκρίνει ποιοι μπορούσαν επίσημα να στρατολογούν σε κάθε επαρχία ή σε επιμέρους τμήματά της και ν' αναγνωρίζει το ύψος των πόρων που έπρεπε να καταλογιστούν κατά περίπτωση για τις χερσαίες και τις θαλάσσιες επιχειρήσεις.

Τα παραπάνω δε σημαίνουν ότι η εθνική Διοίκηση ασκούσε άμεσα εξουσία στην επαναστατημένη επικράτεια και ότι είχε αδιαμφισβήτητη ισχύ. Υποδεικνύουν όμως έναν δρόμο μέσα από τον οποίο διαμορφώθηκε το επαναστατικό εθνικό κράτος ή καλύτερα τις διαδικασίες αναγνώρισης του πολιτικού μονοπωλίου του υπό συγκρότηση κράτους. Καθώς η πολιτική εξουσία που, πριν είχε αποδώσει στρατιωτικούς βαθμούς, ήταν πάλι αυτή που όριζε τις διαδικασίες μέσω των οποίων τα στρατιωτικά σώματα, θα μπορούσαν να έχουν νόμιμη πρόσβαση στους πόρους, αποδίδοντας νομιμοφροσύνη στην πολιτική εξουσία.[646]

Σε περίπτωση που δεν υπήρχε το απαραίτητο ποσό για την κάλυψη μιας δαπάνης με μετρητά ή με διαταγή προκειμένου να πληρωθεί από φορο-ενοικιαστή ή πιστωτή, η οφειλή κατοχυρωνόταν με *αποδεικτικό* έγγραφο, ώστε να καλυφθεί μελλοντικά. Στην περίπτωση που πλησίαζε ο χρόνος εκ νέου άντλησης δημοσίων προσόδων, ανανεώνονταν οι κυβερνητικές *διαταγές* προς φορο-ενοικιαστές να εξοφλήσουν συγκεκριμένα *αποδεικτικά*. Παρουσιάστηκε όμως παράλληλα και μια άλλη εκδοχή: οι κάτοχοι *αποδεικτικών* τα χρησιμοποιούσαν ως χρήμα για την εκμίσθωση προσόδων ή τα ρευστοποιούσαν σε κατώτερη τιμή σε τρίτους που προσδοκούσαν να τα αξιοποιήσουν για τον ίδιο σκοπό. Επιπρόσθετα, τα *αποδεικτικά* που είχαν δανειστές, έναντι της συνεισφοράς τους σε εράνους, επίσης κατά ένα μέρος ήταν δεκτά ως χρήμα, όπως θα δούμε σ' άλλο σημείο.

Κατά τη διαδικασία κάλυψης συνεπώς μιας δαπάνης το Υπουργείο της Οικονομίας και το Εθνικό Ταμείο έπρεπε να καθορίσουν τις πηγές από τις οποίες επρόκειτο να αντληθούν τα απαραίτητα έσοδα. Σ' ένα βαθμό αυτό ενίοτε το καθόριζε

---

[645]. Περισσότερα στην οικεία ενότητα με τους προϋπολογισμούς.

[646]. Αυτή η πρακτική στην Ευρώπη μετρούσε δύο αιώνες ζωής με τη διάταξη των ενόπλων δυνάμεων σε Συντάγματα, σε σώματα δηλαδή που υπάγονταν στη συντεταγμένη πολιτική εξουσία, βλ. John Keegan, *Η Ιστορία του Πολέμου*, ό.π., σ. 65.

το ίδιο το Εκτελεστικό, όταν π.χ. η απόφαση μιας πληρωμής συνοδευόταν με κάποιο μέτρο για την άντληση πόρων (έρανος κ.ά.). Η ειδικότερη συμβολή του Υπουργείου της Οικονομίας και του Εθνικού Ταμείου σ' αυτή τη διαδικασία είχε να κάνει με την εξακρίβωση των πηγών εισοδήματος που είχαν χρεωστικό υπόλοιπο και τον προσδιορισμό των δημόσιων λειτουργών (φροντιστές, έπαρχους, επιστάτες κ.ά.) ή άλλων προσώπων (φορο-ενοικιαστές, χρεωστοδανειστές) που θα αναλάμβαναν τη ρύθμιση της υπόθεσης. Αυτή η διαδικασία συνιστούσε σε σύγχρονους όρους, μια εμβρυακή μορφή ενταλματοποίησης και καταλογισμού της δαπάνης.[647] Όχι φυσικά σε συγκεκριμένη πίστωση του προϋπολογισμού, αλλά σ' έναν υφιστάμενο χρεώστη, ο οποίος είχε το απαιτούμενο υπόλοιπο για να καλύψει τη δαπάνη, ή έναντι μελλοντικών εσόδων (ένας επικείμενος έρανος, φόροι, χρήματα από τα δάνεια του Λονδίνου κ.ά.). Σαφώς την ίδια στιγμή αυτές οι διεργασίες αφορούσαν ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης (έξοδα, εθνικές πρόσοδοι), αλλά και τα πραγματικά πρόσωπα που εμπλέκονταν στη διαδικασία, είτε επρόκειτο για αποδέκτες μιας πληρωμής είτε για άμεσους διαχειριστές πηγών δημοσίου εισοδήματος. Στην πρώτη περίπτωση ήταν μεταξύ άλλων φροντιστές (μισθοδότες) στρατοπέδων, επικεφαλής στρατιωτικών σωμάτων ή ναυτικών μοιρών, το κοινό στα τρία ναυτικά νησιά (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά), άλλοι δημόσιοι λειτουργοί (μέλη της Διοίκησης, έπαρχοι κ.λπ.), προμηθευτές (τροφίμων, πολεμικού υλικού), πολίτες (πρόνοια) κ.ά· στη δεύτερη περίπτωση ήταν μεταξύ άλλων εκμισθωτές δημοσίων προσόδων, ενδιάμεσοι δημόσιοι λειτουργοί (δημοπρατικές επιτροπές, επιστάτες, έπαρχοι, ποικίλες επιτροπές συλλογής εράνων κ.ά.), χρεωστοδανειστές κ.ά.[648]

Από την άλλη, ενοικιαστές φόρων, έπαρχοι, επιστάτες, φροντιστές κ.ά., καθίστανται εκ των πραγμάτων υπόλογοι προς το Εθνικό Ταμείο. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που οι πόροι ήταν διεσπαρμένοι κατά τόπους —στις περισσότερες δηλαδή— και αναλώνονταν τοπικά (μεγάλο μέρος των προσόδων), αλλά και στις περιπτώσεις που ένα μέρος ή όλα τα δημόσια εισοδήματα έρεαν από τις επαρχίες προς την έδρα της Κυβέρνησης (ένα μέρος των προσόδων, μικρό μέρος των λαφύρων, οι έρανοι, κ.ά.). Επιπρόσθετα, οι εκ των πραγμάτων υπόλογοι εκτείνονταν πέρα από το Εθνικό Ταμείο, σ' όλους εκείνους που λόγω των αρμοδιοτήτων τους ή εκτάκτως

[647]. Ευρύτερα γι' αυτά βλ. Βασίλειος Δ. Γεωργαντάς, *Τα δημόσια οικονομικά*, ό.π., σ. 303.

[648]. Είναι γνωστό πως ενίοτε το ίδιο άτομο συμμετείχε σε πολλαπλά δίκτυα: π.χ. ως στρατιωτικός και ταυτόχρονα ως εκμισθωτής φόρων. Αυτό το ζήτημα θα μας απασχολήσει αλλού.

λειτουργούσαν ως διαχειριστές δημοσίων χρημάτων. Τούτο δεν σημαίνει ότι ελέγχονταν, σε κάθε περίπτωση όμως με τους παραπάνω τρόπους το ενδεχόμενο του ελέγχου είχε κάποια στοιχεία να βασιστεί. Έπειτα, το κύριο ήταν οι ίδιοι οι τρόποι, ως πρακτικές που εφαρμόζονται στη σφαίρα του αναδυόμενου ελληνικού κράτους το *Εικοσιένα*.

Στο ιστοριογραφικό πλαίσιο συχνά το ενδιαφέρον για τις σε κάθε περίπτωση υπαρκτές καταχρήσεις προηγείται και παραγνωρίζεται ότι η εισαγωγή ενός τρόπου καταγραφής των δοσοληψιών οριοθέτησε σε νέα βάση ακόμη κι αυτό το ζήτημα, μέσω ενός άλλου τύπου ελέγχου, βασισμένη στο γραπτό λόγο, στη μέτρηση και την ποσοτική αναπαράσταση. Αλλά το κύριο είναι ότι παραγνωρίζεται η δημιουργία μιας ελληνικής δημόσιας σφαίρας και ειδικότερα η εισαγωγή λογιστικού σ' αυτήν. Αφαιρώντας τη δημόσια σφαίρα από την ιστορική ανάλυση του *Εικοσιένα* ανεπαισθήτως αυτή η ανάλυση εκπίπτει σε γιαταγάνια και καριοφίλια, ασφαλώς τότε σημαντικά, αλλά χωρίς την συγκρότηση πολιτικού κέντρου αρχικά και κράτους δεν θα είχε αντέξει περισσότερο από μερικούς μήνες το επαναστατικό εγχείρημα.

Παρά τις αρχικές προθέσεις και επεξεργασίες που πραγματοποιήθηκαν, δε στάθηκε χρονικά δυνατό να επεκταθούμε εδώ ούτε στις πρώιμες εκδοχές του δημοσιονομικού ελέγχου στο πλαίσιο των σχέσεων της Κυβέρνησης – Βουλευτικού ούτε στις επιτροπές που προβαίνουν σε εκ των υστέρων έλεγχο (Λογιστική Επιτροπή κ.λπ.) ούτε στη θεσμική ανάπτυξη αυτού του κλάδου αρχικά με το Λογιστικό και Ελεγκτικό συμβούλιο, τον προκάτοχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Με την ελπίδα μελλοντικής ενσωμάτωσης θα περιοριστούμε σ' ένα κρίσιμο χρονικό διάστημα που εκδηλώνονται τάσεις ανασυγκρότησης του λογιστικού που είχε εδραιωθεί κατά τα πρώτα επαναστατικά χρόνια.

Δυναμικές ανασυγκρότησης στο δημόσιο λογιστικό 1826-1831

Ήδη έχει φανεί ότι ένα λογιστικό σύστημα από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης υπηρετούσε τον κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο του αναδυόμενου κράτους.

Υπενθυμίζεται εδώ πως η καθιέρωση θέσεως γενικού αρχηγού κυρίως στο ναυτικό και σ' ένα βαθμό στις χερσαίες δυνάμεις, συνδυάζονταν με τη λογική συγκρότησης ενιαίου κεντρικού πολεμικού φροντιστηρίου (επιμελητεία, ανεφοδιασμός κ.λπ.). Αυτό υπηρετούσε στο ναυτικό ο διορισμός του Α. Μιαούλη,

αλλά και οι τάσεις από το καλοκαίρι του 1825, όπως θα δούμε, καθώς έφταναν δόσεις του 2ου δανείου για τη δημιουργία κεντρικού φροντιστηρίου. Σε κάθε περίπτωση όμως, η ορατή εξέλιξη προς αυτή την κατεύθυνση ήρθε την άνοιξη του 1827, καθώς διορίζεται αρχιστράτηγος ο Church και στόλαρχος ο Cochrane και παράλληλα αξιώνεται να συγκεντρωθούν αποτελεσματικότερα οι μηχανισμοί διανομής των πολεμικών προμηθειών που έστελναν Φιλελληνικές Επιτροπές.

Αυτή η διαδικασία σήμανε συμπληρωματικές πρακτικές στο λογιστικό σύστημα. Σημαντικός σ' αυτές τις εξελίξεις ήταν ο ρόλος του Εϋνάρδου: ο ίδιος ήταν που λίγα χρόνια αργότερα είχε συστήσει στον Καποδίστρια τον Arthémond de Regny για να συμβάλει στη συγκρότηση σύγχρονου δημόσιου λογιστικού,[649] και ο ίδιος κατά τα κρίσιμα έτη 1826-1827 ενορχήστρωσε σε συνεργασία με τη Διοικητική Επιτροπή την προσπάθεια αρτιότερης διαχείρισης ενός μέρους της εξωτερικής βοήθειας.

Η τάση δημιουργίας κεντρικού φροντιστηρίου ανιχνεύεται από το 1825-1826. Και αυτή η τάση ενισχύεται στο πλαίσιο της συνεργασίας της ελληνικής κυβέρνησης με τον Εϋνάρδο για τη διανομή των προμηθειών που έστελναν οι φιλελληνικές επιτροπές το 1826-1827. Σ' αυτήν την τροχιά εντάσσεται το *Γενικό Φροντιστήριο*, το οποίο ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1828, σ' ένα βαθμό ως Υπουργείο του Πολέμου και των Ναυτικών σ' ό,τι είχε να κάνει με τις δαπάνες που προορίζονταν γι' αυτούς τους τομείς (τροφοδοσία, μισθοί κ.ά.) και ως ελεγκτικό όργανο για τη διαχείριση σ' αυτόν τον ενιαίο κλάδο.[650] Δηλαδή σ' ό,τι είχε να κάνει με την τροφοδοσία και την επιμελητεία, το Γενικό Φροντιστήριο ήταν προέκταση και αναβάθμιση της εμπειρίας των προηγούμενων ετών. Επρόκειτο βέβαια για αναβάθμιση διακριτή και χαρακτηριστική, αν λάβει κανείς υπόψη έκθεση των Γραμματέων του Γενικού Φροντιστηρίου χρονολογούμενη μάλλον στα μέσα του 1828.[651]

---

649. *ΑΙΚ*, τ. Ι΄, Κέρκυρα 1983, σ. 107-108.

650. *ΓΕΕ*, αρ. 22 (31.3.1828).

651. «Δια την ακριβή εκτέλεσιν των χρεών του [το Γενικό Φροντιστήριο] έχει χρείαν να βαστά, εκτός των συνήθων Πρωτοκώλων, και άλλα βιβλία ήτοι Κατάστιχα, εις οποία να φαίνεται ακριβώς και με καθαρότητα καταγραμμένον πάν ό,τι αναφέρεται εις τους τρεις Κλάδους αυτού. Αον. Πρέπει να βαστά εν κατάστιχον εις το οποίον να καταγράφεται όλη η της ξηράς δύναμις κατά Χιλιαρχίαν, Τάγμα ή άλλο σώμα με τους στρατιωτικούς βαθμούς εκάστου· εις το ίδιον [κατάστιχον] να προσεπισημειούται, πόση η ημερούσιος και μηνιαία τροφή, καθώς και τα σιτηρέσια και οι μισθοί· και ταύτα όλα εις το ένπρόσωπον, εις δε το αντίκρυ να σημειούται βαθμηδόν η παντοία εξοικονόμησις κάθε σώματος. Βον. Κατάστιχον παρόμοιον δια το Ναυτικόν. Γον. Κατάστιχον Αποθηκών των Τροφίμων, εις το οποίον να σημειούνται εις χωριστάς Μερίδας, η είσοδος και η έξοδος αυτών από την Γενικήν αποθήκην εις τας μερικάς [αποθήκας], δήλ. κατά Στρατόπεδο, Φρούριον, Σώμα, Πλοίον, ή Μοίραν Πλοίων. Δον. Κατάστιχον παντοίας πολεμικής ύλης, Φρουρίου, Πυροβολικού, Ναυτικού διηρημένας κατά είδος. Και δύω κατάστιχα Διπλογραφίας ήτοι Καθημερινόν και Μαέστρον, εις τας οποίας ν' απερνώνται όλαι αι

Στην παραπάνω έκθεση σημειωνόταν μεταξύ άλλων ότι η εκτέλεση των χρεών του απαιτούσε εκτός από τα συνήθη πρωτόκολλα ποικίλα κατάστιχα. Για το στρατό ξηράς και για το πολεμικό ναυτικό, δηλαδή για τους πρώτους δύο κλάδους του, προέβλεπαν να κρατούν ξεχωριστά κατάστιχα με δύο σκέλη: στο πρώτο σκέλος έπρεπε να καταγράφεται τακτικά και λεπτομερώς η δύναμη και να απεικονίζονται τα αριθμητικά μεγέθη με τις δέουσες ταξινομήσεις (σώματα, πλοία, στρατιωτικοί βαθμοί, ανάγκες σε τρόφιμα, μισθούς, υλικά κ.λπ.), έτσι που αυτό το σκέλος να παρουσιάζει από προϋπολογιστική σκοπιά τα δεδομένα· και στο άλλο σκέλος έπρεπε να σημειώνονται οι *αναλώσεις*. Ταυτόχρονα στο τρίτο σκέλος του Φροντιστηρίου, στη *Γενική Αποθήκη των τροφών* έπρεπε να τηρείται κατάστιχο με δύο κύριους λογαριασμούς: ο ένας για τις εισροές και ο άλλος για τις εκροές. Μάλιστα η τήρηση τους όφειλε να είναι σε λογιστική επικοινωνία και ανταπόκριση με τα κατάστιχα των *μερικών αποθηκών* στα φρούρια, τα στρατόπεδα, τις μοίρες των πλοίων ή μεμονωμένα πλοία. Στην ίδια έκθεση προέβλεπαν επίσης να τηρούνται τα δύο κλασικά κατάστιχα της γενικής λογιστικής, το Καθημερινό και το Μαέστρο (Γενικό Καθολικό) για να καταχωρούνται οι δοσοληψίες του Φροντιστηρίου, το οποίο αναλαμβάνοντας το «έργον της επιστασίας, και του ελέγχου (controle) των λογαριασμών (…) θέλει παρουσιάζει προς την Κυβέρνησιν, προ δεκαπέντε ημερών, την προειδοποίησιν της ποσότητος, την οποίαν πρέπει να χορηγήση το Εθνικόν Ταμείον εις τας ανάγκας των ειρημένων κλάδων της δημοσίου οικονομίας».[652]

Στο πλαίσιο αυτών των πρωτοβουλιών επιχειρήθηκε αφενός ο συντονισμός της κεντρικής με τις τοπικές διαχειρίσεις του υλικού, αφετέρου οι ροές από και προς τις αποθήκες να βασίζονται σε προϋπολογιστικά στοιχεία και μετρήσεις. Ο σκοπός αυτών των ενεργειών, όπως προκύπτει, ήταν μια τακτικότερη και συστηματικότερη ένταξη του προϋπολογισμού στη διακυβέρνηση και ειδικότερα στη διαχείριση των οικονομικών πόρων. Επιχειρείται δηλαδή να γεφυρωθεί η πρακτική του γενικού προϋπολογισμού με τα επιμέρους έξοδα σε μια αμφίδρομη σχέση: η γνώση των

Χρηματικαί Εργασίαι του Φροντιστηρίου. Δια την ακριβή όμως κατάστρωσιν αυτών των ἐξ Βιβλίων δεν αρκεί μόνον η επιμέλεια του Φροντιστηρίου, και η εμπειρία των Γραμματέων του, επειδή και δια την τακτικήν και έγκαιρον καταχώρησιν των αναφερομένων εις τα πρώτα 4 Βιβλία απαιτείται και οι διάφοροι υπάλληλοι αυτού ως Επιστάται των αποθηκών, Φροντισταί, Ταμίαι, Επιθεωρηταί, και πάς τις όστις έχει σχέσιν με το Φροντιστήριον να δίδη τακτικώς και εγκαίρως τας ανηκούσας πληροφορίας εις αυτό· Δια δε το ακριβές βάσταγμα των δύω τελευταίων [Βιβλίων], είναι αναγκαία όχι μόνον η συνδρομή των άνω ρηθέντων, αλλά και η σύμπραξις της επί της Οικονομίας Επιτροπής και αυτής της ιδίας Κυβερνήσεως», ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 312, έγγρ. χ.α.

[652]. *ΓΕΕ*, αρ. 24 (7.4.1828).

επιμέρους εξόδων να αποτελεί πηγή πληροφόρησης για την κατάρτιση του κρατικού προϋπολογισμού και το αντίστροφο· ο γενικός προϋπολογισμός, κλιμακωτά, να φτάσει από την άποψη της εκτέλεσής του στις στοιχειώδεις μονάδες ανάλωσης των δημοσίων πόρων. Και τέλος, επικυρώνεται η πρακτική που πρόσφατα είχε αρχίσει να τηρείται για την ξεχωριστή παρακολούθηση ροών υλικού σε ποσότητες παράλληλα με τις αξίες.

Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί, πως η συγκρότηση σύγχρονου δημόσιου λογιστικού στην Ελλάδα έχει συνδεθεί με τον Arthémond de Regny: αρχικά με την άκαρπη παρουσία του στα τέλη του 1831 κι επί της ουσίας με τη θητεία του στο Ελεγκτικό Συνέδριο από τα τέλη του 1833 έως τα μέσα του 1836.[653] Ωστόσο, οι μεταλλαγές προς αυτή την κατεύθυνση ήταν παλαιότερες, καθώς μια σειρά συμπληρωματικές πρακτικές στο λογιστικό των πρώτων ετών δοκιμάζονται από το 1826-1827 και συνεχίζονται κατά τα χρόνια της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Σ' αυτές τις πρακτικές, εντοπίζεται η αφετηρία της διαδικασίας ανασυγκρότησης του υφιστάμενου λογιστικού προκειμένου να συνδεθεί με τον κρατικό προϋπολογισμό, έτσι που τελικά να μετατραπεί από λογιστικό δεδουλευμένης σε λογιστικό ταμειακής βάσης.

Αφετηρία ήταν κατά το 1826-1827, η συμβολή των Louis-Andre Gosse και του Wilhelm Koerring, κατά την ενασχόλησή τους με τη διαχείριση της τροφοδοσίας, τη διανομή των προμηθειών και του υλικού πολέμου που έστελναν Φιλελληνικές Επιτροπές το 1827.[654] Αυτή η διαδικασία είχε σημαντική επίδραση για την εκκίνηση

---

[653]. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι Φιλέλληνες, Παρατηρητές και Τεχνοκράτες στην Επαναστατημένη Ελλάδα και στο Ελλαδικό Βασίλειο (1821-1843)*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 459-461, 468-469, 473.

[654]. Ιάκωβος Τομπάζης, *Ο φιλέλλην ελβετός ιατρός Ανδρέας Λουδοβίκος Γκος*, Αθήνα 1910, σ. 9-10. Η αρχική αποστολή του Gosse στη διαχείριση των προμηθειών που έστελναν οι φιλελληνικές επιτροπές δεν απαιτούσε ιδιαίτερες οικονομολογικές γνώσεις. Μπορεί ένας υπολογίσιμος αριθμός οικονομολόγων να είχε σπουδάσει ιατρική (Petty, Locke, Barbon, Quesnay, Mandeville κ.ά.), αλλά αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι υπήρχε μια παλιά παράδοση κατά την οποία έμποροι και κυβερνητικοί αξιωματούχοι ή σύμβουλοι (Malynes, Montchrestien, Davenant, Defoe, Boisguilbert) επιχειρούσαν να συλλάβουν τα οικονομικά φαινόμενα (κυκλοφορία χρήματος, πίστωση, καταμερισμός εργασίας κ.ά.) κατ' αναλογία με τις λειτουργίες των οργανισμών, βλ. Alain Clément and Ludovic Desmedt, "Medicine and economics in pre-classical economics", *Open economics : economics in relation to other disciplines*, ed. Richard Arena – Sheila Dow – Matthias Klaes, London 2009, σ. 108-109. Και απ' αυτή την άποψη μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Gosse είχε τις προϋποθέσεις να επιφέρει τροποποιήσεις στο λογιστικό, με επίκεντρο φυσικά την αποστολή του.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι δεν στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί η συμβολή άλλων ξένων νωρίτερα, όπως περί τα μέσα του 1825 του μιλανέζου Luigi Porro-Lambertenghi που είχε ασχοληθεί με την επιμελητεία στο *Τακτικό*, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 71, έγγρ. 140 και Jurien de la Gravière, *Ιστορία του υπέρ ανεξαρτησίας των Ελλήνων αγώνος κυρίως του ναυτικού*, μτφρ Κωνσταντίνου Ν. Ράδου, Αθήνα 1894, σ. 215.

ορισμένων έστω περιορισμένων πρωτοβουλιών προς ένα νέο λογιστικό, διαφορετικό από εκείνο που εφαρμοζόταν μέχρι πρότινος. Αφετηρία αυτής της διαδικασίας ήταν η τήρηση ενός συστήματος εισροών – εκροών με βάση τις ποσότητες κάθε είδους, με τη λογιστική καταγραφή των εισερχομένων στη διαχείρισή τους ποσοτήτων και φυσικά την καταγραφή των εξερχομένων απ' αυτή, είτε προς τις ανά στρατόπεδο φροντιστικές επιτροπές είτε προς τις ναυτικές μοίρες και τα πλοία, λαμβάνοντας υπόψη σε κάθε περίπτωση, τις πληροφορίες που συγκέντρωναν για τη δύναμη και τις ανάγκες. Μάλιστα τις διαπιστώσεις του απ' αυτή τη διαδικασία ο Gosse φρόντισε να τις παρουσιάσει συστηματικά στις αρχές του 1828 ως ιδέες που θα επέφεραν βελτίωση στο δημοσιονομικό σύστημα.[655]

Η παραπάνω εμπειρία συνέβαλε στη λειτουργικότερη ενσωμάτωση της λογικής του προϋπολογισμού, σ' ένα μέρος φυσικά της συνολικής διαχείρισης. Στην αποχαιρετιστήρια μάλιστα επιστολή του προς τον Κυβερνήτη, το Φεβρουάριο του 1829, ο Gosse συνόψιζε την πορεία του στην Ελλάδα από τις αρχές του 1827 γράφοντας: «Νουνεχής οικονομία έδει να προΐσταται των δαπανών μου. Κατώρθωσα να εισαγάγω εν τη διευθύνσει ημών οικονομικάς τινας μεταρρυθμίσεις, τάξιν τινα εν ταις αποθήκαις και τοις λογιστικοίς βιβλίοις, πολλά δ' οφείλω εις την τιμιότητα, τον ζήλον και την ικανότητα των ανωτέρων ημών υπαλλήλων κ.κ. Koerring, Hoffman και Στίνου και του Γραμματέως μου κ. Δημητρίου Οικονομίδου».[656]

Η παρουσία και η συμβολή του W. Koerring σ' αυτή τη διαδικασία εκσυγχρονισμού της λογιστικής τήρησης των αποθηκών φαίνεται ότι ήταν εξίσου σημαντική. Ο Φίνλεϋ και άλλοι τον έχουν χαρακτηρίσει *πεπειραμένο διαχειριστή*.[657] Εξ

---

[655]. Προϊόν αυτής της εμπειρίας ήταν το *Document Statistiques sur les îles de l'Archipel grec* (έκδ. 1829), βλ. Ιάκωβος Τομπάζης, *ό.π.*, σ. 26· Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 425-440.

[656]. Ιάκωβος Τομπάζης, *ό.π.*, σ. 22. Πρβλ. Frank Choisy, *Suisse et Grece : La correspondance au philhellene Eynard, 1826-1829*, Athenes 1907, σ. 30-31. Για την σημαντική δράση του Koerring βλ. ΓΑΚ/ΑΝΚΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 312, έγγρ. 1· *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος: Διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, τ. Α΄, μτφρ. Μιχαήλ Γ. Σχινάς, Αθήνα 1841, σ. 387· Στέφ. Ι. Παπαδόπουλος, «Η οργάνωση του στρατού της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας επί Καποδίστρια», *Ελληνικά* 18 (1964) 151-155.

[657]. «Ο παράδοξος ούτος ανήρ ήλθεν εις την Ελλάδα μετά του Γκος (…). Υπήρξε χρησιμώτατος (…) εις την οργάνωσιν της διανομής των χορηγημάτων των σταλέντων παρά των διαφόρων κομμιτάτων, και ανέπτυξε βαθμόν διοικητικής πείρας και γνώσιν των κυβερνητικών υποθέσεων, την οποίαν δυσκόλως θα ηδύνατο ν' αποκτήση τις υπηρετών εις κατωτέραν θέσιν. (…). Καίτοι χρησιμεύσας εις τον Καποδίστριαν, παρηγκωνίσθη παρά του πολιτικού τούτου, φοβουμένου αυτόν ως φιλελεύθερον· και απέθανεν εκ πυρετού επί των ημερών του Κυβερνήτου», Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Α΄, σ. 463-464, 491. Στοιχεία για τη δράση του το καλοκαίρι του 1828 ως γενικού φροντιστή Δυτικής Ελλάδας βλ. Στέφ. Ι. Παπαδόπουλος, ό.π.

ου και η αρμοδιότητα που του είχε ανατεθεί με την ίδρυση του Γενικού Φροντιστηρίου το Μάρτιο του 1828: υπεύθυνος *επί της Οικονομίας των τροφών και πολεμοφοδίων* στη Γενική Αποθήκη, αμέσως κάτω από τον πολιτικό προϊστάμενο στον τρίτο κλάδου του Φροντιστηρίου·[658] του κλάδου που συνέβαλε, ώστε να ενταχθεί συστηματικότερα και άμεσα η πρακτική του προϋπολογισμού στη διαχείριση των πόρων που προορίζονταν για το στρατό ξηράς και το πολεμικό ναυτικό.[659] Μάλιστα ο ίδιος συνέβαλε στην προετοιμασία ίδρυσης του *Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου*, του σώματος που διαδέχτηκε τη *Λογιστική Επιτροπή* και την *Αναθεωρητική Επιτροπή* και που αργότερα εξελίχθηκε στο σημερινό *Ελεγκτικό Συνέδριο*.

Έπειτα, οι εμπειρίες και οι γνώσεις του Ι. Καποδίστρια δεν υστερούσαν στο ζήτημα του δημόσιου λογιστικού. Κατά τις θητείες του σε διάφορες θέσεις πριν το 1821, είχε χειριστεί ζητήματα σχετικά με τη διαχείριση δημοσίου χρήματος, προτάσσοντας την έκδοση γραπτών *διαταγών* από υπέρτερη του ταμείου πολιτική και διοικητική αρχή κατά τη διενέργεια πληρωμών από το δημόσιο ταμείο· κι επιπρόσθετα, οι συναλλαγές να συνοδεύονται από *αποδεικτικά έγγραφα* και να καταγράφονται από λογιστές σε νόμιμα διπλογραφικά κατάστιχα, κατά τον *οργανικό νόμο*, κατά τους

---

658. *ΓΕΕ*, αρ. 24 (7.4.1828).

659. Ιδού ένα χαρακτηριστικό συμβάν από τη θητεία του W. Koerring. Διαβάζουμε σε αναφορά του προς τον Κυβερνήτη: «Εις το Διάταγμα υπ' Αρ': 180 της 7 Φεβρουαρίου 1828 εκδοθέν περί του Οργανισμού των Στρατευμάτων προσδιορίζεται εν τη Β΄ παραγράφῳ η μερίς του ψωμίου εις δράμια 300. Αλλ' επειδή το ψωμί δεν δίδεται εις έτοιμον, παρά δίδεται ή εις άλευρον ή εις γέννημα, τούτου χάριν προς αποφυγήν και των διενέξεων, και των περισσοτέρων απαιτήσεων, είναι ορθόν, όπως η εξοχότης της διατάξῃ (…) περί τούτου πόσον (…) άλευρον, ή πόσον γέννημα να δίδεται αντί του ψωμιού. Ο Στρατηγός κ. Υψηλάντης επροσδιόρισε την μερίδα του ψωμίου εις δράμια άλευρου 240. Αλλά τούτο φαίνεται εις τον υποφαινόμενον (…) ως υπερβολικόν, και (…) εναντίον της οικονομίας. Και εμέν γνώμιν ήθελεν είσθε αρκετόν ή 210 δράμια άλευρου, ή 225 γεννήματος (…) αυτό του αναλόγου των 300 δραμίων ψωμιού. Αύται μου αι παρατηρήσεις θεμελιούμενες επί των βάσεων της εν Ευρώπη ενεργουμένης Οικονομίας συμπερικλείουσι και τας ενταύθα εν χρήσει (…) συνηθείας (…). Τη 9 Μαρτίου 1828. Εν Πόρω. (…) Koerring», ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 312, έγγρ. 1. Σημειωτέον ότι αφενός στο γενικό προϋπολογισμό του 1823 προβλεπόταν 200 αλεύρι κατ' άτομο ημερησίως (βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 114), αφετέρου στον προϋπολογισμό του 1825 προβλεπόταν 300 δράμια ψωμί (βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 42, έγγρ. χ.α.) περίπου τις ίδιες ποσότητες που πρότεινε κι ο Koerring.

Με τους προϋπολογισμούς λοιπόν μπορούσαν να διαχειρίζονται καλύτερα τους διαθέσιμους πόρους, όπως απορρέει κι από το παρακάτω ενδεικτικό γεγονός: Όπως έγγραφε ο Κυβερνήτης στο στρατάρχη Δημήτριο Υψηλάντη στις 31 Μαρτίου 1828: «Η κυβέρνησις έλαβε τας από 25 μαρτίου εκθέσεις σας, και εκ των εν αυταίς λεγομένων περί των καταλόγων των χιλιαρχιών τους οποίους διετάττεσθε να στείλετε άμα φθάσαντες εις Ελευσίνα, βλέπει ότι δεν ενοήσατε καλώς. Διότι δεν ηδύνατο να θέλη η κυβέρνησις να αναθεωρήσετε τα τρεις χιλιαρχίας κατά τα κατάστιχα του κ. Κόριγγος (Koring), αλλά κατά τα ίδια υμών, ή τα του επιθεωρητού του στρατεύματος, επειδή κατά τον κανονισμόν ουδεμία διανομή τροφών συγχωρείται άνευ της επιμαρτυρήσεως των καταστίχων. Εάν δε αυτά σώζωνται, ως δεν είναι αμφιβόλιμον, εις τι εχρειάζοντο τα του κ. Κόριγγος, τα οποία, όντα εν χερσί της κυβερνήσεως, χρησιμεύουσιν εις διάπραξιν του παραλληλισμού περί ου λέγετε; Αλλ' εγώ έχω και άλλο μέσον αντιπαρακρίσεως (contrôle), λέγω την ενόρκως δοθείσαν απαρίθμησιν παρά των πλοιάρχων οίτινες διεβίβασαν τα στρατεύματα από Δαμαλών εις Ελευσίνα», *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., σ. 387.

νόμους της λογιστικής (leggi della contabilità) και με *τας ακριβείς μεθόδους του δημοσίου λογιστικού* (i metodi esatti di pubblica contabilità).[660]

Μπορεί φυσικά να παρατηρήσει κανείς ότι η παραπάνω λογική άρχισε σε μεγάλο βαθμό να εφαρμόζεται από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους. Κι έπειτα, στις αρχές του 1828, συνέχισε να εφαρμόζεται το υφιστάμενο λογιστικό, με ποικίλες βελτιώσεις που προέκυψαν ύστερα από προτάσεις κυβερνητικών στελεχών κι επιπρόσθετα μέσω κυβερνητικών πρωτοβουλιών προκειμένου να υιοθετηθεί ένα νέο λογιστικό σύστημα κατά τα πρότυπα το γαλλικού δημόσιου λογιστικού, όπως θα φανεί εδώ με συντομία.

Από τα μέσα του 1828, με αφορμή λογιστικές συναρμοδιότητες ανάμεσα στο Γενικό Φροντιστήριο και την Επιτροπή της Οικονομίας και λόγω άλλων συναφών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν, οι Γραμματείς του Γενικού Φροντιστηρίου είχαν παροτρύνει την Κυβέρνηση να συμβουλευτεί εμπόρους που ήταν ειδήμονες της διπλογραφίας και ξένους που είχαν εργαστεί σε οικονομικές υπηρεσίες, για να βοηθήσουν στην οργάνωση των λογιστικών διαδικασιών και υπηρεσιών.[661] Παράλληλα κατά το ίδιο διάστημα ο Εϋνάρδος είχε διαβιβάσει στον Καποδίστρια συστάσεις για διάφορους Γάλλους ειδικούς στα οικονομικά που θα μπορούσαν να τον βοηθήσουν.[662] Επρόκειτο για αξιωματικούς από το Γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του Maison, οι οποίοι υπηρετούσαν στον οικονομικό του κλάδο.[663] Έτσι δημιουργήθηκε ένας δίαυλος επικοινωνίας με την πλούσια εμπειρία των Γάλλων στο δημόσιο λογιστικό (*comptabilité publique*), όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά τις δύο τρεις τελευταίες πυκνές δεκαετίες.[664]

Πράγματι, η κυβέρνηση αξιοποίησε την παρουσία των Γάλλων ειδικών στο λογιστικό του στρατού, εν γένει στο δημόσιο λογιστικό και σ' άλλα δημοσιονομικά

---

[660]. Ερανίσματα από επιστολές του καθώς τελούσε έκτακτος επίτροπος Άγιας Μαύρας το 1807. Εκεί, είχε προβεί στον καθορισμό σειράς ενεργειών-διαδικασιών τις οποίες έκρινε απαραίτητες για τη χρηστή διοίκηση στην Οικονομική Υπηρεσία του νησιού. Περισσότερα για τα παραπάνω παραθέματα στο: *ΑΙΚ*, τ. Β΄, Κέρκυρα 1978, σ. 31-32, 175-176, 237-238.

[661]. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 312, έγγρ. χ.α.

[662]. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Aug. Fabriquette, αρχιταμία του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος, βλ. *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., τχ. Α΄, Αθήνα 1929, σ. 124.

[663]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Η΄, σ. 292.

[664]. Γενικά βλ. Jacques Magnet, "Les règlements gènèraux sur la Comptabilitè publique au XIXe siècle", *La comptabilité publique: continuité et modernité*, intr. d'Alain Deniel, 1995, σ. 31-40. Για μια παλαιότερη και αρκετά ζωντανή εξιστόρηση των εξελίξεων σ' αυτό το θέμα: Nicolas François Mollien, *Mémoires d'un ministre,* ό.π· Henrie De Montcloux, *De la comptabilitépubliqueen France,* Paris 1840.

ζητήματα: τον αρχιταμία Fabriquette, το γενικό μισθοδότη Firino, τον ειδικό στα οικονομικά του στρατού Saint-Martin κ.ά.[665] Ο Καποδίστριας φρόντισε να στείλει υπαλλήλους να μαθητεύσουν κοντά τους για τα παραπάνω και γι' άλλα συναφή ζητήματα[666] —με γνωστότερη τέτοια περίπτωση τον Ν. Σιλήβεργο.[667] Έτσι, αυτές οι γνώσεις άρχισαν να μεταφέρονται στη σφαίρα του υπό συγκρότηση κράτους. Παράλληλα, ο ίδιος ο Κυβερνήτης διατηρούσε επαφή με τους συγκεκριμένους και άλλους Γάλλους ειδικούς από τα μέσα του 1829 έως τα μέσα του 1831.[668]

Οι ειδήσεις περί αποχώρησης των Γάλλων, πέρα από τις ανησυχίες που τροφοδότησαν στους κυβερνητικού κύκλους για τη διατήρηση της Γαλλικής χρηματικής βοήθειας, σήμαναν και μιαν αβεβαιότητα σχετικά με την στέρηση των υπηρεσιών που παρείχαν Γάλλοι ειδήμονες, οι οποίοι είχαν συμβάλει στην οργάνωση μιας αρτιότερης δημοσιονομικής διοίκησης χωρίς να επιβαρύνεται το δημόσιο ταμείο, όπως αναγνώριζε ο ίδιος ο Κυβερνήτης σε επιστολές του.[669] Και αυτή η αβεβαιότητα πρέπει να έγινε εντονότερη καθώς διάφορα γεγονότα από τα μέσα του 1830 κατέστησαν δημοφιλείς τις θέσεις της αντιπολίτευσης μέσα στη Γαλλική στρατιωτική

---

[665]. *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ΄, Αθήνα 1842, σ. 121, 176· Χρήστος Κ. Λούκος – Βγένα Α. Βαρθολομαίου (επιμ.), «Ευρετήριο των Επιστολών του Ιω. Καποδίστρια», *Μνήμων* 6 (1976-1977) 131-211. Πρβλ. Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας*, ό.π., τ. Β΄, σ. 83.

[666]. Σε επιστολή του (Οκτώβριος 1829) με θέμα την πιθανή αντικατάσταση του στρατιωτικού επιμελητή Saint-Martin, ο Καποδίστριας αναφέρει ότι αυτός ο Γάλλος αξιωματικός όπως «τα του οικονομικού διατάκτορος [καθήκοντα] εκπληρών (…) νέους Έλληνας (…) διδάσκει μετά μεγάλης σπουδής την τοιαύτης υπηρεσίαν (…) μέγα όφελος γίνεται εις την στρατιωτικήν ημών διοργάνωσιν· αναπληρούμενος δε υπό άλλου, μας αφαιρεί καρπόν του χρόνου πολυτιμότατον», *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., σ. 278-279.

[667]. Ο Ν. Σιλήβεργος (γεν. 1804) εντοπίζεται να υπηρετεί στις κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες από το 1823. Επί Καποδίστρια εκπαιδεύτηκε αποτελεσματικά πλάι στους Γάλλους ειδήμονες σύμφωνα με σχόλια ενός απ' αυτούς, του Aug. Fabriquette. Βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 292. Ο ίδιος αργότερα, όπως είναι γνωστό, υπηρέτησε σε κορυφαίες οικονομικές θέσεις (αρκετά χρόνια πρόεδρος στο Ελεγκτικό Συνέδριο, για λίγο ως υπουργός κ.ά.).

[668]. *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., σ. 121, 176, 221· *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., τχ. Β΄, σ. 320-322· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 99, έγγρ. 1, φάκ. 103, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 310.

[669]. Ο Καποδίστριας ζητούσε από το Γάλλο υπουργό επί των Στρατιωτικών «όπως αφήση παρ' ημίν» τον Trézel, τον Saint-Martin «και τους άλλους αξιωματικούς τους ήδη στέρξαντας της Ελληνικήν υπηρεσίαν» και υποστήριζε ότι μια τέτοια εξέλιξη επρόκειτο να στερήσει αφενός έναν αριθμό Γάλλων αξιωματικών επί των οικονομικών και άλλους, οι οποίοι μέχρι τότε παρείχαν υπηρεσίες στην ελληνική Κυβέρνηση μισθοδοτούμενοι στο πλαίσιο της γαλλικής Αποστολής, αφετέρου ότι «αύτοι δε οι μισθοδοτούμενοι παρά της Ελλάδος, άμα φοβηθέντες μη χάσωσι τους εν των Γαλλικώ στρατό τόπους των, θέλουσι μας αφήση όλοι, ως ήδη εκ των πολλών περί τούτου φημών, και πολλοί (…) άρχονται να αγωνιώσι περί του μέλλοντος», *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., σ. 279-280. Πρβλ. ανάλογες πρωτοβουλίες από την πλευρά του Εϋνάρδου στο: *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., σ. 234.

Αποστολή.[670] Γάλλοι ειδικοί περί των οικονομικών, ο Fabriquette και ο Firino, όπως προαναφέρθηκε, συνέχισαν να επικοινωνούν με τον Κυβερνήτη,[671] αλλά δεν τελεσφόρησε μια συνεργασία μαζί τους.

Φαίνεται ότι η κλιμακούμενη πολιτική πόλωση στο εσωτερικό ενίσχυσε τις αξιώσεις για έμπιστους συνεργάτες από το εξωτερικό οι οποίοι δεν θα αμφισβητούσαν τις επιλογές της,[672] αλλά θα λειτουργούσαν ως προέκταση του κυβερνητικού σκεπτικού.[673] Μπορεί το ζήτημα της συνεργασίας με ειδήμονες της Γαλλικής Αποστολής να επανέρχεται έπειτα από πρόταση του Εϋνάρδου στις αρχές του 1831. Όπως ο ίδιος απαντούσε στο προ δύο μηνών αίτημα του Καποδίστρια για ανεύρεση οικονομολόγου στο εξωτερικό, αφού αναγνώριζε τη δυσκολία της εύρεσης ενός τέτοιου προσώπου —που θα δεχόταν να έρθει στην Ελλάδα—, αγνοώντας ίσως ένα μέρος των δεδομένων, ρωτούσε αν ήταν άμεσα διαθέσιμοι οι Fabriquette και Firino ως πρόσωπα «με εξαιρετικές γνώσεις στη λογιστική και τα οικονομικά»· δήλωνε όμως παράλληλα πρόθυμος να λάβει περαιτέρω πληροφορίες γι' άλλους δυνητικά διαθέσιμους από τον τραπεζικό οίκο Blanc-Collin.[674]

Τελικά, αυτή η προσπάθεια, όπως είναι γνωστό, κατέληξε στην επιλογή του Arthémond de Regny, η παρουσία του οποίου τη δεκαετία του 1830 συνέβαλε

---

[670]. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 212-214.

[671]. Για τους Fabriquette και Firino βλ. επίσης Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 608.

[672]. Σχετικά με την απομόνωση του Καποδίστρια από ομάδες ανθρώπων που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη διαδικασία διοικητικής ανασυγκρότησης εξαιτίας της δυσπιστίας που παρήγαγε η πολιτική πόλωση βλ. Χρήστος Λούκος, «Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Επανεξέταση», *ό.π.*, σ. 57. Η παρατήρηση αυτή ισχύει σ' ό,τι εδώ μας αφορά και για μερίδες ξένων που είχαν υψηλά προσόντα. Υπενθυμίζουμε εδώ την περίπτωση του Dutrône —τις εξειδικευμένες γνώσεις του οποίου είχε εξυμνήσει ο Εϋνάρδος στον Καποδίστρια—, ο οποίος για μεγάλο διάστημα «βοηθ[ούσε] την Ελληνική Κυβέρνηση και τον Καποδίστρια προσωπικά στο έργο του, στηρίζοντάς τον θερμά, αλλά το καλοκαίρι του 1830 πέρασε στο αντιπολιτευτικό στρατόπεδο», βλ. σχετικά: Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., Αθήνα 1988, σ. 213-214.

[673]. Όπως έγγραφε ο Καποδίστριας απευθυνόμενος στον Εϋνάρδο, ζητώντας του να εντοπίσει έναν ειδικό στις πρακτικές της δημοσιονομικής διοίκησης: «Je veux un travailleur au quell je puisse dire: Voici des données, voice mes idées, pensez-y, communiquez-moi vos observations, et ensuit le règlement que vous mettrez en exécution, avec les aides que je placerai auprès de vous», *AIK*, τ. Ι΄, Κέρκυρα 1983, σ. 108. Πλέον δηλαδή των προσόντων, αναζητούσε έναν έμπιστο συνεργάτη, ο οποίος ως τεχνικός σύμβουλος θα έδινε στις σκέψεις του μορφή σχεδίου αναλαμβάνοντας παράλληλα την υλοποίησή του.

[674]. *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια*, ό.π., σ. 389-390. Περισσότερα έγγραφα για την επικοινωνία του Καποδίστρια από το 1827-1828 με τον οίκο Blanc Collin και άλλους συναφείς, βλ. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 15, έγγρ. 2 και ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 142, έγγρ. 2. Για τη δράση του συγκεκριμένου οίκου βλ. Jacques-Marie Vaslim, "Le siécle d'or de la rente perpétuelle française", *Le marché financier français au XIXe siècle: Aspects quantitatifs des acteurs et des instruments á la Bourse de Paris,* vol. 2, Paris 2007, σ. 157, 163.

καθοριστικά στη συγκρότηση δημόσιου λογιστικού κατά τα γαλλικά πρότυπα.[675] Τούτο όμως όχι ως μια εξέλιξη ξαφνική, αλλά μέσα από αναβαθμούς που είχαν ήδη ετοιμάσει το έδαφος. Επρόκειτο για μια προσέγγιση που είχε πίσω της ποικίλες διεργασίες. Καταρχάς την από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια καθιέρωση λογιστικού συστήματος και κανόνων διαχείρισης· τις βελτιώσεις που κατά καιρούς πραγματοποιήθηκαν σ' αυτόν τον τομέα· το ενδιαφέρον για ένα αρτιότερο λογιστικό που εντάθηκε από το 1826-1827 μέσα από το πόρισμα του πρώτου διαχειριστικού ελέγχου από τη Λογιστική Επιτροπή της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης· τη διαχειριστική εμπειρία που κομίζουν διάφοροι όπως ο Koerring και άλλοι από το 1827· σαφώς τη εμπειρία που αποκτήθηκε πάνω στο δημόσιο λογιστικό των Γάλλων· και τις συμβουλές του Εϋνάρδου, σε συνδυασμό με τη λήψη χρήσιμων εγχειριδίων για τη δημοσιονομική ανασυγκρότηση.[676]

Προκύπτει μάλιστα ότι είχε καταρτιστεί εκτενές σχέδιο μετάβασης στο γαλλικό δημόσιο λογιστικό:[677] με γενικό προϋπολογισμό βασισμένο σ' επιμέρους προϋπολογισμούς μερικότερων υπηρεσιών, διαρθρωμένο σε κεφάλαια και άρθρα. Με βάση αυτά θα άνοιγαν σχετικές πιστώσεις με απαγορευμένη την υπέρβασή τους και πρόβλεψη τυχόν έκτακτα έσοδα να μην τροποποιούν τις πιστώσεις, αλλά να περνούν στον έλεγχο του ταμείου, σε ξεχωριστό λογαριασμό. Καθόριζαν χρόνο εκτέλεσης μέσα στο διαχειριστικό έτος, με τους υπουργούς – διατάκτες σε μηνιαία βάση να υποβάλουν αίτημα στο Υπουργείο των Οικονομικών για τα αναγκαία ποσά, πριν όμως από την έλευση του μήνα που το ποσό καθίστατο πληρωτέο. Προέβλεπαν επίσης το πληρωτέο ποσό να εξοφλείται, αφού έχει προηγηθεί έλεγχος ότι η συγκεκριμένη δαπάνη είναι εγγεγραμμένη στον προϋπολογισμό· έλεγχο στα συνοδευτικά έγγραφα και εκκαθάριση· έκδοση διαταγής εκταμίευσης από τον αρμόδιο υπουργό ή άλλο δευτερεύοντα διατάκτη· προθεσμία μέσα στην οποία μπορεί να εξοφληθεί από το δημόσιο ταμείο· και αρκετές άλλες προβλέψεις για το ρόλο του Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου σ' αυτή τη διαδικασία.

Ενώ λοιπόν επί Καποδίστρια πράγματι υπήρχαν θεσμικές διεργασίες προς την αναβάθμιση και κατά το δυνατό προς μια τομή στο δημόσιο λογιστικό, συνήθως αυτή

---

675. Περισσότερα για το Regny βλ. Const. A. Vacalopoulos, *L'économiste francais Arthémond de Regny et son rôle dans l'histoire financière de la Grèce (1831-1841)*, Thessaloniki 1977.

676. Ορισμένα τέτοια βιβλία έχουν ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο.

677. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. , έγγρ. 1ε.

η διαδικασία εκλαμβάνεται ως εάν να άρχισε τότε και υποστηρίζεται από παλιά η εσφαλμένη άποψη πως οι πρώτοι γενικοί ισολογισμοί, συγκροτημένοι ως εθνικοί κατά κάποιο τρόπο λογαριασμοί, εντοπίζονται από το 1828.[678]

[678]. Νομίζω ότι ο πρώτος που επεσήμανε ρητά αυτή την άποψη ήταν ο Λασσάνης, βλ. *ΕΚΒΕ*, αρ. 61 (1.11.1836). Σημειωτέον ότι ο Λασσάνης είχε φυλακιστεί μαζί με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ήρθε στην Ελλάδα τον Ιούλιο του 1828 και στάθηκε στο πλευρό του Δημήτριου Υψηλάντη ως στρατοπεδάρχης στην Ανατολική Ελλάδα (για τη βιογραφία του ίδιου και άλλων αγωνιστών με καταγωγή από την Κοζάνη βλ. Παναγ. Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924, σ. 308-313, πρόσφατη επιμ. στη νεοελληνική Δημήτρης Τζήκας). Διόλου παράδοξο λοιπόν που αγνοούσε λεπτομέρειες για τους *γενικούς ισολογισμούς* που κατάρτιζαν από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, όπως επεσήμαινε κι ο ίδιος, σε συνθήκες καθόλου ευνοϊκές.

4.2 Οι γενικοί ισολογισμοί 1822-1827: το δημοσιονομικό κύκλωμα και η έκτασή του

> *Η συναλλαγή είναι αμοιβαιότητα (...).[Και για] τα εμπορικά κυκλώματα ισχύει ό,τι και για τα ηλεκτρικά: λειτουργούν μόνο ως κλειστά κυκλώματα.*[679]

Έπειτα απ' όσα προηγήθηκαν έχει καταστεί φανερό ότι ο δημοσιονομικός χώρος αρθρώθηκε μέσα από αλλεπάλληλες και διασταυρωμένες μεταξύ τους δοσοληψίες, υπό τη νομιμοποίηση και την εποπτεία της επαναστατικής Διοίκησης. Εδώ, σκοπεύουμε να περάσουμε σε μια περισσότερο παραστατική εκδοχή αυτού του χώρου, μέσω των μεγεθών και σ' ένα βαθμό της σύνθεσης των διαδοχικών Ισοζυγίων και γενικών Ισολογισμών.

Αυτοί οι λογαριασμοί αναπαριστούν αδρομερώς ανά κυβερνητική περίοδο την έκταση και τη σύνθεση του δημοσιονομικού κυκλώματος και ορισμένες πτυχές σχετικά με την κοινωνική ενσωμάτωση σ' αυτό. Εν ολίγοις, αυτοί οι λογαριασμοί αντιπροσωπεύουν το σύνολο των δοσοληψιών που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του δημόσιου οικονομικού χώρου. Αλλά τη σημασία της διαμόρφωσης αυτού το χώρου μπορεί κανείς να τη συλλάβει καλύτερα, αν αναλογιστεί ότι διαδικασίες τέτοιας σύγκλισης συνυφασμένες συμβιωτικά με το υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος στη βόρεια Ευρώπη είχαν πίσω τους μερικούς αιώνες αργής και σταθερής εξέλιξης.

Με την ανάδυση των *απολυταρχικών κρατών* είναι γνωστό ότι η οικονομία συνδέθηκε στενότερα με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας·[680] ότι διαμορφώθηκαν σχετικά δόγματα που προσομοίαζαν το μετέπειτα νεοτερικό κράτος ως μια μεγάλη εμπορική επιχείρηση (merchant empires)·[681] και ότι οι σπουδαιότερες όψεις της διακυβέρνησης συνδέθηκαν με την καθιέρωση αρχών άσκησης εμπορικής και νομισματικής πολιτικής. Βαθμιαία, η δραστηριότητα μιας επιμέρους κοινωνικής τάξης, των ευρωπαίων εμπόρων, τείνει να γίνει καθολικό προσδιοριστικό της κοινωνίας

---

[679]. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός*, ό.π., τ. Β΄, σ. 152.

[680]. Προδρομική αποτύπωση αυτής της σύνδεσης έκανε το 1615 ο A. Μοντκρετιέν με την *Πραγματεία της Πολιτικής Οικονομίας* (Κάρλο Τριτζίλια, *Οικονομική κοινωνιολογία: κράτος, αγορά και κοινωνία στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εισ. - επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, μτφρ. Χρήστος Τσαμπρούνης, Αθήνα 2006, σ. 42-43). Για μια πρόσφατη έκδοση του βλ. Antoine de Montchréstien, *Traicté de l'Œconomie politique,* ed. Francois Billaçois, Geneve 1998.

[681]. Ernesto Screpanti – Stefano Zamagni, *Η Ιστορία της Οικονομικής,* ό.π., σ. 49-50.

(commercial society) και συνυφαίνεται με τις «εθνικές» οριοθετήσεις που παγιώνει η μορφή του βεστφαλιανού κράτους, έτσι που γίνεται λόγος για εμπορικά έθνη (commercial nations). Μπορεί με τη φιλελεύθερη κριτική, φυσικός χώρος της οικονομίας να θεωρήθηκε η αγορά και της πολιτικής το κράτος, αλλά κατά την ίδια άποψη η γενική φορολογία και το κυβερνητικό χρέος εξέφραζαν την ένωση ανάμεσα σ' αυτές τις σφαίρες,[682] ενώ η πολιτική εξακολούθησε να θεωρείται συγκολλητική ουσία του κοινωνικού δεσμού,[683] και σε κάθε περίπτωση ήταν αδιαμφισβήτητη (παρά την κριτική προς το κράτος) η κρατικοκεντρική μορφή οργάνωσης του κόσμου.

Οι Έλληνες από την πλευρά τους εκκινούσαν μιαν Επανάσταση ενάντια στο (αυτοκρατορικό) κράτος, στα άκρα του μάλιστα και με ιδιωτικά μέσα· με τους δεσμούς που είχε δημιουργήσει το φιλελεύθερο εθνικό κίνημα, αλλά χωρίς δικές τους κρατικές δομές· και ιστορικές προϋποθέσεις από αρκετές απόψεις δυσμενείς, αν και ορισμένα τμήματά τους είχαν αποκτήσει ποικίλες εμπειρίες και γνώσεις στην οικονομική διαχείριση, την τοπική διοίκηση, την πολιτική και τον πόλεμο. Αν λοιπόν κάτι συνοψίζεται εδώ, είναι το περίγραμμα επίσημων αλλεπάλληλων δοσοληψιών, οι οποίες φανερώνουν τα δημόσια οικονομικά που συγκροτούνται ως θεσμισμένη περιοχή του ευρύτερου χώρου των οικονομικών του αγώνα. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με το πολιτικό επίκεντρο αυτής της θεσμισμένης περιοχής, την εθνική Διοίκηση και ευρύτερα το υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος.

Ορισμένες αποσαφηνίσεις

Το κράτος που δημιουργούσε η Ελληνική Επανάσταση δεν αντλούσε στελέχη από κάποιο προϋφιστάμενο, όπως το γαλλικό ή ακόμη και το αγγλικό κράτος, αλλά ενσωμάτωνε στελέχη από τον αστικό κόσμο και τους προεστούς με τις γνώσεις που διέθεταν και πολύ περιορισμένα από τους Φιλέλληνες. Οι επαναστατημένοι με

---

[682]. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού*, ό.π., σ. 154, υποσ. 65· Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και πολιτική*, ό.π., σ. 21.

[683]. Αυτή η κριτική πήρε συστηματική μορφή μέσα το έργο του Τζων Λοκ (1632-1704) βλ. Antony Quinton, «Πολιτική Φιλοσοφία», *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, επιμ. Anthony Kenny, μτφρ. Δέσποινα Ρισσάκη – Χάρης Βλαβιανός, Αθήνα 2005, σ. 426, 438-439. Ακόμα και στη θεώρηση του Άνταμ Σμιθ, ο οποίος ανατοποθέτησε τον κοινωνικό δεσμό σε ηθικές και οικονομικές προκείμενες (συμπάθεια, καταμερισμός εργασίας), οι πολιτικοί θεσμοί ήταν που εξέφραζαν τη *συνείδηση του όλου*, βλ. Διονύσης Γ. Δρόσος, *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νέο-φιλελευθερισμού*, Αθήνα 1994, σ. 18-19, 54, 58, 71 όπως και: Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Ο A. Smith και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά* 1 (1990) 7-91.

διαχειριστική πείρα που, ως επί το πλείστον, περιοριζόταν στους εμπορικούς οίκους και στις κοινότητες, την εισήγαγαν στη σφαίρα της κρατικής συγκρότησης προσαρμόζοντας την διαρκώς. Παραδόξως, ως εάν να υπήρξε ένα ιστορικό κενό, οι λογιστικές πρακτικές γίνονται άξιες λόγου στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας, με την ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας το 1828 όπως είδαμε. Ωστόσο, από την αρχή της εθνικής Διοίκησης, από τον Ιανουάριο του 1822, οι οικονομικές δοσοληψίες καταγράφονταν με τη διαδεδομένη διπλογραφική λογιστική μέθοδο.

Αυτές λοιπόν οι δοσοληψίες συνοψίζονταν από τους ίδιους τους διοικητικούς υπαλλήλους που τις τηρούσαν με τη λήξη κάθε κυβερνητικής περιόδου στη μορφή του γενικού ισολογισμού. Εδώ δεν θα επεκταθούμε στο σύνολο των δοσοληψιών. Θα περιοριστούμε μόνο στους γενικούς ισολογισμούς, από την άποψη της δημοσίευσής τους και από την άποψη της λογικής του περιεχομένου τους στο πλαίσιο του δημοσιονομικού κυκλώματος. Επρόκειτο για γενικούς ισολογισμούς που εντοπίστηκαν έτοιμοι κι εδώ παρουσιάζονται με κάποιες στοιχειώδεις επεξεργασίες ή για γενικούς ισολογισμούς που ανασυγκροτήθηκαν από το γράφοντα με βάση το σύνολο των επιμέρους δοσοληψιών. Επιπρόσθετα εκτός από τους ισολογισμούς δημοσιεύονται, όπου ήταν δυνατό ισοζύγια από την άποψη ότι περιείχαν μιαν ευρύτερη εικόνα.

Λέγοντας εδώ *γενικά ισοζύγια* και *γενικοί ισολογισμοί* ας διευκρινίσουμε τη λογική τους και πως καταρτίστηκαν. Η διάκριση ανάμεσα στο ισοζύγιο και στον ισολογισμό είναι πρόσφατη. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για λογαριασμούς – πίνακες, εδώ με περιεχόμενο σε δεδουλευμένη βάση. Πρόκειται μάλιστα για γενικούς λογαριασμούς από την άποψη ότι εμπεριέχουν τις οικονομικές δοσοληψίες της εθνικής Διοίκησης, δηλαδή του ενιαίου – γενικού φορέα της διακυβέρνησης.

Ο ισολογισμός ως λογαριασμός περιορίζεται στη σύνοψη των επιμέρους λογαριασμών που στο τέλος μιας χρονικής περιόδου εξακολουθούσαν να έχουν υπόλοιπο. Το ισοζύγιο αντίθετα είναι ευρύτερο, περιλαμβάνει όλους τους λογαριασμούς που ανοίχτηκαν με το σύνολο της κίνησής τους και το κατά περίπτωση υπόλοιπό τους. Στο *Εικοσιένα* πίνακας στη μορφή ισοζυγίου δεν εντοπίστηκε στα κατάστιχα της Διοίκησης· όπου το επέτρεπαν τα στοιχεία καταρτίστηκε επειδή περιλαμβάνει πληρέστερη και σφαιρικότερη πληροφορία. Εντοπίστηκαν από την άλλη αρκετοί ισολογισμοί αυτούσιοι, ενώ σε μία περίπτωση χρειάστηκε να συγκροτηθούν από το γράφοντα με βάση το σύνολο των στοιχείων.

Σε κάθε περίπτωση, το ενδιαφέρον είναι ότι αυτή η πρακτική εφαρμόστηκε από την Α΄ κυβερνητική περίοδο, ακολουθώντας το παράδειγμα των εμπορικών πρακτικών με τη *γενική εξίσωση* όλων των επιμέρους *λογαριασμών*, προκειμένου να διαμορφωθεί μια συνολική εικόνα και φυσικά μια εικόνα για το αποτέλεσμα και τους ανοιχτούς λογαριασμούς. Εδώ λοιπόν διαθέτουμε τέτοια στοιχεία για την Α΄ κυβερνητική περίοδο, από τον Ιανουάριο του 1822 έως τον Απρίλιο του 1823· τη Β΄ περίοδο, από το Μάιο του 1823 έως τον Οκτώβριο του 1824· τη Γ΄ περίοδο χωρισμένη σε δύο υποπεριόδους, εξαιτίας της κατανομής του υλικού σε διαφορετικές πηγές, μία σύντομη και ατελή ως προς τα στοιχεία από τον Οκτώβριο του 1824 έως τον Ιανουάριο του 1825 και μια που καλύπτει το χρονικό διάστημα από το Φεβρουάριο του 1825 έως τον Απρίλιο του 1826· και τέλος τέτοια στοιχεία υπάρχουν για την καποδιστριακή περίοδο.[684]

Αν εξαιρέσουμε τον ισολογισμό της Β΄ κυβερνητικής περιόδου που χρειάστηκε να προβούμε στη δημιουργία του μέσω του συνδυασμού όλων των λογαριασμών που κινήθηκαν, όλοι οι άλλοι ισολογισμοί είχαν ήδη δημιουργηθεί από τις επίσημες αρχές τότε. Αλλά και στην περίπτωση της Β΄ περιόδου εντοπίστηκε εκ των υστέρων σε μεμονωμένο έγγραφο μια εκδοχή του.[685] Τα ισοζύγια από την άλλη, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα αρχές 1822 με αρχές 1827 καταρτίστηκαν από το γράφοντα. Πριν περάσουμε όμως στο περιεχόμενό τους ας επισημάνουμε ένα ακόμα στοιχείο σχετικό με το περιορισμένο της επεξεργασίας των ισοζυγίων και ισολογισμών. Οι εκδοχές που εντοπίστηκαν από το 1825 και ύστερα, ήταν σύντομες και τα μεγέθη ταξινομημένα σε ευρύτερες κατηγορίες. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η τροποποίηση είχε να κάνει με τη σειρά που καταχωρήθηκαν οι επιμέρους λογαριασμοί και με το σχηματισμό ευρύτερων ταξινομήσεων συναφών μεγεθών, κυρίως για λόγους απλοποίησης και περιορισμού της επανάληψης.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ωστόσο των ισολογισμών των πρώτων κυβερνητικών περιόδων ήταν η παρουσία ευρύτερων κατηγοριών. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ορισμένα χρήσιμα για ό,τι εδώ μας αφορά κονδύλια καταχωρήθηκαν αμιγή και κάποια αθροίστηκαν μαζί με συναφή κονδύλια. Αυτό το πρόβλημα ήταν

---

[684]. Αρκετοί από τους ισολογισμούς της καποδιστριακής περιόδου είναι ήδη δημοσιευμένοι στη βιβλιογραφία. Εδώ θα περιοριστούμε σε μια σύντομη σύνοψη της εικόνας τους και μελλοντικά, κατά την επέκταση της παρούσας μελέτης πρόκειται να συμπεριλάβουμε τις πλήρεις εκδοχές μαζί με άλλους αδημοσίευτους ισολογισμούς της ίδια περιόδου.

[685]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ φάκ. 23, έγγρ. 2486.

σημαντικότερο στα γενικά ισοζύγια, τα οποία εμπεριείχαν αρκετούς επιμέρους λογαριασμούς. Η ανασύσταση του συνόλου των σχέσεων ξεφεύγει από τις παρούσες χρονικές δυνατότητες. Και η ταξινόμηση των στοιχείων εδώ πραγματοποιήθηκε έτσι, ώστε να εξασφαλίζεται ένα περίγραμμα, κατά το δυνατό πλατύ, προκειμένου να μην εξαφανίζονται επιμέρους πτυχές. Μελλοντικά, αυτά τα στοιχεία θα παρουσιαστούν σε αναλυτικότερη βάση προκειμένου να αποφευχθούν τα προβλήματα που συνεπάγεται η από κοινού ταξινόμηση ορισμένων λογαριασμών.

Έτσι λοιπόν το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται σε πρόδηλες πτυχές, αφήνοντας κατά μέρος μια συνολική ανασυγκρότηση του περιεχομένου των γενικών ισοζυγίων και των γενικών ισολογισμών ή μια εκτενή αναφορά στο σύνολο των μεμονωμένων λογαριασμών (με ή χωρίς αμιγές περιεχόμενο). Δε θα μας απασχολήσουν π.χ. οι εκατοντάδες *χρεωστοδανειστές*, δηλαδή πρόσωπα που επί της ουσίας λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι κρίκοι σε μια ευρύτερη δοσοληψία ή πρόσωπα με διπλό ρόλο, όπως απορρέει από τον τίτλο του λογαριασμού, που στο τέλος μόνο επρόκειτο να καταστεί σαφές το μέρος που υπερισχύει, η χρέωση ή η πίστωση. Το κύριο εδώ είναι τα συνολικά μεγέθη των ισολογισμών, αδρομερώς τα μεγέθη ορισμένων κεντρικών λογαριασμών που περιλαμβάνονται σ' αυτούς (υπουργεία του Πολέμου, των Ναυτικών και της Οικονομίας)· κι όλα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, σε συνδυασμό με το υπό διαμόρφωση πολιτικό κέντρο, την εθνική Διοίκηση και ευρύτερα το υπό συγκρότηση κράτος το *Εικοσιένα*.

Επισκόπηση του δημόσιου οικονομικού χώρου 1822-1827 με κριτήριο τους Ισολογισμούς

Το ισοζύγιο της Α΄ κυβερνητικής περιόδου (*Πίνακας* 4-2) βασίζεται σε κατάστιχο του Υπουργείου της Οικονομίας. Φέρει εντός του ένα πληθος εξισωμένων και ανοιχτών λογαριασμών, δηλαδή διαχειρίσεων χωρίς υπόλοιπο και διαχειρίσεων με υπόλοιπο. Όλοι αυτοί οι λογαριασμοί εμπεριέχουν αλλεπάλληλες δοσοληψίες: σ' αυτές συμπεριλαμβάνονται λογιστικές μεταφορές ανάμεσα σε συναφείς λογαριασμούς (παλαιά παρτίδα - νέα παρτίδα, ευρύτερος ή ειδικότερος λογαριασμός για το ίδιο θέμα). Σε κάποιες περιπτώσεις η διαχείριση στο πλαίσιο ενός λογαριασμού ολοκληρώθηκε και σ' άλλες έμεινε ανοιχτή (ένα υπόλοιπο που εκκρεμεί).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-2

Συνοπτικό ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 31 Ιαν. 1822 – 25 Απρ. 1823

Λογαριασμοί	*Χρέωση*	*Πίστωση*	*Χρ. Υπόλοιπο*	*Πισ. υπόλοιπο*
Έξοδα Β΄ περιόδου Ελληνικής Διοικήσεως	538.391,63		538.391,63	
Ομολογίες δια τύπου εις χείρας Α. Μαυροκορδάτου	301.200,00		301.200,00	
Ομολογίες χειρόγραφες εις χείρας διαφόρων	418.741,70	30.000,00	388.741,70	
Ιωάννης Ορλάνδος	12.042,50	11.436,50	606,00	
Ανδρέας Ζαΐμης	20.000,00	9.500,00	10.500,00	
Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος	11.805,00	8.174,37	3.630,63	
Ρήγας Παλαμήδης[(i)]	10.000,00		10.000,00	
Κωνσταντίνος Μεταξάς[(ii)]	36.000,00	6.000,00	30.000,00	
Κυριάκος Μώραλης, έπαρχος Σάμου	20.000,00		20.000,00	
Είδη για χείρας θαλάσσιων Νήσων	18.920,00		18.920,00	
Πρόκριτοι Σπετσών	40.530,00		40.530,00	
Χρεωστοδανειστές διάφοροι	180.438,80	128.687,68	51.751,12	
Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος	314.344,30	320.644,00		6.299,70
Σωτήριος Χαραλάμπης	33.978,19	41.012,50		7.034,31
Θεόδωρος Νέγρης	15.300,00	23.300,00		8.000,00
Ιωάννης Κωλέττης	16.341,23	34.532,88		18.191,65
Ανδρούσης Ιωσήφ		7.386,38		7.386,38
Γραμματείς Μινιστέριων Θρησκείας & Δικαίου		5.087,00		5.087,00
Αναγνώστης Παπαγιαννόπουλος	27.639,08	41.263,78		13.624,70
Νικόλαος Πονηρόπουλος	7.900,00	12.740,38		4.840,38
Γκίκας Καρακατζάνης	9.058,00	9.090,38		32,38
Χατζη Ανδρέας Αργύρης	500,00	8.000,00		7.500,00
Αλέξιος Λουκόπουλος		26.000,00		26.000,00
Πανάγος Παπαγιαννόπουλος[(iii)]		4.266,00		4.266,00
Εθνικές δια τύπου Τακτικές Ομολογίες	607.200,00	1.257.900,00		650.700,00
Παρτίς χειρόγραφων ομολογιών[(iv)]	189.750,00	578.491,70		388.741,70
Ψωμάδες Άργους & Κορίνθου		20.059,48		20.059,48
Επαρχίες Πελοποννήσου & Στερεάς Ελλάδας		100.969,60		100.969,60
Επαρχίες & Μοναστήρια για τα Ασημικά		46.969,95		46.576,25
Χρεωστοδανειστές διάφοροι	289.865,88	388.827,43		98.961,55
Εθνικές Πρόσοδοι	2.167.975,63	2.167.975,63		
Μόντες Εθνικών Πραγμάτων	274.587,83	274.587,83		
Λάφυρα Συντροφικά για τους Στρατιώτες Κορίνθου	60.374,00	60.374,00		
Εισπράξεις της ανα Ψυχήν συνεισφοράς	33.395,88	33.395,88		
Χρυσάργυρου Παρτίδα	62.268,63	62.268,63		
Έξοδα & εξόδων γενική παρτίδα	564.964,18	564.964,18		
Ψωμιού παρτίδα	120.357,70	120.357,70		
Γερουσία της Πελοποννήσου	1.013.158,33	1.013.158,33		
Αρμοστές Νήσων Αιγαίου Πελάγους	651.187,00	651.187,00		
Άρειος Πάγος	326.260,53	326.260,53		
Υπέρτατη Διοίκηση	66.246,93	66.246,93		
Μινιστέριο Ναυτικού	1.297.016,05	1.297.016,05		
Μινιστέριο Πολέμου & Εσωτερικών	440.951,10	440.951,10		
Άλλα υπουργεία[(v)]	205.486,93	205.486,93		
Εθνικό Ταμείο	1.042.246,90	1.042.246,90		
Προσωρινοί Χρεώστες	535.177,25	535.177,25		
Χρεωστοδανειστές	1.254.738,84	1.254.738,84		
Διάφοροι λογαριασμοί	381.911,35	381.911,35		
Σύνολο γρόσια			*1.414.271,08*	*1.414.271,08*

Σημ: [(i)]Φροντιστής του εν Ισθμό στρατοπέδου· [(ii)]Γεν. έπαρχος Αιτωλίας-Ακαρνανίας· [(iii)]Ενοικιαστής τμήμ. Δερβενοχωρίων· [(iv)]Όσες ομολογίες εξέδωσε το Υπουργείο· [(v)]Αρχιγραμματείας & Εξωτερικών, Οικονομίας, Δικαίου, Θρησκείας, Αστυνομίας.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8.

Στο ισοζύγιο αυτό περιλαμβάνονται λογαριασμοί σχετικοί με πηγές εσόδων (πρόσοδοι, απόθεμα λαφύρων, έρανος, πολύτιμα σκεύη από μονές κι εκκλησίες)· σχετικοί με τομείς εξόδων (υπουργεία, γενικά έξοδα, απόθεμα τροφών κ.ά.)· και σχετικοί με επιμέρους γεωγραφικές διαχειρίσεις (Άρειος Πάγος, Πελοποννησιακή Γερουσία, Αρμοστές νήσων Αιγαίου). Σε κάθε περίπτωση όλοι οι παραπάνω λογαριασμοί συνιστούσαν μια διαχείριση, αλλά ταυτόχρονα ορισμένοι απηχούσαν διαχειρίσεις κυρίως με «ενεργητικό» υπόλοιπο και άλλοι κυρίως με «παθητικό» υπόλοιπο (όπως τα υπουργεία από την άποψη ότι εκεί τηρούσαν τις αιτήσεις για αμοιβές κι έξοδα).

Στην περίπτωση των εξισωμένων λογαριασμών δεν φαίνεται πάντα ευθέως αν ήταν κατεξοχήν τροφοδότες άλλων διαχειρίσεων ή κατεξοχήν αποδέκτες πόρων από άλλες διαχειρίσεις. Περίπτωση κατεξοχήν τροφοδότη ήταν π.χ. η Πελοποννησιακή Γερουσία και η Αρμοστεία στο Αιγαίο που διαμεσολαβούσαν σε μεγάλο βαθμό στη ροή των πόρων αντίστοιχα στην Πελοπόννησο και τα νησιά. Αντίθετα, περίπτωση κυρίως αποδέκτη ήταν ο Άρειος Πάγος. Οι παραπάνω λογαριασμοί εμπεριέχουν δοσοληψίες της εθνικής με τις περιφερειακές Διοικήσεις που φανερώνουν τη μεταφορά πόρων από την περιφέρεια προς το κέντρο ή απλά την ανάλωση πόρων στην περιφέρεια με τη νομιμοποίηση του κέντρου (Γερουσία της Πελοποννήσου, Αρμοστές Νήσων Αιγαίου Πελάγους) ή την εξασφάλιση πόρων μέσω της νομιμοποίησης του αναδυόμενου πολιτικού κέντρου (Άρειος Πάγος).

Αναφορικά με το ζήτημα αν οι λογαριασμοί ήταν κατεξοχήν τροφοδότες ή αποδέκτες πόρων, τη μεγαλύτερη ποικιλομορφία παρουσίαζε ο λογαριασμός *χρεωστοδανειστές*. Ο λογαριασμός χρεωστοδανειστές εμπεριείχε ένα πλήθος συναλλαγών —άλλες χρεωστικές και άλλες πιστωτικές— τις οποίες εκπλήρωνε ένα πλήθος δεκάδων ή εκατοντάδων προσώπων, τα οποία καταγράφονται με τα στοιχεία τους, αλλά που το καθένα μεμονωμένα δεν είχε τέτοιο αριθμό συναλλαγών που να δικαιολογεί το σχηματισμό λογαριασμού (παρτίδας) αμιγώς γι' αυτό. Αντίθετα, ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις προσώπων, εδώ οι Αλ. Μαυροκορδάτος, Ι. Κωλέττης, Θ. Νέγρης, Σ. Χαραλάμπης, Ι. Ορλάνδος, Κ. Μεταξάς κ.ά., καταγράφονται σε δική τους μερίδα, όχι μόνο επειδή επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν επίσημο πολιτικό ρόλο στο Εκτελεστικό, το Βουλευτικό, τις περιφερειακές Γερουσίες κ.λπ., αλλά και γιατί κάποιες φορές το πλήθος των συναλλαγών ή τα μεγέθη απαιτούσαν μια τέτοια επιλογή.

Το ισοζύγιο της Α΄ κυβερνητικής περιόδου επιπρόσθετα, συμπεριλαμβάνει δοσοληπτικούς λογαριασμούς, π.χ. 1 εκατ. γρόσια μεταξύ εθνικής Διοίκησης και της Πελοποννησιακής Γερουσίας, αλλά και λογαριασμούς που συνοψίζουν μια κατηγορία εσόδων, εν προκειμένω *εθνικές πρόσοδοι* ύψους σχεδόν 2,2 εκατ. γρόσια, το οποίο όμως ως ποσό, εμπεριέχεται στη δοσοληπτική σχέση με την Πελοποννησιακή Γερουσία. Η λεπτομερής εκκαθάριση του παραπάνω επίσημου κυκλώματος απαιτεί άλλους χρόνους. Σε κάθε περίπτωση, ας κρατήσουμε πως ορισμένοι λογαριασμοί στο τέλος της κυβερνητικής περιόδου έμειναν ανοιχτοί από την άποψη ότι είχαν να λαμβάνουν ή όφειλαν να δώσουν.

Αυτό που εδώ έχει σημασία είναι ότι αυτό το κύκλωμα υπάρχει, δημιουργείται κι εξαπλώνεται οριζόντια και κάθετα: συνδέοντας την κορυφή των πολιτικών αρχών μ' άλλους δευτερεύοντες πολιτικούς ή μη πολιτικούς δρώντες και μέσω αυτών άλλες περιφερειακές ομάδες έως την κοινωνική βάση· και ότι ταυτόχρονα αυτές οι σχέσεις υποδηλώνουν μιαν έκταση του κράτους με όρους εδαφικότητας. Υλοποιείται έτσι η ανάδυση ελίτ εξουσίας με επίκεντρο τον υπό διαμόρφωση κρατικό χώρο και την ίδια στιγμή ένα δίκτυο σχέσεων – δεσμεύσεων, εδώ με οικονομικό περιεχόμενο. Τούτο δεν συνιστά από μόνο του ενσωμάτωση, αλλά σε κάθε περίπτωση συνιστά μέρος αυτής της διαδικασίας.

Καταληκτικά μπορεί κανείς φυσικά να σταθεί και σε λογαριασμούς που συνοψίζουν αμιγή μεγέθη, όπως τα 2.167.975,63 γρ. *εθνικές πρόσοδοι*, 1.297.016,05 γρ. δαπάνες υπέρ του στόλου μέσω του *μινιστερίου των Ναυτικών*, γρ. 440.951,10 δαπάνες υπέρ χερσαίων στρατευμάτων μέσω του *μινιστερίου Πολέμου*, καθώς επρόκειτο για τις κύριες κατηγορίες εσόδων – εξόδων τα οποία συγκροτούν τον πυρήνα του δημοσιονομικού κυκλώματος. Τούτο δε σημαίνει ότι αυτά τα μεγέθη εξέφραζαν το σύνολο της κίνησης σ' αυτούς τους τομείς, αλλά εκείνη την κίνηση που τέθηκε υπό τον έλεγχο, τη διαμεσολάβηση των πολιτικών αρχών. Κι έχει ενδιαφέρον για ότι εδώ μας αφορά, πως πολύ σύντομα άρχισε να συγκροτείται ο δημόσιος οικονομικός χώρος, όχι μόνο ως φερόμενος χώρος οριοθετημένος στη σφαίρα θεσμικών προβλέψεων, αλλά οριοθετημένος πραγματικά. Και απ' αυτή την άποψη φανερώνεται το πραγματικό ως θεσμικό και το αντίστροφο.

Ας περιοριστούμε τώρα στον *γενικό ισολογισμό* της Α΄ κυβερνητικής περιόδου, ο οποίος περιλαμβάνει τους ανοιχτούς λογαριασμούς του ισοζυγίου της ίδιας περιόδου (*Πίνακας* 4-3). Το συνολικό του ύψος περιορίζεται στα 1.414.271 γρόσια. Επρόκειτο

για το υπόλοιπο (κι όχι τη συνολική κίνηση) επιμέρους λογαριασμών: υπόλοιπο απαιτήσεων και υποχρεώσεων, με σπουδαιότερες πτυχές υποχρεώσεις ενός περίπου εκατομμυρίου σε δανειστές με τη μορφή ομολογιών. Επειδή οι περισσότεροι λογαριασμοί προσώπων που περιλαμβάνει ο παρόν ισολογισμός ήδη σχολιάστηκαν ως προς τη λογικής τους στο πλαίσιο της περιγραφής του ισοζυγίου περιορίζομαι στα εξής: την έντονη παρουσία των ομολογιών χειρόγραφων ή όχι και τον καταλογισμό ενός μέρους των τότε υποχρεώσεων στα μελλοντικά έξοδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-3

Συνοπτικός ισολογισμός εθνικής Διοίκησης, 31 Ιαν. 1822 – 25 Απρ. 1823

Χρέωση *«όσα να λάβη» από τους ακόλουθους λογαριασμούς*		*Πίστωση* *«όσα να δώση» στους ακόλουθους λογαριασμούς*	
Έξοδα Β΄ περιόδου Ελληνικής Διοικήσεως	538.392	Εθνικές δια τύπου Τακτικές Ομολογίες	650.700
Ομολογίες χειρόγραφες		Παρτίς χειρόγραφων ομολογιών	
εις χείρας διαφόρων	388.742	όσες εξέδωσε το Υπουργείο	388.742
Ομολογίες δια τύπου		Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος	6.300
εις χείρας Αλ. Μαυροκορδάτου	301.200	Σωτήριος Χαραλάμπης	7.034
Ιωάννης Ορλάνδος	606	Θεόδωρος Νέγρης	8.000
Ανδρέας Ζαΐμης	10.500	Ιωάννης Κωλέττης	18.192
Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος	3.631	Ανδρούσης Ιωσήφ	7.386
Ρήγας Παλαμήδης		Γραμματείς Μινιστέριων	
φροντιστής του εν Ισθμό στρατοπέδου	10.000	της Θρησκείας & του Δικαίου	5.087
Κωνσταντίνος Μεταξάς		Αναγνώστης Παπαγιαννόπουλος	13.625
γενικός έπαρχος Αιτωλίας & Ακαρνανίας	30.000	Νικόλαος Πονηρόπουλος	4.840
Κυριάκος Μώραλης, έπαρχος Σάμου	20.000	Γκίκας Καρακατζάνης	32
Είδη για χείρας θαλάσσιων Νήσων	18.920	Χατζη Ανδρέας Αργύρης	7.500
Πρόκριτοι Σπετσών	40.530	Αλέξιος Λουκόπουλος	26.000
Χρεωστοδανειστές διάφοροι	51.751	Πανάγος Παπαγιαννόπουλος	
		ενοικιαστής τμήμ. Δερβενοχωρίων	4.266
		Ψωμάδες Άργους & Κορίνθου	20.059
		Επαρχίες διάφορες	
		Στερεάς Ελλάδος	52.022
		Πελοποννήσου	48.948
		Ασημικά	
		Επαρχίες διάφορες	27.976
		Μοναστήρια Διάφορα	18.600
		Χρεωστοδανειστές διάφοροι	98.962
γρόσια	*1.414.271*	*γρόσια*	*1.414.271*

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8, 20.

Οι εθνικές ομολογίες είχαν συνδεθεί με την προσπάθεια της εθνικής Διοίκησης στις αρχές της Α΄ Κυβερνητικής Περιόδου (άνοιξη του 1822) να δανειστεί χρηματικά ποσά σε μετρητά. Αυτές τις ομολογίες η Διοίκηση σκόπευε να τις καλύψει μελλοντικά με διάφορους τρόπους ή αμεσότερα κάνοντάς τες δεκτές έναντι εθνικών προσόδων. Το κρίσιμο εδώ είναι πως σ' αυτό το μέσο καταφεύγει η Διοίκηση —η

αποτελεσματικότητά του θα μας απασχολήσει σ' άλλο σημείο. Δεν είναι μόνο θεσμικό ζήτημα π.χ. ως προς την Πελοποννησιακή Γερουσία ότι η τελευταία ως υφιστάμενη αρχή δεν είχε τέτοια αρμοδιότητα. Είναι κυρίως πολιτικό, από την άποψη πως η εθνική Διοίκηση δεν είχε πλατιά και άμεση πρόσβαση στους πόρους. Αναγκάζεται έτσι να κινητοποιηθεί και να περιβάλλει με θεσμικό κύρος, μέσω των ομολογιών, τις πρωτοβουλίες για την άντληση χρημάτων. Επιπρόσθετα μέσω της σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αποδοχής των ομολογιών στην αγορά των προσόδων, ενεργοποιεί δυνάμεις στην ιδιωτική σφαίρα. Έτσι αυτές για τους δικούς τους λόγους, ίσως ενισχύσουν την πρωτοκαθεδρία της εθνικής Διοίκησης και την αρμοδιότητά της να νομιμοποιεί τη φορολόγηση και τη ροή του προϊόντος της μέσα στο υπό συγκρότηση δημοσιονομικό κύκλωμα.

Αναφορικά τώρα με το λογιστικό χειρισμός της εγγραφής ενός ποσού 538.392 γρ. μέσω του καταλογισμού του στα μελλοντικά έξοδα της επόμενης κυβερνητικής περιόδου (της δεύτερης), αυτό συνιστούσε παραδοχή ότι όσα είχε να λαμβάνει η Διοίκηση από διάφορους ήταν κατά το ⅓ χαμηλότερα από εκείνα που όφειλε η ίδια. Σε κάθε περίπτωση όμως ας κρατήσουμε το συνολικό μέγεθος του γενικού ισολογισμού της Α΄ Κυβερνητικής Περιόδου, καθώς έχει σημασία η σύγκρισή του με τους γενικούς ισολογισμούς των επόμενων από την άποψη του όγκου που κατέλαβε στην πορεία ο υπό συγκρότηση δημόσιος οικονομικός χώρος.

Σ' αυτό το σημείο, αξίζει νομίζω να σταθούμε σ' ένα ξεχωριστό ισοζύγιο που καταρτίστηκε για τη διαχείριση της Πελοποννησιακής Γερουσίας (*Πίνακας* 4-4) στο οποίο μπορεί κανείς να εντοπίσει τη δοσοληπτική σχέση της με την εθνική Διοίκηση. Η τελευταία καταγράφει το ύψος της δοσοληψίας της με τη Γερουσία στα 1.013.158 γρ. (*Πίνακας* 4-2). Από την άλλη, ένα εφάμιλλο ποσό, σύμφωνα με τη διαχείριση της Γερουσίας, το μεγαλύτερο μέρος του *κεντρικού ταμείου* της (946.529 από τα 1.113.804 γρ.) αφιερώθηκε στο *εθνικό ταμείο* (*Πίνακας* 4-4). Δεν είναι σαφές αν πέρασε ευθέως στη δικαιοδοσία του εθνικού ταμείου. Σε κάθε περίπτωση όμως, αναλώθηκε σε υποθέσεις βασισμένες στη συνεργασία Πελοποννησιακής Γερουσίας – Εθνικής Διοίκησης. Κι αυτό από τη μια φανερώνει το πώς συντίθεται και αρθρώνεται από το επιμέρους η κεντρική εξουσία και τα όρια της παραπάνω διαδικασίας που, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο, ενίσχυσαν τη στρατηγική της σύναψης δανείου στο εξωτερικό, προκειμένου η εθνική Διοίκηση ν' αποκτήσει οικονομικά μέσα που θα της επέτρεπαν αυτονομία κινήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-4

Συνοπτικό ισοζύγιο Πελοποννησιακής Γερουσίας, αρχές 1822 – Ιαν. 1823

Λογαριασμός	*Χρέωση*	*Πίστωση*	*Χρεωστικό Υπόλοιπο*	*Πιστωτικό Υπόλοιπο*
Εθνικό Ταμείο	946.529,13	41.612,13	904.917,00	
Κεντρικό Ταμείο [Πελοποννήσου]	1.113.804,15	1.113.352,90	451,25	
Χρεώστες του Κεντρικού Ταμείου	8.120,05		8.120,05	
Γερουσιαστές	189.341,43	134.205,08	55.136,35	
Τροφή Γερουσιαστών	107.575,00		107.575,00	
Γραμματείς	10.389,75		10.389,75	
Έξοδα	275.130,11	97.765,00	177.365,11	
Διάφοροι θαλάσσιοι και στρατηγοί	251.938,33	1.086,00	250.852,33	
Εκτελεστική Δύναμη	104.273,58		104.273,58	
Τροφή [στρατιωτών]	165.971,43	2.700,00	163.271,43	
Πολεμοφόδια	120.230,40		120.230,40	
Εισόδημα από Χουρσίτ		584.742,00		584.742,00
Λάφυρα εκ φρουρίου Κορίνθου		69.721,93		69.721,93
Εισοδήματα		644.341,80		644.341,80
Μονές Πελοποννήσου		67.492,00		67.492,00
Τριτοδέκατα	304.944,80	960.637,00		655.692,20
Χρεώστες Τριτοδεκάτων	961.925,25	304.944,80	656.980,45	
Επαρχίες Πελοποννήσου	100,00	135.125,02		135.025,02
Δανειστές	30.587,88	478.989,13		448.401,25
Σημαντικοί διάφοροι	52.233,50	6.380,00	45.853,50	
Σύνολο γρόσια			*2.605.416,20*	*2.605.416,20*

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313-377.

Όπως οριοθετούσε κάποτε με το δικό του τρόπο τα πράγματα ο Α. Φραντζής,

> η Γερουσία [της Πελοποννήσου] υπήκουε εις τας διαταγάς της υπερτάτης εξουσίας, αλλ' όχι και εις εκείνας καθ' όσας αυτή [σ.σ. η εθνική Διοίκηση] εφρονεί να φθάση εις το να καταστρέψη και να διαλύση την Γερουσίαν, κατ' εξοχήν εις τα αφορώντα το χρηματικόν, το οποίον η Γερουσία δεν συγκατένευε να δίδεται εις την διαχείρησιν του βουλευτικού και του εκτελεστικού, διότι εν μέρος των μελών αυτών απηρτίζετο από τιναν νεοφερμένους και άλλους, των οποίων ούτε αι επαρχίαι, ούτε αι κεντρικαί Διοικήσεις [σ.σ. κεντρικές των επαρχιών, δηλαδή τις επιμέρους περιφερειακές γερουσίες ως προς την εθνική Διοίκηση] εχορήγουν ουδ' οβολόν εις το Εθνικόν Ταμιείον, αλλ' επερίμενον τα πάντα από το τμήμα της Πελοποννήσου, από της οποίας τα συναζόμενα χρήματα αδύνατον ήτον να εξαρκέσωσι δια μόνους τους περί το βουλευτικόν και το εκτελεστικον διατελώντας.[686]

Είναι γνωστό ότι το Μάρτιο του 1822 η εθνική Διοίκηση εξέφραζε τη δυσφορία της, γιατί η Πελοποννησιακή Γερουσία συγκέντρωνε πόρους χωρίς διαταγή της

[686]. Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας*, ό.π., σ. 266.

Διοίκησης και ότι είχε συλλέξει ποσά που δεν τα έστελνε ευθέως στο εθνικό ταμείο ή σε ανάγκες που όριζε η εθνική Διοίκηση.[687] Το ζήτημα είχε να κάνει με την εξουσία επί των πόρων και την αρμοδιότητα της εθνικής Διοίκησης να ελέγχει τους πόρους των επιμέρους περιοχών. Αλλά το ίδιο εύλογο φαινόταν για τις πελοποννησιακές αρχές, με βάση ένα άλλο σκεπτικό, ν' αξιώνουν εκείνες την πρωτοκαθεδρία επί των πόρων των περιοχών τους. Με προγραμματικούς όρους, το νεοτερικό, ήταν αυτό της εθνικής Διοίκησης. Κι αυτό προτάσσεται τόσο με προγραμματικούς όσο και με τους εγγενείς για τις νέες εθνικές πολιτικές αρχές όρους.

Ο Αλ. Μαυροκορδάτος ή ο Θ. Νέγρης, χωρίς οργανική σύνδεση με την Στερεά Ελλάδα, επιχειρούσαν ν' αποκτήσουν πόρους δανειζόμενοι (με τις εθνικές ομολογίες κ.λπ.). Η στρατηγική τους στη Ρούμελη αποσκοπεί στην επέκταση της επανάστασης βορειότερα, αλλά και στη δημιουργία βάσης σχέσεων. Από την άλλη, η οπτική ενός μέρους των παλαιών ομάδων ισχύος μέσα στην Πελοπόννησο, θεωρεί περίπου αδιανόητο να χρηματοδοτεί μιαν εξουσία που της μοιάζει εξωτερική. Όχι ίδια με την οθωμανική, αλλά από την άποψη των πόρων που φεύγουν από την Πελοπόννησο για να πάνε στο κεντρικό αυτοκρατορικό ταμείο, παρόμοια ως προς το αποτέλεσμα. Επρόκειτο για το όριο μέσα στο οποίο γινόταν αντιληπτή η ελευθερία ως αποδέσμευση από την κηδεμονία, ως ένα σκεπτικό του τύπου να κρατήσουμε εμείς όσα μας στερούσαν τόσα χρόνια.

Έτσι, όπως γράφει ο Φραντζής, φαινόταν αδιανόητο να δίνουν ποσά σε *τίνας νεοφερμένους* για να κυβερνά το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό. Ενώ από την άλλη, φαντάζονταν πως τα σχέδια των νεοφερμένων στην Στερεά, αν όχι η κυριαρχία στο όλο επαναστατικό εγχείρημα, σημαίνει ν' αντλούν κάποιους πόρους από την Πελοπόννησο σε συνδυασμό με ότι κατορθώνουν να συγκεντρώσουν στη Στερεά προκειμένου να εδραιώνουν εκεί το ρόλο τους. Από την άλλη, όλο αυτό δενόταν στη λογική του εθνικού κράτους: η πρωτοκαθεδρία στους πόρους ανήκει στην εθνική Διοίκηση χωρίς όρια που τεμαχίζουν την κυριαρχία του. Τα όρια φυσικά υπάρχουν και γι' αυτό ετίθεντο για να ανατραπούν.

Φυσικά αυτό το ζήτημα δε λύθηκε στην Α΄ κυβερνητική περίοδο, όπως θα δούμε. Σε κάθε περίπτωση μάλιστα, το πρώτο εξάμηνο του 1822 δεν ήταν τόσο δυσχερές για την εθνική Διοίκηση, η οποία παρά τις διενέξεις συνεργαζόταν,

---

[687]. *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 265-266. Πρβλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 68.

λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, ικανοποιητικά με την Πελοποννησιακή Γερουσία. Αντίθετα έπειτα από την κάθοδο του Δράμαλη και την πολιτική κρίση που ακολούθησε το δεύτερο εξάμηνο του 1822 ήταν μεταβατικό, έως τη Β΄ Εθνοσυνέλευση τον Απρίλιο του 1823, οπότε ανασυγκροτήθηκε η Διοίκηση σ' άλλη βάση, αφήνοντας πίσω την ομοσπονδιακού τύπου δομή προς τη λογική της ενιαίας – κεντρικής αρχής.

Ως προς τη Β΄ κυβερνητική περίοδο (Απρ. 1823 – Οκτ. 1824) αυτό που μπορεί κανείς να διακρίνει άμεσα, είναι η διαφορά στον όγκο των δοσοληψιών μεταξύ της Α΄ και της Β΄ κυβερνητικής περιόδου. Πρόκειται για ένα πρώτο στοιχείο ότι διευρυνόταν το μέγεθος και απλωνόταν η έκταση του δημόσιου οικονομικού χώρου. Υπενθυμίζεται άλλωστε εδώ ότι στη Β΄ Εθνοσυνέλευση είχαν καταργηθεί η περιφερειακές Γερουσίες, έτσι που μόνη η εθνική Διοίκηση, σαφώς με τις αντιθέσεις εντός της, αλλού είχε κι αλλού αξίωνε να έχει τη συνολική διεύθυνση των πραγμάτων.

Η σύνθεση του γενικού ισοζυγίου σ' αυτή τη φάση ήταν πολύ πιο πλούσια (*Πίνακας* 4-5). Πρόκειται για ισοζύγιο βασισμένο σε κατάστιχο του Υπουργείου της Οικονομίας. Η λογική των δοσοληψιών δεν αλλάζει. Ωστόσο είναι πολύ μεγαλύτερα τα συνολικά μεγέθη. Υπερπολλαπλάσια στους χρεωστοδανειστές, δηλαδή σε διαχειρίσεις με αλλεπάλληλες και ποικίλες μεσολαβητικές δοσοληψίες, ουσιαστικές ή απλά ενδιάμεσες προκειμένου να υλοποιείται η κυκλοφορία των πόρων. Το ίδιο ισχύει και για τους λογαριασμούς αμιγώς χρεωστών ή πιστωτών, οι οποίοι ενσωματώνουν ωστόσο μεγέθη (υπόλοιπα) και της Α΄ Κυβερνητικής Περιόδου. Υψηλότερο κατά πέντε φορές ήταν το ύψος των συναλλαγών με μετρητά.

Σε κάθε περίπτωση το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι ένα σύνολο υφιστάμενων αρχών, κατά τη διάρκεια της Β΄ Κυβερνητικής Περιόδου διεύρυναν τη σημασία τους. Επρόκειτο για αρχές υπάλληλες στην εθνική Διοίκηση, με πρόσκαιρη σ' ένα βαθμό, αλλά συγκεκριμένη αποστολή, όπως οι δημοπρατικές επιτροπές και οι επιτροπές εκποιήσεων φθαρτών εθνικών κτημάτων· και άλλοι σταθερότεροι θεσμοί όπως οι επαρχιακές αρχές. Η εθνική Διοίκηση δηλαδή σ' αυτό χρονικό διάστημα διεύρυνε τους μηχανισμούς υπακοής προς αυτήν, οι οποίοι διαμεσολαβούσαν βάσει των διαταγών της τη ροή των πόρων κι αυτό ήταν μια κρίσιμη εξέλιξη που, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, αναβάθμιζε το συνολικό ρόλο της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-5

Συνοπτικό ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 1 Μαΐου 1823 – 10 Οκτ. 1824

Λογαριασμοί	*Χρέωση*	*Πίστωση*	*Χρ. υπόλοιπο*	*Πισ. υπόλοιπο*
Πρόσοδοι Εθνικές της Γ΄ περιόδου	8.894.196,08		8.894.196,08	
Αγοραστές εκποιήσεων [εθν. κτημάτων]	584.699,00	338.949,90	245.749,10	
Επιτροπές εκποιήσεων & δημοπρασιών	294.447,75	282.746,25	11.701,50	
Ενοικιαστές προσόδων	718.421,65	439.285,45	279.136,20	
Εθνικές δια τύπου τακτικές ομολογίες	1.591.800,00	1.526.750,00	65.050,00	
Ομολογίες χειρόγραφες εις χείρας διαφόρων	388.741,70		388.741,70	
Χρεώστες της Α΄ & Β΄ περιόδου	867.217,70		867.217,70	
Εθνικό Ταμείο, νέα παρτίδα	5.862.033,00	5.814.157,43	47.875,58	
Έξοδα του Δανείου	207.077,50		207.077,50	
Διάφορα από Τριπολιτσά	168.372,03	39.506,35	128.865,68	
Επαρχείο της Κορίνθου	17.150,00		17.150,00	
Έπαρχοι των Νησιών Α΄ περιόδου	20.000,00	19.000,00	1.000,00	
Διάφοροι λογαριασμοί με χρεωστικό υπόλοιπο	1.327.873,80	915.323,15	412.550,65	
Έξοδα	14.565.447,75	14.565.454,08		6,33
Χρεωστοδανειστές	4.613.880,35	4.613.920,10		39,75
Δανειστές της Α΄ & Β΄ περιόδου		1.542.192,70		1.542.192,70
Ομολογίες δια τύπου[(i)]		1.404.000,00		1.404.000,00
Παρτίς χειρόγραφων ομολογιών[(ii)]		388.741,70		388.741,70
Γύρος Συναλλαγματικών	42.994,13	542.994,13		500.000,00
Επαρχίες Πελοποννήσου & Στερεάς Ελλάδας		241.300,10		241.300,10
Η εν Λονδίνω Επιτροπή του Δανείου		6.827.960,93		6.827.960,93
Ιονική Διοίκησις		200.000,00		200.000,00
Διάφοροι λογαριασμοί με πιστωτικό υπόλοιπο	1.830.697,83	2.292.768,00		462.070,18
Βιλάντζο[(iii)] [Ισολογισμός] της Α΄ περιόδου	1.414.271,08	1.414.271,08		
Εθνικές πρόσοδοι	14.670.753,73	14.670.753,73		
Έξοδα της Επικρατείας	4.144.401,53	4.144.401,53		
Ενοίκια/Ιλτιζάμια 1824	1.952.507,20	1.952.507,20		
Δασμών παρτίς	20.666,50	20.666,50		
Εράνου της Πελοποννήσου παρτίς	94.754,25	94.754,25		
Εθνικών κτημάτων εκποιήσεις	583.758,00	583.758,00		
Η δια της Φλώριδος ελθούσα μερίς του Δανείου	2.449.400,00	2.449.400,00		
Ενοικιαστές προσόδων, δημοπρ. επιτροπές	2.481.065,38	2.481.065,38		
Λογαρ. διάφοροι από χρεώστες & πιστωτές	6.340.029,90	6.340.029,90		
Επαρχίες & επιτροπές [κυρίως της Πελοπ/σου]	3.192.851,18	3.192.851,18		
Παραστάτες Διάφοροι	568.065,00	568.065,00		
Γερουσία της Πελοποννήσου, Άρειος Πάγος	279.636,38	279.636,38		
Δανειστές της Α΄ περιόδου	43.460,85	43.460,85		
Εθνικό Ταμείο, παλαιά παρτίδα	101.292,88	101.292,88		
Υπουργείο του Πολέμου	5.811.208,00	5.811.208,00		
Υπουργείο των Ναυτικών	4.335.000,48	4.335.000,48		
Λοιπά Υπουργεία κ.ά.[(iv)]	600.312,03	600.312,03		
Ναυτικά διάφορα	3.557.727,25	3.557.727,25		
Πολεμικά διάφορα[(v)]	2.759.473,95	2.759.473,95		
Σύνολο γρόσια			*11.566.311,69*	*11.566.311,69*

Σημ: [(i)]Ομολογίες του υπ. αρ. 1 του κώδικα των νόμων· [(ii)]Όσες ομολογίες εξέδωσε το Υπουργείο· [(iii)]Κατά το ιταλ. Bilancio· [(iv)]Εσωτερικών, Οικονομίας, Αστυνομίας, Δικαίου, Θρησκείας (τα 195.959 από τα 600.312 γρ. αφορούσαν το λογ. *Υπουργεία της Α΄ περιόδου*)· [(iv)]Φροντιστήρια, φρουρές-στρατόπεδα, τακτικό, φιλελληνικά σώματα, πολεμοφόδια, γεννήματα, ξυλικά.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 20.

Μια σύνθεση βάσει όλων αυτών δεν είναι της παρούσης, ειδικά όταν τα ερωτήματα είναι πολύ περισσότερα από τις απαντήσεις, ωστόσο οφείλουμε να κρατήσουμε ορισμένα βασικά μεγέθη σχετικά με τις δαπάνες: Υπουργείο του Πολέμου 5.811.208 γρ. ενώ στην Α΄ κυβερνητική περίοδο ήταν 440.951 γρόσια. Υπουργείο των Ναυτικών 4.335.000 γρ. ενώ στην Α΄ περίοδο ήταν 1.297.016 γρόσια. Λοιπά Υπουργεία 600.312 γρ. ενώ στην Α΄ περίοδο ήταν 205.486 γρ. Και το άθροισμα αυτών των λογαριασμών ήταν 5,5 φορές υψηλότερο στη Β΄ σε σύγκριση με την Α΄ κυβερνητική περίοδο. Με κριτήριο δηλαδή ορισμένες δαπάνες, τις σπουδαιότερες μάλιστα, αυτό που οφείλουμε να κρατήσουμε είναι η επέκταση της σημασίας του αναδυόμενου κράτους, μαζί φυσικά με το γεγονός ότι είχε συγκεντρώσει στους κόλπους του, σ' ένα ευρύτερο ή ένα στενότερο πλαίσιο, πολύ μεγάλους αριθμούς δοσοληψιών. Όχι μόνο για ζητήματα αμιγώς πολεμικά, αλλά και για συμπληρωματικά προς τα τελευταία ζητήματα ή ευρύτερα σχετικά με τη διακυβέρνηση εν γένει.

Αναφορικά τώρα με το γενικό ισολογισμό της Β΄ Κυβερνητικής Περιόδου (*Πίνακας* 4-6), το συνολικό του μέγεθος ήταν στα 11,5 εκατ. γρόσια. Κλείνει δηλαδή η Β΄ κυβερνητική περίοδος με υποχρεώσεις 8 φορές υψηλότερες σε σχέση μ' εκείνες που είχαν σχηματιστεί κατά το κλείσιμο της Α΄ κυβερνητικής περιόδου. Κι εδώ επιπρόσθετα, παρουσιάζεται το χαρακτηριστικό, το 77% (8,9 από τα 11,5 εκατ. γρ.) αυτών των υποχρεώσεων να αναμένεται να καλυφθεί από μελλοντικά έσοδα, εν προκειμένω από τις προσόδους της Γ΄ περιόδου και το υπόλοιπο 23% από διάφορους, φορο-ενοικιαστές κι άλλους.

Από την άλλη, αν αφαιρέσουμε αφενός από το ένα σκέλος τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τις πρώτες τρεις δόσεις του δανείου (6,8 εκατ. γρ.), οι οποίες στο μεταξύ είχαν ληφθεί, αλλά δεν ήταν άμεσα εξοφλητέες· αφετέρου αν αφαιρέσουμε επίσης από το άλλο σκέλος τις μελλοντικές προσόδους (8,9 εκατ. γρ.) φαίνεται ότι η εθνική Διοίκηση είχε να λαμβάνει 2,7 περίπου εκατ. γρόσια και όφειλε περίπου 4,7 εκατ. γρόσια. Κατά κάποιο τρόπο δηλαδή, οι πηγές της θα μπορούσαν να καλύψουν τις μισές από τις υποχρεώσεις της. Σε κάθε περίπτωση όμως έχει ενδιαφέρον ότι η Διοίκηση καλείται να ρυθμίζει ουσιαστικά χρεωστικές και πιστωτικές σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των επαναστατημένων και άλλων συναλλασσόμενων με επίκεντρο την ίδια. Με δυο λόγια στις δημοσιονομικές σχέσεις διαπιστώνουμε πως το αρτισύστατο ελληνικό κράτος, ηλικίας μόλις δύο ετών, είχε αρχίσει να διαμορφώνει σύστημα κοινωνικώς σχέσεων και μερικώς να το επιβάλει στις ελληνικές κοινωνίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-6

Συνοπτικός ισολογισμός εθνικής Διοίκησης, 1 Μαΐου 1823 – 10 Οκτ. 1824

Χρέωση *«όσα να λάβη» από τους ακόλουθους λογαριασμούς*			*Πίστωση* *«όσα να δώση» στους ακόλουθους λογαριασμούς*		
Εθνικές πρόσοδοι της Γ΄ περιόδου		8.894.196	Έξοδα		6
Αγοραστές εκποιήσεων [εθν. κτημάτων]			Χρεωστοδανειστές		40
Ναυπλίου	241.164		Δανειστές της Α΄ & Β΄ περιόδου		1.542.193
Άργους	1.525		Ομολογίες δια τύπου		
Τριπολιτσάς	3.060	245.749	του υπ. αρ. 1 του κώδικα των νόμων		1.404.000
Επιτροπές εκποιήσεων & δημοπρασιών			Παρτίς χειρόγραφων ομολογιών		
Εκποιήσεων	8.251		όσες εξέδωσε το Υπουργείο		388.742
Ενοικίασης σπιτιών & εργαστ. Ναυπλίου	3.451	11.702	Γύρος Συναλλαγματικών		500.000
Ενοικιαστές προσόδων			Επαρχίες Πελοποννήσου & Στερεάς Ελλάδας κ.ά.		
Ναυπλίου & Άργους	122.330		Επαρχίες Πελοποννήσου	140.702	
Κορίνθου	6.737		Επαρχίες Στερεάς Ελλάδος	54.022	
Κορίνθου, περυσινοί	18.008		Επαρχίες διάφορες για τα Ασημικά	27.976	
Κάτω Ναχαγιέ	6.720		Μοναστήρια διάφορα για τα Ασημικά	18.600	241.300
τμήματος Δερβενοχωρίων	10.579		Η εν Λονδίνω Επιτροπή του Δανείου		6.827.961
Καλαβρύτων	52.955		Ιονική Διοίκησις		200.000
Τριπολιτσάς	40.525		Διάφ. λογαριασμοί με πιστ. υπόλοιπο[(i)]		462.070
Μικρομάνης	21.283	279.136			
Εθνικές δια τύπου τακτικές ομολογίες		65.050			
Ομολογίες χειρόγραφες εις χείρας διαφόρων		388.742			
Χρεώστες της Α΄ & Β΄ περιόδου		867.218			
Εθνικό Ταμείο, νέα παρτίδα		47.876			
Έξοδα του Δανείου		207.078			
Διάφορα από Τριπολιτσά					
Εφόδια ληφθέντα εις Τριπολιτσά	38.088				
Επαρχείο Τριπολιτσάς	26.575				
Πρόκριτοι της επαρχίας Τριπολιτσάς	64.203	128.866			
Επαρχείο Κορίνθου		17.150			
Έπαρχοι των Νησιών της Α΄ περιόδου		1.000			
Διάφ. λογαριασμοί με χρεώστ υπόλοιπο[(ii)]		412.551			
	γρόσια	*11.566.312*		*γρόσια*	*11.566.312*

Σημ: [(i)]Αναλυτικότερα τα 462.070 γρ: Κουντουριώτης Γεώργιος (πρόεδρος Εκτελεστικού) 41.351, Πονηρόπουλος Νικόλαος (υπουργός της Οικονομίας) 2.565, Σπύρος Παπαλεξόπουλος (προσωρινός ταμίας) 6.245, Λουκόπουλος Αλέξιος (δανειστής ταμείου στην Α΄ περίοδο) 27.040, Παλαμήδης Ρήγας (φροντιστής του εν Ισθμό στρατοπέδου) 19.732, Κωλέττης Ιωάννης 2.102, Δικαίος Γρηγόριος 58.202, Λόντος Ανδρέας (στρατηγός) 124.770, Νοταράς Ιωάννης (στρατηγός) 36.975, Σταματελόπουλος Νικήτας (στρατηγός) 14.250, Χαραλάμπης Σωτήριος 32.927, Βρεσθένης Θεοδώρητος (αντιπρόεδρος Βουλευτικού) 23.947, Καρακατσάνης Γκίκας 5.000, Παπαδιαμαντόπουλος Ιωάννης 4.782, Παπαγιαννόπουλος Αναγνώστης 768, Τζανέτου Νικόλαος (παραστάτης Φαναρίου) 5.806, Αδελφοί Σπηλιωτόπουλοι 12.637, Ψωμάδες Αργείοι 6.740, Ιατρός Μιχαήλ 2.450, Ξένος Εμμανουήλ 5.143, Βάρβογλης Γεώργιος 1.837, Ούλς Βας (έμπορος Άγγλος εις Ζάκυνθον) 26.800. [(ii)]Αναλυτικότερα τα 412.551 γρ: Κωνσταντίνος Μεταξάς (γεν. έπαρχος Αιτωλίας & Ακαρνανίας) 182.078, Ορλάνδος Ιωάννης 99.722, Οικονόμου Νικόλαος (προσωρινός ταμίας του Εκτελεστικού) 1.833, Σπηλιωτάκης Αναγνώστης (μέλος Εκτελεστικού) 3.255, Ζαΐμης Ανδρέας 7.278, Μπότασης Παναγιώτης (αντιπρόεδρος Εκτελεστικού) 701, Ανδρούσης Ιωσήφ 374, Περρούκας Χαράλαμπος 2.186, Παπατσώνης Δημήτρης 77.420, Μαρίνος Μεταξάς Μαντζαράτος 22.000, Ιωάννης Γ. Πέτας 10.000, Σπυρίδων Πίλικας (ιατρός) 5.000, Καραμάννου Δημήτριος 705.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 20.

Αναφορικά τώρα με τη Γ΄ κυβερνητική περίοδο, αυτή εδώ χωρίζεται σε δύο υποπεριόδους εξαιτίας των χρονικών ορίων των πηγών. Το διάστημα μεταξύ Οκτώβρη 1824 – Γενάρη 1825 αφενός και το χρονικό διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου του 1825 έως τον Απρίλιο του 1826 αφετέρου. Η πρώτη υποπερίοδος καλύπτεται μ' ένα ισοζύγιο

βασισμένο σε κατάστιχο του Υπουργείου της Οικονομίας. Πρόκειται για ένα ατελές ισοζύγιο (*Πίνακας* 4-7), που η ατέλειά του απορρέει από το γεγονός ότι η πηγή ήταν εν μέρει κατεστραμμένη: σώζεται άρτιο μόνο το χρονικό διάστημα που συνοψίζεται εδώ. Έτσι με χαμένο ένα μέρος των δοσοληψιών, αναγκαστικά οι λογαριασμοί περιλαμβάνουν μόνο ένα μέρος της κίνησης και συνολικά το ισοζύγιο ως πίνακας δεν συμφωνεί στα συνολικά του μεγέθη. Η δεύτερη υποπερίοδος καλύπτεται μ' ένα γενικό ισοζύγιο και τον αντίστοιχο ισολογισμό (*Πίνακας* 4-8 και *Πίνακας* 4-9). Αμφότεροι είναι πλήρεις λογαριασμοί από την άποψη του περιοχομένου τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-7

Ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 10 Οκτ. 1824 – 31 Ιαν. 1825

Λογαριασμοί	*Χρέωση*	*Πίστωση*	*Χρ. Υπόλοιπο*	*Πισ. Υπόλοιπο*
Πολιτικά-διοικητικά	288.263		288.263	
Έξοδα εν γένει	487.974	3.115	484.860	
Επαρχίες	191.394		191.394	
Ναυτικά	1.151.778	17.725	1.134.053	
Στρατιωτικά	1.435.391		1.435.391	
Φροντιστήρια	326.238		326.238	
Φρούρια	124.049		124.049	
Πολεμοφόδια	15.333		15.333	
Αδελφοί Ν. & Σπύρ. Σπηλιόπουλοι	80.127		80.127	
Πρόβλεψη Γεννημάτων	155.886		155.886	
Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (διευθ. Δυτ. Ελλάδος)	33.500		33.500	
Ανδρέας Λόντος (στρατηγός)	50.000		50.000	
Γρηγόριος Δικαίος για την εκστρατεία Αρκαδιάς	111.620		111.620	
Ιωάννης Κωλέττης (διευθ. Διοικητικών στρατευμάτων)	450.000		450.000	
Ιωάννης Νοταράς (στρατηγός)	10.000		10.000	
Πελοποννησιακή Γερουσία	12.926		12.926	
Διάφοροι	55.276	36.950	18.327	
Εθνικό Ταμείο	2.713.876	2.662.824	51.052	
Εθνικό Ταμείο (παλαιά παρτίδα)		47.876		47.876
Αποδείξεις Ευπορήσαντος του Ταμείου	4.295	51.456		47.161
Δανειστές του Εθνικού Ταμείου	90.533	96.000		5.467
Επιτροπή Λονδίνου		2.500.000		2.500.000
Δάνειο	121.040	661.544		540.504
Εθνικές πρόσοδοι	14.709	1.148.410		1.133.701
Εκποίηση εθνικών κτημάτων	29.787	613.072		583.285
Εκμισθωτές προσόδων		45.025		45.025
Συνεισφορά των Ομογενών		70.000		70.000
Σύνολο γρόσια			*4.973.019*	*4.973.019*

Σημ: Το παρόν γενικό ισοζύγιο σχηματίστηκε συνοψίζοντας εδώ κατά λογαριασμό, το σύνολο της χρέωσης, της πίστωσης και των υπολοίπων που προκύπτουν κατά περίπτωση. Η ομαδοποίηση των λογαριασμών βασίστηκε στο υπόλοιπο που έχουν οι λογαριασμοί: χρεωστικό, πιστωτικό, μηδενικό.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 32.

Ως προς την πρώτη υποπερίοδο (Οκτ. 1824 – Ιαν. 1825) καταγράφονται ίδια περίπου μεγέθη στις ναυτικές και στις χερσαίες στρατιωτικές δαπάνες. Μπορεί κανείς να εντοπίσει ανάμεσα στα έσοδα τη συμβολή μιας δόσης του πρώτου δανείου, η οποία έφτασε μεσούσης της εξέλιξης της δεύτερης φάσης της εμφύλιας σύγκρουσης, συν

ορισμένα ποσά από προσόδους και εκποιήσεις φθαρτών εθνικών κτημάτων. Είναι επίσης φανερή η παρουσία στις διαχειρίσεις προσώπων με σημαίνοντες ρόλους σε εκείνη τη φάση (Ι. Κωλέττης). Ας κρατήσουμε τέλος την ποικιλία των στρατιωτικών εξόδων που καταγράφονται (εν γένει στρατιωτικά, φροντιστήρια, φρούρια, πολεμοφόδια, κ.ά.), από την άποψη της ενσωμάτωσης που επιτελείται εκείνο το χρονικό διάστημα στη σφαίρα του ένοπλου δυναμικού, η οποία ως διαδικασία θα μας απασχολήσει αναλυτικότερα στο πλαίσιο της ερμηνείας των δανείων που λήφθηκαν το 1824 και το 1825 από το Λονδίνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-8

Ισοζύγιο λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, 4 Φεβρ. 1825 – 17 Απρ. 1826

Τίτλος λογαριασμού	*Χρέωση*	*Πίστωση*	*Χρ. Υπόλοιπο*	*Πισ. Υπόλοιπο*
Αιτήσεις Βουλευτικού Σώματος	752.150,00		752.150,00	
Αιτήσεις Εκτελεστικού Σώματος	51.140,00		51.140,00	
Αιτήσεις Γενικής Γραμματείας	3.457.278,63	96.996,25	3.360.282,38	
Αιτήσεις Υπουργείου Πολέμου	11.837.485,43	35.029,15	11.802.456,28	
Αιτήσεις Υπουργείου Ναυτικών	15.033.290,43	31.500,00	15.001.790,43	
Αιτήσεις Υπουργείου Οικονομίας	5.029.372,73	81.040,08	4.948.332,65	
Αιτήσεις Υπουργείου Εσωτερικών	423.458,60	4.000,00	419.458,60	
Αιτήσεις Υπουργείου Αστυνομίας	120.570,83		120.570,83	
Αιτήσεις Υπουργείου Δικαίου	51.456,15		51.456,15	
Αιτήσεις Υπουργείου Θρησκείας	30.059,73		30.059,73	
Έξοδα του Ταμείου	45.701,83	1,38	45.700,45	
Εθνικές Ομολογίες εις πληρωμή	112.135,00		112.135,00	
Συλλογείς του Εράνου	232.747,13	121.550,80	111.196,33	
Διάφοροι Χρεώστες	574.456,38	362.220,25	212.236,13	
Ταμείο Μετρητών	17.989.960,00	17.989.371,63	588,37	
Διαφορά Νομισμάτων	9.287,75	233,13	9.054,63	
Κεφάλαιο Ταμείου	1.604,63	16.632.267,15		16.630.662,53
Αποδεικτικά του Ταμείου	2.435.841,90	12.609.258,83		10.173.416,93
Συναλλαγματικές	33.558,00	4.256.756,00		4.223.198,00
Παρακαταθήκη Χρημάτων		45.835,00		45.835,00
Εθνικές Πρόσοδοι 1826	17.750,00	1.076.423,50		1.058.673,50
Εθνικές Πρόσοδοι 1825	418.239,85	3.919.605,83		3.501.365,98
Επιτροπή Εθνικής Γης		441.225,03		441.225,03
Εθνικές Ομολογίες	4.800,00	76.000,00		71.200,00
Επιτροπή των Λειών		132.466,00		132.466,00
Επιτροπή Ανατολικής Ελλάδος		43.724,00		43.724,00
Δανειστές του Ταμείου	551.890,30	1.124.143,10		572.252,80
Β΄ (νυν) Επιτροπή Φθαρτών Κτημάτων		134.588,18		134.588,18
Α΄ Επιτροπή Φθαρτών Κτημάτων	740.882,25	740.882,25		
Ενοικιαστές Εθνικών Προσόδων 1825	2.702.836,55	2.702.836,55		
Υποθήκη Χρημάτων Ορφανίδου	25.535,00	25.535,00		
Λογ/σμος 3000 Ταλίρων πυρπολικών	32.250,00	32.250,00		
Εθνικές δια του Τύπου Ομολογίες	76.050,00	76.050,00		
Σύνολο γρόσια			*37.028.607,93*	*37.028.607,93*

Σημ: Το παρόν γενικό ισοζύγιο σχηματίστηκε συνοψίζοντας εδώ κατά λογαριασμό, το σύνολο της χρέωσης, της πίστωσης και των υπολοίπων που προκύπτουν κατά περίπτωση. Η ομαδοποίηση των λογαριασμών βασίστηκε στο υπόλοιπο που έχουν οι λογαριασμοί: χρεωστικό, πιστωτικό, μηδενικό. Το σύνολο 37.028.607,93 γρ. όπως απορρέει από τα μεγέθη με όλα τα δεκαδικά, εδώ τα στοιχεία δίνονται με δύο δεκαδικά στοιχεία.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52.

Νομίζω ότι μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γενικό ισοζύγιο (*Πίνακας* 4-8) και ο γενικός ισολογισμός των επόμενων μηνών, τα οποία βασίζονται σε κατάστιχο του Εθνικού Ταμείου (*Πίνακας* 4-9). Οι επιμέρους λογαριασμοί σ' αυτό το ισοζύγιο καταλαμβάνουν μεγάλα μεγέθη. Πέρα από τα ποσά που είχαν προέλθει από τα εξωτερικά δάνεια —εδώ περιλαμβάνονται οι δύο τελευταίες δόσεις του 1ου δανείου και όλες οι δόσεις του 2ου δανείου με εξαίρεση ορισμένα μικροποσά, όπως θα δούμε— εντοπίζονται πάλι ποσά από εθνικές προσόδους και εκποιήσεις εθνικών κτημάτων, αλλά και έσοδα από λείες κι εράνους. Είναι χαρακτηριστική επίσης η διεύρυνση της παρουσίας πιστωτικών κατά κάποιο τρόπο «τίτλων» και άλλων εγγράφων που φανερώνουν την αναγνώριση υποχρεώσεων από την πλευρά του δημοσίου (συναλλαγματικές, ομολογίες, αποδεικτικά του ταμείου) και ο όγκος των μετρητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-9

Ισολογισμός εθνικής Διοίκησης, 4 Φεβρ. 1825 – 17 Απρ. 1826

Χρέωση *δι' όσα έλαβε από τους ακόλουθους λογαριασμούς*		*Πίστωση* *δι' όσα έδωσε στους ακόλουθους λογαριασμούς*	
Κεφάλαιο Εθνικού Ταμείου		Αιτήσεις Βουλευτικού	752.150
δι' όσα εμβήκαν από το δάνειο	16.630.663	Αιτήσεις Κυβέρνησης	
Λογαριασμός Αποδεικτικών του Ταμείου		Εκτελεστικό: 51.140	
δι' όσα αποδεικτικά εκδόθηκαν	10.173.417	Γεν. Γραμματεία: 3.360.282	3.411.422
Λογαριασμός Συναλλαγματικών		Αιτήσεις Υπουργείου του Πολέμου	11.802.456
δι' όσα ετραβήχθησαν εις Λονδίνο	4.223.198	» » των Ναυτικών	15.001.790
Λογαριασμός Εθνικών Προσόδων		» » της Οικονομίας	4.948.333
δι' όσα εμβήκαν από προσ. του 1826: 1.058.674		» » των Εσωτερικών	419.459
δι' όσα εμβήκαν από προσ. του 1825: 3.501.366	4.560.039	» » της Αστυνομίας	120.571
Επιτροπή Εθνικής Γης		» » του Δικαίου	51.456
δι' όσα εμβήκαν από εκποιήσεις	441.225	» » της Θρησκείας	30.060
Η νυν Επιτροπή [Εθνικών] Φθαρτών Κτημάτων		Έξοδα του Εθνικού Ταμείου	
δι' όσα εμβήκαν απ' αυτή	134.588	από τη σύστασή του	45.701
Επιτροπή των Λειών		Συλλογείς του Εράνου	
δι' όσα εμβήκαν από λείες	132.466	δι' όσα δεν έδωσαν λογαριασμό	111.196
Επιτροπή της Ανατολικής Ελλάδος		Ταμείο Μετρητών	
όσα διορίσθη να πληρώσει	43.724	δι' όσα ευρίσκονται σ' αυτό	588
Παρακαταθήκη Χρημάτων	45.835	Διαφορά Νομισμάτων	9.055
Δανειστές του Ταμείου		Διάφοροι Χρεώστες	
δι' όσα χρεωστούντες σ' αυτούς	572.253	δι' όσα χρεωστούνται στο Ταμείο	212.236
Λογαριασμός Εθνικών Ομολογιών	71.200	Εθνικές Ομολογίες εις πληρωμή	112.135
γρόσια	*37.028.608*	*γρόσια*	*37.028.608*

Σημ: Στο πρωτότυπο ο παρόν ισολογισμός ονομάζεται *γενική των λογαριασμών εξίσωσις* και σχηματίστηκε από το Σπ. Παπαλεξόπουλο, επί των καταστίχων του Εθνικού Ταμείου, μέσα από την προβλεπόμενη αλληλουχία λογιστικών εγγραφών. Εδώ έχει υποστεί στοιχειώδη επεξεργασία ως προς τη σειρά των λογαριασμών, τα μερικά αθροίσματα και τη στρογγυλοποίηση των επιμέρους ποσών.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52.

Δε χρειάζεται όμως να επεκταθούμε περαιτέρω. Ας σταθούμε στο συνολικό ύψος του γενικού ισολογισμού που έφτασε τα 37 εκατ. γρόσια. Υπενθυμίζεται ότι στην Α΄ κυβερνητική περίοδο ήταν 1,4 εκατ. γρ. και 11,5 εκατ. γρ. στη Β΄ περίοδο.[688] Από τις παραπάνω λοιπόν συγκρίσεις καθίσταται σαφές ότι με κριτήριο τους γενικούς ισολογισμούς, η σημασία του δημόσιου οικονομικού χώρου επεκτάθηκε κατά 8,1 φορές από την Α΄ στη Β΄ κυβερνητική περίοδο και 3,2 φορές από τη Β΄ στη Γ΄ περίοδο.[689] Αυτές οι περίοδοι βέβαια δεν ήταν ακριβώς συμμετρικές από χρονική άποψη. Σε κάθε περίπτωση όμως μέσα σε δύο τρία χρόνια από την έναρξη της Επανάστασης είναι πολύ σημαντικό ότι όλη αυτή η κίνηση ενσωματώθηκε στο δημόσιο οικονομικό χώρο. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτός ο χώρος ήταν συμπαγής και στενά ελεγχόμενος από τις πολιτικές αρχές.

Η παραπάνω εξέλιξη δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως αυτονόητη. Ούτε η τεράστια διαμεσολάβηση που ασκούσαν οι πολιτικές αρχές ήταν δεδομένη εξ αρχής. Έπειτα στο χρονικό διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου του 1825 και Απριλίου του 1826, οι δοσοληψίες υπέρ των επιμέρους υπουργείων είναι χαρακτηριστικές ως προς την κατανομή των δαπανών: 32% για το στρατό ξηράς, 41% για το στόλο, ενώ δεν απουσιάζουν άλλα ποσά για λοιπές δαπάνες, κρίσιμες από μια άποψη, καθώς μαρτυρούσαν την αύξησης της σημασίας του χώρου του αναδυόμενου κράτους που δεν σχετιζόταν άμεσα και ευθέως με τον πόλεμο. Αναφέρομαι στο Υπουργείο της Οικονομίας, στη Γενική Γραμματεία (του Εκτελεστικού), στο Εκτελεστικό και το Βουλευτικό, στο Υπουργείο των Εσωτερικών, της Αστυνομίας, του Δικαίου και της Θρησκείας. Σαφώς το περιεχόμενο των δοσοληψιών στους παραπάνω λογαριασμούς δεν ήταν εντελώς άσχετο από τον πόλεμο, ωστόσο με την ευρεία έννοια ήταν σχετικές και με τη διακυβέρνηση και παράλληλα τροφοδοτούσαν τις ίδιες τις υπό συγκρότηση υπηρεσιακές λειτουργίες αυτών των υπουργείων.

Επί Διοικητικής Επιτροπής έπειτα δεν θα μπορούσε να εξαφανιστεί η παραπάνω πρακτική αποτύπωσης των δοσοληψιών στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας: το σχετικό ισοζύγιο δημοσιεύεται στο *Παράρτημα* 4.1. Σ' αυτό λοιπόν το ισοζύγιο από

---

[688]. Παρεμφερή με τα συνολικά μεγέθη των ισολογισμών που δημοσιεύονται εδώ για τις πρώτες τρεις κυβερνητικές περιόδους, έχουν δημοσιευτεί σε έκθεση της Λογιστικής Επιτροπής, βλ. Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν*, ό.π., σ. 116. Πρβλ. Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής*, ό.π., σ. 113.

[689]. Για μια σύγκριση με τις απαρχές παρεμφερών αναπαραστάσεων πρωτο-εθνικών λογαριασμών βλ. André Vanoli, *A History fo National Accounting*, trnsl. Marion Pinot Libreros, 2005, σ. 3-14.

την άποψη των δαπανών την κύρια συνιστώσα αποτελούσαν οι στρατιωτικές δαπάνες και εν γένει οι τροφοδοσίες για τις χερσαίες περιοχές. Οι δοσοληψίες υπέρ των ναυτικών νησιών ήταν χαμηλές. Δικαιολογημένα βέβαια, αφού σ' εκείνη τη φάση η ροή είχε αντιστραφεί: με τις καταδρομές και τους αποκλεισμούς η κίνηση του στόλου εξοικονομούνταν διαφορετικά και, όπως θα μας απασχολήσει σε άλλο σημείο, στο δημόσιο οικονομικό κύκλωμα περνούσε μόνο το καθαρό μερίδιο των λειών που όφειλε να καταβάλλεται υπέρ του Εθνικού Ταμείου. Αυτό όμως που σε κάθε περίπτωση έχει σημασία είναι ότι η πρακτική των καταγραφών και της σύνοψής τους σε γενικούς λογαριασμούς δεν εξαφανίζεται. Έχει έτσι γίνει σαφές πως οι αρνητικές εξελίξεις σ' ορισμένους τομείς, όπως ο περιορισμός των εδαφών που ελεγχε η ελληνική πλευρά το 1826, δεν έφερνε καθολική υποχώρηση σ' όλες τις σφαίρες και ιδίως σ' ό,τι μας αφορά εδώ στις πρακτικές. Άλλωστε, όπως είδαμε, το διάστημα 1826-1827 κυοφορούνταν εξελίξεις στη σφαίρα των λογιστικών πρακτικών.

Τέλος, επί Καποδίστρια, είναι γνωστό ότι η παραπάνω μορφή αναπαράστασης των δοσοληψιών και το λογιστικό, σε περισσότερο ομαλές συνθήκες, αναπτύχθηκαν περαιτέρω. Μόλο που είχαμε ήδη επεξεργαστεί τους ισολογισμούς της καποδιστριακής περιόδου, χρονικοί περιορισμοί δεν επέτρεψαν μια επέκταση προς τα εκεί (κάποιοι απ' αυτούς τους λογαριασμούς είναι βέβαια γνωστοί). Προκειμένου, ωστόσο, να εξασφαλιστεί σε αδρές γραμμές μια εικόνα για τη συνέχεια ως προς τα συνολικά μεγέθη, επεξεργάστηκα μια συντομευμένη εκδοχή. Έτσι λοιπόν στο διάστημα της τριετίας που συνοψίζεται εδώ (Φεβρ. 1828 – Σεπτ. 1831), φαίνεται πως το μέγεθος του δημόσιου οικονομικού χώρου διατηρήθηκε πυκνό και εκτεταμένο, ενώ το έλλειμμα περιορίστηκε σε χαμηλότερα επίπεδα (*Πίνακας* 4-10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4-10

Σύντομη εκδοχή γενικών ισολογισμών Ελληνικού Κράτους,
10 Φεβρ. 1828 – 30 Σεπτ. 1831

Γενικός ισολογισμός εσόδων – εξόδων του Ελληνικού Κράτους

Έσοδα	64.229.259	68.186.196	Έξοδα
Έλλειμμα	3.956.938		
	68.186.196	*68.186.196*	

Ισολογισμός για τη νέα περίοδο από την 1η Οκτωβρίου 1831

Οφειλόμενα από τρίτους	13.766.736	17.723.674	Οφειλόμενα σε τρίτους
Έλλειμμα	3.956.938		
	17.723.674	*17.723.674*	

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/ΔΤ, φάκ. 192, έγγρ. 59-62.

Κλείνοντας λοιπόν θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν στοιχεία που σχηματίζουν μια διαφορετική και νέα εικόνα για τη δημόσια οικονομική λειτουργία τα πρώτα επαναστατικά χρόνια. Τούτο δε σημαίνει ότι υπήρχε μια απρόσκοπτα αναπτυσσόμενη διοικητική λειτουργία. Αλλά ακριβώς επειδή είχαν προηγηθεί όσα περιγράφτηκαν, είναι που τελικά το 1828 καθίσταται εφικτό να συνεχιστεί η κρατική συγκρότηση εκκινώντας από εκεί που είχε μείνει.

Απ' αυτή τη σκοπιά η καποδιστριακή διακυβέρνηση δε συνιστά καθολική τομή για τις πρακτικές που λαμβάνουν χώρα στο δημόσιο οικονομικό χώρο, αλλά κυρίως συνέχεια σε συνθήκες που σαφώς επέτρεπαν την αισθητή αναβάθμιση της δημόσιας οικονομικής λειτουργίας και εν γένει της κρατικής συγκρότησης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο που ενίοτε παρουσιάζεται ως αταξία, φαίνεται ότι σχηματίζεται μια ανιχνεύσιμη τάξη με κριτήριο τους προϋπολογισμούς, τους ισολογισμούς, τη φορολογία. Μέσα στις δεδομένες συνθήκες, η εθνική Διοίκηση, καταφέρνει να λειτουργήσει, σε γενικές γραμμές με βάση το περίγραμμα των αρμοδιοτήτων της. Κι εδώ το μέτρο σύγκρισης είναι οι πραγματικές ιστορικές συνθήκες.

Ας θυμηθούμε πως οι πρωτεργάτες των εξεγέρσεων είχαν αρχίσει να οργανώνουν κατά τόπους πρωτόλεια όργανα διοίκησης κι άνοιγε σιγά-σιγά το ζήτημα της δημιουργίας ευρύτερων μορφών πολιτικής διεύθυνσης του επαναστατικού εγχειρήματος. Η προαιώνια περιχαράκωση των κοινωνιών σε πολλά τοπικά επίπεδα, συχνά τελείως αποστασιοποιημένα από όσα συνέβαιναν σ' ένα γειτονικό τόπο, αποτελούσε ένα μέγιστο εμπόδιο στην εθνική συγκρότηση. Εξάλλου, η Ελληνική Επανάσταση δεν ξέσπασε στο πολιτικό κέντρο του αυτοκρατορικού κράτους. Παρά τις όποιες προσδοκίες, πραγματοποιήθηκε σε μιαν απομακρυσμένη περιοχή απ' αυτό το κέντρο, η οποία δε συνιστούσε αφ' εαυτής ενιαία και συγκεντρωμένη πολιτική επικράτεια, ακόμη και στο πασαλίκι του Μοριά, όπου υπήρχε μεγάλη παράδοση διοικητικής συνέχειας.

Η *εθνική Διοίκηση* που σχηματίστηκε στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, αφενός είχε πολιτικό ρόλο εκφράζοντας το νέο τύπο κρατικού άρχειν και αφετέρου αξίωνε στη βάση αυτού του νέου τύπου άρχειν[690] να είναι ο λειτουργός και ο νους των υποθέσεων του έθνους. Η βαρύτητα της χτίστηκε βαθμιαία, το ίδιο και η σημασία των κεντρικών δημοσιονομικών θεσμών. Ωστόσο από μιαν άποψη ήταν πολύ γρήγορη η προσαρμογή,

[690]. Για τη συνταγματική άρθρωση του κρατικού άρχειν βλ. Αντώνης Μανιτάκης, *Τι είναι Σύνταγμα*, Αθήνα 2007, σ. 34.

αν λάβουμε υπόψη την πολυμορφία των δεδομένων που αντιμετώπιζαν, το μεγάλο αριθμό των τοπικοτήτων και σχεδόν την ολοκληρωτική έλλειψη κάθε ελληνικού κρατικού προηγούμενου επί πολλούς αιώνες.

Ο δημόσιος οικονομικός χώρος διευρύνθηκε κι αυτή η διαδικασία διαφοροποιούσε το πεδίο, τους όρους και τους κανόνες διεξαγωγής των κοινωνικών ανταγωνισμών και σύναψης πολιτικών συμμαχιών. Το νέο θεσμικό σύστημα, δηλαδή αυτό που απέρρεε από το πρόταγμα σύστασης εθνικού κράτους άρχισε να ρυθμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στις επιμέρους ηγετικές ομάδες. Αυτό το σύστημα, καθίσταται επίκεντρο των διενέξεων, θέτει όρια στη δύναμη επιμέρους ηγετικών ομάδων, γίνεται αυτό καθαυτό πεδίο διαπάλης, προκαλώντας έτσι την πρώτη μείζονα δοκιμασία του σχηματισμού εθνικού κράτους.

Μήπως εδώ εκδηλώνεται, ήδη τόσο νωρίς, η απαρχή της μετάθεσης της κοινωνικής διαπάλης και ταυτοχρόνως των ανταγωνισμών μεταξύ των διαφόρων τόπων στο εσωτερικό των υπό συγκρότηση κρατικών θεσμών; Αν η απάντηση είναι θετική, όπως νομίζω, τότε αυτό το φαινόμενο δηλώνει τις απαρχές ενσωμάτωσης των ποικίλων τοπικών ομάδων ισχύος στις αρχές και τους θεσμούς του εθνικού κράτους με εντυπωσιακή ιστορική ταχύτητα —παρά τις πολλές αμφισημίες της στάσης των τοπικών ηγετικών ομάδων ιδίως της Πελοποννήσου που επί αιώνες ήταν ενσωματωμένες σε λειτουργίες του οθωμανικού κράτους. Παράλληλα ένας μεγάλος αριθμός επιστολών απλών Ελλήνων προς το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, με περιεχόμενο κοινές διαμαρτυρίες και αιτήματα για μικρά καθημερινά ζητήματα, επιβεβαιώνουν τη βαθμιαία ενσωμάτωση πολύ μικρών τοπικών ομάδων χωρικών σ' αυτούς τους αρχόμενους εθνικούς θεσμούς (αλλά τονίζω ότι επρόκειτο για τις απαρχές).

Το ζήτημα που ευθύς εξαρχής αναδεικνύεται στους κόλπους των επαναστατημένων και εκπορεύεται από τους πυρήνες πολιτικών όπως ο Αλ. Μαυροκορδάτος και οι εκπρόσωποι των λεγόμενων ναυτικών νησιών, ήταν η ισχύς της εθνικής Διοίκησης. Προϋπόθεση για να καταστεί η τελευταία φορέας ουσιαστικής διακυβέρνησης ήταν η πλήρης πολιτική και στρατιωτική ενσωμάτωση της Πελοποννήσου. Τούτο δε σημαίνει ότι στην υπόλοιπη επαναστατημένη επικράτεια απουσίαζαν τα τοπικά συμφέροντα, αλλά ότι ορισμένα απ' αυτά, όπως των ναυτικών νησιών, μέσα από την ταύτισή τους με την εθνική Διοίκηση ενίσχυσαν ευρύτερες διεργασίες και διενέξεις με επίκεντρο τελικά την πρωτοκαθεδρία αυτής της Διοίκησης.

Αυτό που ανάγεται σε κρίσιμο ζήτημα ήταν η προοπτική της πολιτικής ενσωμάτωσης στην εθνική Διοίκηση, είτε επρόκειτο για τον έλεγχο των πόρων είτε για τον έλεγχο στρατηγικών υποδομών (φρούρια) είτε για τη διεύθυνση των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Όπως φάνηκε εδώ, ο δημόσιος οικονομικός χώρος αρθρώνεται βαθμιαία μαζί με το υπό συγκρότηση εθνικό πολιτικό κέντρο και από την Α΄ στη Β΄ κυβερνητική περίοδο διευρύνεται αρκετά. Στο μεταξύ, πολύ γρήγορα μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Άστρος, Απρ. 1823), τέθηκαν εκ νέου σε τροχιά εσωτερικής σύγκρουσης.[691] Σε κάθε περίπτωση όμως, το Γενάρη του 1824 ο Αθανάσιος Ψαλλίδας έγραφε προς τον Κωλέττη: «Είναι καιρός το γένος να επιχειρισθή μεγάλες δουλειές, και ας φρατριάζη. Αι φατρίες του είναι φυσικές. Οι οργανισταί του, αν είναι άξιοι, ας τες περιπλέξουν έτζι, όπου αντιμαχόμεναι αλλήλαις να αποβλέπουν εις τον κοινόν σκοπόν».[692]

Πράγματι, λοιπόν, από μια πλευρά έτσι έγινε. Οι εμφύλιες συγκρούσεις εδραίωσαν με την έκβασή τους τις κεντρικές πολιτικές αρχές, ενίσχυσαν την εθνική τους εμβέλεια και ομογενοποίησαν πολιτικά το επαναστατικό εγχείρημα. Συνύφαναν δηλαδή εντονότερα σε κοινό σκοπό την απελευθέρωση με το σχηματισμό εθνικού κράτους. Ο δημόσιος οικονομικός χώρος σ' αυτή τη φάση επρόκειτο να διευρυνθεί θεαματικά ιδίως χάρη στη λήψη των δανείων. Κι έτσι σε συνδυασμό με τον έλεγχο άλλων εσόδων, όπως θα δούμε, η εθνική Διοίκηση, μέσα σε δύο περίπου χρόνια κατέστη οικονομικό, στρατιωτικό και πολιτικό επίκεντρο, μια εξέλιξη καθόλου αυτονόητη, αν λάβουμε υπόψη τις αρχικές συνθήκες το 1821.

Ένα μέρος των οικονομικών πόρων που άντλησαν οι επαναστατημένοι, εμμενώς, με έμμεσο ή άμεσο εξαναγκασμό, με τη βία κ.λπ., άγνωστο πόσο μεγάλο και δύσκολα μετρήσιμο, δεν «πέρασε» στη σφαίρα του δημόσιου οικονομικού κυκλώματος. Είναι χρήσιμο απ' αυτή την άποψη να διακρίνουμε τον ευρύ και περισσότερο ρευστό χώρο των *οικονομικών του αγώνα*, από το χώρο των υπό συγκρότηση *δημόσιων οικονομικών*. Επρόκειτο για δύο χώρους διασταυρωμένους, αλλά το ενδιαφέρον σε σχέση με το δεύτερο δεν έγκειται στον τυπικά επίσημο χαρακτήρα του, αλλά στην άρρηκτη σχέση του με την κρατική εξουσία. Αυτό θα είναι το επίκεντρο του δεύτερου μέρους που ακολουθεί.

---

[691]. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997, σ. 38-39.

[692]. *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη*, ό.π., σ. 302.

Μέρος δεύτερο

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΙ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΩΝ ΠΟΡΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΘΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΟΔΟΙ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Ο περίφημος Νεκέρ (...) λέγει εις εν των συγγραμμάτων του, "Η δημόσιος Κυβέρνησις των προσόδων είναι η ψυχή πάσης επικρατείας" αυτή είναι μια αλήθεια μεγάλη.[693]

Επίκεντρο του παρόντος μέρους είναι τα δημόσια έσοδα, μ' έναν τρόπο που διαδέχεται ό,τι έχει προηγηθεί. Το πρώτο μέρος αφιερώθηκε κυρίως σε θεσμικές πτυχές του υπό διαμόρφωση δημοσιονομικού χώρου. Στο δεύτερο μέρος, ο σκοπός είναι αφενός να αποτυπωθεί περισσότερο η κινητοποίηση για τη συγκέντρωση οικονομικών πόρων και να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των διαδικασιών συγκρότησης της πολιτικής εξουσίας.

Εδώ, οι εθνικές πρόσοδοι μας απασχολούν κυρίως από την εκτατική εικόνα που παρέχουν σχετικά με την κλιμάκωση ή την υποχώρηση της επαναστατικής εξουσίας· από την άποψη των αλλεπάλληλων συνεργατικών ή συγκρουσιακών σχέσεων και διαμεσολαβήσεων μέσα στο κύκλωμα του εθνικού νοικοκυριού· και από την άποψη της γεωγραφικής ενσωμάτωσης της επαναστατημένης επικράτειας και της θεσμικής ενσωμάτωσης στο αναδυόμενο κράτος. Άλλωστε, η συγκέντρωση οικονομικής ισχύος από το κράτος που θα του δώσει περιθώρια αυτονομίας σε σχέση με τις κοινωνικές ελίτ, δεν ήταν παρά ένα διακύβευμα το οποίο δεν ήταν απαρχής δεδομένο, ιδίως σε συνθήκες όπως το *Εικοσιένα*, που οι επιμέρους ομάδες ισχύος συνεργάζονται και συγκρούονται διαμορφούμενες και οι ίδιες, έχοντας ωστόσο ως επίκεντρο τελικά αυτής της διαδικασίας το ίδιο το κράτος.

693. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 7 (24.1.1825) και αρ. 9 (31.1.1825).

5.1 Η γρήγορη προσαρμογή στη φορολόγηση και πτυχές του φορολογικού μηχανισμού

Οι επαναστατημένοι Έλληνες, λέγοντας ότι αποτελούν «αρτιγενές έθνος»,[694] εννοούσαν νεοσύστατο κράτος (κατά την ταυτότητα *έθνος = γένος + κράτος*) και γνώριζαν πολύ καλά ότι είχαν ακόμη πολύ δρόμο να διανύσουν προκειμένου η κρατική εξουσία να αποκτήσει ουσιαστικούς πυλώνες.

Το 1825, τα εγχώρια έσοδα του υπό συγκρότηση ελληνικού κράτους, ήταν ελάχιστα μπροστά σε ιστορικά εδραιωμένα κράτη, αλλά την ίδια στιγμή, στοιχειωδώς συγκρίσιμα έναντι μερικών απ' αυτά (*Πίνακας* 5-1). Επιλέχθηκε ωστόσο, σκόπιμα το 1825, επειδή ήταν η χρονιά με τα υψηλότερα εγχώρια έσοδα από την έναρξη της Επανάστασης, προκειμένου να φανεί μ' έναν τρόπο, η μεγάλη απόκλιση που συνεπαγόταν η ίδρυση ενός κράτους από το μηδέν, δηλαδή με το πρόσθετο βάρος της μετατροπής της κοινωνικο-πολιτικής ισχύος σε κρατική εξουσία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5-1

Αναλογία ετήσιων εσόδων άλλων χωρών ως προς τα ελληνικά εγχώρια έσοδα, 1825

	Ελλάδα	*Πορτογαλία*	*Σουηδία*	*Ισπανία*	*Ολλανδία*	*Πρωσία*	*Αυστρία*	*Γαλλία*	*Αγγλία*
	1	2,1	6,4	11,5	21	48	84	286	373
Ελλάδα	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Πηγές: Mark Dincecco, *Political transformations and public finances : Europe, 1650 – 1913,* Cambridge 2011, σ. 133, 143, 151, 160, 168· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12.

Η αποδέσμευση των Ελλήνων από το αυτοκρατορικό καθεστώς, δίχως άλλο, έφερε στις ιστορικές αποσκευές ιστορικά εδραίες δομές.[695] Τούτο δεν σημαίνει ότι απουσίαζαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία διαδικασίες που ευνόησαν την κοινωνική ενσωμάτωση, τη σχετική συγκέντρωση και τη διεύρυνση της δημοσιονομικής απόδοσης.[696] Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι δημοσιονομικές αποδόσεις και οι μηχανισμοί απείχαν πόρρω από τα επίπεδα που είχαν κατακτηθεί στο ίδιο το

[694]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 103.

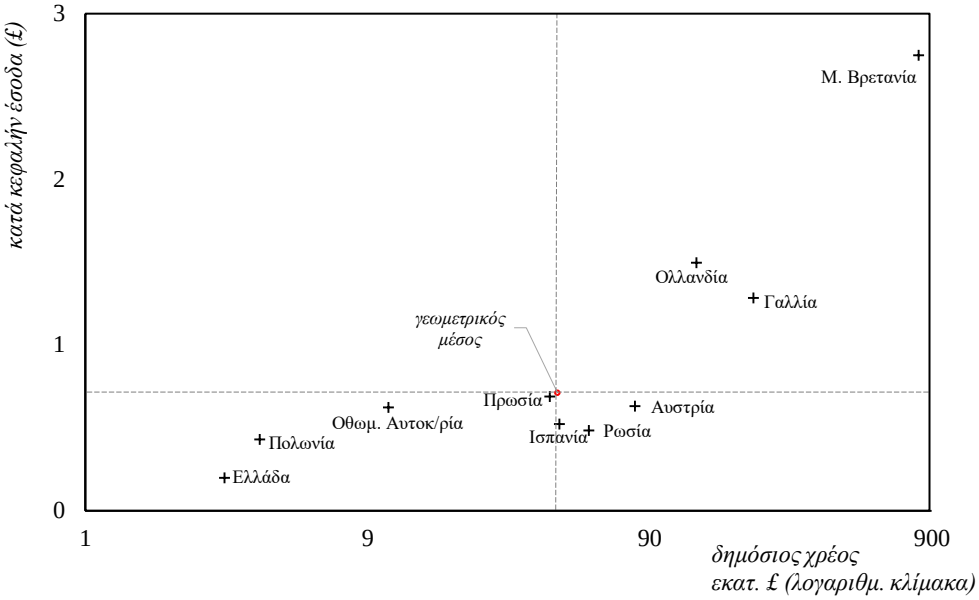
[695]. Για τις καθιερωμένες παραγωγικές δομές βλ. Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα 1979. Για το οθωμανικό δημοσιονομικό σύστημα Linda T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996 και Linda T. Darling, "Ottoman fiscal administration : decline or adaptation", *The Journal of European Economic History* 26/1 (1997) 157-179.

[696]. Metin Coşgel – Thomas Miceli – Rasha Ahmed, "Law, state power, and taxation in Islamic history", *Journal of Economic Behavior & Organization* 71 (2009) 704–717.

κέντρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε άλλα αυτοκρατορικά συστήματα και ιδίως στα μοντέρνα εθνικά κράτη (*Σχήμα* 5-1),[697] αν και παντού υπήρχαν δομικές δυσχέρειες και ποικιλόμορφες διαδρομές φορολογικής ανάπτυξης που δεν επέτρεψαν ριζικές αλλαγές που να διακινδυνεύουν τη σχέση μεταξύ δαπανών και εσόδων.[698]

ΣΧΗΜΑ 5-1

Βαθμίδες δημοσιονομικής συγκέντρωσης, Ελλάδα 1825 – λοιπές χώρες c. 1820

Σημ: [(i)]Επεξεργασία του γράφοντος, βάσει στοιχείων από τις πηγές.

Πηγές: Mark Dincecco, *ό.π.*, p. 133, 143, 151, 159, 167· Joseph Droz, *Πολιτική οικονομία*, μτφρ. Α. Πολυζωΐδης, Ναύπλιο 1833, σ. 351· *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) σ. 125 κ.ε. (ανάτυπο Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνα 1990). Για μια ευρύτερη διάρκεια αλλά και για μια κριτική σχετικά με την απλουστευτική από μια άποψη πλευρά τέτοιων συγκρίσεων βλ. Κ. Κινανç Karaman – Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History* 70/3 (2010) 593-629.

Στην ελληνική περίπτωση, αυτή η σχέση όφειλε να δημιουργηθεί, παράλληλα και σε συνδυασμό με τον πόλεμο, καθώς οι επαναστατημένοι έπρεπε να τα κάνουν όλα οι ίδιοι, πολεμώντας να συλλέγουν έσοδα (λάφυρα, λείες) και συλλέγοντας έσοδα (προσόδους κ.ά.) να πολεμούν. Τα ίδια τα ένοπλα σώματα κινητοποιούνταν προς αυτήν

[697]. Για τις απαρχές τέτοιων τάσεων σε Αγγλία– Γαλλία βλ. ενδεικτικά: Edgar Kiser – Joshua Kane, "Revolution and State Structure : The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France", *American Journal of Sociology* 107/1 (2001) 183-223· Thomas Ertman, *Birth of the leviathan*, ό.π., σ. 156 κ.έ· Mark Dincecco, *Political transformations*, ό.π., σ. 34. Για ανάλογες διεργασίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Κ. Κινανç Karaman – Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History* 70 (2010) 593-629.

[698]. Richard Bonney (ed.), *The rise of*, ό.π., σ. 2-3, 12.

την κατεύθυνση, κατεξοχήν για λάφυρα, ενώ ενίοτε θέριζαν στο διάβα τους δημητριακά. Αλλά, η άνθηση ενός κυκλώματος «εξοικονόμησης» μέσω τακτικών εσόδων, προχώρησε χάρη στην κινητικότητα που σήμανε το άνοιγμα του μηχανισμού ετήσιας ενοικίασης του δικαιώματος είσπραξης των προσόδων (στο εξής *φορο-ενοικίαση* χάριν απλοποίησης).[699]

Η φορολογική ενσωμάτωση στη μικρή κλίμακα, με επίκεντρο την Πελοπόννησο

Διαβάζοντας το πρώτο Προσωρινό Πολίτευμα της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, ο Κοραής δεν θα αργούσε να σχολιάσει πως ακόμα και οι δημοσιονομικές έννοιες έπρεπε να είναι «λέξεις δηλωτικάς εκουσίας και αυτοθελήτου πράξεως», ταιριαστές σ' ένα ελεύθερο πολιτικό καθεστώς.[700] Από την άλλη, τρεις μήνες μετά την ψήφισή του, τον Απρίλιο του 1822, στο πλαίσιο κινητοποίησης για τη συλλογή εσόδων, η κυβέρνηση αποδεχόταν πως «το σύστημα των δεκατιών (…) δεν είναι το αρμοδιώτερον δια τους ευνομούμενους λαούς, επειδή όμως η Διοίκησις, μη δυναμένη να εισάξη εκ του προχείρου νέον σύστημα (…) παρεδέχθη επί το παρόν αυτό».[701] Το παραπάνω σύστημα, επίσημα παραδεκτό, ήδη από το Μάιο του 1821, με την εγκύκλιο της Στεμνίτσας που είχε εκδώσει η πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία, κρινόταν αναντίστοιχο, αλλά δεν ιεραρχείται ως το κύριο ζήτημα σ' εκείνη τη φάση.[702]

---

[699]. Οι όροι *ενοικίαση*/*εκμίσθωση* προσόδων απηχούν ορθά την πλευρά του χρονικού ορίου που είχε αυτή η διαδικασία. Θα μπορούσε, ωστόσο, να χρησιμοποιείται και ο όρος *αγορά* όπως σημειώνεται στο: Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το καριοφίλι και το γρόσι. Στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη νότια Πελοπόννησο (1750-1850)*, Αθήνα 2004, σ. 130. Η φορο-ενοικίαση αφορούσε κυρίως τις προσόδους, όχι την πηγή των προσόδων: ο φορο-ενοικιαστής γινόταν κύριος του *δεκάτου* ή του *τριτοδεκάτου* των γεωργικών προσόδων κ.λπ. έναντι ενός *αντιτίμου* το οποίο συνιστούσε το καθαρό έσοδο του δημοσίου. Ωστόσο, υπήρχε και η περίπτωση της εκμίσθωσης *πηγών προσόδων – νομηματικών προσόδων* (αλυκές, διβάρια, ορυχεία κ.ά.). Τέλος, αποτελεί άλλη περίπτωση η μίσθωση ορισμένων καλλιεργειών με το κίνητρο της βελτίωσής τους, όπως και η πολυετής μίσθωση γης με την πρωτοβουλία του Ι. Καποδίστρια για δεκαετείς ενοικιάσεις εθνικών κτημάτων.

[700]. Αδαμάντιος Κοραής, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν*, ό.π., σ. 34, 55.

[701]. *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 329. Υπάρχουν στοιχεία ότι απασχολούσε αυτό το ζήτημα, μόλο που έχει υποστηριχθεί ότι δεν τέθηκε σε καμιά Εθνοσυνέλευση ζήτημα άρσης της *δεκάτης*, Φρειδερίκου Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 198-199. Για την παλαιότητα και την ιστορική αντοχή της *δεκάτης* βλ. Ευάγγελος Πρόντζας, *Νομήματα και φόροι*, ό.π., σ. 31, 56.

[702]. «[Η] κοινωνική δομή μπορεί να μελετηθεί με "στρατηγικούς-σχεσιακούς" όρους, ως περιλαμβάνουσα δομικά εγγεγραμμένη στρατηγική επιλεκτικότητα· και η δράση μπορεί παρομοίως να αναλυθεί ως η ενέργεια υποκειμένων με στρατηγικά υπολογισμένο δομικό προσανατολισμό. Ο πρώτος όρος σηματοδοτεί ότι οι δομικοί περιορισμοί λειτουργούν πάντα επιλεκτικά· δεν είναι απόλυτοι και άνευ όρων, αλλά πάντοτε συγκεκριμένοι σε αναφορά με τον χρόνο, το χώρο, το υποκείμενο και τη στρατηγική. Ο δεύτερος όρος υποδηλώνει ότι τα υποκείμενα είναι αναστοχαστικά, ικανά να επαναπροσδιορίζουν εντός ορίων τις ταυτότητες και τα συμφέροντα τους, και να προβαίνουν σε

Ο σκεπτικισμός σχετικά με το «σύστημα των δεκατιών» ήταν κατεξοχήν πολιτικός, ως μη κατάλληλο «δια ευνομούμενους λαούς». Το πολιτικό καθεστώς καθίσταται άξονας αναφοράς, κατά την αρχή της κλασικής πολιτικής φιλοσοφίας «ότι μια κοινωνία ορίζεται ουσιαστικά από το πολιτικό της καθεστώς»,[703] αν και δεν άργησε να οροθετηθεί η κριτική των *δεκάτων* από αμιγώς οικονομική σκοπιά, ως σύστημα που βάρυνε την ακαθάριστή παραγωγή κι απ' αυτή την άποψη υπονόμευε παρά διατηρούσε την αναλογικότητα στη φορολόγηση.[704] Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτό το σύστημα, σήμανε μιαν απλοποίηση: ένας φόρος και αναλογικός,[705] έστω με την ποικιλία υποπεριπτώσεων που ενείχε. Κι αυτή η εξέλιξη, σε συνδυασμό με την εκ των πραγμάτων κατάργηση των αυθαίρετων επιβαρύνσεων που ήταν συνυφασμένες με το καθεστώς του ραγιά, περιόριζε την πηγή της φορολόγησης αμιγώς στη σφαίρα της οικονομίας.[706]

Τα *δέκατα*, τα οποία όπως είναι γνωστό βάρυναν την *ακαθάριστη έγγεια πρόσοδο*, με απλά λόγια το προϊόν των καλλιεργούμενων εκτάσεων,[707] ήταν ήδη κρατική επιβάρυνση πριν το 1821. Και μετά την αφαίρεσή τους, ακολουθούσε η μερίδα της γαιοπροσόδου που λάμβανε ο αγροδότης, ανάλογα με το εφαρμοζόμενο αγροληπτικό σύστημα. Το *Εικοσιένα*, η *δεκάτη* επί της ακαθάριστης παραγωγής των *ιδιόκτητων γαιών*, απαλλαγμένη από ποικίλες προσαρτημένες σ' αυτή αυθαίρετες επιβαρύνσεις,[708] διατηρήθηκε στο καθεστώς του φόρου. Και τα έως τότε αγροδοτικά δικαιώματα, στην περίπτωση των *εθνικών γαιών*, που πέρασαν στο κράτος,

στρατηγικούς υπολογισμούς για την παρούσα κατάσταση», Bob Jessop, *Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, Αθήνα 2011, σ. 70.

[703]. Raymond Aron, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, τ. Α΄, Αθήνα 1984, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, σ. 88. Για το διαδεδομένο στον ευρωπαϊκό χώρο της «(…) συναγωγής των φορολογικών κανόνων από τις υπέρτατες αξίες της ορθής και εύρυθμης πολιτείας» βλ. Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και πολιτική*, ό.π., σ. 47.

[704]. Ο Ελβετός γιατρός Louis-Andre Gosse που είχε φτάσει στην Ελλάδα το 1826 για να λάβει μέρος στην οργάνωση της επιμελητείας, βάσει των εφοδίων που έστελναν τα φιλελληνικά κομιτάτα, επιχειρηματολογούσε υπέρ της κατάργησης της δεκάτης με βάση το παραπάνω σκεπτικό. Ο Gosse έφτασε στην Ελλάδα το Δεκέμβριο του 1826 και έμεινε μέχρι το Μάρτιο του 1829. Προϊόν της εμπειρίας του ήταν το *Document Statistiques sur les îles de l'Archipel grec* που εξέδωσε το 1829, βλ. Ιάκωβος Τομπάζης, *Ο φιλέλλην ελβετός*, ό.π., σ. 20, 26· Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι Φιλέλληνες*, ό.π., σ. 138-139, 425-440.

[705]. Emanuele Morselli, *Πρώτα στοιχεία*, ό.π., σ. 131· Άγγελου, Θ. Αγγελόπουλου, *Δημόσια Οικονομική*, ό.π., σ. 128.

[706]. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική*, ό.π., σ. 49-50, 58.

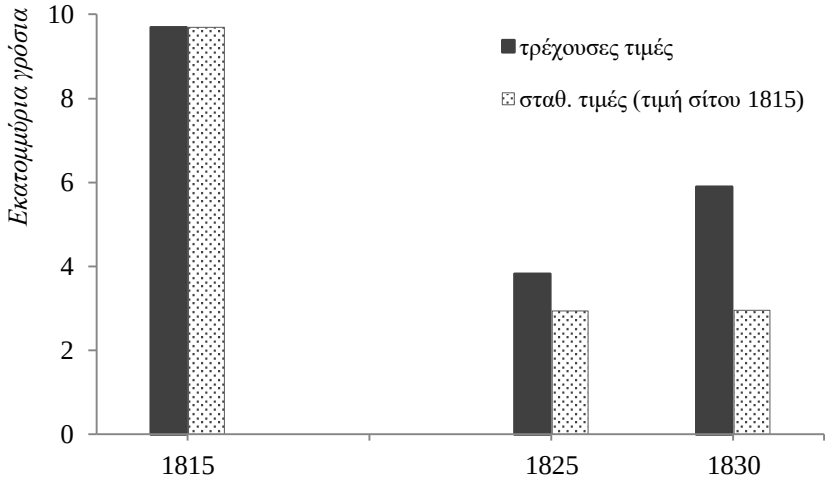
[707]. Emanuele Morselli, *ό.π.*

[708]. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 56-60.

μεταβλήθηκαν κι αυτά σε φόρο επί της ακαθάριστης παραγωγής, αλλά με ποικίλες αναλογίες: διπλοδέκατο,[709] τριτοδέκατο, πεμπτοδέκατο (μισακάρικο)[710] κ.ά., ανάλογα με το καλλιεργούμενο προϊόν, ίσως και υπό την επίδραση του αγροληπτικού καθεστώτος που νωρίτερα επικρατούσε.[711]

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-1

Φορολογικά έσοδα, Πελοπόννησος 1815, 1825, 1830*

Σημ: Από το 1815 εξαιρούνται οι προσωποπαγείς φόροι και τα έξοδα της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Πηγές: Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ανάτυπο, Αθήνα 1978, σ. 222-225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

Μ' αυτή λοιπόν τη βάση άντλησης τακτικών δημοσίων εσόδων, άρχισαν από το 1822 οι συντεταγμένες προσπάθειες να εξασφαλιστεί μια κάλυψη των εξόδων του αγώνα. Το κρίσιμο σ' αυτή τη φάση ήταν, με όρους εξουσίας, η εισροή των προσόδων στο υπό διαμόρφωση δημοσιονομικό κύκλωμα, όπως θα δούμε, και η αναστροφή της αποδιοργάνωσης που σήμανε σ' ένα βαθμό η Επανάσταση. Ως αναδιοργάνωση εδώ εννοείται καταρχάς η επισημοποίηση ρόλων στη φορολόγηση —με βάση το νέο θεσμικό – πολιτικό πλαίσιο— ή την ανάλωση του καθαρού φορολογικού προϊόντος, με την ταυτόχρονη κινητοποίηση κρατικών πολιτικών επιτρόπων.

---

[709]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 97, έγγρ. χ.α.

[710]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 244-245 και τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 207-212· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 13, έγγρ. χ.α.

[711]. Πρβλ. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα*, ό.π., σ. 27-28.

Χωρίς να συνυπολογίζονται στη σύγκριση προσωποπαγείς και άλλες επιβαρύνσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης που υπήρχαν πριν το 1821, προκύπτει πως στην κυριότερη και σ' ένα βαθμό συνεκτική εστία της Ελληνικής Επανάστασης, στην Πελοπόννησο, η μείωση των εσόδων σε τρέχουσες ή σταθερές τιμές, ήταν σημαντική κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της εθνικής Διοίκησης (*Διάγραμμα* 5-1): η σύγκριση έγινε με το 1825 και το 1830, δηλαδή με δύο καλές από την άποψη της απόδοσης των εσόδων χρονιές, όπως θα δούμε, και κυρίως δύο χρονιές που φορολογήθηκαν σχεδόν όλες οι επαρχίες. Μολοντούτο, τα φορολογικά έσοδα σύντομα είχαν ανοδική πορεία κι αυτό φανερώνει μια κινητοποίηση κι έναν συντονισμό διακλαδωμένο με το επίσημο, υπό συγκρότηση, δημοσιονομικό κύκλωμα.

Ας σταθούμε σε ορισμένες επιμέρους περιπτώσεις. Στο Άργος, τα έσοδα στο δεύτερο εξάμηνο του 1817 ήταν 84.740 γρ.[712] και για όλο το 1822 ήταν 90.000 γρόσια.[713] Στο Ναύπλιο τα τελευταία χρόνια πριν το 1821 τα συνολικά έσοδα ήταν 150.399 γρ.,[714] το 1822 αρκετά λιγότερα στις 73.420 γρ.,[715] αλλά ένα χρόνο αργότερα έφτασαν πάλι στα ονομαστικά επίπεδα που ήταν πριν το 1821: 151.200 γρόσια. Η Γαστούνη τα τελευταία χρόνια πριν την Επανάσταση απέδιδε 352.000 γρ.,[716] το 1822 η είσπραξη των προσόδων της ενοικιάστηκε προς 181.895 γρ.,[717] αλλά από το 1823 κινήθηκε και υψηλότερα από τα προεπαναστατικά επίπεδα. Στην Καρύταινα η επιβάρυνση το 1820 ήταν 416.697,20 γρ.[718] και το 1822 οι πρόσοδοι δόθηκαν με το αντίτιμο των 114.000 γρ, ενώ μόνο έπειτα από εννέα χρόνια, το 1829, το ύψος τους σε τρέχουσες τιμές ξεπέρασε την επιβάρυνση του 1820. Στην Τήνο το 1814-15 τα έσοδα

---

712. Γιώργος Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 2009, σ. 427.

713. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

714. Γιώργος Β. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 488-489.

715. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

716. Τάσος Α. Γριτσόπουλος, «Ιστορία της Γαστούνης», *Πελοποννησιακά* 23 (1998), σ. 458

717. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

718. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα 1987, σ. 326-327.

ήταν 66.108 γρ. και το 1822 μόλις 16.668 γρ., αλλά το 1823 προσέγγισαν ξανά το προεπαναστατικό επίπεδο σε τρέχουσες τιμές.[719]

ΠΙΝΑΚΑΣ 5-2

Φορολογικό εισόδημα και φορολογική επιβάρυνση σε οικισμούς της Καρύταινας πριν και μετά το 1821

Οικισμοί	*Φορολογικό εισόδημα σε γρόσια*			*Φορολογικό προϊόν σε κοιλά*[ii]	
	1820	*1822*	*1824*	*1822*	*1823*
Βάχλια	2.864	600	1.300	153	236
Βελιμάχι, Καρδαρίτζι, Παραλογγί	8.898	700	1.750	287	432
Βούτζι	2.074	1.675	2.500	247	396
Βρετεμπούγα	1.587	370	600	126	204
Βυζίτζι	3.500	510	300	119	175
Καλλιάνι με Μασκάρι[iii]	2.608	510	2.000	264	385
Κατζουλιά, Τζίπολι, Γαλατάς[iii], Τσερβίκου[iii]	1.600	350	210	109	160
Κοντοβάζαινα	6.392	650	1.628	223	371
Μοναστηράκι	2.957	560	900	169	269
Μοστενίτζα, Λόπεσι, Ζήσια[iii]	10.918	1.950	2.500	406	647
Μπουλιάρι, Ρεκούνι, Απάνω Συριάμου	4.104	900	1.340	207	262
Νεμούτα	4.654	1.200	1.700	295	524
Ράχες	4.230	1.550	2.800	349	504
Σταυρί	631	1.150	1.800	231	369
Φούσκαρι, Αλβανίτζα	877	425	520	108	137
Χώρα	2.499	1.050	1.800	176	293
Σύνολο	*60.393*	*14.150*	*23.648*	*3.469*	*5.365*
Μεταβολή (%) ως προς το εκάστοτε προηγούμενο έτος		*-77%*	*67%*		*55%*

Σημ: [i]Το αντίτιμο που κατέβαλαν οι φορο-ενοικιαστές για την είσπραξη των προσόδων ήταν το καθαρό φορολογικό εισόδημα του δημοσίου ταμείου. Αυτό το αντίτιμο, δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με τη *φορολογική επιβάρυνση*, η οποία συμβατικά, για τα διάφορα είδη δεκάτης, θα μπορούσε να εκφραστεί με το γινόμενο συλλεχθείσας *ποσότητας φορολογικού προϊόντος* επί την *τιμή* στην οποία θα μπορούσε να εκποιηθεί αυτό το προϊόν. [ii]Στην πηγή, η φορολογική επιβάρυνση δίνεται σε συνοίκια (1 *συνοίκι* ≈ 16 *οκάδες* στην Καρύταινα). Βάσει αυτής της αναλογίας η επιβάρυνση δίνεται εδώ σε κοιλά των 22 οκάδων. [iii]Όπου ήταν ήδη ομαδοποιημένοι κάποιοι οικισμοί στην πηγή ενός έτους, ακολουθήθηκε η ίδια ομαδοποίηση και στα άλλα έτη για να καταστεί δυνατή η σύγκριση.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 15, έγγρ. χ.α. και φάκ. 97, έγγρ. χ.α· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄, Αθήνα 1997, σ. 48-51· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα 1987, σ. 326-327, πρβλ. Τ. Κανδηλώρος, «Απολογισμός των εσόδων και των εξόδων της Γορτυνίας επί Τουρκοκρατίας», *Αρκαδική Επετηρίς* 2 (1906) 312-322· Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο : Γορτυνία (1717-1828)*, Αθήνα 1986, σ. 129, 157-160, 264.

Παρακάτω, θα περάσουμε στη σύγκριση μεμονωμένων οικισμών ή ομάδων οικισμών με την ίδια σύνθεση. Δε γίνονται πρώτη φορά τέτοιες συγκρίσεις, ωστόσο, το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι τα στοιχεία δεν περιορίζονται στο αντίτιμο της αγοράς των

[719]. Νικ. Γ. Αρμακόλλα, *Τα οικονομικά της Τήνου 1715-1822*, Αθήνα 1926, σ. 32, πρβλ. Λ. Θ. Χουμανίδη, *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β΄, Αθήνα 1990, σ. 40.

προσόδων (από τους φορο-ενοικιαστές), αλλά περιλαμβάνουν σ' ένα βαθμό, την σε είδος ποσότητα της φορολογικής επιβάρυνσης. Έτσι θα φανεί κάπως και η διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο έσοδο (το αντίτιμο της εκποίησης των προσόδων στους φορο-ενοικιαστές) και τη φορολογική επιβάρυνση η οποία ήταν προϊόν του δεκατίσματος.

Έτσι, από το 1820 στο 1822, με βάση την επαρχία της Καρύταινας, φαίνεται ότι αποδιοργανώθηκε μεν ο φορολογικός μηχανισμός, αλλά δεν άργησε να εκκινήσει εκ νέου (*Πίνακας* 5-2). Επειδή μάλιστα, η αύξηση της ποσότητας του φορολογικού προϊόντος σε οικισμούς της Καρύταινας, φαίνεται αντίστοιχη με την αύξηση της τιμής των προσόδων στο ίδιο περίπου διάστημα, η αύξηση της τιμής των προσόδων δεν φαίνεται να εξέφραζε, όπως ενίοτε υποστηρίζεται, κάποια τάση επαχθούς φορολόγησης των χωρικών,[720] αλλά μια μεταβολή που παρακολουθούσε την αύξηση της παραγωγής και πιθανόν της καλλιεργήσιμης γης.

Συνοψίζοντας λοιπόν, από κατά τόπους στοιχεία, υπάρχει μια πρώτη εικόνα ότι από το 1822, ο φορολογικός μηχανισμός τέθηκε σε μια τροχιά επανεκκίνησης, σαφώς, από χαμηλά, ωστόσο, έχει ενδιαφέρον ότι από εκτατική άποψη (*Χάρτης* 5-1), τουλάχιστον για την Πελοπόννησο, η κινητοποίηση είχε αρχίσει να αποδίδει, από την άποψη ότι ήταν συνάμα ενταγμένη σ' ένα υπό διαμόρφωση επίσημο δημοσιονομικό κύκλωμα

Προκύπτει λοιπόν ότι φορολογείται μεγάλο μέρος των οικισμών σε επαρχίες της Πελοποννήσου ήδη από το 1822, σ' ένα έτος που η οργανωμένη Διοίκηση έκανε τα πρώτα της βήματα. Κι αυτό φανερώνει τόσο τη σημασία που είχε η σχετική πείρα και οι υφιστάμενες δικτυώσεις στην Πελοπόννησο, όσο και η κινητοποίηση που γίνεται το 1822 για να συγκεντρωθούν κάποιοι πόροι. Η εικόνα είναι χαρακτηριστική, μόλο που αφορά 12 επαρχίες της Πελοποννήσου, οι οποίες ωστόσο δίνουν μιαν επαρκή εκδοχή της πυκνότητας αυτών των διεργασιών, με επίκεντρο τη βορειοδυτική, τη βορειοανατολική, την κεντρική και τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο (*Χάρτης* 5-1). Ας προχωρήσουμε με την ίδια σειρά.

Φορολογήθηκαν σχεδόν όλα τα χωριά της Γαστούνης πλην ελάχιστων περιπτώσεων. Καλύφθηκε μια έκταση από το οροπέδιο στο τμήμα Κάπελης γύρω από τα φαράγγια του Πηνειού (Ποτάμι Γαστούνης) έως τις Γούβες στην περιοχή του Λάλα και από τα πεδινά χωριά «εδώθεν του Ποταμού» νότια έως την επαρχία Πύργου, έως

[720]. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί*, ό.π., σ. 263-266.

τα «εκείθεν του Ποταμού» βόρεια προς την επαρχία της Πάτρας. Είναι γνωστό βέβαια ότι αυτό δεν έγινε χωρίς προστριβές, αυτό όμως θα μας απασχολήσει αλλού.

Τον ίδιο χρόνο φορολογήθηκε το 70% περίπου των οικισμών της επαρχίας Πατρών, κυρίως τα ορεινά – ημιορεινά εκτός φυσικά της πόλης που δεν είχε απελευθερωθεί: μια περιοχή που εκτείνεται από τα περιμετρικά της πόλης εδάφη (από τα Σελά, Παναχαϊκό) προς τα νοτιοδυτικά (οικισμοί γύρω από τη Χαλανδρίτσα) έως τα πεδινά που «συνόρευαν» με την επαρχία Γαστούνης. Η εχθρική κατοχή του κάστρου της πόλης και οι έξοδοι που κατά καιρούς επιχειρούσαν οι οθωμανικές δυνάμεις, οι οποίες είχαν ενισχυθεί μ' εκείνες που είχαν εγκαταλείψει το Λάλα, περιόριζε την εμβέλεια δράσης της ελληνικής πλευράς. Έτσι εξηγείται και το κενό στο χάρτη στα πεδινά εγγύς της πόλεως των Πατρών.[721] Δεδομένων των συνθηκών ωστόσο, το ποσοστό των φορολογημένων οικισμών μπορεί να χαρακτηριστεί υψηλό δεδομένου ότι υπήρχε ένα πολεμικό μέτωπο ανοιχτό.

Είναι φυσικά γνωστές οι ποικίλες προστριβές στο ελληνικό στρατόπεδο και τελικά η ατυχής έκβαση της πολιορκίας της Πάτρας μέσα στο πρώτο εξάμηνο του 1822. Ας μη μας διαφύγει όμως ότι όλη αυτή η κινητοποίηση για φορολόγηση, από τη Γαστούνη έως την Πάτρα —με βάση το δείγμα των επαρχιών που διαθέτουμε εδώ— και πολύ πιθανό από τα Καλάβρυτα έως τη Βοστίτσα, ήταν συνυφασμένη με την πολιορκία της Πάτρας. Διότι η σχέση της κινητοποίησης για τον πόλεμο και η συγκέντρωση πόρων ήταν ο θεμελιώδης μηχανισμός για να αρχίσει να οριοθετείται η εξουσία επί των πόρων, χωρίς φυσικά απ' αυτήν τη διαδικασία να απουσιάζουν ποικίλες διενέξεις ανάμεσα σε διαφορετικούς διεκδικητές. Το κρίσιμο όμως σ' αυτές ήταν η επισημοποίηση των ρόλων από τη Διοίκηση.

Ως προς τη Γαστούνη π.χ. είναι γνωστό ότι το 1822 οι διορισμένοι επιστάτες, οι οποίοι είχαν αναλάβει να διευθύνουν την πώληση των προσόδων, ήρθαν σε ρήξη με το Γεώργιο Σισίνη. Ο τελευταίος είχε πουλήσει αυτοβούλως τμήμα των προσόδων, επειδή φρόντιζε για τη ζωοτροφία της πολιορκίας στην Πάτρα.[722] Προσχηματικές ή όχι, ιδιοτελείς ή όχι, τέτοιες κινήσεις δεν είχαν αποκλειστικά αποδιοργανωτικά αποτελέσματα. Γιατί οι προστριβές ανατροφοδοτούσαν το ρυθμιστικό ρόλο της

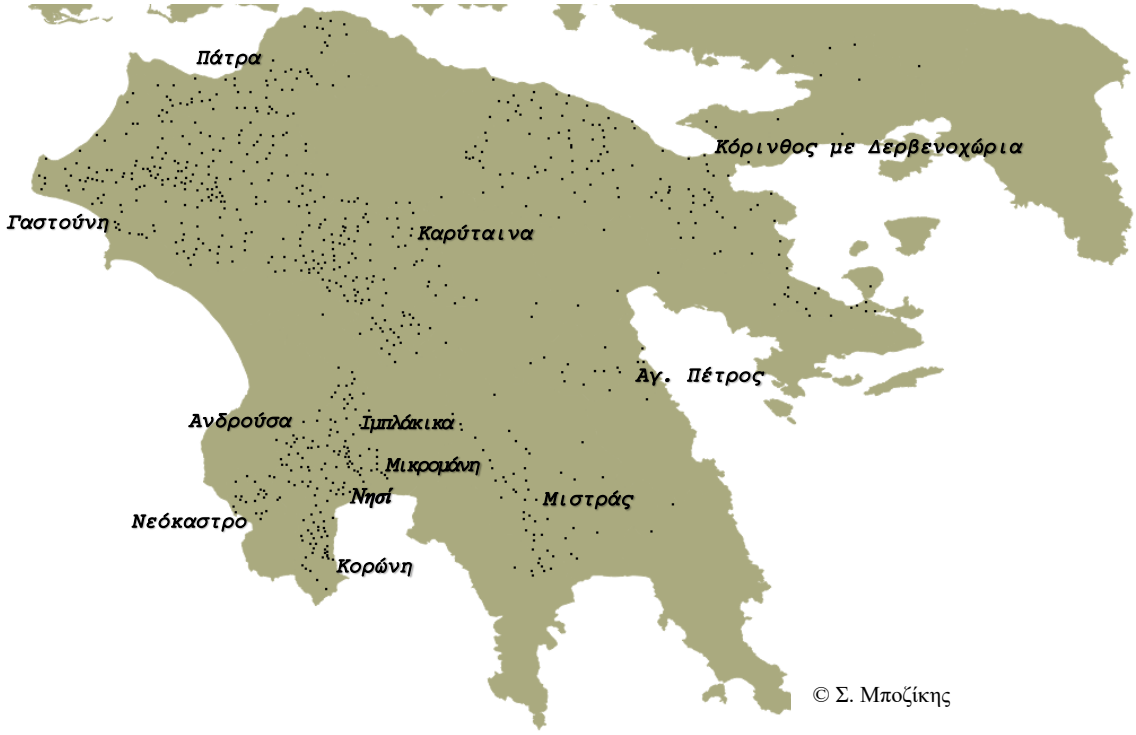
[721]. Θα πρέπει κανείς να συμπεριλάβει εδώ το γεγονός ότι στις πεδινές περιοχές ανάμεσα στην Πάτρα και στην Αχαγιά (σε σχέση με τις ορεινές), η οίκηση ήταν αραιή και αναπτύχθηκε μετά το 1830, βλ. σχετική συζήτηση: Βασίλης Π. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας* 7 (1984) 2-30 (ειδικότερα σ. 17-18).

[722]. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *ό.π.*, σ. 252.

εθνικής Διοίκησης (η οποία στο πρώτο εξάμηνο του 1822 λειτουργούσε υπό το καθεστώς μιας ιδιότυπης συνεργασίας με τη Γερουσία της Πελοποννήσου) κι έθεταν το ζήτημα του μονοπωλίου της αρμοδιότητας σε υψηλότερο βαθμό.

ΧΑΡΤΗΣ 5-1

Φορολογημένοι οικισμοί-θέσεις σε 12 επαρχίες της Πελοποννήσου, 1822

Πηγή: *Παράρτημα* 5.1

Στοιχεία τώρα που υπάρχουν για την επαρχία Κορίνθου δείχνουν ότι κι εκεί το 1822 ενοικιάζονται σχεδόν όλα τα χωριά πλην ελάχιστων εξαιρέσεων. Τα κυριότερα στοιχεία αφορούν βέβαια τα ορεινούς οικισμούς, ενώ η παραθαλάσσια περιοχή της Βόχας με τη σταφίδα καλύπτεται αδρομερώς με κριτήριο να ονόματα που αναφέρονται. Σε κάθε περίπτωση όμως επρόκειτο για μια έκταση μεγάλη στην οποία περιλαμβάνονται τα Δερβενοχώρια, τα οποία έφταναν βαθιά, έως την επαρχία Θηβών και την Αττική. Αυτή η έκταση αντιπροσώπευε περίπου τις εκτάσεις που είχε στον έλεγχό του ο ισχυρός Κιαμίλ Μπέης, οι περιουσίες του οποίου εκτείνονταν μεταξύ άλλων από την Αργολίδα έως τη Μεγαρίδα και τη Βοιωτία. Το ενδιαφέρον είναι επίσης ότι η δημοπρασία πραγματοποιήθηκε από τους Γιαννούλη Καραμάνο και Ανδρέα Καλαμογδάρτη, από πρόσωπα έξω της επαρχίας που εκπροσωπούσαν τις ευρύτερες πολιτικές αρχές, πελοποννησιακή Γερουσία και εθνική Διοίκηση, μαζί με τις τοπικές επαρχιακές αρχές.

Τον ίδιο χρόνο στην επαρχία Αγ. Πέτρου ενοικιάστηκαν οι πρόσοδοι σχεδόν όλων των οικισμών και των μονών της επαρχίας. Μάλιστα, η διαδικασία έλαβε χώρα κατ' επιταγή της εθνικής Διοίκησης και της Πελοποννησιακής Γερουσίας, από ποικίλους επιστάτες και την εφορία της επαρχίας. Νοτιότερα, στην επαρχία Μιστρά τα στοιχεία είναι πιο περιορισμένα, καθώς προέρχονται από την πώληση προσόδων λαδιού. Αυτές οι πρόσοδοι αφορούσαν τη σοδειά του διαστήματος φθινόπωρο του 1821 – χειμώνας 1822 (ας σημειωθεί ότι η ελαιοπαραγωγή είχε διετή κύκλο). Δυτικότερα, τέλος, στο Νεόκαστρο, το 1822, τεκμαίρεται ότι ενοικιάστηκε το 80% περίπου των οικισμών της επαρχίας. Ενώ στη γειτονική Κορώνη, με το κάστρο της επαρχίας ακόμα στα χέρια των οθωμανικών δυνάμεων, το παραπάνω ποσοστό περιορίστηκε σε ελαφρώς χαμηλότερα επίπεδα, αλλά όχι εξαιρετικά χαμηλά, καθώς ο έλεγχος των προσόδων ήταν μέρος της κινητοποίησης για την πολιορκία.

Με βάση, λοιπόν, αποκλειστικά το 1822, η πυκνότητα κατά κάποιο τρόπο της φορολόγησης που επίσημα καταγράφηκε και εντάχθηκε στη σφαίρα του δημοσιονομικού κυκλώματος ήταν μεγάλη και η κινητοποίηση συνυφασμένη με πρωτοβουλίες των επίσημων αρχών. Κατά περίπτωση μια παραπλήσια αποτελεσματικότητα φαίνεται να υπήρχε και στο Αιγαίο, όταν οι απεσταλμένοι της Διοίκησης (αρμοστές και έπαρχοι) κατόρθωναν να συνεργαστούν αρμονικά, πρόσκαιρα ή σταθερά, με το ήδη υφιστάμενο κοινό των δημογερόντων και με τις συναφείς διεργασίες και τη σχετική κινητοποίηση που διέγειρε η Επανάσταση στο εσωτερικό των νησιών.

Ο αριθμός των επαρχιών που φορολογήθηκαν το 1822 θα μας απασχολήσει σε άλλο σημείο. Εδώ περιοριζόμενοι στο επίπεδο των οικισμών, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι δεν τίθεται θέμα τοπικής διείσδυσης των επίσημων πολιτικών αρχών, καθώς το επίπεδο ενσωμάτωσης στις τοπικά άρχουσες ομάδες ήταν ήδη έντονο κι επιπρόσθετα, ο πόλεμος παρά τη διέγερση κοινωνικών ανακατατάξεων δεν ακύρωνε την ενσωμάτωση, κυρίως τροποποιούσε τους όρους της, τις βαθμίδες της και τον αριθμό των ομάδων που διεκδικούσαν ηγεμονικό ρόλο. Αυτό αντιστάθμιζε σ' ένα βαθμό τις δυσκολίες που σήμανε η εκκίνηση της συγκρότησης κρατικών μηχανισμών, σε σχέση με τις «ευκολίες» που είχε η εκδοχή επαναστατικής κατάληψης ενός δημιουργημένου κράτους, όπως στην περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης κ.λπ.

Σε ορισμένες επαρχίες, κατέστη δυνατή η σύγκριση του αριθμού των οικισμών που φορολογήθηκαν στις αρχές της Επανάστασης, σε σχέση με τον αριθμό των

οικισμών που φορολογήθηκαν το 1828 (*Χάρτης* 5-2).[723] Κι αυτό που απορρέει ως προς τον αριθμό των οικισμών πάντα, δεν είναι κάποια ιδιαιτέρως διαφορετική εικόνα, παρότι οι συνθήκες το 1828 ήταν ομαλότερες.

Το 1822 ενοικιάστηκε η είσπραξη των προσόδων στο 80% περίπου των οικισμών της Καρύταινας. Και ίσως αυτό το ποσοστό να ήταν μεγαλύτερο αν ορισμένοι μικρότεροι οικισμοί ήταν «παραρτήματα» άλλων και δεν έχουν καταγραφεί χωριστά. Το 1828 αυτό το ποσοστό ήταν περί το 85%. Στις επαρχίες της πεδινής Μεσσηνίας από την άλλη η σύγκριση ανάμεσα στο 1822 και το 1828 με το παραπάνω κριτήριο διαφέρει ελάχιστά. Αυτές οι επαρχίες παρουσιάζουν το επιπρόσθετο ενδιαφέρον του εκτεταμένου κερματισμού των οικισμών τους, δηλαδή δεν συνιστούσαν χωρικά-εδαφικά συνεχείς περιοχές. Όπως είναι γνωστό, τέτοιοι θύλακες συνδεδεμένοι φορολογικά και ως προς τη στρατολόγηση με άλλες παρακείμενες ή πιο απομακρυσμένες επαρχίες ήταν αρκετοί (Ολυμποχώρια στο Πάρνωνα που ανήκαν στο Άργος, Δούμενα και Χαλκιάνικα στα Καλάβρυτα που επίσης ανήκαν στο Άργος κ.ά.). Κι έχει ενδιαφέρον, αλλά δεν θα επεκταθούμε εδώ, ότι μέσα στην Επανάσταση αναδύεται το ζήτημα της άρσης τέτοιων μορφών, προς την κατεύθυνση του συνεχούς κι απ' αυτή την άποψη ορθολογικά καθορισμένου διοικητικού χώρου. Χαρακτηριστικότερη τέτοια περίπτωση ήταν φυσικά τα Ιμπλάκικα, που το 1822, για να επιστρέψουμε σ' ό,τι εδώ μας αφορά, φορολογήθηκε το 60% των οικισμών τους και το 1828 σχεδόν το 80%. Στη Μικρομάνη και στο Νησί φορολογήθηκαν σχεδόν όλα και στις δύο χρονιές, το ίδιο και στην πιο εκτεταμένη σε μέγεθος επαρχία Ανδρούσας. Φαίνεται συνεπώς ότι οι διαφορές ανάμεσα στο 1822 και στο 1828 με κριτήριο τον αριθμό των οικισμών που φορολογούνται δεν ήταν δραματικές, αν και εύλογα, με κριτήριο το ύψος των προσόδων, το 1828 ήταν σαφέστατα πιο αποδοτικό, όπως θα δούμε.[724]

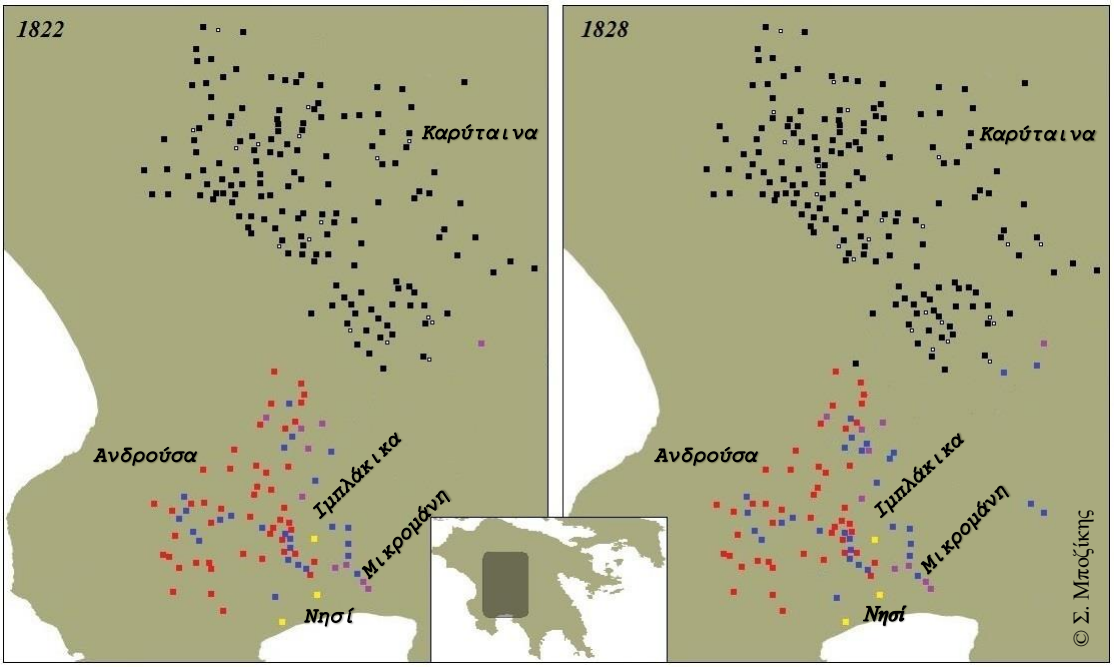
---

[723]. Για το φαινόμενο του εδαφικού κερματισμού (θύλακες κ.ά.) εντός επαρχιών, βλ. Dimitris Dimitropoulos, «Limites intérieures dans l'espace grec au temps de la domination ottomane. L'aspect géographique des administrations politiques et ecclésiastiques», *The Historical Review* 5 (2008) 239-253· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού*, ό.π.

[724]. Εδώ δεν μας απασχολεί το ύψος των φόρων ανάμεσα στα δύο αυτά έτη αλλά αν φορολογήθηκαν ή όχι. Σαφώς, οι πρόσοδοι το 1828 ήταν υψηλότερες για ποικίλους πιθανούς λόγους: α) αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, β) περισσότερο συγκεντρωμένη πολιτική εξουσία που ασκούσε πιέσεις για υψηλότερες αποδόσεις, γ) ανταγωνισμός στις δημοπρασίες ανάμεσα σε υποψήφιους αγοραστές, δ) υποτίμηση γροσιού, αύξηση τιμών κ.ά.

ΧΑΡΤΗΣ 5-2

Φορολογημένοι οικισμοί σε επαρχίες της Πελοποννήσου, 1822 και 1828

Σημ: ■ Καρύταινα (□ θέσεις και οικισμοί οι οποίοι ήταν προσάρτημα παρακείμενων χωριών και τοποθετήθηκαν κατά προσέγγιση στο χάρτη), ■ Ανδρουσα, ■ Ιμπλάκικα, ■ Μικρομάνη, ■ Νησί.
Πηγή: *Παράρτημα* 5.1

Ακριβώς, μάλιστα, επειδή η φορολόγηση ήταν σ' ένα βαθμό συνυφασμένη με τον πόλεμο, είναι ενδιαφέρον ότι εξακολούθησε να ασκείται σε ορισμένες επαρχίες ανάμεσα στις εχθρικές γραμμές ή σε συνδυασμό με σχέδια αντεπίθεσης. Μόλο που δεν συνιστούσε σε τέτοιες συνθήκες κάτι άλλο από πρόσκαιρη κυριαρχία και μορφή «εξοικονόμησης» υλοποιημένη άμεσα από τους ίδιους τους ένοπλους, δεν είχε τη λογική της λεηλασίας αλλά της φορολόγησης. Έτσι, κατά το 1826, ο Πλαπούτας μαζί με το Γενναίο Κολοκοτρώνη φορολόγησαν σχεδόν όλη την επαρχία Φαναρίου (*Χάρτης* 5-3), από το ορεινό ηπειρωτικό τμήμα της στην περιοχή της Ανδρίτσαινας μέχρι τα πεδινότερα εδάφη γύρω από τη λιμνοθάλασσα της Αγουλινίτσας και τη λίμνη Καϊάφα.[725] Και το 1827, στην ίδια επαρχία, όπως εκδηλώνεται η προσπάθεια στρατιωτικής αντεπίθεσης κατά του Ιμπραήμ, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης αγνόησε τον επίσημο φορο-ενοικιαστή και υλοποίησε ο ίδιος τη φορολόγηση[726] – σε συνθήκες που

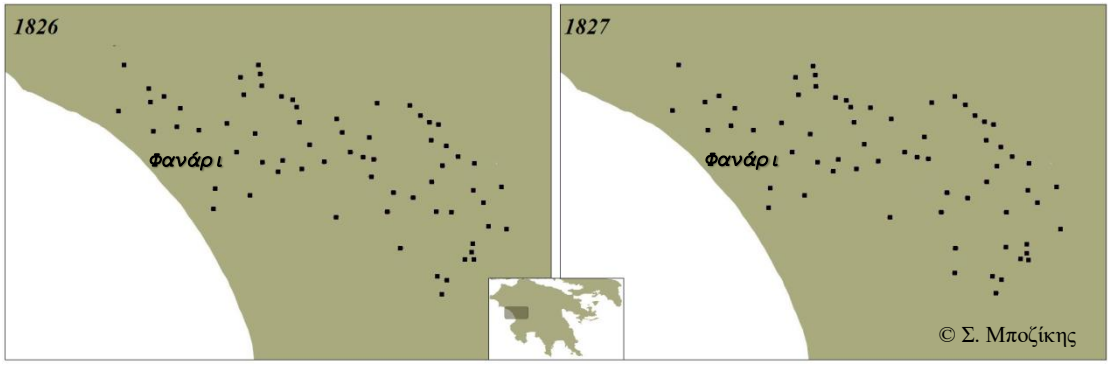
[725]. *Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Περίοδος 1821-1866*, επιμ. Σταύρος Πανάς, Χρήστος Αντωνόπουλος, Ιωάννης Σκούρτης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 193-194.

[726]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 98, έγγρ. χ.α.

ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης πολεμούσε, αλλά κινούνταν ταυτόχρονα αντιπολιτευτικά κι έδειχνε τη δυσαρέσκειά του με το σκεπτικό ότι δεν λάμβανε από τη Διοίκηση τις δέουσες προμήθειες.

ΧΑΡΤΗΣ 5-3

Φορολογημένοι οικισμοί επαρχίας Φαναρίου, 1826-1827

Πηγή: *Παράρτημα* 5.2

Πέρα όμως από τις ενδιάμεσες χρονικές στιγμές, επιμένω στην εικόνα της χρονιάς εκκίνησης, το 1822: ότι η εδραιωμένη κοινωνική ενσωμάτωση και οι νέες μορφές ενσωμάτωσης —στις ένοπλες ομάδες κ.λπ.— στην Πελοπόννησο, πολύ γρήγορα αποτέλεσαν μέρος των πολιτικών πρωτοβουλιών και απ' αυτή την άποψη, πολύ γρήγορα το ζήτημα της φορολόγησης τέθηκε με όρους επίσημης πολιτικής. Και αυτή η επισημότητα διασταυρώθηκε, αφενός με την προσδοκία επιμέρους δρώντων να διευρύνουν το ρόλο τους στα πράγματα, σ' όλη την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας· αφετέρου διασταυρώθηκε με προσδοκίες μέσα στους κόλπους των πολιτικών αρχών να διευρύνουν την επιρροής τους, να εξασφαλίσουν υπακοή και τελικά να καταστήσουν ουσιαστικό τον υπέρτερο θεσμικό ρόλο τους. Μ' άλλα λόγια, οι πρόσοδοι πριν το 1821 είναι δεδομένο ότι φορολογούνται και αυτό δεν χρειάζεται να θεμελιωθεί εκ νέου. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι η πρόσβαση στις προσόδους και κατά προέκταση η στρατολόγηση, υποχρεωτικά θα τελούσαν υπό την περιορισμένη ή εκτεταμένη διαμεσολάβηση των πολιτικών αρχών.

Η φορο-ενοικίαση στο επίκεντρο του δημοσιονομικού κυκλώματος

Σ' αυτό το σημείο, οφείλουμε να διακρίνουμε εκείνα τα έσοδα που όντας συνυφασμένα με τον πόλεμο, ελέγχονταν απευθείας από το ένοπλο στοιχείο, χωρίς κάποια τρίτη διαμεσολάβηση, από τα τακτικά έσοδα που συνδέθηκαν με το δημόσιο χώρο και τις

διαμεσολαβήσεις που απαιτούσε η νομιμοποιημένη πρόσβαση σ' αυτά. Στους φόρους επί του αγροτικού πλεονάσματος, στη διακίνηση εμπορευμάτων και στα νομήματα (αλυκές, ιχθυοτροφεία), σε αντίθεση με τα πολεμικά έσοδα, υπεισέρχεται περισσότερο το στοιχείο της διαμεσολάβησης.

Τουλάχιστο από το 1822 εντοπίζεται η ανάδυση ενός τακτικού οικονομικού κυκλώματος, συνυφασμένη με μια αναδυόμενη νομιμότητα και θεσμική εξειδίκευση μεταξύ πολέμου, ανεφοδιασμού και συλλογής του προϊόντος που επρόκειτο να εξασφαλίσει τον ανεφοδιασμό, χωρίς να αποκλείεται μια κάποια ρευστότητα, έτσι που ο εφοδιασμός να ασκείται από μερίδα ενόπλων ή η συλλογή να προχωρά στον ανεφοδιασμό. Οι τακτικές πηγές «εξοικονόμησης», λοιπόν, σημαίνουν έναν ελάχιστο αποχωρισμό των ένοπλων από τον άμεσο έλεγχο των μέσων της αναπαραγωγής τους και ταυτόχρονα μια εξωτερική επανένωση αυτής της διαδικασίας μέσω του συνδυασμού φορολόγησης – άδειας στρατολόγησης.

Κρίσιμη πτυχή στο παραπάνω κύκλωμα ήταν η ενοικίαση προσόδων, η οποία, ιστοριογραφικά έχει οροθετηθεί μέσα από την αντιπαραβολή δημόσιου – ιδιωτικού και ως πεδίο εκδήλωσης οικονομικών στρατηγικών παλαιών και νέων ομάδων ισχύος στο πλαίσιο της Επανάστασης. Στις συνθήκες της Επανάστασης, αυτό που έχει υποτιμηθεί στον εν λόγω μηχανισμό είναι, πως πάνω του αρθρώθηκε μια πλατιά, εκούσια και ακούσια κοινωνική ενσωμάτωση και ότι στην κορυφή του συγκεκριμένου μηχανισμού η εκκαθάριση των λογαριασμών ήταν υπόθεση που ενίσχυσε παρά υπονόμευσε το ρόλο της εθνικής πολιτικής εξουσίας, καθώς, το πολυπληθές δυναμικό που συμμετείχε εν γένει στο δημοσιονομικό κύκλωμα, αναγκαστικά συμμετείχε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό με βάση τις οργανωτικές αρχές και τη λογική του αναδυόμενου αστικού κράτους.

Τουλάχιστο μερικές χιλιάδες πρόσωπα με σημαίνοντα ή δευτερεύοντα ρόλο, ακούσια έπαιρναν μέρος σε διαδικασίες που επαναπροσδιόριζαν τη σχέση με το κράτος ως σχέση που διέπεται από ένα κανονιστικό πλαίσιο. Εν προκειμένω, ενδεικτικός είναι ο τρόπος που στο δημοσιονομικό κύκλωμα οργανώνεται η εκκαθάριση των πληρωμών.[727] Απλουστεύοντας σ' ένα βαθμό, η διαδικασία είχε ως εξής (*Σχήμα* 5-2): με τη δημοπρασία ο φορο-ενοικιαστής καθίστατο χρεώστης απέναντι στη Διοίκηση με

[727]. Σε κάθε περίπτωση, ας σημειωθεί πως η διακλάδωση κυκλωμάτων (εμπορικών, πιστωτικών, δημοσιονομικών) για την εκκαθάριση πληρωμών ήταν ήδη παρούσα μέσω του ιστορικά εδραιωμένου συστήματος της φορο-ενοικίασης, Şevket Pamuk, *A Monetary History*, ό.π., σ. 86.

το αντίτιμο της αγοράς των προσόδων και η επαρχία από την οποία επρόκειτο να αντληθούν οι πρόσοδοι ανέμενε να λάβει το συμφωνηθέν ποσό. Και η αλληλουχία αυτή συνεχιζόταν, καθώς το ίδιο ποσό καταχωρείτο ως έσοδο στο Εθνικό Ταμείο. Το ίδιο συνέβαινε με όλες τις επαρχίες.

Από την άλλη, αν περιοριστούμε στο Υπουργείο του Πολέμου, αυτό ενέκρινε μια δαπάνη για τις ανάγκες ενός οπλαρχηγού, στο πλαίσιο μιας επιχείρησης, επειδή αποτελούσε φρουρά ή σε τελική ανάλυση γιατί υπηρετούσε, ακόμα κι αν δεν πολεμούσε σ' εκείνη τη συγκυρία. Το παραπάνω Υπουργείο, λοιπόν, μπορούσε να αιτηθεί στην κυβέρνηση να ορίζει την πηγή και την κάλυψη της δαπάνης. Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο προχωρούσε, η κυβέρνηση διαβίβαζε διαταγή στο Υπουργείο της Οικονομίας κι εκείνο με τη σειρά του στο Εθνικό Ταμείο προκειμένου να καλυφθεί η παραπάνω δαπάνη, εν προκειμένω από κάποιο φορο-ενοικιαστή που θα μπορούσε να πραγματοποιήσει κάτι τέτοιο, στην περίπτωση που η δαπάνη επρόκειτο να καλυφθεί από προσόδους. Έτσι, η πραγματική ροή θα ήταν από το φορο-ενοικιαστή προς τον οπλαρχηγό.

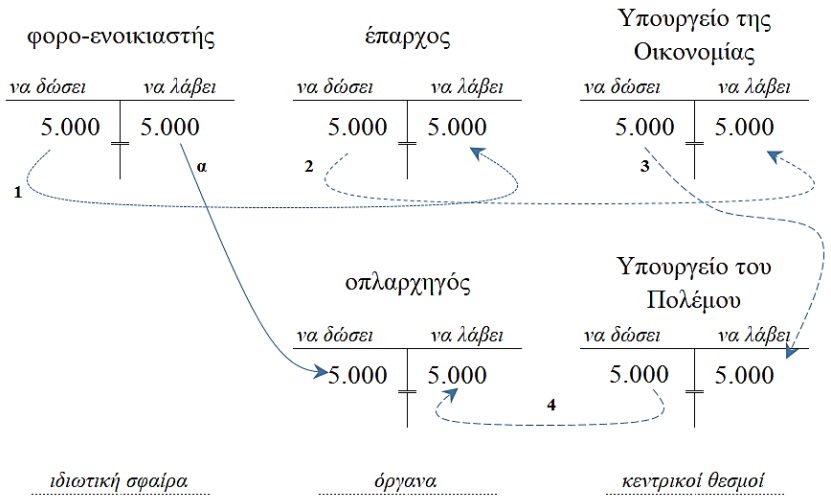
Αυτό το σχήμα περιγράφει ένα κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο και ένα στοιχειώδες σύστημα λογιστικό, τόσο ως τρόπο διαχείρισης στο εσωτερικό της Διοίκησης, όσο και από την άποψη της ενσωμάτωσης σ' αυτόν τον κανόνα των δημόσιων λειτουργών και εν γένει των προσώπων που συμμετείχαν σε ανάλογες με τις παραπάνω διαδικασίες. Μια πιο πολύπλοκη εκδοχή θα ήταν να θεωρήσουμε ότι το ποσό που χρεωστούσε να καταβάλει ο ενοικιαστής ήταν χαμηλότερο από την εγκεκριμένη δαπάνη, έτσι που η διαφορά καλύφθηκε μέσω ενός τρίτου πιστωτή ή ότι ήδη κάποιος πιστωτής είχε προκαταβάλει τρόφιμα ή χρήματα για τις ανάγκες του οπλαρχηγού σε μισθο-τροφοδοσίες. Η πραγματικότητα ήταν αρκετά πλούσια σε πολύπλοκα τέτοια παραδείγματα.

Φυσικά, η λειτουργικότητα του παραπάνω συστήματος δεν ήταν πάντα αυτονόητη. Έτσι συμβαίνει, κρίκοι στην αλληλουχία των εισπράξεων να μην ανταποκρίνονται με αποτέλεσμα να τελειώνει ένα έτος με υπόλοιπο οφειλών από το προηγούμενο. Πρόκειται για τα περιβόητα καθυστερούμενα. Από στοιχεία της επαρχίας Καρύταινας το 1820, αυτά κυμαίνονταν περί το 15%, ενώ εν μέσω της Επανάστασης αυτό το ποσοστό διπλασιάστηκε, για να περιοριστεί ξανά σε χαμηλότερα επίπεδα επί Καποδίστρια, με φθίνουσα πορεία μέσα στη δεκαετία του 1830 και

επαναφορά σχεδόν στα επίπεδα της Επανάστασης στις αρχές της επόμενης δεκαετίας.[728]

ΣΧΗΜΑ 5-2

Απλοποιημένο κύκλωμα κυκλοφορίας εθνικών προσόδων: πραγματικές και λογιστικές ροές

Σημ: α: πραγματική ροή που πραγματοποιείται με εντολή του έπαρχου ή μέσω του έπαρχου, σε κάθε περίπτωση βάσει κυβερνητικής διαταγής. 1→5: λογιστικό κύκλωμα ενίοτε με πραγματικές ροές, μέσω του οποίου μεταβιβάζονται οι αποφάσεις και νομιμοποιείται η διαδικασία. Σε μια πιο ανεπτυγμένη εκδοχή θα μπορούσε να συμπεριληφθούν δανειστές, φροντιστές κ.ά.

Αν ένας κρίκος δεν ανταποκρινόταν η κυβέρνηση όφειλε εκ νέου να θεωρήσει την υπόθεση και να βρεθεί κάποια λύση. Είτε επειδή η διαταγή προς έναν φορο-ενοικιαστή δεν υλοποιήθηκε επειδή αποδείχθηκε αφερέγγυος· είτε επειδή οι κάτοικοι δεν τον δέχτηκαν· είτε επειδή οι φορο-ενοικιαστές του προηγούμενου έτους θεωρούσαν ότι είχαν εκκρεμότητες και ζητούσαν να λυθούν πριν αναλάβουν οι νέοι· είτε επειδή κάποιος άλλος δεκάτισε με τη βία χωρίς έγκριση· είτε λόγω πολέμου. Έτσι, εκ νέου η Διοίκηση όφειλε να διαχειριστεί διενέξεις κι αυτό, παρόλο που δεν ήταν λειτουργικό για τα πράγματα, ήταν λειτουργικό για τις σχέσεις και την ανάπτυξη του κεντρικού ρυθμιστικού της ρόλου ως κράτους.

728. Τ. Κανδηλώρος, «Απολογισμός των εσόδων και των εξόδων της Γορτυνίας επί Τουρκοκρατίας», *Αρκαδική Επετηρίς* 2 (1906) 312-322· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 130, έγγρ. 20, φάκ. 261, έγγρ. 114 και φάκ. 281b, έγγρ. [171]· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 20, 52· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, έγγρ. 12· Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική*, ό.π., σ. 84.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5-3

Δείγμα κατανομής δόσης προσόδων βάσει αιτήσεων κεντρικών κυβερνητικών φορέων (ΚΦ)

	Ι. Φορο-ενοικιαστές[(i)]	*ΙΙ. Αιτήσεις Κυβερν. Φορέων (δαπάνες υπέρ των παρακάτω)*[(i)]	*Κ.Φ.*[(ii)]	*Γρόσια*
Καλάβρυτα	Χρυσανθάκης Κυριτζόπουλος, Παναγιώτης Παπαγεωργόπουλος	Αναγνώστης Κονταργυρόπουλος	ΥΟ	260,00
		Ανδρέας Θεοχαρόπουλος	ΥΟ	400,00
		Σωτήρης Θεοχαρόπουλος, Ν. Σολιώτης	ΥΟ	27.000,00
		Ανδρέας Νικολόπουλος	ΥΠ	4.790,00
		Δημήτρης Νικολόπουλος	ΥΟ	900,00
		Ασημάκης Σκαλτζάς	ΥΟ	625,00
			ΥΠ	6.375,00
		Κωνσταντίνος Πετμεζάς	ΥΠ	5.000,00
		Βασίλειος Πετμεζάς	ΥΠ	10.258,15
		Γεώργιος Τζέρτος	ΥΕ	2.504,00
		Ιωάννης Σούτζος	ΥΟ	1.435,85
		Ασημάκης Παπαδόπουλος	ΥΟ	21.800,00
		Σωτήρης Χαραλάμπης	ΥΠ	11.402,00
		Χατζη Γεώργιος Ανδριανουπολίτης	ΥΠ	500,00
		Χρυσαντάκης Οικονομόπουλος	ΥΠ	6.700,00
		Χρυσαντάκης Κυριτζόπουλος, Παναγ. Παπαγεωργόπουλος	ΔΧ	4.450,00
			Μ	15.550,00
		κάτοικοι Ζαρούχλας	ΥΟ	5.000,00
Καλάβρυτα, από προσόδους 249.900 γρ. κατανέμονται εδώ:				*124.950,00*
Κόρινθος	Αναγνώστης Τολόπουλος, Δημήτριος Τομαρόπουλος, Δανιήλ Κορίνθου, Προηγούμενος Ναθαναήλ, Σπυρίδων Γεροντόπουλος	Αλέξιος Βλαχόπουλος	ΥΠ	29.686,00
		Αναγνώστης Κοκοράκης	ΥΟ	9.333,53
		Ανδρέας Κοτζαμπασίδης	ΥΟ	1.040,00
		Ανδριανός Κορινθίου Σάββας	ΥΠ	1.000,00
		Αντώνης Παύλου	ΥΟ	36.605,00
		Βάϊος Γεωργίου	ΓΓ	900,00
		Γεώργιος Βάρβογλης	ΥΟ	9.827,25
		Γεώργιος Διαμαντίδης	ΓΓ	3.310,00
			ΥΟ	350,00
		Γιάννης Διαμαντόπουλος	ΥΟ	2.226,75
		Δημήτριος Τομαρόπουλος, Αναγν. Τολόπουλος	Μ	34.904,65
		Διονύσιος Ευμορφόπουλος	ΥΠ	33.559,65
		Ιωάννης Αλεβίζος	ΥΟ	23.467,33
		Ιωάννης Μαρτζέλου	ΥΟ	2.600,00
		Ιωάννης Πετροκόπης	ΥΟ	2.784,25
		Παναγιώτης Παπαγεωργόπουλος	ΥΟ	8.324,60
		Ρήγας Παλαμήδης	ΥΟ	19.325,00
		Αρχιμανδρίτης Ιερόθεος	ΥΟ	340,00
		Γραμματείς της Θρησκείας	ΥΘ	2.216,00
Κόρινθος, από προσόδους 443.600 γρ. κατανέμονται εδώ:				*221.800,00*
Τριπολιτσά	Πάνος Ράγκος	Γιαννάκης Ράγκος	ΥΟ	50.000,00
			ΥΠ	49.116,00
		Κώστας Βελής	ΥΠ	6.000,00
		Σπύρος Κοντογιάννης	ΥΠ	15.350,00
		Σωτήρης Κοτζαμάνης	ΥΠ	5.034,00
Τριπολιτσά, από προσόδους 251.000 γρ. κατανέμονται εδώ:				*125.500,00*
Φανάρι-Πύργος	Γιάννης Κολοκοτρώνης, Γ. Αναγνώστου, Φώτης Δαρόπουλος	Αποστόλης Κολοκοτρώνης	ΥΠ	10.413,33
		Νικόλ. Μπουκουρόπουλος	ΥΠ	6.618,00
		Δημήτρης Πλαπούτας	ΥΠ	39.697,35
			ΔΧ	271,33
		Φώτης Δαρόπουλος, Γιάννης Κολοκοτρώνης, Γ. Αναγνώστου	Μ	14.250,00
Φανάρι – Πύργος, από προσόδους 142.500 γρ. κατανέμονται εδώ:				*71.250,00*

Σημ: [(i)]Πρόκειται για έσοδα που καλούνται να διανείμουν οι φορο-ενοικιαστές βάσει κυβερνητικών αποφάσεων. [(ii)]Κυβερνητικοί φορείς: Γενική Γραμματεία (ΓΓ), Υπουργείο της Οικονομίας (ΥΟ), Υπουργείο του Πολέμου (ΥΠ), Υπουργείο της Αστυνομίας (ΥΑ), Υπουργείο της Θρησκείας (ΥΘ), Ταμείο Μετρητών (Μ), τέλος ανάμεσα στους παραπάνω περιλαμβάνονται Διάφοροι Χρεώστες (ΔΧ).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52.

Κατά κάποιο τρόπο, έτσι, ενώ σε ορισμένες περιοχές με χαμηλή ενσωμάτωση στην εθνική Διοίκηση, όπως οι βορειότερες και πιο ορεινές επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας το ένοπλο στοιχείο εξακολούθησε σ' ένα βαθμό να ελέγχει αδιαμεσολάβητα τις προσόδους. Νοτιότερα και κυρίως στην Πελοπόννησο, η υψηλότερη ενσωμάτωση, η παρουσία της Διοίκησης και η διαμεσολάβηση που σήμαινε η ενοικίαση των προσόδων, επέτρεπε στη Διοίκηση να συμμετέχει σ' ένα σύστημα αναπαραγωγής της εθνικής εξουσίας στο οποίο διασταυρωνόταν τα επίσημα «άρματα», διάφοροι περισσότερο ή λιγότερο ενδιάμεσοι και οι επίσημες αρχές.

Ας καταστήσουμε τα παραπάνω κάπως πιο ζωντανά με ορισμένα σχόλια για το οικονομικό κύκλωμα (*Πίνακας* 5-3). Οι φορο-ενοικιαστές καλούνταν να καλύψουν δαπάνες προς κάθε κατεύθυνση, βάσει κυβερνητικών αποφάσεων, ακόμα και προς τους ίδιους, εφόσον νωρίτερα είχαν μ' έναν τρόπο σχηματίσει απαιτήσεις. Οι απαιτητές μισθο-τροφοδοσίες ενίοτε προβάλλονται κατά τη δημοπρασία για την αγορά προσόδων. Ακόμα όμως κι αυτές οι πρακτικές δεν μπορούν παρά να ενταχθούν στον κανόνα της δημοπρασίας, είτε νωρίτερα υπήρχε είτε δεν υπήρχε κάποια συνεννόηση μεταξύ οπλαρχηγού και Διοίκησης. Εκκαθαρίζονται έτσι τα χρεωστούμενα προς τον οπλαρχηγό, με την έγκριση της Διοίκησης. Και το πιθανό υπόλοιπο της πρώτης δόσης και τα ποσά των επόμενων επρόκειτο να διατεθούν σε άλλες υποθέσεις, έμμεσα σχετιζόμενες ή εντελώς άσχετες με τον παραπάνω ενοικιαστή, που λειτουργούσε κατά κάποιο τρόπο ως τοπικό ταμείο, βάσει των διαταγών της Διοίκησης.

Οι φορο-ενοικιαστές προέρχονται από παλαιές ή πρόσφατα ισχυρές ομάδες, που μπορούν μόνοι τους ή στα πλαίσιο μιας επί τούτου συντροφίας να εξασφαλίσουν την προκαταβολή για την κατοχύρωση της δημοπρασίας. Ανάμεσα τους εντοπίζονται οπλαρχηγοί κ.ά., τοπικές άρχουσες ομάδες και έμποροι που είχαν μετρητά ή μ' έναν τρόπο είχαν καταστεί πιστωτές, είτε επειδή είχαν εξοικονομήσει με τροφές ένα στρατόπεδο είτε επειδή είχαν δανείσει στη Διοίκηση μετρητά. Δεν απουσιάζουν οι προσωποποιημένες σχέσεις και οι κυβερνητικές ιεραρχήσεις,[729] εν προκειμένω για τις προτεραιότητες πληρωμών. Αλλά αυτό δεν αναιρούσε ότι υπήρχε μια διαδικασία νέα, διόλου τυπικό ζήτημα, αν λάβει κανείς υπόψη ότι ρυθμίζεται από την κυβέρνηση, άρα η τελευταία καταλαμβάνει ένα κεντρικό ρόλο διατηρώντας σε μια δική της σφαίρα

[729]. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά Κόμματα*, ό.π., σ. 100.

αρμοδιοτήτων τον τρόπο που οργανωνόταν το παιχνίδι της ισχύος, των συμμαχιών και της πρόσβασης στους πόρους.

Έτσι, μετά το τέλος κάθε δημοπρασίας επικυρώνονταν τα «πωλητήρια γράμματα», για να τα 'χει στα χέρια του ο τελευταίος πλειοδότης στον οποίο εκχωρείται το δικαίωμα συλλογής των φόρων (για ορισμένο χρόνο και σε ορισμένο τόπο)·[730] για να τα διαβιβάσει η *επιτροπή των δημοπρασιών*, μαζί με όλα τα πρακτικά στην εθνική Διοίκηση και για να μάθει ο πληθυσμός, όχι μόνο προφορικά αλλά και επίσημα ποιος θα 'ναι ο «δεκατιστής» του.

> Εν Ναυπλίω τη 12 Μαρτίου 1825 το Υπουργείο της Οικονομίας δηλοποιεί, ότι οι κύριοι Δημήτριος Θεοδωράκη και Λάζαρος Βόγγλης, ηγόρασαν επί πληρεστάτης δημοπρασίας παρά της Διοικήσεως, τας εφετεινάς εθνικάς προσόδους των νήσων Πάρου και Αντιπάρου δια γρόσια 40.100, των οποίων τα ήμισυ επλήρωσαν προκαταβολικώς εις το εθνικό ταμείον. Τα δε άλλα ήμισυ υπόσχονται να πληρώσουν κατά την Γενικήν Διάταξιν. Αι πρόσοδοι άρχονται από της πρώτης του παρόντος Μαρτίου, μέχρι πρώτης του ερχόμενου ιδίου [το] 1826. Διο και εις την περί τούτων ένδειξιν, εδόθη αυτοίς το παρόν εξ επαγγέλματος γράμμα, όπως αναγνωρισθούν δι' αυτόν νόμιμοι αγορασταί και παρά πάντων ανενόχλητοι και ακαταζήτητοι εις τας κανονικάς εισπράξις των. Έχουν δε το δικαίωμα οι ειρημένοι αγοραστές να λαμβάνουν δι' ενοικιαστικόν εισόδημα από τα διάφορα προϊόντα της γης της Νήσου ταύτης, κατά την εγχειριζόμενην προς αυτούς Διάταξιν (...) του Υπουργείου.[731]

Και με το πέρας των δημοπρασιών οι αγοραστές καθίσταντο χρεώστες στο Εθνικό Ταμείο κατά το ποσό που κέρδισαν τη δημοπρασία. Αυτό το ποσό έπρεπε να καταβληθεί σ' έναν αριθμό δόσεων που όριζε η Διοίκηση και να δοθεί η προκαταβολή για την κατοχύρωση της δημοπρασίας: «έχο να τα μετρήσο εις ταίσαιρα κυστιά, το ένα τέταρτον πεσίνι (...) το δευταίρον εις τας 15 Αύγουστου (...) το τρίτον εις τας 15 Νοεμβρίου και το ταίταρτον της αποπλήροσαιος εις τας 15 Φεβρουαρίου»,[732] δηλοποιεί ο Νικόλαος Κράλης το 1822 (μια προκαταβολή και τρεις ισόποσες χρεωστικές ομολογίες). Το 1824 και το 1825 ζητήθηκαν δύο δόσεις (τα μισά σε μετρητά και τ' άλλα μισά το Σεπτέμβρη)[733] και το 1829 αλλού τρεις και αλλού δύο:

---

[730]. Δημήτρης Ψυχογιός, *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην Αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1987, σ. 73.

[731]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 43.

[732]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 27.

[733]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 214· *ΑΕΠ,* τ. Β΄, σ. 256.

«το εν τρίτον εντός είκοσι τεσσάρων ωρών, αφ' ης λάβη τέλος η δημοπρασία, τα δε λοιπά εντός ημερών ένδεκα».[734]

Μέσω του παραπάνω μηχανισμού, ενεργοποιούνταν μια οργανική μορφή ενσωμάτωσης μεσαίων και κατώτερων τοπικών ομάδων ισχύος, οι οποίες έπαιρναν μέρος σ' όλη την κλίμακα των αλλεπάλληλων υπενοικιάσεων. Έπειτα από την αγορά των προσόδων σε πλειοδοτική δημοπρασία, ο *πρώτος αγοραστής* ή μια *συντροφιά* που είχε σχηματιστεί γι' αυτό το σκοπό, είτε προχωρούσαν στη φορο-συλλογή, με όφελος την αξία του φορολογικού προϊόντος μείον το αντίτιμο που είχε προκύψει στη δημοπρασία για την αγορά των προσόδων και τα έξοδα της φορο-συλλογής, είτε προχωρούσαν στην πλήρη υπενοικίαση των προσόδων, αποφεύγοντας το κόστος της φορο-συλλογής έναντι ενός άμεσου οφέλους από τη μεταπώληση των προσόδων, είτε τέλος ακολουθούσαν μια μικτή στρατηγική.

Πέρα από τις φορολογικές ελαφρύνσεις που καθιέρωσε εξαρχής η Επανάσταση, όπως ο κεφαλικός φόρος και διάφοροι τόκοι, οι υπενοικιάσεις δεν επηρέαζαν την επιβάρυνση του πληθυσμού, όπως ενίοτε γίνεται δεκτό, αφού δεν είχε νόημα να επιχειρήσει να υπενοικιάσει κανείς μια περιοχή σε υψηλότερη τιμή από την αξία του φορολογικού προϊόντος ούτε μπορούσε να εισπράξει υψηλότερους φόρους από όσους είχαν καθοριστεί στον πλειστηριασμό, εκτός από τις περιπτώσεις που επιχειρούσε καταχρηστικά να διευρύνει τη φορολογική βάση.

Παράλληλα, οι υπενοικιάσεις δεν επιβάρυναν περαιτέρω το δημόσιο ταμείο, πέρα από την απώλεια που είχε ήδη υποστεί δεχόμενο να διαθέτει τις προσόδους σε αντίτιμο κατώτερο της αξίας τους. Αλλά, για να φτάσει η αλυσίδα ομαλά στο φορολογικό προϊόν, απαιτούσε αποφυγή αντιστάσεων και άλλων προβλημάτων και φυσικά προθυμία από τους κάτω να δεχτούν να καταβάλουν κατ' αποκοπή ένα ποσό προκειμένου να αποφύγουν το δεκάτισμα.[735] Κι εκεί είναι που έμπαιναν στη μέση οι διαπραγματεύσεις, οι πατριαρχικές και δανειστικές σχέσεις των αρχικών ενοικιαστών με τους επόμενους κ.ο.κ., οι άμεσοι και έμμεσοι εξαναγκασμοί από τους πάνω προς τα κάτω, αλλά και οι ενίοτε βίαιες αντιστάσεις των κάτω σ' όλη αυτή τη διαδικασία.

---

[734]. *ΓΕΕ,* αρ. 16 (23.2.1829) πρβλ. *ΓΕΕ*, αρ. 30 (20.4.1829).

[735]. Για μια σχετική εξιστόρηση βλ. Ζιζή Σαλίμπα, «Αντιστάσεις της σαμιακής κοινωνίας στην είσπραξη των εθνικών προσόδων κατά τα χρόνια της Επανάστασης του 1821», *1821, Σάμος και επανάσταση: ιστορικές προσεγγίσεις*, πρακτικά συνεδρίου, Σάμος 2011, σ. 219-234.

Μάλιστα, το ενδιαφέρον ενίοτε μεμονωμένων κοινοτήτων να αγοράζουν οι ίδιες τις προσόδους τους ή να τις υπενοικιάζουν, περιόριζε την πρόσοδο που όφειλαν να καταβάλουν, η οποία σ' αυτή την περίπτωση ήταν χαμηλότερη από εκείνη που θα έδινε το δεκάτισμα κι έτσι απέφευγαν επιπρόσθετα τις ενδεχόμενες καταχρήσεις τρίτων φορο-ενοικιαστών. Με μια όψη, στην παραπάνω διαδικασία μας φέρνει κοντά η διήγηση των εφόρων της Κορίνθου το '22: «ερωτήσαμεν τους (…) εγκατοίκους (…) δια να ενέχωνται όσοι ήθελαν εις το Ιλτιζάμι (…). Μερικοί δε (…) εκατάβαλαν γρόσια και εγράφθησαν κατ' όνομα εις το δεφτέρι μας (…) και απέρασεν το Ιλτιζάμι επάνω [τους] και είναι όλοι σύντροφοι δώδεκα εις την ζημίαν και το διάφορον».[736] Έχει δε σημασία ότι η πίστωση φαίνεται προτιμότερη από την απώλεια του ελέγχου των οικείων προσόδων: «καταλαμβάνομεν ότι επειδή μας εγνωρίσατε πτωχούς, δια τούτο και αναξίους σπαηλικίων. Ημείς όμως δανειζόμεθα και το κρατούμεν»,[737] λένε οι κάτοικοι γιατί θέλουν να «αγοράσουν» οι ίδιοι το ιλτιζάμι της περιοχής τους.

Με την υπενοικίαση, το κέρδος των αρχικών φορο-ενοικιαστών περιορίζονταν στη διαφορά μεταξύ της τιμής μεταπώλησης και της τιμής που είχε κλείσει η δημοπρασία. Κι αυτό, δεν άργησε να προβληματίσει, καθώς, επί Καποδίστρια, τροποποιήθηκε ο τρόπος διεξαγωγής των δημοπρασιών προκειμένου να ελεγχθεί από το κράτος η διαδικασία των υπενοικιάσεων. Έτσι, αποφασίστηκε «η πρώτη [δημοπρασία θέλει γίνει] εις την πρωτεύουσαν εκάστης επαρχίας καθ' έκαστον χωρίον, ή, τούτου μη γινόμενου, κατά τμήμα· η δε δευτέρα και γενική εις την καθέδραν της Κυβερνήσεως».[738] Αρχίζοντας τοπικά τις δημοπρασίες και περνώντας έπειτα στο επίπεδο της επαρχίας, με τελική δημοπρασία σε κεντρικότερα σημεία,[739] διαμορφωνόταν η αλληλουχία των φορο-ενοικιαστών από κάτω προς τα πάνω, έτσι που μάλλον αναιρούνταν η αντίστροφη δυνατότητα από πάνω προς τα κάτω υπό τον έλεγχο ενοικιαστών και σε τιμές που θα όριζαν οι ίδιοι.

Η διαμόρφωση της τιμής των προσόδων σε δημοπρασίες σαφώς επηρεαζόταν από τον αριθμό και τον ανταγωνισμό των υποψήφιων φορο-ενοικιαστών, το κίνητρο των οποίων ήταν οριακά αυξανόμενες προσφορές, προκειμένου να εξασφαλιστεί

---

[736]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 10.

[737]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 25.

[738]. *ΓΕΕ*, αρ. 24 (22.3.1830).

[739]. Στα Σάλωνα η Στερεά, στον Πύργο η δυτική Πελοπόννησος, στο Ναύπλιο η ανατολική και ο Σαρωνικός, στην Ερμούπολη τα νησιά του Αιγαίου, βλ. *ΓΕΕ*, αρ. 31 (19.4.1830), πρβλ. *ΓΕΕ*, αρ. 30 (20.4.1829).

σημαντική διαφορά ανάμεσα στο αντίτιμο που όφειλαν να καταβάλλουν έναντι της είσπραξης των προσόδων. Μεταξύ των προσώπων που παίρνουν μέρος δεν απουσιάζει το εξαναγκαστικό στοιχείο[740] ή οι συνεννοήσεις προκειμένου να κρατηθεί χαμηλά η τιμή, αλλά, την ίδια στιγμή, αυτό δεν αναιρεί ότι στους κόλπους της Διοίκησης επιχειρείται να οριστεί το αποδεκτό επίπεδο των δημοπρασιών, έστω ως τάξη μεγέθους.

Ενδεικτική είναι η περιγραφή του Γεώργιου Σισίνη, το Μάη του 1822, για τη διαδικασία εκτίμησης της τιμής πώλησης των προσόδων. Όπως γράφει:

> εδιάλεξα 6 ανθρώπους πρακτικούς και απέστειλα εις όλον τον καζά, να θεωρήσουν πρώιμα και όψιμα, και ούτω, να ειξεύρωμεν τι πούλησιν κάθε χωρίου να κάμωμεν. [Γιατί όπως έγραφε νωρίτερα στο ίδιο:] προσμένω τον βουλευτήν τε και γερουσιαστην δια την αποκοπήν των ιλτιζαμίων (…) και έως ώρας δεν εφάνησαν. Αύτη η άργητα θα φέρη μεγάλην ζημίαν, επειδήτις και εις 20 ημέρας βάνουν εις το θέρος, και ποίος ειμπορεί να έχη τόσους επιστάτας εις τα χωρία; (…) Δια τούτο πρέπει να ταχύνουν οι απεσταλμένοι, να ιδούμεν δια να πουλήσωμεν, και, αν μείνουν και μερικά, τότε είμεθα αρκετοί να τα κάμωμεν ζάπτι [ιδιοποίησις δια της βίας].[741]

Αρχικά, δηλαδή, η εκτίμηση των προσόδων πραγματοποιείται τοπικά και βαθμιαία εντοπίζεται η τάση διαμόρφωσης μιας ενιαίας εικόνας.

Έτσι το 1283 (στο γνωστό γενικό προϋπολογισμό), το Μάρτη του 1824 σε άλλο σχέδιο που δεν εντοπίστηκε αλλά ορίζει να «προσδιορισθή και η τιμή εκάστης επαρχίας από την Διοίκησιν»,[742] και το 1825 σε άλλο τέτοιο προϋπολογιστικό σχέδιο καταγράφεται η προσπάθεια να οριστούν κεντρικοί κατάλογοι τιμών.[743] Πρέπει, ωστόσο να ληφθεί υπόψη ότι η Διοίκηση από τη μια αξίωνε υψηλότερες τιμές, από την άλλη υπό την πίεση των αναγκών δεν είχε πολλές επιλογές. Ενδεικτικά, όταν στα τέλη Μάρτη του 1824, το Εκτελεστικό ζητούσε από το Βουλευτικό έγκριση κάποιου πρόχειρου (έκτακτου) πόρου, το Βουλευτικό απαντούσε «να γένη η δημοπρασία εις

[740]. Για γνωστά τέτοια επεισόδια στην Καρύταινα μεταξύ Δεληγιάννη – Πλαπούτα βλ. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί*, ό.π., σ. 252· Στάθης Κουτρουβίδης, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, Αθήνα 2010, σ. 65-66, 118 κ.ε.

[741]. *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 216.

[742]. *ΑΕΠ,* τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 256.

[743]. *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 158-162.

την επαρχίαν του Άργους με συγκαταβατικήν τιμήν, δια ν' αγορασθώσιν ευκόλως και ούτω ευκολυνθώσιν αι χρειαί της Διοικήσεως».[744]

Αν και δεν απουσιάζει η συλλογή των προσόδων με επιστασία, ιδίως στις αρχές της Επανάστασης, η κυριότερη μέθοδος ήταν της εκχώρησης τους στους φορο-ενοικιαστές έναντι ενός αντιτίμου. Οι ποικίλες εκδοχές *δεκάτων* αντιστοιχούσαν σ' αυτό που θα λέγαμε σήμερα *ακαθάριστα έσοδα*, το αντίτιμο που κατέβαλαν οι φορο-ενοικιαστές για τη συλλογή τους ήταν τα *καθαρά δημόσια έσοδα* και η διαφορά ανάμεσα στα ακαθάριστα και τα καθαρά έσοδα ήταν το *κόστος του φορολογικού μηχανισμού*.[745] Ιδωμένο από την άλλη πλευρά, το *κέρδος* των φορο-ενοικιαστών (η διαφορά ανάμεσα στο τίμημα που κατέβαλαν και στην αξία των δεκάτων), ήταν σε απόλυτο μέγεθος το *κόστος* του φορολογικού μηχανισμού.

Από μια πηγή για το 1824 στον Πόρο, απορρέει ακαθάριστο ποσοστό κέρδους της τάξης του 36% επί της συνολικής αξίας των προσόδων, ενώ το αντίτιμο αγοράς των προσόδων ήταν στο 64% επί της ίδιας βάσης.[746] Από την άλλη, με βάση ένα δείγμα 63 οικισμών της επαρχίας Φαναρίου το 1827, το ποσοστό των ακαθάριστων κερδών επί της αξίας των προσόδων ήταν στο 80% και το αντίτιμο της αγοράς τους 20%.[747] Τέλος, από υπολογισμούς βασισμένους σε 26 περιπτώσεις οικισμών της Καρύταινας το 1822 (*Παράρτημα* 5.3) —μεμονωμένους ή σύνολα οικισμών—, το μέσο *ακαθάριστο ποσοστό κέρδους* επί της αξίας των προσόδων ήταν 50%, με το υπόλοιπό 50% να αποτελεί το μέσο αντίτιμο στο οποίο αγοράστηκαν αυτές οι πρόσοδοι, υπολογισμένο

---

[744]. *ΑΕΠ,* τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 258.

[745]. Εν γένει για το κόστος του φορολογικού συστήματος και τις κατηγορίες του βλ. Αθ. Θ. Μπαλφούσια, *Διαχειριστικό κόστος του ελληνικού φορολογικού συστήματος*, *Εκθέσεις ΚΕΠΕ* 34 (2000), σ. 31-32.

[746]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 27. Συνηθίζεται να γίνεται λόγος για την απόδοση της οικονομικής τοποθέτησης του φορο-ενοικιαστή ως εξής $\frac{αξία\ προσόδων}{αντιτιμο\ αγοράς\ προσόδων} \times 100$. Έτσι στην περίπτωση που κατέβαλλε 30.000 γρ. και η αξία των προσόδων ήταν 60.000 γρ., τότε η ακαθάριστη απόδοση της αρχικής τοποθέτησης ήταν $\frac{60.000}{30.000} \times 100 = 200\%$. Αν από την άλλη θα θέλαμε να υπολογίσουμε το ακαθάριστο κέρδος του φορο-ενοικιαστή ως προς το ποσό που επρόκειτο να εισπράξει, τότε θα λέγαμε $\frac{αξία\ προσόδων\ -αντίτιμο\ αγοράς\ προσόδων}{αξία\ προσόδων} \times 100$, δηλαδή, με βάση τα παραπάνω υποθετικά στοιχεία $\frac{90.000-30.000}{90.000} \times 100$= 67%. Το πρόβλημα είναι ότι συχνά, όταν στη βιβλιογραφία γίνεται λόγος για τα παραπάνω, συγχέεται η *ακαθάριστη απόδοση* με το *ακαθάριστο κέρδος* κι έπειτα αυτή η μάλλον αθέλητη σύγχυση καθίσταται τελικά σημείο ερμηνειών, βλ. σχετικά Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Ζ΄, σ. 506.

[747]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 98, έγγρ. χ.α.

επί της ίδιας βάσης.[748] Φυσικά, στα παραπάνω στοιχεία υπάρχει μια ανομοιογένεια,[749] τα μεγέθη διαιρούνται σε δύο μέρη (*αντίτιμο αγοράς προσόδων* και *ακαθάριστο ποσοστό κέρδους* φορο-ενοικιαστή, αμφότερα ως προς την αξία τους) και απουσιάζει μια εικόνα για τα έξοδα των ενοικιαστών.

Το ενδιαφέρον θα ήταν να γνωρίζαμε τι μέρος από τα ακαθάριστα έσοδα αφορούσε τα έξοδα συλλογής που βάρυναν τους φορο-ενοικιαστές. Από κάποια λιγοστά δημοσιευμένα στοιχεία που αγγίζουν την καποδιστριακή περίοδο, απορρέει ένα αντίτιμο αγοράς των προσόδων στο 70,5% της αξίας τους, ένα 11% περίπου που αφορούσε άλλα έξοδα του φορο-ενοικιαστή (τόκοι, αποθηκευτικά, αμοιβές συλλογής, μεταφορικά κ.ά.) και ένα 18,5% *καθαρά κέρδη*. Από ένα άλλο παράδειγμα με στοιχεία από το δεύτερο μισό του 1827 έως το πρώτο μισό του 1828 και από διαφορετική περίπτωση πηγής εισοδήματος (ιχθυοτροφείο), απορρέει ένα αντίτιμο ενοικίασης στο 50%, έξοδα στο 25% και καθαρό κέρδος στο υπόλοιπο 25%, όλα επί των εισπράξεων[750] —αν και ως προς τα έξοδα του φορο-ενοικιαστή τα παραπάνω στοιχεία δεν περιλαμβάνουν μη λογιστικοποιημένα κόστη, όπως το διαχειριστικό κόστος αυτής της διαδικασίας. Σε κάθε περίπτωση, η κατανομή της αξίας των προσόδων σε τρία μέρη — αντίτιμο αγοράς προσόδων, έξοδα, καθαρά κέρδη— νομίζω ότι είναι λιγότερο απλουστευτική. Και τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν την υπόθεση πως τα καθαρά κέρδη ήταν μια τάξη μεγέθους εφάμιλλη με τα επιτόκια δανεισμού, στην περίπτωση που ο αρχικός φορο-ενοικιαστής περάτωνε τη διαδικασία μέχρι το τέλος.

Δεν θα επεκταθούμε εδώ στη μεγάλη ιστορικότητα της φορο-ενοικίασης και άλλων παραπλήσιων μ' αυτήν μορφών, εντός και εκτός Ευρώπης.[751] Το ενδιαφέρον γι'

---

[748]. Το εύρος των ποσοστών ήταν μεταξύ 20% και 78%. Σε άλλες μελέτες, για μεταγενέστερες περιόδους που αγγίζουν όμως την καποδιστριακή περίοδο, γίνεται δεκτό ένα ακαθάριστο ποσοστό κέρδους περί το 40%, μέσα σε ένα εύρος από 20 έως 60%. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Προίκες*, ό.π., σ. 81-82. Αλλού, δίνεται ένα εύρος από 8 έως 60%, Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το καριοφίλι*, ό.π., σ. 137.

[749]. Στην περίπτωση του Πόρου ο υπολογισμός βασίζεται σε μία τιμή. Στην περίπτωση του Φαναρίου ο υπολογισμός βασίζεται σε ένα μεγάλο εύρος στοιχείων τα οποία όμως προέρχονται από αναφορά δυσαρεστημένου ενοικιαστή, ο οποίος δεν κατόρθωσε να εισπράξεις τις προσόδους επειδή τις συνέλεξε ο Γενναίος Κολοκοτρώνης αυτόβουλα, οπότε αξιώνοντας αποζημίωση, είναι πιθανόν τα στοιχεία του να φέρουν κάποια δόση υπερβολής. Τέλος, στην περίπτωση της Καρύταινας υπάρχει επαρκής βάση στοιχείων, αλλά ενώ ήταν γνωστή η κατά περίπτωση τιμή αγοράς των προσόδων, δεν ήταν γνωστή η αξία τους, αλλά μόνο η ποσότητά τους, οπότε ακολούθησε ένας υπολογισμός με μια μέση αγοραία τιμή δημητριακών του συγκεκριμένου έτους.

[750]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 3, έγγρ. 676.

[751]. Για ένα ιστορικό σχετικά με τη διάδοση της φορο-ενοικίασης και αρκετών λόγων που οδήγησαν στην αντικατάστασή της βλ. Mongi Azabou – Jeffrey B. Nugent, "Contractual choice in tax collection activities : some implications of the experience with tax farming", *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 144/4 (1988) 684-705.

αυτό το ζήτημα έχει τεθεί στο επίκεντρο αρκετών μελετητών, με έμφαση σε μοντέλα πολιτικής οικονομίας για την εξήγηση της ανάπτυξης των σπουδαιότερων παραλλαγών του παραπάνω συστήματος.[752] Στην ελληνική ιστοριογραφία, η παραχώρηση είσπραξης των προσόδων με αντάλλαγμα την κατ' αποκοπή πληρωμή ενός ποσού, διαμορφωμένη στην περίπτωση του *Εικοσιένα* με δημοπρασία, εκλαμβάνεται συνήθως μόνο με κριτήριο την απώλεια που υφίσταται το δημόσιο ταμείο, ενώ αγνοείται το κόστος των εναλλακτικών επιλογών και ότι έτσι δημιουργείται το δημόσιο ταμείο. Η έμφαση επίσης δίνεται στις στρατηγικές των φορο-ενοικιαστών, είτε επρόκειτο για πρόσωπα προερχόμενα από τις παλαιές τοπικά ισχυρές αρχοντίες, όπως οι πρόκριτοι, είτε επρόκειτο για νέες ανερχόμενες ομάδες, που ενίοτε παλεύουν να καταλάβουν μια ισχυρότερη θέση στο νέο σύστημα κυριαρχίας. Η εύλογη αυτή εξέλιξη, αν εξαιρέσουμε εκείνες τις σχεδόν οντολογικές θεωρήσεις περί προσοδοθηρίας κ.λπ., τείνει τελικά να αγνοήσει —είτε στο περιθώριο είτε στο επίκεντρο αυτών των συνθηκών— ότι η κρατική εξουσία αναπτύσσεται και κάνει αισθητή την παρουσία της ορίζοντας ως προς το μηχανισμό το δικό της χώρο και χτίζοντας παράλληλα την αποκλειστικότητα ως προς τις αποφάσεις.[753]

Πρώτα πρώτα το σημείο εκκίνησης φανερώνει την κερματισμένη αφετηρία. Η έστω έμμεση μέτρηση της φορολογικής βάσης, δηλαδή του μεγέθους πάνω στο οποίο υπολογίζεται ο φόρος,[754] εν προκειμένω το *Εικοσιένα* στην ακαθάριστη πρόσοδο των γαιών κ.ά., σ' εκείνες τις συνθήκες αναγκαστικά στηρίζεται στην εικόνα που είχαν πάσης φύσεων τοπικά ισχυροί με εμπειρίες στη φορο-ενοικίαση. Έπειτα, η παραδοχή του συστήματος της ενοικίασης των προσόδων, σε συνθήκες πολέμου, πέρα από το γεγονός ότι αυτόν τον τρόπο γνώριζαν, έδειχνε να μπορεί να εξασφαλίσει κάποια έσοδα σε συνθήκες αβεβαιότητας ως προς τα εδάφη που έλεγχε η ελληνική πλευρά, το μέγεθος των καλλιεργημένων εκτάσεων ή το προϊόν που τελικά επρόκειτο να ανευρεθεί σε περίπτωση πολεμικών συγκρούσεων και αυθαίρετων θερισμών.

---

[752]. Βλ. ενδεικτικά όπως συνοψίζονται στο: Metin M. Coşgel – Thomas J. Miceli, "Tax Collection", *ό.π.*

[753]. Είναι δεκτό, σ' ό,τι αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, πως η μετάβαση από το τιμάριο στο σύστημα iltizam παρήγαγε έναν κεντρικό έλεγχο στο στρατό, σαφώς, αυτό σε σύγκριση με το παλαιότερο καθεστώς των σπαχήδων: Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies* 3/3 (1972) 243-281· Fatih Ermiş, *A history of Ottoman economic thought : developments before the nineteenth century*, 2014, σ. 20.

[754]. Δ. Π. Καράγιωργα, *Δημόσια Οικονομική*, ό.π., σ. 218.

Τέλος, ο έμμεσος έλεγχος των πηγών εσόδων από τις πολιτικές αρχές, με τη φορο-ενοικίαση, αντλεί από τους μηχανισμούς κινητοποίησης που οργάνωναν οι ίδιοι φορο-ενοικιαστές, αλλά ταυτόχρονα προκαλεί και την κινητοποίηση των ίδιων των αρχών. Ενδεικτικά, αναγγέλλεται την 23η Μαρτίου 1822 ότι

> (...) το μινιστέριον της Οικονομίας κηρύττει προς τους κατοίκους απασών των επαρχιών της ελληνικής επικρατείας, άνευ τινός εξαιρέσεως, ότι κατά την εικοστήν του ερχομένου μηνός Απριλίου θέλουν πωληθή τα ενοίκια (ιλτιζάμια), τελώνια (δογάναν) και όλα τα λοιπά εθνικά εισοδήματα δια δημοπρασίας (μαζατίου) εις την πρωτεύουσαν πόλιν εκάστης επαρχίας δια των εφόρων της επαρχίας, παρόντων και δύο υποκειμένων διωρισμένων του μεν εκ μέρους της Διοικήσεως, του δε εκ μέρους της κατά τόπον Γερουσίας.[755]

Έτσι, τίθεται σε κίνηση η δημιουργία ενός τακτικού συστήματος πληρωμών και πιστώσεων,[756] σε κάθε περίπτωση με βάση την αναμενόμενη ακαθάριστη γεωργική πρόσοδο, σε συνθήκες που δεν είχε εξασφαλιστεί άλλη πηγή χρηματοδότησης, ούτε πρόσβαση σε διεθνή πίστωση ούτε άλλα περισσότερο πολύπλοκα συστήματα, που συνέδεαν τη φορολογία με το δημόσιο δάνειο (διηνεκείς ομολογίες κ.λπ.). Κι απ' αυτή την άποψη, «προνομιακό» πεδίο κατέστη η φορο-ενοικίαση ως διαδικασία συνυφασμένη μ' ένα σύστημα προκαταβολών και πιστώσεων (δανεισμός της Διοίκησης, εξασφάλιση τροφοδοσίας) χορηγημένων από ιδιωτικά αποθέματα, σχηματισμού απαιτήσεων (μισθοί κ.ά.), βάση των αναμενόμενων προσόδων από ποικίλες πηγές, όπως γη, διακίνηση εμπορευμάτων, ιχθυοτροφεία και άλλα.

Αυτή η έστω έμμεση επαφή με τις παραπάνω πηγές, μόλο που ήταν συνυφασμένη με την αποξένωση του αναδυόμενου κράτους απ' αυτές έναντι ενός αντιτίμου, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, καθιστούσε τη Διοίκηση υπαρκτό ρυθμιστή της κυκλοφορίας των προσόδων σε συνδυασμό με τις τάσεις τυποποίησης και προσαρμογής της τότε εμπορικής λογιστικής σε πρωτόλειο δημόσιο λογιστικό, οι οποίες διεύρυναν το ρόλο της Διοίκησης στο πλαίσιο της παραπάνω κυκλοφορίας. Επιπρόσθετα, όπως θα δούμε ακολούθως, μέσω της διαμεσολαβημένης φορολόγησης

[755]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 59.

[756]. Για ανάλογες διεργασίες διεθνώς μεταξύ 16ου και 18ου αι. σε συνδυασμό με τη φορο-ενοικίαση βλ. Noel D. Johnson – Mark Koyama, "Tax farming and the origins of state capacity in England and France", *Explorations in Economic History* 51 (2014) 1–20.

αρθρωνόταν μια εθνική φορολογική επικράτεια και τα έσοδα επέτρεπαν στις πολιτικές αρχές να λαμβάνουν κεντρικές αποφάσεις για την κατανομή τους.

Έτσι, δεδομένων των συνθηκών, όπως έχει συνοψίσει με το χαρακτηριστικό μεταφορικό τους τρόπο ο Φ. Μπρωντέλ, «(…) το Κράτος διευκολύνεται από τις προγενέστερες πολιτικές δομές. Γλιστρά ανάμεσά τους για να τους επιβάλει όπως μπορεί τη δική του εξουσία (…), τους φόρους του, τη δικαιοσύνη του, τη δική του εξουσιαστική γλώσσα. Υπάρχουν ταυτόχρονα διείσδυση και επικάλυψη, κατακτήσεις και συμβιβασμοί».[757] Και αυτή ήταν μια συνθήκη από την οποία δεν εξαιρούνταν ούτε τα μεγάλα κράτη,[758] ούτε φυσικά το ελληνικό κράτος που τότε ήταν σε συνθήκες συγκρότησης.

[757]. Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός*, ό.π., τ. Β΄, σ. 622.

[758]. Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας Β΄*, ό.π., σ. 586-587.

5.2 Γεωγραφική εξάπλωση και εξέλιξη της υπό διαμόρφωση φορολογικής κυριαρχίας

> *For a concept of 'tax sovereignty' to exist there first needs to be a concept of 'sovereignty'; But de facto tax rights may well have preceded the clarification of concepts.*[759]

Εδώ πρόκειται να μας απασχολήσει το γεωγραφικό και το χρονικό εύρος στο οποίο ασκήθηκε η φορολόγηση, αλλά και τα είδη των πηγών που φορολογήθηκαν. Αρχικά, αναπαριστούμε γεωγραφικά τις προσόδους γης και μαζί τους κάποια μικρά ποσά από ενοίκια εθνικών φθαρτών κτημάτων (εργαστήρια, μύλοι, κτίρια), χειμαδιών, ιχθυοτροφείων, αλυκών και ορυχείων, αν και ορισμένα από τα παραπάνω θα μας απασχολήσουν εν συντομία χωριστά. Έπειτα, θα αναφερθούμε στη χρονική εξέλιξη των παραπάνω εσόδων, προκειμένου να φανούν οι φάσεις που κατά κάποιο τρόπο απορρέουν απ' αυτά. Τα προηγούμενα έσοδα, ήταν συνυφασμένα με τον έλεγχο προσόδων γης και άλλων εγκατεστημένων πηγών εισοδήματος. Από την άλλη, μέσα στην Επανάσταση, δεν απουσίαζε η εκμίσθωση πηγών εσόδων συνυφασμένων με το εμπόριο και εν γένει τη διακίνηση εμπορευμάτων, εν προκειμένω τελωνειακά τέλη, λιμεναρχικά και αστυνομικά τέλη, δασμοί. Οπότε, σ' αυτή την περίπτωση, δεν θα παραλείψουμε να αναδείξουμε τη σημασία που είχε αυτή η προσπάθεια φορολόγησης, που από τη φύση της ήταν δυσκολότερη σε σχέση με τον έλεγχο των προσόδων από εγκατεστημένες πηγές.

Εθνικές πρόσοδοι, στα νησιά του Αιγαίου και τη Στερεά Ελλάδα

Κατά τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης οι πρώτοι τοπικοί και περιφερειακοί Οργανισμοί ασχολήθηκαν ιδιαιτέρως με την οριοθέτηση των κοινών δημόσιων εισοδημάτων και δαπανών, των μηχανισμών που θα επιμελούνταν τη ροή των πόρων για τις ανάγκες του πολέμου κ.λπ.[760] Τότε, μεγάλο μέρος των πρώτων καταστατικών κειμένων αφορούσε την τοπική (επαρχιακή) και περιφερειακή οργάνωση τέτοιων

[759]. Richard Bonney (ed.), *The rise of,* ό.π., σ. 3.

[760]. Γεώργιος Νάκος, *Αι δημοσιονομικαί ρυθμίσεις των "Τοπικών Πολιτευμάτων" του ελληνικού αγώνος (1821-1823),* Ανάτυπο *ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1971.

ζητημάτων. Κατά το ίδιο διάστημα, μέσω της αξίωσης των ναυτικών νησιών να καλύπτονται τα έξοδα του στόλου από εθνικούς πόρους, παρήχθη μια δυναμική συγκέντρωσης σ' έναν εθνικό φορέα, τη Διοίκηση, ο συντονισμός των πολεμικών ενεργειών, η διαχείριση των εθνικών πόρων και φυσικά η συνολική πολιτική οργάνωση του επαναστατικού εγχειρήματος. Σταθμός σ' αυτή τη διαδικασία ήταν η Α΄ Εθνοσυνέλευση στα τέλη του 1821 και η συγκρότηση της εθνικής Διοίκησης.

Στην Α΄ Εθνοσυνέλευση αναγνωρίστηκε ότι τα έξοδα του στόλου (συντήρηση, εξοπλισμός, πολεμοφόδια, διατροφή, μισθοί κ.λπ.) ήταν εθνική υπόθεση. Έως τη λήψη των δανείων από το Λονδίνο, τα δημόσια έσοδα που προσανατολίστηκαν υπέρ του στόλου ήταν υποδεέστερα των εξόδων της κίνησής του. Αυτό που έχει εδώ σημασία είναι ότι στο πλαίσιο της παραπάνω διαδικασίας ανατέθηκε στο στόλο να συγκεντρώνει τους φόρους από τα νησιά του Αιγαίου και να συνδράμει στη συγκέντρωση εράνων κ.λπ., σε συνεργασία με τους αρμοστές και τις κατά τόπους επαρχιακές αρχές.

Με τη δράση του ελληνικού στόλου έναντι του οθωμανικού αρχίζει να χτίζεται η κυριαρχία στο Αιγαίο. Η φορολογική ενσωμάτωση των νησιών δεν προχώρησε ομοιογενώς και φυσικά δεν ήταν σταθερή και πλήρης. Ωστόσο, όπως θα δούμε, αν εξαιρέσουμε το 1823, η συμμετοχή του Αιγαίου στα φορολογικά έσοδα ήταν σταθερότερη σε σχέση με τη Στερεά Ελλάδα, ενώ κατά το 1826-1827 που στην ηπειρωτική χώρα υπήρξε υποχώρηση, σε σχετικούς όρους η συμβολή των νησιών ήταν μεγάλη (*Χάρτης* 5-4 έως *Χάρτης* 5-14).

Ο διορισμός επαρχιακών αρχών την άνοιξη του 1822 στο Αιγαίο απηχούσε τη θεσμική ενσωμάτωσή του, που μεταξύ άλλων επρόκειτο να υπηρετηθεί με τη φορολόγηση. Αυτή βέβαια η πρωτοβουλία, το καλοκαίρι του 1822, με την εκστρατεία του Δράμαλη και τον πανικό που δημιουργήθηκε ανεστάλη προσωρινά, αλλά σύντομα άρχισε εκ νέου.[761] Η προσδοκία ήταν βέβαια η παραπάνω διαδικασία να εκτελείται αρμονικά και σε συνεργασία με το κοινό των επιμέρους νησιών. Ωστόσο, στις τριβές που δημιουργούνται τα τρία ναυτικά νησιά, που ουσιαστικά εξέφραζαν με όρους επιβολής την επαναστατική εξουσία στο Αιγαίο, επεσήμαιναν —εδώ προς τους προκρίτους της Σαντορίνης, τον Αύγουστο του 1822— το ενδεχόμενο άμεσου

[761]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 223· *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 435.

εξαναγκασμού: «οι κύριοι αρμοσταί δεν θέλουν έλθει εις ανάγκην να μεταχειρισθώσι την δύναμιν και την βίαν δια να λάβωσι το υπόλοιπον (…)» των εσόδων.[762]

Κάποιες φορές η απειλή άσκησης βίας επιχειρείται να φανεί πιο άμεση και ορατή, όπως απορρέει από επιστολή των αρμοστών προς τους προκρίτους της Σερίφου το Σεπτέμβρη του 1822:

> Με δυσαρέσκειάν μας εμάθαμεν, ότι ούτε τα δέκατα σας επληρώσατε και αταξίαι και συγχύσεις ευρίσκονται αναμεταξύ σας (…). Σας παραγγέλομεν λοιπόν πατρικώς (…) να καθησυχάσετε και να συναθροίσετε τα κατάλοιπα της συνεισφοράς και των δεκάτων, καθ' ότι αν μάθωμεν ότι ευρίσκεσθε ακόμη εις αταξίαν και σύγχυσιν, επιμαρτυρούμεθα ότι θέλομεν εξ αποστείλει αυτού ένα καράβι να κατασφάξη όλους τους πρωταιτίους, να αρπάξη όλα σας τα ζώα και να κατακαύση τας οικίας σας. Αν όμως και οι κάτοικοι αυτού είναι ήσυχοι και ένας ή δύο είναι οπού αυτού ταράττουσι, πιάσετε τους, δέσετε τους και εξαποστείλατέ τους προς ημάς, και τότε η πατρίς σας θέλει αποφύγει την προσήκουσαν ποινήν.[763]

Ας μη σταθούμε τόσο στην παραστατικότητα της προβαλλόμενης αγριότητας. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι αυτές οι ενέργειες οριοθετούνταν ως μονοπώλιο νόμιμης βίας[764] και ό,τι αυτό σημαίνει ειδικότερα για τη φορολόγηση.

Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, εμμένειας αλλά και διατήρησης ανοιχτού του ενδεχομένου καταφυγής στη βία όπου υπήρχαν αντιδράσεις, τέλη Αυγούστου με αρχές Σεπτέμβρη του 1822 η φορολόγηση των νησιών του Αιγαίου είχε ενεργοποιηθεί ξανά,[765] με επίκεντρο τις Κυκλάδες και τη συμβολή της Σάμου που εκεί η Επανάσταση είχε μιαν εσωτερική δυναμική (*Χάρτης* 5-4). Αντίθετα, δεν εντοπίστηκε συμβολή από τις βόρειες Σποράδες,[766] και στα άμεσα απειλούμενα από την εγγύτητα στα οθωμανικά

---

[762]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 437.

[763]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 169.

[764]. Επρόκειτο για μια διαδικασία επιβολής μιας συλλογικά δεσμευτικής απόφασης στο όνομα του επαναστατικού προγράμματος. Ευρύτερα για τη σχέση αυτής της λειτουργίας με το κράτος βλ. Bob Jessop, *Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, Αθήνα 2011, σ. 32-33.

[765]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 468-469, 480.

[766]. Πλοία ψαριανών πρέπει να είχαν αναλάβει τέτοια αποστολή, τουλάχιστο για τον έρανο, ιδίως στη Σκύρο, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 147. Πιθανόν, όμως, η έντονη και ανταγωνιστική ως προς του ψαριανούς παρουσία ένοπλων ομάδων από τον Όλυμπο στις β. Σποράδες (βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 303) να μην επέτρεψε σοβαρά αποτελέσματα.

εδάφη νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, με εξαίρεση Πάτμο και Ικαρία.[767] Σύντομα, όμως από τον επόμενο χρόνο, η συμβολή τους είναι καταγεγραμμένη (*Χάρτης* 5-5 έως *Χάρτης* 5-11).

Αν και η φορολόγηση επιδιωκόταν να γίνεται ομαλά, το 1823 ήταν ένα έτος τριβής στις κεντρικές και νότιες Κυκλάδες (*Χάρτης* 5-5) καθώς οι νέες πολιτικές αρχές κάνουν φανερή την παρουσία τους επιχειρώντας να έχουν ουσιαστικό ρυθμιστικό ρόλο στη ζωή των νησιών. Χαρακτηριστικότερη νομίζω περίπτωση είναι οι αξιώσεις που πρόβαλαν ξένοι πρόξενοι και καθολικοί στο θρήσκευμα κάτοικοι των νησιών να μην αποδίδουν φόρους. Το γαλλικό ναυτικό επίσημα ήταν ουδέτερη δύναμη και η αξίωση προστασίας είχε μια διπλή πτυχή, τόσο ως προς την ελληνική, αλλά και ως προς την οθωμανική πλευρά αποτρέποντας ίσως μιαν αδιάκριτα καταστροφική απόβαση. Ωστόσο, δεν απουσίαζαν τα περιστατικά, ήδη από το καλοκαίρι του 1822, που αυτή η προστασία έπαιρνε τη μορφή ενεργητικών κινήσεων και τοπικών τριβών με τοπικούς λειτουργούς της ελληνικής Διοίκησης.[768]

Έτσι, μεταξύ άλλων, στη Σύρο, τη Νάξο, τη Σαντορίνη κ.α. «εφέρθησαν επαναστατικώς προς την Διοίκησιν»[769] το καλοκαίρι του 1823: δεν αποδέχτηκαν τον έλεγχο των αστυνομικών αρχών που είχε εγκαταστήσει η Διοίκηση, την πληρωμή τελωνειακών τελών και δεκάτων.[770] Αυτό αμφισβητήθηκε από τους έπαρχους της Διοίκησης και από την ίδια την Κυβέρνηση που με μια διπλωματική επισημότητα, απευθύνθηκε στο γενικό πρόξενο της Γαλλίας στη Σμύρνη (10/22 Αυγούστου 1823):

> Η νήσος Νάξος είναι τμήμα του Ελληνικού κράτους, και πάντες οι εν αυτή κατοικούντες οφείλουν να υποταχθούν εις τους νόμους του. Εάν η Γαλλική Κυβέρνησις προστατεύη τους εν Νάξω Λατινοέλληνας, ουδείς εναντιούται· αλλ' ουδείς επίσης είναι δυνατόν να πιστεύση, ότι δια τούτου εννοεί να εκμηδενίση το δικαίωμα της Ελλάδος να εισπράξη δασμούς και φόρον επί των κτημάτων, τα οποία υπάρχουν εις την χώραν εφ' ης κυριαρχεί.[771]

---

[767]. Ιωάννου Μουτζούρη, *Η αρμοστεία των νήσων του Αιγαίου Πελάγους στα χρόνια της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1984, σ. 142-143.

[768]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 156.

[769]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 606.

[770]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 342-343, 355.

[771]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 355.

Στην πραγματικότητα, βέβαια, υπήρχαν σοβαρές ανησυχίες καθώς υπήρχε ο κίνδυνος να καταστεί συνολικά όλος ο πληθυσμός των νησιών και οι Κυκλάδες ατελής ζώνη, όπως επεσήμαιναν τα τρία ναυτικά νησιά, προτάσσοντας ένα αποφασιστικό σκεπτικό εκείνες τις μέρες:

> Εις κανέν δε των Ευρωπαϊκών εθνών δεν εξαιρούνται οι ξένοι, ή περί πίστεως ετερόδοξοι, οποίοι και αν ώσιν, από την πληρωμήν των τακτικών και νομίμων δικαιωμάτων. Οι πρόξενοι και υπήκοοι των ξένων Δυνάμεων, μόνον από τον έρανον εμπορούν να εξαιρεθούν, ως έκτακτον φόρον, καθώς και αι λατινικαί εκκλησίαι, όσαι είναι αλλοεθνικόν κτήμα. Εις τον έκτακτον τούτον φόρον όμως υπόκεινται εξ ίσου όσοι λέγονται Έλληνες, οποίας θρησκείας και αν ώσιν. Εις δε την πληρωμήν των δεκάτων, ως δόσιμον βαρύνον τα προϊόντα του Ελληνικού εδάφους, και κοινόν εις όλην την Ελλάδα από αμνημονεύτων χρόνων, ουχί μόνον οι πρόξενοι και υπήκοοι των ξένων Δυνάμεων υπόκεινται, όσοι κατέχουσι μέρους εδάφους, αλλά, κατά τα δίκαια των εθνών, και βασιλεύς ξένος, εάν κατείχε τι υποστατικόν εις το Ελληνικόν έδαφος, υπέκειτο και αυτός.[772]

Τελικά, ένα μήνα αργότερα ο Γάλλος ναύαρχος De Rigny αποδεχόταν τη λεπτότητα των συνθηκών αναγνωρίζοντας το δικαίωμα της ελληνικής Διοίκησης να φορολογεί.[773] Και, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, δεν άργησαν τα πράγματα να ομαλοποιηθούν.[774]

Αυτό που έχει σημασία, είναι ότι οι επαναστατημένοι μαζί με την απειλή βίας, έστω ως άσκηση, οροθετούν τη λογική της εξουσίας όπως ασκείται στο εθνικό κράτος, ως προς τη φορολόγηση κι εν γένει τη σχέση της με την κυριαρχία· την ίδια στιγμή που μ' αυτή τη φορολόγηση οι δυνάμεις του στόλου προσδοκούσαν για να καλύψουν μέρος των εξόδων της κίνησής του. Η ελληνική κυβέρνηση επισημαίνει με κάθε τρόπο το δικαίωμά της να κυριαρχεί στα νησιά και να εκπροσωπεί τους Έλληνες του δυτικού χριστιανικού δόγματος· δημόσια τηρεί ένα παιχνίδι ισορροπιών σχετικά με τη γαλλική προστασία, ωστόσο με τη συμβολή του στόλου εδραιώνονται οι διαδικασίες φορολόγησης και η κυριαρχία. Η οικονομική συμβολή του Αιγαίου αυξάνεται τα επόμενα χρόνια, χωρίς μάλιστα να περιορίζεται σοβαρά κατά το 1826-1827 (*Χάρτης* 5-8, *Χάρτης* 5-9). Και συνέχισε έπειτα να έχει αυξητική πορεία, αν και περιορίστηκε

---

772. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 361.

773. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 428.

774. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 266-267, 275-283.

εκτατικά από το 1830, καθώς τα νησιά του ανατολικού και νοτιοανατολικού Αιγαίου δεν συμπεριλήφθηκαν στην επικράτεια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Στη Στερεά Ελλάδα από την άλλη, λίγες επαρχίες κατορθώθηκε να φορολογηθούν από το 1822 έως το 1824 (*Χάρτης* 5-4 έως *Χάρτης* 5-6). Τέτοιες περιπτώσεις ήταν τα Δερβενοχώρια (Μεγαρίδα) και μια φορά η Θήβα στ' ανατολικά· το Μεσολόγγι, το Ανατολικό (Αιτωλικό) και μια φορά το Ξηρόμερο στα δυτικά. Σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες, λόγω των εχθρικών επιδρομών και σχετικών αποθεμάτων σιταριού, το 1822 «δεν έσπειραν με τελειότητα».[775] Τόσο η δυτική όσο και η ανατολική Στερεά ήταν οι πρώτες που δέχονταν στα εδάφη τους τα οθωμανικά εκστρατευτικά σώματα. Ενώ και στις δύο περιπτώσεις, κοντινές πόλεις – ορμητήρια οθωμανικών δυνάμεων (Άρτα, Λαμία, Χαλκίδα) συνιστούσαν μόνιμη απειλή.[776] Έπειτα, μετά την ήττα στο Πέτα οι ελληνικές δυνάμεις αποσύρθηκαν προς υπεράσπιση του Μεσολογγίου, ενώ η υπόλοιπη περιοχή τέθηκε σε καθεστώς συνθηκολόγησης.

Στο Μεσολόγγι και το Ανατολικό με τις αλυκές και τα ιχθυοτροφεία, οι πολιτικές αρχές που εγκαταστάθηκαν εκεί, αφομοίωσαν αυτές και άλλες πηγές φόρων στο συνδεδεμένο με την εθνική Διοίκηση δημοσιονομικό κύκλωμα. Αντίθετα στην ανατολική Στερεά, η δυναμική του Άρειου Πάγου πολύ γρήγορα εξαντλήθηκε.[777] Έτσι, ενώ καταγράφονται ορισμένα μικρά ποσά σε λογαριασμό του Άρειου Πάγου,[778] είναι νομίζω χαρακτηριστική η περίπτωση του κοινού της Αθήνας που ήταν καθ' όλα λειτουργικό από την αρχή της Επανάστασης στο ζήτημα των προσόδων,[779] αλλά δεν συνεισέφερε στο εθνικό ταμείο, έτσι που το 1823 ο Παν. Νοταράς εκ μέρους του Βουλευτικού, διαμήνυσε ανοιχτά την ενόχλησή του.[780]

Η εθνική Διοίκηση δεν κατόρθωσε να φορολογήσει τις περισσότερες απ' αυτές τις επαρχίες ακριβώς επειδή οι θεσμικές προεκτάσεις της, η Γερουσία στα δυτικά και ο Άρειος Πάγος στα ανατολικά, δεν είχαν οργανική σύνδεση με τη βάση κατά το

---

[775]. *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 364.

[776]. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ΄, Ανάτυπο, Αθήνα 1978, σ. 82. Ειδικά για τον κάμπο της Βοιωτίας βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 129.

[777]. Ο Θ. Νέγρης έχασε γρήγορα την υποστήριξη των περισσότερων προυχόντων του κάμπου της Αττικοβοιωτίας και σε συνέλευση των αντιπροσώπων της ανατολικής Στερεάς υπό την ηγεμονία του Ανδρούτσου καταργήθηκε ο Άρειος Πάγος που από την άνοιξη του 1822 ήταν σε θνησιγενή πορεία, John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 98-99.

[778]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 29, έγγρ. χ.α.

[779]. *Αθηναϊκόν αρχείον*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Διαμαντής, Αθήνα 1971.

[780]. *ΑΕΠ,* τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 616.

παράδειγμα της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Στ' ανατολικά δεν ενσωμάτωσαν το αρματολικό στοιχείο, ενώ στα δυτικά οι δεσμοί των πολιτικών αρχών με τους ένοπλους άρχισαν βαθμιαία να εδραιώνονται, όχι τόσο με το παλαιό αρματολικό στοιχείο που συμμετείχε στην Επανάσταση αποκλειστικά με τους δικούς του όρους,[781] όσο μ' ένα μέρος νεότερων ένοπλων ομάδων: Ρουμελιώτες και κυρίως Σουλιώτες και Μακεδόνες που μετά την ήττα στις περιοχές τους, αναζητούσαν το ρόλο τους και τις ευκαιρίες που παρήγαγε το νέο πολιτικό καθεστώς της Επανάστασης.

Η παραπάνω μετάβαση, για ορισμένες ένοπλες ομάδες, ιδίως εκείνες που είχαν χάσει την έδρα τους και τη σταθερή «εξοικονόμηση», αλλά που σε κάθε περίπτωση, είχαν ταυτιστεί και δεθεί θεσμικά με το επαναστατικό εγχείρημα, φάνηκε μετά το 1824, αφού είχαν τελειώσει οι εμφύλιες συγκρούσεις, αφότου δηλαδή σημαίνοντες οπλαρχηγοί της Στερεάς —αλλά και Πελοποννήσιοι— εκπροσώπησαν στο πολεμικό μέτωπο, εκούσια ή ακούσια, την ιδέα και το θεσμικό καθεστώς της *υπέρτατης εθνικής Διοικήσεως*. Το 1825 φορολογήθηκε σχεδόν όλη η Ρούμελη, εκτός από τις βορειότερες επαρχίες (Άγραφα, Πατρατζίκι) και την Εύβοια (*Χάρτης* 5-7). Από εκεί και πέρα οι εξελίξεις δεν επέτρεψαν τη συμμετρική διατήρηση αυτής της κατάστασης για μεγάλο διάστημα: στη δυτική Στερεά κράτησε έως την πολιορκία και την πτώση του Μεσολογγίου το 1826 και στην ανατολική έως την πτώση της Αθήνας το 1827. Τούτο όμως δεν αναιρούσε ότι επιβεβαιώθηκε η αρμοδιότητα της εθνικής Διοίκησης να διαμεσολαβεί και να νομιμοποιεί τη ροή των οικονομικών πόρων, με τον τρόπο που το έκανε και στην υπόλοιπη επαναστατημένη επικράτεια.

Το 1826 δημιουργήθηκε Διευθυντική Επιτροπή στην ανατολική Στερεά, προκειμένου να συνδράμει στη διοίκηση και την οικονομία του πολέμου, μεταξύ άλλων με την είσπραξη των δημοσίων προσόδων για τις ανάγκες του *Τακτικού* και εν γένει των στρατοπέδων.[782] Και η στρατιωτική κινητοποίηση εκεί συνδέθηκε με τη φορολόγηση (*Χάρτης* 5-8). Αποκορύφωμα των ενεργειών ανασυγκρότησης της επαναστατικής εξουσίας σ' αυτή την περιοχή ήταν οι νικηφόρες επιχειρήσεις του Καραϊσκάκη στην κεντρική Στερεά από τον Οκτώβρη του 1826 έως το Φεβρουάριο του 1827,[783] ωστόσο, μετά την πτώση της Αθήνας, η φορολόγηση ως μαζική διαδικασία επρόκειτο να φανεί εκ νέου από το 1830 (*Χάρτης* 5-12 έως *Χάρτης* 5-14).

---

[781]. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Υπομνήσεις : Ιστορικότροπα σημειώματα,* Αθήνα 2014, σ. 107-11.

[782]. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 184-186, 200-201.

[783]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 425 κ.ε.

ΧΑΡΤΗΣ 5-4

Φορολογική επικράτεια, 1822

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

ΧΑΡΤΗΣ 5-5

Φορολογική επικράτεια, 1823

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-6

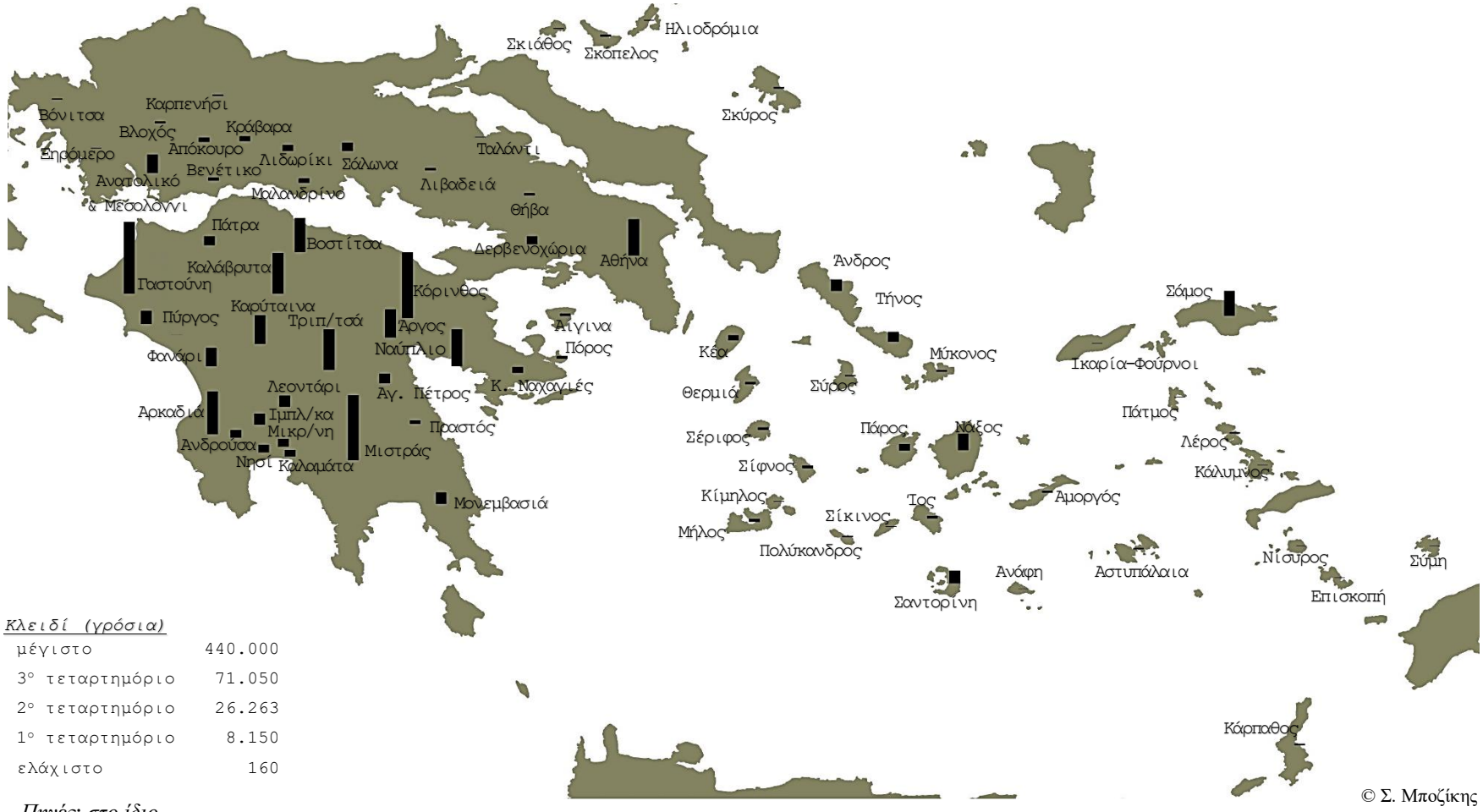
Φορολογική επικράτεια, 1824

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-7

Φορολογική επικράτεια, 1825

Κλειδί (γρόσια)

μέγιστο	440.000
3ο τεταρτημόριο	71.050
2ο τεταρτημόριο	26.263
1ο τεταρτημόριο	8.150
ελάχιστο	160

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-8

Φορολογική επικράτεια, 1826

Πηγές: *στο ίδιο.*

ΧΑΡΤΗΣ 5-9

Φορολογική επικράτεια, 1827

Κλειδί (γρόσια)

μέγιστο	138.050
3ο τεταρτημόριο	32.125
2ο τεταρτημόριο	14.000
1ο τεταρτημόριο	4.615
ελάχιστο	350

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-10

Φορολογική επικράτεια, 1828

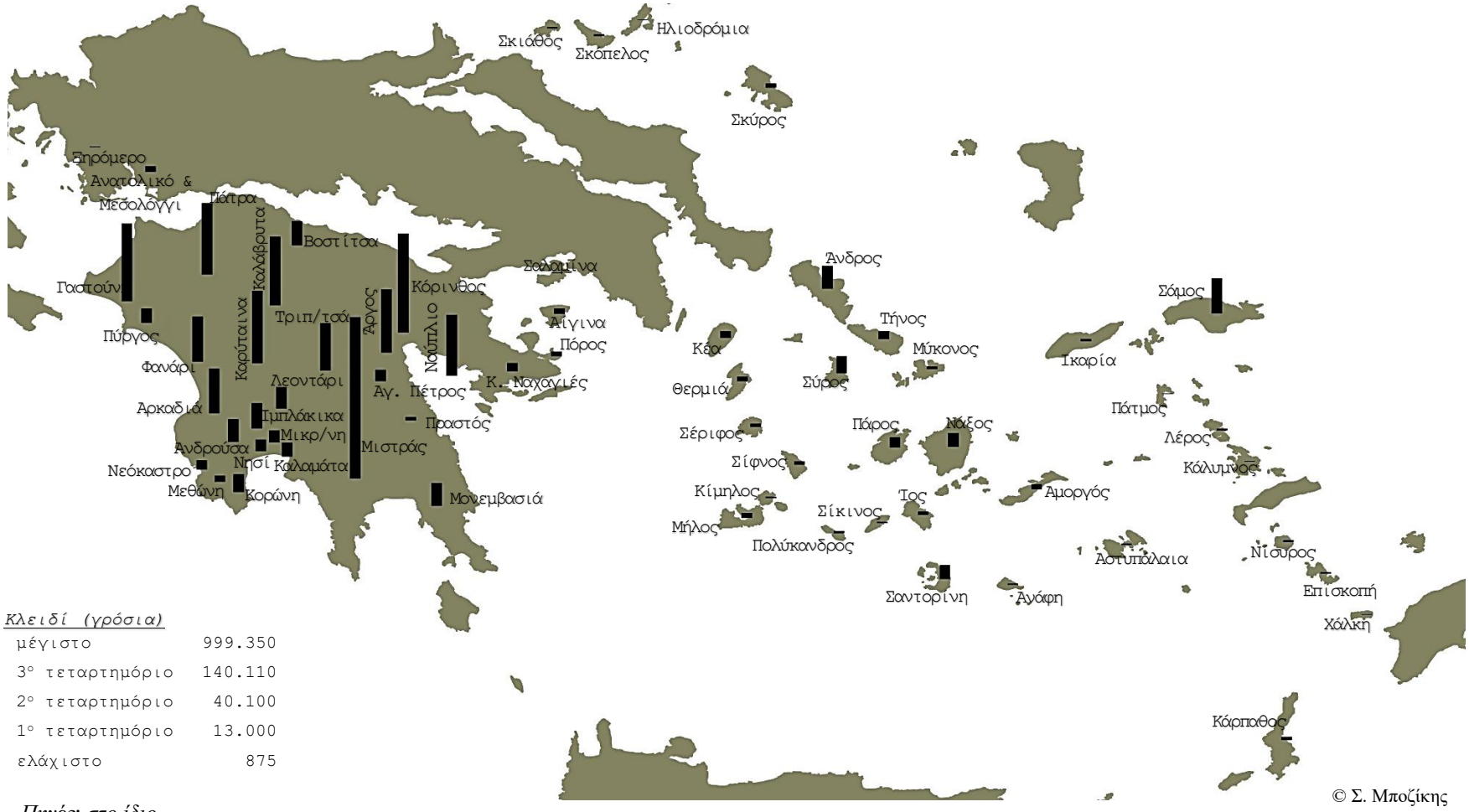

Κλειδί (γρόσια)	
μέγιστο	376.424
3ο τεταρτημόριο	63.208
2ο τεταρτημόριο	22.350
1ο τεταρτημόριο	9.000
ελάχιστο	2.000

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-11

Φορολογική επικράτεια, 1829

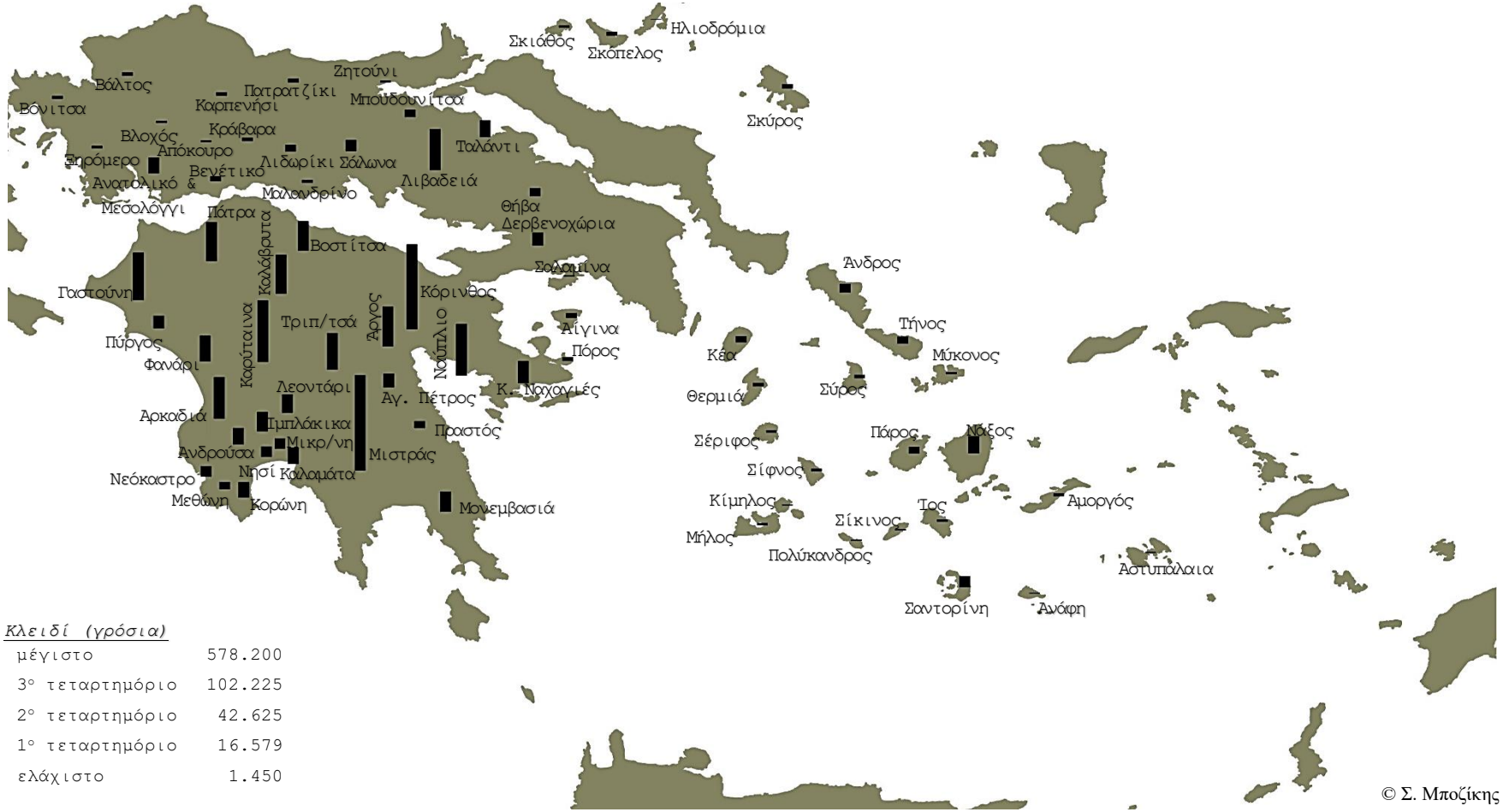

Κλειδί (γρόσια)	
μέγιστο	999.350
3ο τεταρτημόριο	140.110
2ο τεταρτημόριο	40.100
1ο τεταρτημόριο	13.000
ελάχιστο	875

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-12

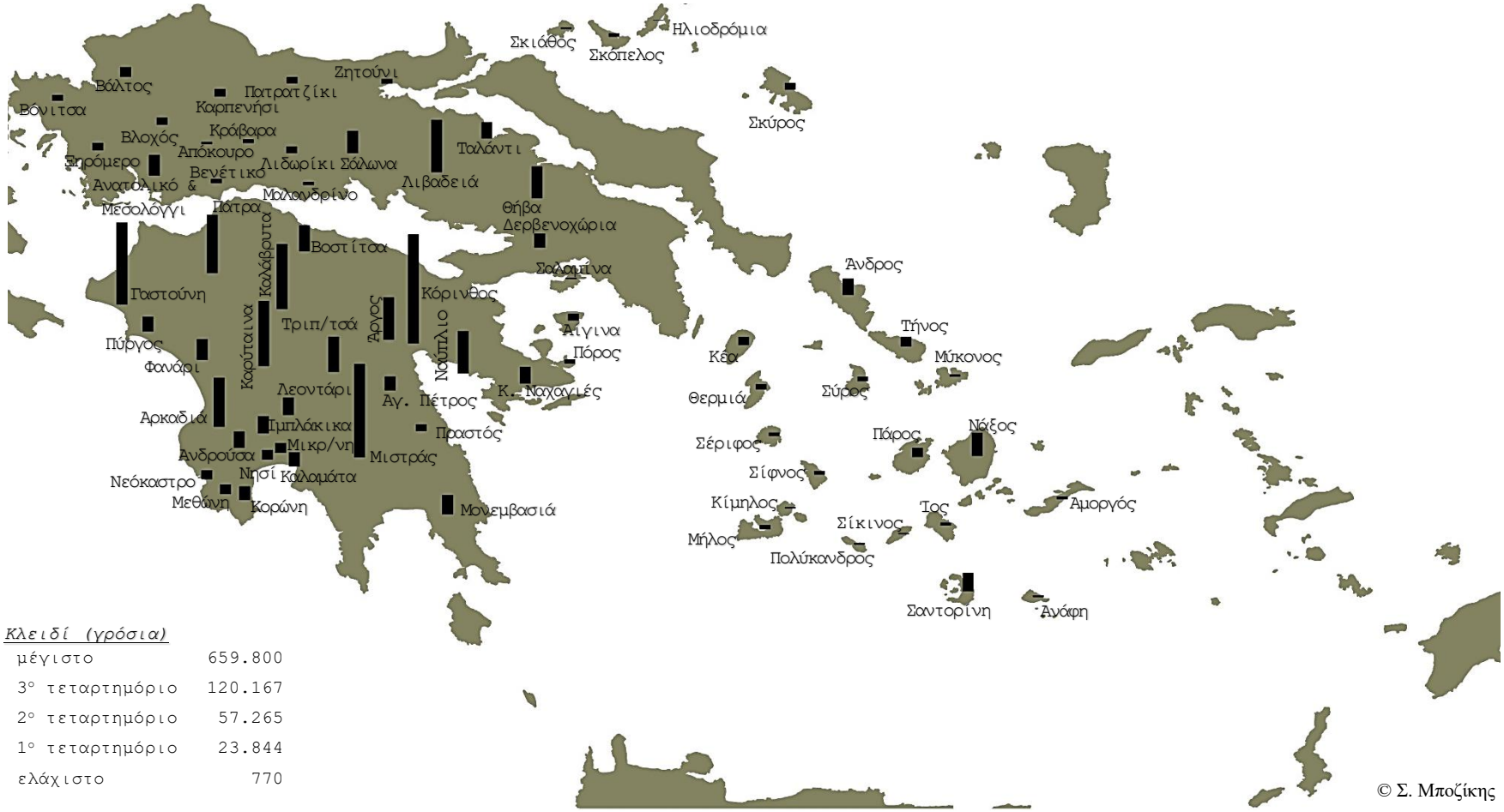
Φορολογική επικράτεια, 1830

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-13

Φορολογική επικράτεια, 1831

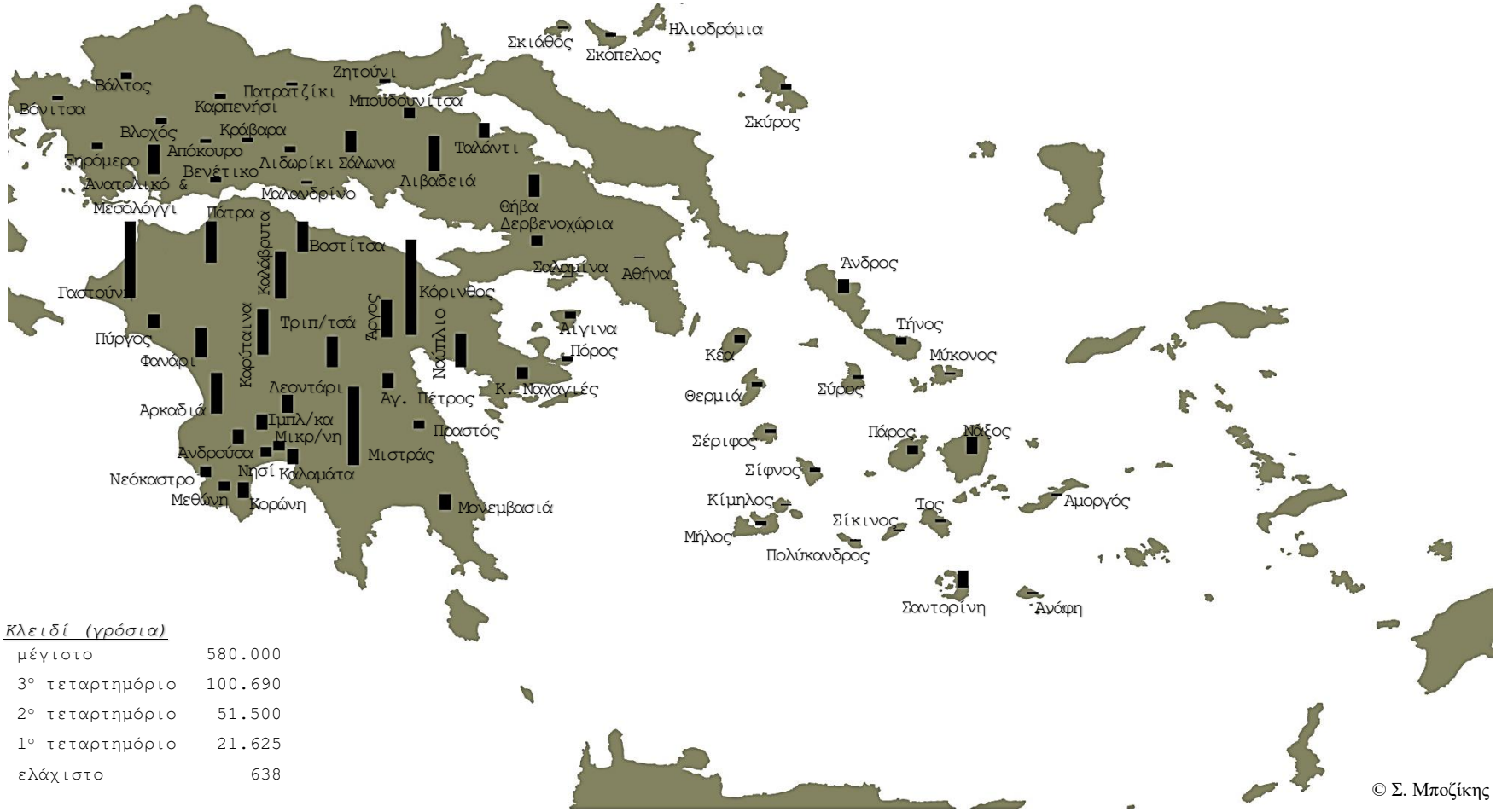

Κλειδί (γρόσια)	
μέγιστο	659.800
3ο τεταρτημόριο	120.167
2ο τεταρτημόριο	57.265
1ο τεταρτημόριο	23.844
ελάχιστο	770

Πηγές: *στο ίδιο*.

ΧΑΡΤΗΣ 5-14

Φορολογική επικράτεια, 1832

Κλειδί (γρόσια)	
μέγιστο	580.000
3ο τεταρτημόριο	100.690
2ο τεταρτημόριο	51.500
1ο τεταρτημόριο	21.625
ελάχιστο	638

Πηγές: *στο ίδιο*.

Εθνικές πρόσοδοι, η περίπτωση της Πελοποννήσου

Η Πελοπόννησος παρουσιάζει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ήταν στον πυρήνα των διεργασιών συγκρότησης πολιτικής εξουσίας με αποκορύφωμα τον Εμφύλιο. Έπειτα, η εισβολή του Ιμπραήμ, που έχει συνδεθεί με τη στρατιωτική υποχώρηση της Επανάστασης, συχνά μαζί με τον Εμφύλιο, θεωρείται ότι οροθετούν από κοινού μια φάση γενικής αποδιάρθρωσης από το 1824 έως το 1827. Όπως όμως θα δούμε, η χρονική διάταξη 1821–1823 φάση εδραίωσης, το διάστημα 1824–1827 φάση γενικής υποχώρησης και το 1828 ως τομή είναι μια υπεραπλουστευτική σύλληψη.

Το πρώτο εξάμηνο του 1822, με τη συνεργασία εθνικής Διοίκησης και Πελοποννησιακής Γερουσίας, είχε αρχίσει να στερεώνεται μια αρχική διακριτή επικράτεια, η οποία φορολογήθηκε σε θεαματικά μεγάλο βαθμό (*Χάρτης* 5-4).[784] Δεν απουσίαζαν ούτε οι αντιστάσεις ούτε οι προστριβές: στη Μεθώνη και στην Κορώνη οι καλλιεργητές προέβαλαν αντιστάσεις στην αναλογία τρία στα δέκα (τριτοδέκατο) στα εθνικά· στη Μονεμβασιά, όπως θα δούμε, υπήρχαν άλλες τοπικές διενέξεις. Η γενική εικόνα όμως δείχνει ότι η φορολόγηση εγκαταστάθηκε πολύ γρήγορα, κατά τη μετάβαση από το παλαιό στο νέο καθεστώς. Έπειτα, από τη νίκη των Ελλήνων επί του Δράμαλη έως τα μέσα του 1825, η Πελοπόννησος δεν απειλήθηκε ουσιαστικά. Έτσι, υπήρξαν προϋποθέσεις περαιτέρω ανάπτυξης της φορολογικής ικανότητας. Το 1823 οι ντόπιες οθωμανικές δυνάμεις ήταν περιορισμένες στα δύο από τα τρία Μεσσηνιακά

[784]. Εξουδετέρωση αρκετών οθωμανικών φρουρών, πορεία που οδήγησε στην κατάληψη της Τριπολιτσάς, υποχώρηση των Λαλαίων στο κάστρο της Πάτρας, παράδοση του Νεοκάστρου, ατελέσφορες αλλά διατηρήσιμες πολιορκίες της Μεθώνης και της Κορώνης, προσωρινός έλεγχος της Ακροκορίνθου κ.ά.

Ορισμένους προβληματισμούς θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε για τις προσόδους του Άργους και της Κορίνθου. Τον Ιούλιο (τον Αλωνάρη) ο Δράμαλης κινείται ανάμεσα στην Ακροκόρινθο, το Άργος και το Ναύπλιο. Γνωρίζουμε ότι αρχικά ο Δ. Τσόκρης κι έπειτα ο Θ. Κολοκοτρώνης εφάρμοσαν την τακτική της «καμένης γης», πυρπολώντας την αθέριστη σοδειά στον κάμπο του Άργους, *ΙΕΕ,* τ. ΙΒ΄, σ. 251· Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας*, ό.π., σ. 213-214, 220. Δεν είναι γνωστή όμως η έκταση αυτών των καταστροφών. Ίσως είχαν θεριστεί από τον Ιούνιο τα πρώιμα σιτηρά. Η διαφορετική κλίμακα ανάμεσα στην Κόρινθο και το Άργος ίσως επίσης έχει να κάνει με τη σύνθεση των καλλιεργειών: η σταφίδα στην Κόρινθο συλλεγόταν σε μεταγενέστερο χρόνο σε σχέση με τα σιτηρά που είχε ο κάμπος του Άργους. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, δεν ήταν μόνο αυτά τα προϊόντα που δεκατίζονταν, ενώ κάποια αστοχία, πιθανόν θα αναπροσάρμοζε τις επόμενες οφειλόμενες δόσεις του φορο-ενοικιαστή.

Τέλος, στην Τριπολιτσά το 1822, η ακριβής αιτία του κενού παραμένει ασαφής. Αποφασίστηκε κάποια φοροαπαλλαγή για ένα χρόνο έπειτα από τις καταστροφές κατά την κατάληψή της και την εξάπλωση επιδημιών (βλ. Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Α΄, σ. 267, 286) ή η έλλειψη τιμής για τις προσόδους της Τριπολιτσάς σχετίστηκε με το γεγονός ότι εκεί ήταν η έδρα της Πελοποννησιακής Γερουσίας, οπότε οι πρόσοδοι της επαρχίας έμειναν στο στενό έλεγχό της;

φρούρια και στην Πάτρα, ανεφοδιάζονταν από τη θάλασσα,[785] και δεν απειλούσαν παρά περιστασιακά τις γύρω περιοχές. Έτσι, οι λόγοι που καθόρισαν αυτό το διάστημα την εικόνα που έχουμε για τις προσόδους ήταν εσωτερικοί. Αν για ένα διάστημα, μετά τον Ιούλιο του 1822 διάφοροι λόγοι, είχαν οδηγήσει στην περιθωριοποίηση και την υποχώρηση της εθνικής Διοίκησης, όπως είχε διαμορφωθεί σε ομοσπονδιακή κατά κάποιο τρόπο βάση στην Α΄ Εθνοσυνέλευση,[786] νέες πρωτοβουλίες εκπορευόμενες μεταξύ άλλων από την Ύδρα έθεσαν δραστικότερα ζήτημα ανασυγκρότησης της μορφής της πολιτικής εξουσίας. Μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823), οι ισορροπίες αποδείχτηκαν θνησιγενείς με όρους οργάνωσης της εξουσίας. Από τα τέλη του 1823 έγιναν ξανά έντονες οι προστριβές και τη νέα χρονιά γενικεύτηκαν οι συγκρούσεις.

Σε κάθε περίπτωση όμως, το 1823, συλλέχτηκαν φόροι από περισσότερες επαρχίες και από περισσότερα εδάφη μέσα στις επαρχίες (*Χάρτης* 5-5). Σαφώς δεν έλειπαν οι αντιδράσεις και οι τοπικές διενέξεις κατά το δεύτερο μισό του 1823.[787] Δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς, αφού στο πλαίσιο των επαναστατικών συνθηκών αναδιατασσόταν ο τρόπος συγκρότησης συμμαχιών, διάσωσης ή επέκτασης των ρόλων, αναδυόταν ο χώρος του κράτους και την ίδια στιγμή, η εμφύλια σύγκρουση ήταν προ των πυλών. Με τους όρους του 1822, ο Σπηλιάδης έγραφε αφοριστικά — όντας γραμματέας της Πελοποννησιακής Γερουσίας— πως η κυβέρνηση ήθελε να συγκεντρώσει όλη τη δύναμη στα χέρια της· να ενεργεί άμεσα στις επαρχίες· να διαχειρίζεται απευθείας τις προσόδους κι όχι με τη διαμεσολάβηση των περιφερειακών Διοικήσεων.[788] Με τους όρους του 1823, που μέσα από αμοιβαίες προσαρμογές όσο

---

[785]. Αναλυτικότερα, ειδικά για την Πάτρα, βλ. Ειρήνη Καλογεροπουλου, «Ζητήματα ανεφοδιασμού και πειθαρχίας στο πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας (1821-1825): η μαρτυρία του στρατιωτικού διοικητή Γιουσούφ Μουχλίς πασά», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, ό.π., σ. 45-58.

[786]. Ο Θ. Κολοκοτρώνης είχε έρθει σε ρήξη με την Κυβέρνηση με αφορμή την στασιμότητα στην πολιορκία της Πάτρας και την εκστρατεία στη δυτική Στερεά, *ΙΕΕ,* τ. ΙΒ΄, σ. 221. Είχε συνάψει συμμαχία με την Πελοποννησιακή Γερουσία, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Στ΄, σ. 225-226. Και σε συνεργασία με άλλους στρατιωτικούς, αντιμετώπισαν επιτυχημένα το στρατό του Δράμαλη, διατηρώντας έπειτα για να διάστημα ηγετικό πολιτικό ρόλο, *στο ίδιο*, σ. 221.

[787]. Σε ορισμένες επαρχίες της κεντρικής και δυτικής Πελοποννήσου καταγράφονται περιστατικά διενέξεων με επίκεντρο τις προσόδους: αντιστάσεις στην Καρύταινα για την αναλογία *τρία εις τα δέκα* έναντι της προτιμότερης *δύο εις τα δέκα* (διπλοδέκατο), μαζί με άλλα επεισόδια τοπικών ανταγωνισμών σχετικά με τον έλεγχο των προσόδων (βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 267), τοπικές αντιδράσεις στην αποδοχή των ενοικιαστών στον Πύργο (Στάθης Κουτρουβίδης, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, ό.π., σ. 65-66, 118 κ.ε· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 318), στην Τριπολιτσά και αλλού για την αντιμετώπιση των οποίων υπήρχαν προσπάθειες να ρυθμιστούν κάπως τα πράγματα αλλά και σχέδια να αναλάβει εκτελεστική δύναμη, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 73.

[788]. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 304, 323.

και μέσα από προστριβές είχε πραγματοποιηθεί η κατάργηση των περιφερειακών Διοικήσεων και το αξίωμα του αρχιστράτηγου, η εθνική Διοίκηση βρέθηκε εγγύτερα στη μονοπώληση της φορολόγησης και της στρατολόγησης.

Έπειτα, το 1824 μειώθηκε ελαφρώς ο αριθμός των επαρχιών που φορολογήθηκαν σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Αλλά θα ήταν εσφαλμένο να αποδοθεί αυτή η συρρίκνωση αποκλειστικά στις εμφύλιες συγκρούσεις. Στην Πάτρα, η φορολόγηση αστόχησε, επειδή εχθρικά στρατεύματα προέβησαν σε αρκετές επιδρομές προς τα νοτιοδυτικά.[789] Στη Μάνη από την αρχή της Επανάστασης δεν καταβάλλονταν φόροι καθώς το καθεστώς ατέλειας είχε μεταγραφεί στις συνθήκες της Επανάστασης —η όξυνση αυτού του ζητήματος είναι γνωστή κατά την καποδιστριακή περίοδο.[790] Σ' άλλες περιοχές, αφενός στο κάστρο της Μονεμβασιάς και στον κάμπο του Έλους, αφετέρου στα κάστρα της Μεσσηνίας, η μη φορολόγησή τους είχε να κάνει με το συνδυασμό των εμφύλιων συγκρούσεων, του πρωτεύοντος ρόλου που διεκδικούσαν εκεί πολεμικές πατριές της Μάνης[791] και κατά περίπτωση με την παρουσία άλλων μη γηγενών ένοπλων σωμάτων.[792]

---

[789]. Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, ό.π., σ. 162.

[790]. Αυτή η περιοχή όντας και πριν έξω από το σύστημα των καζάδων του Μοριά, οι οποίοι ήταν συνυφασμένοι με την κατανομή των φόρων, εξακολούθησε για όλη τη δεκαετία να είναι σε καθεστώς ατέλειας.

[791]. Βλ. σχετικά, Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί*, ό.π., σ. 249. Οι απεσταλμένοι επιστάτες της Διοίκησης έγραφαν: δεν ημπορέσαμεν να κατορθώσωμεν τίποτες (…) ηύραμε όλα τα χωριά της επαρχίας πιασμένα από μανιάτες, και εάν είναι και κανένας αγοραστής από τας καταχρήσεις αυτών, φοβούμενος δε βάζει χέρι να αγοράση (…). Μανιάτες, έφοροι και μερικοί χωριάτες έγιναν ένα. Και στην ίδια κατεύθυνση: «Με μεγάλην του έκπληξιν το Μινιστέριον των εσωτερικών μανθάνει ότι Μανιαται, χωρίς είδησιν της Διοικήσεως, ηθέλησαν να σφετερισθώσιν ως ιδιοκτησίαν των το κατά την επαρχίαν του Μιστρά Έλος ομού με άλλα τινά χωρία, καθώς ακόμη και όλην σχεδόν της Μονεμβασίας την επαρχίαν», *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 409-410.

Ανάλογοι ανταγωνισμοί εκδηλώθηκαν στον έλεγχο του κάστρου της Μονεμβασιάς. Ως προς το ζήτημα των κτημάτων, από τη μια ήταν οι κάτοικοι του Μιστρά τους οποίους, μαζί με την Κυβέρνηση, εκπροσωπούσε ο Γιατράκος, ο επίσκοπος Βρεσθένης κ.ά· και από την άλλη ήταν οι κάτοικοι του Έλους μαζί με Μανιάτες, *Αρχείον Τζωρτζάκη – Γρηγοράκη : Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα Μάνης (1810-1835)*, επιμ. Απόστολος Δασκαλάκης, Αθήνα 1976, σ. 146-165. Αυτό το ανταγωνιστικό κλίμα στοιχήθηκε έπειτα στα αντίστοιχα στρατόπεδα που πήραν μέρος στον Εμφύλιο. Ο Σπηλιάδης έγραφε τότε: «έως τέσσαρες χιλιάδες [Μανιάτες], εκτός των οπαδών του Μούρτζινου, του Βοϊδή και του Ντζιανετάκη, εκινήθησαν κατά μεσούντα τον απρίλιον εις Μονεμβασίαν και κατεκυρίευσαν την επαρχίαν», Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 465· Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 65· *Αρχείον Τζωρτζάκη – Γρηγοράκη*, ό.π., σ. 184-185.

[792]. Το χειμώνα του 1824, είχε πραγματοποιηθεί μια ανεπιτυχής προσπάθεια ενάντια στην Κορώνη με πρωτεργάτες τους Μαυρομιχαλαίους, βούλγαρους υπό τις οδηγίες του Κ. Σέρβου και Ρουμελιώτες υπό το Θ. Γρίβα. Απουσίαζαν δηλαδή γηγενή ισχυρά «άρματα». Ένας από τους κυριότερους αρχηγούς της Τριφυλίας που δρούσαν και προς την περιοχή των Μεσσηνιακών κάστρων, ο Μήτρος Αναστασόπουλος ήταν Κολοκοτρωνικός. Μ' αυτόν ήταν και ο Αθανάσιος Γρηγοριάδης από την περιοχή.

Το 1822 δεν είχαν ελεγχθεί οι πρόσοδοι στη Μονεμβασιά. Για ένα διάστημα μέσα στο 1823 αποκαταστάθηκε εκεί ένας στοιχειώδης κυβερνητικός έλεγχος. Αλλά από το καλοκαίρι του ίδιου έτους η περιοχή του Έλους είχε καταστεί ξανά θέατρο ανταγωνισμών με αντικείμενο τα εθνικά κτήματα της περιοχής. Έτσι τη νέα χρονιά η φορολόγησή της απέτυχε εκ νέου. Στην άλλη πλευρά της νότιας Πελοποννήσου, η δυσκολία να φορολογηθούν οι επαρχίες της άνω (ορεινής) Μεσσηνίας το 1824 πρέπει να οφειλόταν σε αντικυβερνητικές ενέργειες που είχαν υποκινηθεί από τους Μαυρομιχαλαίους.[793] Πάντως, στα τέλη Απρίλη του 1824, η κυβέρνηση προσπάθησε να αποκαταστήσει την τάξη με την αποστολή ειδικής επιτροπής στην περιοχή (Παπαφλέσας, Γ. Καλαράς, Δ. Καλαμαριώτης), αφού ακόμη τότε σε αρκετές επαρχίες, ανάμεσα σ' αυτές το Νεόκαστρο, η Μεθώνη και η Κορώνη, δεν είχαν οριστεί δημοπρατικές επιτροπές «εξαιτίας της διχόνοιας και της πολιτικής ανωμαλίας».[794]

Συνοψίζοντας, η δεύτερη φάση του Εμφυλίου πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1824. Η πρώτη φάση από την άλλη είχε κλιμακωθεί μερικούς μήνες νωρίτερα, στις αρχές της άνοιξης. Αλλά, καμία από τις δύο δεν ακύρωσε τη φορολόγηση της πλειονότητας των επαρχιών της Πελοποννήσου, με εξαίρεση τέσσερις στο νότιο άκρο και την επαρχία Πραστού.[795] Η επικράτηση των κυβερνητικών τους έδωσε την ευκαιρία να φορολογήσουν τις περισσότερες περιοχές της Πελοποννήσου (*Χάρτης* 5-6). Τόσο τις περιοχές που ήλεγχαν από την αρχή όσο και εκείνες που είχαν στασιάσει. Στις επαρχίες που είχε επιρροή η πλευρά Κολοκοτρώνη – Δεληγιάννη, στην Καρύταινα, το Λεοντάρι, το Φανάρι κ.α., τα μεγέθη ήταν ελαφρώς χαμηλότερα, όχι όμως δραματικά μειωμένα σε σχέση με τις προηγούμενες χρονιές. Τέλος, η μικρή υποχώρηση στον αριθμό των επαρχιών που φορολογήθηκαν νομίζω ότι αντισταθμίστηκε από την ενίσχυση της αρμοδιότητας της εθνικής Διοίκησης να φορολογεί και την ήττα των δυνάμεων που εκπροσωπούσαν την αμφισβήτηση του μονοπωλίου της.

Το 1825 οι πρόσοδοι πουλήθηκαν σε δημοπρασίες κατά τα τέλη του Μάρτη σε υψηλότερες τιμές σε σχέση με τα προηγούμενα έτη και σχεδόν σ' όλες τις επαρχίες,

---

[793]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 332.

[794]. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *ό.π.*, σ. 263.

[795]. Αλλεπάλληλες συγχωνεύσεις και διαιρέσεις με την επαρχία του Αγ. Πέτρου, οι οποίες είχαν να κάνουν με το συσχετισμό δύναμης ανάμεσα στις τοπικές ομάδες ισχύος και τοπικές έριδες που κλιμακώθηκαν στο Εμφύλιο πρέπει να συνέβαλαν στη δυσκολία φορολόγησης αυτής της επαρχίας, βλ. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 418· *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 333.

αναλογικά, με βάση το μέγεθός τους. Στις μικρές σ' έκταση επαρχίες (Νησί, Μικρομάνη, Ιμπλάκικα, Αγ. Πέτρος, Πραστός κ.α.) οι τιμές των προσόδων είχαν διαμορφωθεί σε χαμηλά επίπεδα, ενώ σ' άλλες, γνωστές για την έκταση και το μέγεθος των πεδινών εδαφών που είχαν, η συμβολή ήταν υψηλότερη (Μιστράς, Κόρινθος, Γαστούνη) —στην Πάτρα το χαμηλό μέγεθος σχετίζεται με το γεγονός ότι ένα μέρος της τελούσε υπό οθωμανικό έλεγχο (*Χάρτης* 5-7). Η απόβαση του Ιμπραήμ στη Μεσσηνία αποστέρησε άμεσα τη δυνατότητα φορολόγησης των γύρω επαρχιών ίσως και κάποιων ακόμα,[796] αλλά η κυριαρχία του ήταν συνυφασμένη με την κίνηση των στρατευμάτων του. Όπως έχει σημειωθεί, «ήταν κύριος μόνο των σημείων που κατείχε ο στρατός του κάθε συγκεκριμένη στιγμή»,[797] και απ' αυτή την άποψη δεν πρέπει να αποδιάρθρωσε ευρέως το φορολογικό μηχανισμό.

Ενώ το 1825 διευρύνθηκε η δυνατότητα της Διοίκησης να φορολογεί, περιορίστηκε εκ νέου το 1826, αλλά επεκτάθηκε ξανά το 1827 (*Χάρτης* 5-7 έως *Χάρτης* 5-9). Πρόκειται για ένα χρονικό διάστημα που η προσπάθεια άμυνας και η οργάνωση της αντεπίθεσης των Ελλήνων εξέφρασε διαθέσεις διαμόρφωσης καλύτερων όρων, καθώς είχε καταστεί φανερό, με την αναθέρμανση του φιλελληνισμού (έπειτα από την πτώση του Μεσολογγίου) και με το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης (4.4.1826), ότι το ελληνικό ζήτημα είχε μπει σε μια τροχιά διεθνούς διαιτησίας. Ο Ιμπραήμ, μετά την πτώση του Μεσολογγίου είχε γυρίσει στην Πελοπόννησο προβαίνοντας σ' ορισμένες επιχειρήσεις. Κάποιες είχαν θετική έκβαση για την ελληνική πλευρά.[798] Σ' αυτές τις συνθήκες, η φορολόγηση περιορίστηκε στις επαρχίες της ανατολικής Πελοποννήσου. Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης αντιστοιχούσε στο ⅓ των φόρων

[796]. Μέχρι το Μάη ο Ιμπραήμ έχει κυριέψει τον κάμπο της Καλαμάτας και κάνει επιδρομές στην Τριφυλία. Ανεβαίνει στην Τριπολιτσά, προκαλεί καταστροφές στο Λεβίδι και στα Λαγκάδια, καίει γεννήματα στο Άργος και οπισθοχωρεί στην Τριπολιτσά. Το Αύγουστο είχαν οι Έλληνες κάποιες μικρές νίκες (Πιάνα, Ντάβια) έπειτα από τις πρώτες αντιστάσεις που είχαν προβάλει στην αρχή της άνοιξης. Αλλά, με το δεδομένο ότι η κυριαρχία του Ιμπραήμ ήταν ανάλογη της κίνησης των στρατευμάτων του, δεχόμαστε με επιφυλάξεις τα στοιχεία της πηγής. Άλλωστε, επειδή τα κατάστιχα της Λογιστικής Επιτροπής αργότερα και η κριτική της ήταν αρκετά αυστηρή στην οικονομική διαχείριση που έκαναν οι κυβερνήσεις από το 1822 έως το 1827, αν δεν είχε γίνει καθόλου συλλογή προσόδων στις επαρχίες που πέρασε κάποια στιγμή ο Ιμπραήμ τότε το πιθανότερο είναι πως δεν θα τις είχαν καταχωρίσει.

[797]. John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 56.

[798]. Πέρασε από τα Καλάβρυτα, την Τριπολιτσά, τη Μεθώνη· αφού είχε μια ήττα στη Μάνη, επέστρεψε στην Τριπολιτσά και διέσπειρε τα στρατεύματα στην Πελοπόννησο. Τον Αύγουστο έχασε άλλη μια φορά στο Μιστρά κινήθηκε πάλι ενάντια στη Μάνη χωρίς αποτέλεσμα, οπότε γύρισε πίσω στην Τριπολιτσά.

του 1822, χαμηλό μεν, αλλά σε κάθε περίπτωση δηλωτικό ως προς τη διατήρηση της επαναστατικής εξουσίας εκεί καθώς και στα νησιά του Αιγαίου.

Οι επαναστατημένοι Έλληνες, βλέποντας ότι υπήρχε διεθνής δραστηριότητα για το ελληνικό ζήτημα, συνέχισαν να επιχειρούν προκειμένου να διαμορφώσουν ευνοϊκότερους όρους: το χειμώνα του 1826 – 1827 στη Στερεά με τις επιχειρήσεις του Καραϊσκάκη παρά την πτώση της Αθήνας, και αργότερα, στα μέσα του 1827, με την υπό τον Θ. Κολοκοτρώνη αντεπίθεση στην Πελοπόννησο. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, το καλοκαίρι του 1827, η ελληνική πλευρά κατόρθωσε αλλού να εκμισθώσει προσόδους και αλλού να συλλέξει σοδειές, αμφότερα σε περισσότερες επαρχίες της Πελοποννήσου σε σχέση με το 1826 (*Χάρτης* 5-8 και *Χάρτης* 5-9).

Η αντεπίθεση των Ελλήνων είναι προφανές ότι είχε αρχίσει να αποδίδει, πριν γίνει γνωστή η υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου και πριν τις εξελίξεις που οδήγησαν στη ναυμαχία του Ναβαρίνου.[799] Στις χερσαίες περιοχές, τα στρατεύματα του Ιμπραήμ, έχοντας ελλείψεις σε εφόδια, καθώς είχαν κλιμακωθεί οι ναυτικοί αποκλεισμοί, αναγκάζονταν να απομακρύνονται από τις βάσεις τους με αποτέλεσμα να είναι πιο ευάλωτα. Κατά το Σεπτέμβρη είχαν περιοριστεί στα μεσσηνιακά φρούρια.[800] Στο μεταξύ η ελληνική πλευρά είχε επεκτείνει τη φορολόγηση σ' αρκετές περιοχές, ενίοτε κι ανάμεσα στις γραμμές του Ιμπραήμ και οι φόροι που μαζεύτηκαν το 1827 στην Πελοπόννησο ήταν περισσότεροι από το προηγούμενο έτος. Δεδομένων των συνθηκών όμως, έχει ενδιαφέρον ότι από το 1822 αρχίζει να καθίσταται ορατή η δημοσιονομική λειτουργία, σαφώς με διακυμάνσεις, αλλά σε κάθε περίπτωση με τάσεις σταθεροποίησης και διεύρυνσης έως το 1825 (*Διάγραμμα* 5-2).

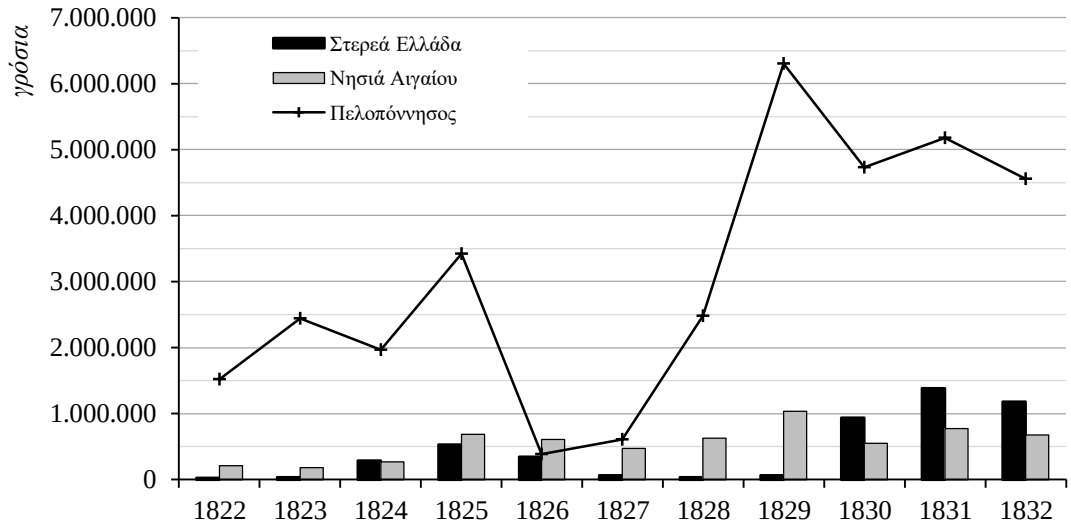
[799]. Το Απρίλη του '27 ο Ιμπραήμ κινείται προς τη Γαστούνη. Προσκυνά ο Νενέκος στην Πάτρα. Αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσεται καλά κι ο ανταρτοπόλεμος που κάνει η ελληνική πλευρά με επικεφαλής τον Κολοκοτρώνη. Στα τέλη Ιουνίου στις επαρχίες Βοστίτσας, Καρύταινας είχαν συγκεντρωθεί 5.000 ένοπλοι Έλληνες, Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 418. Κερδίζουν μια μάχη στα Καλάβρυτα τον Ιούνιο. Μέχρι τον Αύγουστο καταστέλλουν το προσκύνημα στη βόρεια Πελοπόννησο.

Η στρατηγική «φωτιά και τσεκούρι» αποδίδει καρπούς. Τον Αύγουστο αποκρούστηκαν οριστικά οι εχθρικές στη Βοστίτσα από τον Πλαπούτα. Πετμεζάς, Μελετόπουλος, Πλαπούτας κ.α. κινούνται στα Καλάβρυτα. Ο Γενναίος με το Ν. Φραγκάκη δρουν ανάμεσα στην Ανδρίτσαινα, το Λάλα και τον Πύργο. Τα στρατόπεδα του Αγ. Βλάση (Φανάρι) και της Βοτσίτσας ενισχύονται από τις εθνικές προσόδους των εκεί επαρχιών βλ. Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 421. Στα τέλη του Ιούλη ο Νοταράς και ο Νικηταράς διατηρούν σε μια πολεμική κινητικότητα τη Μικρομάνη και άλλες περιοχές της Μεσσηνίας. Οι καταστροφές (οι κοπές δέντρων) στη Μεσσηνία έγιναν αργότερα Σεπτέμβρη και Οκτώβρη, *στο ίδιο*, σ. 427-429.

[800]. Douglas Dakin, *ό.π.*, σ. 274-276, 291 (στις πεδιάδες της Γαστούνης δρούσαν εχθρικές μονάδες ιππικού το φθινόπωρο).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-2

Συνολικές πρόσοδοι Πελοποννήσου, πλην τελωνειακών τελών, 1822-1832

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

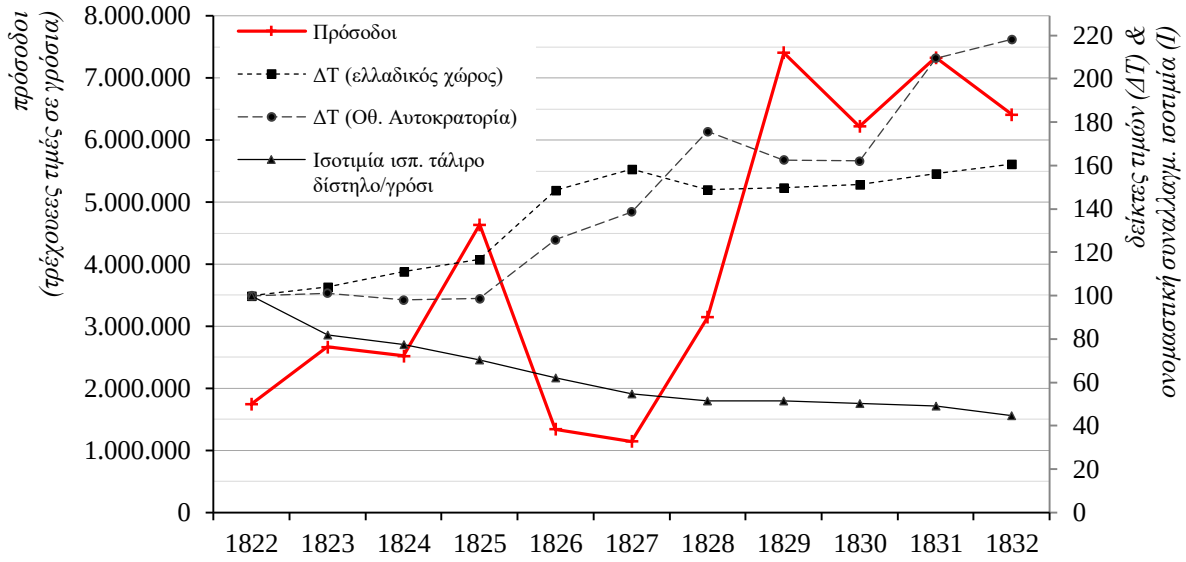
Συνοψίζοντας, λοιπόν, στις αρχές του 1822 εθνική Διοίκηση και Πελοποννησιακή Γερουσία διαφιλονικούσαν ευθέως ή πλαγίως για την πρωτοκαθεδρία, ωστόσο συνεργάστηκαν, κατορθώνοντας να φορολογήσουν τις επαρχίες που ήταν υπό τον έλεγχο της ελληνικής πλευράς. Το 1823 η φορολόγηση επεκτάθηκε, αλλά με την κατάργηση των περιφερειακών Διοικήσεων στη Β΄ Εθνοσυνέλευση η ίδια η εθνική Διοίκηση κατέστη αντικείμενο διένεξης. Ακολουθούν οι δύο φάσεις Εμφυλίου το 1824, εξέλιξη διόλου άσχετη από το ζήτημα του ελέγχου προσόδων από τις οποίες εξαρτιόταν η ικανότητα στρατολόγησης και συνεπώς η ισχύς. Τότε η φορολόγηση των επαρχιών παρουσιάζει μόνο μικρή κάμψη και τον επόμενο χρόνο φτάνει στο μέγιστο σημείο της από την έναρξη της Επανάστασης. Το 1826 περιορίζεται στο ανατολικό άκρο της Πελοποννήσου, αλλά δεν εξαφανίζεται και το 1827 εξαπλώθηκε ξανά σε αρκετές επαρχίες, ισχυρή ένδειξη της επιτυχίας της αντεπίθεσης των Ελλήνων στον Ιμπραήμ.

Έπειτα, επί Καποδίστρια η φορολόγηση από γεωγραφική άποψη, επεκτάθηκε περαιτέρω στην Πελοπόννησο και το Αιγαίο (*Χάρτης* 5-10), βελτιώθηκε ως προς τις αποδόσεις, ιδίως το 1829 που κορυφώθηκε η δύναμη της κυβέρνησης (*Χάρτης* 5-11). Αλλά από το 1830 δεν άργησε να προσαρμοστεί στα νέα εδαφικά δεδομένα (*Χάρτης* 5-12): αφενός με τον περιορισμό στις Κυκλάδες και τις βόρειες Σποράδες στο Αιγαίο,

αφετέρου με την επέκταση της φορολόγησης στη Στερεά Ελλάδα μαζί με την εγκατάσταση επίσημων διοικητικών αρχών. Έτσι αυτή η κατάσταση διατηρήθηκε τα επόμενα χρόνια παρά τις επιμέρους διακυμάνσεις (*Χάρτης* 5-13 και *Χάρτης* 5-14).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-3

Συνολικές πρόσοδοι επικράτειας, πλην τελωνειακών τελών, 1822-1832

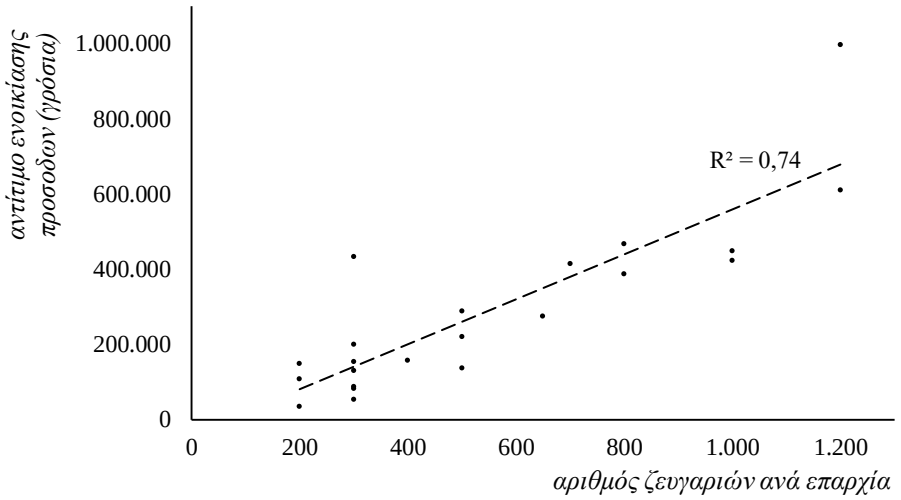
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304. *Παράρτημα* 5.4

Η πορεία φυσικά των εσόδων στο διάστημα 1822-1832, κατά τα πρώτα οκτώ έτη, διαμορφώθηκε από τις εδαφικές μεταβολές, την εκάστοτε διεύρυνση ή συρρίκνωση των εδαφών. Στην πορεία ωστόσο των μεγεθών σε τρέχουσες τιμές, οφείλουμε να συμπεριλάβουμε την εικόνα που απορρέει από την υποτίμηση του νομίσματος (εδώ σε μια ενδεικτική σύγκριση με ισπανικό δίστηλο), ή διαφορετικά την πορεία που είχαν οι τιμές ενδεικτικών προϊόντων (αραποσίτι, κριθάρι, σιτάρι, όσπρια, λάδι, ρύζι, ελιές, κ.ά.) που απάρτιζαν τις προσόδους (*Διάγραμμα* 5-3). Επρόκειτο για δύο μεταβλητές αντίστροφα κινούμενες με την ίδια περίπου δυναμική. Εν γένει οι τιμές στην οθωμανική αυτοκρατορία είχαν αυξητική πορεία και από στοιχεία που συγκεντρώθηκαν για τον επαναστατημένο χώρο, η αύξηση αυτή ήταν πιο γοργή εδώ λόγω του πολέμου, ενώ αργότερα, από το 1828, κατέστη πιο ομαλή. Από την άλλη είναι γνωστή η υποτίμηση του γροσιού ως προς τα ευρωπαϊκά νομίσματα. Εκτός όμως από την πορεία των παραπάνω μεταβλητών μια προσπάθεια αξιολόγησης των τιμών με τις οποίες διατέθηκαν οι πρόσοδοι κατά την επαναστατική δεκαετία, δε θα μπορούσε

να παραλείψει ότι οι υποψήφιοι φορο-ενοικιαστές πρέπει να λάμβαναν υπόψη τους, έστω σε αδρές γραμμές, την έκταση των επαρχιών και, αν ήταν δυνατό, το μέγεθος των καλλιεργημένων εδαφών (*Διάγραμμα* 5-4). Δεν επεκταθήκαμε στη σημασία που είχε στη διαμόρφωση της τιμής των φορολογικών προσόδων ο ανταγωνισμός στις δημοπρασίες, μελλοντικά όμως απαιτείται να ληφθεί υπόψη αυτή η πλευρά.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-4

Συσχετισμός προσόδων (αντιτίμου ενοικ. προσόδων) – έκτασης επαρχιών, Πελοπόννησος 1829

Πηγές: ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 305, έγγρ. 2, φάκ. 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

Πέρα όμως από τους άλλους παράγοντες που επηρέαζαν τις τιμές των προσόδων, αν οφείλουμε σε κάτι να επιμείνουμε καταληκτικά, είναι ότι από το 1822 στο 1825, η συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας που συντελείται είχε θετικό αντίκτυπο στα έσοδα και ότι το διάστημα από το τέλος του 1826 έως τον Ιούλιο του 1827 εκδηλώθηκε μια καθαρή αντιστροφή της υποχώρησης. Πέρα όμως από τις καμπές (1825, 1829) που υποδηλώνουν και τα ανώτατα όρια της πολιτικής εξουσίας σε κάθε περίοδο πριν και μετά το 1828, οφείλουμε νομίζω να σκεφτούμε το χρονικό διάστημα που μας απασχόλησε εδώ, ως μια διαδικασία ανατροπής της οθωμανικής κυριαρχίας και συγκρότησης νεοτερικού εθνικού κράτους, ως ένα φαινόμενο ταυτόχρονα ανατρεπτικό κι εξουσιαστικό, άλλωστε αυτό είναι μια επανάσταση.

Τελωνειακά και δημόσια νομήματα

Μια διαφορετική πτυχή των δημοσίων εσόδων ήταν τα διάφορα εμπορικά τέλη και ποικίλες άλλες εγκατεστημένες μα εντατικές πηγές εισοδήματος. Αν υπάρχει ένας λόγος να μην παραλείψουμε μια σύντομη αναφορά σ' αυτά είναι επειδή φανερώνουν ότι έστω σ' ένα μικρό βαθμό, υπήρχαν δυνατότητες φορολόγησης σε πηγές διαφορετικές από τη γη και την παραγωγή που απέρρεε απ' αυτήν. Επιπρόσθετα, η περίπτωση των τελωνειακών εν πολλοίς τελών, αποτελούσε μια πιο δύσκολη μορφή φορολόγησης, που απαιτούσε διαφορετικές υποδομές.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-5

Ποικίλα τελωνειακά τέλη, 1822-1830

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

Δεν θα επεκταθούμε εδώ στο καθεστώς και στους συντελεστές φορολόγησης, αλλά κυρίως σε ορισμένα ενδεικτικά μεγέθη. Ας σημειωθεί αρχικά ότι, όπως στις γεωργικές προσόδους έτσι και σ' αυτήν την περίπτωση, τα τέλη εκχωρούνταν έναντι ενός αντιτίμου σε φορο-ενοικιαστές. Στην κατηγορία των παραπάνω προσόδων περιλαμβάνονται σποραδικά στοιχεία για τη δογάνα, δασμούς για λίγους μήνες το 1823[801] και εκ νέου από τα τέλη του 1827, διαμετακομιστικά, λιμεναρχικά,

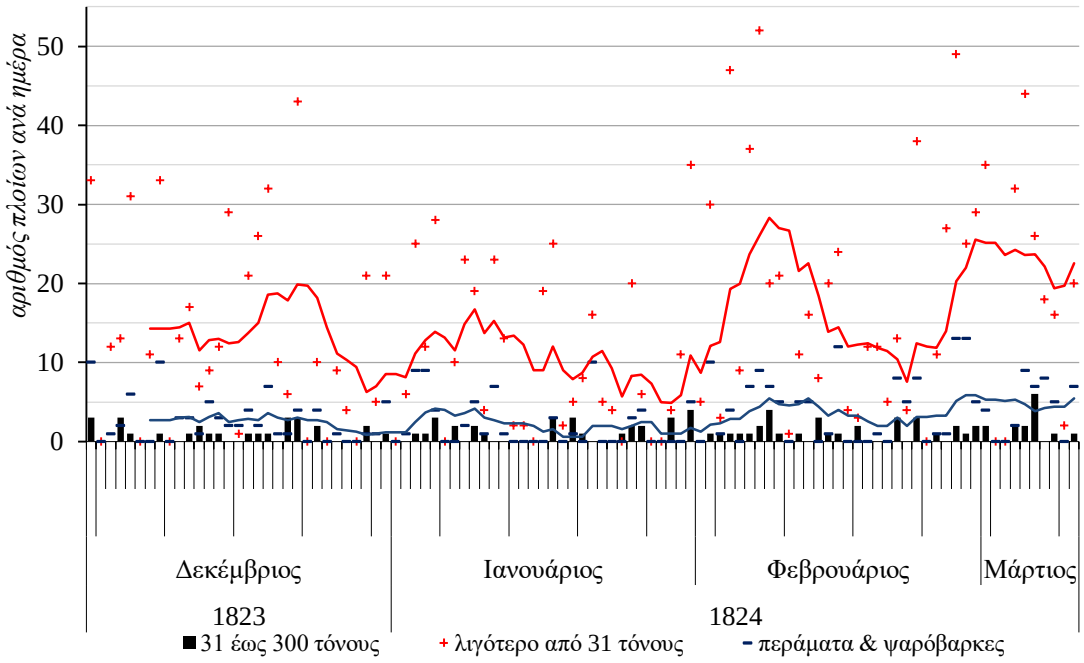
[801]. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 81.

αστυνομικά, ζύγι (δημόσιος στατήρας), υγειονομικά, αποθηκευτικά και διπλώματα εμπορικών πλοίων.

Με βάση, λοιπόν, σποραδικά στοιχεία έχει ενδιαφέρον ότι καταγράφονται τέτοια έσοδα σε μια τάξη μεγέθους έως 700.000 γρ. (*Διάγραμμα* 5-5). Στην καλύτερη χρονιά, το 1825, αυτό αντιστοιχούσε στο 12% των συνολικών τακτικών εσόδων. Η συμμετοχή ήταν μικρή, αλλά όχι αμελητέα ειδικά κατά το 1826 και 1827, που λόγω των πιέσεων που υφίστατο η Πελοπόννησος, είχε γίνει προσπάθεια να επεκταθούν τα έσοδα από τις παραπάνω πηγές, οι οποίες είχαν ως βάση εμπορικούς κόμβους στο Αιγαίο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-6

Κυλιόμενος μέσος 7 ημερών κίνησης πλοίων έως 31 τόνους και άλλων μικρών σκαφών, σε σχέση με την κίνηση μεγαλύτερων πλοίων, τελωνείο Σύρου, Δεκ. 1823 – Μάρτιος 1824

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 24.

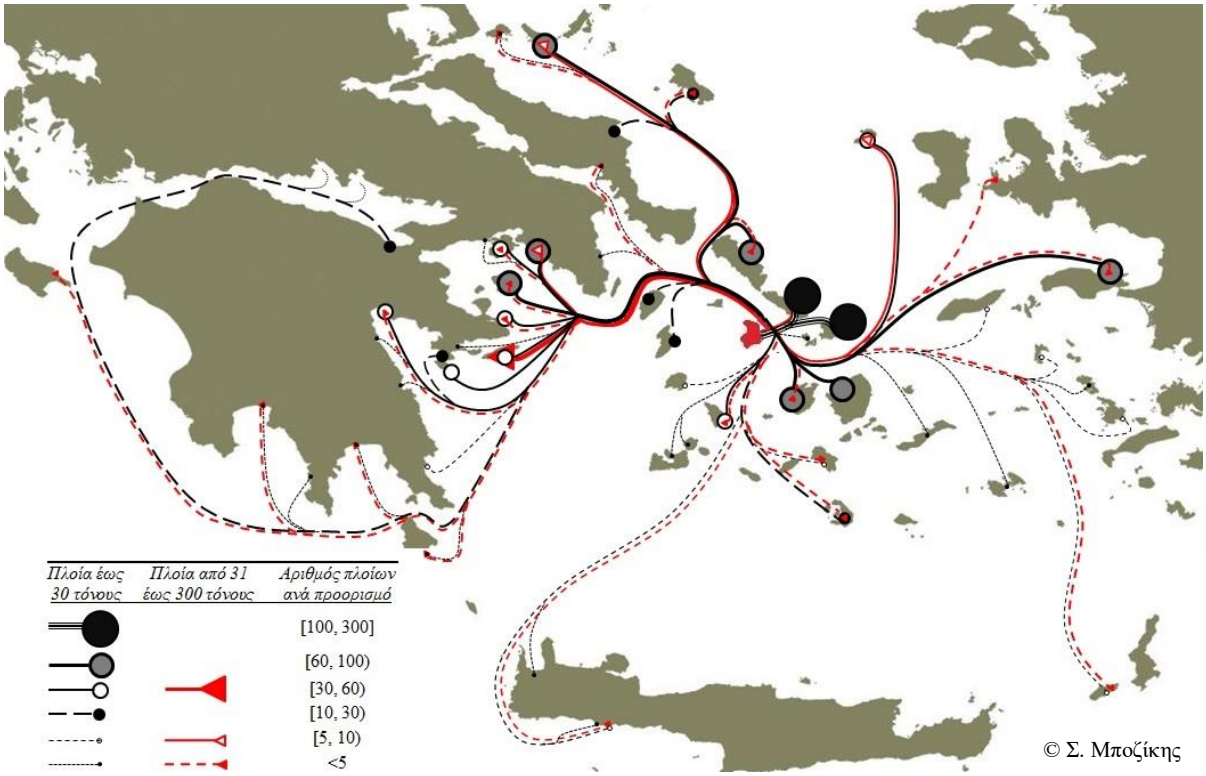
Φυσικά, τα μεγέθη στο εμπόριο ήταν τέτοια που επέτρεπαν αυτή τη διεύρυνση.[802] Από ένα ενδεικτικό δείγμα σχετικό με την εμπορική κίνηση (*Διάγραμμα* 5-6) —εν προκειμένω 1.894 αναχωρήσεις πλοίων σε διάστημα 101 ημερών από την 1η Δεκεμβρίου του 1823 έως τη 10η Μαρτίου του 1824, οι οποίες έμμεσα προκύπτει ότι

[802]. Βλ. εν γένει Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821 : Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, 2013.

ήταν μάλλον από την Ερμούπολη— συνάγουμε ένα πιθανό μοτίβο: το εμπόρευμα από πολύ μεγάλα πλοία, άνω των 31 τόνων, διαχέεται σ' άλλα μικρότερα ή σε πολύ μικρά, προκειμένου να κυκλοφορήσει σε περιφερειακούς και τοπικούς εμπορικούς κόμβους ή σ' ένα παράκτιο πήγαινε-έλα στα πολύ κοντινά νησιά. Αυτό που εδώ μας αφορά είναι πως αυτή η δικτύωση, κατά τα στοιχεία της πηγής (*Χάρτης* 5-15), σε παρακείμενους εφάμιλλους ή δευτερεύοντες κόμβους, στις Κυκλάδες (Άνδρος, Νάξος, Πάρος) στις βόρειες Σποράδες (Σκόπελος), στο ανατολικό Αιγαίο (Σάμος), στο Σαρωνικό (Αίγινα, Πειραιάς) και αλλού[803] σήμαινε από την πλευρά του αναδυόμενου κράτους τελωνειακές αρχές προκειμένου να φορολογηθεί η όποια εμπορική κίνηση.[804]

ΧΑΡΤΗΣ 5-15

Προορισμοί πλοίων από το τελωνείο Σύρου, 1 Δεκ. 1823 –10 Μάρτ. 1824

Σημ: Οι γραμμές δεν σημαίνουν διαδρομές, πρόκειται για σχηματική αναπαράσταση.

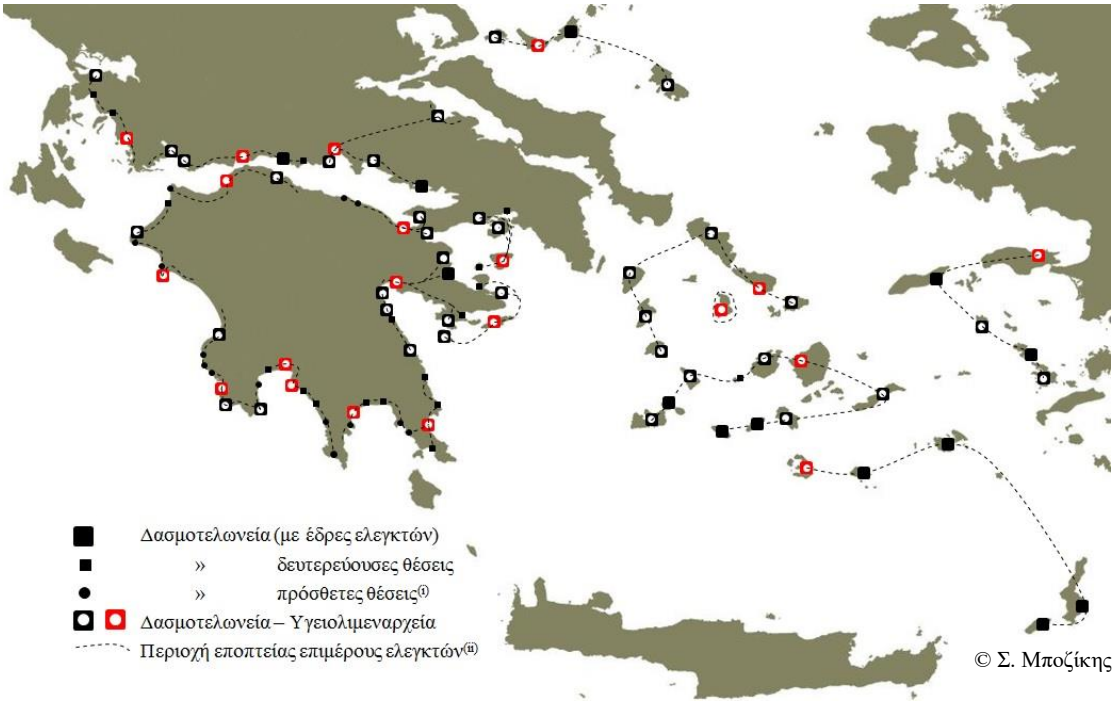
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 24.

[803]. Σύμφωνα με μια πρόσφατη διάκριση: «κεντρικοί, μεσαίοι και μικροί τόποι φόρτωσης [που] αποτέλεσαν την παράκτια εξαγωγική ζώνη, τη σύνδεση της ενδοχώρας και της "εξωχώρας"», Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η ναυτιλία των Ελλήνων ως μοχλός ενοποίησης των αγορών. Η μεθοδολογία», *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821 : Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, επιμ. Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, 2013, σ. 75.

[804]. *Στο ίδιο*, σ. 75-79.

ΧΑΡΤΗΣ 5-16

Θέσεις εγκατεστημένων τελωνειακών αρχών, 1828-1831

Σημ: Πρόκειται για σύνθεση βάσει εγγράφων που αφορούσαν τις παρακάτω χρονικές στιγμές: Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 1828, Οκτώβριος 1829, Νοέμβριος 1830 – Ιανουάριος 1831. (i)Οι πρόσθετες θέσεις βασίζονται σε χαρτογράφηση της *Επιτροπής Οικονομίας* το Σεπτέμβρη του 1828· (ii)Στο χρονικό διάστημα που αναφέρεται ο χάρτης, οι έδρες των ελεγκτών νότια Πελοπόννησο και οι περιοχές της εποπτείας τους δεν ήταν σταθερές.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΕ, φάκ. 128, έγγρ. 91, φάκ. 213, έγγρ. 109, φάκ. 222, έγγρ. 2 και φάκ. 224, έγγρ. 168· *ΓΕΕ*, φ. 86 (19.11.1828). ΓΑΚ/ΚΥ/ ΙΑΒ/ΚΒ/Ι, φάκ. 219.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5-4

"Πίναξ Ισολογισμών των εσόδων - εξόδων των τελωνείων της Επικρατείας", 1829-1830

		Εισπραχθέντα	*Έξοδα*	*Εκκαθάριση*
Ιαν. 1829 - Δεκ. 1829	Νήσοι	3.139.344,68	442.240,88	2.697.103,80
	Πελοπόννησος	1.792.374,83	251.760,03	1.540.614,80
	Στερεά Ελλάδα	403.369,35	99.010,15	304.359,20
	Σύνολο	*5.335.088,85*	*793.011,05*	*4.542.077,80*
Ιαν. 1830 - Ιαν. 1831	Νήσοι	2.705.707,53	417.860,78	2.287.846,75
	Πελοπόννησος	1.363.655,33	289.761,90	1.073.893,43
	Στερεά Ελλάδα	402.049,75	129.841,35	272.208,40
	Σύνολο	*4.471.412,60*	*837.464,03*	*3.633.948,58*

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΚΠ,* τ. Β΄ (22), Αθήνα 2008, σ. 198 (αναλυτικότερα *Παράρτημα* 5.6)

Το ενδιαφέρον μάλιστα, είναι ότι επί Καποδίστρια, καθώς ομαλοποιούνται οι συνθήκες, στο πλαίσιο των προσπαθειών ανασυγκρότησης, αναπτύχθηκε μια μεγάλη κινητοποίηση προκειμένου να απογραφούν οι υφιστάμενες θέσεις τελωνείων —πολύ πιθανό αν όχι βέβαιο υφιστάμενες πριν το 1821. Αυτό που επιπρόσθετα απασχολούσε

ήταν ένα είδος υπηρεσιακής διαφοροποίησης: σε ποιο βαθμό σ' αυτές τις θέσεις θα ήταν δόκιμο να διακριθούν οι υπηρεσίες όπως τα υγειονομεία και εν γένει όλο αυτό το σύμπλεγμα να τεθεί υπό τον άμεσο έλεγχο της κυβέρνησης, προκειμένου να συλλέγονται οι έμμεσοι φόροι από κρατικούς υπαλλήλους και να μην εκχωρούνται πλέον προς ενοικίαση.[805]

Φυσικά, η μεγάλη διασπορά αυτών των «υπηρεσιών» στις σκάλες και σε ακτές πρόσφορες για εμπορική κίνηση, δεν φανερώνει κάτι άλλο από την εγγενή αδυναμία να ελεγχθεί και να φορολογηθεί αποτελεσματικά η εμπορική κίνηση. Αυτό όμως ήταν χαρακτηριστικό όλων των κρατών πριν αναπτύξουν άλλου τύπου υποδομές ελέγχου-φορολόγησης του εμπορίου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, με τον παραπάνω τρόπο των τελωνείων στις σκάλες, οροθετείται κατά το δυνατό η άσκηση της φορολογικής κυριαρχίας (*Χάρτης* 5-16), αλλά και η σαφέστερη διάκριση ανάμεσα στο νόμιμο εμπόριο και το λαθρεμπόριο.[806] Μάλιστα η παραπάνω πρωτοβουλία ανασυγκρότησης των τελωνειακών αρχών και είσπραξης αυτών των προσόδων απευθείας από υπαλλήλους φαίνεται ότι απέδωσε αρκετά καλά με κέρδη της τάξης του 70% (*Πίνακας* 5-4).

Καταληκτικά, ως προς πηγές εσόδων που ενέπιπταν στην κατηγορία των *νομημάτων* (regalia),[807] δηλαδή δικαιωμάτων του κράτους «επί διαφόρων φυσικών οικονομικών πηγών»,[808] όπως αλυκές, θυννεία[809] και διβάρια (ιχθυοτροφεία),[810]

---

[805]. Χρήστος Κ. Λούκος, «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο: Απόψεις για την πολιτική διάσταση του ζητήματος», *Μνήμων* 8 (1980-1982) 370-378· Ελένη Δ. Μπελιά, «Ενοικίαση εθνικών προσόδων επί Καποδίστρια: το παράδειγμα του ιχθυοτροφείου Αγουλινίτσας», *Πελοποννησιακά* 15 (1989) 345-352.

[806]. *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ: Προκηρύξεις – Θεσπίσματα – Διατάγματα 1821-1827*, πρ. Ι. Μελετόπουλου, εισ. Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάν, Αθήνα 1973, έγγρ. Η-6.

[807]. Ιωάννης Α. Σούτσος, *Εγχειρίδιον δημοσιολογίας ή θεωρία του προϋπολογισμού*, Αθήνα 1864, σ. 113-116.

[808]. Αριστομένης Καλλιαβάς, «Το φυσικόν δίκαιον και η δημόσια οικονομική», *ΕΕΑΣΠΕ* 2 (1953) 33-82.

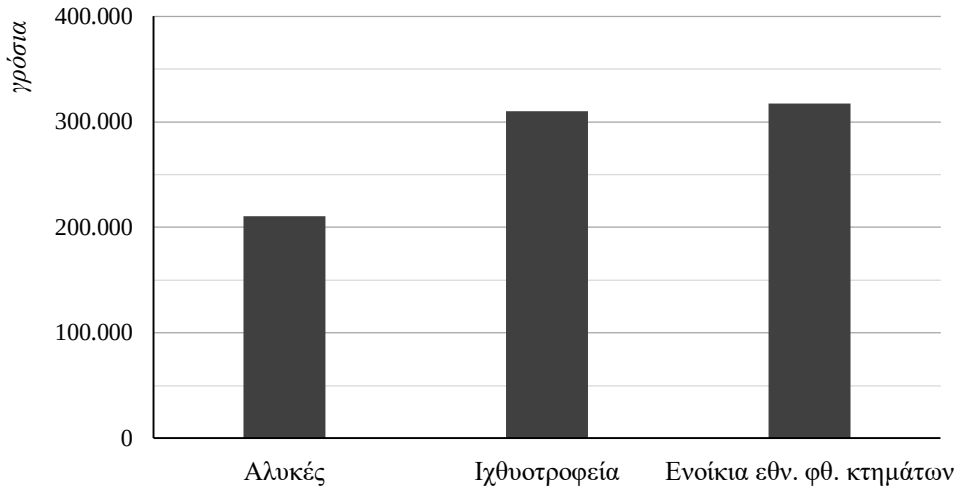
[809]. Παράκτιο, σταθερό, ημιμόνιμο αλιευτικό σύστημα, απλή εγκατάσταση σε σχέση μ' εκείνες των ιχθυοτροφείων, η οποία αποτελείται από δίχτυα στερεωμένα σε τεράστιους πασσάλους και η οποία λειτουργεί ως ιχθυοπαγίδα.

[810]. Βιβάρι ή Διβάρι ή Ιβάρι: περιφραγμένος θαλάσσιος, ποτάμιος ή λιμναίος χώρος για εκτροφή ψαριών. Από το λατ. Vivarium = εκτροφείο. Το ετήσιο μίσθωμα λέγεται βιβαρόπακτο, Ιωάννης Ε. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας: οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 192-193. «Το διβάρι είναι φραγμένος χώρος (…) στα σημεία που η λιμνοθάλασσα επικοινωνεί με την ανοιχτή θάλασσα. Κατασκευάζεται από πασσάλους καρφωμένους στο βυθό όπου επάνω τους στηρίζεται πλέγμα (κατά το παρελθόν καλαμωτή). Σε συγκεκριμένα σημεία των φραγμών υπάρχουν οι πόρτες ("κρέμαση") από τις οποίες γίνεται η είσοδος των ψαριών και οι ιχθυοπαγίδες ("πήρες") όπου συλλαμβάνονται τα

ορυκτά στη Μήλο και στη Νάξο,[811] τα μεγέθη δεν ήταν μεγάλα (*Διάγραμμα* 5-7), αλλά σε κάθε περίπτωση υπολογίσιμα. Το ενδιαφέρον γι' αυτά μέσα στην Επανάσταση, πρέπει να εξέφραζε την προσπάθεια να διατηρηθούν κατά το δυνατό διευρυμένες οι πηγές των δημοσίων εισοδημάτων και κυρίως να εξασφαλιστεί ότι αποτελούσαν εθνική ιδιοκτησία: επρόκειτο για την ενοικίαση εργαστηρίων σε πόλεις και μύλων στην ύπαιθρο —μεγάλο μέρος τους εκποιήθηκε— και κυρίως για ένα μεγάλο αριθμό παράκτιων αλυκών και ιχθυοτροφείων από τη Βόνιτσα έως το Μεσολόγγι, περιμετρικά σ' όλη σχεδόν την Πελοπόννησο (λιγότερο στον Κορινθιακό) έως το Σαρωνικό και σε ορισμένα ακόμα σημεία της Στερεάς Ελλάδας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-7

Νομηματικά έσοδα βάσει αποσπασματικών μεγεθών, 1822-1827

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

Φαίνεται λοιπόν από άλλη μια πλευρά ότι με επίκεντρο τις ανάγκες της απελευθερωτικής διαδικασίας, η εθνική επαναστατική Διοίκηση κινήθηκε προς την ενσωμάτωση στην ιδιοκτησία του κράτους αυτών των δραστηριοτήτων και ταυτόχρονα την εξασφάλιση κάποιων κρατικών προσόδων απ' αυτές τις πηγές.

ψάρια», *Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού : Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθαν. Παλιούρας, Μεσολόγγι 2009, σ. 84.

[811]. Λοβέρδος Σπυρίδωνας, *Ο εθνικός πλούτος*, τ. Α΄, Αθήναι 1912, σ. 78· Μανόλης Ν. Αρχοντάκης – Γιαννούλης Γ. Γιαννούλης, *Το σμυρίγλι της Νάξου: ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές αναφορές*, Νάξος 2006, σ. 487· Μεταλλευτικό Μουσείο Μήλου [http://www.milosminingmuseum.com].

ΧΑΡΤΗΣ 5-17

Θέσεις ιχθυοτροφείων, αλυκών και ορυχείων το Εικοσιένα

Σημ: Για την οριοθέτηση ορισμένων τοποθεσιών Χάρτες Γαλλικής Αποστολής και Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, Liege-Paris 1947, p. 220-221. Πρβλ. μεταγενέστερο κατάλογο στην *EKBE*, αρ. 9 (8.5.1839).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

Συνεπώς, από την εικόνα που αποτυπώθηκε καθίσταται φανερό πως το υπό συγκρότηση κράτος ευθύς εξαρχής επιβεβαιώνει έναν από τους ρόλους του: φορολογεί. Τροφοδοτείται και λειτουργεί πάνω σ' αυτή τη διαδικασία, που ως ενέργεια είναι συνυφασμένη με την πολιτική κυριαρχία και η οποία ως διαδικασία φανερώνει επιπρόσθετα πτυχές της ενσωμάτωσης των επιμέρους επαρχιών. Φάνηκε έτσι πως η συγκρότηση της Διοίκησης, η λειτουργία της και η επέκταση της σημασίας της είναι αρκετά διαφορετική από την επικρατούσα εντύπωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ "ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΣΗΣ" ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

> *τι εννοούμε όταν λέμε "ισχύς" ή "οικονομία"[;]. (...) κάθε απόπειρα ενός τέτοιου ορισμού θα αντιμετώπιζε (...) το στοιχειώδες διπλό πρόβλημα: ποια είναι η υφή, η λειτουργία και οι προϋποθέσεις της οικονομικής δραστηριότητας εξεταζόμενης με τα κριτήρια της πολιτικής και της ισχύος, και ποια είναι τα οικονομικά ερείσματα, συστατικά στοιχεία και προαπαιτούμενα της κοινωνικής και πολιτικής ισχύος;*[812]

Ο βαθμός ελέγχου των εσόδων από την πολιτική εξουσία αφενός διαμορφώνει τη δυνατότητά της να σχεδιάζει πολιτικά, αφετέρου προσδιορίζει το βαθμό ενσωμάτωσης των μέσων δύναμης στο κράτος. Η «διαμάχη» για τον έλεγχο των εσόδων το *Εικοσιένα* δεν ήταν παρά μια όψη πάνω στην οποία διαγράφονται οι σχέσεις εξουσίας που σχηματίζονται το *Εικοσιένα* με τις σύνοδες εσωτερικές αντιθέσεις ενίοτε και συγκρούσεις.

Νωρίτερα έγινε λόγος για τις τακτικές εθνικές προσόδους. Οι πηγές «εξοικονόμησης» στις οποίες θα επικεντρώσουμε εδώ είναι τα πολεμικά λάφυρα και οι θαλάσσιες λείες, οι εκποιήσεις εθνικών κτημάτων και οι συνεισφορές, κατεξοχήν εκείνες που περιβάλλονταν από μιαν έστω αδύναμη αναγκαστικότητα στο εσωτερικό και τις προερχόμενες από την Ευρώπη κ.α. χορηγίες. Ενώ στην περίπτωση του ελέγχου των προσόδων δεν απουσίαζαν οι διενέξεις, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η θέση της εθνικής Διοίκησης στις προσόδους ήταν κατά το μάλλον ρυθμισμένη.

---

[812]. Παναγιώτης Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, ό.π., σ. 170.

Η ενοικίαση των προσόδων, εμπεριείχε το στοιχείο της μεσιτείας, αλλά αναγκαστικά, σ' αυτήν, η διαμεσολαβητική σχέση, ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά του ενοικιαστή και τα όποια αρνητικά, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό η Διοίκηση ήταν παρούσα. Αντίθετα, η ενσωμάτωση των εσόδων από άλλες πηγές «εξοικονόμησης» ή η πρόσβαση σ' αυτές —αφήνουμε προς το παρόν τα δάνεια ως μια τρίτη περίπτωση—, λάφυρα, λείες, έρανοι, συνεισφορές, εθνικά κτήματα κ.ά., συνδέθηκαν με τη συνεργασία και τις ωσμώσεις έως και τις διενέξεις όπως και τις συγκρούσεις στη σφαίρα της εξουσίας.

Επιπρόσθετα, αυτό μας εισάγει σε μια χρήσιμη διάκριση ανάμεσα στο χώρο των *οικονομικών του αγώνα* ως το σύνολο των πόρων με τους οποίους εξασφαλίστηκε η «εξοικονόμηση» των επαναστατημένων το *Εικοσιένα* και το δημοσιονομικό χώρο, το επίσημο *δημοσιονομικό κύκλωμα*. Η πολυπλοκότητα δεν τελείωνε εκεί, αφού για ένα διάστημα συνυπήρχαν πολλαπλές αρχές και έπειτα μία που ενσωμάτωσε στο εσωτερικό της τις διενέξεις και τις συγκρούσεις.

6.1 Λάφυρα – θαλάσσιες λείες

> *Η πολεμική βία αρχικά χρησιμοποιείται, άμεσα, ως ληστρική βία για την επίτευξη των σκοπών της.*[813]
>
> *Οι επαναστατικοί στρατοί αυτοχρηματοδοτούνταν για μεγάλη χρονική περίοδο από τα λάφυρα.*[814]

Η λαφυραγωγία, γυμνή από ηθικές αξιολογήσεις, ως ιστορική κατηγορία και αρχαία μορφή «εξοικονόμησης» των ένοπλων ομάδων, μας αφορά από δύο αφετηρίες: από την άποψη της εξασφάλισης πόρων που ακούσια ή εκούσια ενίσχυσαν οικονομικά την Επανάσταση του 1821 και από την άποψη της σημασίας αυτών των πόρων στους συσχετισμούς που ενισχύουν ή αναστέλλουν τις διαδικασίες συγκρότησης κράτους.

Ενώ το προϊόν της λαφυραγωγίας φαίνεται ότι κατέλαβε εκτεταμένη περιοχή στο χώρο των *οικονομικών του αγώνα*, η δυσανάλογη και χρονικά κυμαινόμενη παρουσία του στο *δημόσιο οικονομικό χώρο* έχει ενδιαφέρουσες προεκτάσεις. Οι πολεμικές λείες ενίσχυσαν οικονομικά την Επανάσταση και παρείχαν κατά καιρούς ρευστότητα στη Διοίκηση, αλλά στη σφαίρα του *πολιτικού* δεν είχαν μονοσήμαντο ρόλο. Τα μεγέθη των λαφύρων μέσα στο δημοσιονομικό κύκλωμα στο διάστημα 1822-1827 συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα τακτικά έσοδα μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα τα χρονικά διαστήματα που η εθνική Διοίκηση διέθετε πόρους ικανούς να ενισχύσουν την ανάδυση του πολιτικού μονοπωλίου, ή, αντίστροφα, τα χρονικά διαστήματα που το ένοπλο δυναμικό έλεγχε απευθείας πόρους ικανούς που του επέτρεπαν κατά στιγμές μια σχετική ανεξαρτησία.

Αλλά ο απευθείας έλεγχος λαφύρων και λειών από το ένοπλο στοιχείο της Επανάστασης, συμπεριλαμβανομένου εδώ του στόλου, δεν σήμαινε αυτομάτως ότι αυτοί οι πόροι έμεναν εντελώς έξω από τη σφαίρα του δημοσιονομικού κυκλώματος. Τα ναυτικά νησιά, επενδύοντας στην εθνική Διοίκηση για ποικίλους λόγους, πολιτικούς και οικονομικούς, δεν άργησαν να ενσωματώσουν στο δημοσιονομικό κύκλωμα το μερίδιο του κοινού από ένα μέρος των ναυτικών λειών, άλλωστε, επρόκειτο για προϊόν σ' ένα βαθμό συνυφασμένο με την πολιτική του *ναυτικού*

---

[813]. Walter Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, Αθήνα 2002.

[814]. John Keegan, *Η Ιστορία του Πολέμου,* ό.π., σ. 407.

αποκλεισμού. Αντίθετα, στις χερσαίες περιοχές, τα πράγματα ήταν περισσότερο πολύπλοκα.

Τα λάφυρα και ισχύς: διενέξεις - συμμαχίες με φόντο τη μορφή του κράτους

Η λαφυραγώγηση ως επιχείρηση, από την άποψη της οργανωμένης διαδικασίας,[815] θα μπορούσε να τοποθετηθεί με την ευρεία έννοια στη σφαίρα του *οικονομικού*, από την άποψη της οργάνωσης και της στάθμισης των μέσων ως προς τους σκοπούς. Και απ' αυτή την άποψη, δεν διαφέρει από την πολεμική επιχείρηση ως *οικονομία της βίας* κι ως ενέργεια που ζυγίζει τη «διασπάθιση ή φθορά [των] οικείων δυνάμεων»[816] και που πρώτιστα βασίζεται στη βία ή απειλή άσκησης βίας. Αλλά, αυτή η αρχαία μορφή εξασφάλισης πόρων με αρπαγή, σ' ό,τι αφορά το *Εικοσιένα* δεν μπορεί να οροθετείται ξέχωρα από τον πόλεμο, δηλαδή την ένοπλη σύγκρουση μεταξύ επαναστατημένων Ελλήνων και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στις αρχές της Επανάστασης, η αρπαγή είχε μια εξεγερσιακή μορφή. Ο Σπ. Τρικούπης αφηγείται μια τέτοια περίπτωση στην πόλη της Αρκαδιάς (Κυπαρισσία), εκλογικεύοντας μάλιστα τα κίνητρα: «εισήλθαν σωρηδόν οι χωρικοί και έπεσαν εις διαρπαγήν των οικιών· έτρεχε δε έκαστος εις την οικίαν του αγά του, θεωρών αυτήν ως ιδιοκτησίαν επί λόγω ότι δια των ιδρώτων του εκτίσθη και εστρώθη».[817] Αλλού θα μας απασχολήσουν περισσότερο οι αρπαγές από μη ένοπλα τμήματα του πληθυσμού. Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι η αρπαγή από τις οθωμανικές δυνάμεις, η οποία καθίσταται μέρος της σύγκρουσης και επηρεάζει τους συσχετισμούς: υπηρετεί την «εξοικονόμηση» και συμβάλει στην υπονόμευση του αντιπάλου, με την αποστέρηση των μέσων επιβίωσης και των μέσων που τον καθιστούν αξιόμαχο.

Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι συσσωρεύει μέσα ισχύος και πόρους, αφού οι λαφυραγωγούντες αποκτούν, έστω περιστασιακά, πρόσβαση σε ποικίλους πόρους και μέσα: μετρητά, διάφορα σκεύη πολύτιμα και μη, ζώα (άλογα, φορτηγά), ρούχα, πολεμοφόδια (μπαρούτι, μπάλες κανονιών), άρματα και οπλισμό (όπλα,

---

[815]. Βέρνερ Ζόμπαρτ, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998, σ. 70-75.

[816]. Παναγιώτης Κονδύλης, *ό.π.*, σ. 49.

[817]. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 56.

κανόνια), τρόφιμα (παξιμάδι, σιτηρά, όσπρια).[818] Εξασφαλίζουν, σε κάποιες ποσότητες, πολεμικά και οικονομικά μέσα, κατά περίπτωση, έτοιμα προς χρήση (όπλα, κανόνια, τρόφιμα, μετρητά) ή προς εκποίηση προκειμένου έτσι να εξασφαλίζονται άλλες ανάγκες. Όταν, λοιπόν, αυτή η πρόσβαση συνυφαίνεται με προσδοκίες διεύρυνσης της δύναμης, τότε έχει πρόσθετο ενδιαφέρον πώς και πότε εκφράζεται η παραπάνω διαδικασία στη σφαίρα του *πολιτικού*.

Για έναν οπλαρχηγό που αντλούσε το κύρος του κυρίως από τον πόλεμο, δεν είχε δηλαδή κάποια άλλη μορφή δύναμης, όπως ορισμένοι που νωρίτερα ήταν αρματολοί ή κοινοτικές αυθεντίες, ο σχηματισμός ενός αποθέματος πόρων και μέσων, ήταν σοβαρή υπόθεση προκειμένου να μη δορυφοριοποιηθεί εντελώς. Είναι π.χ. γνωστή η περίπτωση του Ν. Στορνάρη, με συσσωρευμένη περιουσία, μετρητά και μορφές κεφαλαίου που του επέτρεπαν να ορίζει σ' ένα βαθμό[819] το καθεστώς του ως ένοπλου: «Με αυτήν την κατάστασιν», όπως έγραφε ο Κασομούλης στα τέλη του 1824, «ελογάριαζαν να ζήσουν ευτυχείς δια πολύν καιρόν χωρίς να πέσουν εις την ανάγκην των μισθωτών οπλαρχηγών».[820] Τούτο δεν σήμαινε αποχή από τις άλλες δυνατές πηγές «εξοικονόμησης» (νόμιμες ή όχι), αλλά ότι συνέτρεχαν οι όροι αποφυγής της πλήρους ενσωμάτωσης στο αναδυόμενο κράτος.

Κατά κάποιο τρόπο, τέτοιο ρόλο είχε στις χερσαίες περιοχές η λαφυραγώγηση στα αποθέματα των εχθρών. Χωρίς να εξασφαλίζει περισσότερο από πρόσκαιρα, παρείχε τουλάχιστον αδιαμεσολάβητα κάποια μέσα στις ένοπλες ομάδες (όπλα και οικονομικούς πόρους).[821] Καθώς οι ένοπλες ομάδες, κατεξοχήν πριν την άφιξη των δανείων, αποκτούσαν άμεσα οι ίδιες πόρους (όπλα, τρόφιμα, ρούχα, κινητά περιουσιακά στοιχεία, κοσμήματα), είτε από εχθρικά σώματα είτε από χωρικούς, είχαν κάποια ερείσματα που τους επέτρεπαν να ορίζουν οι ίδιες στρατηγικές, χωρίς να εκχωρούν πλήρως αυτήν την αρμοδιότητα στις πολιτικές αρχές. Αλλά, καθώς η

---

[818]. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 180, 216, 223, 224, 231.

[819]. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, η ίδια η Επανάσταση και οι μεταβαλλόμενες συνθήκες όριζαν το πλαίσιο των στρατηγικών. Αναλυτικότερα για την περίπτωση του Ν. Στορνάρη: Βάλλια Ράπτη, «Οικογενειακές συμμαχίες και επιγαμίες στα χρόνια της Επανάστασης του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, ό.π., σ. 341-356.

[820]. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 435-436.

[821]. Για ενδεικτικές πληροφορίες σχετικά με τα μεγέθη οπλισμού, αλόγων, φορτωμάτων κατά τα πρώτα χρόνια, βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 83, 177· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, τ. Β΄, ό.π., σ. 592· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., σ. 565-566.

Διοίκηση διεύρυνε την πρόσβαση σε πόρους, ιδίως με τη λήψη των δανείων, έθεσε ένα υπολογίσιμο τμήμα των «αρμάτων» κάτω από τις διαταγές της.

Χωρίς να επεκταθούμε περισσότερο, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για ό,τι μας αφορά εδώ, είναι τα σημεία που αναπτύσσεται κάποια τριβή αλλά και συνεργασία[822] για τον έλεγχο των λαφύρων, ιδίως σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση προσδοκιών ισχύος στη σφαίρα του *πολιτικού* και φυσικά σε συνδυασμό με το ρόλο των επίσημων θεσμών στον έλεγχο των πόρων. Η περίπτωση της Τριπολιτσάς το Σεπτέμβρη του 1821, είναι νομίζω από τις πιο χαρακτηριστικές, που το στρατιωτικό στοιχείο μονοπώλησε τη λαφυραγώγηση, ανεξαρτήτως από το βαθμό στον οποίο υπήρξαν άτακτες αρπαγές. Άλλωστε, αν αποδεχτούμε αυτό που ενίοτε περιγράφεται για «πλήθη ενόπλων χωρικών [που] συνέρρεον εις το στρατόπεδον όπως συμμετάσχωσιν εις τα λάφυρα των Τούρκων»,[823] δύσκολα θα μπορούσε να είναι αλλιώς. Σε κάθε περίπτωση εντοπίζονται ρυθμίσεις διανομής των λαφύρων στο δεύτερο μισό του 1821: προέβλεπαν ότι στις πολιορκίες το ⅓ των κινητών λαφύρων «"θέλει είναι του Έθνους, δια να το μεταχειρισθή εις κοινάς άλλας χρείας"», ή, αλλιώς, ⅓ υπέρ του κοινού και τα υπόλοιπα ⅔ για τις δυνάμεις της πολιορκίας (ενίοτε στα δύο μοιρασμένο στα χερσαία στρατεύματα και στις δυνάμεις ναυτικού αποκλεισμού).[824] Άλλοτε, όριζαν ότι αυτή η κατανομή ίσχυε στην περίπτωση κατάληψης με *έφοδο-ασάλτο* και ότι στην περίπτωση παράδοσης των Οθωμανών με συμφωνία όλη η κινητή περιουσία τους όφειλε να πάει στο δημόσιο ταμείο.[825] Η εφαρμογή, ωστόσο, των παραπάνω ρυθμίσεων ήταν δύσκολη, καθώς στη βίαιη κατάληψη ενσωματωνόταν η παλαιά παράδοση της ανεξέλεγκτης λεηλασίας.

Λίγους μήνες μετά την Τριπολιτσά, τον Ιανουάριο του 1822, έπεσε η Ακροκόριθνος ή ακριβέστερα παραδόθηκε. Αυτή νομίζω η περίπτωση ήταν διαφορετική από την προηγούμενη. Συνέπεσε με την ίδρυση της εθνικής Διοίκησης και την πρόσφατα ανανεωμένη Γερουσία της Πελοποννήσου. Από το Δεκέμβρη του 1821 ήταν σε εξέλιξη οι διαπραγματεύσεις για συμφωνία παράδοσης και, κατά μια άποψη, «αντιζηλία και (…) φόβος των εχθρών του Υψηλάντη και του Κολοκοτρώνη μην

---

822. Για την παραπλανητική διχοτόμηση μεταξύ συνεργασίας και σύγκρουσης που προϋποθέτει η οικονομική ανάλυση βλ. Robert Rider, "War, Pillage, and Markets", *Public Choice* 75/2 (1993) 149-156.

823. Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Α΄, σ. 263.

824. *Στο ίδιο*, σ. 261-262· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 300.

825. *IEE*, τ. ΙΒ΄, σ. 182.

αποκτήσουν και άλλη δόξα, με την παράδοση σ' αυτούς του Ακροκορίνθου».[826] Φυσικά, το ζήτημα δεν έχει να κάνει με τη φήμη ή την αναγνώριση, αλλά μ' αυτά ως μέσα εξουσίας. Στις αρχές Ιανουαρίου διατάζεται ο Κολοκοτρώνης να εκστρατεύσει στη Δυτική Ελλάδα.[827] Ανεξάρτητα από τις πιθανές σκοπιμότητες, η ουσία είχε να κάνει με το ζήτημα ποιος φορέας θα είχε τον έλεγχο των πόρων, των στρατηγικών θέσεων και φυσικά την πρωτοκαθεδρία.

Είναι ενδιαφέρον λοιπόν, ότι το εθνικό ταμείο έλαβε μερίδιο και κυρίως ότι αυτό συνέβη σε μια χρονική στιγμή σύγκλισης πολιτικών – στρατιωτικών δικτύων, όπως είχε αποτυπωθεί στην Α΄ Εθνοσυνέλευση. Κι επιπρόσθετα, οι επίσημες πολιτικές αρχές συμπεριλήφθηκαν στις διαδικασίες της διανομής, εκεί που τα στρατιωτικο-πολιτικά δίκτυα ήταν ταυτισμένα ή συμμαχικά προς αυτές (ιδίως η σύμπτωση εθνικής Διοίκησης – Πελοποννησιακής Γερουσίας). Υπενθυμίζεται, ακόμη, ο σημαίνοντας ρόλος που είχε στην Κορινθία ο ταυτισμένος με την εθνική Διοίκηση Π. Νοταράς. Αλλά και την ευρύτερη πίεση των ναυτικών δυνάμεων, προκειμένου ένα μέρος των πόρων να προσανατολίζεται υπέρ του στόλου. Καθώς δηλαδή, πολλαπλές ελίτ και άρχουσες ομάδες βρέθηκαν από κοινού στην Κόρινθο με παρούσα την πολιτική εξουσία, εκεί οι αξιώσεις ελέγχου του προϊόντος των λαφύρων, όσων διασώθηκαν, ταυτίστηκαν με το εθνικό ταμείο. Έστω κι αν, επιμέρους δρώντες επένδυαν σ' αυτή τη στρατηγική προκειμένου έπειτα να λάβουν απ' αυτό το προϊόν, σημασία έχει ότι μέσα απ' αυτή τη διαδικασία ένα μέρος των λαφύρων δεν ελέγχεται αδιαμεσολάβητα. Από εκεί έπειτα είναι άλλο ζήτημα η σχετική αυτονομία της Διοίκησης ή η ταύτισή της με ορισμένες ελίτ.

Αναφορικά τώρα με το ποσό που *έλαβε* η Διοίκηση, από το *καθημερινό* (βιβλίο) εκείνης της περιόδου προκύπτει ένα ποσό της τάξης των 270.000 γρόσια (*Πίνακας* 6-1), κατεξοχήν από τους επιστάτες της διανομής των λαφύρων δια μέσου του αντιπροέδρου της Πελοποννησιακής Γερουσίας Ασημάκη Φωτήλα και κάποια είχαν προέλθει από λάφυρα υπέρ των ανδρών της πολιορκίας, ένα μέρος των οποίων οι τελευταίοι τα αφιέρωσαν εκ νέου στο «έθνος».[828] Ένα μέρος από τα ευρεθέντα τζοβαϊρικά[829], 213.140 γρ. προσανατολίστηκαν στα τρία ναυτικά νησιά (43% στην Ύδρα, 32% στις

[826]. *Στο ίδιο*, σ. 182.

[827]. Για τη διαταγή βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 466.

[828]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 46, έγγρ. 1-4.

[829]. Πολύτιμοι λίθοι, κοσμήματα, χρυσαφικά (τζοβαρτζής = χρυσοχόος).

Σπέτσες, 25% στα Ψαρά) μέσω του Γεωργίου Καλαρά.[830] Τα υπόλοιπα 57.612,83 γρ. εκποιήθηκαν σε διάφορους, κυρίως προεστούς (Σωτ. Χαραλάμπης, Παν. Νοταράς, Αναγν. Μοναρχίδης κ.α.) ή διατέθηκαν έναντι λογαριασμών που είχε η Διοίκηση με τους Σωτ. Χαραλάμπη, Σωτ. Νοταρά, Π. Κρεββατά, Αθ. Κανακάρη κ.ά.). Φαίνεται επίσης, ότι ένα μέρος των λαφύρων χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να εξασφαλιστεί τροφοδοσία για το κάστρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-5

Λογαριασμός "μαγαζιού εθνικών πραγμάτων"[(i)]*, 1822*

Διανομή		*Προέλευση*	
Υπουργείο των Ναυτικών[(ii)]	213.140,00	Λάφυρα Κορίνθου[(iii)]	230.315,00
Εκποιήσεις & έναντι οφειλών	57.612,83	Προσφορά στρατιωτών Κορίνθου[(iv)]	29.944,25
		Από διάφορες δοσοληψίες	10.493,58
Εγγραφή αντιλογισμού[(v)]	3.835,00	Εγγραφή αντιλογισμού[(v)]	3.835,00
γρόσια	274.587,83	*γρόσια*	274.587,83

Σημ: [(i)]Στο χειρόγραφο *Μόντες εθνικών πραγμάτων*, από το ιταλ. Monte. [(ii)]Προς τα τρία *ναυτικά νησιά*. [(iii)]Όσα παρέλαβε το Υπουργείο της Οικονομίας. [(iv)]Διατέθηκαν συνολικά 950 μερίδια αξίας 60.250 γρ. σε στρατιώτες (≈63 γρ. κατ' άτομο), απ' αυτά τα 564 μερίδια αφιερώθηκαν εκ νέου στο «έθνος». [(v)]Πραγματοποιημένη από το συντάκτη της πηγής για τη διόρθωση εσφαλμένης καταχώρησης.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8.

Επί της ουσίας η Διοίκηση ενέκρινε ή διαμεσολαβούσε τη διανομή του. Έτσι, μέσω αυτής της διαδικασίας του «*έλαβε* κι *έδωσε*», αυτό το προϊόν πέρασε ή καλύτερα άρχισε να οροθετεί, μαζί με άλλες συναφείς διαδικασίες, την ανάδυση του δημόσιου οικονομικού χώρου. Ασφαλώς, υπάρχουν πληροφορίες σχετικά για πολύ υψηλότερη συνολική αξία λαφύρων: εύλογο, αν και σ' αυτές δύσκολα μπορεί κανείς να διακρίνει τη βεβαιότητα από την αναπαραγωγή αντιπολιτευτικών φημών.[831] Σε κάθε περίπτωση

[830]. Σύμφωνα με μιαν άλλη πηγή το ποσό αυτό έφτασε τα 217.340 γρ. Η ποσοστιαία κατανομή υπολογίστηκε βάσει των μεριδίων των νησιών, το άθροισμα των οποίων φτάνει το παραπάνω ποσό, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 2, έγγρ. 51-53.

[831]. Ο Β. Σφυρόερας έχει συνοψίσει το ζήτημα ως εξής: «Κατά τον Φιλήμονα, η άξια των πολύτιμων λίθων και των σκευών, που παραδόθηκαν στους Έλληνες, μαζί με τα χρηματικά ποσά έφθαναν τα 2.000.000 γρόσια. Ο Υψηλάντης κατόρθωσε να διάσωση από τη λαφυραγωγία τα μισά περίπου. Απ' αυτά, εκτός από τα πολύτιμα αντικείμενα, αξίας 800.000 γροσιών που αποφασίσθηκε να παραχωρηθούν στα ναυτικά νησιά, 100.000 γρόσια δόθηκαν στην Πελοποννησιακή Γερουσία για τις πολεμικές ανάγκες και αντικείμενα αξίας 200.000 γροσιών θα έμεναν "παρά τη νεοσύστατη εθνική διοικήσει, ως πρώτη του δημοσίου ταμείου ζύμη". Ένα μικρό ποσό παραχωρήθηκε και στους 300 στρατιώτες που πρώτοι μπήκαν στο φρούριο», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 217-218.

Ως προς τα 2 εκ. γρ. είναι μια πληροφορία που εδώ δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιωθεί ούτε να διαψευστεί. Επίσημα, το Υπουργείο της Οικονομίας τότε είχε σημειώσει: «Η ευρεθείσα, αδελφοί, χρηματική ποσότης, παρά τας ελπίδας ας ετρέφομεν, εις το φρούριον, υπήρξε τόσον ολίγη, ώστε μόλις έφθασεν εις οχύρωσιν του αυτού φρουρίου από σιτάρια, τα οποία εξ' ανάγκης υπεχρεώθη η Υπερτάτη

πάντως, η πρόσβαση της Διοίκησης σε λάφυρα φαίνεται ότι είχε να κάνει με την πρωτοκαθεδρία της σε σχέση με το ένοπλο στοιχείο.

Δεν είναι έτσι, παράδοξο, που ύστερα από μερικούς μήνες, την άνοιξη του 1822, παρόλο που οι σχέσεις της Πελοποννησιακής Γερουσίας με τη Διοίκηση είχαν τεταμένες πτυχές, λήφθηκε ένα μεγάλο ποσό, 584.742 γρ. ως λύτρα για την απελευθέρωση των χαρεμιών του Χουρσίτ πασά. Σ' αυτήν την περίπτωση ο ρόλος του ένοπλου στοιχείου ήταν εντελώς εξωτερικός. Επρόκειτο για ένα ζήτημα πολιτικής διαχείρισης, η οποία όμως σε κάθε περίπτωση απηχούσε μια ακόμη στενότερη μορφή ελέγχου ορισμένων πόρων που είχαν πίσω τους μια μορφή βίαιης απόσπασης (λύτρα). Δεν απουσιάζει η έμφαση από ιστοριογραφική σκοπιά σε εντυπώσεις, ειδικά μέσω της χαλαρής χρήσης των αριθμητικών μεγεθών.[832] Εδώ όμως θα περιοριστούμε στο ζήτημα

Διοίκησις να εξοικονομήση», *ΑΨ*, τ. Α΄, Αθήνα 1974, σ. 64. Δεν είναι σαφές αν η ποσότητα που εννοεί το Υπουργείο ήταν πριν ή μετά τις πιθανές αρπαγές.

Ως προς τις 100.000 που θεωρείται ότι δόθηκαν στη Γερουσία, εδώ εντοπίστηκε ότι η Γερουσία έλαβε συνολικά 69.721,93 όπως απορρέει από το λογαριασμό *Λάφυρα εκ φρουρίου Κορίνθου* του καθημερινού της Γερουσίας, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313-377. Φαίνεται δηλαδή ότι υπήρχε μια άνεση στις στρογγυλοποιήσεις (στο παράδειγμα της Γερουσία με ένα καπέλο 45%). Ως προς τις 200.000 που θεωρείται ότι αποφασίστηκε να αποτελέσουν *πρώτη ζύμη του δημοσίου ταμείου* δεν αποκλείεται να ήταν ο λογαριασμός *Μόντες εθνικών πραγμάτων* με 274.587,83 γρ. ο οποίος όπως θα δούμε συμπεριλάμβανε το ποσό προς τα νησιά.

Ως προς το ποσό που έλαβαν τελικά τα νησιά ο Β. Σφυρόερας έχει διατυπώσει επιφυλάξεις: «τα ναυτικά νησιά δεν πήραν τελικά αντικείμενα αξίας 800.000 γροσίων. (…) στις 13 Φεβρουαρίου του 1822, ο μινίστρος της Οικονομίας Πανουτσος Νοταράς έγραφε στους Υδραίους, Σπετσιώτες και Ψαριανούς (…) [για] 213.140"» *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 218. Νωρίτερα ο Δ. Κόκκινος για το ίδιο θέμα είχε δεχτεί ότι «εξεποιήθησαν εις δημοπρασίαν και συνελέγησαν οκτακόσιαι χιλιάδες γρόσια, κατά τον Φιλήμονα και τον Φραντζήν, τα όποια και απεστάλησαν εις την Ύδραν δια να διαμοιρασθούν μεταξύ των τριών ναυτικών νήσων δια τας ανάγκας του στόλου (…)» επισημαίνοντας επιπρόσθετα ότι «ως προς το ποσόν το δοθέν εις τας νήσους (…) [ο] Σπηλιάδης υπολογίζει τα χρήματα αυτά μόνον εις σαράντα χιλιάδας γρόσια», Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 464. Αφενός, λοιπόν, πρόβαλε ως βέβαιο ότι πραγματοποιήθηκαν δημοπρασίες που απέφεραν 800.000, αφετέρου δεχόταν την πιθανότητα πως στα νησιά δόθηκε πολύ χαμηλότερο ποσό.

[832]. «Όσο για τα χαρέμια του Χουρσίτ (…) η εξαγορά συμφωνήθηκε εκατό χιλιάδες δίστηλα (1.500.000 γρόσια) (…). Ο Χέρτσμπεργκ και ο Ορλάνδος, αναφέρουν 80 χιλ. ισπανικά τάλληρα, όμως ο Π. Ραπτάρχης (που (…) παραθέτει τα περισσότερα στοιχεία), γράφει ότι δεν ανευρέθη "κονδύλιον εξαγοράς χαρεμίων", ούτε αναφέρεται στην έκθεση της "Λογιστικής Επιτροπής" (…) [του] 1827», βλ. Τάκης Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τ. Δ΄, σ. 104-105. Ωστόσο, από τα συνολικά έσοδα, όπως τα συνόψισε η Λογιστική Επιτροπή —βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 511— τεκμαίρεται ότι η εξαγορά των χαρεμιών συμπεριλαμβάνεται στο κονδύλι *Λάφυρα Κορίνθου κτλ.* 929.051 γρ., βλ. *Διάγραμμα* 6-1. Έπειτα, αλλού γίνεται λόγος για 80.000 όχι για 100.000 δίστηλα. Μάλιστα, η μετατροπή των 100.000 δίστηλων σε 1.500.000 γρ., προϋποθέτει μια ισοτιμία 1 δίστηλο = 15 γρ., ωστόσο την άνοιξη του 1822 η παραπάνω ισοτιμία ήταν 1 προς 7,5. Έτσι, τα λύτρα για την απελευθέρωση των χαρεμιών παρουσιάστηκαν κατά 150% περισσότερα (1.500.000 αντί για μια τάξη μεγέθους περί τις 600.000 γρόσια, δηλαδή 80.000 δίστηλα με ισοτιμία 1 προς 7,5).

Ακριβέστερη είναι η περιγραφή του Α. Βακαλόπουλου: «Το ποσό των λύτρων είχε ορισθεί στα 80.000 τάλιρα. Τελικά ύστερ' από μήνες, κατά τα τέλη Μαρτίου ή αρχές Απριλίου του 1822, κατέπλευσαν στην Κόρινθο δύο αγγλικά βρίκια με (…) μέρος από τα 80.000 τάλιρα που είχαν συμφωνηθεί, πιθανόν 76.000, που αναφέρει ο παρών τότε στην Ελλάδα Γερμανός φιλέλληνας Streibeck», Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 54. Σύμφωνα με το κατάστιχο της Πελοποννησιακής

της μορφής που έλαβε η ενσωμάτωση του παραπάνω στο δημόσιο οικονομικό χώρο (*Πίνακας* 6-2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-2

Διαχείριση Πελοποννησιακής Γερουσίας εμπεριέχουσα τα λύτρα από το Χουρσίτ, άνοιξη 1822

1η λογιστική εγγραφή (γρόσια)

Διάθεση σε			*Προέλευση από*
Κεντρικό Ταμείο	802.831,43	584.742,00	Εισόδημα από Χουρσίτ
Διάφοροι λογαριασμοί	16.748,00	234.837,43	Διάφοροι λογαριασμοί
	819.579,43	*819.579,43*	

2η λογιστική εγγραφή (γρόσια)

Διάθεση σε			*Προέλευση από*
Εθνικό Ταμείο	621.412,50	801.572,43	Κεντρικό Ταμείο
Διάφοροι λογαριασμοί	186.735,93	6.576,00	Διάφοροι λογαριασμοί
	808.148,43	*808.148,43*	

Σημ: (i)Οι λογιστικές εγγραφές φέρουν ημερομηνία 29.6.1822. Από το περιεχόμενό τους ωστόσο συνάγεται ότι αφορούσαν γεγονότα που έλαβαν χώρα έως τον Απρίλη του 1822.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313-317.

Τα 584.742 γρ. αποτελούσαν το 73% περίπου των εσόδων που είχε καταγράψει η Πελοποννησιακή Γερουσία έως τον Απρίλη του 1822 στο *κεντρικό ταμείο* —έτσι ονομαζόταν το ταμείο της Γερουσίας ως κεντρικό ταμείο των επαρχιών της Πελοποννήσου, ενώ της εθνικής Διοίκησης ονομαζόταν *εθνικό ταμείο*. Έπειτα, η Γερουσία από το συνολικό ποσό που είχε καταγράψει στο ταμείο της, ένα περίπου 77% φέρεται ότι το είχε μεταβιβάσει στο *Εθνικό Ταμείο* και ένα 23% περίπου φέρεται να διέθεσε η ίδια απευθείας σε *διάφορους λογαριασμούς*. Έτσι, οι παραπάνω λογιστικές εγγραφές, φανερώνουν ένα οικονομικό κύκλωμα και το διαμεσολαβητικό ρόλο της Γερουσίας της Πελοποννήσου. Η εθνική Διοίκηση σ' ό,τι αφορούσε πόρους της Πελοποννήσου ήταν αναγκασμένη να συνεργάζεται με τη Γερουσία. Ενώ λοιπόν νωρίτερα, το ζήτημα των λαφύρων οριοθετήθηκε σε μια σφαίρα μεταξύ στρατιωτικών και εθνικών πολιτικών θεσμών, εδώ τίθεται ένα επιπρόσθετο πεδίο μεταξύ των ίδιων των πολιτικών θεσμών. Σ' αυτό το σημείο η συνεργασία Πελοποννησιακής Γερουσίας

Γερουσίας *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 314, τα λύτρα είχαν αποφέρει 584.742 γρόσια, δηλαδή 77.966 δίστηλα βάσει μιας ισοτιμίας 1 προς 7,5.

– Εθνικής Διοίκησης δεν είχε διαρραγεί παρά κάποιες δυσαρέσκειες. Σύντομα, ωστόσο, επρόκειτο για φανερωθεί ένα πιο πολύπλοκος συνδυασμός.

Στην εν εξελίξει προσπάθεια να καταληφθεί το Ναύπλιο κατά την άνοιξη του 1822 επικράτησε η οπτική των διαπραγματεύσεων. Φαινομενικά, ο δρόμος της *υπογραφής συνθήκης* για την παράδοση των οθωμανικών δυνάμεων με χαλαρή τη στρατιωτική παρουσία έδειχνε αποτελεσματικός. Τότε οι πολιτικές αρχές που ηγήθηκαν (Γερουσία της Πελοποννήσου, Βουλευτικό και Εκτελεστικό) φέρονται να κινήθηκαν με τακτικό τρόπο που θα εξασφάλιζε το εθνικό ταμείο όπως η πρόβλεψη λεπτομερούς καταγραφής της κινητής περιουσίας των Οθωμανών. Αλλά οι καθυστερήσεις σε συνδυασμό με την παράβλεψη να διατηρηθεί ορατή η πιθανότητα καταφυγής στη βία,[833] σύντομα διασταυρώθηκαν με την άφιξη του Δράμαλη, οπότε η παράδοση απέτυχε.

Πριν την αποτυχία, ωστόσο, υπήρχε η πεποίθηση πως «"η άλωσις του Ναυπλίου μας υπόσχεται πολλά, και τότε θέλουσιν οικονομηθή πολλά ελληνικά τάγματα"» όπως έγγραφε Ι. Κωλέττης.[834] Με τον τρόπο που υπαινισσόταν ο τότε υπουργός των Εσωτερικών και προσωρινά του Πολέμου, η «εξοικονόμηση» είχε τη Διοίκηση διαμεσολαβητή. Ωστόσο, η από την αρχή του έτους περιθωριοποίηση του Κολοκοτρώνη, ο οποίος στο μεταξύ είχε σταλεί στην πολιορκία της Πάτρας, είχε αποκόψει τον δραστήριο αυτό στρατιωτικό από τον κεντρικό ρόλο που είχε προδιαγράψει κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1821. Για την κυβέρνηση ήταν ζήτημα τυπικής και ουσιαστικής πρωτοκαθεδρίας. Η επιβεβαίωση ωστόσο αυτής της πρωτοκαθεδρίας δεν ήταν δυνατή χωρίς την πρόσβαση σε πόρους.

Καθώς λοιπόν ο Θ. Κολοκοτρώνης κινήθηκε συντεταγμένα προς την Τριπολιτσά (έδρα της Πελοποννησιακής Γερουσίας) και με διάθεση ρήξης με την εθνική Διοίκηση, συνέπεσαν οι πρωτοβουλίες του με την κάθοδο του Δράμαλη. Έχοντας συνάψει συμμαχία με τη Γερουσία, η οποία δεν αποδεχόταν την έμμεση κατάργησή της μέσω της συγχώνευσης με το Βουλευτικό, δημιούργησαν έναν πόλο που αυτόματα άφηνε στην άκρη την σχεδόν ακέφαλη σε εκείνη τη φάση εθνική Διοίκηση: μεταξύ άλλων ο Αλ. Μαυροκορδάτος (πρόεδρος του Εκτελεστικού) ήταν στη Δυτ. Ελλάδα. Η εθνική Διοίκηση χωρίς τη Γερουσία, εκείνες τις μέρες έχασε την

[833]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 541-542.

[834]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 222.

επαφή της με την Πελοπόννησο και για ένα διάστημα, τουλάχιστο μέχρι τα μέσα Αυγούστου, παρέμεινε στο περιθώριο. Επί της ουσίας, το ουσιαστικότερο έρεισμά της ήταν τα ναυτικά νησιά, τα οποία ευθέως, ανέλαβαν το ρόλο να υπερασπίσουν την πολιτική αντίληψη σχετικά με την ανάγκη μιας πραγματικά υπέρτατης ενιαίας-εθνικής Διοίκησης.

Σ' αυτές τις συνθήκες, κατά τη αναμέτρηση με το Δράμαλη, ο ουσιαστικός φορέας λαφυραγώγησης, το ένοπλο στοιχείο, τέθηκε εκ νέου στο προσκήνιο. Πέρα από τα χαρακτηριστικά του σχεδίου μάχης, ο Θ. Κολοκοτρώνης φαίνεται ότι είχε κατανοήσει πολύ καλά το ρόλο της *χαρισματικής ηγεσίας*, καθιστώντας την επικείμενη αναμέτρηση έναν εφ' όλης της ύλης αγώνα, προκειμένου να αποτραπεί η επιστροφή στο καθεστώς του ραγιά. Είναι γνωστό εκείνο το —κατά τα θρυλούμενα— σημείο στο λόγο του Κολοκοτρώνη προς το στράτευμα, πριν από τη μάχη στα Δερβενάκια: «"[θα] πάρετε λάφυρα πολλά και τους θησαυρούς (…) θα τους μοιράσετε με το φέσι (…) θα σας ιδώ όλους με τα άρματα των Τούρκων, με τα άλογά τους, λαμπροφορεμένους με τα ρούχα τους"».[835]

Δεν ήταν μόνο το οικονομικό στοιχείο, ήταν η εδραίωση της ανατροπής της παλαιάς σχέσης εξουσιαστή – εξουσιαζόμενου. Αλλά, όπως προαναφέρθηκε, αυτή η ανατροπή και η αναπαραγωγή του εγχειρήματος εμπεριείχε την εξασφάλιση των όρων «εξοικονόμησης». Όταν λοιπόν συχνά σχολιάζεται πως δεν καταδιώχτηκαν τα σε άτακτη υποχώρηση οθωμανικά στρατεύματα, επειδή ιεραρχήθηκαν υψηλότερα τα λάφυρα, τείνει να παραγνωρίζεται πως σ' αυτή τη διαδικασία υπήρχε κάτι το οργανωμένο: «Είχαν κάμει δύο δρόμους σαν τα μυρμήγκια, ένας πήγαινε και άλλος ήρχετο· έπερναν τα λάφυρα φορτωμένοι και τα επήγαιναν εις τον Αγιώργη (…) όπου είχαν κονάκι (…)», έγραφε ο Φωτάκος.[836] Να ασφαλίσουν τα λάφυρα, να μη μείνει το σώμα ανοικονόμητο, διαφορετικά πώς θα κινούσε εκ νέου, αν αφήνονταν αυτά πίσω, να τα πλιατσικολογήσουν άλλοι.

Όσα λάφυρα συγκεντρώθηκαν συντεταγμένα, κατά ένα μέρος φέρονται να στάλθηκαν στην Τρίπολη (ζώα, αποσκευές και άλλα φορτία) στην έδρα της Γερουσίας και άλλα σε κονάκια των στρατιωτικών.[837] Το πολιτικό – θεσμικό στοιχείο δεν

---

[835]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 577.

[836]. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 225.

[837]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 592· Φωτάκου, *ό.π.*, σ. 225· *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 253.

εξαιρέθηκε απ' αυτήν τη διαδικασία, ωστόσο εξέφραζε μιαν άλλη συμμαχία, αμιγώς οροθετημένη με επίκεντρο την Πελοπόννησο. Σ' ένα βαθμό, αυτή η φερόμενη ως αυθεντική έκφραση των «αρμάτων» και των «λαών» της Πελοποννήσου, επιβίωσε τουλάχιστο έως τα τέλη του 1822. Τότε απέδωσε και η συστηματική πολιορκία του Ναυπλίου. Ο πρόσφατα ενορχηστρωτής της ήττας του Δράμαλη συντόνισε το αποκλεισμό της πόλης από τη στεριά και σε συνεργασία με το στόλο επιτεύχθηκε συμφωνία παράδοσης.

Ο Φωτάκος που μετείχε στο στρατόπεδο του Θ. Κολοκοτρώνη μιλούσε για αρκετά συντεταγμένη διαδικασία: οι Έλληνες «παρέλαβαν το φρούριον και εσύναξαν με τας διορισθείσας επιτροπάς από τους εκεί καπεταναίους τα πράγματα των Τούρκων» και, αφού καλύφθηκαν διάφορα έξοδα, «(…) όσα δε λάφυρα επερίσσευσαν τα διαμοιράσθησαν μεταξύ των οι στρατιώται και οι καπεταναίοι της ξηράς και της θάλασσας κατ' αναλογίαν».[838] Ανεξάρτητα αν ήταν βάσιμες οι κριτικές για καταχρήσεις διατυπωμένες από τον Σπ. Τρικούπη και άλλους,[839] αυτό που έχει σημασία είναι η διαμάχη για τους πόρους (και στην περίπτωση του Ναυπλίου για την ίδια την πόλη και τα κάστρα της), η οποία συνυφαίνεται με τους συσχετισμούς.

«Τίποτε δεν απεκόμισε το δημόσιον ταμείον (…)»,[840] εν γένει από τα λάφυρα, τονίζεται ενίοτε εμφατικά. Τα λάφυρα —και οι άλλες μορφές εσόδων— αποτέλεσαν επίμαχο ζήτημα, τόσο κατά την εξέλιξη της Επανάστασης, όσο και αργότερα, όταν έπαψαν να ηχούν τα όπλα και άρχισαν να καταγράφονται οι πρώτες μνήμες. «Άπειρα και πολύτιμα ήσαν τα λάφυρα, αλλ' όλα διηρπάγησαν άνευ παραμικράς ωφέλειας του κοινού (…)» υποστήριζε ο Σπ. Τρικούπης.[841] Μα ο Φωτάκος είχε άλλη άποψη: «(…) φωνάζουν πολλάκις ότι τα λάφυρα τα κατεχράσθησαν οι καπεταναίοι και στρατιώται και δεν ωφελήθη ούτε λεπτόν το Εθνικόν Ταμείον», καταλήγοντας ο ίδιος: «Δεν μας λέγουν αυτοί οι κύριοι ποίον ήτον εις εκείνην την εποχήν το έθνος; ποίοι οι ταμίαι του; ποία τα στρατεύματά του και από πού αυτά επληρώνοντο; Οι μισθοί των στρατιωτών ήταν τα λάφυρα (…)».[842] Αυτό που εδώ μας αφορά από τα σκεπτικά του Φωτάκου και του Τρικούπη είναι κυρίως ο τρόπος που οροθετούν το ζήτημα. Στο σκεπτικό του ενός

838. Φωτάκου, *ό.π.*, σ. 252-254.

839. Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας*, ό.π., σ. 125-126, 141-145.

840. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 226-227· Τάκης Α. Σταματόπουλος, *ό.π.*, σ. 107.

841. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 94.

842. Φωτάκου, *ό.π.*, σ. 256.

η ταυτότητα *λάφυρα = μισθοί* δεν περιλαμβάνει τις επίσημες πολιτικές αρχές. Είναι μια διαδικασία αδιαμεσολάβητη που αφορούσε αμιγώς τα *άρματα*, τα οποία άλλωστε ταυτίζονταν με το επαναστατημένο έθνος. Στο σκεπτικό του άλλου *λάφυρα = εθνικά αγαθά (εθνική Διοίκηση) = μισθοί*.

Δεν θα επεκταθώ σε οργανωμένες εκστρατείες που ήταν συνυφασμένες με τη λεηλασία, πραγματοποιημένες ιδίως από επιδέξιες πολεμικές πατριές.[843] Είτε επρόκειτο για επιχειρήσεις ένοπλων πατριών για να οικονομηθούν, όπως οι Σουλιώτες μετά την πτώση της ιδιαίτερης πατρίδας τους που δρούσαν σε επαρχίες πέριξ του Ασπροποτάμου,[844] ή, όπως οι Μακεδόνες στις βόρειες Σποράδες·[845] είτε επρόκειτο για επιχειρήσεις που στόχευαν τον οθωμανικό ανεφοδιασμό·[846] είτε επρόκειτο για άλλες επιχειρήσεις μέσα στην Πελοπόννησο που απέδωσαν λάφυρα.

Μετά το 1822, από τη μέχρι τώρα έρευνα, δεν κατορθώθηκε να εντοπιστούν ποσά από λάφυρα στα λογιστικά βιβλία, τα οποία αποτελούν ένα τεκμήριο για να φανεί σε ποιο βαθμό αυτή η πηγή «εξοικονόμησης» συνέβαλε στα δημόσια οικονομικά.[847] Από την άλλη, τα λάφυρα δεν εξαφανίστηκαν από το χώρο των οικονομικών του αγώνα: όσα αποσπούσαν οι ελληνικές δυνάμεις, κατεξοχήν στη Στερεά Ελλάδα ενάντια στα κατερχόμενα οθωμανικά στρατεύματα, προφανώς πήγαιναν για την εξοικονόμησή τους στα πλαίσια των πολεμικών συγκρούσεων. Το ενδιαφέρον για τα λάφυρα επικεντρώθηκε στην Πελοπόννησο καθώς εκεί έλαβαν χώρα οι σπουδαιότερες συγκρούσεις με αντικείμενο το αναδυόμενο κράτος. Αν, ωστόσο, εκεί, ο έλεγχος των

---

[843]. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 291.

[844]. Για εκστρατείες των Σουλιωτών το 1822-1823 προκειμένου να «οικονομηθούν» βλ. *στο ίδιο*, σ. 255, 292-293, 305, 307, 412.

[845]. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 303. Όπως είναι γνωστό, ήδη νωρίτερα κυνηγημένοι από τον Αλή πασά Θεσσαλοί και Ολύμπιοι αρματολοί είχαν κατευθυνθεί στις Β. Σποράδες πραγματοποιώντας από εκεί πειρατικές ενέργειες, Αλεξάνδρα Κραντονέλη, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος κατά τον ιη΄ αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 1998, σ. 230.

[846]. Ενάντια π.χ. στις εφοδιοπομπές του Σκόδρα πασά τον Οκτώβρη του 1823 στη Δυτική Ελλάδα με λεία κατά πληροφορίες 250 φορτώματα, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 571.

[847]. Με την παράδοση της Κορίνθου τον Οκτ. του 1823 εξασφαλίστηκαν 120.000 γρ. ακαθάριστα, Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 94-95. Τότε το Βουλευτικό καλούσε το Εκτελεστικό «να σταλώσιν εκ μέρους της Διοικήσεως άνθρωποι να παρασταθώσιν εκ μέρους της εις την παράδοσιν (…). Αι διαταγαί περί της παραλαβής του φρουρίου να γίνουν σαφείς, ότι όλα τα εν φρουρίω εθνικά κινητά και ακίνητα να σφραγισθώσι και να φυλαχθώσι καλώς, δια να μην συμβή, ως εις τα αλλά παραδοθέντα έως τώρα φρούρια», *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 612-613, 617-618. Δεν κατορθώθηκε ωστόσο με μια πρώτη έρευνα να βρεθεί αυτό το ποσό στα λογιστικά βιβλία. Δεν αποκλείεται να καταγράφηκε, αν και αυτό το ενδεχόμενο πρέπει να είναι μικρό, δεδομένου ότι τότε το Εκτελεστικό ήταν σε μεγάλη διένεξη με το Βουλευτικό, τόσο για τις εκποιήσεις εθνικών κτημάτων, όσο και για τα μέλη της επιτροπής που θα σύναπτε το δάνειο στο Λονδίνο.

πηγών εισοδήματος συναρτήθηκε με τις διενέξεις, η περίπτωση των λειών στη θάλασσα είχε κάποιες άλλες σπουδαίες πτυχές, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως. Άλλωστε, αυτές οι λείες από το 1823 αποτέλεσαν την κύρια μορφή πολεμικού εσόδου μέσα στο επίσημο δημοσιονομικό κύκλωμα, όπως θα φανεί ευθύς αμέσως.

Ναυτικές λείες και κατασχέσεις: πτυχές από την οικονομία του ναυτικού αποκλεισμού

Οι ένοπλοι στις χερσαίες περιοχές είχαν ποικίλες πηγές «εξοικονόμησης», επίσημες (πρόσοδοι κ.ά.) ή ανεπίσημες (προσωπικές, κάποια δικά τους αποθέματα ή σχέσεις με κτηνοτρόφους) συν ό,τι εξοικονομούσαν με άλλους τρόπους (λάφυρα, λεηλασίες σε κατοίκους). Αντίθετα, στη θάλασσα, η κίνηση του στόλου χωρίς εθνικό απόθεμα, ήταν εξαρτημένη από τα ιδιωτικά αποθέματα των πλοιοκτητών. Οι δημόσιες πηγές για την κίνηση του στόλου ήταν οι τακτικές πρόσοδοι του Αιγαίου, κάποιοι έκτακτοι έρανοι και οι πολεμικές λείες, στο πλαίσιο των επιχειρήσεων του στόλου ή από επιχειρήσεις καταδρομικών.[848] Με τα εξωτερικά δάνεια για πρώτη φορά, σχεδόν όλο το κόστος της κίνησης του στόλου καταλογιζόταν στο Εθνικό Ταμείο. Η εξάντληση, ωστόσο, των δανείων μέχρι τα τέλη του 1825, δεν ήταν παρά ένας παραπάνω λόγος για την εξασφάλιση πολεμικών λειών, που ως πρακτική ήταν συνυφασμένη με τις πολεμικές και τις καταδρομικές επιχειρήσεις, σε μια φάση μάλιστα που υπήρχε κλιμάκωση του οθωμανικού ανεφοδιασμού μέσω πλοίων ουδέτερης σημαίας.

Σε συνθήκες πολέμου η «εξοικονόμηση» από τα αποθέματα του εχθρού ήταν αυτονόητη, δεν ήταν κάποια ελληνική πρωτοτυπία.[849] Ήταν άλλωστε πολύ πρόσφατη

---

[848]. Σε κάθε περίπτωση, είτε επρόκειτο για το στόλο είτε για καταδρομικά, επρόκειτο φυσικά για ιδιωτικά πλοία στην υπηρεσία της Επανάστασης. *Καταδρομή*: «θεμιτή λαφυραγωγία των περιουσιακών στοιχείων του εχθρού υπό ιδιωτικών σκαφών, τα οποία διέθετον σχετικήν άδειαν της κυβερνήσεως των. Οι επιβαίνοντες των σκαφών εκαλούντο καταδρομείς (corsaires), διέφερον δε, θεωρητικώς, των πειρατών, διότι ούτοι μεν διεξήγον πειρατικάς επιχειρήσεις επισήμως εξουσιοδοτημένοι και κατωχυρωμένοι δια του ειδικοί διπλώματος καταδρομής (…), εκείνοι δεν ενήργουν μεμονωμένως, αποβλέποντες μόνον εις την αρπαγήν και το κέρδος», Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το θαλλάσιον δικαστήριον κατά την πρώτην Καποδιστριακήν περίοδον, 1828-1829*, Αθήνα 1973, σ. 5. Για τις ομοιότητες – διαφορές πειρατικών και καταδρομικών επιχειρήσεων, βλ. David J. Starkey, *British privateering enterprise in the eighteenth century*, Exeter 1990, σ. 35-36.

[849]. Στην περίπτωση της Αμερικανικής Επανάστασης μέσα σε δύο τρία χρόνια σχεδόν τριπλασιάστηκε ο αριθμός των κουρσάρων: Jonathan Galloway, "Revolutionary Privateering Source", *Bulletin of the Business Historical Society* 7/3 (1933) 7-10.

η εμπειρία των ναπολεόντειων πολέμων και διαδεδομένη η μέθοδος της απόδοσης καταδρομικών διπλωμάτων. Εφοδιαστικά έγγραφα μοιράστηκαν στην Ύδρα από τις πρώτες μέρες της Επανάστασης: για να μεταβεί ο καπετάνιος «όπου ήθελε κρίνει ωφέλιμον και αναγκαίον εις τον κοινόν αγώνα, και να ενεργή κατά των οθωμανικών δυνάμεων ξηράς τε και θαλάσσης, πράττων παν ό,τι συγχωρείται εις νόμιμον πόλεμον (…)».[850]

Το 1821 ο κούρσος δεν ήταν παρελθόν στο διεθνές δίκαιο.[851] Ο μηχανισμός στον οποίο εντασσόταν είχε να κάνει με τη δημόσια και την ιδιωτική βία στη θάλασσα. Είναι γνωστό ότι κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν της Ελληνικής Επανάστασης η χορήγηση καταδρομικών διπλωμάτων σε ιδιωτικά πλοία ήταν μέρος των διαδικασιών ελέγχου – μονοπώλησης της βίας,[852] συνυφασμένη αρχικά με το μερκαντιλισμό[853] και την πολιτική οικονομία του, τη διαδικασία οικοδόμησης του κράτους, τον πόλεμο και τα εμπορικά μονοπώλια στο παραπάνω πλαίσιο: σ' αυτό το πλαίσιο, η λεηλασία και η θήρευση ήταν μέρος της λογικής τόσο του πολέμου, όσο και του εμπορίου.[854] Στο παραπάνω πλαίσιο, ο κούρσος ήταν μια μορφή ενσωματωμένης νομιμοποιημένης «πειρατείας», για λόγους προστασίας των ημέτερων ή φθοράς των ανταγωνιστών, που στην ελληνική ιστοριογραφία είχε επικρατήσει να οροθετείται αξιολογικά αντί με αναλυτικούς όρους που επιτρέπουν την κατανόησή του.[855]

Ούτε η πειρατεία ούτε η θητεία σε κουρσάρικα πλοία ήταν έξω από την πραγματικότητα των Ελλήνων πριν το 1821.[856] Η εμπειρία μάλιστα στην πειρατεία την

---

[850]. *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 20.

[851]. Για τις σχετικές διεργασίες το 2ο μισό του 19ου αι. σε συνδυασμό με τους διεθνείς ανταγωνισμούς βλ. Jan Martin Lemnitzer, *Power, law and the end of privateering*, 2014, σ. 173-174.

[852]. Εν γένει βλ. Janice E. Thomson, *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns: State-building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe*, Princeton 1994.

[853]. Εν συντομία για το πλαίσιο και τους στοχαστές Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη. Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον 17ος - 20ος αιώνας*, Αθήνα 2006, σ. 69-81· Ευρύτερα αλλά και κριτικά σχόλια για τον όρο *μερκαντιλισμός* βλ. Roger E. Backhouse, *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης. Από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, επιμ. Μάγγη Μίνογλου, Αθήνα 2009, σ. 81-83.

[854]. Bryan Mabee, "Pirates, privateers and the political economy of private violence", *Global Change, Peace & Security* 21/2 (2009) 139–152.

[855]. Εν γένει τόσο ως προς το θεωρητικό πλαίσιο όσο και από την άποψη της κάλυψης του θέματος στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η αρπαγή και οι κίνδυνοι στη θάλασσα», *ό.π.*, σ. 145 κ.ε.

[856]. Γιώργος Β. Νικολάου, «Πειρατές και κουρσάροι στις ακτές της δυτικής Πελοποννήσου κατά τη ναπολεόντεια περίοδο (1799-1815)», *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου*, ό.π., σ. 389-418, πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 371-372, 394-396.

τελευταία τριακονταετία πριν την Επανάσταση του 1821,[857] ήταν μέρος της συμβιωτικής σχέσης ανάμεσα στη βία και την οικονομία. Δεν απουσίαζαν κι εδώ η *νομιμότητα* και η *ανομία* ως πραγματικότητες εντός των οποίων μάλιστα είχαν κινηθεί κάποτε οι ίδιοι άνθρωποι:[858] με πειρατεία, συμμετοχή στην αγορά λειών, σπάσιμο ναυτικών αποκλεισμών. Ωστόσο, στην περίπτωση της θάλασσας ο στόχος δεν ήταν η ενσωμάτωση στο κράτος, όπως στην περίπτωση των αρματολών, αλλά η ενσωμάτωση στις μεγάλες αγορές, σ' εκείνες που κατά κάποιο τρόπο η ναυτασφάλεια για «(…) κλέψιμον πειρατών, δυναστικήν αλλαγήν δρόμου, (…) πάρσιμον από εχθρόν, Κούρσεμα, κράτημα από την εξουσίαν, φανέρωσιν πολέμου»,[859] ήταν το ισοδύναμο (κόστος) της ανεπαρκούς προστασίας στο θαλάσσιο χώρο.

Η «εξοικονόμηση» μέσω λαφύρων ήταν αυτονόητη, δεν θα μπορούσε να είναι εντελώς διαφορετική η Ελληνική Επανάσταση σ' αυτό το σημείο. Από την πρώτη έξοδο του στόλου είχε οριστεί μερίδιο λειών υπέρ του κοινού.[860] Ωστόσο τέτοιο μερίδιο φαίνεται ότι από τη Β΄ κυβερνητική περίοδο (Απρ. 1823 – Οκτ. 1824) άρχισε να λογαριάζεται στο εν γένει εθνικό δημοσιονομικό κύκλωμα. Νωρίτερα πρέπει να περιορίστηκε στο πλαίσιο των λογαριασμών που τηρούσαν τα ίδια τα ναυτικά νησιά. Φαίνεται δηλαδή ότι συντελείται μια λογιστική ενσωμάτωση των περιφερειακών διαχειρίσεων. Τον Ιανουάριο του 1823 οι πρόκριτοι της Ύδρας είχαν διαμηνύσει ότι τα καταδρομικά όφειλαν να αποδίδουν υπέρ του κοινού το 10% των λειών μετά την αφαίρεση των εξόδων.[861] Από άλλες πηγές απορρέει ότι αυτό το ποσοστό διαμορφώθηκε στο 15% και από τον Αύγουστο του 1827 στο 25%.[862] Από την άλλη,

---

857. Πρβλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλη, *ό.π.*, σ. 230.

858. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Υπομνήσεις*, ό.π., σ. 107-108.

859. Απόσπασμα από το Ν. Κεφάλας, *Θαλάσσιος νομοθεσία*, Βιέννη 1817, δημοσιευμένο στο: Σπύρος Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αιώνας*, τ. Β΄, Αθήνα 2003, σ. 318. *Στο ίδιο*, σ. 328 βλ. το ναυτεμπορικό νόμο της Ύδρας το 1818.

860. *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 49· Γεωργίου Φίνλεϋ, *ό.π.*, σ. 263.

861. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 39. Τον Ιούλιο του 1824 συμφωνήθηκε οι λείες που πετυχαίνει κάθε υδραίικο πλοίο του στόλου να μοιράζονται αναλογικά σ' όλα τα πλοία της εκστρατείας, βλ. *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Ζ-4.

862. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 10· *ΑΚΥ*, τ. ΙΑ΄, Πειραιάς 1929, σ. 572, 579-580· *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 288.

το μερίδιο του κοινού από τις επιχειρήσεις που έφερνε σε πέρας ο στόλος εντοπίζεται στο ⅓ επί των λειών.[863]

Ανεξάρτητα από τις τάσεις που φανερώνουν οι παραπάνω μεταβολές, αυτό που έχει μια σημασία για ό,τι εδώ μας αφορά είναι ότι τα δημόσια έσοδα από λείες καταγράφονταν στην καθαρή μορφή τους.[864] Δεν αντικατοπτρίζουν δηλαδή την ακαθάριστη αξία των λειών. Άλλη συνεπώς, πολύ μεγαλύτερη, ήταν η τάξη μεγέθους, ας πούμε απλουστευτικά στη σφαίρα των *οικονομικών του αγώνα*, αφού μετά την αφαίρεση των εξόδων και του μεριδίου του κοινού, τα υπόλοιπα ήταν αμοιβές. Και άλλη, ήταν η τάξη του μεγέθους που περνούσε στο δημοσιονομικό κύκλωμα. Εδώ, σαφώς θα περιοριστούμε στο τελευταίο, επισημαίνεται ωστόσο η παραπάνω διάκριση για να τονιστεί ότι η σημασία των λειών ήταν πολύ μεγαλύτερη. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ας περιοριστούμε στο μερίδιο του Εθνικού Ταμείου επί των θαλάσσιων λειών (*Διάγραμμα* 6-1).

Ένα πρώτο σημείο είναι ότι εν γένει τα πάσης φύσεως έσοδα από τον πόλεμο αρχικά αποτελούσαν το 50% περίπου των τακτικών εσόδων από προσόδους όλης της εκάστοτε επικράτειας. Αυτό το ποσοστό μειώθηκε δραστικότατα κατά το 1823 και το 1824 και ανέβηκε εκ νέου μετά το δεύτερο εξάμηνο του 1825, έτσι που έφτασε σχεδόν 30% το 1827. Με όρους μεγεθών, η παραπάνω πορεία διαμορφώθηκε αφενός από την εξαφάνιση των λαφύρων μετά το πρώτο εξάμηνο του 1822 από τα επίσημα έσοδα και από τα χαμηλά επίπεδα εσόδων από λείες ανάμεσα το δεύτερο μισό του 1823 και το πρώτο μισό του 1825, σε συνδυασμό με τη δραστική αύξηση του ύψους των εθνικών προσόδων από το 1823 έως το 1825. Έπειτα, κατά το 1826 – 1827 η αύξηση προήλθε από τις αντίστροφες τάσεις, από τον περιορισμό των προσόδων σε χαμηλότερα μεγέθη σε συνδυασμό με την αισθητή αύξηση των εσόδων από λείες.

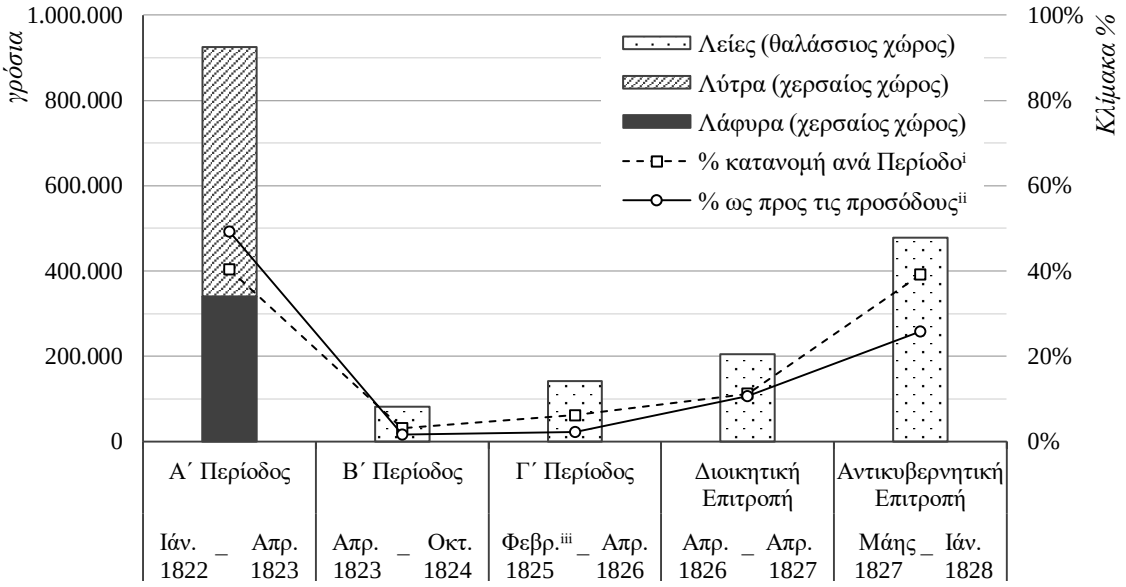
[863]. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το θαλλάσιον δικαστήριον κατά την πρώτην Καποδιστριακήν περίοδον, 1828-1829*, Αθήνα 1973, σ. 10. Πρβλ. σύντομο κατάλογο λειών του 1823 στο: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 232-233.

[864]. Χρήσιμη σ' αυτό το σημείο είναι η διάκριση μεταξύ ακαθάριστου και καθαρού εσόδου. Στις εθνικές προσόδους, το καθαρό έσοδο ήταν το τίμημα στο οποίο αγόραζαν οι εκμισθωτές το δικαίωμα να συλλέξουν το φορολογικό προϊόν. Κατ' αναλογία, το μερίδιο του Εθνικού Ταμείου από τις λείες ήταν καθαρό έσοδο. Σε κάθε περίπτωση, επρόκειτο για ένα είδος μεσιτείας, στην πρώτη περίπτωση με τους ενοικιαστές (ενίοτε ένοπλους, εμπόρους, κ.λπ.), στη δεύτερη περίπτωση μέσω του στόλου. Το ακαθάριστο – συνολικό έσοδο στην περίπτωση των ναυτικών λειών, εντοπίζεται κυρίως στους λογαριασμούς που τηρούσαν πρωτογενώς τα καταδρομικά και τα τρία ναυτικά νησιά. Στα βιβλία της Διοίκησης εντοπίζεται, ως επί το πλείστον, το μέρος των λειών που αντιστοιχούσαν στο Εθνικό Ταμείο και κάπου κάπου άλλες συμψηφιστικές εγγραφές ανάμεσα στη διαχείριση που τηρούσαν τα Νησιά και στη διαχείριση που τηρούσε η εθνική Διοίκηση, από την άποψη ότι υπήρχαν ευρύτερες δοσοληψίες (έσοδα υπέρ του στόλου, δαπάνες κ.ά.).

Τα παραπάνω σχετικά μεγέθη φανερώνουν τις στιγμές και τις διάρκειες στις οποίες υπήρξαν έσοδα από πολεμικές επιχειρήσεις και τη διακύμανση αυτών των εσόδων. Εμπεριέχουν μια γεωγραφική πτυχή (χερσαίος – θαλάσσιος χώρος). Και φυσικά συναρτώνται με διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις και διεργασίες. Η εξασφάλιση κάποιων λαφύρων στη στεριά υπέρ του Εθνικού Ταμείου συνδέθηκε με τις διαμάχες για τον έλεγχο της εξουσίας, σαφώς σε συνθήκες με σημαντικές νίκες ή με την παράδοση πόλεων. Από την άλλη, στη θάλασσα η κλιμάκωση των καταδρομικών ενεργειών συνέπεσε με την απορρόφηση των χρημάτων του δανείου και την κλιμάκωση του οθωμανικού ανεφοδιασμού (κατεξοχήν των στρατευμάτων του Ιμπραήμ).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-1

Πολεμικές λείες στο επίσημο λογιστικό κύκλωμα, ανά κυβερνητική περίοδο, 1822-1827

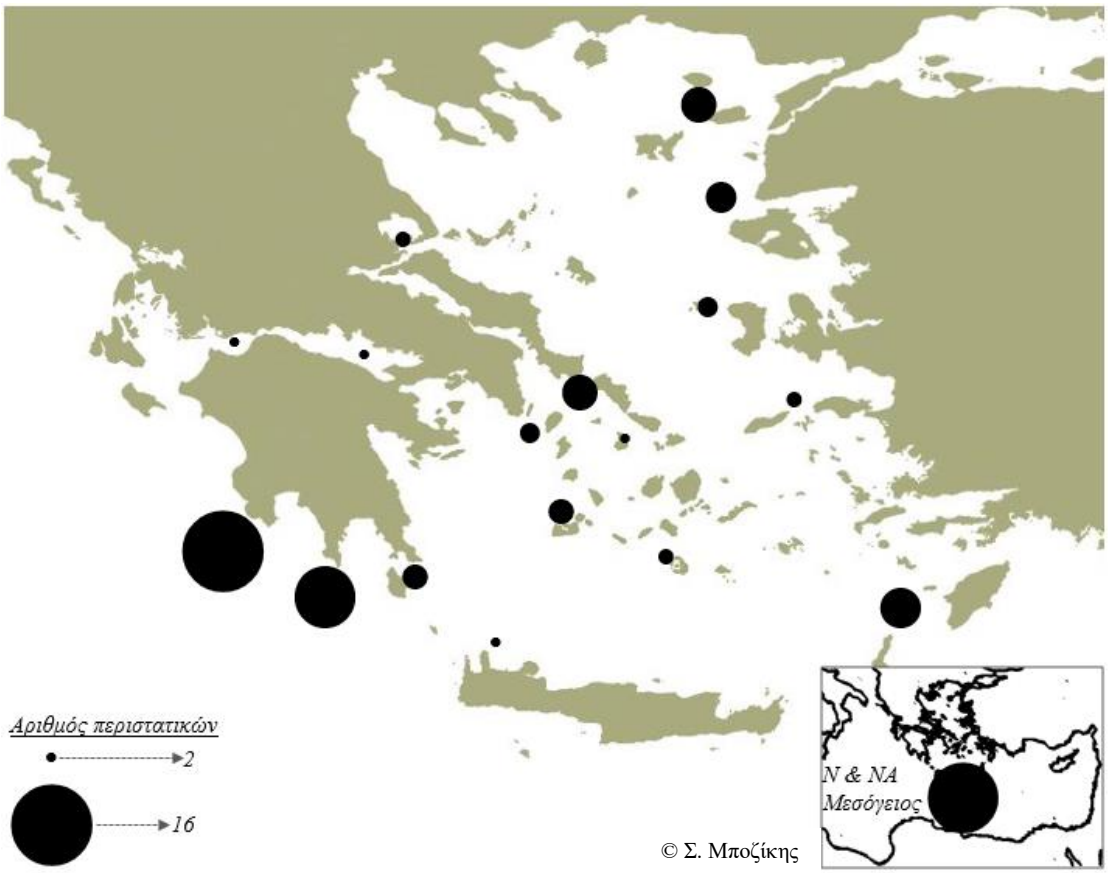

Σημ: [(i)]Κατανομή λειών-λαφύρων-λύτρων σταθμισμένη ως προς τη χρονική διάρκεια κάθε Κυβερνητικής Περιόδου. [(ii)]Οι πρόσοδοι αναπροσδιορίστηκαν χρονικά κατά προσέγγιση με βάση τη διάρκεια των Κυβ. Περιόδων. [(iii)]Η *Γ΄ περίοδος* άρχισε τον Οκτ. του 1824, η πηγή εδώ για τις λείες το Φεβρ. του 1825. Ας σημειωθεί ότι στο διάστημα Φεβρ. 1828 – Απρ. 1829 καταγράφονται ως μη εκκαθαρισθείσες λείες αξίας 233.414 γρ., βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 62-63 και ότι τον Ιούνιο του 1828 το δημόσιο κάλεσε σε δημοπρασία αποθέματος λειών βλ. *ΓΕΕ*, αρ. 38 (26.5.1828).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8, 12, 52· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 101Α, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 138, έγγρ. 40· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 62-63· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 314.

ΧΑΡΤΗΣ 6-1

Γεωγραφική κατανομή 105 νηοψιών σε πλοία με ευρωπαϊκές σημαίες, Μάιος 1825 – Ιαν. 1827

Σημ: Κατά κύριο λόγο εδώ συναθροίζονται κοντινές θέσεις. Ενδεικτικά, ενιαία εκφράστηκαν: οι νησίδες Πρώτη (Μαραθόπολη) και Σιαπέντζα με το Νεόκαστο και τη Μεθώνη· η Σαμοθράκη και η Ίμβρος που ανάμεσά τους παραφύλαγαν το λιμάνι του Αίνου κ.ά. Εξαίρεση αποτελεί η ενιαία έκφραση τωπλν περιπτώσεων έξω από το Ιόνιο και το Αιγαίο: για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης αρκεί ότι πραγματοποιήθηκαν έξω απ' αυτά τα πελάγη σε μια ευρεία περιοχή από το λιμένα Σφαξ στην Τυνησία έως το Βερούτι (πρόκειται για τη γνωστή εκστρατεία που έλαβε χώρα στα τέλη του 1826 στη Βηρυτό).

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΘΔ, φάκ. 25, έγγρ. 162-167 (πρβλ. *Παράρτημα* 6.1)

Στο χάρτη αποτυπώνεται ένα δείγμα λίγο πάνω από εκατό περιπτώσεων ελέγχου πλοίων που διεξήγαγαν μοίρες του ελληνικού στόλου, μεμονωμένα πλοία χαρακτηρισμένα ως *πολεμικά* (πιθανό του στόλου) ή πλοία που ρητά σημειώνονται ως *καταδρομικά* κατά την περίοδο από τον Μάιο του 1825 έως τον Ιανουάριο του 1827 (*Χάρτης* 6-1). Σχεδόν 6 στις 10 περιπτώσεις καταγράφηκαν μέσα στην επαναστατημένη επικράτεια, σχεδόν 3 στις 10 στο υπόλοιπο Αιγαίο και περίπου 1 στις 10 στην υπόλοιπη Μεσόγειο. Η καταδρομική δράση εντοπιζόταν σε περιοχές που ήδη πριν το 1821 καταγράφονταν περιστατικά πειρατείας (νότια Πελοπόννησος, Μήλος, Κάβο Ντόρο

κ.ά.).[865] Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, στην περίοδο που προαναφέρθηκε τον τόνο τον έδιναν οι καταδρομές στα πλοία ανεφοδιασμού του Ιμπραήμ, γι' αυτό τα περισσότερα περιστατικά εντοπίζονται έξω από τη Μεθώνη (στη Σαπιέντζα κ.α.), την Κορώνη και το Νεόκαστρο.

Οι παραπάνω έλεγχοι είχαν τεθεί στη δικαιοδοσία της *αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής*. Κι αυτό έχει ενδιαφέρον, καθώς υπήρχαν προσπάθειες προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα κύρος στη δράση των καταδρομικών, δεδομένου μάλιστα του διεθνούς ενδιαφέροντος γι' αυτό το ζήτημα. Η τομή της ίδρυσης ωστόσο της παραπάνω δικαστικής επιτροπής είχε πίσω της τις πολύ παλιές διαπιστώσεις ότι η ελληνική Διοίκηση είχε αναμειχθεί σ' ένα ριψοκίνδυνο παιχνίδι. Από την αρχή της Επανάστασης οι Υδραίοι γνώριζαν πολύ καλά τις αντιδράσεις που θα μπορούσε να έχει ο έλεγχος του φορτίου των πλοίων με ουδέτερη σημαία. Από την άποψη η αξίωση άσκησης κυριαρχικών δικαιωμάτων, «Τα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης θέλει βέβαια ευφημήσουν την απόφασίν μας [για εθνική ανεξαρτησία]· πρέπει όμως και ημείς να πορευθώμεν (…) σεβόμενοι τα δικαιώματά τους», καταλήγοντας πως αν σε ουδέτερο πλοίο ήταν εχθρικά εφόδια έπρεπε να τα πάρουν «πληρώνοντες τον ναύλον».[866]

Από επιστολές προς τους προκρίτους της Ύδρας (Σεπτέμβρης 1822), απορρέει ότι διάφοροι καπετάνιοι αιτούνταν να λάβουν «εφοδιαστικό εις κούρσεμα κατά των τυράννων μας Τούρκων», υποσχόμενοι να υπακούν στην απόφαση της Διοικήσεως να μην πειράζονται ευρωπαϊκά πλοία ή πράγματα σε τουρκικά πλοία που φέρουν ουδέτερο ή ευρωπαϊκό σύμβολο.[867] Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1823, οι πρόκριτοι της Ύδρας επισήμαιναν στους καπετάνιους που «μέλει να εκβούν εις το κούρσος κατά των Οθωμανών (…) να σέβωνται εις άκρον και να μην πειράζουν εις το παραμικρόν τας φράγκικας σημαίας (…)».[868] Η αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων

---

[865]. Βλ. το σχετικό χάρτη στο: Αλεξάνδρα Κραντονέλη, *ό.π.* και στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Ζ΄, σ. 376-378. Βλ. επίσης σχετικές αναφορές και γεωγραφικές οριοθετήσεις: Τζελίνα Χαρλαύτη, *ό.π.*, σ. 159-162· Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Πειρατές στη στεριά; Πρόσφυγες, καταδρομείς και καθημερινότητα των παράκτιων οικισμών στα χρόνια του Αγώνα», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, ό.π., σ. 91.

[866]. *ΑΚΥ*, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, σ. 28· Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 5.

[867]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 548-549.

[868]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 39. Τον Ιούλιο του 1824 συμφωνήθηκε οι λείες που πετυχαίνει κάθε υδραίικο πλοίο του στόλου να μοιράζονται αναλογικά σ' όλα τα πλοία της εκστρατείας, βλ. *Μονόφυλλα του Αγώνος Ι*, ό.π., έγγρ. Ζ-4.

δεν ήταν συμπαγής. Η Αυστρία συνόδευε με πολεμικά τα εμπορικά πλοία.[869] Ωστόσο, το ζήτημα είναι ότι σε τελική ανάλυση είχε επιβληθεί ένα καθεστώς αποκλεισμού.

Σύμφωνα με αναφορά του προς τους υδραίους, ο Γάλλος ναύαρχος De Rigny το Σεπτέμβρη του 1823 υποστήριζε

> σχετικώς με τον αποκλεισμόν της Κρήτης, επαναλαμβάνω ό,τι σας είπον εν πάση δοθείση ευκαιρία, δηλαδή δεν σκοπεύω ποσώς να τον παραβιάσω. Της αρχής μου ταύτης συνέπεια είναι, ότι τα υπό Γαλλικήν σημαίαν πλοία, προφανώς διευθυνόμεθα προς τα υπό αποκλεισμόν μέρη, και τυγχάνοντα ένδον καθωρισμένης απ' αυτών αποστάσεως, επιτρέπεται να αποπέμπωνται, και μάλιστα όταν είναι ανάγκη να άγωνται εις Μήλον και να παραδίδονται εις τον Γάλλον πρόξενον. Αλλ΄ εν ουδεμιά περιπτώσει και επ' ουδεμιά προφάσει επιτρέπεται να διαρπάζεται το φορτίον και να ενοχλώνται οι επιβάται.[870]

Αν όμως τα πρώτα χρόνια, η αρχική στρατηγική της ελληνικής πλευράς ήταν να ισορροπήσει προκειμένου να μην ξεσηκώσει την αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων, βαθμιαία ήταν αναγκασμένη να διαχειριστεί προς όφελος της την εκτεταμένη δράση των καταδρομικών και των πειρατικών πλοίων.[871]

Όπως έγραφε ο De Rigny τον Απρίλη του 1826 «"είναι αδύνατο σ' ένα απομονωμένο καράβι να διανύσει δέκα λεύγες σ' αυτές τις θάλασσες χωρίς να του επιτεθούν. Σε καμιά εποχή και σε καμιά θάλασσα δεν υπήρξε παράδειγμα μιας τόσο θρασείας πειρατείας"», επικρίνοντας την ελληνική Κυβέρνηση για την ανοχή της για να καταλήξει μεταξύ άλλων: «[το] Αρχιπέλαγος παρουσιάζει το παράδοξο θέαμα ουδέτερων καραβιών, που ταξιδεύουν με όλες τις προφυλάξεις που λαμβάνονται μόνο στις πιο ανάστατες πολεμικές εποχές"».[872] Αλλά, σύμφωνα με εκτιμήσεις, «οι ναύαρχοι των ξένων μοιρών (…) αναγνώριζαν εν μέρει ότι θα ήταν πολύ δύσκολο να ξεχωρίσουν

---

[869]. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 11, 44-46.

[870]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 428-429. Για ανάλογα προβλήματα το 1825-1827 στις ακτές της Βραζιλίας ο Εγγλέζοι, βλ. Robert L. Scheina, *Latin America's wars : The age of the caudillo, 1791–1899*, vol. 1, Washington 2003, σ. 102.

[871]. Παροτρύνσεις φιλελληνικών κύκλων στην Αγγλία το 1824, προκειμένου οι Έλληνες να έχουν «50-60 καράβια αρματωμένα (…) και μέρος να λεηλατεί την Ασίαν, τα δεν λάφυρα να είναι ήμισυ δια την Διοίκησιν και ήμισυ δια τους νάυτας» καταγράφονται στο: *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 104· για αναφορές ότι Άγγλοι δήλωναν διατεθειμένοι να λάβουν μέρος σε καταδρομικές επιχειρήσεις αν η ελληνική Κυβέρνηση τους προμήθευε με επίσημα έγραφα, Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *Το πρώτον Δάνειον*, ό.π., σ. 380.

[872]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 392.

τον πειρατή από τον κουρσάρο (καταδρομέα)» και ότι η παρέμβασή τους τελικά θα υπονόμευε εν γένει τον αγώνα των Ελλήνων.[873] Κάθε πλευρά σ' αυτό το παίγνιο είχε τα δικά της κίνητρα. Σε κάθε περίπτωση όμως ήδη από το 1815, ένα σημαντικό μέρος της ανατολικής Μεσογείου τελούσε ξανά σε συνθήκες.

Τα πολεμικά έσοδα λοιπόν δεν είχαν την ίδια πολιτική σημασία στις θαλάσσιες και στις χερσαίες περιοχές. Στις χερσαίες ο έλεγχος των λαφύρων κατέστη ενδογενές – εσωτερικό ζήτημα στο πλαίσιο συγκρότησης της εξουσίας. Στη θάλασσα, οι πολεμικές λείες —οι οποίες αναπόφευκτα μονοπωλήθηκαν από το στόλο και τα καταδρομικά—, συνδέθηκαν με τη διεθνοποίηση του ελληνικού προβλήματος. Η νηοψία ήταν σύμφυτη με τις πολεμικές και τις καταδρομικές επιχειρήσεις και οροθετημένη μέσα στο πλαίσιο του ναυτικού αποκλεισμού (ανεξάρτητα αν σ' ένα βαθμό επιχειρούσαν κι έξω από τα επίσημα όριά του). Συνηγορούσε επομένως στη διατήρηση – επιβίωση μιας de facto ανεξάρτητης οντότητας, η οποία καθώς επιτύγχανε να υπερασπίζεται την ύπαρξή της, άρχισε να αναγνωρίζεται ως εμπόλεμο έθνος,[874] έστω ασύγχρονα (αρχικά από την Αγγλία) και σε συνδυασμό με άλλους λόγους.

Ό,τι έκαναν πριν το 1821 οι Υδραίοι διασπώντας στους ναπολεόντιους πολέμους το ναυτικό αποκλεισμό, τηρουμένων των αναλογιών, το έκαναν το *Εικοσιένα* μεγάλες εμπορικές δυνάμεις, χωρίς φυσικά να αναγνωρίζουν οι περισσότερες τον ελληνικό. Οι συνθήκες ήταν τέτοιες που η ελληνική πλευρά καλούταν να αντιμετωπίσει με κάθε μέσο την ισχυρή οθωμανική αντεπίθεση, χωρίς να παραιτείται από την κυριαρχία της, προσπαθούσε να θέσει ένα πλαίσιο νομιμότητας προκειμένου να κρίνει τις ενέργειες ένας διακριτός θεσμός και όχι οι ίδιοι οι καταδρομείς, να διαχειρίζεται πολιτικά τις διενέξεις, να διασκεδάζει παράλληλα τις ανησυχίες και, σε κάθε περίπτωση, να ελέγχει το προϊόν των λειών.

Το Βουλευτικό έγραφε σχετικά προς το Εκτελεστικό στις 20 Απρίλη του 1825:

> φέρονται ενταύθα διάφοροι λείαι υπό σημαίας ευρωπαϊκάς και αύται πρέπει να αποβιβάζωνται εις την πόλιν δια να αποταμιεύωνται έως ου γίνη η περί τούτων τελεία απόφασις και να διανέμωνται ή στέλλωνται όπου ήθελεν εγκριθη παρά της Διοικήσεως, εις αποφυγήν απευκταίου τινός συμβάντος και ενδεχομένων καταχρήσεων γνωμοδοτεί να συστηθή μία τριμελής επιτροπή εξ υποληπτικών και τιμίων υποκειμένων, της οποίας

[873]. *Στο ίδιο*, σ. 853-854.

[874]. Για ένα σκεπτικό σχετικά μ' αυτή τη συνάφεια βλ. Jan Martin Lemnitzer, *Power, law,* ό.π., σ. 119.

> χρέος να είναι η περιλαβή αυτών των ειδών, η αποταμίευσις, η παράδοσις, ή, και αν χρειασθή, και αι πωλήσεις εξ αυτών κατά τας διαταγάς της Διοικήσεως με ακριβή λογαριασμόν.[875]

Μαζί με την έγκριση της παραπάνω *Επιτροπής αποταμιεύσεων και διαθέσεων των Λειών* έγινε δεκτό από την πλευρά του Εκτελεστικού και η σύσταση επιτροπής «δια να κρίνη τας διευθυνομένας εις Ναύπλιον λείας, επέχουσα τόπον ναυαρχείου (armillato)»,[876] μιας *Επιτροπής έχουσας τόπο Θαλασσίου Κριτηρίου* ή αλλιώς την *αντί Θαλασσίου Κριτηρίου Επιτροπή*.[877] Εκφράστηκε επομένως μια προσπάθεια να αναδυθεί μια νομιμότητα, έτσι που να διακρίνεται η *πειρατεία* από την *κατάσχεση – δήμευση*.[878]

Η αντιμετώπιση των μη εγκεκριμένων καταδρομικών ήταν ένα πρόβλημα που αναγνώριζε η Διοίκηση γνωρίζοντας ότι έτσι ήταν ευάλωτη και εκτεθειμένη. Το Μάρτη του 1826 κυκλοφόρησε απόφαση της κυβέρνησης ότι όσα πλοία δεν είχαν τα νόμιμα έγγραφα ήταν πειρατικά, ότι η Διοίκηση δεν θα αναγνώριζε τις ζημίες που θα προκαλούσαν καθιστώντας τους υπεύθυνους γι' αυτές.[879] Επεσήμαινε ότι οι φορείς που χορηγούσαν αυτά τα έγγραφα έπρεπε να το κάνουν προσεκτικά και με εγγυήσεις που να ασφαλίζουν τη Διοίκηση για τις πιθανές ζημιές.[880] Και ότι σε κάθε περίπτωση η

---

875. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 212. Προτεινόμενοι ήταν οι μεγαλέμποροι Ι. Ιατρός και Λυμπέρης Γιαννακόπουλος, ενώ η τρίτη θέση αφέθηκε ελεύθερη να καθοριστεί από το Υπουργείο των Ναυτικών.

876. *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 224, 229. Μέλη: Εμμανουήλ Ξένος, Διονύσιος Ορφανός, Δημήτριος Μάξιμος, Νικ. Πρασακάκης, Χαράλ. Στεκούλης.

877. Ενδιαφέρον έχει σ' αυτό το σημείο πως όταν το 1829 επιχειρήθηκε να δημιουργηθεί ένας τακτικός τέτοιος θεσμός αρθρώνεται ένα σκληρά οροθετημένο νομικό σκεπτικό: «"η ανάκρισις των λειών (la révision des prises) έχει πάντοτε βάσιν τας συνθήκας ή σχέσεις, τας οποίας έχει το διαμαχόμενον μέρος με το ουδέτερον κράτος"» όπως σημειώνεται σε αναφορά τμήματος των Εσωτερικών του Πανελληνίου, βασισμένη μάλλον στις νομικές γνώσεις του γραμματέα της Δημ. Περρούκα, ο οποίος κατέληγε ως εξής εν συντομία: επειδή πριν την 6η Ιουλίου του 1827 (Συνθήκη Λονδίνου) δεν υπήρχαν τέτοιες σχέσεις, «κατά την ανωτέρω γενικώς καθιερωμένην αρχήν του *θετικού εθνικού δικαίου* (…) η σύστασις ενός συμβουλίου ανακρίσεως ήθελεν είσθαι ματαία και άτοπος» (η έμφαση δική μας). Επισημαίνεται τέλος ότι ο τρόπος ανακρίσεως που προτείνεται «είναι σύμφωνος με εκείνον, όστις, καθιερωθείς από το θετικόν δίκαιον, ακολουθείται από όλα σχεδόν τα ευνομούμενα έθνη του πολιτισμένου κόσμου. Εις την Δανίαν, το Δικαστήριον του Ναυαρχείου (la Tribunal de l'Amirauté) (…). Εις την Γαλλίαν, εν Συμβούλιον Λειών (…). Εις την Αγγλίαν, αι Ναυαρχίαι (les Amirautés), βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 415-416.

878. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΘΔ, φάκ. 25.

879. Απόφαση δημοσιευμένη στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, τ. Ε΄, ό.π., σ. 296.

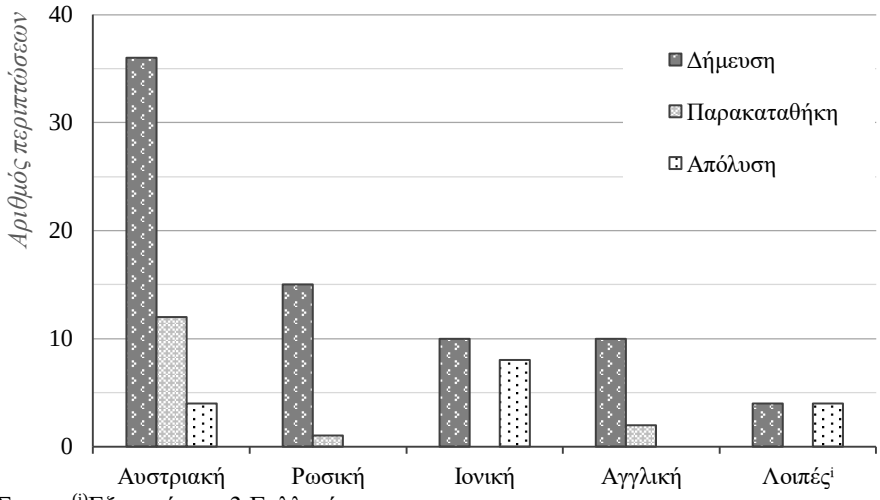
880. Είτε από το Υπουργείο των Ναυτικών είτε από το ναύαρχο του ελληνικού στόλου, εφόσον ο στόλος είχε καταπλεύσει και όπως κατευθυνόταν σε ιδιαίτερη αποστολή κατά το διάπλου του πραγματοποιούσε παράλληλα καταδρομικές επιχειρήσεις, *στο ίδιο*, σ. 296.

αναγνώριση και η νομιμοποίηση των λειών ήταν αδύνατη χωρίς να έχει προηγηθεί διαδικασία κρίσης.[881]

Από ένα δείγμα 106 περιπτώσεων (*Διάγραμμα* 6-2) που κρίθηκαν ανάμεσα στο Μάιο του 1825 και τον Ιανουάριο του 1827 έχει ενδιαφέρον ότι το μεγαλύτερο μέρος ήταν Αυστριακά που κατεξοχήν παραβίαζαν τον ελληνικό αποκλεισμό στη Μεσσηνία.[882] Ακολουθούσαν εκείνα με τη Ρωσική σημαία κι έπειτα εκείνα με Ιονική και Αγγλική. Ενδιαφέρον έχει επίσης η πολύ μικρή παρουσία πλοίων με Γαλλική σημαία. Ένας αριθμός πλοίων *απολύθηκε*, κυρίως με ιονική και γαλλική σημαία, ίσως για πολιτικούς λόγους και λόγους αμοιβαίας ευνοϊκής μεταχείρισης.[883] Στα περισσότερα το φορτίο κατά κύριο λόγο κατασχέθηκε (ολικώς κι ενίοτε μερικώς) —σε πολύ λίγες περιπτώσεις κατασχέθηκε το πλοίο μαζί με το φορτίο— και σ' ένα μικρό μέρος διακρατήθηκε το φορτίο από μερικούς μήνες έως ένα έτος (οι ποινές τέσσερις, οκτώ και δώδεκα μήνες).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-2

Αριθμός περιστατικών κούρσου ανά σημαία, Μάιος 1825 – Ιαν. 1827

Σημ: [(i)]Εξ αυτών τα 3 Γαλλικά.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΘΔ, φάκ. 25, έγγρ. 162-167.

[881]. *Στο ίδιο*, σ. 296. Πρβλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλη, *ό.π.*, σ. 22.

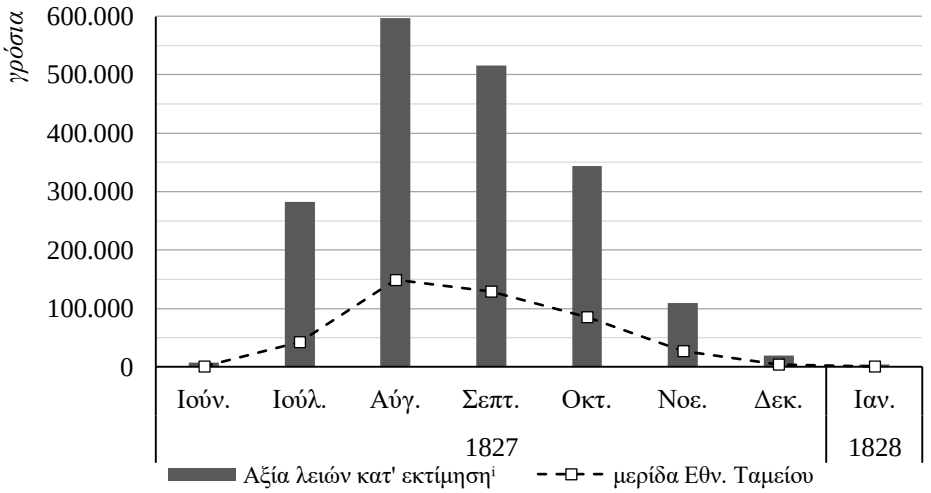
[882]. Πρβλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 375-379.

[883]. Σύμφωνα με μια μαρτυρία «ικανά αγγλικά, ιονικά και άλλα ουδέτερα πλοία, νομίμως καταδικασθέντα, ως παραβιάσαντα αποκλεισμούς, εχαρίσθησαν εις την ανάκρισιν δια πολιτικούς λόγους, θεμελιωμένους εις σχέσεις μεταξύ Ελλάδος και των Κυβερνήσεων, εις τα οποίας ανήκον τα πλοία ταύτα», *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 416. Πρβλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 376.

Αυτό το παίγνιο, ωστόσο, είχε μια αντικειμενική ημερομηνία λήξης, καθώς ο πόλεμος έβαινε στη λήξη του: επρόκειτο για το μεταίχμιο στο οποίο, όπως έχει σημειωθεί εν γένει, ορίζει τη «μετατροπή της πειρατείας από "πειρατεία για το καλό του έθνους" στην "πειρατεία ως έγκλημα"».[884] Την 21 Οκτώβρη του 1827, η Αντικυβερνητική Επιτροπή αποφάσιζε ότι η «καταγωγή» —η βίαιη οδήγηση ξένων πλοίων σε λιμάνι ή στην ακτή για φορολόγηση— «ήτις προλαβόντως ήτον αναγκαία ως εν των κατά του εχθρου όπλων», μετά την καταστροφή του οθωμανικού στόλου, πλέον ήταν περιττή.[885] Ειδοποιούσε έτσι τους πλοιάρχους που βρίσκονταν στους αποκλεισμούς ότι δεν είχαν πλέον άδεια «εις καταγωγήν» από πλοία ουδέτερης σημαίας, πλην εκείνων που επιχειρούσαν να παραβιάσουν τον αποκλεισμό, επισημαίνοντας μάλιστα ότι «το Θαλάσσιον Δικαστήριον (…) δεν δέχεται του λοιπού (…) οποιαδήποτε άλλην λείαν, ειμή την επί παραβιάσει αποκλεισμού κατασχεθείσαν. Κατά συνέπειαν (…) θέλει θεωρήσει η Κυβέρνησις ως αυτόχρημα πειράτας όσους των πλοιάρχων ήθελον αποτολμήσει να πράξωσιν εναντίον της παρούσης διακηρύξεως».[886]

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-3

Μηνιαία έσοδα από λείες και εκτίμηση συνολικής αξίας λειών, Ιούν. 1827 – Ιάν. 1828

Σημ: [(i)]Η αξία των λειών μετά την αφαίρεση των εξόδων και πριν τη διανομή. Οι εκτίμηση βασίστηκε στο ποσοστό της μερίδας του Εθν. Ταμείου (15% έως τον Ιούλιο και 25% από τον Αύγουστο). Από τις λείες που καταγράφονται στο ταμείο, ένα 8% δεν συμπεριλαμβάνεται εδώ καθώς είχε καταγραφεί χωρίς χρονολογική ένδειξη.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 138, έγγρ. 40.

884. Τζελίνα Χαρλαύτη, *ό.π.*, σ. 154.

885. *ΓΕΕ*, αρ. 71 (26.10.1827).

886. *ΓΕΕ*, αρ. 71 (26.10.1827).

Η ίδια λοιπόν κυβέρνηση που τον Αύγουστο είχε σημάνει μια κινητοποίηση, κατά τη γνώμη μου όχι μόνο για να εξασφαλίσει έσοδα μέσω των λειών[887] (*Διάγραμμα* 6-3), αλλά και στο πλαίσιο επέκτασης των ελληνικών επιχειρήσεων μετά την είδηση της Συνθήκης του Λονδίνου, ευθύς αμέσως μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου,[888] οροθέτησε το τέλος των πολεμικών εσόδων, σαφώς και υπό την αυστηρή πίεση του στόλου των τριών δυνάμεων.[889] Έτσι, σε συνθήκες ειρήνευσης και *διεθνούς προστασίας* ενός μέρους του Αιγαίου και της Πελοποννήσου, αυτό που έμενε ήταν η πειρατεία, που απασχόλησε ευθύς αμέσως τον Ι. Καποδίστρια: τόσο για εσωτερικούς λόγους, όσο και την εξασφάλιση των όρων του διεθνούς εμπορίου, συμπεριλαμβανομένου σ' αυτό ενός μηνύματος προς τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις ότι υπήρχε η βούληση να διαμορφωθεί ένα πλέγμα σχετικών εγγυήσεων.[890]

Η άμεση απόσπαση πόρων από ένοπλες ομάδες επί ελληνικών πληθυσμών

> *(...) δεν μάζευαν τα λάφυρα μόνο στο πεδίο των μαχών· λεηλατούσαν κατακτητές και κατακτημένους (...). Ωστόσο, αυτοί οι ληστές και άκαρδοι δεν αποτελούν ηθικές αλλά ιστορικές κατηγορίες.*[891]

Η Πελοπόννησος, ως γεωγραφικός πυρήνας της Επανάστασης και ως έδρα της εθνικής Διοίκησης για πολύ μεγάλο διάστημα, είχε την ιδιομορφία να τελεί, με μικρά διαλείμματα, σε καθεστώς πολέμου είτε με τα οθωμανικά στρατεύματα είτε επρόκειτο για εμφύλιες συγκρούσεις. Συνολικά, η Πελοπόννησος είχε λοιπόν την ιδιομορφία να αποτελεί χώρο στρατιωτικής δράσης και ταυτόχρονα χώρο απόληψης οικονομικών πόρων. Αναπόφευκτα, έτσι, αυτή η άντληση πόρων πραγματοποιούνταν άμεσα και αδιαμεσολάβητα από τους ίδιους τους στρατιωτικούς, είτε νόμιμα σε εθνικές γαίες θερίζοντας αγρούς είτε με τη βία σε ιδιωτικά περιουσιακά στοιχεία Ελλήνων (η

887. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 11, 15.

888. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Πειρατές στη στεριά;», *ό.π.*, σ. 92.

889. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 853-854.

890. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 5, έγγρ. 1 και φάκ. 473, έγγρ. 2.

891. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Υπομνήσεις*, ό.π., σ. 161.

περίπτωση των οθωμανικών περιουσιών και των λαφύρων από μάχες μας έχει απασχολήσει σε προηγούμενο σημείο).

Γνωρίζουμε ότι παράλληλα αναπτύχθηκαν μηχανισμοί ανεφοδιασμού συνδεδεμένοι με τις εκάστοτε πολιτικές αρχές, αρχικά με την Πελοποννησιακή Γερουσία και σ' ένα βαθμό με την εθνική Διοίκηση και από τις αρχές του 1823 μόνο με την εθνική Διοίκηση. Η πρόσβαση όμως σ' αυτούς τους μηχανισμούς αφενός ήταν ανάλογη των σχέσεων και της νομιμοφροσύνης των «αρμάτων», αφετέρου είχε να κάνει με τους εκάστοτε διαθέσιμους πόρους. Υπήρχαν συνεπώς αρκετά περιθώρια που επέτρεπαν την άμεση απόσπαση πόρων με τη βία από τον πληθυσμό.

Η διασταύρωση των τριών χώρων, η Πελοπόννησος ως πεδίο στρατιωτικών επιχειρήσεων, ως οικονομικός χώρος και ως το έδαφος πάνω στο οποίο χτίζεται η πολιτική εξουσία, αποτελεί ενδιαφέρουσα συνθήκη για τη μελέτη ορισμένων εκδοχών άμεσης απόσπασης πόρων από τις ένοπλες ομάδες. Γιατί, όπως θα φανεί, οι *άμεσα βίαιες αποσπάσεις πόρων* που ασκούνται επί ελληνικών πληθυσμών, είτε ήταν προϊόν αιφνίδιας επιλογής είτε βασίζονταν σ' ένα οργανωμένο σχέδιο, είτε είχαν κατεξοχήν ευγενή ή κατεξοχήν ιδιοτελή κίνητρα, παρήγαγαν ορισμένα θεσμικά αποτελέσματα. Επρόκειτο φυσικά για προεκτάσεις που εκδηλώνονταν κυρίως πέριξ ή εντός των περιοχών που ήταν εγκατεστημένες επίσημες πολιτικές ή διοικητικές αρχές και η παρουσία τους ήταν υπολογίσιμη τουλάχιστο για ένα μέρος των εμπλεκόμενων στα περιστατικά που εδώ μας αφορούν.

Η πρώτη προέκταση έχει να κάνει με τη θεσμική ενσωμάτωση των ένοπλων ομάδων. Η άμεση απόσπαση πόρων από τον πληθυσμό, πέρα από τις ιστορικές της εκδοχές, το *Εικοσιένα* τροφοδοτήθηκε επιπρόσθετα από τον πόλεμο και από το γεγονός ότι οι επίσημες μορφές ανεφοδιασμού αρθρώθηκαν και γενικεύτηκαν σ' ένα βαθμό βαθμιαία, αλλά ποτέ δεν ήταν επαρκείς. Η εθνική Διοίκηση δεν είχε επαρκή μέσα προκειμένου να επιτύχει την ενσωμάτωση του ένοπλου στοιχείου. Η πλήρης ενσωμάτωση έτσι κι αλλιώς ήταν αδύνατη, με δεδομένο ότι επρόκειτο για ένα επαναστατικό στράτευμα που σχηματίζεται, αναπτύσσεται ή συρρικνώνεται μέσα από ευρύτερες διεργασίες, μέρος μόνο των οποίων ήταν οι πρωτοβουλίες της κυβέρνησης να εγκρίνει διπλώματα στρατολόγησης. Με την άμεση απόσπαση πόρων λοιπόν, ως μορφή αδιαμεσολάβητου ανεφοδιασμού, ενισχυόταν η ανεξαρτησία των ένοπλων ομάδων από τη Διοίκηση.

Μια δεύτερη προέκταση είναι ότι εκείνοι που υφίστανται τις βίαιες αποσπάσεις πόρων κινητοποιούνται και απευθύνονται στην εθνική Διοίκηση. Αφενός έτσι η Διοίκηση καλείται να λάβει μέτρα που θα μπορούσαν να περιορίσουν (έστω μερικώς και προσωρινά) αυτά τα φαινόμενα, κυρίως όμως αυτό που έχει σημασία είναι ότι της αναγνωρίζεται ένας κεντρικός και υπέρτερος ρυθμιστικός ρόλος, στην απόδοση δικαιοσύνης και στην αναγνώριση αποζημιώσεων. Πρόκειται επομένως για μια πτυχή που σχετίζεται με τη θεσμική ενσωμάτωση του μη στρατιωτικού πληθυσμού. Τέλος, μια τρίτη προέκταση είναι ότι μέσα από τη συζήτηση και την εμπλοκή της Διοίκησης με περιστατικά βίαιης οικειοποίησης πόρων αναδύεται μια διάκριση ανάμεσα σ' ό,τι θα μπορούσε να περιοριστεί αμιγώς στη σφαίρα της λεηλατικής πρακτικής και ό,τι τείνει να πάρει τη μορφή *επίταξης* που ασκείται βέβαια αυτόβουλα από οπλαρχηγούς βάσει του επίσημου στρατιωτικού τους ρόλου.

Ας σταθούμε λοιπόν σ' ένα φάσμα ενεργειών άμεσα ή έμμεσα βίαιης απόσπασης πόρων από Έλληνες κατεξοχήν στην Πελοπόννησο. Στις 4 Ιουλίου 1822, λίγο πριν φτάσουν οι οθωμανικές δυνάμεις στην Κόρινθο, αποχώρησαν από την εν λόγω επαρχία οι άνδρες του Ρήγα Παλαμήδη, του Γ. Σέκερη κ.ά. παίρνοντας από την πόλη με τη βία τρόφιμα και ζώα.[892] Οι τοπικοί έφοροι αντέδρασαν μ' έγγραφη καταγγελία των περιστατικών στο Υπουργείου του Πολέμου. Μερικές μέρες νωρίτερα, στις 23 Ιουνίου, ανάλογες καταγγελίες είχαν φτάσει στη Διοίκηση σχετικά με εφάμιλλα περιστατικά σε περιβόλια τους Άργους και στο Σέχι της Τρίπολης, στη δεύτερη περίπτωση από άνδρες του Δημήτρη Πλαπούτα οι οποίοι πήραν τα γεννήματα από ορισμένα χωράφια.[893] Χωρίς ένα απόθεμα πόρων για την οργάνωση ενός κεντρικά ελεγχόμενου στρατού, αναπόφευκτα οι ένοπλες ομάδες φρόντιζαν να μαζέψουν τρόφιμα και άλλα αποσπώντας τα απ' όπου τα εύρισκαν. Ας υπενθυμίσουμε με την ευκαιρία εκείνο το περιστατικό που διηγείται ο Φωτάκος, όταν ενόψει της αντιμετώπισης του Δράμαλη, ένας Ζατουνίτης που «έφερνε δύο φορτώματα πετσιά αργασμένα δια παπούτσια, [και] του τα επήρεν όλα ο Κολοκοτρώνης δια ποδεμή των σωματοφυλάκων του και του έδωσεν απόδειξιν να πληρωθή από το γένος (…) να αποζημιωθή όταν ευπορήση το Ελληνικόν Ταμείον!».[894]

---

892. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 184-186.

893. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 57 και τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 276.

894. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 186.

Τα περιστατικά που εκτέθηκαν παραπάνω συνήθως ερμηνεύονται μέσα από ηθικές προκείμενες. Η περίπτωση των Παλαμήδη-Σέκερη εύκολα εκλαμβάνεται ως ιδιαίτερα καταχρηστική ενέργεια δεδομένης της αποφυγής τους να προβάλουν κάποια άμυνα στον Δράμαλη. Αντίθετα η πράξη του Πλαπούτα δείχνει ηπιότερη ως μια μορφή αναγκαστικού ανεφοδιασμού. Τέλος, η επιλογή του Κολοκοτρώνη, φαίνεται δικαιολογημένη λόγω ανωτέρας βίας και συνοδεύεται από μιας μορφής εγγύηση —την υπογραφή του αρχηγού. Σε κάθε περίπτωση, το θέμα είναι ότι τα ίδια τα στρατεύματα, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, αποκτούσαν πόρους και συμπλήρωναν τον ανεφοδιασμό τους μέσω απόσπασης πόρων ή μέσω μιας πρώιμης μορφής επίταξης. Σαφώς με κάποιο σκεπτικό εκλογίκευαν ή δικαιολογούσαν την αρπαγή ή την επίταξη. Αυτό που έχει σημασία για ό,τι εδώ μας αφορά είναι ορισμένες προεκτάσεις αυτών των πρακτικών στη σχέση πολιτών – κρατικής διοίκησης – οπλαρχηγών: η προσφυγή στη Διοίκηση εκείνων που εκτίθενται στις αρπαγές και τις επιτάξεις, οι διεργασίες μέσα στη κρατική διοίκηση σχετικά με την εξακρίβωση, την απόδοση δικαιοσύνης, τον έλεγχο των ένοπλων ομάδων και η ανάδυση μορφών νομιμοποιημένης απόσπασης πόρων όπως η επίταξη.

Από την άποψη της νομιμοποίησης ας σταθούμε στην περίπτωση της ενέργειας του Θ. Κολοκοτρώνη. Φέρει το στοιχείο ενός έμμεσου ή άμεσου εξαναγκασμού, αλλά ασκείται με τη μορφή της επίταξης —έναντι μελλοντικής αποζημίωσης από το *εθνικό ταμείο*— θεμελιωμένης σ' έγγραφο που εκδόθηκε βάσει του στρατιωτικού αξιώματος και του κύρους που έφερε το όνομα του αρχηγού. Ανεξάρτητα αν τελικά αυτή η αποζημίωση καλύφθηκε, εκείνο που εδώ αναδύεται είναι η αντίληψη μιας κατοχυρωμένης πράξης απόσπασης για λόγους έκτακτης ανάγκης, η οποία καταλογίζεται στο έθνος και σε τελική ανάλυση εις βάρος των επίσημων πολιτικών αρχών. Δεν ήταν η πρώτη φορά που συνέβαινε αυτό όπως θα δούμε αργότερα, έχει όμως ξεχωριστή σημασία, με δεδομένο ότι εισάγει στη στρατιωτική δράση μια διαφορά ως προς την πράξη της αυθαίρετης οικειοποίησης. Τα περιστατικά της Κορίνθου, του Άργους και της Τρίπολης, τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω, καταγγέλθηκαν μέσω των τοπικών αρχών με την προσδοκία ότι η εθνική Διοίκηση θα διέταζε τους οπλαρχηγούς να επανορθώσουν. Εκούσια ή ακούσια τέτοιου τύπου αναφορές ενίσχυαν την αντίληψη για τον υπέρτατο χαρακτήρα της εθνικής Διοίκησης κι αυτό ήταν σημαντικό γιατί δεν ήταν καθόλου αυτονόητο σε εκείνη τη φάση.

Είτε επρόκειτο για αυθαίρετες οικειοποιήσεις πόρων είτε για κάποιας μορφής επίταξη, αυτές οι πρακτικές δεν άφηναν καμία εναλλακτική στο χωρικό, στον πραγματευτή ή στον τεχνίτη παρά να απευθυνθεί στη Διοίκηση. Αυτή η διαδικασία ευνοούσε την επικοινωνία, με τη μεσολάβηση των υπάλληλων τοπικών αρχών, ανάμεσα στην εθνική Διοίκηση και στους πολίτες που είχαν στερηθεί αγαθά ή περιουσιακά στοιχεία. Επρόκειτο για μια διάδραση που στην περίπτωση της σχέσης των πολιτών με τη Διοίκηση φανερώνεται ευρύτατα στον απίστευτα μεγάλο αριθμό αναφορών και αιτημάτων προς τη Διοίκηση, τα οποία εντοπίζονται σε όλες τις γνωστές αρχειακές συλλογές και σχετίζεται με τις απαρχές της θεσμικής ενσωμάτωσης στους νεότευκτους κρατικούς θεσμούς που σχηματίζονται στο όνομα του έθνους. Επιπρόσθετα, οι λεηλασίες ή οι επιτάξεις, μέσω της παραπάνω διαδικασίας, μετατόπιζαν το πρόβλημα στο εσωτερικό της Διοίκησης ως πρόβλημα υπακοής των ένοπλων στη Διοίκηση.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθεί κανείς είναι το περιεχόμενο των αναφορών που αφορούσαν περιστατικά λεηλασιών ή αυθαίρετων επιτάξεων. Μεταξύ άλλων σ' αυτό περιγράφεται η πίεση που ασκείται στον πληθυσμό, η διαπραγματευτική διάθεση εκείνων που υφίστανται αυτές τις πρακτικές προκειμένου να αποφύγουν άλλα φορολογικά με την ευρεία έννοια βάρη και οι ενέργειες της Διοίκησης. Ας σταθούμε σε μερικές τέτοιες περιπτώσεις άμεσης απόσπασης πόρων με τη βία από Έλληνες, ιδίως στην Πελοπόννησο, που ήταν η έδρα της εθνικής Διοίκησης.

Από αναφορά εννέα χωριών πέριξ της Τρίπολης απορρέει ότι επιβαρύνονταν για δύο χρόνια μετά την «άλωση» της πόλεως από τις λεηλατικές πρακτικές και αυτό αποτελούσε γι' αυτούς λόγο άρνησης να εισφέρουν περαιτέρω στο δημόσιο ταμείο.[895] Παρά τα όποια στοιχεία υπερβολής, ας κρατήσουμε ότι το πρόβλημα εκτείνεται πέρα

[895]. «εν τη πολιορκία (…) υστερήθημεν όλων μας των κινητών πραγμάτων, (…) τα οσπίτια μας κατεκρήμνισαν οι εχθροί[,] και μετά την πολιορκίαν από τα στρατεύματα[,] δεν ηδυνήθημεν ούτε να σπείρωμεν ούτε άλλο τι προς κυβέρνησίν μας να κάμωμεν· ζώον τι δεν μας έμεινεν, εργαλείον τι της γης δεν μας άφησαν, δύναμιν χρηματικήν δια να εύρωμεν άλλα δεν έχομεν. Μ' όλον τούτο επέρυσι (…) εκαλλιεργήσαμεν μερικήν [γη], ελπίζοντες κάποιαν απόλαυσιν. Οι από άλλας όμως επαρχίας στρατιώται δεν μας άφησαν τίποτε (…). Καλύβιον δεν ορίζομεν, αυλήν όχι, ζωντανόν όχι, αμπέλι όχι, χωράφι όχι (…), ως και τας τρύπας και αστράχας των ερειπίων μας οι στρατιώται περιεργαζόμενοι μας παίρνουσι· και ψωμί αν είναι και αλεύρι αν ευρέθη», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 57-58. Η μαρτυρία για όσα προηγήθηκαν το 1821-1822 πέριξ της Τριπολιτσάς περιλαμβάνεται σε έγγραφο που συντάχθηκε στα μέσα του 1823, με την προσδοκία να αποφευχθεί η επιβολή εράνου σε ορισμένα χωριά. Τούτο δεν σημαίνει ότι τελικά δεν συγκεντρώθηκαν ορισμένα ποσά στην επαρχία Τριπολιτσάς, βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 127-128.

από την «άλωση»,[896] συνδυάζεται με τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ένοπλων ομάδων και εκτείνεται σε κάθε λογής πόρους. Τίθεται έτσι το ζήτημα της αρχής που θα μπορούσε να ελέγξει και να ρυθμίσει αυτή τη φυσική δύναμη των όπλων. Έχει μάλιστα ενδιαφέρων ότι στο επίκεντρο της κριτικής βρίσκονταν τα στρατεύματα που είχαν προέλθει από άλλες επαρχίες. Σ' αυτό το σημείο, ωστόσο, θα επιστρέψουμε αργότερα.

Στα μέσα του 1823, η ανασυγκροτημένη εθνική Διοίκηση παρά τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της, άρχισε να γίνεται αποδέκτης αρκετών αναφορών με τέτοιο περιεχόμενο. Οι κάτοικοι ενός από τους παραπάνω οικισμούς ισχυρίζονταν ότι το φορτίο ήταν τέτοιο που αποδιάρθρωνε εντελώς τους όρους της αναπαραγωγής τους.[897] Οι χωρικοί κάλυπταν από τη μια την επίσημη τροφοδοσία, εκείνη που όριζαν οι επαρχιακές αρχές βάσει εντολών της Διοίκησης. Αντιμετώπισαν όμως παράλληλα, τις απαιτήσεις που είχαν μετακινούμενα στρατεύματα, τα οποία εκτάκτως απαιτούσαν πόρους για να τραφούν και όχι μόνο. Είναι πιθανό ότι οι οπλαρχηγοί τηρούσαν κάποιες ισορροπίες στις επαρχίες που στρατολογούσαν σε σχέση με τις πρακτικές απόσπασης πόρων που ασκούσαν αλλού, εκτός από περιπτώσεις επαρχιών μέσα στις οποίες υπήρχαν αντιτιθέμενα συμφέροντα, όπως στην περίπτωση της Καρύταινας με τον ανταγωνισμό Πλαπούτα – Δεληγιάννη.

Ανάλογες και παμπάλαιες ριζωμένες τέτοιες στρατηγικές εντοπίζονται όπως είναι γνωστό στη Δυτική Στερεά. Είναι νομίζω χαρακτηριστικά τα λόγια του Ν. Στορνάρη το 1824, όπως τα μεταφέρει από μνήμης ο Κασομούλης: «"Διορθωθήτε· μη πειράζετε τον λαόν, αν θέλετε να τρώτε το ψωμί του (…). Την επαρχίαν την ηύραμεν από πάππον προς πάππον στολισμένην· <οι επαρχιώται> μας ποτίζουν, μας ενδύουν, και ημείς τους γυμνώνομεν (…)"».[898] Αλλά εκείνοι στους οποίους απευθύνεται ο κυβερνημένος από παλιά Στορνάρης «παραπονούνται ότι (…) δεν τους άφησεν ούτε εμπόριον, ούτε Αρματολίκι, ούτε Κλεψιά, αλλά όλα τα πήρεν απάνω του.

---

[896]. Αναφορικά με την άλωση βλ. την πρόσφατα δημοσιευμένη μαρτυρία, Γιάννης Κόκκωνας, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς: η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το "ρεσάλτο"», *Οψεις της Επανάστασης του 1821,* ό.π., σ. 21-44.

[897]. «απ' αρχής δοκιμάζομεν δεν περιγράφονται. Οι απ' άλλας επαρχίας στρατιώται μας μεταχειρίζονται ωσάν άλλους Οθωμανούς. (…) δεν εχομέν τι καν την πείναν μας να θεραπεύσωμεν, καθότι, αν σπείρωμεν, δεν θερίζομεν· και αν ολίγα τινά θερίσωμεν, ουδέν έχομεν· αν φυτεύσωμεν, ουδέν απολαμβάνομεν. Επέρυσι εσπείραμεν (…). Όσα κριθάρια, όσες βρώμες, χόρτα έτι όντα, τα ηφάνισαν. Όσα έμειναν και τα εθερίσαμεν μας τα αρπάζουν τώρα δεμάτια (…). Από τα στρατεύματα οπού δια του έπαρχου μας κατά προσταγήν της Δ[ιοικήσεως] έγιναν, υπέρ τα εκατόν όντα κουβέλια (…). (…) και εκείνα τα ολίγα οπού εθερίσαμεν τα έχομεν όλα χρεωμένα (…)», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 22.

[898]. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 432.

Συγχυσθέντες (…) σηκώνεται ο αυταδελφός του Μήτρος [Στορνάρης] με 150 και πηγαίνει έξω από τα Τρίκκαλα, και παίρνει έως τέσσαραις χιλιάδες πρόβατα τουρκικά».[899] Ο Ν. Στορνάρης δηλαδή θεωρεί αδιανόητο ως κυβερνημένος που είναι να υπονομεύει τη βάση της αναπαραγωγής του· αντίθετα, είναι κοινότοπο η λαφυραγώγηση να ασκείται αλλού.

Είτε γίνεται λόγος για ένα καθεστώς που έχει επιβιώσει από τα αρματολίκια πριν το 1821 είτε για τις επαρχίες που έχουν σχηματιστεί στην Πελοπόννησο, είναι φανερό ότι οι διαμορφωμένες ιεραρχίες, βάσει των παλαιών ή των νέων θεσμών, αξιώνουν τον έλεγχο των πόρων της επαρχίας τους. Στην Πελοπόννησο, οι επαρχιακές αρχές που συντάσσουν καταγγελίες επί διερχόμενων στρατευμάτων, οχυρώνονται πίσω από την αντίληψη, κάθε επαρχία να συνεισφέρει στις τοπικές επίσημες αρχές κι εκείνες με τη σειρά τους να ασκούν την ανακατανομή των οικονομικών πόρων. Ανεξάρτητα δηλαδή από το επιχείρημα πως έτσι αποφεύγονται οι επιπλέον επιβαρύνσεις, τις οποίες αυθαίρετα επιβάλλουν τα μετακινούμενα στρατεύματα, έχει μεγάλη σημασία ότι παίζεται ένα παιχνίδι μεταξύ της αδιαμεσολάβητης και της διαμεσολαβημένης από τις επαρχιακές αρχές ανακατανομής των πόρων.

Ο απευθείας έλεγχος των πόρων από στρατιωτικούς, πέρα από το γεγονός ότι είχε υπονομευτικά χαρακτηριστικά στην οικονομία των χωρικών, στο βαθμό που ήταν επιτυχημένος, παρείχε στους στρατιωτικούς περιθώρια ανεξαρτησίας.[900] Από την άλλη, η διαμεσολάβηση μέσω των τοπικών επίσημων αρχών, εξασφάλιζε σε εκείνους που ασκούσαν αυτό το λειτουργικό ρόλο (κυρίως παλαιούς προκρίτους) μια μορφή αναπαραγωγής στους εθνικούς μηχανισμούς εξουσίας. Αυτός, ωστόσο, ο στρατιωτικός – διοικητικός καταμερισμός ρόλων είναι που συνέβαλε στην οργανωτική ανάπτυξη του υπό συγκρότηση κράτους. Γνωρίζουμε ποικίλες στρατηγικές συγχώνευσης που αποσκοπούσαν στην σχετικοποίηση του παραπάνω καταμερισμού. Αναφέρομαι στο γεγονός ότι στρατιωτικοί συμμετέχουν σε συντροφίες που εκμισθώνουν την είσπραξη των προσόδων και ότι τοπικές αυθεντίες οργανώνουν και καθίστανται επικεφαλής σε ένοπλα σώματα προκειμένου να παίρνουν μέρος στη διανομή των προσόδων. Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτό δεν αναιρεί ότι παγιώνεται ένας καταμερισμός ρόλων ανάμεσα σε στρατιωτικούς και διοικητικούς ρόλους —δεν επρόκειτο φυσικά για κάποια

[899]. *Στο ίδιο*, σ. 432.

[900]. Ενδεικτικό νομίζω παράδειγμα είναι η περίπτωση του Οδυσσέα Ανδρούτσου, ο οποίος είχε κατορθώσει να υποσκελίσει ουσιαστικά τους προεστούς στην Ανατολική Στερεά μονοπωλώντας σε υπολογίσιμο βαθμό για ένα διάστημα τον έλεγχο πόρων και όπλων. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 244.

πρωτότυπη διάκριση, ήταν όμως σημαντική αφού η Επανάσταση έχει και μια αποδιαρθρωτική πλευρά.

Το ζήτημα των μηχανισμών ανακατανομής των προσόδων κ.λπ. θα μας απασχολήσει εκτενέστερα αλλού. Ως προς τα παραπάνω, μια επιπλέον προέκταση έχει να κάνει με το ρόλο της Διοίκησης. Η εθνική Διοίκηση, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, καθίσταται αποδέκτης παραπόνων. Το σημαντικό εδώ είναι ότι οι συντάκτες τους διαμορφώνουν την προσδοκία να παρέμβει προκειμένου να αποσυμπιεστούν τα πράγματα.[901]

Ειδικά, λοιπόν, σε περιπτώσεις περιοχών που ήταν πέρασμα, όπως παραπάνω, ανάμεσα στη Μεσσηνία και την κεντρική και βόρεια – βορειοανατολική Πελοπόννησο, το ζήτημα του ανεφοδιασμού ήταν εντονότερο. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπιζαν στις αρχές του 1825 οι κάτοικοι του Αχλαδόκαμπου που μεσολαβούσε στη διαδρομή από την Τρίπολη προς τους παραλιακούς Μύλους του Αργολικού κόλπου. Ακριβώς επειδή σ' ένα βαθμό το πρόβλημα ήταν συνυφασμένο με τον ελλιπή ανεφοδιασμό, εκτός από τις διαταγές προς τους στρατηγούς να επαναφέρουν τους άνδρες τους στην τάξη, αποφασίζεται να εγκατασταθούν σε τέτοια χωριά φροντιστικές επιτροπές, προκειμένου να τρέφονται τα διερχόμενα στρατεύματα.[902]

Χωρίς αρκετές προμήθειες, ώστε να καλύπτονται σταθερά και με επάρκεια οι κατά τόπους ανάγκες, δεν ήταν εύκολο να περιοριστεί η πρακτική της *στρατείας*, οι λεηλασίες ή οι επιτάξεις που αυτόβουλα επέβαλαν οι ίδιοι οι οπλαρχηγοί, θεωρώντας αυτονόητη μια τέτοια επιλογή στο πλαίσιο της ένταξής τους στο επαναστατικό εγχείρημα. Πλάι μάλιστα τις παραπάνω ενέργειες, οι οποίες εκδηλώνονταν από μετακινούμενα στρατεύματα στην ύπαιθρο, θα πρέπει να προσθέσουμε τη βίαιη απόσπαση πόρων από Έλληνες στις πόλεις, η οποία σχετιζόταν με τη συσσώρευση και την εγκατάσταση ένοπλων ομάδων.

Τα στρατεύματα συσσωρεύονται και εγκαθίστανται σε πόλεις όπως τις καταλαμβάνουν και αξιώνουν να αποτελέσουν τις επίσημες φρουρές τους

---

[901]. «Είναι γνωστόν (…) ότι τα χωρία μας Τετέμπεη και Ρισβάναγα ευρίσκονται εις δρόμον [νότια της Μεγαλόπολης] όπου όλοι σχεδόν οι στρατιώται των εκείθεν πέντε εξ επαρχιών διαβαίνουν απ' εκεί (…). Μήτε επί τυραννίας εδοκιμάζαμεν τόσα βάσανα όσα τώρα εις την ελευθερίαν. (…) αν η Διοίκησις δεν μας δικαίωση και δεν μας δείξη τον τρόπον με τον οποίον εις το εξής θα ζήσωμεν ήσυχα, θα παρατήσωμεν τα χωρία μας έρημα (…). Είμεθα εύελπις (sic) εις την Διοίκησιν, ήτις πολλούς αδικημένους εδικαίωσε, να κάμη το ίδιον και εις ημάς (…)», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 130-131. Τα χωριά Δεδέμπεη (Ντεντέμπεη) και Ρισβάναγα (Ρουσβάναγα) εκτείνονταν στην επ. Λεονταρίου αλλά αποτελούσαν θύλακες της επ. Καρύταινας.

[902]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 135.

Ο Σπύρος Ασδραχάς ανιχνεύοντας τον τρόπο που υπεισέρχεται μια οικονομική οπτική μέσα στα *απομνημονεύματα* αγωνιστών του *Εικοσιένα*, μεταφέρει μέσω του Φωτάκου την πληροφορία ότι στα χρόνια της Επανάστασης η Τριπολιτσά εξακολουθεί να αποτελεί δεξαμενή συσσώρευσης οικονομικών πόρων,[903] είτε σε αποθήκες που ελέγχουν οι πολιτικές αρχές είτε στην αγορά που διαθέτει εργαστήρια-τεχνίτες και μαγαζιά. Στην πόλη για ένα διάστημα κυριαρχεί η Πελοποννησιακή Γερουσία, από τα μέσα του 1822 σε συνεργασία με το Θ. Κολοκοτρώνη, αλλά βαθμιαία ερίζουν και διασταυρώνονται σ' αυτή οι πόλοι που αναμετρήθηκαν στον Εμφύλιο.

Είναι γνωστό εν προκειμένω ότι τμήμα των αστικών στρωμάτων (Γεώργιος Βάρβογλης κ.ά.) σε συνεργασία με τον Παπαφλέσσα, με την οργάνωση *αδελφότητος* στις αρχές του 1824, η οποία σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες είχε περί τα 400 μέλη και «αριθμούσε (…) πολλά μέλη εις ολόκληρον την επαρχίαν»,[904] άρχισαν να υπονομεύουν το Παλαιό Εκτελεστικό και τα φιλικά προς αυτό στρατεύματα που ήταν εδραιωμένα στην Τρίπολη από καιρό, καταγγέλλοντας παράλληλα ότι «ηδικούντο από τους αδιακόπως διαβαίνοντας από την πόλις στρατιώτας».[905] Πέρα από τις πολιτικές πτυχές αυτής της σοβαρής διένεξης και του προσανατολισμού της αδελφότητος προς τον πολιτικό πόλο Μαυροκορδάτου – Κουντουριώτη, σαφώς διακυβευόταν ο έλεγχος της πόλης, των πόρων και των υποδομών της.

Πλάι λοιπόν στην άμεση και με τη βία οικειοποίηση πόρων και στις επιτάξεις που εντοπίζονταν στην ύπαιθρο —μια κι εκεί υπήρχαν τρόφιμα, ζώα κ.ά. χρήσιμα για την επιβίωση ενός στρατιωτικού σώματος—, υπήρχαν και οι περιπτώσεις των σχετικών προβλημάτων που αναφύονταν σε πόλεις όπως η Τρίπολη και το Ναύπλιο

Μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823) οι αντιπαραθέσεις ενσωματώνονται στην εθνική Διοίκηση, η οποία μέσω του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού αποτελεί τον μοναδικό φορέα επίσημης πολιτικής εξουσίας. Ενώ αποφασίζεται το Ναύπλιο να καταστεί η επίσημη έδρα της Διοίκησης, θα περάσει σχεδόν ένα έτος προκειμένου να ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία με τη λήξη του πρώτου κύκλου των εμφύλιων συγκρούσεων. Όπως και σε άλλες πόλεις, εντοπίζονται περιστατικά αρπαγής τροφίμων, ρούχων και άλλων ειδών από τεχνίτες και εμπόρους, άλλοτε αυθόρμητα για λόγους επιβίωσης και άλλοτε μάλλον ως συγκροτημένες ενέργειες. Σύμφωνα με μια

---

[903]. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού*, ό.π., σ. 116-117.

[904]. Κόκκινος, τ. 4, σ. 348, 358.

[905]. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 570.

επίσημη μαρτυρία, τον Ιούλιο του 1823, στρατιώτες του Νικηταρά απέσπασαν από εργαστήριο του Ναυπλίου τσαρούχια αξίας 800 γρ.[906] Ο τεχνίτης ζήτησε αποζημίωση μέσω αναφοράς που διαβίβασε ο έπαρχος στο Υπουργείο των Εσωτερικών. Αν υποθέσουμε ότι δεν υπερβάλει ως προς το ποσό, η λεία αυτή αν δεν έφτανε τα 800 ζευγάρια τσαρούχια,[907] σίγουρα ήταν αρκετές εκατοντάδες, έτσι που εξασφάλιζαν ένα ολόκληρο σώμα ανδρών. Δεν είναι βέβαιο όμως ότι ήταν για «ποδεμή». Ίσως αποσκοπούσε στη μεταπώληση των τσαρουχιών, οπότε σ' αυτήν την περίπτωση τα 800 γρ. ισοδυναμούσαν με 20 καντάρια ψωμί, το οποίο δεν ήταν περισσότερο από το ψωμί μιας εβδομάδας για 170 άνδρες περίπου.[908]

Πέρα από την αξία που είχε η λεία για εκείνους που αποσπούν, σημασία εδώ έχει επίσης ότι ο τεχνίτης αξίωσε αποζημίωση από το έθνος, αξιωματικός του οποίου ήταν ο Νικήτας. Η ανισοτιμία ανάμεσα σε εκείνον που υπέστη την κατάχρηση και σε εκείνους που έφεραν όπλα και την άσκησαν περιορίζει τον πρώτο να στραφεί ευθέως ενάντια στο δεύτερο και τον οδηγεί στη φερόμενη ως υπέρτατη πολιτική αρχή. Προφανώς, ούτε η Διοίκηση είχε τη δύναμη να εξαναγκάσει βιαίως τον οπλαρχηγό. Τέτοια ζητήματα όμως μεταξύ άλλων είναι που τροφοδοτούσαν το υπόβαθρό της αντίληψης για την υπακοή των ένοπλων ομάδων στη εθνική Διοίκηση και συνέβαλαν στη συγκρότηση του κρατικού μονοπωλίου.

Η συσσώρευση ένοπλων ομάδων στο Ναύπλιο βαθμιαία από το 1824, με το δεδομένο ότι οι διαθέσιμοι δημόσιοι πόροι δεν ήταν επαρκείς, δυσκόλευε τα περιθώρια της Διοίκησης να περιορίζει δραστικά τις αυθαίρετες αποσπάσεις πόρων από κατοίκους της πόλης. Τούτο όμως δεν αναιρούσε την παρέμβασή της σ' αυτό το πεδίο, ιδιαίτερα όσο το Εθνικό Ταμείο δέχεται μετρητά από τα δάνεια που είχαν συναφθεί στο Λονδίνο. Νωρίτερα, η έλλειψη χρημάτων λειτουργούσε αποδιαρθρωτικά στο πολύπλοκο ζήτημα της θεσμικής ενσωμάτωσης των στρατιωτικών. Για ένα διάστημα, όμως, από το 1824 έως το 1825, αρθρώνεται ένας περισσότερο αποφασιστικός λόγος και, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, δρομολογούνται παρεμβάσεις αντιμετώπισης των λεηλατικών

---

[906]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 243-244.

[907]. Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του 1823 ένα ζευγάρι τσαρούχια άξιζε 1 γρόσι, *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 114. Ένα χρόνο νωρίτερα, το 1 ζευγάρι, εντοπίζεται να αποτιμάται 1,5 και 2 γρ., βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313· Δημήτριος Μ. Πριγγούρης, «Κατάστιχον κοινόν των εσόδων και εξόδων της επαρχίας Φαναρίου κατά το έτος 1822», *Πελοποννησιακά* 7 (1980) 111-116.

[908]. Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του 1823 προβλεπόταν 300 δράμια την ημέρα ανά στρατιώτη, *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 115. Οι υπολογισμοί εδώ βάσει της ισότητας 1 καντάρι = 44 οκάδες και 1 οκά = 400 δράμια. 1 καντάρι ψωμί το 1823 πωλούνταν 40 γρ. περίπου.

πρακτικών που ασκούνται μέσα στην επικράτεια της εθνικής Διοίκησης. Υιοθετούνται έννοιες που απηχούσαν ένα εξαναγκαστικό περιεχόμενο: δηλωτική είναι η συχνή χρήση του όρου *επίταξη* των στρατιωτικών όπως απορρέει από έγγραφα του Βουλευτικού. Διόλου τυχαίο ότι αυτή η τάση συμπίπτει με τις εμφύλιες συγκρούσεις και τη διαθεσιμότητα χρημάτων που υπόσχονταν τα δάνεια.

Τούτο δεν σημαίνει ότι η Διοίκηση είχε τα μέσα να ελέγξει πλήρως τα πράγματα, είτε επρόκειτο για πιστούς σ' αυτή άνδρες είτε επρόκειτο για εκείνους που την αμφισβητούσαν. Είχε αρχίσει όμως να το επιχειρεί. Όταν λοιπόν τον Οκτώβρη του 1824 υπήρχε ζήτημα στα μακρινά Άγραφα, καθώς εκεί, στρατιώτες του Ανδρέα Ίσκου έκαναν λεηλασίες, κατά το Βουλευτικό δεν υπήρχε άλλη λύση από την επίταξη του παραπάνω στρατηγού να υποχρεώσει τους άνδρες του να επιστρέψουν «όσα ληστρικώς (…) ήρπασαν· και εν ταύτω εξετασθέντες να παιδευθώσι δια το έγκλημά των».[909] Στο Ναύπλιο, εκείνες τις μέρες, δύο άνδρες του πιστού στην κυβέρνηση Βάσσου Μαυροβουνιώτη καταχρηστικώς «ήρπασαν» πράγματα και το Βουλευτικό πρότεινε να γίνει η απαιτούμενη έρευνα και να αποδοθεί δικαιοσύνη.[910] Τέτοια περιστατικά ήταν πολύ συχνά στη στεριά και στη θάλασσα[911] και το σκεπτικό που προτάσσεται ήταν αφενός να εξακριβωθούν οι καταγγελίες, αφετέρου τα σε κάθε περίπτωση υπεύθυνα υπουργεία (Πολέμου, Ναυτικών) να επαναφέρουν στην τάξη τους υπεύθυνους και να τους εξαναγκάσουν να επιστρέψουν ό,τι πήραν.[912]

Η προσδοκία των ελληνικών αρχών να διευθετούν τις διενέξεις που δημιουργούνται και η ενασχόλησή τους μ' αυτό το ζήτημα έχει τη σημασία της καθώς δείχνει την τάση της εθνικής Διοίκησης να επεκτείνεται σε παρεπόμενες του πολέμου διαδικασίες. Είναι φυσικά γνωστό, ότι τα ίδια συμβαίνουν και σε άλλες σφαίρες, όπως η επικοινωνία των ελληνικών αρχών με επίσημους αξιωματούχους άλλων κρατών ή φορέων με φιλελληνική δράση. Σ' ένα βαθμό δηλαδή θα μπορούσαμε να μιλήσουμε

---

[909]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 74.

[910]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 74.

[911]. Το Γενάρη του 1825, καταγράφονται ποικίλα τέτοια περιστατικά: Άνδρες του στρατηγού Νικ. Κρανιδιώτη απέσπασαν πράγματα από το Λιμποβίσι. Κάποιοι στρατιώτες άρπαξαν ψωμιά από τα αρτοπωλεία στο Ναύπλιο. Άνδρες του στρατηγού Γκούρα απέσπασαν πράγματα από Χελιώτες. Στην Κάρπαθο ελληνικά πλοία προέβησαν σε καταχρήσεις. Αναλυτικότερα βλ. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 103, 116, 118, 121.

[912]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΘΔ, φάκ. 25, έγγρ. 11-12.

για μια Διοίκηση που, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, προσπαθούσε να λειτουργήσει σε πολλαπλές σφαίρες, καθολικεύοντας τη λειτουργία της.

Ειδικά σ' ό,τι μας αφορά εδώ, δηλαδή στην αντιμετώπιση περιστατικών βίαιης απόσπαση πόρων σε χερσαίες περιοχές, δεν θα μπορούσαμε φυσικά να ισχυριστούμε ότι οι ενέργειες της Διοίκησης ήταν πλήρως αποδοτικές. Με δεδομένο όμως ότι σε κάποιες περιπτώσεις είχε αναγνωρίσει το δίκαιο μιας αποζημίωσης πραγματοποιώντας την, θα μπορούσε να γίνει λόγος για πτυχές μιας ανιχνεύσιμης επίδρασης στα πράγματα: π.χ. στις 20 Οκτώβρη του 1824 το Βουλευτικό καλούσε το Εκτελεστικό

> να διατάξει το Υπουργείο του Πολέμου ίνα επίταξη τους από την Επαρχίαν Κουτζιούκ Μάνης [Μικρομάνης] διαβαίνοντας στρατιώτας, καθώς και από άλλας, να μη αρπάζωσι δυναστικώς τα πράγματα των κατοίκων, άλλα να ευχαριστούνται εις τα διατεταγμένα και (…) ν' αποζημιωθή (…) μ' οποιονδήποτε τρόπον γνωρίζει το Σεβ. Εκτελεστικόν, καθώς απεζημιώθησαν και άλλαι [επαρχίες].[913]

Εδώ, η πληροφορία ότι μια επίταξη συνοδεύτηκε από κάποιας μορφής αποζημίωση δείχνει ότι δεν ήταν μόνο σημειολογική διάσταση. Το πιθανότερο είναι ότι το Υπουργείο του Πολέμου διέταξε τον στρατιωτικό αρχηγό να φροντίσει ώστε να επιστραφεί ό,τι αποσπάστηκε από τους χωρικούς.

Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι τα ίδια πρόσωπα άλλοτε μετείχαν σε μορφές νόμιμου ανεφοδιασμού κι άλλοτε οικειοποιούνταν πόρους χωρίς καμία πολιτική νομιμοποίηση:[914] η τελευταία εκδοχή μπορεί σ' ένα βαθμό να περιορίζεται, αλλά δεν εξαφανίζεται στις περιπτώσεις των «αρμάτων» που είχαν αρμονική σχέση με την εκάστοτε κυβέρνηση και αυτή φρόντιζε ώστε να απολαμβάνουν κάποια μισθοδοσία. Η αξίωση της κυβέρνησης από ένα τέτοιο πρόσωπο να επιβάλει το δίκαιο ίσως με μια πρώτη ματιά να δείχνει παράδοξη. Είναι γνωστό ότι οι επικεφαλής των ένοπλων ομάδων, είτε επρόκειτο για αναγνωρισμένες και λειτουργικά ενταγμένες σ' ένα καθεστώς όπως οι αρματολοί είτε επρόκειτο για μη αναγνωρισμένες ομάδες, είχαν ένα ελεγκτικό – «δικαστικό» ρόλο βασισμένο στο επίσημο αξίωμά τους ή στο κύρος τους.[915] Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι πρόκειται για μια ρύθμιση εξωτερική, από την πολιτική αρχή προς την ένοπλη ομάδα, η οποία απαιτεί την επιβεβαίωση του επίσημου

---

913. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 13.

914. Πρβλ. πριν το 1821 σχετικά σχόλια για την «ιδεοτυπική, όχι πραγματική» διάκριση ανάμεσα σε νόμιμους και έκνομους στο: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Υπομνήσεις*, ό.π., σ. 107-108.

915. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα,* ό.π., τ. Α΄, σ. 315.

στρατιωτικού ρόλου του οπλαρχηγού και από μια άποψη συνδέεται με την ενσωμάτωσή του στους επίσημους θεσμούς ή έστω μια άσκηση υπακοής στα πολιτικά όργανα του έθνους.

Συνοψίζοντας, οι διενέξεις και η αυθαίρετη οικειοποίηση πόρων στην ύπαιθρο συχνά ανακύπτει ανάμεσα σε διερχόμενα στρατιωτικά σώματα και τοπικές κοινοτικές κεφαλές που έχουν έναν ανεφοδιαστικό ρόλο. Άλλοτε επειδή οι τελευταίες έχουν εντολές να «οικονομήσουν» άλλες υποθέσεις κι άλλοτε επειδή υποκρύπτονται διαφορές ανάμεσα σε ανταγωνιστικά δίκτυα, τοπικά ή ευρύτερα. Η βίαιη απόσπαση πόρων επίσης εμφανίζεται περίξ των πόλεων και μέσα στις πόλεις, αφού τις καταλαμβάνουν ελληνικές δυνάμεις και εγκαθίστανται εντός τους ως φρουρές ένοπλα σώματα, τα οποία συμπληρώνονται από ομάδες ενόπλων που συρρέουν εκεί με την προσδοκία να συνδεθούν με τη Διοίκηση. Όσο ο πόλεμος μαίνεται και συντηρείται μέσα στην Πελοπόννησο ο χώρος δράσης των ένοπλων ομάδων ταυτίζεται με το χώρο απόληψης οικονομικών πόρων. Αναπόφευκτα έτσι, παράλληλα με τους επίσημους διαμεσολαβητικούς μηχανισμούς ανεφοδιασμού, αναπτύσσεται και η άμεση απόσπαση πόρων.

Το *Εικοσιένα* η βίαιη απόσπαση πόρων σαφώς σχετίζεται με την «εξοικονόμηση» των ένοπλων ομάδων, αλλά μεταγράφεται όμως σ' ένα άλλο πλαίσιο. Τούτο δε σημαίνει μια πλήρη διαφοροποίηση. Οι περιπτώσεις των ένοπλων σωμάτων που υποχωρούν και λεηλατούν ελληνικούς πληθυσμούς ή οι περιπτώσεις των λεηλασιών που πραγματοποίησαν Ρουμελιώτες, Σουλιώτες κ.ά. κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου στην Πελοπόννησο διατηρούν κάτι από τη λογική των λεηλασιών πριν από το 1821. Οι πόροι επίσης που οικειοποιούνται τα μετακινούμενα μέσα στην Πελοπόννησο στρατεύματα, αντλούνται κυρίως από επαρχίες εκτός «έδρας» προκειμένου να μην υπονομεύονται οι σχέσεις με τις περιοχές που στρατολογούν.

Από τη στιγμή όμως που η άμεση απόσπαση πόρων ασκείται ως μια μορφή επίταξης, από επίσημα αναγνωρισμένους στρατιωτικούς στην ύπαιθρο ή στις πόλεις, το πρόβλημα μετατοπίζεται εντονότερα στη σφαίρα της Διοίκησης με ποικίλες μορφές: ως πρόβλημα ατελών μηχανισμών ανεφοδιασμού, ως πρόβλημα υπακοής των ένοπλων ομάδων. Σαφώς, όπως φάνηκε, επρόκειτο για δευτερεύοντα περιστατικά άμεσα ή έμμεσα βίαιης απόσπασης πόρων. Εκείνοι, ωστόσο, που υφίστανται τη λεηλασία ή την επίταξη αναπτύσσουν μια δραστηριότητα προς τη Διοίκηση διαμορφώνοντας προσδοκίες από εκείνο το φορέα που εκφράζει επίσημα τη νέα πολιτική κατάσταση.

Στην ύπαιθρο χωρικοί και τοπικές άρχουσες ομάδες που έχουν διαμεσολαβητικό ρόλο στον ανεφοδιασμό και το αστικό στοιχείο στις πόλεις (τεχνίτες, έμποροι, κ.ά.) μέσω υπάλληλων διοικητικών και πολιτικών αρχών, είτε επιχειρούν να διαπραγματευτούν την αποφυγή άλλων φορολογικών βαρών είτε αξιώνουν δικαιοσύνη και αποζημίωση. Ενισχύουν έτσι ηθελημένα ή άθελα τους μια κίνηση προς την κατεύθυνση της θεσμικής τους ενσωμάτωσης.

6.2 Εθνικά φθαρτά κτήματα και εθνικές γαίες

> *[Οι] κατ' εξοχήν περιοχές που προσφέρονται για τη νοηματική και συμβολική τους "εθνικοποίηση" και ουσιοποίηση, (...) είναι εκείνες που στεγάζουν τις ομόρροπες και ομόκεντρες κοινωνικές λειτουργίες, εκείνες δηλαδή που θα ονομασθούν ως εμπεριέχουσες ρητά (...) συμβολικά αγαθά, χωρίς τα οποία δεν θα ήταν δυνατή η αίσθηση της ανθρώπινης κοινοτητας.*[916]

Τα εθνικά κτήματα είχαν θεμελιώδη σημασία για την «εξοικονόμηση» του επαναστατικού εγχειρήματος το *Εικοσιένα*. Ακριβώς επειδή, σ' ό,τι εδώ μας αφορά, αυτή η πηγή «εξοικονόμησης» συνδέθηκε ευθύς εξαρχής με το δημοσιονομικό κύκλωμα, με αξιώσεις μονοπωλιακού ελέγχου των πηγών εισοδήματος και των όπλων αλλά και ευρύτερα με το αγροτικό και κοινωνικό ζήτημα —εδώ δε θα επεκταθούμε στην τελευταία πτυχή.

Η *ραχοκοκαλιά του κράτους*[917] μετά το 17ο αι. στον ευρωπαϊκό χώρο αρθρώθηκε πάνω στο δίδυμο μονοπώλιο φορολόγησης – δημόσιου δανεισμού και ελέγχου των μέσων φυσικής βίας. Στην περίπτωση του ελληνικού κράτους, αυτή η ραχοκοκαλιά χρειάστηκε να δημιουργηθεί σχεδόν από το μηδέν. Σε ό,τι αφορά τα οικονομικά, η αντικειμενική απουσία δημοσίου αποθέματος πόρων το 1821, ευθύς αμέσως κατέστησε τα εθνικά κτήματα την κυριότερη συνιστώσα ενός τέτοιου δυνητικού αποθέματος, με την ενσωμάτωση αυτών των κτημάτων στη σφαίρα της εθνικής και κυβερνητικής περιουσίας: μέσω της άντλησης προσόδων, της υποθήκευσής τους για δάνεια και της εκποίησης ενός μέρους τους.

Από ιστοριογραφική άποψη, η τύχη των εθνικών γαιών αποτέλεσε μια από τις σπουδαιότερες αφετηρίες σε προσεγγίσεις της αναπτυξιακής ιστορίας του ελληνικού κράτους.[918] Σε ό,τι αφορά το *Εικοσιένα*, το ενδιαφέρον για τα εθνικά ακίνητα

---

916. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η εξουσία ως Λαός*, ό.π., σ. 566.

917. Όπως χαρακτηρίζεται στο Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού Β΄*, ό.π., σ. 254, το μονοπώλιο ελέγχου των φόρων και της φυσικής βίας.

918. Σ' αυτό το πλαίσιο, το ενδιαφέρον για τις εθνικές γαίες και το μέγεθός τους συνδέθηκε με τη χαρτογράφηση των γαιοκτητικών και παραγωγικών σχέσεων κατά το 19ο αι., με την πορεία που ακολούθησε η διανομή τους —ενδεικτικά: Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα*, ό.π., σ. 20-39· Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος – 20ος*

περιορίστηκε κυρίως στο θεσμικό πλαίσιο και στις αποφάσεις των εκάστοτε επίσημων πολιτικών αρχών,[919] σε συνδυασμό συχνά με μια συζήτηση περί εκείνων των ομάδων που είχαν πιθανά οφέλη από την εκποίησή τους ή εκείνων που προέβαλαν αντίσταση σε μια τέτοια εξέλιξη, μαζί με την αναπαραγωγή σχολίων για τις φαυλότητες που συνέβησαν κατά την εκποίησή τους.[920]

Οι εθνικές γαίες δεν αποτελούσαν με τη στενή έννοια κυβερνητικές εκτάσεις στα χέρια μιας εδραιωμένης και συγκεντρωμένης εξουσίας, όπως ορισμένες γαίες στις απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο.[921] Η εθνική Διοίκηση, ωστόσο, όπως αποφασίστηκε, μπορούσε να τις παραχωρεί έναντι προσόδων, να τις υποθηκεύει και να εκποιεί ένα μέρος τους. Εδώ, προτάσσεται η διερεύνηση της συμβολής εν γένει των εθνικών ακινήτων στα δημόσια οικονομικά και η πλαισίωση της σχέσης τους με τις διαδικασίες συγκρότησης πολιτικού μονοπωλίου. Ως προς το τελευταίο, ας ληφθεί υπόψη πως, άλλες πηγές «εξοικονόμησης» όπως τα λάφυρα, επέτρεπαν μια σχετική ανεξαρτησία δράσης στο ένοπλο δυναμικό. Αντίθετα, η ανακατανομή των εσόδων από τα εθνικά ακίνητα τελούσε υπό τη διαμεσολάβηση των επίσημων αρχών.

Μας απασχολεί, λοιπόν, η ευρύτερη σημασία των εθνικών ακινήτων για το δημόσιο οικονομικό χώρο, η οποία ανάγεται χρονικά στον πρώτο χρόνο της Επανάστασης αλλά καθίσταται εντονότερη με την ανάδειξη της εθνικής Διοίκησης ως αποκλειστικού φορέα διακυβέρνησης (Β΄ Εθνοσυνέλευση, Απρ. 1823). Το κρίσιμο σε αυτό το χρονικό σημείο ήταν πως, με τη δικαιοδοσία της Διοίκησης επί των εθνικών ακινήτων σε συνδυασμό με τον έλεγχο επί του προϊόντος του εξωτερικού δανείου που επρόκειτο να συναφθεί, επρόκειτο να καταστεί δυνατή η ουσιαστική ισχυροποίηση των

αιώνας), χ.τ. 2015, σ. 72 κ.ε.— και με τις πολιτικές στρατηγικές που εξέφραζε η διατήρηση αυτής της προοπτικής στη δημόσια σφαίρα, ενδεικτικά: Χρήστος Λυριντζής, «Κράτος, εξουσία, πολιτική», *ό.π.*, σ. 76· Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 111.

[919]. Ενδεικτικά: Γεώργιος Π. Νάκος, *Αι "Μεγάλαι Δυνάμεις" και τα "Εθνικά Κτήματα" της Ελλάδος (1821-1832)*, Ανάτυπο *ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 475-500· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Αναφορά στο θέμα των Εθνικών κτημάτων», *ό.π.*

[920]. Ως δυνητικά ωφελούμενοι καταγράφονται εκείνοι που είχαν να λαμβάνουν από τη Διοίκηση (από αμοιβές ή δάνεια) κι εκείνοι που είχαν οικονομική δύναμη, εν ολίγοις, κυρίως πλοιοκτήτες και ορισμένοι οπλαρχηγοί, δανειστές του Εθνικού Ταμείου, μεγαλοκτηματίες και έμποροι, βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Σήμερα : Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2007, σ. 75-77. Από την άλλη, η αντίσταση στην εκποίηση των εθνικών κτημάτων κατά κύριο λόγο αποδίδεται στο ένοπλο λαϊκό στοιχείο που προσδοκούσε να αποκατασταθεί μετά τον πόλεμο κι ενίοτε σε τοπικά συμφέροντα (αντίδραση Πελοποννήσιων προκειμένου να μην αποκτήσουν οι Υδραίοι τα πιο εύφορα κομμάτια γης) βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, τ. Γ΄, ό.π., σ. 470-472.

[921]. Mark Dincecco, *Political transformations*, ό.π., σ. 26.

κεντρικών πολιτικών αρχών. Επιπρόσθετα, σε συνδυασμό με τον παραπάνω γενικό στόχο, πρόκειται να αναδειχθούν ποσοτικές όψεις σχετικές με την εκποίηση εθνικών ακινήτων από τα μέσα του 1823 έως τις αρχές του 1826 και επιχειρείται μια αρχική συμβολή στην καταγραφή των προσώπων που συμμετείχαν σε τέτοιες συναλλαγές.[922]

Εθνικά κτήματα: ευρύτερη σημασία, δυνατότητες και περιορισμοί

Τα εθνικά ακίνητα μπορούν να μελετηθούν με διάφορους τρόπους. Ας σταθούμε καταρχάς στη γενική πολιτική τους σημασία και στη δημοσιονομική τους διάσταση. Η πρώτη συνίστατο στη σημασία τους για την κυριαρχία στο έδαφος, στις στρατηγικές εγκαταστάσεις, στις πόλεις κ.ά. και η δεύτερη στο γεγονός πως αποτελούσαν πηγή προσόδων (γαιοπρόσοδος, ενοίκια κτηρίων – εγκαταστάσεων κ.ά.).

Η κρίσιμη πτυχή στην πρώτη διάκριση απορρέει από το ερώτημα *ποιος ήταν ο φορέας κυριαρχίας και μέσα από ποιους θεσμούς αυτή ασκείται*, από την άποψη ότι το απελευθερωμένο έδαφος και ειδικότερα η κυριαρχία επί των στρατηγικών εγκαταστάσεων συχνά κατέστη διακύβευμα ανάμεσα στις τάξεις των επαναστατημένων Ελλήνων.

Ως προς το παραπάνω σημείο ας υπενθυμίσουμε ένα στιγμιότυπο από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823): «Επειδή θεωρεί το Ναύπλιο εθνικό κτήμα, διατάττει τον στρατηγόν Θ. Κολοκοτρόνην να παραδώση εις την Εθνικήν ταύτην Συνέλευσιν άνευ μικράς αναβολής, το ειρημένον Ναύπλιον με το Παλαμήδι και Βούρτζι και όλους τους εν αυτοίς εσφραγισμένους και ανοιχτούς τζεπχανέδες και διάφορα εργαλεία».[923] Η γνωστή διένεξη για τα φρούρια του Ναυπλίου στα τέλη του 1822, η οποία κράτησε μέχρι τη λήξη της πρώτης φάσης του Εμφυλίου στα μέσα του 1824, από μια άποψη εξέφραζε το ερώτημα ποιος ήταν εκείνος ο φορέας που είχε την αρμοδιότητα να ορίζει τις φρουρές. Αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις με τέτοιο περιεχόμενο εντοπίζονται φυσικά και σε άλλες στιγμές, όπως το καλοκαίρι του 1827, πάλι στο Ναύπλιο.

---

[922]. Μια προσέγγιση αμιγώς αφιερωμένη στην ταυτότητα των αγοραστών ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης. Αφήνεται στα μελλοντικά σχέδια. Οποιαδήποτε, πάντως, μια νέα θεώρηση αφιερωμένη αμιγώς στο ζήτημα των εθνικών κτημάτων θα μπορούσε να λάβει υπόψη σχετική πολυσέλιδη έκθεση στο: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 2β, έγγρ. 453-468.

[923]. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 83. Τζεπχανές (τουρκ. cephane) = αποθήκη πυρομαχικών.

Θα ήταν, φυσικά, άστοχο να λησμονήσει κανείς ότι σε διενέξεις όπως οι παραπάνω διασταυρώνονταν περισσότερα ζητήματα από εκείνα που επισημάνθηκαν εδώ. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το γεγονός ότι με επίκεντρο τα εθνικά ακίνητα, τίθεται ένα ζήτημα της κυριαρχίας επί των στρατηγικών πόρων και ένα ζήτημα σχετικά με τη νομιμοφροσύνη των στρατιωτικών στις πολιτικές αρχές, αποτελεί μια κρίσιμη πτυχή.

Ως προς τη δημοσιονομική πλευρά των εθνικών ακινήτων, η οποία σαφώς ήταν συνυφασμένη με την πολιτική, θα ήταν χρήσιμο να σταθούμε με συντομία στα είδη τους. Στα εθνικά ακίνητα συγκαταλέχθηκαν το *Εικοσιένα* ποικίλες γαίες καλλιεργήσιμες ή όχι (ποτιστικές – ξερικές, ζευγολατιά, περιβόλια, μάντρες, χειμαδιά), γαίες συνδυασμένες με καλλιέργειες (ελαιώνες, αμπελώνες – σταφιδαμπελώνες κ.ά.), κτίσματα και εγκαταστάσεις με ποικίλες χρήσεις[924] *υποκείμενα σε φθορά* (σπίτια, σπιτότοποι, χάνια, ταβέρνες, αποθήκες-μαγαζιά, ποικίλα εργαστήρια, φούρνοι, ανεμόμυλοι, νεροτριβές, ταμπακόμυλοι, ελαιοτριβεία, λουτρά, τζαμιά, μενδρεσέδες, πύργοι) και εκμεταλλεύσεις-νομήματα (αλυκές, ιχθυοτροφεία, ορυχεία). Κρίσιμο σημείο για την οροθέτηση των παραπάνω εθνικών ακινήτων, ως προς τη δυνατότητα της εκποίησής τους και την εναλλακτική της άντλησης εθνικών προσόδων από αυτά, ήταν τα φυσικά χαρακτηριστικά τους σε συνδυασμό με το καθεστώς τους πριν το 1821.

Στα *εθνικά* ενσωματώθηκαν όλα τα δημόσια (araz - i miriye) και ιδιωτικά (mülk) κτήματα, με εξαίρεση εκείνα που ήταν στην κατοχή των μέχρι πρότινος χριστιανών ραγιάδων.[925] Στα εδάφη που έλεγξε η ελληνική πλευρά το *Εικοσιένα*, ανατράπηκε η κυριότητα σε μεγάλες στο σύνολό τους εκτάσεις γης —καλλιεργημένες κυρίως από *κολίγους*, οι οποίες μέχρι τότε ανήκαν στο δημόσιο, σε ευαγή ιδρύματα και Οθωμανούς αξιωματούχους— και αυτές οι εκτάσεις θεωρήθηκαν εθνική περιουσία. Στο παραπάνω καθεστώς ενσωματώθηκε επιπρόσθετα η γη μη αξιωματούχων μουσουλμάνων που επίσης είχε εγκαταλειφθεί, υπό τη συνολική εκλογίκευση ότι επρόκειτο για εξέλιξη που απηχούσε συλλογικό δικαίωμα του έθνους πάνω στο

---

924. *AIK*, τ. Η΄, Κέρκυρα 1987, σ. 117.

925. Τα στοιχεία αυτής της «δημόσιας ιδιοκτησίας»" ήταν: «α) η ψιλή ιδιοκτησία (rakabe), που παρακρατούσε η οθωμανική πολιτειακή εξουσία (…), η οποία ερμηνεύτηκε σαν "επιφύλαξη μιας δημοσιονομικής υποτέλειας του εδάφους στο Κράτος", που συσχετίζεται με την "εξουσία πολιτικής διαθέσεως" και β) η ωφέλιμη παραχώρηση της πραγματικής χρήσεως της ιδιοκτησίας αυτής σε ιδιώτες, για ελεύθερη καλλιέργεια και επικαρπία, που χαρακτηριζόταν με τον όρο tasarruf (…)» στο Γεώργιος Π. Νάκος, *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 20-22, 42. Πρβλ. Fatih Ermiş, *A history of Ottoman,* ό.π., σ. 21.

απελευθερωμένο έδαφος, όπως απορρέει κι από σχετικό απόσπασμα στη *Διακήρυξη* της Α΄ Εθνοσυνέλευσης (15.1.1822):

> η μόνη αίτια [του επαναστατικού εγχειρήματος] είναι η ανάκτησις των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της *ιδιοκτησίας* και της τιμής (…). Δίκαια, τα οποία (…) οι νόμοι, σύμφωνοι με την φύσιν, καθιέρωσαν (…)· και αν η βία ή η ισχύς προς καιρόν τα καταπλακώση, ταύτα πάλιν, απαλαίωτα και ανεξάλειπτα καθ' εαυτά, η ισχύς εμπορεί ν' αποκαταστήση (…),[926] [η *έμφαση* δική μας].

Αφομοιώθηκαν, λοιπόν, γαίες με διαφορετικά ιδιοκτησιακά καθεστώτα και αναγορεύτηκαν σε εθνικά, με το σκεπτικό ότι αποτελούσαν άφθαρτο και ανεξάλειπτο ιστορικό δικαίωμα των Ελλήνων επαναστατικά αποκατεστημένο. Κατά κάποιο τρόπο, επρόκειτο για μια εγγραφή στις νέες συνθήκες του *άφθαρτου* καθεστώτος των εκτάσεων που παραχωρούσε ο σουλτάνος προς διηνεκή νομή,[927] το οποίο οροθετούσε τη σφαίρα της αυτοκρατορικής-κυβερνητικής περιουσίας. Έτσι, στο νέο καθεστώς που σήμανε η Ελληνική Επανάσταση, με φορέα κυριαρχίας το έθνος, εκτεταμένα εδάφη και νομήματα προσδέθηκαν στην πολιτική κυριαρχία που άρχισε να διαμορφώνεται, σχημάτισαν συμβολικά και πραγματικά τη σφαίρα της εθνικής περιουσίας και ο πρώτος λόγος επί αυτής της περιουσίας πέρασε στις Εθνοσυνελεύσεις και κάτω απ' αυτές στις εκάστοτε πολιτικές αρχές.[928] Από την άλλη, οι λοιπές εγκαταστάσεις (κτήρια, μύλοι κ.ά.), πέρασαν στη σφαίρα της εθνικής περιουσίας αλλά με λιγότερο αυστηρές καταβολές ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς τους που πριν το 1821 ήταν *φθαρτό*.

Σε κάθε περίπτωση, η εθνικοποίηση όλων των παραπάνω ακινήτων αναδύθηκε μέσω της δέσμευσής τους για την «εξοικονόμηση» του επαναστατικού εγχειρήματος. Όπως συνόψιζε ο Ι. Καποδίστριας τον Αύγουστο του 1822 σε *υπόμνημα του προς τους Έλληνες*:

> Τα δύο τρίτα της Ελληνικής γης αρπάχθησαν από τον Σουλτάνον και από τους Τούρκους του. Ταύτα είναι αρκετά (…) δια να ανταμειφθούν οι μάλλον αγωνισθέντες υπέρ της Ελλάδος και να περισσεύσουν και πολλά, ώστε, με τα ετήσια προϊόντα των

---

926. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 40.

927. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 44· Γεώργιος Π. Νάκος, *ό.π.*, σ. 482, υποσ. 23. Στη διάκριση *φθαρτά* και *άφθαρτα* κτήματα θα επανέλθουμε σε άλλο σημείο.

928. Ακρίτας Καϊδατζής, *Ο πρώτος ελληνικός νόμος που κρίθηκε αντισυνταγματικός: ν. ΝΓ΄/1826 περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων*, χ.τ. 2015, σ. 8 (υπό δημοσίευση).

> και με μικρά άλλα δοσίματα (…) να προφθάνωνται αι μέλλουσαι χρείαι της Ελλάδος. Τα ίδια τούτα δημόσια κτήματα εμπορούν να χρησιμεύσουν ως ενέχυρον δια να δανεισθή το Έθνος και εσωτερικώς και εξωτερικώς.[929]

Με την ανάδυση *του πολιτικού* ως πεδίου τα εθνικά κτήματα δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν από τη διαμόρφωση όρων ηγεμονίας, συμπεριλαμβανομένου σ' αυτό του τρόπου πρόσβασης στους πόρους τους και της δικαιοδοσίας σχετικά με την τύχη τους. Χωρίς να σταθούμε σε λεπτομέρειες υπενθυμίζουμε ορισμένους σχετικούς σταθμούς: την *εγκύκλιο της Στεμνίτσας* το Μάιο του 1821 με τη δέσμευση των προσόδων τους υπέρ του κοινού· την Α΄ Εθνοσυνέλευση (Δεκ. 1821 – Ιαν. 1822) —αν αφήσουμε κατά μέρος τα Τοπικά Πολιτεύματα— με την πρόβλεψη της υποθήκευσής τους για τη λήψη δανείων και με την εκποίηση ενός μέρους τους αν ήταν ανάγκη· τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823) με την επικύρωση των παραπάνω δυνατοτήτων εξαιρώντας απ' αυτές την εκποίηση γης· και τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1826) με την ακύρωση ορισμένων εκποιήσεων.

Όπως έχει σημειωθεί, η Ελληνική Επανάσταση άρχισε χωρίς απόθεμα συγκεντρωμένων πόρων, χωρίς σωρευμένα και συγκεντρωμένα οικονομικά μέσα. Τα μόνα συγκεντρωμένα στρατιωτικά μέσα ήταν τα (ιδιωτικά) πλοία των τριών ναυτικών νησιών. Τα εθνικά κτήματα, τα οποία ήταν διεσπαρμένα στις χερσαίες περιοχές, τέθηκαν λοιπόν υπό τη δικαιοδοσία των πολιτικών αρχών. Επρόκειτο για μια μορφή *πρωταρχικής συσσώρευσης* που σχημάτισε ένα έστω κερματισμένο αλλά μεγάλο απόθεμα, μια πηγή εσόδων[930] που συνδέθηκε με την ελπίδα *τακτικής* «εξοικονόμησης» των ελληνικών στρατευμάτων. Όπως λοιπόν θα φανεί, ο έλεγχος του παραπάνω πραγματικού και συμβολικού αποθέματος, αναγορεύτηκε σε κορυφαίο ζήτημα για το σχηματισμό πολιτικού μονοπωλίου, σαφώς με τις διαβαθμίσεις που επέτρεπαν οι επιμέρους τρόποι της αξιοποίησής του.

Οι κυριότεροι τρόποι αξιοποίησης των εθνικών ακινήτων σήμαναν διαφορετικά περιθώρια πρόσβασης στους πόρους: άλλα περιθώρια επέτρεπε η συλλογή εθνικών προσόδων, άλλα η υποθήκευση γαιών για τη λήψη δανείου και άλλα η εκποίηση. Στην πρώτη περίπτωση υπεισέρχονταν οι φορο-ενοικιαστές, στη δεύτερη οι δανειστές και

---

[929]. *ΑΙΚ*, τ. Στ΄, Κέρκυρα 1984, σ. 238.

[930]. William W. McGrew, *Land and revolution in modern Greece, 1800-1881 : the transition in the tenure and exploitation of land from ottoman rule to independence*, 1985, σ. 59.

όσοι πρακτόρευσαν τη σύναψή τους, στην τρίτη οι κάτοχοι ελληνικών «αξιογράφων» οι οποίοι αναζητούσαν τρόπους συμψηφισμού με τη διάθεσή τους στην αγορά προσόδων ή κτημάτων. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οι παραπάνω τρόποι διέφεραν από άλλες διαδικασίες «εξοικονόμησης» άμεσα και πλήρως ελεγχόμενες από ένοπλες ομάδες (περιστατικά λαφυραγωγήσεων, πειρατεία κ.ά.), από την άποψη ότι άφηναν περιθώρια στις πολιτικές αρχές να νομιμοποιήσουν ή να ρυθμίσουν και κατά συνέπεια να διαμεσολαβήσουν τη ροή των εσόδων.

Κάθε μορφή αξιοποίησης των εθνικών ακινήτων άφηνε διαφορετικά περιθώρια πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους. Στη άντληση *εθνικών προσόδων* ο ρόλος των πολιτικών αρχών είχε να κάνει κυρίως με τη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου και με αποφάσεις σχετικά με τον προσανατολισμό των γεωγραφικά διεσπαρμένων οικονομικών πόρων. Αντίθετα, με την *υποθήκευση* γαιών για τη λήψη δανείου και την *εκποίηση* αποδέκτης των εσόδων θα ήταν οι ίδιες οι κεντρικές πολιτικές αρχές.[931] Έτσι, λοιπόν, καθώς η εθνική Διοίκηση έτεινε να καταστεί μοναδικός φορέας διακυβέρνησης —στην πορεία για τη Β΄ Εθνοσυνέλευση—, η διαχείριση της τύχης των εθνικών ακινήτων (και του δανείου) ανάχθηκε σε κορυφαίο ζήτημα για τη διαμόρφωση πόλων εξουσίας.

Οι εναλλακτικές της υποθήκευσης των γαιών έναντι δανείου ή η εκποίηση ενός μέρος τους, είχαν οροθετηθεί ήδη από την Α΄ Εθνοσυνέλευση. Μέσα στο 1822 οι προσπάθειες εξασφάλισης εσόδων με άλλους τρόπους (εθνικές ομολογίες, εσωτερικό δάνειο, εθνικές πρόσοδοι) δεν είχαν αποφέρει τα προσδοκώμενα και απείχαν εν γένει από τις χρηματοδοτικές απαιτήσεις του εγχειρήματος. Η εθνική Διοίκηση τότε, στερημένη σοβαρών πόρων, επιθυμούσε διακαώς να αποκτήσει άμεση πρόσβαση σε τέτοιες πηγές για να μην εξαρτάται πλήρως από την ανταπόκριση της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Έπειτα, η απόδοση των εθνικών γαιών μέσω της άντλησης εθνικών προσόδων, πέρα από άλλα προβλήματα, είχε πίσω της μια βαθύτερη προϋπόθεση, το μέγεθος των καλλιεργημένων εκτάσεων.

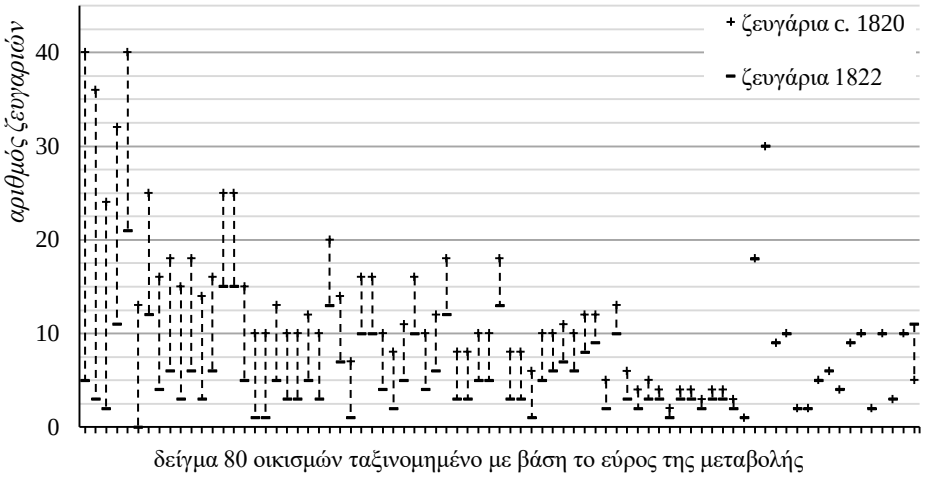
Μια περιορισμένη ενεργή φορολογική βάση αποφέρει ανάλογα περιορισμένη πρόσοδο. Η σοβαρή άντληση προσόδων, που ήταν αυτονόητη μορφή αξιοποίησης, ήταν αδύνατη χωρίς την εκτεταμένη και απρόσκοπτη καλλιέργεια της γης. Ο πόλεμος,

[931]. Σε κάθε περίπτωση δεν επρόκειτο για εναλλακτικές με άγνωστα μειονεκτήματα: γνώριζαν ότι τα δάνεια εκδίδονταν υπό το άρτιο και ότι όσοι είχαν δεχτεί να λάβουν εθνικές ομολογίες προσδοκούσαν να τις εξαργυρώσουν. Αυτό που ίσως αγνοούσαν ήταν η έκταση που θα μπορούσαν να λάβουν αυτά τα μειονεκτήματα.

αναμενόμενα, σήμανε κάποια αποδιάρθρωση κι αυτό υπονόμευε αναπόφευκτα τις αξιώσεις δημιουργίας τακτικού συστήματος εσόδων. Απ' αυτή την άποψη έχει μια σημασία να σταθούμε σε ορισμένα σχετικά μεγέθη.[932]

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-4

Μεταβολή καλλιεργημένων εκτάσεων σε οικισμούς της επ. Πατρών, c. 1820, 1822

Σημ: ένας οικισμός ανά *κάθετη γραμμή*.
Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 35-37.

Όταν ο Blaquiere είχε έρθει στην Ελλάδα, στο πλαίσιο των διαδικασιών σύναψης εξωτερικού δανείου στο Λονδίνο, προκειμένου «να διακριβώσει καλύτερα τις πηγές του οικονομικού πλούτου της χώρας και να δώσει τις σχετικές δημοσιονομικές ειδήσεις και στατιστικές», είχε διαπιστώσει ότι «καλλιεργείται ένα μικρό μέρος της γης εξαιτίας της καταστάσεως».[933] Αγνοούμε αν αυτή ήταν μια γενικευμένη εικόνα, ωστόσο, είναι βέβαιο, ότι εκεί που υπήρχαν ανοιχτά πολεμικά μέτωπα, όπως πέριξ της Πάτρας, το μέγεθος των καλλιεργημένων εκτάσεων είχε υποχωρήσει, όπως απορρέει από ένα δείγμα 80 περίπου οικισμών της παραπάνω επαρχίας (*Διάγραμμα* 6-4).

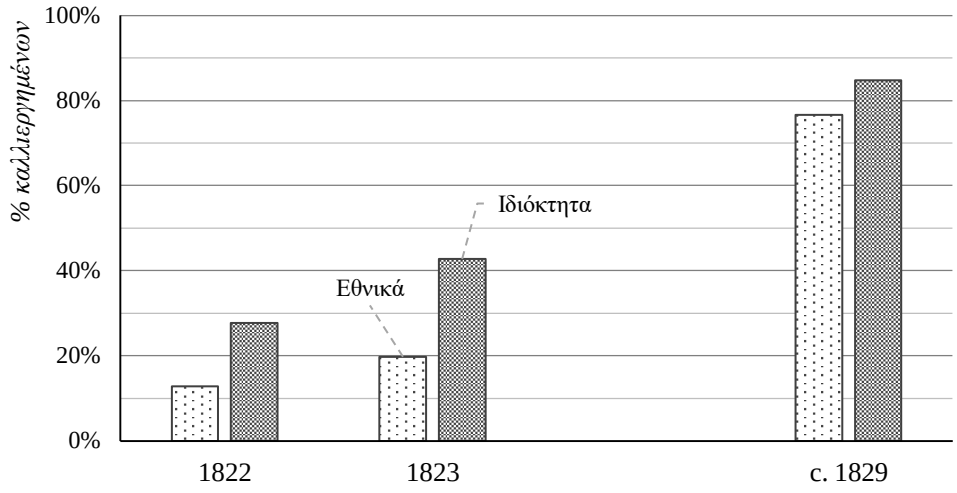
[932]. Θα παρακάμψουμε τα μεγέθη των γαιών που δόθηκαν από την Πολιτειογραφική Επιτροπή το 1828-30 επειδή οι επιμέρους επιτροπές που συνέλεξαν τα στοιχεία είχαν διάφορες επιφυλάξεις για την αξιοπιστία τους. Είχαν λόγους να πιστεύουν ότι οι πληροφορίες για τις καλλιεργημένες εκτάσεις δεν είχαν συγκεντρωθεί με ενιαία κριτήρια, ότι το μέγεθος του στρέμματος ποίκιλε από επαρχία σε επαρχία, ότι είχε αποκρυφτεί σημαντικό μέρος των εθνικών και των ιδιόκτητων γαιών, ότι δεν τηρήθηκε κάποιος κανόνας για την ταξινόμηση των γαιών που ήταν σε αγρανάπαυση και ότι τα στοιχεία που είχαν στη διάθεσή τους, όπως υποστήριζαν, αντιστοιχούσαν στο 10% των εκτάσεων, βλ. *ΑΙΚ*, τ. Η΄, Κέρκυρα 1987, σ. 117. Πρβλ. επιπρόσθετα Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 34-35. Εδώ, αφήνουμε κατά μέρος τα απόλυτα μεγέθη προκειμένου να λάβουμε υπόψη μόνο ορισμένες χονδρικές συγκρίσεις βλ. *ΑΙΚ*, τ. Η΄, Κέρκυρα 1987, σ. 112-114, 261-263, 306, 329, 332, 334.

[933]. Δημοσιεύεται στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Στ΄, σ. 489.

Επρόκειτο για μια μείωση που έφτανε το 50%. Σε σχεδόν 8 στους 10 οικισμούς ελαττώθηκαν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις —στους περισσότερους με μειώσεις πάνω από τη μέση μείωση— και σε 2 στους 10 οικισμούς τα πράγματα είχαν μείνει αμετάβλητα, με εξαίρεση μια περίπτωση στο δείγμα που υπήρξε θετική μεταβολή.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-5

Ποσοστό (%) καλλιεργημένων εκτάσεων επί των εθνικών και ιδιόκτητων γαιών οικισμών της επ. Καρύταινας, 1822, 1823, c. 1829

Σημ: Δείγμα οικισμών για τα *Ιδιόκτητα*: Λαγκάδια, Κόκλα & Κορδέλα· Λεσμοί· Κοντοβάζαινα· Βελιμάχι, Καρδαρίτζι & Παραλογγί. Δείγμα οικισμών για τα *Εθνικά*: Φούσκαρι & Αλβανίτζα· Βρετεμπούγα· Μοστενίτζα, Λόπεσι & Ζήσια· Ξεροκαρύταινα & Πέρα Συριάμου. Σε κάθε περίπτωση το ποσοστό αφορά μέσους όρους.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 97, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 397.

Αλλού, τα πράγματα δεν φαίνεται να ήταν εξαιρετικά διαφορετικά, ωστόσο, διακρίνονται κάποιες ανοδικές τάσεις μετά το 1822, οι οποίες υποδηλώνουν μια πιθανή ομαλοποίηση. Υπολογίστηκαν π.χ. σε αδρές γραμμές τα στρέμματα στα οποία αναλογούσε η ποσότητα της φορολογικής προσόδου σε οικισμούς της Καρύταινας για το διάστημα 1822-1823 και συγκρίθηκαν έπειτα με αντίστοιχες πληροφορίες επί Καποδίστρια (*Διάγραμμα* 6-5).[934] Φαίνεται, λοιπόν, ότι το 1822, εν γένει η έκταση των

[934]. Για το «c. 1829» τα ποσοστά υπολογίστηκαν με βάση πληροφορίες για την έκταση καλλιεργημένων - ακαλλιέργητών· για το 1822 – 1823 υπολογίστηκαν έμμεσα, με βάση το κατά περίπτωση ύψος των προσόδων σε είδος: *δέκατα* και *τριτοδέκατα* σε σινίκια. Έγινε αποδεκτό ότι 1 σινίκι = 16 οκάδες (Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί*, ό.π., σ. 129). Από την πρόσοδο υπολογίστηκε η ποσότητα της ακαθάριστης παραγωγής σε κάθε περίπτωση κάνοντας δεκτό ότι *τριτοδέκατο* = 30% της ακαθ. παραγωγής και ότι *δέκατο* = 10% ακαθ. παραγωγής. Έπειτα, με βάση *καλλιεργητικές αποδόσεις* (7:1 για τους ορεινούς οικισμούς, 10:1 για τους ημιορεινούς και 15:1 για τους πεδινούς και αναλογία 15 οκάδες σπορά ανά στρέμμα, βλ. *στο ίδιο*) υπολογίστηκαν τα καλλιεργημένα στρέμματα. Αυτή η έκταση συγκρίθηκε με τη συνολική έκταση των εθνικών ή των ιδιόκτητων ανά οικισμό όπως αποτυπώνεται στις πηγές του γραφήματος.

καλλιεργημένων γαιών ήταν χαμηλή, περισσότερο χαμηλή στις εθνικές και λιγότερο στις ιδιόκτητες (σε οικισμούς της Καρύταινας φυσικά). Έπειτα, όμως, οι καλλιεργημένες εκτάσεις διευρύνθηκαν αισθητά το 1823 και θεαματικά στα τέλη της δεκαετίας με τάσεις σύγκλισης του μεγέθους των καλλιεργημένων εθνικών γαιών ως προς τις αντίστοιχες ιδιόκτητες.

Μια επιπρόσθετη τέλος έμμεση εικόνα διαθέτουμε από τις τιμές εκμίσθωσης των φορολογικών προσόδων στις αρχές και στα τέλη της δεκαετίας. Κατά τα πρώτα επαναστατικά χρόνια αυτές οι τιμές ήταν χαμηλότερες κι αυτό σ' ένα μόνο βαθμό ίσως εξέφραζε χαμηλότερα μεγέθη φορολογικού προϊόντος, ακαθάριστης παραγωγής, καλλιεργημένων στρεμμάτων.[935] Αναμφίβολα πρόκειται για έμμεση σύνδεση, συνοψίζοντας ωστόσο τα παραπάνω, νομίζω μπορούμε να δεχτούμε ότι το μέγεθος των καλλιεργούμενων εκτάσεων ήταν ένα σοβαρός περιορισμός, ιδίως των εθνικών που αναλογικά ήταν οι περισσότερες. Η άντληση φορολογικών προσόδων, δηλαδή, πέρα από άλλα ζητήματα που ενείχε, όπως ο αποκεντρωμένος χαρακτήρας της συλλογής τους, οι τοπικές διενέξεις για τον έλεγχό τους, η εχθρική ενίοτε αντιμετώπιση των φορο-ενοικιαστών ή η βίαιη απόσπαση των προσόδων από ένοπλους, εξαρτιόταν σημαντικά από το ύψος της παραγωγής.

Σ' ένα τέτοιο, λοιπόν, πλαίσιο, αποθαρρυντικό από ορισμένες απόψεις, η νεότευκτη εθνική Διοίκηση προσδοκούσε να εξασφαλίσει πόρους για να διευρύνει το ρόλο της. Και απ' αυτή την άποψη, την άνοιξη του 1822, επιχειρούσε ενόψει της καλλιεργητικής περιόδου, να εξασφαλίσει τους όρους καλλιέργειας των εθνικών γαιών. Όπως διαβάζουμε από σχετική απόφαση της 8ης Μαρτίου του *Υπουργείου της Οικονομίας*:

> μία των μεγαλητέρων προσόδων δι' ων ελπίζει να εξοικονομήσι τόσον τα μηνιαία, και τας ζωοτροφίας των δια ξηράς στρατευμάτων, και του Ελληνικού στόλου, όσον και τα λοιπάς μεγάλας και αφεύκτους δαπάνας είναι η από της καλλιέργειας των εθνικών κτημάτων (…). [Η υπερτάτη Διοίκησις] εθέσπισεν (…) όσοι εξ αρχής εδούλευον είτε χωράφια εθνικά, είτε αμπέλια, είτε σταφίδας, αυτοί οι ίδιοι να τα δουλεύσωσι και εφέτος και εις δε άλλος να μην αποτολμίση να τους ενοχλήση (…), διότι όστις διαφανή τολμητίας (…) θέλει τιμωριθή αυστηρότατα, καθώς θέλει τιμωριθή, και όστις από τους

[935]. Η αβεβαιότητα συνίσταται σε άλλους παράγοντες διαμόρφωσης της τιμής των προσόδων όπως η πιθανή δύναμη των ενοικιαστών να κρατούν χαμηλά τις τιμές, η τιμή του γροσιού κ.ά.

> κολλίγους [συντρόφους] των εθνικών κτημάτων αφήση χέρσα και αγεώργητα (…) τα χωράφια, τα οποία εδούλευεν (…).[936]

Σε κάθε περίπτωση, επομένως, υπήρχε ένα ενδιαφέρον προκειμένου η γη να καλλιεργείται αλλά και να μην ανατρέπονται οι όροι που θα εξασφάλιζαν μια κανονικότητα.[937]

Οι γαιοπρόσοδοι με τη μορφή φορολογικής προσόδου,[938] μαζί με τη δεκάτη, ήταν οι κυριότερες πηγές στις οποίες θα μπορούσε να βασιστεί μια τακτική οικονομία, συνυφασμένη με την καλλιέργεια των *εθνικών γαιών* και τον προσανατολισμό των προσόδων τους στο *εθνικό ταμείο*, όπως περιέγραφε το *Υπουργείο των Εσωτερικών*, το Μάιο του 1822:

> *Επικράτεια*, η οποία έχει *βάσιμα εισοδήματα* η της οποίας οι *διοικηταί* δεν φροντίζουσι να τα καταστήσωσι τοιαύτα, ούτε ευτυχής δύναται ποτέ να ονομασθή, ούτε τας αιφνιδίας της χρείας ειμπορεί να προφθάση· πολλώ δε μάλλον η ελληνική επικράτεια, ήτις και πολλώ περισσοτέρας και μεγάλας έχει χρείας δια τας κατά των ασεβών τυράννων συνεχείς κατεπειγούσας εκστρατείας της. Τας χρείας της ταύτας να οικονομήση θέλουσα η υπέρτατη Διοίκησις, προνοήσασα δια θεσπίσματος διετάξατο, καθώς και το δίκαιον απαιτεί, δια του οποίου *όλα τα εις την ελευθέραν ελληνικην γην τουρκικά κτήματα να λογίζωνται εθνικά*, και να δουλεύωνται παρ' εκείνων, οίτινες έως τώρα τα εδούλευον· αι δε πρόσοδοι των αυτών να εμβαίνωσιν εις το εθνικόν ταμείον (…),[939] [η *έμφαση* δική μας].

Συνοψίζοντας, με δικαιολογητική βάση της εθνικοποίησης των ακινήτων τις ανάγκες της *Επικράτειας*, κατεξοχήν τις πολεμικές δαπάνες, εγείρεται το ζήτημα τακτικού συστήματος δημοσίων εσόδων, αρθρωμένου στη γραμμή *εθνικά κτήματα – εθνικές πρόσοδοι – εθνικό ταμείο – εθνική Διοίκηση*, δηλαδή σε μια προοπτική δημιουργίας πολιτικού μονοπωλίου. Η παραπάνω προσδοκία, ωστόσο, απαιτούσε

---

[936]. *Μονόφυλλα του Αγώνος Ι*, ό.π., έγγρ. Γ-1. Για τον όρο *κολίγοι* πρβλ. κυβερνητικό έγγραφο με ημερομηνία 18.3.1822 στο: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 1, έγγρ. 17.

[937]. Υπενθυμίζεται ότι τότε η Διοίκηση έδρευε στην Κόρινθο και ότι υπουργός της Οικονομίας ήταν ο ντόπιος Πανούτσος Νοταράς. Δεν αποκλείουμε το πιθανό ενδιαφέρον του για την παραγωγή των εθνικών κτημάτων, ιδίως της πλούσιας σε σταφιδαμπελώνες Κορινθίας. Σε κάθε περίπτωση όμως τέτοιου τύπου διασταυρώσεις δεν αναιρούν το κυβερνητικό ενδιαφέρον προκειμένου τα κτήματα να καλλιεργούνται.

[938]. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 27.

[939]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 409.

πρόσθετους οικονομικούς πόρους, κυρίως άμεσα ελεγχόμενους από τις κεντρικές πολιτικές αρχές, προκειμένου η λειτουργία τους να υπερβεί τα όρια της απλής αναπαραγωγής του ρόλου τους. Η εξασφάλιση άλλωστε πρόσθετων πόρων σήμαινε κεντρική μισθοδοσία, ώστε να επιτευχθεί η ενσωμάτωση των ένοπλων ομάδων.

Η εθνική Διοίκηση από το χειμώνα του 1822, μ' έδρα την Κόρινθο, έβλεπε τη Γερουσία της Πελοποννήσου που έδρευε στην Τρίπολη ως εμπόδιο. Μετά τη συμμαχία Κολοκοτρώνη – Γερουσίας το καλοκαίρι του ίδιου έτους, η σπουδαιότερη συνιστώσα υποστήριξης της εθνικής Διοίκησης, τα τρία ναυτικά νησιά, προέβαλε ανοιχτά την αντίληψη πως η εθνική ενότητα θα μπορούσε να αποκατασταθεί εφόσον το *στρατιωτικό* και η *Γερουσία* υπαναχωρούσαν στους επιμέρους ρόλους τους υπό τις διαταγές των κεντρικών πολιτικών αρχών. Από τον Αύγουστο του 1822, μάλιστα, επανήλθε μια συζήτηση περί συγχώνευσης της Γερουσίας με το Βουλευτικό. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η συζήτηση παρέμεινε ανοιχτή και πέρασε από διάφορες φάσεις, ώσπου στην πορεία για τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823) ανασυγκροτήθηκαν οι πολιτικές συμμαχίες και κατέστη ορατή η κατάργηση των επιμέρους περιφερειακών Γερουσιών. Τότε κορυφώθηκε το ζήτημα της εκποίησης των εθνικών κτημάτων όπως είναι γνωστό και θα μας απασχολήσει ευθύς αμέσως.

Η διένεξη περί της εκποίησης εθνικών γαιών και τα φθαρτά εθνικά ακίνητα

Η ιστοριογραφική διάκριση των μελών της Εθνοσυνέλευσης σε ολιγαρχικούς και δημοτικούς (δημοκρατικούς),[940] δέσμευσε στα όρια αυτού του εννοιολογικού ζεύματος το ζήτημα των εθνικών κτημάτων: οι φερόμενοι ως ολιγαρχικοί (κοινοτικές αυθεντίες συμπεριλαμβανομένων των πλοιοκτητών) σκόπευαν να ελέγξουν τις πιο εύφορες γαίες και οι φερόμενοι ως δημοτικοί (στρατιωτικοί, απλοί ένοπλοι) προέβαλαν αντιστάσεις προτάσσοντας μια δικαιότερη διανομή μετά τον πόλεμο. Προφανώς, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς τα ποικίλα κίνητρα ή ότι στην εκποίηση εθνικών ακινήτων δεν θα είχαν όλοι την ίδια δύναμη. Αυτό, ωστόσο, που προτείνεται εδώ ότι τα ποικίλα πιθανά ή επιβεβαιωμένα κίνητρα σχετικά με την εκποίηση ή την αποτροπή της, ενσωματώθηκαν σε συγκυριακές στρατηγικές των επιμέρους δρώντων με αντικείμενο

[940]. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 505-506· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 470-471. Για μια κριτική της ανάγνωσης των διενέξεων τότε μέσα από τις διακρίσεις *δημοτικοί/δημοκρατικοί – ολιγαρχικοί*, βλ. Νίκος Ροτζώκος, «Η πολιτική και θεσμική θεμελίωση», *ό.π.*, σ. 277.

τον έλεγχο πόρων εξουσίας (οικονομικών, πολιτικών, στρατηγικών εγκαταστάσεων) και στο πλαίσιο αυτών των διενέξεων εκούσια και ακούσια οροθετείται η μορφή Διοίκησης δηλαδή της πολιτικής εξουσίας.

Υπενθυμίζεται ότι με το που άρχισε η Β΄ Εθνοσυνέλευση αφενός ακυρώθηκε η δρομολογημένη κατάργηση των περιφερειακών Γερουσιών αφετέρου αμέσως ή εμμέσως περιορίστηκε θεσμικά η δύναμη του Θ. Κολοκοτρώνη: καταργήθηκε η αρχιστρατηγία ως μόνιμος βαθμός, με το αιτιολογικό ότι η αρχηγία των ενόπλων δυνάμεων «ανήκει εις μόνην την Διοίκησιν, κατά μίμησιν των σοφών εθνών του κόσμου», και του ζητήθηκε να παραδώσει το Ναύπλιο στην εξουσία της Εθνοσυνέλευσης.[941] Σε τέτοιο «ευνοϊκόν έδαφος δια παρεξηγήσεις και σφοδράν εξέγερσιν κατά της συνελεύσεως», όπως έχει επισημάνει ο Δ. Κόκκινος,[942] «η είδησις περί της διατάξεως εκείνης δια της οποίας παρείχετο εις την διοίκησιν το δικαίωμα να προβαίνη εις την εκποίησιν των εθνικών γαιών επροκάλεσεν αναστάτωσιν εις τα Μελιγγίτικα Καλύβια»,[943] παρακείμενο τόπο στον οποίο είχε συγκεντρωθεί – στρατοπεδεύσει ο Θ. Κολοκοτρώνης με άλλους παραστάτες, κυρίως στρατιωτικούς.[944]

Στην παραπάνω απόφαση γινόταν λόγος για εκποίηση εθνικών κτημάτων, όχι για εκποίηση γαιών. Ο Μ. Οικονόμου, που επίσης μερικεύει την παραπάνω απόφαση στην εκποίηση γης, υποστηρίζει ότι ενείχε μια άρρητη πτυχή: δόθηκε «εις την Διοίκησιν άδεια του εκποιείν εθνικάς γαίας» όπως γράφει, για «ν' αποζημιώση τους Νησιώτας δια τα των στόλων έξοδα με γαίας της Αργολίδος και Ναυπλίας, (μετά και του φρουρίου αυτού του Ναυπλίου, ου επεθύμουν την κατοχήν μετά του λιμένος) ως είχον προϋποσχεθή αυτοίς οι προύχοντες (…)».[945] Δεν αμφιβάλουμε σχετικά με τις προσδοκίες των νησιωτών, έστω κι αν δεν ήταν ακριβώς αυτές, υπήρχαν. Το ενδιαφέρον είναι ότι περίπου κάτι τέτοιο είχε υποσχεθεί μερικούς μήνες νωρίτερα στους Υδραίους και ο Θ. Κολοκοτρώνης. Απ' αυτή την άποψη, η κατανόηση της προοπτικής εκποίησης των εθνικών κτημάτων και η οροθέτηση της στην Β΄ Εθνοσυνέλευση δεν μπορεί παρά να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των συμμαχιών και των

---

941. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 67, 83.

942. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 470-471.

943. *Στο ίδιο*, σ. 470-471.

944. Οι εργασίες λάμβαναν χώρα στα *Αγιαννήτικα Καλύβια* και το περιεχόμενό τους κοινοποιούνταν στους στρατιωτικούς δια μέσου επιτρόπων, όπως σημειώνεται στο: Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 35.

945. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας*, Αθήνα 1873, σ. 396.

συγκρούσεων για την πολιτική εξουσία. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η εκποίηση των εθνικών κτημάτων, που ήταν σαφώς σχετισμένη με το *κοινωνικό ζήτημα*, ήδη από την Επανάσταση ενσωματώθηκε σε συγκυριακά παίγνια στη σφαίρα της πολιτικής εξουσίας.[946]

Είναι γνωστό ότι οι αξιώσεις αποζημίωσης του στόλου είχαν τεθεί από το 1821 και τέθηκε εκ νέου μέσα στο 1822. Ο ίδιος ο Θ. Κολοκοτρώνης και άλλοι στρατιωτικοί της Πελοποννήσου (Παναγιώτης Γιατράκος, Βασίλειος Πετιμεζάς, Δημητράκης Πλαπούτας, Δημήτριος Αναστασόπουλος),[947] σε επιστολή τους προς τους Υδραίους, τους Σπετσιώτες και τους Ψαριανούς, τον Αύγουστο του 1822, 7 μήνες πριν τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823), μιλούσαν για το δίκαιο της αποζημίωσης των νησιωτών ακόμα και με κτήματα. Ας δούμε, λοιπόν, πώς τοποθετούσαν τότε το πρόβλημα:

> Δεν έχομεν αμφιβολίαν ότι έχετε και *υποφέρετε έξοδα μεγάλα*· όλα *τα ηξεύρομεν* και *τα απαριθμούμεν* και ημείς, και η πατρίς δεν τα παραβλέπει. Η αποζημίωσίς σας είναι δικαία μέχρι λεπτού, και αν όλη γενικώς η Ελλάς δεν σας την υπόσχεται, μόνη *η Πελοπόννησος* η πατρίς μας *σας την υπόσχεται*· ο λαός της πατρίδος μας σας προσφέρει την ασφάλειαν της αποζημιώσεώς σας εις κάστρα όποια θέλετε, ή *τόπον και μέρος όποιον θέλετε*, εις τρόπον όπου να μην μείνετε ζημιωμένοι, αλλά να εκτιμηθούν όλα σας τα δικαιώματα· και *τούτου ημείς σας είμεθα εγγυηταί*, και *εις ασφάλειαν φυλάξατε* την *παρούσαν ενυπόγραφόν* μας. Της *αυτής γνώμης είναι* και η *Γερουσία* της πατρίδος μας, καθώς ελπίζομεν να είσθε πληροφορημένοι, και ημπορείτε να λάβετε και αυτής την σφραγίδα και υπογραφάς επικυρωτικήν ταύτης της υποσχέσεως. Εν τοσούτω επιθυμούμεν (…) την ταχείαν έκπλευσιν των πλοίων, και την προς ημάς εύνοιά σας. Ασπαζόμεθά σας αδελφικώς και μένομεν. Τη 14 Αυγούστου 1822 από το Σούλι της Κορίνθου (η έμφαση δική μας).[948]

Μετά την ήττα του Πέτα, η ελληνική πλευρά προσανατολιζόταν στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου και ο ρόλος του στόλου σε μια τέτοια αποστολή ήταν κρίσιμος. Από την άλλη, ο Θ. Κολοκοτρώνης και η Γερουσία της Πελοποννήσου, χωρίς την παραγκωνισμένη εθνική Διοίκηση, ομιλούσαν εκ μέρους των «αρμάτων» και του «λαού» της Πελοποννήσου αντλώντας επιπρόσθετα το κύρος τους από την επιτυχή

---

946. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 160.

947. Στη Β΄ Εθνοσυνέλευση ο Γιατράκος και Πετμεζάς είχαν ταχθεί με την πλειοψηφία των συνέδρων στα *Αγιαννήτικα Καλύβια*, Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 35.

948. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 419-420.

έκβαση της σύγκρουσης με το Δράμαλη. Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο, η παραπάνω επιστολή ήταν μια από τις πολλές που ανταλλάχθηκαν εκείνο το διάστημα, ανάμεσα στις επιμέρους πλευρές, προκειμένου να αποκατασταθούν κάπως οι σχέσεις που είχαν διαρραγεί. Ωστόσο, η αποκατάσταση των σχέσεων δεν ήταν κατανοητή από όλες τις πλευρές με τους ίδιους όρους.

Οι Υδραίοι προέβαλαν την πρωτοκαθεδρία της εθνικής Διοίκησης και την υπακοή των «αρμάτων» σ' αυτή. Η συμμαχία Κολοκοτρώνη – Γερουσίας από την άλλη προσδοκούσε να διατηρηθούν τέτοιες ισορροπίες που θα τους επέτρεπαν να λειτουργούν ως αυθεντικοί εκφραστές των «αρμάτων» και του «λαού» της Πελοποννήσου. Επιχειρούσαν επομένως να κάνουν πολιτική με βάση τα εθνικά κτήματα αναγνωρίζοντας ως φλέγον για τους Νησιώτες το ζήτημα της αποζημίωσης. Και σ' ένα βαθμό, ανάμεναν τη θετική αντίδραση των Υδραίων, δεδομένης της σχεδόν εγγενούς αλληλεξάρτησης ανάμεσα στις χερσαίες και στις θαλάσσιες δυνάμεις, η συνέργεια των οποίων θα διατηρούσε την Πελοπόννησο ελεύθερη και συνεπώς το συνολικό εγχείρημα —χωρίς την Πελοπόννησο ο στόλος δεν θα μπορούσε να συνεχίσει, χωρίς το στόλο η Πελοπόννησος δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί.

Ο ίδιος ο Θ. Κολοκοτρώνης, μαζί με τους άλλους στρατιωτικούς και τη σύμφωνη γνώμη της Γερουσίας—, έστω αόριστα, μιλούσε τον Αύγουστο του 1822 ως εγγυητής της αποζημίωσης των Υδραίων. Ο λόγος του εκφέρεται ως φωνή της Πελοποννήσου, που αναγνωρίζει το δίκαιο της αποζημίωσης του στόλου: «η Πελοπόννησος η πατρίς μας σας την υπόσχεται», μεταξύ άλλων, σε «τόπον και μέρος όποιον θέλετε (…) και τούτου ημείς σας είμεθα εγγυηταί, και εις ασφάλειαν φυλάξατε την παρούσαν ενυπόγραφόν μας».[949] Όταν, λοιπόν, στη Β΄ Εθνοσυνέλευση «[ε]γένετο πολύς λόγος περί του (…) προβλήματος των νήσων (…) ανεγνώσθη έγγραφον στρατηγών διαφόρων Πελοποννησίων προς τας τρεις αύτας νήσους από 14 Αυγούστου 1822».[950] Οι Υδραίοι είχαν φυλάξει την επιστολή. Δεν έτρεφαν σοβαρές ελπίδες για αποζημίωση. Άλλωστε, οι αντιδράσεις των στρατιωτικών ήταν μια μάλλον καλή αφορμή ακόμα και για τις παλαιές τοπικές αυθεντίες της Πελοποννήσου που δεν

[949]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 419-420.

[950]. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 109.

φαίνεται να ήταν πρόθυμες να δώσουν κάτι άλλο από μια επικαιροποιημένη δέσμευση.[951]

Σε κάθε περίπτωση, σ' αυτό το πλαίσιο, που η Πελοποννησιακή Γερουσία είχε πάψει να υφίσταται και είχαν αναδιαταχτεί οι συμμαχίες, ο Θ. Κολοκοτρώνης, από νικητής του Δράμαλη και εγγυητής της αποζημίωσης των Υδραίων, είχε έρθει στη θέση να διαπραγματεύεται με δυσμενέστερους όρους το ρόλο του στις νέες συνθήκες, με τους πιστούς του συμπολεμιστές αλλά και με διάθεση να ισορροπήσει αριστοτεχνικά στα όρια της νόμιμης ανυπακοής:[952] αφενός κάνοντας εκ νέου πολιτική με βάση το ζήτημα της εκποίηση των εθνικών κτημάτων, αφετέρου αρθρώνοντας ένα σκεπτικό για την αναβολή παράδοσης των κάστρων του Ναυπλίου, η οποία επεκτάθηκε τελικά για άλλους 14 μήνες περίπου, μέχρι το τέλος της πρώτης φάσης του Εμφυλίου.

Στην Α΄ Εθνοσυνέλευση η εκποίηση «μέρους [των] εθνικών κτημάτων, αναλόγου με τας χρείας»[953] είχε τεθεί στα καθήκοντα του Εκτελεστικού, αλλά με απαραίτητη τη συγκατάθεση του Βουλευτικού. Στη Β΄ Εθνοσυνέλευση η υπό προϋποθέσεις εκποίηση εθνικών κτημάτων[954] μεταφέρθηκε στα καθήκοντα του Βουλευτικού (μαζί με ό,τι αφορούσε τη σύναψη δανείων), που στο μεταξύ είχε αποκτήσει μια θεσμική υπεροχή, αφού το Εκτελεστικό ήταν υποχρεωμένο παρά τις αντιρρήσεις να επικυρώνει προτάσεις νόμου του Βουλευτικού έπειτα από την παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος.[955] Ο μόνος φορέας που θα μπορούσε να περιορίσει το Βουλευτικό στην εκποίηση κτημάτων —η ενίσχυση του οποίου κατά

---

[951]. Πρβλ. Νικόλαος Σπηλιάδης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 505-506· Μ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 397. Τελικά ψηφίστηκε ένα χρονοδιάγραμμα προκειμένου οι Νησιώτες να παρουσιάσουν τους λογαριασμούς, να ελεγχθούν και σε ένα βάθος χρόνου να αποζημιωθούν, βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 136.

[952]. «Πείθομαι μ' όλον το σέβας εις την διαταγήν της [Εθνοσυνέλευσης], διατάττουσάν με να παραδώσω εις το έθνος το φρούριον του Ναυπλίου, και καθά η Συνέλευσις γνωρίζει αυτό εθνικόν, και εγώ και όλοι ομολογούμεν και γνωρίζομεν αυτό, (…) ως και εγώ αυτός είμαι μέλος της ολοκληρίας του έθνους και υποκείμενος μ' όλην την υποταγήν (…) εις αυτό, και υπέρ της σωτηρίας του ηγωνίσθην και αγωνίζομαι (…). Η Εθνική Συνέλευσις είναι ισχυρότερα της Διοικήσεως, ως αύτη έχει την ισχύν να συστήση την Διοίκησιν· δεν είναι, όμως, Διοίκησις (…). Παρακαλώ δια τούτο να λαβή ολίγην υπομονήν, έως ότου να λαβή σύστασιν το πολίτευμα, να συστηθή η Διοίκησις (…) και τότε ευθύς δια του Μινιστερίου του Πολέμου θέλω το παραδώσει εις όντινα με διορίση», *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 84.

[953]. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 30.

[954]. Ως προς τις προϋποθέσεις: εκποίηση ενός μόνο μέρους αναλογικά σε όλες τις επαρχίες σύμφωνα με τις ανάγκες, η πώληση να πραγματοποιηθεί μέσω δημοπρασίας και να προτιμηθούν Έλληνες, *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 92.

[955]. Αναλυτικότερα βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 30.

κάποιο τρόπο αναπλήρωσε την κατάργηση των περιφερειακών Γερουσιών— ήταν η Εθνοσυνέλευση.

Είναι ενδιαφέρον ότι τη διαμάχη την πυροδοτεί μια *διάταξη* που οροθετεί την αρμοδιότητα του Βουλευτικού στις εκποιήσεις, καθώς συνδέεται με το θόρυβο ότι επρόκειτο να πουληθεί η γη. Το αποτέλεσμα ήταν ένα ψήφισμα με το οποίο επιβεβαιωνόταν το «δικαίωμα εις την Διοίκησιν της εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων, ως δικαίωμα αναφαίρετον και αναλλοίωτον», αλλά αποφασίστηκε «να μην πώληση επ' ουδεμία περιστάσει» γαίες, καθώς «το δικαίωμα της υποθήκης» ήταν «ικανόν εις εύρεσιν δανείων και χρηματικόν πορισμόν», σε συνδυασμό με την εκποίηση φθαρτών κτημάτων.[956] Έτσι η εθνική γη, διατήρησε από μια άποψη το νόημα του *άφθαρτου* που είχαν ορισμένες γαίες πριν το 1821: ως γαίες παραχωρημένες προς διηνεκή νομή[957] η κυριότητα των οποίων ανήκει στο φορέα της πολιτικής εξουσίας. Και οι εκποιήσεις αποφασίστηκε να περιοριστούν στα υποκείμενα σε φθορά εθνικά ακίνητα, τα οποία ήδη πριν από το 1821 είχαν *φθαρτό* ιδιοκτησιακό καθεστώς.

Πριν, ωστόσο, προχωρήσουμε στις εκποιήσεις των φθαρτών εθνικών κτημάτων ας συνοψίζουμε ως προς τη διένεξη για τη γη. Βαίνοντας τα πράγματα προ τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823), οι θετικές εξελίξεις στην υπόθεση του δανείου, σηματοδοτούσαν μια προοπτική ενδυνάμωσης της εθνικής Διοίκησης,[958] σε συνδυασμό με την ορατή κατάργηση των περιφερειακών Γερουσιών. Έπειτα απ' αυτήν την εξέλιξη η εθνική Διοίκηση επρόκειτο να παραμείνει ο μοναδικός φορέας διακυβέρνησης. Αυτή η θεσμική συγκέντρωση, σε συνδυασμό με το ενδεχόμενο ελέγχου του εξωτερικού δανείου, θα διεύρυνε τον κεντρικό έλεγχο ένοπλων ομάδων και θα ενίσχυε τη διαμόρφωση μη αντιστρέψιμων ίσως ηγεμονικών όρων. Ειδικά, τέλος, στο ανοιχτό από το 1822 διακύβευμα σχετικά με τον προσανατολισμό των πόρων της Πελοποννήσου, η εθνική Διοίκηση θ' απαλλασσόταν από τη θεσμική αντίσταση, θα είχε τον πρώτο λόγο για τις προσόδους και φυσικά για την ίδια τη γη.[959]

---

956. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 109.

957. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 44· Γεώργιος Π. Νάκος, *Αι "Μεγάλαι Δυνάμεις"*, ό.π., σ. 482, υποσ. 23.

958. Η σχετική αποστολή του Λουριώτη στο εξωτερικό από το 1822 —σε συνεννόηση με τον πρόεδρο του Εκτελεστικού Αλ. Μαυροκορδάτο— βρήκε θετική αποδοχή στο Λονδίνο έτσι ο ίδιος επέστρεψε στην Ελλάδα το Μάρτη του 1823, βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 537, 555.

959. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά Κόμματα*, ό.π., σ. 89.

Στο μεταξύ, τα τρία ναυτικά νησιά με κάθε ευκαιρία αξίωναν εκ νέου την αναγνώριση των εξόδων που έκαναν και επί της ουσίας τον προσανατολισμό αρκετών δημοσίων εσόδων στις ανάγκες του στόλου. Σ' αυτό το πλαίσιο αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για την εκποίηση εθνικών κτημάτων. Η διένεξη περί των εκποιήσεων εκδηλώθηκε καθώς κορυφώνονται οι τάσεις ενίσχυσης των κεντρικών πολιτικών αρχών που καθιστούν ορατό το ενδεχόμενο μονοπώλησης των πηγών οικονομικής δύναμης και της στρατιωτικής εξουσίας.[960] Με την κατάργηση της Πελοποννησιακής Γερουσίας, ο μόνος φορέας που είχε δικαιοδοσία για την τύχη της γης ήταν η Εθνοσυνέλευση και κάτω απ' αυτήν η εθνική Διοίκηση.[961] Για πρώτη φορά θα απουσίαζε μια αρχή αμιγώς Πελοποννησιακή αρχή. Όταν, λοιπόν, τίθεται στην Εθνοσυνέλευση το ζήτημα της εκποίησης κτημάτων παραστάτες στρατιωτικοί όπως ο Θ. Κολοκοτρώνης, διατηρώντας την αξίωση να ομιλούν για τα δίκαια της Πελοποννήσου, πρόβαλαν αντιρρήσεις. Με την αναδιάταξη των συμμαχιών και την κατάργηση της αρχιστρατηγίας ο ίδιος έτεινε να περιθωριοποιηθεί. Απ' αυτή την άποψη, η αντίδραση στην πώληση εθνικών κτημάτων, επικεντρωμένη στην πτυχή των γαιών, είχε πρώτιστα πολιτικό νόημα: την αποτροπή διαμόρφωσης ηγεμονικών όρων ελέγχου της εθνικής περιουσίας.[962]

Από μια άποψη, η κινητοποίηση ενάντια στις εκποιήσεις εξέφραζε προσδοκίες ανάσχεσης των παραπάνω τάσεων πολιτικής συγκέντρωσης. Οι διάχυτες πραγματικές προσδοκίες μέσα στο ένοπλο δυναμικό για μια μελλοντική δίκαιη διανομή της γης, ενσωματώθηκε σε μια πολιτική αντίθεση επίκεντρο της οποίας ήταν οι τάσεις ισχυροποίησης της εθνικής Διοίκησης. Κατά κύριο λόγο, άλλωστε, επρόκειτο για άνδρες της υπαίθρου που ενδιαφερόταν κυρίως για τη γη. Η διένεξη έγινε με επίκεντρο τις εκποιήσεις γης, ενώ η εκποίηση των υποκείμενων σε φθορά εθνικών κτημάτων που

---

[960]. Για σχετικές παρατηρήσεις ως προς την αξίωση της εθνικής Διοίκησης να στρατολογεί με δικής της απόφαση και να διευθύνει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις βλ. *στο ίδιο*, σ. 87.

[961]. *Στο ίδιο*, σ. 89.

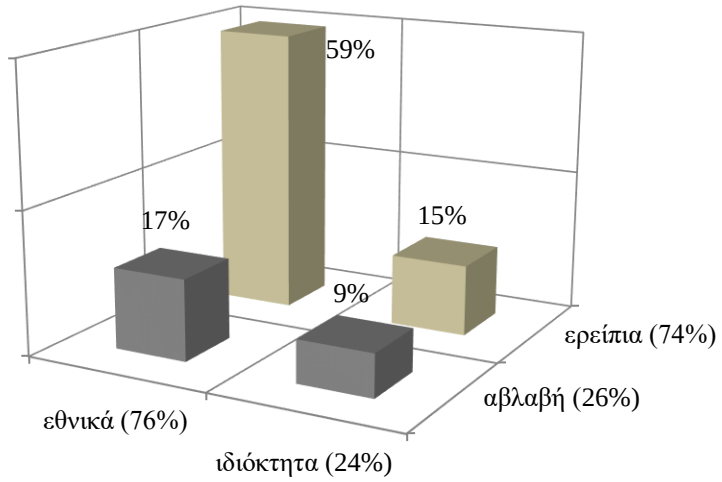
[962]. Όπως έχει σημειωθεί: «Η ουσία των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων συνίσταται στο δικαίωμα εξαίρεσης, κι ένας οργανισμός που διαθέτει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα στη βία είναι σε θέση να καθορίζει και να επιβάλει ιδιοκτησιακά δικαιώματα», Douglass C. North, *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, πρ. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, μτφρ. Ακριβή Αλεξιάδη, Αθήνα 2000, σ. 55. Οι ένοπλοι, εν προκειμένω, δεν ήταν «οργανισμός», αλλά με συσπείρωσή τους και τη δυνατότητά τους να κραδαίνουν τα όπλα, επισείουν και καθιστούν ορατή την απειλή άσκησης βίας. Και απ' αυτή την άποψη συμβάλουν καθοριστικά στη ρητή εξαίρεση των γαιών από τις εκποιήσεις. Ενώ το αντίστροφο, επρόκειτο να συμβεί έπειτα από τρία χρόνια, όταν η Κυβέρνηση είχε ενσωματώσει ένα σημαντικό μέρος των ενόπλων, οπότε εκεί θα τεθεί εκ νέου ως ζήτημα εξαίρεσης της εξαίρεσης, για την εκποίηση κτημάτων για τις ανάγκες του Μεσολογγίου.

ήταν σχεδόν αυτονόητη έμεινε σχεδόν στο απυρόβλητο. Γι' αυτό, επιπρόσθετα, ορισμένοι από εκείνους που φέρονται να ήταν αντίθετοι στις εκποιήσεις γαιών, δεν είχαν καμία αναστολή λίγους μήνες αργότερα να αγοράσουν φθαρτά κτήματα, όπως θα δούμε ακολούθως.

Στο παρελθόν, οι αντιδράσεις ως προς την εκποίηση γης σχεδόν μονοπώλησαν το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον και αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό η περίπτωση των φθαρτών κτημάτων. Η επιλογή της εκποίησης των φθαρτών κτημάτων αποτέλεσε μια μορφή συμβιβασμού (σε σχέση με την εκποίηση γης), εκλογικευμένη με βάση το *φθαρτό* ιδιοκτησιακό τους καθεστώς πριν το 1821, την υλική φθορά τους —ένα υπολογίσιμο τμήμα τους είχε ήδη υποστεί βλάβες, είχε εγκαταλειφθεί και σε κάποιες περιπτώσεις είχε ερημωθεί— και το αγοραστικό ενδιαφέρον διαφόρων είτε γιατί ήταν ήδη μέσα ως χρήστες είτε γιατί προσδοκούσαν να αποζημιωθούν για τη συμβολή τους —πραγματική ή φερόμενη— με αυτόν τον τρόπο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-6

Διασταυρωμένη κατανομή (%) καθεστώτος και κατάστασης φθαρτών κτημάτων επί Καποδίστρια

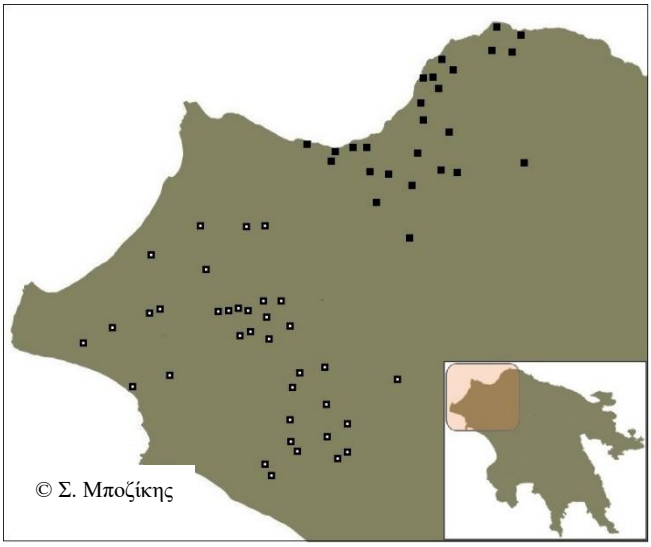
Σημ: Πύργοι, αποθήκες, εργαστήρια, ξενοδοχεία, πάσης φύσεως μύλοι, ελαιοτριβεία.
Δείγμα βασισμένο σε 2009 κτίσματα.
Πηγή: *ΑΙΚ*, τ. Η΄, Κέρκυρα 1987, σ. 117.

Από σχετικούς πίνακες στοιχείων που καταρτίστηκαν επί Καποδίστρια για την κατάσταση των φθαρτών κτημάτων ένα μεγάλο ποσοστό, ιδίως εθνικά, καταγράφεται στα ερειπωμένα χωρίς να καθίσταται σαφής η έκταση των ζημιών (*Διάγραμμα* 6-6). Από άλλες πηγές για την ίδια περίοδο απορρέουν μικρές αποκλίσεις ανάμεσα στα

σωζόμενα και ερειπωμένα.[963] Αυτό που είναι βέβαιο είναι πως όσο περνούσαν τα χρόνια, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης οι φθορές επεκτείνονταν,[964] αν και δεν είναι βέβαιο ότι αυτή η εξέλιξη ήταν ομοιογενής από επαρχία σε επαρχία: π.χ. το 1822 το 61% των μύλων της επαρχίας Π. Πατρών είχε καταγραφεί ως χαλασμένο – κατεστραμμένο (*Χάρτης* 6-2). Δεδομένης της πολιορκίας στην Πάτρα κάτι τέτοιο φαίνεται αναμενόμενο, αλλά όχι υποχρεωτικά γενικεύσιμο σε επαρχίες όπως η γειτονική Γαστούνη που οι μάχες είχαν περιοριστεί πέριξ του Λάλα.

ΧΑΡΤΗΣ 6-2

Εθνικοί μύλοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης

Σημ: ■ επαρχία Π. Πατρών. □ επαρχία Γαστούνης. Στην περίπτωση της Πάτρας τα στοιχεία προέρχονται από αναφορά του 1822 και σε ορισμένες θέσεις ήταν παραπάνω από ένας μύλοι: συνολικά καταγράφονται 30 (19 χαλασμένοι-καμένοι, 1 εκτός ελέγχου και 10 νοικιασμένοι). Στη Γαστούνη τα στοιχεία προέρχονται από τις ενοικιάσεις φόρων του 1824. Αν ενοικιάστηκαν μόνο οι αβλαβείς, τότε ο συνολικός αριθμός τους πρέπει να ήταν λίγο μεγαλύτερος.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 14, χ.α· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 37-38.

Ας κρατήσουμε λοιπόν εδώ πως ενίοτε αυτά τα κτίσματα ήταν διαφιλονικούμενα (παλαιοί και νέοι χρήστες)[965] και ότι το ενδιαφέρον γι' αυτά ήταν έκδηλο.[966] Επρόκειτο για σπίτια, εργαστήρια, αποθήκες κ.ά. μέσα σε πρόσφατα

963. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 261, έγγρ. 549-550.

964. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Η΄, σ. 229.

965. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 900· Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π. τ. Γ, σ. 186, 194.

966. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 94, 298· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 134.

απελευθερωμένες πόλεις —έδρες πολιτικών αρχών ή κέντρα εμπορίου, όπως η Τριπολιτσά, το Ναύπλιο και η Αθήνα— ή για ελαιοτριβεία και για πάσης φύσεως μύλους στην ύπαιθρο που είχαν κομβικό ρόλο, καθώς ο έλεγχός τους σε μια ευρεία περιοχή παρείχε εξασφαλισμένα εισοδήματα (αλεστικό δικαίωμα 5% ανά οκά κ.ά.).[967] Υπήρχαν συνεπώς κίνητρα από ποικίλους δυνητικούς αγοραστές, ιδίως εκείνους που προσδοκούσαν να συμψηφίσουν έτσι ποσά που είχαν να λαμβάνουν από τη Διοίκηση. Έτσι, η Διοίκηση, μέσω της εκποίησης φθαρτών κτημάτων, αφενός, ως προς τα ερειπωμένα, προσδοκούσε να εξασφαλίσει ένα εφάπαξ ποσό, αφετέρου, ως προς τα άρτια απέφευγε να τα χάσει από παλαιούς χρήστες ή καταπατήσεις χωρίς να λάβει κανένα αντίτιμο.

Οι εκποιήσεις εθνικών ακινήτων 1823-1827

Σε κάθε περίπτωση, εδώ, θα αναφερθούμε κατεξοχήν στις εκποιήσεις φθαρτών εθνικών ακινήτων, που πραγματοποιήθηκαν από τα μέσα του 1823[968] και κυρίως από τα μέσα του 1824 έως το 1826. Κι έπειτα, εν συντομία, στις εκποιήσεις εθνικών γαιών που πραγματοποιήθηκαν εκείνο το χρονικό διάστημα, από τα τέλη Φλεβάρη έως την Εθνοσυνέλευση και την πτώση του Μεσολογγίου.

Στο διάστημα 1823-1827, όπως έχει δημοσιευτεί σ' ένα πλήθος έργων, το συνολικό ύψος των εκποιήσεων, φθαρτών κτημάτων και γης, έφτασε τα 3.451.373 γρ. κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.[969] Αυτό το συνολικό μέγεθος εντοπίστηκε κι εδώ από αδημοσίευτες πηγές με συγκεντρωτικά στοιχεία,[970] και μια τέτοια τάξη μεγέθους (3,5 εκατ. γρόσια) από άλλες αδημοσίευτες πηγές με αποσπασματικά σχετικά στοιχεία. Ως προς τις δύο μεγάλες κατηγορίες των εθνικών κτημάτων, από τα διαθέσιμα εδώ

---

[967]. Ας σημειωθεί ότι στην περίπτωση της Γαστούνης ο μεγαλύτερος αριθμός των μύλων ακολουθούσε την πορεία του Πηνειού και στην περίπτωση της Πάτρας γύρω από τα ποτάμια Γλαύκο, Πείρο και Παραπείρο, βλ. *Χάρτης* 6-2.

[968]. Υπάρχουν αναφορές ότι την άνοιξη του 1822 ο Αλ. Μαυροκορδάτος (πρ. Εκτελεστικού και επικεφαλής των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Δυτ. Ελλάδα) είχε εκποιήσει εθνικά σπίτια και εργαστήρια στη Δυτική Ελλάδα, στο Μεσολόγγι και στο Αιτωλικό, προκειμένου να καλυφθεί η μισθοδοσία συντάγματος πεζικού, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 150.

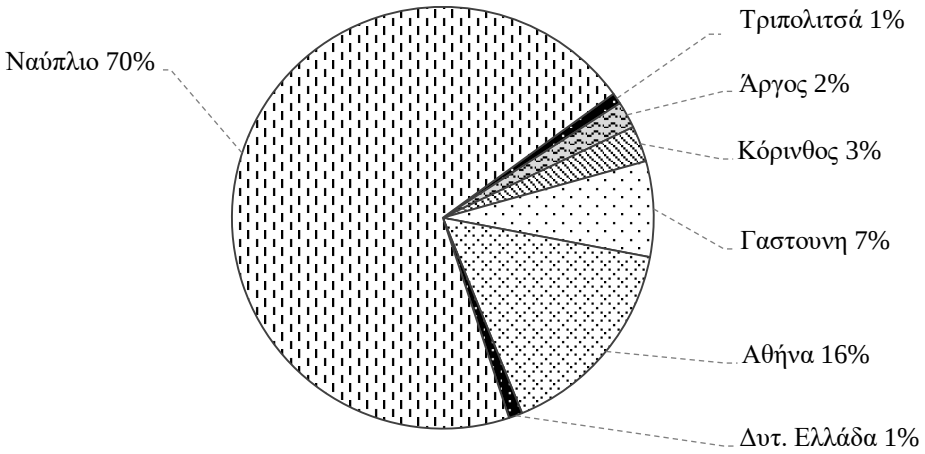
[969]. Η κύρια πηγή στην οποία βασίστηκαν άμεσα ή έμμεσα όλοι οι συγγραφείς ήταν ο απολογισμός της Λογιστικής Επιτροπής το 1829, ευρύτερα βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 492-498 και τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 95-97, 510-513. Αυτό το συνολικό μέγεθος επιβεβαιώνεται κι εδώ, από την ίδια πηγή και άλλες στις οποίες βασίστηκαν τα μέλη της Λογιστικής Επιτροπής.

[970]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12.

στοιχεία φαίνεται ότι με κριτήριο την αξία τους, τα ¾ των εκποιήσεων αφορούσαν φθαρτά κτήματα και το ¼ γαίες, μια κατανομή εύλογη αφού η εκποίηση γης πραγματοποιήθηκε για ένα διάστημα δύο μηνών περίπου, στις αρχές του 1826.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-7

Γεωγραφική κατανομή εκποίησης εθνικών φθαρτών κτημάτων με βάση την αξία, 1823-1827

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. 43-44· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12.

Από γεωγραφική άποψη η εκποίηση εθνικών κτημάτων πραγματοποιήθηκε κατεξοχήν στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και στην Αθήνα. Στο Ναύπλιο εκποιήθηκε εθνική γη κατά τους μήνες Φεβρουάριο – Μάρτιο το 1826. Με βάση στοιχεία από τα μέσα του 1823 έως τις αρχές του 1826 αμιγώς για τα φθαρτά κτήματα, (*Διάγραμμα* 6-7), το επίκεντρο αυτών των εκποιήσεων ήταν πάλι το Ναύπλιο, ακολουθούσαν η Αθήνα και η Γαστούνη και έπειτα ορισμένες άλλες επαρχίες. Από μια άποψη, ο περιορισμός των εδαφών που έλεγχε η ελληνική πλευρά μετά τα μέσα του 1825 φαίνεται ότι επηρέασε τις εστίες των εκποιήσεων. Εδώ ας συμπεριληφθεί και η 2η φάση της εμφύλιας σύγκρουσης, οπότε το Ναύπλιο είχε τεθεί υπό τον έλεγχο των κυβερνητικών δυνάμεων. Επιπρόσθετα, ας μη λησμονείται ότι τα εκποιούμενα αφενός ήταν κτίσματα, κατεξοχήν σπίτια, αποθήκες, εργαστήρια κ.ά.,[971] τα οποία στην περίπτωση του Ναυπλίου παρείχαν χώρο μέσα στην έδρα της Διοίκησης και σ' ένα από τα σπουδαιότερα λιμάνια της Πελοποννήσου έναντι της Ύδρας και των Σπετσών.

[971]. Όπως είναι γνωστό, στο Ναύπλιο υπήρχε μεγάλος αριθμός ακινήτων που ενέπιπταν στο χαρακτηρισμό εθνικά: μεταξύ άλλων κτίρια «868 [που] ανήκαν σε Τούρκους (…) 120 τουρκικά [εργαστήρια] (…) τρία παλάτια παλαιά, τρία λουτρά», όπως σημειώνεται στο: Γιώργος Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου*, ό.π., σ. 473-475.

Αφετέρου, σε άλλες επαρχίες με εκτεταμένες γαίες (όπως της Γαστούνης), αυτό που ενδιέφερε ήταν οι κυρίως μύλοι, η αγορά των οποίων σε μια μεγάλη περιοχή εξασφάλιζε τον έλεγχο του αλεστικού δικαιώματος σε είδος επιτρέποντας τη συσσώρευση ποσοτήτων για εμπόριο.

Το χρονικό εύρος των εκποιήσεων ήταν μεγάλο: από το δεύτερο μισό του 1823 έως σχεδόν το 1827, με ενδιάμεσες παύσεις. Στο δεύτερο εξάμηνο του 1823 τα λιγοστά έσοδα από τις εκποιήσεις φθαρτών κτημάτων προσανατολίστηκαν υπέρ του στόλου που φρουρούσε το Μεσολόγγι και ορισμένα για τις ανάγκες της φρουράς του Ναυπλίου.[972] Υπάρχουν ενδείξεις ότι στα τέλη του 1823 οι εκποιήσεις σταμάτησαν και είναι γνωστό πως άρχισαν εκ νέου το καλοκαίρι του 1824 εν αναμονή των χρημάτων του δανείου:[973] «δια να πληρωθώσιν εξ αυτών οι ναύται, οι στρατιώται, ν' αγορασθώσιν τροφαί, πολεμοφόδια και τα παρόμοια όσον τάχιστα, δια να γίνη η εκστρατεία της ξηράς και να διαμείνη η ήδη εκπλέουσα θαλάσσιος δια περισσότερον καιρόν (…)».[974]

Είναι βέβαιο πως οι εκποιήσεις φθαρτών κτημάτων συνέχισαν να πραγματοποιούνται από τον Ιούλιο του 1824 έως τις αρχές του 1825,[975] χωρίς να εξαιρείται το διάστημα της Β΄ φάσης του Εμφυλίου. Άλλωστε, εκείνο το διάστημα επίκεντρο των εκποιήσεων ήταν το Ναύπλιο που τελούσε υπό τον έλεγχο των κυβερνητικών δυνάμεων. Έπειτα, οι εκποιήσεις φθαρτών κτημάτων κλιμακώθηκαν ξανά από το Σεπτέμβρη του 1825, αρχικά για τη χρηματοδότηση του *τακτικού σώματος*,[976] δηλαδή ενός σώματος άμεσα ελεγχόμενου από την πολιτική εξουσία,[977] κι

---

[972]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, τ. Δ΄, ό.π., σ. 312. Τότε για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά στάθηκε δυνατή η λύση της πολιορκίας του, με γενναία υπεράσπιση από τη στεριά και τη δράση του στόλου ενάντια στον αποκλεισμό του από θαλάσσης, βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 304-305.

[973]. Με το νόμο ΛΒ΄/16.6.1824, αποφασίστηκε η πώληση φθαρτών κτημάτων, με πλειοδοτική δημοπρασία αρχικά τοπικά και έπειτα στην έδρα της Διοικήσεως, έως ότου έρθει το εξωτερικό δάνειο στα χέρια της Κυβέρνησης, αλλά μέχρι τότε οι πωλήσεις δεν έπρεπε να ξεπεράσουν το ¼ των διαθέσιμων κτημάτων. Στις αρχές Ιουλίου οι πωλήσεις σταμάτησαν αλλά μέσα σε λίγες μέρες άρχισαν ξανά επειδή η πρώτη δόση δεν αρκούσε να καλύψει τις ανάγκες. Βλ. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα*, ό.π., σ. 29.

[974]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 332.

[975]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 92, πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 111.

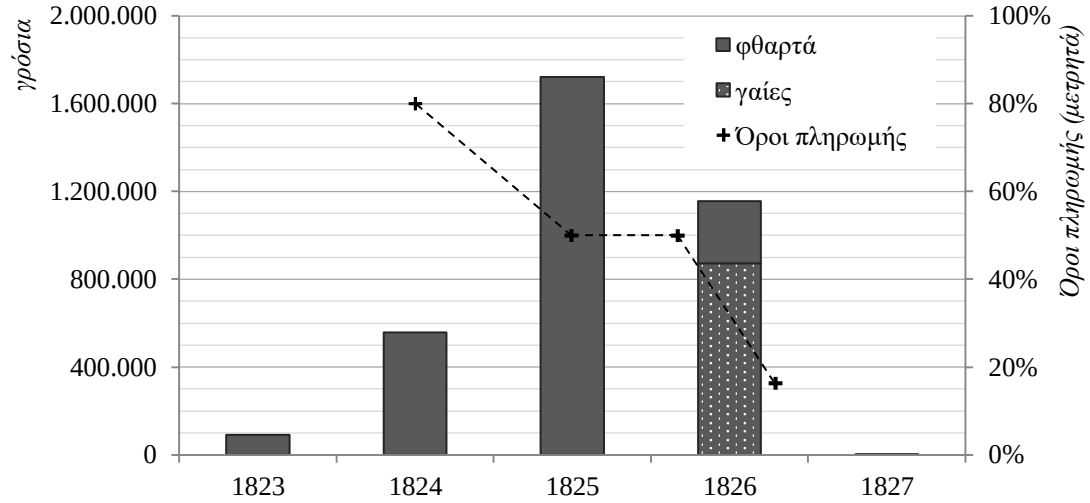
[976]. *ΓΕΕ*, αρ. 12 (14.11.1825) και αρ. 14 (21.11.1825)· *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 376· *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Η-41. Μέλη επιτροπής εκποίησης στα μέσα Νοέμβρη: Βασ. Μπουντούρης, Σπυρ. Τρικούπης, Κωνστ. Ζωγράφος, Κωνσταντίνο Ζώτος, Αναγν. Ζαφειρόπουλος, Διομήδης Σκούφος γραμματέας.

[977]. Ενδιαφέρον έχει το σκεπτικό που συνέδεε την εκποίηση των φθαρτών κτημάτων με το τακτικό: όπως σημειωνόταν στο σχετικό νόμο «η αύξησις του τακτικού <στρατού> απαιτεί την ύπαρξιν πόρου σταθερού δια την εξοικονόμησιν των αναγκαίων εξόδων του (...) ώστε το σώμα τούτο να μη μένη

έπειτα για το ζήτημα της άμυνας του Μεσολογγίου. Ώσπου το Φεβρουάριο του 1826, όπως είναι γνωστό, η Διοίκηση στράφηκε για δύο μήνες στην πώληση γης. Τέλος, ορισμένες οι εκποιήσεις, αμιγώς φθαρτά κτήματα, πραγματοποιήθηκαν επί Διοικητικής Επιτροπής κατεξοχήν για την κάλυψη στρατιωτικών εξόδων και άλλων εξόδων συναφών με τον ανεφοδιασμό.[978] Είναι, λοιπόν, φανερό ότι δεν επρόκειτο για ένα κατ' εξαίρεση έσοδο. Ας δούμε όμως ποια ήταν η συμβολή του.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-8

Εκποιήσεις πάσης φύσεως εθνικών κτημάτων, 1823-1827

Σημ: Μεταξύ 1824 και 1825 κατανεμήθηκαν 196.090 γρ. τα οποία στην πηγή ήταν ταξινομημένα ως εκποιήσεις Β΄ και Γ΄ περιόδου, βάσει ορισμένων ενδείξεων από άλλες πηγές. Ίδια δυσκολία υπήρξε μεταξύ 1825 και 1826 γιατί η Γ΄ περίοδος τελείωσε τον Απρ. του 1826.[979] Ως προς τους όρους πληρωμής το ποσοστό του 1824 αφορά τον Ιούλιο, του 1825 το Νοέμβριο, του 1826 αρχές Φλεβάρη και τέλη Μάρτη και του 1827 κάπου στα μέσα της χρονιά.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. 43-44· ΓΑΚ/ΑΜΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α· Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828*, Ανάτυπο *ΕΚΕΙΕΔ*, Αθήνα 1966, σ. 127, 185, 178· *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 455.

Συνολικά η εκποίηση εθνικών ακινήτων (φθαρτών και γης) είχε αλματώδη αυξητική πορεία από το 1823 έως 1825 και παρά τη μείωση το 1826 παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα (*Διάγραμμα* 6-8). Ωστόσο, αυτή η αύξηση εξουδετερώθηκε σ' ένα

ποτέ απρομήθευτον των αναγκαίων», καταλήγοντας «[να] μην ημπορή να παύση η διοριζομένη εκποίησις, παρ' αφ' ού διορισθή άλλο πόρος ανάλογος δια τας χρείας του τακτικού», Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 178-179. Είχε προηγηθεί η απόφαση απογραφικής στρατολογίας για την αύξηση του τακτικού στρατού (*στο ίδιο*, σ. 164) και πράγματι είχε αυξηθεί δραστικά ο αριθμός των ένοπλων.

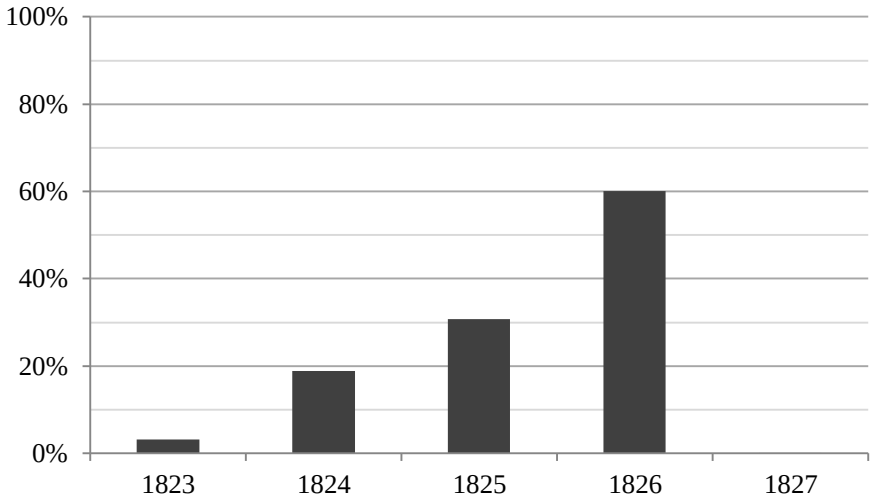
978. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., τ. Η΄, σ. 102-103.

979. Στην κυριότερη αδημοσίευτη συγκεντρωτική πηγή που διαθέτουμε για τα οικονομικά του αγώνα (ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12), τα έσοδα από τα εθνικά κτήματα έχουν καταγραφεί ανά κυβερνητική περίοδο, αλλά σ' ένα βαθμό χωρίς συνέπεια: 98.473 γρ. στη Β΄ Κυβ. Περίοδο αμιγώς φθαρτά κτήματα· 452.231,55 γρ. από κοινού στη Β΄ και τη Γ΄ Περίοδο επίσης φθαρτά κτήματα· 2.763.085,41 γρ. στη Γ΄ Περίοδο φθαρτά κτήματα και γαίες· και 137.583 γρ. επί Διοικητικής Επιτροπής αμιγώς φθαρτά κτήματα.

βαθμό από τη χειροτέρευση των όρων εκποίησης. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το συνολικό ύψος των εκποιήσεων από το 1823 έως το 1827 έφτασε στο 21% των φορολογικών προσόδων του ίδιου χρονικού διαστήματος, ένα ποσοστό διόλου ασήμαντο. Από αυτή τη σύγκριση, επιπρόσθετα, φαίνεται μια σταδιακή διεύρυνση της ποσοστιαίας αναλογίας των εκποιήσεων ως προς τις προσόδους (*Διάγραμμα* 6-9), η οποία προέκυψε από την αύξηση των εκποιήσεων σε συνδυασμό με τη μείωση των προσόδων επειδή συρρικνώθηκε η επικράτεια.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-9

Αναλογία (%) εκποιήσεων εθνικών κτημάτων ως προς τις φορολογικές προσόδους, 1823-27

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. 43-44· ΓΑΚ/ΑΜΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12.

Έπειτα, το Φεβρουάριο του 1826 πραγματοποιήθηκε για δύο μήνες εκποίηση γαιών. Αυτό έχει τεθεί αρκετές φορές στο επίκεντρο του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος, από την άποψη ότι Κυβέρνηση μ' αυτήν την ενέργεια κινήθηκε έξω από σχετική Συνταγματική διάταξη, όπως είχε οροθετηθεί στη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823). Η Β΄ Εθνοσυνέλευση, όπως είδαμε νωρίτερα, είχε ορίσει κάποιες πηγές «εξοικονόμησης» με βάση τα εθνικά κτήματα (υποθήκη γης έναντι δανείου, εκποίηση φθαρτών κτημάτων) αλλά ρητή αναφορά η Κυβέρνηση «να μην πώληση επ' ουδεμία περιστάσει» εθνική γη.[980] Τρία χρόνια αργότερα, η Κυβέρνηση, μ' ένα σκεπτικό έκτακτης ανάγκης,[981] προβαίνει στην εκποίηση, με το επιπρόσθετο αιτιολογικό ότι οι τρόποι «εξοικονόμησης» που είχε επιτρέψει η Β΄ Εθνοσυνέλευση είτε είχαν εξαντληθεί

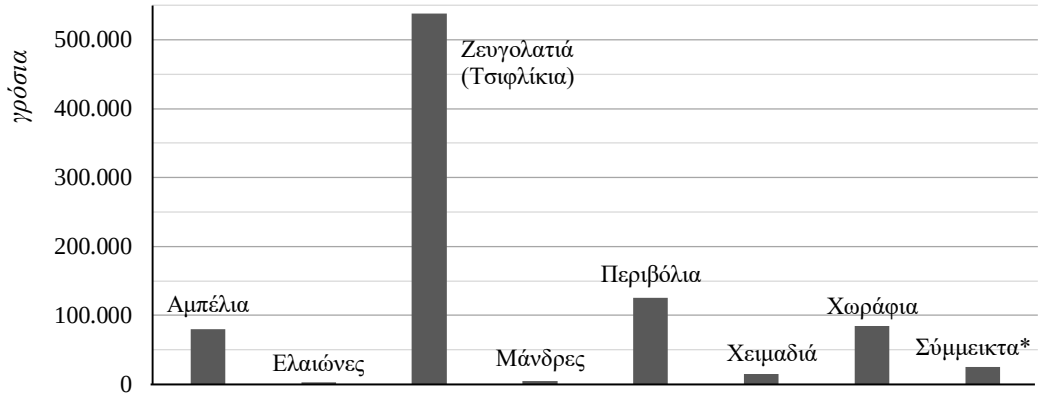
[980]. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 109.

[981]. Ακρίτας Καϊδατζής, *Ο πρώτος ελληνικός νόμος*, ό.π., σ. 18.

(δάνειο, εκποιήσεις φθαρτών κτημάτων) είτε είχαν δοκιμαστεί χωρίς αποτέλεσμα (εσωτερικό ενυπόθηκο δάνειο με βάση τις εθνικές γαίες).[982]

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-10

Εκποιήσεις εθνικών γαιών (συνολικές αξίες και πλήθος τεμαχίων), Ναύπλιο 1826

	Αμπέλια	Ελαιώνες	Ζευγολατιά (Τσιφλίκια)	Μάνδρες	Περιβόλια	Χειμαδιά	Χωράφια	Σύμμεικτα*
Συνολική αξία	79.924	2.155	538.400	4.420	125.270	14.500	84.298	24.880
Πλήθος	18	1	8	1	14	1	18	5
Μέση τιμή	4.440	2.155	67.300	4.420	8.948	14.500	4.683	4.976

Σημ: (*)Περιπτώσεις (2 χωράφια, 2 περιβόλια, 1 αμπέλι) με τιμή εκποίησης καταγεγραμμένη ενιαία. Συνολικό ύψος εκποιήσεων 873.847,38 γρόσια.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α.

Ο στόχος ήταν να εκποιηθούν γαίες συνολικής αξίας 4.000.000 γρ.[983] Εδώ, εντοπίστηκε μια σχετική καταγραφή ύψους 873.847,38 δηλαδή ένα μέγεθος που αντιστοιχούσε στο ⅕ του στόχου (*Διάγραμμα* 6-10). Επρόκειτο για εκποιήσεις 66 εκτάσεων στην επαρχία Ναυπλίου και πολύ πιθανόν στην επαρχία Κάτω Ναχαγέ (Κρανίδι) κατά το τέλος της Γ΄ Κυβερνητικής Περιόδου, δηλαδή λίγο πριν την Γ΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1826). Με βάση τον αριθμό των αγροτεμαχίων οι κύριες ομάδες γαιών που εκποιήθηκαν ήταν χωράφια (30%), καλλιέργειες κυρίως αμπέλια (30%), περιβόλια 25% και ζευγολατιά/τσιφλίκια (12%).[984] Με βάση, ωστόσο, τα χρηματικά

[982]. *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Θ-1. Η πρωτοβουλία σύναψης ενυπόθηκου δανείου βασισμένου στην εθνική γη εξέφραζε μια προσπάθεια αποφυγής της άμεσης πώλησης τέτοιων γαιών, ωστόσο, την ίδια στιγμή, η διαφαινόμενη αποτυχία αυτής της πρωτοβουλία προοιώνιζε το επόμενο βήμα. Πρβλ. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 29-30.

[983]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 409.

[984]. Στην πηγή αναφέρεται *ζευγολατιό*. Για το συνώνυμο των όρων *ζευγολατιό* και *τσιφλίκι* βλ. Γιώργος Β. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 459. Για μια ευρύτερη εννοιολόγηση του όρου *ζευγολάτης* και *ζευγολατιό*, βλ. εισαγωγικό σημείωμα μεταφράστριας στο: Gérard Béaur (επιμ.), *Η γη και οι άνθρωποι*, πρ. Ευγενία Μπουρνόβα, μτφρ. – σημ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα 2003, σ. 22, υποσ. 12.

μεγέθη είναι χαρακτηριστική η μερίδα των 8 τσιφλικιών τα οποία από κοινού καταλάμβαναν το 62% της συνολικής αξίας των εκποιήσεων. Μάλιστα η μέση τιμή της εκποίησης των τσιφλικιών ήταν κατ' ελάχιστο 5 φορές και κατά μέγιστο 31 φορές υψηλότερη της μέσης τιμής των άλλων γαιών που εκποιήθηκαν.

Ασφαλώς, το ύψος των εσόδων από τις εκποιήσεις είναι μια πτυχή που δεν μπορεί παρά να συνεξεταστεί με κριτήριο τη σύνθεση των μέσων πληρωμής που αντλήθηκαν απ' αυτήν τη διαδικασία. Πρόκειται για τη γνωστή χειροτέρευση των όρων εκποίησης[985] των εθνικών κτημάτων. Η ανταπόκριση των αγοραστών συνδέθηκε με την προσδοκία τους να συμψηφίσουν ποικίλα «χρεόγραφα» που είχαν στα χέρια τους. Για ένα μεγάλο διάστημα οι κυβερνήσεις δανείζονταν με την έκδοση *εθνικών ομολογιών*·[986] πραγματοποιούσαν εράνους για τις ανάγκες του κοινού, ορισμένοι από τους οποίους είχαν τη μορφή άτοκου δανείου (οπότε χορηγούσαν σχετικά *αποδεικτικά*)· κατέβαλαν αμοιβές με *αποδεικτικά* σε διαταγή προσώπων που όφειλαν στο δημόσιο (όπως οι ενοικιαστές φόρων). Χωρίς την αποδοχή τέτοιων «χρεογράφων» από την Κυβέρνηση, ειδικά των πιο πρόσφατων, η ανταπόκριση στις εκποιήσεις θα είχε εκμηδενιστεί. Έτσι, στα μέσα του 1824 ήταν δεκτό στις εκποιήσεις έως το 20% της πληρωμής να είναι σε εθνικές ομολογίες[987] και αργότερα, το Νοέμβρη του 1825, σε συνθήκες συρρίκνωσης των εδαφών που έλεγχε η ελληνική πλευρά, ήταν δεκτό έως το 50% της πληρωμής να γίνεται με ομολογίες ή διαταγές.[988] Με βάση, μάλιστα, ένα μεγάλο δείγμα εκποιήσεων του διαστήματος 1824-1825 (*Διάγραμμα* 6-11) φαίνεται ότι το 48% της αξίας τους καλύφθηκε με πάσης φύσεως «χρεόγραφα», ένα 26% με

---

[985]. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 25-26.

[986]. Έχει σημειωθεί ότι «[οι] ομολογίες όμως αυτές είχαν ξεπέσει και μπορούσε κανείς να τις αγοράσει μόνο με το 25% της αξίας τους» κι αφήνεται έτσι να εννοηθεί κάποιο είδος ανισότιμης ανταλλαγής (υποτιμημένη ομολογία έναντι εθνικών κτημάτων), βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Ζ΄, σ. 440-441. Πράγματι, η *τρέχουσα τιμή* μεταπώλησης των ομολογιών ήταν αρκετά κατώτερη από την *ονομαστική αξία* τους και είναι εξηγήσιμο (το ίδιο συνέβη άλλωστε και με τις τρέχουσες τιμές των ομολογιών στα δάνεια του Λονδίνου). Άλλο όμως η τιμή μεταπώλησης και άλλο η εξόφλησή της ομολογίας από το δημόσιο, το οποίο επέστρεφε έτσι το ποσό που νωρίτερα είχε δανειστεί. Υπάρχει φυσικά μια περίπτωση ο αγοραστής ενός εθνικού κτήματος να μην ήταν ο αρχικός κάτοχος της ομολογίας, αλλά κάποιος που την αγόρασε στην πορεία προκειμένου να επωφεληθεί από τη διαφορά ανάμεσα στην τρέχουσα τιμή της και την ονομαστική της αξία. Για μεμονωμένες περιπτώσεις αυτό δεν ήταν απίθανο, αλλά μια μαζική αύξηση της ζήτησης ομολογιών θα αύξανε σημαντικά την τιμή τους. Ωστόσο, δε νομίζω ότι συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις να εκφραστεί μαζικά τέτοια ζήτηση, μεταξύ άλλων εξαιτίας της μάλλον εκτεταμένης διασποράς τέτοιων «χρεογράφων» και επειδή η συνολική αξία τους ήταν μεγάλη σε σχέση με την αξία των ομολογιών που θα μπορούσαν να απορροφήσουν οι εκποιήσεις.

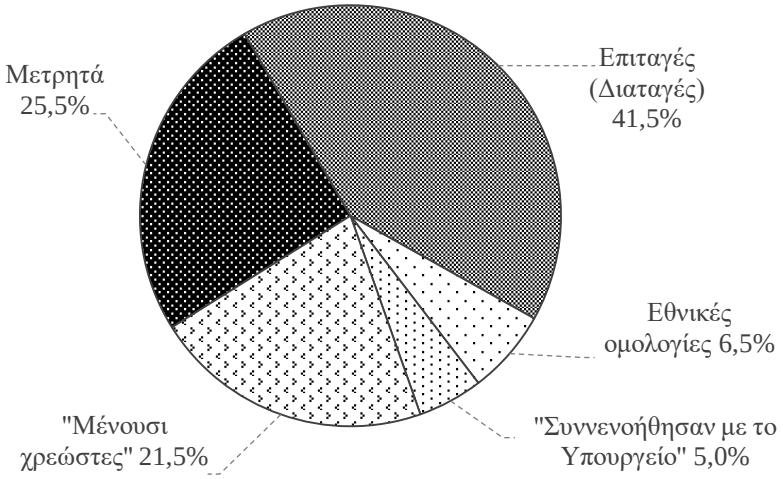
[987]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 127.

[988]. *Στο ίδιο*, σ. 178.

μετρητά και ένα 22% δεν είχε εξοφληθεί ακόμη —σ' ένα βαθμό επειδή η Κυβέρνηση επέτρεπε τμηματικές καταβολές όπως στην ενοικίαση των προσόδων. Τέλος, περίπου, ένα 5% της συναλλαγής είναι ασαφές αν αποτελούσε συμψηφισμό με βάση παλαιά χρέη, κάποια συμφωνία έναντι νέων υπηρεσιών ή κάτι άλλο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-11

Σύνθεση συναλλαγών σε πωλήσεις εθνικών φθαρτών κτημάτων, Ναύπλιο 1824-1825

Σημ: Αφορά 77 περιπτώσεις αγοραστών και συναλλαγές συνολικού ύψους 580 χιλ. γρ.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α.

Στα τέλη του 1825 υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις δυσκολίας συγκέντρωσης εσόδων. Το προϊόν των εξωτερικών δανείων είχε τελειώσει, με εξαίρεση υπολείμματα στα χέρια του Gordon και του Κοντόσταυλου. Επρόκειτο για ένα χρονικό σημείο που δεν αναμενόταν επίσης ποσά από τις φορολογικές προσόδους οι οποίες απέδιδαν κατεξοχήν από την άνοιξη έως το φθινόπωρο. Τέλος, άλλες πηγές, έκτακτες, όπως η σύναψη εσωτερικού δανείου με υποθήκη εθνικών γαιών, δεν έβρισκε ανταπόκριση παρά τις κυβερνητικές προτροπές πως μ' αυτόν τον τρόπο «οι νουνεχείς θέλουν γνωρίσει ότι και το κοινόν και το μερικόν ωφελείται, και η πατρίς, έχουσα πόρον δια τα αναπόφευκτα έξοδα του προκείμενου πολέμου, ασφαλίζεται».[989]

Σ' αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, η πώληση φθαρτών κτημάτων συνεχίστηκε με επίσημη αναλογία 50% μετρητά – 50% «χρεόγραφα» επιβεβαιωμένη εκ νέου το Φεβρουάριο του 1826 στο νόμο για τις εκποιήσεις γαιών.[990] Στα τέλη, όμως, του ίδιου

[989]. *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Θ-1.

[990]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 185.

μήνα αυτό το ζήτημα απασχόλησε ξανά τη Διοίκηση. Τότε το Βουλευτικό ενημερώθηκε από την *Επιτροπή των εκποιήσεων* ότι «η εκποίησις των εθνικών κτημάτων αργεί» και ότι «η εκποίησις θέλει νεκρωθή διόλου έως της α΄ Μαρτίου, ενώ, αν τα αποδεικτικά του εράνου είναι δεκτά από του νυν αντί μετρητών, η εκποίησις θέλει ενεργείται και θέλουν έμβη και χρήματα εις το Ταμείον».[991]

Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό η αποδοχή περισσότερων «χρεογράφων» θα διατηρούσε ενεργή τη διαδικασία των εκποιήσεων εξασφαλίζοντας κάποια μετρητά. Επί της ουσίας, αυτή η πρόσθετη θυσία είχε οριακό και αμφίβολο αποτέλεσμα. Τελικά, στις 24 Μαρτίου διευρύνθηκε η αποδοχή «χρεογράφων» (έως 50% σε διαταγές ή εθνικές ομολογίες και έως 33% σε αποδεικτικά) και περιορίστηκε το ποσοστό των μετρητών στο 17% της συναλλαγής.[992] Λίγο πριν λοιπόν την πτώση του Μεσολογγίου η σύνθεση των πληρωμών στις εκποιήσεις είχε γίνει αρκετά δυσμενής για το Εθνικό Ταμείο.[993]

Από την εκκαθάριση του Εθνικού Ταμείου (*Διάγραμμα* 6-12), τον Απρίλιο του 1826, απορρέει ότι το 48% των πληρωμών στα φθαρτά κτήματα είχε καλυφθεί κυρίως με «χρεόγραφα», δεν απείχε δηλαδή πολύ από το μέγιστο του προβλεπόμενου. Με τη στενή έννοια αυτές οι συναλλαγές σήμαναν εξόφληση παλαιών χρεών αλλά δεν είχαν σημασία μόνο για το παρελθόν. Ένα 46% ήταν μετρητά που προσανατολίστηκαν σε *αιτήσεις* κυβερνητικών φορέων για πρόσφατα ή μελλοντικά έξοδα: κυρίως των Υπουργείων του Πολέμου, των Ναυτικών και των Οικονομικών. Τέλος, ένα 6% εξακολουθούσε να είναι ανείσπρακτο. Από την άλλη, η εικόνα της εκποίησης εθνικών γαιών τον Απρίλη του 1826 είχε ως εξής: το 53% των συνολικών εκποιήσεων είχαν διατηρηθεί σε μετρητά, ένα 14% είχε προσανατολίστηκε σε αιτήσεις, κυρίως για δαπάνες του Υπουργείου των Ναυτικών. Το 17% των αγορών καλύφθηκε με «χρεόγραφα» και κατά 1% οι αγοραστές είχαν παραμείνει χρεώστες. Η εικόνα δηλαδή μάλλον ήταν περισσότερο πολύμορφή σε σχέση με την άποψη ότι εκποιήθηκαν οι γαίες «"χωρίς να έμβη ούδ' οβολός εις το Ταμείον...", [όπως] έγραφαν στις 9 Απριλίου στην

991. *ΑΕΠ,* τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 412.

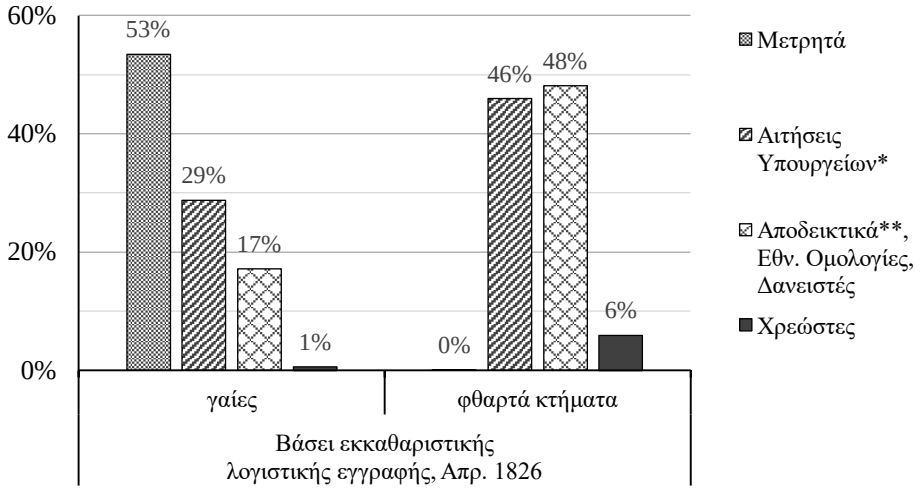
992. *ΑΕΠ,* τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 455.

993. Οι εκποιήσεις φθαρτών κτημάτων που νόμιμα συνεχίστηκαν κατά τους επόμενους μήνες του 1826 παρά τις όποιες αποφάσεις, σύμφωνα με μαρτυρίες, δεν φαίνεται να απέφεραν μετρητά, βλ. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *ό.π.*, σ. 102-103.

Επιτροπή Ζακύνθου ο Κολοκοτρώνης, ο Αναγν. Δεληγιάννης κ.ά. (…)».[994] Έπειτα, η κατανόηση της παραπάνω άποψης θα απαιτούσε να λάβει κανείς υπόψη την αναδιάταξη των πολιτικών συσχετισμών μετά την πτώση του Μεσολογγίου, χάρη του οποίου είχε ανακινηθεί το ζήτημα της πώλησης εθνικών γαιών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-12

Εκκαθάριση λογαριασμών εκποιήσεων, Εθνικό Ταμείο, Απρίλιος 1826

Σημ: (*)Κατεξοχήν Υπουργείων Πολέμου, Ναυτικών και Οικονομίας. Συμπεριλαμβάνονται και άλλοι θεσμοί της εθνικής Διοίκησης. (**)Αποδεικτικά Εθνικού Ταμείου και Εράνων.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή είναι η ταυτότητα των αγοραστών. Οι ιστοριογραφικές αναφορές σ' αυτό το ζήτημα έχουν βασιστεί κυρίως σε φερόμενα ή πραγματικά κίνητρα[995] και σε προκαταβολικά γενικευτικές θεωρήσεις που πάντα βρίσκουν παραδείγματα επιβεβαίωσης και παραδείγματα διάψευσης. Μια συστηματική προσέγγιση σ' αυτό το ζήτημα είναι έξω από τις τωρινές προθέσεις μας. Δεν θα αποφύγουμε ωστόσο την παράθεση μερικών ονομάτων προκειμένου να φανεί η πολυμορφία των αγοραστών.[996]

Τα φθαρτά κτήματα εκποιήθηκαν με σχεδόν 550 πωλητήρια, που περιλαμβάνουν από ένα έως περισσότερα ακίνητα. Αυτά τα ακίνητα αγοράστηκαν από

[994]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 440-441.

[995]. Τα κίνητρα αποδίδονται με βάση τη θέση των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στο καλλιεργητικό σύστημα και στην κυκλοφορία του προϊόντος, τη δύναμή τους, το ρόλο τους στο δημοσιονομικό και πιστωτικό κύκλωμα, τις αξιώσεις που διαμορφώνουν (αποζημιώσεις, συμψηφισμοί εθνικών κτημάτων έναντι παλαιών αμοιβών και απαιτήσεων).

[996]. Αναλυτικότερα για το σύνολο των αγοραστών που εντοπίστηκαν βλ. *Παράρτημα* 6.2· *Παράρτημα* 6.3.

300 περίπου πρόσωπα, τα οποία είχαν κινηθεί μεμονωμένα ή ομαδικά (κατεξοχήν ένα δύο άτομα κατά περίπτωση συγγενείς, συνέταιροι, με κοινή καταγωγή). Το ⅓ των αγοραστών δαπάνησε έως 3.500 γρόσια. Με το ποσό αυτό μπορούσε να αγοραστεί μεταξύ άλλων μια κάμαρα μέσα σε πόλη, ένα εργαστήριο, ένας φούρνος, ένα σπίτι ερειπωμένο (στο Ναύπλιο «εντός του φρουρίου ερείπιον επί του τείχους» αγοράστηκε από τον Γ. Κουντουριώτη 10.000 γρόσια). Υπήρχε όμως κι ένα άλλο ⅓ των αγοραστών που αγόρασε λίγο πάνω από τα ⅔ της αξίας των φθαρτών κτημάτων, το οποίο φανερώνει σαφώς διαφορετικής τάξης αγορές σε σχέση με τις παραπάνω, κυρίως από μεγαλέμπορους-χρηματιστές αλλά και πολιτικά και στρατιωτικά στελέχη.

Ενδεικτικά, ο Εμμανουήλ Ξένος αγόρασε φθαρτά κτήματα αξίας 108.800 γρ. κατεξοχήν στο Ναύπλιο. Οι αδελφοί Σπηλιωτόπουλοι (Νικόλαος και Σπυρίδων) αγόρασαν φθαρτά κτήματα αξίας σχεδόν 90.000 γρ. στο Ναύπλιο, τη Γαστούνη και την Τριπολιτσά. Επρόκειτο για δύο περιπτώσεις που διέθεταν οικονομική δύναμη και σχέσεις με τη Διοίκηση ο πρώτος συχνά τη δάνειζε και οι δεύτεροι μέσω των μπαρουτόμυλων. Διαφορετική περίπτωση τέτοιας τάξης αγοραστή φαίνεται ότι ήταν ο Γρηγόριος Δικαίος, ο οποίος απέκτησε στο Ναύπλιο κάμαρες, πανδοχεία, σπίτια, μύλους, λουτρά, μαγαζιά συνολικής αξίας 109.116,50 γρ., από το δεύτερο εξάμηνο του 1823 έως τις αρχές του 1825. Δεν μπορεί να αποφύγει κανείς εδώ το ερώτημα πώς κατάφερε κάτι τέτοιο ο δαιμόνιος «κληρικός» ούτε μπορεί να αγνοηθεί η μεταστροφή του υπέρ του νέου Εκτελεστικού στο πλαίσιο του Εμφυλίου.

Σε μια ενδιάμεση κλίματα αγοραστών εντοπίζονται μεταξύ άλλων οι έμποροι-χρηματιστές Μιχαήλ Ιατρού (20.105 γρ.) Λαμπίκης Καρατζάς (22.675 γρ.), οι πρόκριτοι Σωτήρης Χαραλάμπης (20.500 γρ.) και Α. Λόντος (21.300 γρ.), οι στρατιωτικοί Δ. Μούρτζινος (30.550 γρ.) και Γιάννης Γκούρας (28.970 γρ.). Σε μια χαμηλότερη κλίμακα αγοραστών εντοπίζονται οι γιοι του Θ. Κολοκοτρώνη, ο Πάνος και ο Γενναίος, με αγορές —το δεύτερο εξάμηνο του 1823 και το 1825— συνολικής αξίας 13.650 γρ., ο σπετσιώτης Παναγιώτης Μπότασης (11.000 γρ.). Τέλος σε πολύ πιο μικρά μεγέθη εντοπίζουμε στρατιωτικούς όπως ο Δημήτρης Πλαπούτας (4.200 γρ.), πρόκριτοι όπως ο Ιωάννης Δασίου (2.300 γρ.), υπαλλήλους και γραμματείς της Διοίκησης όπως ο Βάιος Γεωργίου (4.675 γρ.), ο Ιωάννης Βιζούλας (5.000), ο Νικολαος Σπηλιάδης (3.650), ο Σπ. Σκούφος (2.120 γρ.).

Από την άλλη, στους αγοραστές γαιών, στις μεγαλύτερες αγορές είχαν προβεί ο προαναφερθείς Εμμανουήλ Ξένος (116.500), οι Υδραίοι Κυριάκος Σκούρτης –

Λάζαρος Μπρούσκος (85.500), ο αντιπρόεδρος του Βουλευτικού και επίσκοπος Βρεσθένης Θεοδώρητος μαζί με άλλους (74.000 γρ.), ο γραμματέας του Υπουργείου της Οικονομίας και μετέπειτα στέλεχος του Εθνικού Ταμείου Σπ. Παπαλεξόπουλος (50.500 γρ.), ο πρόκριτος των Καλαβρύτων Αναστάσιος Χαραλάμπης (50.500 γρ.), ο Γενναίος Θ. Κολοκοτρώνης (22.236 γρ.), ο Σπετσιώτης Καραβοκύρης Γεώργιος Μαλοκίνης (22.050 γρ.) και άλλοι.

Είναι φανερό λοιπόν ότι υπήρχε μια πολυμορφία. Ανάμεσα στους αγοραστές εντοπίζονται έμποροι, πρόκριτοι, στρατιωτικοί, καραβοκύρηδες, κάποιοι απ' αυτούς ήταν πολιτικά στελέχη. Δεν υπαινισσόμαστε ότι ήταν ισότιμη η συμμετοχή τους και δεν προτείνουμε κάποια σχετικοποίηση. Δεν μπορούμε να προεξοφλήσουμε μια ερμηνεία χωρίς βαθύτερη έρευνα, η οποία θα αναδείξει τις συστηματικές πτυχές σ' αυτό το ζήτημα. Απλά νομίζω ότι μπορούμε να θυμηθούμε τώρα εκείνη τη διένεξη στη Β΄ Εθνοσυνέλευση και την ερμηνεία της βάσει φερόμενων πολιτικών πεποιθήσεων (δημοτικοί – ολιγαρχικοί). Από το Ν. Σπηλιάδη προτάθηκε και υιοθετήθηκε πλατιά η ερμηνεία ότι στη Β΄ Εθνοσυνέλευση αυτοί που αντιστάθηκαν στις εκποιήσεις ήταν *δημοτικοί* (δημοκρατικοί), μνημονεύοντας ο ίδιος τους Κολοκοτρώνη, Υψηλάντη, Πλαπούτα, Δ. Μούρτζινο, Σισίνη, Περρούκα, Ασημ. Φωτήλα, Οδυσσέα Ανδρούτσο.

Αν το ζήτημα ήταν τέτοιο (δημοκρατικής τάξης), θα περίμενε κανείς να μην εντοπίζονται μεταξύ των αγοραστών γης οι Κολοκοτρωναίοι και μεταξύ των αγοραστών φθαρτών κτημάτων ο Δημήτρης Πλαπούτας οι φερόμενοι δημοκρατικοί του 1823. Θα ήταν επίσης αδιανόητο επί του Υπουργού της Οικονομίας Χαράλαμπου Περρούκα —πολιτικού συμμάχου των παραπάνω αγωνιστών— να εκποιούνται φθαρτά κτήματα χωρίς την έγκριση του Βουλευτικού ενώ οι εκποιήσεις κατά το Σύνταγμα ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα του Βουλευτικού. Θα ήταν επίσης αδιανόητο ο Πάνος Κολοκοτρώνης μαζί με το Νικηταρά και άλλους το Νοέμβρη του 1823 να εισβάλουν στο Βουλευτικό με όπλα γιατί έβαζε προσκόμματα και φραγμούς στις εκποιήσεις εθνικών φθαρτών κτημάτων που έκανε το Εκτελεστικό με αποτέλεσμα να καθυστερούν οι αμοιβές τους.[997]

[997]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 312. Από τις 7 Οκτωβρίου 1823, ο Πανούτσος Νοταράς εκ μέρους του Βουλευτικού, καλούσε το Εκτελεστικό να παύσει τις εκποιήσεις: «Τα έθνη σέβονται τους διοικητάς και υποτάσσονται εις τας διαταγάς αυτών, έφ' όσον αυτοί δεν παραβαίνουσι τους νόμους, καθ' ους τους εδιώρισε το έθνος εκείνο να το διοικώσιν· όταν δε εναλλάξ οι διοικηταί παραβαίνουσι τα καθεστώτα και θέλουσιν απολύτως και κατ' αρέσκειαν να διοικώσιν, αφηνιάζει το διοικούμενον Έθνος και διεγείρεται δικαίως κατά των παραβατών. Μερικεύοντες ήδη τον λόγον εις την προβαλλομένην εκποίησιν των εθνικών κτημάτων λέγομεν: α΄. Τούτο δεν είναι δικαίωμα του Εκτελεστικού, β΄. Κατά

Ουσιαστικά τα παραπάνω συνιστούσαν διαμάχες για τον για τον έλεγχο των πόρων, οι οποίες εσωτερικεύτηκαν μέσα στη Διοίκηση. Υπενθυμίζεται άλλωστε ότι τότε, τον Οκτώβρη του 1823, είχε κορυφωθεί η διένεξη για τα μέλη της επιτροπής που θα διαπραγματευόταν το δάνειο στο Λονδίνο και ότι το Βουλευτικό, αφού το Εκτελεστικό δεν έδινε τη συγκατάθεσή του για τα μέλη της Επιτροπής, προχώρησε μόνο του στην αποστολή της επιτροπής, όπως είναι γνωστό. Το ζήτημα επομένως δεν είχε να κάνει με μια διένεξη ανάμεσα σε δημοκρατικούς και ολιγαρχικούς οριζόμενους μάλιστα με σχεδόν οντολογικούς όρους, αλλά με συγκυριακές τακτικές ή στρατηγικές για τον έλεγχο των πόρων της εξουσίας. Σ' αυτό το πλαίσιο νομίζω οφείλουμε να σκεφτούμε και την ακύρωση των εκποιήσεων γης από τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση σε συνδυασμό φυσικά με τη βαριά ήττα στο Μεσολόγγι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-3

Εκποίηση εθνικών σπιτιών: τιμές πώλησης, Τριπολιτσά, Οκτ. 1824

		3 περιπτώσεις εκποιήσεων		
		(α)	*(γ)*	*(δ)*
Εμβαδό σε τετραγωνικά μέτρα[(i)]	Κτίριο	232	161	108
	Αυλή	280	379	74
	Περιβόλι		520	85
Γρόσια	Συνολική αξία	1.600	1.300	850
	Τιμή ανά τ.μ. κτιρίου	6,9	8,1	7,9
	Μέση τιμή ανά τ.μ.		7,6	
	Ημερομίσθιο μάστορα[(ii)]		3,5-5,0	

Σημ: [(i)]Στην πηγή οι διαστάσεις ήταν σε τεκτονικούς πήχεις (1 τ.π. = 0,75 μέτρα, 1 τετραγ. τ.π. = 0,5625 τετρ. μέτρα). [(ii)]Στο Ναύπλιο, τον Αύγ. του 1824.
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 17, έγγρ. χ.α., φάκ. 23, έγγρ. χ.α.

την παράγραφαν 35 του οργανικού Νόμου, δικαίωμα είναι μόνου του Βουλευτικού, όστις αυτολεξεί λέγει τα ακόλουθα, τροπολογών εν ταύτη την εκποίησιν: "το Βουλευτικόν αποφασίζει περί δανείων, με την εγγύησιν του Έθνους λαμβανομένων, και περί εκποιήσεως μέρους εξ απάντων των εθνικών κτημάτων (…)". γ'. Η τροπολογία της εκποιήσεως, την οποίαν διορίζει ο οργανικός Νόμος, αφαιρεί κατά το παρόν το δικαίωμα και απ' αυτού του Βουλευτικού Σώματος, επειδή και αι περιστάσεις δεν συγχωρούν να καταγραφώσιν όλα τα εθνικά κτήματα, δια να γίνη η πώλησις, κατ' αυτόν, αναλόγως απ' όλας τας επαρχίας της ελληνικής επικρατείας· και αν γίνη λοιπόν άφ' ενός ή δύω τμημάτων μόνον της ελληνικής επικρατείας, είναι παράνομον και εις κάθε καιρόν το Έθνος καταδικάζει τους εκπεποιηκότας. (…) Εις επίλογον απάντων λέγει το Βουλευτικόν (και χρείας τυχούσης μέλλει να τα δημοσίευση και εις τον λαόν), ότι δεν παρανομεί δεχόμενον την εκποίησιν εθνικών κτημάτων ζητεί την εκτέλεσιν του περί δασμού νόμου, ως ενομοθετήθη, μη ενεχομένου του Υπουργείου της Οικονομίας· (…) και τέλος αθωούται μη εκπηδήσαν μηδ' εκπηδών πώποτε υπέρ τα εσκαμμένα, αλλά μένει εντός των ορίων, όσα το Έθνος δι' εθνικής συνελεύσεως ενομοθέτησεν», *ΑΕΠ,* τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 589-591· πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 174. Το Νοέμβρη του 1823, το Βουλευτικό ζητούσε με έντονο τρόπο να του διαβιβάσει άμεσα το Εκτελεστικό τον κατάλογο με τις μέχρι τότε εκποιήσεις, βλ. *στο ίδιο*, σ. 635. Ωστόσο, ας σημειωθεί, ότι το 1826 ο Πανούτσος Νοταράς δεν φαίνεται να εξέφρασε ανάλογες αντιρρήσεις στον επίσης αντισυνταγματικό νόμο της εκποίησης γαιών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-4

Εκποίηση εθνικών μύλων: τιμές πώλησης ως προς τιμές ενοικίασης, Γαστούνη 1824

Θέσεις εθνικών μύλων	*Τιμή εκποίησης* (Ι)	*Τιμή ετήσιας ενοικίασης 1824* (ΙΙ)	*Αναλογία* (Ι : ΙΙ)
Μαρκόπουλο	6.000	1.470	4,1
της Νεράντζης ονομαζόμενος	3.000	725	4,1
Τραγανό (του ποτέ Χασάναγα)	12.000	2.500	4,8
Ψάρι (χαλασμένος)	1.000	200	5,0
Καγκάδι (χαλασμένος)	900	150	6,0
Καλύβια Παλιόπολης	5.000	800	6,3
Μπρούμα	5.000	800	6,3
Μουσουλούμπεη	8.000	900	8,9
Παλαιο-Μπαρμπάσενα	12.000	900	13,3
		Μέσος όρος	*6,5*

Σημ: Οι πληροφορίες για την εκποίηση των μύλων στο Γ. Σισίνη[998] προήλθαν από διαβιβαστικό έγγραφο της επαρχ. Γαστούνης προς την κυβέρνηση με ημερομηνία 25.10.1824. Στο έγγραφο αναφέρεται ο Ανδρ. Καλαμογδάρτης (έπαρχος), ο Δ. Ταγκόπουλος (εκτιμητής), ο Κάρολος Δρακόπουλος (αρχιτέκτων) και δύο δημογέροντες. Η ενοικίαση χρονολογείται από τον Ιούνιο του 1824, πάλι προς το Γ. Σισίνη, έναντι παλαιών χρεών όπως ο ίδιος επισημαίνει.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 14, χ.α.[999]

Ο λόγος που συνήθως προβάλλεται προκειμένου να εξηγηθεί η ακύρωση είναι οι φαυλότητες (άτακτες εκποιήσεις σε μηδαμινές τιμές). Με βάση ωστόσο ορισμένα στοιχεία, τα πράγματα δεν ήταν μονοσήμαντα. Η μέση τιμή εκποίησης ανά τετραγωνικό, με βάση ένα δείγμα σπιτιών στην Τριπολιτσά το 1824, ήταν διπλάσια της ημερήσιας αμοιβής ενός μάστορα (*Πίνακας* 6-3). Δηλαδή, στην περίπτωση που ο μάστορας κατασκεύαζε ένα τετραγωνικό μέτρο την ημέρα, η αμοιβή του θα ισοδυναμούσε με το μισό της αξίας που παρήγαγε. Δεν επρόκειτο επομένως για μια εκποίηση σε μηδαμινή τιμή. Σύμφωνα μ' ένα άλλο μέτρο σύγκρισης, οι τιμές εκποίησης ενός αριθμού μύλων στη Γαστούνη το 1824 ήταν κατά μέσο όρο 6,5 φορές υψηλότερες από τις ετήσιες προσόδους που λάμβανε η Διοίκηση απ' αυτούς τους μύλους (*Πίνακας* 6-4). Μ' άλλα λόγια το εφάπαξ έσοδο από την εκποίηση ισοδυναμούσε με 6,5 χρόνια ενοικίου.

Από την άλλη, στην περίπτωση των γαιών τα πράγματα δεν ήταν μονοσήμαντα. «Πουλήθηκαν ολόκληρα χωριά σε μεγάλη έκταση και προσοδοφόρα, όπως το Κιβέρι, τα Ίρια κ.ά. Έπωλησαγόρασαν, γράφει προς την Επιτροπή Ζακύνθου ο Χ. Ζαχαριάδης, πολλήν γην δια τόσα ολίγα χρήματα, ώστε δίδει ανά έκαστον χρόνον

[998]. Πρβλ. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 38-39.

[999]. Οι τιμές εκποίησης λήφθηκαν από έγγραφο δημοσιευμένο στην ακόλουθη ιστοσελίδα τοπικής ιστορίας [http://www.antroni.gr/index.php/istoria/istorika-themata/678-2011-12-05-23-48-25].

εισόδημα δέκα βολές τόσα».[1000] Ωστόσο, τα Ίρια που το 1824 έδωσαν φορολογική πρόσοδο 18.000 γρ. και δύο χρόνια αργότερα 30.300 γρ., είχαν εκποιηθεί 120.500 γρ., δηλαδή 5 φορές περισσότερο από τη μέση ετήσια φορολογική πρόσοδο κι όχι το αντίστροφο, όπως ίσως αφήνεται να εννοηθεί στο παραπάνω απόσπασμα.[1001] Σαφώς δεν ισχυριζόμαστε ότι δεν υπήρχαν φαυλότητες· ούτε ότι οι παραπάνω εκποιήσεις ήταν υποχρεωτικά συμφέρουσες για το δημόσιο. Αλλά ότι η ανάγνωση παραθεμάτων όπως το παραπάνω, έξω από τη συγκυρία της πτώσης του Μεσολογγίου, η οποία κατέστησε άστοχη την εκποίηση των γαιών, και έξω από τις τάσεις αναδιάταξης των πολιτικών συσχετισμών ενόψει της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, λειτουργεί περιοριστικά.

Παρά τις πιθανές υπερβολές υπάρχουν αρκετές γνωστές αναφορές για υψηλής αξίας κτήματα και ακίνητα που φέρονται να πέρασαν στην ιδιοκτησία ήδη ισχυρών προσώπων (παλαιών τοπικών αυθεντικών, εμπόρων) ή άλλων, όπως οι ένοπλοι αρχηγέτες που ισχυροποιήθηκαν μέσα στην Επανάσταση, χωρίς να τηρούνται οι επίσημοι όροι.[1002] Δεν ήρθε ωστόσο ξάφνου η Γ΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1826) να θέσει τέτοιο ζήτημα. Η ανάδυση του νόμου είναι που ορίζει το μη σύννομο. Οι ποικίλες προβλέψεις σχετικά με τον τρόπο δημοπράτησης και πώλησης των φθαρτών

[1000]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 441. Πρβλ. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 30.

[1001]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α. και ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12. Η επιφύλαξη συνίσταται στο γεγονός ότι στο παράθεμα δεν είναι σαφές αν με τον όρο *χρονικό εισόδημα* εννοείται η εθνική πρόσοδος ή η αξία της ακαθάριστης παραγωγής.

[1002]. Ενδεικτικά, σε έκθεση του Αντ. Τζούνη, βασισμένη σε *μαρτυρίες*, γραμμένη το φθινόπωρο του 1829 επισημαίνεται «"ότι μόνον ο κύριος Ρήγας Παλαμήδης έχει ήδη κεκτημένην γην εντός τής πόλεως [σ.σ. αναφέρεται στην Τριπολιτσά], όσην έπρεπε να έχουν εκατόν πολίται (…)"» και «"(…) ότι εις μικρόν μέρος του Τμήματος Αρκαδίας, το οποίον επάτησα διαβαίνων, επληροφορήθην από διαφόρους χωρικούς, ότι διάφοροι οπλαρχηγοί και άλλοι καπιτανίσκοι, οίτινες προ της Επαναστάσεως δεν είχαν μήτε δέκα στρέμματα γης Ιδιόκτητα, έχουν ήδη χιλιάδας στρεμμάτων, από την οποίαν και πωλούν εις άλλους». Για περισσότερα βλ. το εκτενές σχετικό απόσπασμα στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Η΄, σ. 233-234. Δεν αμφιβάλουμε ως προς την ουσία, ας σημειωθεί όμως ότι ο Τζούνης το 1826 ήταν μέλος της επιτροπής εκποιήσεων γης —βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 249· *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 502— φαίνεται οπότε κάπως παράδοξο ότι δεν μεταφέρει την προσωπική του εμπειρία.

κτημάτων[1003] και των γαιών[1004] και οι κυρώσεις στην περίπτωση που ο πλειοδότης ήταν αφερέγγυος[1005] όρισαν το μέτρο για το τι ήταν άτακτη εκποίηση. Βάσει αυτών το Βουλευτικό επιδίωκε να ασκεί έναν ελεγκτικό ρόλο.

Το Νοέμβρη του 1823 το Βουλευτικό ζητούσε μ' έντονο τρόπο να του διαβιβάσει άμεσα το Εκτελεστικό τον κατάλογο με τις μέχρι τότε εκποιήσεις.[1006] Το Νοέμβρη του 1824 ζητούσε κατάλογο των εκποιήσεων προκειμένου να εξακριβώσει αν είχε ξεπεραστεί το όριο που είχε τεθεί.[1007] Τον Απρίλιο του 1825 διορίστηκε επιτροπή του Βουλευτικού με αντικείμενο τον έλεγχο των εκποιήσεων στο Ναύπλιο.[1008] Τον Ιούνιο του ίδιου έτους υπάρχουν στοιχεία ότι αρκετές εκποιήσεις

[1003]. Από περιπτώσεις δημοπρασιών που έγιναν τον Οκτώβρη του 1824 στην Τριπολιτσά απορρέει η εξής επίσημη διαδικασία εκποίησης. Αρχικά, ο κήρυκας κυκλοφορούσε στην πόλη κι ανακοίνωνε τη δημοπρασία. Με τη λήξη της δημοπρασίας συντάσσονταν έγγραφο υπογεγραμμένο από την επιτροπή της εκποίησης, τον έπαρχο, τους επιστάτες, έναν εκτιμητή κι έναν αρχιτέκτονα. Λίγους μήνες νωρίτερα, τον Ιούλιο του 1824, στο Ναύπλιο, το Εκτελεστικό είχε προτείνει να εξαιρεθεί η παρουσία αρχιτέκτονα και εκτιμητή, με το σκεπτικό ότι υπήρχε ανάγκη μετρητών και αργοπορούσε η εκποίηση, ωστόσο, το Βουλευτικό είχε αρνηθεί μια τέτοια εξέλιξη, βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 412, 414. Σε κάθε περίπτωση, το έγγραφο ενημέρωνε το Υπουργείο της Οικονομίας για το ύψος της δημοπρασίας, το πρόσωπο που είχε προσφέρει την υψηλότερη τιμή σε συνδυασμό με στοιχεία για το εκποιούμενο κτίσμα: τη θέση του, με ποιους γειτονεύει με βάση τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και τις διαστάσεις —σε τετραγωνικές πήγες— του κτιρίου, της αυλής και του περιβάλλοντος χώρου (όταν υπήρχε), βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 23, έγγρ. χ.α. Τέλος, στις αρχές, του 1825 φαίνεται ότι αρχικά πραγματοποίησαν τοπικές δημοπρασίες και έπειτα μια τελική-γενική δημοπρασία στο Ναύπλιο, *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 92, πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 111.

[1004]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 184-185. Τις εκποιήσεις επρόκειτο να τελέσει μέσω δημοπρασίας επταμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους Στάμο Στάικο, Δημάκη Ιερομνήμων, Παναγιώτη Παπαγεωργίου, Νικόλαο Πούκουρα, Πανάγο Δεληγιάννη, Γεώργιο Αντωνόπουλο, Αντώνιο Τσούνη και γραμματέα το Ν. Λουριώτη, βλ. *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Θ-8. Αποφασίστηκε οι εκποιήσεις να γίνονται στην έδρα της Διοίκησης ή κατά τόπους από υποεπιτροπή με την προϋπόθεση η διαδικασία να ολοκληρώνεται στην έδρα της Διοικήσεως. Για να είναι τακτική η πώληση έπρεπε να εκδίδεται κατάλογος των εκποιούμενων γαιών με τα στρέμματα και τα όριά τους και άλλα χαρακτηριστικά σχετικά με τις καλλιέργειές τους. Αυτός ο κατάλογος έπρεπε να δημοσιεύεται 1 εβδομάδα πριν τη δημοπρασία και 3 ημέρες πριν από την τέλεσή της να γνωστοποιούνται τα παραπάνω μέσω κήρυκα. Για την ολοκλήρωση της διαδικασίας, τέλος, έπρεπε να διαβιβάζεται στο Υπουργείο της Οικονομίας αριθμημένο έγγραφο της επιτροπής εκποιήσεων με διάφορα στοιχεία (το τίμημα σε ισπανικά τάλιρα, τα όρια των γαιών σύμφωνα με την έκτασή τους, η τοποθεσία τους, ο οικισμός και η επαρχία που βρίσκονταν, το όνομα αγοραστή)· να τηρείται χωριστός κώδικας· και να εγκρίνονται τα παραπάνω από το Εκτελεστικό, εφόσον ο αγοραστής είχε καταβάλει το ⅛ του τιμήματος με τη λήξη της δημοπρασίας και τα υπόλοιπα εντός 5 ημερών (ή εντός 15 ημερών αν ήταν μακριά από την έδρα της Διοίκησης), διαφορετικά η επιτροπή μπορούσε να θέσει εκ νέου το ακίνητο σε δημοπρασία, βλ. *ΓΕΕ*, αρ. 40, 24.2.1826.

[1005]. Όπως είχε αποφασιστεί το Σεπτέμβρη του 1825, αν εντός 5 ημερών ο πλειοδότης δεν εξοφλούσε το υπόλοιπο του τιμήματος δεν έπρεπε να λάβει *πωλητήριο έγγραφο*. Έπρεπε να γίνει νέα δημοπρασία και σε περίπτωση που αυτή τελείωνε σε χαμηλότερη τιμή, η ζημία έπρεπε να καταλογιστεί στον αφερέγγυο πλειοδότη της πρώτης δημοπρασίας, βλ. *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 376.

[1006]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 635.

[1007]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 41.

[1008]. *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 225.

ακυρώθηκαν από το Βουλευτικό με το αιτιολογικό ότι δεν ήταν τακτικές, δεν είχαν πραγματοποιηθεί δηλαδή κατά τον τρόπο που είχε καθοριστεί.[1009] Τέλος, τον Ιανουάριο του 1826 η επί της επεξεργασίας των εκποιήσεων *βουλευτική επιτροπή* ισχυριζόταν ότι καμία πώληση δεν είχε γίνει κατά το γράμμα του νόμου, παραθέτοντας κατάλογο με εκποιήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί ατάκτως μαζί με σχετικές μαρτυρίες.[1010]

Ενώ, λοιπόν, η απόφαση στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1826) για έλεγχο νομιμότητας στα φθαρτά προκειμένου να δημοπρατηθούν εκ νέου τα «ακτάκτως εκποιηθέντα»[1011] είχε μια προϊστορία ελέγχων, η ακύρωση των εκποιήσεων γης,[1012] έστω με την επιστροφή των εισπραχθέντων στους αγοραστές είχε πίσω της κατεξοχήν την ακόμη ζεστή ήττα στο Μεσολόγγι και τη διαμάχη της Β΄ Εθνοσυνέλευσης με το περίφημο ΛΒ΄ ψήφισμα που απαγόρευε σε κάθε περίπτωση την εκποίησή τους.[1013] Έτσι με την πτώση του Μεσολογγίου ο λόγος της κατ' εξαίρεση εκποίησης είχε εκλείψει και αναδύθηκε ταυτόχρονα ένα αίσθημα αποκατάστασης της ενότητας των εθνικών γαιών. Επιπρόσθετα, όπως το 1823 το ενδεχόμενο εκποίησης γης είχε ενσωματωθεί στις πολιτικές αντιπαραθέσεις, το ίδιο συνέβη ξανά στη συγκυρία της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης. Η ακύρωση αυτών των εκποιήσεων ήταν μια συμβολική επιστροφή στο «1823», σε συνθήκες που είχε αποψιλωθεί η ηγεμονία του πόλου που κυβέρνησε από τα τέλη του 1823 έως τις αρχές του 1826, έτσι που η ακύρωση αυτή τη φορά σφράγιζε την πολιτική ήττα των μέχρι πρόσφατα κυβερνητικών.

[1009]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 263.

[1010]. *ΓΕΕ*, αρ. 37 (13.2.1826).

[1011]. *ΓΕΕ*, αρ. 57 (1.5.1826) και αρ. 58 (5.5.1826).

[1012]. *ΓΕΕ*, αρ. 57 (1.5.1826) και αρ. 58 (5.5.1826). Δεν είναι βέβαιο πώς προχώρησε αυτή η απόφαση και κατά πόσο εφαρμόστηκε, δεδομένου ότι «έγιναν ειδικοί νόμοι, τόσο επί Καποδίστρια όσο και επί Αντιβασιλείας για τον έλεγχο όλων (…) των μεταβιβάσεων εθνικών κτημάτων που έγιναν στη διάρκεια του αγώνα», Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 30. Βλ. π.χ. κατάλογο του *Ελεγκτικού Συνεδρίου* το 1838 που «ειδοποιεί, ότι όσοι επαρουσίασαν (…) τα επ' ονόματι των κατωτέρω σημειωμένων παλαιά πωλητήρια κτημάτων εκποιηθέντων επί των προσωρινών Κυβερνήσεων της Ελλάδος δύνανται να παρουσιασθώσιν (…) να λάβωσι τ' ανανεωτήρια έγγραφα», *ΕΚΒΕ*, αρ. 12, 11.4.1838.

[1013]. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 170-171, 187.

6.3 Εσωτερικοί έρανοι και συνεισφορές εξωτερικού

Στην περίπτωση των εράνων στην επαναστημένη επικράτεια υπεισέρχεται ταυτόχρονα το στοιχείο μιας αλληλεγγύης εκ των πραγμάτων οροθετημένης ως εθνικής,[1014] ανεξάρτητα αν κι άλλα συμφραζόμενα είχαν το ρόλο τους (τοπικο-συγγενικά κ.ά.), αλλά και προστασίας έως εξαναγκασμού· έτσι που επικυρώνεται εσωτερικά η ενσωμάτωση των φορολογούμενων στο κράτος: χαρακτηριστική νομίζω είναι εδώ η περίπτωση των νησιών του Αιγαίου και της συναφούς δράσης του στόλου, αλλά και η κινητικότητα στην Πελοπόννησο για εξασφάλιση χρημάτων, η οποία συνδέεται με τις ωσμώσεις και τις αντιθέσεις εντός της Διοίκησης κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση επιπρόσθετα, ιδίως στην αρχή της Επανάστασης ενίσχυσαν το εθνικό ταμείο και αποτέλεσαν μια εμπειρία προς τις σύγχρονες μορφές φορολόγησης, που μετάλλασε τη μέχρι πρότινος διανεμητική εκδοχή της φορολόγησης, φέροντας επιπλέον πτυχές αναγκαστικού δανεισμού.

Στην περίπτωση των συνεισφορών από την Ευρώπη και αλλού υπεισέρχεται ένα στοιχείο αλληλεγγύης που λειτουργεί επικυρωτικά προς την κατεύθυνση της διεθνούς αναγνώρισης. Επρόκειτο για μια συναφή πτυχή μ' εκείνη των εξωτερικών δανείων: χωρίς τη δεσμευτικότητα και την συμβατική μορφή που είχαν τα δάνεια, αλλά σε κάθε περίπτωση, με την ισχυρή σύνδεση με φιλελληνικές κινήσεις, που είχαν διπλή απήχηση, όντας ενίοτε διασταυρωμένες με την κρατική εξουσία στις έδρες τους, και με επιρροή προς τα κάτω. Έπειτα, επρόκειτο για συνεισφορές σε κρίσιμες χρονικές στιγμές (1826) με θεσμικές προεκτάσεις στο εσωτερικό.

Αναγκαστικοί έρανοι: μεταξύ ενσωμάτωσης και εξαναγκασμού

> *Ιερόν και απαραίτητον χρέος, ω Σεβαστή Βουλή, είναι, εις όλους τους επί γης Έλληνας, η συνδρομή και συνεργασία δια την αποτίναξιν του βαρύτατου ζυγού της δουλείας (...). Δια τούτο και οι υπογεγραμμένοι κάτοικοι της νήσου Μήλου, γνωρίζοντες τον εαυτόν τους υποκείμενον εις τοιούτον χρέος (...), προητοιμάζοντο προς την δυνατήν συνδρομήν (...), προσεπιμένοντες*

[1014]. Για την αλληλεγγύη στο επίκεντρο του εθνικού κινήματος και της εθνικής ιδεολογίας βλ. Siniša Malešević, *Nation-States and Nationalisms : Organization, Ideology and Solidarity*, 2013, σ. 15 κ.ε.

> *επιταγάς της Σεβαστής Βουλής και διακήρυξιν του ότι και αι νήσοι είναι μέλος της συν θεώ ελευ(θε)ρωθησομένης Ελλάδος. Ευχόμεθα (...) Ελλάδα ελευθέραν και διαιωνίζον (...) το κράτος της Βουλής εις τους αιώνας.*[1015]

Λέγοντας *έρανο* οι Διοικήσεις το *Εικοσιένα* δεν εννοούν αμιγώς μια κοινωφελή συνεισφορά, υπέρ του Επανάστασης εν προκειμένω, χωρίς κάποιας μορφής οικονομική ανταπόδοση. Στο περιθώριο θα γίνει λόγος για ορισμένες αυτοπροαίρετες συνεισφορές, αν και αυτό που εδώ μας απασχολεί είναι οι γενικοί έρανοι που πραγματοποίησε ή επιχείρησε να πραγματοποιήσει η Διοίκηση το 1821, οι οποίοι ταίριαζαν περισσότερο με το φόρο και το δάνειο.[1016]

Οι γενικοί εσωτερικοί έρανοι το *Εικοσιένα*, απλουστευτικά μιλώντας, είτε αποτελούσαν μια μορφή φόρου —όπως ο γνωστός έρανος που στις αρχές του 1822 ονομάστηκε *ψυχόγροσο* (επιβάρυνση 1 γρ. ανά ψυχή)— είτε μια μορφή βίαιου και αναγκαστικού δανείου. Επρόκειτο για μια *χρηματολογία* —συλλογή χρημάτων— ενίοτε δι' έμμεσου ή άμεσου εξαναγκασμού, αναγνωρισμένη ως δάνειο πληρωτέο, χωρίς ωστόσο να ορίζεται ρητά ο χρόνος της αποπληρωμής.[1017]

Ενώ στην περίπτωση εράνων όπως το *ψυχόγροσο* του 1822 δεν υπήρχε η αναφορά σε οικονομική αντιπαροχή, επρόκειτο για μια (φορολογική) επιβάρυνση για τις ανάγκες του κράτους, στην περίπτωση των βίαιων εράνων υπήρχε —όπως στην περίπτωση του φόρου— γινόταν λόγος για υποχρεωτική συμμετοχή, αλλά με την αναφορά σε αντιπαροχή,[1018] μόλις το επέτρεπαν οι συνθήκες. Απ' αυτή την άποψη υπήρχε προσπάθεια να καταρτίζονται ονομαστικοί κατάλογοι με τις συνεισφορές (σώζονται αρκετοί) ή με τη λήψη των χρημάτων έναντι εθνικών ομολογιών ή *αποδεικτικών* δεκτών σ' ένα βαθμό σε συναλλαγές με το Εθνικό Ταμείο

[1015]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 9, από επιστολή κατοίκων της Μήλου (17 Απρίλη 1822) προς τη Διοίκηση με την οποία ειδοποιούν ότι έστειλαν ένα πρώτο ποσό για το *κοινό*. Δεν αποκλείεται τα πρόσωπα που πήραν αυτή την πρωτοβουλία να προσδοκούσαν να τους αναγνωριστούν διοικητικοί ρόλοι ενόψει της συγκρότησης επαρχιακού οργανισμού στο Αιγαίο. Ωστόσο, αυτό που έχει εδώ σημασία είναι ότι στο σκεπτικό τους καταγράφονται πτυχές (οικονομικές, ιδεολογικές κ.ά.) σχετικές με την ενσωμάτωση στο εθνικό πλαίσιο.

[1016]. Για τις ποικίλες ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο *φόρο* και στο *δημόσιο δάνειο*, ειδικά σ' ό,τι αφορά τη σύγκριση φόρου – αναγκαστικού δημοσίου δανείου και εν γένει δημοσίου δανείου βλ. Νικόλαος Ι. Μπάρμπας – Κωνσταντίνος Δ. Φινοκαλιώτης, *Δημόσια Οικονομικά : Φόροι – Δημόσια δάνεια – Δημόσιες δαπάνες*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011, σ. 175-198.

[1017]. Το ζήτημα των εσωτερικών χρεών θα μας απασχολήσει σε άλλο σημείο.

[1018]. Εν γένει από δημοσιονομική άποψη *στο ίδιο,* σ. 190-191.

Οι έρανοι είχαν διανεμητικό χαρακτήρα.[1019] Αφού ορίζονταν από την κυβέρνηση, τα γενικά ποσά ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, συνήθως το Υπουργείο της Οικονομίας επεξεργαζόταν τις μερικότερες διανομές ανά επαρχία προκειμένου να κυρωθούν και να ενεργηθεί ο έρανος. Στη διαμόρφωση των διανομών σε επίπεδο κορυφής σημαντικό λόγο είχαν οι *παραστάτες*, οι βουλευτές και εν γένει όσοι γνώριζαν τα δεδομένα των επαρχιών, τον πληθυσμό τους, τους ευκατάστατους κ.λπ.[1020] Έπειτα, η περαιτέρω διανομή στο εσωτερικό των επαρχιών και των νησιών ήταν αρμοδιότητα των τοπικών αρχών, ανάλογα με τον αριθμό, την κατάσταση και τα μέσα εκάστου.[1021] Ήταν σαφώς μια διαδικασία γνώριμη πριν από το 1821 για τις κοινοτικές αρχές. Η κατάρτιση *καταλόγου*, ήταν μια γνωστή κοινοτική πρακτική από την κατανομή των μέχρι πρότινος διανεμητικών φορολογικών βαρών, έχει ωστόσο ενδιαφέρον ότι αυτή η πρακτική μεταγράφεται στο νέο πλαίσιο.[1022]

Για την κατανομή του εράνου φαίνεται ότι σ' ένα βαθμό βασίζονταν στην εμπειρία που είχαν από πριν την Επανάσταση, όπως απορρέει από τον έρανο του 1823. Με την Επανάσταση καταργήθηκαν οι παλαιές αυθαίρετες επιβαρύνσεις, ωστόσο, ο τρόπος διανομής του κεφαλικού φόρου φαίνεται ότι ήταν ένας καλός δείκτης για την κατανομή ενός εράνου στις επιμέρους επαρχίες (*Παράρτημα* 6.7). Για να καταλογίσουν τον έρανο στις επαρχίες της Πελοποννήσου φαίνεται ότι βασίζονται στα *χαρτιά* του μέχρι τότε κεφαλικού φόρου, κάνοντας έπειτα τις αναπροσαρμογές προκειμένου να εκφράσουν κατά το ρεαλιστικότερο την κατανομή καθώς ο αριθμός των χαρτιών σε

[1019]. Έχει σημειωθεί πως «η αρχή της συλλογικής αλληλεγγυότητας καταργήθηκε» και ότι «[η] αρχή της επιβολής διανεμητικών φόρων (…), των οποίων η διανομή και η είσπραξη είχαν ανατεθεί σε διαδοχικές υπάλληλες αρχές, καταργήθηκε», Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική*, ό.π., σ. 58-59. Πράγματι, αλλά στην περίπτωση των αναγκαστικών εράνων θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για την ενσωμάτωση της παλιάς διανεμητικής πρακτικής —χωρίς περαιτέρω επιβαρύνσεις— στο νέο πλαίσιο (διανομή του συνολικού ποσού σε επιμέρους επαρχίες και από εκεί σε επιμέρους οικισμούς). Γνωρίζουμε δηλαδή ότι το *Εικοσιένα* η Κυβέρνηση αποφάσιζε ένα ποσό να το λάβει π.χ. από όλη την Πελοπόννησο είτε ως έρανο είτε ως Κάνειο και έπειτα οι κατά τόπους επαρχιακές αρχές διένειμαν περαιτέρω το ποσό της επαρχίας τους στους επιμέρους οικισμούς. Βλ. σχετικούς προβληματισμούς των επιστατών της Τριπολιτσάς τον Ιούλιο του 1823 για την κατανομή του εράνου στους επιμέρους οικισμούς της επαρχίας, *ΑΕΠ,* τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 278.

[1020]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 446.

[1021]. *ΑΚΥ*, τ. ΙΒ΄, Πειραιάς 1930, σ. 159· *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 468.

[1022]. Βασιλική Δελέγκου, *Η ιστορία του δημόσιου*, σ. 54· εν γένει για τα κατάστιχα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις ερευνητικές δυνατότητες που απορρέουν από το περιεχόμενό τους, Metin M. Coşgel, "Ottoman tax registers (tahrir defterleri)", *Historical Methods* 37 (2004) 87–100.

κάποιες περιπτώσεις ήταν μειωμένος λόγω προνομίων,[1023] ή με κριτήριο την κατάσταση στις επιμέρους επαρχίες εκείνο το διάστημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-5

Κατάλογοι εράνου Πελοποννήσου, αρχική κατανομή και ανακατανομή, Ιούνιος 1823

Επαρχίες	*α* *πλήθος χαρτιά*	*β*[(i)] *γρόσια ανά χαρτί*	*γ=α×β* *αρχική κατανομή (3.6.1823)*		*δ* *ανακατανομή (17.6.1823)*		*δ%-γ%* *απόκλιση*
			γρόσια	*%*	*γρόσια*	*%*	
Άργους	2.291	8,9	20.313	4,1	15.000	2,4	-1,7
Ναυπλίου	671	8,9	5.949	1,2	5.000	0,8	-0,4
Κάτω Ναχαγέ	800	8,9	7.093	1,4	10.000	1,6	0,2
Κορίνθου	4.996	8,9	44.297	8,9	70.000	11,2	2,3
Βοστίτσας	1.200	8,9	10.639	2,1	15.000	2,4	0,3
Καλαβρύτων	6.516	8,9	57.774	11,6	50.000	8,0	-3,6
Π. Πάτρας	1.000	8,9	8.865	1,8	10.000	1,6	-0,2
Γαστούνης	4.457	8,9	39.518	7,9	70.000	11,2	3,3
Πύργου	620	8,9	5.497	1,1	10.000	1,6	0,5
Φαναρίου	1.444	8,9	12.803	2,6	20.000	3,2	0,6
Αρκαδιάς	4.216	8,9	37.381	7,5	15.000	2,4	-5,1
Νεοκάστρου	457	8,9	4.076	0,8	30.000	4,8	4,0
Μεθώνης	500	8,9	4.432	0,9	5.000	0,8	-0,1
Κορώνης	1.000	8,9	8.865	1,8	5.000	0,8	-1,0
Νησίου	332	8,9	2.943	0,6	10.000	1,6	1,0
Καλαμάτας	873	8,9	7.705	1,5	10.000	1,6	0,1
Μικρομάνης	350	8,9	3.103	0,6	15.000	2,4	1,8
Ανδρούσης	821	8,9	7.279	1,5	10.000	1,6	0,1
Εμπλάκικα	1.056	8,9	9.362	1,9	15.000	2,4	0,5
Λεονταρίου	1.895	8,9	16.802	3,4	20.000	3,2	-0,2
Καρύταινας	5.099	8,9	45.201	9,0	50.000	8,0	-1,0
Τριπολιτσάς	3.081	8,9	27.318	5,5	30.000	4,8	-0,7
Άγιου Πέτρου	1.912	8,9	16.952	3,4	25.000	4,0	0,6
Πραστού	550	8,9	4.876	1,0	20.000	3,2	2,2
Μονεμβασίας	1.731	8,9	15.349	3,1	10.000	1,6	-1,5
Μιστρά	8.527	8,9	75.608	15,1	80.000	12,8	-2,3
	56.395	*8,9*	*500.000*	*100*	*625.000*	*100*	

Σημ: [(i)]Στρογγυλοποιημένο (στο πρωτότυπο σημειώνεται ότι η τιμή ανά χαρτί ήταν 8 γρόσια, 34 παράδες και 2 άσπρα, το οποίο μπορεί να εκφραστεί ενιαία ως 8,87 γρόσια· σε πέντε περιπτώσεις στην πηγή ο *λόγος* ανάμεσα στο ποσό του εράνου και στον αριθμό των χαρτιών παρουσιάζει μια ανεπαίσθητη απόκλιση ως προς το 8,87).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. 18 κε· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 8, έγγρ. χα· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 165-166.

[1023]. Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία», *ό.π.*, ιδίως σ. 78.

Για τους υπολογισμούς βασίζονται σε 56.395 *χαρτιά* κατανεμημένα στις επιμέρους επαρχίες της Πελοποννήσου.[1024] Και με μια τιμή *8,9 γρ. ανά χαρτί* υπολογίζουν την συνεισφορά κάθε επαρχίας, ως το γινόμενο μιας μέσης τιμής επί τον αριθμό των χαρτιών (*Πίνακας* 6-5).[1025] Συναφής μια ανάλογη πληροφορία για τη Νάξο, όταν το Βουλευτικό το 1825 είχε προτείνει το ½ του εράνου να βαρύνει τη χώρα και το άλλο ½ στα χωριά «κατά την παλαιάν συνήθειαν ήτις εφυλάχθη και εις όλον το διάστημα του ιερού αγώνος μας».[1026] Κι έχει μια σημασία ότι οι παλιές συνήθειες σε κάποιες περιπτώσεις ήταν ένας πρόσφορος τρόπος – ένα αρχικό μέτρο για την κατανομή των εράνων το οποίο, ωστόσο, απαιτούσε διορθώσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως ήταν μια μορφή εμπιστοσύνης που αντλούσε από την παράδοση,[1027] με την αποσύνδεση της μεθόδου κατανομής του εράνου από τα παλιά της συμφραζόμενα (την επιβάρυνση του κατακτημένου) και τη σύνδεσή της με μια συνεισφορά αντίστροφα οροθετημένη (την επιβάρυνση για την ελευθερία), χωρίς αυτό να είναι αντιφατικό για τους ίδιους, από την άποψη ότι ο τρόπος που βιώνουν τις τομές δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη πλήρη αποσύνδεση από πτυχές της έως τότε βιωμένης εμπειρίας.[1028]

Αναφορικά τώρα με τον αναγκαστικό χαρακτήρα των εράνων, επί της ουσίας αποτελούσε έναν προσανατολισμό καθώς η υλοποίηση του εράνου εκκινούσε ομαλότερα κι εφόσον δεν υπήρχε ανταπόκριση ασκούνταν πιέσεις. Στον έρανο της Πελοποννησιακής Γερουσίας τον Ιούλιο του 1822 γίνεται λόγος για εκτελεστική δύναμη που θα συνοδεύει την επιτροπή του εράνου,[1029] δίνοντάς της

> "όλην την πληρεξουσιότητα να βιάσουν τόσον τους καταγεγραμμένους εις τον παρόντα κατάλογον, δια να λάβουν τας προσδιωρισμένας ποσότητας, όσον και όσους άλλους

[1024]. Υπενθυμίζεται εδώ ότι κάποιες μελέτες ανεβάζουν αυτά τα έγγραφα στην Πελοπόννησο στα 61.906 για το 1814/1815, Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα : Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, 1996, σ. 36-40. Έχει υποστηριχθεί ότι ο έρανος του 1823 κατανεμήθηκε άνισα – μεροληπτικά βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 300. Από μια σύγκριση ωστόσο όλων των εράνων που δημοσιεύονται εδώ (*Παράρτημα* 6.4· *Παράρτημα* 6.5· *Παράρτημα* 6.6) δεν τεκμαίρεται κάτι τέτοιο.

[1025]. Η τιμή των *χαρτίων* είχε μια κλιμάκωση τριών επιπέδων από τους ασθενέστερους στους πιο εύρωστους το 1816: 4, 8 και 16 γρόσια, βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 36-40.

[1026]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 278.

[1027]. Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, πρ. Αλέξανδρος - Ανδρέας Κύρτσης, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Αθήνα 2014, σ. 72, 151-152.

[1028]. Νίκος Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους», *ό.π.*, σ. 48.

[1029]. Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 9-10 με αρχική πηγή κείμενο του βουλευτή Καλαβρύτων, Αλ. Φωτήλα, εφημ. *Εστία*, αρ. 3645 (2.4.1904). Μέλη επιτροπής: Ανδρ Καλαμογδάρτης, Ηλ. Καράπαυλος, Χριστόδ. Άχολος, Παν. Σοφιανόπουλος.

> γνωρίσουν ευκαταστάτους εκτός του καταλόγου εις πάσαν επαρχίαν δια να λάβουν όσα χρήματα κρίνουν εύλογον αναλόγως των καταστάσεων δίδοντες απόδειξιν ισχύουσαν αντί της ακολούθως δοθησομένης τακτικής ομολογίας παρά της διοικήσεως προς τους δανειστάς, προς τους οποίους η Γερουσία και ο στρατηγός υπόσχονται εκ μέρους του έθνους μετά την αποκατάστασίν του να πληρώσουν τα ληφθησόμενα δάνεια".[1030]

Ωστόσο, στην πραγματικότητα, η υλοποίηση του εράνου, έστω με τη συλλογή ενός μέρους του, πρώτιστα ήταν συνυφασμένη με την πολιτική ενσωμάτωση, καθώς η καταφυγή στην απειλή βίας ήταν ένα ύστατο μέσο, το οποίο συχνά δεν ήταν και διαθέσιμο, όπως επεσήμαινε η επιτροπή του παραπάνω εράνου:

> Λάβετε τώρα (…), τα όσα χρήματα εσυνάξαμεν με μύριους κόπους και τρόπους, όπου γίνεται ο αριθμός όλων γρόσια 12595 ως το εσώκλειστον κατάστιχον βλέπετε. Ήθελε συνάξομε πλέον περισσότερα ανίσως έλειπαν μερικά εναντία μέσα· εάν δε πάλιν και είχομεν εκτελεστικήν δύναμιν, ήθελε κάμωμε το χρέος μας (…). Σας λέγομε όμως, ότι γρόσια είναι πολλά, λάβετε και κατάστιχον των ονομάτων οπού τα έχουν, και δεν έδωσαν, και αν θέλετε τα λαμβάνετε. Ημείς επροσμέναμεν εδώ άχρι τούδε προσμένοντες νέας διαταγάς, ως καθώς μας έγραφε ο κύριος αντιπρόεδρος, αλλά μην ερχόμενος έως όρας, και εδώ δεν μας δίδουν πλέον τίποτε μισεύαμε σήμερον δια Σοποτόν, και χωρίς άλλο προσμένομεν όσον τάχος την εκτελεστικήν δύναμιν και διαταγάς τι να πράξωμε. Να μεταχειρισθούμε την βίαν; ή ότι μας δίδουν να πέρνωμεν. Και γνωρίζοντες την ανάγκην της πατρίδος μας διορίζετε.

Οι αναστολές ως προς τη βία ήταν εύλογες, γι' αυτό και τονίζεται ότι θα ήταν αλλιώς τα πράγματα με την παρουσία του αντιπροέδρου της Γερουσίας, εν προκειμένω του Ασημακή Φωτήλα, ο οποίος είχε επιρροή σ' αυτήν την περιοχή, δηλαδή στα Καλάβρυτα. Πάντως η διατήρηση της απειλής κάποιων μέτρων ήταν αυτονόητη, χωρίς να σημαίνει ότι ήταν βέβαιο το αποτέλεσμα[1031] ή εξασφαλισμένη η απόδοσή του.[1032]

[1030]. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών*, ό.π., σ. 9-10.

[1031]. Ο έπαρχος του Άργους έγραφε προς τη Διοίκηση το καλοκαίρι του 1823 ότι οι ευκατάστατοι της επαρχίας του έφυγαν για το Ναύπλιο προφασιζόμενοι διάφορες δικαιολογίες. Τότε το Βουλευτικό γνωμοδοτούσε στο Υπουργείο των Εσωτερικών «να επιτάξη τον φρούραρχον Ναυπλίου να βιάση τους εκεί καταφυγόντας δημογέροντας και άλλους Αργείους (…) δια να γίνη η οικονομία του εράνου», *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 212.

[1032]. Το καλοκαίρι του 1823, ο έπαρχος της επαρχίας Φαναρίου για να συλλέξει τον έρανο μίσθωσε εκτελεστική δύναμη του άνδρες του Τζαννέτου Χριστόπουλου καλύπτοντας τα έξοδά τους, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 351.

Αυτό το ζήτημα είχε απασχολήσει έντονα τη Διοίκηση το Νοέμβρη του 1825 όταν το Βουλευτικό απευθυνόμενο στο Εκτελεστικό έθετε το εξής ερώτημα:

> αν ο έρανος είναι συνεισφορά εκ μέρους των πολιτών ή δάνειον [για να λάβει την απάντηση] ότι το Σ. Εκτελεστικόν εννοεί με την λέξιν έρανον δάνειον βίαιον, δηλ. όταν ένας έχη να λαμβάνη από την Διοίκησιν, να στέλλεται προς εκείνον, όστις ήθελεν αποφασισθή να δανείση το Ταμείον, και να λαμβάνη τα ζητούμενα με βίαν. Όθεν μία τοιαύτη πρότασις είναι διόλου απαράδεκτος.[1033]

Σπεύδοντας, ωστόσο, το Εκτελεστικό να διευκρινίσει σημείωνε πως: «δεν εννόησε ποτέ να επίθεση βίαιον έρανον, αλλά δια την ανάγκην να ζητηθή συνεισφορά από τους πατριώτας εν είδει δανείου, ως και άλλοτε έγινεν, έκρινεν εύλογον εις την σύναξιν να επιφέρεται και βία, όπου προαιρετικώς δεν ενεργείται το σκοπούμενον».[1034]

Ως προς την εκτέλεση έπειτα του εράνου αναλάμβανε συνήθως μιαν επί τούτου επιτροπή ανά διαμέρισμα, συχνά σε συνεργασία με άλλα υπουργεία και την ανάλογη εκτελεστική δύναμη. Στις χερσαίες περιοχές ήταν δυνατό να εμπλακεί το Υπουργείο των Εσωτερικών μέσω των κατά τόπους επάρχων και επιστατών και στα νησιά το Υπουργείο των Ναυτικών σε συνεργασία με πλοία του στόλου.[1035] Στις αρχές της Επανάστασης το κυριότερο μοτίβο στην υλοποίηση ενός εράνου ήταν ο διορισμός μιας επιτροπής ή ενός υπεύθυνου για ένα σύνολο επαρχιών. Αμέσως επόμενοι ήταν οι τοπικοί δημογέροντες ή αργότερα οι έπαρχοι με τους κατά τόπους επιστάτες και την περαιτέρω εξειδίκευση του γενικού καταλόγου. Με τη συλλογή των χρημάτων η πορεία ήταν αντίστροφη: έπρεπε να συντάξουν τον κατάλογο με την απόδοση του εράνου ανά οικισμό, υπογράφοντας από κοινού για την εγκυρότητά του, διαβιβάζοντάς τον στον υπεύθυνο της επαρχίας. Ο υπεύθυνος του εράνου έπειτα ανά επαρχία όφειλε να συντάξει κι εκείνος με τη σειρά του έναν ενιαίο κατάλογο συνυπογράφοντάς τον από κοινού με τους επαρχιακούς εφόρους, αποστέλλοντας ένα αντίγραφο στην κυβέρνηση (στο Υπουργείο της Οικονομίας) κι ένα στις επιμέρους περιφερειακές

[1033]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 362.

[1034]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 376.

[1035]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 266· *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Η-29· *ΑΚΥ*, τ. 12, Πειραιάς 1930, σ. 159· *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 468.

Διοικήσεις. Τα χρήματα τέλος, έπρεπε να μεταφερθούν στο ταμείο των περιφερειακών Διοικήσεων, προκειμένου να διατεθούν κατά τόπους όπου διόριζε η κυβέρνηση.[1036]

Με την κατάργηση των περιφερειακών Διοικήσεων απλοποιήθηκε σ' ένα βαθμό η παραπάνω διαδικασία και οι επαρχιακές αρχές λογοδοτούσαν απευθείας στην εθνική Διοίκηση. Τα υπουργεία των Εσωτερικών και της Οικονομίας έπρεπε να υλοποιούν τον έρανο σε συνεργασία με την κατά περίπτωση επιτροπή που είχε αναλάβει αυτό το ρόλο και σε συνεργασία με τους έπαρχους και την εκτελεστική δύναμη της επαρχίας ή άλλους στρατιωτικούς. Στην πράξη η ποικιλομορφία ήταν σίγουρα εντονότερη. Έπειτα, με την υλοποίηση του εράνου οι παραπάνω έπρεπε να διαβιβάσουν τα χρήματα στην κυβέρνηση, μαζί με ονομαστικό κατάλογο όσων κατέβαλαν και όσα κατέβαλαν, προκειμένου κεντρικά να καταγραφούν τα παραπάνω σε ξεχωριστό *κώδικα* (κατά κάποιο τρόπο δημοσίων χρεών), για να στείλει το Υπουργείο της Οικονομίας πίσω στις επαρχίες τα αποδεικτικά σε εκείνους που δάνεισαν το δημόσιο ταμείο.[1037]

Οι έρανοι του 1822 και η διένεξη για την πολιτική πρωτοκαθεδρία

Ο τελευταίος έρανος που πραγματοποιήθηκε προεπαναστατικά ίσως ήταν αυτός που οργανώθηκε το 1821, από τους παρευρισκόμενους στη συνάντηση της Βοστίτσας στα τέλη Γενάρη με την αποστολή του Ιερόθεου Μεγασπηλαιώτη γι' αυτό το σκοπό στην υπόλοιπη Πελοπόννησο.[1038] Η ανταπόκριση σ' αυτήν την πρωτοβουλία δεν ήταν ενιαία: αλλού αντιμετωπίστηκε επιφυλακτικά, αλλού θετικά λαμβάνοντας ένα ποσό ή έστω την ανανέωση της υπόσχεσης. Ένα χρόνο αργότερα, το ζήτημα του εράνου τέθηκε σε εντελώς διαφορετικές συνθήκες και με νεοδημιουργημένους πολιτικούς θεσμούς. Είχε δεν είχε στεγνώσει το μελάνι του πρώτου Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου, όταν στις 19 Ιανουαρίου του 1822 η εθνική Διοίκηση επιχειρούσε να θέσει σε λειτουργία τους τρόπους που είχαν οροθετηθεί, μεταξύ άλλων την ανάγκη

[1036]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 148-149.

[1037]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 163-164.

[1038]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, τ. Α΄, ό.π., σ. 171.

γενικής συνεισφοράς, για να αποκτήσει πόρους που θα της επιτρέψουν να κυβερνήσει.[1039]

Η ομοσπονδιακού τύπου ένωση που πρόσφατα είχε θεσμοθετηθεί, ενώ απαντούσε σε διάφορες ανάγκες και προσδοκίες και συνιστούσε μια μορφή ομαλής ενσωμάτωσης των επιμέρους περιοχών, η λειτουργικότητά της δεν ήταν δεδομένη, όπως και κάθε άλλου συστήματος φυσικά, σε συνθήκες που η συγκρότηση εξουσίας αρχίζει από το μηδέν. Τα όργανα της εθνικής Διοίκησης επιχείρησαν να προχωρήσουν την υλοποίηση του νόμου περί εράνου (γενικής συνεισφοράς).[1040] Και μερικές μέρες μετά από την ψήφιση του νόμου ο μινίστρος της Οικονομίας Πανούτσος Νοταράς, μέσω του μινίστρου των Εσωτερικών Ι. Κωλέττη, διαβίβασε στην Πελοποννησιακή Γερουσία την αλληλογραφία για τη τέλεση του παραπάνω νόμου.

Ο πρώτος είχε γράψει στο δεύτερο να ειδοποιήσει τις Πελοποννησιακές επαρχίες για την εφαρμογή του Νόμου περί συνεισφοράς[1041] (ο ίδιος φάκελος διαβιβάστηκε και προς τις περιφερειακές Διοικήσεις της Στερεάς Ελλάδας: Άρειο Πάγο, Γερουσία Δυτικής Ελλάδας). Την 1η του Φλεβάρη, ύστερα από δώδεκα μέρες, ο Νοταράς επανήλθε με νέα επιστολή προς τον μινίστρο των Εσωτερικών υποθέσεων, —στο μεταξύ είχαν προηγηθεί γραπτές διαβεβαιώσεις του τελευταίου πως είχαν σταλεί τα γράμματα όπως έπρεπε— επισημαίνοντας με κάποια δόση ειρωνείας ότι η Πελοποννησιακή Γερουσία καθυστερούσε την υπόθεση του εράνου.[1042]

Αφού πέρασαν είκοσι δύο μέρες ο Νοταράς επανήλθε για άλλη μια φορά και αφού υπογράμμισε στον Κωλέττη ότι η Διοίκηση του Άρειου Πάγου και της Δυτικής

[1039]. «Καθυποβάλλεται εις την σκέψιν και επίκρισιν του Βουλευτικού σώματος σχέδιον νόμου περί γενικής εθνικής συνεισφοράς, κατά την προλαβούσαν περί τούτου απόφασιν της εθνικής Συνελεύσεως. Ο Μινίστρος της Οικονομίας θέλει παρρησιάσει εις το Βουλευτικόν σώμα το ρηθέν σχέδιον νόμου και θέλει παρευρεθή εις την περί τούτου διάσκεψιν, δια να παραστήση τους αποχρώντας λόγους περί της αποδοχής του», *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 242.

[1040]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 62-64.

[1041]. «Τον εσώκλειστον των γραμμάτων πλίκον δια την Πελοποννησιακήν Γερουσίαν θέλει λάβει την φροντίδα να πέμψη όσον τάχιστα, με το να εμπερικλείονται εις αυτόν γράμματα προς τας διαφόρους πελοποννησιακάς επαρχίας, δια την συλλογήν της του προεκδοθέντος νόμου συνεισφοράς• και ας με ειδοποιήση δια την λαβήν αυτού», βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 51. Πλίκο (ιταλ. plico) = φάκελος.

[1042]. «Υστερούμεθα άχρι τούδε ειδήσεως των επαρχιών εάν αυτά εστάλησαν από την Γερουσίαν ή όχι. Αμφιβάλλοντες, λοιπόν, δια την αποστολήν αυτών εκ μέρους της Γερουσίας, μη βλέποντες έως ώρας ενέργειαν και υποπτεύοντες ή ότι αυτά επαράπεσαν ή ότι η Γερουσία τα παρημέλησεν, λαμβάνομεν την τιμήν να σας είπωμεν ότι να ήθελε προθυμοποιηθήτε να εξετάσετε με όλην την δραστηριότητα και, προς απόκρισιν της παρούσης μας, να μας ειδοποιήσητε, δια να λάβωμεν και ημείς τα αναγκαία μέτρα περί αυτών. Η ανάγκη γνωρίζετε πόσον είναι μεγάλη, διό και ας μην παραμεληθή ούτε στιγμή», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 52-53.

Ελλάδος είχαν στείλει τα αποκριτικά γράμματα, τον ενημέρωνε πως από «την Πελοποννησιακήν Γερουσίαν εισέτι στερούμεθα αποκρίσεως των αυτών», καταλήγοντας πως το «μινιστέριον των Εσωτερικών στοχαζόμεθα ότι ήτο αναγκαίον να γράψη προς αυτήν και να εξετάση εάν έβαλεν εις πράξιν την υπόθεσιν».[1043]

Τελικά, δύο μήνες αργότερα ο Κωλέττης, αποτιμώντας αυτά που είχαν προηγηθεί, διαβίβαζε στη Γερουσία την ενόχληση της κυβέρνησης:

> Με λύπην της έπρεπε να παρατήρηση η Διοίκησις ότι η πρώτη υπόθεσις, την οποίαν ανέθετο εις την φροντίδα της Πελοποννησιακής Γερουσίας, υπόθεσις τόσον αναγκαιότερα, καθ' όσον εξ αυτής ηλπίζετο να οικονομηθώσιν αι πρώται χρείαι της Διοικήσεως και να κινηθή ο μηχανισμός της, η υπόθεσις, λέγω, της ανά ψυχήν συνεισφοράς έμεινε σχεδόν ανενέργητος εις δύω περίπου μήνας, και ότε εσχάτως άρχισε να ενεργήται, η ενέργεια έγινε με μεταβολάς όχι μόνον ουσιώδεις, άλλα και βλαπτικάς ως προς τον σκοπόν της Διοικήσεως. Την αυτήν σχεδόν τύχην έλαβε και άλλη δευτέρα διαταγή της Διοικήσεως, και αύτη ουσιωδέστατη, η περί της προκηρύξεως του περί δανείων νόμου (…). Όταν λοιπόν εις τοιαύτην περίστασιν, καθ' ην μόνη η ένωσις, μόνη η ταχύτης της εκτελέσεως όλων των μέτρων, τα οποία ελάμβανεν η Διοίκησις, ειμπορούσε να σώση την Ελλάδα, αι προσταγαί της Διοικήσεως εύρισκον πρόσκομμα εις την Πελοποννησιακήν Γερουσίαν, ποίος άλλος τρόπος ειμπορούσε να συμβιβάση τα πράγματα, ειμή η παρουσία της κεντρικής Διοικήσεως, ώστε όλαι αι εκδιδόμενοι προσταγαί ομορρύθμως να εκδίδονται και αμέσως να ενεργώνται; Άλλα πόθεν τάχα να προέρχεται η τοιαύτη ιδιορρυθμία της σεβαστής Πελοποννησιακής Γερουσίας; Βέβαια όχι από άλλο, ειμή διότι δεν έφθασαν να κανονισθώσιν, ή μάλλον ειπείν, να εννοηθώσι τα αμοιβαία δικαιώματα και χρέη, αυτόν δε τον κανονισμόν ήθελε φέρει βεβαίως η παρουσία της Γερουσίας. Είναι τω όντι λύπης άξιον, εν ώ εις όλας τας αλλάς κεντρικάς διοικήσεις αι προσταγαί της Διοικήσεως δεν ευρίσκουσι το ελάχιστον πρόσκομμα, εις την πλησιεστέραν πάντων, την Πελοποννησιακήν, ν' απαντώνται αι τοσαύται και τοιαύται δυσκολίαι (…). Και επειδή, αν άπαξ δεν ρυθμισθώσιν αι μεταξύ της γενικής Διοικήσεως και της μερικής σχέσεις, είναι αδύνατον να ελπίσωμεν κανένα καλόν, άπ' εναντίας δε πρέπει να προσμένωμεν βεβαίαν την αποτυχίαν εις όλα μας τα επιχειρήματα· ανάγκη να πέμψητε τουλάχιστον, εξάπαντος δύω ή και περισσότερα εκ των ιδίων μελών σας, δίδοντες εις αυτά την αναγκαίαν έγγραφον πληρεξουσιότητα, δια να εξομαλίσωσι τας μεταξύ της γενικής Διοικήσεως και της Γερουσίας δυσκολίας, ώστε να έμβωσι τα πράγματα εις τον καθήκοντα ρυθμόν, και να ενεργηθώσιν εν ταύτω πολλαί αναγκαίαι υποθέσεις αφορώσαι το γενικόν καλόν της Ελλάδος, οίαι αι περί του δανείου, αι περί των

[1043]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 54.

> στρατευμάτων, αι περί του στόλου, αι περί των εκκλησιαστικών πραγμάτων και άλλαι τόσαι και τόσαι, τας οποίας είναι περιττόν ν' απαριθμήσω, και ούτω να εισαχθή εις το εξής η πρέπουσα ευρυθμία εις τας πράξεις και εργασίας της κεντρικής Διοικήσεως· επειδή, κατά τον μέχρι τούδε τρόπον, παραβαίνοντες του Διοργανισμού τον τύπον, γινόμεθα υπεύθυνοι ενώπιον όλου του Γένους και καταγέλαστοι παρά πάσι τοις έθνεσι δια την ασυμφωνίαν μας κ.τ.λ. κ.τ.λ.[1044]

Η παραπάνω ασυμφωνία ήταν, κατά το Φίνλεϋ, «άμεσος αιτία της αποτυχίας του Συντάγματος της Επιδαύρου (…)», καθώς η Πελοποννησιακή Γερουσία αντί για «επαρχιακήν διοίκησιν, (…) διωργάνιζεν ανεξάρτητον εκτελεστικήν κυβέρνησιν. Ανελάμβανεν απόλυτον έλεγχον επί των δημοτικών αρχών, και καθίστα όλας τας επιχωρίους αρχάς υπευθύνους δια τας οικονομικάς και φορολογικάς πράξεις προς την Πελοποννησιακήν Γερουσία, όχι προς την Ελληνικήν κυβέρνησιν».[1045] Αν και στη εκτίμηση του Φίνλεϋ νομίζω ότι βαραίνουν οι μεταγενέστερες εξελίξεις, η διένεξη που οροθετεί νομίζω ότι εντοπίζεται από τις πρώτες μέρες της διακυβέρνησης το 1822. Το χρονικό σημείο που τα πράγματα πήραν τη μορφή της ρήξης ανάμεσα στη Γερουσία και την εθνική Διοίκηση ήταν στα μέσα του έτους, λίγο πριν την άφιξη του Δράμαλη στην Πελοπόννησο.[1046] Μέχρι τότε η μεταξύ τους συνεργασία εμπεριείχε τριβές και διενέξεις, ωστόσο, είχε ποικίλα λειτουργικά σε τελική ανάλυση σημεία, όπως τον έλεγχο ενός μέρους των λαφύρων της Κορίνθου, όπως είδαμε, από τις πολιτικές αρχές.

Στο μεταξύ, στις πρώτες μέρες λειτουργίας της εθνικής Διοίκησης, με το σκεπτικό ότι οι «χρείαι της Διοικήσεως είναι πολλαί και μεγάλαι» κι επειδή «ο παρών πολεμος είναι εθνικός και το δίκαιον είναι δι' εθνικών συνεισφορών να προμηθεύωνται τα μεγάλα του πολέμου έξοδα», αποφασίστηκε αναγκαστικός έρανος *ένα γρόσι ανά ψυχή* και εκούσια όσα ήθελε ο καθένας παραπάνω.[1047] Παράλληλα μ' αυτήν την πρωτοβουλία τέθηκαν σε κίνηση και άλλες που θα εξασφάλιζαν οικονομικά μέσα στην κυβέρνηση. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα ψηφίστηκαν νόμοι για έρανο και ομολογιακό δάνειο και στις 9 του Μάρτη δρομολογήθηκε η αποστολή του Ανδρέα Λουριώτη στο εξωτερικό να διερευνήσει τη σύναψη δανείου, ίσως επιπρόσθετα επειδή

[1044]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 401-402.

[1045]. Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Α΄, σ. 287.

[1046]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 284.

[1047]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 148-149.

η ροή των εσωτερικών εσόδων δεν φαινόταν επαρκής και κυρίως ο έλεγχος τους επίμαχος.[1048]

Πάντως από τον Απρίλιο του 1822 φαίνεται ο έρανος είχε τεθεί σε ενέργεια — το ίδιο και άλλες πηγές εσόδων— περιλαμβάνοντας δύο σκέλη: το *γρόσι ανά ψυχή* και τη *συνεισφορά των ευκατάστατων*. Αυτά τα σκέλη διακρίνονται ενίοτε στους καταλόγους της κατανομής των εράνων, αλλά συχνά κατά τη συλλογή τα ποσά αυτών τα κατηγοριών συναθροίζονται. Το κατάστιχο της Πελοποννησιακής Γερουσίας προσφέρει τη δυνατότητα χωριστής παρακολούθησης της *συνεισφοράς των ευκατάστατων*, όπως θα δούμε. Ο πρώτος έρανος λοιπόν που υλοποιήθηκε με τη συνεργασία των περιφερειακών Διοικήσεων στις χερσαίες περιοχές και από το στόλο και τους νεοδιορισμένους αρμοστές – διοικητές στα νησιά του Αιγαίου φαίνεται ότι είχε καλή απόδοση (*Πίνακας* 6-6).[1049] Το ποσό που συγκεντρώθηκε αντιστοιχούσε στο ¼ των τακτικών προσόδων εκείνου του έτους, είχε δηλαδή υπολογίσιμη συμβολή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-6
Έρανοι και εσωτερικά δάνεια εθνικής Διοίκησης, 1822

Περιφέρεια (ποσά σε γρόσια)	*I* *Απόδοση*	*II* *Στόχος*	*I:II* *Κάλυψη*
Αιγαίο Πέλαγος	195.170	[;]	–
Πελοπόννησος	196.397	201.000	0,98
Ανατολική Χέρσος Ελλάδα	69.382	125.000	0,56
Δυτική Χέρσος Ελλάδα[(i)]	[;]	102.550	–

Σημ: [(i)]Δεν εντοπίστηκε ποσό. Σύμφωνα με πληροφορίες δεν απέδωσε, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Στ΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 150.
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12· ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 18, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 2, έγγρ. 191 και φάκ. 5, έγγρ. 31.

Στο Αιγαίο το ποσό έφτασε τις 195.170 γρ., αλλά μόνο για τις 179.325 γρ. εντοπίστηκε η προέλευση τους ανά νησί (*Χάρτης* 6-3).[1050] Μάλιστα από ένα δείγμα 8 νησιών φαίνεται ότι σ' αυτά τα νησιά το ποσό που συλλέχθηκε ήταν από 2 έως 4 φορές υψηλότερο σε σχέση με τον πληθυσμό τους. Στην Ανατολική Χέρσο Ελλάδα, αν και

[1048]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 471.

[1049]. Πρβλ. Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί*, ό.π., σ. 248.

[1050]. Ο υδραίικος κατάλογος δεν περιλαμβάνει όλα τα νησιά όπως π.χ. τη Σκύρο που την είχαν αναλάβει, ίσως μαζί με τις βόρειες Σποράδες, οι Ψαριανοί, βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 147. Για περαιτέρω διερεύνηση βλ. κατάλογο συγκέντρωσης 7.471,75 γρ. ανά οικισμό στη Σαντορίνη 5.7.1822, ΙΑΜΜ/ΑΑ, αρ. εισ. 87, φάκ. 5, έγγρ. 6 (δημοσιευμένο στο: *«Αρχείο Αγώνος» 1806-1832, ό.π.*, σ. 171) και αναλυτικό κατάλογο συνεισφοράς 14.341 γρ. εκατό περίπου ψαριανών 2.6.1822, *ΑΨ*, τ. Α΄, Αθήνα 1974, σ. 561-564.

δεν εντοπίστηκαν τα επιμέρους ποσά ανά επαρχία, εξακριβώθηκε ότι καλύφθηκε συνολικά το 56% του στόχου των 125.000 γρ. και από μια άποψη επρόκειτο για μια ευνοϊκή αναλογία, αν λάβει κανείς υπόψη ότι στη Δυτική Χέρσο Ελλάδα η ανάλογη πρωτοβουλία του Αλ. Μαυροκορδάτου κατά τα τέλη Μαΐου δεν είχε καρποφορήσει, σύμφωνα με πληροφορίες.[1051] Τέλος στην Πελοπόννησο ο έρανος απέδωσε σχεδόν όλο το ποσό που συνολικά είχε καταλογιστεί 196.397 από τις 201.000 γρόσια. Ωστόσο, με βάση τα επιμέρους μεγέθη φαίνεται ότι σε κάποιες επαρχίες το ποσό που είχε καταλογιστεί υπερκαλύφθηκε (κυρίως στο μεσσηνιακό κάμπο) ενώ σε άλλες επαρχίες δεν εντοπίστηκαν στοιχεία.[1052]

Οι ασυμμετρίες μεταξύ του ποσού που είχε καταλογιστεί και του ποσού που συλλέχθηκε τελικά είναι εύλογες, αλλά σαφώς χρειάζεται μια πιο συγκεκριμένη διερεύνηση κυρίως από την άποψη των όρων που σε κάθε περίπτωση συντελούσαν σ' ένα συνδυασμό οικειοθελούς ενσωμάτωσης και άσκησης πιέσεων. Ενώ π.χ. από τη Μήλο έστειλαν 4.000 γρ. στη Διοίκηση τον Απρίλη του 1822, πριν τη σχετική αποστολή των αρμοστών (Β. Λέσβιος και Οικονόμου).[1053] Από την Αθήνα τον ίδιο μήνα είχε ληφθεί το ¼ των προβλεπόμενων 20.000 γρ. και ο μινίστρος της Οικονομίας Πανούτσος Νοταράς, δυσαρεστημένος, συνιστούσε την πλήρη καταβολή του, επισημαίνοντας ότι σε διαφορετική περίπτωση, η *δικαία οργή* της Διοικήσεως θα μπορούσε να επισείσει δραστήρια μέτρα.[1054]

[1051]. Για τη Δυτ. Ελλάδα βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Στ΄, σ. 150.

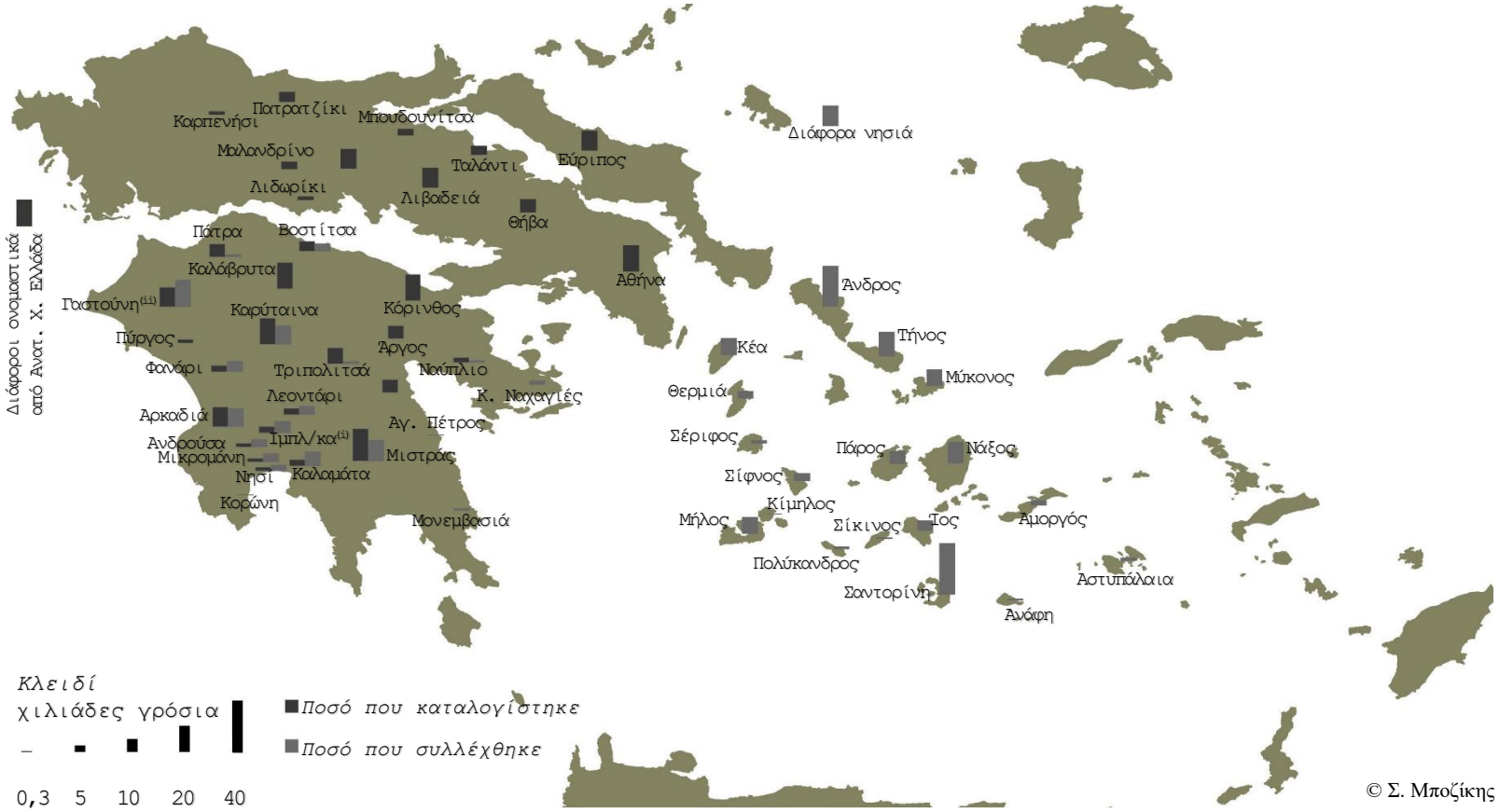
[1052]. Με δεδομένο ότι το συνολικό ποσό που εισπράχθηκε από τον έρανο στην Πελοπόννησο 196.397 γρ. επιβεβαιώθηκε σε διαφορετικές πηγές, η απουσία στοιχείων για την απόδοση του εράνου σε ορισμένες επαρχίες οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, είτε στη μη καταγραφή τους είτε στην καταγραφή τους σε άλλο κονδύλι (μαζί με άλλα έσοδα), χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα κάπου ο έρανος να μην πραγματοποιήθηκε. Τα έσοδα του εράνου από την Πελοπόννησο είναι καταγεγραμμένα στο κονδύλι *επαρχίες Πελοποννήσου* στο λογιστικό κατάστιχο της Πελοποννησιακής Γερουσίας (σ' αυτό το κονδύλι συμπεριλαμβάνονται 5.000 γρ. περίπου που μάλλον δεν ήταν από τον έρανο), *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 313-377. Στην έκθεση της Λογιστικής Επιτροπής του 1829, στην κατηγορία *εσωτερικοί έρανοι* συμπεριλαμβάνονται 86.092,70 γρ. από *πολύτιμα σκεύη μονών και εκκλησιών* της Πελοποννήσου. Στο κατάστιχο της Γερουσίας αυτά τα πολύτιμα σκεύη είχαν καταγραφεί σε ξεχωριστό κονδύλι. Αυτό το ποσό εδώ δεν έχει συμπεριληφθεί στους εράνους του 1822 από την άποψη ότι δεν είχε προβλεφθεί στον κατάλογο με τα καταλογισμένα ποσά ανά επαρχία.

[1053]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 9, αναλυτικότερα βλ. παραπάνω υποσ. 1015.

[1054]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, σ. 60-61.

ΧΑΡΤΗΣ 6-3

Γεωγραφική κατανομή εράνου – εσωτ δανείων εθνικής Διοίκησης, 1822

Σημ: Όπου απουσιάζει *καταλογισμένο ποσό* δεν εντοπίστηκε. Στην Αν. Χ. Ελλάδα γνωρίζουμε μόνο το *συνολικό ποσό που συλλέχθηκε* (69.382 γρ.) αλλά δεν εντοπίσαμε αναλυτικά την προέλευσή του. Στην Πελοπόννησο όπου δεν υπάρχει *το ποσό που συλλέχθηκε* δεν υπήρχε στην πηγή. (i)Ιμπλάκικα. (ii)Δίνεται με επιφύλαξη και με την επιπρόσθετη πιθανότητα να συμπεριλάμβανε και την επαρχία Πύργου.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12· ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 18, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 2, έγγρ. 191 και φάκ. 5, έγγρ. 31.

Το ίδιο διάστημα, στο πλαίσιο προσδοκιών κοπής νομίσματος είχε κριθεί ότι οι περιστάσεις επέβαλαν να μετατραπεί σε νόμισμα μέρος των πολύτιμων σκευών μοναστηρίων και εκκλησιών ως αναγκαστικός έρανος έναντι μελλοντικής αποζημίωσης.[1055] Ένα δείγμα 253,81 οκάδων που εντοπίστηκε εμφανίζει ποικίλες ενδιαφέρουσες όψεις (*Πίνακας* 6-7). Επρόκειτο για μέταλλο ποικίλων ποιοτήτων, η αξία του οποίου έφτανε τις 47.438 γρ., το 82% της οποίας είχε προέλθει από την Πελοπόννησο και το υπόλοιπο 18% από το Αγ. Όρος και τη Σάμο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-7

Περιγραφή δείγματος 253,81 οκάδων ασημικών αναγκαστικού εράνου από μοναστήρια - εκκλησίες, Ιούλ. 1822

Χαρακτηρισμοί ποιότητας	(α) *Τιμές αργύρου ως μετάλλου (παράδες)*	(β) *Δράμια ανά ποιότητα*	(γ) *Συντελεστής καθαρότητας*[1056]	(δ) = *(β × γ) Αναγωγή σε δράμια αργύρου 1ης ποιότητας*
καθαρό, καλό	25	240	0,93	222
	22	37.504	0,81	30.559
σύμμεικτο	20	12.500	0,74	9.259
	18	12.800	0,67	8.533
κατώτερο, δεύτερο	16	32.520	0,59	19.271
πλέον κατώτερο,	12	4.510	0,44	2.004
τρίτο	8	1.450	0,30	430
		101.524		*70.279*
(ε) *Αξία μετάλλου σε γρόσια (70.279 δρ. × 27 παράδες)*[(i)]				*47.438*
(στ) *Μετατροπή μετάλλου σε νομίσματα (γρόσια)*[(ii)]				*97.148*

Σημ: [(i)] Αυτός ο υπολογισμός δεν διαφέρει από την περίπτωση του συνολικού αθροίσματος των επιμέρους γινομένων (τιμή ανά ποιότητα × ποσότητα ανά ποιότητα). [(ii)]Γρόσια περιεκτικότητας 2,32 γραμμαρίων καθαρού άργυρου. Για τον υπολογισμό προηγήθηκε η μετατροπή από δράμια σε γραμμάρια (3,207 γραμμάρια ανά 1 δράμι).

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 46, έγγρ. 227 και φάκ. 47, έγγρ. 8· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 8 (αναλυτικότερα βλ. *Παράρτημα* 6.8)· Şevket Pamuk, *A Monetary History*, ό.π., σ. 191.

Το μέγεθος των οκάδων που συγκεντρώθηκαν θεωρώ ότι έχει υπερεκτιμηθεί: εδώ υπολογίστηκε ένα μέγεθος περί τις 318 οκάδες καθαρού αργύρου —διατυπώνονται

[1055]. *ΑΕΠ*, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 268· Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 75-77.

[1056]. Ο *συντελεστής καθαρότητας* βασίστηκε στην υπόθεση ότι οι *τιμές* ανά ποιότητα της *στήλης (α)* εξέφραζαν την καθαρότητα του αργύρου. Έτσι, ο παραπάνω συντελεστής υπολογίστηκε διαιρώντας τις επιμέρους *τιμές της στήλης (α)* με την *τιμή του καθαρού ασημιού* (27 παράδες το δράμι). Όπως σημείωνε η επιτροπή που φτιάχτηκε τότε για την κοπή εθνικού νομίσματος: «(…) ως γνωστόν εις όλλους άργυρος ικανός ευρίσκεται εις την Πελοπόννησον και εις όλλην την ελευθέραν Ελληνικήν επικράτειαν, και επωλήθη και πωλείται άχρι σήμερον από παράδες 18, 20, 24 και 26, το δράμι· αυτός αναλυόμενος και κατά την εις την ποιότητα του εις το Ισπανικόν Τάλληρον έχομεν πραγματικάς αποδείξεις ότι τιμάται προς παράδες 27 περίπου, εις την οποίαν τιμήν εμπορεί τις να συμφωνήσει και να αγωράσει από τους πωλούντας, ο δε χρυσός επωλήθη από γρόσια 8, 9 και 12 το δράμι εις διαφόρους ποιότητας», ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 47, έγγρ. 8. Η ίδια πηγή πληροφορεί ότι «άργυρον καθαρόν εμπορεί αγοράση όστις θέλει από την Τουρκικήν επικράτειαν προς παράδες 34 και 35 το δράμι». Λίγα χρόνια αργότερα, το 1829, η Εθνική Χρηματική Τράπεζα αγόραζε τον καθαρό και άδολο άργυρο προς 66 παράδες το δράμι *ΓΕΕ*, αρ. 26 (30.3.1829).

ισχυρισμοί περί 800 οκάδων, χωρίς να γίνεται λόγος για την καθαρότητά του—,[1057] αλλά κατά τη μαρτυρία του Εκτελεστικού η ποσότητα του αργύρου που είχε συγκεντρωθεί έως τις 4 Ιουλίου του 1822 έφτανε τις 400 οκάδες.[1058] Αυτός ο άργυρος, δεν νομισματοποιήθηκε, χρησιμοποιήθηκε όμως κατεξοχήν, εκούσια ή ακούσια, για τις ανάγκες του πολεμικού αγώνα, καθώς τέθηκε ως ενέχυρο για την κίνηση του στόλου.[1059] Κατά το 1821 – 1822 δεν ήταν μόνο οι παραπάνω οκάδες ασημιού που αντλήθηκαν ως άτυπο δάνειο από μονές, ωστόσο η στάση των μονών δεν ήταν μονοσήμαντη.[1060] Επιπρόσθετα, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τα νησιά του Αιγαίου, μεταξύ 1822 και 1826, σε όλους τους εράνους υπήρχε πρόβλεψη λήψης ποσών, χωρίς

[1057]. «Τι απέγινε όμως ο θησαυρός αυτός των 800 οκάδων ασημιού; Ειρωνικά παρατηρεί (…) ο Φραντζής: "…φαίνεται ότι άλλοι τον έκοψαν εις νομίσματα θεραπεύσαντες τας ανάγκας των εκ της ιεροσυλίας αυτής, αλλά το έθνος δεν ωφελήθη ουδέ εν λεπτόν"», βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 224· πρβλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας*, ό.π., σ. 26. Από λογιστικό βιβλίο της Πελοποννησιακής Γερουσίας, προκύπτει ότι τα πολύτιμα σκεύη που είχαν συγκεντρωθεί ως δάνεια, «υπογραφή και σφραγίδι» της Γερουσίας μέχρι το Μάιο του 1822, είχαν αποτιμηθεί ως μέταλλο στα 65.992 γρ., βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 319. Από άλλες πηγές (ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12) η αξία του αργύρου ήταν ελαφρώς υψηλότερη: εντοπίζονται δύο ποσά 67.492 + 18.600 = 86.093 γρ. συνολικά. Μέρος αυτής της αξίας ήταν το δείγμα που αναλύεται στο *Πίνακας* 6-7. Με βάση την κατανομή αυτού του δείγματος οι 86.093 γρ. αντιστοιχούσαν σε 460 οκάδες, από τις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι μόνο τα ⅔, ίσως και λιγότερο, πέρασαν στη διαχείριση της εθνικής Διοίκησης, τα υπόλοιπα είχαν μείνει στη διαχείριση της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Δεν αποκλείεται ένα μέρος του αργύρου να μην καταγράφηκε στα κατάστιχα, ωστόσο, από όσα είδαμε φαίνεται ότι ήταν περισσότερο πολύπλοκα τα πράγματα από όσο άφηνε να εννοηθεί ο Φραντζής.

[1058]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 292.

[1059]. Ο σκοπός ήταν να επιστραφεί πίσω στην Κυβέρνηση, μόλις εκείνη κάλυπτε τα έξοδα του στόλου με άλλο τρόπο, βλ. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 292. Από το δείγμα που εντοπίστηκε εδώ, βλ. *Πίνακας* 6-7, απορρέει ότι το μεγαλύτερο μέρος των ασημικών το απαλλοτρίωσαν πληρώματα σπετσιώτικων πλοίων αφού είχε φορτωθεί στα πλοία, έναντι μισθών που είχαν να λαμβάνουν· μικρό μέρος διασώθηκε και μεταφέρθηκε στις Σπέτσες (αυτά και τα προηγούμενα καταλογίστηκαν ως χρέος στο *κοινό των Σπετσών*)· κι ένα επίσης μικρό μέρος χάθηκε χωρίς να είναι σαφές ποιοι το απέσπασαν. Άλλες ποσότητες ασημικών που συλλέχτηκαν χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη ποικίλων εξόδων.

[1060]. Η Επανάσταση του 1821 ανάγει την «"ανάσταση του γένους", εν τέλει, [ως] κόμβο συνάντησης και συγκερασμού των νεωτερικών και φιλελεύθερων ιδεών με τον παραδοσιακό κόσμο. Μια συνάντηση η οποία οδήγησε σε αμοιβαίες ενσωματώσεις πολιτισμικών και πολιτικών αρχών και που δεν ευοδώθηκε παρά μέσω επάλληλων συγχύσεων και νοθεύσεων», όπως έχει σημειωθεί στο: Νίκος Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους», *ό.π.*, σ. 13. Οι διεργασίες σε αυτή τη σφαίρα θα είχε ενδιαφέρον να τις μελετήσει κανείς ως προς τις υλικές σχέσεις που αναδύονται. Οι μονές και οι εκκλησίες που ήταν στην επικράτεια του αγώνα αναπόφευκτα περιχαρακώθηκαν στο εθνικό πλαίσιο κι εκεί αναπτύσσονται νέου τύπου σχέσεις εξουσίας, υπό την πρωτοκαθεδρία της Διοίκησης. Από την άλλη, εκείνες οι μονές βρίσκονταν έξω από την άμεση επικράτεια της Επανάστασης φαίνεται ότι είχαν μια περισσότερο ποικιλόμορφη στάση. Κινήθηκαν ανάμεσα στην υποταγή ή την τήρηση αποστάσεων (άλλωστε οι Οθωμανοί εκλάμβαναν ό,τι συνέβαινε ως μια εξέγερση του χριστιανικού μιλλέτ) έως την παροχή κάποιων ενισχύσεων με τρόπο που δεν θα επίσειε τα οθωμανικά αντίποινα. Π.χ. είναι γνωστή η άρνηση ουσιαστικής υποστήριξης έως και εχθρικότητας στο εγχείρημα του Εμμανουήλ Παπά, το οποίο έφερνε την Επανάσταση μέσα στη Χαλκιδική, βλ. αναλυτική περιγραφή και τεκμήρια στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 597-609. Αλλά από την άλλη και η παροχή στους Υδραίους ασήμι (σχεδόν 300 οκάδες εντοπίστηκε εδώ) για τις ανάγκες του αγώνα, με την πρόβλεψη ότι με την αποκατάσταση της ελευθερίας αναμενόταν να επιστραφούν, βλ. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 195.

να αποκλείεται η απειλή άσκησης βίας, από μονές, εκκλησίες και αρχιερείς: από 500 γρ. το ελάχιστο έως 10.000 γρ. το μέγιστο ανά νησί με βάση ένα δείγμα.[1061]

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι το σκεπτικό. Σε προβούλευμα του Εκτελεστικού τον Ιανουάριο του 1824 φαίνεται ότι αντιμετώπιζαν τους κληρικούς ως πολίτες και τις προσόδους των μοναστηρίων ως εθνικές: «αι πρόσοδοι των μοναστηριών ανήκουσιν εις το έθνος» καταλήγοντας πως το Εκτελεστικό «εσκέφθη και απεφάσισε να ενεργήση καθ' όλην την επικράτειαν τον περί δανείου νόμον, άρ. 5 του Κωδικός [του 1822], εις τον ιερόν κλήρον, ως συμπεριλαμβανόμενοι ούτοι εις την τάξιν των πολιτών, και πρώτον από τας νησιακάς επαρχίας».[1062] Άλλωστε, ήδη κατά το σκεπτικό του νόμου για τα ιερά σκεύη του 1822, η αφαίρεση αυτών των σκευών είχε θεωρηθεί ότι «δεν αντιβαίνει ποσώς εις το προς την αγίαν Εκκλησίαν οφειλόμενον σέβας, της οποίας ο θεμελιωτής και νυμφίος ηγάπησε την απλότητα (…)».[1063] Άλλο ζήτημα επομένως είναι εκείνη η αναχρονιστική ερμηνεία περί συμβολής της Εκκλησίας στην Επανάσταση του 1821 και άλλο το πλαίσιο των παραπάνω αναγκαστικών εράνων κι ενίοτε δωρεών ως πολιτικές (κοσμικές) ενέργειες επενδυμένες με την προσήκουσα οπτική, οι οποίες αρθρώθηκαν στην τομή που επιφέρει το εθνικό κίνημα στη δικαιοδοσία επί των εκκλησιαστικών στις περιοχές της επαναστατημένης επικράτειας.[1064]

[1061]. Βλ. *Παράρτημα* 6.4. Το Σεπτέμβρη του 1822 συγκεντρώνουν από την Άνδρο, τη Σκύρο και τις Βόρειες Σποράδες τα πολύτιμά σκεύη ναών και μονών. Αυτό γίνεται με προσταγή του Μινιστερίου της Θρησκείας. Από τη Σκύρο μαζεύτηκαν 2.357 δράμια ασήμι, βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 147-148. Τον ίδιο χρόνο, έλαβαν 8.164,50 γρ. από 27 εκκλησίες και μονές της Σαντορίνης: 300 γρ. κατά μέσο όρο από κάθε μια, με ελάχιστο τα 20 γρ. και μέγιστο τα 1.811 γρ. (τα τρία υψηλότερα ποσά από τις εξής: Παναγία η Μαλτέζα στο Ημεροβίβλι, Μονή προφ. Ηλία και Παλιά Παναγιά Εμπορείου), ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 46, έγγρ. 22.

[1062].«Επειδή και αι πρόσοδοι των μοναστηριών ανήκουσιν εις το έθνος και το Εκτελεστικόν Σώμα, μη δυνάμενον να ενεργήση εις ταύτας χωρίς προεκδοθέντα νόμον, εσκέφθη και απεφάσισε να ενεργήση καθ' όλην την επικράτειαν τον περί δανείου νόμον, άρ. 5 του Κωδικός, εις τον ιερόν κλήρον, ως συμπεριλαμβανόμενοι ούτοι εις την τάξιν των πολιτών, και πρώτον από τας νησιακάς επαρχίας. Όθεν προβάλλει το ληφθέν δάνειον από τον κλήρον και τα μοναστήρια των ελευθέρων νησιακών επαρχιών γρόσια εβδομήντα χιλιάδες, ν. 70.000. Εν Κρανιδίω την 9 Ιανουαρίου 1824. Ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Γεώργιος Κουντουριώτης», *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 232.

[1063]. Στην κατάρτιση του νόμου συμμετείχε ο μινίστρος της Θρησκείας, επίσκοπος Ανδρούσης Ιωσήφ, *ΑΕΠ,* τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), σ. 268 και ως νόμος υπογράφεται από τους Αλ. Μαυροκορδάτο – Θ. Νέγρη εκ μέρους του Εκτελεστικού και το Σωτ. Χαραλάμπή εκ μέρους του Βουλευτικού βλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 75-77.

[1064]. Όπως έχει επισημανθεί, το 1821 «διασπούσε το πλήρωμα της [Εκκλησίας]», «μείωνε την επιρροή της (…). Η Εκκλησία οικειώνεται nolens volens το έθνος, όταν πια η δυναμική των γεγονότων το είχε θέσει στην ημερήσια διάταξη· τότε (…) τονίζει το πραγματικό γεγονός ότι, εφ' όσον ο κατακτητής ήταν όχι μόνον αλλοεθνής αλλά και αλλόθρησκος, η θρησκεία επιτελούσε εξ' αντικειμένου λειτουργία εθνικής συσπείρωσης, αποσιωπά ωστόσο το εξ ίσου πραγματικό γεγονός ότι η λειτουργεία αυτή

Στο μεταξύ, παράλληλα με τον έρανο η εθνική Διοίκηση είχε κινηθεί προκειμένου να καλύψει κάποιες από τις χρηματοδοτικές της ανάγκες μέσω ομολογιακού δανείου. Επρόκειτο για τον πρώτο νόμο της κυβέρνησης (18.1.1822), μία μέρα πριν από εκείνο του εράνου, για εσωτερικό ομολογιακό δάνειο 5.000.000 γρ. με τόκο 8%, το οποίο στις 4 Μάρτη του 1822 κηρύχθηκε αναγκαστικό.[1065] Μέχρι να τυπωθούν οι ομολογίες δόθηκε η άδεια να εκδίδονται χειρόγραφες και στην πορεία να αντικατασταθούν.[1066] Από τα τέλη Φλεβάρη, κατεξοχήν μέσα στο Μάρτη κι έως τις αρχές του Απρίλη είχαν κυκλοφορήσει εθνικές ομολογίες αξίας σχεδόν 500.000 γρ., προκειμένου να διατεθούν σε δυνητικούς δανειστές και για ποικίλες συναλλαγές.[1067]

Η κυβέρνηση δεν είχε δικό της νόμισμα, επιχείρησε ωστόσο έτσι, να έχει κάποια συναλλακτικά μέσα, τα οποία μάλιστα έλεγχε αποκλειστικά αυτή. Οι πηγές σε εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν μετρημένες: ο έρανος, τα λύτρα από τα χαρέμια του Χουρσίτ, οι πρόσοδοι που αναμενόταν να συλλεχθούν και οι διαπραγματεύσεις για την παράδοση του Ναυπλίου. Καθώς όμως οι τελευταίες αστόχησαν έπειτα από καθυστερήσεις και την άφιξη του Δράμαλη, άλλαξαν δραματικά οι όροι για την εθνική Διοίκηση, η οποία είχε μείνει πολιτικά ακέφαλη και απείχε από το να ελέγχει σημαντικούς στρατιωτικούς ηγέτες με υπολογίσιμα ερείσματα μέσα στην Πελοπόννησο.

Πριν γίνει γνωστό ότι κατέφθανε ο Δράμαλης, αν και υπήρχε μια σχετική φημολογία, ο Θ. Κολοκοτρώνης άφηνε την ατελέσφορη πολιορκία της Πάτρας και περνώντας από την έδρα της Γερουσίας στην Τριπολιτσά, κατόρθωσε να την

μπορούσε να θεωρηθεί ως συσπείρωση εθνική, μόνο και μόνον γιατί κάποιοι άλλοι εκ των υστέρων ανακάλυψαν και πρόβαλαν το έθνος», Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα 1991, σ. 29. Για τις σχέσεις εκκλησίας – κράτους (και) στην ελληνική περίπτωση βλ. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, «Εκκλησία και κοινωνία πολιτών: Η ισχύς της διπλής διαμεσολάβησης», *Ελληνικά παράδοξα : Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα 2013, σ. 182-189.

[1065]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 61-62, 66-67.

[1066]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Α΄ (9), Αθήνα 1976, σ. 45-48.

[1067]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9. Η συστηματική παρακολούθηση αυτού του ζητήματος από ερευνητική σκοπιά είναι αρκετά πολύπλοκη. Από την έκθεση της Λογιστικής Επιτροπής του 1827 υπάρχει ήδη μια εικόνα, στην οποία συμπεριλαμβάνονται πτυχές σχετικές με καταχρήσεις και αμφίβολες συναλλαγές, *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 493. Το σκεπτικό της έκθεσης και σχετικά στοιχεία έχουν αναπαραχθεί αρκετά στη βιβλιογραφία χωρίς ωστόσο να έχει ερευνηθεί πρωτότυπα και συνολικά αυτό το ζήτημα. Εδώ δεν θα επεκταθούμε. Οι χρονικές διαθεσιμότητες δεν επέτρεψαν τη συστηματική ενασχόληση μ' αυτό το πολύπλοκο ζήτημα —για το οποίο ακόμα και μια αδρομερής προσέγγιση με συστηματικά ποσοτικά στοιχεία θα απαιτούσε την παραμέληση αρκετών άλλων πτυχών της ήδη εκτεταμένης παρούσας μελέτης—, αν και, σε μερικά σημεία η αναφορά στις ομολογίες δεν παραλείπεται: στο πλαίσιο των συναλλακτικών μέσων που χρησιμοποιήθηκαν το 1821 και εντελώς αδρομερώς κατά την παρουσίαση των γενικών *Ισολογισμών* των κυβερνητικών περιόδων.

προσεταιριστεί πολιτικά. Με την άφιξη του Δράμαλη, η εθνική Διοίκηση που δεν είχε σοβαρή επιρροή στο ένοπλο δυναμικό και δεν είχε κατορθώσει να οργανώσει ένα αμυντικό σχέδιο, περιθωριοποιήθηκε: όντας επί πλοίου το Εκτελεστικό έγραφε προς τους Υδραίους πως «[ο] Υψηλάντης, ο Πετρόμπεης και ο Κολοκοτρώνης καταγίνονται να χαλάσουν την Διοίκησιν και να κηρύξουν εδικήν των»,[1068] καθώς, μαζί με τη Γερουσία και άλλους (Π. Κρεββατάς) είχαν αναλάβει την άμυνα και έτσι επί της ουσίας την πολιτική διεύθυνση των πραγμάτων.

Αναπόφευκτο αντικείμενο αυτής της συμμαχίας ήταν η αντιμετώπιση του Δράμαλη και αναπόφευκτα η κινητοποίηση για πόλεμο σημαίνει κινητοποίηση για πόρους. Έτσι στη γενική πρόσκληση που απηύθυναν για την υπεράσπιση της Πελοποννήσου έγραφαν στις 14 Ιουλίου 1822 για «"να συνδράμουν απαξάπαντες οι Πελοποννήσιοι (…) με όπλα, (…) με τους κόπους των, δια να οικονομούν τας ζωοτροφίας και τα αναγκαία των στρατοπέδων (…) όσοι ευκατάστατοι, αυτοί οφείλουν να λυτρώσουν την πατρίδα με την πλουσιοπάροχον συνεισφοράν των χρημάτων"».[1069] Συνέπεια του παραπάνω καλέσματος σ' ό,τι αφορά τα οικονομικά ήταν ο αναγκαστικός έρανος συνολικού ύψους 773.000 γρ. που προκήρυξαν έπειτα από λίγες μέρες από κοινού «"η Κεντρική Διοίκησις της Πελοποννήσου και ο γενναιότατος στρατηγός κύριος Θεόδωρος Κολοκοτρώνης"».

Διόρισαν έτσι μια επιτροπή παρέχοντάς της

> "όλην την πληρεξουσιότητα να βιάσουν τόσον τους καταγεγραμμένους εις τον παρόντα κατάλογον, διά να λάβουν τας προσδιωρισμένας ποσότητας, όσον και όσους άλλους γνωρίσουν ευκαταστάτους εκτός του καταλόγου εις πάσαν επαρχίαν διά να λάβουν όσα χρήματα κρίνουν εύλογον αναλόγως των καταστάσεων δίδοντες απόδειξιν ισχύουσαν αντί της ακολούθως δοθησομένης τακτικής ομολογίας παρά της διοικήσεως προς τους δανειστάς, προς τους οποίους η Γερουσία και ο στρατηγός υπόσχονται εκ μέρους του έθνους μετά την αποκατάστασίν του να πληρώσουν τα ληφθησόμενα δάνεια".[1070]

Υποστηρίζεται ότι το ποσό του καταλόγου 773.000 εισπράχθηκε ως είχε και μάλιστα συνυπολογίζονται μαζί του κι άλλα ποσά έτσι που γίνεται λόγος για μια

[1068]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 298.

[1069]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 284.

[1070]. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών*, ό.π., σ. 9-10.

είσπραξη που έφτασε το 1.066.000 γρόσια εκείνες τις μέρες.[1071] Πρόκειται για υπερβολή που μάλλον απηχεί τον ενθουσιασμό από την κινητοποίηση ενάντια στο Δράμαλη. Τέτοιο ποσό δεν υπάρχει σε σχετικό κατάστιχο της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Από έναν έλεγχο σ' αυτό το κατάστιχο προέκυψε ότι τα ποσά του παραπάνω αναγκαστικού εράνου έναντι ομολογιών είχαν καταχωρηθεί στο κονδύλι *δανειστές*. Το συνολικό ύψος του παραπάνω κονδυλίου έφτασε τα 478.989,13 γρ., με καταχωρήσεις κατεξοχήν μετά τη χρονολογία εκκίνησης του εράνου. Πηγή των παραπάνω καταχωρήσεων ήταν *ευκατάστατοι δανειστές* και άλλοι *πρόχειροι δανειστές*, δηλαδή ποσά από τον αναγκαστικό έρανο στην πρώτη περίπτωση και ποσά από άλλες τρεχούμενες πιστώσεις. Επιπρόσθετα, στις καταχωρήσεις για τους ευκατάστατους εντοπίζεται η επιτροπή που είχε αναλάβει να υλοποιήσει τον έρανο της Γερουσίας (Ανδρ. Καλαμογδάρτης, Ηλ. Καραπαύλος, Χριστόδ. Αχόλος) και αρκετοί από τους ευκατάστατους του καταλόγου που είχε καταρτίσει η Γερουσία τον Ιούλιο. Απ' αυτά απορρέει μια κάλυψη το εράνου σε μια τάξη μεγέθους κατά 50-60%.[1072]

Η σημασία φυσικά του παραπάνω εράνου δεν ήταν αμιγώς οικονομική. Επρόκειτο για σύνδεση της κινητοποίησης των στρατευμάτων με την κινητοποίηση για οικονομικούς πόρους και το αντίστροφο, δηλαδή συνδέθηκε με την «εξοικονόμηση» των στρατευμάτων για την αντιμετώπιση του Δράμαλη, αλλά δεν μπορεί να διαχωριστεί από το φορέα αυτών των πρωτοβουλιών: τη συμμαχία Πελοποννησιακής Γερουσίας με το στρατηγό Θ. Κολοκοτρώνη. Με την ευρεία έννοια ο έλεγχος στρατιωτικών, οικονομικών και πολιτικών πόρων, αν μη τι άλλο οροθετούσαν τις σχέσεις εξουσίας και εν γένει τις σχέσεις ανάμεσα στους κυριότερους πολιτικό-στρατιωτικούς δρώντες. Καθώς αυτό το διάστημα η εθνική Διοίκηση είχε περιθωριοποιηθεί θεσμικά, οι διεργασίες στη σφαίρα της εθνικής άμυνας πραγματοποιούνταν χωρίς επίσημη πολιτική διαμεσολάβηση, ευθέως μεταξύ Πελοποννησιακής Γερουσίας και Ύδρας, ενώ ο πρόεδρος του Εκτελεστικού Αλ.

[1071]. Τάκης Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τ. Δ΄, σ. 103· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 329· Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής*, ό.π., σ. 90· Γ. Ν. Κοφινάς, «Ιστορία των Δημόσιων Οικονομικών», *ό.π.*, σ. 353· Ιωάννης Σ. Τσαγγάρης, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν*, ό.π., σ. 19· Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 10.

[1072]. Για το κατάστιχο της Γερουσίας και την απόδοση του εράνου σε ορισμένες επαρχίες (Πραστός, Καλάβρυτα, Πάτρα, Γαστούνη, Καλαμάτα, Νησί, Μικρομάνη, Ιμπλάκικα) βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 40 και τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 119-121, 126-127, 142-146, 332, 343, 346, 361, 374.

Μαυροκορδάτος μετά την στρατιωτική ήττα στο Πέτα είχε υποχωρήσει στο Μεσολόγγι, το οποίο αναμενόταν να δεχτεί επίθεση.

Σ' αυτό το πλαίσιο ο έρανος για τη Γερουσία, που άρχισε στο δεύτερο δεκαήμερο του Ιουλίου και επεκτάθηκε τουλάχιστο έως τον Αύγουστο, ήταν μια επέκταση του ρόλου και της πρωτοκαθεδρίας της μέσα στην Πελοπόννησο ή ορθότερα μια στεγανοποίηση του ρόλου της, δεδομένης της περιθωριοποίησης της εθνικής Διοίκησης. Μάλιστα η αρχική κινητοποίηση με τον έρανο, υπάρχουν ενδείξεις ότι δεν περιορίστηκε στην Πελοπόννησο, αλλά επιχειρήθηκε να επεκταθεί σε νησιά του Αιγαίου.[1073] Βρέθηκε έτσι αντιμέτωπη με το στόλο, ο οποίος μεταξύ Μαΐου και Αυγούστου υλοποιούσε εκεί τον έρανο που είχε νομοθετηθεί το χειμώνα από την εθνική Διοίκηση. Έτσι, πέρα από τους ανταγωνισμούς μέσα στην Πελοπόννησο, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η πολιτική περιθωριοποίηση της εθνικής Διοίκησης, με την οποία ήταν ταυτισμένες οι δυνάμεις του στόλου. Αυτές οι δυνάμεις έβλεπαν επιπρόσθετα να αμφισβητείται το μονοπώλιο τους στον έλεγχο των πόρων του Αιγαίου. Φυσικά δεν αντιστράφηκαν οι όροι του εσωτερικού ανταγωνισμού, ωστόσο, ενώ το πρώτο μισό του 1822 τα πελοποννησιακά πράγματα είχαν ενσωματωθεί, έστω χαλαρά, σ' ένα ομοσπονδιακό σχήμα. Τον Ιούλιο του 1822, η Πελοποννησιακή Γερουσία άρθρωνε μια στρατηγική, σαφώς με επίκεντρο τα πελοποννησιακά, αλλά με διάθεση να καταστεί η ίδια φορέας έκφρασης της «εθνικής Διοίκησης», ενσωματώνοντας εκούσια ή ακούσια τους άλλους δρώντες.

Οι έρανοι του 1823-1826: από τις πολιτικές έριδες στην επιτακτική ανάγκη για έσοδα

Η διαπίστωση ότι χρειαζόταν να γίνει έρανος ώστε να συγκεντρωθούν άμεσα μετρητά συζητιέται από το Μάη του 1823 εντός της Διοίκησης.[1074] Τελικά, στις 2 Ιουνίου νομοθετήθηκε έρανος ενός εκατομμυρίου για όλη την επικράτεια, ωστόσο, στην πορεία (17.6.1823), υπήρξε αύξηση στο ποσό της Πελοποννήσου και το συνολικό ύψος του εράνου διαμορφώθηκε στο 1.125.000 γρόσια (*Πίνακας* 6-8). Ο στόχος ήταν να συγκεντρωθεί το ποσό μέσα σε δύο μήνες προκειμένου να εξασφαλιστούν ποσά που θα διευκόλυναν εκστρατείες, εν γένει την άμυνα και την κίνηση του στόλου.[1075]

[1073]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 592, 597.

[1074]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 76.

[1075]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 215-216.

ΧΑΡΤΗΣ 6-4

Γεωγραφική κατανομή εράνου εθνικής Διοίκησης, Ιούνιος 1823

Σημ: Αναφορικά με την απόδοση του εράνου στο Αιγαίο δεν εντοπίστηκαν ποσοτικά στοιχεία, ωστόσο μεταξύ Ιουλίου και Αυγούστου κινήθηκαν πλοία επί τούτου (για τον *έρανο* και τα *δέκατα*) μεταξύ άλλων σε Νάξο, Τήνο, Κέα, Θερμιά, Σέριφο, Μήλο, Κίμηλο, Σίφνο, βλ. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, Πειραιάς 1927, σ. 318, 454, 466.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. χ.ά. και έγγρ. 18· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 8, έγγρ. χ.α· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 165-166.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-8
Αναγκαστικός έρανος εθνικής Διοίκησης, Ιούνιος 1823

Πελοπόννησος	625.000	55,5%
Ανατ. – Δυτ. Χέρσος Ελλάδα & Εύβοια	202.500	18,0%
Νησιά Αιγαίου[(i)]	197.500	17,5%
Κρήτη	100.000	9,0%
Σύνολο γρόσια	*1.125.000*	

Σημ: [(i)]Στην κατανομή του καταλόγου ανά νησί, το συνολικό ποσό αυτής της κατηγορίας ήταν κατά 850 γρ. χαμηλότερο. Στην κατηγορία *νησιά Αιγαίου* έχουν συμπεριληφθεί η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. χ.ά. και 18· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 8, έγγρ. χ.α· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 165-166· *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 462-463.

Σύμφωνα με μια άποψη, «[δεν] κατέστη (…) δυνατόν ν' αποδώση σοβαρά πράγματα» αυτός ο έρανος, ο οποίος περιορίστηκε στην Κορινθία.[1076] Πράγματι, η απόδοσή του ήταν χαμηλή, η υλοποίησή του όμως δεν περιορίστηκε μόνο σε μία επαρχία. Στην Πελοπόννησο συγκεντρώθηκε ένα ποσό περί τις 122.393 γρόσια. Αντιστοιχούσε στο 20% περίπου του στόχου που είχε τεθεί γι' αυτήν την κατά κάποιο τρόπο περιφέρεια. Προήλθε κατεξοχήν από τις επαρχίες Κορίνθου, Κάτω Ναχαγιέ, Τριπολιτσάς, Καλαβρύτων και Βοστίτσας και δευτερευόντως από τις επαρχίες Ναυπλίου, Φαναρίου και Άγιου Πέτρου (*Χάρτης* 6-4).[1077]

Η προβληματική και περιορισμένη πραγματοποίηση του παραπάνω εράνου κατεξοχήν είχε να κάνει με τις διενέξεις και τους ανταγωνισμούς στο εσωτερικό της Διοίκησης, όπως άρχισαν από την κορυφή έως τις τοπικές προεκτάσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως συνηγόρησαν ποικίλες αντιθέσεις και περιστατικά. Ουσιαστικά, το χρονικό διάστημα από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβρη του 1823 ήταν μια περίοδος πόλωσης και τοπικών επεισοδίων.[1078] Μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση, με την ενσωμάτωση

[1076]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 534.

[1077]. Έχει υποστηριχθεί ότι για να αποκατασταθεί η τάξη στην Κορινθία —είχαν προηγηθεί ταραχές που φέρονται να είχαν σχέση με τον έλεγχο των προσόδων— ότι ο Θ. Κολοκοτρώνης βαίνοντας εκεί (και) για τον έρανο επέβαλε «γενικήν ποινήν, ή οποία έθιξεν όλόκληρον τήν έπαρχίαν. Υπεχρέωσε την Κορινθίαν να καταβάλη ως μερίδα της εις τον έρανον της Πελοποννήσου ογδόντα χιλιάδας γρόσια»· και ότι επρόκειτο για «βαρύτατη φορολογία δια την επαρχίαν αυτήν, αλλά και εκδήλωσις δυσμενείας ιδιαιτέρως δια την ισχυράν εκείνην οικογένειαν, της οποίας το επιφανέστερον μέλος, ο Πανούτσος Νοταράς, είχεν αναλάβει από της 19ης Ιουνίου την άσκησιν επιτροπικώς της αντιπροεδρίας της βουλής», *στο ίδιο*, σ. 534. Ωστόσο, το ποσό που εξαρχής είχε καταλογιστεί στην επαρχία Κορίνθου ήταν 70.000 γρ. και ήταν περίπου ίδιο με το ποσό άλλων επαρχιών με ανάλογο μέγεθος (στη Γαστούνη είχαν καταλογιστεί 70.000 γρ. και στο Μιστρά 80.000 γρ.). Συνεπώς, η παραπάνω έμφαση για τα μεγέθη δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται και μάλλον απορρέει μια διάθεση υπερτονισμού των πολιτικών διαιρέσεων.

[1078]. Ενίοτε αυτά τα επεισόδια (θανάσιμοι πυροβολισμοί στην Κόρινθο, τραυματισμός του Αναστ. Δεληγιάννη στην Καρύταινα από συγγενή των Πλαπουταίων) είχαν επίκεντρο τις προσόδους, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 284· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 534.

των πολιτικών ανταγωνισμών εντός της εθνικής Διοίκησης, διατηρήθηκε μια ισορροπία σ' ένα πλαίσιο αλληλοϋπονόμευσης (επρόκειτο άλλωστε για τα πρόθυρα της ανοιχτής εμφύλιας σύγκρουσης). Φαίνεται μάλιστα ότι αυτή η περιρρέουσα ατμόσφαιρα διαπερνούσε τα πράγματα από την κορυφή της Διοίκησης και τις ισχυρές ομάδες έως τους τελευταίους διοικητικούς και στρατιωτικούς λειτουργούς. Σ' ένα μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου, λοιπόν, είτε εκεί που συγκεντρώθηκαν χρήματα είτε στις άλλες περιοχές, εμφανίζονται παντού και ταυτόχρονα δυσκολίες.[1079]

Έπειτα, το 30% του εράνου είχε αποφασιστεί να διατεθεί για τις ανάγκες του στόλου: υπέρ του οποίου προορίζονταν, εκτός από τις προσόδους των νησιών, ο έρανος εξ αυτών και το προϊόν του εράνου από την Κρήτη και την Εύβοια.[1080] Δεν αποκλείεται οι περιορισμένες πιθανότητες να ληφθούν τελικά ποσά απ' αυτές τις περιοχές να άλλαξε εκ νέου την κατανομή: αυξήθηκε έτσι το συνολικό ποσό στην Πελοπόννησο από 500 σε 625 χιλιάδες γρόσια και απ' αυτά αποφασίστηκε 200 γρ. από τις επαρχίες της βορειοδυτικής Πελοποννήσου να καλύψουν τα έξοδα της ναυτικής μοίρας του πατραϊκού, για την εκστρατεία της Πάτρας και την υπεράσπιση του Μεσολογγίου.

Παρά την παραπάνω απόφαση, στα Καλάβρυτα εκφράστηκαν διάφορες προφάσεις από εύπορους για την αναβολή του εράνου, αλλά ο έπαρχος προχώρησε στην κατανομή του.[1081] Τελικά έφτασε Σεπτέμβρης προκειμένου να σταλεί ένα ποσό στα νησιά από τα Καλάβρυτα και τη Βοστίτσα, ύστερα από ενέργειες του Ζαΐμη και του Λόντου που ήταν επικεφαλής στη φθίνουσα πολιορκία της Πάτρας και είχαν σοβαρά κίνητρα να αναμένουν την παρουσία του στόλου. Αντίθετα, από τη Γαστούνη και τον Πύργο δεν είχαν ανταποκριθεί.[1082] Στην Πάτρα προσδοκούσε να τεθεί

[1079]. Στο Μιστρά υπήρξαν δυσχέρειες, σύμφωνα με αναφορά του αντιστράτηγου Νικ. Γιατράκου, κυρίως σε αρκετά χωριά στα νότια της επαρχίας που ήταν υπό τον έλεγχο Μανιατών, ενώ δεν απουσίαζαν άλλες διενέξεις, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 77-78. Σύμφωνα με καταγγελίες του Γιάννη Κολοκοτρώνη οι στρατιώτες του Γιατράκου ζητούσαν εράνους και αμοιβή για την υπηρεσία τους, όχι μόνο από τους ευκατάστατους, όπως είχε ορίσει η Διοίκηση, αλλά και από τους φτωχούς, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 353.

Ο έπαρχος του Ναυπλίου ζητούσε από τη Διοίκηση μείωση της συνεισφοράς με το αιτιολογικό ότι «η δυστυχία ταύτης επαρχίας είναι απαραδειγμάτιστος εις τοιούτον βαθμόν, ώστε δεν βλέπω ευκατάστατον ουδένα και ικανόν δια να αποφασίσω να την καθυποβάλω εις τον έρανον τούτον», ότι οι κάτοικοι είναι γεωργοί και τη γη τους την έχουν δύο χρόνια ακαλλιέργητη, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 328-329. Για την επαρχία Άργους έχει ήδη γίνει λόγος, βλ. παραπάνω υποσ. 1031.

[1080]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, σ. 215-216.

[1081]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 347-350.

[1082]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, Πειραιάς 1927, σ. 365.

επικεφαλής και ο αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού Θ. Κολοκοτρώνης,[1083] ο οποίος είχε αναλάβει την υπόθεση του εράνου σ' αρκετές επαρχίες. Για την Κόρινθο έγινε ήδη λόγος. Στην Τριπολιτσά επίσης ανταποκρίθηκαν, αλλά όχι όλοι οι οικισμοί το ίδιο πρόθυμα.[1084] Στις επαρχίες του Μεσσηνιακού κάμπου (Ιμπλάκικα, Νησί, Μικρομάνη, Καλαμάτα) έδειξαν απροθυμία να συμβάλουν, μόλο που είχε εμφανιστεί ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης.[1085]

Για την υλοποίηση του εράνου στη Στερεά Ελλάδα δεν εντοπίστηκαν κάποια στοιχεία. Στο Αιγαίο ο στόλος έστειλε πλοία προκειμένου να συλλέξουν τα *δέκατα* και τον *έρανο*.[1086] Είναι επιβεβαιωμένο ότι πέρασαν από αρκετά νησιά (Νάξο, Τήνο, Κέα, Θερμιά, Σέριφο, Μήλο, Κίμηλο, Σίφνο),[1087] ωστόσο δεν βρέθηκε κάποια πηγή με ποσοτικά δεδομένα. Κι εκεί όμως η συλλογή έβρισκε εμπόδια, ενίοτε από κοινότητες των καθολικών στο θρήσκευμα Ελλήνων, ενίοτε λόγω της παρουσίας του οθωμανικού στόλου ή για άλλους λόγους.

Εν μέσω εμφύλιων συγκρούσεων, έπειτα, δεν φαίνεται να επιχειρήθηκε άλλος έρανος, αν και φαίνεται να επιχειρήθηκε τον Ιανουάριο του 1824, μάλλον ατελέσφορη πρωτοβουλία, βασισμένη στο υπ. αρ. 5 νόμο περί αναγκαστικού δανείου του 1822,[1088] με σκοπό τη συγκέντρωση 300.000 γρ. από τα νησιά του Αιγαίου για τα έξοδα του στόλου. Κατά καιρούς μέσα στο 1824 και το 1825 συγκεντρώθηκαν κάποια ποσά με αυτοπροαίρετες συνεισφορές —όχι γενικό θεσμοθετημένο έρανο— προκειμένου να εξοικονομηθούν έκτακτα διάφορες υποθέσεις.[1089]

[1083]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 309.

[1084]. Για τις αντιδράσεις εννέα οικισμών έξω από την Τριπολιτσά να ανταποκριθούν στον έρανο με το αιτιολογικό ότι είχαν επιβαρυνθεί από καταχρήσεις στρατιωτών βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 57-58 και τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 127-128. Για την υλοποίηση εκεί του εράνου ο έπαρχος Ανδρ. Καλαμογδάρτης ζητούσε επιπλέον εκτελεστική δύναμη από το σώμα του Γιατράκου, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, σ. 302.

[1085]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 309· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 303.

[1086]. Εκτός από αυτού του τύπου τους εράνους ας συνυπολογιστούν και εκείνα τα ποσά που αφορούσαν την ίδια την ασφάλεια των ναυτικών νησιών, εδώ των Ψαρών, για τη διατήρηση ένοπλης φρουράς: 400 περίπου συνεισφορές ψαριανών 21.247 γρ. τον Απρίλη του 1823 και 230 συνεισφορές τον Οκτώβρη του ίδιου έτους 6.018,10 γρ., βλ. *ΑΨ*, τ. Α΄, πρ. - επιμ. Βασ. Σφυρόερας, Αθήνα 1974, σ. 575-581, 582-585.

[1087]. *ΑΚΥ*, τ. Θ΄, Πειραιάς 1927, σ. 318, 454, 466.

[1088]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 29· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 231-232.

[1089]. Ενδεικτικά: Στις 5 Ιουνίου 1824, 15 βουλευτές συγκέντρωσαν 12.663,50 γρ. «δια την υπόθεση του Ναυπλίου». Επρόκειτο για ποσό που συνάχθηκε έναντι των 25.000 γρ. που ζητούσε ο Θ. Κολοκοτρώνης ως μισθούς των στρατιωτών του όταν συμφώνησε να παραδώσει το Φρούριο του Ναυπλίου, *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 313-314. Στις 24 Μαρτίου 1825, 43 βουλευτές

Αναγκαστικός έρανος με τη μορφή εσωτερικού δανείου, ύψους 300.000 γρ. επιχειρήθηκε τον Ιούλιο του 1825. Με το σκεπτικό ότι η Πελοπόννησος και η Στερεά απειλούνταν από εχθρικά στρατεύματα, περιορίστηκε στους *ευκατάστατους* των νησιών του Αιγαίου, αναλόγως των προϊόντων και της καταστάσεως των κατοίκων εκάστης επαρχίας και αποσκοπούσε στη συγκέντρωση χρημάτων για την αγορά, κατασκευή και προετοιμασία πυρπολικών.[1090] Έως τα τέλη Αυγούστου δεν υπήρχαν ικανοποιητικά αποτελέσματα και το Βουλευτικό πρότεινε στο Εκτελεστικό να ειδοποιήσουν τα νησιά απειλώντας τα με αποστολή εκτελεστικής δύναμης μέσα στο Σεπτέμβριο προκειμένου να ληφθούν με τη βία.[1091] Ποσά απ' αυτόν τον έρανο δεν εντοπίστηκαν στα κατάστιχα, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ο στόλος δεν είχε εισπράξει τίποτα. Φαίνεται πάντως πως όταν άρχισε η συλλογή νέου αναγκαστικού εράνου το Φεβρουάριου του 1826, εκκρεμούσε ακόμη η είσπραξη ποσών από τον έρανο του προηγούμενου καλοκαιριού.[1092]

Σύντομα, ωστόσο, οι ανάγκες διευρύνθηκαν ενώ παράλληλα οι διαθέσιμες πηγές είχαν αρχίσει να περιορίζονται: στα τέλη του 1825 δεν υπήρχε άλλο υπόλοιπο στο δάνειο παρά κάποια απρόσμενα περισσεύματα που ήρθαν αρκετά αργότερα από τον Gordon και τον Κοντόσταυλο. Πέρα από την εκποίηση των εθνικών φθαρτών κτημάτων το φθινόπωρο τότε τέθηκε εκ νέου ζήτημα εράνου. Τελικά, στο πρώτο δεκαήμερο του Δεκέμβρη καταρτίστηκαν δύο κατάλογοι προκειμένου να συνεισφέρουν τα μέλη της εθνικής Διοίκησης και εν γένει όσοι ευκατάστατοι για να κινηθεί ο στόλος και να ενισχύει την άμυνα στο πολιορκούμενο Μεσολόγγι. Απ' αυτές τις πηγές φέρονται να συγκεντρώθηκαν 126.250 γρόσια και σύντομα επρόκειτο να συγκεντρωθούν μερικά ποσά ακόμα.[1093] Έτσι μέσα στο Γενάρη υπήρξε ένας ανεφοδιασμός του Μεσολογγίου και παρουσία του στόλου στην περιοχή.[1094]

συγκέντρωσαν 31.200 γρ. για το Νεόκαστρο, *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 188-189. Στο πλαίσιο της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης το 1827 αποφασίστηκε οι πληρεξούσιοι να συγκεντρώσουν άμεσα 24.500 γρ. προς ενίσχυση των στρατοπέδων της Αττικής, *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 361.

[1090]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 266· *Μονόφυλλα του Αγώνος ΙΙ*, ό.π., έγγρ. Η-29· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Ζ΄, σ. 104.

[1091]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 299.

[1092]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 409.

[1093]. Για τους ονομαστικούς καταλόγους με τις συνεισφορές βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 144, έγγρ. 23· *ΑΕΠ,* τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 378. Πρβλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 368.

[1094]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 408.

Η ανάγκη για χρήματα ήταν μεγάλη, για δεύτερη φορά μέσα στο χειμώνα, έπειτα από το προηγούμενο έτος και την αποβίβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο. Νωρίτερα είχε αποτύχει η προσπάθεια να πραγματοποιηθεί εσωτερικό δάνειο με εξαετή υποθήκη εθνικά κτήματα, ψηφισμένο στις 24 Δεκέμβρη του 1825.[1095] Το σκεπτικό ήταν να λαμβάνει ο δανειστής το εισόδημα του κτήματος εκτός από τη *δεκάτη*, γιατί όπως σημειώνεται αυτή η επιβάρυνση ήταν γενική. Αν έπειτα από 6 έτη το δημόσιο δεν επέστρεφε στο δανειστή την ποσότητα του δανείου με τόκο 8% κατ' έτος, τότε ήταν υποχρεωμένη να δώσει στο δανειστή «την εντελή κυριότητα επί του κτήματος, το οποίον είχε εις υποθήκην, με τακτικό έγγραφο ιδιοκτησίας».[1096] Υπήρξε συνεπώς μια προσπάθεια αποφυγής της άμεσης πώλησης εθνικής γης, αλλά η αποτυχία της τελικά άνοιξε το δρόμο προς αυτήν την κατεύθυνση, όπως είδαμε σε άλλο σημείο.

Παράλληλα οι Δυτικοελλαδίτες έθεταν επίμονα την ανάγκη νέας γενικής συνεισφοράς: «"μία συνεισφορά εκούσιος, ανάλογος με την κατάστασιν των προαιρουμένων" για τη σωτηρία του Μεσολογγίου».[1097] Στις 27 Ιανουαρίου του 1826, το Βουλευτικό ζητούσε από το Εθνικό Ταμείο «λεπτομερή λογαριασμόν του Γενικού Εράνου, πόθεν ελήφθη και που εξωδεύθη»,[1098] ενώ ταυτόχρονα πίεζε η αντιπροσωπεία των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας για νέο εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο σύμφωνο με την οικονομική δύναμη εκάστης επαρχίας (*Χάρτης* 6-5), με την πρόβλεψη όσοι λάβουν μέρος να καταγραφούν σε κατάλογο προκειμένου να εξασφαλίσουν *αποδεικτικά* δεκτά στην αγορά των εθνικών κτημάτων.[1099]

[1095]. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των Νόμων*, ό.π., σ. 180-181.

[1096]. *Στο ίδιο*, σ. 180.

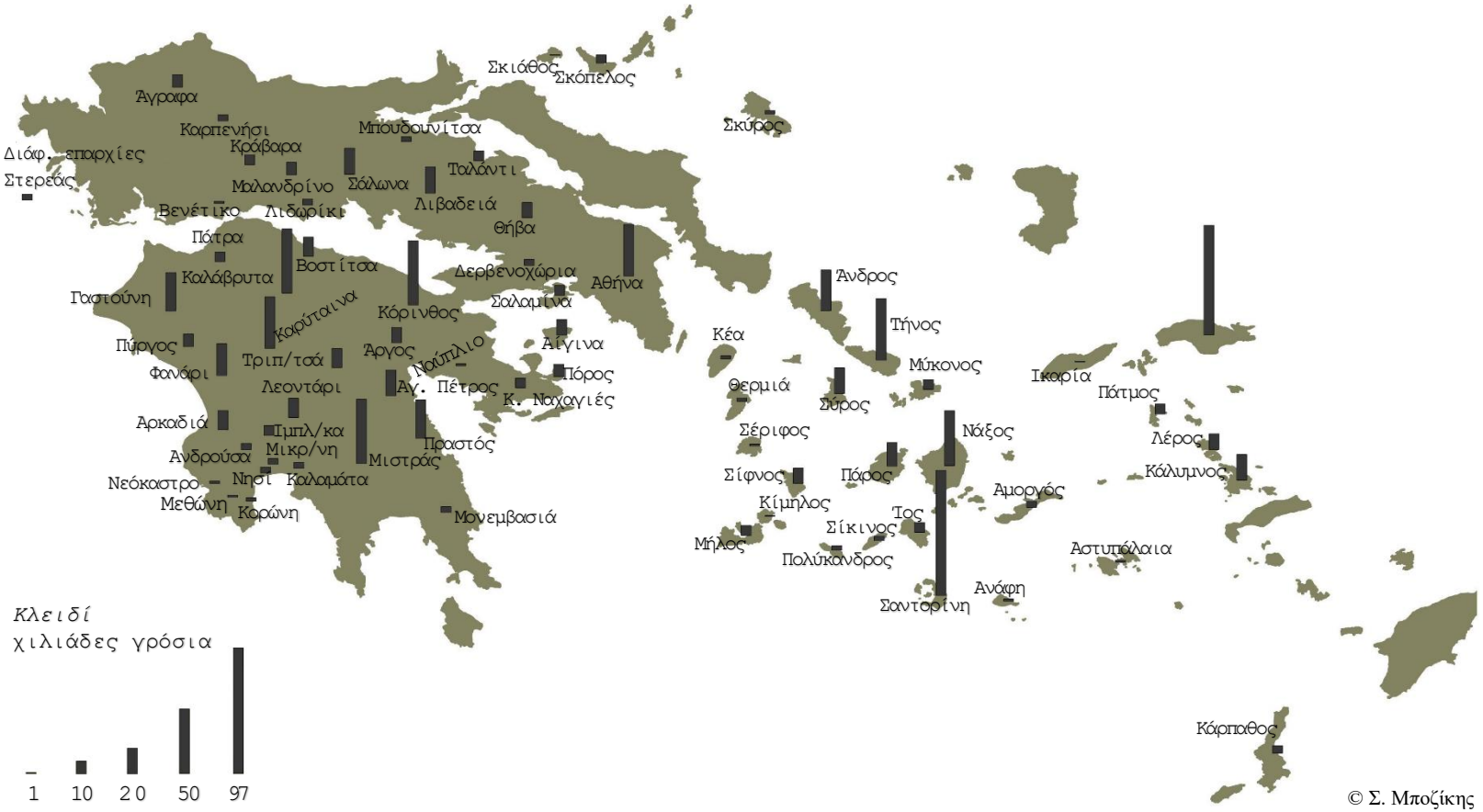
[1097]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 409. Βλ. *στο ίδιο* τις πιέσεις που ασκούσαν οι Δυτικοελλαδίτες στο Ναύπλιο εκείνο το διάστημα.

[1098]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 407.

[1099]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 160, έγγρ. 135-137· *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 421.

ΧΑΡΤΗΣ 6-5

Γεωγραφική κατανομή εράνου, Φεβρουάριος – Μάρτιος 1826

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 161, έγγρ. 45-46· στο ίδιο φάκ. 164, έγγρ. 6· στο ίδιο, φάκ. 160, έγγρ. 135-137· *ΑΚΥ*, τ. ΙΒ΄, Πειραιάς 1930, σ. 160-161· *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 442.

Τα πράγματα όμως δεν κινήθηκαν ευνοϊκά. Στις αρχές Μάρτη ούτε οι έρανοι ούτε οι εκποιήσεις κτημάτων είχαν αποδώσει στον επιθυμητό βαθμό.[1100] Οι προσδοκίες είχαν στραφεί στα ήδη επιβαρυμένα νησιά του Αιγαίου από τις τακτικές εξόδους του στόλου για χρηματολογία. Δύο επιτροπές επιχειρούσαν στο Αιγαίο: το αποφασισμένο από 12.2.1826 δάνειο 300.000 γρ., από τους εμπόρους της Ερμούπολης ήταν το αντικείμενο της μίας,[1101] «η κυβέρνησις και η δημόσιος οικονομία του Αιγαίου Πελάγους» της άλλης υπό τον τίτλο *Διευθυντική Επιτροπή του Αιγαίου*, για τη διοικητική ευταξία, κάποια μέτρα ενάντια στην πειρατεία και τη συλλογή του αναγκαστικού εράνου/δανείου (σε αντίστοιχη επιτροπή είχε ανατεθεί το ίδιο διάστημα η *δημόσιος οικονομία* της Ανατολικής Ελλάδος).[1102]

Τότε εξοικονομήθηκαν κάποια ποσά,[1103] σύμφωνα με ορισμένους γύρω στις 400.000 γρ., ωστόσο σ' αυτά πρέπει να είχαν συμπεριληφθεί έσοδα από την εκποίηση εθνικών κτημάτων που ήταν σε εξέλιξη εκείνο το διάστημα. Από τους εράνους εδώ εξακριβώθηκε ότι στη Γ΄ κυβερνητική περίοδο τα έσοδα είχαν φτάσει τις 232.747,13 γρόσια, αλλά ένα μέρος τους εκκρεμούσε να εισπραχθεί.[1104] Μετά την πτώση του Μεσολογγίου, επί Διοικητικής Επιτροπής, έμμεσα συνάγεται ότι εισπράχθηκαν 60.036,33 γρόσια.[1105]

Συνολικά από αναγκαστικούς και μη εράνους έχει καταγραφεί ότι μαζεύτηκαν 844.426,15 γρ.[1106] στο διάστημα 1822-1826, στα οποία συμπεριλαμβάνονται 86.092,70 αναγκαστική εισφορά ασημικών και πολύτιμων σκευών από διάφορες εκκλησίες και μονές το 1822 (*Διάγραμμα* 6-13). Τα περισσότερα, το 65% εισπράχθηκε την Α΄ κυβερνητική περίοδο. Η μειωμένη συμβολή των εράνων έπειτα σ' ένα βαθμό θεωρώ ότι οφείλεται στο γεγονός ότι η συλλογή των εράνων στο Αιγαίο από το στόλο

[1100]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 249.

[1101]. Μέλη επιτροπής: Μιχαήλ Μαρκοπολίτης, Κων/νος Μεταξάς κ.ά., *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 417, 420, 450· πρβλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 597.

[1102]. *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 467.

[1103]. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 412.

[1104]. Μέχρι τον Απρίλιο μόνο για τις 121.550,80 γρ. από τις 232.747,13 γρ. είχε δοθεί ακριβής λογαριασμός στο Εθνικό Ταμείο, ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52.

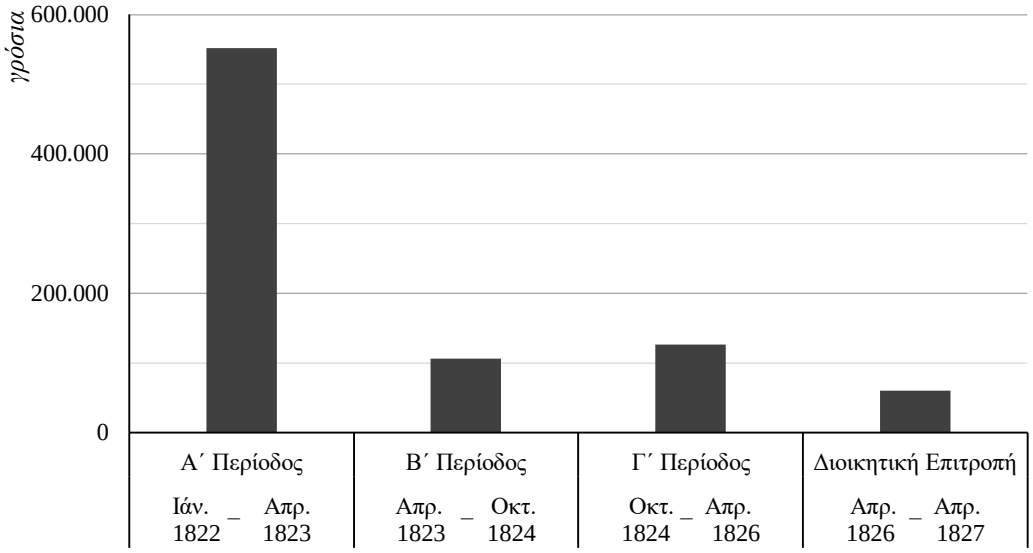
[1105]. Έχει καταγραφεί ότι τα έσοδα από εράνους επί Διοικητικής Επιτροπής ήταν 186.286,33 (ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12) χωρίς να καταγράφονται έσοδα από εράνους στη Γ΄ κυβερνητική περίοδο που είχε προηγηθεί. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το παραπάνω ποσό αφορούσε και τις δύο αυτές περιόδους και ότι μόνο τα 60.036,33 από τα 186.286,33 αφορούσαν την περίοδο της Διοικητικής Επιτροπής.

[1106]. Πρβλ. *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 511.

υλοποιούνταν μαζί με τη συλλογή των προσόδων και φαίνεται ότι η καταγραφή ενός μέρους των εισπράξεων από εράνους στις πηγές έχει συγχωνευτεί με τις προσόδους, έτσι το ύψους τους εδώ εμφανίζεται ελαττωμένο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-13

Έσοδα από εράνους, αναγκαστικούς και μη, 1822-1826

Σημ: Επειδή η συλλογή των εράνων στο Αιγαίο από το στόλο υλοποιούνταν μαζί με τη συλλογή των προσόδων, θεωρώ ότι η καταγραφή ενός μέρους των εισπράξεων από εράνους στις πηγές έχει καταγραφεί συγχωνευμένο με τις προσόδους, έτσι το ύψους τους εδώ εμφανίζεται ελαττωμένο.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12 και 52.

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, στη συμβολή των εράνων από οικονομική άποψη θα πρέπει να συνυπολογιστεί ότι επρόκειτο κατεξοχήν για μετρητά, δηλαδή για μια μορφή άμεσης ρευστότητας σε μια οικονομία που δεν ήταν καθολικά εκχρηματισμένη. Έπειτα, δεδομένης της χαμηλής ελαστικότητας στην επιλογή διαφορετικών χρηματοδοτικών πηγών, οποιαδήποτε πηγή εσόδων ήταν δυνατή για τους επαναστατημένους, ήταν ευπρόσδεκτη. Πόσο μάλλον όταν για ένα διάστημα έως τη λήψη των δανείων το 1824-1825 είχε ασκηθεί σχετικά μεγάλη πίεση στις εσωτερικές πηγές χρηματοδότησης,[1107] με αποτέλεσμα, όταν άρχισαν να τελειώνουν τα δάνεια, σε μια συγκυρία που απαιτούσε περισσότερη χρηματοδότηση από τα μέσα του 1825 έως το 1827, οι εσωτερικές πηγές είχαν πιεστεί άλλη μια φορά —παρά τη συρρίκνωση του εδάφους που έλεγχε η ελληνική πλευρά— και μετά βίας κάλυπταν τις ανάγκες. Τότε

[1107]. Για ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με την επίδραση των διαφορετικών χρηματοδοτικών επιλογών σε συνθήκες πολέμου βλ. Edwin R. A. Seligman, "Loans versus Taxes in War Finance", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 75 (1918) 52-82.

είναι ωστόσο, ιδίως μετά την πτώση του Μεσολογγίου που αναδείχτηκε κρίσιμος ο ρόλος των *φιλελληνικών κομιτάτων*.

Συνεισφορές Φιλελλήνων και ξένες κρατικές ενισχύσεις, 1825-1831

Από τις αρχές της Επανάστασης είναι διάσπαρτα καταγεγραμμένη η οικονομική της ενίσχυση από Έλληνες που διαβιούσαν στην Ευρώπη και αλλού και από φιλελληνικές επιτροπές. Η δυσκολία παρακολούθησης αυτών των ενισχύσεων δεν έχει να κάνει μόνο με τη διασπορά του υλικού,[1108] αλλά και με το σαφή προσδιορισμό των μεγεθών των —σε είδος και σε χρήμα— ενισχύσεων. Εδώ θα περιοριστούμε αμιγώς σε εκείνο το μέρος των ενισχύσεων που είναι καταγεγραμμένες στο επίσημο δημοσιονομικό κύκλωμα, επικεντρώνοντας κατεξοχήν σε δύο πτυχές: στη διάρκειά τους σε σχέση με την πορεία της Επανάστασης και στο ενδιαφέρον που είχε για τους εγχώριους δρώντες η πρόσβαση σ' αυτά τα έσοδα, με την πρόθεση επιπρόσθετα σ' αυτή τη δεύτερη πτυχή να φανεί η εσωτερική επίδραση που είχαν αυτές οι ενισχύσεις στη θεσμική ανασυγκρότηση.

Οι καταγεγραμμένες στα βιβλία της εθνικής Διοίκησης *αυτοπροαίρετες συνεισφορές* από το εξωτερικό που εντοπίστηκαν εδώ αφορούσαν αποκλειστικά χρηματική βοήθεια (*Διάγραμμα* 6-14).[1109] Το μεγαλύτερο μέρος της έφτασε στα τέλη του 1824 (αρχές Γ΄ Κυβερνητικής Περιόδου) και αφορούσε ποσά που είχαν συγκεντρωθεί στην Αμερική και ένα ποσό που στάλθηκε από συνεισφορά του Γεράσιμου Δυπάλδου (Διπάλτου) από το Ταϊγανρόκ.[1110]

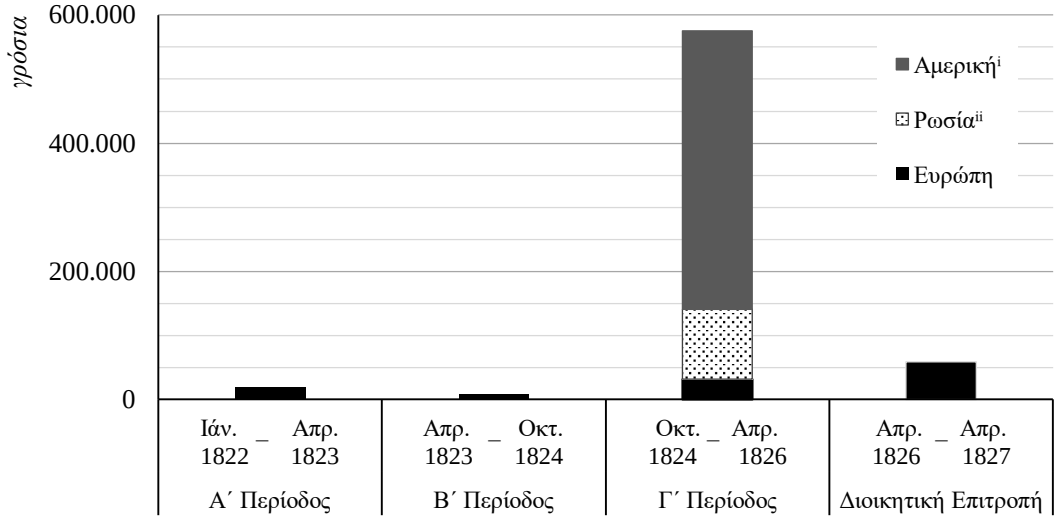
[1108]. Ορισμένα στοιχεία για τα αρχικά βοηθήματα συνοψίζονται στο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 319-323. Για ορισμένες πρωτοβουλίες οικονομικής ενίσχυσης της Επανάστασης κατά το 1823 – 1824 βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 285-286 478-480, 493 και τ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 308, 534, 790-811. Φυσικά, απ' αυτές τις πρωτοβουλίες δεν έλλειπε η ελληνική παρουσία. Ενδεικτικά: για τη συγκέντρωση συνεισφορών από Έλληνες και γερμανικές φιλελληνικές εταιρείες το 1822 βλ. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Α΄ (9), Αθήνα 1976, σ. 184-186. Για την αποστολή πολεμοφοδίων και άλλης βοήθειας με πρωτοβουλία του Ιγνάτιου από την Πίζα και του Στέφ. Παλαιολόγου από το Άμστερνταμ τον Ιούλιο του 1822, βλ. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *Το πρώτον Δάνειον*, ό.π., σ. 288-289. Για ανάλογες ενέργειες το Σεπτ. του 1823 από ομογενείς στην Αίγυπτο, *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, σ. 92-93. Αναφορές για υλική βοήθεια από πόλεις της Ιταλίας (Ανκόνα, Βενετία, Λιβόρνο, Τεργέστη κ.ά.) από την αρχή της Επανάστασης, βλ. *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 305.

[1109]. Συγκεντρωτικά όλο το ποσό (663.981 γρ.) δημ/ται στο: *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 511.

[1110]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 32· *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 393.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-14

Καταγεγραμμένες εισπράξεις μετρητών από το "εξωτερικό" από Έλληνες και Φιλέλληνες, 1822-1827

Σημ: Στη Γ΄ περίοδο συμπεριλαμβάνονται συνεισφορές που ήρθαν με την πέμπτη δόση του 1ου δανείου μέσω Λονδίνου: [(i)]795 £ από τη Νέα Φιλαδέλφεια και 7.900 £ από τη Νέα Υόρκη· [(ii)]Συνεισφορά του Γεράσιμου Δυπάλδου από το Ταϊγανρόκ.

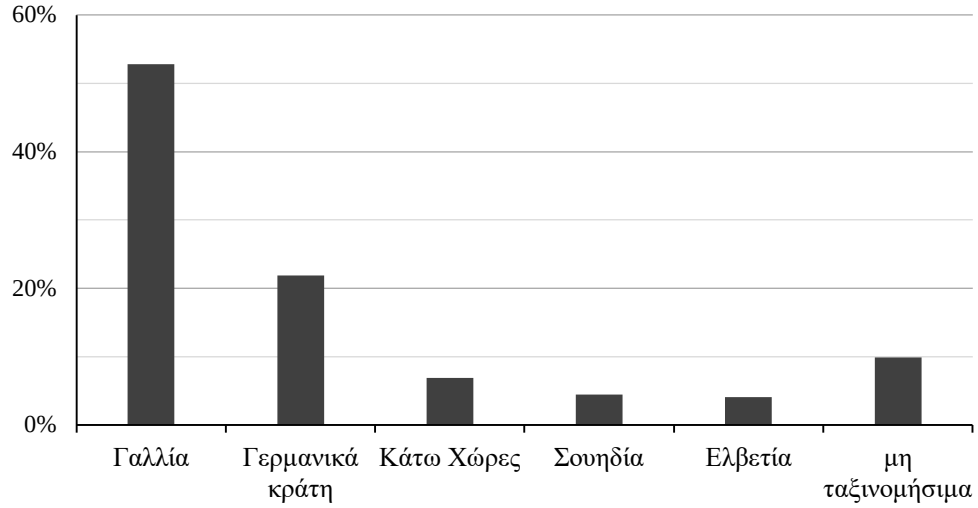
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12.

Νομίζω ότι το 1825 πρέπει να ήταν το σημείο καμπής σχετικά με την οικονομική βοήθεια, κυρίως με την εκδήλωση έντονου γαλλικού ενδιαφέροντος για την Ελληνική Επανάσταση. Η απεμπλοκή της Γαλλίας από την Ισπανία, στην οποία είχε εισβάλει για να αποκαταστήσει τη μοναρχία, η ενίσχυση των φιλελεύθερων στο εσωτερικό της και το προβάδισμα της Αγγλίας και της Ρωσίας στο ελληνικό ζήτημα, η έκβαση του οποίου είχε σημασία για την επιρροή τους στην ανατολική Μεσόγειο, δημιούργησαν ένα ευνοϊκό κλίμα υπέρ της συγκέντρωσης ανεφοδιασμού για τον ελληνικό αγώνα.[1111] Μέρος αυτής της διαδικασίας ήταν το συστηματικό ενδιαφέρον της γαλλικής Φιλελληνικής Επιτροπής που δημιουργήθηκε το 1825, το οποίο κατά κάποιο τρόπο ενοποίησε υπό τη στέγη του τα ηπειρωτικά φιλελληνικά κομιτάτα (*Διάγραμμα* 6-15).

[1111]. Serge Berstein – Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης 1815-1919*, τ. Β΄, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1997, σ. 28· Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1985.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-15

Προέλευση συνεισφορών γαλλικής Φιλελληνικής Επιτροπής, 1825-1827

Σημ: Επεξεργασμένα στοιχεία, υπολογισμός κατά προσέγγιση.
Πηγή: Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Δ΄, Αθήνα 1841, σ. 61-62.

Η γαλλική Φιλελληνική Επιτροπή στην *αγγελία της υπέρ των Ελλήνων χρηματικής συνδρομής*, το Μάρτη του 1825, είχε γράψει ότι

> λυπείται, διότι η προθυμία της και ο ζήλος των όσα εκ των μελών αυτής έμελλε να εκτελέσουν εις την εκπεραίωσιν του δανείου τούτου, δεν επετέλεσαν κατά το παρόν άλλο τι, παρά να διαδηλώσουν (…) δια να τελεσφορήση ο υπέρ των ιερών δικαιων της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας αγών των αδελφών μας ανατολικών χριστιανών. Αλλ' (…) εμπορούμεν και κατ' άλλον τρόπον να προσφέρωμεν (…) δραστήρια βοηθήματα, αμιλλώμενοι με τους γείτονάς μας περί του ιερού της Ελλάδος επιχειρήματος· και αντί του δανείου, το οποίον ευγενή αισθήματα μάλλον, ή επιλογισμοί ιδιοτελείας συνεπόσωσαν ό,τι τάχιστα, η Εταιρεία, ήτις εγνωστοποίησεν ήδη τον σκοπόν της και τον κατάλογον των συνιστώντων την Κεντρικήν της Επιτροπήν (Comite) μελών, λαμβάνει την τιμήν να προβάλη προς άπαντας τους ομόφρονας των φιλελλήνων αυθόρμητόν τινα χρηματικήν συνδρομήν (…).[1112]

Κατά κάποιο τρόπο έτσι, υιοθετούσε μια στάση απαλλαγμένη από τα βάρη που σήμαινε το δάνειο από την Αγγλία, επιχειρώντας να ανασυγκροτήσει τη βάση της

[1112]. Από την εφημ. *Ελληνικά Χρονικά,* δημοσιεύεται στο: *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τ. Β, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1971, σ. 259-261.

επαφής με τα ελληνικά πράγματα. Η γαλλική παρουσία στο στρατό του Ιμπραήμ και η άρνηση των Ελλήνων να δεχτούν βασιλιά κατά τις προτροπές Γάλλων από τη μία, η λήψη δανείου από την Αγγλία και η αίτηση αγγλικής προστασίας μέσα στο καλοκαίρι του 1825 από την άλλη, φανέρωναν μια περιφερειακή αναφορά στη Γαλλία. Σύντομα ωστόσο τα πράγματα θα άλλαζαν. Τα πλοία που αναμενόταν από την Αγγλία καθυστερούσαν, η ελληνική πλευρά δεν ήταν ικανοποιημένη με τη χρήση του δανείου στο εξωτερικό και εκείνοι που στο εσωτερικό της εξέφραζαν μια αναφορά προς την Αγγλία, κυβερνώντας από τα τέλη του 1823 έως τις αρχές του 1826, χωρίς οικονομικά αποθέματα και υπό το βάρος της ήττας στο Μεσολόγγι περνούσαν στην αντιπολίτευση.

Τότε κλιμακώθηκε η γαλλική συμβολή στην «εξοικονόμηση» του ελληνικού αγώνα, που συνεχίστηκε με τη γαλλική στρατιωτική Αποστολή και τις γενναίες χρηματαποστολές στην κυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια. Αυτά καθιστούσαν στο εσωτερικό ελκυστική τη διεθνή αναφορά στη Γαλλία. Θα μπορούσαμε επομένως να οροθετήσουμε το γαλλικό ενδιαφέρον στο χρονικό διάστημα 1825-1830, όπως αποτυπώνεται στον ανεφοδιασμό των επαναστατημένων, αρχικά μέσα από πρωτοβουλίες που συμμετείχε η γαλλική Φιλελληνική Επιτροπή,[1113] και έπειτα με τις κρατικές χρηματαποστολές έως την Ιουλιανή Επανάσταση (*Διάγραμμα* 6-16).

Δεν θα επεκταθώ στη σημασία των ξένων κρατικών ενισχύσεων και προκαταβολών έναντι ενός νέου δανείου επί Καποδίστρια και στο πλαίσιο των σχέσεων με τις τρεις εγγυήτριες δυνάμεις.[1114] Εν γένει ωστόσο, η πορεία τους ήταν παρόμοια μ' εκείνη των εθνικών προσόδων, με τη σοβαρή διάφορα ανάμεσα στ' άλλα ότι οι παραπάνω ενισχύσεις καθώς ήταν σε μετρητά και απευθείας στα χέρια της κυβέρνησης, εξασφάλισαν άμεση ρευστότητα,[1115] και παρείχαν σ' αυτήν ένα σοβαρό

[1113]. Για κάποια ακόμα ποσά από την επιτροπή της Γενεύης μετά το 1827, βλ. *ΓΕΕ*, αρ. 76 (20.9.1830). Μετά το 1828 ορισμένα ποσά χορήγησε και ο Eynard, αλλά σ' αυτή την περίπτωση απαιτείται η διάκριση ανάμεσα σε εκείνα δάνεισε στην Κυβέρνηση και σε εκείνα που ήταν δωρεά: αναφέρω ενδεικτικά τη δωρεά 100.000 γαλ. φράγκα από κέρδος ύψους 204.860, το οποίο είχε προκύψει από ομολογίες των ελληνικών δανείων του Λονδίνου που είχε στην κατοχή του, βλ. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 69, έγγρ. 24. Ο Eynard είχε λάβει ομολογίες αξίας 115.000 £ με εντολή της Κυβέρνησης στο οίκο Ricardo ως εγγύηση για τα χρήματα που της είχε δανείσει βλ. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 233, έγγρ. 1.

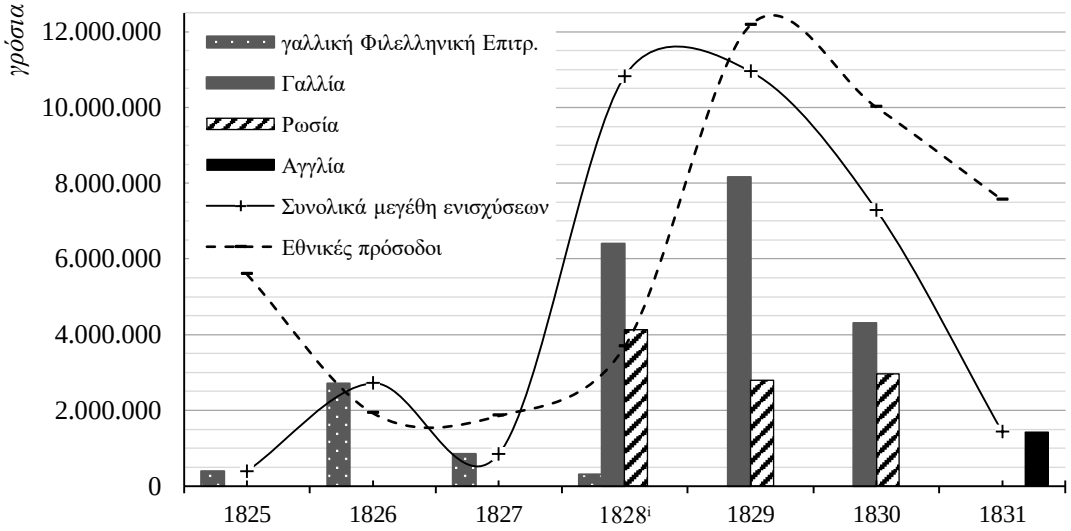
[1114]. Εν γένει γι' αυτό το ζήτημα βλ. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 64-65, 119-120, 183-184, 208 και το πρόσφατο του ίδιου, «Ένα ποθούμενο δάνειο που ήλθε μετά θάνατον. Ο Καποδίστριας και το τρίτο δάνειο του 1821», *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, επιμ. Κατερίνα Δέδε – Δημήτρης Δημητρόπουλος – Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα 2017, σ. 77-98. Πρβλ. τα παλαιότερα: Λέων Δ. Μακκάς, *Η εν τοις δημοσίοις οικονομικοίς*, ό.π., σ. 33-38· *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 322· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Η΄, σ. 299-300· Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 357.

[1115]. Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημόσιες πρόσοδοι», *Οικονομική ιστορία του ελληνικού*, ό.π., σ. 103.

μέσο διακυβέρνησης, ιδίως σ' ό,τι αφορούσε την σε μικρότερη ή μεγαλύτερο βαθμό ενσωμάτωση του ένοπλου δυναμικού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6-16

Συμβολή γαλλικής Φιλελληνικής Επιτροπής και ξένες κρατικές ενισχύσεις - προκαταβολές, 1825 – 1831

Σημ: [(i)]Το ποσό της Φιλελληνικής Επιτρ. Παρισιού τοποθετημένο στο 1828 κατά προσέγγιση: υπόλοιπό του 1827 που στάλθηκε «εις τον Κυβερνήτην (…) μετά την έλευσίν του», όπως σημειώνεται στην πηγή. Μετατροπή γαλλικων φράγκων μεταξύ 1825 και 1830 σε ισοτιμίες από 2,40 έως 2,85 γρ. ανά γαλ. φράγκο· 3,60 χάρτινα ρούβλια = 1 ασημένιο ρούβλι και 1 χάρτινο ρούβλι = 2,75 γρόσια.

Πηγές: ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 69, έγγρ. 24· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304· Αμβροσίου Φραντζή, *ό.π.*, σ. 70· Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 64-65, 119-120, 183-184, 208.

Ας επιστρέψουμε σ' εκείνη την περίοδο του 1826-1827 που οι εγχώριες πηγές χρηματοδότησης είχαν περιοριστεί και είχαν συσσωρεύσει τα βάρη των προηγούμενων ετών κι απ' αυτή την άποψη οι εισροές από τις φιλελληνικές επιτροπές είχαν σπουδαία σημασία. Η χρονική κλιμάκωση των συνεισφορών, όπως είναι γνωστό, συνέβη την επαύριο της ηρωικής πτώσης του Μεσολογγίου παρά τις προσπάθειες για το αντίθετο.[1116] Τότε, ο Φιλελληνισμός (ευρωπαϊκός και αμερικανικός) γέμιζε πολεμοφόδια και «"τροφάς τας κενάς μας αποθήκας, ικανάς και εις εφοδιασμόν των

[1116]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Ζ΄, σ. 500.

φρουρίων, και εις εξοικονόμησιν των στρατοπέδων"», όπως έγραφε η Διοικητική Επιτροπή.[1117]

Όπως έχει σημειωθεί, στην περίπτωση της βοήθειας από την Αμερική που ήταν επικεντρωμένη στους άμαχους, η διανομή υλοποιούνταν από τους επικεφαλής των αποστολών, ενώ στην περίπτωση των ευρωπαϊκών η διανομή του υλικού στα στρατόπεδα και σ' άλλους φορείς είχε πίσω την *μεικτή επιτροπή*.[1118] Σ' αυτή τη διαδικασία κρίσιμος ήταν ο ρόλος του του Eynard, ο οποίος συντόνιζε από την Ευρώπη την αποστολή του ανεφοδιασμού, όντας και ο ίδιος μέλος του γαλλικού Φιλελληνικού Κομιτάτου,[1119] τον απασχολούσε σε συνεργασία με τον Ι. Καποδίστρια πώς θα αποφεύγονταν οι έριδες για τον έλεγχο της βοήθειας και το πώς θα μπορούσε να διατηρήσει το κομιτάτο έναν κεντρικό ρόλο.

Σ' αυτές τις συνθήκες ετέθη ξανά το ζήτημα ελέγχου των πόρων συνυφασμένο με το ζήτημα του ελέγχου της εξουσίας ή καλύτερα των πολιτικών συσχετισμών. Ενδεικτικά, όπως διαβάζουμε σε επιστολή του Θ. Κολοκοτρώνη προς το Δ. Ρώμα τον Αύγουστο του 1826, σχετικά με τη βοήθεια των φιλελληνικών κομιτάτων και το διαμεσολαβητικό ρόλο που είχε σ' αυτή τη διαδικασία η *επιτροπή Ζακύνθου*:[1120]

> "τό νέον φορτίον τροφών, οπού εις παραλαβήν μου διευθύνετε (…) θέλει το λάβωμεν με την μεγαλυτέραν ευχαρίστησιν και ευγνωμοσύνην (…). Βεβαιωθήτε δε, Κύριοι, ότι τα όσα διευθύνονται εις παραλαβήν μου είναι ανώτερα πάσης καταχρήσεως (…). Αι ανάγκαι του στρατοπέδου μας είναι από ζωοτροφίας όσας περισσοτέρας ημπορέσετε να μας πέμψετε, πέμποντες τας όμως ως επί το πλείστον εις ημάς, δια να μην πίπτουν εις την ακόρεστον κατάχρησιν των εν Ναυπλίω. Εγώ δε και τα Πελοποννησιακά στρατόπεδα θέλει εξοικονομώ με όλην την ενδεχομένην φειδωλίαν και εις το στρατόπεδον της Αττικής θέλει στέλλω προς τον στρατηγόν Καραϊσκάκην, μετά του οποίου είμεθα σφικτά ηνωμένοι (…). Ως τόσον, ένεκα των ανωτέρω αιτιών και δια να βιάσωμεν να συγκροτηθή η Συνέλευσις, να επανόρθωση την υπόληψιν της Διοικήσεως

[1117]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, ό.π., τ. Ε΄, σ. 358-359· πρβλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 20.

[1118]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 797.

[1119]. Από την εφημ. *Ελληνικά Χρονικά*, δημοσιεύεται στο: *Ο Τύπος στον Αγώνα*, ό.π., σ. 260.

[1120]. Εν γένει για την επιτροπή Ζακύνθου βλ. Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις*, Δ.Δ. ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

> (…), καί επιθυμώ να μου κοινοποιήσετε την γνώμην σας, ως πολυπειρότεροι, τι φρονείτε περί σχηματισμού Διοικήσεως"»[1121]

Όπως σημειώνει ο Δ. Κόκκινος σχολιάζοντας το παραπάνω απόσπασμα, ο Κολοκοτρώνης αποσκοπούσε σε κυβερνητική μεταβολή. Απαντώντας του ο Ρώμας «του συνιστούσε να παύση να πολιτεύεται (…) περιοριζόμενος εις τα στρατιωτικά του έργα (…)».[1122] Το ζήτημα επομένως δεν ήταν μόνο η σύγκρουση με τα εχθρικά στρατεύματα αλλά και οι εσωτερικοί συσχετισμοί.

Τον Ιούλιο του 1826 η Διοικητική Επιτροπή προσπαθούσε προκειμένου η βοήθεια να φτάνει σ' αυτήν και να τη διανέμει η ίδια, με το επιχείρημα της νόμιμης αρμοδιότητας ως κυβέρνηση, αποφεύγοντας έτσι τη μεσολάβηση του Fabvier[1123] και οποιουδήποτε πέρα από τον έλεγχό της. Επρόκειτο για ένα παίγνιο ανοιχτό από τις αρχές του 1826 που έρχονται απεσταλμένοι των φιλελληνικών επιτροπών για να συνδράμουν στη διαχείριση της βοήθειας.[1124] Το ζήτημα είχε απασχολήσει τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση.[1125] Υπήρξαν πρωτοβουλίες για μια «φροντιστική επιτροπή» του στόλου μ' έδρα την Ύδρα. Τελικά, τον Αύγουστο η Διοικητική Επιτροπή ζήτησε από τον Eynard να παρίσταται στην Ελλάδα εκπρόσωπος των φιλελληνικών επιτροπών για να εφορεύει μαζί με άλλους τη διαχείριση των προμηθειών που έστελναν αυτές οι επιτροπές υπέρ του στόλου. Ο Eynard έστειλε τον Ελβετό γιατρό Louis-Andre Gosse γι' αυτό το σκοπό, τον οποίο όφειλε να φέρει σε πέρας σε συνεργασία με το Μανόλη Τομπάζη και τον Ανδρέα Μιαούλη και φυσικά με τον Κόχραν που είχε το γενικό πρόσταγμα του στόλου.[1126]

Το επιστέγασμα ήταν η ενίσχυση της τάσης οι προμήθειες να τελούν υπό τη διαμεσολάβηση ενός μόνο φορέα, υπό τις διαταγές της κυβέρνησης, αλλά με μια σχετική αυτοτέλεια ως προς τη δυνατότητα διαχείρισης ενός μέρους των προμηθειών,

---

[1121]. Δημοσιεύεται στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 567-568.

[1122]. *Στο ίδιο*, σ. 568.

[1123]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 495-496.

[1124]. *Στο ίδιο*, σ. 500· Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, «Έκθεσις του κ. Πετρίνη απεσταλμένου του εν Παρισίοις Φιλελληνικού Κομιτάτου προς τον Πρόεδρον αυτού αειμνήστου Εϋνάρ», *Αρμονία* 2/9 (1901) 401-408.

[1125]. *ΓΕΕ*, αρ. 57 (1.5.1826).

[1126]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 506· πρβλ. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι Φιλέλληνες*, ό.π., σ. 138-139. Ο Gosse έφτασε στην Ελλάδα το Δεκέμβριο του 1826 όπως σημειώνεται στο: Ιάκωβος Τομπάζης, *Ο φιλέλλην ελβετός*, ό.π., σ. 20.

αν δεν υπήρχε συμφωνία εντός των κυβερνητικών οργάνων.[1127] Αυτός ο φορέας μάλιστα ανασυγκροτήθηκε στους πρώτους μήνες του 1827, μεταφέρθηκε από την Ύδρα στον Πόρο, συνδυάστηκε με τη δημιουργία κεντρικών αποθηκών και ναυστάθμου και στο έργο του συνέδραμαν, εκτός από το Gosse και το Wilhelm Koerring που είχαν έρθει μαζί, ο Μανόλης Τομπάζης, ο συνταγματάρχης Heideck ο οποίος ήταν έμπειρος σε διοικητικά θέματα του στρατού, ο Γάλλος γιατρός Baily και ο Μιλανέζος Lodovico Porro.[1128] Δημιουργήθηκε έτσι από τότε μια τροχιά προς ένα ενιαίο, σταθερά εγκατεστημένο και κεντρικά ελεγχόμενο γενικό φροντιστήριο.

[1127]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 507-508. Πρβλ. τα σχόλια στο: Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, ό.π.

[1128]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 506· Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι Φιλέλληνες*, ό.π., σ. 155-157.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ: ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΟΙ ΠΟΡΟΙ

Η γνώμη μου απ' αρχής ήτον, ότι χωρίς δάνεια δεν ημπορεί να υπάγη το πράγμα εμπρός· όθεν επρόλαβον το ζήτημα της σεβαστής Διοικήσεως και εζήτησα αν ευρίσκωνται δάνεια, και οι φίλοι μου μοι απεκρίθησαν, ότι ευρίσκομεν όσα θέλομεν, όταν (...) πληρώνη τακτικώς εν καιρώ του τόκους.[1129]

Τα δάνεια του 1824-1825 ήταν μια περιπετειώδης ιστορία για το νεαρό ελληνικό κράτος. Από το 19ο αι. μέχρι τις μέρες μας, το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για τα δάνεια φέρει μια έντονη σύνδεση με τη δημόσια σφαίρα[1130] και περιστρέφεται σταθερά στον

[1129]. Ιγνάτιος Ουγκροβλαχίας, 28.6.1822, *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 283-284.

[1130]. Τα πρώτα δημοσιεύματα για το ζήτημα των δανείων του 1824-1825, ήταν πολεμικές γραμμένες από τους πρωταγωνιστές (Λουριώτης, Ορλάνδος, Σπανιολάκης, Κοντόσταυλος) οι οποίοι επιχείρησαν να εκθέσουν το ιστορικό της διαχείρισης των δανείων στα πλαίσια του δικαστικού ελέγχου της υπόθεσης: βλ. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου και Ανδρέου Λουριώτου περί των εν Λονδίνω διαπραγματευθέντων δύο ελληνικών δανείων*, Αθήνα 1839· Γ. Σπανιολάκης, *Παρατηρήσεις επί της απολογίας Ι. Ορλάνδου και Ανδρ. Λουριώτου*, Αθήνα 1840· *Ο Ορλάνδος απολογούμενος ενώπιον του κοινού*, Αθήνα 1841· Α. Κοντόσταυλου, *Τα περί των εν Αμερική ναυπηγηθεισών φρεγατών και του εν Αιγίνη νομισματοκοπείου*, Αθήνα 1855. Από την αρχή επομένως το ζήτημα των δανείων ήταν έντονα ενταγμένο στο δημόσιο χώρο με όρους αντιπαράθεσης κι αυτό καθόρισε σε σημαντικό βαθμό το μεταγενέστερο συγγραφικό ενδιαφέρον για τα λεγόμενα *δάνεια της ανεξαρτησίας*.

Έπειτα, αυτά τα δάνεια, ως μη εξυπηρετούμενα, εξακολούθησαν να απασχολούν τη δημόσια σφαίρα. Έτσι, το συγγραφικό ενδιαφέρον γι' αυτά τροφοδοτήθηκε επιπρόσθετα σε συγκυρίες κατά τις οποίες απασχόλησε το ζήτημα του δημόσιου χρέους, όπως η πτώχευση του 1893 και ο επακόλουθος *Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος*. Για ενδεικτικές δημοσιεύσεις εκείνης της εποχής βλ.: Ι. Α. Σούτσου, *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1863, σ. 168· *The Greek loans of 1824 & 1825 : How they were handled, and what the world thought of it,* London 1878· Αριστείδης Κ. Οικονόμου, «Εθνικά δάνεια του 1824 και 1825», *Οικονομική επιθεώρησις: πολιτική οικονομία – δημοσιονομία – καταστατική* 16 (1874) 169-181, 30 (1875) 264-272, 79 (1879) 316-336· Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 52-72.

Έτσι, κατά τον 20ο αι. των μεγάλων αντιθέσεων που συνεχίζονται μέχρι τις μέρες μας, το ζήτημα των δανείων αντιμετωπίστηκε ως γεγονός ιστορικής δικαίωσης τρεχουσών προγραμματικών αντιλήψεων, συχνά μέσω της επιφανειακής και επιλεκτικής ενσωμάτωσης πτυχών της ιστορίας των δανείων και κυρίως ανορθολογικά, σε συγκυρίες αβεβαιότητας, ως μια βολική επιστροφή στο παρελθόν, όπως έχει ειπωθεί μέσα την «άρνηση των δρώντων να υποβάλουν τις επιθυμίες και αξίες τους σε επανειλημμένη και ουσιαστική αντιπαράθεση με τις ιστορικές συνθήκες που κάθε φορά αλλάζουν»,

ίδιο θεματικό άξονα: το ζήτημα της διαχείρισης των δανείων σε σχέση με τις πολιτικές φατρίες, τον Εμφύλιο του 1824 και το ρόλο του διεθνούς παράγοντα. Αυτό που αλλάζει είναι τα διαφορετικά αξιολογικά συμφραζόμενα. Έτσι π.χ. τα δάνεια κάποτε γίνονται αντιληπτά ως απαρχή ξενικών επεμβάσεων και εξάρτησης, άλλοτε ως μορφή πρώιμης αναγνώρισης, άλλοτε ως τροφοδότης φατριασμών, πελατειακών σχέσεων και θεσμικών στρεβλώσεων.[1131] Εν ολίγοις, το συγγραφικό ενδιαφέρον για τα δάνεια εκπορεύτηκε κυρίως από τις περιστάσεις που ευνοούσαν τη διδακτική υπενθύμιση της περιπέτειας των δανείων του 1824-1825 —ενίοτε σε συνδυασμό με επιπόλαιες συγκρίσεις του εκάστοτε παρόντος με το *Εικοσιένα*— και λιγότερο ως προϊόν έρευνας.[1132]

Εδώ καταρχάς μας απασχολούν οι δυναμικές που οδήγησαν στη σύναψη δανείων, όχι μόνο από οικονομική άποψη. Άλλωστε θα ήταν απλουστευτικό να απομονώσουμε την οικονομία —πόσο μάλλον τα δημόσια οικονομικά— από την πολιτική εξουσία, τις προγραμματικές αντιλήψεις για τη συγκρότηση τακτικού στρατού και εθνικού στόλου, τις πρωτοβουλίες διεθνοποίησης, τις διενέξεις σχετικά με την πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους που κινητοποιούσαν σε τελική ανάλυση μέσα δύναμης. Σε κάθε περίπτωση τα δάνεια εδώ δεν προσεγγίζονται στενά, με όρους κόστους – οφέλους, αλλά με κριτήριο τη συμβολή τους στον μετασχηματισμό των σχέσεων εξουσίας.

Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Το ανορθολογικό στοιχείο στην ελληνική θεωρητική σκέψη», *Τετράδια: πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής* 50-51 (2005) 67-82 κυρίως στις σ. 72-74.

[1131]. Για μια πρόσφατη εκδοχή αυτών των τάσεων βλ. Πάνος Καζάκος – Παναγιώτης Λιαργκόβας – Σπύρος Ρεπούσης, *Το δημόσιο χρέος της Ελλάδας*, Αθήνα 2016, σ. 17-38. Στο προκείμενο, η παλιά βιβλιογραφία για τα δάνεια του 1824-1825, εγγράφεται στην εμπειρία της πρόσφατης περιπέτειας του ελληνικού κράτους το «2010», βάσει εξωτερικών απλουστευτικών ομοιοτήτων. Ενώ παλαιότερα τέτοιου τύπου συγκρίσεις έφεραν τη σφραγίδα των θεωριών της εξάρτησης, το παραπάνω κείμενο αντλεί την οπτική του από τις αντιλήψεις περί ατελούς εκσυγχρονισμού και διαχρονικών θεσμικών στρεβλώσεων.

Για επίσης πρόσφατα κείμενα που αναπαράγουν παλαιότερες συζητήσεις: βλ. Εύη Δ. Σκληράκη, *Τα δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας 1824-1940*, Αθήνα 2015· Αναστάσιος Ηλιαδάκης, *Ο εξωτερικός δανεισμός στη γένεση και εξέλιξη του νέου ελληνικού κράτους 1824-2009*, Αθήνα 2011· Σωτηρούλα Βασιλείου, «Τα δάνεια της Ελληνικής Επανάστασης», *1821: Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, τ. Δ΄, Αθήνα 2010.

[1132]. Μια ανανέωση των ερωτημάτων στο ζήτημα των δανείων του 1824-1825 βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος*, ό.π. Αφενός σ' ό,τι αφορά τα ελληνικά εταιρικά σχήματα που εκείνο τον καιρό δραστηριοποιήθηκαν στη χρηματοπιστωτική αγορά του Λονδίνου, αφετέρου ως προς την αποδέσμευση του ζητήματος από ιδεολογικές προκείμενες.

Από τα παλαιότερα κείμενα, το πλουσιότερο σε εμπειρικό υλικό και πηγές —παρά τις σποραδικές ερμηνευτικές μονομέρειες— είναι του Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.* Είναι αισθητή ωστόσο η απουσία μιας μονογραφίας αμιγώς για το 2ο δάνειο.

7.1 Δυναμικές υπέρ της σύναψης εξωτερικού δανείου

> *"ο πόλεμος είναι την σήμερον δαπανηρότερος (...)". (...) "τα κατορθώματα ταύτα (...) είναι ανάλογα προς την δαπάνην την πολεμικήν".*[1133]

Ήταν τόσο κοινή η πρακτική του δανεισμού, όπως είχε εδραιωθεί κατά τους τελευταίους τρεις αιώνες πριν από την Ελληνική Επανάσταση,[1134] που η «εξοικονόμηση» μέσω δανείου ήταν στις σκέψεις της ηγεσίας των Φιλικών και η σύναψη δημόσιου δανείου τέθηκε αμέσως με το που σχηματίστηκαν πολιτικές αρχές το *Εικοσιένα*. Όπως έχει σημειωθεί, η ιδέα σύναψης δανείου στο εξωτερικό «εγεννήθη αμέσως με την πρώτην συστηματοποίησιν της ελληνικής εξουσίας».[1135] Και πράγματι, στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, το εξωτερικό δάνειο ήταν μια λύση που ενισχύθηκε ταχύτατα, με βάση αντιθέσεις και διεργασίες που παράχθηκαν στο πλαίσιο αυτό, όπως θα δούμε.

Η ιδέα της σύναψης δανείου για τις ανάγκες της Επανάστασης δεν ήταν νέα. Καλλιεργούνταν ήδη στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, καθώς απασχολούσε το ζήτημα της εξασφάλισης μιας ποσότητας χρημάτων ικανής να υποστηρίξει το επαναστατικό εγχείρημα στα πρώτα του βήματα. «Εγώ δεν έχω ελπίδας παρά εις τα δάνεια, οπού πάσχω να εύρω»,[1136] έγραφε ο Αλ. Υψηλάντης σχολιάζοντας το μέγεθος της οικονομικής ανταπόκρισης των Ελλήνων εμπόρων σε επικράτειες που δρούσε η Φιλική Εταιρεία.

Τα ποσά που συσσωρεύονταν έως τότε δεν ήταν αρκετά προκειμένου να σχηματιστεί ένα απόθεμα ικανό να χρηματοδοτήσει την εκκίνηση της Επανάστασης. Η πρόθεση του Υψηλάντη «να μεταβή εις Γαλλίαν, χρησιμοποιών συστατικήν επιστολήν του Καποδίστρια προς τον υπουργόν των Εξωτερικών Ρισελιέ (…)», με την προσδοκία να συνάψει δάνειο με «(…) Γάλλους τραπεζίτας (…) δια τας ανάγκας του

[1133]. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Η Επανάσταση του 1821 : Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994, σ. 127, 147.

[1134]. Shepard B. Clough – Richard T. Rapp, *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία. Η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, τ. Α΄, μτφρ. Φ. Διαμαντόπουλος κ.ά., χ.τ. 1979, σ. 250-253.

[1135]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 529.

[1136]. Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Τα οικονομικά της Φιλικής», *ό.π.*, ειδικότερα σ. 21.

Έθνους»,[1137] πέρα από την οικονομική της σημασία, δείχνει ότι ευθύς εξαρχής η σύναψη δανείου είχε πεδίο αναφοράς το διεθνές σύστημα κρατών. Η πρόθεση σύναψης δανείου από αγορές χρήματος εγγεγραμμένες σ' ένα διεθνές σύστημα κρατών, θα ήταν κάτι περισσότερο από οικονομικό γεγονός, εφόσον επρόκειτο για οιονεί δημόσιο δάνειο και μόνο έτσι θα είχε κάποια πιθανότητα.

Στα τέλη του 1821, ο Ιγνάτιος Ουγκροβλαχίας από την Πίζα επεσήμαινε μ' έμφαση πως «δάνεια δεν ευρίσκονται, αν δεν συστηθή Διοίκησις».[1138] Μ' άλλα λόγια, η λήψη δανείου για τη χρηματοδότηση του αγώνα θα ήταν εφικτή μόνο από μια οργανωμένη πολιτική εξουσία: από ένα φορέα έκφρασης και οργάνωσης του σκοπού της εθνικής ανεξαρτησίας σ' εκείνες τις συνθήκες, συντονισμού του εγχειρήματος κι ενιαίας-επίσημης διεθνούς εκπροσώπησής του.[1139] Βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν φυσικά η Α΄ Εθνοσυνέλευση κι εκεί τέθηκαν κάποιες πρώτες βάσεις, ώστε η λήψη δανείου να αποτελεί μέρος των αναγνωρισμένων αρμοδιοτήτων της εθνικής Διοίκησης.[1140]

Από τα τέλη του 1821, ένα νήμα συνέδεε τις ενέργειες θεμελίωσης μιας στοιχειωδώς συντεταγμένης θεσμικής κατάστασης στο εσωτερικό, τη σταθεροποίηση – υπεράσπιση μιας πρώτης επικράτειας και την προσπάθεια να διεθνοποιηθεί περαιτέρω το ελληνικό πρόβλημα, με την ελπίδα να υπάρξει θετική αντίδραση που θα άνοιγε το δρόμο προκειμένου να αναγνωριστεί, αν όχι η ανεξαρτησία που ήταν ο βαθύτερος πόθος, έστω η νομιμότητα των ελληνικών αξιώσεων.[1141] Το δάνειο ήταν

[1137]. *Στο ίδιο*, ειδικότερα σ. 20-21. Η προοπτική «να δανεισθή το Έθνος και εσωτερικώς και εξωτερικώς», όπως σημείωνε τον Αύγουστο του 1822 ο Ι. Καποδίστριας, ήταν μια από τις διαθέσιμες χρηματοδοτικές, *ΑΙΚ*, τ. Στ΄, Κέρκυρα 1984, έγγρ. 162, σ. 238.

[1138]. Παρατίθεται στο: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον*, τ. Δ΄, σ. 522.

[1139]. Για να αντιμετωπιστούν οι Έλληνες ως μια οιονεί πολιτική μονάδα στο διεθνές στερέωμα, ως νομίμως μαχόμενος λαός, έπρεπε να φτιάξουν μια συντεταγμένη θεσμική κατάσταση στο εσωτερικό. Έτσι, θα μπορούσε να μεγιστοποιηθεί η γεωπολιτική σημασία της Επανάστασης, ώστε να ενταχθεί το ελληνικό πρόβλημα ως δυναμικός παράγοντας στους ψυχρούς υπολογισμούς του διεθνούς ανταγωνισμού. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι σκόπευαν να παραστήσουν μια μορφή κεντρικής κυβέρνησης κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα μόνο για να συνάψουν δάνειο ή όπως έχει σημειωθεί αλλού κάπως υπεραπλουστευτικά: για να πείσουν κάποιες από τις Μεγάλες Δυνάμεις ότι το εγχείρημα μπορεί να είναι βιώσιμο (βλ. σχετικά Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων*, ό.π., σ. 393· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές*, ό.π., σ. 4). Σαφώς, υπήρχε η προσδοκία αναγνώρισης, ωστόσο, η συγκρότηση Διοίκησης, έστω προσωρινής, απαντούσε σε ευρύτερες ανάγκες.

[1140]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 30.

[1141]. Η Ελληνική Επανάσταση, αμφισβητώντας τον αυτοκρατορικό σύστημα κυριαρχίας στο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης, προσέλκυσε για ποικίλους λόγους τη στήριξη φιλελεύθερων, ρομαντικών και ριζοσπαστικών κύκλων του εξωτερικού που προϋπήρχαν ως αλληλέγγυοι άλλων κινημάτων στον πλανήτη. Η αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων, από την άλλη, ήταν πιο σύνθετη

ταυτόχρονα μέσο και σκοπός για να προχωρήσει αυτή η στρατηγική. Επρόκειτο για μια κυκλική πρωτοβουλία με ποικίλα σημεία αφετηρίας. Τα χρήματα θα επέτρεπαν να στεριώσει η άμυνα και επιθετικές ενέργειες, επιτρέποντας ταυτόχρονα στη Διοίκηση να εδραιωθεί, δηλαδή τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να τεθεί το ελληνικό ζήτημα σε τροχιά αναγνώρισης. Από την άλλη, χωρίς Διοίκηση και μια πρώτη επικράτεια υπό τον έλεγχό της, ήταν αδύνατο να συναφθεί δάνειο, οπότε μια σύναψη δανείου σ' αυτήν τη περίπτωση γινόταν αντιληπτή ως βήμα προς την αναγνώριση και βήμα περαιτέρω εδραίωσης της εξουσίας της.

Όπως η Ελληνική Επανάσταση άρχισε να καθίσταται υπολογίσιμη μεταβλητή στο διεθνές σύστημα (έστω δια της καταδίκης της) και πεδίο αναφοράς για πολιτικά φιλελεύθερους κύκλους συχνά σε σημαίνουσες χώρες αυτού του συστήματος, τα θεσμοθετημένα όργανα των Επαναστατημένων —κι εντός αυτών οι υπό διαμόρφωση ανταγωνιστικές πολιτικές συμμαχίες— οργάνωσαν ή ενίσχυσαν πρωτοβουλίες αναζήτησης δανείου κι επαφής με σημαίνοντα πρόσωπα στο εξωτερικό ή ξένους αξιωματούχους. Προσδοκούσαν να πετύχουν ένα διπλό στόχο: χρηματοδότηση και επισημοποίηση του ελληνικού προβλήματος στο διεθνές σύστημα. Από τα τέλη του 1821 έως το 1823, έχουν καταγραφεί ποικίλες ελληνικές πρωτοβουλίες, σε ορισμένες περιπτώσεις από τους ίδιους απεσταλμένους —στη Γερμανία, την Ιταλία, τη Γαλλία, την Ολλανδία, την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Αγγλία κ.α.—, οι οποίες συνδύαζαν την ενίσχυση των διεθνών επαφών με τη διερεύνηση διαθεσιμοτήτων ως προς τη λήψη δανείου.[1142] Ωστόσο, όπως γνωρίζουμε από την εξέλιξη των πραγμάτων μόνο μία απ' αυτές προχώρησε ουσιωδώς.

Η σύναψη δανείου στο εξωτερικό ως εναλλακτική για τη χρηματοδότηση του αγώνα ήταν μια μάλλον διάχυτη αντίληψη.[1143] Από τα τέλη του 1821 ο νεοσύστατος τότε Άρειος Πάγος στην ανατολική Στερεά, είχε ανοίξει το δρόμο ή καλύτερα την

υπόθεση. Από μια πλευρά, η Ελληνική Επανάσταση ως ανατρεπτικό γεγονός δεν ήταν δημοφιλής στις ευρωπαϊκές συντηρητικές δυνάμεις. Από την άλλη, είναι γνωστό ότι, οι διεθνείς συμμαχίες ανάμεσα σε κράτη —ή οιονεί κράτη στην περίπτωσή μας— δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τις πολιτικές συμπάθειες, βλ. Henry Kissinger, *A World Restored : Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-22*, Weidenfeld & Nicolson History 2000· Παναγιώτης Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, ό.π., σ. 55.

[1142]. Αναστάσιος Ηλιαδάκης, *Εξωτερικός δανεισμός και δανειακή κοινωνικοποίηση στην Ελλάδα, 1824-1940*, Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2002, σ. 17-18· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Στ΄, σ. 401-403, 480-481.

[1143]. Πρβλ. τα συναφή σχόλια στο: Maria Christina Chatziioannou, "War, Crisis and Sovereign Loans: The Greek War of Independence and British Economic Expansion in the 1820s", *The Historical Review/La Revue Historique* 10 (2013) 33-55 και ειδικότερα σ. 45.

κούρσα για δάνειο. Εκείνος ο φορέας που θα το κατόρθωνε θα μπορούσε να αποκτήσει κεντρικά χαρακτηριστικά.[1144] Ευθύς αμέσως από συμπληρωματικό επί της ουσίας διοικητικό μόρφωμα, σε σχέση με την Πελοποννησιακή Γερουσία, χωρίς σοβαρή επαφή με τις ένοπλες ομάδες της Αττικοβοιωτίας, ο Άρειος Πάγος υπολόγιζε να αλλάξει τους όρους στο παίγνιο της εξουσίας. Πολύ σύντομα όμως τη σκυτάλη θα την έπαιρνε η εθνική Διοίκηση.

Ούτε δύο μήνες δεν είχαν περάσει από την ίδρυση της εθνικής Διοίκησης και στις 9 Μαρτίου του 1822 αποφασίστηκε η σύναψη δανείου στο εξωτερικό.[1145] Είχαν προηγηθεί άλλες προσπάθειες «εξοικονόμησης», όπως έχουμε δει (νομοθέτηση εράνου, εσωτερικού ομολογιακού δανείου), με αποδόσεις διόλου ασήμαντες, αλλά σε κάθε περίπτωση υποδεέστερες σε σχέση με τις ανάγκες που υπαγόρευε η στρατηγική του Αλ. Μαυροκορδάτου κ.ά., για την ανάπτυξη τακτικού στρατού ελεγχόμενου από την πολιτική εξουσία και την επέκταση της Επανάστασης βορειότερα, με την προσδοκία της «εκμετάλλευσης» των διεθνών ανταγωνισμών.[1146]

Στις 9 Μάρτη ψηφίστηκε ο νόμος για εξωτερικό δάνειο και στάλθηκε τότε στο εξωτερικό ο Ανδρέας Λουριώτης γι' αυτό το σκοπό. Χρειάστηκαν δύο χρόνια σχεδόν για να υλοποιηθεί (Φεβρουάριος του 1824), ένα όχι μεγάλο διάστημα όπως θα δούμε δεδομένης της εξέλιξης των πραγμάτων και των διεργασιών που απαιτήθηκαν στο μεταξύ στο εξωτερικό και το εσωτερικό, ο συντονισμός των οποίων στο εσωτερικό μεθοδικά κατέστη ηγεμονικός από τον Αλ. Μαυροκορδάτο.[1147] Αυτή η κινητοποίηση για δάνειο δεν ήταν η μοναδική, ήταν ωστόσο η πετυχημένη.

[1144]. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν*, ό.π., τ. Α΄, σ. 91-93. Πρόκειται για τη γνωστή αποστολή του Θεοχάρη Κεφαλά Ολύμπιου κατά την οποία συνομολογήθηκε δάνειο 150.000 φιορίνια Αυγούστας στη Γερμανία και αναγνωρίστηκαν αργότερα ως χρέος εθνικό βλ. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 612.

[1145]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 6.

[1146]. Αργότερα, τον Ιούνιο του 1823, ο Αλ. Μαυροκορδάτος ως Γεν. Γραμματέας του Εκτελεστικού, σε επιστολή τους προς τους Ι. Ορλάνδο, Ι. Ζαΐμη, Α. Λουριώτη στο *κα΄* σημείο επεσήμαινε μεταξύ άλλων: «Φροντίσατε να πληροφορηθήτε (…) περί των σχέσεων μεταξύ Αγγλίας και Ρωσσίας, και περί των μέτρων, τα οποία λαμβάνει η Αγγλία, δια να εμποδίση τους υποτιθεμένους σκοπούς της δευτέρας (…). Αποδείξατε ότι δια την ενίσχυσιν ταύτην η Ελλάς ουσιωδώς μόνον χρηματικής βοήθειας έχει, και όταν η Αγγλία την προμηθεύη τα αναγκαία χρήματα, δύναται αύτη να κάμη τον παρόντα πόλεμον ενεργητικόν, και δια μιας να τον μεταφέρη εις την Μακεδονίαν και μέχρι των ορίων της Θράκης, μετέπειτα δε και περαιτέρω να προβή, ώστε όσον αυτή προχωρεί, τόσον οι σκοποί της Ρωσσίας να συστέλλωνται, δια τον λόγον του ότι αύτη δεν θέλει φθάσει ποτέ εις τον να κηρυχθή κατά της Ελλάδος, ή να ζητήση ν' αποσπάση μέρος γης ανήκον εις την ανεξάρτητον Ελληνικήν ολομέλειαν», *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 15.

[1147]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 471, 555.

Το δάνειο δεν θα μπορούσε να περιχαρακωθεί στη σφαίρα της οικονομίας. Η πρωτοβουλία για τη σύναψη δανείου εμπεριείχε προεκτάσεις σχετικές με τη διαμόρφωση πολιτικού μονοπωλίου —από την άποψη του συγκεντρωτικού ελέγχου οικονομικών πόρων και μέσω αυτών στρατιωτικών πόρων— κι έδειχνε να αποτελεί δίαυλο προς την αναγνώριση του ελληνικού υπό συγκρότηση κράτους.

Η σύναψη ενός δανείου απαντούσε στην έλλειψη συγκεντρωμένων πόρων άμεσα διαθέσιμων στην κυβέρνηση. Η φορολόγηση ή η συγκέντρωση πόρων με άλλους τρόπους (έρανοι κ.λπ.) δεν είναι μόνο ότι υπολείπονταν ως προς τις χρηματοδοτικές απαιτήσεις του επαναστατικού εγχειρήματος, δηλαδή τη διεξαγωγή πολέμου στις χερσαίες περιοχές, την εξασφάλιση των εξόδων της κίνησης του στόλου, την οργάνωση της επαναστατικής – κρατικής εξουσίας και άλλα συναφή ζητήματα. Αλλά δεν ήταν συγκεντρωμένες οι πηγές εσόδων ούτε τα μέσα, επομένως δεν παρείχαν στην πολιτική εξουσία την απαραίτητη συγκεντρωτική μορφή και διάρκεια που θα την καθιστούσε αδιαμφισβήτητο μονοπώλιο.

Έπειτα, πέρα από τις ιδιάζουσες όψεις των επιμέρους πηγών χρηματοδότησης, ήταν οι πολιτικές ισορροπίες που ενίσχυαν εντός της εθνικής Διοίκησης την αξίωση για δάνειο, δηλαδή για μια πηγή εσόδων αμιγώς ελεγχόμενη από εκείνη. Στα τέλη Μάρτη του 1822, ο πρόεδρος του Εκτελεστικού Αλ. Μαυροκορδάτος δυσφορούσε που η Πελοποννησιακή Γερουσία ενώ είχε μετρητά δεν προμήθευε συστηματικά και πρόθυμα την εθνική Διοίκηση, τουλάχιστον τόσο όσο θα ήθελε η εθνική Διοίκηση.[1148] Το Εκτελεστικό διαπίστωσε πολύ σύντομα ότι η άντληση εσόδων ήταν εξαρτημένη σε σημαντικό βαθμό από την ανταπόκριση της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Κι από την Πελοπόννησο ανέμεναν σ' ένα βαθμό ενίσχυση, μέσω της εθνικής Διοίκησης, οι άλλες περιφερειακές αρχές στη Στερεά (Άρειος Πάγος, Γερουσία Δυτ. Χέρσου Ελλάδος), πρώτιστα όμως ο στόλος. Η λήψη έτσι του δανείου αποτελούσε μια αναγκαστική εθνικοποίηση ή καλύτερα χρέωση στο έθνος, των εξόδων του στόλου και της στρατηγικής της εθνικής Διοίκησης.

Μια εθνική Διοίκηση χωρίς πόρους ήταν αδύνατο να έχει ένοπλους, που πολεμώντας με νομιμοφροσύνη προς την ίδια, θα αποτελούσαν πυλώνες εδραίωση της κυριαρχίας της. Πλάι σ' αυτήν την προσδοκία ήταν η πίεση που ασκούσαν οι Νησιώτες για τα έξοδα του στόλου. Άνευ σημασίας δεν ήταν επίσης οι πολύπλοκες ισορροπίες

[1148]. *Στο ίδιο*, τ. Γ΄, σ. 97.

με τους επικεφαλής ένοπλων σωμάτων, οι οποίοι με τις επιτυχίες τους είχαν αποκτήσει διαπραγματευτική δύναμη, αξιώνοντας λόγο ως προς το ρόλο τους και τη συμμετοχή τους, τόσο σε επιχειρήσεις άμυνας, όσο και σε σχέδια επιχειρήσεων «έκτος έδρας» για την άμυνα της Στερεάς και την επέκταση της Επανάστασης σε βορειότερες περιοχές.

Χωρίς οικονομικά μέσα ήταν αδύνατο να έχουν σοβαρή ισχύ οι διαταγές της κυβέρνησης. Η Πελοπόννησος ήταν σχεδόν όλη ελεύθερη και οι πόροι της είχαν αναχθεί σε σημαντικό διακύβευμα. Έτσι, η σιωπηρή κι ενίοτε ανοιχτή διένεξη για τη δικαιοδοσία επί των οικονομικών πηγών της Πελοποννήσου ως τμήματος της εθνικής επικράτειας, όντας ανεπίλυτη και δεσμευμένη μέσα στην πολυαρχία της ομοσπονδιακού τύπου διοίκησης που είχε επιλεγεί —ως μορφής ομαλής και χαλαρής ένωσης των ιστορικά κερματισμένων περιοχών που επαναστάτησαν και ως μορφής που επιπρόσθετα εξυπηρετούσε πολιτικές στρατηγικές—, καθιστούσε τη λήψη ενός δανείου, έναν τρόπο διαφυγής προς τα μπρος. Έτσι που επιπρόσθετα, αυτή η στρατηγική θα υπονόμευε επίσης τη διαπραγματευτική δύναμη των χαρισματικών και αποτελεσματικών στρατιωτικών, μέσω της δημιουργίας τακτικών και υπάκουων ένοπλων σωμάτων, δηλαδή εκτελεστικών οργάνων διαχωρισμένων από την πολιτική σφαίρα.

Σε τέτοιο, λοιπόν, περιβάλλον, μ' αυτές τις αντιθέσεις και τις πεποιθήσεις η λύση ενός εξωτερικού δανείου φαινόταν να εξασφαλίζει πολλαπλώς την εθνική Διοίκηση που εξέφραζε ο Αλ. Μαυροκορδάτος μαζί με τους Νησιώτες, τόσο από οικονομική άποψη όσο κι από την άποψη των νεοτερικών σχέσεων εξουσίας.

Η κινητοποίηση για το δάνειο ως διαδικασία διαμόρφωσης συσχετισμών στο εσωτερικό και θεσμικής επικύρωσης των διεθνών επαφών

Τον Ιούνιο του 1822 ο Ιγνάτιος Ουγκροβλαχίας ειδοποιούσε την κυβέρνηση ότι η συγκυρία ήταν σχετικά ευνοϊκή για τη λήψη δανείου και ότι υπήρχαν περιθώρια θετικών εξελίξεων, εφόσον η ελληνική πλευρά εξασφάλιζε την εξυπηρέτησή του.[1149] Κατά κάποιο τρόπο μάλιστα, συζητείται άλλη μια φορά εκείνη η ιδέα επί Φιλικής Εταιρείας, για τη συγκρότηση ενός φορέα αποτελούμενου από Έλληνες που θα

[1149]. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 283-284,587.

συνέβαλαν στη δημιουργία καταπιστεύματος ικανού να καλύπτει τους τόκους των δανείων του αναδυόμενου ελληνικού κράτους.[1150] Ανεξάρτητα από το πόσο εφικτή ήταν η παραπάνω ιδέα, αυτό που έχει σημασία είναι ότι αναζητούνταν τα μέσα που θα μπορούσαν να παρουσιαστούν στους δανειστές ως εγγυήσεις.

Η Ελλάδα δεν είχε άλλη εγγύηση πέρα από τα εθνικά κτήματα,[1151] όπως είχε αναγνωριστεί στην Α΄ Εθνοσυνέλευση.[1152] Αλλά αυτά τα κτήματα, λόγω των συνθηκών, ήταν αδύνατο να αποφέρουν επαρκείς προσόδους για την κάλυψη των υποχρεώσεων σε περίπτωση σύναψης δανείου. Ήταν όμως η μόνη πηγή που μπορούσε να θέσει η ελληνική Κυβέρνηση σε μια διαπραγμάτευση, έστω με μια αοριστία, με την ελπίδα ο χρόνος να είναι με το μέρος της και με την πεποίθηση ότι σύντομα το εγχείρημα θα τελείωνε με θετικό τρόπο.

Από οικονομική άποψη η συγκυρία ήταν ευνοϊκή: το Λονδίνο είχε καταστεί το χρηματοοικονομικό κέντρο της Ευρώπης, ο μεγαλύτερος εξαγωγέας κεφαλαίων με πολλαπλάσια αναλογία έναντι του Παρισιού, του Άμστερνταμ και της Φρανκφούρτης.[1153] Αν και η Αγγλία δεν ήταν η μοναδική επιλογή, κύκλοι της επαναστατικής ηγεσίας γνώριζαν ότι πληρούσε ποικίλα κριτήρια, η διασταύρωση των οποίων είχε καλές πιθανότητες να καταστήσει ένα δάνειο κάτι παραπάνω από χρηματοδότηση. Αναφέρομαι στην υψηλή προσφορά χρήματος, στο ενδιαφέρον ριζοσπαστικών ομάδων εντός της για τα φιλελεύθερα – απελευθερωτικά κινήματα

[1150]. «Η σεβαστή Διοίκησις ζητεί δάνεια από την Ευρώπην· θέλει αποτύχει διότι δεν τα ζητεί με καλήν βάσιν. Εγώ την ανάγκην των δανείων την εγνώρισαν απ' αρχής, και έκαμα διαφόρους δοκιμάς· (…) το πρόβλημα έγινε προς την Διοίκησιν, ελπίζω ότι θέλει το βάλει εις πράξιν (…), και προσπαθήσετε να ενεργηθώσιν όσα γράφων προβάλλω, διότι εκ τούτου κρεμάται η σωτηρία της πατρίδος μας (…). Η γνώμη μου απ' αρχής ήτον, ότι χωρίς δάνεια δεν ημπορεί να υπάγη το πράγμα εμπρός· όθεν επρόλαβον το ζήτημα της σεβαστής Διοικήσεως και *εζήτησα αν ευρίσκωνται δάνεια, και οι φίλοι μου μοι απεκρίθησαν, ότι ευρίσκομεν όσα θέλομεν*, όταν μία ευυπόληπτος και πλουσία εμπορική οικία της Ευρώπης ήθελεν υποσχεθή να πληρώνη τακτικώς εν καιρώ του τόκους· και επειδή τοιαύτη οικία δεν ευρίσκεται δια να αναλάβη τούτο το βάρος, έγραψα προς την Διοίκησιν δια να ζητήση συνδρομητάς ομογενείς, και να συστηθή αυτή η οικία εις την Μασσαλίαν. Εκατόν άνθρωποι να δώσωσιν από δέκα χιλιάδας φράνγκα ο καθείς, είναι αρκετή ποσότης δια να συσταθή εμπορικόν οσπήτιον με καλήν υπόληψιν (…)» (*η έμφαση δική μας*): η επιστολή απευθύνεται στους Υδραίους 28.6.1822, βλ. *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 283-284,587.

[1151]. Για ορισμένα σχετικά σχόλια για τις εγγυήσεις βλ. παρακάτω υποσ. 1182.

[1152]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 30.

[1153]. Αντώνης Παν. Μασωνίδης, *Κερδοσκοπικά επεισόδια στην ευρωπαϊκή κοινωνία και οικονομία : Τα παραδείγματα από τη Μεγάλη Βρετανία (18ος – 19ος αιώνας)*, Δ.Δ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2010, σ. 262, 270, 284-285, 292-293· Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism : International Capital Markets in the Age of Reason*, Cambridge 1990, σ. 201-218, 223-229· Michael Ball – David Sunderland, *An economic history of London, 1800-1914*, London 2001, σ. 338-341.

διεθνώς, το σχετικά ανοιχτό πολιτικό σύστημα που επέτρεπε την επαφή με παρυφές του ή με ομάδες που διασταυρώνονταν μ' αυτό, έναν ηγεμονικό ρόλο μετά τη νίκη της επί της Γαλλίας, μια διάθεση αυτόνομης πολιτικής σε σχέση με το σκληρό πυρήνα της Ιερής Συμμαχίας και, φυσικά, τις πιθανές αντιδράσεις των άλλων δυνάμεων στην περίπτωση κάποιας ευνοϊκής εξέλιξης.

Στο Λονδίνο, η ανεπτυγμένη αγορά χρήματος, η ανεπτυγμένη δημόσια σφαίρα και η δράση σ' αυτή ποικίλων ριζοσπαστικών ομάδων, φιλελεύθερων επιτροπών κ.λπ., το κοινοβούλιο και η δράση κομμάτων μαζί με το ενδιαφέρον της Αγγλίας για την ανατολική Μεσόγειο και ίσως η πεποίθηση ότι οι ηπειρωτικές χώρες ήταν ο σκληρός πυρήνας στο *Σύστημα των Συνεδρίων* που ρύθμιζε τη γεωπολιτική τάξη στην Ευρώπη, φανέρωναν ότι αυτό το σύστημα είχε σημεία εισόδου για την ελληνική πλευρά, η οποία εναγωνίως προσδοκούσε να συνάψει δάνειο και να επεκτείνει το ακροατήριό της σε επίσημους αξιωματούχους.

Το *Σίτι του Λονδίνου*, το υπουργείο οικονομικών της Αγγλίας και η Τράπεζα της Αγγλίας είχαν ισχυρούς δεσμούς εξουσίας.[1154] Αλλά, όταν, σύμφωνα με μαρτυρίες, ο Κάννιγκ έλεγε σε κορυφαίο Οθωμανό αξιωματούχο ότι «οι Άγγλοι ελεύθεροι όντες, ημπορούν να πράττουν τοιαύτα πράγματα [να συνάπτουν δάνεια], χωρίς η Διοίκησις να ανακατώνεται»,[1155] όσο κι αν έτσι διασκέδαζε ανησυχίες, σ' ένα βαθμό απηχούσε τα περιθώρια διαφοροποιήσεων που άφηνε το πολιτικό καθεστώς της Αγγλίας σε σχέση π.χ. με το αυτοκρατορικό καθεστώς της Ρωσίας.

Συνεπώς, στην περίπτωση της Αγγλίας το ακροατήριο ήταν διαφοροποιημένο αλλά και συμπληρωματικό: χρηματοπιστωτικοί οίκοι και τράπεζες, ομολογιούχοι, φιλικές εταιρείες και επιτροπές με παρέμβαση στη δημόσια σφαίρα, τύπος, κυβέρνηση, κόμματα με εσωτερικές έστω οριακές ή μεγάλες διαφοροποιήσεις, από τους Τόρηδες και τους Ουίγους έως τους λιγότερο σημαντικούς από κοινοβουλευτική σκοπιά αλλά δυναμικούς ως προς την παρέμβασή τους στο δημόσιο χώρο Ριζοσπάστες ποικίλων αποχρώσεων.[1156] Σ' ένα πλαίσιο λοιπόν με πολλαπλούς παίκτες, οι έστω οριακές διαφοροποιήσεις ήταν περισσότερο πιθανές και ανιχνεύσιμες, έτσι που επέτρεπαν στην ελληνική πλευρά κάποια παρέμβαση.

[1154]. Michael Mann, *Κράτη, Πόλεμος*, ό.π., σ. 322, 327.

[1155]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 106.

[1156]. Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Φιλικές εταιρείες και κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823),* Αθήνα 2015, σ. 70-71.

Οι διερευνήσεις για τη λήψη δανείου δεν περιορίστηκαν στην Αγγλία, αλλά δεν άργησε να φανεί μια πιθανότητα να προχωρήσουν τα πράγματα εκεί. Σ' αυτό το ζήτημα, εκείνος που λειτούργησε πιο μεθοδικά ήταν ο Αλ. Μαυροκορδάτος. Καθώς προωθούσε ταυτόχρονα το ζήτημα του δανείου τόσο μέσα από τον κύκλο των διεθνών επαφών του, όσο και στις επίσημες θεσμικές διαδικασίες: κατά την Α΄ κυβερνητική περίοδο μέσα από το Εκτελεστικό και κατά τη Β΄ περίοδο μέσα από το Βουλευτικό. Όντας σε κοινό κύκλο με τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας κ.ά. πριν από την άφιξή του στην Ελλάδα, αυτός ο κύκλος διατηρούσε επικοινωνία με Βρετανούς ριζοσπάστες —όπως άλλωστε και άλλοι επιφανείς Έλληνες όπως ο Κοραής και ο κύκλος του στο Παρίσι. Μέσω αυτών των επαφών ήταν που οργανώθηκε η ανάδειξη του ελληνικού προβλήματος στην Αγγλία και προετοιμάστηκε το ζήτημα του δανείου, με τη σύμπραξη βρετανών ριζοσπαστών, του μετέπειτα γραμματέα της Greek Committee του Λονδίνου ο John Bowring,[1157] και άλλων όπως είναι γνωστό.

Μεταβαίνοντας στο Λονδίνο τον Ιανουάριο του 1823, ο ήδη ευρισκόμενος σε σχετική αποστολή Ανδρέας Λουριώτης, αφενός είχε ευνοϊκές συστάσεις, αφετέρου βρήκε μια αρχική υποδομή, τις δικτυώσεις φιλελληνικών κύκλων, οι οποίες σύντομα πήραν επίσημη μορφή: με την ίδρυση της *Greek Committee* στο Λονδίνο ως μια από τις ποικίλες πρωτοβουλίες παρέμβασης στην εσωτερική πολιτική σκηνή της Αγγλίας οι οποίες επιχειρούσαν να ριζοσπαστικοιήσουν την εσωτερική πολιτική ατζέντα, με άξονα αναφοράς, μεταξύ άλλων, τις διαφαινόμενες δυνατότητες που άνοιγαν στο διεθνές πλαίσιο παλαιά και νέα φιλελεύθερα πολιτικά εγχειρήματα (Ελλάδα, Ισπανία, Λατινική Αμερική).[1158]

Η Greek Committee, έχοντας στις τάξεις της μέλη του αγγλικού κοινοβουλίου, ευθύς αμέσως μετά την ίδρυσή της, ενημέρωσε την ελληνική Κυβέρνηση γι' αυτή την εξέλιξη, εκφράζοντας παράλληλα τη διαθεσιμότητά της[1159] και τη βούλησή της να συνδράμει στην υπόθεση του δανείου. Μέσα σε εννέα μήνες, λοιπόν, από την ψήφιση του νόμου για εξωτερικό δάνειο (Μάρτης 1822), όχι πολλούς δεδομένου του χρόνου κάλυψης των αποστάσεων, μία από τις αποστολές είχε περάσει σε άλλο επίπεδο. Η ελληνική πλευρά επιζητούσε πρόσβαση στην αγορά χρήματος και επαφή με επίσημους

[1157]. *Στο ίδιο*, σ. 335· C. M. Woodhouse, *The philhellenes*, London/Athens 1977, σ. 86

[1158]. Γιάννα Τζουρμανά, *ό.π.*, σ. 44.

[1159]. *Στο ίδιο*, σ. 318, 336.

πολιτικούς κύκλους. Και με την παραπάνω εξέλιξη υπήρχε ένα μετρήσιμο βήμα: μια γέφυρα επαφής με πολιτικούς και χρηματοοικονομικούς κύκλους.

Σ' αυτό το πλαίσιο εξελίξεων, το Μάρτιο του 1823, ο Λουριώτης μαζί με τον Edward Blaquiere ταξίδεψαν για την Ελλάδα,[1160] σύντομα η Β΄ Εθνοσυνέλευση συζήτησε αποφασιστικά το ζήτημα της λήψης δανείου,[1161] και το Μάιο του ίδιου έτους άρχισαν συστηματικές διεργασίες ανάμεσα στο Εκτελεστικό και το Βουλευτικό προς αυτή την κατεύθυνση.[1162] Στο μεταξύ άλλωστε είχε καταρτιστεί δημόσιος προϋπολογισμός και είχε κριθεί απαραίτητη η λήψη δανείου προκειμένου «να ενισχυθή δι' αυτού ο αγών και να κινηθή η μηχανή του μόλις ήδη σχηματιζόμενου κράτους».[1163]

Οι συζητήσεις ωστόσο στα κυβερνητικά όργανα συνδέθηκαν με ευρύτερες διενέξεις ανάμεσα στις υπό διαμόρφωση πολιτικές συμμαχίες, οι οποίες είχαν οχυρωθεί σε δύο πόλους, με τις δυνάμεις τους να έχουν συσπειρωθεί αφενός στο Εκτελεστικό (Π. Μαυρομιχάλης, Α. Μεταξάς, Θ. Κολοκοτρώνης κ.ά.), αφετέρου στο Βουλευτικό (αρχικά Ορλάνδος και Αλ. Μαυροκορδάτος κι έπειτα Π. Νοταράς κ.ά.). Οι δυνάμεις που είχαν την πλειοψηφία στο Εκτελεστικό σ' εκείνη τη φάση, αφού δεν είχαν τελεσφορήσει έως τότε οι επαφές του Π. Π. Γερμανού και του Γ. Μαυρομιχάλη στην Ιταλία, κινητοποιήθηκαν εκ νέου σε συνεργασία με το Δ. Ρώμα και με διάθεση να ενσωματώσουν τον επίσης διαμένοντα στην Ιταλία Ιγνάτιο, χωρίς ωστόσο αποτέλεσμα.[1164] Ο έλεγχος λοιπόν της εξουσίας, περνούσε επιπρόσθετα μέσα από τον έλεγχο των οικονομικών μέσων.

[1160]. Αποτέλεσμα της αποστολής του ήταν όπως έχει σημειωθεί «μια μικρή εργασία για την Ελλάδα, μια έκθεση (…) για τους οικονομικούς της πόρους (…) που τη διάβασε στις 13 Σεπτεμβρίου 1823 εμπρός στη φιλελληνική επιτροπή, και την οποία σε λίγο τη δημοσίευσε με τον τίτλο "Report on the State of the Greek Federation" (…)», Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 476.

[1161]. *Στο ίδιο*, σ. 402-403· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 537, 556. Σύμφωνα με μια πληροφορία, ο Λουριώτης ενημέρωσε «την Κυβέρνησιν ευρισκόμενην τότε εν Τριπολιτζά», *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 19. Δεδομένου ότι η Κυβέρνηση εγκαταστάθηκε εκεί αμέσως μετά τη λήξη της Β΄ Εθνοσυνέλευσης, ίσως δεν πρόλαβε να ενημερώσει την ίδια την Εθνοσυνέλευση για όλα είχαν προηγηθεί.

[1162]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 441.

[1163]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 534-535. Υπενθυμίζεται εδώ ότι το ποσό που τελικά συμφωνήθηκε στο 1ο δάνειο του 1824, έπειτα από την εκκαθάριση, έφτανε τις 472.000 £ (800.000£ στο 59% υπό το άρτιο), δηλαδή 23,6 εκατ. γρόσια, μια τάξη μεγέθους που πλησίαζε πάρα πολύ κοντά στο ύψους του ελλείμματος του προϋπολογισμού που είχε καταρτιστεί στη Β΄ Εθνοσυνέλευση τον Απρίλιο του 1823.

[1164]. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *Το πρώτον Δάνειον*, ό.π., σ. 95-97· Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας*, ό.π., σ. 151-153.

Χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν 6 μήνες για το επόμενο βήμα, όταν τον Οκτώβρη του 1823, το Βουλευτικό διέταξε μονομερώς την αναχώρηση της ελληνικής αποστολής που θα εκπροσωπούσε τη χώρα στο Λονδίνο, της γνωστής ως *εν Λονδίνω Επιτροπής* με αρχική σύνθεση τους Ι. Ορλάνδο, Α. Λουριώτη, Ι. Ζαΐμη.[1165] Το αιτιολογικό αυτής της διαταγής κατά το Βουλευτικό ήταν ότι ήδη αυτή η υπόθεση είχε καθυστερήσει κι αν αργούσε περισσότερο, θα ήταν ανέφικτο να φτάσει μέρος του δανείου στην Ελλάδα μέχρι την ερχόμενη άνοιξη (1824),[1166] προκειμένου να αντιμετωπιστούν πιθανές οθωμανικές στρατιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες εκκινούσαν πάντα τέτοια εποχή. Ανεξάρτητα ωστόσο από τη νομιμοποίηση, είναι φανερό ότι επρόκειτο για μια πρωτοβουλία που είχε προχωρήσει αρκετά και απείχε λίγο από την ολοκλήρωσή της: Μάρτης 1822 επίσημη απόφαση για δάνειο, αποστολή Ανδρ. Λουριώτη, σύσταση Φιλελληνικής Επιτροπής Λονδίνου (Greek Committee) σ' ένα πλαίσιο αμοιβαίων σχέσεων με τον Έλληνα αποσταλμένο το χειμώνα του 1823, επιστροφή και ανανέωση της απόφασης για δάνειο στη Β΄ Εθνοσυνέλευση, οπότε αυτό που είχε μείνει ήταν η αποστολή για την σύναψη του δανείου.

Από τη στιγμή που έφτασε η ελληνική αποστολή στο Λονδίνο δε χρειάστηκαν πολλές μέρες προκειμένου οι επαφές να φτάσουν σε μια αρχική συμφωνία.[1167] Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αντιμετώπιση ήταν αμιγώς θετική. Μπορεί εκείνο το διάστημα στο Λονδίνο να υπήρχε μια έκρηξη ρευστότητας και τοποθετήσεων υψηλού ρίσκου.[1168] Οι εμπειρίες όμως των δανειστών ήταν ανάμεικτες, καθώς κάποιες περιπτώσεις δανείων είχαν καταλήξει σε παταγώδη αποτυχία.[1169] Μέσα στη Φιλελληνική Επιτροπή

[1165]. Κατά μια άποψη επρόκειτο για καταχρηστική ενέργεια. Με την ευκαιρία λοιπόν ας σημειωθεί το εξής: Κατά το Σύνταγμα που είχε ψηφιστεί στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, το Εκτελεστικό μπορούσε να συνάπτει δάνεια με τη συγκατάθεση του Βουλευτικού, βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 30. Αυτό άλλαξε στη Β΄ Εθνοσυνέλευση (πανουργία;): η σύναψη δανείων μεταφέρθηκε στις αρμοδιότητες του Βουλευτικού (*παράγραφος λε΄*) χωρίς να γίνεται λόγος για εμπλοκή του Εκτελεστικού, βλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 92. Αυτή τη διάταξη επικαλείται το Βουλευτικό εκείνες τις ημέρες: ότι έχει την πληρεξουσιότητα από τον Οργανικό Νόμο και ειδικά την *παράγραφο λε΄*, βλ. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 612. Αναλυτικότερα πάντως σε σχέση μ' αυτές τις διενέξεις γύρω από την αποστολή της επιτροπής που θα εκπροσωπούσε την εθνική Διοίκηση στο Λονδίνο βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 543-544, 546-548.

[1166]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 166.

[1167]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 34· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 554.

[1168]. Maria Christina Chatziioannou, «War, Crisis», *ό.π.*, ειδικότερα σ. 40.

[1169]. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Σκώτου στρατηγού και συμμέτοχου σε κινήματα ανεξαρτησίας στη Λατινική Αμερική Gregor MacGregor, ο οποίος με μια οργανωμένη εκστρατεία δημοσιότητας, προσέλκυσε εποίκους κι εξασφάλισε στα τέλη του 1822 δάνειο 200.000 £ με 6% επιτόκιο από τη χρηματαγορά του Λονδίνου, ως κυβερνήτης του Poyais, πλασματικής χώρας στην ανατολική ακτή της Νικαράγουας και της Ονδούρας. Βλ. Matthew Brown, "Gregor MacGregor : Clansman,

(Greek Committee) δεν απουσίαζαν οι επιφυλάξεις συνολικά για το εγχείρημα με απόψεις για τη ματαίωσή του ή προβληματισμοί για επιμέρους όρους του δανείου.[1170] Επιφυλάξεις υπήρχαν και από οίκους έκδοσης δημοσίων δανείων.[1171] Παράλληλα, η αγγλική κοινή γνώμη ήταν αποδέκτης αντιφατικών πληροφοριών για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα.[1172]

Ανάλογη όμως ήταν η πληροφόρηση και για τις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Αφενός στον τύπο κυκλοφορούσαν ταυτόχρονα θετικές και αρνητικές αναφορές, σε κάποιες περιπτώσεις έπειτα από συστηματικές ενέργειες ομάδων συμφερόντων, οι οποίες ενίσχυαν φημολογίες ώστε να χειραγωγήσουν την εξέλιξη των πραγμάτων, αφετέρου, οι επιλεκτικά θετικές πληροφορίες έδεναν με τις κερδοσκοπικές διαθέσεις, την ευφορία και την πεποίθηση ότι τουλάχιστο πρόσκαιρα υπήρχαν ευκαιρίες κερδοσκοπίας.[1173] Πλάι στη μακροπρόθεσμη λογική της απόδοσης των ομολογιών (τόκοι κ.λπ.) θα πρέπει εδώ να συνυπολογίσει κανείς το ενδιαφέρον για βραχυπρόθεσμες τοποθετήσεις, ιδίως με τη μέθοδο της προεγγραφής, που υπό συνθήκες επέτρεπε υψηλές αποδόσεις.[1174] Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, λοιπόν, η σύναψη του δανείου προχώρησε, αφού σ' ένα βαθμό μέλη της Greek Committee διασκέδασαν τις επιφυλάξεις των οίκων.

---

conquistador and coloniser on the fringes of the British Empire", *Colonial lives across the British Empire : Imperial careering in the long nineteenth century*, eds. David Lambert – Alan Lester, Cambridge 2006, σ. 43–49· Marc Flandreau – Juan H. Flores, "Bonds and Brands : Foundations of Sovereign Debt Markets, 1820-1830", *The Journal of Economic History* 69/3 (2009) 646-684.

[1170]. Γιάννα Τζουρμανά, *ό.π.*, σ. 182-183.

[1171]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 481.

[1172]. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 162.

[1173]. Giorgio Fodor, "The Boom that never was? Latin American loans in London 1822-1825", Trento 2002, paper presented at the Conference *Crisis: from the real economy to the financial system*, Venice, 17-18 November 2000, σ. 31-33.

[1174]. Όπως έχει σημειωθεί σχετικά μ' αυτό το μηχανισμό: «Την πρώτη ημέρα της έκδοσης το κοινό αγόραζε μόνο με προεγγραφές μικρής αποτίμησης, ένα κλάσμα της τιμής έκδοσης, λαμβάνοντας ένα πιστοποιητικό κατοχής (script) της ομολογίας», Αντώνης Παν. Μασωνίδης, *ό.π.*, σ. 291. Κι εν συντομία, με βάση αυτό το δικαίωμα αγοράς, που εξασφαλίστηκε σε ένα κλάσμα της τιμής έκδοσης, να μεταπωλήσουν τις ομολογίες εφόσον ανέβαινε η τιμή τους, κερδίζοντας τη διαφορά ανάμεσα στη νέα υψηλότερη τιμή και στην τιμή έκδοσης. Όπως μάλιστα επισημαίνεται *στο ίδιο*, σ. 302: «μια μικρή άνοδος των τιμών οδηγούσε σε μεγάλες αποδόσεις σε σχέση με το αρχικό κεφάλαιο που καταβλήθηκε. Βέβαια, αν η τιμή δεν αυξανόταν τότε το πιστοποιητικό κατοχής και οι ομολογίες διατίθεντο με έκπτωση δημιουργώντας σημαντικές δυσκολίες για την επιτυχία του δανείου. Σ' αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να υπάρχει ισχυρός ανάδοχος εκδόσεων, ικανός να υποστηρίξει την οριζόμενη τιμή καθόσον οι τιμές μειώνονται». Για τη σημασία της ισχύος και του κύρους του οίκου βλ. Marc Flandreau – Juan H. Flores, *ό.π.*

Από την αρχή της Επανάστασης υπήρχαν ελπίδες ότι σύντομα οι ξένοι βασιλείς επρόκειτο να αναγνωρίσουν την ελληνική ανεξαρτησία, κυκλοφορούσαν φήμες το καλοκαίρι του 1822 ότι η Ρωσία θα συγκρουόταν πολεμικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία,[1175] και αρκετές ελπίδες είχαν εναποτεθεί στο συνέδριο της Βερόνας, στα τέλη του 1822, για κάποια θετική εξέλιξη. Έως το 1824, αφενός η κίνηση του G. Canning το Μάρτιο του 1823 να αναβαθμίσει το ελληνικό ζήτημα αναγνωρίζοντας τους Έλληνες ως εμπόλεμο έθνος,[1176] έτσι που τοποθετούσε τη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη σφαίρα του διεθνούς δικαίου· αφετέρου η πρωτοβουλία του Τσάρου με το ρωσικό σχέδιο των τριών τμημάτων, αμφότερες ως εξελίξεις φανέρωναν κάποιες ορατές μονομερείς μετατοπίσεις, με εσωτερικές —στην Ελλάδα— και διεθνείς προεκτάσεις. Σ' αυτό το πλαίσιο, η περίπτωση του δανείου ήταν η πρώτη επίσημη σύμβαση του αναδυόμενου ελληνικού κράτους ή ορθότερα η πρωθύστερη δημιουργία εξωτερικού *εθνικού χρέους* πριν την de jure εξωτερική αναγνώριση της ελληνικής κρατικής κυριαρχίας.

Το δάνειο επιπρόσθετα ήταν μια διαφοροποίηση στο πεδίο των διεθνών ανταγωνισμών —έμεναν πίσω από τις εξελίξεις η Ρωσία και η Γαλλία— και συνέβαλε στην τροποποίηση των όρων της ισχύος στο εσωτερικό, με την κλιμάκωση του Εμφυλίου, καθώς ο έλεγχος του δανείου προμήνυε την ενίσχυση του πολιτικού μονοπωλίου. Η στρατηγική λοιπόν του δανείου, είχε αρχίσει να καρποφορεί σε μια συγκυρία που κλιμακωνόταν η εσωτερική διαμάχη σχετικά με τον υπέρτατο ή όχι χαρακτήρα της εθνικής Διοίκησης, ενώ διεθνώς υπήρχαν απόψεις περί τεμαχισμού της επαναστατημένης επικράτειας σε προτεκτοράτα, που έβρισκαν ευθεία αναφορά σε εσωτερικές τάσεις αντίστασης στην ενσωμάτωση στην προοπτική συγκρότησης *εθνικού– αστικού κράτους*.

Κατά την άποψη της Επιτροπής του Λονδίνου (5/17 Φεβρ. 1824), δηλαδή του Ι. Ορλάνδου και του Α. Λουριώτη, «το Αγγλικόν έθνος τουλάχιστον και αυτή η Διοίκησις» έτσι, με το δάνειο, επρόκειτο «να λάβη μέρος εις τα πράγματα μας».[1177] Θεωρούσαν δηλαδή ότι το δάνειο, πέρα από τη χρηματική του διάσταση, ήταν μια μορφή αναβάθμισης του ελληνικού πρωτοκρατικού μορφώματος. Σαφώς, η από την

[1175]. *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη*, ό.π., σ. 232.

[1176]. *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, eds. A. W. Ward – G. P. Gooch, vol. 2, Cambridge 1923, σ. 86.

[1177]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 44.

πλευρά της Επιτροπής διάθεση γενίκευσης —ότι οι Έλληνες δανείστηκαν από το αγγλικό έθνος κι όχι από την αγγλική αγορά— εξέφραζε ένα κλίμα αισιοδοξίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση, μόλο που επρόκειτο για διαδικασία διαμεσολαβημένη από την αγορά, δεν ήταν η στεγανή αγορά της οικονομικής θεωρίας, αλλά η αγορά της πολιτικής οικονομίας του αγγλικού έθνους. Κι απ' αυτή την άποψη, η αισιοδοξία ήταν δικαιολογημένη.

7.2 Πρόσκαιρη διεθνής πίστωση: κύρια κονδύλια, όροι, θεσμικές προεκτάσεις

> *Το δημόσιο χρέος γίνεται το credo του κεφαλαίου. Και από τη στιγμή που εμφανίζεται η χρέωση του δημοσίου, τη θέση του αμαρτήματος ενάντια στο Άγιο Πνεύμα, για το οποίο δεν υπάρχει άφεση, την παίρνει η καταπάτηση της πίστης απέναντι στο δημόσιο χρέος.*[1178]

Αφού είχε συμφωνηθεί το 1ο δάνειο κι ενώ ακόμη δεν είχαν φτάσει κάποια χρήματα στην Ελλάδα, με επιστολής της από τα τέλη Μάρτη του 1824, η *Επιτροπή του Λονδίνου* (Ορλάνδος – Λουριώτης) πρότεινε στην Κυβέρνηση την ιδέα ενός 2ου δανείου: «ερωτούμεν πάλιν την σεβαστήν Διοίκησιν περί κανενός δεύτερου δανείου από δύο ή τρία μιλλιούνια λίρας, και περιμένομεν την απόκρισιν της», καταλήγοντας πως «τοιαύτη ποσότης ημπορούσε πλέον να δώση την αναγκαίαν δύναμιν εις το στρατιωτικόν και ναυτικόν, και να προξενήση μίαν καλήν βάσιν και ευταξίαν των πραγμάτων εις το εσωτερικόν».[1179]

Θεωρώντας ότι είχαν ανοίξει οι πόρτες στην αγορά χρήματος, υπήρχε η πεποίθηση πως ένα 2ο υψηλότερο δάνειο θα ήταν ευκολότερο να συναφθεί, με διπλό σκοπό: την εξασφάλιση των πολεμικών μέσων και την εδραίωση της εξουσίας στο εσωτερικό. Η Επιτροπή έλαβε τη διστακτική απάντηση της Κυβέρνησης μέσα στο Μάιο,[1180] αλλά τελικά η απόφαση για ένα νέο δάνειο δεν άργησε να έρθει, ενώ αναμενόταν η ισχυρή κινητοποίηση του αιγυπτιακού στόλου. Αποφασίστηκε με το *νόμο ΛΕ΄*, στις 31 Ιουλίου του 1824, αφού είχε λάβει μαζί, ύστερα από τις γνωστές περιπέτειες στη Ζάκυνθο,[1181] δύο δόσεις από το 1ο δάνειο.

Με τις τιμές των ελληνικών ομολογιών κάπως μειωμένες, οργανώθηκε μια μάλλον προσχηματική διερευνητική αποστολή για δάνειο στο Παρίσι: «"ὑπήγα εις Παρισίους επί σκοπώ να βάλω εις άμιλλαν τους Γάλλους με τους Άγγλους"» έγραφε ο

[1178]. Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τ. Α΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα 2002, σ. 779.

[1179]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 106-107.

[1180]. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 22.

[1181]. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 285 κ.ε.

Λουριώτης στο Μαυροκορδάτο,[1182] και ως μια κίνηση δημιουργίας εντυπώσεων ότι η ελληνική Διοίκηση κινείται άνετα ανάμεσα στο Παρίσι και το Λονδίνο.

Τελικά, το 2ο δάνειο, συμφωνήθηκε στο *Σίτι του Λονδίνου* στις 7.2.1825. Έτσι, στην ενότητα που ακολουθεί, αφενός θα επικεντρώσουμε στην περιγραφή των γενικών όρων των δανείων, αφετέρου στα βασικά μεγέθη τους και σε ειδικότερες πτυχές των λογαριασμών τους.

Βασικοί όροι, καταναγκασμοί και εσωτερικές θεσμικές προεκτάσεις

«Κατά την άποψη του Μπάξτερ η φροντίδα για τα εξωτερικά αγαθά πρέπει να βαραίνει στους ώμους του "αγίου (μόνο) σαν ένας ελαφρός μανδύας, που μπορεί να πεταχτεί πέρα κάθε στιγμή". Αλλά η μοίρα το 'φερε αυτός ο μανδύας να γίνει ένα σιδερένιο κλουβί» παρατηρούσε κάποτε ο Μαξ Βέμπερ.[1183] Ποια άλλη αποστροφή θα μπορούσε να περιγράψει καλύτερα τους καταναγκασμούς που αναδύονται μαζί με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους από το μηδέν χωρίς συγκεντρωμένους οικονομικούς πόρους και ουσιώδη πτυχή αυτής της διαδικασίας το δημόσιο δανεισμό· αλλά τότε, οι παλιοί καταναγκασμοί —του αυτοκρατορικού καθεστώτος— δείχνουν πιο ανυπόφοροι από κάθε άλλη αλυσίδα. Και για τους επαναστάτες το *Εικοσιένα*, οι όροι των δανείων δεν

[1182]. Δημήτρης Ε. Κακαμπούρας, *Η βρετανική πολιτική, ο Μπάιρον και οι Έλληνες του '21*, Αθήνα 1993, σ. 199· πρβλ. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 22. Για την προσπάθεια των ελληνικών αρχών να επωφεληθούν από τις αντιθέσεις μέσα στο διεθνές σύστημα, σ' ό,τι αφορά τη σύναψη του δανείου στο Λονδίνο το 1824 βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Ζ΄, σ. 330.

Η παραπάνω αντίληψη ήταν διάχυτη στην ελληνική πλευρά και ήδη παρούσα από τα προηγούμενα χρόνια. Αρκετά αποκαλυπτικά είναι μερικά αποσπάσματα από επιστολή Υδραίων προς τη Διοίκηση (24.6.1822), έπειτα από επικοινωνία τους με αξιωματικούς Αμερικανικών πλοίων, τα οποία είχαν αγκυροβολήσει στον Αργολικό κόλπο: «(…) μόνο τα χρήματα μας λείπουν δια να βαστάξωμεν κατά ξηράν και κατά θάλασσαν το ελεύθερο εκείνο πολίτευμα, το οποίο κοινή συμπνοία το έθνος μας εσύστησεν» τόνιζαν οι Υδραίοι προς τους Αμερικανούς καταλήγοντας: όμως μπορούμε ως έθνος να προσφέρουμε «ικανάς εγγυήσεις εις όποιον ήθελε μας δανείσει, επειδή όλον σχεδόν το έδαφον της Ελλάδος (…) μετά την απελευθέρωσίν μας γίνεται δικαίως εθνικόν». Σύμφωνα με τους συντάκτες της επιστολής, μεταξύ άλλων, οι Αμερικανοί παρότρυναν τους Έλληνες να ανοίξουν επικοινωνία με τις ΗΠΑ κι εφιστούσαν την προσοχή στα εξής: «μην στοχασθήτε ότι η Αμερική θέλει διστάξει εις το να σας δανείση, αμφιβάλλουσα δια την επιτυχίαν του σκοπού σας, αλλά θέλει το κάμει δια να λάβη εν καιρώ τα δανεισθέντα εάν ελευθερωθήτε, ή δια να τα χάση, εάν, ο μη γένοιτο, χάσητε και υμείς τα ελπίδας σας». Μεταφέροντας τέλος τα παραπάνω οι Υδραίοι προς την εθνική Διοίκηση, συμπλήρωναν τις δικές τους σκέψεις: ότι αυτή η χώρα «εχθρεύουσα την Αγγλίαν» βλέπει θετικά την ανάδυση μιας νέας θαλασσινής δύναμης και ότι «[η] Αμερική επιθυμεί ένα λιμένα εις την Μεσόγειον θάλασσαν, ως είναι προ πολλού γνωστόν (…)· η δε Διοίκησίς μας ημπορεί ευκόλως να της τον δώση, ως τον αφήσαμεν να ελπίση, μάλλον όταν βοηθηθή εις την μεγαλητέραν αυτής ανάγκην», *ΑΚΥ*, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, σ. 276-277.

[1183]. Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, Αθήνα 2010, σ. 133.

ήταν ακατανόητοι· αυτό που είχε σημασία δεν ήταν οι επόμενες δεκαετίες, αλλά τα δύο τρία χρόνια που θα έκριναν αυτές τις δεκαετίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-5

Βασικοί όροι και μεγέθη δανείων Λονδίνου βάσει συμφωνητικών, 1824 και 1825

	1ο δάνειο	*2ο δάνειο*
Ημερομηνία συμφωνητικού	9.2.1824	7.2.1825
-αναδρομική έναρξη από:	1.1.1824	1.1.1825
Τιμή έκδοσης ομολογιών υπό το άρτιο	59,0%	55,5%
Χρεολύσιο	1,0%	1,0%
Τόκος		
-ονομαστικός	5,0%	5,0%
[-πραγματικός][(i)]	[8,5%]	[9,0%]
-καταβολή: μερισμός σε 2 δόσεις	Ιανουάριος & Ιούλιος	Ιανουάριος & Ιούλιος
Αμοιβή οίκου & προμήθειες		
-εφάπαξ επί του ονομ. κεφαλαίου	3,0%	3,0%
-επί των τόκων	2,0%	2,0%
Διαχείριση	Επιτροπή Λονδίνου[(iv)], Loughnan, Son & O'Brien's, Greek Committee	Επιτροπή Λονδίνου[(iv)], J. & S. Ricardo κ.ά.[(v)]
Ονομαστικό κεφάλαιο (£)	800.000	2.000.000
Έκπτωση έκδοσης	–328.000	–890.000
Πραγματικό κεφάλαιο (£)	472.000	1.110.000
Χρεολύσιο[(ii)]	–16.000	–20.000
Ποσό υπέρ απόσβεσης 1ου δανείου[(iii)]		–150.000
Τόκοι[(ii)]	–80.000	–200.000
Αμοιβή οίκου & προμήθειες	–25.600	–64.000
Εισπρακτέο ποσό (£)	*350.400*	*676.000*

Σημ: [(i)]Υπολογισμός του γράφοντος: *% ονομαστικού τόκου* δια *% έκδοσης υπό το άρτιο*. [(ii)]*Ως προς το 1ο δάνειο*: τόκοι και χρεολύσια 2 ετών. *Ως προς το 2ο δάνειο*: χρεολύσιο 1 έτους και τόκοι 2 ετών. [(iii)]Υπολογισμός στην ανώτερη τιμή του συμφωνητικού (αγορά ομολογιών ονομ. αξίας 250.000 £ σε τιμή έως 60%). Στην πράξη οι τιμές ήταν ευνοϊκότερες (για την αγορά των παραπάνω ομολογιών δαπανήθηκαν 113.182,50 £). [(iv)]Ι. Ορλάνδος και Α. Λουριώτης με τη σύντομη συμμετοχή αρχικά του Ι. Ζαΐμη από τον Ιούλιο του 1824 κι έπειτα του Γ. Σπανιολάκη από το Σεπτ. του 1825. [(v)]Μέλη της Greek Committee μεταξύ άλλων: J. Hobhouse, F. Burdett, E. Ellice.

Πηγές: Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 17· *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 194-196.

Οι βασικοί όροι και το καθαρό προϊόν των δύο δανείων του Λονδίνου έχουν τεθεί συχνά στο επίκεντρο της προσοχής (*Πίνακας* 7-1). Η σπουδαιότερη νομίζω πτυχή τους είχε να κάνει με την έκδοση των ομολογιών *υπό το άρτιο*, δηλαδή σε τιμή χαμηλότερη της ονομαστικής τους αξίας. Στην περίπτωση του 1ου δανείου, μία ομολογία ονομαστικής αξίας 100 £ αποφασίστηκε να πουληθεί με τιμή έκδοσης 59 £. Στην περίπτωση του 2ου δανείου, όταν τον Αύγουστο του 1824 απασχολούσε την εθνική Διοίκηση το ζήτημα των όρων του, οι όροι του 1ου δανείου είχαν θεωρηθεί μια

καλή βάση με ευκταίες κάποιες βελτιώσεις: για δάνειο 2.000.000 £ ήταν δεκτή μία τιμή έκδοσης στο 55% της ονομαστικής αξίας των ομολογιών και τελικά η τιμή αυτή συμφωνήθηκε στις 55,5 £.

Η τιμή έκδοσης —η αρχική τιμή πώλησης— των ομολογιών ήταν φυσικά συνυφασμένη με την πραγματική τους απόδοση, δηλαδή με το λόγο ονομαστικής απόδοσης προς την τιμή έκδοσης (εδώ, υπό το άρτιο).[1184] Και στα δύο ελληνικά δάνεια το ονομαστικό επιτόκιο ήταν 5% επί του ονομαστικού κεφαλαίου —με τον ετήσιο τόκο να καταβάλλεται μερισμένος σε δύο δόσεις—, αλλά η πραγματική επιβάρυνση ήταν υψηλότερη, λόγω της έκδοσης των ομολογιών σε τιμές υπό το άρτιο: 8,5% για το 1ο δάνειο και με μια ελαφρά διαφορά στο 9% για το 2ο δάνειο. Αυτό σημαίνει ότι ο κάτοχος μιας ομολογίας ονομαστικής αξίας 100 £, που στην περίπτωση του 1ου δανείου είχε αγοραστεί προς 59 £, επρόκειτο να κερδίσει τόκο 5 £ (5% επί της ονομαστικής αξίας της ομολογίας), ποσό που αντιστοιχούσε στο 8,5% των 59 £ που είχε δανείσει πραγματικά.

Οι παραπάνω όροι ήταν μέσα στο εύρος —και κατά περίπτωση ευνοϊκότεροι— εκείνων που ανέμεναν οι επικεφαλής της Διοίκησης.[1185] Ήταν μέσα στο εύρος των τιμών έκδοσης και των επιτοκίων που είχαν ήδη οριοθετηθεί με τα δάνεια των νέων χωρών της λατινικής Αμερικής, αλλά από τους πιο δυσμενείς όπως απορρέει από ένα δείγμα 23 διεθνών δανείων, με μέσο πραγματικό επιτόκιο στις 7,34 ποσοστιαίες μονάδες.[1186] Με την έκδοση των ομολογιών υπό το άρτιο, το ονομαστικό επιτόκιο

[1184]. Παναγιώτη Β. Δερτιλή, *Εγχειρίδιον*, ό.π., τχ. Β΄, σ. 106. Ο πραγματικός τόκος είναι το σύνολο των οικονομικών πλεονεκτημάτων που απολαμβάνουν οι κομιστές των τίτλων, ως ποσοστό του επενδυθέντος κεφαλαίου τους. Τα πλεονεκτήματα αυτά είναι: ο ονομαστικός τόκος, η υπεραξία που προκύπτει για τους τίτλους που εκδίδονται υπό το άρτιο κ.ά., βλ. Νικόλαος Ι. Μπάρμπας – Κωνσταντίνος Δ. Φινοκαλιώτης, *Δημόσια Οικονομικά*, ό.π., σ. 215-216.

[1185]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 386· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 456. Εν γένει για τους στόχους ως προς τους όρους που είχαν τεθεί ήδη για το 1ο δάνειο από την πλευρά της Κυβέρνησης βλ. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 12-16. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 99· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 401-403, 480-481· Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 554.

Από την άλλη, ας μη λησμονείται ότι, ο εσωτερικός δανεισμός μετρητών —που ήταν βέβαια εξαιρετικά αναιμικός σε σχέση με τα δάνεια του Λονδίνου— ήταν επίσης ακριβός: το 1822 ο τόκος των ομολογιών που είχε εκδώσει η εθνική Διοίκηση ήταν 8%, επί Καποδίστρια η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα δεχόταν «καταθέσεις» έναντι τόκου επίσης 8% και γενικά ο τόκος του τρέχοντος δανεισμού από ιδιώτες στον ελλαδικό χώρο εκείνο το διάστημα ήταν 10-20%. Έπειτα, από σποραδικά στοιχεία για τα ακαθάριστα κέρδη των ενοικιαστών φόρων, αυτά κυμαίνονταν κατά περίπτωση από 30% έως 60%. Κι αυτά τα κέρδη, ιδωμένα αντίστροφα, δεν ήταν παρά το κόστος (η θυσία) χάριν της λειτουργίας του φορολογικού μηχανισμού —με τη σοβαρή βέβαια διαφορά ότι το βάρος του εξωτερικού δανείου μεταφέρθηκε στις επόμενες γενιές (με νέα δάνεια ή φόρους).

[1186]. Άλλα δάνεια στην Ευρώπη και την Αμερική, τα οποία συνάφθηκαν στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, διέφεραν ελάχιστα ή καθόλου στο ζήτημα του ονομαστικού επιτοκίου: από

ορίζονταν στο επίπεδο που επικρατούσε τότε σ' άλλα συναφή δάνεια και στην ελληνική περίπτωση· και το υψηλότερο του ονομαστικού πραγματικό επιτόκιο αντικατόπτριζε κατά κάποιο τρόπο το ρίσκο που αναλάμβανε το κοινό για μια υψηλότερη απόδοση.[1187]

Η έκδοση των ομολογιών υπό το άρτιο από την άλλη, δεν είχε επίδραση μόνο στο πραγματικό επιτόκιο, αλλά και στο πραγματικό ύψος του δανείου. Έτσι, ενώ το ονομαστικό κεφάλαιο των δανείων έφτανε αθροιστικά τις 2.800.000 £, το πραγματικό προϊόν τους ή αλλιώς η παρούσα κατά το 1825 αξία τους ήταν 1.582.000 £. Συνήθως, σ' αυτό το σημείο, τονίζεται πως η Ελλάδα χρεώθηκε 2,8 εκατ. λίρες για να λάβει 1,5 εκατ. λίρες. Ασφαλώς, αυτό ήταν το ύψος του ονομαστικού χρέους, αλλά τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά.

Μια μεμονωμένη ομολογία ονομαστικής αξίας 100 £, στην περίπτωση του 2ου δανείου, προβλεπόταν να αποφέρει στην ελληνική Κυβέρνηση 55,5 £, έναντι της υποχρέωσης ετήσιου τόκου 5%, αλλά όχι υποχρεωτικά έναντι της καταβολής 44,5 £ ως υπεραξία. Η απόσβεση των δανείων ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί στην εκάστοτε τρέχουσα – κυμαινόμενη τιμή των ομολογιών, με εξαγορά στη δευτερογενή αγορά, σε τιμή πιθανόν κάτω του άρτιου. Όπως επισημαίνεται στο συμφωνητικό του 2ου δανείου:

> "η (…) Ελληνική Διοίκησις θέλει παραδίδει (…) τόσας ποσότητας χρημάτων, τα οποία θέλουν χρειασθή δια την σύστασιν των εκπιπτομένων κεφαλαίων ενός εις τα εκατόν επάνω εις την όλην ποσότητα του παρόντος δανείου και αι οποίαι χρηματικαί ποσότητες θέλουν μεταχειρησθή παρά των ειρημένων Ιάκ. Ρικάρδου και Σ. Ρικάρδου εις αγοράν ομολογιών προερχομένων από το παρόν δάνειον".[1188]

6% το Μπουένος Άιρες, το Περού, η Κολομβία και η περιοχή Poyais(*)· από 5% Βραζιλία, Μεξικό, Πορτογαλία, Ισπανία, Νάπολη, Ελλάδα, Αυστρία, Πρωσία, Δανία, Ρωσία. Βλ. Marc Flandreau – Juan H. Flores, *ό.π.*. Εκείνο το διάστημα, στην Αγγλία, οι αποδόσεις ασφαλών τοποθετήσεων —όπως το ενοποιημένο δημόσιο χρέος σε διηνεκείς ομολογίες (Consols) ονομαστικής απόδοσης 3%— είχαν διαμορφωθεί στο 3,5 με 4,5% από 4-6% που ήταν παλαιότερα κι αυτό σήμανε τη μείωση εισοδημάτων, τα οποία σε συνδυασμό με την υψηλή ρευστότητα ενίσχυσαν την αναζήτηση εναλλακτικών τοποθετήσεων, βλ. Αντώνης Παν. Μασωνίδης, *ό.π.*, σ. 285, 299. Για ορισμένες συνοπτικές σχετικές στατιστικές πρβλ. Norman J. Silberling, "British Financial Experience 1790-1830", *The Review of Economics and Statistics* 1/4 (1919) 282-297.

(*)Poyais: φανταστικό πριγκιπάτο στη σημερινή Ονδούρα, ο εκπρόσωπος του οποίου διέδωσε αριστοτεχνικά μια πλασματική εικόνα χάρη στην οποία κατόρθωσε να συνάψει το 1822 δάνειο στη χρηματαγορά του Λονδίνου, Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford 1993, σ. 216.

1187. Maurice Duverger, *Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 124-125.

1188. Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές*, ό.π., σ. 108.

Κατά το 1824 – 1825, όπως θα δούμε, είχαν καταβληθεί πραγματικές 36.000 £ για την αγορά ομολογιών ονομαστικής αξίας 97.200 £. Αρχικά τουλάχιστο, η ελληνική Κυβέρνηση όφειλε ετησίως να καταβάλει ένα ποσό ίσο με το 1% του ονομαστικού κεφαλαίου, για να αγοράζει ομολογίες, μάλλον σε τρέχουσες τιμές, κατώτερες πιθανόν του άρτιου, δηλαδή απαλλαγμένες λιγότερο ή περισσότερο από την υπεραξία για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.[1189] Στην περίπτωση όμως απόπειρας μαζικών εξαγορών ή σύναψης νέου δανείου, οι τιμές των παλαιών ομολογιών θα μπορούσαν να ανεβούν σε υψηλότερα επίπεδα.

Έτσι με την προκαταβολή των παραπάνω χρεολυσιών και κάποιων ποσών για τόκους, από το προϊόν των ίδιων των δανείων, εξασφαλίστηκε ένα χρονικό διάστημα, αλλά από το 1826 για το 1ο δάνειο και από το 1827 για το 2ο δάνειο όφειλε να αρχίσει εκ νέου η εξυπηρέτηση τους.

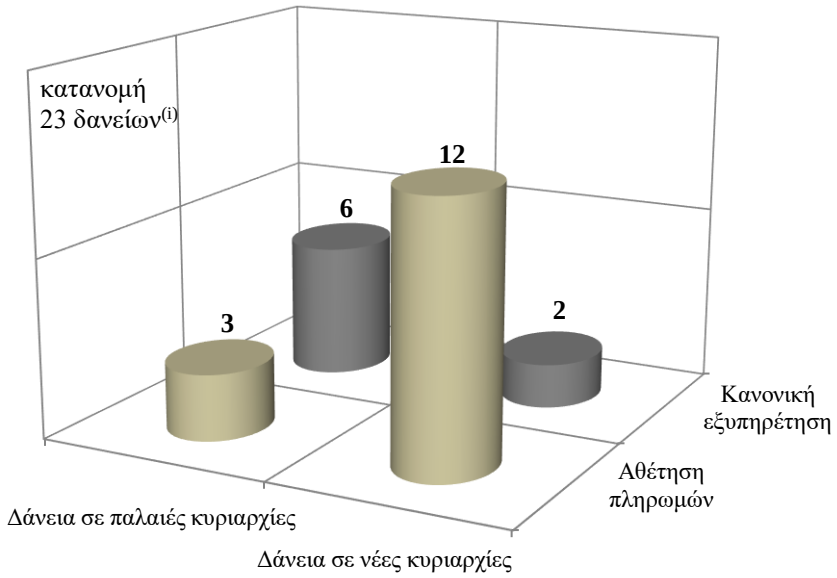
Στο μεταξύ, όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα, ήταν φανερό ότι η ελληνική πλευρά αδυνατούσε να εξυπηρετήσει αυτά τα δάνεια. Και σ' εκείνες τις συνθήκες, το πρόβλημα δεν ήταν τόσο οι όροι που απαγόρευαν την εξυπηρέτηση των δανείων όσο οι εσωτερικές και οι διεθνείς εξελίξεις. Άλλωστε, στο διάστημα 1824-1828 και κυρίως από το 1826 —αφότου δηλαδή είχε ξεσπάσει ο χρηματιστηριακός πανικός στο Λονδίνο στα τέλη του 1825— έπαψαν να εξυπηρετούνται κυρίως τα δάνεια κρατών που πρόσφατα είχα ανεξαρτητοποιηθεί ή έβαιναν προς αυτήν την κατεύθυνση (*Διάγραμμα* 7-1),[1190] εκείνων που μ' έναν τρόπο ήταν μέρος της κρίσης της χρηματιστηριακής αγοράς στο Λονδίνο, που η πρόσβασή τους στην πίστωση εξακολούθησε να είναι δυσμενής, ενώ την ίδια στιγμή έφεραν εγγενή προβλήματα συνυφασμένα με τη στοιχειώδη ανάπτυξη της κρατικής εξουσίας και των σχετικών εγγυήσεων.

[1189]. Όταν στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση το 1829 προέβαιναν στη δημιουργία σεναρίων για την απόσβεση των χρεών, σημείωναν πως η ελληνική Κυβέρνηση «χρεωστεί να εμβάζη εις Λονδίνον πραγματικάς λίρας 8.000 (…) τον καθ' έκαστον χρόνον, εις εξαγοράν των εθνικών ομολογιών, έως ότου σβεστή ολοκλήρως το χρέος» του 1ου δανείου και για το 2ο δάνειο «πραγματικάς λίρας 20.000 κατ' έτος, εις εξαγοράν των εθνικών ομολογιών, έως ότου το χρέος σβεστή ολοκλήρως», *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 495. Εν γένει για την απόσβεση ομολογιακών δανείων μέσω της εξαγοράς ομολογιών βλ. Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα 1937, σ. 70· Παναγιώτη Β. Δερτιλή, *ό.π.*, σ. 186-188.

[1190]. Για τους όρους των δανείων ανά κράτος πρβλ. επίσης τα σχόλια στο: A. Andréadès, *History of the Bank of England 1640 to 1903*, trnsl. Christabel Meredith, Athens 1924, σ. 250. Ειδικά για τη Λατινική Αμερική Miguel Angel Centeno, *ό.π.*, σ. 132-134 και εν γένει για την ανάδυση αυτών των κρατών βλ. Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής : από το τέλος της αποικιοκρατίας μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2015, σ. 13-37.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7-1

Κατάσταση 23 κρατικών δανείων στην αγορά του Λονδίνου τη δεκαετία του 1824-1828

Σημ: Ιδία επεξεργασία βάσει καταλόγου δημοσιευμένου στην πηγή, ο οποίος διακρίθηκε εδώ με το κριτήριο *παλαιές ή νέες και υπό συγκρότηση κυριαρχίες*. Ο κατάλογος περιλαμβάνει 23 δάνεια 15 κρατικών σχηματισμών: Μπουένος Άιρες, Χιλή, Κολομβία, Γουατεμάλα, Μεξικό, Περού, Βραζιλία, Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία, Νάπολη, Αυστρία, Δανία, Πρωσία, Ρωσία.

Πηγή: Marc Flandreau – Juan H. Flores, "Bonds and Brands : Foundations of Sovereign Debt Markets, 1820-1830", *The Journal of Economic History* 69/3 (2009) 646-684.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-2

Κατάσταση ελληνικών δανείων Λονδίνου το 1826

	Δάνειο		*Συνολικά Μεγέθη (£)*	
	1824	*1825*		
Ονομαστικό κεφάλαιο δανείων (£)	800.000	2.000.000	2.800.000	100,0 %
Κάτοχοι ομολογιών (ονομαστικές αξίες, £)				
-αγορασμένες από το προϊόν των δανείων	290.200	285.000	575.200	20,5%
-στα χέρια άλλων ομολογιούχων	509.800	1.715.000	2.224.800	79,5%

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 466-468.

Επιπρόσθετα, πριν την πλήρη εκδήλωση της χρηματιστικής κρίσης του 1825, από το καλοκαίρι του ίδιου έτους, καλλιεργούνταν η ιδέα ενός 3ου δανείου. Οι εξελίξεις όμως με την υποβόσκουσα κρίση στην αγορά του Λονδίνου και την εδραιωμένη παρουσία του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο δεν επέτρεψαν την υλοποίησή του όπως θα δούμε. Η ελληνική πλευρά, ιδίως το χειμώνα του 1826 εξακολουθούσε να τρέφει ελπίδες, αλλά χωρίς αποτέλεσμα, υπό τη διαφαινόμενη αδυναμία της να εξυπηρετήσει τα υφιστάμενα δάνεια. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι σε μία προηγούμενη φάση, το Σίτι

του Λονδίνου δεν είχε εν γένει πρόβλημα να χρηματοδοτεί με νέα δάνεια τη χρηματοδότηση παλαιών. Και ταυτόχρονα, η κατάσταση των δανείων δεν ήταν εξαιρετικά απογοητευτική: το 20,5% του ονομαστικού χρέους των δανείων είχε ανακτηθεί μέσω των αγορών ομολογιών από το προϊόν των ίδιων των δανείων, σε συμφέρουσες τιμές κατά το 1824 και το 1825, όπως θα δούμε αναλυτικότερα σ' άλλο σημείο (*Πίνακας* 7-2).

Ωστόσο, μετά τα τέλη του 1825 και το χρηματιστηριακό πανικό, τον τεράστιο αριθμό πτωχεύσεων κ.λπ.,[1191] η αγορά βρισκόταν σε μια διαδικασία εσωτερικής εκκαθάρισης και ήταν απίθανο οι επενδυτές να συμμετείχαν στο κάλεσμα κάποιου οίκου υπέρ της έκδοσης νέου ελληνικού δανείου, δεδομένων και των αρνητικών ειδήσεων από την Ελλάδα. Έπειτα, η αναδυόμενη δυσαρέσκεια στις τάξεις των ομολογιούχων καθιστούσε αυτό το ενδεχόμενο ακόμη πιο απόμακρο. Σε αυτές τις συνθήκες κι ενώ επέκειτο να αναλάβει τη διακυβέρνηση ο Ι. Καποδίστριας, αναπτύχθηκε μια κινητοποίηση σε συνεργασία με τον Φιλέλληνα Ελβετό τραπεζίτη Eynard για την επίτευξη κάποιας ρύθμισης των παλαιών δανείων. Ενώ το θέμα επανήλθε εκ νέου χωρίς επιτυχία στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, σε συνδυασμό με αξιώσεις εσωτερικών αποζημιώσεων, προτάσεις αξιοποίησης των εθνικών κτημάτων και δημιουργίας κώδικα δημοσίων χρεών (καταγράφονται επίσης απόψεις υπέρ και κατά της σύναψης νέου δανείου).[1192]

Κατά κάποιο τρόπο, πλησίαζε η ώρα των λογαριασμών. Το 1824 η Κυβέρνηση αναπόφευκτα τοποθετούσε την εξυπηρέτηση των δανείων σε μεταγενέστερο χρόνο. Προκαταβάλοντας κάποια τοκοχρεολύσια, θεωρούσαν ότι είχαν εξασφαλίσει το απαραίτητο χρονικό διάστημα και στο μεταξύ θα είχε λήξει αισίως ο πόλεμος. Σε κάθε περίπτωση όμως δεν αγνοούσαν τι σήμαινε ο δανεισμός προοπτικά.

[1191]. Για την επέκταση της κρίσης στη Γαλλία βλ. Pamela M. Pilbeam, *The 1830 Revolution in France*, London 1994, σ. 46.

[1192]. *ΓΕΕ*, αρ. 54 (7.8.1829). Επιπρόσθετα: για τη δημιουργία σχεδίων εξαγοράς μέρους του χρέους και εξυπηρέτησής του βλ. σχέδιο ο Eynard σε συνεργασία με τον Καποδίστρια στα μέσα του 1827 δημοσιευμένο στο: *Μνήμη Ιωάννη Γαβριήλ Εϋνάρδου, 1755-1863*, έκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977, σ. 86-90. Βλ. επίσης: σχέδιο Ι. Ορλάνδου κατατεθειμένο στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 387, έγγρ. χ.α· σχέδιο επιτροπής της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης στο *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 469-476 και Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 55-56· σχέδιο Νικ. Πονηρόπουλου στα τέλη του 1829, *ΑΕΠ/ΕΚΠ,* τ. Β΄ (22), Αθήνα 2008, σ. 14-17, *ΑΕΠ/ΕΚΠ,* τ. Ε΄ (25), Αθήνα 2012, σ. 102-105. Σχετικά με την ρύθμιση των δανείων του 1824 – 1825 βλ. επίσης *Μετατροπή των δανείων του 1824 και 1825*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1879. Περισσότερα σχετικά με τις πρωτοβουλίες για νέο δάνειο επί Καποδίστρια βλ. Χρήστος Λούκος, «Ένα ποθούμενο δάνειο», *ό.π.*, σ. 77-98.

Ο Δ. Ρώμας, με μιαν αντιπολιτευτική διάθεση, αλλά σε κάθε περίπτωση βασιζόμενος στα δεδομένα του 1ου δανείου, ήταν κατηγορηματικός από το 1824: «"αυτό το δάνειον είναι βαρύ, έξω του μέτρου"».[1193] Κι αν θέσουμε ως μέτρο, την εξυπηρέτησή του, πράγματι έτσι ήταν. Αλλά και τη Διοίκηση, τον Ιούλιο του 1824, την απασχολούσε αυτό το ζήτημα. Με τη λήψη των πρώτων δόσεων, είχε διοριστεί μια επιτροπή στο Βουλευτικό προκειμένου «να επεξεργασθή σχέδιον περί αποπληρώσεως του τόκου και της εκπτώσεως του κεφαλαίου εκ δανείου», ενώ απασχολούσε ταυτόχρονα το ζήτημα «της στερεώσεως και υπολήψεως του δανείου».[1194]

Από το Σεπτέμβρη του 1824 είχαν καταφθάσει επίτροποι των δανειστών για την επικύρωση του 1ου δανείου και είχαν θέσει, σύμφωνα με πληροφορίες, το ζήτημα του καθορισμού των εκτάσεων από τις οποίες επρόκειτο να πληρώνονται τα τοκοχρεολύσια. Τότε, η ελληνική αντιπροσωπεία στο Λονδίνου, συμβούλευε την Κυβέρνηση να μην αλλάξει την αρχική συμφωνία για τις εγγυήσεις —το *όλα τα εθνικά κτήματα χωρίς εξαίρεση*. Μόνο εάν οι ξένοι επίτροποι εκβίαζαν τα πράγματα, τότε πίστευαν πως η Κυβέρνηση αναγκαστικά όφειλε να «θεσπίση τόπους άκαρπους, νοσώδεις και βουνά, εις μέρη ασήμαντα, με ονόματα όμως παλαιά και λαμπρά, δια να κάμουν εντύπωσιν εις αυτούς τους κομισάριους».[1195]

Η πλευρά των πιστωτών, έχοντας εξασφαλίσει κάποιες προκαταβολές τοκοχρεολυσίων, όπως είναι γνωστό, ανέμενε κατά το συμβόλαιο νέες καταβολές μέσα στο 1826. Ανάλογη εξέλιξη υπήρξε και στο 2ο δάνειο, όταν η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, τον Απρίλιο του 1826, είχε λάβει επιστολή του Ρικάρδου με την οποία ζητούσε: «να βαλθή υπό την εξουσίαν των [σ.σ. των δανειστών] εν προσδιορισμένον μέρος εθνικής γης, με τα προϊόντα της οποίας να πληρώνηται χρονικώς το διάφορο [σ.σ. ο τόκος]»,[1196] με το σκεπτικό πως η αναφορά σ' όλα τα εθνικά κτήματα δεν ήταν εγγύηση και ότι με τον ορισμό των παραπάνω εκτάσεων «το εδώ κοινόν [σ.σ. του

[1193]. Όπως έχουμε δει, μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση, στα μέσα του 1823, είχε προταθεί στο Δ. Ρώμα από το Εκτελεστικό (Π. Μαυρομιχάλης, Α. Μεταξάς, Θ. Κολοκοτρώνης κ.ά.) να λάβει μέρος σε μια νέα επιτροπή διαπραγμάτευσης δανείου, αλλά δεν είχε τελεσφορήσει αυτή η πρωτοβουλία, καθώς δεν είχε ανταποκριθεί η πλευρά του Βουλευτικού, βλ. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 95-97.

[1194]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 355. Για ορισμένες ιδέες που είχαν τεθεί από τον Απρίλη του 1824 βλ. *ΑΚΥ*, τ. Γ΄, Πειραιάς 1928, σ. 105.

[1195]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 250.

[1196]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 164, 227.

Λονδίνου] ημπορεί να συλλάβη εμπιστοσύνην»,[1197] αφήνοντας έτσι ελπίδες για ένα 3ο δάνειο, το οποίο ήθελε από καιρό η ελληνική πλευρά. Τα ίδια περίπου υποστήριζε κι ο E. Blaquiere ότι ήταν αδύνατο να συναφθεί νέο δάνειο χωρίς να προσδιοριστεί ποιων επαρχιών τα εισοδήματα θα πήγαιναν για τα παλαιά δάνεια.[1198]

Μέχρι τις αρχές του 19ου αι. ήταν συνηθισμένο ως πραγματικές εγγυήσεις να υποθηκεύονται δημόσια ακίνητα και βαθμιαία η εγγύηση πήρε τη μορφή *ειδικού προορισμού* για την εξόφληση των δανείων συγκεκριμένων δημοσίων προσόδων.[1199] Κι απ' αυτή την άποψη, τα παραπάνω σχέδια ορισμού συγκεκριμένων κτημάτων και προσόδων το 1824 και το 1826 για την εξυπηρέτηση των δανείων, απηχούσαν ταυτόχρονα την αναγνώριση και τη μερική άρση της υπό συγκρότησης φορολογικής κυριαρχίας του ελληνικού *πρωτο-κράτους* (proto-state) ή *οιονεί κράτους* (quasi-state). Το κυριότερο, όμως, δεν είναι εκεί αλλά στο γεγονός ότι η ελληνική πλευρά δεν αποδέχτηκε σ' εκείνη τη συγκυρία τις παραπάνω προτάσεις, ότι σε τελική ανάλυση, εκ των πραγμάτων μ' ένα μάλλον ευφυή ελιγμό αντέστρεψε το πρόβλημα μεταφέροντας τις πιέσεις στο εσωτερικό των δανειστών,[1200] σαφώς κι αυτό με κόστος.

Βέβαια, τα δάνεια συμφωνήθηκαν με επισημότητα και αναγνωρίστηκαν με κάθε ευκαιρία. Αρχικά, με τις αποφάσεις για τη λήψη δανείου από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Απρ. 1823) και αφού προχωρούσε η υπόθεσή του με σχετικές πρωτοβουλίες του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού (σε συνθήκες μιας υποβόσκουσας ρήξης το καλοκαίρι του 1823). Επικυρώθηκαν πολλαπλά από τα κυβερνητικά όργανα[1201] που κυριάρχησαν από τα τέλη του 1823 έως τις αρχές του 1826 —εν μέσω εμφύλιων συγκρούσεων— και η επικύρωσή τους πραγματοποιήθηκε εκ νέου στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση τον Απρίλη του 1826, καθώς, η ελληνική πλευρά επιχειρούσε να διασκεδάσει τις ανησυχίες των δανειστών και ν' αποκτήσει εκ νέου πρόσβαση στη διεθνή πίστωση. Χωρίς μάλιστα άλλες εγγυήσεις πέρα από τις πολιτικές, η εκ νέου αναγνώριση των δανείων επιβεβαίωνε, ότι μόνη πραγματική εγγύηση που προσέφερε η ελληνική Κυβέρνηση στους δανειστές ήταν η πολιτική αναγνώριση,

---

[1197]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 164, 227.

[1198]. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 491.

[1199]. Νικόλαος Ι. Μπάρμπας – Κωνσταντίνος Δ. Φινοκαλιώτης, *ό.π.*, σ. 231, 234.

[1200]. Περισσότερα για τις πρωτοβουλίες των ομολογιούχων το 1826 βλ. Maria Christina Chatziioannou, "War, Crisis», *ό.π.*, ειδικότερα σ. 44-50.

[1201]. *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 119.

ειδικά υπό τη μορφή του αστικού καθεστώτος, εντός του οποίου θα μπορούσαν να αναπτυχθούν δεσμεύσεις σχετικά με την αποπληρωμή του χρέους.[1202]

Έπειτα, η εγγυητική διαδικασία δεν είχε μόνο εξωτερική διάσταση. Στο εσωτερικό τροφοδοτούσε άλλες ή αντλούσε από άλλες βαθύτερες υπό ανάδυση θεσμικές διεργασίες: όπως έχει σημειωθεί «(…) στο δημόσιο δανεισμό ο δανειολήπτης και ο εγγυητής συμπίπτουν (αν και μια βασική αιτία γένεσης της κοινοβουλευτικής εξουσίας είναι η εσωτερική διάκριση μεταξύ δανειολήπτη και εγγυητή ως διάκριση εξουσιών στο αστικό κράτος)».[1203] Δεν θα επαναλάβω τους τρόπους που εμφανίστηκε αυτή η διάκριση κατά τη διαδικασία της σύναψης των δανείων, αλλά θα σταθώ στις λειτουργίες του πολιτεύματος.

Στις 22 Ιουνίου του 1823, ο Αλ. Μαυροκορδάτος, ως γενικός γραμματέας του Εκτελεστικού διαβίβαζε εκτενές κείμενο οδηγιών προς τη επιτροπή που έμελλε αργότερα να ταξιδέψει στο Λονδίνο για να συμφωνήσει το δάνειο.[1204] Έπειτα από λίγες μέρες, με το σκεπτικό ότι «πλησιάζει η ώρα να σταλή η επιτροπή περί δανείου, το Βουλευτικόν γνωρίζον το χρέος του, ως παριστάνον τον λαόν, όστις δανείζεται και μέλλει να πλήρωση», ζητούσε να ενημερωθεί σχετικά.[1205] Κατά το παραπάνω επιχείρημα, διατυπωμένο πολύ πιθανό από το μορφωμένο γραμματέα του Βουλευτικού Ιωάννη Σκανδαλίδη που το συνυπογράφει, το Βουλευτικό αναπαριστά το *λαό* ο οποίος οροθετείται ως πολιτικό σώμα. Η λήψη δανείου, που λίγους μήνες νωρίτερα είχε αποφασιστεί σε επίπεδο Εθνοσυνέλευσης, αυτή τη φορά, αξιώνεται να συζητηθεί ως προς τα ειδικά χαρακτηριστικά της στο επίπεδο του Εκτελεστικού – Βουλευτικού. Ταυτόχρονα όμως το χρέος αποδίδεται σε τελική ανάλυση στο λαό· τον ίδιο λαό – πολιτικό σώμα που στο Σύνταγμα της Τροιζήνας οροθετημένος ως έθνος αναγνωριζόταν ως εγγενής κάτοχος της κυριαρχίας.

Ο Σπ. Βαλέτας, στην αναγγελία μετάφρασης της *Πολιτικής Οικονομίας* του Say το 1828 είχε γράψει το εξής: «“Ευδαιμονεί ο άνθρωπος κατά λόγον αντίστροφον του

[1202]. Πρβλ. τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα ως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες οι κυβερνήσεις δεσμεύονταν να αποπληρώσουν τα χρέη τους, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση των πολιτικών δυνάμεων, των αντιπροσωπευτικών θεσμών κ.ά., επικεντρωμένη στην Αγγλία και τη Γαλλία του 17ου – 18ου αι., David Stasavage, *Public debt and the birth of the democratic state : France and Great Britain 1688–1789*, Cambridge 2008, σ. 180-181.

[1203]. Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός», *ό.π.*, σ. 179. Πρβλ. Mark Dincecco, *Political transformations*, ό.π., σ. 34.

[1204]. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 12-16.

[1205]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 500.

αριθμού των εξαρτήσεών του. Η προς τας χρείας ένδεια πολυπλασιάζει τας εξαρτήσεις, και αφαιρεί την ελευθερίαν, της ευδαιμονίας το θεμέλιον (…)"», για να καταλήξει ως προς τη χρησιμότητα της πολιτικής οικονομίας πως «αύτη επιστήμη είναι ωφελιμωτάτη εις τα έθνη, και μάλιστα εις την Ελλάδα, ήτις έμεινε (…) κατάχρεως, πάντων στερημένη των αναγκαίων"».[1206] Εννέα χρόνια οι Έλληνες είχαν γνωρίσει τον πόλεμο: τον ήχο των όπλων διαδέχτηκε ο *βωβός εξαναγκασμός* του δημοσίου χρέους, μια άλλου τύπου βία, έμμεση, αλλά σε κάθε περίπτωση ριζική.[1207] Έτσι, ο εγγενής κάτοχος της κυριαρχίας, στο ίδιο συστατικό γεγονός, παρέλαβε κατά τη μαρξική αποστροφή «[το] μοναδικό κομμάτι του λεγόμενου εθνικού πλούτου, που (…) ανήκει πραγματικά στο σύνολο του λαού (…) το δημόσιο χρέος».[1208]

Αυτό που δεν πρέπει να αγνοηθεί υπό τη σκιά της παραπάνω υπερβολικά μακροπερίοδης προβολής είναι ότι το ζήτημα της διαχείρισης των δανείων στο εσωτερικό —στο πλαίσιο της ευρύτερης υπό συγκρότηση δημοσιονομικής διαχείρισης— συνδέθηκε με θεσμικά ενδιαφέρουσες διαδικασίες.

Στις 25 Μαΐου του 1825 τα *Ελληνικά Χρονικά* αφιέρωσαν μια σημαίνουσα αναφορά στο θέμα των δανείων κι όπως άρχισαν να φτάνουν χρήματα από το 2ο δάνειο σημείωναν:

> Αυτή η πατρίς είναι και ο μόνος αυτών [σ.σ. των δανείων] οφειλέτης. Με μεγαλύτερον λοιπόν δικαιολόγημα (…) δυνάμεθα να ερωτήσωμενω, διατί η σεβ. Διοίκησις, και κατ' εξοχήν ο Υπουργός της Οικονομίας, δεν παρρησιάζει εις το κοινόν λογαριασμόν τούτων των χρημάτων; πιθανόν τα χρήματα αυτά, τα οπία όλος ο λαός οφείλει να αποκριθή, να μην είναι εξοδευμένα, παρ' όπου η κοινή ανάγκη απητεί· οι άνθρωποι όμως σηνηθίζουν πάντοτε, μη βλέποντες φανεράν την αλήθειαν, να νομιζωσι το εναντίον (…). Ποίος λοιπόν ημπορεί να καταπεισθή, χωρίς να ιδή τους λογαριασμούς, ότι τόσαι χιλιάδες λίρες στερλίνες, τας οποίας μίαν ημέραν πρέπει ημείς να πληρώσωμεν, δεν κατεχωνεύθησαν με ένα ή άλλον τρόπον, κατά τον οποίον ημείς τη αληθεία δεν τα εδανείσθημεν; (…) Η Βουλή λοιπόν, δια να λείψη πάσα κατάχρησις, πρέπει (…) να επαγρυπνήση εις την χρήσιν του νέου δανείου.[1209]

[1206]. Από τον πρόλ. του μεταφραστή, δημ/ται στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας», *ό.π.*, σ. 149.

[1207]. Θανάσης Γκιούρας, *ό.π.*, σ. 188.

[1208]. Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, ό.π., σ. 779.

[1209]. Δημοσιεύεται στο: *Ο Τύπος στον Αγώνα*, ό.π., σ. 262-263.

Κατά κάποιο τρόπο, το παραπάνω σχόλιο, συνόψιζε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα, που λίγο πολύ οι υπαινιγμοί της αναπαράγονται μέχρι τις μέρες μας. Δεν είναι φυσικά εδώ ο σκοπός μας να εξακριβώσουμε τους υπαινιγμούς ούτε ισχυριζόμαστε ότι ήταν εντελώς ανυπόστατοι. Αλλά, οποιαδήποτε ενασχόληση με την ηθική αξιολόγηση δεν θα μπορούσε να αγνοήσει ότι δημιουργείται, έστω σπερματικά, η ανάγκη για μηχανισμούς άλλου τύπου εμπιστοσύνης,[1210] συνυφασμένη μάλιστα με τη δημοσιότητα.

Θα μας απασχολήσει αλλού το ζήτημα της γέννησης του δημοσιονομικού ελέγχου το *Εικοσιένα*, αφενός από το Βουλευτικό προς το Εκτελεστικό, αφετέρου με την ανάδυση διαρκών επιτροπών ελέγχου που αποτέλεσαν τη μαγιά δημιουργίας μόνιμων δικαστικού τύπου θεσμών —αναφέρομαι αρχικά στη Λογιστική Επιτροπή και την Αναθεωρητική Επιτροπή και έπειτα στο Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο, τον προκάτοχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι ότι πολύ πριν την Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (Απρ. 1826), υπήρχε στη δημόσια σφαίρα το ζήτημα του δημοσιονομικού ελέγχου, ενώ εντοπίζονται υποτυπώδεις τέτοιες διαδικασίες. Η πρακτική του ελέγχου φυσικά δεν ήταν νέα. Ήδη από παλιά οι κοινοτικές αρχές ήταν μ' ένα τρόπο υποχρεωμένες να λογοδοτούν δημόσια, λιγότερο ή περισσότερο ουσιαστικά, παρουσιάζοντας τα τεφτέρια τους. Στην περίπτωση της εθνικής Διοίκησης, δεν είναι η κλίμακα, αλλά η δημόσια σφαίρα που αφομοιώνει τις αμφιβολίες και τις φήμες και απαιτεί άλλου τύπου μηχανισμούς εμπιστοσύνης: από τις εσωτερικές έριδες για τη διαχείριση των δανείων έως την αποστολή του Γ. Σπανιολάκη το Σεπτέμβρη του 1825 στο Λονδίνο κι έως τα δημοσιεύματα το 1826 στις αγγλικές εφημερίδες για κακοδιαχείριση.[1211]

Στο 1ο δάνειο, το Βουλευτικό έδωσε σ' όλες τις δόσεις άδεια στο Εκτελεστικό για να τις παραλάβει από το εκάστοτε αγγλικό πλοίο και «να τας μεταχειρισθή εις τα ανάγκας της Πατρίδος».[1212] Για το 2ο δάνειο τα στοιχεία που εντοπίστηκαν ήταν

[1210]. Για μια ευρύτερη πραγμάτευση στη σφαίρα της θεωρίας βλ. Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 126.

[1211]. Βλ. τη συλλογή δημοσιευμάτων στο: *The Greek Loans of 1824 & 1825,* ό.π. Για μια σύντομη επισκόπηση της ελεγκτικής διαδικασίας που κράτησε με διαλλείματα σχεδόν 20 χρόνια, έως τον Ιούνιο του 1845 βλ. Ευφροσύνη Ν. Ασανάκη, «Το χρονικό του ελέγχου και καταλογισμού των Ι. Ορλάνδου και Α. Λουριώτη υπόλογων των δανείων της Ανεξαρτησίας», *Ελεγκτικό Συνέδριο 1833-1983 : Τιμητικός τόμος για τα εκατόν πενήντα χρόνια*, Αθήνα 1984, σ. 133-160.

[1212]. Ως προς το Α΄ δάνειο βλ. *ΑΕΠ*, τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, σ. 118, 168· *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 441· *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 57, 114.

περισσότερο πυκνά. Έτσι, στις 29 Μαΐου, στις 11 Ιουλίου και στις 3 Αυγούστου του 1825 όπως κατέφθαναν δόσεις του 2ου δανείου, το Βουλευτικό ενέκρινε την παραλαβή τους, καθορίζοντας ταυτόχρονα τις κυριότερες ανάγκες στις οποίες έπρεπε να δαπανηθούν τα χρήματα, όπως θα δούμε σ' άλλο σημείο, ζητώντας παράλληλα από το Εκτελεστικό έναν προϋπολογισμό με την ποσοτική κατανομή των χρημάτων στις επιμέρους κατηγορίες και αργότερα απολογιστικό λογαριασμό με την ανάλωσή τους.[1213]

Παράλληλα, από τον Ιούλιο του ίδιου έτους, το Βουλευτικό είχε διατάξει το Εθνικό Ταμείο να του αποστείλει «τον κατάλογον όλων των συναλλαγματικών, τας οποίας ετράβηξεν εις την εν Λονδίνω Επιτροπήν, δια να πληρωθώσιν από το δάνειον»,[1214] επιχειρώντας να εντοπίσει περιπτώσεις συναλλαγματικών που είχαν εκδοθεί από το Εκτελεστικό «άνευ της νομίμου και τακτικής αδείας του Βουλευτικού».[1215] Έπειτα, μέσα στο δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, ετέθη ζήτημα από το Βουλευτικό προκειμένου να σταλεί από την Επιτροπή του Λονδίνου απολογιστικός λογαριασμός[1216] και να σχηματιστεί μια συνολική εικόνα, να αποτιμηθούν τα πράγματα με βάση τη συνολική εικόνα και επιπρόσθετα για να εξακριβωθεί πώς είχε κινηθεί η ανάλωση του δανείου (αν υπήρχε υπόλοιπο κ.ά.).[1217] Αργότερα, τον Ιούνιο του 1826 δημοσιεύτηκε λογαριασμός των αναλώσεων του 2ου δανείου στη *Γενική Εφημερίδα της Κυβέρνησης*.[1218]

Έτσι, αντιφατικά και σε συνδυασμό με ποικίλα κίνητρα, η εμπειρία της διαχείρισης των δανείων διασταυρώθηκε με —υποτυπώδεις, αλλά σε κάθε περίπτωση ενδιαφέρουσες από την άποψη της γέννησης του νέου— διαδικασίες νομιμοποίησης, δημοσιονομικού ελέγχου, δημοσιότητας και τεκμηριωμένης αποτίμησης.

[1213]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 244, 271, 285.

[1214]. *Στο ίδιο*, σ. 269.

[1215]. *Στο ίδιο*, σ. 280.

[1216]. *Στο ίδιο*, σ. 347.

[1217]. *Στο ίδιο*, σ. 354· *ΓΕΕ*, αρ. 12 (14.11.1825).

[1218]. *ΓΕΕ*, αρ. 66 (16.6.1826).

Τα βασικά κονδύλια και η χρήση του κάθε δανείου

Ας περάσουμε τώρα στους λογαριασμούς των δανείων.[1219] Ήδη από τον καιρό της λήψης των δανείων, με τις αντιπαραθέσεις και τις συζητήσεις στις Εθνοσυνελεύσεις, τη μεταφορά της υπόθεσης στο Ελεγκτικό Συνέδριο και τα πρώτα απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών της υπόθεσης των δανείων, οι ταξινομήσεις των κονδυλίων των δανείων απηχούσαν μια λογική δικαστικής εξακρίβωσης για την επιβεβαίωση ή όχι καταγγελιών κακοδιαχείρισης. Αυτή η τάση στη συνέχεια ενσωματώθηκε σε μεγάλο βαθμό ως είχε στην ιστοριογραφία, ενίοτε σε συνδυασμό με ευρύτερες αξιολογήσεις για την επίδραση των δανείων στη διαμόρφωση των πολιτικών συσχετισμών στο εσωτερικό (Εμφύλιος, πολιτικές φατρίες, πελατειακές σχέσεις), τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα.

Εδώ, η διάρθρωση των επιμέρους κονδυλίων που συνθέτουν τα δάνεια μπορεί να βασιστεί σε χρηματοοικονομικά κριτήρια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι προτάσσεται ένας λογιστικός αντικειμενισμός. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, το ζήτημα είναι μια ταξινόμηση που επιτρέπει τις γενικεύσεις ενώ διατηρεί ανοιχτή την επιστροφή στο ειδικό χωρίς να το σχετικοποιεί.[1220] Αναντίλεκτα οι «τεχνικές» από μια άποψη

[1219]. Τα δημοσιευμένα μεγέθη σχετικά με τα επιμέρους κονδύλια των δανείων συχνά εμφανίζουν αποκλίσεις μεταξύ τους. Κατά κύριο λόγο αυτές οι αποκλίσεις είναι μικρές και οφείλονται είτε σε χοντρικές στρογγυλοποιήσεις είτε σε επιλογές που έγιναν κατά την ταξινόμηση των μεγεθών, το χρόνο κατάρτισης του λογαριασμού και τις διαθέσιμες σχετικές πληροφορίες. Π.χ. ως προς το 2ο δάνειο πρβλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΙΑΒΑ/ΑΑ, φάκ. 16, έγγρ. 79· *ΓΕΕ*, αρ. 66 (16.6.1826)· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 465-466.

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης κρίθηκε επαρκής βάση η εκδοχή λογαριασμών που δημοσιεύονται στα πρακτικά της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης σε συνδυασμό με εκδοχές από αδημοσίευτες πηγές βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 137, έγγρ. 70· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 464-466. Συμπληρωματικά, λήφθηκαν υπόψη άλλοι μεταγενέστεροι δημοσιευμένοι λογαριασμοί προς επιβεβαίωση ορισμένων επιμέρους μεγεθών βλ. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 28-29· Γ. Σπανιολάκης, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 9-11· Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 364.

Επιμέρους στοιχεία από αδημοσίευτες αρχειακές πηγές επισημαίνονται εδώ κατά περίπτωση στις υποσημειώσεις που ακολουθούν. Ας σημειωθεί τέλος ότι μια μελέτη με αποκλειστικό στόχο τα δάνεια του 1824-1825 θα μπορούσε να λάβει υπόψη επίσης την περιγραφή για το αρχειακό υλικό που είχε συγκεντρωθεί στο *Αρχειοφυλάκειο του κράτους* επί Καποδίστρια, το οποίο αριθμούσε μερικές εκατοντάδες έγγραφα, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 14.

[1220]. Παραθέτω ένα σχετικό παράδειγμα: «Η επαναστατική κυβέρνηση ανέλαβε (…) ένα χρέος ονομαστικού κεφαλαίου 2.800.000 λιρών, για να εισπράξει, υποτίθεται, πραγματικό κεφάλαιο 1.572.000 λιρών. Υποτίθεται: διότι από το ποσό αυτό, μόνο 540.000 λίρες έφτασαν τελικά στην Ελλάδα. Η διαφορά, 1.032.000 λίρες, δαπανήθηκε ή σπαταλήθηκε από τους διαπραγματευτές του δανείου και, κυρίως, τους διαχειριστές του (…). Έτσι, το ποσό των 1.032.000 λιρών δαπανήθηκε σε υπέρογκες προμήθειες, μεσιτείες και δωροδοκίες, σε παραγγελίες πολεμικών πλοίων που δεν έφτασαν ποτέ στην Ελλάδα, σε υπέρογκες αμοιβές διαφόρων αλλοδαπών και, πιθανότατα, σε λαθροχειρίες διαφόρων Ελλήνων», Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*, ό.π., σ. 117-118. Πρβλ. ανάλογα σχόλια για το

διακρίσεις δεν στερούνται προκείμενες που σ' ένα βαθμό φέρουν κάποιο ερμηνευτικό προσανατολισμό ή πρόκειται να συνδυαστούν με ερευνητικά ερωτήματα. Εδώ θα περιοριστούμε στην περιγραφή της εσωτερικής διάρθρωσης των λογαριασμών των δανείων και καταληκτικά στο λειτουργικό μέρος τους: δηλαδή σ' εκείνα τα κονδύλια που άμεσα ή έμμεσα πέρασαν στα χέρια της εθνικής Διοίκησης, τα οποία, για πρώτη φορά με συγκεντρωμένο τρόπο, της επέτρεψαν να κινητοποιεί στρατεύματα και ν' αναπτύσσει με πιο φανερό τρόπο την πρωτοκαθεδρία της πολιτικής εξουσίας.

Η διάρθρωση των λογαριασμών των δανείων θα μπορούσε να οργανωθεί με δύο ευρείς τρόπους: ο ένας τρόπος είναι να διακριθούν εκείνα τα κονδύλια που ήταν μέρος της σύμβασης απ' εκείνα που ήταν αντικείμενο αποφάσεων πέρ' απ' τη σύμβαση· ο άλλος τρόπος είναι να διακριθούν τα κονδύλια ανάλογα με τη λειτουργία τους. Έπειτα, σε κάθε περίπτωση, είναι δυνατόν να υπεισέλθει μια ειδικότερη διάκριση με βάση των είδος των αναλώσεων. Εδώ επιλέχθηκε ο δεύτερος τρόπος, αλλά δε θα παραλείψουμε ν' αναφερθούμε στις πέρα απ' τα προβλεπόμενα στις συμβάσεις αναλώσεις και σε *expost κόστη* που σε μεγάλο βαθμό ήταν προϊόν της ασύμμετρης ισχύος στο πλαίσιο της διαχείρισης.

Η παραπάνω επιλογή εκκινεί από το στοιχειώδες να φανεί η εσωτερική διάρθρωση των λογαριασμών των δανείων, χωρίς να αποκλείει την προτεραιότητα του θέματος που εδώ μας απασχολεί: την οριοθέτηση του λειτουργικού μέρους τους —του μέρους του δανείου που έφτασε στην Ελλάδα σε υλικά, σε μετρητά ή που αναλώθηκε μέσω συναλλαγματικών— προκειμένου αργότερα να επικεντρωθούμε στη σημασία του για τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό.

Η διάρθρωση των λογαριασμών διακρίνεται σε δύο σκέλη: από τη μια πλευρά περιλαμβάνεται το *προϊόν του δανείου*, εκείνο που προέκυψε με βάση την υπό το άρτιο τιμή έκδοσης των ομολογιών· από την άλλη πλευρά αναλύεται η *κατανομή του προϊόντος του δανείου σε επιμέρους κονδύλια*.

1ο δάνειο στο: Πάνος Καζάκος – Παναγιώτης Λιαργκόβας – Σπύρος Ρεπούσης, *Το δημόσιο χρέος*, ό.π., σ. 60. Ωστόσο, η ταξινόμηση υπό το περίγραμμα των όρων *προμήθειες, μεσιτείες, δωροδοκίες κ.λπ.* έχει μια λειτουργική σημασία —να φανεί το ποσό που ήρθε στην Ελλάδα—, αλλά ταυτόχρονα σχετικοποιεί και τείνει να λειτουργήσει υπεραπλουστευτικά. Ενώ π.χ. τα *έξοδα συνομολογήσεως* (προμήθειες κ.λπ.) και τα βάσει συμβολαίου *χρεολύσια* από ταμιευτική άποψη πράγματι ήταν εκροές, τα δεύτερα περιόριζαν το ονομαστικό χρέος κατά 12%. Παραβλέποντας κανείς τέτοιες διακρίσεις νομίζω ότι δεν αφήνει ανοιχτό το πεδίο για νέα ερωτήματα, αλλά περισσότερα περιθώρια για στερεότυπα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-3

Λογαριασμός 1ου δανείου Λονδίνου 1824, ονομαστικό ποσό 800.000 £, έκδοση υπό το άρτιο στο 59%

Κατανομή προϊόντος δανείου				*Προϊόν δανείου*	
Λειτουργικό μέρος δανείου:	**65,5%**			Πραγματικό κεφάλαιο	
Ρευστότητα προς την Κυβέρνηση				(800.000 με 59%)*	472.000,00
Μετρητά	298.726,59				
Συναλλαγματικές[(i)]	5.999,78	304.726,37		«Διάφορο» ομολογιών[(ii)]	8.317,56
Πολεμοφόδια και άλλα		10.063,32	314.789,69		
Ποσό μεταφερόμενο στο 2ο δάνειο:	**5,7%**				
Δια J. & S. Ricardo, Παντιά Ράλλη κ.ά.			27.502,57		
Αγορές ομολογιών & χρεολύσιο:	**4,6%**				
Χρεολύσιο 1824-1825:* (30.200 £)		16.000,00			
Ομολογίες (10.000 £, ενέργεια Ορλάνδου)		5.900,00	21.900,00		
Λειτουργικά έξοδα:	**2,2%**				
Έξοδα της Επιτροπής Λονδίνου		5.045,00			
Ναύλα, πράκτορες, τύπος κ.ά.		5.480,30	10.525,30		
Τόκοι 2 ετών*	**16,7%**		80.000,00		
Αμοιβή οίκου*	**5,3%**				
Έξοδα έκδοσης, προμήθειες κ.ά.			25.600,00		
		λίρες στερλίνες	*480.317,56*	*λίρες στερλίνες*	*480.317,56*

Σημ: (*)Όπου αστερίσκος είναι ποσά προβλεπόμενα από τη σύμβαση. Σε παρένθεση κατά περίπτωση ονομαστικές αξίες. (i)Μόνο εκείνες οι συναλλαγματικές που είχαν άμεση σχέση μ' έξοδα της Κυβέρνησης· συναλλαγματικές για άλλες υποθέσεις συνυπολογίζονται στο λογαριασμό *Ναύλα, πράκτορες, δικηγόροι, τύπος κ.ά.* (ii) «Οφέλη ξεπεσμού τόκων» κ.ά.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 137, έγγρ. 70 και φάκ. 71, έγγρ. 58· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 464-465.

Ως προς το σκέλος με το *προϊόν του δανείου* δεν θα επεκταθούμε εκ νέου σ' ό,τι αφορά την έκδοση ομολογιών υπό το άρτιο: επρόκειτο για μια πρακτική ευρεία που δεν αφορούσε μόνο τα περιφερειακά νεοσύστατα κράτη· αυτό που διέφερε ήταν κυρίως το εύρος της έκπτωσης η οποία οριζόταν από τον βαθμό του κινδύνου που αναλάμβαναν οι δανειστές. Σ' αυτό το σκέλος όμως συμπεριλαμβάνονται μερικά ποσά τα οποία προέκυψαν είτε στο πλαίσιο της διαχείρισης των δανείων,[1221] είτε από άλλους

[1221]. Στο 1ο δάνειο το κονδύλι, ποσά από διαχείριση ομολογιών κ.ά. είχε προέλθει από ευνοϊκές αναβολές πληρωμών διαφόρων ομολογιών και από κέρδος από αγοραπωλησίες άλλων ομολογιών.

Στο 2ο δάνειο ένα ποσό μεταφέρθηκε εκεί ως υπόλοιπο του 1ου δανείου δια J. & S. Ricardo και Παντιά Ράλλη: Το ποσό αυτό αναλύεται ως εξής: 23.788,58 £ δια J. & S. Ricardo, 2.787,25 £ δια Παντιά Ράλλη και 926,75 £ έμενε πιστωτής η ελληνική Κυβέρνηση. Το συνολικό άθροισμά του παρουσιάζει μικρή απόκλιση σε σχέση μ' εκείνο που ήταν καταχωρημένο στο λογαριασμό του 2ου δανείου για λόγο που δεν εξακριβώθηκε εδώ.

Στο 2ο δάνειο, στο ίδιο σκέλος, οι 10.500 £ ήταν «διάφορο» και άλλα οφέλη από τον ξεπεσμό των τόκων και 1.200 £ ήταν συνεισφορές από την Καλκούτα. Αναλυτικότερα βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ.

λόγους (έρανος Καλκούτας κ.λπ.). Στο εξής θα επικεντρωθούμε αποκλειστικά στο άλλο σκέλος, στο οποίο αναλύεται η κατανομή του προϊόντος του δανείου σ' επιμέρους κονδύλια (*Πίνακας* 7-3, *Πίνακας* 7-4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-4

Λογαριασμός 2ου δανείου Λονδίνου 1825, ονομαστικό ποσό 2.000.000 £, έκδοση υπό το άρτιο στο 55,5%

Κατανομή προϊόντος δανείου				*Προϊόν δανείου*	
Λειτουργικό μέρος δανείου:	**26,5%**			Πραγματικό κεφάλαιο	
Ρευστότητα προς την Κυβέρνηση				(2.000.000 με 55,5%)*	1.110.000,00
Μετρητά	202.759,79				
Συναλλαγματικές	30.113,28	232.873,07			
Πολεμοφόδια, ιματισμός, όπλα, κανόνια κ.ά.		70.282,54	303.155,61	Υπόλοιπο 1ου δανείου[i]	28.132,36
Ποσά απόπειρας συγκρότησης στόλου	**24,3%**			Ποσά από τις ομολογίες	
Πλοία				«διάφορο» κ.ά. από	
Καρτερία-Ερμής-Επιχείρησις		123.000,00		οφέλη ξεπεσμού τόκων	10.500,00
Ελλάς		156.636,75	279.636,75		
Αμοιβή Κόχραν	**3,2%**		37.000,00	Έρανος Καλκούτας[ii]	1.200,00
Αγορές ομολογιών & χρεολύσιο	**20,2%**				
Ομολογίες 1ου δανείου:* (250.000 £)		113.182,50			
Χρεολύσιο 2ου δανείου 1825:* (67.000 £)		20.000,00			
Ομολογίες 2ου δανείου: (218.000 £)[iii]		99.025,18	232.207,68		
Διαχειριστικά & λειτουργικά έξοδα:	**1,8%**				
Έξοδα της Επιτροπής Λονδίνου		6.616,98			
Διαχειριστικά-μεσιτικά, μετακινήσεις, αγορές		15.571,88	22.188,86		
Τόκοι 2 ετών*	**17,4%**		200.000,00		
Αμοιβή οίκου*	**5,6%**				
Έξοδα έκδοσης, προμήθειες			64.000,00		
Ποσά σε βάρος διαφόρων, ζημίες, κ.ά.	**1,0%**				
Βάρος Ι. Ορλάνδου		5.039,50			
Βάρος Α. Λουριώτη		4.552,55			
Άλλα οφειλόμενα		351,41			
Ποσό απολεσθέν κατά την αποστολή του		1.700,00	11.643,46		
	λίρες στερλίνες		*1.149.832,36*	*λίρες στερλίνες*	*1.149.832,36*

Σημ: (*)Όπου αστερίσκος είναι ποσά προβλεπόμενα από τη σύμβαση. Σε παρένθεση επισημαίνονται κατά περίπτωση ονομαστικές αξίες. [i]Διαφέρει ελαφρώς από το αντίστοιχο κονδύλι στο 1ο δάνειο. [ii]Έχει γίνει λόγος για άλλες 1.000 £ «μη φαινομένας εις τον λογαριασμόν» κατά το Σπανιολάκη. [iii]Δια J. & S. Ricardo ομολογίες ονομ. αξίας 185.000 £ και δια του Παντιά Ράλλη ομολογίες ονομ. αξίας 33.000 £ αναλυτικότερα.

Πηγές: *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 465-466· Γ. Σπανιολάκης, *Παρατηρήσεις επί της απολογίας Ι. Ορλάνδου και Ανδρ. Λουριώτου*, Αθήνα 1840, σ. 9-11· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 163, έγγρ. 89, φάκ. 156, έγγρ. 117, 119, 125-127, φάκ. 167, έγγρ. 170-175.

167, έγγρ. 172-174. Στα *Ελληνικά Χρονικά* σημειώνεται ότι οι συνεισφορές από την Καλκούτα ήταν 1.860 £, βλ. *Ο Τύπος στον Αγώνα*, ό.π., σ. 135.

Μια ευρεία οροθέτηση του κόστους των δανείων θα όφειλε να συμπεριλάβει προφανή και αφανή κόστη, εκκινώντας από τα στοιχειώδη (επιτόκιο, υπό το άρτιο), έως διάφορες πτυχές που θα μπορούσαν τεθούν υπό τον όρο *κόστη συναλλαγής* (από τις προμήθειες έως την αποτίμηση της συνολικής διαχείρισης). Μια τέτοια ωστόσο, προσέγγιση, ξεφεύγει από τις προθέσεις μας που εκκινούν από απλές λογιστικές διακρίσεις, πρόσφορες για τη θεώρηση των επιμέρους κονδυλίων των δανείων.

Πρώτα ας σταθούμε στην αμοιβή των οίκων για την πρακτόρευση των δανείων, αλλά και στα ποσά που για τον ίδιο λόγο απορρόφησε η ελληνική Επιτροπή. Τα πρώτα, καθορισμένα από τα συμβόλαια, όπως φάνηκε παραπάνω, κατέλαβαν το 5,3% και το 5,6% του καθαρού προϊόντος αντίστοιχα στο 1ο και το 2ο δάνειο.[1222] Κατά τον Ορλάνδο, οι αμοιβές για την έκδοση των δανείων —εν γένει για τη συνομολόγηση και μεταξύ άλλων για διαχειριστικές, μεσιτικές, δικηγορικές, τραπεζικές υπηρεσίες, την έκδοση και την πραγμάτευση ομολογιών και άλλων βεβαιωτικών εγγράφων κ.λπ.— που ήταν καθορισμένη στο 3% εφάπαξ επί του ονομαστικού κεφαλαίου και οι επιπλέον προμήθειες στο 2% επί των τόκων, δεν διέφεραν από τους όρους των δανείων άλλων χωρών σε καιρό πολέμου.[1223]

Έπειτα, ήταν τα διαχειριστικά – λειτουργικά έξοδα της ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου και άλλα ποσά σε βάρος της εν λόγω επιτροπής.[1224] Επρόκειτο για τα με τη στενή έννοια έξοδα της Επιτροπής του Λονδίνου, δηλαδή της ελληνικής αποστολής: αφενός διάφορα διαχειριστικά, αμοιβές γραμματέων και άλλων περιστασιακών βοηθών, ταχυδρομικά, εφημερίδες και βιβλία, μεσιτικά σε τρίτους, ναύλα κ.ά· αφετέρου έξοδα διαμονής (ενοίκια), διατροφής, μετακινήσεων κ.ά. για το χρονικό διάστημα που λειτουργούσε εκεί,[1225] τα οποία στο 1ο δάνειο κατέλαβαν το 2,2% και

[1222]. Ας σημειωθεί ότι ως το καθαρό προϊόν εννοείται το 59% και το 55,5% της ονομαστικής αξίας αντίστοιχα στο 1ο και το 2ο δάνειο. Ωστόσο, εδώ, αυτό το προϊόν εμφανίζεται ελαφρώς υψηλότερο, καθώς είχαν συμπεριληφθεί σ' αυτό, όπως έχει γίνει λόγος, μικρά ποσά από συνεισφορές και κέρδη.

[1223]. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 20.

[1224]. Βλ. *Πίνακας* 7-4, κονδύλι *ποσά καταλογισμένα σε βάρος διαφόρων, ζημιές κ.ά.* Ας σημειωθεί επιπρόσθετα ότι οι 351,41£ που τιτλοφορούνται *πίστις κυβερνήσεως*, ήταν στην ευθύνη του Α. Λουριώτη, κατά την *στο ίδιο*, σ. 119.

[1225]. Το κονδύλι *λειτουργικά-διαχειριστικά έξοδα* διακρίνεται σε δύο επιμέρους «λογαριασμούς»: ο ένας για τα *έξοδα της Επιτροπής του Λονδίνου* και ο άλλος για *άλλα διαχειριστικά* έξοδα. Αναλυτικότερα βλ. *Πίνακας* 7-3 και *Πίνακας* 7-4. Ακολουθούν ορισμένες επισημάνσεις:

Ως προς το 1ο δάνειο, μια αναλυτικότερη περιγραφή των εξόδων της ελληνικής αποστολής για 11 μήνες από το Φεβρουάριο έως το Δεκέμβριο του 1824 βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 71, έγγρ. 57.

στο 2ο δάνειο το 1,8% επί του καθαρού προϊόντος τους. Στο 2ο δάνειο ωστόσο, πρέπει να προσθέσουμε ακόμα μία ποσοστιαία μονάδα για ζημίες και άλλα ποσά που κατά τον έλεγχο των λογαριασμών καταλογίστηκαν ως βάρη σε μέλη της επιτροπής. Δεν θα μπούμε φυσικά στη διαδικασία να εκτιμήσουμε το κόστος ζωής στο Λονδίνο προκειμένου να δείξουμε αν τα μέλη της επιτροπής έκαναν οικονομία, θα ήταν ανόητο.

Μια άλλη πτυχή των δανείων ήταν οι τόκοι για τους οποίους έγινε σ' ένα βαθμό λόγος παραπάνω. Η προκαταβολή τους στο 1ο δάνειο κατέλαβε το 16,7% του καθαρού προϊόντος του και στο 2ο δάνειο το αντίστοιχο 17%. Σε κάθε περίπτωση οι προβλεπόμενες προκαταβολές τόκων —και χρεολυσίων, όπως θα δούμε— περιόρισαν δραστικά το εισπρακτέο ποσό. Ήδη από τη σύμβαση είχε γίνει δεκτό ότι οι πρώτοι τόκοι που επρόκειτο να καταστούν πληρωτέοι, έπρεπε να καταβληθούν από το προϊόν των δανείων. Επί της ουσίας, επρόκειτο για ένα συνηθισμένο επιπλέον κίνητρο προς τους δυνητικούς ομολογιούχους προκειμένου να ανταποκριθούν στο ελληνικό δάνειο. Από την άλλη, η αποδοχή αυτής της πρακτικής για την ελληνική πλευρά δεν ήταν κάτι άλλο από εξαγορά χρόνου. Όταν το Μάρτη του 1822 η εθνική Διοίκηση αποφάσιζε τη σύναψη δανείου, μιλούσε για τριετή *περίοδο χάριτος* στην αποπληρωμή,[1226] ωστόσο, τελικά, στις συμβάσεις των δανείων, στις αρχές του 1824 και στις αρχές του 1825, ενυπήρχε πρόβλεψη *προκαταβολής* τόκων και χρεολυσίων. Με κόστος λοιπόν, η ελληνική πλευρά, αγόρασε χρόνο με τα χρήματα του ίδιου του δανείου, με την ελπίδα ότι το 1826 θα είχε στο μεταξύ λήξει μ' ευνοϊκό τρόπο ο πόλεμος.

Πριν προχωρήσουμε όμως στα χρεολύσια, ας κρατήσουμε ότι το σχετικό βάρος των παραπάνω κατηγοριών ήταν παρόμοιο, τόσο στο 1ο όσο και στο 2ο δάνειο. Το ενδιαφέρον με τα χρεολύσια είναι ότι εντάσσονται εν γένει στο παιχνίδι της αγοράς ομολογιών. Επρόκειτο επίσης για μια θυσία αγοραστικής δύναμης που απ' αυτή την άποψη θα μπορούσε να συναθροιστεί με τους τόκους, ωστόσο, ας μην παραλείψουμε

Επιπρόσθετα, στο «λογαριασμό» *ναύλα, πράκτορες, δικηγορικά, κ.λπ.* έχουν συμπεριληφθεί 287,68 £ ζημιές από τις συναλλαγματικές.

Ως προς το 2ο δάνειο, από τις λίρες που δαπάνησε συνολικά η ελληνική αποστολή (6.616,98 £), οι πρώτες 5.377 £ δαπανήθηκαν σε 13 μήνες από τον Ιανουάριο του 1825 έως τον ίδιο μήνα του 1826 (τα υπόλοιπα ξοδεύτηκαν έως Απρίλιο), αναλυτικότερα: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 156, έγγρ. 126. Ας σημειωθεί με την ευκαιρία ότι το συνολικό ποσό των εξόδων της ελληνικής επιτροπής για το 1ο και το 2ο δάνειο είναι ίσο μ' εκείνο που δίνεται στο: *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 29.

Επισήμανση για το «λογαριασμό» που στο 2ο δάνειο τιτλοφορείται ποικίλα *διαχειριστικά έξοδα, μετακινήσεις κ.λπ.* βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 167, έγγρ. 170 και φάκ. 156, έγγρ. 127: απ' αυτόν τον «λογαριασμό» αφαιρέσαμε 1.636,75 £ και τα μεταφέραμε στο κονδύλι της *αγοράς του πλοίου Ελλάς*, επειδή αφορούσαν έξοδα για την αποστολή του Κοντόσταυλου στην Αμερική, πρβλ. επιπρόσθετα ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 167, έγγρ. 171.

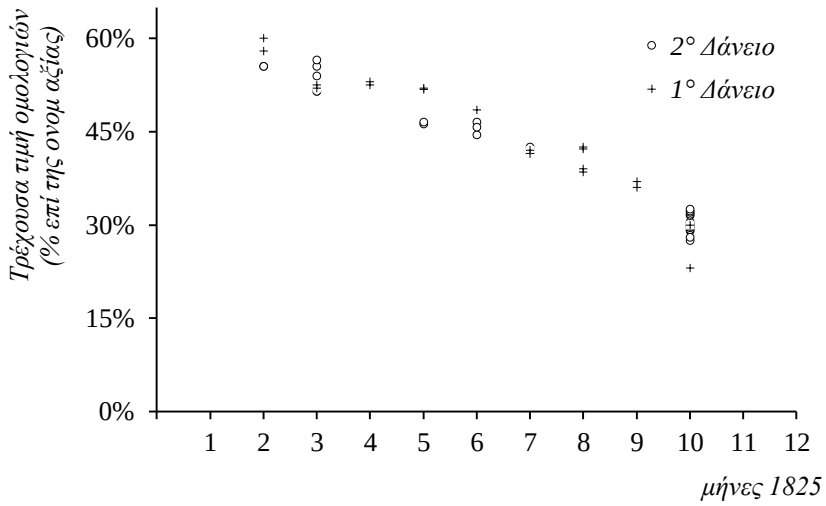
[1226]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 6.

ότι οι αγορές ομολογιών είχαν χρεολυτικό χαρακτήρα. Ας δούμε λοιπόν, τι μέρος του καθαρού προϊόντος των δανείων απορρόφησε αυτή η κατηγορία.

Από τις 254.107,68 £ που αφιερώθηκαν συνολικά κι από τα δύο δάνεια σε αγορές ομολογιών (ονομαστικής αξίας 575.200 £), οι 149.182,50 £ αφορούσαν συναλλαγές συμβολαιακά καθορισμένες. Αναλυτικότερα καλύφτηκαν χρεολύσια του 1ου δανείου ονομαστικής αξίας 30.200 £ με προϊόν ομολογιών του ίδιου δανείου· καλύφθηκαν χρεολύσια του 2ου δανείου ονομαστικής αξίας 67.000 £ με προϊόν ομολογιών του ίδιου δανείου· και τέλος αγοράστηκαν με χρήματα του 2ου δανείου ομολογίες ονομαστικής αξίας 250.000 £ του 1ου δανείου προς επιπλέον απόσβεση.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7-2

Τιμές ομολογιών 1ου και 2ου δανείου, Φεβρουάριος – Οκτώβριος 1825

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 156, έγγρ. 117, 119 και φάκ. 167, έγγρ. 175.

Ως προς την τελευταία εξαγορά των 250.000 £, στο συμβόλαιο είχε προβλεφθεί να «διαιρεθή με τας δόσεις του [2ου] δανείου (…) ή όσο πλησιέστερα με αυτάς, καθώς ήθελε κριθή αρμοδιότερον».[1227] Και πράγματι, από τη σύγκριση των μεγεθών των προγραμματισμένων δόσεων με τις αγορές ομολογιών απορρέει ότι ακολουθήθηκε το προβλεπόμενο, με εξαίρεση τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1825. Δεν αποκλείεται, με δεδομένο ότι αυτές οι αγορές απλώθηκαν σ' όλο το διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου

[1227]. Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές*, ό.π., σ. 108.

και Οκτωβρίου του 1825,[1228] να συνδέθηκαν με κίνητρα για βραχυπρόθεσμα χρηματιστικά παιχνίδια,[1229] ίσως όχι τόσο με κριτήριο τη διαφορά στις τιμές των ομολογιών του 1ου και του 2ου δανείου —από κάποια πρώτα στοιχεία φαίνεται πως οι μεταξύ τους διαφορές ήταν αρκετά λεπτές και η πορεία τους συγκλίνουσα (*Διάγραμμα* 7-2)— αλλά με άλλους τρόπους.[1230]

Παρόλο όμως που είναι σαφές πως η ιστορία ιδίως του 2ου δανείου δεν εξελίχθηκε ευνοϊκά κι απουσιάζει μια έρευνα αμιγώς γι' αυτό το δάνειο, στο ιστοριογραφικό πεδίο τον τόνο δίνει ο υπερτονισμός σημείων που διευκολύνουν τη δημιουργία ηθικολογικών εντυπώσεων, συχνά στηριγμένων σε κάποια άγνοια των πηγών.[1231] Κατά τις ημέρες που εκδόθηκαν οι ομολογίες του 2ου δανείου με τιμή 55,5 £ οι τιμές των ομολογιών του 1ου δανείου στη δευτερογενή αγορά ήταν στις 58,3 £, αλλά αυτή η διαφορά πολύ σύντομα εξανεμίστηκε. Είναι άλλωστε φανερό ότι στο σύνολό της η παραπάνω διαδικασία είχε μια μέση τιμή αγοράς κατώτερη του 55,5% — όπως απορρέει από το *λόγο* 113.200 £ προς 250.000 £. Τεκμαίρεται άλλωστε πως το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των ομολογιών αγοράστηκε κατά τους επόμενους μήνες που οι τιμές των ομολογιών είχαν φθίνουσα πορεία δηλαδή σ' αρκετά ευνοϊκές τιμές για το ελληνικό κράτος.

Αν εξαιρέσουμε το ζήτημα της στέρησης ενός μέρος των μετρητών, η αγορά ομολογιών ως τέτοια, δεν έγινε με δυσμενείς όρους, αφού η ονομαστική αξία των ομολογιών που αποκτήθηκαν ήταν υψηλότερη από την ονομαστική αξία των ομολογιών που χρεώθηκε η ελληνική πλευρά.[1232] Προβαίνοντας σε υπολογισμούς με

[1228]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 156, έγγρ. 117. Το χρεολύσιο του 2ου δανείου καλύφθηκε το Μάιο και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 167, έγγρ. 175.

[1229]. Η ελληνική Επιτροπή ταυτόχρονα δεν είχε σοβαρή πείρα στα βραχυπρόθεσμα χρηματιστηριακά παιχνίδια, βλ. Maria Christina Chatziioannou, "War, Crisis», *ό.π.*

[1230]. Ενδιαφέρον θα είχε σ' αυτό το σημείο να εξακριβωθεί ποιοι ήταν οι ομολογιούχοι του 1ου δανείου κι αν έλαβαν μετρητά ή αντάλλαξαν τις παλιές ομολογίες με νέες του 2ου δανείου.

[1231]. Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής*, ό.π., σ. 123· Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 24. Βλ. επίσης Πάνος Καζάκος – Παναγιώτης Λιαργκόβας – Σπύρος Ρεπούσης, *ό.π.*, σ. 61, καθώς και Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 108.

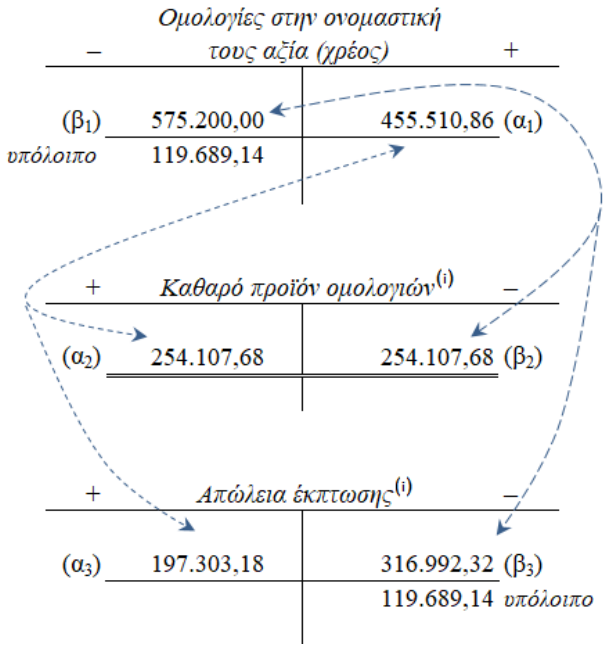
[1232]. Από το 1ο δάνειο αποκτήθηκαν ομολογίες ονομαστικής αξίας 30.200 £ και 250.000 £ με μέση σταθμική τιμή αγοράς 55% και 47% αντίστοιχα, ενώ επρόκειτο για ομολογίες που είχαν εκδοθεί στο 59% της ονομαστικής τους αξίας· κι από το 2ο δάνειο αποκτήθηκαν ομολογίες ονομαστικής αξίας 67.000 £ και 218.000 £, με μέση σταθμική τιμή αγοράς 36% και 47% αντίστοιχα, ενώ επρόκειτο για ομολογίες που είχαν εκδοθεί στο 55,5% της ονομαστικής τους αξίας.

Σε περίπτωση των 218.000 £ το ποσοστό θα μπορούσε να ήταν ευνοϊκότερο. Ωστόσο, ένας αριθμός ομολογιών που αρχικά είχε αγοραστεί από τρίτους σε τιμή 55,5 με 56,5 £ αφέθηκαν στην ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου στην ίδια τιμή ενώ τότε οι τρέχουσες τιμές είχαν πέσει στις 28 με 30

βάση όλες τις αγορές και για τα δύο δάνεια, προκύπτει ότι η *μέση σταθμική τιμή αγοράς* των ομολογιών ήταν 46% ενώ αντίστοιχη τιμή έκδοσης 56,5% (*Σχήμα* 7-1). Με βάση τους απόλυτους αριθμούς, χρησιμοποιήθηκε το προϊόν ομολογιών ονομαστικής 455.510,86 £, δηλαδή 254.107,68 £ και αγοράστηκαν ομολογίες ονομαστικής αξίας 575.200 £. Με βάση σχετικά μεγέθη, θυσιάστηκε το 16% του καθαρού προϊόντος των δανείων και μ' αυτό αγοράστηκε το 20,5% του ονομαστικού χρέους.

ΣΧΗΜΑ 7-1

Εκκαθάριση της αγοράς ομολογιών με το προϊόν των ίδιων των δανείων

Σημ: (α_1) Η ονομαστική αξία των ομολογιών που δεσμεύτηκε για να αγοραστούν ομολογίες· αυτές οι ομολογίες εγγράφονται ως χρέος. (α_2) Το καθαρό προϊόν του α_1. (α_3) Η απώλεια λόγω της τιμής έκδοσης των ομολογιών υπό το άρτιο, πρόκειται για τη διαφορά $\alpha_1 - \alpha_2$, η οποία εγγράφεται ως απώλεια. (β_1) Η ονομαστική αξία των ομολογιών που αγοράστηκαν, η οποία μειώνει το χρέος. (β_2) Το καθαρό προϊόν που χρησιμοποιήθηκε για να αγοραστούν οι ομολογίες στο β_1. (β_3) Ο περιορισμός της απώλειας, πρόκειται για τη διαφορά $\beta_1 - \beta_2$. [(i)]Ο υπολογισμός του *καθαρού προϊόντος* στο α_2 και της *απώλειας* α_3 βασίστηκε στα επιμέρους στοιχεία, δηλαδή 59% και 55,% υπό το άρτιο για ομολογίες του 1ου και του 2ου δανείου αντίστοιχα.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 71, έγγρ. 58, φάκ. 156, έγγρ. 117, 119, 125 και φάκ. 167, έγγρ. 175. *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου και Ανδρέου Λουριώτου περί των εν Λονδίνω διαπραγματευθέντων δύο ελληνικών δανείων*, Αθήνα 1839, σ. 192-193.

£. Κι επιπρόσθετα, είχαν αγοραστεί για λογαριασμό της ελληνικής επιτροπής από τον Παντιά Ράλλη ομολογίες αρχικά σε τιμή 54 £ κι έπειτα 45 με 46 £, τις οποίες επίσης η ελληνική Επιτροπή πρέπει να έλαβε αργότερα βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ/ φάκ. 156, έγγρ. 125.

Παραπάνω έγινε λόγος για τις αγορές ομολογιών που ήταν συμβολαιακά καθορισμένες. Αλλά, από τις 254.107,68 £ που συνολικά αφιερώθηκαν σε αγορές ομολογιών, οι 104.925,18 £ με προέλευση σχεδόν όλες από το 2ο δάνειο,[1233] πραγματοποιήθηκαν με εκ των υστέρων αποφάσεις, κατεξοχήν μεταξύ Μαΐου – Ιουνίου του 1825,[1234] όταν δηλαδή έφταναν από την Ελλάδα οι αρνητικές ειδήσεις από την απόβαση του Ιμπραήμ, ιδίως με την πτώση του Νεοκάστρου, προκειμένου να συντηρηθεί μια εικόνα αγοραστικού ενδιαφέροντος για το ελληνικό δάνειο.[1235] Ενώ δηλαδή από το καθαρό προϊόν του 1ου δανείου δαπανήθηκε μόλις το 4,6% σε αγορές ομολογιών, από το καθαρό προϊόν του 2ου δανείου αναλώθηκε το 20,2% αλλά μόνο το 11,6% ήταν επίσημα αποφασισμένο. Μάλιστα, οι μη συμβολαιακά καθορισμένες αγορές (104.925,18 £) ισοδυναμούσαν με δύο επιπλέον χρηματαποστολές προς την Ελλάδα, δεδομένου του συνήθους ύψους τους.

Εν γένει έως τον Οκτώβριο του ίδιου έτους οι πρόσθετες αγορές ομολογιών πραγματοποιήθηκαν υπό το βάρος των παραπάνω εξελίξεων και της προέλασης του Ιμπραήμ προς το κέντρο της Πελοποννήσου και σε συνθήκες αισθητής πτώσης της τιμής των ομολογιών, ενίοτε με πρωτοβουλίες της ελληνικής Επιτροπής κι ενίοτε με την ανοχή ή τη συμφωνία της ύστερα από πιέσεις των Ρικάρδων.[1236] Δεν αποκλείεται υπό το φόβο κι άλλων προβλημάτων —υπενθυμίζεται εδώ ότι η πρώτη δόση του 2ου δανείου είχε φτάσει το Μάιο του 1825 κι εκκρεμούσαν οι υπόλοιπες. Ωστόσο, οι αρνητικές εξελίξεις δεν πρέπει να ήταν παρά η θρυαλλίδα σε μια αγορά που από την άνοιξη του 1825 είχαν φανεί «τα πρώτα σημάδια κόπωσης».[1237] Από τα τέλη του Απρίλη ορισμένοι επενδυτές ήταν πρόθυμοι να πουλήσουν τα αποθέματά τους, οι τιμές

[1233]. Στο 1ο δάνειο ξένοι *επίτροποι* που έφτασαν στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1824 για να ζητήσουν την επικύρωσή του από την ίδια την ελληνική Κυβέρνηση, άσκησαν πιέσεις προκειμένου να εγκριθεί η δυνατότητα αγοράς ομολογιών για να συγκρατείται η τιμή τους, βλ. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 341-342. Στην περίπτωση του 1ου δανείου, τελικά, με πρωτοβουλία Ι. Ορλάνδου δαπανήθηκαν 5.400 £ για την αγορά ομολογιών ονομαστικής αξίας 10.000 £.

[1234]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 156, έγγρ. 119.

[1235]. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος*, ό.π., σ. 93-94.

[1236]. Στο παιχνίδι της αγοράς ομολογιών είχαν μπει από πολύ νωρίς: Ήδη από το 1ο δάνειο, τον Απρίλη του 1824, οι Ορλάνδος – Λουριώτης ειδοποιούσαν τη Διοίκηση ότι η τρέχουσα τιμή των ομολογιών ήταν 57 £ και ότι αν έπεφτε στις 54 £ ήθελαν να αγοράσουν μια ποσότητα για να συγκρατήσουν την τιμή, *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 103. Ωστόσο, κατά καιρούς έκαναν λόγο για πιέσεις, επισημαίνοντας ότι ο οίκος έκδοσης του 2ου δανείου λειτουργούσε ως διαχειριστής, βλ. έγγραφα δημοσιευμένα στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η ελληνική*, ό.π., τ. Ε΄, σ. 146-147, 154 και *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 191.

[1237]. Αντώνης Παν. Μασωνίδης, *Κερδοσκοπικά επεισόδια*, ό.π., σ. 308, 311.

των ομολογιών, όχι μόνο των ελληνικών, είχαν τεθεί σε καθοδική τροχιά και βαθμιαία οι απώλειες είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητές.[1238]

Έπειτα, η αποφυγή ρήξης από την πλευρά της Επιτροπής πρέπει να σχετιζόταν με την προσδοκία για 3ο δάνειο. Υπό το βάρος των εξελίξεων στον ελλαδικό χώρο, η εθνική Διοίκηση μιλούσε για 500.000 £ δάνειο. Οι Ορλάνδος – Λουριώτης, αν και δεν το θεωρούσαν δόκιμο σ' εκείνη τη φάση που η τρέχουσα τιμή των ομολογιών είχε πέσει στις 41 με 42 £ —κατανοούσαν δηλαδή ότι δεν ήταν ευνοϊκοί οι όροι, αλλά προφανώς αγνοούσαν αν επρόκειτο για συγκυριακή πτώση ή για δομικό σ' ένα βαθμό πρόβλημα—, προοπτικά έβλεπαν ως σκόπιμο ένα δάνειο της τάξης των 3.000.000 – 4.000.000 £, προκειμένου όπως έγραφαν να εξασφαλιστούν όλες οι ανάγκες (τακτικός στρατός, πλοία κ.ά.) και ταυτόχρονα να πληρωθεί η επικείμενη δόση τον Ιανουάριο του 1826 των τόκων του 1ου δανείου.[1239]

Ως εδώ, από κοινού όλες οι παραπάνω κατηγορίες, καταλαμβάνουν το 41% (666.687,02 £) του καθαρού προϊόντος των δανείων (1.630.149,92 £): κόστος για την ελληνική πλευρά, οφέλη για τους ομολογιούχους και τους οίκους της έκδοσής τους. Αλλά, οι 16 από τις 41 ποσοστιαίες μονάδες που απορρόφησαν οι παραπάνω κατηγορίες, δηλαδή 254.107,68 £, δαπανήθηκαν σε αγορές ομολογιών που αντιστοιχούσαν στο ⅕ του ονομαστικού χρέους (575.200 £ από τις 2.800.000 £),[1240] με επιπρόσθετο όφελος την απαλλαγή από τους τόκους που επρόκειτο να φέρει αυτό το ποσό: ανάλογα με το ρυθμό της απόσβεσή του κεφαλαίου, αυτοί οι τόκοι ήταν τάξη μεγέθους περί το 1 με 1,5 εκατ. πραγματικές λίρες.

Το γεγονός τώρα ότι σχεδίαζαν και 3ο δάνειο, το οποίο τελικά λόγω της κρίσης δεν προχώρησε,[1241] δημιουργεί την εντύπωση αμφίβολων και παράδοξων κινήσεων. Αλλά σ' αυτό το σημείο δε διέφεραν σημαντικά από τον υπόλοιπο κόσμο στο Σίτι του Λονδίνου, που σε διευρυμένους κύκλους μόνο εκ των υστέρων θα προσπαθούσε να

[1238]. Για διάφορες περιπτώσεις βλ. Marc Flandreau – Juan H. Flores, "Bonds and Brands", *ό.π.* Ο κύκλος που είχε αρχίσει πριν από πέντε χρόνια έως το τέλος του 1825 επρόκειτο να κλείσει με ισχυρό χρηματιστηριακό πανικό, την ώρα που επιπρόσθετα είχε αρχίσει πολεμική σύγκρουση μεταξύ Βραζιλίας – Αργεντινής για τον έλεγχο της Ουρουγουάης, σε μια περιοχή δηλαδή που αντιπροσώπευε μεγάλο μέρος των δανείων που είχαν συναφθεί στην αγορά του Λονδίνου, πρβλ. Lee Craig – Concepcion Garcia-Iglesias, "Business Cycles", in *The Cambridge Economic History of Modern Europe, 1700-1870,* vol. 1, eds. Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke, Cambridge 2010, σ. 139· Sheila Marriner, "English Bankruptcy Records and Statistics before 1850", *Economic History Review* 33/3 (1980) 351-366.

[1239]. Βλ. έγγραφο δημοσιευμένο στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 146-147.

[1240]. Πρβλ. *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 466-468.

[1241]. Βλ. σχετικά σχόλια του Λουριώτη στο: Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *ό.π.*, σ. 97.

καταλάβει σε ποιο βαθμό ο πανικός ήταν εξωγενές ζήτημα —νέοι πόλεμοι στην λατινική Αμερική κ.ά.—, ζήτημα κανόνων και ρυθμίσεων στη αγορά και άλλου ρόλου για την Τράπεζα της Αγγλίας ή δομική πτυχή στον τρόπο λειτουργίας του καπιταλισμού. Οι Έλληνες φαίνεται πως επιχειρούσαν να ακολουθήσουν τη διεθνή εμπειρία —σε μια συγκυρία που τα δημόσια οικονομικά και ο χρηματιστικός καπιταλισμός είχαν συνδεθεί στενά.[1242] Έπειτα, η σύνδεση με το σπουδαιότερο χρηματιστικό κέντρο της Ευρώπης είχε πίσω της την προσδοκία δημιουργίας οργανικής εμπορικής σχέσης, όπως απορρέει και από το σχέδιο 15 σημείων *εμπορικής συμφωνίας Ελλάδος – Αγγλίας*,[1243] που είχαν αναλάβει να συνάψουν με εμπόρους του Λονδίνου τον Απρίλιο του 1825 οι «Ορλάνδος – Λουριώτης εν ονόματι της Διοικήσεώς των», με την ελληνική Διοίκηση να αποτελεί το ένα μέρος και σύντροφο στα κέρδη και τις ζημιές.

Εκκρεμεί τώρα η αναφορά σε δύο ακόμα κατηγορίες κονδυλίων των δανείων: η κατασκευή πλοίων αφενός, οι αγορές υλικών και τα μετρητά αφετέρου.

Τον Απρίλη του 1824, πριν από την απόφαση για τη λήψη του 2ου δανείου, η Κυβέρνηση ενημερωνόταν από την Επιτροπή του Λονδίνου σχετικά με τη δυνατότητα προμήθειας παλαιών φρεγατών ή την κατασκευή νέων πλοίων,[1244] πάντοτε προς την κατεύθυνση της δημιουργίας τακτικού στρατού και κρατικού στόλου, όπως συμβούλευε με κάθε ευκαιρία και η Φιλελληνική Επιτροπή του Λονδίνου.[1245]

Η ανάγκη δημιουργίας εθνικού στόλου «απαρτισμένου από κρατικά και όχι από ιδιωτικά πλοία (…) είχε γίνει απόλυτα κατανοητή και απ' αυτούς ακόμα τους ιδιοκτήτες των πλοίων», όπως έχει σημειωθεί από τον Απ. Βακαλόπουλο, μόλο που έτσι «θα έχαναν όχι μόνο τις οικονομικές προσόδους απ' αυτά, αλλά και την αίγλη της δύναμης και της εξουσίας».[1246] Ανεξάρτητα από τον τρόπο που τίθεται το παραπάνω καταληκτικό συμπέρασμα, έχει νομίζω ιδιαίτερη σημασία ότι η πρωτοβουλία για

[1242]. Regina Grafe – Larry Neal – Richard W. Unger, "The services sector: finance", in *The Cambridge Economic History of Modern Europe, 1700-1870,* vol. 1, eds. Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke, Cambridge 2010, σ. 194.

[1243]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 10, έγγρ. 38.

[1244]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 105-106.

[1245]. Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *ό.π.*, σ. 380.

[1246]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου*, ό.π., τ. Ζ΄, σ. 330.

κρατικό στόλο προωθήθηκε από μια κυβέρνηση με επικεφαλής Νησιώτες όπως ο Γ, Κουντουριώτης και Π. Μπότασης.

Σ' ό,τι αφορά το ναυτικό η παραπάνω τάση είχε ενισχυθεί επιπρόσθετα από τον Frank Hastings. Η σχετική συζήτηση προς αυτήν την κατεύθυνση κλιμακώθηκε ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1824,[1247] ενώ αναμενόταν μεγάλη επίθεση από τον Οθωμανικό στόλο. Σύντομα δεν άργησαν σχετικές εξελίξεις, καθώς επιτροπή απεσταλμένων (Hamilton Browne, H. Lytton Bulwer) που έφτασαν στην Ελλάδα εκπροσωπώντας τη Greek Committee και τον οίκο Loughnan για την επικύρωση του 1ου δανείου,[1248] κόμιζαν τέτοια πρόταση.

Νωρίτερα, η ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου είχε διατυπώσει στην Κυβέρνηση ισχυρισμούς για δυσμενείς εξελίξεις σε σχέση με τις υπόλοιπες δόσεις: ότι οι απεσταλμένοι θα «προτείνουν (…) να μη στείλουν πλέον χρήματα αλλά παλαικαράβες και να κλέψον τα μισά».[1249] Καθίσταται έτσι σαφές ότι το ζήτημα των πλοίων ευθύς εξαρχής ετέθη μέσα σ' ένα πλαίσιο που πολλαπλοί δρώντες συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής αντιπροσωπείας επιχειρούσαν να αρθρώσουν κάποιο σχέδιο, ενώ ταυτόχρονα υφιστάμενες σχέσεις έβαιναν προς αναδιάρθρωση. Όπως διηγούνταν αργότερα οι Ορλάνδος – Λουριώτης:

> Ο κύριος Λόφναν δεν είναι παρά της δευτέρας τάξεως έμπορος. Και αν δεν ήτο το κομιτάτον, το όποιον τότε συνετέλει, το πρώτον δάνειον δεν εγίνετο με αυτόν, και τότε ούτε ημπορούσαμεν να αποφύγωμεν την συνδρομήν του κομιτάτου ένεκα της καταστάσεως των πραγμάτων της Ελλάδος και της επιρροής εις τα πνεύματα εδώ των ανθρώπων με την σύστασιν ενός τοιούτου κομιτάτου.[1250]

Η Greek Committee είχε αποτελέσει το μέσο πρόσβασης στην αγγλική πίστωση, αλλά όπως είχε συμβεί άλλωστε σ' όλη τη μακρά ιστορία δημόσιου δανεισμού στην Ευρώπη, η πρόσβαση στην πίστωση ήταν συνυφασμένη με κάποια

[1247]. *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 375, 386· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 446. Ευρύτερα, ως προς την εξιστόρηση των ενεργειών, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 690-700.

[1248]. Δημήτρης Ε. Κακαμπούρας, *Η βρετανική πολιτική*, ό.π., σ. 339-344, 380.

[1249]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 250.

[1250]. Επιστολή δημοσιευμένη στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 148.

μορφή προνομιακής πρόσβασης των πιστωτών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.[1251] Ο οίκος Loughnan, η Greek Committee, που φυσικά δεν ήταν ένα συμπαγές σώμα, και η ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου συνιστούσαν ένα δεσμευτικό σύμπλεγμα, από το οποίο η ελληνική αντιπροσωπεία φαίνεται ότι προσδοκούσε να αυτονομηθεί, ταυτίζοντας τη δική της αυτονομία μ' εκείνη της εθνικής Διοίκησης:

> Δια να αποφύγωμεν όμως και τα παλαιοκάραβα και μέλλοντα, κομισαρίους σημαντικούς οπού σκοπεύουν να στείλουν δια να διευθύνουν και την Διοίκησιν και την Ελλάδα κατά το πνεύμα των και συμφέροντα, δεν βλέπομεν άλλην θεραπείαν παρά εκείνην την οποίαν επροτείναμεν εις την Σεβαστήν Διοίκησιν (…) να διατάξη με δύο γράμματα (…) να γνωρίση ημάς καθ' όλα χωρίς εξαίρεσιν καμμίαν και δια τα χρήματα και δια κάθε πράγμα αφορών το δάνειον και το κοντράτο.[1252]

Η παραπάνω παρότρυνση της ελληνικής αντιπροσωπείας τον Αύγουστο του 1824 θα μπορούσε να εκληφθεί αμιγώς ως μια προσδοκία των μελών της για ισχυρότερο ρόλο, αλλά τα πράγματα ήταν περισσότερο πολύπλοκα. Κι επιπρόσθετα, τα μηνύματα της ελληνικής Κυβέρνησης εξέφραζαν επίσης μια προσδοκία περισσότερο αυτόνομης παρουσίας για την επιτροπή: συστήνοντάς της λίγους μήνες αργότερα, αφού είχε συναφθεί το 2ο δάνειο, να προσέχουν τις επαφές τους με τους αγγλικούς αντιπολιτευτικούς κύκλους, οι οποίοι πρόθυμα είχαν βοηθήσει κι απ' αυτή την άποψη δεν έπρεπε να διαρραγεί αυτή η επαφή, αφετέρου να διευρύνουν την επαφή τους με τους κυβερνητικούς, τους οποίους με κανένα τρόπο δεν έπρεπε να προκαλούν.[1253]

Στην ελληνική αντιπροσωπεία πρέπει να είχε διαμορφωθεί η πεποίθηση πως για το 2ο και πολύ μεγαλύτερο δάνειο ήταν απαραίτητος ένας περισσότερο προβεβλημένος

[1251]. David Stasavage, "What we can learn from the early history of sovereign debt", *Explorations in Economic History* 59 (2016) 1-16. Όπως έχει σημειωθεί ευρύτερα: «η ανάγκη διεξαγωγής πολέμων (…) θεματοποιεί τόσο το ζήτημα του σκοπού του πολέμου όσο και των μέσων του, ιδιαίτερα των χρηματικών. Η ανάγκη αυτή ωθεί (…) σε κατόχους χρηματικών πόρων προς σύναψη πολεμικού (και όχι μόνον) δανείου, είτε αυτοί είναι μεμονωμένοι ιδιώτες είτε (…) άλλες χώρες, δίδοντας σε αντάλλαγμα εξουσιαστικές 'μερίδες', οι οποίες, υπό προϊούσα αυτοενίσχυση θα αξιώσουν να τεθούν ως δικαιώματα – τόσο αντιπροσώπευσης στη λήψη αποφάσεων (τουλάχιστον όσον αφορά τον πόλεμο και τον αντίστοιχο εξοπλισμό) όσο και ελέγχου διαχείρισης των δανεισμένων πόρων», Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός», *ό.π.*, σ. 180.

[1252]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, σ. 250.

[1253]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 71, έγγρ. 140.

ανάδοχος οίκος, που θα εξέδιδε το δάνειο περιβάλλοντάς το με το κύρος του.[1254] Κι αυτό εξυπηρετούσε ταυτόχρονα μια προσδοκία να κινηθεί σ' ένα φαινομενικά λιγότερο δεσμευτικό πλαίσιο. Όπως διηγούνταν αργότερα οι Ορλάνδος – Λουριώτης: «"Εις το δεύτερον δάνειον ηθελήσαμεν να ενεργήσωμεν μόνοι μας δια να αυξηθή η υπόληψις της Ελληνικής Διοικήσεως και δια να μη μας παίξουν οι άλλοι όπως θέλουν, καθώς μας έκαμαν πέρυσι (…)"».[1255] Στην ίδια μάλιστα επιστολή κατέληγαν με θετικά λόγια για την αρχική συμβολή μεμονωμένων μελών της Greek Committee όπως ο Έλλις, ο οποίος έπειτα έλαβε de facto μέρος στη διαχείριση του 2ου δανείου. Επρόκειτο για μια επαφή που σ' ό,τι αφορά το ενδεχόμενο κατασκευής πλοίων έφτανε πίσω στον Απρίλιο του 1824, όταν η ελληνική αντιπροσωπεία επεσήμαινε σε επιστολή της προς την Κυβέρνηση, ως προς το ενδεχόμενο της απόκτησης πλοίων:

> [πως σε] υστερινήν περίστασιν θέλει μας βοηθήσει ο τωόντι φιλέλλην, τίμιος και ενάρετος κύριος Έλλις, μέλος του παρλαμέντου και εις των σημαντικωτέρων και πλουσιωτέρων της Λόνδρας. Αυτός θέλει τας διορίσει να κατασκευασθούν ως πραγματευτάδικη επιχείρησις και ακολούθως να τας παραδώση εις την Ελλάδα.[1256]

Η ελληνική αντιπροσωπεία λοιπόν, έχοντας την έγκριση της Κυβέρνησης για 2ο δάνειο, επιχείρησε να αποκτήσει μεγαλύτερη αυτονομία κινήσεων προχωρώντας τη διαδικασία της σύναψης χωρίς τη Greek Committee. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας προχώρησε και η στρατηγική της δημιουργίας μιας μοίρας σύγχρονων πλοίων για αποτελεσματικότερη άμυνα και κυρίως για να καταστήσει τον πόλεμο

[1254]. Όπως έχει σημειωθεί, το χρηματοπιστωτικό σύστημα τότε στηριζόταν στη μεταφορά αξιοπιστίας από τον ανάδοχο στο δανειολήπτη: οι επενδυτές δεν μπορούσαν να είναι καλά πληροφορημένοι για την κατάσταση των δανειοληπτών κι αποφάσιζαν για τις τοποθετήσεις τους με βάση το κύρος του αναδόχου, βλ. Marc Flandreau – Juan H. Flores, *ό.π.* Ωστόσο, στην ελληνική περίπτωση, ήδη υπήρχε μια εμπειρία, που δύσκολα θα μπορούσε να αναστραφεί με έναν επιφανέστερο ανάδοχο. Κι έπειτα ενώ πράγματι ο οίκος Ricardo ήταν υψηλότερου κύρους —έως μάλιστα το 1815 δραστηριοποιούνταν σ' αυτόν ο γνωστός οικονομολόγος D. Ricardo (1772-1823), όπως σημειώνεται στο: Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *ό.π.*, σ. 54-55—, δεν φαίνεται να συγκαταλεγόταν στους λιγότερο ριψοκίνδυνους, όπως άλλωστε απορρέει και από τη συμμετοχή του στο ελληνικό δάνειο.

[1255]. Επιστολή δημοσιευμένη στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 148.

[1256]. *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 105-106. Θα είχε ενδιαφέρον κανείς να εξετάσει αυτές τις στρατηγικές στους κόλπους των Υδραίων στην κατεύθυνση της σχέσης με τη διεθνή αγορά του Λονδίνου, αλλά και ως μια εμπειρία στο είδος του ατμοκίνητου πλοίου. Για το Λονδίνο τότε ως πόλο επιχειρηματικής έλξης ποικίλων εθνοπολιτισμικών ομάδων, Derek H. Aldcroft – Simon P. Ville (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία 1750-1914 : θεματική προσέγγιση*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Αθήνα 2005, σ. 333· Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος – 20ος αι.*, Αθήνα 2001, σ. 127-130.

επιθετικό από την ελληνική πλευρά,[1257] προκειμένου να επιτευχθούν καίρια πλήγματα στις εχθρικές δυνάμεις. Ο αρχικός στόχος μάλιστα ήταν οι φρεγάτες κ.ά. πλοία να έρθουν μέχρι την άνοιξη του 1825.[1258] Η σύμβαση του νέου δανείου υπογράφηκε το Φεβρουάριο του 1825 και στη συνεδρία της 1η Απριλίου(!) το Βουλευτικό διάβαζε επιστολή «της εν Λονδίνω Επιτροπής (…) ότι ήρχισαν να κατασκευάζωνται αι φρεγάται και περί τον Ιούλιον στέλνονται δύο (…)»,[1259] αλλά όπως είναι γνωστό, οι καθυστερήσεις ήταν αλλεπάλληλες, τόσο για τα πλοία που κατασκευάζονταν στο Λονδίνο, όσο και για εκείνα που κατασκευάζονταν στη Νέα Υόρκη.[1260]

Συνολικά, η δαπάνη για τα πλοία απορρόφησε το 24,3% του καθαρού προϊόντος του 2ου δανείου. Σχεδόν 280.000 £[1261] για τη ναυπήγηση δύο μεγάλων πλοίων στην Αμερική και μάλλον έξι μικρότερων στο Λονδίνο (*Πίνακας* 7-4). Αν στα παραπάνω προσθέσουμε 37.000 £ αμοιβή του Κόχραν που ανέλαβε την αρχηγία του ελληνικού στόλου,[1262] τότε συνολικά η δαπάνη για τη συγκρότηση ναυτικού έφτασε το 27,5%, ενώ, όπως είναι γνωστό, τα πλοία που κατασκευάστηκαν ήταν λιγότερα, ορισμένα είχαν σοβαρά ελαττώματα και καθυστέρησε αρκετά η παράδοσή τους.

Τα σχέδια για τη δημιουργία εθνικού στόλου δεν τελεσφόρησαν.[1263] Αλλά η συμβολή τουλάχιστο δύο πλοίων από εκείνα που παραλήφθηκαν στην αντεπίθεση των ελληνικών δυνάμεων κατά το 1826-1827 είναι γνωστή. Η υπό τις οδηγίες του Hastings

---

[1257]. *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 426.

[1258]. *Στο ίδιο*, σ. 426, 443.

[1259]. *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 196-197.

[1260]. Α. Κοντόσταυλου, *Τα περί των εν Αμερική*, ό.π., σ. 5.

[1261]. Έχει σημειωθεί ότι για την αγορά των πλοίων διατέθηκαν συνολικά 392.000 £ (βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 611· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Στ΄, σ. 694), αλλά, ακόμα κι αν προσθέσουμε την αμοιβή του Κόχραν το συνολικό στρογγυλό ποσό ήταν της τάξης των 316.000 £.

[1262]. Έχει σημειωθεί ότι η αμοιβή του Κόχραν ήταν 57.500 £, Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*, ό.π., σ. 118. Εδώ εντοπίζεται ότι ήταν 37.000 £. Σε κάθε περίπτωση, όμως, επρόκειτο για μεγάλο ποσό, αν λάβουμε υπόψη ότι το ετήσιο εισόδημα ενός εμπόρου της μεσαίας αγγλικής εμπορικής ελίτ ήταν περί τις 2.000 £ και τα ετήσια καθαρά κέρδη ενός διακεκριμένου γιατρού – εισοδηματία μέλους της ελίτ των Τόρις περί τις 4.000 £, R. J. Morris, *Men, Women and Property in England, 1780–1870 : A Social and Economic History of Family Strategies amongst the Leeds Middle Classes*, Cambridge 2005, σ. 152, 159. Για μια παλαιότερη δικαστική του περιπέτεια με βάση αμφιλεγόμενες χρηματιστηριακές πρακτικές κατά τους ναπολεόντειους πολέμους βλ. Maria Christina Chatziioannou, "War, Crisis», *ό.π.* και ειδικότερα σ. 44. Για ποσό ύψους 64.755 γρ. (1.300 £ περίπου) που παρέδωσε στους Ψαριανούς βλ. *ΑΚΥ*, τ. ΙΕ΄, Πειραιάς 1931, σ. 183. Επίσης, όπως σημειώνεται στο *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 447, με την άφιξή τους οι Τσωρτς και Κόχραν το Μάρτιο του 1827 είχαν φέρει ξένη βοήθεια ύψους 20.000 £.

[1263]. Για μια εξιστόρηση περιστατικών βλ. Γ. Σπανιολάκης, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 69-76.

Καρτερία που έφτασε στην Ελλάδα 2/14 Σεπτεμβρίου του 1826[1264] και η φρεγάτα *Ελλάς* που έφτασε από τις ΗΠΑ στο Ναύπλιο δύο μήνες αργότερα, στις 24 Νοεμβρίου 1826.[1265] Ο *Ερμής* που έφτασε μάλλον κατά τα μέσα Ιουνίου του 1828 και η *Επιχείρησις* το Σεπτέμβρη του ίδιου έτους είχαν διάφορα τεχνικά προβλήματα.[1266]

Σε κάθε περίπτωση φυσικά, το κόστος των πλοίων και η εξέλιξη της υπόθεσης αν δεν ήταν δυσανάλογη του οφέλους, απείχε κατά πολύ από τους αρχικούς στόχους. Η ναυπήγηση των πλοίων φανέρωνε τα όρια της ελληνικής αποστολής, σ' ένα περιβάλλον διαμεσολαβημένο από τους μεσάζοντες και τους περιορισμούς της ασύμμετρης πληροφόρησης.[1267] Δεν άργησε έτσι, μεταξύ άλλων, με επίκεντρο την υπόθεση των πλοίων, να εκδηλωθεί εκ νέου δυσαρέσκεια από την ελληνική αντιπροσωπεία, αυτή τη φορά, προς τους Ρικάρδο, Έλλις κ.λπ. ότι αποφάσιζαν χωρίς τη συγκατάθεσή της, χωρίς να έχουν τέτοια αρμοδιότητα.[1268]

Σαφώς, στη διαχείρισή των δανείων διασταυρώθηκαν ποικίλα και κατά περίπτωση συγκυριακά συγκλίνοντα ή αποκλίνοντα ατομικά και συλλογικά κίνητρα.[1269] Είναι όμως ενδιαφέρον, ότι στο 1ο δάνειο, η ύπαρξη ενός *τρίτου μέρους* ως συλλογικού φορέα, της Greek Committee, παρείχε κάποιες εγγυήσεις υπό περιορισμούς, ενώ στο 2ο δάνειο, καθώς η ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου επιχείρησε να διευρύνει το ρόλο της συνάπτοντας το δάνειο σε συνεργασία με μεμονωμένα μέλη του κομιτάτου, πέτυχε το αντίστροφο. Αυτή ήταν η ετερογονία των σκοπών.

[1264]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Ζ΄, σ. 348.

[1265]. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 601. Οι 156.636,75 £, όπως είναι γνωστό, είχαν διατεθεί για την κατασκευή δύο πλοίων στην Αμερική, αλλά αθετήθηκαν οι αρχικές συμφωνίες και έπειτα από μια περιπετειώδη προσπάθεια ο Αλ. Κοντόσταυλος κατόρθωσε σε φέρει σε πέρας την άφιξη ενός, τη φρεγάτα *Ελπίς* που μετονομάστηκε σε *Ελλάς*. Το παραπάνω ποσό υπολογίζεται στις 156.990,25 £. στο: *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 28.

[1266]. Το 1829 υπάρχει αναφορά ότι η μηχανή του πλοίου *Επιχείρησις* διορθώθηκε αλλά εξακολουθούσε να μην είναι καλή, *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 495. Δύο επίσης από τα μικρότερα πλοία εφάμιλλα του *Ερμή*, αποδείχτηκαν ακατάλληλα και δεν έφτασαν ποτέ από το Λονδίνο.

[1267]. Αναλυτικότερα, βλ. Maria Christina Chatziioannou, *ό.π.* και ειδικότερα σ. 44-50.

[1268]. Βλ. επιστολή Ορλάνδου δημοσιευμένη στο: Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 154.

[1269]. Θα πρέπει ωστόσο εδώ να σημειωθεί σ' ό,τι αφορά την Greek Committee η ιστοριογραφική πεποίθηση περί ενός επιφανειακού φιλελληνισμού αλλοιωμένου από τις λίρες των δανείων, ο οποίος κατέληξε να εκλαμβάνεται τελικά ως μισελληνισμός. Ωστόσο, τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλουστευτικά, όπως απορρέει από το πολύπλευρο υλικό που δημοσιεύεται στο: Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες*, ό.π., σ. 42-43 και σε ποικίλα άλλα σημεία. Πρβλ. επίσης ορισμένα σχόλια για την πολυπλοκότητα των συνθηκών στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 339-340.

Καταληκτικά, θα επικεντρώσουμε στις αγορές υλικών και τις χρηματαποστολές, δηλαδή στο άμεσα λειτουργικό για την ελληνική Κυβέρνηση μέρος των δανείων (*Πίνακας* 7-3, *Πίνακας* 7-4). Η σπουδαιότερη διαφορά ανάμεσα στα δύο δάνεια ήταν το μέρος που κατέληξε υπό εξουσία της τελευταίας. Ενώ στο 1ο δάνειο το λειτουργικό μέρος έφτανε το 65,5% του καθαρού προϊόντος του (314.789,69 £), στο δεύτερο αυτό το ποσοστό περιορίστηκε στο 26,5% (304.533,89 £). Αυτή η διαφορά προέκυψε κυρίως από τις επιπλέον, πέραν των συμφωνημένων, αγορές ομολογιών και από τις δαπάνες που έγιναν για τη συγκρότηση κρατικού στόλου. Συνολικά, λοιπόν, από κοινού και στα δύο δάνεια το λειτουργικό μέρος έφτανε το 38% (619.323,58 £ από τις 1.630.149,92 £).[1270]

Αναλυτικότερα, στο 1ο δάνειο, από τις 314.789,69 £, ένα ελάχιστο αφιερώθηκε σε αγορές πολεμοφοδίων και άλλου συναφούς υλικού· το συντριπτικό μέρος στάλθηκε σε μετρητά 298.726,59 £ κι ελάχιστα αντλήθηκαν μέσω συναλλαγματικών.[1271] Στο 2ο δάνειο, από τις 304.533,89 £ το ¼ αφορούσε αγορές πολεμοφοδίων, όπλων, ιματισμού, κανονιών και άλλων υλικών (71.660,82 £)[1272] και τα υπόλοιπα ¾ αφορούσαν ρευστότητα, μικρό μέρος αντλήθηκε έμμεσα με συναλλαγματικές εις βάρος της Επιτροπής του Λονδίνου (30.113,28 £)[1273] και το μεγαλύτερο μέρος σε μετρητά 202.759,79 £ κυρίως στα χέρια της Κυβέρνησης.[1274]

[1270]. Υπενθυμίζεται εδώ, ότι το ακριβές καθαρό προϊόν των δανείων ήταν 1.582.000 £. Εδώ, το υψηλότερο ποσό που παρατίθεται περιλαμβάνει ορισμένα κέρδη και μερικά ποσά από συνεισφορές. Ευρύτερα μιλώντας, οι λογαριασμοί των δανείων επιχειρήθηκε να προσδιοριστούν κατά το δυνατό με ακρίβεια, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, μια περαιτέρω αναδίφηση προφανώς θα μπορούσε να επιφέρει κάποιες βελτιώσεις ή τροποποιήσεις.

[1271]. Από τις 5.999,78 £ που αντλήθηκαν με συναλλαγματικές, οι 4.683,33 £ κάλυψαν το δάνειο που είχε ληφθεί από το Byron. Για τις συνεισφορές και τις προκαταβολές του βλ. Λόρδου Μπάϋρον, *Επιστολές από την Ελλάδα, 1809-1811 & 1823-1824*, επιμ. – εισ. Leslie A. Marchand, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1996, σ. 258-259· Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 113.

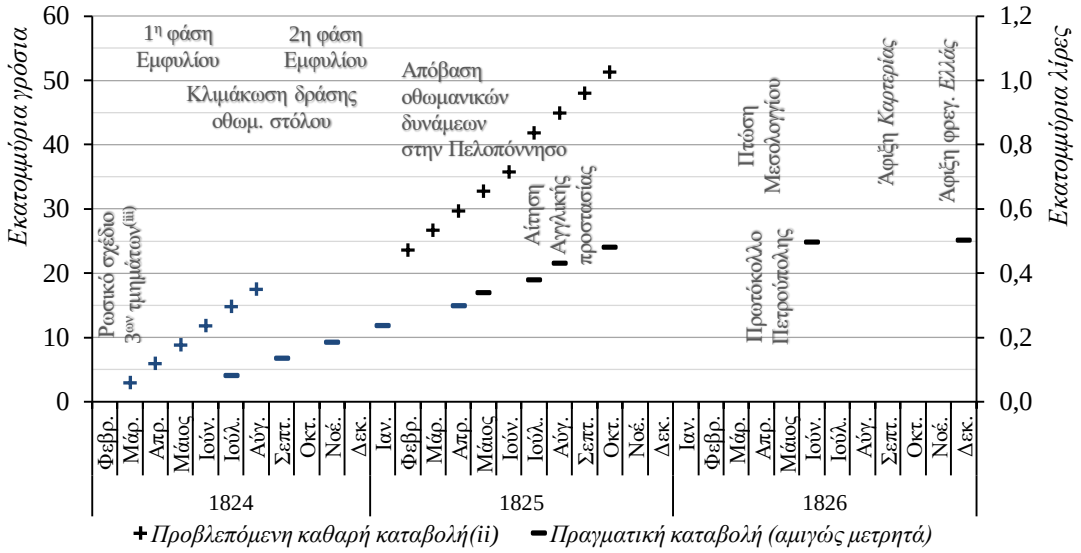
[1272]. Αναλυτικότερα βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 156, έγγρ. 119-123, φάκ. 162, έγγρ. 127, φάκ. 163, έγγρ. 89 και φάκ. 167, έγγρ. 169. Στην *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 28, το κονδύλι της *αγοράς πολεμοφοδίων* από κοινού και για τα δύο δάνεια υπολογίζεται στις 81.724,15£. Κατά τις πηγές της παρούσας μελέτης αυτό το κονδύλι ήταν 80.345,86 £ κι απ' αυτήν τη άποψη δεν πραγματοποιήθηκε εδώ περαιτέρω έλεγχος, αφού η διαφορά ήταν μικρή και δεν άλλαζε την τάξη μεγέθους. Μια αναλυτικότερη κατανομή έχει δημοσιευτεί στη *ΓΕΕ*, αρ. 66 (16.6.1826): 29% πολεμοφόδια, 27% εξοπλισμός και ιματισμός, 44% κανόνια και άλλα. Ιστοριογραφικά η έμφαση έχει δοθεί σε πληροφορίες για προβληματικά κανόνια κ.ά. συναφή.

[1273]. Το αρχικό ποσό ήταν 33.713,28 £ βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 156, έγγρ. 116. Ωστόσο, ο Κοντόσταυλος επέστρεψε 3.600 £ σε μετρητά στα τέλη του 1826 ενώ αρχικά είχε αντλήσει ένα ποσό με συναλλαγματικές. Με δεδομένο έτσι ότι ένα ποσό απ' αυτές τις συναλλαγματικές επέστρεψε πίσω με τη μορφή μετρητών, οι 3.600 £ αφαιρέθηκαν από τις 33.713,28£ και προστέθηκαν στα μετρητά.

[1274]. Οι 202.759,79 £ διακρίνεται περισσότερο ως εξής: 182.401,79 £ απευθείας στην Κυβέρνηση, 3.350 £ είχαν διαβιβαστεί μέσω Κέρκυρας στο Μεσολόγγι (βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 163,

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7-3

Χρονοδιάγραμμα καθαρών δόσεων δανείων και πραγματικές χρηματαποστολές (αθροιστικά μεγέθη)

Σημ: Με μπλε σύμβολα το 1ο δάνειο και με μαύρα το 2ο. Ως προς τα μεγέθη, σε κάθε περίπτωση, οι μεταγενέστερες δόσεις φέρουν τα ποσά των δόσεων που προηγούνται, έτσι που ο τελευταίος μήνας συνοψίζει το συνολικό ποσό. (i)Τον Ιούλ. του 1824 είναι δύο δόσεις που ήρθαν μαζί από τη Ζάκυνθο. (ii)Μετά την αφαίρεση προκαταβεβλημένων τόκων, χρεολυσίων, προμηθειών και μεσιτικών. (iii)Το σχέδιο αυτό, όπως έχει σημειωθεί, «είχε διαρρεύσει και δημοσιευθή στο Παρίσι στις 31 Μαΐου 1824» *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 372.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 39, έγγρ. 73, 84, φάκ. 64, έγγρ. 18, φάκ. 137, έγγρ. 70, φάκ. 156, έγγρ. 118· *ΓΕΕ*, αρ. 6, 24.10.1825· *ΑΕΠ*, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 194 και τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 242, 244, 271, 284, 340, 381· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 506· Αναστάσιου Δ. Λιγνάδη, *Το πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970, σ. 304, 340, 350, 352, 354.

Αν περιοριστούμε σε μια σύντομη περιγραφή ως προς την άφιξη των μετρητών, προκύπτουν ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Ενώ η χρονική απόκλιση ανάμεσα στις *προβλεπόμενες καταβολές* του καθαρού προϊόντος των δανείων και στις *χρηματαποστολές* στην Ελλάδα ήταν μικρή, η χρηματική απόκλιση ανάμεσά τους ήταν υπολογίσιμη, όπως μπορεί να φανεί εποπτικά στη χρονική τους κλιμάκωση (*Διάγραμμα* 7-3). Οι προβλεπόμενες καταβολές εμπεριείχαν το σύνολο του προϊόντος των δανείων, έπειτα από την αφαίρεση των συμβολαιακά καθορισμένων κρατήσεων (τόκοι, χρεολύσια, αγορές ομολογιών προαποφασισμένες, επίσημες προμήθειες) ενώ οι

έγγρ. 89), 13.408 £ μέσω Gordon (αλλού γίνεται λόγος για 13.108 £ ή για 14.000 £) οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν επί Διοικητικής Επιτροπής το 1826 και 3.600 £ που επέστρεψε ο Κοντόσταυλος (βλ. παραπάνω) περισσευούμενα από την αποστολή του στην Αμερική (για το ποσό που επέστρεψε ο Κοντόσταυλος αποτιμημένο σε τάλιρα δίστηλα πρβλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Ζ΄, σ. 601.

Στην *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου*, ό.π., σ. 28 το κονδύλι των μετρητών περιλαμβάνει 1700 £ απολεσθείσες κατά την αποστολή τους στην Ελλάδα. Εδώ αυτό το ποσό συνυπολογίζεται αλλού, στο κονδύλι *ποσά καταλογισμένα σε βάρος διαφόρων, ζημίες κ.ά.*

χρηματαποστολές εμπεριείχαν αμιγώς μετρητά. Έτσι, ενώ στην περίπτωση του 1ου δανείου, τα κονδύλια που απορρόφησαν ένα μέρος του προϊόντος του δεν ήταν μεγάλα, στο 2ο δάνειο, όπως είδαμε, η δαπάνη για τα πλοία και οι επιπλέον αγορές ομολογιών, αφενός περιόρισαν τις χρηματαποστολές,[1275] αφετέρου στέρησαν μετρητά από τον ελλαδικό χώρο, αλλά που σε κάθε περίπτωση, αν η κατασκευή των πλοίων είχε προχωρήσει με αίσιο τρόπο, η ελληνική στρατιωτική δύναμη θα είχε ισχυρό πλεονέκτημα.

Η άλλη σπουδαία πτυχή με τις αφίξεις των χρημάτων στην Ελλάδα είναι το χρονικό εύρος μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκαν, από τον Ιούλιο του 1824 έως το Οκτώβριο του 1825 κι ορισμένα μικροποσά ήρθαν αργότερα μ' έμμεσο τρόπο (υπόλοιπο Κοντόσταυλου κ.ά.). Όταν έλαβε χρήματα η Κυβέρνηση είχε λήξει η πρώτη φάση του Εμφυλίου, ενώ στην καρδιά της δεύτερης φάσης έφτασε μόνο μία δόση. Σε κάθε περίπτωση όμως, έως τον Ιανουάριο του 1825 είχε φτάσει το 47,8% των μετρητών που έμελλε να φτάσουν συνολικά στην Ελλάδα, ενώ το υπόλοιπο 52,2% έφτασε από τον Απρίλιο του 1825 κι έπειτα,[1276] μετά δηλαδή από τη λήξη του Εμφυλίου.

Θα περάσουμε, τώρα, στο ζήτημα της σημασίας των δανείων από τη σκοπιά των σχέσεων εξουσίας και ειδικότερα στην κινητοποίηση ενόπλων (και πλοίων), η οποία έλαβε χώρα για πρώτη φορά με μαζικό τρόπο για λογαριασμό της εθνικής Διοίκησης με πόρους που έλεγχε απευθείας η εθνική Διοίκηση.

[1275]. Στο 1ο δάνειο που συμφωνήθηκε το Φεβρουάριο του 1824, τα πρώτα χρήματα δεν άργησαν να φύγουν από το Λονδίνο, αν και τελικά καθυστέρησαν στη Ζάκυνθο. Στο 2ο δάνειο από την άλλη, που συμφωνήθηκε το Φεβρουάριο του 1825, τα πρώτα χρήματα έφτασαν στην Ελλάδα το Μάιο· στο μεταξύ είχαν δοθεί προκαταβολή σε συναλλαγματικές 50.000 £ για την κατασκευή των πλοίων στην Αμερική.

[1276]. Καθίσταται φανερό, ότι δεν είναι ακριβής ο ακόλουθος παλαιός και διαδεδομένος ισχυρισμός: «Εν γένει δε αναμφισβήτητον φαίνεται ότι εκ του ημίσεος εκατομμυρίου λιρών όπερ περιήλθεν εις ημάς, το μικρότερον μόνον μέρος αφιερώθη εις τον κατά των Τούρκων αγώνα», *Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα*, ό.π., σ. 307.

7.3 Η πολιτική σημασία της κεντρικής πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους

> *η Ελληνική Διοίκησις πρέπει να έχη δέκα χιλιάδας μισθωτούς αρματωμένους στρατιώτας, δια να τη είναι πιστοί και όλως αφιερωμένοι εις τα θελήματά της. Με αυτούς τους στρατιώτας ημπορεί η Διοίκησις και τους εχθρούς να νικά και τους ταραχοποιούς και φατριώδεις να φοβίζη.*[1277]

Το *Εικοσιένα* το ελληνικό κράτος αρχίζει να δημιουργείται από το μηδέν. Αυτή η συνθήκη είχε ουσιαστική σημασία ως προς τις δυσκολίες συγκέντρωσης της εξουσίας, καθώς η συγκέντρωση απαιτούσε μεταξύ άλλων την ενσωμάτωση και τον κεντρικό έλεγχο των μέσων δύναμης. Κρίσιμη πτυχή προς την παραπάνω κατεύθυνση, όπως θα φανεί, ήταν το προϊόν των δανείων του Λονδίνου που έφτασε στην Ελλάδα από τα μέσα του 1824 έως τα τέλη του 1825.

Νωρίτερα, σταθήκαμε στις δυναμικές υπέρ της σύναψης εξωτερικού δανείου και συνολικά στον προσανατολισμό του προϊόντος των δύο δανείων που λήφθηκαν από το Σίτι του Λονδίνου. Ανάμεσα σ' αυτά, έγινε λόγος για το προϊόν του δανείου που έφτασε στην Ελλάδα με τη μορφή μετρητών, συναλλαγματικών και άλλων υλικών (πολεμοφόδια κ.λπ.). Εδώ, αυτό που θα μας απασχολήσει είναι ο προσανατολισμός των μετρητών και η συμβολή τους προς την κατεύθυνση της κεντρικής διεύθυνσης των ένοπλων ομάδων.

Ας μη λησμονείται πως, όταν άρχισε η Ελληνική Επανάσταση απουσίαζαν ομάδες ισχύος που έλεγχαν ταυτόχρονα, διαφορετικά, συμπληρωματικά και εθνικής εμβέλειας μέσα δύναμης. Μόνο τα ναυτικά νησιά διέθεταν ταυτόχρονα πλοία και πλούτο σε συγκεντρωμένες ποσότητες, αλλά η δύναμή τους δεν μπορούσε να επεκταθεί στις χερσαίες περιοχές χωρίς να μεταβληθεί σε πολιτική ισχύ. Απ' την άλλη, στις χερσαίες περιοχές, οι ηγετικοί δρώντες ήταν τοπικά κερματισμένοι και σε λίγες περιπτώσεις συνδύαζαν περισσότερα από ένα μέσα δύναμης: ορισμένοι οικονομημένοι αρματολοί και κάποιοι πρόκριτοι που με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία οργάνωσαν ένοπλες ομάδες ενσωματώνοντας δευτερεύοντες ένοπλους· οι υπόλοιποι άρχισαν με μικρά ή ελάχιστα προσωπικά αποθέματα. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότεροι δρώντες είχαν την προσδοκία να «εξοικονομηθούν» από τον ίδιο τον πόλεμο (λάφυρα, λείες) σε

[1277]. Προτροπή φιλελληνικών κύκλων όπως μεταφέρεται στην Κυβέρνηση τον Απρίλη του 1824, *ΑΚΥ*, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, σ. 104.

συνδυασμό με την πρόσβαση σε άλλες έκτακτες ή τακτικές πηγές εσόδων (πρόσοδοι, έρανοι, εκποιήσεις εθνικών κτημάτων).

Σ' αυτές τις συνθήκες, τόσο εξαιτίας των αναγκών όσο και εξαιτίας της φύσης των εσόδων και του τρόπου πρόσβασης σ' αυτά, ήταν αδύνατη η σταθερή και συστηματική κεντρική συσσώρευση και συγκέντρωση οικονομικών πόρων. Άλλωστε, μια από τις πτυχές των διενέξεων και των συγκρούσεων στις χερσαίες περιοχές ήταν το ζήτημα του ελέγχου των οικονομικών πόρων και της κινητοποίησης των «αρμάτων». Ανάλογα, μάλιστα, με τις στρατηγικές και τις προγραμματικές αντιλήψεις σ' αυτά τα ζητήματα, όπως είδαμε, ευνοούνταν ή υπονομεύονταν ο ρόλος της εθνικής Διοίκησης. Κι όπως έχει φανεί, μόνο στο Αιγαίο τα πράγματα ήταν αρκετά ξεκάθαρα σχετικά με το φορέα ελέγχου των πόρων, μέσα από την κυριαρχική δράση του στόλου που είχε ταυτιστεί με την εθνική Διοίκηση και αξίωνε την κάλυψη των εξόδων του από εθνικούς πόρους.

Για την εθνική Διοίκηση το ζήτημα ήταν πώς θα μπορούσε να ελέγξει την κινητοποίηση των ένοπλων ομάδων και να τις θέσει σταθερά και αναμφισβήτητα κάτω από τις διαταγές της, να ενσωματώσει το κυριότερο μέσο ισχύος στον πόλεμο, τα «άρματα» και φυσικά το λαό των «αρμάτων», καθώς υπ' αυτή τη συνθήκη θα μπορούσε να αποκτήσει πραγματικά υπέρτερο χαρακτήρα. Αυτή η στρατηγική, λοιπόν, όπως θα φανεί παρακάτω, ενισχύθηκε μέσα από τα δάνεια.[1278] Με τα ποσά που έφτασαν στην Ελλάδα από τα μέσα του 1824 έως τα τέλη του 1825, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, η κεντρική πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους σήμανε μια κεντρική κινητοποίηση ένοπλων υπό τις διαταγές της Κυβέρνησης, δηλαδή, μια συνθήκη που έφερνε εγγύτερα την ανάδυση πολιτικού μονοπωλίου και άλλες προεκτάσεις για τις οποίες έχει γίνει ήδη λόγος σε προγενέστερο σημείο.

Ας δούμε, λοιπόν, παρακάτω ένα περίγραμμα της πολιτικά λειτουργικής διάσταση των χρημάτων που έφτασαν στην Ελλάδα από τα δάνεια.

[1278]. Για τη διαμόρφωση εναλλακτικών στρατηγικών συσσώρευσης – συγκέντρωσης πόρων σε συνδυασμό με τη συγκρότηση κρατικής εξουσίας βλ. Τσαρλς Τίλλυ, *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο*, ό.π., σ. 235-236.

Οι πρώτες τέσσερις δόσεις του 1ου δανείου, κατά το δεύτερο μισό του 1824

Στα χέρια της Κυβέρνησης αρχικά έφτασαν δύο δόσεις ύψους 82.366,98 ₤ (4.118.348,75 γρ.) τον Ιούλιο του 1824 από τη Ζάκυνθο, ενώ μία ακόμα δόση ύψους 52.394,38 ₤[1279] (2.619.718,75 γρ.) έφτασε έπειτα από δύο μήνες, τον Σεπτέμβρη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-5

Προσανατολισμός τριών αρχικών δόσεων του 1ου δανείου

Παρτίς του Ελληνικού Στόλου	**47,2%**		3.063.228
Στρατόπεδα	**23,5%**		
Ύδρας & Σπετσών		557.756	
Στερεάς Ελλάδας		287.656	
Πελοποννήσου		640.028	
Σύνταγμα τακτικό		36.559	1.521.998
[Φρουρές-φροντιστήρια]	**3,6%**		235.365
[Εφόδια]	**2,4%**		157.434
[Διαχειρίσεις διαφόρων]	**10,1%**		
Αλέξ. Μαυροκορδάτος[(ii)]		510.300	
Ανδρ. Λόντος, στρατηγός		55.000	
Ι. Νοταράς, στρατηγός		89.000	654.300
Πολιτικά-διοικητικά κ.ά.	**3,6%**		
έξοδα διάφορα		119.358	
επισκευή Βουλευτηρίου		3.601	
έξοδα του δανείου		10.160	
παραστάτες		105.000	234.619
Χρεωστοδανειστές	**6,3%**		409.530
Κ. Λογοθέτης & Σ. Βαρφ	**1,5%**		
προμήθειες, ασφαλιστικά κ.ά.			100.000
[Διάφοροι λογαριασμοί]	**1,8%**		115.559
		γρόσια	*6.492.033*

Σημ: Πρωτότυποι λογαριασμοί ομαδοποιημένοι από το γράφοντα, εκτός από τους λογαριασμούς στις αγκύλες (αυτοί κατασκευάστηκαν για να εκφραστούν συνοπτικά επιμέρους λογαριασμοί που παραλήφθηκαν για λόγους απλοποίησης). [(i)]Ποσά που διατάχθηκαν να διαθέσουν οι ίδιοι μετά την παραλαβή των χρημάτων από τη Ζάκυνθο. [(ii)]Αλ. Μαυροκορδάτος (Γεν. Διευθ. Δυτ. Χ. Ελλάδος 440.000 γρ. μεταβιβασμένα από Ξένο – Καλλέργη σε τρεις δόσεις με διαταγή του Υπουργείου της Οικονομίας και άλλες 70.300 γρ. επιπλέον.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 20· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 15, έγγρ. 40.

[1279]. Στο *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 506 για τη δόση σημειώνονται 51.192,90 ₤

Η κατεύθυνση του μεγαλύτερου μέρους των τριών πρώτων δόσεων του δανείου (*Πίνακας* 7-5) ήταν σε *ναυτικά έξοδα* (47,2%) και *στρατιωτικά έξοδα* (39,6%). Τα υπόλοιπα προσανατολίστηκαν σε πολιτικά – διοικητικά και άλλα έξοδα (3,6%), στην κάλυψη χρεών (6,3%), ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσό για προμήθεια και ασφαλιστικά έξοδα προκειμένου να αποδεσμεύσουν τις δύο πρώτες δόσεις από τη Ζάκυνθο (1,5%) και, τέλος, σε διάφορες άλλες υποθέσεις (1,8%).

Αναφορικά με το στόλο, για να υπάρχει ένα μέτρο σύγκρισης, το ποσό που έλαβε αναλογούσε σε γενικές γραμμές σε μια τετραμηνία 60 πλοίων (προετοιμασία, ανεφοδιασμός, αμοιβές, επισκευές). Από την άνοιξη του 1824 ο Οθωμανικός στόλος πραγματοποιούσε σχεδόν αδιάκοπα αλλεπάλληλες επιχειρήσεις. Από την άλλη, ο ελληνικός στόλος δεν απέτρεψε την καταστροφή των Ψαρών, αλλά είχε μικρές ή μεγαλύτερες επιτυχίες (προσωρινή εκδίωξη εχθρικού στόλου από τα Ψαρά, ναυμαχίες Μυκάλης, Κω, Αλικαρνασσού, Γέροντα, Ικαρίας, ματαίωση απόβασης οθωμανικών δυνάμεων στη Σάμο, τη Λέσβο κ.ά.) έτσι που απέτρεψε πρόσθετες αποβατικές εχθρικές ενέργειες.[1280]

Ειδικά ως προς τα στρατιωτικά έξοδα αυτά κατανεμήθηκαν ως εξής. Το 27,1% των τριών αρχικών δόσεων προσανατολίστηκε κατεξοχήν σε στρατόπεδα της Πελοποννήσου, της Ανατολικής και τη Δυτικής Στερεάς, στην Ύδρα και στις Σπέτσες (σε χερσαίες δυνάμεις που είχαν συγκεντρωθεί για την αποτροπή απόβασης ανάλογης μ' εκείνη που είχε προηγηθεί στα Ψαρά), σε φρουρές εγκατεστημένες σε φρούρια και στο τακτικό σώμα.[1281] Επίσης, άλλο ένα 10,1% των τριών αρχικών δόσεων —όπως επισημαίνεται στο κονδύλι *διαχειρίσεις διαφόρων*— κατευθύνθηκε σε στρατιωτικά έξοδα κατεξοχήν στη Δυτική Στερεά, αλλά και στην Πελοπόννησο. Τέλος ένα 2,4% αφιερώθηκε άμεσα σε υλικά ανεφοδιασμού, μικρότερα ποσά σε φροντιστήρια αποκλειστικά για πολεμοφόδια.[1282]

Είδαμε μια εικόνα για τον προσανατολισμό των πρώτων τριών δόσεων. Θα περάσουμε τώρα στην 4η δόση του 1ου δανείου ύψους 51.284,63 £ (ή 2.564.231,25 γρ.),

---

[1280]. *IEE*, τ. ΙΒ΄, σ. 365-371.

[1281]. Αναλυτικότερα (τα ποσά σε γρόσια): φρουρά Διοικήσεως (εκτελεστική δύναμη) 52.113, φρουραρχεία Ναυπλίου 52.751, φροντιστήριο Ισθμού 69.233, φρούριο Κορίνθου 54.006, φρούριο Μονεμβασιάς 2.163, φρούριο Νεοκάστρου 5.100.

[1282]. Αναλυτικότερα (τα ποσά σε γρόσια): πρόβλεψη γεννημάτων 42.003, πρόβλεψη ξυλικής κ.ά. 7.735, πολεμοφοδίων παρτίδα 6.070, εφόδια πολεμικά 19.626, Αδελφ. Σπηλιωτόπουλοι 2.000, για εξόφληση πολεμοφοδίων 43.240 και έναντι αγοράς νέων πολεμοφοδίων και στις δύο περιπτώσεις μέσω Εμμ. Ξένου.

η οποία έφτασε, ενώ ήταν σε εξέλιξη η δεύτερη φάση του Εμφυλίου. Εδώ εντοπίστηκε ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκαν τα 1.974.357 γρ. που αφορούσαν το 77% της παραπάνω δόσης (*Πίνακας* 7-6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-6

Προσανατολισμός του 77% της τέταρτης δόσης του 1ου δανείου

Ναυτικό	**9,8%**		194.672
[Στρατός ξηράς]	**53,4%**		
Στρατιωτικό (σιτηρέσια & αμοιβές)		428.291	
Στρατόπεδα Ύδρας και Σπετσών		202.105	
Ιωάννης Κωλέττης, Γεν. Διευθυντής κυβερνητικού στρατού		350.000	
Γρηγόριος Δικαίος (για την εκστρατεία Αρκαδιάς)		16.330	.
Σύνταγμα τακτικό		59.100	1.053.721
[Φρουρές, φροντιστήρια, εφόδια]	**13,4%**		
Πρόβλεψη Γεννημάτων & πολεμοφόδια		135.331	
Φροντιστήρια & Φρουρές		88.108	
Γεώργιος Αινιάν, Γεν. Έφορος Στερεάς Ελλάδας		10.776	
Αλ. Μαυροκορδάτος, Γεν. Διευθυντής Δυτικής Ελλάδος		30.000	264.215
Έξοδα σύμμεικτα	**5%**		98.370
[Πολιτικά & διοικητικά έξοδα]	**8,6%**		
Βουλευτικό Σώμα		52.020	
Εκτελεστικό Σώμα		14.584	
Υπουργεία		24.210	
Διάφορες επαρχίες		74.415	
Αστυνομίες & Λιμεναρχεία		4.725	169.953
[Δανειστές διάφοροι]	**9,3%**		184.080
[Διάφοροι λογαριασμοί]	**0,5%**		9.347
		γρόσια	*1.974.357*

Σημ: Για την ομαδοποίηση των λογαριασμών βλ. προηγούμενο πίνακα.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 32.

Μεσούσης λοιπόν της δεύτερης φάσης του Εμφυλίου, αυτά τα χρήματα κατανεμήθηκαν, όπως αναλύεται στον παραπάνω πίνακα με την προφανή επιδίωξη να καλυφθεί μια ποικιλία αναγκών αλλά με στρατιωτικές προτεραιότητες. Το 9,3% κατευθύνθηκε σε δανειστές. Άλλο ένα 9,1% δαπανήθηκε σε λειτουργικά έξοδα και αμοιβές της γενικής διοίκησης: Βουλευτικό, Εκτελεστικό – υπουργεία, επαρχιακή διοίκηση[1283] και αστυνομικές – λιμενικές αρχές. Ένα 5% ήταν ποικίλα έξοδα:

[1283]. Επρόκειτο για τις εξής επαρχίες: Αγίου Πέτρου & Πραστού, Άργους, Δερβενοχωρίων, Καλαμάτας, Καρύταινας, Λεονταρίου, Ναυπλίου, Νεοκάστρου και Μεθώνης, Πύργου, Σαλώνων, Τριπολιτσάς. Συμπεριλαμβάνεται η τριμελής επιτροπή Τριπολιτσάς (Κ. Σκούρτης, Κ. Ζαφειρόπουλος, Γ. Μαυρομμάτης), η οποία ανέλαβε τη διοίκησή της μετά τον έλεγχό της από το κυβερνητικό

εξοικονομήσεις διαφόρων,[1284] αμοιβές δημοπρατών και επιστατών, ναύλοι, ημερομίσθια και οικοδομικά υλικά σε επισκευαστικά έργα, σιτηρέσια Οθωμανών αιχμαλώτων κ.ά.

Οι υπόλοιπες πληρωμές αφορούσαν στρατιωτικά και ναυτικά έξοδα. Το 9,9% σε διάφορα ναυτικά έξοδα (αποκλεισμός Πατρών και Μεσσηνιακού κόλπου, αγορά πυρπολικών, προστασία Αργολικού κόλπου, οφειλόμενα σε διάφορα πλοία): έως τότε ο Μιαούλης είχε ναυμαχήσει αρκετές φορές με μοίρες του οθωμανικού στόλου που πρώτη φορά επιχειρούσε τόσο αργά προς το χειμώνα. Το 13,4% περίπου των εφ' όλης της ύλης πολεμικών δαπανών αφορούσε έξοδα για τρόφιμα, πολεμοφόδια και εν γένει επιμελητεία, αμοιβές και ανεφοδιασμό εγκατεστημένων φρουρών στη Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο.[1285] Τέλος, το μεγαλύτερο μέρος των πολεμικών δαπανών, το 53,4% προσανατολίστηκε κυρίως σε σιτηρέσια και αμοιβές στρατιωτικών σωμάτων, ενώ και απ' αυτή τη δόση πάλι ένα μικρό μέρος αφιερώθηκε στο τακτικό σώμα.

Ως προς τα στρατιωτικά έξοδα, ένα μέρος, διόλου μικρό (οι 10 από τις 53 ποσοστιαίες μονάδες), προσανατολίστηκε στα στρατόπεδα της Ύδρας και των Σπετσών. Έπειτα από την καταστροφή των Ψαρών, ανέκυψε ζήτημα υπεράσπισης της Ύδρας και των Σπετσών.[1286] Έτσι, 200.000 γρ. περίπου κατευθύνθηκε προς το κοινό της Ύδρας και των Σπετσών, για τα σιτηρέσια και τους μισθούς των στρατευμάτων που είχαν συγκεντρωθεί εκεί για την υπεράσπιση των νησιών, σε περίπτωση απόβασης οθωμανικών δυνάμεων. Τελικά δεν εκδηλώθηκε επίθεση στην Ύδρα και τις Σπέτσες, αλλά αυτό δεν αναιρεί ότι το συγκεκριμένο αποτρεπτικό σχέδιο απαιτούσε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για να υλοποιηθεί.

Σημαντικά ποσά απαιτούσαν επίσης κι άλλα σχέδια ή γεγονότα. Για παράδειγμα ορισμένες πληρωμές αφορούσαν υπηρεσίες στα στρατόπεδα της Μεσσηνίας, της Ηλείας και της Πάτρας που είχε διαταχθεί να συσταθούν κατά το

στρατόπεδο. Η απουσία άλλων επαρχιών, εδώ, δεν σημαίνει κάτι, γιατί τα στοιχεία αντλήθηκαν μόνο από μια λογιστική εγγραφή, όπως έχει σημειωθεί.

[1284]. Ενδεικτικά: 5.800 γρ. «εξοικονόμηση» στον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, 200 γρ. στη Μαντώ Μαυρογένους.

[1285]. Το κονδύλι *Φροντιστήρια και φρουρές* του *Πίνακας* 7-6 περιλαμβάνει: Αθήνα, Γαστούνη, Ναύπλιο και Άργος, Κόρινθο, Μονεμβασιά και Τριπολιτσά.

[1286]. Όπως έχει σημειωθεί: «Η κυβέρνησις (…) απεφάσισε να αποστείλη εις τας Σπέτσας και εις την Ύδραν στρατόν εκ τριών χιλιάδων εις εκάστην νήσον», Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 275.

δεύτερο μισό του 1824[1287] και άλλες πληρωμές ήταν για στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Στερεά.[1288] Φυσικά, αυτές οι προετοιμασίες αφορούσαν την άμυνα έναντι των Οθωμανών, εξέφραζαν ωστόσο μια σχέση ανάμεσα στο *νομιμόφρων στράτευμα* και την *εθνική Διοίκηση*. Τα παραπάνω ποσά δεν φαίνεται να συνδέονται ευθέως με τον Εμφύλιο, αλλά δεν ήταν κι άσχετά απ' αυτόν, με το δεδομένο ότι ενίσχυαν την επιρροή του κυβερνητικού πόλου.

Ταυτόχρονα, εντοπίζονται ποσά που ευθέως ήταν προσανατολισμένα στις εμφύλιες συγκρούσεις, όχι όμως τόσο μεγάλα που να δικαιολογούν γενικεύσεις περί σπατάλης των δανείων στους Εμφυλίους, όπως συνολικά έχει φανεί μέχρι τώρα από τις πρώτες τέσσερις δόσεις του 1ου δανείου.[1289] Ας σταθούμε σε ορισμένα σχετικά μεγέθη προκειμένου έπειτα να εντάξουμε αυτή τη δαπάνη στο ευρύτερο πλαίσιο που απηχούσε τη μορφή του υπό συγκρότηση κράτους.

Πρώτα ήταν οι 350.000 γρ. που τέθηκαν στη διαχείριση του Ι. Κωλέττη, ως γενικού διευθυντή των κυβερνητικών στρατευμάτων στο πλαίσιο της εμφύλιας σύγκρουσης. Ανάλογου περιεχομένου ήταν το ποσό προς το Γρ. Δικαίο για την εκστρατεία του στην Αρκαδιά. Οι αμοιβές για τα σώματα που τελούσαν υπό τις οδηγίες του Βάσσου Μαυροβουνιώτη, του Χατζη-Χρήστου Βούλγαρη κ.ά,[1290] τα οποία συμμετείχαν στα μέτωπα των αρχικών αναμετρήσεων της δεύτερης φάσης του Εμφυλίου τον Οκτώβρη – Νοέμβρη του 1824. Υπάρχει επίσης ένα ακόμα ποσό, το κονδύλι *στρατιωτικό* με 428.291 γρόσια. Ένα μέρος του αφορούσε άμεσες αμοιβές κυβερνητικών δυνάμεων που πήραν μέρος στις εμφύλιες συγκρούσεις, ένα άλλο μέρος του προσανατολίστηκε σε στρατιωτικά έξοδα για το χρονικό διάστημα που είχε

[1287]. Σχετικές πληρωμές κατευθύνθηκαν μεταξύ άλλων στους: Δ. Πλαπούτα, Δ. Ορφανό, Π. Γιατράκο, Νικ. Οικονομίδη, Δημ. Ν. Μανουσάκη ως μισθοδότη των κάστρων του μεσσηνιακού κόλπου.

[1288]. Σχετικές πληρωμές κατευθύνθηκαν μεταξύ άλλων στους: Ανδρ. Ίσκο, Ρούκη, Γ. Ι. Αινίτη.

[1289]. Για τα δάνεια σε σχέση με τον Εμφύλιο καταγράφονται δύο διακριτές απόψεις. Εκείνη που υποστηρίζει πως «[όταν] τελικώς εισπράχθηκαν τα δανεικά ψιχία, η Επανάσταση είχε ήδη κλονισθεί. Ο μαχητικός ενθουσιασμός των επαναστατών είχε ήδη εξανεμισθεί μαζί με την φοροδοτική τους ικανότητα. Ο εμφύλιος πόλεμος είχε ήδη καταστρέψει την πολεμική τους ικανότητα», Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*, ό.π., σ. 119 ή παλαιότερα ότι «[το]δάνειον είχε διασπαθισθή κατά τον εμφύλιον πόλεμον και τα υπολείμματα του είχαν εξαντληθή κατά τας πρώτας αποπείρας της κυβερνήσεως προς αναχαίτισιν των αιγυπτιακών δυνάμεων», Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Ε΄, σ. 36. Κι εκείνη που έχει υποστηρίξει ότι «τούτο δεν ήτο δυνατόν ν' αποφευχθή» από την άποψη ότι «ο εμφύλιος πόλεμος και η αναρχία είναι δια τα νεοσύστατα κράτη εχθρός, ο οποίος πρέπει να αντιμετωπισθή», Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής*, ό.π., σ. 125.

[1290]. Πιθανολογώ, ότι και οι αμοιβές άλλων καπεταναίων που αναφέρονταν με το επώνυμο Βούλγαρης (Χατζη-Στεφανής, Γεώργιος, Αναστάσιος, Στάικος, Χατζη-Ηλίας) αφορούσε πληρωμές για τον ίδιο λόγο.

προηγηθεί της δεύτερης φάσης του Εμφυλίου και ένα ακόμα μέρος του σε αμοιβές στρατιωτικών που δεν έλαβαν μέρος στις εμφύλιες συγκρούσεις επιδεικνύοντας νομιμοφροσύνη στην Κυβέρνηση.[1291] Συνολικά, αυτά τα ποσά κατέλαβαν 40 από τις 53 ποσοστιαίες μονάδες στο σύνολο των στρατιωτικών εξόδων στον παραπάνω λογαριασμό.

Οι στρατιωτικές δαπάνες ήταν προσανατολισμένες σε νομιμόφρονες στρατιωτικούς που εκούσια ή ακούσια συνέβαλαν ώστε η εθνική Διοίκηση να έχει το ρόλο υπέρτατης πολιτικής αρχής. Μπορεί σαφώς να διακρίνει κανείς ανάμεσά τους φυσιογνωμίες που άλλαξαν στρατόπεδο μέσα στο 1824 (Χατζη-Στεφανής Βούλγαρης, Δημ. Τσόκρης, Δημ. Ι. Κριεζής, Δημ. Πλαπούτας κ.ά.). Αλλά, η προσέγγιση του παραπάνω ζητήματος έχει κατά κύριο λόγο απασχολήσει ιστορικούς με όρους ηθικολογικών επιλογών: ότι η Κυβέρνηση ως αποδέκτης των χρημάτων του δανείου εξαγόρασε διαφθείροντας σχέσεις οι οποίες φέρονται σαν να ήταν εξ ορισμού αγαθές.

Αυτή η συζήτηση γύρω από το ηθικό στοιχείο στις πράξεις των επιμέρους δρώντων, καθίσταται ατέρμονη και σχεδόν οντολογική.[1292] Οι κατά το 1821-1823 προσχωρήσεις σε στρατιωτικά σώματα συχνά με το κίνητρο της λαφυραγώγησης παραγνωρίζεται χάριν της εθνικής μυθολογίας για «καθαρά» —με βάση το φρόνημα— κίνητρα. Σ' αυτήν την περίπτωση, η μοιρασιά βάσει ενός παραδοσιακού κώδικα (η απόφαση του δίκαιου και χαρισματικού ηγέτη) μοιάζει να ξενίζει λιγότερο τις ηθικές

[1291]. Αναφέρω ενδεικτικά αυτό που σημειώνεται κατά την αιτιολόγηση της πληρωμής δύο καπεταναίων, του Μαρτινιάνου Περάκη και του Ι. Μουζάκη: 5.330 γρ. για την εξόφληση μισθών και για την ευταξία στη Μονεμβασιά.

Ευρύτερα μιλώντας, ουσιαστικά, απαιτείται αυτοτελή μελέτη στο ζήτημα των ένοπλων σε σχέση με τις αμοιβές που έλαβαν το *Εικοσιένα*, η οποία επίκειται να ολοκληρωθεί ανεξάρτητα από την παρούσα. Αναφορικά με το κονδύλι *Στρατιωτικό* του *Πίνακας* 7-6 επισημαίνω εδώ ένα δείγμα με τα 20 υψηλότερα ποσά (σε γρόσια) συν ορισμένα ενδεικτικά ακόμα: Χατζή Χρήστος Βούλγαρης 32.268, Δημ. Πλαπούτας 30.893, Ανδρέας Ίσκου/Καραΐσκου 25.000, Χατζη Στεφανής Βούλγαρης 19.202 (συν 24.403 άλλοι πέντε οπλαρχηγοί με το «επίθετο» Βούλγαρης), Νικ. Βοϊδής 15.000, Μιχ. Γρίβας 15.000, Κων. Σέρβου 11.280, Δημ. Τζόκρης 10.620, Δημ. Ι. Κριεζής 10.531, Ν. Γεωργόπουλος 10.259, Κων. Σουλιώτης 10.127, Π. Ζαφειρόπουλος 9.000, Γεώργιος Πεσλής και Γ. Στάικος 9.000, Βάσσος Μαυροβουνιώτης 8.272, Π. Παπαντωνόπουλος 8.098, Δημ. Καλλέργης 7.886, Μιχ. Μυτιληναίος 7.598, Γ. Γιατράκος 6.785, Αποστ. Κολοκοτρώνης 6.000, Δημ. Ν. Μανουσάκης 6.299, Σίμος Κίρτζαλης 5.655, Ι. Περάκης 5.330, Νικόλ. Οικονομίδης 3.034, Δημ. Δράμαλης 2.005, Διον. Ορφανός 1.708, Δ. Μούρτζινος 1.625.

Στο κονδύλι *Στρατιωτικό* (*Πίνακας* 7-6) το 40% των περιπτώσεων φέρει στοιχεία για τη χρονική διάρκεια που αφορούσαν οι πληρωμές και με βάση αυτό το δείγμα απορρέει ότι οι πληρωμές αφορούσαν υπηρεσίες δύο μηνών κατά μέσο όρο, οι οποίες είχαν παρασχεθεί κυρίως μεταξύ Οκτώβρη – Δεκέμβρη του 1824 και δευτερεύοντος μεταξύ Αυγούστου – Οκτώβρη του ίδιου έτους.

[1292]. Αυτό που θα ήταν γόνιμο και θα είχε ιστορικό ενδιαφέρον, είναι να εξετάσει κανείς τα εκάστοτε κοινωνικό-πολιτικά δίκτυα (και την ανασύνταξή τους) σε σχέση με την πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους. Με τις πηγές που διαθέτουμε σήμερα, ανοίγεται η δυνατότητα για μια εκτεταμένη τέτοια μελέτη και θα ήταν άστοχο εδώ να μπούμε σ' αυτό το θέμα.

προκείμενες στις ιστοριογραφικές αναγνώσεις. Αντίθετα, η περίπτωση των δανείων μέσω των οποίων η Κυβέρνηση είχε μετρητά και μπορούσε να εξασφαλίσει μέσα δύναμης εκλαμβάνεται ως πανουργία των δυτικόφρονων (υλιστών και γι' αυτό αμοραλιστών) πολιτικών, η οποία υπονόμευσε παραδοσιακές αξίες (συγγενικοί δεσμοί, συντροφικότητα ανάμεσα στους συναγωνιστές, δικαιοσύνη απονεμημένη με σωφροσύνη από πατριαρχικές δομές κ.λπ.).

Ασφαλώς, η διαμόρφωση συμμαχιών, τότε, δεν ήταν αποτέλεσμα ενός μόνου παράγοντα. Οι συμμαχίες αρθρώνονταν ή αποδιαρθρώνονταν σ' ένα πλαίσιο στο οποίο διασταυρώνονταν, μεταξύ άλλων, προσδοκίες, εναλλακτικές επιλογές ετεροπροσδιορισμού (ως προς τις επιλογές παραδοσιακών ή νέων «αντιπάλων»), αξιακά συστήματα, ικανότητες στρατολόγησης κι εξασφάλισης προμηθειών, παραδοσιακές μορφές επιρροής (τοπικο-συγγενικοί δεσμοί, πολεμικές πατριές), περιουσιακά αποθέματα, διαθεσιμότητα χρημάτων και πιστώσεων, χαρισματικά στοιχεία, επίσημες στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως το κρίσιμο για ό,τι εδώ μας αφορά είναι πως ορισμένες συμμαχίες και ορισμένες μορφές ελέγχου των πόρων και των μέσων ενίσχυαν άμεσα ή έμμεσα, περιστασιακά ή στρατηγικά την εθνική Διοίκηση ως *υπέρτατη αρχή*.

Σε συνθήκες πολέμου αναγκαστικά η επιτυχία της παραπάνω προγραμματικής κατεύθυνσης και η στοιχειώδης εφαρμογή της, ήταν συνυφασμένη με τον έλεγχο και τη νομιμοφροσύνη των στρατιωτικών δυνάμεων και την εξασφάλιση των κάθε είδους αναγκαίων πόρων που υποστηρίζουν αυτή τη διαδικασία. Στα τέλη του 1824, σύμφωνα με το σύνολο των στρατιωτικών δαπανών (*Πίνακας* 7-6), υπολογίζουμε —με κριτήριο την ημερήσια αμοιβή και το σιτηρέσιο— ότι η Κυβέρνηση πρέπει να είχε στρατολογήσει περί τους 10.000 άνδρες.[1293]

Αυτό λοιπόν που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ, είναι η σχέση διαθεσιμότητας πόρων και στρατολόγησης, αφού ο έλεγχος των μέσων ισχύος θα καθόριζε σ' εκείνη τη φάση την έκβαση της σύγκρουσης που είχε αντικείμενο τη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας, αλλά και τη θεμελιώδη στρατηγική για το είδος του κράτους που

[1293]. Στην πηγή, δεν περιλαμβάνονται μαζικά στοιχεία για τον αριθμό των ανδρών ανά επικεφαλής, εκτός από τις εξής περιπτώσεις: 200 άνδρες ο Δημ. Τσόκρης, 170 ο Β. Μαυροβουνιώτης, 94 ο Μιχ. Μυτιληναίος, 92 ο Κων. Σέρβου, 90 ο Δημ. Καλλέργης, 84 ο Αναγν. Λέκας, 45 ο Γεώργ. Φράγκου, 18 ο Νικόλ. Καββαδίας. Αυτό το δείγμα δίνει *γεωμετρικό μέσο* (ο οποίος επηρεάζεται λιγότερο από τις ακραίες τιμές) 80 άνδρες ανά αρχηγό. Με έμμεσους υπολογισμούς, βάσει του παραπάνω δείγματος, συνολικά για το κονδύλι *Στρατός ξηράς* (*Πίνακας* 7-6) υπολογίζω ότι αφορούσε μια τάξη μεγέθους περί τις 10.000 άνδρες υπό τη μισθοδοσία της Διοίκησης στα τέλη του 1824.

συγκροτούσε η Επανάσταση. Πρόκειται για μια ιστορία που εκκινεί από την προσδοκία της νεότευκτης εθνικής Διοίκησης το 1822, με επίκεντρο την Πελοπόννησο, να εγκρίνει και να νομιμοποιεί το «δικαίωμα» της κατά τόπους στρατολόγησης ανδρών (συμπεριλαμβανομένου του αριθμού των ανδρών), ν' αποφασίζει το στρατιωτικό σχέδιο για την άμυνα, τις πολιορκίες, τις εκστρατείες, να ορίζει τις φρουρές στα κάστρα κ.ά.

Ωστόσο, η εθνική Διοίκηση δε διέθετε σε εκείνη τη φάση (1822) τα μέσα ισχύος, ώστε να λειτουργεί ως υπέρτερη αρχή και η δράση της ήταν εξαρτημένη από την ανταπόκριση κυρίως της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Την ίδια στιγμή, η δυναμική των πραγμάτων έδινε έναν κορυφαίο ρόλο στους ένοπλους. Η εθνική Διοίκηση προγραμματικά εξέφραζε τον περιορισμό αυτού του ρόλου, από την άποψη ότι οι στρατιωτικοί έπρεπε να εκτελούν τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας. Αλλά αυτό δεν ήταν καθόλου εύκολο, καθώς τα φρούρια και οι πόλεις που τελούσαν ακόμη υπό οθωμανικό έλεγχο, έδειχναν να υπόσχονται τα μέσα για την αναπαραγωγή των στρατιωτικών σωμάτων. Το κρίσιμο επομένως ήταν ποιος θα είχε τον έλεγχο των πόρων και τη διεύθυνση των μέσων δύναμης.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η Κυβέρνηση είχε αρχίσει να σχηματίζει ένα επίσημο δίκτυο δοσοληψιών βασίζοντάς το στις κατά τόπους προσόδους και άλλα έσοδα, τα οποία φυσικά δεν ήταν επαρκή. Μέσα σ' αυτό το δίκτυο εκδηλώνονται προστριβές για τον έλεγχο των πόρων και η Κυβέρνηση συχνά καλείται να λειτουργήσει διαιτητικά ή να επιβάλλει μια λύση. Με τη λήψη όμως των δανείων, για πρώτη φορά, υπήρχαν σημαντικές ποσότητες μετρητών άμεσα ελεγχόμενες και συγκεντρωμένες στο Εθνικό Ταμείο. Με τα δάνεια η Διοίκηση είχε τη δυνατότητα να σχεδιάσει και να κινητοποιήσει η ίδια το ένοπλο δυναμικό, για πρώτη φορά με συγκεντρωτικούς όρους, χωρίς πλατιά τμήματα του ένοπλου δυναμικού να ορίζουν το δικό τους σχεδιασμό.

Τέλος, ως προς τον Εμφύλιο ας σημειωθεί πως τα κίνητρα και οι προσδοκίες των επιμέρους δρώντων δεν ήταν ομογενή. Τούτο δεν αναιρεί ότι αυτή η σύγκρουση αποδιάρθρωσε τα τοπικά στεγανά. Αυτό άλλωστε, είναι ένα από τα πεδία ανάδυσης του κράτους, το πλεονέκτημα του στη βία ή την απειλή βίας που του επιτρέπει να ορίζει αυτό τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και την εξαίρεση απ' αυτά[1294] ορίζοντας κατ' αποκλειστικότητα το περιεχόμενο του εθνικού με πολιτικούς όρους. Απ' αυτή την

[1294]. Douglass C. North, *Δομή και μεταβολές*, ό.π., σ. 55.

άποψη ο Εμφύλιος υπήρξε μια ένοπλη πολιτική σύγκρουση κατά την οποία η Πελοπόννησος αναγκάστηκε να ενσωματωθεί στην εθνική Διοίκηση.

Οι δύο τελευταίες δόσεις του 1ου δανείου και οι τέσσερις δόσεις του 2ου δανείου, κατά τη διάρκεια του 1825

Όταν έφτασε στην Ελλάδα η πέμπτη δόση του 1ου δανείου, στα τέλη Ιανουαρίου του 1825, είχε λήξει ο Εμφύλιος. Παράλληλα, κατά το δεύτερο μισό του 1824, με εξαίρεση τα Ψαρά, ο στόλος είχε λειτουργήσει αρκετά καλά αποτρέποντας τα σχέδια του Ιμπραήμ, ενώ δεν αναμενόταν ότι ο τελευταίος θα επιχειρούσε εκ νέου μέσα στο χειμώνα. Καθώς έληξε λοιπόν η εμφύλια σύγκρουση, πιάστηκε ξανά το νήμα της προσδοκίας για μια εκστρατεία απελευθέρωσης της Πάτρας, στην οποία ίδιος ο πρόεδρος του Εκτελεστικού τέθηκε επικεφαλής.

Στο μεταξύ, στα τέλη του Γενάρη είχαν φτάσει στην Ελλάδα 51.354,23 ₤ (2.567.711,25 γρ.) από την πέμπτη δόση του 1ου δανείου και άλλες 8.695 ₤ (434.750 γρ.) ακόμα.[1295] Εδώ, στη σύνοψη του προσανατολισμού των παραπάνω ποσών (*Πίνακας* 7-7) συμπεριλαμβάνεται ένα ακόμα ποσό η προέλευση του οποίου δεν εξακριβώθηκε. Σε κάθε περίπτωση, όμως, από το συνολικό ποσό που συγκεντρώθηκε τότε, ο πρόεδρος του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτης έλαβε σχεδόν το μισό (49%) για την σχεδιαζόμενη εκστρατεία της Πάτρας. Τελικά αυτή η εκστρατεία δεν πραγματοποιήθηκε —θα επανέλθουμε σε επόμενο σημείο σχετικά με την ανάλωση του παραπάνω ποσού. Η επόμενη μεγάλη ανάλωση ήταν για το στόλο (32,7%), για την προετοιμασία του, που μόλις το Δεκέμβρη είχε αποσυρθεί από πολλές επιχειρήσεις κατά το δεύτερο μισό του 1824. Περίπου το 11% του συνολικού ποσού δόθηκε για διάφορα έξοδα πολιτικών φορέων (Βουλευτικό και Εκτελεστικό, Υπουργείο της Οικονομίας, των Εσωτερικών, της Αστυνομίας, Ταμείο κ.ά.) και το 7,1% του συνολικού ποσού προσανατολίστηκε στο Υπουργείου του Πολέμου.

[1295]. Πρβλ. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 114 και *Ο Τύπος στον Αγώνα*, ό.π., σ. 135 που δίνεται ένα ποσό κατά προσέγγιση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-7

Προσανατολισμός πέμπτης δόσης του 1ου δανείου (συμπεριλαμβάνεται έρανος από την Αμερική και άλλα ποσά)

Γενική Γραμματεία	**49,3 %**		
εις χείρας Προέδρου για εκστρατεία[(i)]		1.600.000,00	
λοιπά		11.572,43	1.611.572,43
Υπουργείο των Ναυτικών	**32,7 %**		1.067.332,05
Υπουργείο του Πολέμου	**7,1 %**		231.585,25
Βουλευτικό Σώμα	**4,6 %**		150.000,00
Υπουργείο της Οικονομίας	**4,4 %**		143.364,00
Ταμείο Μετρητών	**1,4 %**		44.199,28
Υπουργείο των Εσωτερικών	**0,4 %**		14.327,00
Εκτελεστικό Σώμα	**0,09%**		3.000,00
Υπουργείο της Αστυνομίας	**0,01%**		200,00
		γρόσια	*3.265.580,00*

Σημ: [(i)]Όπως είναι γνωστό το ποσό αυτό αρχικά ήταν να προσανατολιστεί για την εκστρατεία της Πάτρας, ωστόσο αυτό το σχέδιο ακυρώθηκε και το ποσό διατέθηκε για στρατεύματα στη Μεσσηνία.

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52.

Την 9η Φεβρουαρίου του 1824 η Κυβέρνηση υπολόγιζε να διατάξει περίπου 11.000 άνδρες για την εκστρατεία στην Πάτρα.[1296] Λίγες μέρες αργότερα (23.2.1825) υποβλήθηκε στο Εκτελεστικό συνολική πρόταση διάταξης δυνάμεων από τους Γρηγ. Δικαίο, Δήμο Σκαλτζά και Ι. Γκούρα (*Πίνακας* 7-8). Άγνωστο αν υιοθετήθηκε τελικά, ωστόσο, φανερώνει νομίζω τις πεποιθήσεις που κυριαρχούσαν. Προέβλεπαν 5.400 ένοπλους με επικεφαλής Πελοποννήσιους για τη Μεσσηνία, ενώ είχαν ήδη αποβιβαστεί 4.600 άνδρες του Ιμπραήμ στη Μεθώνη.[1297] Ταυτόχρονα, το παραπάνω ελληνικό σχέδιο, προόριζε 12.550 άνδρες, κυρίως Ρουμελιώτες, για την Πάτρα, είτε επειδή είχε υποτιμηθεί η απόβαση στη Μεσσηνία είτε επειδή ανέμεναν ότι ο κύριος όγκος των εχθρικών δυνάμεων επρόκειτο να προσανατολιστεί στην Πάτρα.

[1296]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, τ. Δ΄, σ. 561.

[1297]. *Στο ίδιο*, σ. 588.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7-8

Απόσπασμα καταλόγου στρατιωτικών δυνάμεων άμυνας-εκστρατειών, 23.2.1825

Στρατόπεδο	*Επικεφαλής*	*Άνδρες*	*Σύνολα*	
Μεθώνη	Παναγιωτάκης & Νικολάκης Γιατράκος	600		
& Κορώνη	Νικήτας Δικαίος	300		
	Τζανέτος Χριστόπουλος	250		
	Τζίβας Πέτροβας	250		
	Παναγιώτης Κεφαλάς	250		
	Κώστας Μπούρας	150		
	Παναγιώτης Τζάνης	200		
	Κωνσταντίνος Καλαμαριώτης, Πάνος Δαρειώτης	150		
	Ιωάννης Καραπαύλος	200		
	Νικόλαος Γεωργακόπουλος	200		
	Ιωάννης Οικονομίδης	100		
	Παπατζόρης	1.000		
	Μακρυγιάννης	200		
	Διονύσιος Μούρτζινος	300		
	Γαλάνης Κουμουνδουράκης	150		
	Νικολάκης Χρηστέας	200		
	Παναγιωτάκης Καπετανάκης Γιαννέας	150		
	Γιάννης Μαυρομιχάλης	300		
	Τζανετάκης Γρηγοράκης	200		
	Δημητράκης Τζιγγουράκος	150		
	Πέτρος Βοΐδης	100	*5.400*	
Π. Πάτρα	Χατζηχρήστος Βούλγαρης	2.000		
	Βάσος Μαυροβουνιώτης	500		
	Χρήστος Φωτομάρας	250		
	Κώστας Μπότσαρης	500		
	Καρατάσσος	700		
	[Γιαννάκης] Ράγκος	200		
	Αναγνώστης Καραγιάννης	200		
	Κυριάκος Σκούρτης (εκτελεστική δύναμη)	2.000		
	Γεώργιος Μπάρμπογλης	500		
	Δημήτρης Πλαπούτας (Κολιόπουλος)	1.000		
	Καλαβρυτινοί	1.000		
	Δημήτριος Μελετόπουλος	500		
	Πατρινοί	600		
	Γαστουναίοι	1.000		
	Πυργιώτες	200		
	Γεωργάκης Γιατράκος	300		
	Γεωργάκης Μπεϊζαδές	300		
	Δημήτριος Ηλία Δικαίος	200		
	Ευθύμιος Ξύδης	150		
	Ιωάννης Μπουκουβάλας	150		
	Κρανιδιώτες	300	*12.550*	*17.950*

Σημ: Έχει εξαιρεθεί από τον πίνακα ο αριθμός των ανδρών που υπολόγιζαν για επιχειρήσεις στη Στερεά (ο συνολικός αριθμός των ανδρών ξεπερνούσε τις 30.000).

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 8, έγγρ. 163.

Τελικά, κινήθηκαν περίπου 8.000 άνδρες, κυρίως Ρουμελιώτες (μεταξύ άλλων υπό τους Κ. Τζαβέλα, Γ. Καραϊσκάκη, Κ. Μπότσαρη, Χατζηχρήστο) και άλλοι με κατεύθυνση τη Μεσσηνία.[1298] Παράλληλα, δόθηκε εντολή να ετοιμαστούν πλοία: 12 από την Ύδρα, 6 από τις Σπέτσες και 4 Ψαριανά για κάποιες πρώτες επιχειρήσεις. Βαθμιαία, μέχρι τα μέσα Μαρτίου είχαν τεθεί σε κίνηση δυο μοίρες με πλοία Υδραίων, η μία υπό το Μιαούλη με 27 πλοία (τα 7 πυρπολικά) και η άλλη υπό το Σαχτούρη με 13 πλοία (τα 2 πυρπολικά). Στο μεταξύ αυξήθηκε και ο αριθμός των πλοίων που οι Σπετσιώτες και οι Ψαριανοί είχαν θέσει στην υπηρεσία της Κυβέρνησης.[1299] Κι αυτό που εδώ έχει σημασία να κρατήσουμε είναι ότι πέρα από την έκβαση των εξελίξεων — από τις αποτυχίες, τις στρατηγικές αστοχίες, την πιθανά άλλη μορφή πολέμου που έφερε ο στρατός του Ιμπραήμ και άλλα συναφή ως προς την αντιμετώπιση του— η πέμπτη δόση του 1ου δανείου διατέθηκε για την άμυνα[1300] και ότι τελικά η Πελοπόννησος δεν έπεσε.[1301] Έχει μάλιστα ενδιαφέρον, σε σχέση με τα θρυλούμενα, ότι η εντολή προς το φροντιστή ήταν «να πληρώνη τους μισθούς των σωμάτων όχι σύμφωνα προς τους καταλόγους, αλλά κατόπιν της επί του τόπου αριθμήσεως των ανδρών».[1302]

Δεν θα επεκταθούμε εδώ στην έκτη και τελευταία δόση του 1ου δανείου αναλυτικά, η οποία έφτασε τον Απρίλιο του 1825. Θα σημειωθεί ωστόσο πως το ύψος της 61.326,39 £ (3.066.319,38 γρ.) ήταν λίγο μεγαλύτερο από το άθροισμα των εγκεκριμένων δαπανών του Υπουργείου των Ναυτικών (1.800.808,90 γρ.) και του Υπουργείου των Στρατιωτικών (1.194.186,88 γρ.) για τον ίδιο μήνα.[1303]

Τέλος ως προς το 2ο δάνειο, για τις παρούσες ανάγκες είναι αρκετό να φανούν οι αποφάσεις για τη χρήση του. Έτσι, στην πρώτη δόση του 2ου δανείου ύψους 40.689,81 £ (2.034.490,63γρ.) που ήρθε το Μάιο του 1825 το Βουλευτικό αποφάσισε στις 29 Μαΐου το εξής δεσμεύοντας το Εκτελεστικό:

[1298]. *IEE*, τ. ΙΒ΄, σ. 377.

[1299]. *Στο ίδιο*, σ. 377-379.

[1300]. Σύμφωνα με μια μαρτυρία έως τη 16η Μαρτίου, από το ποσό που είχε λάβει ο πρόεδρος του Εκτελεστικού είχαν δαπανηθεί ελάχιστα, *IEE*, τ. ΙΒ΄, σ. 377.

[1301]. Αναλυτικότερα για τις επιχειρήσεις εκείνο το διάστημα από το Φεβρουάριο έως το Μάιο του 1825, βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ*, ό.π.

[1302]. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 594.

[1303]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 52. Σύμφωνα μ' αυτή την πηγή η 6η δόση ήταν 3.000.000 γρόσια.

> να περιορισθή η χρήσις της δόσεως ταύτης μόνον εις τα ακόλουθα, εις την ναυτικήν δύναμιν, εις τα αναγκαιούντα πυρπολικά, εις τας τροφάς και πολεμοφόδια της ξηράς και όχι εις άλλο τί. Περί δε των ακολούθως ελευσομένων δόσεων, το Βουλευτικόν, ειδοποιούμενον αμέσως οπού φθάνουν εδώ, θέλει αποφασίζει δια την χρήσιν αυτών.[1304]

Πρόκειται δηλαδή για ανάλωση των δόσεων, όπως έχει προαναφερθεί, με την έγκριση και το σχέδιο που όριζε το Βουλευτικό.[1305]

Η δεύτερη δόση του 2ου δανείου έφθασε 11 Ιουλίου 40.000 £ (2.000.000 γρ.).[1306] Ως προς τη διάθεσή της το Βουλευτικό αποφάσισε την επόμενη μέρα κατά τον ίδιο δεσμευτικό τρόπο:

> να μην εξοδευθή παρά δια την ναυτικήν δύναμιν, δια το στρατόπεδον της Πελοποννήσου, δια το στρατόπεδον της Ανατολικής Ελλάδος, δια το Μισολόγγιον, δια το τακτικόν, δια την αναγκαίαν εξοικονόμησιν των φρουρίων και δια την απόδοσιν των όσα εδανείσθησαν εις το Ταμείον.[1307]

Η τρίτη δόση του παραπάνω δανείου που ανερχόταν στις 50.000 £ (2.500.000 γρ) λήφθηκε σε λιγότερο από ένα μήνα, στις 3 Αυγούστου και έπειτα από δύο μέρες κατά τον ίδιο τρόπο αποφασίστηκε:

> να μην εξοδευθή παρά εις τα ακόλουθα : α΄) εις τροφάς και πολεμοφόδια δι' όλα της επικρατείας τα στρατόπεδα, των οποίων τροφών και εφοδίων μία αποθήκη να στερεωθή εις Ναύπλιον δια τα στρατόπεδα Πελοποννήσου, Ανατολικής Ελλάδος και δια την Κρήτην και άλλη εις Μισολόγγιον δια τα στρατεύματα της Δυτικής Ελλάδος, β΄) εις εξοικονόμησιν των αναγκών του Μισολογγίου, γ΄) εις την ναυτικήν δύναμιν, δ΄) εις τας ανάγκας όλων των πελοποννησιακών στρατοπέδων και ε΄) εις το Τακτικόν Σώμα, τον δε υποθετικόν προσδιορισμόν εκάστης ποσότητος, την οποίαν το Σ. Εκτελεστικόν θέλει προσδιορίσει δια πάσαν ανάγκην, επιθυμεί να παρατήρηση και το Βουλευτικόν(…), να

[1304]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 244.

[1305]. Το 42% περίπου το έλαβε ο στόλος για την κίνηση 46 πλοίων, ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 130, έγγρ. 13. Πρβλ. Παντελής Κ. Ραπτάρχης, *ό.π.*, σ. 125.

[1306]. *ΑΕΠ*, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 271.

[1307]. *Στο ίδιο*, σ. 271.

> μην εξοδεύεται πάσα ποσότης, παρά μόνον εις την ανάλογον χρείαν εις την οποίαν θέλει προσδιορισθή.[1308]

Είναι ενδιαφέρον ότι τίθεται και ζήτημα οργάνωσης γενικών αποθηκών για τη συγκέντρωση και των κεντρικό έλεγχο της επιμελητείας, μια διαδικασία που δεν άργησε να προχωρήσει περαιτέρω όταν από τα μέσα του 1826 ετέθη ζήτημα κεντρικής διαχείρισης των τροφών που έστελναν τα φιλελληνικά κομιτάτα.

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί και η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται για την ανάλωση των δόσεων μέσω προϋπολογισμού. Όπως απορρέει από το παραπάνω απόσπασμα, το Βουλευτικό ανέμενε τον προϋπολογισμό από το Εκτελεστικό. Έτσι έπειτα από λίγες μέρες, αφού δεν τον είχε λάβει διαμήνυε ξανά:

> Όταν απεφάσισε το Βουλευτικόν που έπρεπε να εξοδευθή η τελευταίον φθάσασα μερίς του δανείου, εζήτησε και παρά του Σ. τούτου Σώματος τον υποθετικόν προσδιορισμόν της ποσότητος εις κάθε χρείαν. Τούτον τον προσδιορισμόν επιθυμεί ανυπομόνως να τον ιδή και σήμερον, αν είναι εύκολον, να τον στείλη το Σ. Έκτελεστικόν προς το Βουλευτικόν Σώμα.[1309]

Φαίνεται δηλαδή ότι η δεσμευτικότητα και οι περιορισμοί δεν προβάλλονται τυπικά, αλλά με διάθεση πραγματικής παρέμβασης, η οποία έπειτα ασκούνταν απολογιστικά. Στις 12 Οκτωβρίου του 1825 το Βουλευτικό διέταζε το Εθνικό Ταμείο, εντός της ημέρας ή τουλάχιστον την επόμενη, να του αποστείλει: «τον λογαριασμόν των δύο δόσεων του δανείου πού εξωδεύθησαν· ακολούθως δε να στείλη και τον κατάλογον των συναλλαγματικών προς την εν Λονδίνω Επιτροπήν».[1310] Τον ίδιο μήνα έφτασε και η τελευταία δόση του 2ου δανείου που ανερχόταν στις 49.907,67 £ (2.495.383,33γρ.) —ορισμένα επίσης υπολείμματα έφτασαν το Ιούνιο και το Δεκέμβριο του 1826. Τότε προσπαθούσαν να ξεκαθαρίσουν αν έχει μείνει κάποιο υπόλοιπο, προκειμένου να το αντλήσουν με συναλλαγματικές.[1311]

[1308]. *Στο ίδιο*, σ. 285.

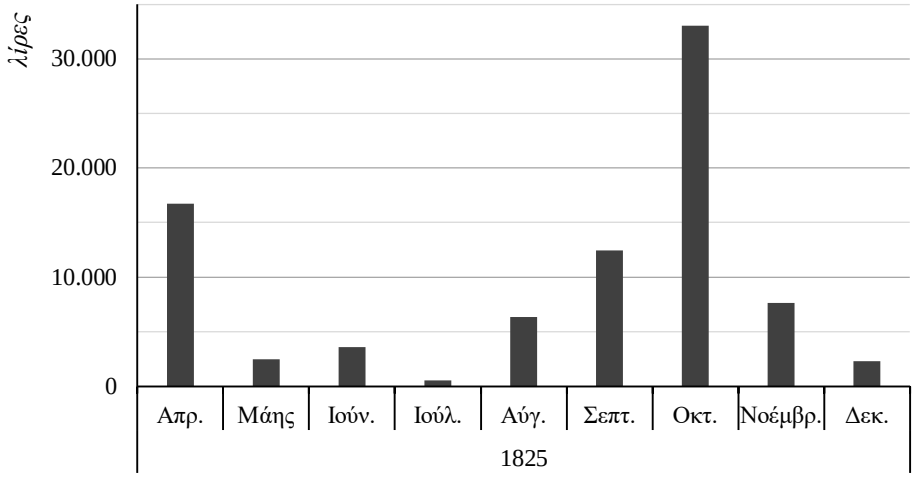
[1309]. *Στο ίδιο*, σ. 295.

[1310]. *Στο ίδιο*, σ. 341, 349.

[1311]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΙΑΒΑ/ΑΑ, φάκ. 16, έγγρ. 79· *ΑΚΥ*, τ. ΙΑ΄, Πειραιάς 1929, σ. 620-621· Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές*, ό.π., σ. 111.

Διάγραμμα 7-4

Συναλλαγματικές σε βάρος του δανείου, Απρ. – Δεκ. 1825

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 172, έγγρ. 158.

Ο έλεγχος των συναλλαγματικών, όπως είδαμε και σε προηγούμενο σημείο, είχε καταστεί αναγκαίος, καθώς εκδίδονταν κατά καιρούς (*Διάγραμμα* 7-4), αλλά δεν ήταν ακριβώς γνωστό το υπόλοιπο του δανείου και υπήρχε κίνδυνος για την αξιοπιστία τους. Η έκδοση των συναλλαγματικών, καθιστά περισσότερο πολύπλοκο το χρόνο της ανάλωσης των δόσεων των δανείων. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι τα δάνεια είχαν μια πραγματική λειτουργική διάσταση που κράτησε την άμυνα έως τα τέλη του 1825, μάλιστα με την τήρηση λίγο πολύ των θεσμικών προβλέψεων. Έτσι ακολούθησε για λίγους μήνες ένα έντονο χρηματοδοτικό κενό, που φάνηκε μεταξύ άλλων στην υπόθεση του Μεσολογγίου που οι εσωτερικοί πόροι δεν στάθηκαν επαρκείς. Ωστόσο σύντομα, από την άνοιξη του 1826, άρχισε να καταφθάνει η σημαντική βοήθεια των φιλελληνικών κομιτάτων, που συμπληρωματικά σε σχέση με τους εσωτερικούς πόρους κράτησε οικονομικά ζωντανή την επαναστατική διαδικασία και τους κρατικούς θεσμούς τα δύο δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν.

Είναι διαδεδομένη η άποψη πως τα δάνεια είχαν μια αλλοτριωτική λειτουργία: εν ολίγοις ότι σήμαναν την αλλοίωση του φρονήματος για τις λίρες και την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων. Σε κάθε περίπτωση με τα χρήματα των δανείων ενσωματώθηκε πολύ μεγάλος αριθμός ένοπλων. Ωστόσο, μια κρίσιμη κι αγνοημένη πτυχή στις σχέσεις εξουσίας που αναδύονται, είναι ότι με τα δάνεια επιβεβαιώθηκε το παράδειγμα του έμμισθου ένοπλου που λειτουργεί ως εκτελεστικό όργανο της εθνικής πολιτικής

εξουσίας κι όχι ως αυτόνομος δρων σε κάθε περίπτωση φέροντας μαζί του σε μεγαλύτερο βαθμό το δυναμικό που εκείνος είχε ενσωματωμένο.

Ο έμμισθος χαρακτήρας αφορούσε κυρίως τη σχέση εξουσίας και σήμανε μια διαδικασία θεσμικής ενσωμάτωσης στο εθνικό πολιτικό σχέδιο. Αν η απόδοση στρατιωτικών βαθμών τα πρώτα χρόνια ήταν μια διαδικασία τέτοιας ενσωμάτωσης, χωρίς την απρόσκοπτη κεντρική μισθοδοσία, δε θα ήταν δυνατό να καταστεί πλήρης πόσο μάλλον να διαρκέσει. Τα δάνεια για όσο καιρό διήρκησαν, διεύρυναν κατά πολύ το παραπάνω παράδειγμα, έτσι που ακόμη κι όταν τελείωσαν, ένα σημαντικό τμήμα του ένοπλου δυναμικού το είχε κάνει αποδεκτό. Ακριβώς απ' αυτή την άποψη, η ενσωμάτωση του και η δημιουργία των ημιτακτικών χιλιαρχιών επί Καποδίστρια ήταν η συνέχεια αυτού του παραδείγματος, σε σύντομο χρονικό διάστημα που βρέθηκαν ξανά μετρητά, ελεγχόμενα απευθείας από την Κυβέρνηση (*Διάγραμμα* 7-5). Η μισθοδοσία σταθεροποίησε την αποκλειστική συγκέντρωση της ισχύος με όργανο τον νόμιμο στρατιώτη, αυτόν που υπάκουε στις εντολές της πολιτικής εξουσίας. Το υπόλοιπο μη ενσωματωμένο μέρος πήρε το δρόμο της απόταξης ή και της *ληστείας*.

Η διάθεση συγκεντρωμένων (και όχι διάσπαρτων όπως οι πρόσοδοι) χρηματικών πόρων στα χέρια της Διοίκησης εξουδετέρωσε προσωρινά τις φυγόκεντρες τάσεις, καθώς η ύπαρξη πόρων σε χρήμα στη διάθεση της εθνικής Διοίκησης λειτούργησε σταθεροποιητικά για τις δομές της, συνέβαλε στην εμπέδωσή τους και στην ενσωμάτωση σ' αυτές.[1312] Η μισθοδοσία λοιπόν και η προσδοκία σταθερής μισθοδοσίας σήμανε μιαν εξάρτηση των ενόπλων από τη Διοίκηση και τη σταθεροποίηση ενός μοτίβου: από τον ανεξάρτητο ένοπλο στον εξαρτημένο – ενσωματωμένο στο κράτος, έστω κι αν οι εξελίξεις από το 1826 υπονόμευσαν προσωρινά βαθύτερους μετασχηματισμούς προς αυτή την κατεύθυνση.

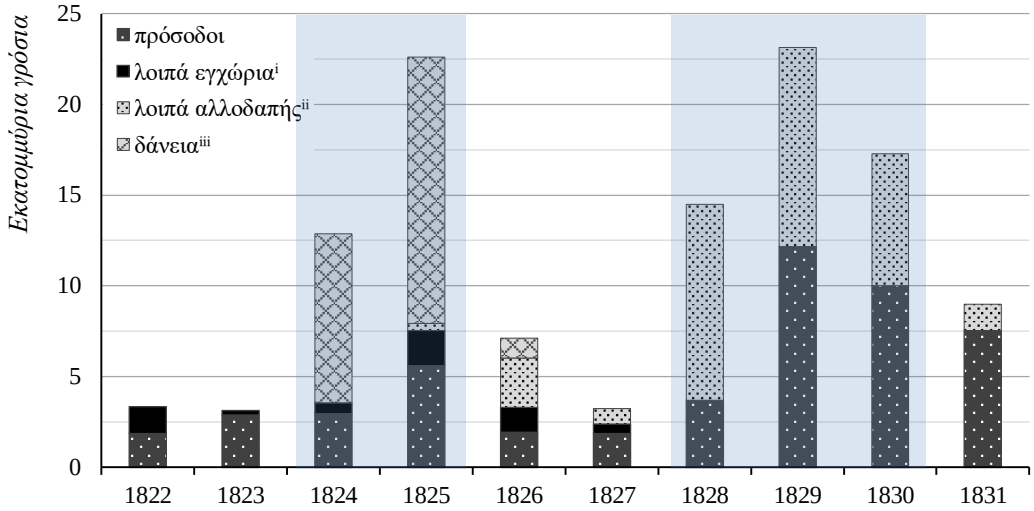
Σ' αυτό το σημείο είναι που φάνηκαν και τα όρια των «ναυτικών νησιών». Η προγραμματική αντίληψη που εκπορεύονταν από τα νησιά για το χαρακτήρα του κράτους και η αξίωσή τους, ώστε τα μεγάλα έξοδα της κίνησης του στόλου να καλύπτονται από εθνικούς πόρους, ενίσχυσαν διαιρέσεις και διεργασίες για την πολιτική ένωση της επαναστατημένης επικράτειας στην κατεύθυνση του εθνικού – αστικού κράτους. Σε κάθε περίπτωση λοιπόν ήταν κρίσιμος ο ρόλος τους προς την παραπάνω κατεύθυνση. Ενώ όμως έως το 1824 οι δαπάνες του στόλου καλύπτονταν

[1312]. Πρόκειται για κλασική διαδικασία ενσωμάτωσης στο κράτος κατά τη νεότερη εποχή, βλ. σχετικά: Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού Β΄*, ό.π., σ. 254-255.

κυρίως με ίδια μέσα και από ένα μείγμα πηγών που οριακά επαρκούσαν (πρόσοδοι, έρανοι, λείες), με τη λήψη των δανείων ο στόλος βάσισε ριζικά την κίνησή του σ' αυτήν την πηγή η οποία εξαντλήθηκε σε μια φάση που υπήρχαν μεγάλες χρηματικές ανάγκες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7-5

Σύνοψη κυριότερων εσόδων 1822-1831

Σημ: [(i)]Λάφυρα-λείες, έρανοι, εκποιήσεις εθνικών κτημάτων. [(ii)]Έρανοι εξωτερικού & μεταβιβάσεις από ξένες κυβερνήσεις. [(iii)]Αμιγώς το μέρος που έφτασε σε μετρητά.

Πηγές: βλ. σε κάθε περίπτωση το οικείο κεφάλαιο.

Κατά το 1824 και 1825, σύμφωνα με πηγές των ίδιων των ναυτικών νησιών, εισέπραξαν αντίστοιχα 5.796.291 γρ. και 7.192.437 γρ., δηλαδή συνολικά 12.988.728 γρόσια.[1313] Για να έχουμε μιαν εικόνα ως προς το χρονικό εύρος αυτών των αναλώσεων ας λάβουμε υπόψη ότι το ποσό του 1824 αντιστοιχεί στην *προετοιμασία* και στα *έξοδα* 70 πλοίων για 6 περίπου μήνες και το ποσό του 1825 για αντίστοιχες δαπάνες 8 περίπου μηνών. Δεν είναι βέβαιο αν τα παραπάνω ποσά είχαν προέλθει εξ' ολοκλήρου από τα δάνεια, αλλά σε κάθε περίπτωση, το μεγαλύτερο μέρος τους, αν όχι όλο ήταν απ' αυτά. Και το παραπάνω ποσό συνολικά αντιστοιχούσε στο 52% του ποσού που έφτασε στην Ελλάδα σε μετρητά από το προϊόν των δανείων.

Ήδη λοιπόν, από τα μέσα του 1824 και εξής, τα δάνεια επέτρεψαν τη διαρκή κίνηση του ελληνικού στόλου. Αναλώθηκαν όμως μεγάλα ποσά, αν και εύλογα σ' ένα βαθμό. Όπως λοιπόν εξελίχθηκαν τα πράγματα με την εδραίωση των δυνάμεων του Ιμπραήμ, την ατυχή έκβαση της υπόθεσης της δημιουργίας κρατικού στόλου, την ανάλωση του προϊόντος των δανείων, τη χρηματιστηριακή κρίση που επιδείνωσε την

[1313]. *ΑΚΥ*, τ. ΙΕ΄, Πειραιάς 1931, σ. 133, 135, 157, 159, 181, 183.

πρόσβαση των Ελλήνων στη διεθνή πίστωση, την πτώση του Μεσολογγίου κ.ά. αποδυναμώθηκε η Ύδρα, η κυριότερη συνιστώσα της πολιτικής εξουσίας από τα τέλη του 1823 έως τις αρχές του 1826.

Η Επανάσταση βέβαια ήταν ακόμη ανοιχτή και ειδικά το ζήτημα του εθνικού κράτους. Το Μάρτη του 1825 το Εκτελεστικό είχε ορίσει πολιτικά τη στάση των Πελοποννησίων υπό τον Κολοκοτρώνη ως *ανταρσία*, κατανοούσε πως κάποια πράγματα είχαν προχωρήσει στο εσωτερικό μέτωπο, αλλά συνολικά το εγχείρημα έμπαινε σε κρίσιμη φάση καταλήγοντας ότι «η οσποδάρωσις της Ελλάδος δεν συμφέρει βέβαια μήτε εις το γένος, μήτε εις τα περισσότερα μέλη της δυνατής Ευρώπης, και εάν ο μη γέννητο μας προβληθή ποτέ παρόμοιον ζήτημα ελπίζομεν ότι έχομεν λόγους να το αναιρέσωμεν».[1314] Έτσι, η συνέχιση της Επανάστασης το 1826-1827 δεν είχε μόνο το σκέλος της ανακατάληψης των εδαφών, αλλά και την ενίσχυση των προϋποθέσεων για την εθνική ανεξαρτησία.

[1314]. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 71, έγγρ. 140.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μέσα στον ευρύ χώρο των *οικονομικών του αγώνα* αναδύεται μια σφαίρα εγγεγραμμένη στο επίσημο θεσμικό πλαίσιο, η σφαίρα των *δημόσιων οικονομικών* με την ευρεία έννοια. Δεν ήταν ένα επιφανειακό κατασκεύασμα, κάπου πέρα κι έξω από τις πραγματικές εξελίξεις, αλλά εδραιώθηκε διττά, τόσο με όρους κοινών λειτουργιών όσο και με όρους κυριαρχίας επί των λειτουργιών. Έτσι, τα δημόσια οικονομικά κατέλαβαν εκείνο το μέρος των οικονομικών του αγώνα που επισημοποιήθηκε, από την άποψη ότι κυκλοφόρησαν μέσα σ' ένα επίσημο κύκλωμα, νομιμοποιημένο και διαμεσολαβημένο από τις πολιτικές αρχές και υλοποιημένο με τη συμμετοχή αυτών των αρχών και ειδικών θεσμών που διαμορφώθηκαν αμιγώς στο πλαίσιο των κοινών λειτουργιών και του ελέγχου αυτών των λειτουργιών.

Από τα πρώτα επαναστατικά χρόνια, δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν κεντρικοί δημοσιονομικοί θεσμοί, σε μικρή έκταση αρχικά και στην πορεία σε πιο διευρυμένη βάση. Ταυτόχρονα, εντοπίζονται τάσεις αναδιοργάνωσης και διαφοροποίησης σ' αυτή τη σφαίρα (εθνικό ταμείο – εθνική τράπεζα) και υιοθετούνται σύγχρονες, για τα τότε δεδομένα, δημοσιονομικές και διοικητικές πρακτικές. Ορισμένες απ' αυτές εφαρμόστηκαν αδρομερώς (προϋπολογισμοί) και άλλες (πρωτόκολλα, λογιστικό, ισολογισμοί) σε μεγαλύτερη έκταση, παρέχοντας στις αρχές εργαλεία, προκειμένου, έστω με ατελή τρόπο, να έχουν μια υπολογίσιμη εποπτεία επί των δοσοληψιών και να υλοποιούν πολιτικές αποφάσεις με δημοσιονομικό περιεχόμενο.

Δεδομένης της αφετηρίας και των συνθηκών, αν μη τι άλλο, οι παραπάνω εξελίξεις φανερώνουν ότι το *Εικοσιένα* συμβαίνουν πολλά παραπάνω από όσα συχνά και μάλλον απλουστευτικά προβάλλονται. Φανερώνουν διεργασίες εντός της ίδιας της Διοίκησης, ζωντάνια και μαζικές πολιτικές και διοικητικές διαδικασίες επικοινωνίας σχετικές με τη διακυβέρνηση ανάμεσα στις αρχές και στο κοινωνικό δυναμικό που σχετίζεται μ' αυτές (στρατιωτικοί, φορολογούμενοι, πολίτες, άλλοι).

Η *κυβέρνηση* συνιστά μια διαδικασία που, σε συνθήκες όπως εκείνες του *Εικοσιένα*, προηγήθηκε του σχηματισμού *κράτους*. Μολοντούτο, τόσο οι ηγετικές ομάδες της Επανάστασης όσο και πλατιά τμήματα του πληθυσμού (ως φορολογούμενοι, ως ένοπλοι, ως πολίτες) ενεργούσαν και προσανατόλιζαν τη δράση τους με την πεποίθηση πως το ελληνικό κράτος υφίσταται, έστω υπό συγκρότηση. Αυτή η εσωτερική αναγνώριση συνιστά το πρώτο βήμα στο *μύθο του κράτους*, την πρώτη «του» επιτυχία, που το 1821 άρχισε να αρθρώνεται, καθώς οι αρχές ανέλαβαν έναν κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο και αντίστροφα, καθώς τμήματα του πληθυσμού κατέφευγαν πλατιά σ' αυτές τις αρχές αναγνωρίζοντας τον παραπάνω ρόλο.

Όπως αρθρώνεται μια τάξη μέσα από διαδεδομένα γενικά μοτίβα (εμπειρία-συνήθεια, διαπραγμάτευση, εξαναγκασμός), εδραιώνονται και διαφοροποιούνται κεντρικοί οικονομικοί θεσμοί που ενέγραψαν εντός τους μεγάλο μέρος της κίνησης των πόρων· διευρύνεται η δημοσιονομική λειτουργία· αυξάνεται η έκταση των αρμοδιοτήτων της εθνικής Διοίκησης. Έτσι, σε συνδυασμό με τις συγκρούσεις που είχαν ως αντικείμενο την έκταση των παραπάνω αρμοδιοτήτων, συμπεριλαμβανομένης της διεύθυνσης των στρατιωτικών επιχειρήσεων, διαμορφώνεται ένα πολιτικό κέντρο —αδύναμο με σημερινούς όρους αλλά υπολογίσιμο ως προς τις συνθήκες τις Επανάστασης— και με βάση αυτό το κέντρο αρχίζει να ενοποιείται η επαναστατημένη επικράτεια.

Επιπλέον, εδραιώθηκε η πραγματικότητα ότι η Διοίκηση φορολογεί. Σαφώς έμμεσα, αλλά έτσι αρθρώθηκε η φορολογική ενσωμάτωση της επικράτειας, έστω επί μεταβαλλόμενων εδαφών, με κύριο πυρήνα την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Με επίκεντρο τις προσόδους αρθρώθηκε ένα κύκλωμα αλλεπάλληλων δοσοληψιών υπό τη διαμεσολάβηση της Διοίκησης. Την ίδια στιγμή η τελευταία κινητοποιήθηκε για τον έλεγχο άλλων πηγών εισοδήματος, με αποτέλεσμα προστριβές και πολώσεις, με ευνοϊκή ή δυσμενή κατάληξη ως προς τη στρατηγική της. Παρά τις προστριβές, όμως, η πορεία της Επανάστασης δεν ήταν καθοδική μετά το 1823, όπως υποστηρίζεται. Αντίθετα, από το 1823 έως το 1825 κρίθηκε και υπερίσχυσε η στρατηγική του εθνικού – αστικού κράτους η οποία, παρά τη στρατιωτική υποχώρηση το 1826, αποτέλεσε παρακαταθήκη των διαδικασιών προς αυτήν την κατεύθυνση.

Λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών και της αφετηρίας, η εθνική Διοίκηση διεύρυνε τη βάση της, κατέστη ρυθμιστής της πρόσβασης στους πόρους, ενισχύοντας έτσι τη θεσμική ενσωμάτωση. Αλλά τόσο οι αρχικές συνθήκες όσο και η έμμεση

πρόσβαση στους πόρους φανέρωναν τα όρια όσον αφορά τη διαμόρφωση του πολιτικού μονοπωλίου. Αυτά τα όρια ξεπεράστηκαν έως τα τέλη του 1825 με τη λήψη των δανείων από το Λονδίνο. Μ' αυτόν τον κεντρικά ελεγχόμενο πόρο ενισχύθηκε η κεντρικά διευθυνόμενη στρατολόγηση και, κυρίως, η πλατιά εφαρμογή ενός άλλου παραδείγματος ένοπλου ατόμου με «εξαρτημένη» σχέση από την πολιτική εξουσία ή, αλλιώς, η μετάβαση από το παράδειγμα του ανεξάρτητου ένοπλου που ελέγχει αδιαμεσολάβητα ο ίδιος πόρους στον ένοπλο μισθωτό της πολιτικής εξουσίας.

Αυτά και άλλα συνεχίζονται μετά το 1828, με τάσεις περαιτέρω ανάπτυξης ή τροποποίησης. Απ' αυτή την άποψη, η έως τώρα αντιπαραβολή των εξελίξεων των πρώτων ετών με τις διαφορετικές, αλλά από άλλη άποψη απαιτητικές συνθήκες, μετά το 1828, σ' ένα βαθμό εξέφραζε βολικές ιστοριογραφικές μονομέρειες. Παρά το γεγονός ότι υπήρξαν πρόοδοι, σύγχρονοι της Επανάστασης κατανοούσαν τις αυξανόμενες απαιτήσεις που παρήγαγε το εγχείρημα της συγκρότησης κράτους, οπότε αντιλαμβάνονταν ως ανεπαρκές ό,τι είχε προηγηθεί στη σφαίρα των δημοσιονομικών θεσμών ή προέβαιναν σε πολιτικές αξιολογήσεις. Όλα αυτά, ενσωματώθηκαν στη βιβλιογραφία, αποσπασμένα σε μεγάλο βαθμό από τα συμφραζόμενά τους, ως ελάσσονες όψεις μέσα στις εκάστοτε δεσπόζουσες ερμηνείες.

Σαφέστατα, το πρωτο-κράτος που σχηματίζεται το *Εικοσιένα* απέχει από το να ασκεί συγκεντρωτικό, σταθερό και διαρκή έλεγχο επί των υφιστάμενων μέσων και πόρων σε μια καθορισμένη εδαφική έκταση: τα εδάφη που ελέγχει μεταβάλλονται, αυξάνονται έως το 1825, περιορίζονται το 1826 και επεκτείνονται εκ νέου από το 1827. Αυτό, όμως, που έχει ενδιαφέρον στο διάστημα 1822 – 1825 είναι οι στρατηγικές που εκδηλώνονται, με όρους εθνικής καθολικότητας, προς την υπέρβαση ιστορικά κερματισμένων κοινωνιών και ρόλων, οι οποίες σήμαναν νέους όρους στο παίγνιο της εξουσίας. Αρχικά, δεν ήταν ούτε αυτονόητο ούτε δεδομένο ότι οι επιμέρους δρώντες παραιτούνται από φερόμενα ως ιστορικά δικαιώματα ή πρόσφατες αξιώσεις και ρόλους. Σημαίνουσες συμμαχίες και στρατηγικές σχετικά με το φορέα που είχε τη νομιμότητα να ρυθμίζει τις κοινές υποθέσεις και, σ' ό,τι μας απασχόλησε εδώ, να διευθύνει τους πόρους και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και, φυσικά, η αύξηση των εσόδων στα οποία είχε πρόσβαση η εθνική Διοίκηση κατέστησαν περισσότερο ορατό το αναδυόμενο πολιτικό κέντρο.

Η εντοπιότητα δεν ακυρώνεται, ανασυγκροτείται όμως βαθμιαία και ορίζεται ως προς ένα νέο αναδυόμενο πολιτικό κέντρο. Η εθνική Διοίκηση, τυπικά από το 1822

αλλά περισσότερο ορατά από το 1823, σήμανε την απαρχή άρθρωσης ενός ευρύτερου οργανωτικού περιγράμματος σε σχέση με το εδαφικό περίγραμμα των επιμέρους ομάδων που κινητοποιούνταν και τη συγκροτούσαν. Από το 1822, η εθνική Διοίκηση αξιώνει χωρίς επιτυχία τον πλήρη έλεγχο των πόρων και τη διεύθυνση των «αρμάτων» και σύντομα αυτή η στρατηγική καθίσταται επίκεντρο διενέξεων, ανοιχτών ρήξεων από τα τέλη του 1823 κι εμφύλιων συγκρούσεων το 1824. Έτσι, μέσα απ' αυτές τις συγκρούσεις αίρεται η σπουδαιότερη αντίσταση —εκείνη που εξέφραζαν δυνάμεις εντός της Πελοποννήσου— σχετικά με την εφ' όλης της ύλης πρωτοκαθεδρία της εθνικής Διοίκησης, που εδώ είδαμε αναλυτικά μέσω της φορολόγησης και άλλων εσόδων. Έτσι, υλοποιείται η ενσωμάτωση στην προγραμματική κατεύθυνση της εθνικής ανεξαρτησίας. Αιώνες αυτοκρατορικής κυριαρχίας και εδραιωμένου τοπικού κερματισμού του ελλαδικού χώρου ανακόπτονται το *Εικοσιένα* προς την κατεύθυνση της συγκρότησης εθνικού κράτους.

Το άνοιγμα της έρευνας στα οικονομικά του αγώνα βάσει εκτεταμένου εμπειρικού υλικού έδειξε πως οι διεργασίες στη σφαίρα των δημόσιων οικονομικών και του αναδυόμενου κράτους ήταν τουλάχιστο πυκνότερες από όσο νομίζαμε παλαιότερα. Ωστόσο, η παρούσα μελέτη δε θα είχε την παρούσα μορφή, χωρίς τις επιρροές που δέχτηκε από άλλα έργα, που προηγήθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια, επικεντρωμένα σε διαφορετικές πτυχές της Επανάστασης του 1821. Η παρούσα μελέτη, απ' αυτή την άποψη, φέρει μια συμπληρωματική διάσταση, με αφετηρία μια πλευρά για δεκαετίες στάσιμη, τόσο από την πλευρά των ερωτημάτων όσο και από την άποψη του τεκμηριωτικού υλικού.

Κλείνοντας, δε θα μπορούσαμε να μην επισημάνουμε πως τα *οικονομικά του αγώνα*, εξακολουθούν να αποτελούν ερευνητικά παρθένο πεδίο από πολλές απόψεις. Σε κάθε περίπτωση, όπως είδαμε, προσφέρονται για πολύπλευρες προσεγγίσεις. Δεν αγνοούμε εδώ τα όρια της παρούσας μελέτης, τη μεγάλη της έκταση, πτυχές που δεν αναπτύχθηκαν ή παρέμειναν εκτός για ποικίλους λόγους και με πρόθεση μελλοντικής ενσωμάτωσης στην όλη προβληματική. Τέτοιες πλευρές αφορούν μια συστηματική αναφορά στα πρόσωπα των φορο-ενοικιαστών, στα πρόσωπα εν γένει που υπό διάφορους ρόλους συμμετείχαν στο δημοσιονομικό κύκλωμα, στις δημοπρασίες δημοσίων προσόδων, στην ανάδυση του δημοσιονομικού ελέγχου και των σχετικών θεσμών.

Ωστόσο, όπως φαίνεται, ενόψει και της συμπλήρωσης 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση, έχουν δημιουργηθεί άλλοι όροι στην ιστοριογραφία του *Εικοσιένα*, έτσι που το επόμενο διάστημα αναμένεται να είναι τουλάχιστον εύφορο, καλύπτοντας περαιτέρω ένα μεγάλο ερευνητικό κενό που άφησε ο 20ος αιώνας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.1

Πρόταση Πανελληνίου (2.3.1828) για συνεισφορές προσώπων και "κοινοτήτων" στην Εθν. Χρ. Τράπεζα

Περιοχή	*Ονοματεπώνυμο*	*Γρόσια*	*Μερικό Σύνολο*	*Μέση Συνεισφορά*
Ι. Πελοπόννησος	Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	15.000		
	Κολιόπουλος (Πλαπούτας)	15.000		
	Γιατρακαίοι	15.000		
	Διονύσιος Μούρτζινος	10.500		
	Βασίλειος Πετμεζάς (και αδελφοί)	9.000		
	Αποστόλης Κολοκοτρώνης	7.500		
	Δημήτριος Τζόκρης	7.500		
	Δημήτριος Μελετόπουλος	7.500		
	Παναγ. Νοταράς (και αδελφός)	7.500		
	Πέτρος Μπαρμπιτζιώτης	6.000		
	Νικήτας Φλέσας (Δικαίος)	6.000		
	Πέτρος Μαυρομιχάλης	4.500		
	Ιωάννης Κατζής	4.500		
	Τζανετάκης	4.500		
	Βασίλειος Αλωνιστιώτης	4.500		
	Θάνος Κουμανιώτης (και αδελφός)	4.500		
	Αντώνιος Κολοκοτρώνης	3.000		
	Γεώργιος Λεχουρίτης	3.000		
	Αναγνώστης Παπασταθόπουλος	3.000		
	Σωτήριος Θεοχαρόπουλος	3.000		
	Νικήτας Σταματελόπουλος	3.000	*144.000*	6.857
	Γεώργιος Σισίνης	15.000		
	Πανούτσος και Σωτήριος Νοταράς	15.000		
	Ασημάκης Παπαδόπουλος	7.500		
	Αναγνώστης Δεληγιάννης (και αδελφός)	7.500		
	Νικόλαος Πονηρόπουλος	6.000		
	Λέων Μεσηνέζης	6.000		
	Γεώργιος Μ. Αντωνόπουλος	4.500		
	Ανδρέας Ζαήμης	4.500		
	Σπυρίδων Παπαλεξόπουλος	4.500		
	Ασημάκης Φωτήλας	4.500		
	Αναστάσιος Λόντος	4.500		
	Αδελφοί Ζαριφόπουλοι	4.500		
	Αναγνώστης Χαραλάμπους	4.500		
	Αναστάσιος Χαραλάμπους	3.000		
	Χρήστος Βλάσης	3.000		
	Αδελφοί Ζωϊόπουλοι	3.000		
	Ιωάννης Σισίνης	2.250		

	Αναγνώστης Κοπανίτζας	2.250		
	Σταύρος Νικολάου	2.250		
	Νικόλαος Μπούκουρας	1.500		
	Καραπαύλος	1.500		
	Μήτρος Παναγόπουλος (και αδελφός)	1.500		
	Γεώργιος Γκουριώτης	1.500		
	Βασίλειος Χρηστακόπουλος	1.500		
	Π. Τομαρόπουλος	1.500		
	Κανελόπουλος	1.500	114.750	4.413
Ι. Μερικό Σύνολο και Μέση Συνεισφορά			258.750	5.505
ΙΙ. Στερεά	Ιωάννης Μαμούρης	15.000		
Ελλάδα	Νάκος Πανουργιάς	9.000		
	Ιωάννης Ρούκης	7.500		
	Γεωργάκης Δυοβουνιώτης	7.500		
	Γεώργιος Τζόγκας	7.500		
	Δημήτριος Μακρής	7.500		
	Θεόδωρος Γρίβας	7.500		
	Νικόλαος Κριεζώτης	6.000		
	Ιωάννης Ράγκος	6.000		
	Σκαλτζοδήμος	4.500		
	Βάσος Μαυροβουνιώτης	4.500		
	Κώστας Μπότζαρης	3.000		
	Κίτζος Τζαβέλας	3.000		
	Μήτρος Δεληγεωργόπουλος	1.500		
	Γαλής Αγραφιώτης	1.500	91.500	6.100
	Ιωάννης Βλάχος (και αδελφοί)	4.500		
	Λουκάς Καραμπίνης	4.500		
	Στέριος Ποστολάκας	4.500		
	Αδάμ Δούκας	4.500		
	Γιάννης Χατζη Μελέτης	4.500		
	Ν. Ζαχαρίτσας	3.000		
	Χαρίτων Χτενάς	3.000		
	Παναγής Σκουζές	3.000		
	Αναγνώστης Λάζαρης (και αδελφοί)	3.000		
	Γεώργιος Ηλιόπουλος	3.000		
	Παναγιώτης Λοιδωρίκης	3.000		
	Ιωάννης Κωλέττης	3.000		
	Κωνστ. Τζάτζος Καρπενησιώτης	3.000		
	Χ. Γκικάκης	2.250		
	Ηγούμενος Πετράκης	2.250		
	Ηγούμενος Πεντέλης	2.250		
	Αναστάσιος Λοιδωρίκης	1.500		
	Γιάννης Κόλιας	1.500		
	Αντώνιος Γεωργαντάς	1.500		
	Γιαννάκης Χατζη Πέτρου	1.500		
	Ιωσήφ Καισαριανής	1.500		
	Χρήστος Τουφεκτζής	1.500		
	Σπύρίδων Πατούσας	1.500	63.750	2.772
ΙΙ. Μερικό Σύνολο και Μέση Συνεισφορά			155.250	4.086
Σύνολο και Μέση Συνεισφορά για τις κατηγορίες Ι και ΙΙ			414.000	4.871

Περιοχή	*Από "Κοινότητες"*	*Γρόσια*	*Μερικό Σύνολο*	*Μέσος Όρος*
ΙΙΙ. Νησιά	Σύρα	375.000		
	Σπέτσες	300.000		
	Ύδρα	300.000		
	Σάμος	225.000		
	Ψαρά	105.000		
	Τήνος	90.000		
	Σαντορίνη	90.000		
	Πόρος	49.500		
	Νάξος	45.000		
	Πάρος	45.000		
	Άνδρος	30.000		
	Αίγινα	22.500		
	Μύκονος	22.500		
	Πάτμος	15.000		
	Σίφνος	7.500	1.722.000	114.800
IV. Πελοπόννησος	Ναύπλιο	75.000		
	Πραστός	45.000		
	Κρανίδι	30.000		
	Άγιος Πέτρος	15.000	165.000	41.250
Σύνολο και Μέση Συνεισφορά για τις κατηγορίες ΙΙΙ και IV			*1.887.000*	*99.316*
Γενικό Σύνολο I+II+III+IV			*2.301.000*	

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 23, έγγρ. 115-116.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.2

Προσδοκώμενες συνεισφορές και περιουσιακή κατάσταση μετόχων Εθν. Χρ. Τράπεζας με εμπορική δράση στη Σύρο (δείγμα)

Υπόμνημα: Οι κατηγορίες οικονομικής κατάταξης των εμπόρων αντλήθηκαν από την πηγή. Συνολικά, ο πληθυσμός των Μεγαλεμπόρων και Εμπόρων «Α΄ έως Δ΄ τάξης» που κατ' εκτίμηση της Κυβέρνησης υπήρχαν στη Σύρο ήταν 150. Εδώ παρατίθεται το *δείγμα Ι* με 54 εμπόρους, για τους οποίους υπάρχει η πληροφορία για το ποσό της κατάθεσής τους στην Τράπεζα *(Α)* και το ποσό που κατά προσέγγιση υπολόγιζε να λάβει από τον καθένα η Κυβέρνηση *(Β)*· και το *δείγμα ΙΙ* που είναι 35 έμποροι (35 από τους 54) για τους οποίους γνωρίζουμε επιπλέον την εκτίμηση —πάλι από την πλευρά της Κυβέρνησης— για την περιουσιακή τους κατάσταση *(Γ)*.

Ταξινόμηση	*Ονοματεπώνυμο*	*Δείγμα Ι*		*Δείγμα ΙΙ*
		(Α)	*(Β)*	*(Γ)*
Μεγαλέμποροι	Αντώνιος Νίκας & Θεόδωρος Ξένος	15.000	30.000	450.000
	Απόστολος Δούμας	9.000	30.000	225.000
	Γ. Ράλλης & Εμμανουήλ Δανέζης	9.000	30.000	
	Γεράσιμος Σβορώνος	1.500	30.000	225.000
	Ευστάθιος Σουγδουρής	15.000	30.000	150.000
	Νικόλας Βαλσαμάκης	7.500	30.000	300.000
Έμποροι Α΄ τάξης	Αδελφοί Οικονομόπουλοι	3.000	12.000	225.000
	Αδελφοί Παπαδούκα	1.500	12.000	75.000
	Ανδρέας Βαλιάνος	3.000	12.000	
	Αντώνιος Βαλιάνος	9.000	12.000	
	Γεώργιος Καραγιάννης	3.000	12.000	90.000
	Γεώργιος Ψύχας	1.500	12.000	75.000
	Δημήτριος Ατλαζάς & Σία	3.750	12.000	60.000
	Δημήτριος Ζάννα (Τζάνος)	3.750	12.000	
	Δημήτριος ποτέ Ανδρέα Γαλάτη	3.975	18.000	
	Εμμανουήλ Γερούσης, αφοί	2.250	12.000	150.000
	Θεόδωρος Πλατανίτης	1.500	12.000	180.000
	Ιωάννης Αποστόλου	2.250	12.000	150.000
	Ιωάννης Ράλλης, Λουκάς Ράλλης	1.500	12.000	75.000
	Ματθαίος Φ. Μαυρογορδάτος	750	12.000	75.000
	Μιχαήλ Παπάζογλους	2.250	12.000	75.000
	Νικόλαος Ελευθερίου	1.785	12.000	
	Νικόλαος Φωκάς	6.000	12.000	180.000
	Παναγιώτης Δ. Δημητρακόπουλος	7.500	12.000	150.000
	Παντιάς Αργέντης	2.250	12.000	240.000
Έμποροι Β΄ τάξης	Αθανάσιος Λαδόπουλος	750	6.000	37.500
	Αλέξανδρος Πετροκόκκινος	750	6.000	
	Αντώνιος Σταματίου	1.500	6.000	75.000
	Γεώργιος Γαϊτάνος	1.500	6.000	37.500

Ταξινόμηση	*Ονοματεπώνυμο*	*Δείγμα Ι*		*Δείγμα ΙΙ*
		(Α)	*(Β)*	*(Γ)*
	Δημήτριος Μάξιμος	375	6.000	
	Θεόδωρος Πετροκόκκινος	750	6.000	
	Ιωάννης Ζαφειρόπουλος	225	6.000	22.500
	Λουκάς Τζήφος	750	6.000	60.000
	Μανόλης Φραγκιάδης	750	6.000	
	Μανόλης Ψιάκης (Ψιακής)	600	6.000	
	Μιχαήλ Νιώτης (Νίτης)	300	6.000	
	Νικόλαος Μαρσέλος	2.250	6.000	52.500
	Νικόλαος Μεταξάς	1.500	6.000	37.500
	Παλαιολόγος Σκαμπαβίας	1.500	6.000	
	Παυλος Νεγροπόντης	1.500	6.000	
	Στέφανος Ζυγομαλάς	750	6.000	
	Χ. Αβραάμ Χαραλάμπους	1.500	6.000	
	Αργυρός Δ. Ταρποχτζής	2.250	6.000	75.000
Έμποροι	Γεώργιος Λέκος	750	3.750	75.000
Γ΄ τάξης	Ιωάννης Περίδης	1.500	3.750	45.000
	Κωνσταντίνος Αποστόλου	900	3.750	60.000
	Κωνσταντίνος Λουτράρης	375	3.750	30.000
	Κωνσταντίνος Ν. Γλυπιπής	375	3.750	75.000
	Κωνσταντίνος Πάγκαλος	1.500	3.750	75.000
	Κωνσταντίνος Τζαμέκος	750	3.750	
Έμποροι	Γεώργιος Πάικος	600	2.250	
Δ΄ τάξης	Γεώργιος Πασχάλης	450	2.250	
	Κωνσταντίνος Χ. Δημητρίου	1.500	2.250	37.500
	Φίλιππος Περδικίδης	225	2.250	30.000

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 19, έγγρ. 23-25· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 474, έγγρ. 18 (σχετικά με το έγγραφο, βλ. Πέτρος Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400 έως το 1820*, Αθήνα 2014, σ. 419-420)· *ΓΕΕ*, αρ. 29 (25.4.1828), αρ. 96 (22.12.1828), αρ. 1-2 (5.1.1829).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.3

Μέτοχοι Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Α. Αγκαρίτης & Ηλίας Αντιμαχίτας	375	
Α. Γρηγόριος Περιβολιτής	750	750
Αγγελετάκης Μαθάς	300	
Αγγελής Μελετόπουλος & υιός	7.500	
Αγγελής Παπάζογλους	30	
Αγγελής Σιγάλα	150	
Άγγελος Γιαννικέσης	720	
Αδελφοί Κυπαρίσση	750	750
Αδελφοί Οικονομόπουλοι	3.000	
Αδελφοί Παπαδούκα	1.500	1.500
Αδελφοί Παπάζογλου	545	
Αδελφοί Τσιτσίνια	18.000	
Αθανάσιος Σπυρόπουλος, Θεόδωρος Σπυρόπουλος	1.500	
Αθανάσιος Γρηγοριάδης	2.250	
Αθανάσιος Λαδόπουλος	750	750
Αλεβίτζος Σέρβου	446	
Αλέξανδρος Ζαβογιάννης	7.500	
Αλέξανδρος Ιωάννου Βλασσοπούλου	1.650	1.650
Αλέξανδρος Καΐρης	750	
Αλέξανδρος Κοντόσταυλος	78.000	
Αλέξανδρος Μαύρος	45.000	
Αλέξανδρος Πετροκόκκινος	750	
Αλέξανδρος Ρώσσης υπηρέτης του Φρ. Α. Άστιγγος	3.000	3.000
Αλέξανδρος Σεραγιάννης	1.440	
Αλέξιος Αντωνίου		1.125
Αλέξιος Χ. Ιωάννου & αδελφοί	525	
Αλιβέζος Καλάβριας	300	
Αναγνώστης & Ιωάννης Κοπανίτζας	1.500	1.500
Αναγνώστης Γιννάκοκλου	450	
Αναγνώστης Δελιγιάννης	7.950	
Αναγνώστης Δημητρίου Ιω. Καλλιαννέσσης	13.385	
Αναγνώστης Μοναρχίδης	750	750
Αναγνώστης Χαραλάμπους	12.000	
Αναστάσιος Γαβαθάς		1.200
Αναστάσιος Κιζάνης		1.500
Αναστάσιος Κουπενέζογλου (Κοπεντζόγλου)	540	
Αναστάσιος Κυριακός	7.500	7.500
Αναστάσιος Λόντος	4.425	4.425
Αναστάσιος Χαραλάμπης	13.500	
Ανδρέας Ανδριανός	1.095	1.095
Ανδρέας Βαλιάνος	3.000	
Ανδρέας Γ. Μουσούρης, αφοί Χαραλάμπους	3.600	
Ανδρέας Γιαννίτσης	6.000	6.000
Ανδρέας Ζαΐμης	7.500	
Ανδρέας Κεφάλας	1.500	1.500

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Ανδρέας Μιχάλμπεης	750	750
Ανδρέας Νικολή Αποστόλη	2.250	2.250
Ανδρέας Σ. Μπάμπαλη	750	750
Αντώνιος & Μιχαήλ υιοί Μαρίνου Συρότου	750	
Αντώνιος Β. Μάνεση		1.125
Αντώνιος Βαλιάνος	9.000	
Αντώνιος Βούρος	1.440	
Αντώνιος Γεωργαντάς	1.500	1.500
Αντώνιος Γιαλούσης	360	
Αντώνιος Δακορώνιας	75	
Αντώνιος Δημητρίου	720	
Αντώνιος Ζαννή	375	375
Αντώνιος Θ. Ράλλης	1.080	
Αντώνιος Καλλέργιος	750	750
Αντώνιος Κουμουστιώτης	600	
Αντώνιος Μάρκου		1.200
Αντώνιος Μιχαήλ Αντωνόπουλος	42.500	
Αντώνιος Μπαρότσης	300	
Αντώνιος Νίκας & Θεόδωρος Ξένος	15.000	15.000
Αντώνιος Πανάγου		1.500
Αντώνιος Σπάρταλης	225	
Αντώνιος Σταματίου	1.500	
Αντώνιος Χ. Μπυρίκου & αδελφ. Νικολ. & Ματθ.	750	
Ανώνυμη	1.500	
Ανώνυμοι δυο	5.040	
Ανώνυμος	51.950	
Αξιωματικοί 3 ρωσικών πλοίων	1.200	
Αποστόλης Γεωργίου	750	750
Αποστόλης Νικολή Αποστόλη	3.375	3.375
Απόστολος Δούμας	9.000	9.000
Απόστολος Καλογιώργου	3.000	
Απόστολος Κούπας Μαρή	1.500	
Απόστολος Σαλάς Σερδάρης	150	
Αργυρός Δ. Ταρποχτζής	2.250	
Αρχιερέας Σάμου	1.050	
Αρχιμανδρίτης Ανατώλιος	11.520	
Βαϊάνος Παλαιολόγου	3.000	
Βασίλειος Αναγνώστου Γκίνης	730	730
Βασίλειος Γαβριήλ	525	
Βασίλειος Δρίτσας & υιός Αντώνιος	1.460	
Βασίλειος Μαρκεζίνης & οικογένεια (πρόξενος Ρωσίας)	6.000	6.000
Βασίλειος Ν. Μπουντούρης	7.500	
Βασίλειος Πετμεζάς	3.000	
Βασίλειος Σάββας	180	
Βελισσάριος Πολίτης	1.500	1.500
Βιάρος Α. Καποδίστριας	1.500	
Γ. Μετάνης	4.088	
Γ. Ράλλης & Εμμανουήλ Δανέζης	9.000	
Γ. Σπύρου Κριεζή		3.720
Γ. Σταμάτη Κορζή		975
Γ. Χριστοδούλου Παπά Κυριακού		1.050
Γάσπαρης Δεοράτου	150	
Γάσπαρης Ν. Άλμπης	750	

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Γεράσιμος Σβορώνος	1.500	
Γεώργιος & Μαρκάκης Χατζόπουλου	1.050	
Γεώργιος Αναγνώστου		1.275
Γεώργιος Βλαχούτσης	24.000	
Γεώργιος Γαϊτάνος	1.500	1.500
Γεώργιος Γιατράκος	3.210	
Γεώργιος Γιουρδή	1.500	
Γεώργιος Δ. Καπανάκη		1.125
Γεώργιος Διασάκη	750	750
Γεώργιος Δούμας	4.500	
Γεώργιος Δούρου		1.005
Γεώργιος Ζαννές	600	
Γεώργιος Ζέρβης	3.000	
Γεώργιος Ζερβού	150	150
Γεώργιος Ιωάννου Δουζίνα		1.125
Γεώργιος Κ. Κατσανάς	240	240
Γεώργιος Κανάρης	750	750
Γεώργιος Καραγιάννης (Καραγιαννάκης) & συντροφία	3.000	3.000
Γεώργιος Λέκος	750	
Γεώργιος Λιανής	45	
Γεώργιος Μαλοκίνης	2.190	
Γεώργιος Μελισσουργού Οικονόμου	225	
Γεώργιος Μίκαρος	300	300
Γεώργιος Μιχαήλ Αντωνόπουλος	3.000	
Γεώργιος Μιχαήλ, & Αντώνιος Καμπάνιδες	450	450
Γεώργιος Μπέτζος	1.500	
Γεώργιος Π. Μαυρομιχάλης	1.500	1.500
Γεώργιος Πάικος	600	1.500
Γεώργιος Παπαηλιόπουλος	1.800	1.800
Γεώργιος Πασχάλης	450	
Γεώργιος Περίδης	750	
Γεώργιος Πίνδος	120	
Γεώργιος Πούλου	3.600	
Γεώργιος Σταυρίδης	720	
Γεώργιος Φούνδος	75	
Γεώργιος Χ. Μικέ	3.750	3.750
Γεώργιος Ψύχας	1.500	
Γιαννάκης Ηλιόπουλος	150	
Γιαννούλης Δημητρίου & υιοί	750	
Γκίκας Γ. Γκιόνη	7.500	
Γκίκας Μπότασης	14.490	
Γουλιέλμος Άλμπη & αδελφοί (πρόξενος Γαλλίας)	750	
Γουλιέλμος Λογοθέτου Λαγκαδά	360	
Γρηγόριος Βαλιάνος	1.500	
Γρηγόριος Διαμαντής	750	
Γρηγόριος Ζαννού (Τζανός)	3.600	
Γρηγόριος ηγούμενος Κουμαρίτων	750	
Γεώργιος Ιωάννου Θετταλομάγνης	2.250	
Γρηγόριος Μαρασλής	15.000	
Γρηγόριος Σβορώνος	750	
Δ. Γιακουμμής Μπαρότσης Κ. Καμινίτζας	510	
Δ. Κανελλόπουλος	1.500	
Δανιήλ αρχιερέας Χαριουπόλεως	3.000	

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Δέκα διάφοροι (μέσω Βιάρου Καποδίστρια)	65.040	
Δημήτριος Αντωνόπουλος δια Γεώργιο Μιχαήλ	3.600	
Δημήτριος Ατλαζάς & Σία	3.750	3.750
Δημήτριος Βουτζινάς	105	
Δημήτριος Γεωργίου Διακογιάννης	795	795
Δημήτριος Γκαγκάδης (Καγκάδης)	720	
Δημήτριος Διασάκη	165	165
Δημήτριος Δούμας	3.750	
Δημήτριος Ζάννα (Ζάννος, Τζάνος)	3.750	3.750
Δημήτριος Κ. Χ. Βρουλιώτη	450	
Δημήτριος Καραγιαννάκης	75	
Δημήτριος Κοθρής		1.200
Δημήτριος Κωνσταντινίδης	360	
Δημήτριος Μάξιμος	375	
Δημήτριος Μιχ. Ν. Καΐρης	375	
Δημήτριος Μπάγκου & Κωνσταντίνος Καρακάση	225	
Δημήτριος Ν. & Εμμανουήλ αδελφοί Μανουσάκιδες	750	
Δημήτριος Ν. Αποστολόπουλος	3.600	
Δημήτριος Ορφάνης	195	195
Δημήτριος Παζίγνου	300	
Δημήτριος Παπα Νικολή	2.250	2.250
Δημήτριος Περρούκας	15.000	
Δημήτριος Πλαπούτας	7.500	
Δημήτριος ποτέ Ανδρέα Γαλάτη	3.975	
Δημήτριος Σαραντινού	375	
Δημήτριος Στεφανίδης	1.418	
Δημήτριος Τσαμαδός	15.000	
Δημήτριος Φιλίνης	375	375
Δημήτριος Χ. Ιω. Κοτζιά	750	750
Δημήτριος Χαϊδούσης	1.500	1.500
Δημήτριος Χριστοφή Φιλίνης	405	405
Δημογέροντες του Μ. Καρλοβασίου	2.175	
Διονύσιος Αξιώτης	360	
Διονύσιος Μητροπολίτης Άνδρου	3.000	
δόκτωρ Δουτρών	3.000	
Δομένικος Οριγκόνε		1.500
Δουξ Ναπολέων Μοντεμπέλος		7.500
Δούξ Ναπολιτάνος	3.000	
Ε. Μεταξάς	1.800	
Εμμανουήλ Γερούσης, αφοί	2.250	2.250
Εμμανουήλ Κόκκινος	60	
Εμμανουήλ Μπαλαμπάνος	4.500	4.500
Εμμανουήλ Ξένος	34.500	34.500
Εμμανουήλ Τομπάζης	10.325	
Ευστάθιος Σουγδουρής	15.000	15.000
Ευστάθιος Υδραίος & Κ. Ψαθάς	525	525
Ευστράτιος Σεβαστόπουλος	3.000	
Ζανέτος Δεϊμέζης	225	
Ζαννάκης Κωνσταντίνου Μπαμπαρήγου	300	
Ζαννής Βλαστού	7.200	
Ζωάννης Συρίγος	90	
Ζώρζης Σκαραμαγκάς ποτέ Κοκκού	3.600	
Ζώρζης Στ. Ροδοκανάκης	1.363	

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Ζωρτζής Συρότος	300	
Ηγούμενος Γρηγόριος & Προηγούμενος Μεθόδιος	450	
Ηλίας & Ιωάννης Καραπαύλου	1.500	
Ηλίας Μπετάνδ	1.500	
Ησαΐας Περβάνογλου	373	
Θάνος Χρυσανθόπουλος & αδελφοί	4.500	4.500
Θεοδόσιος Νομικός	150	
Θεόδωρος Άμοιρος	1.440	
Θεοδωρος Δούμας	3.000	
Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	15.000	
Θεόδωρος Ματθαίου	255	255
Θεόδωρος Πετροκόκκινος	750	
Θεόδωρος Πλατανίτης	1.500	
Θεόφιλος Οικονόμος Τήνου	450	
Ι. Γ. Εϋνάρδος	142.500	
Ιακωβάκης Ρίζος	1.500	
Ιάκωβος & αδελ. Ιω. Γαγκάδη	1.500	
Ιάκωβος Αλβάζου	150	
Ιάκωβος Ρότας	8.850	
Ιγνάτιος Σκαλιόρας (Αρχιμανδρίτης)	1.440	
Ιππόλυτος Καρνότ (Κρανότ)	5.850	3.000
Ιωακείμ Φωτίου Αρχιμανδρίτου	3.600	
Ιωάννης & αδελ. Α. Παξιμάδη	1.500	1.500
Ιωάννης & Ν. Κατσουλέρης	750	750
Ιωάννης & Σπυρίδων Δασίου	1.770	
Ιωάννης & Σταμάτιος Κουζοβήκ	1.500	
Ιωάννης Α. Περοπούλου	1.475	
Ιωάννης Άλμπης του Γιουζεππάκη	450	
Ιωάννης Αμβροσίου	6.608	
Ιωάννης Ανδρ. Παγώνη		900
Ιωάννης Αποστόλου	2.250	2.250
Ιωάννης Γ. Σκανδάλης	2.250	2.250
Ιωάννης Γεωργίου Αποστόλου	1.125	1.125
Ιωάννης Γεωργίου Μίκαρος	600	600
Ιωάννης Γιουρούσης (Κιουρούσης)	750	
Ιωάννης Δ. Βρατσάνος	750	750
Ιωάννης Δομπόλης	10.500	
Ιωάννης Δούμας	3.750	
Ιωάννης Δρόσος	750	750
Ιωάννης Ζαφειρόπουλος	225	
Ιωάννης Ζωϊόπουλος	3.600	
Ιωάννης Κανταρέλης	750	
Ιωάννης Καποδίστριας	15.000	
Ιωάννης Κατσαρού	450	
Ιωάννης Καψοκώλου	900	900
Ιωάννης Κεφαλάς	1.517	
Ιωάννης Κολοκοτρώνης	6.000	6.000
Ιωάννης Κοντουμάς	1.500	
Ιωάννης Μ. Μιλαΐτης	1.500	1.500
Ιωάννης Μαμούνης	750	750
Ιωάννης Ν. Αποστολόπουλος	1.440	
Ιωάννης Ν. Ζάννα & πατήρ αυτού	3.000	3.000
Ιωάννης Ν. Μοναρχίδης	375	375

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Ιωάννης Ορλάνδος	14.750	
Ιωάννης Παπαφής	60.000	
Ιωάννης Παπαχατζής	1.050	
Ιωάννης Πασιώτου		810
Ιωάννης Περίδης	1.500	
Ιωάννης Πέτρου Παπα Ιωάννου		870
Ιωάννης Ράλλης, Λουκάς Ράλλης	1.500	
Ιωάννης Σαγρέδου	7.500	
Ιωάννης Σούτσος	2.250	2.250
Ιωάννης Συρίγγος	300	
Ιωάννης Τζιτζιλιάνος	3.000	
Ιωσήφ Γκένης	150	
Κ. Μεταξάς	7.500	
Κοινότητα Αιγινιτών	6.000	6.000
Κοινότητα Άνδρου	10.860	
Κοινότητα Άνω Σύρας	7.650	7.650
Κοινότητα Νάξου	3.030	
Κοινότητα Ναυπλίου		68.136
Κοινότητα Πάτμου	1.755	
Κοινότητα Σάμου	9.135	
Κοινότητα Σάμου (Καρλοβασιοχώρια)	11.175	
Κοινότητα Σαντορίνης	38.970	
Κοινότητα Τήνου	3.000	
Κοινότητα Ψαρριανών	121.620	
Κοκκός Σκαραμαγκά	1.500	
Κόμης Μοντελιβέτ	3.000	
Κομνηνός Ζαννής	1.688	1.688
Κορίνθου Κύριλλος	3.525	3.525
Κοσμέτος Μουσούρης Σπυρίδωνος	1.500	
Κυρία Σουνέ	7.500	3.000
Κυριάκης Κρητικού	750	
Κυριάκος Ιω. Καραδήμα		1.500
Κυριάκος Τζούκας (Ζούκας)	3.000	
Κωνσταντής Κανάρης	1.500	1.500
Κωνσταντής Μικέλης	750	750
Κωνσταντίνος & Νικόλαος Κυριάκου	4.320	
Κωνσταντίνος & Σ. Θεοχάρη	3.000	
Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος	726	
Κωνσταντίνος Αποστόλου	900	
Κωνσταντίνος Βαρελά	300	
Κωνσταντίνος Βενιέρης	200	
Κωνσταντίνος Βλαχούτσης	15.000	
Κωνσταντίνος Γ. Κατσικογιάννης	750	750
Κωνσταντίνος Γεροστάθης	7.200	
Κωνσταντίνος Ιωάννου Δουζίνα		1.500
Κωνσταντίνος Καραβάκη		750
Κωνσταντίνος Κατρίτζης	3.600	
Κωνσταντίνος Κεφαλιάνος	75	
Κωνσταντίνος Λαγκαδάς	225	
Κωνσταντίνος Λεοντούδης	750	
Κωνσταντίνος Λιναρδάκης	300	300
Κωνσταντίνος Λουτράρης	375	
Κωνσταντίνος Μπάρμπας (Βάμβας)	2.190	2.190

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Κωνσταντίνος Ν. Γλυπιπής	375	
Κωνσταντίνος Νικοδήμου	1.500	1.500
Κωνσταντίνος Νικολάκης & συντροφία	750	
Κωνσταντίνος Νοκτάκης	480	
Κωνσταντίνος Ορλάνδος	1.460	1.460
Κωνσταντίνος Πάγκαλος	1.500	1.500
Κωνσταντίνος Πατρινός	273	
Κωνσταντίνος Πετρόπουλος	750	
Κωνσταντίνος Σ. Μόστρας	3.000	
Κωνσταντίνος Τζαμέκος (Τζαμπέκος)	750	750
Κωνσταντίνος Χ. Α. Τσουβαλτζή & συντροφία	525	
Κωνσταντίνος Χ. Γ. Κοτζιά	750	750
Κωνσταντίνος Χ. Δημητρίου	1.500	1.500
Κωνσταντίνος Χ. Ιωαννούσης	1.050	
Κωνσταντίνος Χατζή Γιαννάκη & συντροφία	750	
Κώνστας Δοσίτζας	2.725	
Λ. Λυκούργος	3.000	
Λ. Μ. Ψιακής	720	
Λάζαρος & Γεώργιος Κουντουριώτης	75.000	
Λαμπρινός Α. Μαυρίκη	3.000	
Λάμπρος Παππά Αναστασίου	600	
Λατίνοι της Νάξου	1.125	
Λεονάρδος Α. Καμπάνη	300	
Λεονής Καρυδιάς	1.440	
Λεόντιος Καμπάνης	1.500	
Λέων Μεσσηνέζης	4.425	4.425
Λουΐγγης Ιερωνύμου Συρίγου	375	
Λουΐγγης Νικολ. Συρίγου	375	
Λουκάς Σπάρταλης	150	
Λουκάς Τζήφος	750	
Λουκάς Τζιτζεκλής		1.200
Μ. Ροδοκανάκης του Αυγουστίνου	720	
Μανόλης Αντωνίου	300	300
Μανόλης Τρεντάρης (Τρατάρης)	150	
Μανόλης Φραγκιάδης	750	
Μανόλης Ψιάκης (Ψιακής)	600	
Μαρίνος Δημητρίου Βεργοτής	30.000	
Μαρίνος ποτέ Μιχαήλ Συρότου	1.500	
Μάρκος Γαβαλά Ζαννή	300	300
Ματθαίος Γουλιέλμου Λαγκαδάς	225	
Ματθαίος Φ. Μαυρογορδάτος	750	
Μιχαήλ & Ηλίας Γιατράκος	2.145	
Μιχαήλ Ανδρουλής & Παρ. Βουτσάς	375	375
Μιχαήλ Αντωνίου Λαγκαδάς	225	
Μιχαήλ Γεωργίου Μιχέλης	720	
Μιχαήλ Ευσταθίου Καμπάνης	90	
Μιχαήλ Ζ. Βούρος	2.160	
Μιχαήλ Κασανδρινός	1.005	
Μιχαήλ Κρίσπης	3.000	
Μιχαήλ Λορέντζου Καΐρης	750	
Μιχαήλ Μίστυς & Νικολ. Δελαγραμμάτικας	150	
Μιχαήλ Νιώτης (Νίτης)	300	
Μιχαήλ Παξιμάδης	288	

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Μιχαήλ Παπάζογλους	2.250	2.250
Μιχαήλ Πέτρου Καΐρης	300	
Μιχαήλ Μπογιατζόγλου (Βογιατζόγλου)	720	
Μιχαήλ Συρίγος	150	
Μονή Αγ. Νικολάου	405	
Μονή Βλοχού	5.025	
Μονή Ζωοδόχου Πηγής Άνδρου	1.005	
Μονή Παναχράντου Άνδρου	1.005	
Μοσπινιώτης, Γιαλιάς & Δεσπότης	5.449	
Μπόρτολος & Λεονάρδος Καρδαμίτση	1.500	1.500
Ν. Δ. Μπουκάκης		1.245
Ν. Δαλέντας του Ζαννάκη	150	
Ν. Καραγιάννης & Ιωάννης Σπανού	315	
Νάκος Πανουργιάς	4.720	
Νατάλης Πάγκαλος	150	
Νεόφυτος & Ζάκας Γκίτζιδες	450	
Νικόλαος & Μιχαήλ Ιακώβου Παξιμάδη	1.500	
Νικόλαος Α. Βιτάλης	450	450
Νικόλαος Βελισσαρίου	450	450
Νικόλαος Γ. Βασιλείου		1.125
Νικόλαος Γιατράκος	2.145	
Νικόλαος Γούναρης	225	
Νικόλαος Δαλάκου		1.125
Νικόλαος Δαμέζης	90	
Νικόλαος Δελέντας & υιοί	3.000	
Νικόλαος Δημητράκη	450	
Νικόλαος Ελευθερίου	1.785	1.785
Νικόλαος Ησαΐου	1.440	
Νικόλαος Θεοδώρου Γκίκας	7.500	
Νικόλαος Καραβράς	150	
Νικόλαος Κουτσούκου	150	
Νικόλαος Κώνστα Πυριοβόλου (Πριόβολου)	750	
Νικόλαος Λάδρου	387	
Νικόλαος Λινάρδος	150	
Νικόλαος Μαρής	150	
Νικόλαος Μαρκέτου	435	
Νικόλαος Μαρσέλος	2.250	
Νικόλαος Ματζίνβαου	7.510	
Νικόλαος Μαυρομμάτης	300	
Νικόλαος Μεταξάς	1.500	
Νικόλαος Μιχαήλ Δελαγραμμάτικας	75	
Νικόλαος Μοροζίνης	1.080	
Νικόλαος Οικονόμου		1.875
Νικόλαος Παπ. Σταματελοπούλου	1.452	
Νικόλαος Παπα Νικολάκη	1.440	
Νικόλαος Πετμεζάς	1.500	
Νικόλαος Πονηρόπουλος	4.500	4.500
Νικόλαος Ράφτης	1.460	
Νικόλαος Σιδεριάδης	375	
Νικόλαος Σταθοπούλου Κινία	738	
Νικόλαος Τομβάκου ποτέ Δημητρίου	3.000	
Νικόλαος Φωκάς	6.000	
Νικόλαος Χ. Αλεξανδρή	4.425	4.425

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Νικόλαος Χ. Γ. Κοτζιά	1.125	1.125
Νικόλαος Χριστοδουλου	4.500	
Νικόλας Βαλσαμάκης	7.500	
Νικολής Χ. Γιάνν. Αργύρης	4.500	4.500
ο Βασιλεύς της Βαυαρίας	142.500	
Οι εν Τριεστίω Αλ. μ. Ησαΐου	7.500	
Οικον. Αναστάσιος Ιωαννούσης	750	
Π. Αλεξάνδρου	1.500	
Π. Ιωσήφ, Π. Ιωακείμ & Γ. Κώνωπος	495	
Π. Μαυρομιχάλης	3.000	3.000
Παλαιολόγος Σκαμπαβίας	1.500	600
Παναγής Βάλσαμος	1.500	
Παναγής Δενδρικού	75	
Παναγής Λαδικού	450	
Παναγής Σκλάβος	1.500	
Παναγιώτης Δ. Δημητρακόπουλος	7.500	
Παναγιώτης Ν. Λοιδωρίκης	4.500	4.500
Πανούτσος Νοταράς & Σωτήριος Νοταράς	13.500	
Παντελής Ευσταθίου		1.950
Παντιάς Αργέντης	2.250	
Παντολέων Γιάμαρης	545	
Παπα Νικόλας Ανδρίκου & υιοί	525	
Παύλος Κωνσταντίνου Μαυρογορδάτος	720	
Παύλος Λεοντούδης	555	
Παυλος Νεγροπόντης	1.500	
Πέτρος Νέδοβικ εκ Σούμλας	750	
Πέτρος Άλμπης του Γιουζέππε	180	
Πέτρος Γεωργούλης	7.200	
Πέτρος Κολιβούρτζη	795	
Πέτρος Λαμπράκης	750	750
Πέτρος Μωραϊτίνης	720	
Πολίτες νήσου Πόρου	46.125	
Ρέοντος Διονύσιος	1.500	
Σ. Π.	1.500	
Σεραφείμ εξ Αγίου Πέτρου	215	
Σπυρίδων Αγώνης		1.500
Σπυρίδων Δήμας	1.440	
Σπυρίδων Κλάδης	750	
Σπυρίδων Σακελλαρίου	2.178	
Σπυρίδων Σιμιγιώτης (Συμηριώτης)	900	
Σπυρίδων Τρικούπης	4.500	
Σπυρίδων Φωκάς Γεωργίου	1.125	
Σταμάτιος & Ιωάννης Ιακώβου Καγκάδη	4.500	
Σταμάτιος Ηλιού		1.425
Σταμάτιος Μήτρου Δουζίνα		1.650
Σταμάτιος Μπούρδαλας		750
Σταμάτιος Ν. Μπουντούρης	15.000	
Σταμάτιος πρώην Οικονόμου		1.500
Στεφανίδης	1.400	
Στέφανος Ζυγομαλάς	750	
Στέφανος Παλαιολόγου	3.000	
Συνεισφορές φιλελλήνων (μέσω Ι. Καποδίστρια)	315.000	
Υιοί Αναγνώστη Μπόταση	7.300	7.300

Μέτοχοι	*κατάθεση*	*απόσυρση*
Υιοί Ιωάννου Καλαρά (Καλάρη)	1.500	1.500
Φίλιππος Περδικίδης	225	
Φραγκίσκος Α. Άστιγξ	28.475	
Φωτεινός Καραντινός ποτέ Φραντζέσκου	750	
Χ. Αβραάμ Χαραλάμπους	1.500	
Χ. Αναγνώστης Δομεστίνης	750	750
Χ. Αναστασίου Μάνεση		1.500
Χ. Ανδρέας & Μιχ. Κυριακού	450	
Χ. Βασίλειος Λάσκαρης	150	
Χ. Γεώργιος Βαρβάτης	300	300
Χ. Γεώργιος Γεωργαλάς	1.125	
Χ. Δούκας Κατζανάς	120	
Χ. Ιωάννης Μέξης	15.000	
Χ. Μανόλης Καρτάλης	460	
Χ. Μανολιός Δρόσου	300	
Χ. Σπυριδάκης Τοβαλάκης	145	
Χ. Χριστοδούλη Χούδη		1.125
Χαράλαμπος Βασιλάτου	1.500	
Χαράλαμπος Πανάς	4.330	
Χαράλαμπος Ποταμιάνος	510	510
Χαράλαμπος Στεκούλης	300	
χήρα Ιωάννου Κυπριώτου	150	
χήρα Μιχαλίτζενα	150	
Χρήστος Βλάσης	6.000	
Χριστόδουλος Γκήζης (πρόξενος Ολλανδίας)	360	
Χριστόδουλος Γουλιέλμου Δακορώνια	150	
Χριστόδουλος Δαλέντας	750	
Χριστόδουλος Μερτίκα Μέξη		1.500
Χριστόδουλος Μπαρμαξίδης (Μπαρμακτζίζης)	1.500	
Χριστόδουλος Νομικός	2.250	2.250
Χριστόδουλος Παλιαμιθάς	1.500	
Γενικό Άθροισμα	*2.416.140*	*397.523*

Πηγές: ΓΕΕ, αρ. 11 (11.2.1828), αρ. 13 (18.2.1828), αρ. 15 (29.2.1828), αρ. 16 (3.3.1828), αρ. 17 (10.3.1828), αρ. 18 (14.3.1828), αρ. 19 (17.3.1828), αρ. 22 (31.3.1828), αρ. 23 (4.4.1828), αρ. 25 (11.4.1828), αρ. 28 (21.4.1828), αρ. 29 (25.4.1828), αρ. 30 (28.4.1828), αρ. 36 (19.5.1828), αρ. 39 (30.5.1828), αρ. 90 (1.12.1828), αρ. 96 (22.12.1828), αρ. 1-2 (5.1.1829), αρ. 5 (16.1.1829), αρ. 8 (26.1.1829), αρ. 10 (2.2.1829), αρ. 40 (25.5.1829), αρ. 41 (29.5.1829), αρ. 42 (1.6.1829), αρ. 48 (6.7.1829), αρ. 55 (14.8.1829), αρ. 64-65 (25.9.1829)· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 19, 21· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 3, 5, 7· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 531.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.4

Δείγμα 100 καταθέσεων – αποσύρσεων από την Εθν. Χρ. Τράπεζα

Υπόμνημα: Η καταγραφή έγινε με κριτήριο τη χρονολογία του συμβάντος και τη δημοσίευσή του στη *Γενική Εφημερίδα της Κυβέρνησης*. Το έτος και ο μήνας δημοσίευσης βασίστηκαν στο φύλλο της εφημερίδας. Η χρονολόγηση της εγγραφής και της αποχώρησης είναι κατά προσέγγιση ως εξής: για την εγγραφή λήφθηκαν υπόψη χειρόγραφα – αναφορές προς την Κυβέρνηση· ο υπολογισμός της αποχώρησης έγινε με κριτήριο το ύψος του τόκου, το οποίο δημοσιευόταν στη *Γενική Εφημερίδα*, το ύψος του επιτοκίου και το μήνα της εγγραφής.

Καταθέτες	*Εγγραφή*	*Δημοσίευση εγγραφής*	*Αποχώρηση*	*Δημοσίευση αποχώρησης*
	(σε κάθε περίπτωση μήνας και έτος)			
Α. Γρηγόριος Περιβολιτής	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
Αδελφοί Κυπαρίσση	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Αδελφοί Παπαδούκα	2/1828	4/1828	2/1829	9/1829
Αθανάσιος Λαδόπουλος	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
Αναγνώστης & Ιωάννης Κοπανίτζας	3/1828	3/1828	3/1829	8/1829
Αναγνώστης Μοναρχίδης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Αναστάσιος Κυριακός	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Αναστάσιος Λόντος	2/1828	2/1828	2/1829	5/1829
Ανδρέας Ανδριανός	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ανδρέας Γιαννίτσης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ανδρέας Κεφάλας	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ανδρέας Μιχάλμπεης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ανδρέας Νικολή Αποστόλη	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ανδρέας Σ. Μπάμπαλη	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Αντώνιος Γεωργαντάς	2/1828	2/1828	2/1829	5/1829
Αντώνιος Καλλέργιος	3/1828	3/1828	3/1829	8/1829
Αντώνιος Νίκας & Θεόδωρος Ξένος	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Αποστόλης Γεωργίου	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Αποστόλης Νικολή Αποστόλη	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Απόστολος Δούμας	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Βασίλειος Αναγνώστου Γκίνης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Βασίλειος Μαρκεζίνης (πρόξ. Ρωσίας)	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Βελισσάριος Πολίτης	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
Γεώργιος Γαϊτάνος	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Γεώργιος Διασάκη	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Γεώργιος Ζερβού	5/1828	1/1829	5/1829	6/1829
Γεώργιος Κ. Κατσανάς	5/1828	1/1829	5/1829	6/1829
Γεώργιος Κανάρης	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Γεώργιος Καραγιάννης & συντροφία	2/1828	4/1828	2/1829	7/1829
Γεώργιος Μίκαρος	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Γεώργιος Π. Μαυρομιχάλης	2/1828	2/1828	1/1829	5/1829

Καταθέτες	*Εγγραφή*	*Δημοσίευση εγγραφής*	*Αποχώρηση*	*Δημοσίευση αποχώρησης*
	(σε κάθε περίπτωση μήνας και έτος)			
Γεώργιος Πάικος	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
Γεώργιος Παπαηλιόπουλος	3/1828	3/1828	3/1829	8/1829
Γεώργιος Χ. Μικέ	5/1828	1/1829	5/1829	6/1829
Δημήτριος Ατλαζάς & Σία	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Δημήτριος Γεωργίου Διακογιάννης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Δημήτριος Διασάκη	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Δημήτριος Ζάννα (Ζάννος, Τζάνος)	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Δημήτριος Ορφάνης	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Δημήτριος Παπα Νικολή	5/1828	1/1829	5/1829	6/1829
Δημήτριος Φιλίνης	5/1828	1/1829	5/1829	6/1829
Δημήτριος Χ. Ιω. Κοτζιά	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Δημήτριος Χριστοφή Φιλίνης	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Εμμανουήλ Γερούσης, αφοί	2/1828	4/1828	2/1829	7/1829
Εμμανουήλ Μπαλαμπάνος	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Εμμανουήλ Ξένος	2/1828	4/1828	2/1829	7/1829
Ευστάθιος Σουγδουρής	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Ευστάθιος Υδραίος & Κ. Ψαθάς	6/1828	12/1828	6/1829	8/1829
Θεόδωρος Ματθαίου	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Ιππόλυτος Καρνότ (Κρανότ)	8/1828	1/1829	8/1829	9/1829
Ιωάννης & αδελ. Α. Παξιμάδη	4/1828	4/1828	4/1829	5/1829
Ιωάννης & Ν. Κατσουλέρης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ιωάννης Αποστόλου	2/1828	4/1828	2/1829	9/1829
Ιωάννης Γ. Σκανδάλης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ιωάννης Γεωργίου Αποστόλου	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Ιωάννης Γεωργίου Μίκαρος	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Ιωάννης Δ. Βρατσάνος	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Ιωάννης Δρόσος	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ιωάννης Καψοκώλου	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Ιωάννης Μ. Μιλαΐτης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ιωάννης Μαμούνης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Ιωάννης Ν. Ζάννα & πατήρ αυτού	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Ιωάννης Ν. Μοναρχίδης	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Ιωάννης Σούτσος	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Κοινότητα Αιγινιτών	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Κομνηνός Ζαννής	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Κορίνθου Κύριλλος	9/1828	1/1829	9/1829	9/1829
Κωνσταντής Κανάρης	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Κωνσταντής Μικέλης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Κωνσταντίνος Γ. Κατσικογιάννης	3/1828	3/1828	3/1829	7/1829
Κωνσταντίνος Λιναρδάκης	9/1828	12/1828	9/1829	9/1829
Κωνσταντίνος Μπαμπάς	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Κωνσταντίνος Νικοδήμου	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Κωνσταντίνος Ορλάνδος	3/1828	3/1828	3/1829	7/1829
Κωνσταντίνος Τζαμέκος (Τζαμπέκος)	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
Κωνσταντίνος Χ. Γ. Κοτζιά	3/1828	3/1828	3/1829	6/1829
Κωνσταντίνος Χ. Δημητρίου	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Μανόλης Αντωνίου	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Μάρκος Γαβαλά Ζαννή	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Μιχαήλ Ανδρουλής & Παρ. Βουτσάς	8/1828	12/1828	8/1829	9/1829
Μιχαήλ Παπάζογλους	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Μπόρτολος & Λεονάρδος Καρδαμίτση	3/1828	3/1828	3/1829	8/1829

Καταθέτες	*Εγγραφή*	*Δημοσίευση εγγραφής*	*Αποχώρηση*	*Δημοσίευση αποχώρησης*
	(σε κάθε περίπτωση μήνας και έτος)			
Νικόλαος Βελισσαρίου	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Νικόλαος Ελευθερίου	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
» »	9/1828	12/1828	9/1829	9/1829
Νικόλαος Πονηρόπουλος	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Νικόλαος Χ. Αλεξανδρή	2/1828	2/1828	2/1829	5/1829
» »	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Νικόλαος Χ. Γ. Κοτζιά	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Νικολής Χ. Γιάνν. Αργύρης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Π. Μαυρομιχάλης	2/1828	2/1828	1/1829	5/1829
Παλαιολόγος Σκαμπαβίας	2/1828	4/1828	2/1829	8/1829
Παναγιώτης Ν. Λοιδωρίκης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Πέτρος Λαμπράκης	2/1828	4/1828	2/1829	6/1829
Υιοί Αναγνώστη Μπόταση	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Υιοί Ιωάννου Καλαρά	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Χ. Αναγνώστης Δομεστίνης	3/1828	3/1828	3/1829	5/1829
Χ. Γεώργιος Βαρβάτης	9/1828	12/1828	9/1829	9/1829
Χαράλαμπος Ποταμιάνος	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829
Χριστόδουλος Νομικός	5/1828	12/1828	5/1829	6/1829

Πηγή: *ΓΕΕ*, αρ. 11 (11.2.1828), αρ. 13 (18.2.1828), αρ. 16 (3.3.1828), αρ. 17 (10.3.1828), αρ. 18 (14.3.1828), αρ. 19 (17.3.1828), αρ. 22 (31.3.1828), αρ. 25 (11.4.1828), αρ. 28 (21.4.1828), αρ. 29 (25.4.1828), αρ. 90 (1.12.1828), αρ. 96 (22.12.1828), αρ. 1-2 (5.1.1829), αρ. 5 (16.1.1829), αρ. 40 (25.5.1829), αρ. 41 (29.5.1829), αρ. 42 (1.6.1829), αρ. 48 (6.7.1829), αρ. 55 (14.8.1829), αρ. 64-65 (25.9.1829)· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 531, έγγρ. 19β.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.5

Υπάλληλοι Υπουργείου Οικονομίας, 1822 – 1833

Ονοματεπώνυμο	*Ιούλιος - Αύγ. 1822*	*Αύγουστος 1823*	*Απρίλης 1825*	*Μάης 1826*[(i)]	*Οκτώβριος 1829*	*Απρίλιος 1831*	*Οκτώβριος 1832*	*Ιούλιος 1833*
Ιωάννης Α. Παππάς					■	■		
Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος					■		■	
Στέριος Πρασσάς						■	■	
Π. Τριακοντάφυλλος(*)						■	■	
Ιωάννης Βιζούλας					■	■	■	
Γεώργιος Ζαΐμης					■	■	■	
Α. Π. Κουτζαλέξης(*)					■	■	■	■
Εμμανουήλ Σαλτέλης					■	■	■	■
Κωνστ. Σπαθής(*)					■	■	■	■
Στέφανος Φάραγκας					■	■	■	■
Χρ. Βλάσσης							■	
Β. Ν. Γιαννακόπουλος							■	
Σ. Γκαραβέλας							■	
Ν. Καρτερός							■	
Ι. Κλάδος							■	
Π. Κλαπόπουλος							■	
Β. Κοκκαλιώτης							■	
Σ. Κολοβός							■	
Κ. Κριτοβουλίδης							■	
Ν. Λασπάς							■	
Χ. Λουριώτης							■	
Ι. Μαγουλιανός							■	
Α. Μαμμάκης							■	
Ιωάννης Φ. Μιμής							■	
Γεώργιος Νικολαΐδης							■	
Εμμανουήλ Αντωνιάδης								■
Π. Κένταυρος								■
Κωνστ. Ν. Λεβίδης								■
Σ. Παπαρηγόπουλος(*)								■
Δ. Σιλήβεργος(*)								■
Εμμανουήλ Αργυρόπουλος							■	■
Γ. Α. Βασιλείου							■	■
Δημήτριος Δρόσος							■	■
Γεώργιος Α. Θερινός(*)							■	■
Κωνστ. Ν. Μαυρογορδάτος							■	■
Σύνολο	*8*	*11*	*11*	*21*	*17*	*19*	*31*	*17*

Σημ: [(i)]Το δυναμικό του 1826 βασίστηκε σε λίστα υπαλλήλων της Διοικητικής Επιτροπής (τότε δεν λειτούργησαν μεμονωμένα υπουργεία). [(ii)]Ανδρίκος του κυρ. Πανούτζου. [(iii)]Γραμματέας στο Κεντρικό Ταμείου της Πελοποννησιακής Γερουσίας κατά την Α΄ κυβερνητική περίοδο. [(iv)]Ενίοτε αναφέρεται Γεωργιάδης.

Όπου όνομα με αστερίσκο(*) είναι ενδεικτικές περιπτώσεις προσώπων του πίνακα για τους οποίους εντοπίστηκε σε ποια άλλη θέση υπηρέτησαν, είτε τη δεκαετία της Επανάστασης είτε την αμέσως επόμενη. Ο Ζαφείρης Νεράγκαθος εντοπίζεται επιστάτης των ορυκτών και του δασμοτελωνείου στη Μήλο. Σε κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες εξακολούθησαν να υπηρετούν την πρώτη δεκαετία μετά την Επανάσταση (ορισμένοι αναφέρονται με επιφύλαξη): 1) Στην

υπηρεσία του Υπουργείου των Οικονομικών του 1837 οι Σκαρλάτος Παπαρρηγόπουλος (*υπουργικός πάρεδρος και εισηγητή του λογιστικού*) και Α. Γλαράκης (*υπουργικός πάρεδρος και εισηγητή του τμήματος των τελωνείων*) μάλλον ταυτίζονται μ' αυτούς του πίνακα που παρατίθεται εδώ. Μεγαλύτερη βεβαιότητα υπάρχει για το Θ. Σχινά (*υπουργικός γραμματέας επί της διεκπεραιώσεως*). Στη θέση *υπουργικού γραμματέα Α΄ τάξεως*, στο ίδιο υπουργείο, υπηρετούσαν οι εξής παλαιοί υπάλληλοι: Γ. Θερινός, Δ. Σιλήβεργος, Α. Κουτζαλέξης, Κ. Σπαθής. 2) Τέλος, στο Ελεγκτικό Συνέδριο υπηρετούσαν οι Νικόλαος Σιλήβεργος (Πρόεδρος), Στέφανος Γεννάδης (Ελεγκτής) και Π. Τριακοντάφυλλος (Αρχειοφύλακας). Για τα παραπάνω βλ. Α. Δ. Κλάδος, *Εφετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος δια το έτος 1837*, Αθήνα 1837, σ. 114-119.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 9· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΤ, φάκ. 22, έγγρ. 142· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 10, έγγρ. 435 και φάκ. 42, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 222, έγγρ. 2, φάκ. 225, έγγρ. 50-51· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 198, έγγρ. 22, φάκ. 299, έγγρ. 7422, 7231 και φάκ. 330, έγγρ. 2769· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 60 και τ. Η΄, Αθήνα 1997, σ. 328, 333· *ΓΕΕ*, αρ. 29 (15.4.1831). Τα ονόματα των υπαλλήλων του 1829 δημοσιεύονται επίσης στο: Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, «Το εθνικόν νομισματοκοπείον της Ελλάδος (1828-1833)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971) 15-96.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3.1

Στατιστικές προϋπολογισμένων – βεβαιωμένων προσόδων για τα έτη 1823 και 1825

Έλεγχος με βάση το συντελεστή συσχέτισης του Spearman[1315]

Υποθέσεις	Βασική (H_0):	οι μεταβλητές είναι αμοιβαία ασυσχέτιστες			
	Εναλλακτική (H_1):	οι μεταβλητές είναι αμοιβαία συσχετισμένες			
Στατιστική[(i)]	*Έτος*	*Πρόσοδοι*	*Συντελεστής συσχέτισης Spearman (r_s)*			
			r_s[(ii)]	*p-value*[(iii)]	*Υπόθεση H_0*	*N*[(iv)]
Α΄	1823	Προϋπολογισμένες – Βεβαιωμένες	0,87	0,001<0,01	Απορρίπτεται	42
Β΄	1825	Προϋπολογισμένες - Βεβαιωμένες	0,94	0,001<0,01	Απορρίπτεται	108

Σημ.: [(i)]Με βάση αυτήν την αρίθμηση βλ. παρακάτω, στο παρόν παράρτημα, τα αναλυτικά στοιχεία κάθε στατιστικής. [(ii)]Τιμή συντελεστή συσχέτισης του *Spearman*. [(iii)]Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη από 0,1%. [(iv)]Ο αριθμός των παρατηρήσεων βάσει των οποίων «έτρεξε» η συσχέτιση.

Έλεγχος με βάση το Wilcoxon test[1316]

Υποθέσεις	Βασική (H_0):	δεν διαφέρει η διάμεση τιμή των προϋπολογισμένων προσόδων από τη διάμεση τιμή των βεβαιωμένων προσόδων			
	Εναλλακτική (H_1):	διαφέρει η διάμεση τιμή των προϋπολογισμένων προσόδων από τη διάμεση τιμή των βεβαιωμένων προσόδων			
Στατιστική[(i)]	*Έτος*	*Πρόσοδοι*	*Δίπλευρος Έλεγχος Wilcoxon*		
			p-value[(ii)]	*Υπόθεση H_0*	*N*[(iii)]
Α΄	1823	Προϋπολογισμένες – Βεβαιωμένες	0,767>0,05	Δεν απορρίπτεται	42
Β΄	1825	Προϋπολογισμένες – Βεβαιωμένες	0,573>0,05	Δεν απορρίπτεται	108

Σημ.: [(i)]Με βάση αυτήν την αρίθμηση βλ. παρακάτω, στο παρόν παράρτημα, τα αναλυτικά στοιχεία κάθε στατιστικής. [(ii)]Παρατηρούμενο επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας (πιθανότητα σφάλματος 5%). [(iii)]Ο αριθμός των παρατηρήσεων βάσει των οποίων «έτρεξε» ο έλεγχος.

[1315]. Επιλέχθηκε ο συντελεστής συσχέτισης του Spearman καθώς δεν ικανοποιούνταν οι στατιστικές προϋποθέσεις του συντελεστή συσχέτισης του *Pearson*.

Οι στατιστικές της παρούσας ενότητας και της ενότητας για τους εράνους υπολογίστηκαν με το λογισμικό *SPSS 13* σε εργαστήριο του τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου.

[1316]. Επειδή έπειτα από έλεγχο απορρίφθηκε η υπόθεση της *κανονικότητας*, επιλέχτηκε η λύση των *μη παραμετρικών ελέγχων* (non-parametric tests): μέθοδοι μη εξαρτώμενες ή ελεύθερες κατανομής. Επειδή επιπρόσθετα τα ζεύγη τιμών αφορούν ίδιες επαρχίες σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές (προϋπολογισμένες πρόσοδοι — βεβαιωμένες πρόσοδοι), σ' αυτή την περίπτωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί το *Wilcoxon test*, το οποίο ελέγχει αν διαφέρει με στατιστικά σημαντικό τρόπο η *διάμεσος τιμή* ανάμεσα στη μεταβλητή *προϋπολογισμένες πρόσοδοι* και στη μεταβλητή *βεβαιωμένες πρόσοδοι* (για τους λόγους που αυτός ο έλεγχος βασίζεται στη διάμεσο βλ. Δημήτρης Χατζηνικολάου, *Στατιστική για Οικονομολόγους*, Ιωάννινα 2002, σ. 322).

Στατιστική Α΄

Προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1823 - Βεβαιωμένες πρόσοδοι 1823

Περιπτώσεις σύγκρισης	*Προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1823*		*Βεβαιωμένες πρόσοδοι 1823*		*Είδος προσόδου*
	γρόσια	*%*	*γρόσια*	*%*	
Άργος	40.000	1,22	40.000	1,42	όλες
Ναύπλιο	252.815	7,73	90.000	3,20	όλες πλην τελωνείων
»	70.000	2,14	61.200	2,18	τελωνεία
Κόρινθος	130.000	3,98	195.000	6,94	όλες
Κάτω Ναχαγιές	11.435	0,35	12.100	0,43	όλες, πλην αλυκών
Βοστίτσα	100.450	3,07	90.000	3,20	όλες
Πάτρα	25.000	0,76	32.149	1,14	»
Καλάβρυτα	180.000	5,51	185.350	6,60	»
Γαστούνη	298.200	9,12	522.000	18,59	»
Πύργος	75.000	2,29	30.000	1,07	»
Αρκαδιά	80.000	2,45	80.100	2,85	»
Νεόκαστρο	18.000	0,55	36.000	1,28	»
Κορώνη	131.000	4,01	20.000	0,71	»
Μεθώνη	50.000	1,53	14.000	0,50	»
Ανδρούσα	33.700	1,03	38.000	1,35	»
Εμπλάκικα	50.000	1,53	40.000	1,42	»
Νησί	54.500	1,67	60.500	2,15	όλες πλην τελωνείων
»	3.000	0,09	2.600	0,09	τελωνεία
Καλαμάτα	50.000	1,53	70.500	2,51	όλες
Μικρομάνη	40.000	1,22	44.000	1,57	»
Λεοντάρι	50.000	1,53	55.000	1,96	»
Φανάρι	39.000	1,19	61.500	2,19	»
Καρύταινα	124.000	3,79	133.701	4,76	»
Τριπολιτσά	140.000	4,28	230.000	8,19	»
Άγιο Πέτρος	30.000	0,92	43.000	1,53	»
Μυστράς	292.000	8,93	300.000	10,68	»
Πραστός	9.500	0,29	11.010	0,39	»
Μονεμβασία	75.000	2,29	40.000	1,42	»
Θήβα	8.000	0,24	10.000	0,36	αλυκές
Μεσολόγγι & Ανατολικό	300.000	9,18	101.367	3,61	όλες
Πόρος	11.000	0,34	10.150	0,36	»
Αγκίστρι	400	0,01	250	0,01	»
Ικαρία	2.000	0,06	1.000	0,04	»
Κάλυμνος	16.000	0,49	5.125	0,18	»
Λέρος	16.000	0,49	2.315	0,08	»
Πάτμος	16.000	0,49	1.825	0,06	»
Σάμος	250.000	7,65	50.000	1,78	»
Κέα	25.000	0,76	7.907	0,28	»
Θέρμια	20.000	0,61	4.113	0,15	»
Σέριφος	9.000	0,28	3.400	0,12	»
Πάρος & Αντίπαρος	42.500	1,30	14.955	0,53	»
Τήνος	100.000	3,06	58.300	2,08	»
Σύνολο δείγματος	*3.268.500*		*2.808.416*		

Σημ: Περιπτώσεις βάσει των οποίων έτρεξαν οι στατιστικές.

Πηγές: *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, 113-127· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

Στατιστική Β΄

Προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825 - Βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825

Περιπτώσεις σύγκρισης	*Προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825*		*Βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825*		*Είδος προσόδου*
	γρόσια	*%*	*γρόσια*	*%*	
Αμοργός	10.000	0,17	12.000	0,23	όλες πλην τελωνείων
»	250	0,00	500	0,01	τελωνεία
Ανάφη	5.000	0,08	1.600	0,03	όλες πλην τελωνείων
»	200	0,00	100	0,00	τελωνεία
Άνδρος	75.000	1,27	71.500	1,39	όλες πλην τελωνείων
»	12.000	0,20	7.900	0,15	τελωνεία
Αστυπάλαια	11.000	0,19	7.400	0,14	όλες πλην τελωνείων
»	300	0,01	250	0,00	τελωνεία
Ηλιοδρόμια	1.500	0,03	1.050	0,02	όλες πλην τελωνείων
»	200	0,00	150	0,00	τελωνεία
Θέρμια	10.000	0,17	11.500	0,22	όλες πλην τελωνείων
»	500	0,01	875	0,02	τελωνεία
Ικαρία	3.000	0,05	1.350	0,03	όλες πλην τελωνείων
Ίος	11.000	0,19	14.600	0,28	»
»	1.000	0,02	800	0,02	τελωνεία
Κάλυμνος	12.000	0,20	12.000	0,23	»
Κέα	15.000	0,25	31.500	0,61	όλες πλην τελωνείων
»	3.000	0,05	6.500	0,13	τελωνεία
Κίμωλος	4.000	0,07	3.100	0,06	όλες πλην τελωνείων
»	200	0,00	210	0,00	τελωνεία
Λέρος	5.000	0,08	350	0,01	»
Μήλος	13.000	0,22	17.600	0,34	όλες πλην τελωνείων
»	1.000	0,02	800	0,02	τελωνεία
Μύκονος & Δήλος	20.000	0,34	17.000	0,33	όλες πλην τελωνείων
Νάξος	63.000	1,07	100.250	1,95	»
»	7.000	0,12	9.200	0,18	τελωνεία
Πάρος & Αντίπαρος	31.000	0,52	40.100	0,78	όλες πλην τελωνείων
»	2.000	0,03	2.100	0,04	τελωνεία
Πάτμος	2.500	0,04	2.150	0,04	όλες πλην τελωνείων
»	700	0,01	2.000	0,04	τελωνεία
Πολύκανδρος	5.500	0,09	6.550	0,13	όλες πλην τελωνείων
»	200	0,00	220	0,00	τελωνεία
Σάμος	250.000	4,23	151.000	2,94	όλες πλην τελωνείων
»	40.000	0,68	35.500	0,69	τελωνεία
Σαντορίνη	70.000	1,18	80.000	1,56	όλες πλην τελωνείων
»	10.000	0,17	20.500	0,40	τελωνεία
Σέριφος	8.000	0,14	14.100	0,27	όλες πλην τελωνείων
»	400	0,01	600	0,01	τελωνεία
Σίκινος	5.000	0,08	5.350	0,10	όλες πλην τελωνείων
»	200	0,00	300	0,01	τελωνεία
Σίφνος	13.000	0,22	16.100	0,31	όλες πλην τελωνείων
»	1.500	0,03	2.100	0,04	τελωνεία
Σκιάθος	5.000	0,08	2.550	0,05	όλες πλην τελωνείων
»	200	0,00	150	0,00	τελωνεία
Σκόπελος	20.000	0,34	12.100	0,24	όλες πλην τελωνείων
»	3.000	0,05	1.600	0,03	τελωνεία

Περιπτώσεις σύγκρισης	*Προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825*		*Βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825*		*Είδος προσόδου*
	γρόσια	*%*	*γρόσια*	*%*	
Σκύρος	10.000	0,17	9.650	0,19	όλες πλην τελωνείων
»	1.000	0,02	650	0,01	τελωνεία
Σύρος	12.000	0,20	8.200	0,16	όλες πλην τελωνείων
»	200.000	3,38	161.100	3,13	τελωνεία
Τήνος	70.000	1,18	59.500	1,16	όλες πλην τελωνείων
»	20.000	0,34	17.600	0,34	τελωνεία
Άγιο Πέτρος	70.000	1,18	60.410	1,18	όλες πλην τελωνείων
Ανδρούσα	60.000	1,01	45.200	0,88	»
Άργος	150.000	2,54	157.100	3,06	»
Αρκαδιά	280.000	4,74	260.000	5,06	»
»	20.000	0,34	12.600	0,25	τελωνεία
Βοστίτσα	200.000	3,38	208.950	4,06	όλες πλην τελωνείων
»	20.000	0,34	67.200	1,31	τελωνεία
Γαστούνη	710.000	12,01	440.000	8,56	όλες πλην τελωνείων
Ιμπλάκικα	60.000	1,01	61.700	1,20	»
Καλάβρυτα	250.000	4,23	249.900	4,86	»
Καλαμάτα	50.000	0,85	40.500	0,79	»
»	20.000	0,34	15.500	0,30	τελωνεία
Καρύταινα	170.000	2,88	172.000	3,35	όλες πλην τελωνείων
Κάτω Ναχαγιές	45.000	0,76	36.000	0,70	»
Κόρινθος	350.000	5,92	401.000	7,80	»
»	50.000	0,85	42.600	0,83	τελωνεία
Λεοντάρι	100.000	1,69	68.100	1,32	όλες πλην τελωνείων
Μικρομάνη	60.000	1,01	46.600	0,91	»
Μυστράς	450.000	7,61	400.000	7,78	»
»	1.000	0,02	150	0,00	τελωνεία
Μονεμβασία	65.000	1,10	70.100	1,36	όλες πλην τελωνείων
»	7.000	0,12	3.900	0,08	τελωνεία
Ναύπλιο	140.000	2,37	125.500	2,44	»
Νησί	60.000	1,01	36.100	0,70	όλες πλην τελωνείων
»	4.000	0,07	3.000	0,06	τελωνεία
Πάτρα	70.000	1,18	52.100	1,01	όλες πλην τελωνείων
Πραστός	25.000	0,42	19.500	0,38	»
Πύργος	150.000	2,54	80.300	1,56	»
»	20.000	0,34	36.500	0,71	τελωνεία
Τριπολιτσά	250.000	4,23	251.000	4,88	όλες πλην τελωνείων
Φανάρι	70.000	1,18	62.200	1,21	»
Αθήνα	240.000	4,06	221.950	4,32	όλες πλην τελωνείων
»	30.000	0,51	23.100	0,45	τελωνεία
Αίγινα & Αγκίστρι	12.000	0,20	15.560	0,30	όλες πλην τελωνείων
»	3.000	0,05	5.050	0,10	τελωνεία
Ανατολικό	30.000	0,51	18.550	0,36	»
Απόκουρο	25.000	0,42	22.451	0,44	όλες πλην τελωνείων
Βενέτικο	6.000	0,10	16.846	0,33	»
Βλοχός	15.000	0,25	10.000	0,19	»
Βόνιτσα	6.000	0,10	3.350	0,07	»
»	3.000	0,05	1.050	0,02	τελωνεία
Δερβενοχώρια	45.000	0,76	48.500	0,94	όλες πλην τελωνείων
»	15.000	0,25	21.500	0,42	τελωνεία
Καρπενήσι	25.000	0,42	8.100	0,16	όλες πλην τελωνείων
Κράβαρα	35.000	0,59	28.400	0,55	»

Περιπτώσεις σύγκρισης	*Προϋπολογισμένες πρόσοδοι 1825*		*Βεβαιωμένες πρόσοδοι 1825*		*Είδος προσόδου*
	γρόσια	*%*	*γρόσια*	*%*	
Λειβαδιά	100.000	1,69	13.050	0,25	»
»	6.000	0,10	400	0,01	τελωνεία
Λιδωρίκι	50.000	0,85	36.600	0,71	όλες πλην τελωνείων
Μαλανδρίνο	40.000	0,68	27.350	0,53	»
»	7.000	0,12	1.600	0,03	τελωνεία
Ξηρόμερο	20.000	0,34	10.850	0,21	»
Πόρος	17.000	0,29	15.400	0,30	όλες πλην τελωνείων
Σαλαμίνα	5.000	0,08	14.200	0,28	τελωνεία
Σαλώνα	80.000	1,35	52.100	1,01	όλες πλην τελωνείων
»	25.000	0,42	15.000	0,29	τελωνεία
Ταλάντι	30.000	0,51	2.150	0,04	όλες πλην τελωνείων
Σύνολο δείγματος	5.912.350		5.140.672		
Συνολικές πρόσοδοι	6.690.050		5.618.711		

Σημ: Περιπτώσεις βάσει των οποίων έτρεξαν οι στατιστικές.

Πηγές: *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 158-162· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3.2

Προϋπολογισμοί 1823-1831: κυριότερες κατηγορίες μεγεθών

Έσοδα	*1823*	*1824*	*1825*	*1826*	*1827*	*1828*	*1829*	*1830*	*1831*
Έσοδα από ίδιες πηγές (εκτός Κρήτης)	5.462.600	[5.422.290]	6.690.050			11.000.000	13.453.721	10.490.000	11.225.000
Πρόσοδοι Κρήτης	7.383.620								
Χρεωστούμενα από διάφορους							658.948	625.000	3.125.000
Ξένη βοήθεια							6.170.000	1.710.000	
Μετρητά στο Ταμείο							2.129.022	1.125.000	640.000
Συνολικά έσοδα	*12.846.220*	*5.422.290*	*6.690.050*			*11.000.000*	*22.411.691*	*13.950.000*	*14.990.000*
Έλλειμμα	25.845.380		25.038.990			25.003.000	11.099.514	12.866.915	12.626.991
Σύνολο	*38.691.600*	*[27.090.805]*	*31.729.040*			*36.003.000*	*33.511.205*	*26.816.915*	*27.616.991*
Έξοδα	*1823*	*1824*	*1825*	*1826*	*[i]1827*	*1828*	*1829*	*1830*	*1831*
Στρατός ξηράς	17.118.450	8.901.843	17.097.215		6.516.000	14.231.250	16.260.000	14.750.000	13.411.600
Χερσαία δύναμη για Κρήτη	6.377.550	1.880.765							
Χερσαία δύναμη για προκεχ. θέσεις[ii]		2.821.147							
Ναυτικό[iii]	10.695.600	11.987.050	[11.341.325]		1.020.000	5.692.500	3.924.000	3.500.000	3.505.863
Πολιτικά & διοικητικά	4.500.000	1.500.000	3.290.500		800.000	6.454.250	2.912.200	2.150.000	4.143.250
Έκτακτα έξοδα					250.000		2.000.000	500.000	500.000
Πρόνοια & Εκπαίδευση							2.400.000	400.000	1.078.690
Πληρωτέα σε διάφορους							3.978.845	1.414.400	1.060.088
Οφειλόμενα σε διάφορους							2.034.660	3.917.515	3.917.500
Εξυπηρέτηση χρέους						9.625.000			
Διάφορα							1.500.000	185.000	
Συνολικά έξοδα	*38.691.600*	*27.090.805*	*31.729.040*		*8.586.000*	*36.003.000*	*35.009.705*	*26.816.915*	*27.616.991*

Σημ: [i]Τρεις τελευταίοι μήνες 1827. [ii]Τέμπη, στενά Ελάσσονος και Ζυγό Μετσόβου. [iii]Το 1825 μέσος όρος προηγούμενης διετίας.

Πηγή: *ΑΕΠ/ΕΣ,* τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, σ. 113-127· *στο ίδιο*, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973, σ. 301-305, 456-457· *ΑΕΠ,* τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 158-162· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ,* τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 307-308· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 42, έγγρ. χ.α· ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 1, έγγρ. 1297· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΑΕ, φάκ. 240, έγγρ. 14· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 261, έγγρ. 114· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΞ, φάκ. 305, έγγρ. 1.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4.1

Απόσπασμα ισοζυγίου λογαριασμών εθνικής Διοίκησης, επί Διοικητικής Επιτροπής

Λογαριασμοί	*Χρέωση*	*Πίστωση*	*Χρεωστικό υπόλοιπο*	*Πιστωτικό υπόλοιπο*
Ναυτικό	495.974		495.974	
Στρατιωτικό	8.250.927		8.250.927	
Τακτικό σώμα	67.231	3.000	64.231	
Τροφές	468.530		468.530	
Πολεμοφόδια	24.588		24.588	
Φροντιστές	45.916		45.916	
Επιστάτες πολεμοφοδίων	52.463		52.463	
Πολιτικό	494.900	17.268	477.633	
Διοικητική Επιτροπή	331.337	330.506	831	
Οικονομία	85.868		85.868	
Έξοδα	547.529	3.152	544.377	
Αποζημιώσεις	340.793		340.793	
Πρόστιμο	90.065		90.065	
Νοσοκομείο	7.384		7.384	
Πρόσοδοι	24.582	1.931.941		1.907.359
Συλλογείς προσόδων	700		700	
Επιτροπή Ανατολικής Ελλάδος	15.000		15.000	
Πρ+…+ 1825	55.223	55.223		
Δασμολόγοι	47.081	47.081		
Δασμοί		53.350		53.350
Υγειονομεία	269		269	
Συλλογείς εράνου	9.765		9.765	
+…+ λειών	2.000		2.000	
Λείες		205.490		205.490
Συνεισφορές	59.100		59.100	
Αυτοπροαίρετες συνεισφορές	4.304	186.286		181.982
Ενοίκια	35.178		35.178	
Εκποιήσεις [κτημάτων]	145.470		145.470	
Φθαρτών [κτημάτων]	316.363		316.363	
Επιτροπή εθνικής γης	23.345	860.133		836.788
Ταμείο μετρητών	1.018.155	1.017.452	703	
Κεφάλαιο ταμείου		589		589
Διαταγές του ταμείου	162.784	352.812		190.028
Παλαιές διαταγές	1.784.052		1.784.052	
Αποδεικτικά	1.486.954	806	1.486.149	
Αποδεικτικά του ταμείου	2.176.741	3.265.896		1.089.155
Συναλλαγματικές	452.103		452.103	
Εθνικές ομολογίες	118.818		118.818	
Χρεώστες	318.927	6.738	312.189	
Χρεώστες Γ΄ περιόδου	26.444		26.444	
Λογ. Γ΄ περιόδου	1.438		1.438	
Δανειστές	207.812	360.082		152.270
Τόκοι	70		70	
Δάνεια Γ΄ περιόδου	242.620	408	242.212	
Εμμανουήλ Ξένος	1.266.546	1.266.546		
Γόρδων	300	124.660		124.360

Παρακαταθήκες		3.006		3.006
Παρακαταθήκες Γ΄ περιόδου	46.700		46.700	
Διαφορά νομισμάτων	22.289	1.549	20.740	
Χρημ. φρεγάτας	63.400		63.400	
+…+	150		150	
+…+ 1825	51.201		51.201	

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 101Α.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.1

Φορολογημένοι οικισμοί ποικίλων επαρχιών της Πελοποννήσου, 1822 και 1828 κατά περίπτωση

Υπόμνημα: Οι πίνακες του παρόντος παραρτήματος αφορούν οικισμούς επαρχιών που φορολογήθηκαν το 1822 ή το 1828 και παρατίθενται σε ποικίλους χάρτες στο κυρίως κείμενο.

Αρχικά εντοπίστηκε η θέση των οικισμών στους χάρτες της γαλλικής αποστολής (*Το έργο της γαλλικής επιστημονικής αποστολής του Μοριά 1829-1838*, επιμ. Γιάννης Σαΐτας, Αθήνα 2011) κι έπειτα αυτές οι θέσεις "μεταφέρθηκαν" σε ψηφιακό χάρτη μέσω της γεωαναφοράς (georeference) του ανοιχτού λογισμικού Qgis. Περιπτώσεις οικισμών που δεν εντοπίστηκε η τοποθεσία τους φέρουν το ακόλουθο σύμβολο (*) στους παρακάτω καταλόγους.

Ενίοτε, σε ορισμένες επαρχίες, περιλαμβάνονται οικισμοί που άλλοτε καταγράφονται σε γειτονικές επαρχίες (π.χ. μεταξύ Πάτρας και Γαστούνης) ή «θύλακες» μέσα σε άλλες επαρχίες (βλ. περίπτωση επαρχίας Αγ. Πέτρου).

Το είδος των προσόδων (δεκάτη, τριτοδέκατο κ.ά.) σε μεγάλο βαθμό αναφέρεται στην πηγή και δημοσιεύεται σε άλλα παραρτήματα όπου κρίθηκε απαραίτητο. Εδώ, κατά κύριο λόγο, οι οικισμοί φέρουν συνολικά χρηματικά ποσά ή ποσότητες. Περιπτώσεις οικισμών ήδη ομαδοποιημένων στο χειρόγραφο διατηρήθηκαν σ' αυτή τη μορφή.

Όπου ήταν απαραίτητο, κάτω από τους πίνακες, επισημαίνονται ειδικότερες διευκρινήσεις και σχετικές σημειώσεις.

Γαστούνη 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αγ. Ηλίας, Δαμιζά (Ντάμιζα), Κολοκυθά, Μπρούμα, Καλαθά κ.ά.	2.100
Αγία Άννα	350
Αγραπηδοχώρι	1.050
Αδραβίδα	5.000
Αλεποχώρι	2.100
Αναζήρι, Δάρα (Ντάρα)	300
Αντρόνι, Κέρτιζα, Τσίπιανα	650
Απάνω & κάτω Λουκαβίτσα	1.700
Απάνω & κάτω Ξένια	1.000
Απάνω Καβάσιλα	550
Βάλακα	250
Βαρθολομιό	8.000
Βελανίδι	350
Βερβενή (Βερβινή), Δίβρη, Γερμουτσάνη, Πορετζό (Πορίτζό), Πέτα, Βιδιάκη	3.500
Βολάντζα, Κόκλα	2.000
Βούρναγου (Βουνάργου)	2.300
Γαστούνη	1.400
Γεράκι	350
Γούμερο (Γούμαροι)	250
Δερβίς Τζελεπή	3.750
Δούκα, Μαλίκι, Λάτζικα, Λάτα, Πόθου, Κιόνια(*)	500
Καγκάδι	450
Καλίτσα, Κάτω Καβάσιλα	10.000
Καλύβια	900
Καλύβια, Βρανά, Λυγιά, Μοναστήρι	4.300
Κάλφα, Ιμάμ-Τσαούση	1.050
Καπελέτι	900
Καραγκιούζι	750
Καρακασίμι	100
Καραλή, Πυρί	700
Καρδαμά, Χέλμι	1.650
Καρδιοκάφτη	1.100
Καρόσσι	160
Κάστρο	1.500
Κατσαρού	600
Καυκανιά	150
Κελεβή	600
Κλεισούρα	70
Κόκλα, Σίμιζα	300
Κοκοτάρι	250
Κούκουρα	1.350
Κούλογλι	280
Κουμάνι	250
Κουρτίκι, Μισολογγάκι	700
Κουτσοχέρα (Κουτσοχώρι)	350
Κριεκούκι (Κρικούκι)	1.750

Λαγανά	450
Λαγάτουρα	600
Λάνθη	3.000
Λάτα	850
Λεχαινά, Κοτίχι-Αλυκή	16.500
Λόπεσι, Νεοχώρι, Κακαρούκα (Κακαράκα), Βάλμη, Ματαράγκα	1.070
Λουκά, Καρυά	400
Μαλαπάση	1.600
Μαλίκι	600
Ματαράγκα	200
Μαχμούτ Τζαούση(*)	500
Μονή Κρεμαστής	250
Μουζάκι, Μπεδένι	400
Μουζίκα	350
Μουσουλή, Δελιμπαλή (Ντελιμπαλή)	550
Μουσουλούμπεη	2.000
Μπαλή	275
Μπαρμπάσενα	3.000
Μπεζαΐτη	400
Μπεσερέ	850
Μπέχρου, Γεροπέτρου, Καλοπαίδι	500
Μποκοβίνα	425
Μπόρσι	300
Μπουρδάνου	250
Μπράτη	2.000
Μπρούμα	1.400
Μυράκα, Βίλιζα (Βόλιτζα)	1.050
Νεοχώρι Γλαρέντζας	1.400
Ξυλοκέρας	1.300
Παλαιο-Μπαρμπάσενα	1.550
Παλιαόπολις, Μπουχιώτη	3.050
Πάνω Καραγιούζι	70
Πέρσενα	220
Πέτα	400
Πλάτανος	1.200
Προκόπος & Νεβροβίτσα	4.000
Ρετεντού, Αρβανίτι, Λατζόι	3.500
Ρέτουνη	325
Ριολός	1.600
Ροβιάτα, Σελίμ Τσαούση	2.150
Ρόμεσι	2.000
Σαβάλια	4.500
Σαμπάναγα	550
Σιμόπλου	400
Σκιαδά, Τσαπόγα, Μαστραντώνι, Ρουπακιά, Κρασίτσα	2.200
Σκλήβα, Συνούζι	400
Σκληρού, Μαρινάκι	2.100
Σκούρα, Ρένεσι	450
Σμήλα	1.350
Σουλεημάναγα	6.250
Στραβοκέφαλου	250
Στρέφη	2.750
Σώστη	500
Τατάραλη	500
Τελωνείο	20.000
Τραγανό, Μαρκόπλου	1.750
Τρουμπέ	200
Φλόκα	450
Χάβαρι	300
Χαλαμπρέζα	100
Χατζίδες	350
Χελιδόνι, Γιάρμενα	1.550
Ψάρι, Μπεδένι (Μπεντένι)	4.100
Ώλενα (Ωλένη)	700

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 5, έγγρ. χ.α.

Πάτρα 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Άβερνα, Σελά, Βοτένι	562	Μάνεσι	145
Αγία Μαρίνα	300	Μέρτεζα, Φραγκαίικα	225
Αλησούμπασι	120	Μέτζενα	1.100
Αλουποχώρι	230	Μιτόπολη	140
Αλουποχώρι	420	Μιτόπολη	70
άνω Αχαΐα	600	Μιχόι	230
Αραβονίτσα	835	Μοίρα, Σούλι	555
Άρλα	210	Μπεχράμι	90
Αστέρι	110	Μπούκουρα	100
Βαλατούνα, Μπαρδικόστα	280	Μπρακουμάδι, Λυσαριά	210
Βελιμάχι	150	Μπράτι	90
Βελίτζες	220	Μπροστοβίτσα, Κούμπερι	1.100
Γαϊδουριάρι	30	Πέτα	270
Γάλαρος	260	Πιτίτσα, Χρούτζα	200
Γολέμι	100	Πόρτες	1.350
Γομοστό, Αποστόλου	670	Πουρνάρι	250
Γουζουμίστρα	750	Σαλμενίκος, Μισοχώρι, Δαμακίνι	1.720
Γρεβενό	420	Σανταμέρι	550
Δραγάνου	16	Σαραβάλι	140
Δραγάνου, Μπιθούλακα	50	Τζουκαλά, Θεριανού	240
Ζήρια, Πρόβοδο, Μίραλι	700	Τοπόλοβα	260
Ζουμπάτα	120	Τόσκεσι	90
Ίσαρι	700	Τουρκοχώρι	525
Καλέντζι	220	Τσετσεβά	2.000
Καλιβάκια	400	Φόστενα	720
Καλούσι, Άγιος Νικόλαος(*)	380	Χαϊκάλι, Περιστέρα	550
Κασνεσάκι	150	Χαλαμπρέζα, Πρέβεδος, Λαλούσι,	
Κασνέσι	50	Τρούπες (2 χωριά), Ζώγα, Μίραλι	1.062
κάτω Αχαΐα	250	Χαλανδρίτσα	1.300
Κόμι	96	Χαλανδρίτσα	180
Κομποθέκρα	130	Χατζούρι	285
Κούμανι	50	Χιόνα	70
Κράλη	240		
Λαζαριό	80		
Λουμπίστρα	60		
Μαζαράκι	500		

Πηγές: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 43, 45, 52, 53, 59, 62, 78-80· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1973, σ. 24.

Κόρινθος με Δερβενοχώρια 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αγ. Βασίλειος Μουκατάς, Γκιούρκα(*), Αλάμπεη(*), Αμίρι(*), Βαλερά(*), Κουρτέσα, Πάσιο, Ξουράφι, Ουμερτζαούσι, Χούσο Πουλακίδα, Σκούρογλι, Μαψός, Κουτάλα, Επάνω Κλένια, Κάτω Κλένια, Χιλιομόδι, μετόχι Φανερωμένης, Αφίκι, Κάτω Αλαμάνι, Επάνω Αλαμάνι, Άγιος Βασίλειος	5.000
Αγγελόκαστρο, Χέλι, Μονή Χελιού	2.300
Αγγίστρι(*)	100
Αγιονόρι	200
Άγιος Γεώργιος, Λύκοσι(*), Γκριόστι(*), Κουκί(*), Πετρί, Αλίκιζα, Μονή Αγ. Γεωργίου	7.050
Άγιος Νικόλαος, Σκοτεινή, Γαλατάς	6.400
Από άντικρυ του Πόρου έως Δερβενοχώρια & Μαύρα Λιθάρια	14.000
Βάλτζα Μεγάλη, Βάλτζα Μικρή, Σούλι, Ραψομμάτι	8.050
Βόχας ζευγολατιά	1.000
Γιελλήνη, Σοφιανό, Τζαραγούνι (Τζιριγούνι)	4.000
Διμηνιό, Σκούπα, Λούζι	1.775
Εξαμήλια Επάνω, Εξαμήλια Κάτω, Ξυλοκέριζα	1.000
Ζάχολη, Τροφαρί, Μονή Προφ. Ηλία, Πύργος	5.800
Καίσαρι, Κλημέντι, Σπάρπανι(*)	8.375
Καρυά, Σαράνταπηχο, Ταρσός	4.500
Καστανιά, Λεύκα, Πάσι	10.050
Κατάρα Τροιζηνίας(*), Ματαράγκα	450
Κοντόσταυλος, Φρουσίνα (Φρυσίνα), Μπουσμπάρδι, Καλέντζι	2.225
Κουντομάτζα(*), Οσταχασάνογλου(*), Διαβατίκι, Βαρούσι(*)	100
Λαλιότη, Καμάρι	1.250
Λιόπεσι, Παραδείσι, Μοναστήρι [Αγ. Γεωργίου Βράχου(;)]	3.480
Μαζώματα, Κοκκινιά Τροιζηνίας(*)	800
Μαλανδρένι, Γυμνό, Λιόντι, Μπότζικα	6.850
Μάρκεσι, Ζαρκά (Ζαρακά), Καλιάνη, Κιόνια, Φονιά, Γκούρα, Σιβίστα, Στενό, Βίλια, Μύλος, Μεσινού, Μωσά, Καλύβια (αρχ. Φενεός), Γκιόζα, Μονή Αγ. Γεωργίου Φονιά	65.000
Μάτζανι, Βοϊβοντά	2.500
Μέγαρα, Πίσα (Μπίσια), Περαχώρα, Μάζι, Νταραμάρι (Νταριμάρι), Κατζουλά, Κόκλα, Καβάσιλα, Μοναστήρια, Κούντουρα, Βίλια	21.000
Μέθενα, Βαλαριό, Πασιά	3.650
Μπερμπάτι, Λίμνες, Ρυτό, Αγιάννης	5.500
Μποζικά, Μάζι, Καραχότζα, Λέριζα, Ψύρα, Παναρίτι	3.050
Ντάρα, Ψηφή	150
Ντούσα (Δούσα), Μπούζι, Ασπρόκαμπος	10.500
Πιάδα μετά της Επιδαύρου, Μονή Αγνούντος & Μονή Ταξιάρχου	4.850
Πιτζά, Φελερό, Βλαντούσα, Αλποχώρι, Λουτρό	6.050
Ποτάμι, Φανάρι, Τραχιά, Κολιάκι, Χατζημέτου, Μπεδένι, Καρατζά, Ράντο(*)	4.150
Σκούρτα(*), Φρίγανι(*)	1.200
Σουσάκι	110
Σοφικό, Ζεμενό, Μονή Σοφικού	5.000
Στεφάνι	300
Στιμάγκα	1.125
Τρίκαλα, Ζούρα, Ξυλόκαστρο, Καμάρα, Μονή Κορυφής	30.250
Ψάρι, Ασπρόκαμπος, Βελίνα	5.500

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 207-212.

Αγ. Πέτρος 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αγ. Ιωάννης & 5 μερίδια από τα Βέρβενα	5.200	Διάφορα τριτοδέκατα	3.960
Αγ. Πέτρος με Σταφιδάκι στο Άργος	2.375	Δολιανά, εξαιρ. 15 μερ. ευρισκ. στα Βέρβενα	300
Άστρος	5.610	Καστρί με Μπολάτι στο Ανάπλι & 5 μοναστήρια	2.400
Αχλαδόκαμπος	1.400	Κορακοβούνι, Πλάτανος & 3 μερ. από τα Βέρβενα	4.125
Αχλαδόκαμπος & Αγ. Πέτρος	1.200	Μελιγού	520
Βέρβενα εξαιρουμένων 5 μερ. ευρισκομένων στον Αγ. Ιωάννη & 3 μερ. ευρισκ. στο Κορακοβούνι	4.000	Στενό	4.610

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 31-34· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 5, έγγρ. χ.α.

Μιστράς 1822 (πρόσοδοι σε είδος: οκάδες λάδι)

Αγιάννης, Τζερεμιό	4.010	Λιαντίνα	660
Αγόριανη	80	Λογγανίκος	150
Αλαΐμπεη	400	Λογγάστρα	2.300
Αλεποχώρι, Γκιόζαλι(*), Μαρί	220	Λυκόβουνο	600
Αναβρυτή (Αναβρετή)	120	Μαγούλα	3.200
Ανώγια	400	Μιστράς, Παρόρι	13.000
Αρκασάς (Αρκασάδες)	1.420	Μπαρδούνια (τρία χωριά)	320
Ασίμι	300	Παλαιά Παναγιά	2.600
Βαρσινίκος	260	Παλαιοχώρι	2.600
Βορδόνια	2.900	Πέρπενη, Τζίτζινα	160
Βουρλιάς	420	Πετρίνα	600
Βουτιάνοι	360	Πολοβίτσα (Μπολοβίτσα)	6.000
Γεωργίτσι	4.280	Ποταμιά	2.982
Δαφνί	300	Πρίτσα (Μπρίτσα)	1.300
Δραζίλα(*)	110	Ριβιώτισσα	200
Ζαραφόνα	20	Ρόζοβα	3.600
Ζελίνα (Σελίνα)	300	Ροκανά(*)	105
Ζευγολατειό	600	Σκλαβοχώρι	1.500
Θεολόγος, Κάτω Ρίζα	210	Σκυλοδιώκτης	2.342
Καλογονιά	700	Στρότζα	10.000
Καστανιά	1.060	Τάραψα	200
Κοζόμορο(*)	600	Τζούνι	20
Κολίνα	90	Τρύπι	5.000
Κονιδίτζα	400	Χρύσαφα	220
Κουρτζούνα	300		
Κυδονιά	120		
Λεβέτζοβα (Αλεβέτζοβα)	1.000		

Διόρθωση: στο Σίμος Μποζίκης, «Δυναμικές και αδράνειες στη φορολογία και στο φορολογικό μηχανισμό κατά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 32 (2012), σ. 48, εκ παραδρομής, δεν έχει σημειωθεί από το γράφοντα ότι το ποσό 80.639 στην επ. Μιστρά ήταν πρόσοδοι σε είδος (οκάδες λάδι).

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 41-43.

Καρύταινα 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αγιάννης, Ανεμοδούρι	225
Αγριδάκι	400
Αγρίδι (κάτω)	260
Αλωνίστενα, Λυκούρεσι	1.600
Αναζήρι	1.000
Αντώνι(*)	320
Αρκουδόρρεμα	675
Άσπρα σπίτια, Λυκούρεσι - Γούβες	3.500
Ατζίχολος	470
Βαλτεσινίκος, Κορφοξυλιά, Λίπα(*)	2.350
Βάνκου (Βάγκου), Δεδέμπεη (Ντεντέμπεη)	1.900
Βάχλια	600
Βελιμάχι, Καρδαρίτζι, Παραλογγί	700
Βερβίτζα, [Σπάθαρι, Βάνενα, Μέγοσι]	1.700
Βλαχοράφτη	200
Βλαχοψάρι, 1/2 Παλαμάρι	650
Βούτζι	1.675
Βρετεμπούγα	370
Βρωμοσέλα	1.600
Βυζίτζι	510
Βυτίνα	925
Γαλατάς με Ρακοβούνι(*)	100
Γαρζενίκος	1.250
Γλανιτσιά (Αγλανιτσιά)	625
Γλόγοβα	250
Δημητσάνα, Βλόγγος	5.000
Εγγλένοβα, Τρούπες, Στρούζα (κάτω)	2.050
Ζάτουνα	1.000
Ζέρζοβα	725
Ζούλα Σαρακίνοι	810
Ζουλάτικα	1.700
Ζουνάτι, 1/2 Παλαμάρι	2.000
Ζυγοβίστι	800
Ιμπραήμι, Σολομάδες (Ολομάδες)	330
Καλλιάνι με Μασκάρι	510
Καραχασάνη	700
Καρνέσι	1.150
Καρυές με Βαρικά(*), Λαγαύτι με Αρτοζίνο	2.450
Καρύταινα, 1/2 Καλυβάκια(*), Καρπίτζι(*)	2.000
Κασίμι, Ντελί(*)	1.500
Κατζουλιά, Τζίπολι	250
Κερπινή	3.750
Κοκορά, Κακουραίοι	3.750
Κοντοβάζαινα	650
Κυπαρίσσια, Καρβουνάρι, 1/2 Καλυβάκια(*)	1.550
Λαγκάδια, Κόκλα & Κορδέλα(*)	2.000
Λάστα, Αβύσενα(*)	700
Λεσμοί	50
Μαγούλιανα	1.000
Μάρκου	230
Μαυράδες	110
Μαυριά, Κουρουνιού, Καλούπιανα	1.500
Μερζές, Συκιά(*), Κατζούλι(*)	900
Μερκινίζα	150
Μοναστηράκι	560
Μοστενίτζα - Λόπεσι, Ζήσια	1.950
Μουλάτζι	430
Μπάλα Ράχη	50
Μπαρδάκι	130
Μπάστα	250
Μπέλεσι	3.300
Μπελντέκου(*), Κατζίμπαλη	1.800
Μπέτζι	800
Μποκοβίνα, Ξεροκερπινή	280
Μπουγιάτι	500
Μπουλιάρη	200
Μπρατίτζα (Πρατίτσα)	125
Νεμνίτσα, Λιμποβίσι, Πυργάκι	1.300
Νεμούτα	1.200
Νταβιά, Ζαράκοβα, Κώμη, Κλιβοκά	1.700
Ντελαλί (Τελαλί), Τζιάρεσι (Τζάρεσι)	575
Ξεροκαρύταινα, Πέρα Συριάμου	800
Παλιόπυργος	550
Παλιοχώρι	230
Παλούμπα	110
Παπαδιά (Παπαδού)	350
Παύλια - Παλιομύρι - Καράτουλα, Φλωριός	2.000
Πέτα	50
Πιάνα	600
Ποδογορά (εκτός εθν. αμπελιού)	3.250
Πυρί	1.225
Ράδου, Μαγαλά(*), Παλιόκαστρο(*)	975
Ράχες	1.550
Ρεκούνι, Απάνω Συριάμου-Κουρτάκι	700
Ρένεσι	3.200

Ρουσβάναγα, Δεληχασάνη (Ντεληχασάνη), Χασοχώρι(*)	2.200
Σαρακίνοι	320
Σέρβου	325
Σκάλες Ζατουνιώτικες(*), Ζάτουνα (κάτω)	310
Σούλου, Κερκέζι, Κασιδοχώρι	2.000
Σταυρί	1.150
Στεμνίτζα	2.600
Στρούζα (πάνω)	260
Τζελεπάκου-Ντουμάνογλου, Καλύβια(*)	810
Τζιούκα, Βλάχοι, Καλύβια, Λότι	3.600
Τουρκοράφτη	550
Τουρκοψάρι	650
Τρεστενά (Τριστενά)	425
Φούσκαρι, Αλβανίτζα	425
Χρυσοβίτζι	1.525
Χώρα	1.050
Χωρέμι	1.900

_____

Σημ: ορισμένοι οικισμοί-θέσεις της Καρύταινας τοποθετήθηκαν κατά προσέγγιση, όπως υποδεικνύεται κατά περίπτωση στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα 1987, σ. 348-371.

Πηγές: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 48-51· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 97, έγγρ. χ.α.· Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο : Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986, σ. 254-256.

Καρύταινα 1828 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Βαλτεσινίκος, Κερπινή, Γλανιτσιά (Αγλανιτσιά) με Μαρτίτζα(*), Τζιάρνι, Απάνω Συριαμού με Μπουλιάρη, Κατζουλιά, Γαλατάς & Τζερβίκου, Ρεκούνι, Λαγκάδια	33.100
Βάνενα (1/2 εθν. μύλος)	400
Βελανιδιά (1 μύλος)	1.120
Γαρατζινού (1/2 εθν. μύλος)(*)	1.160
Εθνικός μύλος Παναγιάς(*)	700
Ζαράκοβα, Νταβιές, Τζελεπάκου-Λυκούρεσι-Ντουμάνογλου με Διαβολίτσι, Λιμποβίσι, Αρκουδόρρεμα, Χρυσοβίτσι, Πιάνα & Καχριμάνου(*), Αλωνίστενα	12.500
Καρύταινα, Φλωριός, Αντώνι(*), Κουρουνιού, Καρυές με Βαρικά(*), Μαυριά, Κυπαρίσσια, Μπελντέκου	32.000
Κασίμι με Ντελί(*), Σούλου με Μπαμπελίνα(*), Κερκέζι, Κασιδοχώρι, Βρωμοσέλα, Ζουνάτι, Παύλια με Παλιομύρι	9.400
Κώμη (1 μύλος)	320
Μαυράδες, Τζίπολι, Ρένεσι, Καλλιάνι, Κόκλα με 1/2 Μαυρόκαμπο(*), Βρετεμπούγα με 1/2 Μαυρόκαμπο(*), Βάνενα, Παλαιοβάνενα με Μέγοσι, Μελιδόνι, Σπάθαρι, Λεσμοί με Δίβλενα(*), Βερβίτζα με Σκούντου, Βυζίτζι, Αλβανίτζα, Φούσκαρι με Χοτούσα	40.700
Μερκινίζα, Αναζήρι, Σκάλες Ζατουνιώτικες(*), Λαγάφτι με Μπάλα, Κακουραίοι, Κοκορά, Τσιρίμπασι, Πέτα, Μπαρδάκι, Άνω Στρούζα, Κάτω Στρούζα	32.200
Μοναστηράκι (1 μύλος)	340
Μπέλεσι, Άσπρα Σπίτια (δύο μύλοι εθνικοί)	2.060
Μπέτζι, Βλάχοι, Τζιούκα, Πυρί, Αγιάννης με Ανεμοδούρι, Καλύβια, Λότι	19.400
Νεμούτα (1 μύλος)	720
Νεμούτα με Ντάρτιζα & Νεοχώρι, Μοναστηράκι, Βελιμάχι, Καρδιαρίτζι, Παραλογγί, Μοστενίτζα με Λόπεσι & Ζήσια	27.000
Ποδογορά, Πέρα Συριάμου, Ξεροκαρύταινα, Βάχλια με Τζερλάκου(*), Ξεροκερπινή, Κοντοβάζαινα με Μποκοβίνα & Κλιβοκά, Βούτζι, Σταυρί με Τάμπα(*)	33.500
Πύργος, Νεμνίτσα, Γαρζενίκος, Στεμνίτζα, Μουλάτζι, Παλιοχώρι, Δημητσάνα με Βλόγγος & Αρτοζίνος, Ζυγοβίστι με Ζουριάνου	20.500
Ράδου, Κορφοξυλιά, Μαγούλιανα, Λάστα, Βυτίνα, Αγριδάκι, Αγρίδι (κάτω), Καρνέσι, Γλόγοβα, Κώμη	12.500
Ράχες, Χώρα, Τζιάρεσι (Τζάρεσι), Ντελαλί (Τελαλί) με Μακριά Λάκα, Μπέλεσι, Άσπρα Σπίτια, Λυκούρεσι με Γούβες	40.100
Ρένεσι (1 μύλος)	720
Σέρβου με Λυκούρεσι, Ψάρι, Παλούμπα, Παπαδιά (Παπαδού) με Παρλαίους(*), Μπρατίτζα (Πρατίτσα), Σαρακίνοι, Μπουγιάτι, Ζουλάτικα με Μπούγα & Κορδέλα(*), Καραχασάνη	13.600
Τρεστενά (Τριστενά), Τουρκοράφτη, Ζάτουνα με Αράχοβα, Μάρκου, Ζέρζοβα, Εγγλένοβα, Τρούπες με Παλιόκαστρο(*), Βελανιδιά, Ζούλα Σαρακίνοι, Βλαχοράφτη, Ατζίχολος	15.700
Χωρέμι με Τρούμπαλι(*), Δεληχασάνη (Ντεληχασάνη), Μπάστα, Δεδέμπεη (Ντεντέμπεη), Ρουσβάναγα με Χασοχώρι(*)	14.200
Ψάρι, Παλαμάρι, Ντάμια Στεμνιτζιώτικα, Βάγκου, Μερζές, Συκιά(*) & Κατζούλι(*), Ανω Καρβουνάρι, Καρβουνάρι Κάτω (Παλαιοκαρβουναριά), Ιμπραήμι Καράτουλα, Κατζίμπαλη	10.500

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 4, έγγρ. 180.

Κορώνη 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αβραμίου	3.659	Λυκήσσα	115
Αβραμίου, Καρακασίλι, Φιλιπάκι	365	Μάνεσι	660
Αιγιαλού(*)	120	Μουράτι	617
Ανάζόγλη	240	Μπαλή	1.622
Βασιλίτζι	360	Μπαλί	1.026
Γαμπριά	405	Μύσκα	3.127
Γαμπριά, Ρομύρι	350	Νιοχωράκι	710
Δογάνα	605	Νιοχώρι	453
Δράγκα	190	Πανιπέρι	1.275
Δράγκα, Λεύκα	50	Παστριμόγλη, Μυρολέντι	278
Ζαΐμογλι	100	Πέρα	1.603
Ζαΐμογλι, Κουρτάκι, Πελεκανάδα	4.965	Πέρα, Πανιπέρι	1.710
Ζιζάνι, Βάλτουκα	460	Πολυστάρι	2.263
Κακόρεμα	257	Ποταμιά	2.505
Καλύβια(*)	1.422	Ρομύρι	400
Καρακασίλι	4.191	Ρουμούσταφα	635
Καστέλια	90	Σαρατζά	170
Καφφού, Λογκά, Καλαμποκά, Πασαλίνα, Καινούργιο Χωριό, Αραποχώρι	1.145	Σαράτζα, Τζαΐζι, Καπλάνι	500
Κλυσούρα	385	Σμαΐλου	1.031
Κόκκινου	587	Σούμπαλι	880
Κουρτάκι	72	Τζαΐζη, Καπλάνι	280
Κουτζομύλι(*), Συκιά(*)	201	Τρύπη	303
Κουτζουμάδι	485	Φιλιπάκι	4.252
Λεύκα	75	Χαϊκάλι	295
Λουκήσσα	45	Χαστέμι	1.510
		Χατζαλί	562

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 57-58.

Νεόκαστρο 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αγορέλιτζα	805	Πετροχώρι, Χασάναγα, Ρουστάμαγα, Χούρου(*)	1.350
Κουκουνάρα, Κρεμύδια, Λέζαγα	420	Πλάτανος	280
Μανιάκι	235	Πύλα	430
Μουζούστα	755	Ρωμανού	205
μύλος Τουλτζούνη(*)	240	Σκάρμιγκα, Στιλιανού	576
Νάσια, Ρούτσι	305	Σχοινόλακα, Πισάσκος	2.000
Νίκλενα	500	Ταλιάνι [ιχθυοτροφείο Γιάλοβας]	750
Παπούλια	200	Τελωνείο	5.160

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 45-46.

Ανδρούσα 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Αγριλόβουνο	1.550	Λέζι	800
Αλητσελεπή	1.000	Λέζι, το περιβόλι	250
Ανδρούσα	1.200	Λογί (Λοΐ)	700
Απάνω Δαλακλή	150	Λυκούρεσι	200
Απάνω Μαυρομάτι	850	Μαγκανιακό (Μαγκανιάκι)	400
Βασιλάδα	325	Μάλτα	1.000
Βλάσι	800	Μαργέλι	150
Γαράντζα	800	Ματζάρι	700
Γκολέμι (Γολέμι)	250	Μηλιώτι	700
Δάρα (Ντάρα)	300	Μίλα	400
Δραΐνα	250	Μοναστήρι Βουλκάνου	75
Δρογγάρι	200	Μπέτσι	400
Δρουμούσι	250	Μπούγα	900
Ζαγάρενα	600	Μπουρνάζι	650
Ζαπάντι	175	Παραπούγκι	600
Ζερπίσια	200	Πιπερίτσα	1.800
Ζύζα	500	Πολένα	700
Καλαμαρά	1.425	Σιάμαρι	425
Κάτω Δαλακλή	120	Σιμίζα	600
Κάτω Μαυρομάτι	1.800	Σπητάλι	700
Κεφαλινού	450	Στρέφι	450
Κοντογόνι	500	Τσοροτά	400
Κουκουράχι	400	Χαλβάτσο	550
Κουλικάδα (Γουλικάδα)	120		
Κυνηγού	350		

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, σ. 32.

Ανδρούσα 1828 (πρόσοδοι σε γρόσια)	
Ανδρούσα, Καλαμαρά, Σπητάκια, Μπουρνάζι, Νταρακλί, Λέζι, Ζέζα	8.600
Αγρίλόβουνο, Παραπούγκι, Τζοροτά, Λυκούρεσι	6.300
Γαράντζα	1.500
Δράινα, Τζαγάρενα, Κηνηγού, Χαλβάτζα, Κεφαλινού, Κουλουκάδα	2.100
Μαυρομάτι, Πιπερίτσα, Αλί-Τζελεπή, Κακουράχι, Δρομούσι, Σπητάλι, Βασιλάδα, Δαλακλί	6.100
Μίλα, Μπούγα, Ματζιάρι, Μάλτα	5.900
Μύλος Αγ. Παύλου	1.000
Μύλος Γαράντζα	900
Μύλος Μαργέλι	500
Σιαμάρι, Μαγκανιακό, Ζερμπίσια, Μπέτσι, Μαυρομάτι, Σίμιζα, Γκολεμί	5.400
Στρέφι, Λογί, Μουσταφά-Πασά, Ζαπάντι, Μιλιότι, Βλάσι, Μαργέλι, Κοντογόνι, Πολένα, Δάρα (Ντάρα), Δρογκάρι	3.200

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 4, έγγρ. 179.

Νησί 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)	
Όλη η επαρχία (3 οικισμοί)	38.000

Νησί 1828 (πρόσοδοι σε γρόσια)	
Μπάλιαγα	19.000
Νησί	2.000
Τζιτζόρι	1.600

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12, 85, 185, 256· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΟ/ΥΑ/Ε/Φ/ΒΦ, φάκ. 39· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΕ/ΕΞ, φάκ. 305, 477· ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΚ/ΕΙΣ, φάκ. 175, 309· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 196, 202, 225· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 260, 304· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 4, έγγρ. 179.

Μικρομάνη 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)	
Αϊζαγα	2.600
Καλάμι	900
Καμάρι	2.550
Μικρομάνη	11.000
Τζεφερεμίνι (Τζιαφέρ Εμίνη)	3.740
έξω χωριά[(i)]	4.500

Μικρομάνη 1828 (πρόσοδοι σε γρόσια)	
Αϊζαγα, Καλάμι, Καμάρι	6.100
Κωνσταντίνους, Σανδάνι, Φίλια, Σπανοχώρι, Κεραστάρι	4.450
Μικρομάνη	2.750
Τζεφερεμίνι (Τζιαφέρ Εμίνη)	1.350

Σημ: [(i)]Υποθέτω ότι πρόκειται για τους οικισμούς Κωνσταντίνοι, Σανδάνι, Φίλια, Σπανοχώρι, Κεραστάρι οι οποίοι ήταν απομακρυσμένοι από τον «κορμό» που σχημάτιζαν οι υπόλοιποι οικισμοί. Σαφώς, η μη επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης θα άλλαζε το χάρτη αλλά δεν θα άλλαζε τον αριθμό τους: το σύνολο δηλαδή των οικισμών από τους οποίους συλλέχτηκαν πρόσοδοι το 1822.

Πηγές: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 90-91· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 4, έγγρ. 179.

Ιμπλάκικα 1822 (πρόσοδοι σε γρόσια)

9 χωριά[(i)]	7.500	Ναζήρι	1.200
Γαϊδουροχώρι, Πήδημα	2.000	Ντελί Μεμή	2.600
Διαβολίτζι	550	Σιάμου	400
Κοντοβούνια 7 χωριά[(ii)]	1.200	Σκάλα	2.400
Κουρτζάουση	4.250		
Λυκότραφο	700		

Σημ: [(i)]Δε γνωρίζουμε ακριβώς ποια ήταν αυτά τα χωριά. Τις προσόδους τις είχε αγοράσει ο Παπατζώνης. Βάσει αυτής της πληροφορίας και της τιμής των προσόδων (ανά οικισμό) του 1828 οι οποίες είχαν ελεγχθεί από τον ίδιο, και βάσει πληροφοριών για τα χωριά που δεν πουλήθηκαν το 1822 (Κατζαρού, Μούστα, Χάρμα, Κούρταγα, Ντουσίλα, Δοράχι, Μαρμαριά, Ραψομάτι, Τράγα), είναι πιθανό, τα «9 χωριά» που γράφει ο κατάλογος του 1822 να ήταν τα εξής: Πουλίτσι, Βεΐζαγα, Γαϊδουροχώρι, Κουρτάλι, Καρτερόλι, Αλποχώρι, Βρωμοβρύση, Μαγούλα, Ζευγολατιό. [(ii)]Στον κατάλογο του 1828 ήταν ήδη ομαδοποιημένοι επτά οικισμοί (Γιδόβρυσι, Κλήμα, Ποντιά, Ξεροκάσι, Ράδου, Κουτίφαρι, Σιαμπάλκαφα) όλοι τους στα Κοντοβούνια. Βάσει αυτής της ένδειξης έγινε εδώ η υπόθεση ότι το σύνολο των 7 χωριών ταυτίζεται μ' αυτά τα χωριά. Η μη επιβεβαίωση των παραπάνω υποθέσεων, φυσικά, θα άλλαζε την εικόνα του χάρτη αλλά δεν θα άλλαζε τον αριθμό τους: το σύνολο δηλαδή των οικισμών από τους οποίους συλλέχτηκαν πρόσοδοι το 1822.

Πηγή: *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, σ. 90-91.

Ιμπλάκικα 1828 (πρόσοδοι σε γρόσια)

Γιδόβρυσι, Κλήμα, Ποντιά, Ξεροκάσι, Ράδου, Κουτίφαρι, Σιαμπάλκαφα	750	Μούστα, Χάρμα(*), Μαγούλα, Ζευγολατιό, Κούρταγα	8.600
Δελιμεμή, Βεΐζαγα, Γαϊδουροχώρι, Πήδημα	16.100	Ναζήρι, Αλποχώρι, Βρωμοβρύση, Κουρτάλι, Καρτερόλι, Γαϊδουροχώρι, Λυκότραφο	2.250
Δοράχι, Μάνεσι	950	Σκάλα, Κατζαρού, Σιάμου	2.800
Κουρτζάουση	1.550	Σουλάκι, Τζαφέραγα(*)	1.625
Μαρμαριά, Ραψομάτι, Τράγα(*)	1.900		

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 4, έγγρ. 179.

Φανάρι 1826 (πρόσοδοι σε είδος: πινάκια σιτηρά)

Αγιος Σώστης, Αμπελιώνα, Δέλγα, Μπέρεκλα, Λινίστενα	200	Μουντρίτσα (Μουντρίζα), Νιβίτζα, Φτελιά, Ράφτη	80
Ανεμοχώρι	106	Ξεροχώρι, Ζαχάρω, Τζοβαρτζή, Σμέρνα	480
Βρίνα, Ρίσοβο, Αλή Τζελεπή	410	Πλατάνια, Λαδικάκι, Μπουρμάζι, Μπιτζιμπάρδι, Μύλος(*)	375
Δραγουμάνου, Ρόβια, Παλάτου	190	Σέκουλα, Μπάρτζι, Τζοβαρτζάκι	220
Ζουνάτου, Κουτζοχέρα, Γκρέκα	380	Σίμου, Μπελούσι, Αμπάρια, Μαλκάσα, Δραΐνα	165
Κοπάνιτσα, Κλήμα, Κράνα, Τζελέχοβα	325	Στάσιμο, Κακαλέτρι, Μαρίνα	135
Κουμουθέκρα, Μπαράκου, Σκλίβα, Τρούπες, Λογκός	230	Τζάχα (Τσάχα), Περιφέρεια, Τζεμπερούλα, Μεμέσια	200
Κουφόπουλου	55	Τόγια, Μάζι, Καλυβάκια, Ανεμοχωράκι, Παλαιοφάναρο	525
Κρέστενα	74	Φανάρι, Μαχαλάς, Ανδρίτσαινα, Μύλοι(*)	260
Λαδικού	195		
Μακρύσια Κάτω, Μακρύσια Άνω, Κανιά, Μπέχρου, Ράσα(*)	380		
Μάτεσι, Κάρμι, Λάβδα	275		

Πηγή: *Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Περίοδος 1821-1866*, επιμ. Σταύρος Πανάς, Χρήστος Αντωνόπουλος, Ιωάννης Σκούρτης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 193-194.

Φανάρι 1827 (πρόσοδοι σε είδος: πινάκια σιτηρά)

Άγιος Σώστης	125	Μαχάλας	70
Αμπάρια	65	Μουντρίτσα (Μουντρίζα)	125
Αμπελιώνα	61	Μπαράκου	40
Ανδρίτσαινα	175	Μπάρτζι	140
Ανεμοχωράκι, Παλαιοφάναρο	217	Μπελούσι	83
Ανεμοχώρι	123	Μπέρεκλα	72
Βρίνα	115	Μπέχρου	80
Γκρέκα	80	Μπιτζιμπάρδι, Ψαθιά	133
Δέλγα	88	Μποϊκά	52
Δραγουμάνου	150	Μπουρμάζι	62
Δραγώγι	76	Νιβίτζα	26
Δραΐνα	41	Ξεροχώρι	155
Ζαχάρω, Τζοβαρτζή	585	Πλατιάνια, Λαδικάκι	270
Ζουνάτου, Κουτζοχέρα	265	Ράσα(*)	65
Ίσαρι	55	Ράφτη	34
Κακαλέτρι	122	Ρίσοβο	115
Καλυβάκια	100	Ρόβια	63
Κάρμι	40	Σέκουλα	120
Κοπάνιτσα	32	Σίμου Σερβοτά	107
Κουμουθέκρα	70	Σκαριάνη	74
Κράνα	31	Σκληρού	55
Κρέστενα	130	Σκλίβα	70
Λάβδα	295	Σμέρνα	37
Λαδικού	255	Στάσιμο	54
Λινίστενα	135	Τζάχα (Τσάχα) Καλέμι	435
Λογκός	35	Τζελέχοβα	275
Μάζι	157	Τζοβαρτζάκι	60
Μακρύσια Άνω	110	Τόγια	73
Μακρύσια Κάτω	290	Τρούπες	62
Μαλκάσα	55	Φανάρι	110
Μαρίνα	122	Φτελιά	37
Μάτεσι	140		

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 98, έγγρ. χ.α.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.2

Ακαθάριστη φορολογική απόδοση – φορολογική επιβάρυνση σε οικισμούς της επαρχίας Φαναρίου 1826-1827

Οικισμοί[iii]	*(I) Αριθμός Οικογενειών*	*Φορολογική επιβάρυνση*[i]											
		1826			*1827*								
					Πινάκια			*Αξία (γρόσια)*					
		Πινάκια Σμυγάδι	*(II) Γρόσια*	*II : I*	*Κριθάρι*	*Σιτάρι*	*Αραποσίτι*	*Κριθάρι*	*Σιτάρι*	*Αραποσίτι*	*Σμυγάδι*	*(II) Γρόσια*	*II : I*
Ανεμοχώρι	20	106	2.120	106,00	15	8	100	225	192	1.700		2.117	105,85
Λαδικού	30	195	3.900	130,00	30	15	210	450	360	3.570		4.380	146,00
Μακρύσια Κάτω, Μακρύσια Άνω, Μπέχρου, Ράσα[ii], Κανιά[ii]	78	380	7.600	97,44	95	45	340	1.425	1.080	5.780		8.285	106,22
Κρέστενα	62	74	1.480	23,87	20	30	80	300	720	1.360		2.380	38,39
Βρίνα, Ρίσοβο, Αλή Τζελεπή	100	410	8.200	82,00	50	40	140	750	960	2.380	2.700	6.790	67,90
Τόγια, Μάζι, Καλυβάκια, Ανεμοχωράκι, Παλαιοφάναρο	83	525	10.500	126,51	59	38	450	885	912	7.650		9.447	113,82
Ζουνάτου, Κουτζοχέρα, Γκρέκα	113	380	7.600	67,26	45	25	275	675	600	4.675		5.950	52,65
Πλατάνια, Λαδικάκι, Μπουρμάζι, Μπιτζιμπάρδι, Μύλος[ii]	92	375	7.500	81,52	78	47	340	1.170	1.128	5.780		8.078	87,80
Σέκουλα, Μπάρτζι, Τζοβαρτζάκι	40	220	4.400	110,00	30	50	240	450	1.200	4.080		5.730	143,25
Σίμου, Μπελούσι, Αμπάρια, Μαλκάσα[ii], Δραΐνα	44	165	3.300	75,00	63	39	194	945	936	3.298		5.179	117,70
Κουμουθέκρα, Μπαράκου, Σκλίβα, Τρούπες, Λογκός	86	230	4.600	53,49	79	40	158	1.185	960	2.686		4.831	56,17
Μουντρίτσα, Νιβίτζα, Φτελιά, Ράφτη	35	80	1.600	45,71	55	40	127	825	960	2.159		3.944	112,69
Κοπάνιτσα, Κλήμα[ii], Κράνα, Τζελέχοβα	82	325	6.500	79,27	48	16	274	720	384	4.658		5.762	70,27
Φανάρι, Μαχαλάς, Ανδρίτσαινα, Μύλοι[ii]	284	260	5.200	18,31	67	58	230	1.005	1.392	3.910		6.307	22,21
Μάτεσι, Κάρμι, Λάβδα	165	275	5.500	33,33	95	85	295	1.425	2.040	5.015		8.480	51,39
Στάσιμο, Κακαλέτρι, Μαρίνα	51	135	2.700	52,94	92	51	155	1.380	1.224	2.635		5.239	102,73
	1.365	*4.135*	*82.700*	*60,59*	*921*	*627*	*3.608*	*13.815*	*15.048*	*61.336*	*2.700*	*92.899*	*68,06*
οκάδες		*227.425*				*283.580*							

Σημ.: [i]Με βάση την πηγή η αξία του φορολογικού προϊόντος που κατέβαλαν σε είδος οι καλλιεργητές ήταν 20 γρ. ανά πινάκι. Για τον όρο *αξία του φορολογικού προϊόντος* βλ. τις σημειώσεις στον επόμενο πίνακα. [ii]Περιπτώσεις οικισμών-θέσεων οι οποίες απουσίαζαν από τον κατάλογο του 1827. Η σημασία αυτής της έλλειψης δεν κρίθηκε σημαντική στη σύγκριση με το 1827, καθώς επρόκειτο τουλάχιστον σε τρεις περιπτώσεις για μικρούς συνοικισμούς-τμήματα παρακείμενων χωριών. [iii]Ο κατάλογος που δημοσιεύεται εδώ δεν είναι εξαντλητικός, περιορίζεται σε περιπτώσεις που επέτρεπαν μια σύγκριση (Στην πηγή του 1826 σχεδόν όλοι οι οικισμοί ήταν ήδη ομαδοποιημένοι. Στην πηγή του 1827, από την άλλη, τα στοιχεία ήταν αναλυτικότερα κι αναγκαστικά εδώ ακολουθήθηκε η ομαδοποίηση του 1826).

Πηγή: *Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Περίοδος 1821-1866*, επιμ. Σταύρος Πανάς, Χρήστος Αντωνόπουλος, Ιωάννης Σκούρτης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 193-194· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 98, έγγρ. χ.α.· *Expédition scientifique de Morée : Section des sciences physiques II*, dir. Bory de Saint-Vincent, Paris 1834, σ. 87-88.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.3

Υπόθεση περί του ακαθάριστου κέρδους από τη φορο-ενοικίαση οικισμών στην Καρύταινα, 1822

Οικισμοί	*α* *τιμή αγοράς προσόδων*	*β* *συλλέχτηκαν σε σινίκια*	*γ* *σινίκια σε κοιλά*[ii]	*δ = α/γ* *τιμή αγοράς ανά κοιλό*	*ε* *μέση τιμή* [iii] *πώλησης α.κ.*	*στ = ε*γ* *αξία προσόδων*	*ζ = (στ-α)/α* *ακάθ. κέρδος ενοικιαστών*
Λαγκάδια, Κόκλα & Κορδέλα	2.000	472	343	5,83	8,67	2.977	32,8%
Ρεκούνι, Απάνω Συριάμου-Κουρτάκι	700	197	143	4,89	8,67	1.242	43,7%
Μπουλιάρη	200	88	64	3,13	8,67	555	64,0%
Λεσμοί	50	14	10	4,91	8,67	88	43,4%
Βερβίτζα, Σπάθαρι, Βάνενα, Μέγοσι	1.700	714	519	3,27	8,67	4.503	62,2%
Βυζίτζι	510	163	119	4,30	8,67	1.028	50,4%
Φούσκαρι, Αλβανίτζα	425	149	108	3,92	8,67	940	54,8%
Βρετεμπούγα	370	173	126	2,94	8,67	1.091	66,1%
Μπάλα Ράχη	50	16	12	4,30	8,67	101	50,5%
Καλλιάνι με Μασκάρι	510	363	264	1,93	8,67	2.289	77,7%
Ρένεσι	3.200	685	498	6,42	8,67	4.320	25,9%
Ποδογορά	3.250	646	470	6,92	8,67	4.074	20,2%
Μοστενίτζα, Λόπεσι, Ζήσια	1.950	558	406	4,81	8,67	3.519	44,6%
Βάχλια	600	211	153	3,91	8,67	1.331	54,9%
Ξεροκαρύταινα, Πέρα Συριάμου	800	222	161	4,95	8,67	1.400	42,9%
Ξεροκερπινή	170	58	42	4,03	8,67	366	53,5%
Κοντοβάζαινα	650	307	223	2,91	8,67	1.936	66,4%
Μοναστηράκι	560	232	169	3,32	8,67	1.463	61,7%
Βελιμάχι, Καρδαρίτζι, Παραλογγί	700	394	287	2,44	8,67	2.485	71,8%
Μποκοβίνα	110	43	31	3,52	8,67	271	59,4%
Σταυρί	1.150	318	231	4,97	8,67	2.006	42,7%
Βούτζι	1.675	339	247	6,79	8,67	2.138	21,7%
Ράχες	1.550	480	349	4,44	8,67	3.027	48,8%
Χώρα	1.050	242	176	5,97	8,67	1.526	31,2%
Νεμούτα	1.200	406	295	4,06	8,67	2.561	53,1%
Κατζουλιά, Τζίπολι, Τσερβίκος, Γαλατάς με Ρακοβούνι	350	150	109	3,21	8,67	946	63,0%

Οικισμοί	*α* *τιμή αγοράς προσόδων*	*β* *συλλέχτηκαν σε σινίκια*	*γ* *σινίκια σε κοιλά*[ii]	*δ = α/γ* *τιμή αγοράς ανά κοιλό*	*ε* *μέση τιμή* [iii] *πώλησης α.κ.*	*στ = ε*γ* *αξία προσόδων*	*ζ = (στ-α)/α* *ακάθ. κέρδος ενοικιαστών*
	25.480	*7.640*	*5.556*	*4,59*	*9,00*	*48.186*	*47,1%*

Σημ: [i]Η ομαδοποίηση των οικισμών όπως ήταν στην πηγή. [ii] Στην πηγή, η φορολογική επιβάρυνση δίνεται σε *συνοίκια* (δεχτήκαμε ότι στην Καρύταινα 1 *συνοίκι* = 16 *οκάδες* κατά τους υπολογισμούς του Στ. Τσοτσορού και βάσει αυτής της αναλογίας έγινε εδώ η μετατροπή σε κοιλά των 22 οκάδων). [iii]Μέσος όρος βασισμένος σε τιμές δημητριακών.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 97, έγγρ. χ.α. (πρβλ. Στάθης Κουτρουβίδης, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, Αθήνα 2010, σ. 118-121)· Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1717-1828)*, Αθήνα 1986, σ. 129, 264.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.4

Δείκτες τιμών διαφόρων προϊόντων ισοτιμία γροσιού – διστήλου στον ελλαδικό χώρο, 1822-1832

Υπόμνημα: Από το 1822 έως το 1827 οι τιμές αντλήθηκαν κυρίως από *καταστάσεις εξόδων* πολεμικών πλοίων. Αυτές οι καταστάσεις περιείχαν μεταξύ άλλων τις τιμές των τροφίμων και των υλικών συντήρησης του πλοίου. Επρόκειτο για τιμές που επικρατούσαν τότε στην Ύδρα, τις Σπέτσες κ.λπ.

Από την άλλη, για τα έτη 1828-1832 οι τιμές αντλήθηκαν κυρίως από κατάστιχα τελωνειακών αρχών (*τιμές διαμετακόμισης*), επρόκειτο δηλαδή για τρέχουσες τιμές βάσει των οποίων οι τελωνειακές αρχές υπολόγιζαν το δασμό.

Παράλληλα, από το 1822 έως το 1832, αντλήθηκαν τιμές από ποικίλες κερματισμένες (γεωγραφικά και χρονικά) πηγές: αναφορές οπλαρχηγών προς τη Διοίκηση για τα έξοδά τους (Μεγάλα Δερβένια 1822-1824, Πελοπόννησος 1826), προϋπολογισμός 1823, σκόρπιες ενδείξεις τιμών καταχωρημένες σε *δημόσιο-λογιστικά βιβλία* (1823-1824), εκποιήσεις προσόδων (Γαστούνη 1824, Καλάβρυτα 1831), τιμές *αγορανομικών διατιμήσεων* της αστυνομίας του Ναυπλίου (1824, 1829) και του Πόρου (1828), καταστάσεις εξόδων δημοσίων υπηρεσιών (Πόρος 1828 και 1830), εκποιήσεις προϊόντων από δημόσιες αρχές (Μεσσηνία κι Αίγινα 1828).

Τέλος στοιχεία τιμών αντλήθηκαν από μελέτες και εκδεδομένες πηγές, εντός των οποίων εντοπίστηκαν τέτοιες πληροφορίες αποσπασματικές ή κάπως πιο συντεταγμένες.

Τα στοιχεία φυσικά είναι σ' ένα βαθμό ανομοιογενή, όλα όμως προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο, από νησιά και παράλιες περιοχές.

Σε κάθε περίπτωση, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης περιοριστήκαμε στα παρακάτω προϊόντα παραθέτοντας την απλή εκδοχή του γεωμετρικού μέσου εκφρασμένη σε δείκτη (ο ενιαίος δείκτης που δίνεται στο γράφημα έχει παραχθεί με το σύστημα κινητής βάσης).

Τέλος, αναφορικά με το δείκτη τιμών (Consumer Price Index) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα στοιχεία αντλήθηκαν από το: Hakan Berument - Aslı Günay, «Inflation Dynamics and Its Sources in The Ottoman Empire: 1586-1913», *Discussion paper* 2004/3, Department of Economics, Bilkent University.

γεωμετρικοί μέσοι

έτος	*αραποσίτι*	*ελιές*	*κατράμι*	*κρασί*	*κριθάρι*	*λάδι*	*όσπρια*	*πανί*	*ρύζι*	*σιτάρι*	*τυρί*
1822	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1823	111	105	111	103	78	97	86	115	90	97	135
1824	67	107	118	120	77	93	146	123	114	97	124
1825	83	121	131	110	74	81	160	127	120	119	113
1826	111	122	153	148	150	105	176	127	150	162	127
1827	139	124	164	117	202	127	172	156	181	155	83
1828	143	111	67	158	148	102	169	154	160	180	92
1829	128	73	93	145	172	88	119	172	168	238	89
1830	127	90	147	89	142	93	115	192	150	182	97
1831	129	91	120	126	119	76	152	149	191	176	108
1832	97	93	135	111	150	144	119	131	180	144	102

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΑΕ, φάκ. 12, έγγρ. χ.α., φάκ. 216, έγγρ. 103· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΕ, φάκ. 90, έγγρ. 19-19α, φάκ. 124, έγγρ. 86-87, φάκ. 165, έγγρ. 71-72· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 110, έγγρ. 132 και 176· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΕΔ, φάκ. 80, έγγρ. 164-165· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α., φάκ. 7, έγγρ. χ.α., φάκ. 19, έγγρ. χ.α., φάκ. 33, έγγρ. χ.α., φάκ. 34, έγγρ. χ.α., φάκ. 37, έγγρ. χ.α., φάκ. 86, έγγρ. χ.α., φάκ. 89, έγγρ. χ.α., φάκ. 103, έγγρ. χ.α., φάκ. 104, έγγρ. χ.α., φάκ. 106, έγγρ. χ.α., φάκ. 118, έγγρ. 677, φάκ. 119, έγγρ. χ.α. και 1815, φάκ. 120, έγγρ. χ.α., φάκ. 172, έγγρ. 38, φάκ. 176, έγγρ. 353, φάκ. 190, έγγρ. 181, φάκ. 190, έγγρ. 152, φάκ. 210, έγγρ. χ.α., φάκ. 210, έγγρ. 19, φάκ. 247, έγγρ. χ.α, φάκ. 278, έγγρ. χ.α., φάκ. 357, έγγρ. χ.α.· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 17, έγγρ. χ.α., φάκ. 22, έγγρ. χ.α.· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΥΘΠ, φάκ. 31α, έγγρ. 75· ΓΑΚ/ΚΥ/ΙΑΒ/Ι, φάκ. 177, χ.ά.· ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 60, έγγρ. 369, φάκ. 77, έγγρ. 261· ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φ. 20· *ΑΕΠ/ΕΣ*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 114-115· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Η΄, Αθήνα 1997, σ. 65-66· *ΑΚΥ*, τ. 6, Πειραιάς 1925, σ. 396, τ. 7, Πειραιάς 1926, σ. 220-223, τ. 16, Πειραιάς 1932, σ. 178· *«Αρχείο Αγώνος» 1806-1832, από τα ιστορικά αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, Επιτομές εγγράφων*, τ. Α΄,

επιμ. Μαρία Δημητριάδου, Αθήνα 2011, σ. 191-192· Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 150-151· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1993, σ. 153· του ίδιου, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835)*, Αθήνα 1996, σ. 186-189· του ίδιου, *Το καριοφίλι και το γρόσι: στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη νότια Πελοπόννησο (1750-1850)*, Αθήνα 2004, σ. 94-98· Χρήστος Λούκος, Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831, Αθήνα 1988, σ. 105· Δημήτριος Μ. Πριγγούρης, «Κατάστιχον κοινόν των εσόδων και εξόδων της επαρχίας Φαναρίου κατά το έτος 1822», *Πελοποννησιακά* 7 (1980) 111-116· Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β΄, Ανάτυπο, Αθήνα 1978, σ. 277· Νικ. Γ. Αρμακόλα, *Τα οικονομικά της Τήνου 1715-1822*, Αθήνα-Πειραιάς 1926, σ. 26.

Δείκτης υποτίμησης γροσιού ως προς το ισπανικό τάλιρο δίστηλο, 1822-1832

έτος	Ιαν.-Απρ.	Μάιος-Αυγ.	Σεπτ.-Δεκ.
1822	100	91	88
1823	75	75	75
1824	75	75	71
1825	68	65	63
1826	60	58	54
1827	54	52	50
1828	50	50	50
1829	50	50	49
1830	48	48	48
1831	48	47	45
1832	43	42	39

Πηγή: Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήνα 1963, σ. 60-61.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.5

Κατάλογος του επιβληθέντος δασμού στις νήσους του Αιγαίου, 1η Οκτ. 1827 – 1η Οκτ. 1828

Γεωγραφικό διαμέρισμα		*Νησί*	*Αρχικό ποσό*	*Αναθεωρημένο ποσό*	*Συναχθείσα ποσότητα*	*Υπόλοιπο προς σύναξη*
Σποράδες	Βόρειες	Σκιάθος	2.100	1.785	1.500	285
		Σκόπελος	7.000	5.950	5.950	0
		Σκύρος	3.200	2.720	2.354	366
		Ηλιοδρόμια	450	382	382	0
			12.750	*10.837*	*10.186*	*651*
	Ανατολικές	Σάμος	200.000	135.000	9.645	125.355
		Κάλυμνος	50.000	45.000	0	45.000
		Λέρος	5.500	5.500	3.500	2.000
		Πάτμος	7.000	5.000	0	5.000
		Ικαρία	3.500	3.500	0	3.500
		Νίσυρος	4.000	3.000	0	3.000
		Τήλος	2.500	2.500	0	2.500
		Χάλκη	3.500	3.000	0	3.000
		Σύμη	25.000	15.000	0	15.000
			301.000	*217.500*	*13.145*	*204.355*
	Δυτικές	Ύδρα	-			
		Σπέτσες	-			
		Αίγινα	10.000	10.000	10.000	0
		Σαλαμίνα	6.000	5.000	4.165	836
		Πόρος	10.000	10.000	0	10.000
		Αγκίστρι	1.000	500	500	0
			27.000	*25.500*	*14.665*	*10.836*
Κυκλάδες	Βόρειες	Σύρος	[δάνειο]			
		Σέριφος	9.000	8.000	8.000	0
		Θερμιά	8.000	8.000	5.000	3.000
		Κέα	20.000	17.000	3.450	13.550
		Άνδρος	40.000	34.000	27.976	6.024
		Τήνος	50.000	40.000	20.628	19.372
		Μύκονος	12.000	9.000	9.000	0
			139.000	*116.000*	*74.054*	*41.946*
	Κεντρικές	Νάξος	40.000	34.000	34.000	0
		Πάρος	30.000	20.000	20.000	0
		Ίος	6.000	6.000	6.000	0
		Σίκινος	3.500	3.000	3.000	0
		Πολύκανδρος	4.000	4.000	4.000	0
		Μήλος	12.000	10.000	10.000	0
		Κίμηλος	2.000	2.000	1.000	1.000
		Σίφνος	8.000	8.000	8.000	0
			105.500	*87.000*	*86.000*	*1.000*
	Νότιες	Σαντορίνη	120.000	102.000	102.000	0
		Ανάφη	1.000	1.000	1.000	0
		Αμοργός	6.000	6.000	4.000	2.000
		Αστυπάλαια	2.000	2.000	1.500	500
		Κάσος	-			
		Κάρπαθος	3.500	3.500	3.500	0
			132.500	*114.500*	*112.000*	*2.500*
Λοιπά		Γραμβούσα	*25.000*	*25.000*	*0*	*25.000*
			742.750	*596.337*	*310.050*	*286.287*

Σημ: [(i)]Αλόννησος, [(ii)]Επισκοπή, [(iii)]Κύθνος [(iv)]Με την Αντίπαρο, [(vi)]Φολέγανδρος, [(v)]Κίμωλος. Εδώ επιλέχτηκε κατάλογος του 1829. Σώζονται κι άλλοι κατάλογοι του 1827-28 με μικροδιαφορές.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥΑΓΓ, φάκ. 198, έγγρ. 107, πρβλ. στο ίδιο, φάκ. 23, έγγρ. 102, φάκ. 26, έγγρ. 3, φάκ. φ. 68, έγγρ. 13-14 και ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 97, έγγρ. χ.α.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.6

Έκθεση εσόδων και εξόδων δασμοτελωνείων επικρατείας, 1 Ιαν. 1829 - 31 Δεκ. 1829

	Έσοδα	*Έξοδα*	*Εκκαθάριση*
Σκιάθος	20.454,60	8.219,60	12.235,00
Σκόπελος, Ηλιοδρόμια (Αλόννησος)	43.514,68	11.691,08	31.823,60
Σκύρος	17.054,88	7.469,38	9.585,50
Σάμος, Ικαρία	373.497,15	35.965,98	337.531,18
Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος	64.069,95	23.810,18	40.259,78
Σαντορίνη, Ανάφη, Αστυπάλαια	114.443,70	17.258,83	97.184,88
Ίος, Σίκινος, Αμοργός	11.634,93	5.395,60	6.239,33
Μήλος, Κίμηλος (Κίμωλος), Πολύκανδρος (Φολέγανδρος)	30.430,67	9.521,00	20.909,67
Σίφνος	24.966,41	7.811,37	17.155,03
Πάρος, Αντίπαρος	32.483,75	9.509,25	22.974,50
Νάξος	46.567,80	13.893,10	32.674,70
Μύκονος	26.728,80	8.318,13	18.410,68
Σύρος	1.753.269,83	120.601,73	1.632.668,10
Άνδρος	55.237,20	15.956,90	39.280,30
Κέα	31.126,95	11.884,58	19.242,38
Θερμιά (Κύθνος)	13.689,78	4.913,78	8.776,00
Τήνος	78.371,25	19.876,18	58.495,08
Σέριφος	18.917,45	5.505,48	13.411,98
Σαλαμίνα	48.260,08	16.820,03	31.440,05
Αίγινα & Αγκίστρι	82.213,60	19.785,98	62.427,63
Πόρος	99.471,45	34.838,38	64.633,08
Ύδρα	92.499,80	18.094,40	74.405,40
Σπέτσες	60.440,00	15.100,00	45.340,00
Σύνολο νησιά	*3.139.344,68*	*442.240,88*	*2.697.103,80*
Αρκαδιά (Κυπαρισσία)	17.214,60	5.806,55	11.408,05
Κορώνη	21.624,05	8.062,93	13.561,13
Μεθώνη	18.356,58	10.668,73	7.687,85
Νεόκαστρο	63.708,15	11.559,48	52.148,68
Βοστίτσα	165.077,75	15.030,63	150.047,13
Π. Πάτρα	293.901,03	22.792,15	271.108,88
Καλαμάτα	176.837,85	13.471,35	163.366,50
Αλμυρός (Καλαμάτας)	61.598,85	14.391,18	47.207,68
Μαραθωνήσι (Μιστράς)	104.985,38	12.994,55	91.990,83
Μονεμβασία	36.262,90	12.502,33	23.760,58
Αργολικός κόλπος (από Πραστό έως Κάτω Ναχαγιέ)	136.137,32	11.757,87	124.379,44
Αργολικός κόλπος (Ναύπλιο)	489.838,91	42.306,28	447.532,63
Κορινθία	113.579,93	37.849,75	75.730,18
Γλαρέντζα (Γαστούνη)	47.930,70	12.291,70	35.639,00
Πύργος	45.320,85	20.274,58	25.046,28
Σύνολο Πελοπόννησος	*1.792.374,83*	*251.760,03*	*1.540.614,80*
Βόνιτσα	40.517,78	9.722,08	30.795,70
Ξηρόμερο	40.324,38	12.333,40	27.990,98
Ανατολικό	22.687,93	6.319,75	16.368,18
Μεσολόγγι	36.333,25	7.243,75	29.089,50
Ναύπακτος	25.730,28	7.421,25	18.309,03
Άσπρα Σπίτια (Λειβαδιά)	10.384,25	6.731,55	3.652,70
Δομβραίνα (Θήβα)	28.417,93	6.606,73	21.811,20
Δερβενοχώρια	63.395,40	13.958,83	49.436,58
Σάλωνα	95.983,38	13.795,48	82.187,90
Γαλαξείδι (Σάλωνα)	27.892,18	9.798,10	18.094,08
Ταλάντι	11.702,63	5.079,25	6.623,38
Σύνολο Στερεά	*403.369,35*	*99.010,15*	*304.359,20*

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΓΓ, φάκ. 235Α, έγγρ. 178.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.1

Περιστατικά καταδρομών που έκρινε η αντί Θαλασσίου Κριτηρίου Επιτροπή Μάιος 1825 – Ιαν. 1827

Έτος	*Μήνας*	*Σημαία*	*Θέση*	*Απόφαση*
1825	5	Ρωσική	Σαντορίνη	Δήμευση φορτίου
		Αυστριακή	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	»
		»	Μεθώνη	»
	6	»	Λέσβος	»
		Αγγλική	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	»
		Αυστριακή	Άνδρος - Γιάρος	Δήμευση πλοίου & φορτίου
		»	»	Δήμευση φορτίου
		»	»	»
		»	»	»
		»	»	»
		Αγγλική	Σαπιέντζα	»
		»	»	»
		Αυστριακή	Λέσβος	»
		Ρωσική	Σίγρι	»
		Αγγλική	Σαμοθράκη	»
		Αυστριακή	Λέσβος	»
		Ρωσική	Κάβο Ντόρο (Καφηρέας)	»
		Αυστριακή	Σαμοθράκη	»
	7	»	Κάβο Μπαμπά (έναντι	»
		»	Σαμοθράκη	»
		»	»	»
		»	»	»
		Ρωσική	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	»
		»	Ίμβρος	»
		Αυστριακή	Ψαρρά	4 μήνες παρακαταθήκη
		»	»	»
		Αγγλική	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	Δήμευση φορτίου
		Ρωσική	Σαν Τζώρτζη	»
		»	Κύθηρα	»
		Αυστριακή	Ψαρρά	»
		»	Θέρμια - Κέα	»
	8	»	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	»
		»	Σφαξ (Τυνησία)	1 χρόνος & 1 μέρα παρ/θήκη
		»	Κύθηρα	Δήμευση φορτίου
		»	Ρόδος	παρακαταθήκη
		Ρωσική	Θέρμια - Σαν Τζώρτζη	Δήμευση φορτίου
		»	»	»
		Αυστριακή	Σαπιέντζα	»
	9	»	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	»
		Αγγλική	προς Βεγγάζη	1 χρόνος & 1 μέρα παρ/θήκη
		Ιονική	Βόλος	Απόλυση πλοίου & φορτίου
		Ρωσική	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	Δήμευση φορτίου
		Αυστριακή	Σαπιέντζα	»
		»	»	»

Έτος	*Μήνας*	*Σημαία*	*Θέση*	*Απόφαση*
		»	Νεόκαστρο	»
		Ρωσική	-	1 χρόνος & 1 μέρα παρ/θήκη
		Αυστριακή	Κως	»
		Αγγλική	Ελαφονήσι	Δήμευση φορτίου
		Αυστριακή	Κάβο Ντόρο (Καφηρέας)	»
		Ρωσική	Λέσβος	»
	10	Αγγλική	Πελασγικός Κόλπος	Δήμευση μέρους φορτίου
		Αυστριακή	Ρόδος - Σύμη	1 χρόνος & 1 μέρα παρ/θήκη
		»	Κάβο Ματαπά (Ταίναρο)	Δήμευση φορτίου
	11	Ιονική	Βάτικα	Δήμευση πλοίου & φορτίου
		Σαρδικό	Κορινθιακός	Δήμευση φορτίου
		Αυστριακή	Ίμβρος	»
		Ιονική	Βόλος	Δήμευση πλοίου & φορτίου
		»	Ναύπακτος	Δήμευση φορτίου
	12	Τοσκάνης	Ματζάρδα & Μπόνα	»
		Ιονική	Κυτριές	»
		Αυστριακή	Σάμος	1 χρόνος & 1 μέρα παρ/θήκη
		Ιονική	Κυτριές	Δήμευση φορτίου
		Ισπανική	Κύθηρα	»
		Ιονική	Κυτριές	»
1826	2	Αγγλική	Σύρος	Δήμευση μέρους φορτίου
		Ρωσική	»	Δήμευση πλοίου & φορτίου
	3	Ιονική	Ικαρία - Χίος	Δήμευση φορτίου
		Γαλλική	Μεθώνη	»
		Αυστριακή	Μήλος	»
		»	»	»
		Ρωσική	Νεόκαστρο	»
		Αυστριακή	Σαπιέντζα	3 μήνες παρακαταθήκη
		»	»	»
		Σαρδικό	Μήλος	Απόλυση πλοίου & φορτίου
		Αυστριακή	»	»
		Σαρδικό	Μεσολόγγι	»
		Ιονική	Πάτμος	»
		»	Ρόδος - Κάρπαθος	»
	4	Αγγλική	Σαντορίνη	Δήμευση φορτίου
		Ιονική	Ρόδος	»
		Ρωσική	Κως	»
		Αυστριακή	»	»
		»	Μήλος	Απόλυση πλοίου & φορτίου
		Ιονική	Πολύκανδρος	»
		Αυστριακή	Νεόκαστρο	»
		»	Πρώτη – Γαργαλιάνοι	»
		»	Κρήτη – Βαρβαριά (ανάμεσα)	Δήμευση μέρους φορτίου
	5	Αγγλική	Αλεξάνδρια προς Σμύρνη	4 μήνες παρακαταθήκη
		Αυστριακή	Βερουτίου Θάλασσα	8 μήνες & 1 μέρα παρ/θήκη
		»	έξω της Αλεξάνδριας	»
		»	Λιβόρνο προς Αλεξάνδρια	Δήμευση φορτίου
		»	»	»
		Ιονική	Μεθώνη	Απόλυση πλοίου & φορτίου
		»	Πρώτη - Γαργαλιάνοι	»
	6	Αυστριακή	προς Αλεξάνδρια	Δήμευση φορτίου
	7	Ρωσική	»	»
	8	Ιονική	Άσπρα Σπίτια	Απόλυση πλοίου & φορτίου

Έτος	*Μήνας*	*Σημαία*	*Θέση*	*Απόφαση*
		»	προς Αλεξάνδρια	Δήμευση φορτίου
	9	Αυστριακή	Βερουτίου Θάλασσα	»
		Ιονική	Ψαρρά	»
	10	»	Κάβο Γρόσο	Απόλυση πλοίου & φορτίου
	11	Γαλλική	Κρήτη	»
		Αυστριακή	»	Δήμευση φορτίου
		Γαλλική	Κρήτη – Βαρβαριά (ανάμεσα)	Απόλυση πλοίου & φορτίου
		Αυστριακή	Δυρράχιο προς Αλεξάνδρια	4 μήνες παρακαταθήκη
1827	1	Αγγλική	έξω της Αλεξάνδριας	Δήμευση φορτίου

Σημ: Στην πηγή είναι κι άλλες πληροφορίες που δεν έχουν συμπεριληφθεί στον παραπάνω πίνακα.
Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΘΔ, φάκ. 25, έγγρ. 162-167.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.2

Αγοραστές εθνικών φθαρτών κτημάτων 1823-1827

Αγοραστές	*Γρόσια*
+…+	1.050
Αγαλόπουλος Γ.	3.950
Αγαλόπουλος Δημήτρης	6.550
Αγαλόπουλος Χρήστος Χ΄΄Δημητρίου	1.950
Αλεξάνδρου Λάμπρος	8.970
Ανηφιώτης Αντώνιος	2.031
Ανηφιώτης Ηλίας	2.060
Αντωναρόπουλος Κυριάκος	17.580
Αντωνιάδης Εμμανουήλ	19.800
Αντωνιάδης Εμμανουήλ, Λογοθέτης Ιωάννης	6.050
Αντωνόπουλος Γ. Μ.	2.100
Αντωνόπουλος Γ. Μ., Σέκερης Αθανάσιος	30.100
Αντωνόπουλος Σταματέλος	3.420
Αυγερινός Π.	1.300
Αχόλος Ιωάννης	3.400
Βαλιάνος Θ.	16.000
Βαλιάνος Στέφανος	5.650
Βαλσάμη Ελένη	14.600
Βαλτινός Γεώργιος	8.700
Βασιλειάδης Εμμ.	325
Βερβενιώτης Π. Λαγοδημητρόπουλος	600
Βίας Δ.	2.275
Βιζούλας Ιωάννης	5.000
Βλάσσης Χρήστος	18.650
Βλαχόπουλος Αλέξης	13.000
Βροντούσης Θεόδωτος, Αδάμ Γ., Παπάς Μ.	8.300
Βρυζάκης Ν.	6.850
Γαλανόπουλος Γεώργιος	17.220
Γεροθανάσης Γεώργιος	5.425
Γεωργαντά Φωτεινή, Καραγιαννόπουλος Αναγν.	7.000
Γεωργαντάς	2.620
Γεωργιάδης Βασίλης	9.205
Γεωργίου Βάιος	4.675
Γεωργίου Μαστρο-ανδριανός	525
Γεωργόπουλος Δανιήλ	2.410
Γιαλίστρα Γιάννης Δ.	725
Γιαννίτσης Ανδρέας	10.000
Γιαννουκόπουλος Λιμπέρης	4.500
Γκας Γ.	1.530
Γκίκας Ν. Κ.	1.100
Γκιόνης Γ.	2.300
Γκούρας Γιάννης	28.970
Γλαράκης Αλέξανδρος	8.075
Γουναρόπουλος Αποστόλης	2.350
Γρατζαλιάς Ν.	2.600
Γρηγοριάδης Αθανάσιος, Λιμπερόπουλος Αναγνώστης, Καγιόπουλος Ρήγας	8.000
Δαρειώτης Γεώργιος	8.510
Δασίου Ιωάννης	2.300
Δεληγεωργόπουλος Μήτρος	2.000

Αγοραστές	*Γρόσια*
Δεληγιάννης Κ. Ηπειρώτης	5.050
Δελφίνης Π.	12.640
Δεσύλλας Δ.	5.050
Δημάκης Ιερομνήμων	8.025
Δημητρίου Παναγιώτης	3.750
Δημόπουλος Ανδριανός	710
Δημόπουλος Νικόλαος	21.400
Δικαίος Αναγνώστης	6.000
Δικαίος Γρηγόριος	109.117
Δουκίδης Διονύσιος	7.010
Δρακόπουλος Κάρολος	4.000
Δρακόπουλος Σ.	7.000
Δράμαλης Δημήτρης	2.450
Επαρχία Άργους	0
Επιτροπή Άργους	33.000
Ζαφειρόπουλος Αναγνώστης	2.270
Ζαφειρόπουλος Ιωάννης	28.060
Ζέγκελης Αναγν.	10.160
Ζέγκελης Γ.	4.260
Ζέρβας Σ.	2.500
Ηλιακόπουλος Λάμπρος	12.510
Ηλιόπουλος Γ., Λαλάκας Ανδρίκος	1.050
Θεοδωράκης Δημήτρης, Βόσκος Ν.	7.550
Θεοδώρητος Βρεσθένης	18.000
Θεοδωρόπουλος Δ.	225
Θεοδωρόπουλος Π.	3.075
Θεοτόκης Ιωάννης	2.000
Θεοφιλόπουλος Ν. Κ.	9.850
Θεοχάρης (Θεοχαρόπουλος) Κ. & Σ.	9.600
Ιατρός Μιχαήλ	20.105
Ιατρός Χρήστος	4.500
Ιατρού Αικατερίνη (Σύζυγος Νικολάου)	6.000
Ιωαννίδης Ν.	7.220
Ιωαννίτης Κ. Ι.	7.500
Ιωάννου Ν.	7.500
Κακάνης Αναγνώστης	12.005
Κακάνης Γ.	16.100
Κακάνης Π.	1.050
Καλαβούρης Δημήτρης, Κουντούρης Ν, Τζιγγούρης Γ.	9.050
Καλαμαριώτης Δημήτρης	2.320
Καλαμαριώτης Δημήτρης, Καραπαύλος Ηλίας	13.300
Καλαμαριώτης Π.	2.320
Κάλλας Ν.	5.310
Καναβός Γ.	7.050
Κάππαρης Ανδρέας	14.475
Κάππαρης Φ.	6.010
Καραγιαννόπουλος Γ.	2.590
Καραγιαννόπουλος Γ., Νικητιάδης Γ.	4.550
Καρακατζάνης Γκίκας	10.000
Καρατζάς Λαμπίκης	22.675
Καρδάρας (Καρδαρόπουλος) Αθανάσιος	8.150
Καταπόδης Ιωάννης	1.550

Αγοραστές	*Γρόσια*
Κατελούζος Δ.	1.835
Καφαδαρόπουλος Αθανάσιος Οικονόμου	1.000
Κίτζου Γεώργιος	5.050
Κλήμης Γ. Αγιαννίτης	350
Κολοκοτρώνης Γενναίος Θ.	7.650
Κολοκοτρώνης Πάνος Θ.	6.000
Κονδάκης Δ. Τσιριγώτης	5.000
Κοντουμάς Ιωάννης	7.660
Κουντουριώτης Γεώργιος	11.025
Κουρουσόπουλος Βασίλης, Σουΐδης Ν.	2.025
Κουρουσόπουλος Δ.	8.510
Κουτζαφτόπουλος Ιωάννης	6.225
Κουτζονόπουλος Μ.	2.700
Κουτρής Μ. Μυτιληναίος	4.625
Κρεμμύδης Αναγνώστης Ιω., Νόνης Βασίλειος	5.485
Κριεζής Δημήτρης Ιωάννη	3.150
Κριθαράς Π.	2.800
Κωνσταντίνου Δούκας	8.150
Κωπάς Γ.	13.005
Λαγοπάτης Δ.	2.190
Λαλουκιώτης Κοσμάς Ιωάννη	9.050
Λεβίδη Κατίγκο	420
Λεβίδης Σταμάτης	8.830
Λιβερόπουλος Λιβέριος	10.450
Λογιστική Επιτροπή	7.050
Λογοθέτης Κ. Αιγινίτης	4.400
Λογοθέτης Παπαλεξάκης	4.725
Λόντος μέσω Κανέλλου Π.	21.300
Λουκόπουλος Αλέξιος	5.850
Λουριώτης Νικόλαος	13.300
Μαγνησαλιά Κυριακούλα	6.000
Μακρυγιάννης	7.890
Μακρυπουκάμισος Αναγνώστης	1.610
Μανουσάκης Δημήτρης	7.650
Μαρκέζης Πέτρος	4.004
Μάρκου Αντώνιος	8.750
Μαρτζέλος Ιωάννης	5.700
Μασκλαβάκης Δ.	3.000
Μασκλαβάκης Κ.	33.700
Ματακίδης Χριστόδουλος	10.150
Μαυροκέφαλος Αναστάσιος	4.800
Μαυροκορδάτου Ευφροσύνη	12.500
Μαυρομάτης Γ.	2.050
Μέγαρης Θ.	3.050
Μελετόπουλος Π.	15.025
Μεντύρη Αντώνιος	10.100
Μέξης Σταμάτης	3.625
Μεργόπουλος Γ.	2.000
Μερίκας Θ.	5.300
Μεσιλτζής Γ.	850
Μηλιάνης Χαράλαμπος	16.350
Μήτζου Πέτρος	7.150

Αγοραστές	*Γρόσια*
Μομίλης Διονύσιος	1.080
Μοναρχίδης Αναγνώστης	9.600
Μονή Φραγκοπηδήματος	12.500
Μόστρας Αναγνώστης, Σαλτέλης Εμμανουήλ	3.650
Μόστρας Αναγνώστης, Τζόγκας Παλιοκώστας	6.500
Μουρέλας Π.	9.050
Μούρτζινος Δ.	30.550
Μπάρμπογλης (Βαρβογλης) Γεώργιος	7.550
Μπαρπέρης Αντώνιος	8.950
Μπίγκος Γιάννης	450
Μποταΐτης Μήτρος	3.060
Μπότασης Γκίκας	4.100
Μπότασης Ν. Αναγν.	10.250
Μπότασης Π.	11.000
Μπουζαντζάς Δημήτρης	1.000
Μπούκουρας (Μπουκουρόπουλος) Ν.	16.355
Μπούκουρας Σπετσιώτης, Καλλέργης Χίος	20.000
Μπουσιόπουλος Ιωάννης	5.550
Μπούχλιας Β.	7.695
Νάκος Γιαννούλης	4.360
Νάκος Λάμπρος	10.285
Νάκος Ν.	10.300
Ναούμ Π., Χατζηαναστασίου Διαμαντής	7.650
Νικολαΐδης Δ.	3.610
Νικολάου Αργύρης	2.050
Νοταράς Πανούτσος	46.700
Ντέντε (Δέδε) Αναγνώστης, Τζούνης Κ., Μοροχάρτζης (Μιροχαρίζης) Παντελής	19.050
Ντέντε (Δέδε) Παναγιώτης Ιωάννη	3.500
Ξένος Εμμανουήλ	108.800
Οικονομίδηδες (Νικόλαος, Χρήστος)	5.500
Οικονομίδης Γ. Δ.	9.200
Οικονομόπουλος Αναγνώστης	8.650
Οικονομόπουλος Ελευθέριος	23.770
Οικονόμου Μ. Καζής	16.100
Οικονόμου Ν.	9.150
Οικονόμου Παπαθεοδόσιος	6.725
Ορφανός (Ορφανίδης) Γ.	12.050
Ορφανός Διονύσιος	5.400
Παλαμήδης Ρήγας	41.175
Παλάσκας Γ.	8.450
Παναγιωτίδης Ζ., Αδαντίδης Κομνηνός	14.000
Παναγιωτόπουλος Ν.	2.300
Πανάς Δανιήλ	5.000
Παπαγεωργόπουλος Παναγιώτης	16.350
Παπαγιάννης	330
Παπαγιαννόπουλος Αναγνώστης, Κουμανιώτης Γ., Παπαθανασσόπουλος Ιωάννης	2.200
Παπαγιαννόπουλος Δ.	8.705
Παπαλεξόπουλος Δ.	850
Παπαλεξόπουλος Ιωάννης	6.200
Παπαμάρκου Αντώνιος	11.370
Παπαχριστόπουλοι (Σαράνος, Παναγιώτης)	4.500
Παρασκευάς Π.	2.200

Αγοραστές	*Γρόσια*
Πασχαλινόπουλος Π.	1.950
Πεπεμούντας Γεώργιος	600
Περίδης Ιωάννης, Λογιότατος Γ. Α., Στεφάνου Λουκάς, Σοφόπουλος Αντώνιος,	5.025
Περικλής Ιάκωβος	1.105
Πετμεζάς Βασίλειος	5.100
Πετροκόπης Ι.	6.900
Πέτρου Αναστ. Αντ.	500
Πιλάλας Ν.	1.450
Πιλίνης Παπαγεώργιος	5.435
Πλαπούτας Δ.	4.200
Πλατανίτης Π. Χρυσοχόος	29.275
Πολίτης Γιαννάκης	460
Πολυγένης Ανδριανός	3.020
Πολυζωΐδης Α.	920
Πολυζωΐδης Α., Περβαλής Γρηγόρης	6.450
Πολυχρονιάδης Γ.	820
Ποταμιάνος Ευαγγελής	2.300
Πραΐδης Γεώργιος	1.995
Πραΐδης Γεώργιος, Λουριώτης Νικόλαος	15.700
Πρακτικίδης Ζαχαρίας	5.050
Πρασακάκης Μ.	17.250
Προεστόπουλοι (Αναγνώστης, Σπύρος)	10.000
Ράγκος Πάνος	7.800
Ράλλης Γιαννάκης	470
Σάββας Νικόλαος Πατρατζικιώτη	3.000
Σακουτανιώτης Γεώργιος	4.050
Σαλιβαραίοι (Αντώνιος, Κων/νος)	3.360
Σαλιγάς Γ., Σεϊτιγιαννόπουλος Αναστάσιος	5.050
Σαλταφέρος Δημήτρης	2.000
Σαλταφέρος Δημήτρης, Μαρκέζης Πέτρος	2.583
Σαλταφέρος Ν.	8.100
Σαμπαζιώτης Π.	6.000
Σεβαστός Μ.	5.100
Σέκερης Αθανάσιος	5.710
Σιδερικούδης Τζανής	4.225
Σισίνης Ιωάννης	99.090
Σκαγιάννης Ιωάννης	3.800
Σκαλίδης Γ.	7.360
Σκεύας Γ.	490
Σκορδούλης Χαρ., Δάρας Π.	19.000
Σκουζές Παναγής	5.550
Σκούρτης Νικόλαος	12.000
Σκούφος Δ.	3.050
Σκούφος Σπυρίδων	2.120
Σουδενιώτης Γ.	5.750
Σουΐδης Ν.	3.610
Σοφιανόπουλος Δ.	6.000
Σπανόπουλος Κ.	8.240
Σπανόπουλος Π.	4.100
Σπηλιάδης Νικόλαος	3.650
Σπηλιωτάκης Αναγνώστης	8.950
Σπηλιωτόπουλοι (Ν. & Σ.)	89.445

Αγοραστές	*Γρόσια*
Σταϊκόπουλος Αθανάσιους	6.750
Στασινόπουλοι (Βασίλειος, Αναστάσιος, Σπύρος)	1.890
Σταυρόπουλος Ευγένιος	20.100
Σταύρος & Κανέλλος	2.165
Σταύρος & Συντροφία	450
Στρατηγόπουλος Ιωάννης	460
Σχινάς Θεολόγος	5.350
Σωτηριάδης Ιω. & Γ.	9.125
Ταμιχτζής Π.	1.260
Τασσίκας Κυριάκος	13.240
Τζαβέλας Κίτζος	5.050
Τζακίρης Π.	3.550
Τζαρδιναρόπουλος Πασχάλης Σμυρναίος	7.000
Τζέρτος Γ.	2.700
Τζιλιγγίρης Κωνσταντίνος Σταύρου	273
Τζιλιγγιρόπουλος Δ.	2.110
Τζίτζης Κ. Πανταζής	7.500
Τζόκρης Δ.	50.194
Τζολακόπουλος Π.	140
Τζούμας Πέτρος, Σουλιώτης Γιάννης	6.150
Τολιόπουλος	2.700
Τομαράς Δημήτρης	14.000
Τομαρόπουλος Κ.	10.000
Τριγκάκης Σπυρίδων	3.150
Τριγκούνης Δ.	860
Τρικούπης Σπυρίδων	26.810
Τσαμαδός Δημήτρης	6.270
Τσεκούρας Γιάννης, Ματζουκόπουλος	8.100
Φαρμάκης Κ.	3.825
Φαρμακίδης Θεόκλητος	10.620
Φλογαΐτης Ν.	300
Φοικιώτης Ίω. Πετρόπουλος Γιάννης	7.050
Φραγκούλης Φωκάς, Χινόπουλος Αναγνώστης	8.510
Χ" Ζαχαρίτσας Π.	12.910
Χαλκιόπουλος Κ.	2.710
Χαραλάμπης Σωτήρης	20.500
Χαρβούρης Ν.	1.455
Χαρτουλάρης Γ.	2.500
Χατζηανδρέας Αργύρης	7.010
Χατζηθεοφίλου, Κέρτες Πιπίνης	3.000
Χατζηπέτρου Γιαννάκης	12.500
Χατζηπέτρου Γιαννάκης, Δαρειώτης Γεώργιος	14.100
Χατζηχρήστου Δημήτριος	580
Χρηστίδης Δ.	8.000
Χριστόπουλος Ιωάννης	2.050
Χριστόπουλου, Ταμπακόπουλου	12.000
Χρυσανθακόπουλος Θάνος, Νεζερίτης Ν.	9.100
Χρυσικός Αναγνώστης	2.000
Ψαλίδας Π.	1.100
Σύνολο (γρόσια)	*2.660.702*

Πηγή: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. 43-44

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.3

Αγοραστές εθνικής γης, Ναύπλιο, Φεβρ. - Μάρτιος 1826

Αγοραστές	*Γρόσια*
Αναγνώστης [Κακάνης]	2.940,00
Αναγνώστης [Παπασπύρου]	912,93
Αναγνώστης Μακρυπουκάμισος	3.842,15
Αναστάσιος Τζόκρης	6.103,55
Αναστάσιος Χαραλάμπους, Νικόλαος Σιούτος	50.500,00
Βρεσθένης Θεοδώρητος και λοιποί	74.000,00
Γ. Μπ+…+, Κ. Σ+…+	120.500,00
Γεώργιος Θ. Ορφανίδης	17.774,00
Γεώργιος Θεοφανόπουλος	1.466,75
Γεώργιος Μαλοκίνης Σπετζιώτης	22.050,00
Γκίκας Μπότασης	16.629,00
Δημήτριος Δ+…+	14.700,00
Δημήτριος Χρήστου Παπαδόπουλος	4.420,00
Δήμος Λάμπρου	2.458,33
Εμμανουήλ Ξένος	131.600,00
Ηγούμενος Ταλαντίου, Νάσιος Φωτομάρας	14.500,00
Ηλίας Ζωγράφου	831,40
Ιωάννης Θ. Κολοκοτρώνης	22.236,28
Ιωάννης Ιατρός	16.593,75
Ιωάννης Χριστοδούλου	4.621,60
Κ. Ιω. Ζέρβας Κρανιδιώτης	4.320,25
Κυριάκος Σκούρτης, Λάζαρος Δημητρίου Τζαμαδός	19.100,00
Κυριάκος Σκούρτης, Λάζαρος Μπρούσκος	85.500,00
Κυριάκος Σκούρτης, Παντελής Στάθης Ποριώτης	8.800,00
Λάζαρος Κιάφας	7.002,73
Λιμπέρης Γιαννακόπουλος	15.600,00
Μήτρος Ζήρας	2.048,13
Μιχαήλ Ιατρός	32.562,10
Νικήτας Σταματελόπουλος	9.762,25
Νικόλαος [Κοσμόπουλος]	9.137,55
Νικόλαος Οικονόμου	16.776,80
Παναγιώτης Παπαγεωργόπουλος	9.000,00
Παναγιώτης Πλατανίτης	3.912,88
Πανάγος Μουρέλης	2.580,63
Πανούτζος Νοταράς	1.250,00
Παπαθεοδόσιος Οικονόμου	5.537,50
Ρήγας Παλαμήδης	3.956,43
Σ. Π. Παπαλεξόπουλος	63.500,00
Σπυρίδων Παπαλεξόπουλος	13.538,88
Σταύρος Παπαλεξόπουλος	6.959,05
Φώτης Φαρμακόπουλος	2.650,00
Χαράλαμπος Μιλιάνης	17.100,00
Χατζηπανάγος Κατρέβας	4.572,50
Γενικό Άθροισμα	*873.847,38*

Σημ: Σε αγκύλη ονόματα που δίνονται με επιφύλαξη. Όσα φέρουν το σύμβολο +…+ αφορούν περιπτώσεις που δεν αναγνωρίστηκαν στο χειρόγραφο.

Πηγή: ΓΑΚ//ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 6, έγγρ. χ.α.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.4

Κατανομή αναγκαστικών εράνων/δανείων ανά νησί του Αιγαίου, 1822-1826

Νησιά	*1822*[i]	*Ιούνιος 1823*[ii]	*Ιανουάριος 1824*[iii]	*Ιούνιος 1825*	*Μάρτιος 1826*
Σκιάθος		1.875		3.000	1.000
Σκόπελος		5.000		9.500	4.000
Αρχιερείς ή/και μονές Σκοπέλου		1.500		2.000	2.500
Ηλιοδρόμια		300		200	
Σκύρος		3.125		4.000	2.000
Αρχιερείς ή/και μονές Σκύρου		1.000		750	1.000
Σάμος		17.000		40.000	75.000
Αρχιερείς ή/και μονές Σάμου		5.000		5.500	10.000
Ικαρία		1.500		800	1.000
Πάτμος		2.500		5.000	8.000
Λέρος		2.500		4.000	10.000
Αρχιερείς ή/και μονές Λέρου		1.000		1.500	2.500
Κάλυμνος		3.000		15.000	20.000
Νίσυρος		1.500			
Τήλος (Επισκοπή)		1.250			
Κάρπαθος		2.000			6.000
Αρχιερείς ή/και μονές Καρπάθου		1.200			
Σύμη		4.000			
Σαντορίνη	39.432	11.000		30.000	90.000
Αρχιερείς ή/και μονές Σαντορίνης		4.000		5.500	7.000
Ανάφη	1.304	700		1.000	2.000
Αστυπάλαια	2.094	2.000		2.400	2.000
Κάσος		4.000			
Ίος	7.641	2.500		4.250	8.000
Σίκινος	1.151	1.250		2.000	4.000
Αμοργός	3.777	2.500		4.000	5.000
Μήλος	4.800	4.000		5.700	10.000
Κίμηλος	574	900		1.800	1.000
Πολύκανδρος	1.832	1.250		2.000	4.000
Σίφνος	5.839	4.000		6.000	10.000
Αρχιερείς ή/και μονές Σίφνου		1.750		550	2.000
Πάρος	10.377	5.300		8.750	16.000
Τοποτηρητής Παροναξίας		4.000		500	2.500
Νάξος	16.403	7.000		23.000	43.000
Μύκονος	12.742	2.500		5.000	8.000
Σύρος		2.500		15.000	20.000
Άνδρος	31.037	8.000		23.500	25.000
Αρχιερείς ή/και μονές Άνδρου		1.500		5.500	6.500
Κέα	12.997	2.500		6.000	
Αρχιερείς ή/και μονές Κέας		1.000		1.500	2.500
Θερμιά (Κύθνος)	5.753	2.000		3.000	3.000
Τήνος	18.869	9.500		25.000	42.000
Αρχιερείς ή/και μονές Τήνου		4.000		5.500	6.000
Σέριφος	2.703	1.250		2.400	2.000
Σαλαμίνα		1.875		5.500	8.000

Νησιά	*1822*[(i)]	*Ιούνιος 1823*[(ii)]	*Ιανουάριος 1824*[(iii)]	*Ιούνιος 1825*	*Μάρτιος 1826*
Αίγινα		2.000		6.000	10.000
Αρχιερείς ή/και μονές Αίγινας		4.000		1.500	2.500
Αγκίστρι		125		200	
Πόρος		5.000		6.000	10.000
Μονές διάφορες			70.000		
Ύδρα-Σπέτσες-Ψαρά		37.500			
Κρήτη		100.000			
Νησιά διάφορα	15.845		230.000		
Σύνολο γρόσια	*195.170*	*296.650*	*300.000*	*300.300*	*495.000*

Σημ: [(i)]Στην περίπτωση του 1822 εδώ δίνεται το ποσό που συλλέχθηκε, όχι το ποσό που είχε προβλεφθεί. [(ii)]Στη γενική κατανομή του καταλόγου, πριν την κατανομή ανά νησί, το συνολικό ποσό αυτής της κατηγορίας ήταν κατά 850 γρ. υψηλότερο. [(iii)]Μάλλον ατελέσφορη προσπάθεια βασισμένη στο υπ. αρ. 5 νόμο *περί αναγκαστικού δανείου* του 1822.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΚΠΑΚ, φάκ. 12· ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. χ.ά. και έγγρ, 18· στο ίδιο, φάκ. 18, έγγρ. χ.α.· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 161, έγγρ. 45-46 και φάκ. 164, έγγρ. 6· ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 40, έγγρ. 95 (πρβλ. *Τα σπετσιωτικά*, τ. Α΄, επιμ. Αναργύρου Ανδρέου Χατζηαναργύρου, Αθήνα 1861, σ. 948-951· *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 462-463, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, σ. 29 και τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 442· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 231-232.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.5

Κατανομή αναγκαστικών εράνων/δανείων σε επαρχίες της Στερεάς Ελλάδας, 1822-1826

Διαμέρισμα	*Επαρχίες*	*1822*	*Ιούνιος 1823*	*Μάρτιος 1826*
Ανατ. Χέρσος Ελλάδα	Αθήνα	20.000		40.000
	Θήβα	10.000		12.000
	Εύριπος	15.000	40.000	
	Λιβαδειά	15.000		20.500
	Ταλάντι	7.000		8.000
	Σάλωνα	15.000		20.500
	Λιδωρίκι	5.500		10.000
	Μαλανδρίνο	2.500		5.000
	Μπουδουνίτσα	5.000		3.000
	Τουρκοχώρι			1.000
	Πατρατζίκι	7.500		
	Διάφορες		100.000	
	μερικό σύνολο	*102.500*	*140.000*	*120.000*
Δυτ. Χέρσος Ελλάδα[(i)]	Άγραφα			10.000
	Κράβαρα			8.000
	Καρπενήσι	2.500		5.000
	Απόκουρο & Βενέτικο			2.000
	Διάφορες	20.000	62.500	5.000
	μερικό σύνολο	*22.500*	*62.500*	*30.000*
Σύνολο γρόσια		*125.000*	*202.500*	*150.000*

Σημ: [(i)]Στην περίπτωση του 1826 υπολόγιζαν να λάβουν από ευκατάστατους και άλλους διεσπαρμένους στην επικράτεια Δυτικοελλαδίτες, *ΑΕΠ,* τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 458.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. χ.ά. και έγγρ, 18· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 5, έγγρ. 31· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 161, έγγρ. χ.α. και φάκ. 164, έγγρ. 6· *ΑΚΥ*, τ. ΙΒ΄, Πειραιάς 1930, σ. 160-161· *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 462-463 και τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 442.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.6

Κατανομή αναγκαστικών εράνων/δανείων σε επαρχίες της Πελοποννήσου, 1822-1826

Επαρχίες	*Φεβρουάριος 1822*[(i)]	*Ιούλιος 1822*[(ii)]	*Ιούνιος 1823*[(iii)]	*Φεβρουάριος 1826*
Άργους (με Ολυμποχώρια)	10.000	25.000	15.000	12.000
Ναυπλίου	4.000		5.000	2.000
Κάτω Ναχαγιέ			10.000	7.500
Κορίνθου	20.000		70.000	50.000
Δερβενοχώρια				5.000
Βοστίτσας	7.500	10.000	15.000	15.000
Καλαβρύτων	20.000	128.000	50.000	50.000
Π. Πάτρας	10.000	95.000	10.000	7.500
Γαστούνης	15.000	60.000	70.000	30.000
Πύργου	3.000		10.000	10.000
Φαναρίου	5.000		20.000	25.000
Αρκαδιάς	15.000	60.000	15.000	15.000
Νεοκάστρου			30.000	2.000
Μεθώνης			5.000	2.000
Κορώνης			5.000	3.000
Νησίου	3.000	25.000	10.000	5.000
Καλαμάτας	5.000	10.000	10.000	5.000
Μικρομάνης	3.000		15.000	5.000
Ανδρούσης	3.000		10.000	5.000
Εμπλάκικα	5.000		15.000	8.000
Λεονταρίου	5.000		20.000	15.000
Καρύταινας	20.000	140.000	50.000	40.000
Τριπολιτσάς	12.500		30.000	15.000
Άγιου Πέτρου	10.000	25.000	25.000	20.000
Πραστού		75.000	20.000	30.000
Μονεμβασίας			10.000	5.000
Μιστρά	25.000	120.000	80.000	50.000
Σύνολο γρόσια	*201.000*	*773.000*	*625.000*	*439.000*

Σημ: [(i)]Έρανος αποφασισμένος από την εθνική Διοίκηση. [(ii)]Έρανος αποφασισμένος από την Πελοποννησιακή Γερουσία. [(iii)]Αρχικό ποσό 500.000 γρ., αναπροσαρμόστηκε στην πορεία.

Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 17, έγγρ. χ.ά. και έγγρ. 18· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΜΟ, φάκ. 2, έγγρ. 191 και φάκ. 8, έγγρ. χ.α.· ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΕ, φάκ. 160, έγγρ. 135-137.· *ΑΕΠ/ΛΕΑΒΠ*, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, σ. 165-166· *ΑΕΠ*, τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), σ. 462-463 και τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974, σ. 442· Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 9-10 με αρχική πηγή κείμενο του βουλευτή Καλαβρύτων, Αλ. Φωτήλα, εφημ. *Εστία*, αρ. 3645 (2.4.1904).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.7

Στατιστικές αναγκαστικού εράνου σε επαρχίες της Πελοποννήσου: αρχική κατανομή εράνου 3.6.1823 με βάση τα "χαρτιά" και ανακατανομή μεγεθών 17.6.1823

Έλεγχος με βάση το συντελεστή συσχέτισης του Spearman[1317]

Υποθέσεις	Βασική (H_0): οι μεταβλητές είναι αμοιβαία ασυσχέτιστες Εναλλακτική (H_1): οι μεταβλητές είναι αμοιβαία συσχετισμένες				
Στατιστική[(i)]	*Έρανος*	*Συντελεστής συσχέτισης Spearman (r_s)*			
		r_s[(ii)]	*p-value*[(iii)]	*Υπόθεση H_0*	*N*[(iv)]
Α΄	Ποσά 3.6.1823 – Ποσά 17.6.1823	0,67	0,001<0,01	Απορρίπτεται	26

Σημ.: [(i)]Με βάση αυτήν την αρίθμηση βλ. παρακάτω, στο παρόν παράρτημα, τα αναλυτικά στοιχεία κάθε στατιστικής. [(ii)]Τιμή συντελεστή συσχέτισης του *Spearman*. [(iii)]Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη από 0,1%. [(iv)]Ο αριθμός των παρατηρήσεων βάσει των οποίων «έτρεξε» η συσχέτιση.

Έλεγχος με βάση το Wilcoxon test[1318]

Υποθέσεις	Βασική (H_0): δεν διαφέρει η διάμεση τιμή του εράνου στις 3.6.1823 με τη διάμεση τιμή του εράνου στις 17.6.1823 Εναλλακτική (H_1): διαφέρει η διάμεση τιμή του εράνου στις 3.6.1823 με τη διάμεση τιμή του εράνου στις 17.6.1823			
Στατιστική[(i)]	*Έρανος*	*Δίπλευρος έλεγχος Wilcoxon*		
		p-value[(ii)]	*Υπόθεση H_0*	*N*[(iii)]
Α΄	Ποσά 3.6.1823 – Ποσά 17.6.1823	0,849>0,05	Δεν απορρίπτεται	26

Σημ.: [(i)]Με βάση αυτήν την αρίθμηση βλ. παρακάτω, στο παρόν παράρτημα, τα αναλυτικά στοιχεία κάθε στατιστικής. [(ii)]Παρατηρούμενο επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας (πιθανότητα σφάλματος 5%). [(iii)]Ο αριθμός των παρατηρήσεων βάσει των οποίων «έτρεξε» ο έλεγχος.

[1317]. Η επιλογή του συντελεστή συσχέτισης του Spearman εναλλακτικά ως προς το συντελεστή συσχέτισης του *Pearson* καθώς δεν ικανοποιούνταν οι στατιστικές προϋποθέσεις του τελευταίου.

[1318]. Επειδή έπειτα από έλεγχο απορρίφθηκε η υπόθεση της *κανονικότητας*, επιλέχτηκε η λύση των *μη παραμετρικών ελέγχων* (non-parametric tests): μέθοδοι μη εξαρτώμενες ή ελεύθερες κατανομής. Επειδή επιπρόσθετα τα ζεύγη τιμών αφορούν ίδιες επαρχίες σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές (αρχική κατανομή εράνου 3.6.1823 — ανακατανομή εράνου 17.6.1823), σ' αυτή την περίπτωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί το *Wilcoxon test*, το οποίο ελέγχει αν διαφέρει με στατιστικά σημαντικό τρόπο η *διάμεσος τιμή* ανάμεσα στη μεταβλητή *έρανος 3.6.1823* και στη μεταβλητή *έρανος 17.6.1823*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6.8

Περιγραφή αργύρου αντλημένου από μονές και εκκλησίες, άνοιξη 1822

Μονή/Επαρχία	*Ποιότητα μετάλλου*	*Ποσότητα (δράμια)*	*Τιμή (παράδες)*	*Αξία (γρόσια)*
Μέγα Σπήλαιο	καλό	10.480	22	5.764,00
»	κατώτερο	1.850	16	740,00
Ταξιάρχης	καλό	1.800	22	990,00
»	κατώτερο	1.570	16	628,00
Αγ. Ανάργυροι Κρανίδι	καλό	300	22	165,00
»	κατώτερο	550	16	220,00
Ακροκόρινθος	κατώτερο	800	16	320,00
Παντοκράτωρ Αγ. Όρους	σύμμικτο	12.500	20	6.250,00
Αγ. Γιώργη του Φονιά	καθαρό	2.750	22	1.512,50
»	κατώτερο	1.390	16	556,00
Αγ. Λαύρα	καλό	1.510	22	830,50
»	δεύτερο	2.360	16	944,00
Άργος	καλό	629	22	345,95
»	κατώτερο	120	16	48,00
»	σύμμικτο	12.800	18	5.760,00
Τριπολιτσά, Καρύταινα, Δημητσάνα	καλό	5.800	22	3.190,00
»	καλό	1.360	22	748,00
»	δεύτερο	8.250	16	3.300,00
»	δεύτερο	550	16	220,00
»	πλέον κατώτερο	3.680	12	1.104,00
Φανάρι, Αρκαδία, Λεοντάρι	καλό	1.500	22	825,00
»	δεύτερο	3.200	16	1.280,00
»	κατώτερο	830	12	249,00
Κόρινθος, Βοστίτσα, Καλάβρυτα	καλό	8.040	22	4.422,00
»	δεύτερο	6.155	16	2.462,00
Πραστός	καλό	240	25	150,00
Μιστράς	καλό	260	22	143,00
»	δεύτερο	4.800	16	1.920,00
»	τρίτο	1.450	8	290,00
Σάμος	καλό	3.075	22	1.691,25
»	κατώτερο	925	16	370,00
Σύνολο		*5.524*		*47.438,20*
Οκάδες		*253,81*		

Σημ.: Για τους υπολογισμούς 1 οκά = 400 δράμια, 1 γρόσι = 40 παράδες.
Πηγές: ΓΑΚ/ΚΥ/ΜΚΑΚ, φάκ. 8· πρβλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 47, έγγρ. 30α.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές πηγές

– ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ: ΦΑΚΕΛΟΙ

- Αρχείο Αντικυβερνητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος): 12, 216, 220, 240
- Αρχείο Γενικής Γραμματείας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια): 19, 22, 23, 26, 34, 67, 68, 79, 112, 130, 138, 186, 198, 221, 222, 225, 261, 263, 270, 281b
- Αρχείο Γραμματείας των Εσωτερικών (περιόδου Αγώνος): 2, 90, 124, 128, 165, 213, 222, 224
- Αρχείο Γραμματείας, Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Υποαρχείο Γραμματείας επί των Οικονομικών (1833-1844)
    - Υποαρχείο Ανακτόρων. Δημόσια Ταμεία: 192
    - Υποαρχείο Ανακτόρων. Δημόσια νομήματα και καταστήματα, Βασιλικό Νομισματοκοπείο και Σφραγιστήριο: 138
    - Υποαρχείο Ανακτόρων. Έφοροι, Οικονομικοί Επίτροποι, Φόροι, Φόροι, Βασικοί φόροι: 39
    - Υποαρχείο Ανακτόρων. Προϋπολογισμοί: 175
    - Υποαρχείο Ανακτόρων. Υποαρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας της Γραμματείας επί των Οικονομικών, Λογιστικό, Δημόσια Ταμεία: 319
- Αρχείο Εθνικού Ταμείου (περιόδου Αγώνος): 22
- Αρχείο Έκτακτων Επιτρόπων και Προσωρινών Διοικητών (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια): 80
- Αρχείο Εκτελεστικού (περιόδου Αγώνος): 1, 2, 15, 28, 39, 64, 71, 79, 130, 132, 137, 144, 152, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 167
- Αρχείο Επιτροπής Οικονομίας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια): 2β, 3, 4, 5, 6, 7, 19, 33, 34, 37, 86, 89, 103, 104, 106, 115, 118, 119, 177, 190, 198, 210, 247, 260, 278, 299, 304, 330, 357
- Αρχείο Θαλασσίου Δικαστηρίου (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια): 25
- Αρχείο Μινιστέριου, Γραμματείας, Υπουργείου της Οικονομίας (περιόδου Αγώνος): 2, 5, 6, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 22, 23, 27, 29, 34, 42, 67, 97, 98, 101A
- Αρχείο Μινιστέριου, Γραμματείας, Υπουργείου της Θρησκείας και Παιδείας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια): 31
- Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Β΄ Κατάλογος Χειρογράφων, Ιατρικά: 177, 219

- Κατάστιχα και Πρωτόκολλα Οικονομίας των περιόδων Αγώνα και Καποδίστρια: 4, 8, 9, 12, 20, 24, 32, 43, 52, 74, 190, 203, 206, 208, 209, 201, 212, 214, 236, 252
- Μικροί Κλάδοι αρχείου Αγώνος και Καποδιστρίου: 1, 8, 14, 17, 18
- Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογος Α΄
  - Αρχείον Αγώνος: 8, 10, 14, 16, 40, 46, 47, 60, 77
  - Αρχείον Καποδιστριακής περιόδου: 89

– ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ: ΦΑΚΕΛΟΙ

- Αρχείο Καποδίστρια. Εισερχόμενα: 142, 175, 309, 310, 375, 531
- Αρχείο Καποδίστρια. Εξερχόμενα: 5, 15, 69, 99, 103, 218, 233, 305, 312, 387, 397, 447, 450, 471, 473, 474, 477

– ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΡΧΕΙΑ, ΑΛΛΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

«Αρχείο Αγώνος» 1806-1832, από τα ιστορικά αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, Επιτομές εγγράφων, τ. Α΄, επιμ. Μαρία Δημητριάδου, Αθήνα 2011.

Expédition scientifique de Morée : Section des sciences physiques II, dir. Bory de Saint-Vincent, Paris 1834.

Foreign Office 32/22/8, Επιτομές 22/1α

Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια – Ι. Γ. Εϋνάρδου 1826-1831, επιμ. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, τχ. Α΄, Αθήνα 1929, τχ. Β΄, Αθήνα 1930.

Αθηναϊκόν αρχείον, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Διαμαντής, Αθήνα 1971.

Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, τ. Α΄-Γ΄, Πειραιάς 1839, επιμ. Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, τ. Η΄, Αθήνα 1840, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1852.

Απογραφή πληθυσμού – κατοικιών, 18 Μαρτίου 2001, τ. Α΄, ΕΣΥΕ, Πειραιάς 2009.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, τ. Α΄ (1), Αθήνα 1857 (1971), τ. Β΄ (2), Αθήνα 1862 (1972), τ. Γ΄ (6), Αθήνα 1972, τ. Δ΄ (7), Αθήνα 1973, τ. Ε΄ (8), Αθήνα 1974.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, τ. Α΄ (3), Αθήνα 1971, τ. Β΄ (4), Αθήνα 1973.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Λυτά έγγραφα Α΄ και Β΄ Βουλευτικής Περιόδου, τ. Α΄ (9), Αθήνα 1976, τ. Β΄ (10), Αθήνα 1977, τ. Γ΄ (11), Αθήνα 1978, τ. Δ΄ (12), Αθήνα 1979, τ. Ε΄ (13), Αθήνα 1981, τ. Στ΄ (14), Αθήνα 1981, τ. Ζ΄ (15αβ), Αθήνα 1994, τ. Η΄ (15γ), Αθήνα 1997, τ. Θ΄ (16), Αθήνα 1999.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Έγγραφα Καποδιστριακής περιόδου, τ. Α΄ (21), Αθήνα 2008, τ. Β΄ (22), Αθήνα 2008, τ. Γ΄ (23), Αθήνα 2008, τ. Ε΄ (25), Αθήνα 2012.

Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α΄, Αθήνα 1997.

Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη, τ. Α΄, επιμ. Β. Πλαγιανάκου – Μπεκιάρη – Α. Στεργέλλη, Αθήνα 1996.

Αρχείο Ψαρών 1821-1827, τ. Α΄, πρ. - επιμ. Βασ. Σφυρόερας, Αθήνα 1974.

Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, επιμ. Κώστας Δαφνής, τ. Β΄, Κέρκυρα 1978, τ. Ι΄, Κέρκυρα 1983, τ. Στ΄, Κέρκυρα 1984, τ. Η΄, Κέρκυρα 1987.

Αρχείον Τζωρτζάκη – Γρηγοράκη : Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα Μάνης (1810-1835), επιμ. Απόστολος Δασκαλάκης, Αθήνα 1976.

Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832, επιμ. Αντωνίου Λιγνού, τ. Ζ΄, Πειραιάς 1926, τ. Η΄, Πειραιάς 1927, τ. Θ΄, Πειραιάς 1927, τ. Ι΄, Πειραιάς 1928, τ. ΙΑ΄, Πειραιάς 1929, τ. ΙΒ΄, Πειραιάς 1930, τ. ΙΕ΄, Πειραιάς 1931.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 1825-1831, αρ. 12 (14.11.1825), αρ. 14 (21.11.1825), αρ. 37 (13.2.1826), αρ. 57 (1.5.1826), αρ. 66 (16.6.1826), αρ. 71 (26.10.1827), αρ. 72 (29.10.1827), αρ. 8 (26.1.1829), αρ. 9 (4.2.1828), αρ. 10 (8.2.1828), αρ. 11 (11.2.1828), αρ. 12 (15.2.1828), αρ. 13 (18.2.1828), αρ. 15 (29.2.1828), αρ. 16 (3.3.1828), αρ. 17 (10.3.1828), αρ. 18 (14.3.1828), αρ. 19 (17.3.1828), αρ. 22 (31.3.1828), αρ. 23 (4.4.1828), αρ. 24 (7.4.1828), αρ. 25 (11.4.1828), αρ. 28 (21.4.1828), αρ. 29 (25.4.1828), αρ. 30 (28.4.1828), αρ. 36 (19.5.1828), αρ. 45 (23.6.1828), αρ. 90 (1.12.1828), αρ. 96 (22.12.1828), αρ. 1-2 (5.1.1829), αρ. 5 (16.1.1829), αρ. 10 (2.2.1829), αρ. 16 (23.2.1829), αρ. 30 (20.4.1829), αρ. 40 (25.5.1829), αρ. 41 (29.5.1829), αρ. 42 (1.6.1829), αρ. 48 (6.7.1829), αρ. 49 (13.7.1829), αρ. 54 (7.8.1829), αρ. 55 (14.8.1829), αρ. 62 (14.9.1829), αρ. 63 (18.9.1829), αρ. 64-65 (25.9.1829), αρ. 66 (28.9.1829), αρ. 12-13 (12.2.1830), αρ. 24 (22.3.1830), αρ. 26 (29.3.1830), αρ. 31 (19.4.1830), αρ. 76 (20.9.1830), αρ. 13 (18.2.1831) και αρ. 14 (21.2.1831), αρ. 21 (18.3.1831), αρ. 29 (15.4.1831), αρ. 79 (14.10.1831).

Γεώργιου Γαζή, *Λεξικόν της Επαναστάσεως*, σημ. Ν. Πατσέλης, επιμ. Βρανούσης, Ιωάννινα 1971.

Εθνική Εφημερίς, 1832-1833, φ. 60-61 (14.12.1832).

Εκθέσεις αρχειακής υπηρεσίας και κατάλογοι περιεχομένων, επιμ. Κωνσταντίνου Αθαν. Διαμαντή, Αθήνα 1977.

Ελληνικά υπομνήματα, ήτοι επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827, επιμ. Ιωάννης Θ. Κολοκοτρώνης, Αθήνα 1856.

Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος: Διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831, τ. Γ΄, μτφρ. Μιχαήλ Γ. Σχινάς, Αθήνα 1842.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αρ. 61 (1.11.1836).

Η Δωδώνη : Δεκάτομος Μεγάλη Πανηπειρωτική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α΄.

Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, τ. Α΄, Αθήνα 1958, τ. Β΄, Αθήνα 1959.

Μονόφυλλα του Αγώνος : Προκηρύξεις – Θεσπίσματα – Διατάγματα 1821-1827, τ. Α΄ και τ. Β΄, πρ. Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, εισ. Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, Αθήνα 1973.

Ο Απόλλων. Εφημερίς της Ύδρας, πολιτική και φιλολογική, αρ. 30 (20.6.1831).

Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827, τ. Β΄, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1971.

Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, τ. Α΄- Ε΄, εισ. – επιμ. – ευρ. Κωνσταντίνου Αθ. Διαμαντή, Αθήνα 1972.

Τα σπετσιωτικά, τ. Α΄, επιμ. Αναργύρου Ανδρέου Χατζηαναργύρου, Αθήνα 1861.

Τα Υδραϊκά : ή Μέρος των εν Ύδρα σωζομένων εγγράφων, Αθήνα 1844.

Υπογραφές αγωνιστών της Ελληνικής Επαναστάσεως, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1998, αρ. 1808.

Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Περίοδος 1821-1866, επιμ. Σταύρος Πανάς, Χρήστος Αντωνόπουλος, Ιωάννης Σκούρτης, Θεσσαλονίκη 2010.

Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων «Ο Ερμής των νέων Ελλήνων», Πέτρος Πιζάνιας (επιστ. δ/ντής έρευνας), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.

Ψηφιακό Αρχείο Ι. Καποδίστριας, επιστ. επιτρ. Χρήστος Λούκος κ.ά., φορέας διαχείρισης Μουσείο Καποδίστρια – Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών [http://kapodistrias.digitalarchive.gr/].

Βιβλιογραφία

ALTHUSSER, Louis, *Μοντεσκιέ, πολιτική και ιστορία*, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, επιμ. Άρης Στυλιανού, Αθήνα 2005.

ALDCROFT, Derek H. – VILLE, Simon P., (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία 1750-1914 : θεματική προσέγγιση*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Αθήνα 2005.

ANDERSON, Perry, *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα 1986.

ANDRÉADÈS, A., *History of the Bank of England 1640 to 1903*, trnsl. Christabel Meredith, Athens 1924.

ANTOINE DE MONTCHRESTIEN, *Traicté de l'Œconomie politique,* ed. Francois Billaçois, Geneve 1998.

ARON, Raymond, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής* σκέψης, τ. Α΄, Αθήνα 1984, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης.

AZABOU, Mongi – NUGENT, Jeffrey B., "Contractual choice in tax collection activities : some implications of the experience with tax farming", *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 144/4 (1988) 684-705.

BACKHOUSE, Roger E., *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης. Από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, επιμ. Μάγγη Μίνογλου, Αθήνα 2009.

BALL, Michael – SUNDERLAND, David, *An economic history of London, 1800-1914*, London 2001.

BARKAN, Ömer Lutfi, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957) 9-36.

BEAUR, Gérard (επιμ.), *Η γη και οι άνθρωποι*, πρ. Ευγενία Μπουρνόβα, μτφρ. – σημ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα 2003.

BERUMENT, Hakan – GÜNAY, Aslı, «Inflation Dynamics and Its Sources in The Ottoman Empire: 1586-1913», *Discussion paper* 2004/3, Department of Economics, Bilkent University.

BONNEY, Richard (ed.), *The rise of the fiscal state in the Europe, c. 1200-1815*, Oxford 1999.

BRAMBILLA, Giuseppe, *Storia della Ragioneria Italiana*, Milano 1901.

BRAUDEL, Fernand, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας) Β΄ : Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδής, επιμ. Κώστας Τσιαράκης, Αθήνα 1998.

_____, Fernand, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας) Α΄ : Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, επιμ. Κώστας Τσιαράκης, Αθήνα 1995.

BROWN, Matthew, "Gregor MacGregor : Clansman, conquistador and coloniser on the fringes of the British Empire", *Colonial lives across the British Empire : Imperial careering in the long nineteenth century*, eds. David Lambert – Alan Lester, Cambridge 2006.

CARTELIER, Jean, *Το Χρήμα*, επιμ. Γιώτα Κρέζου, μτφρ. Μαρία Φιλιππακοπούλου, Αθήνα 1996.

CENTENO, Miguel Angel, *Blood and debt : War and the Nation-State in Latin America*, Pennsylvania 2002.

CHATZIIOANNOU, Maria Christina, "War, Crisis and Sovereign Loans: The Greek War of Independence and British Economic Expansion in the 1820s", *The Historical Review/La Revue Historique* 10 (2013) 33-55.

CHOISY, Frank, *Suisse et Grece : La correspondance au philhellene Eynard, 1826-1829,* Athenes 1907.

CIPOLLA, Carlo M., *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση : Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.,* μτφρ. Πέτρος Σταμούλης, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1988.

CLÉMENT, Alain – DESMEDT, Ludovic, "Medicine and economics in pre-classical economics", *Open economics : economics in relation to other disciplines*, ed. Richard Arena – Sheila Dow – Matthias Klaes, London 2009.

CLOUGH, Shepard B. – RAPP, Richard T., *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία. Η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, τ. Α΄, μτφρ. Φ. Διαμαντόπουλος κ.ά., χ.τ. 1979.

COŞGEL, Metin M., – MICELI, Thomas J., "Tax Collection in History", *Public Finance Review* 37/4 (2009) 399-420.

_____, Metin – MICELI, Thomas, – AHMED, Rasha, "Law, state power, and taxation in Islamic history", *Journal of Economic Behavior & Organization* 71 (2009) 704–717.

_____, Metin M., "Ottoman tax registers (tahrir defterleri)", *Historical Methods* 37 (2004) 87–100.

CRAIG, Lee – GARCIA-IGLESIAS, Concepcion, "Business Cycles", in *The Cambridge Economic History of Modern Europe, 1700-1870*, vol. 1, eds. Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke, Cambridge 2010.

DAKIN, Douglas, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα 1989.

DARLING, Linda T., "Ottoman fiscal administration : decline or adaptation", *The Journal of European Economic History* 26/1 (1997) 157-179.

_____, Linda T., *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

DAVIDOVA, Evguenia, *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States : Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)*, Leiden - Boston 2013.

DESROSIERES, Alain, *Η πολιτική των μεγάλων αριθμών. Ιστορία της στατιστικής αντίληψης*, μτφρ. – επιμ. Ηλίας Αθανασιάδης, Αθήνα 2005.

DIMITROPOULOS, Dimitris, «Limites intérieures dans l'espace grec au temps de la domination ottomane. L'aspect géographique des administrations politiques et ecclésiastiques», *The Historical Review* 5 (2008) 239-253.

DINCECCO, Mark, *Political transformations and public finances : Europe, 1650 – 1913*, Cambridge 2011.

DROZ, Joseph, *Πολιτική Οικονομία : ήτοι αρχαί της επιστήμης του πλούτου*, μτφρ. Αναστάσιος Πολυζωΐδης, Ναύπλιο 1833.

DUVERGER, Maurice, *Δημόσια Οικονομία*, μτφρ. Νικόλαος Χρ. Τότσης – Αθανάσιος Τσάκωνας, Αθήνα 1979.

ELIAS, Norbert, *Η εξέλιξη του πολιτισμού Β΄ : Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες. Αλλαγές της κοινωνίας. Σχεδίασμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Αθήνα 1997.

ERMIŞ, Fatih, *A history of Ottoman economic thought : developments before the nineteenth century*, 2014.

ERTMAN, Thomas, *Birth of the leviathan : building states and regimes in medieval and early modern Europe*, Cambridge 1997.

EVANS, Mark, «Η θεωρία των Ελίτ», *Το Κράτος : Θεωρίες και προσεγγίσεις*, επιμ. Colin Hay – Michael Lister – David Marsh, μτφρ. Γιώργος Αντωνίου, Αλέξανδρος Κουτσογιάννης, Αθήνα 2011.

FARINETTI, E. – SBONIAS, K., «Fields of wheat back to the land. A GIS environment for the study of medieval village history in central Greece», *Enter the Past. Proceedings of CAA 2003*, Vienna 8-12 April 2003, BAR IS 1227, Oxford 2004, 271-275.

FINLAY, George, *Essai sur les principes de banque appliqués à l'état actuel de la Grèce*, Athènes 1836.

FLANDREAU, Marc – FLORES, Juan H., "Bonds and Brands : Foundations of Sovereign Debt Markets, 1820-1830", *The Journal of Economic History* 69/3 (2009) 646-684.

FODOR, Giorgio, "The Boom that never was? Latin American loans in London 1822-1825", Trento 2002, paper presented at the Conference *Crisis: from the real economy to the financial system*, Venice, 17-18 November 2000.

FRANGOS, George D., *The Philike Etaireia, 1814-1821 : A Social and Historical Analysis*, Ph.D. Columbia University 1971.

FURET, François, «Η ποσοτική ιστορία», *Το έργο της Ιστορίας*, τ. Α΄, επιμ. Ζακ Λε Γκοφ – Πιερ Νορά, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Αθήνα 1975.

GALLOWAY, Jonathan, "Revolutionary Privateering Source", *Bulletin of the Business Historical Society* 7/3 (1933) 7-10.

GEKAS, Athanasios (Sakis), «Class and cosmopolitanism : the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports», *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009) 95-114.

GENC, Mehmet, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1980.

GIDDENS, Anthony, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, πρ. Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Αθήνα 2014.

_____, Anthony, *Κοινωνιολογία*, μτφρ. – επιμ. Δημήτρης Γ. Τσαούσης, Αθήνα 2002.

GÖÇEK, Fatma Müge, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York - Oxford 1987.

GRAFE, Regina – Neal, Larry – Unger, Richard W., "The services sector: finance", in *The Cambridge Economic History of Modern Europe, 1700-1870*, vol. 1, eds. Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke, Cambridge 2010.

GREGORY, Ian – ELL, Paul, *Historical GIS : Technologies, Methodologies, and Scholarship*, Cambridge 2007.

GUDEMAN, Stephen, *Η ανθρωπολογία της Οικονομίας : Κοινότητα, Αγορά και Πολιτισμός*, μτφρ. – επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα 2009.

GÜLSOY, Ersin, «Olive Oil Production in the Eyâlet of Crete (1650-1670), *Ελαιοσοδεία : Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αθήνα 2004.

HALDON, John, "The Ottoman state and the question of state autonomy: Comparative perspectives", *New Approaches to State and peasant in Ottoman History*, eds. H. Berktay – S. Faroqhi, *The Journal of Peasant Studies* 18/3-4 (1991) 18-108.

HAY, Colin - LISTER, Michael, «Θεωρίες του κράτους», *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, επιμ. Colin Hay, Michael Lister, David Marsh, μτφρ. Γιώργος Αντωνίου, Αλέξανδρος Κουτσογιάννης, Αθήνα 2011.

HELLIE, Richard, "Russia, 1200-1815", *The rise of the fiscal Europe, c.1200-1815*, ed. Richard Bonney, Oxford 1999.

HERING, Gunnar, *Τα πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Α΄, Αθήνα 2008.

HEYWOOD, Andrew, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα 2006.

HILL, Christopher, *Ο Αιώνας της Επανάστασης, 1603-1714*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα 2011.

HOBBES, LOCKE, J., ROUSSEAU, J. J., KANT, I., HEGEL, G. W. F., *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Μανολης Αγγελίδης – Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2006.

HUME, David, *Δοκίμια. Οικονομικά – Ιστορικά – Πολιτικοκοινωνικά*, πρ. – μτφρ. Ε. Π. Παπανούτσου, Αθήνα 1979.

İNALCIK, Halil, "Centralization and decentralization in Ottoman Administration", in *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, eds. Thomas Naff – Roger Owen, Carbondale and Edwards ville 1977.

JESSOP, Bob, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: σκέψεις σχετικά μ' ένα θέμα του Πουλαντζά», *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, επιμ. Άλκης Ρήγος – Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αθήνα 2001.

_____, Bob, *Κρατική εξουσία : Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, Αθήνα 2011.

JURIEN DE LA GRAVIERE, Jean Pierre Edmond, *Ιστορία του υπέρ ανεξαρτησίας των Ελλήνων αγώνος κυρίως του ναυτικού*, μτφρ Κωνσταντίνου Ν. Ράδου, Αθήνα 1894.

JOHNSON, Noel D. – Koyama, Mark, "Tax farming and the origins of state capacity in England and France", *Explorations in Economic History* 51 (2014) 1–20.

KARAGEORGOU-KOURTZIS, Olga, "Aspects of Education in the Peloponnese from 1810 to 1820 According to the Peroukas Archives from Argos", *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands : toward a social and economic history. Studies in Honor of John C. Alexander*, ed. Elias Kolovos – Phokion Kotzageorgis – Sophia Laiou – Marinos Sariyannis, Istanbul 2007.

KARAMAN, K. Kıvanç – PAMUK, Şevket, " Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime", *American Political Science Review* 107/3 (2013) 603-626.

_____, K. Kıvanç – PAMUK, Şevket, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History* 70/3 (2010) 593-629.

KARPAT, Kemal H., "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies* 3/3 (1972) 243-281.

KEEGAN, John, *Η Ιστορία του Πολέμου*, μτφρ. Λάμπης Χαραλαμπίδης, Αθήνα 1997.

KINDLEBERGER, Charles P., *A Financial History of Western Europe*, Oxford 1993.

KISER, Edgar – KANE, Joshua, "Revolution and State Structure : The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France", *American Journal of Sociology* 107/1 (2001) 183-223.

KISSINGER, Henry, *A World Restored : Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-22*, Weidenfeld & Nicolson History 2000.

LAZARETOU, Sophia, *Greek monetary economics in retrospect: The adventures of the drachma*, Athens 2003.

LEMNITZER, Jan Martin, *Power, law and the end of privateering*, 2014.

MABEE, Bryan, "Pirates, privateers and the political economy of private violence", *Global Change, Peace & Security* 21/2 (2009) 139–152.

MACAREL, M. A., *Στοιχεία του δημοσίου δικαίου*, μτφρ. Μ. Αργυρόπουλος, Αθήνα 1836.

MAGNET, Jacques, "Les règlements gènèraux sur la Comptabilitè publique au XIXe siècle", *La comptabilité publique: continuité et modernité*, Intr. d'Alain Deniel, 1995.

MALEŠEVIC, Siniša, *Nation-States and Nationalisms : Organization, Ideology and Solidarity*, 2013.

MANN, Michael, *Κράτη, Πόλεμος και Καπιταλισμός*, εισ. - επιμ. Μανούσος Μαραγκουδάκης, μτφρ. Ελένη Τσερεζόλε, Αθήνα 2006.

_____, Michael, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας Α΄ και Β΄*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα 2009.

MARRINER, Sheila, "English Bankruptcy Records and Statistics before 1850", *Economic History Review* 33/3 (1980) 351-366.

MATHIAS, Peter – POLLARD, Sidney, *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, Cambridge 1989.

MATTESSICH, Richard, *Two Hundred Years of Accounting Research : An International Survey of Personalities, Ideas and Publications (from the beginning of the nineteenth century to the beginning of the twenty-first century)*, 2008.

MCGOVAN, Bruce, «Η εποχή των Αγιάνηδων 1699-1812», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Halil İnalcik – Donald Quataert, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, επιμ. Μαρίνος Σαρηγάννης, Αθήνα 2011, σ. 257-258.

McGrew, William W., "Greek Economic Historiography for the First Part of the Nineteenth Century", *New Trends in Modern Greek Historiography*, ed. Lily Macrakis – Nikiforos Diamandouros, *The Modern Greek Studies Association in cooperation with Anatolia College*, n.p. 1982.

_____, William W., *Land and revolution in modern Greece, 1800-1881 : the transition in the tenure and exploitation of land from ottoman rule to independence*, 1985.

MENDELSSOHN-BARTHOLDY, Karl, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, μτφρ. Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, Αθήνα 1894.

MEUVRET, Jean, «Οι στατιστικές σειρές και η ιστορική έρευνα», *Ιστορία και μέθοδοί της Β΄ : Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών*, επιμ. Charles Samaran, τχ. 3, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, Αθήνα 1988.

MOLLIEN, Nicolas François, *Mémoires d'un ministre du trésor public, 1780-1815*, 4 vol., Paris 1845.

MONTCLOUX, Henrie, *De la comptabilité publique en France*, Paris 1840.

MORRIS, R. J., *Men, Women and Property in England, 1780–1870 : A Social and Economic History of Family Strategies amongst the Leeds Middle Classes*, Cambridge 2005.

MORSELLI, Emanuele, *Πρώτα στοιχεία Δημόσιας Οικονομικής*, μτφρ. Χρήστος Λυμπερόπουλος, πρ. Παναγιώτης Β. Δερτιλής, Αθήνα χ.χ.

NEAL, Larry, *The Rise of Financial Capitalism : International Capital Markets in the Age of Reason*, Cambridge 1990.

NORTH, Douglass C., *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, πρ. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, μτφρ. Ακριβή Αλεξιάδη, Αθήνα 2000.

OFFICER, Lawrence H., *Between the Dollar-Sterling Gold Points : Exchange Rates, Parity and Market Behavior*, Cambridge 1996.

PAMUK, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000.

PAPADOPOULO VRETO, A., *Notizie biografiche - storiche su Federico conte di Guilford pari d' Ingailterra, e sulla da lui fondata Universita Ionia*, Atene 1846.

PETROPULOS, John A., *Πολιτική και συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α΄, Αθήνα 1985.

QUINTON, Antony, «Πολιτική Φιλοσοφία», *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, επιμ. Anthony Kenny, μτφρ. Δέσποινα Ρισσάκη – Χάρης Βλαβιανός, Αθήνα 2005.

RANKI, György, *Περιφερειακές Ευρωπαϊκές Οικονομίες 19ος - 20ος αι.* , μτφρ. Αλέκος Γαβαθάς, Ερμούπολη 1986.

RIDER, Robert, "War, Pillage, and Markets", *Public Choice* 75/2 (1993) 149-156.

RUNCIMAN, Walter Garrison, *A treatise on social theory II : Substantive social theory*, Cambridge 1989.

SCHEINA, Robert L., *Latin America's wars : The age of the caudillo, 1791–1899*, vol. 1, Washington 2003.

SCREPANTI, Ernesto – ZAMAGNI, Stefano, *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, τ. Α΄, επιμ. Νίκος Θεοχαράκης, μτφρ. Αντριάννα Σακκά, Αθήνα 2002.

SEGUIN, Armand, *Observations sur quelques dispositions du premier Rapport fait au nom de la Commission centrale, sur le budget de 1816*, Paris 1816.

SELIGMAN, Edwin R. A., "Loans versus Taxes in War Finance", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 75 (1918) 52-82.

SHAW, Stanford J., "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies* 6/4 (1975) 421-459.

SILBERLING, Norman J., "British Financial Experience 1790-1830", *The Review of Economics and Statistics* 1/4 (1919) 282-297.

SKINNER, Quentin, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, επιμ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2005.

SOUTSOS, Alexandros, *Recueil des documents authentiques relatifs au droit public extérieur de la Grèce publié par ordre et approbation du Département de la Maison royale et des relations extérieures*, Athènes 1858.

STARKEY, David J., *British privateering enterprise in the eighteenth century*, Exeter 1990.

STASAVAGE, David, "What we can learn from the early history of sovereign debt", *Explorations in Economic History* 59 (2016) 1-16.

_____, David, *Public debt and the birth of the democratic state : France and Great Britain 1688–1789*, Cambridge 2008.

STEINER, Philippe, "Storm over economic thought : Debates in French economic journals1750–70", *The state of the history of economics : proceedings of the History of Economics Society*, ed. James P. Henderson, London 1997.

TEICHOVA, Alice – MATIS, Herbert, *Nation, state, and the economy in history*, Cambridge 2003.

THOMSON, Janice E., *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns: State-building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe*, Princeton 1994.

TODOROV, Nikolaj – VELKOV, Asparuh, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. – début du XVIe s.)*, Sophia 1988.

TRICOUPIS, Charilaos, *The Finance of Greece : speech on introducing to the Hellenic chamber the budget for 1889*, London 1888.

TSOTSOROS, Stathis, «La pratique financière publique et ses effets sur le movement des capitaux : Péloponnèse (1800-1828)», *Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunication XIIIe-XIXe siècles II*, Athènes 1986.

TZAKIS, Dionysios, «Intégration et révolte : élites chrétiennes et musulmanes dans le Péloponnèse sous la domination ottomane (XVIIIe début du XIXe siècle)», *La société grecque sous la domination ottomane : Économie, identité, structure sociale et conflits*, ed. Maria Efthymiou, Athènes 2010.

VACALOPOULOS, Const. A., *L'économiste francais Arthémond de Regny et son rôle dans l'histoire financière de la Grèce (1831-1841)*, Thessaloniki 1977.

VANOLI, André, *A History of National Accounting*, trnsl. Marion Pinot Libreros – Gayle H. Partmann, Amsterdam 2005.

VASLIM, Jacques-Marie, "Le siécle d'or de la rente perpétuelle française", *Le marché financier français au XIXe siècle: Aspects quantitatifs des acteurs et des instruments á la Bourse de Paris*, vol. 2, Paris 2007.

WEBER, Max, *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές* κοινότητες, εισ. – μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 1997.

_____, Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, Αθήνα 2010.

_____, Max, *Οικονομία και κοινωνία Β΄*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2007.

_____, Max, *Οικονομία και κοινωνία Δ΄ και Ε΄*, μτφρ. – εισ. – επιμ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2011.

WOODHOUSE, M., *The philhellenes*, London/Athens 1977.

ZARINEBAF, Fariba, et. al, «A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece», *Hesperia Supplements* 34 (2005).

ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Αγαπητός Σ., *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος : Εταιρισταί, κατηχηταί, κληρικοί, πολιτικοί στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης, δωρηταί, λόγιοι, ευεργέται*, Πάτρα 1877.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Άγγελος Θ., *Δημόσια Οικονομική*, Αθήνα 1962.

_____, Άγγελος Θ., *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα 1937.

ΑΓΓΕΛΟΥ, Άλκης , «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999.

ΆΜΑΝΤΟΣ, Κωνσταντίνος Ι., *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν (1566-1822). Σχολεία και λόγιοι*, Πειραιάς 1946.

ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, Ανδρ. Μ., *Ιστορία των εθνικών δανείων Α΄ : Τα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825). Το δημόσιο χρέος επί βαυαρικής δυναστείας*, Αθήνα 1904.

ΑΡΜΑΚΟΛΛΑ, Νικ. Γ., *Τα οικονομικά της Τήνου 1715-1822*, Αθήνα 1926.

ΑΡΧΟΝΤΑΚΗΣ, Μανόλης Ν. – ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Γιαννούλης Γ., *Το σμυρίγλι της Νάξου: ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές αναφορές*, Νάξος 2006.

ΑΣΑΝΑΚΗ, Ευφροσύνη Ν., «Το χρονικό του ελέγχου και καταλογισμού των Ι. Ορλάνδου και Α. Λουριώτη υπόλογων των δανείων της Ανεξαρτησίας», *Ελεγκτικό Συνέδριο 1833-1983 : Τιμητικός τόμος για τα εκατόν πενήντα χρόνια*, Αθήνα 1984.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σπύρος Ι.(επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα 1979.

_____, Σπύρος Ι., «Νησιωτικές κοινότητες : οι φορολογικές λειτουργίες (Ι)», *Ιστορικά* 8 (1988) 3-36.

_____, Σπύρος Ι., «Τα θεσμικά μορφώματα: μαθητεία και συντεχνείες», *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αιώνας,* τ. Α΄, Αθήνα 2003.

_____, Σπύρος Ι., «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Ιστορικά* 5 (1986) 45-62.

_____, Σπύρος Ι., *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, επιμ. Ευτυχία Λιάτα – Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2007, Αθήνα 2007.

_____, Σπύρος Ι., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε΄ - ιστ΄ αι.)*, Αθήνα, 1978.

_____, Σπύρος Ι., *Υπομνήσεις : Ιστορικότροπα σημειώματα*, Αθήνα 2014.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Απόστολος Ε., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής Επαναστάσεως, 1825-1829*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1993.

_____, Απόστολος Ε., *Ιστορία του νέου ελληνισμού : Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1980, τ. Στ΄, Θεσσαλονίκη 1982, τ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1986, τ. Η΄, Θεσσαλονίκη 1988.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος Απ., *Ευρωπαίοι Φιλέλληνες, Παρατηρητές και Τεχνοκράτες στην Επαναστατημένη Ελλάδα και στο Ελλαδικό Βασίλειο (1821-1843)*, Θεσσαλονίκη 2008.

_____, Κωνσταντίνος Απ., *Η επαναστατημένη Ελλάδα, ηπειρωτική και Αιγαίο, μεταξύ 1826-1829 (σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976.

ΒΑΚΗ, Φωτεινή, «Ελληνική Επανάσταση και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Ιόνιος Λόγος* 3 (2011) 155-167.

ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, Ιωάννου Α., *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1842-1902)*, Αθήνα 1988.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Σωτηρούλα, «Τα δάνεια της Ελληνικής Επανάστασης», *1821: Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, τ. Δ΄, Αθήνα 2010.

ΒΕΝΕΤΣΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μαρία Γ., *Η θεσμική διαδρομή της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2002.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κώστας, «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία* 2 (1990) 75-99.

ΒΕΡΕΜΗΣ, Θάνος – Κολιόπουλος, Γιάννης, «Η συγκρότηση της εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα», *1821: η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα 2010.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Χαράλαμπος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις*, Δ.Δ., Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

ΒΟΓΛΗ, Ελπίδα Κ., «"Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνας": Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», *Φιλελληνισμός : Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, επιμ. Άννα Μανδυλαρά – Γιώργος Β. Νικολάου κ.ά., Αθήνα 2015.

ΒΟΥΡΝΑΣ, Τάσος, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, τ. Α΄, Αθήνα 1998.

ΓΑΡΔΙΚΑ, Κατερίνα, «Δανεισμός και φορολογία στα χωριά της Καρύταινας, 1817–1821», *ΔΚΕΙΝΣ* 1 (1998) 67-80.

_____, Κατερίνα, «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», *Η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους: Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2008.

ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ, Βασίλειος Δ., *Τα δημόσια οικονομικά και η ελληνική οικονομική νομοθεσία κατά Gaston Jese*, τ. Α΄, Αθήνα 1914.

ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γεώργιος, «Το νεοελληνικό νόμισμα από την Ανεξαρτησία μέχρι σήμερα», *Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*, επιμ. Ελένη Γραμματικοπούλου, Αθήνα 2002.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ιωάννης Γ., *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθήνα 1971.

ΓΚΙΟΥΡΑΣ, Θανάσης, «Ιστορικός υλισμός και κρατική συγκρότηση. Παρατηρήσεις για μια υλιστική θεωρία του κράτους με βάση τις δημοσιονομικές λειτουργίες του», *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*, επιμ. Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης, Δ. Σακκάς, Αθήνα 2008.

_____, Θανάσης, *Φορολογία και πολιτική : Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*, Αθήνα 2000.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τάσος Αθ., «Αναφορά στο θέμα των Εθνικών κτημάτων κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Πελοποννησιακά – Παράρτημα* 19 (1992-1993) 209-228.

_____, Τάσος Αθ., «Ιστορία της Γαστούνης», *Πελοποννησιακά* 23 (1998).

_____, Τάσος Αθ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971) 33-253.

ΔΑΜΑΣΚΗΝΙΔΗ, Αντ. Ν., «Ιδιωτικά, δημόσια και εθνικά λογιστικά σχέδια: συγκριτική μελέτη των σχεδίων των τριών κατηγοριών», *ΕΕΑΒΣΘ* 8/2 (1984) 445-500.

ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ, Μαρία, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής : από το τέλος της αποικιοκρατίας μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2015.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Απόστολος Β., «Τα τοπικά πολιτεύματα κατά την Επανάστασιν του 1821», *ΕΕΦΣΠΑ* 15 (1964-65) 161-270.

ΔΕΛΕΓΚΟΥ, Βασιλική, *Η ιστορία του δημόσιου οικονομικού χώρου του ελληνικού κράτους (1821-1940)*, Δ.Δ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2009.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Κανέλλου, *Απομνημονεύματα*, εισ.-σχ. Γ. Τσουκαλά, πρ. Μ. Μιχαλόπουλου – Β. Τσαφάρα, τ. Α΄, Αθήνα 1957.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ, Γιώργος Β., «Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος», Αθήνα 1993.

_____, Γιώργος Β., «Σιωπές, μονομέρειες και μόδες στην ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά Δ΄ διεθνούς συνεδρίου ιστορίας, τ. Α΄, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2002.

_____, Γιώργος Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830 - 1920*, τ. Α΄, Αθήνα 2006.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ, Παναγιώτης Β., «Η δημοσιονομική πολιτική των πρώτων κυβερνήσεων και οι προϋπολογισμοί τους : Μέσα από το χάος, προσπάθειες για την οργάνωση των οικονομικών του Κράτους», *Τα οικονομικά του 1821, Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 935, ειδ. αφιέρωμα 28 (23.3.1972).

_____, Παναγιώτης Β., *Εγχειρίδιον δημόσιας οικονομικής*, τχ. Α΄- Γ΄, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1966-1968.

_____, Παναγιώτης Β., *Ο προϋπολογισμός του κράτους*, Αθήνα 1936.

_____, Παναγιώτης Β., *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν του αγώνος του 1821*, Θεσσαλονίκη 1971.

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αλέξανδρος, «Οικονομική πολιτική του Καποδίστρια», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα 1975.

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γεώργιος Δ., «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας. Α΄ 1828-1829», *ΕΚΕΙΕΔ* 14 (1967) 1-205.

_____, Γεώργιος Δ., «Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας (1827-1833)», *Ο Ερανιστής* 4 (1966) 117-154.

_____, Γεώργιος Δ., «Το εθνικόν νομισματοκοπείον της Ελλάδος (1828-1833)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971) 15-96.

_____, Γεώργιος Δ., *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827 : Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1966.

_____, Γεώργιος Δ., *Ο κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828*, Ανάτυπο *ΕΚΕΙΕΔ*, Αθήνα 1966.

_____, Γεώργιος Δ., *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήνα 1963.

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτρης, «Οι πηγές και τα προβλήματα επεξεργασίας τους», *Τετράδια Εργασίας* 27 (2004) 13-168.

_____, Δημήτρης, «Παναγιώτης Καρατζάς : Η βιογραφία ενός αγωνιστή του 1821. Από την πρόσληψη στην ανάπλαση», *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, επιμ. ο ίδιος – Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αθήνα 2014.

_____, Δημήτρης, «Πειρατές στη στεριά; Πρόσφυγες, καταδρομείς και καθημερινότητα των παράκτιων οικισμών στα χρόνια του Αγώνα», *Όψεις της Επανάστασης του 1821 : Πρακτικά συνεδρίου ΕΜΝΕ - Μνήμων*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 2002.

ΔΟΥΚΑΣ, Κωνσταντίνος, *Πρακτική Αριθμητική*, Βιέννη 1820

ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Νικολάου, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, Αθήνα 1874.

ΔΡΟΣΟΣ, Διονύσης Γ., *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεο-φιλελευθερισμού*, Αθήνα 1994.

ΔΡΟΥΛΙΑ, Λουκία, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στην νοτιοανατολική Ευρώπη», *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών 15ος – 20ος αι. : οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, συλλογικό, Αθήνα 1988.

ΖΟΜΠΑΡΤ, Βέρνερ, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998.

ΗΛΙΑΔΑΚΗΣ, Αναστάσιος, *Ο εξωτερικός δανεισμός στη γένεση και εξέλιξη του νέου ελληνικού κράτους 1824-2009*, Αθήνα 2011.

ΗΛΙΟΥ, Φίλιππος – Καραπιδάκης, Νίκος κ.ά., *Η πρόσβαση στα αρχεία : δυνατότητες, δεοντολογία,* επιμ. Νέστωρ Μπαμίδης, Στρογγυλή Τράπεζα Ε.Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1998.

ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, Δέσποινα, *Η δίωξις της πειρατείας και το θαλλάσιον δικαστήριον κατά την πρώτην Καποδιστριακήν περίοδον, 1828-1829*, Αθήνα 1973.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Νίκος, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος : Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», στο *Η οικονομία της βίας : Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006.

ΘΕΟΧΑΡΗ, Σταματίου, *Λεξικό του Εμπορίου*, Αθήνα 1901.

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Σώζων, *Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως του ‘21 : Αυτοτελή έργα 1821-1988 (προσθήκες στην έκδοση του 1987). Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου 1835-1988*, επιμ. Χαράλ. Ντούρμας, Αθήνα 1991.

ΚΑΖΑΚΟΣ, Πάνος – ΛΙΑΡΓΚΟΒΑΣ, Παναγιώτης, – ΡΕΠΟΥΣΗΣ, Σπύρος, *Το δημόσιο χρέος της Ελλάδας*, Αθήνα 2016.

ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, Ακρίτας, *Ο πρώτος ελληνικός νόμος που κρίθηκε αντισυνταγματικός: ν. ΝΓ΄/1826 περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων*, χ.τ. 2015 (υπό δημοσίευση).

ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑΣ, Δημήτρης Ε., *Η βρετανική πολιτική, ο Μπάιρον και οι Έλληνες του '21*, Αθήνα 1993.

ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗ, Κωνσταντίνου, *Γενικαί γνώσεις περί εμπορίου*, Αθήνα 1894.

ΚΑΛΑΠΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. Α., *Λογιστικόν δοκίμιον : Αυτοδίδακτος διπλογραφία*, Ερμούπολη 1857.

ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θανάσης – ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Ευάγγελος, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους : Συγκρότηση εθνικής οικονομίας*, τ. Α΄, πρ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 2011.

ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ειρήνη, «Ζητήματα ανεφοδιασμού και πειθαρχίας στο πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας (1821-1825): η μαρτυρία του στρατιωτικού διοικητή Γιουσούφ Μουχλίς πασά», *Όψεις της Επανάστασης του 1821 : Πρακτικά συνεδρίου ΕΜΝΕ - Μνήμων*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018.

ΚΑΛΛΙΑΒΑΣ, Αριστομένης, «Το φυσικόν δίκαιον και η δημόσια οικονομική», *ΕΕΑΣΠΕ* 2 (1953) 33-82.

ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Τ., «Απολογισμός των εσόδων και των εξόδων της Γορτυνίας επί Τουρκοκρατίας», *Αρκαδική Επετηρίς* 2 (1906) 312-322

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθανάσιος Π., «Οικονομική και κοινωνική ζωή : Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη», *Σπουδαί* 27/1 (1977) 154-179.

ΚΑΝΝΕΡ, Έφη, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*, Αθήνα 2004.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Αναστάσιος Δ., «Η συμβολή των Ελλήνων στην οικονομική γραμματεία την τελευταία εικοσιπενταετία (1969-1993)», *Σπουδαί* 46 τ.χ. 3/4 (1996) 223-245.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ιωάννης Ε., *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας: οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000.

ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, Δ. Π., *Δημόσια Οικονομική 2. Οι δημοσιονομικοί θεσμοί*, Αθήνα 1981.

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Νίκος Ε., «Καθυστερήσεις στην ανάπτυξη και πολιτικές ανάπτυξης στην καλλιέργεια της ελιάς την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη», *Ελαιοσοδεία : Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αθήνα 2004.

ΚΑΡΔΑΣΗΣ, Βασίλης, *Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*, χ.τ. 2009.

ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τ. Α΄-Γ΄, εισ. – σημ. Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα 2005.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Όλγα, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε΄-ιθ΄ αι.,* τ. Α΄, Σπύρος Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, Αθήνα 2003.

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Γιώργης – Νικολινάκος, Μάριος – Φίλιας, Βασίλης, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας Ι. Από το 1453 μέχρι το 1830*, Αθήνα 1985.

ΚΕΦΑΛΑ, Νικολάου, *Οδηγία Θαλάσσιος θεωρητική και πρακτική : Συναθροισμένη από διαφόρους επιστήμονας Συγγραφείς θαλασσίους, και πλουτισμένη με διαφόρους ειδήσεις*, Βιέννη 1817.

ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, Ι., *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830 – 1910*, Αθήνα 1999.

ΚΟΚΚΙΝΟΥ, Διονυσίου Α., *Η ελληνική επανάστασις*, τ. Α΄-Ε΄, Αθήνα 1974.

ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Γιάννης, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς: η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το "ρεσάλτο"», *Όψεις της Επανάστασης του 1821 : Πρακτικά συνεδρίου ΕΜΝΕ - Μνήμων*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018.

ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Παναγιώτης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα 1991.

_____, Παναγιώτης, *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα 1998.

ΚΟΝΟΜΟΣ, Ντίνος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης (ανέκδοτα κείμενα)» *Ερανιστής* 4 (1966) 6-24.

ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Αναγνώστης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1957.

ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ, Γιώργος Δ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση : Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982.

ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΥ, Α., *Τα περί των εν Αμερική ναυπηγηθεισών φρεγατών και του εν Αιγίνη νομισματοκοπείου*, Αθήνα 1855.

ΚΟΡΑΗΣ, Αδαμάντιος, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, επιμ. Θεμ. Π. Βολίδου, Αθήνα 1933.

ΚΟΡΔΑΤΟΥ, Ι. Κ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1927.

ΚΟΥΓΕΑ, Νικόλα Δ., *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα 1992.

ΚΟΥΚΟΥ, Ελένη, «Ο ανέκδοτος κατάλογος των υπαρχόντων του Κυβερνήτου Ι. Καποδίστρια», *ΔΙΕΕΕ* 15 (1961) 53-80.

ΚΟΥΡΛΙΟΥΡΟΣ, Ηλίας, *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου*, Αθήνα 2001.

ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ, Στάθης, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, Αθήνα 2010.

ΚΟΦΙΝΑΣ, Ν., «Ιστορία των Δημόσιων Οικονομικών», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι, Αθήνα 1939.

ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΗ, Αλεξάνδρα, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος κατά τον ιη΄ αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 1998.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Βασίλης, «Αποτυπώσεις; προσανατολισμοί; διαδρομή; όλα;», *Τα Ιστορικά* 39 (2003) 293-296.

_____, Βασίλης, «Θέματα και μέθοδοι νεοελληνικής οικονομικής ιστορίας», *ΔΕΣΝΠ* 5 (1981) 13-40.

_____, Βασίλης, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Σήμερα : Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2007.

_____, Βασίλης, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1993.

_____, Βασίλης, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835)*, Αθήνα 1996.

_____, Βασίλης, *Εταιρεία τοκογλυφίας Ν. Ταμπακόπουλος και Σία 1826-1820 : Η τοκογλυφία στην Πελοπόννησο στο τέλος της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2013.

_____, Βασίλης, *Το καριοφίλι και το γρόσι. Στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη νότια Πελοπόννησο (1750-1850)*, Αθήνα 2004.

ΚΥΡΚΙΝΗ – ΚΟΥΤΟΥΛΑ, Αναστασία, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα : Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, 1996.

ΚΩΣΤΗΣ, Κώστας Π. – ΠΕΤΜΕΖΑΣ, Σωκράτης, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα 2006.

_____, Κώστας Π., «Η συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα, 1830-1914», *Ελλάδα και Τουρκία : Πολίτης και έθνος-κράτος*, επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Φαρούκ Μπιρτέκ, Αθήνα 2006.

_____, Κώστας Π., *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας» : Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα 2013 (2018).

ΛΑΪΟΥ, Σοφία Ν., «Η Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ. – εισ. Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα 2009.

_____, Σοφία Ν., *Τα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων 16ος – 19ος αι.*, Αθήνα 2011.

ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ, Βασίλειος, «Σχέσις κοινοβουλίου και κυβερνήσεως επί του προϋπολογισμού και η εν τούτω δημοσιονομική πρωτοβουλία του κοινοβουλίου εν Η. Π. Αμερικής, Αγγλία, και Ελλάδι ως και το λογιστικόν σύστημα των κρατών τούτων», *ΕΕΑΣΠΕ* 1 (1950) 217-243.

ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΗΣ, Μιχαήλ Γ., «Έκθεσις του κ. Πετρίνη απεσταλμένου του εν Παρισίοις Φιλελληνικού Κομιτάτου προς τον Πρόεδρον αυτού αειμνήστου Εϋνάρ», *Αρμονία* 2/9 (1901) 401-408.

ΛΕΚΚΑΣ, Παντελής Ε., *Η εθνικιστική ιδεολογία : Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992.

ΛΙΑΚΟΣ, Αντώνης, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (2001) 72-91.

ΛΙΑΤΑ, Ευτυχία Δ., *Αργεία γη. Από το τεριτόριο στο βιλαέτι, τέλη 17ου αρχές 19ου αι.*, Αθήνα 2003.

ΛΙΓΝΑΔΗΣ, Αναστάσιος, «Τα οικονομικά της Επαναστάσεως από το 1821 ως το 1827», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα 1975.

_____, Αναστάσιος, *Το πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970.

ΛΙΟΥΦΗΣ, Παναγ. Ν., *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924.

ΛΟΡΔΟΥ ΜΠΑΫΡΟΝ, *Επιστολές από την Ελλάδα, 1809-1811 & 1823-1824*, επιμ. – εισ. Leslie A. Marchand, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1996.

ΛΟΥΚΟΣ, Χρήστος Κ., «Ένα ποθούμενο δάνειο που ήλθε μετά θάνατον. Ο Καποδίστριας και το τρίτο δάνειο του 1821», *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, επιμ. Κατερίνα Δέδε – Δημήτρης Δημητρόπουλος – Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα 2017.

_____, Χρήστος Κ., «Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: Επανεξέταση κάποιων προσεγγίσεων»,*Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας: Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Αθήνα 2015.

_____, Χρήστος Κ., «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο: Απόψεις για την πολιτική διάσταση του ζητήματος», *Μνήμων* 8 (1980-1982) 370-378

_____, Χρήστος Κ., «Κυβερνήτης Καποδίστριας: Πολιτικό έργο, συναίνεση και αντιδράσεις», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003.

_____, Χρήστος Κ., *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988.

ΛΥΚΟΥΡΗ-ΛΑΖΑΡΟΥ, Ελένη, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό Κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων (1821-1914)*, Δ.Δ. ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1991.

ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Χρήστος, «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», *Η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους : Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2008.

ΜΑΚΚΑΣ, Λέων Δ., *Η εν τοις δημοσίοις οικονομικοίς δράσις του Καποδίστρια*, Αθήνα 1910.

ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Αντώνης, *Τι είναι Σύνταγμα*, Αθήνα 2007.

ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κωνσταντίνου Π., *Αντιμετώπισις πολεμικών δαπανών κατά την εθνεγερσίαν του* 1821, Αθήνα 1973.

ΜΑΡΞ, Καρλ, *Το κεφάλαιο*, τ. Α΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα 2002.

ΜΑΣΩΝΙΔΗΣ, Αντώνης Παν., *Κερδοσκοπικά επεισόδια στην ευρωπαϊκή κοινωνία και οικονομία : Τα παραδείγματα από τη Μεγάλη Βρετανία (18ος – 19ος αιώνας)*, Δ.Δ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2010.

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ, Γιώργος Ν., *Η φορολογία της πρωτογενούς παραγωγής στην Ελλάδα (1828 – 1862)*, Δ.Δ. ΕΚΠΑ, ΝΟΠΕ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 1992.

ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Φάνης, «Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός 1800-1876», *Νέα Εστία* 283 (1938) 1300-1306.

ΜΟΣΚΩΦ, Κωστής, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα : Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1978.

ΜΟΥΤΖΟΥΡΗ, Ιωάννου, *Η αρμοστεία των νήσων του Αιγαίου Πελάγους στα χρόνια της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1984.

ΜΠΑΛΤΑ, Ευαγγελία, «Η ελαιοκομία στην Κρήτη στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης», *Ελαιοσοδεία : Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αθήνα 2004.

ΜΠΑΛΦΟΥΣΙΑ, Αθ. Θ., *Διαχειριστικό κόστος του ελληνικού φορολογικού συστήματος*, *Εκθέσεις ΚΕΠΕ* 34, Αθήνα 2000.

ΜΠΑΡΜΠΑΣ, Νικόλαος Ι. – Φινοκαλιώτης, Κωνσταντίνος Δ., *Δημόσια Οικονομικά : Φόροι – Δημόσια δάνεια – Δημόσιες δαπάνες*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011.

_____, Νικόλαος, *Στοιχεία δημοσιονομικού δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014.

ΜΠΕΛΙΑ, Ελένη Δ., «Ενοικίαση εθνικών προσόδων επί Καποδίστρια: το παράδειγμα του ιχθυοτροφείου Αγουλινίτσας», *Πελοποννησιακά* 15 (1989) 345-352.

ΜΠΟΖΙΚΗΣ, Σίμος, «"Όσα μένει να λαμβάνη…". Η εκκαθάριση των λογαριασμών του Ι. Καποδίστρια με την Ελληνική Πολιτεία», Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα 2015.

_____, Σίμος, «Δυναμικές και αδράνειες στη φορολογία και στο φορολογικό μηχανισμό κατά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 31 (2010) 31-70.

ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ – ΜΠΑΝΙΑ, Αλέκα, «Το καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη», *Μνήμων* 8 (1982) 85-116.

ΝΑΚΟΣ, Γεώργιος Π., *Αι "Μεγάλαι Δυνάμεις" και τα "Εθνικά Κτήματα" της Ελλάδος (1821-1832*, Ανάτυπο *ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1970.

_____, Γεώργιος Π., *Αι δημοσιονομικαί ρυθμίσεις των "Τοπικών Πολιτευμάτων" του ελληνικού αγώνος (1821-1823)*, Ανάτυπο *ΕΕΣΝΟΕΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1971.

ΝΑΚΟΣ, Π., *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Γιώργος Β., *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 2009.

ΝΟΤΑΡΑΣ, Γεράσιμος – ΣΥΝΑΔΙΝΟΣ, Ζήσιμος Χ., *Ο ηπειρώτης Γεώργιος Σταύρος 1788-1869. Θεμελιωτής της οικονομικής συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 2010.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Αριστείδης Κ., «Εθνικά δάνεια του 1824 και 1825», *Οικονομική επιθεώρησις: πολιτική οικονομία – δημοσιονομία – καταστατική* 16 (1874) 169-181, 30 (1875) 264-272, 79 (1879) 316-336.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Μ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας*, Αθήνα 1873.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Βασίλης Π., «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής Επανάστασης», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003.

_____, Βασίλης Π., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας* 7 (1984) 2-30.

_____, Βασίλης Π., *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα 1987.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Γεώργιος, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.) : Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανάσιου Ψαλίδα*, Αθήνα 1990.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Στέφανος Π., *Από το Γένος στο Έθνος : Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005.

_____, Στέφανος Π., *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια : Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, πρ. Θ. Βερέμης, Αθήνα 1986.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στέφ. Ι., «Η οργάνωση του στρατού της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας επί Καποδίστρια», *Ελληνικά* 18 (1964) 151-155.

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους : Από της Επαναστάσεως του 1821 μέχρι της τελευταίας περιόδου του αγώνος*, τ. Στ΄, μέρος Α΄, Αθήνα χ.χ.

ΠΑΠΠΑ, Στέφανου Αποστ., *Εγχειρίδιον διπλογραφίας*, Αίγινα 1831.

ΠΑΤΡΩΝΗΣ, Βασίλης, *Ελληνική οικονομική ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος – 20ος αιώνας)*, χ.τ. 2015.

ΠΕΤΜΕΖΑΣ, Σωκράτης Δ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά το 19ο αι., η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 1999.

ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Πέτρος Θ., «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ. – εισ. του ίδιου, Αθήνα 2009.

_____, Πέτρος Θ., *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400c έως το 1820*, Αθήνα 2014.

_____, Πέτρος Θ., «Επανάσταση και Έθνος : Μια ιστορική – κοινωνιολογική προσέγγιση του '21», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003.

ΠΛΕΣΚΑ, Πάνου Ν., *Συγκριτικοί πίνακες νομισμάτων μέτρων και σταθμών*, Κέρκυρα 1866.

ΠΟΛΑΝΥΙ, Καρλ, «Η Οικονομία ως Θεσμοθετημένη Διαδικασία», στο *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, πρ. Ρίκαρντ Σουέντμπεργκ, επιμ. – εισ. Σωκράτης Μ. Κονιόρδος, μτφρ. Δέσποινα Λάμπρου, Αθήνα 2006.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Αλέξης, «Ο διπλός χρόνος των αρχείων», *Μνήμων* 12 (1989) 232-234.

ΠΟΥΛΗΣ, Παναγιώτης Ε., *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης Ι (1821 – 1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1987.

ΠΡΙΓΓΟΥΡΗΣ, Δημήτριος Μ., «Κατάστιχον κοινόν των εσόδων και εξόδων της επαρχίας Φαναρίου κατά το έτος 1822», *Πελοποννησιακά* 7 (1980) 111-116.

ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Ευάγγελος, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1995.

_____, Ευάγγελος, *Νομήματα και φόροι στις δημόσιες προσόδους*, Αθήνα-Κομοτηνή 2003.

_____, Ευάγγελος, *Οικονομική Ιστορία : Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, Αθήνα 1997.

ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, Εμμ., «Τα οικονομικά της Φιλικής Εταιρείας», *ΕΕΑΣΠΕ* (1971-72) 11-47.

ΠΥΛΙΑ, Μάρθα, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001) 67-98.

ΡΑΙΚΟΣ, Αθανάσιος Γ., *Συνταγματικό δίκαιο Α΄ : Γενική πολιτειολογία – Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο & οργανωτικό μέρος*, Αθήνα - Κομοτηνή 2011.

ΡΑΠΤΑΡΧΗΣ, Παντελής Κ., *Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος : Από της Ελληνικής Επαναστάσεως μέχρι της εκθρονίσεως του Όθωνος (1821-1862)*, τ. Α΄, Αθήνα 1934.

ΡΑΠΤΗ, Βάλλια, «Οικογενειακές συμμαχίες και επιγαμίες στα χρόνια της Επανάστασης του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821 : Πρακτικά συνεδρίου ΕΜΝΕ - Μνήμων*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018.

ΡΟΤΖΩΚΟΣ, Νίκος Β., «Η πολιτική και θεσμική θεμελίωση του επαναστατημένου έθνους (1822-1825)», *Ιστορία των Ελλήνων. Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, τ. ΙΑ΄, επιμ. Γιώργος Μαργαρίτης.

_____, Νίκος Β., *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997.

ΣΑΪΤΑΣ, Γιάννης (επιμ.), *Το έργο της γαλλικής επιστημονικής αποστολής του Μοριά 1829-1838*, Αθήνα 2011.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μιχαήλ Β., *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης*, επιμ. Ελένη Μπεχράκη, Ηράκλειο 2013.

_____, Μιχαήλ Β., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, ανάτυπο, Αθήνα 1978.

_____, Μιχαήλ Β., *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας Α΄ και Β΄*, Αθήνα 2011.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θεόδωρος Δ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη : Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 2006.

ΣΑΛΙΜΠΑ, Ζιζή, «Αντιστάσεις της σαμιακής κοινωνίας στην είσπραξη των εθνικών προσόδων κατά τα χρόνια της Επανάστασης του 1821», *1821, Σάμος και επανάσταση: ιστορικές προσεγγίσεις*, πρακτικά συνεδρίου, Σάμος 2011.

ΣΑΡΑΦΗΣ, Βαγγέλης, *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, επιμ. Κατερίνα Δέδε – Δημήτρης Δημητρόπουλος – Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα 2017.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Αθήνα 1994.

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Τριαντάφυλλος Ε., «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Η Επανάσταση του 1821 : Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994.

_____, Τριαντάφυλλος Ε., «Τα "Συστήματα των εμπόρων" της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης (1806-1820)», *Ο Έξω Ελληνισμός Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922 : Πνευματικός και Κοινωνικός βίος (30 και 31 Οκτωβρίου 1998)*, Επιστημονικό Συμπόσιο 30 και 31 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα 2000.

_____, Τριαντάφυλλος Ε., «Τα εμπορικά εγχειρίδια της βενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας», στο *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών 15ος – 20ος αι. : οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Αθήνα 1988.

ΣΚΛΗΡΑΚΗ, Εύη Δ., *Τα δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας 1824-1940*, Αθήνα 2015.

ΣΟΥΜΠΕΤΕΡ, Τζόζεφ Αλοϊς, «Η Κρίση του φορολογικού Κράτους», *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, πρ. Ρίκαρντ Σουέντμπεργκ, επιμ. – εισ. Σωκράτης Μ. Κονιόρδος, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2006.

ΣΟΥΤΣΟΣ, Ιωάννης Α., *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1863.

_____, Ιωάννης Α., *Εγχειρίδιον δημοσιολογίας ή θεωρία του προϋπολογισμού*, Αθήνα 1864.

ΣΠΑΝΙΟΛΑΚΗΣ, Γ., *Παρατηρήσεις επί της απολογίας Ι. Ορλάνδου και Ανδρ. Λουριώτου*, Αθήνα 1840.

ΣΠΗΛΙΑΔΗΣ, Νικόλαος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1851, τ. Β΄, Αθήνα 1852, τ. Γ΄, Αθήνα 1857.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ, Λοβέρδος, *Ο εθνικός πλούτος*, τ. Α΄, Αθήναι 1912.

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος Α., «Εκκλησία και κοινωνία πολιτών: Η ισχύς της διπλής διαμεσολάβησης», *Ελληνικά παράδοξα : Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα 2013.

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τάκης Α., *Ο εσωτερικός αγώνας : Η ταξική πάλη πριν και κατά τη μεγάλη Επανάσταση και η πρώτη πολιτειακή οργάνωση του ελληνικού έθνους*, τ. Β΄ και Δ΄, Αθήνα 1979.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Χρήστος Α., *Λεξικό της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, τ. Γ΄και Δ΄, χ.τ. χ.χ.

ΣΤΟΥΡΤΖΑ, Ρωξάνδρας, *Απομνημονεύματα*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρ. Κώστας Χατζηαντωνίου, επιμ. Κ. Ι. Μπελέζος, χ.τ. 1996.

ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Βασίλης, «Η οικονομία κατά την Επανάσταση», *Ελλάς : Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, τ. Β΄, εκδ. οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 1998.

ΣΧΙΝΑΣ, Γεώργιος Μ., «Αι πρώται εθνικαί συνελεύσεις (Α΄, Β΄, Γ΄ και Δ΄) ενωπίον των οικονομικών προβλημάτων της εθνεγερσίας του 1821», *Σπουδαί* 24/1 (1974) 1-40

ΤΖΑΚΗΣ, Διονύσης, «Η εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο : Σκέψεις για τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα», *Ιόνιος Λόγος* 5 (2015) 97-110.

_____, Διονύσης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821 : Πρακτικά συνεδρίου ΕΜΝΕ - Μνήμων*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018.

_____, Διονύσης, «Οπλαρχηγοί και προεστοί. Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο», *Νέα Εστία* 173/1857 (2013) 116-135.

_____, Διονύσης, «Τα πολεμικά γεγονότα : Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου, 1822-1824», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Αθήνα 2003.

_____, Διονύσης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, Δ.Δ. Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997.

_____, Διονύσης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2009.

ΤΖΟΥΡΜΑΝΑ, Γιάννα, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Φιλικές εταιρείες και κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823)*, Αθήνα 2015.

ΤΙΛΛΥ, Τσαρλς, *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο και ευρωπαϊκά κράτη 990-1992 μ.Χ.*, μτφρ. – επιμ. – εισ. Μανούσος Μαραγκουδάκης, Θεσσαλονίκη 2008.

ΤΙΡΣ, Φρειδερίκου, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια: η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμηση της*, τ. Β΄, εισ. – επιμ. – σχ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Α. Σπήλιου, εκδ. Τολίδη, Αθήνα [1972].

ΤΟΜΠΑΖΗΣ, Ιάκωβος, *Ο φιλέλλην ελβετός ιατρός Ανδρέας Λουδοβίκος Γκος*, Αθήνα 1910.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ, Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, τ. Γ΄, τ. Δ΄, Ανάτυπο, Αθήνα 1978.

ΤΡΙΤΖΙΛΙΑ, Κάρλο, *Οικονομική κοινωνιολογία: κράτος, αγορά και κοινωνία στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εισ. - επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, μτφρ. Χρήστος Τσαμπρούνης, Αθήνα 2006.

ΤΣΑΓΓΑΡΗΣ, Ιωάννης Σ., *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορία της Επαναστάσεως*, πρ. Ανδρέα Ανδρεάδη, Αθήνα 1917.

ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, Στάθης Ν., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο : Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κωνσταντίνος, *Είδωλα πολιτισμού : ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Αθήνα 1991.

_____, Κωνσταντίνος, *Η εξουσία ως Λαός και ως Έθνος: Περιπέτειες σημασιών*, Αθήνα 1999.

_____, Κωνσταντίνος, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος : Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος Β., «Τα εν Κρήτη Πολιτεύματα 1821-1824», *ΔΙΕΕΕ* 15 (1961) 3-52.

ΦΙΛΗΜΩΝ, Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄, Αθήνα 1859, τ. Γ΄, Αθήνα 1860, τ. Δ΄, Αθήνα 1861.

_____, Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο 1834.

ΦΙΛΙΑΣ, Βασίλης, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα: η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα, 1974

ΦΙΛΙΟΣ, Βασίλης Φ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογιστικής*, Αθήνα 1998.

ΦΙΝΛΕΫ, Γεωργίου, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α΄-Β΄, μτφρ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, επιμ. Άγγελος Γ. Μαντάς, Αθήνα 2008.

ΦΟΥΡΝΑΡΗ, Βιργινία-Αναστασία Μ., *Φόρος και πολίτης στο ελληνικό κράτος (19ος-20ός αιώνας)*, Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2016.

ΦΡΑΝΤΖΗ, Αμβροσίου, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α΄ και Β΄, Αθήνα 1839, τ. Δ΄ Αθήνα 1841.

ΦΩΤΑΚΟΥ, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως,* Αθήνα 1858.

ΧΑΡΛΑΥΤΗ, Τζελίνα – ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Κατερίνα, *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821 : Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, 2013.

_____,Τζελίνα, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος – 20ος αι.*, Αθήνα 2001.

ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ, Μαρία Χριστίνα, *Το προπατορικό χρέος : Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα 2013.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Λ. Θ., *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β΄, Αθήνα 1990.

ΧΟΦΜΑΝ, Τζον, *Πέραν του κράτους*, Αθήνα 1997.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ (Αρχιεπίσκοπος), *Γρηγόριος Ε΄. Ο Εθνάρχης της οδύνης*, Αθήνα 2004.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Φώτιος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επαναστάσεως*, Αθήνα 1888.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μιχάλης, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι : Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1989.

_____, Μιχάλης, *Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη. Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον 17ος - 20ος αιώνας*, Αθήνα 2006.

ΨΙΜΟΥΛΗ, Βάσω Δ., *Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862) : Ευρετήριο*, πρ. Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, Αθήνα 2002.

ΨΥΧΟΓΙΟΣ, Δημήτρης Κ., *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην Αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1987.

_____, Δημήτρης Κ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994.

ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Κοσμάς, «Ο A. Smith και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά* 1 (1990) 7-91.

_____, Κοσμάς, «Το ανορθολογικό στοιχείο στην ελληνική θεωρητική σκέψη», *Τετράδια: πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής* 50-51 (2005) 67-82.

_____, Κοσμάς, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Αθήνα 2013.

Compte rendu par le Ministre Secrétaire d'État des Finances pour l'année 1824, Paris 1825.

The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919, eds. A. W. Ward – G. P. Gooch, vol. 2, Cambridge 1923.

The Greek Loans of 1824 & 1825. How they were handled, and what the world thought of it : Opinions of the day, without comment, London 1878.

Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου έργα : Μελέται επί της συγχρόνου ελληνικής δημόσιας οικονομίας II, επιμ. Κ. Χ. Βαρβαρέσος – Γ. Α. Πετρόπουλος – Ι. Δ. Πίντος, Αθήνα 1939.

Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821 : Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου, μτφρ. Βαγγέλης Κούταλης, Ιωάννινα 2009.

Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου και Ανδρέου Λουριώτου περί των εν Λονδίνω διαπραγματευθέντων δύο ελληνικών δανείων, Αθήνα 1839.

Διδασκαλία εντελής συστηματική απάσης της εμπορικής επιστήμης, προς χρήσιν των εμπόρων, εξαιρέτως δε των εμπορικών σχολείων, μτφρ. Αναστασίου Μιχαήλ Γειτζά, Ιάσι 1817.

Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (υπαγόρευση), Αθήνα 1846.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ΄, Αθήνα 1975.

Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού : Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες, επιμ. Αθαν. Παλιούρας, Μεσολόγγι 2009.

Μετατροπή των δανείων του 1824 και 1825, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1879.

Μνήμη Ιωάννη Γαβριήλ Εϋνάρδου, 1755-1863, έκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977.

Ο Εμπορικός Κώδηξ της Γαλλίας, μτφρ. Νικολάου Παπαδόπουλου, Βιέννη 1817.

Ο Ορλάνδος απολογούμενος ενώπιον του κοινού, Αθήνα 1841

Οικονομική ιστορία της Ελλάδας, Βιβλιογραφία 31 (Απρίλιος-Ιούνιος 2014), έκδ. Τράπεζας της Ελλάδος [http://www.Bankofgreece.gr/Pages/el/Bank/Library/news.aspx#recent].

Ρήγα Βελεστινλή: Άπαντα τα σωζόμενα Ε΄: Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας, εισ. – επιμ. – σχ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα 2000.